T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

İSTANBUL'DA CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELERE YAPILAN EKLER

(Yüksek Lisans Tezi)

Zehra GÜNBEYİ

İstanbul, 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

İSTANBUL'DA CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELERE YAPILAN EKLER

(Yüksek Lisans Tezi)

Zehra GÜNBEYİ

Danışman:

Prof. Dr. Aziz DOĞANAY

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ZEHRA GÜNBEYİ'nın İSTANBUL'DA CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELERE YAPILAN EKLER adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2019 tarih ve 2019-22/7 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 27/11/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. AZİZ DOĞANAY	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ABDÜLHAMİT TÜFEKÇİOĞLU	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. AHMET SACİT AÇIKGÖZOĞLU	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyisim: Zehra Günbeyi

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: İslam Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aziz Doğanay

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans - Aralık, 2019

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bizans, İstanbul, Cami, Mescid, Kilise, Tahvil, Mimarî, Tezyinat.

ÖZET

İSTANBUL'DA CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELERE YAPILAN EKLER

İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesiyle beraber başlayan süreçte; öncelikle Ayasofya olmak üzere, şehirde bulunan kiliselerden bazıları, muhtelif sebeplerden ötürü cami yâhut mescide tahvil edilmiş ve mezkûr uygulamaların akabinde de kazanmış oldukları yeni hüviyetlerinin gerekliliklerine uygun şekilde düzenlenerek, her birinin gerek iç mekânlarına gerekse de dış kısımları ile çevrelerine birtakım ekler yapılmıştır. Çalışmamız kapsamında; uzun ömürleri boyunca uğradıkları değişiklikler ve müdahaleler sonucunda, oldukça fazla katmanlı ve karmaşık bir hale gelen söz konusu mâbedlerin tamamı tespit edilerek; zaman içerisinde geçirdikleri değişimler ve bunlara ilave edilen unsurlar incelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Zehra Günbeyi

Field: History of Turkish-Islamic Arts

Programme: History of Turkish-Islamic Arts

Supervisor: Professor Aziz Doğanay

Degree Awarded and Date: Master - December, 2019

Keywords: Ottoman, Byzantium, Istanbul, Mosque, Masjid, Church, Turned, Architecture, Ornament.

ABSTRACT

THE ANNEXES OF CHURCHES WHICH HAVE BEEN TURNED INTO MOSQUES IN ISTANBUL

In the process that started with the conquest of Istanbul by the Ottoman Empire; some of the churches in the city, including Hagia Sophia as a prime example, have been turned into mosques after which they have been redesigned in harmony with the requirements of their new identity and some internal and external additions have been made. Also those which are large enough to serve as mosque have been transformed into complexes by building various additional structures around. Within the scope of our study; these religious structures which have become substantially complex as a result of the changes and interventions they have undergone during their long life; have been determined and the elements added to them over time have been examined.

ÖNSÖZ

İstanbul şehrinin, 1453 senesinde Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesi; yalnızca Osmanlı tarihinin değil, dünya tarihinin de dönüm noktasını teşkil eden bir hâdise olmuştur. Bilhâssa Bizans İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapması, bu tarihî beldenin sanat ve mimârî miras bakımından da zenginleşerek, ayrı bir önem kazanmasını sağlamıştır. Bu manada, şehrin görünümüne büyük oranda tesir eden dinî yapılar; hiç kuşkusuz, taşıdıkları mühim emâreler ile her iki medeniyete ilişkin çok yönlü bir kaynak oluşturma husûsiyetine sahiptir.

Fethin akabinde başlayan süreç içerisinde, Bizans'ın dinî yapılarından bazıları; muhtelif sebeplerden ötürü bir İslâm mâbedi hâline getirilmiştir. Farklı kültürleri bir zenginlik addedip, her inanca saygılı davranan Osmanlı Devleti'nin baş şehri olan İstanbul'un, sanat ve mimarlık tarihi bakımından büyük öneme hâiz eserleri arasında yer alan, camiye tebdil edilmiş kilise binaları; aynı zamanda Türk-İslâm kültürünün farklı din ve mezheplere karşı göstermiş olduğu hoşgörünün de önemli bir timsâlini teşkil etmektedir. Zira bahsi geçen uygulama sırasında, mezkûr yapılara zarar verilmemiş; bilakis bunlar ihyâ edilerek, cami yâhut mescid hüviyetiyle ibadete açılmışlar ve gerçekleştirilen müsbet müdahaleler ile mütemâdî tamirler sayesinde de uzun süre varlıklarını koruyabilmişlerdir. Ayrıca, kazanmış oldukları yeni işlevlerinin bir gereği olarak da mihrap, minber, minare gibi birtakım ek aksâm ilave edilmiştir.

Çalışmamız dâhilinde, İstanbul'daki kiliseden camiye tahvil edilen yapılar bir bütün olarak incelenmiş ve konuya hâkim olabilmek adına, öncelikle mâbedlerin hem Bizans hem de Osmanlı'dan günümüze kadar süregelen tarihlerine değinilmiştir. Daha sonra ise, inşa edildikleri dönemde hâiz oldukları özellikleri de göz önünde bulundurularak, İslâm mâbedine kalbedilmelerinin akabinde gerçekleştirilen değişiklikler ve yapılan ilaveler anlatılmıştır.

Bu vesileyle, Türk-İslâm Sanatları Tarihi alanındaki ilk çalışmam olan *İstanbul'da Camiye Tahvil Edilen Kiliselere Yapılan Ekler* başlıklı tezimin, konu belirleme sürecinden itibaren her aşamasında desteklerini esirgemeyen ve ayrıca

öğrettikleriyle bana yeni bir ufuk kazandıran, doğruluğundan emin olduğumuz hususlarda ısrarla fikrimizi savunmamız gerektiğini nasihat eden, saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Aziz Doğanay'a,

Kıymetli değerlendirmeleriyle çalışmama yön veren ve sorduğum her soruya, fedakârlıkla vakit ayırarak bana yol gösteren, değerli hocam Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na,

Görüş ve tavsiyelerinden istifade ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Sacit Açıkgözoğlu'na,

Osmanlı Paleografyası konusunda kendimi geliştirmemde çok büyük emeği olan, öğrettikleriyle yolumu aydınlatan ve aynı zamanda birçok kitâbeyi okurken de her dâim büyük bir fedakârlık ile katkı sunup, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen çok kıymetli hocam Talip Mert'e,

Çok küçük yaştan itibaren kitaplarla hemhâl olmamda emeği bulunan ve istediğim her vakitte, zengin kütüphanesinden istifade etmemi sağlayan kıymetli dayım Eyüp Çakar'a,

Her an varlığını yanımda hissettiren sevgili arkadaşım Zerrin Barbaros'a,

Bu meşakkatli süreçte, bana her anlamda destek olan ve sabır gösteren canım annem Asiye Günbeyi'ne ve bütün hayatım boyunca bana güvenerek, tüm hususlarda en büyük destekçim olan, ayrıca konum dâhilinde bulunan yapıların fotoğraflarının çekilmesi ve gerekli ölçümlerinin alınması kapsamındaki çalışmalarım esnasında da benimle birlikte bütün İstanbul'u gezen, canım babam Sabri Günbeyi'ne gönülden şükranlarımı sunarım.

Zehra Günbeyi

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR V

LEVHALAR LİSTESİ VII

FOTOĞRAFLAR VII

ÇİZİMLER LXI

HARİTALAR LXXI

I. GİRİŞ 1

A. Tezin Mahiyeti ve Çerçevesi 1

B. Kaynak ve Araştırmalar 2

C. Usûl ve Düzen 3

D. Istılâhlar 4

II. İSLÂMİYET'İN GAYR-İ MÜSLİM MÂBEDLERİNE KARŞI OLAN TUTUMU VE CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELER 7

III. İSTANBUL'DA CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELER 18

IV. KATALOG 21

A. Kullanımda Olan Yapılar 21

1. Arap Camii (San Paolo e San Domenico Kilisesi) 21

2. Atik Mustafa Paşa/Hz. Câbir Camii (Hagia Thekla Kilisesi?).....169
3. Ayasofya Camii (Hagia Sophia Kilisesi).....236
4. Bodrum/Mesih Paşa Camii (Myrelaion Manastırı Kilisesi).....446
5. Esekapısı/İsakapı/İbrahim Paşa/Manastır Mescidi.....531
6. Eski İmâret Camii (Pantepoptes Manastırı Kilisesi).....541
7. Fenârî İsa Camii (Lips Manastırı Kilisesi).....633
8. Fethiye Camii (Pammakaristos Manastırı Kilisesi).....715
9. Gül Camii (Hagia Theodosia Kilisesi).....813
10. Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi (Hagios Ioannes Prodromos en to Trullo Kilisesi).....902
11. Kalenderhâne Camii.....955
12. Kasım Ağa Mescidi.....1088
13. Kefeli Mescidi.....1130
14. Kariye Camii (Khora Manastırı Kilisesi).....1138
15. Koca Mustafa Paşa/Sünbül Efendi Camii (Hagios Andreas Manastırı Kilisesi) 1144
16. Küçük Ayasofya/Hüseyin Ağa Camii (Sergios ve Bakkhos Kilisesi).....1253
17. Molla Gürânî/Vefa Kilise Camii.....1260
18. Molla Zeyrek Camii (Pantokrator Manastırı Kilisesi).....1265
19. Mustafa Çavuş/Manastır Mescidi.....1273
20. Sancakdar Hayrüddin Mescidi.....1277
21. Şeyh Süleyman Mescidi.....1283

B. Harabe Durumunda Olan Yapılar 1288
1. İmrahor İlyas Bey Camii (Studios Manastırı Kilisesi) 1288
C. Günümüze Ulaşamayan Yapılar 1295
1. Acem Ağa/Lala Hayreddin Mescidi (Khalkoprateia Meryem Kilisesi) 1295
2. Arabacı Bâyezıd Mescidi 1297
3. Balaban Ağa Mescidi 1297
4. Etyemez Tekkesi/Mirza Baba Mescidi 1302
5. Güngörmez Mescidi 1302
6. Hamza Paşa/Peykhâne Mescidi 1303
7. Haydarhâne Mescidi 1304
8. Hoca Hayrüddin Mescidi 1304
9. Kâtip Hüsrev/Pur Kuyu/Parmak Kapı/Kandilli Güzel Mescidi 1305
10. Molla Gürânî/Manastır Mescidi 1307
11. Odalar/Kemankeş Mustafa Paşa Mescidi 1307
12. Sekbanbaşı Ferhad Ağa Mescidi 1310
13. Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi 1310
14. Sinan Paşa Mescidi 1318
15. Sivâsî Tekkesi/Şeyh Yavsî Tekkesi Mescidi 1319
16. Şeyh Murad Mescidi 1319
17. Şühedâ Mescidi 1320
18. Toklu İbrahim Dede Mescidi 1320
V. DEĞERLENDİRME 1329

A. Mâbedlerin İçerisine İlave Edilen Aksâm 1331
1. Mihrap 1331
2. Minber 1332
3. Vaaz Kürsüsü 1332
4. Müezzin Mahfili 1332
5. Hünkâr Mahfili 1332
6. Tabaka Mahfili 1333
B. Mâbedlerin Dışına İlave Edilen Aksâm 1335
1. Minare 1335
2. Medhal Sofası 1336
3. Hünkâr Kasrı 1337
C. Mâbedlerin Dışına İlave Edilen Aksâm 1337
1. Şadırvan 1337
VI. SONUÇ 1339
KAYNAKÇA 1344

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
cm.	Santimetre
çev.	Çeviren
DAI	Alman Arkeoloji Enstitüsü
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DİA	TDV İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
H.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İA	İstanbul Ansiklopedisi
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi

İVTD	953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri
KVKBKM	İstanbul 4 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü
m.	Metre
M.	Milâdî
No	Numara
ö.	Ölüm tarihi
ra.	Radiyallâhu anh
s.	Sayfa
sy.	Sayı
TTK	Türk Tarih Kurumu
T.T.O.K.B.	Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni
vd.	Ve diğerleri

LEVHALAR LİSTESİ

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1 Fethiye Camii (Ani Katedrali). 10
Fotoğraf 2 Fethiye Camii (Ani Katedrali)'nin iç mekânı. 10
Fotoğraf 3 İznik Ayasofya Camii. 12
Fotoğraf 4 İznik Ayasofya Camii giriş cephesine bakış. 13
Fotoğraf 5 İznik Ayasofya Camii iç mekânında, eski apsis cihetine bakış. 13
Fotoğraf 6 İznik Ayasofya Camii mihrap cihetine bakış. 14
Fotoğraf 7 Ferecik'te, Süleyman Paşa tarafından camiye çevrilen Kosmosoteira Kilisesi. Solda, yapının cami olarak kullanıldığı dönemdeki; sağda ise, günümüzdeki görünümü. 15
Fotoğraf 8 Edirne Ayasofya Camii'nin harp halde olduğu dönemdeki görünümü. (Semavi Eyice Arşivi-G. Lechine, 1888) 16
Fotoğraf 9 Solda, Selânik Eskicuma Camii dış görünümü. (Semavi Eyice Arşivi) Sağda, Tamiri sırasında Selânik Eskicuma Camii'nin iç mekânı. (O. Tafrali, 1913) 17
Fotoğraf 10 Galata Kulesi'nden Haliç ve Arap Camii'nin görünüşü. (Guillaume Berggren, 1880) 22
Fotoğraf 11 Arap Camii'nin güneybatı cephesi. 36
Fotoğraf 12 Solda, Arap Camii hareminin, 1913 senesindeki görünümü. Sağda, eski apsis bölümünün üzerini örten kaburgalı tonozun görünümü. Üstteki küçük pencere esasında dairevî formdayken, Türk döneminde fotoğrafta görülen şeklini almıştır. (Mustafa Cambaz, 2005) 39
Fotoğraf 13 Apsis bölümüne açılan büyük sivri kemer. Günümüzde, yapının tavan arasında kalmış olduğundan dolayı iç mekândan görülememektedir. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 40
Fotoğraf 14 Eski kilisenin şapel bölümüne geçişi sağlayan giriş açıklığı. 41
Fotoğraf 15 Şapel bölümünün üzerini örten tonozlar. 41
Fotoğraf 16 Yapının güneybatı cephesinde, kulenin hemen sol yanında yer alan pencerenin net bir şekilde görülebilen orijinal sivri kemeri. 42

Fotoğraf 17 Arap Camii döşemesi altında bulunan ve XX. yy. başlarında Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen, Cenevizlilere ait mezar taşlarından bazıları. Soldaki mezar taşı, 1347 senesinde ölen Tiflis piskoposu Giovanni'ye aittir. Sağ tarafta, en altta yer alan ise mâbeddeki, 1260 senesine tarihlenen en eski mezar taşıdır. 43
Fotoğraf 18 Apsis bölümünün güneybatısında yer alan kaburgalı tonoz ile örtülü mekânın, güneydoğu cihetindeki kemer aynası içerisinde bulunan ve Hz. Meryem'in Hz. İsa tarafından taçlandırılması sahnesinin tasvir edildiği fresko. (NTV Tarih Dergisi) 45
Fotoğraf 19 Apsis bölümünü örten tonoz ve üzerinde bulunan fresko kalıntıları. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 45
Fotoğraf 20 Apsis bölümünün güneybatı duvarında bulunan fresko kalıntıları. Üst kısımda Hz. İsa'nın doğumu, altta ise vaftizi tasvir edilmiştir. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 46
Fotoğraf 21 Apsisin kuzeydoğusunda yer alan tonozlu bölümün güneydoğu cihetindeki duvarda bulunan pencerenin, sivri kemeri etrafına yapılmış olan mozaik bezeme. Burada muhtemelen Hz. İsa'nın havarileri tasvir edilmiştir. (NTV Tarih Dergisi) 46
Fotoğraf 22 Mâbedin güneybatı duvarında bulunan ve Hz. Meryem'in ölüm sahnesinin tasvir edildiği fresko. (NTV Tarih Dergisi) 47
Fotoğraf 23 Apsis bölümünün önünde bulunan sivri kemer ve bunun kuzeydoğu tarafındaki fresko kalıntıları. Kemerin güneybatısında ise, herhangi bir bezeme günümüze ulaşmamıştır. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 47
Fotoğraf 24 Apsis bölümü önündeki sivri kemerin kuzeydoğusunda yer alan, üç seviyeden müteşekkil fresko kalıntıları. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 48
Fotoğraf 25 Apsis bölümü önünde bulunan sivri kemerin kuzeydoğusundaki fresko kalıntılarından, en alt sırada yer alan aziz tasvirlerinin yakından görünümü. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 48
Fotoğraf 26 Apsis bölümü önünde yer alan büyük sivri kemerin kilit taşı. Üst kısmı kırılmış durumda olan kilit taşının üzerinde bulunan kabartma haç motifinin şekli, mevcut çizimlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca haçın her iki yanına da birer servi motifi işlenmiştir. (Halûk Çetinkaya Arşivi) 49
Fotoğraf 27 Yapının esasında kule olarak yapılmış olan, günümüzdeki minarenin görünümü. 50
Fotoğraf 28 Arap Camii'nin güneydoğusunda yer alan minarenin altındaki dehliz. Avludan dehlize doğru giderken hemen sağ duvarda, esasında prothesis hücresine açıldığı düşünülen ancak sonradan kapatılmış olan girişin kemeri görülmektedir. 51
Fotoğraf 29 Minarenin altındaki dehliz bölümü ve üst örtüsü. 52
Fotoğraf 30 Minarenin altındaki dehliz bölümünde yer alan kalıntı. 52
Fotoğraf 31 Mâbedin, kulenin altındaki dehliz bölümüne bakan güneydoğu beden duvarına sabitlenmiş olan mermer kapı sövesi. 53
Fotoğraf 32 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesi. 57
Fotoğraf 33 Arap Camii güneybatı cephesi. 57
Fotoğraf 34 Arap Camii'nin güneydoğu cephesi. (Wolfgang Müller-Wiener) 59
Fotoğraf 35 Arap Camii güneydoğu beden duvarının ve minarenin de kuzeydoğu cephesinin günümüzdeki görünümü. 60

Fotoğraf 36 Solda, Arap Camii hareminin 1880 senesindeki; (Abdullah Fréres) sağda ise, 1913'deki görüntüsü. (E. Dalleggio D'Alessio) 60
Fotoğraf 37 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesinde yer alan ana giriş kapısı. 62
Fotoğraf 38 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesinin sol tarafında yer alan mahfil-i hümâyun kapısı. 64
Fotoğraf 39 Arap Camii'nin güneybatı cephesinde yer alan giriş kapısı. 65
Fotoğraf 40 Arap Camii'nin güneybatı cihetindeki kapısının eski görüntüsü. 66
Fotoğraf 41 Arap Camii'nin, sonradan önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kalmış olan kuzeybatı cihetindeki giriş kapısı. 67
Fotoğraf 42 Arap Camii'nin kuzeybatısında yer alan giriş kapısının kitâbesi. 68
Fotoğraf 43 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesi ve buradaki kitâbelerin eski düzeni. 68
Fotoğraf 44 Arap Camii'nin üstten görünümü. 69
Fotoğraf 45 Arap Camii'nin 1880 senesindeki görünümü. (Guillaume Berggren) 70
Fotoğraf 46 Arap Camii minaresi. 71
Fotoğraf 47 Solda, Arap Camii minaresinin üst kısmı. Sağda ise, 1998 senesinde söz konusu bölümde çıkan yangın esnasında minarenin görünümü. 72
Fotoğraf 48 Arap Camii minaresinin altındaki dehlizin giriş kapısı. 72
Fotoğraf 49 Arap Camii minaresi ve altında yer alan dehliz bölümü. 73
Fotoğraf 50 Solda, Galata Mahkemesi Sokağı'nın eski görüntüsü ve medhal sofasının güneybatı cephesine bitişik olan eski çeşme. (Abdullah Fréres, 1880-1893 arası) Sağda ise, mezkûr cephenin günümüzdeki durumu. 76
Fotoğraf 51 Arap Camii medhal sofası. 76
Fotoğraf 52 Arap Camii medhal sofasının kuzey cihetten görünüşü. 77
Fotoğraf 53 Medhal sofasının giriş kapısı. 78
Fotoğraf 54 Medhal sofasının kapı ve pencerelerinin iç mekândan görünümü. 79
Fotoğraf 55 Arap Camii'nin medhal sofası içerisinde kalan kuzeybatı cephesinin görünümü. 80
Fotoğraf 56 Medhal sofasının güneybatı tarafına bakış. 81
Fotoğraf 57 Medhal sofası içerisinde bulunan sikâye. 81
Fotoğraf 58 Arap Camii hareminin 1880 senesindeki vaziyeti. (Abdullah Fréres) 84
Fotoğraf 59 Arap Camii hareminin güneydoğusuna bakış. 85
Fotoğraf 60 Solda, mihrap sofasının güneybatısında yer alan bölümün orijinal üst örtüsü. (Mustafa Cambaz, 2005) Sağda ise, söz konusu mahallin günümüzdeki görünümü. 86
Fotoğraf 61 Solda, mihrabın güneybatısındaki bölümün yeni düzenlemesi. Sağda, mezkûr yere açılan kemer gözünü kapatan tahta levhanın içten görünümü. 86
Fotoğraf 62 Arap Camii mihrap sofasının son tamiratından önceki görünümü. 87
Fotoğraf 63 Mihrap sofasının, üzerinin düz ahşap tavanla örtülmesinden sonraki görünümü. 87
Fotoğraf 64 Solda, mihrap sofasının kuzeydoğusundaki bölümün önceki hali. Sağda, aynı kısmın günümüzdeki görünümü. 88
Fotoğraf 65 Mihrap sofasının kuzeydoğusundaki bölümün yeni tavan düzenlemesi. 88
Fotoğraf 66 Eski kilisenin şapel bölümünden kuzeydoğuya doğru bakış. Solda, "Mesleme'nin çilehânesi" olarak adlandırılan odanın kapısı. Sağda, harem ile bağlantı sağlayan açıklık. 89

Fotoğraf 67 Apsis bölümünün sol tarafaındaki, “Mesleme’nin çilehânesi” olarak adlandırılan küçük hücrenin iç mekânı. 90
Fotoğraf 68 Halk arasında çilehâne olarak adlandırılan hücrenin içerisindeki mihrâbiye ve bunun alınlık ve taç kısmının detay görüntüsü. 91
Fotoğraf 69 Solda; Arap Camii’nin “*çilehâne*” olarak anılan hücresinde bulunan, ahşap bezemeli bir niş şeklindeki kavukluğun görünümü. Sağda, Nuruosmaniye Camii hünkâr mahfilinde bulunan kavukluk. İkisi mukayese edildiği takdirde, gerçekten de ana hatlarının benzediği görülmektedir. 94
Fotoğraf 70 Eski kilisenin şapel bölümünün kuzeybatı duvarında bulunan ve hünkâr mahfili sahanlığına açılan kapı..... 95
Fotoğraf 71 Arap Camii minaresinin giriş kapısı. 95
Fotoğraf 72 Minare ile bağlantıyı sağlayan ahşap merdiven. 96
Fotoğraf 73 Arap Camii hareminin kuzeybatıdan görünümü. 97
Fotoğraf 74 Hünkâr mahfilinin altında yer alan yüksek kaideli mermer sütun ile bunun hemen arkasında, eski kilisenin esasında bulunan ve şu an duvara gömülü vaziyette olduğundan sadece bir kısmı müşahede edilebilen sütun parçası. 98
Fotoğraf 75 Solda,1880 senesinde Arap Camii hareminin görüntüsü. (Abdullah Fréres) Ortada, harem mekânının 1913 senesindeki durumu. Sağda ise, haremin bugünkü görünümü. 99
Fotoğraf 76 Solda, kuzeydoğu; sağda ise, güneybatı cihetlerinde yer alan giriş kapılarının iç mekândan görünümü..... 100
Fotoğraf 77 Kuzeybatı tarafında yer alan ve sonradan yapıya ilave edilmiş medhal sofasına açılmakta olan kapının haremden görünüşü. 100
Fotoğraf 78 Arap Camii’nin tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan kuzey cihetindeki merdiven ve hanımlar bölümü. 101
Fotoğraf 79 Arap Camii görevli odası ve tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan batı cihetindeki merdiven. 101
Fotoğraf 80 Günümüzde ahşap kapaklar ile koruma altına alınmış olan eski kilisenin zemin döşemesine ait bir kalıntı. (NTV Tarih Dergisi) 102
Fotoğraf 81 Arap Camii’nin iç mekânındaki bazı duvar resimlerinin önüne yerleştirilen pleksiglass levhalar. 103
Fotoğraf 82 Arap Camii’nin güneydoğusundaki, alçıpan ile kapatılmış duvarlar ve bu bölümlerin alt kısımlarındaki menfezlerin görünüşü. 103
Fotoğraf 83 Arap Camii mihrap duvarının üst kısmının görünümü. Bu bölüm, mihrap sofasının üzerine sonradan yapılan düz ahşap tavan nedeniyle kapatılmış vaziyette olduğundan dolayı günümüzde görülememektedir. 104
Fotoğraf 84 Mihrap sofasının güneybatısında bulunan kaburgalı tonoz ile örtülü bölümün güneydoğusundaki kemer aynasında ortaya çıkartılan fresk kalıntısı. Görüldüğü üzere bu duvar resmi, yakın zamanda yapılmış olan düz ahşap tavan ile tonozun arasında kalması hasebiyle ibadet mekânından görülemediğinden, üzeri açık vaziyette bırakılmıştır. 104
Fotoğraf 85 Arap Cami’nin XX. yüzyıl başında mevcut olan eski mihrabı. (E. Dalleggio D’Alessio) 105
Fotoğraf 86 Arap Camii mihrabı. 107

Fotoğraf 87 Arap Camii mihrabının kitâbesi. 108
Fotoğraf 88 Arap Camii minberi. 109
Fotoğraf 89 Minber kapısının görünümü. 110
Fotoğraf 90 Minber kapısından köşk bölümüne doğru bakış. 111
Fotoğraf 91 Minberin taç kısmı ile ortasında yer alan IV. Mustafa tuğrasından detay. 111
Fotoğraf 92 Arap Camii minberinin imam geçidi bölümü ve basamakların altına isabet eden yerdeki dolap bölümü. 112
Fotoğraf 93 Solda, minber basamaklarının arkasında yer alan dolap bölümünün içerisi. Sağda ise, buranın altında kalan açıklığın görünümü. 112
Fotoğraf 94 Minberin basamaklarından birinde kullanılmış olan devşirme levha. 113
Fotoğraf 95 Arap Camii vaaz kürsüsü. 114
Fotoğraf 96 Vaaz kürsüsünün gövde bölümü detayı. 114
Fotoğraf 97 Arap Camii eski vaaz kürsüsü. (Abdullah Fréres, 1880) 115
Fotoğraf 98 Arap Camii müezzin mahfilinin konumu. 116
Fotoğraf 99 Arap Camii müezzin mahfili. 117
Fotoğraf 100 Müezzin mahfilinin üstten görünüşü. 117
Fotoğraf 101 Arap Camii müezzin mahfilinin daha evvelki vaziyeti. (H. Örcün Barışta) 118
Fotoğraf 102 Arap Camii hareminin 1880 senesindeki görünüşü ve eski tabaka mahfili. (Abdullah Fréres) 119
Fotoğraf 103 Arap Camii'nin 1913 senesinde mevcut olan tabaka mahfili. 121
Fotoğraf 104 Arap Camii hareminin güneybatısına bakış. 123
Fotoğraf 105 Solda; tabaka mahfiline çıkışı sağlayan, haremin kuzey köşesindeki merdiven. Sağda ise, batı köşesinde yer alan merdiven. 123
Fotoğraf 106 Arap Camii hünkâr mahfili. 124
Fotoğraf 107 Hünkâr mahfilinin ön tarafına bakış. 124
Fotoğraf 108 Arap Camii hünkâr mahfili sahanlığı. 125
Fotoğraf 109 Hünkâr mahfiline çıkışı sağlayan merdiven. Sağ tarafta, cami avlusuna açılan giriş kapısı. 126
Fotoğraf 110 Hünkâr mahfilinin önündeki mahal ile burayı, tabaka mahfilinden ayıran bölme duvarı. 126
Fotoğraf 111 Hünkâr mahfilinin önünde yer alan mekâna bakış. 127
Fotoğraf 112 Mahfil-i hümâyunun giriş kapısı. 127
Fotoğraf 113 Mahfil-i hümâyunun içerisinin görünümü. 129
Fotoğraf 114 Hünkâr mahfilini çevreleyen ahşap şebekeden bir detay. 129
Fotoğraf 115 Mahfil-i hümâyunun üzerini örten kubbe. 130
Fotoğraf 116 Hünkâr mahfili kubbesini süsleyen kalemkârî bezemelerden bir detay. 130
Fotoğraf 117 Hünkâr mahfilinin döşemealtı tavanının görünümü. Eski fotoğraflara bakıldığında, günümüzdeki renkli boyamanın son restorasyonda yapılmış olduğu anlaşılıyor. 131
Fotoğraf 118 Mahfil-i hümâyun döşemealtı tavanının 2010 restorasyonundan evvelki görünümü. 131
Fotoğraf 119 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesine bakış. 135

Fotoğraf 120 Arap Camii'nde güneybatı duvarına sabitlenmiş olan uzun kitâbenin konumu. 137
Fotoğraf 121 Arap Camii'nde güneybatı duvarına sabitlenmiş olan ve Divân-ı Hümâyun kâtiplerinden Hacı Emin Efendi tarafından yazılan kitâbe. Sol tarafta zemin renginin yeşil olduğu dönemdeki görünümü. (Mustafa Cambaz, 2005) Sağda ise günümüzdeki tertîbi. 138
Fotoğraf 122 Arap Camii hareminde, güneybatı beden duvarına sabitlenen uzun kitâbenin yakından görünümü 141
Fotoğraf 123 Arap Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden dairevî levhalar 143
Fotoğraf 124 Arap Camii çevresinin günümüzdeki vaziyeti. Görüldüğü üzere mâbed, etrafındaki muhdes yapıların arasına sıkışmış durumdadır. 144
Fotoğraf 125 Arap Camii'nin 1920'li yıllarda çevresi. 144
Fotoğraf 126 Arap Camii ve çevresinin, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü. (Sébah ve Joaillier) 145
Fotoğraf 127 Soldan sağa doğru sırasıyla; Arap Camii avlu kapısı, üç gözlü çeşme ve medhal sofası. 146
Fotoğraf 128 Arap Camii avlusuna ulaşımı sağlayan dehlizin güneybatı ucunda yer alan ve Galata Mahkemesi Sokağı'na bakan giriş kapısı. 146
Fotoğraf 129 Arap Camii avlusunun kuzeydoğusunda yer alan ve Kalyon Sokağı'na açılan kapı. Sağ tarafında görülen yapı, medrese binasıdır. 147
Fotoğraf 130 Arap Camii avlu kapısı. 148
Fotoğraf 131 Arap Camii avlusunun kuzeydoğusunda yer alan Kur'ân Kursu binası. 149
Fotoğraf 132 Arap Camii avlusundan dehlize doğru giderken sol tarafta kalan küçük hücrenin konumu ve dairevî kemerli giriş açıklığı. 149
Fotoğraf 133 Arap Camii şadırvanının kuzeydoğudan görünümü. Ortada sarnıç kapağı görülmektedir. 151
Fotoğraf 134 Arap Camii şadırvanının kitâbesi. 152
Fotoğraf 135 Arap Camii şadırvanına kuzeybatıdan bakış. 154
Fotoğraf 136 Arap Camii şadırvanının altında yer alan sarnıcın kapağının yakından görünümü. 155
Fotoğraf 137 Arap Camii şadırvanının 1988 senesindeki görünümü. (W. Schiele) 156
Fotoğraf 138 Arap Camii şardırvanının 2005 senesindeki görünümü. (Mustafa Cambaz) 156
Fotoğraf 139 Arap Camii'nin güneybatı cephesinin baktığı Galata Mahkemesi Sokağı'nın eski görüntüsü. Solda, medhal sofasının mezkûr cihetteki duvarına bitişik olarak yapılan çeşme görülmektedir. (Abdullah Fréres, XIX. yüzyılın son çeyreği) 159
Fotoğraf 140 Arap Camii'nin, daha evvel çeşme bulunan mahallinin günümüzdeki vaziyeti. 160
Fotoğraf 141 Günümüzde Arap Camii'nin medhal sofası içerisinde muhafaza edilmekte olan çeşme kitâbesi. 162
Fotoğraf 142 Arap Camii'nin kuzeybatı avlu duvarında bulunan üç gözlü çeşme. 163
Fotoğraf 143 Üç gözlü çeşmeden detay 163
Fotoğraf 144 Arap Camii'nin kuzeybatı cihetindeki avlu kapısı ve sol tarafta, üç gözlü çeşmenin hemen arkasında yer alan havuz. 164
Fotoğraf 145 Arap Camii avlusunda bulunan makam-türbe 165

Fotoğraf 146 Arap Camii avlusundaki makam-türbe ve sol tarafında bulunan sadaka taşı. 166
Fotoğraf 147 Arap Camii avlusundaki makam-türbenin kitâbesi. 166
Fotoğraf 148 Yapının orijinal halinde, güneybatı cephesinin ortasında bulunan sütunlardan birinin başlığı. Bir dönem, bu şekilde duvara gömülü vaziyetteyken müşahede edilebilmekteydi. Günümüzde ise görülememektedir. 179
Fotoğraf 149 Yapının güneybatı cephesinde bulunan fresko kalıntıları. 180
Fotoğraf 150 Üç azizi tasvir eden freskoların yakından görünümü. 180
Fotoğraf 151 Kiliseye ait vaftiz teknesi. (Gertrude Bell, 1905). 181
Fotoğraf 152 Atik Mustafa Paşa Camii'nin esasını oluşturan kiliseye ait vaftiz teknesinin yakından görünümü. (Millingen, 1912) 181
Fotoğraf 153 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin XX. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki görünümü ve Osmanlı döneminde yenilenmiş olan üst örtüsü. 184
Fotoğraf 154 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin günümüzdeki görünümü. 185
Fotoğraf 155 Atik Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğu cephesi. 185
Fotoğraf 156 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneydoğu cephesinin eski görünümü. (DAI Fotoğraf Arşivi) 186
Fotoğraf 157 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneydoğu cephesinin günümüzdeki görünümü. 187
Fotoğraf 158 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofası ve bu bölümün arkasında kalan kuzeybatı cephesinin açıkta kalan üst kısmı. 188
Fotoğraf 159 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin sıvalı vaziyette olduğu dönemdeki görünümü. (A. M. Schneider) 189
Fotoğraf 160 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin 1973 senesindeki görünümü (Schiele). 189
Fotoğraf 161 Solda, 1957 senesinde yapının güneybatı cephesindeki badana tabakasının kaldırılmasıyla ortaya çıkarılan fresko resimler. Sağda, söz konusu freskoların üzerinin tahta levhalar ile örtülmüş vaziyette olduğu dönemdeki görünümü. (O. Feld, 1966) 190
Fotoğraf 162 Freskoların bulunduğu duvarın günümüzdeki görünümü. 190
Fotoğraf 163 Atik Mustafa Paşa Camii minaresinin kaidesi. 191
Fotoğraf 164 Atik Mustafa Paşa Camii minaresi. 192
Fotoğraf 165 Minarenin üst kısmının yakından görünüşü. 193
Fotoğraf 166 Atik Mustafa Paşa Camii minaresinin, medhal sofası içerisinden ulaşılan kapısı. 193
Fotoğraf 167 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofası. 195
Fotoğraf 168 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının ön cephesi. 195
Fotoğraf 169 Medhal sofası kapısının içeriden görünümü. 196
Fotoğraf 170 Atik Mustafa Paşa Camii haremine açılan giriş kapısı. 196
Fotoğraf 171 Medhal sofasının her iki yanında bulunan odalar. Solda, görevli odasına; sağda ise, hanımlar bölümüne açılan kapılar görülmektedir. 197
Fotoğraf 172 Medhal sofası içerisinde yer alan hanımlar bölümünün kuzey tarafına bakış. 197
Fotoğraf 173 Hanımlar bölümünün güney ve doğu taraflarına bakış. 198

Fotoğraf 174 Solda; yapının kuzeybatı cephesinde, görevli odası olarak ayrılan bölüme açılan pencerenin haremden görünümü. Sağda ise; bunun simetriğinde yer alan diğer pencerenin, hanımlar bölümü tarafından görünümü. 198
Fotoğraf 175 Medhal sofasının üst kısmında bulunan ahşap çıkma kat. 199
Fotoğraf 176 Medhal sofası dâhilindeki ahşap çıkma katın yan kolları. 199
Fotoğraf 177 Atik Mustafa Paşa Camii mihrap sofası. 200
Fotoğraf 178 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin kuzeybatısına bakış. 201
Fotoğraf 179 Mihrap sofasının güneybatı duvarına bakış. Ortada; mezkûr sofanın sağ tarafındaki, makam-türbe olarak düzenlenen hücreye açılan ve günümüzde çift kanatlı cam bir kapı ile örtülü vaziyette olan kısım. 202
Fotoğraf 180 Solda, caminin kuzeydoğu cephesinin pencere düzeni. Ortadaki üçlü pencerelere dışardan bakıldığında daha büyük boyutta görünmektedir. Sağda, mihrabın kuzeydoğusundaki odanın güneydoğu cihetinde yer alan pencerenin iç mekândan görünümü. 202
Fotoğraf 181 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin güneydoğu cihetine bakış. 203
Fotoğraf 182 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin doğu tarafının 1912 (Millingen) ve 1913 (J. Ebersolt ve A. Thiers) senelerindeki görünümü. 204
Fotoğraf 183 Atik Mustafa Paşa Camii'nin Osmanlı döneminde yenilenen kubbesinin iç tezyînâtı. 205
Fotoğraf 184 Atik Mustafa Paşa Camii kubbesinin göbek yazısı. 205
Fotoğraf 185 Atik Mustafa Paşa Cami'nin güneydoğu ve kuzeybatı duvarlarına çizilmiş olan madalyonlar. 206
Fotoğraf 186 Atik Mustafa Paşa Camii'nin daha evvel mevcut olan kalemkârî bezemeleri. 206
Fotoğraf 187 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyılın başındaki iç tezyînâtı. (Millingen, 1912) 206
Fotoğraf 188 Solda, Atik Mustafa Paşa Camii mihrabının eski görünümü. Sağda ise, mihrabın bugünkü durumu. 207
Fotoğraf 189 Atik Mustafa Paşa Camii mihrabının kitâbesi. 208
Fotoğraf 190 Atik Mustafa Paşa Camii minberi. 209
Fotoğraf 191 Atik Mustafa Paşa Camii minberinin yandan görünümü. 209
Fotoğraf 192 Atik Mustafa Paşa Camii'nin eski minberi. 210
Fotoğraf 193 Atik Mustafa Paşa Camii vaaz kürsüsü. 211
Fotoğraf 194 Atik Mustafa Paşa Camii vaaz kürsüsünün üstten görünümü. 211
Fotoğraf 195 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin kuzeybatısında yer alan tabaka mahfili. 212
Fotoğraf 196 Tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan, kuzey köşe hücresindeki merdiven. 212
Fotoğraf 197 Tabaka mahfilinin kuzeydoğu cihetine bakış. 213
Fotoğraf 198 Tabaka mahfilinin güneybatısına bakış. 213
Fotoğraf 199 Tabaka mahfilinin güneybatı kolundan, türbe bölümünün görünüşü. 214
Fotoğraf 200 Solda, tabaka mahfilinden, medhal sofasındaki fevkânî kata geçişi sağlayan kapının konumu. Sağda ise, bunun yakından görünümü. 214
Fotoğraf 201 Atik Mustafa Paşa Camii içerisinde bulunan ve Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî'nin makam-türbesi olarak tanzim edilen bölümün önüne yapılan ahşap bölme duvarı. 216
Fotoğraf 202 Medhal sofasından makam-türbeye açılan geçitin günümüzdeki düzeni. 216

Fotoğraf 203 Makam-türbenin önündeki ahşap bölme duvarının kemer gözüne yerleştirilmiş olan parça. 217
Fotoğraf 204 Makam-türbenin önündeki ahşap bölme duvarının alınlık kısmında yer alan kitâbenin detayı. 217
Fotoğraf 205 Atik Mustafa Paşa Camii'nin içerisinde yer alan ve Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî'ye atfedilen sanduka. 218
Fotoğraf 206 Eskiden türbede bulunan levhanın Latin harfleriyle yazılmış hali. 219
Fotoğraf 207 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının sağ tarafında yer alan ve bahçe kısmına ulaşımı sağlayan kapı. 220
Fotoğraf 208 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının kuzeydoğusunda yer alan bahçe kapısı. 221
Fotoğraf 209 Atik Mustafa Paşa Camii bahçesinin kuzeydoğu cihetindeki bölümü. 221
Fotoğraf 210 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneyden görünümü. 222
Fotoğraf 211 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyıl başlarında, batı cihetinden görünümü. Sağ tarafta, günümüzde mevcut olmayan Lonca Caddesi'nin başlangıcı görülmektedir. 224
Fotoğraf 212 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyıl başında güney cihetinden görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 225
Fotoğraf 213 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyıl başında batıdan görünümü (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 225
Fotoğraf 214 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofası ve eskiden bunun her iki yanına bitişik olan muhdes yapılar. 226
Fotoğraf 215 Atik Mustafa Paşa Camii'nin, 1937 senesinde güneyden görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 226
Fotoğraf 216 Atik Mustafa Paşa Camii'nin, 1973 senesinde güneyden görünümü. (Schiele) 227
Fotoğraf 217 Atik Mustafa Paşa Camii bahçesinin, eskiden yapının bitişiğinde yer alan evde ikâmet edenler tarafından kullanıldığı döneme ait görüntüsü. (DAI Fotoğraf Arşivi) 227
Fotoğraf 218 Atik Mustafa Paşa Camii'nin giriş cephesi karşısında yer alan eski şadırvanının günümüzdeki durumu. 228
Fotoğraf 219 Atik Mustafa Paşa Camii'nin eski şadırvanı. 229
Fotoğraf 220 Atik Mustafa Paşa Camii'nin günümüzdeki şadırvanı. 230
Fotoğraf 221 Atik Mustafa Paşa Camii'nin giriş cephesi karşısında yer alan Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi. 231
Fotoğraf 222 Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi'nin kitâbesi. 232
Fotoğraf 223 Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi'nin güneybatısında yer alan sarnıç kapağı. 233
Fotoğraf 224 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının kuzeydoğu duvarının dışına sabitlenmiş olan güneş saati. 233
Fotoğraf 225 Atik Mustafa Camii medhal sofasının kuzeydoğu cephesinde bulunan dikey güneş saati. 234
Fotoğraf 226 Ayasofya'nın güneydoğu cihetinden görünümü. 246
Fotoğraf 227 Sultan Abdülmecid tarafından, Ayasofya'nın onarımı sonrasında hazırlatılan, 1265/1848 tarihli hatıra madalyası. 249

Fotoğraf 228 9 Kânun-i Evvel 1926 tarihli Servet-i Fünûn dergisinin kapağında neşredilmiş olan, Ayasofya kubbesinin tamir edildiği sıradaki bir fotoğrafı. 251
Fotoğraf 229 Ayasofya'nın batısında ortaya çıkartılan, eski kilisenin kalıntıları. (Schneider, 1936) .. 254
Fotoğraf 230 Ayasofya'nın batısında yer alan eski kiliseye ait kalıntılar. 254
Fotoğraf 231 Eski Ayasofya'ya ait, kuzu kabartmalarıyla bezeli friz parçası. 255
Fotoğraf 232 Eski Ayasofya'nın zemini. 256
Fotoğraf 233 Ayasofya'nın batı cephesine bakış. 263
Fotoğraf 234 Ayasofya'nın batı cephesinin üst kısmında bulunan pencerelerdeki haç motifi. 263
Fotoğraf 235 Ayasofya dış narteksinin güneyine doğru bakış. 264
Fotoğraf 236 Narteksler arasındaki irtibatı sağlayan kapıların günümüzdeki görünümü. (Marburg) .. 265
Fotoğraf 237 İç narteksin güneyine doğru bakış. 266
Fotoğraf 238 İç narteksin kuzeyindeki dehlize bakış. 267
Fotoğraf 239 Galeri katına ulaşımı sağlayan rampalardan birinin görüntüsü. 267
Fotoğraf 240 İç narteksin güneyindeki dehlize bakış. En sonda, horologion kapısı görülmektedir. 269
Fotoğraf 241 İç narteksin güneyindeki dehlizden, kuzey cihetine doğru bakış. 269
Fotoğraf 242 İç narteks ile güneyindeki dehliz arasında yer alan kapının üzerindeki mozaik pano. 270
Fotoğraf 243 İç narteksin güneyindeki dehlizden, mâbedin buraya açılan giriş kapısına (horologion kapısı) doğru bakış. 270
Fotoğraf 244 Mâbedin güneyinde yer alan girişindeki bronz kapı kanatlarından biri. 271
Fotoğraf 245 Dış narteksten, iç nartekse açılan ortadaki büyük kapıdan, naosa doğru bakış. 272
Fotoğraf 246 Büyük imparator kapısının üstündeki taht kabartması. 273
Fotoğraf 247 Büyük imparator kapısının üzerinde yer alan mozaik pano. 273
Fotoğraf 248 Ayasofya iç mekânının doğusuna bakış. 276
Fotoğraf 249 Ayasofya iç mekânının batısına bakış. 276
Fotoğraf 250 Ayasofya naosunda, güneybatı cihetindeki eksedra bölümüne bakış. 277
Fotoğraf 251 Ayasofya iç mekânının güneyine bakış 277
Fotoğraf 252 Ayasofya iç mekânının kuzeyine bakış. 278
Fotoğraf 253 Ayasofya ana kubbesinin güneydoğu cihetinden görünümü. 279
Fotoğraf 254 Ayasofya ana kubbesinin içten görünümü. (Josephine Powell) 279
Fotoğraf 255 Solda, Ayasofya'nın kuzey tympanon duvarı. Sağda ise, güney tympanon duvarı. 280
Fotoğraf 256 Ayasofya'nın iç mekânından, batı cihetine bakış. 281
Fotoğraf 257 Galerinin batı kolunu gösteren eski bir fotoğraf. Burada görülen merdivenli bölüm, Türk dönemine ait birilave olup; günümüzde mevcut değildir. 282
Fotoğraf 258 Batı galerinin kuzeyine doğru bakış. 282
Fotoğraf 259 Ayasofya'nın güneybatısındaki giriş koridorunun üst katındaki odaya kuzeyden bakış. 283
Fotoğraf 260 Güney galerinin batısında yer alan mermer kapı. (Pascal Sebah, 1875) 284
Fotoğraf 261 Güney galerideki mermer kapının arkadan görünüşü. 285
Fotoğraf 262 Güney galeride yer alan mermer kapının, günümüzdeki görünümü. 285
Fotoğraf 263 Güney galeriden ulaşılan küçük şapelin girişi. 286
Fotoğraf 264 Venedik doju Henricus Dandolo'nun mezarına işaret ettiğine inanılan mezar taşı. 287

Fotoğraf 265 Güney galerinin mermer korkuluğunun üzerinde bulunan ve bir Viking'e ait olduğu tespit edilen yazı.....287
Fotoğraf 266 Ayasofya'nın apsis yarım kubbesinde yer alan mozaik. 290
Fotoğraf 267 Güney galeride yer alan "Deisis" mozaiği. 292
Fotoğraf 268 Güney galerinin doğusunda yer alan mozaik. 293
Fotoğraf 269 Güney galerinin doğusunda yer alan mozaik. 294
Fotoğraf 270 Papaz odası olarak adlandırılan bölümden galeriye açılan kapının üzerinde yer alan "Deisis" mozaiği.....295
Fotoğraf 271 Orta nef ile kuzey nef arasında yer alan sütunların başlıkları. 297
Fotoğraf 272 Ortasında, İmparator Iustinianos ile karısı Theodora'nın adının baş harflerini içeren monogramın yer aldığı bir sütun başlığı.....298
Fotoğraf 273 Naostan, batı cihetindeki giriş kapılarına doğru bakış. 298
Fotoğraf 274 Naostaki "*Omphalos*" olarak adlandırılan mahal.....299
Fotoğraf 275 Ayasofya Kilise'nin iç aksamına ait kalıntılar. 301
Fotoğraf 276 Ayasofya vaftizhanesinin güneydoğudan görünümü. 302
Fotoğraf 277 Ayasofya'nın güneyindeki giriş kapısının sağ tarafında bulunan açıklıktan, vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avluya girilmektedir. 303
Fotoğraf 278 Vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avlu bölümüne giriş. 303
Fotoğraf 279 Vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avlu bölümü. 303
Fotoğraf 280 Vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avlu bölümü. 304
Fotoğraf 281 Vaftizhanenin türbeye dönüştürülmesinin ardından, kuzeyindeki küçük avlu bölümüne konulan vaftiz teknesi.....304
Fotoğraf 282 Ayasofya'nın kuzeydoğudan genel görünümü.....305
Fotoğraf 283 Ayasofya'nın dairevî planlı hazine binasına kuzeydoğudan bakış.....306
Fotoğraf 284 Ayasofya'nın üstten görünümü.....307
Fotoğraf 285 Ayasofya Camii'nin batısına bakış. 309
Fotoğraf 286 Ayasofya'nın batı cihetindeki giriş kapısının eski görüntüsü. (Sébah ve Joaillier) 310
Fotoğraf 287 Ayasofya'nın batı cephesinde yer alan giriş kapıları. 311
Fotoğraf 288 Ayasofya'nın güney cihetinden görünümü. (Serkan Güzey) 311
Fotoğraf 289 Ayasofya'nın doğu cihetinden görünümü. (Halit Bilen, 2019).....312
Fotoğraf 290 Ayasofya'nın kuzeydoğudan görünümü. (Halit Bilen, 2019) 312
Fotoğraf 291 1890'lı yıllarda Ayasofya'nın güneyine bakış. 313
Fotoğraf 292 Ayasofya'nın; XIX. yüzyıl sonlarında, Topkapı Sarayı avlusundan çekilmiş olan bir görüntüsü 313
Fotoğraf 293 Ayasofya'ya güneyden bakış. 314
Fotoğraf 294 Ayasofya'nın güney cihetindeki giriş kapısı.....314
Fotoğraf 295 Ayasofya'nın güneydeki giriş kapısının önünde yer alan sütunun üzerine sabitlenmiş olan kitâbe. 315
Fotoğraf 296 Ayasofya Camii meyyit kapısının XIX. yüzyıl sonlarındaki durumu. 316
Fotoğraf 297 Ayasofya'nın güneyine bakış.....322

Fotoğraf 298 Ayasofya Camii'nin güneydoğu köşesindeki tuğla minare. 323
Fotoğraf 299 Solda, Ayasofya'nın kuzeydoğu cihetindeki yivli minare; sağda ise, batısındaki eş minarelerin görünümü. 323
Fotoğraf 300 Haricî medhal sofasının kuzeyine doğru bakış. 324
Fotoğraf 301 Günümüzde haricî medhal sofasında bulunan, mozaik tanelerinden işlenmiş Sultan Abdülmecid tuğrası. 325
Fotoğraf 302 Haricî medhal sofasında yer alan lahit. 326
Fotoğraf 303 Unkapanı'nda bulunarak, Ayasofya'nın Haricî medhal sofasında sergilenmek üzere getirilen yılan motifli havuz. (U. Peschlow, 1975) 326
Fotoğraf 304 Haricî medhal sofasındaki, Bizans dönemine ait mermer levhaların kopyaları. 327
Fotoğraf 305 Medhal sofaları arasındaki irtibatı sağlayan kapılar. 328
Fotoğraf 306 XX. yüzyıl başlarında, dâhilî medhal sofasından cami haremine açılan kapıların düzeni. (Sébah ve Joaillier) 331
Fotoğraf 307 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının günümüzdeki düzeni. 331
Fotoğraf 308 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasında yer alan mermer mahfil. 332
Fotoğraf 309 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının güneyinde bulunan dehlizin, XIX. yüzyılın ortalarındaki vaziyeti. (Gaspare Fossati, 1852) 333
Fotoğraf 310 Ayasofya'nın güneybatı köşesine isabet eden dehlizden, dâhilî medhal sofasına bakış. 333
Fotoğraf 311 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının güneyindeki dehlizde yer alan mihrâbiye. 334
Fotoğraf 312 Hünkâr kasrı girişinin içerisinde kalan kuzeydeki kapının alınlığında yer alan kitâbe. 339
Fotoğraf 313 Hünkâr kasrı girişinin içerisinde kalan güneydeki kapı. 341
Fotoğraf 314 Ayasofya Camii hünkâr kasrının üstten görünümü. 342
Fotoğraf 315 Ayasofya'nın kuzeydoğusuna bakış. 343
Fotoğraf 316 1929 senesinde Ayasofya hünkâr kasrının, kuzeydoğu cihetinden görünümü. 343
Fotoğraf 317 1951 senesinde, Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümünün görünümü. 344
Fotoğraf 318 Ayasofya Camii'nin, günümüzde mescid olarak kullanılan hünkâr kasrı bölümünün güneydoğudan görünümü. 344
Fotoğraf 319 Ayasofya Camii'nin, günümüzde mescid olarak kullanılan hünkâr kasrı giriş bölümünün güneyden görünümü. 345
Fotoğraf 320 Hünkâr kasrı giriş kapısının üzerindeki tâmir kitâbesi. 346
Fotoğraf 321 Hünkâr kasrının giriş kapısının üzerinde yer alan Sultan Abdülmecid tuğrası. (Yasemin Sönmez) 346
Fotoğraf 322 Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümünün iç mekânı. 347
Fotoğraf 323 Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümünde, güney cihetindeki odanın kapısı. Burası günümüzde imam odası olarak kullanılmaktadır. 347
Fotoğraf 324 Hünkâr kasrını, mahfil-i hümâyûna bağlayan salon. 349
Fotoğraf 325 Hünkâr kasrını, mahfil-i hümâyûna bağlayan salonun tavanından detay. 349
Fotoğraf 326 Hünkâr kasrını, mahfil-i hümâyûna bağlayan salondaki mihrâbiye. 349
Fotoğraf 327 Ana salondan, hünkâr mahfiline ulaşımı sağlayan koridora açılan kapı. 350

Fotoğraf 328 Solda; kasr-ı hümâyûnun, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü. (Abdullah Fréres) Sağda ise; 1929 senesindeki görünümü. 351
Fotoğraf 329 Günümüzde mescid olarak kullanılan, Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümü. 352
Fotoğraf 330 Günümüzde mescid olarak kullanılan, Ayasofya Camii hünkâr kasrı giriş bölümünün kuzeyine bakış. 352
Fotoğraf 331 Günümüzde mescid olarak kullanılan mekânda yer alan mihrap ve minber. 353
Fotoğraf 332 Ayasofya kütüphânesinin güneyden görünümü. (Serkan Güzey) 356
Fotoğraf 333 Ayasofya kütüphânesinin dış cephesi. 356
Fotoğraf 334 Ayasofya kütüphanesinin üstten görünümü. 357
Fotoğraf 335 Ayasofya kütüphanesinden, güneyindeki türbelere bakış. 357
Fotoğraf 336 Solda; kütüphanenin, cami hareminde yer alan giriş kapısının içten görünümü. Sağda ise; giriş bölümünden, hazine-i kütüp mekânına giden koridora bakış. 358
Fotoğraf 337 Kütüphanenin; cami içerisinde yer alan giriş bölümünden, koridora açılan kapının alınlığındaki kitâbe. 358
Fotoğraf 338 Kütüphânenin, hazine-i kütüp bölümüne ulaşımı sağlayan koridoru. 359
Fotoğraf 339 Hazine-i kütüp bölümünün kapısının üzerinde yer alan kitâbe. 359
Fotoğraf 340 Hazine-i kütüp bölümünün kapısına içeriden bakış. 360
Fotoğraf 341 Hazîne-i kütüp odasının bir bölümünün üzerini örten kubbe. 360
Fotoğraf 342 Hazine-i kütüp bölümünde yer alan sütunlar. 361
Fotoğraf 343 Ayasofya kütüphanesinde yer alan kitaplık. 361
Fotoğraf 344 Ayasofya kütüphanesinde yer alan kitaplık. 362
Fotoğraf 345 Cami haremindeki ahşap maksureler. (Gaspare Fossati, 1852) 366
Fotoğraf 346 Haremin batısında yer alan maksureler. (Abdullah Freres, 1880'ler) 366
Fotoğraf 347 Haremin güneybatısında bulunan mermer küp. 367
Fotoğraf 348 Mehmed Cevahir Ağa'nın vakfı olan küp. 367
Fotoğraf 349 Ayasofya Camii mihrabı. 369
Fotoğraf 350 Ayasofya Camii mihrabının alınlığında yer alan üstteki kitâbe. 370
Fotoğraf 351 Ayasofya Camii mihrabının alınlığında yer alan alttaki kitâbe. 370
Fotoğraf 352 Mihrap hücresinin kavsarasında yer alan kitâbe. 371
Fotoğraf 353 Mihrap hücresinde yer alan kitâbe. 372
Fotoğraf 354 Mihrap hücresinin günümüzdeki görünümü. 372
Fotoğraf 355 Ayasofya Camii minberi. 373
Fotoğraf 356 Ayasofya Camii minberinin önden görünümü. 375
Fotoğraf 357 Minber kapısının alınlık ve taç kısımlarında yer alan kitâbeler. 375
Fotoğraf 358 XIX. yüzyıl sonlarında Ayasofya Camii minberi ve daha evvel burada bulunan sancaklar. 376
Fotoğraf 359 Ayasofya Camii vaaz kürsüsü. 377
Fotoğraf 360 Bâli Paşa Camii vaaz kürsüsü. 378
Fotoğraf 361 Ayasofya Camii müezzin mahfilinin doğu cephesi. 379
Fotoğraf 362 Ayasofya Camii müezzin mahfilinin batı cephesi. 379

Fotoğraf 363 Ayasofya Camii müezzin mahfilinin tezyinatından detay. 380
Fotoğraf 364 Orta sahnın güneyindeki maksureler ve mermer mahfil. (Abdullah Fréres, 1880'ler) ... 381
Fotoğraf 365 Güneybatı cihetindeki pâyenin önünde yer alan mermer mahfil. 381
Fotoğraf 366 Mihrap sofasının kuzeyindeki dehlizde yer alan, eski hünkâr mahfiline ait mihrap nişi. 385
Fotoğraf 367 Mihrap sofasının kuzeyindeki dehlizin batı duvarı. 385
Fotoğraf 368 Ayasofya Camii mahfil-i hümâyûnu. 387
Fotoğraf 369 Hünkâr mahfilinin üstten görünüşü. 388
Fotoğraf 370 Hünkâr mahfili içerisinde yer alan mihrâbiye. 388
Fotoğraf 371 Hünkâr mahfilinin, kalem işleri ile bezeli üst örtüsü. 389
Fotoğraf 372 Hünkâr mahfilinden, kuzeyindeki koridora doğru bakış. 389
Fotoğraf 373 Hünkâr mahfilinin kuzeyindeki koridor bölümü. Sağ tarafta, kasr-ı hümâyunun büyük salonuna açılan kapı; ileride ise, kuzey sahna inen merdivenlere ulaşılan kapı görülmektedir. 390
Fotoğraf 374 Ayasofya kütüphanesinin giriş bölümü ile okuma salonunun son restorasyon öncesindeki görünüşü. 396
Fotoğraf 375 Kütüphanenin giriş bölümü. 396
Fotoğraf 376 Kütüphanenin giriş kapısı üzerinde yer alan kitâbe. 397
Fotoğraf 377 Ayasofya kütüphanesinin giriş kapısındaki "Yâ Fettâh" ibaresini ihtiva eden, tunç kapı tokmakları. 397
Fotoğraf 378 Ayasofya kütüphanesi okuma salonu içerisinden, kuzey cihetine bakış. 398
Fotoğraf 379 Ayasofya Kütüphanesi okuma salonunun doğu tarafına bakış. 398
Fotoğraf 380 Ayasofya Kütüphanesi okuma salonunun güney duvarı. 399
Fotoğraf 381 Ayasofya Kütüphanesi okuma salonunun batısına doğru bakış. 399
Fotoğraf 382 Okuma salonunun üst kısmı. 400
Fotoğraf 383 Ayasofya Camii ana kubbesinin içten görünümü. 401
Fotoğraf 384 Ayasofya Camii kubbe göbeğinde yer alan kitâbe. 402
Fotoğraf 385 Ayasofya Camii hareminin doğusuna bakış. (A. J. Bucknall Smith, 1912) 403
Fotoğraf 386 Ayasofya Camii hareminin batısına bakış. 404
Fotoğraf 387 Ayasofya Camii haremindeki; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden dairevî levhalar. 404
Fotoğraf 388 Hz. Hüseyin'in isminin yazılı olduğu levhada yer alan imza ve tarih bölümünden detay. 405
Fotoğraf 389 Ayasofya'daki büyük hat levhalarının yere indirildiği döneme ait bir fotoğraf. 405
Fotoğraf 390 Ayasofya Camii mihrap duvarı. 408
Fotoğraf 391 Mihrap sofasındaki çini yazı kuşağının güneydeki parçası. 409
Fotoğraf 392 Mihrap sofasındaki çini yazı kuşağının kuzeydeki parçası. 409
Fotoğraf 393 Çini yazı kuşağının imza bölümünden detay. 410
Fotoğraf 394 Mihrap sofasının güney duvarı. 411
Fotoğraf 395 Mihrap sofasının kuzey duvarı. 411
Fotoğraf 396 XIX. yüzyılda haremde mevcut olan hat levhalarından biri. (Abdullah Fréres) 412
Fotoğraf 397 Mihrap sofasının güneyindeki dehlizde bulunan çini levha. (W. Schiele, 1967) 413

Fotoğraf 398 Ayasofya Camii çevresinin günümüzdeki durumu. (Halit Bilen, 2019) 414
Fotoğraf 399 1880'li yıllarda Ayasofya'nın güneybatıdan görünümü. (Sébah ve Joaillier) 415
Fotoğraf 400 Ayasofya medresesinin, yıkılmadan önceki görünümü. 417
Fotoğraf 401 Ayasofya medresesinin, yıkılmadan önceki görünümü. 417
Fotoğraf 402 Sağ tarafta, Ayasofya medresesinin doğu duvarı görülmektedir. Soldaki kapı ise, mâbedin dâhilî medhal sofasının, kuzeyinde yer alan dehlize açılmaktadır. 418
Fotoğraf 403 Ayasofya Medresesi'nin arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkartılmış olan kalıntıları 418
Fotoğraf 404 İnşası devam eden medresenin günümüzdeki durumu. 419
Fotoğraf 405 Ayasofya Camii sıbyan mektebi. 420
Fotoğraf 406 XIX. yüzyıl sonlarında, Ayasofya sıbyan mektebinde okumakta olan öğrenciler. Fotoğrafın üst kısmında, "Ayasofya Rüşdiye Mekteb-i Şâkirdânı" yazısı okunmaktadır. (Sébah ve Joaillier) 420
Fotoğraf 407 Ayasofya imaretinin üstten görünümü. 421
Fotoğraf 408 İmâretin güney cephesine bakış. 422
Fotoğraf 409 Ayasofya imaretine kuzeyden bakış. (Hartmann, 1969) 422
Fotoğraf 410 Solda, imaretin kuzey cephesi görülmektedir. 423
Fotoğraf 411 Ayasofya imaretine açılan, kuzeydoğu köşedeki avlu kapısı. (G. Berggren, 1880) 423
Fotoğraf 412 Ayasofya imaretine açılan, kuzeydoğu köşedeki avlu kapısının günümüzdeki görünümü. 424
Fotoğraf 413 Solda, imaretin önündeki avluya açılan, kuzey cihetindeki kapı; sağda ise, 1936'da yıktırılan medresenin doğu duvarı görülmektedir. Ortada yer alan kapı, dâhilî medhal sofasının kuzeyindeki dehlize açılmaktadır. (1925) 425
Fotoğraf 414 Ayasofya'nın kuzeyinde yer alan eski hazine binası. 425
Fotoğraf 415 Eski hazine binasının kuzeybatıdan görünümü. 426
Fotoğraf 416 Ayasofya Camii muvakkithanesinin güney cephesi. 427
Fotoğraf 417 Ayasofya Camii muvakkithanesine kuzeybatıdan bakış. 427
Fotoğraf 418 Ayasofya şadırvanının XIX. yüzyıldaki görünümü. (Abdullah Freres) 429
Fotoğraf 419 XIX. yüzyılın sonlarında, Ayasofya şadırvanı önünde tezgah açan satıcılar. (G. Berggren) 429
Fotoğraf 420 Ayasofya şadırvanının genel görünümü. 430
Fotoğraf 421 Şadırvanın havuz kısmından detay. 430
Fotoğraf 422 Şadırvanın üst örtüsünün içten görünümü. 431
Fotoğraf 423 Şadırvan haznesinin üzerini örten tunç kafesin aleminden detay. 431
Fotoğraf 424 Ayasofya'nın güney cephesinde yer alan sebil. 432
Fotoğraf 425 Ayasofya'nın güney cephesinde yer alan sebil. 433
Fotoğraf 426 Sebilin batısında bulunan abdest muslukları. 433
Fotoğraf 427 Ayasofya avlu duvarının güneydoğu köşesinde yer alan sebilin, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü. (Abdullah Fréres) 434
Fotoğraf 428 Ayasofya avlusunu çeviren ihata duvarının güneydoğu köşesinde bulunan sebilin günümüzdeki vaziyeti. 435

Fotoğraf 429 Ayasofya'nın güney avlusunda yer alan türbelerin üstten görünümü. (Halit Bilen, 2018) 436
Fotoğraf 430 Ayasofya türbelerinin güneyden görünümü. (W. Schiele, 1969) 436
Fotoğraf 431 Ayasofya türbelerine üstten bakış. Soldan sağa doğru sırayla; III. Mehmed, II. Selim, III. Murad ve Şehzâdegân Türbesi görülmektedir. 437
Fotoğraf 432 II. Selim Türbesi. 438
Fotoğraf 433 III. Murad Türbesi. 439
Fotoğraf 434 Şehzâdegân Türbesi. 439
Fotoğraf 435 III. Mehmed Türbesi. (Mustafa Cambaz) 440
Fotoğraf 436 III. Mehmed Türbesi. (Mustafa Cambaz) 441
Fotoğraf 437 III. Mehmed Türbesi'nin, Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nden görünümü. 441
Fotoğraf 438 Sultan I. Mustafa ile Sultan İbrahim Türbesi. (Mustafa Cambaz) 442
Fotoğraf 439 Sultan I. Mustafa ile Sultan İbrahim Türbesi'ne doğu cihetinden bakış. (Millingen, 1912) 443
Fotoğraf 440 Ayasofya'nın güney duvarında yer alan düşey güneş saati. 444
Fotoğraf 441 Ayasofya avlusunun güneybatısında yer alan yatay güneş saati. 444
Fotoğraf 442 Yatay güneş saatinden detay. 445
Fotoğraf 443 Bodrum Camii'nin 1911 senesindeki harap vaziyeti. 451
Fotoğraf 444 Bodrum Camii'nin 1915 senesinde güneydoğu cihetinden görünümü. 451
Fotoğraf 445 Bodrum Camii'nin bakımsız kaldığı döneme ait bir fotoğraf. (Salt Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi) 452
Fotoğraf 446 Bodrum Camii'nin, 1911 yangını sonrasında kuzeybatıdan görünümü. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 453
Fotoğraf 447 Yapının harap durumunu gösteren birçok eski fotoğrafında olduğu gibi, 1930 tarihli bu fotoğrafında da açıklıkların örülerek kapatıldığı ve bu sayede caminin içerisine girilmesinin önüne geçilmeye çalışıldığı görülüyor. 453
Fotoğraf 448 1930 kazısı sırasında caminin güney cephesi. Fotoğrafta, D. Talbot Rice (solda) ve meslektaşları görülmektedir. 454
Fotoğraf 449 Bodrum Camii güney cephesinin, 1935 senesindeki vaziyeti. (Nicholas V. Artamonoff) 455
Fotoğraf 450 Bodrum Camii'ne güneydoğudan bakış. (R. Van Nice, 1938) 455
Fotoğraf 451 Bodrum Camii batı cephesinin 1943 senesindeki durumu. (A. M. Schneider) 456
Fotoğraf 452 Bodrum Camii doğu cephesinin 1943 senesindeki durumu. (A. M. Schneider) 456
Fotoğraf 453 Bodrum Camii'nin 1955 senesindeki vaziyeti. 457
Fotoğraf 454 Solda, Bodrum Camii'nin 1959 senesinde kuzeybatıdan görünümü. (A. M. Schneider) Sağda ise, 1965 senesindeki onarımı sırasında batı cephesi. 458
Fotoğraf 455 Bodrum Camii ve çevresinin 1965 senesindeki durumu. 460
Fotoğraf 456 Bodrum Camii batı cephesinin, 1969 senesinde ki görünümü. (W. Schiele) 461
Fotoğraf 457 Solda; Bodrum Camii'nin 1970 yılında güney cephesinin görünümü. Sağda ise, aynı yılda batı cephesinin durumu. 462

Fotoğraf 458 Bodrum Camii'nin, sadece iskeletinin mevcut olduğu 1970'li yıllardaki görünümü. 462
Fotoğraf 459 Bodrum Camii'nin 1985 senesinde başlanan onarımı sırasında çekilmiş fotoğrafı. (Cami Görevlisi Arşivi).....463
Fotoğraf 460 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin kubbesi.....469
Fotoğraf 461 Myrelaion Manastırı Kilisesi kubbesinin içten görünümü. Mevcut kalemişleri, yakın döneme aittir.....469
Fotoğraf 462 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin üstten görünüşü.....471
Fotoğraf 463 Solda, aşağıdan yukarıya doğru sırayla; Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin apsis, bema ve doğu haç kolu bölümlerinin üst örtüsü. Sağda ise, yine aynı yönde sıralamak suretiyle; prothesis ve kuzeydoğu köşe hücresinin üst örtüsünün görünümleri.....472
Fotoğraf 464 Myrelaion Manastırı Kilisesi narteksinin orta kısmının üst örtüsü. 472
Fotoğraf 465 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katının apsis bölümü.....475
Fotoğraf 466 Solda, Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katının apsisinin 1970'li yıllardaki vaziyeti. Apsisin içerisinde, 1965 yılında ortaya çıkartılan ve geç döneme tarihlenen mezar kalıntıları görülmektedir. (Wolfgang Müller-Wiener) Sağda ise; bodrum katın batısına, yani narteks tarafına bakış. 476
Fotoğraf 467 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katında, kuzey cihetinde yer alan sütunlar. Görüldüğü üzere, batı tarafında yer alanlar mermer, doğu tarafındakiler ise … malzemedendir.....476
Fotoğraf 468 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katında yer alan sütunların başlıklarından detay. 477
Fotoğraf 469 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katında, apsis çıkıntısının kuzey duvarında yer alan fresko kalıntısı.....477
Fotoğraf 470 Bodrum Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.....481
Fotoğraf 471 Bodrum Camii'nin güney cephesi.....481
Fotoğraf 472 Bodrum Camii'nin güneydoğu cihetinden görünümü.....482
Fotoğraf 473 Bodrum Camii'nin, 1935-1936 seneleri arasındaki bir zaman diliminde, doğu duvarının görünümü.....482
Fotoğraf 474 Bodrum Camii'nin güney tarafının düzenlemesi. 484
Fotoğraf 475 Caminin bodrum katının güney cephesi. Ortada, yapının esasında kapı olduğu düşünülen açıklığın günümüzdeki düzeni.....484
Fotoğraf 476 Caminin bodrum katının güney beden duvarında bulunan ve üst üste iki ayrı pencere şeklinde düzenlenmiş olan açıklığın iç mekândan görünümü. 485
Fotoğraf 477 Caminin bodrum katında, apsis duvarının üst kısmında bulunan pencere. 485
Fotoğraf 478 Caminin bodrum katının günümüzdeki giriş kapısının dıştan ve içeten görünümü. 485
Fotoğraf 479 1911 yangını sonrası Bodrum Camii'nin çevresini gösteren fotoğrafta, minarenin üst kısmının yıkılmış vaziyette olduğu görülmektedir. 486
Fotoğraf 480 Solda, Bodrum Camii minaresinin 1943 senesindeki; (A. M. Schneider) sağda ise, 1955 senesindeki durumu. (Josephine Powell).....487
Fotoğraf 481 Bodrum Camii minaresinin günümüzdeki görünümü.....488
Fotoğraf 482 Bodrum Camii minaresinin, medhal sofası içerisinde kalmışolan kapısı.....488

Fotoğraf 483 Bodrum Camii'nin eski medhal sofası (sol tarafta). 490
Fotoğraf 484 Bodrum Camii'nin 1935 senesindeki görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 490
Fotoğraf 485 Bodrum Camii'nin 1989 senesindeki görünümü. (Erkin Emiroğlu) 491
Fotoğraf 486 Bodrum Camii'nin batı cephesine bitişen, günümüzdeki medhal sofasının kuzeybatı cihetinden görünümü. 491
Fotoğraf 487 Bodrum Camii medhal sofasının güneybatıdan görünümü. 492
Fotoğraf 488 Bodrum Camii medhal sofasının, hanımlar bölümü olarak ayrılmış kuzey kısmı. 493
Fotoğraf 489 Bodrum Camii medhal sofasının güney tarafına bakış. 493
Fotoğraf 490 Bodrum Camii hareminin doğusuna bakış. 495
Fotoğraf 491 Bodrum Camii hareminin doğu cihetinin düzenlemesi. Sağ tarafta, saatin yerleştirilmiş olduğı açıklık; daha evvelki mihrabın bulunduğu yerdir. 496
Fotoğraf 492 Bodrum Camii hareminin, 1911 yangınından evvelki görüntüsü. (Sébah ve Joaillier) ... 497
Fotoğraf 493 1911 yangını öncesinde, Bodrum Camii hareminin güney kısmından doğuya doğru bakış. 498
Fotoğraf 494 Bodrum Camii hareminin 1911 yangını sonrasındaki durumu. Tabaka mahfili ve altındaki maksurenin ortadan kalktığı görülüyor. 499
Fotoğraf 495 Bodrum Camii hareminin batı cihetine bakış. 500
Fotoğraf 496 Bodrum Camii hareminin batısında yer alan tabaka mahfilinin altındaki kısmın kuzey tarafı. 500
Fotoğraf 497 Bodrum Camii hareminin batı tarafının, XX. yüzyıl başındaki düzeni. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 501
Fotoğraf 498 Solda, Bodrum Camii hareminin güney beden duvarının; sağda ise kuzey beden duvarının orta bölümlerinin tertîbi. 502
Fotoğraf 499 Bodrum Camii'nin pencere düzenlemeleri. Solda, apsis penceresinin dıştan görünümü. Sağ üstte de aynısının iç mekândan görünümü. Sağ altta ise, kubbe pencereleri. 502
Fotoğraf 500 Üstte; esasında yapının batı beden duvarının üst kısmında bulunduğu bilinen, fakat Türk döneminde kapatılan yarım daire formundaki açıklığın günümüzdeki görünümü. Altta ise, eski narteks bölümünün batı cephesinde görülen pencere düzenlemeleri. 503
Fotoğraf 501 Bodrum Camii'nin orta kısmının üzerini örten kubbenin günümüzdeki görünümü. 504
Fotoğraf 502 Bodrum Camii kubbesinde yer alan eski kalemkârî bezemelerin, 1911 yangını sonrasındaki durumu. 504
Fotoğraf 503 Bodrum Camii hareminin eski tezyînâtı. 505
Fotoğraf 504 Bodrum Camii'nde; 1911 yangını öncesinde, eski apsis bölümünün üzerini örten yarım kubbede mevcut olan âyet kitâbesi. 506
Fotoğraf 505 Bodrum Camii'nin günümüzdeki mihrabı. 508
Fotoğraf 506 Bodrum Camii mihrabının taç kısmının detayı. Sağ alt kısmına, 1916 senesinin kazınmış olduğu görülmektedir. 508
Fotoğraf 507 Bodrum Camii mihrabının kitâbesi. 508

Fotoğraf 508 Solda; minber kapısının hemen arkasında bulunan, Bodrum Camii'nin eski mihrabı görülmektedir. Sağda ise, yeni mihrap ve yanında da evvelki mihrabın yerine konulmuş olan saat. Bu açıklığın, eski haline göre küçültülmüş olduğu anlaşılmaktadır 509
Fotoğraf 509 Bodrum Camii'nin eski mihrabının kalıntısı. (Millingen, 1912) 510
Fotoğraf 510 Bodrum Camii'nin günümüzdeki minberi. 511
Fotoğraf 511 Bodrum Camii minberinin ön ve arka cepheleri. 512
Fotoğraf 512 Bodrum Camii minberine güneyden bakış. 512
Fotoğraf 513 Bodrum Camii'nin eski minberi. 513
Fotoğraf 514 Solda, Bodrum Camii'nin eski vaaz kürsüsü. Sağda ise, günümüzdeki vaaz kürsüsü. 514
Fotoğraf 515 Bodrum Camii'nin tabaka mahfili. 515
Fotoğraf 516 Bodrum Camii tabaka mahfilinin alt kısmının güney tarafı. 515
Fotoğraf 517 Bodrum Camii tabaka mahfilinin alt kısmının kuzey tarafına bakış. Mahfile çıkışı sağlayan merdiven görülmektedir. 516
Fotoğraf 518 Bodrum Camii tabaka mahfilinin kuzey tarafına bakış. 516
Fotoğraf 519 Bodrum Camii tabaka mahfilinden, haremin doğusuna bakış. 517
Fotoğraf 520 Solda, Bodrum Camii'nin kuzey tarafında yer alan eski tabaka mahfili ve altında yer alan maksure bölümünün batı tarafına bakış. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) Sağda ise, söz konusu aksamın doğu cihetindeki düzeni görülmektedir. (Millingen, 1912) 518
Fotoğraf 521 Bodrum Camii'nin evvelki tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan, eski narteks bölümünün kuzey tarafına yerleştirilmiş olan merdiven. (Millingen, 1912) 518
Fotoğraf 522 Bodrum Camii hareminin batı tarafının 1965 senesindeki görünümü. 519
Fotoğraf 523 Bodrum Camii çevresinin XX. yüzyılın başlarındaki görünümü. (Millingen, 1912) 520
Fotoğraf 524 Eskiden Bodrum Camii'ni çevrelemekte olan duvarın güney cihetindeki bölümü. (Millingen, 1912) 520
Fotoğraf 525 Bodrum Camii çevresinin 1935 senesindeki görünümü (Nicholas V. Artamonoff) 521
Fotoğraf 526 Bodrum Camii'nin doğu tarafının, 1940'lı yıllardaki vaziyeti. 521
Fotoğraf 527 Bodrum Camii çevresinin, 1911 yangını sonrasındaki görünümü. (Salt Araştırma Fotoğraf Arşivi) 522
Fotoğraf 528 Bodrum Camii'nin güney tarafının günümüzdeki düzeni. 522
Fotoğraf 529 Bodrum Camii'nin batı tarafının günümüzdeki düzeni. 523
Fotoğraf 530 Bodrum Camii'ne ulaşımı sağlayan güneydeki merdiven. 524
Fotoğraf 531 Sağda; Bodrum Camii'ne ulaşımı sağlayan güneydeki merdivenin başlangıcı. Solda ise, caminin alt katına geçişi sağlayan giriş. 524
Fotoğraf 532 Caminin bodrum katının güney tarafının günümüzdeki görünümü. 525
Fotoğraf 533 Bodrum Camii'ne ulaşımı sağlayan güneydeki merdiven. 525
Fotoğraf 534 Camiye ulaşımı sağlayan güneydeki merdiven ve bodrum bölümüne bakış. 526
Fotoğraf 535 Bodrum Camii'ne, esası sarnıç olan günümüzdeki çarşı tarafından ulaşımı sağlayan merdiven. Bu merdiven ile caminin kuzeyinde yer alan teras bölümüne, oradan da mâbede geçilmektedir. 526

Fotoğraf 536 Bodrum Camii'nin kuzeyinde yer alan ve esasında eski rotond yapısının üzerine isabet eden teras bölümü. 527
Fotoğraf 537 Bodrum Camii'nin batısında yer alan görevli kulübesi. 528
Fotoğraf 538 Bodrum Camii'nin kuzey tarafındaki abdest alma yeri ile helâların bulunduğu kısım. 528
Fotoğraf 539 Günümüzde çarşı olarak kullanılmakta olan, eski sarnıcın girişi. 529
Fotoğraf 540 Myrelaion Sarnıcı'nın içerisinin günümüzdeki görünümü. (2009) 530
Fotoğraf 541 Esekapı Mescidi'nin 1935 senesindeki durumu. Burada; mihrabın güney duvarında yer aldığı görülmektedir. (Eski Eserleri Koruma Encümeni) 533
Fotoğraf 542 1935 senesinde Esekapı Mescidi'nin doğu duvarına içten bakış. 533
Fotoğraf 543 Esekapısı Mescidi'nin doğu cephesi kalıntıları 534
Fotoğraf 544 Esekapısı Mescidi kalıntıları. Solda, doğu duvarının; sağda ise, ortasına mihrap nişi yapılmış olan güney duvarının içten görünümü. (Mustafa Cambaz, 2010) 534
Fotoğraf 545 Esekapısı Mescidi kalıntıları. Solda, kuzey ucundaki eski prothesis hücresinin üzerine yerleştirilmiş minarenin merdivenlerine ulaştıran kapı. (Mustafa Cambaz, 2011) 535
Fotoğraf 546 Esekapısı Mescidi doğu duvarının kalıntısı. (Mustafa Cambaz, 2010) 535
Fotoğraf 547 Esekapısı Mescidi'nin esasını oluşturan kilisenin diakonikon hücresinin kuzey duvarındaki fresk kalıntısı. (Mustafa Cambaz, 2010) 536
Fotoğraf 548 Esekapısı Mescidi mihrap nişi kalıntısı. (Mustafa Cambaz, 2010) 536
Fotoğraf 549 Esekapısı Mescidi'nin ihyâ edilmeden önceki durumu. (Canan İzgi) 537
Fotoğraf 550 Esekapısı Mescidi'nin günümüzdeki görünümü. 538
Fotoğraf 551 Esekapısı Mescidi'nin haremi. 538
Fotoğraf 552 Esekapısı Medresesi'nin kalıntıları. 539
Fotoğraf 553 Esekapısı Medresesi'ne kuzeybatı cihetinden bakış. (Mustafa Cambaz, 2011) 539
Fotoğraf 554 Esekapısı Medresi'nin kuzeydoğudan görünümü. (Mustafa Cambaz, 2011) 540
Fotoğraf 555 Esekapısı Medresesi'ne kuzeyden bakış. (Mustafa Cambaz, 2010) 540
Fotoğraf 556 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin güneyden görünümü. 551
Fotoğraf 557 Pantepoptes Manastırı Kilisesi kubbesinin içten görünümü. (Mustafa Cambaz, 2009) 552
Fotoğraf 558 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin kubbe detayı. 552
Fotoğraf 559 Esası Pantepoptes Manastırı'nın kilisesi olan Eski İmâret Camii'nin iç düzeni. (Mustafa Cambaz, 2009) 553
Fotoğraf 560 Solda, prothesis; sağda ise, diakonikon hücrelerinin görünümü. (Mustafa Birer) 554
Fotoğraf 561 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin pastoforion hücrelerinin üst örtüsü 554
Fotoğraf 562 Sol üstte; yapının güneybatı haç kolunun nihâyetinde yer alan beden duvarının alt kısmındaki pencerenin üzerindeki, kısmen duvara gömülü vaziyette olan mermer sütun başlıkları ve sol altta da bu başlıkların detay görüntüsü. Sağda ise, söz konusu pencere boşluğunun içerisinde görülen sütun. (Mustafa Birer) 555
Fotoğraf 563 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin dış narteksinden, naosa doğru bakış. 557
Fotoğraf 564 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galerinin naos ile irtibatını sağlayan, iki sütunun taşıdığı üç kemer gözünden müteşekkil açıklığı. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 561

Fotoğraf 565 Pantepoptes Manastırı Kilisesi naosunun kuzeybatısına bakış. (Mustafa Cambaz, 2009) 562
Fotoğraf 566 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galeri katının görünümü. (Mustafa Birer) 562
Fotoğraf 567 Galeri katından ulaşılan inziva odalarından kuzeydoğu tarafındakinin giriş kapısı ve iç mekânı. (Mustafa Birer) 563
Fotoğraf 568 Galeri katından ulaşılan inziva odalarından güneybatı tarafındakinin girişi ve iç mekânı. (Mustafa Birer) 563
Fotoğraf 569 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galeri katına bakış. (Mustafa Birer) 564
Fotoğraf 570 Eski İmâret Camii'nin XX. yüzyılın başındaki görünümü. (C. Gurlitt, 1905) 566
Fotoğraf 571 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesi. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 567
Fotoğraf 572 Eski İmâret Camii'nin güneybatı cephesinin XX. yüzyıl başlarındaki görünümü. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 567
Fotoğraf 573 Eski İmâret Camii'ne güney cihetinden bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 568
Fotoğraf 574 Eski İmâret Camii'nin güney cephesi ve etrafını çevreleyen yüksek ihata duvarı. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 569
Fotoğraf 575 Eski İmâret Camii'nin batıdan görünümü. (1940-1973 arası) 569
Fotoğraf 576 Eski İmâret Camii'nin 1971 senesine ait fotoğrafı. (KVKBKM Arşivi, 31.03.1971) 570
Fotoğraf 577 Eski İmâret Camii'nin; 1971 ile 1973 yılları arasındaki bir zamana tesadüf eden restorasyonu esnasında, düz çatı hattının düzeltilerek, kemerlerinin orijinal görünümlerine göre tamamlanmaları sırasındaki görünütsü. (Murat Sav Arşivi) 570
Fotoğraf 578 Eski İmâret Camii'nin 1973 senesindeki görünümü. (KVKBKM Arşivi, 29.03.1973) 571
Fotoğraf 579 Eski İmâret Camii'ne kuzeyden bakış. (Mustafa Birer) 571
Fotoğraf 580 Eski İmâret Camii güneydoğu cephesinin, üç boyutlu tarama yöntemiyle oluşturulmuş görüntüsü. (Mustafa Birer) 572
Fotoğraf 581 Eski İmâret Camii'nin güneyden görünüşü. 573
Fotoğraf 582 Eski İmâret Camii'ne kuzeybatı cihetinden bakış. (Mustafa Birer) 574
Fotoğraf 583 Eski İmâret Camii güney cephesinin, 1990 senesindeki vaziyeti. (Robert Ousterhout) 576
Fotoğraf 584 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesinin ortasında yer alan giriş kapısı. (Mustafa Cambaz, 2009) 577
Fotoğraf 585 Eski İmâret Camii giriş kapısı. Arkada, kuzeydoğu tarafındaki avlu kapısı görülmekte. (Mustafa Birer, 2012) 577
Fotoğraf 586 Birkaç yıl öncesine kadar (2014); caminin giriş kapısının sağ tarafında, duvara sabitlenmiş olan bilgi levhanın konumu ve yakından görünümü. 578
Fotoğraf 587 Eski İmâret Camii'nin güneybatısındaki giriş kapısı ve sadece kalıntı kalmış olan minare kaidesi. (Mustafa Birer) 578
Fotoğraf 588 Eski İmâret Camii güneybatı cephesinin, üç boyutlu tarama yöntemiyle oluşturulmuş görüntüsü. (Mustafa Birer) 579

Fotoğraf 589 Eski İmâret Camii kuzeydoğu cephesinin, üç boyutlu tarama yöntemiyle oluşturulmuş görüntüsü. (Mustafa Birer) 580
Fotoğraf 590 Eski İmâret Camii'nin haricî medhal sofası olarak kullanılan bölümünden, harem mekânına doğru bakış. (Mustafa Cambaz, 2009) 581
Fotoğraf 591 Eski İmâret Camii haricî medhal sofasının sağ tarafındaki imam odasını ayıran alüminyum bölücü. (Mustafa Birer, 2012) 582
Fotoğraf 592 Solda, haricî medhal sofasını dâhilî medhal sofasına bağlayan ortadaki giriş açıklığı. Sağda ise, XX. yüzyıl başlarında mezkûr açıklığı kapatan çift kanatlı ahşap kapı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 583
Fotoğraf 593 Esasen dış ve iç narteks olan bölümleri birbirine bağlayan ortadaki giriş açıklığının sövesinin üst kısmı. Atkı taşının üzerinde yer alan ikinci taşta, dairesel motifli çıkıntıların arasında, bugün yok edilmiş olan haç motifleri görülmekte. 583
Fotoğraf 594 Esasen dış ve iç narteks olan bölümleri birbirine bağlayan ortadaki giriş açıklığının atkı taşı üzerindeki profilli taşın günümüzdeki görünümü. Burada yer alan haç motifleri, kazınmak suretiyle yok edilmiştir. (Mustafa Birer) 584
Fotoğraf 595 Solda; haricî medhal sofasını, dâhilî medhal sofasına bağlayan kuzeydoğu tarafındaki kapı. Üzerindeki profilli taşın ortasında yer alan haç motifi görülüyor. Sağda ise; imam odası içerisinde kalmış olan, güneybatı cihetindeki kapı. (Mustafa Birer) 584
Fotoğraf 596 Medhal sofalarını birbirine bağlayan kuzeydoğu tarafındaki açıklığa yerleştirilmiş olan sövenin üst kısmı. (Mustafa Birer, 2012) 585
Fotoğraf 597 Medhal sofalarını birbirine bağlayan ve imam odası içerisinde kalmış olan, güneybatı cihetindeki açıklık ile buraya yerleştirilmiş olan sövenin üst kısmının, haricî sofa tarafından görünümü. (Mustafa Birer) 585
Fotoğraf 598 Solda; dâhilî sofanın güneybatı tarafına bakış. Sağda ise; medhal sofalarını birbirine bağlayan ve imam odasna açılmakta olan, mezkûr cihetteki giriş açıklığının söz konusu sofa tarafından görünümü. (Mustafa Birer) 586
Fotoğraf 599 Haricî sofanın kuzeydoğu duvarında yer alan ve sonradan kapatılan giriş açıklığı. İçeride, sövesi hâlâ görülebilmektedir. (Mustafa Birer, 2012) 586
Fotoğraf 600 Solda, dâhilî medhal sofasından hareme geçişi sağlayan ana kapı. Sağda ise; güneybatı tarafında yer alan ve artık buranın üzerindeki eski galeri katına çıkışı sağlayan merdivenlerin yerleştirilmiş olduğu batı köşe hücresine açılan kapı. (Mustafa Birer, 2012) 587
Fotoğraf 601 Solda, dâhilî medhal sofasının kuzeydoğusuna bakış. Sağda ise; esasında buradan, mâbedin kuzey köşe hücresine açılan, ancak sonradan örülmek suretiyle kapatılan kuzeydoğu tarafındaki giriş açıklığı. (Mustafa Birer, 2012) 587
Fotoğraf 602 Hareme girişi sağlayan kapının dıştan ve içten görünümü. (Mustafa Birer) 588
Fotoğraf 603 Solda, dâhilî medhal sofasının kuzeydoğusunun 1915 senesindeki hali. (Arthur Kingsley Porter) Sağda ise; aynı yerin 2015 senesindeki düzeni. 589
Fotoğraf 604 Solda, dâhilî medhal sofasının güneybatı tarafına bakış. (Viyana Üniversitesi Arşivi) Sağda ise, mezkûr cihetteki giriş kapısının dışarıdan görünümü. (Mustafa Birer) 589

Fotoğraf 605 Dâhilî medhal sofasından, alt yapıya girişi sağlayan açıklığı örten demir kapak. (Mustafa Birer) 590
Fotoğraf 606 Eski İmâret Camii minaresinin XX. yüzyılın başındaki görünümü. (Arthur Kingsley Porter, 1915)..... 591
Fotoğraf 607 Soldaki 1935 tarihli fotoğrafta minare bütünüyle mevcutken; 1940 senesine tarihlenen diğer fotğrafta, petek ve külah kısımılarının yıkılmış olduğu görülüyor. (Encümen Arşivi)..... 592
Fotoğraf 608 Eski İmâret Camii'nin pencerelerinin çerçevelerine ve minaresinin durumuna bakıldığında, 1940'lı yıllara ait olduğu anlaşılan eski bir fotoğrafı. 593
Fotoğraf 609 Eski İmâret Camii'nin 1937 senesinde kuzeybatı cephesi ve o dönem, kaidesi toprağa gömülü vaziyette olan minaresi. (Nicholas V. Artamonoff, 1937)..... 593
Fotoğraf 610 Eski İmâret Camii minaresinin 1964 senesindeki vaziyeti. (Murat Sav Arşivi) 594
Fotoğraf 611 Eski İmâret Camii minaresinin kalıntısının, 03.08.1990 tarihinde gerçekleştirilen izinsiz tamirât esnasındaki durumu. (KVKBKM Arşivi)..... 594
Fotoğraf 612 Eski İmâret Camii minaresinin son restorasyondan önceki durumu. (Mustafa Birer) 595
Fotoğraf 613 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatısında yer alan tabaka mahfilindeni, mihrap tarafına bakış. (2015) 599
Fotoğraf 614 Eski İmâret Camii'nin, solda kuzeydoğu; sağda ise güneybatı beden duvarlarının orta bölümü..... 599
Fotoğraf 615 Eski İmâret Camii hareminin kuzeybatısına bakış. (Mustafa Cambaz, 2009) 600
Fotoğraf 616 Eski İmâret Camii mihrabının 1937 senesindeki düzeni. (Nicholas V. Artamonoff) 600
Fotoğraf 617 Solda; 1915 senesin öncesinde Eski İmâret Camii hareminin güneydoğusunun görünümü. Sağda ise; mezkûr yıllarda haremin kuzeybatısına bakış. 601
Fotoğraf 618 Eski İmâret Camii hareminin, görülen kalemişlerine bakılarak 1915 öncesine ait olduğu tespit edilebilen eski bir fotoğrafı. (mekte.)..... 601
Fotoğraf 619 Eski İmâret Camii hareminde; tabaka mahfilinin altında yer alan küçük maksurelerden soldakinin, 1915 senesinde, kuzey köşe hücresine kadar uzandığı görülmektedir. Günümüzdeki ise mahfilin bu cihetteki pâyesi hizasında sonlanmaktadır. (Arthur Kingsley Porter)..... 602
Fotoğraf 620 Eski İmâret Camii kubbesinin içten görünümü..... 603
Fotoğraf 621 Eski İmâret Camii kubbesinin daha evvelki görünümü. 603
Fotoğraf 622 Eski İmâret Camii kubbe pencerelerinin ve arslangöğüslerinin, XX. yüzyılın başındaki tertîbi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 604
Fotoğraf 623 Eski İmâret Camii güneydoğu aksamının üst örtüsü. (Arthur Kingsley Porter, 1915).... 604
Fotoğraf 624 Eski İmâret Camii hareminden, kuzeybatı tarafındaki eski galeri katına doğru bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915)..... 605
Fotoğraf 625 Solda, Eski İmâret Camii mihrabının 1915 öncesindeki görünümü. Sağda ise, mihrabın 1937 senesindeki düzeni. (Nicholas V. Artamonoff) 606
Fotoğraf 626 Eski İmâret Camii mihrabının, son restorasyondan önceki durumu. 607
Fotoğraf 627 Eski İmâret Camii mihrabının arkasındaki duvarın üstten görünüşü. (Mustafa Birer) ... 607
Fotoğraf 628 Eski İmâret Camii'nin son restorasyondan önce mevcut olan minberi. 608
Fotoğraf 629 Eski İmâret Camii'nin evvelki minberi. (Viyana Üniversitesi Arşivi)..... 609

Fotoğraf 630 Solda,Eski İmâret Camii'nin evvelki minberinin detayları. (Viyana Üniversitesi Arşivi) 610
Fotoğraf 631 Eski İmâret Camii'nin evvelki mihrabının üzerinde bulunan alem. 2012'de dâhilî medhal sofasının güneybatısındayken; (Mustafa Birer) 2015 senesinde ise, harem içerisinde görülmüştür. ... 610
Fotoğraf 632 Eski İmâret Camii'nin XX. yüzyıl başlarındaki minberi. Solda, 1915 öncesi; sağda ise, 1913 sonrasındaki durumu görülmekte. (Arthur Kingsley Porter) 611
Fotoğraf 633 Solda; Eski İmâret Camii'nin 1937 senesinde de mevcut olan evvelki vaaz kürüsüsü. (Nicholas V. Artamonoff) Sağda, son restorasyon öncesinde görülen basit kürsü. 612
Fotoğraf 634 Eski İmâret Camii eski vaaz kürsüsünün konumu. (J. Ebersolt ve A. Thiers) 612
Fotoğraf 635 Eski İmâret Camii tabaka mahfili ve bunun üst kısmında, eski galeri bölümünün girişi.(Mustafa Birer) 614
Fotoğraf 636 Eski İmâret Camii'nde bulunan eski galeri katının, ibâdet mekânına bakan tarafında yer alan sütunlarının başlık ve kaidelerinin son restorasyon öncesindeki durumu. (Mustafa Birer) 615
Fotoğraf 637 Eski İmâret Camii'nin dâhilî sofasının üzerinde bulunan ikinci katın, XX. yüzyıl başındaki iç düzeni. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 615
Fotoğraf 638 Eski İmâret Camii'nin dâhilî medhal sofasının üzerinde bulunan ikinci katın, 2000'li yılların başındaki iç düzeni. (Mustafa Birer) 616
Fotoğraf 639 Eski İmâret Camii'nin dâhilî medhal sofasının üzerinde bulunan ikinci katın iç mekânının, 2015 senesindeki vaziyeti. 616
Fotoğraf 640 Mâbedin eski galeri katının güneybatısındaki küçük hücrenin 2014 senesindeki durumu. 617
Fotoğraf 641 Eski İmâret Camii'nin güney tarafına bakış. (2015) 618
Fotoğraf 642 Eski İmâret Camii'nin güney tarafındaki alanın görünümü.(Mustafa Birer, 2012) 618
Fotoğraf 643 Eski İmâret Camii avlusunun kuzeydoğudaki girişi. (2015) 619
Fotoğraf 644 Eski İmâret Camii'ne kuzey cihetinden bakış. (Mustafa Birer, 2012) 619
Fotoğraf 645 Daha evvel, caminin güneybatı tarafını sınırlayan ihata duvarında yer alan kapı. Bu fotoğrafta ayrıca "Vuslat Vakfı" tabelası da görülmektedir. (2003) 620
Fotoğraf 646 Eski İmâret Camii'nin güneybatı tarafının son yıllardaki görünümü. (Mustafa Cambaz, 2009) 620
Fotoğraf 647 Eski İmâret Camii çevresine bakış. (2007) 621
Fotoğraf 648 Eski İmâret Camii'nin, muhdes yapılar tarafından kapatılmış olan kuzeydoğu cephesine bakış. Bu cephesine yapıştırılan binalar dolayısıyla sadece, üst sınırını meydana getiren kemerler ile kubbesi görülebilmektedir. (Mustafa Birer) 622
Fotoğraf 649 Eski İmâret Camii çevresinin XIX. yüzyılın son çeyreğindeki durumu. (J. X. Raoult) .. 624
Fotoğraf 650 Eski İmâret Camii çevresinin 1905 senesindeki vaziyeti. (Gertrude Bell) 624
Fotoğraf 651 XX. yüzyıl başlarında, Eski İmâret Camii'nin güneybatısındaki ihata duvarı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 625
Fotoğraf 652 Eski İmâret Camii'nin güneybatısındaki sokaktan, yapıya doğru bakış. 1915 senesine tarihlenen bu fotoğrafta, bugünkü avlu kapısının yerinde küçük bir yapının bulunduğu görülmektedir. (Arthur Kingsley Porter) 626

Fotoğraf 653 Eski İmâret Camii'ne güney cihetinden bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 626
Fotoğraf 654 Eski İmâret Camii'nin 1940 yılı öncesine ait bir görüntüsü. 627
Fotoğraf 655 Eski İmâret Camii'nin, kemer biçimlerinden anlaşıldığı üzere, 1971 sonrasına ait olan bir görüntüsü. 627
Fotoğraf 656 Eski İmâret Camii'ne güney cihetinden bakış. (1971 sonrası) 628
Fotoğraf 657 Eski İmâret Camii'nin, 1979 senesinde güneybatıdaki sokaktan görünümü. 628
Fotoğraf 658 Eski İmâret Camii'nin 1980 senesinde güney taraftan görünümü. 629
Fotoğraf 659 Eski İmâret Camii'nin 1982 senesinde güneybatıdan görünümü. Bugünkü avlu kapısının, o yıllarda artık açılmış olduğu tespit edilmektedir. 629
Fotoğraf 660 Eski İmâret Camii avlusunda, kuzeydoğuya doğru bakış. 630
Fotoğraf 661 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesinin görünümü ve önünde yer alan şadırvanı. (Mustafa Cambaz, 2009) 631
Fotoğraf 662 Eski İmâret Camii avlusunda, güneybatıya doğru bakış. (Mustafa Birer) 631
Fotoğraf 663 Fenârî Îsâ Camii'nin 1925 senesindeki harap hali. (Mathews) 637
Fotoğraf 664 1925 yılı civarında Fenârî Îsâ Camii'nin kuzey cihetine bakış. 638
Fotoğraf 665 Fenârî Îsâ Camii kuzeybatı cephesinin, 1935 senesindeki görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 638
Fotoğraf 666 Fenârî Îsâ Camii güneybatı cephesinin 1943 senesindeki vaziyeti. (A. M. Schneider) .. 639
Fotoğraf 667 1943 senesinde, Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış. (A. M. Schneider, 1943) 639
Fotoğraf 668 Harap vaziyette olduğu yıllarda Fenârî Îsâ Camii'nin batıdan görünümü. 640
Fotoğraf 669 Fenârî Îsâ Camii'nin 1956 senesinde kuzeybatıdan görünümü. 640
Fotoğraf 670 Lips Manastırı Kilisesi'nin güney cihetinden bakış. (Th. Hartmann, 1968) 643
Fotoğraf 671 Lips Manastırı Kilisesi'ne doğu cihetinden bakış. (W. Schiele, 1968) 644
Fotoğraf 672 Kuzey Kilisesi'nin naosunda, apsis yönüne doğru bakış. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 646
Fotoğraf 673 Kuzey Kilisesi'nin kubbesi ve eteğindeki silme kalıntıları. (W. Schiele, 1968) 647
Fotoğraf 674 Kuzey Kilisesi'ndeki pastoforion hücrelerinin üst örtüsü. 647
Fotoğraf 675 Lips Manastırı Kilisesi'nin üstten görünümü. Kuzey Kilisesi'ne ait sol taraftaki kubbenin etrafında yer alan küçük şapeller görülebilmektedir. (Mustafa Cambaz, 2009) 648
Fotoğraf 676 Lips Manastırı Kuzey Kilisesi'nin güneydoğu cephesi. (Mustafa Cambaz, 2009) 649
Fotoğraf 677 Kuzey Kilisesi'nin naosundan, apsise doğru bakış. (Th. Hartmann, 1968) 651
Fotoğraf 678 Kuzey Kilisesi'nin apsisindeki pencereleri birbirinden ayıran sütunlar. (W. Schiele, 1968) 652
Fotoğraf 679 Solda, Kuzey Kilisesi'nin apsis pencerelerini ayıran sütunlardan birinin başlığı. Bu fotoğraf, söz konusu pencerelerin alt kısımlarının, örülmek suretiyle kapatıldığı döneme aittir. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) Sağda ise, söz konusu sütunlardan birine ait kaide. 653
Fotoğraf 680 Kuzey Kilisesi apsisinin üzerini örten yarım kubbenin eteğindeki silmeden detay. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 654
Fotoğraf 681 Lips Manastırı Güney Kilisesi'nin güneydoğu cephesi. 655
Fotoğraf 682 Güney Kilisesi'nin apsis cephesinin görünümü. (W. Schiele, 1968) 656

Fotoğraf 683 Güney Kilisesi'nin üst örtüsü. Fotoğrafta görülen sivri kemerler esasında, Türk döneminde kaldırılmış olan orijinal sütunlar tarafından taşınan üçer kemer gözünün yerine yapılmıştır. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 657
Fotoğraf 684 Esasında Güney Kilisesi'nin içerisinde yer alan sütunların kaideleri ve ortada da naosun orijinal döşemesine ait kalıntı. Bu kaideler günümüzde, yapının güneydoğu cephesi önünde sergilenmektedir. 657
Fotoğraf 685 Güney Kilisesi'nden kuzeydoğu cihetine doğru bakış. Görülen sivri kemer, Türk dönemine aittir. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 658
Fotoğraf 686 Solda, Güney Kilisesi'nin apsisindeki pencere açıklıkları. Sağda, bunları ayıran sütunlardan birinin başlığından detay. 659
Fotoğraf 687 Güney Kilisesi'nin, Osmanlı zamanında yenilenen kubbesi. (Mustafa Cambaz, 2009) . 660
Fotoğraf 688 Lips Manastırı Kilisesi'nin dış narteksini meydana getiren kuzeybatı koridorunun dış cephesi. 661
Fotoğraf 689 Lips Manastırı Kilisesi'nin güneybatısına bitişen koridorun güneydoğu cephesi. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 661
Fotoğraf 690 Lips Manastırı Kilisesi'nin güneybatısına bitişik olarak yapılan koridorun dış cephesi. (W. Schiele, 1968)..... 662
Fotoğraf 691 Güney Kilisesi narteksinin sağ biriminin üzerini örten kubbe. 662
Fotoğraf 692 Lips Manastırı Kilisesi'nin güneybatısındaki koridorun iç mekânında, güneydoğu cihetine doğru bakış. (Th. Hartmann, 1968) 663
Fotoğraf 693 Lips Manastırı Kilisesi içerisinde bulunan ve Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen Ayia Eudoksia ikonası..... 664
Fotoğraf 694 Kuzey Kilisesi narteksinin altındaki lahitler. (Nicholas V. Artamonoff, 1937)..... 665
Fotoğraf 695 Lips Manastırı Kilisesi narteksinin kuzeydoğusunda ortaya çıkartılan mezarlar. (Nicholas V. Artamonoff, 1937)..... 666
Fotoğraf 696 Lips Manastırı Kilisesi içerisinde, 1933 senesinde bulunarak Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen bir çocuk lahti. 666
Fotoğraf 697 Solda, Güney Kilisesi diakonikonunun dış cephesi. (W. Schiele, 1968) Sağda ise; buranın güneybatı tarafında yer alan kalp figürünün yakından görünümü. (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013)667
Fotoğraf 698 Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış. 668
Fotoğraf 699 Fenârî Îsâ Camii güney binasının üzerini örten kubbe. 669
Fotoğraf 700 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyette olduğu yıllarda üstten görünümü. (Nicholas V. Artamonoff, 1937)..... 670
Fotoğraf 701 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyette olduğu yıllarda, güneybatı koridorunun görünümü. (NicholasV.Artamonoff, 1937)..... 670
Fotoğraf 702 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının güneydoğu cephesi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 672
Fotoğraf 703 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, güneydoğu cephesi. (Millingen, 1912)..... 673
Fotoğraf 704 Güney Kilisesi apsis pencerelerinin,XX. yüzyıl başındaki vaziyeti. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 673

Fotoğraf 705 Güney Kilisesi diakonikon bölümünün güneydoğu cephesi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 674
Fotoğraf 706 Fenârî Îsâ Camii güneydoğu cephesinin, mâbedin harap vaziyette olduğu XX. yüzyıl başlarındaki görünümü. (Sébah ve Joaillier) 675
Fotoğraf 707 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyette olduğu dönemdeki görüntüsü. Minarenin durumundan, hareketle fotoğrafın, 1918-1942 seneleri arasındaki bir zamana tarihlendiği anlaşılmaktadır. (Ali Saim Ülgen Arşivi) 676
Fotoğraf 708 Fenârî Îsâ Camii'nin XX. yüzyılın ikinci çeyreğindeki hâli. (Nicholas V. Artamonoff) 676
Fotoğraf 709 Caminin harap vaziyette olduğu yıllarda, güney binanın güneydoğu cephesine bakış. (Robert Van Nice, 1939) 677
Fotoğraf 710 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyetteyken, güney binasındaki apsis pencerelerinin durumu. 677
Fotoğraf 711 Bir dönem, güney binanın apsis cephesinin üst kısmında bulunan sağır kemerler yarılmak suretiyle pencere açıklığı haline getirilmiştir. (W. Schiele, 1968) 678
Fotoğraf 712 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının apsisindeki pencerelerin kapatılmış vaziyette olduğu dönemdeki görüntüsü. 678
Fotoğraf 713 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, bir dönem örülmek suretiyle kapatılmış olan apsis penceresinden detay 679
Fotoğraf 714 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, bir dönem örülmek suretiyle kapatılmış olan apsis pencerelerinin, iç mekândan görünümü. 679
Fotoğraf 715 Fenârî Îsâ Camii'nin batıdan görünümü. Solda, kot farkından dolayı aşağıda kalmış olan giriş kapısı görülmektedir. (Cahide Tamer Arşivi, 1960 civarı) 680
Fotoğraf 716 Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış. (W. Schiele, 1968) 680
Fotoğraf 717 Fenârî Îsâ Camii güneybatı cephesinin görünümü. Alt kısımda yer alan geniş açıklığın, örülmek suretiyle kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir. (W. Schiele, 1968) 681
Fotoğraf 718 Yapının güneybatı cephesinin; alt kısmındaki, bugün giriş kapısı haline getirilmiş olan açıklığın, pencere şeklinde düzenlenmiş olduğu dönemdeki görüntüsü. 681
Fotoğraf 719 Fenârî Îsâ Camii'nin harap halde olduğu yıllarda, kuzeydoğu cephesinin görünümü. ... 682
Fotoğraf 720 Fenârî Îsâ Camii kuzeydoğu cephesi. 682
Fotoğraf 721 Fenârî Îsâ Camii kuzeydoğu cephesinin 2009 senesindeki durumu. (Mustafa Cambaz) 683
Fotoğraf 722 Fenârî Îsâ Camii kuzeydoğu cephesinin 2013 senesindeki görünümü. (Viyana Üniversitesi Arşivi) 683
Fotoğraf 723 Fenârî Îsâ Camii kuzeybatı cephesinin, XX. yüzyıl başlarındaki görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 684
Fotoğraf 724 Fenârî Îsâ Camii çevresinin, XX. yüzyıl başlarındaki vaziyeti. (Sébah ve Joaillier) 685
Fotoğraf 725 1920 senesinde, Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış. 685
Fotoğraf 726 Fenârî Îsâ Camii'nin 1934 senesinde, kuzeyden görünümü. (Schazmann) 686
Fotoğraf 727 Fenârî Îsâ Camii'nin etrafının, 1940 yılındaki düzeni. (Arthur Kingsley Porter) 686
Fotoğraf 728 Fenârî Îsâ Camii'nin üstten görünüşü. (Mustafa Cambaz, 2009) 687

Fotoğraf 729 Fenârî Îsâ Camii hareminde, mihrabın yer aldığı güney binasının güneydoğu cihetine bakış. (Mustafa Cambaz, 2009) 691
Fotoğraf 730 Fenârî Îsâ Camii güney binasının1968 senesindeki iç düzeni. (W. Schiele)..... 691
Fotoğraf 731 Fenârî Îsâ Camii güney binasının içerisinden, giriş kapısının da yer aldığı kuzeybatı cihetine bakış. 692
Fotoğraf 732 Fenârî Îsâ Camii güney binasının kubbesi. (2011)..... 692
Fotoğraf 733 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, kuzeybatı beden duvarına bakış. 1956 yılında restorasyonu öncesine tarihlenen bu fotoğrafta, kemer içlerinde yer alan üçüz pencerelerin kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir. 693
Fotoğraf 734 Fenârî Îsâ Camii güney binasının esasında var olan orijinal sütunların kaideleri. Burada görülenlerin, kuzeybatı cihetindekiler olduklarının anlaşılması, söz konusu dönemde, güneybatı koridoru ile bu kilisenin arasındaki irtibatı sağlayan açıklıkların kapatılmış vaziyette olduğunu tespit etmemize olanak sağlamıştır. (Nicholas V. Artamonoff, 1937)..... 693
Fotoğraf 735 Fenârî Îsâ Camii güney binasındaki sütun kaidelerinden detay. Solda; kuzeydoğu cihetindeki çift sütundan, vaaz kürsüsünün önünde bulunan güneydoğu tarafındakinin kaidesi. (W. Schiele, 1968) Sağda ise, kuzeybatı cihetindeki sütunlardan birine ait olan kaide. (W. Schiele, 1968) 694
Fotoğraf 736 Fenârî Îsâ Camii hareminde, kuzey binanın güneydoğusuna bakış. (Mustafa Cambaz, 2009) 694
Fotoğraf 737 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının kubbesi. 695
Fotoğraf 738 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının kubbesinin iç yüzeyinde daha evvel bulunan kalemkârî bezemeler..... 696
Fotoğraf 739 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının kubbesinin eski tertîbinden detay. 697
Fotoğraf 740 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasından, güney binasına doğru bakış. (Th. Hartmann, 1968) 698
Fotoğraf 741 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının güneybatısında, beden duvarına gömülmüş vaziyette olan sütun başlıklarından güneydoğu tarafındakinin detay görüntüsü. 698
Fotoğraf 742 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, kuzeydoğu beden duvarının içten görünümü. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 699
Fotoğraf 743 Fenârî Îsâ Camii hareminde, kuzey binanın XX. yüzyıl başlarındaki durumu. (Sébah ve Joaillier)..... 699
Fotoğraf 744 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, eski apsis bölümünün üzerini örten yarım kubbe ile gerisindeki bölümün çapraz tonozu. Bu kısma asılmış olan İsm-i Celâl, İsm-i Nebî ve Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar görülmekte. (W. Schiele, 1968) 700
Fotoğraf 745 Fenârî Îsâ Camii güney binasının kuzeydoğusundaki sivri kemer. 701
Fotoğraf 746 Fenârî Îsâ Camii güney binasının orta mekânının doğu köşesine asılmış olan ve Hz. Hüseyin'in ismini ihtiva eden levha. (Mustafa Yılmaz)..... 701
Fotoğraf 747 Fenârî Îsâ Camii'nin eski mihrabı. 702
Fotoğraf 748 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki mihrabının, büyük bir ihtimalle 1960'lı yıllardaki görünümü. 702

Fotoğraf 749 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki mihrabı. (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013)..... 703
Fotoğraf 750 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki minberi. (2011) 704
Fotoğraf 751 Solda, Fenârî Îsâ Camii minberinin 1968 senesindeki konumu. (W. Schiele) Yerinde olmadığı görülen külahın, diğer fotoğrafta, mihrap sofasının sağındaki hücrenin içerisine konulmuş olduğu görülüyor. 705
Fotoğraf 752 Solda, Fenârî Îsâ Camii'nin eski vaaz kürsüsü. Diğer fotoğrafın sağ alt köşesinde ise, söz konusu vaaz kürsüsünün sol üst kısmı görülüyor. (W. Schiele, 1968) 705
Fotoğraf 753 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki vaaz kürsüsü. (Mustafa Cambaz, 2009) 706
Fotoğraf 754 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin, güney binanın eski narteks bölümü ile güneybatı koridorunun üzerinde yer alan parçaları. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 706
Fotoğraf 755 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin kuzey binanın narteksi (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013) ile güney binanın narteksi üzerinde yer alan bölümleri. (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013) 707
Fotoğraf 756 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin, kuzey binanın narteksi üzerinde yer alan bölümü. 707
Fotoğraf 757 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin, güneybatı koridorunun üzerindeki bölümünden, güneydoğu cihetine doğru bakış. (Mustafa Cambaz, 2009) 708
Fotoğraf 758 Solda; XX. yüzyıl başlarında Fenârî Îsâ Camii güney binasının, kuzeybatısındaki çapraz tonozlarla örtülü dehliz bölümünün üzerinde yer alan eski mahfili. Önünde bulunan sivri kemerin üzerine asılmış "Yâ Hazret-i Bilâl-i Habeşî" ibaresini ihtiva eden levhadan ötürü, bu aksamın bir müezzin mahfili olduğu anlaşılmaktadır. (Millingen, 1912) Sağda ise, söz konusu mahfilin üst kısmında, kuzeydoğu yönüne doğru bakılmaktadır. (Millingen, 1912)..... 708
Fotoğraf 759 Solda; güneybatı cihetinden kuzey binaya bakış. (Millingen, 1912) Sağda ise; kuzey binanın kuzeybatı tarafının görünümü. (Millingen, 1912)..... 709
Fotoğraf 760 XX. yüzyıl başında, Fenârî Îsâ Camii'nin güneydoğu cihetine bakış. Ortada, eski Güney Kilisesi'nin absisi görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)..... 710
Fotoğraf 761 Solda; XX. yüzyıl başlarında güney cihetinden, Fenârî Îsâ Camii'nin kuzey binasına doğru bakış. (Millingen, 1912) Sağda ise; aynı kısmın, yakın zamandaki görünümü. 711
Fotoğraf 762 Fenârî Îsâ Camii'nin harabe halinde olduğu yıllarda kuzeybatı cephesi ve çevresinin görünümü..... 711
Fotoğraf 763 Fenârî Îsâ Camii çevresinin eski vaziyeti..... 712
Fotoğraf 764 Fenârî Îsâ Camii çevresinin evvelki görünümü. 712
Fotoğraf 765 Fenârî Îsâ Camii'ne kuzeyden bakış ve 1931 senesinde etrafının vaziyeti. (A. M. Schneider) 713
Fotoğraf 766 Fenârî Îsâ Camii çevresinin 1943 senesindeki durumu. (A. M. Schneider)..... 713
Fotoğraf 767 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyon öncesindeki hali ve çevresinin durumu. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 714

Fotoğraf 768 Pammakaristos Manastırı Kuzey Kilisesi'nin kubbesi. 723
Fotoğraf 769 Kuzeyden, ana kilisenin nartheksine bakış. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 723
Fotoğraf 770 Kilisenin altında yer alan sarnıcın içerisine, batı cihetinden bakış. 724
Fotoğraf 771 Ana kilisenin naosu içerisinde yer alan sarnıç kapakları. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 725
Fotoğraf 772 Ana kilisenin naosu içerisinde yer alan sarnıç kapaklarının günümüzdeki görünümü. .. 725
Fotoğraf 773 Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi'nin (Parekklesion) apsisi. 727
Fotoğraf 774 Parekklesion'un apsis pencerelerini ayıran sütunlar. 727
Fotoğraf 775 Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi (Parekklesion)'nin ve sonradan bunun batısına ilave edilen koridorun güney cephesinin görünümü. 728
Fotoğraf 776 Parekklesion'un narteksi üzerindeki gynekaion bölümünün üst örtüsünü oluşturan küçük kubbeler. 728
Fotoğraf 777 Parekklesion'un apsis bölümüne bakış. 729
Fotoğraf 778 Parekklesion'un kubbesinin içten görünümü. 729
Fotoğraf 779 Parekklesion'un batı cihetine bakış. 730
Fotoğraf 780 Parekklesion'un batısındaki koridordan, doğu cihetine doğru bakış. 730
Fotoğraf 781 Parekklesion'un narteksinin batı beden duvarının güney tarafında yer alan ve üstteki gynekaion bölümüne ulaşımı sağlayan kapı. 731
Fotoğraf 782 Parekklesion'un apsisinin üzerini örten yarım kubbe ile gerisinde bema bölümünün çapraz tonozu. 733
Fotoğraf 783 Parekklesion'un güneydoğu köşe hücresi ve ilerisindeki diakonikon bölümünün üst örtüleri. 733
Fotoğraf 784 Parekklesion'un güney haç kolunun nihâyetindeki beden duvarının üst kısmı. 734
Fotoğraf 785 Parekklesion'un güney cephesinde yer alan ve kilisenin bânisi Tarkaniotes'in adını da ihtiva eden kitâbenin işlendiği mermer silme. 735
Fotoğraf 786 Parekklesion'un güney cephesinde; saçak hattının hemen altına yerleştirilen, tuğladan yapılmış yazı frizi. 735
Fotoğraf 787 Pammakaristos Manastırı'nın ana kilisesinin kuzeyine bitişen koridorun, doğu cihetine bakış. Sol taraftaki pencerelerin üst kısmında, Osmanlı döneminde yapılan ve ortalarında yıldız motifleri bulunan kalemkârî bezemeler görülmektedir. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 736
Fotoğraf 788 Pammakaristos Manastırı ana kilisesinin kuzeyine bitişen koridorun doğu ucundaki bölümün üzerini örten kubbenin içten görünümü. 736
Fotoğraf 789 Kuzeydeki koridorun batısına doğru bakış. (1957) 737
Fotoğraf 790 Pammakaristos Manastırı ana kilisesinin güneyi ile Parekklesion'un batısındaki boşluğa yapılan kısa koridorun batı tarafına bakış. 737
Fotoğraf 791 Güney koridordan, doğusundaki Parekklesion'a bakış. 738
Fotoğraf 792 Parekklesion'un naos bölümünden batı cihetine doğru bakış. Buradan, mezar kilisesinin narteksine ve onun sağ tarafındaki açıklık vasıtasıyla da güneydeki kısa koridora ulaşılmaktadır. 738
Fotoğraf 793 Fethiye Camii'nin doğudan görünümü. 740
Fotoğraf 794 Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü. (Sébah ve Joaillier, XX. yüzyıl başı) 741

Fotoğraf 795 Fethiye Camii'ne kuzeydoğudan bakış. 741
Fotoğraf 796 Fethiye Camii'nin, uzun süredir müze olarak faaliyet gösteren güney binası ile batısındaki koridorun bir bölümünün güney cephesi. 742
Fotoğraf 797 Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü. Solda, eski Parekklesion'un apsisi. Sağda ise; Osmanlı döneminde, kuzey binanın apsisinin yerine yapılan mihrap sofası bölümün kıble istikâmetine bakan mihrap duvarı. 742
Fotoğraf 798 Fethiye Camii mihrap duvarı. 743
Fotoğraf 799 Fethiye Camii'nin, Osmanlı ilavesi olan üçgen planlı mihrap sofasının doğuya bakan köşesinin dıştan görünümü. Pahlanmış olan bu kısmın sağ tarafında, mezkûr bölümün kuzeybatı duvarı, onun yanında da ana yapının kuzeyine bitişik olarak yapılan koridorun doğu ucundaki bölümün üzerini örten kubbe görülmektedir. 743
Fotoğraf 800 Fethiye Camii'nin batıdan görünümü. 744
Fotoğraf 801 Fethiye Camii'ne güneybatı cihetinden bakış. (1938-1976 arası) 745
Fotoğraf 802 Fethiye Camii batı cephesi. 746
Fotoğraf 803 Fethiye Camii'nin batısındaki giriş kapısı. 746
Fotoğraf 804 Fethiye Camii giriş kapısının üzerinde yer alan kitâbe. 747
Fotoğraf 805 Fethiye Camii'nin güneyinde yer alan ve günümüzde müze olarak kullanılan bölüme ulaşımı sağlayan, batı ucundaki giriş kapısı. 748
Fotoğraf 806 Solda, Fethiye Camii'nin güneyindeki eski mezar kilisesinin apsisinin 1938 senesindeki durumu. Sağda ise; söz konusu apsis pencerelerinden detay. (Nicholas V. Artamonoff, 1938) 749
Fotoğraf 807 Eski mezar kilisesinin apsisinin, XX: yüzyıl başlarında kapatılmış vaziyette olan pencerelerinin dışarıdan görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 749
Fotoğraf 808 Fethiye Camii doğu cephesinin, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü. (Sébah ve Joaillier, 1890 civarı) 751
Fotoğraf 809 Fethiye Camii'nin, 1905 senesinde kuzeydoğu cihetinden görünümü. (Gertrude Bell) . 752
Fotoğraf 810 XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fethiye Camii'nin kuzeyden görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 752
Fotoğraf 811 Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü. (Arthur Kingsley Porter , 1915) 753
Fotoğraf 812 Eski mezar kilisesinin güney cephesine bakış. XX. yüzyıl başında, bunun batısına bitişik olarak yapılan ahşap yapının bir bölümü görülebilmektedir. (Arthur Kingsley Porter 1915) 753
Fotoğraf 813 Fethiye Camii kuzey cephesi. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 754
Fotoğraf 814 Fethiye Camii'nin güney tarafına bakış. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 754
Fotoğraf 815 Fethiye Camii'nin güney tarafına bakış. (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1938 civarı) 755
Fotoğraf 816 Fethiye Camii'nin güneybatı cihetinden görünümü. (Nicholas V. Artamonoff, 1938) ... 755
Fotoğraf 817 Fethiye Camii'nin güney cihetinden görünümü. (Josephine Powell, 1955) 756
Fotoğraf 818 Fethiye Camii'nin güneyindeki yapıların 1968 senesindeki görünümü. (W. Schiele, 1968) 756
Fotoğraf 819 Fethiye Camii'nin doğu cihetine bakış. 757
Fotoğraf 820 Fethiye Camii'ne kuzeydoğu cihetinden bakış. 757

Fotoğraf 821 Fethiye Camii'nin medhal sofasına açılan giriş kapısı. 759
Fotoğraf 822 Fethiye Camii hareminden, batı cihetine bakış. 759
Fotoğraf 823 Solda; caminin giriş kapısının devamındaki ara bölümü sınırlayan ve medhal sofasına açılan ikinci kapı. Sağda ise; harem mekânına açılan kapı. 760
Fotoğraf 824 Fethiye Camii medhal sofasının, imam odası olarak düzenlenmiş olan güneydeki bölümü. 760
Fotoğraf 825 Fethiye Camii medhal sofasında, hanımların namaz kılması için ayrılmış olan kuzey taraftaki kısmın kapısı. 761
Fotoğraf 826 Fethiye Camii medhal sofasının kuzeyindeki hanımlar bölümü. 761
Fotoğraf 827 Fethiye Camii medhal sofası içerisindeki hanımlar bölümünün kuzey tarafına bakış. ... 761
Fotoğraf 828 Fethiye Camii medhal sofası içerisindeki hanımlar bölümünün doğu duvarı. Görülen iki dairevî açıklıktan sağdaki; yapının esasında dış narteksi olarak yapılan bu mekânın, tahvil sonrasında hareme dâhil edilmiş eski iç narteks bölümü ile irtibatını sağlamaktaydı ki günümüzde de burayı kapatan bölme duvarının ortasında bir kapı mevcuttur. Soldaki açıklıktan ise; kuzey koridoruna geçilmekteydi. Burası günümüzde kapatılmış vaziyette olup, ortasında bir pencere bulunmaktadır. 762
Fotoğraf 829 Fethiye Camii'nin bütünüyle Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'ne devredildiği yıllarda, yani kuzeydeki ana binanın 1960'larda yeniden ibadete açılmasından evvel; haricî medhal sofasının en kuzeydeki kısmından (günümüzdeki hanımlar bölümünden) güney tarafa (bugün imam odası olarak düzenlenen yere) doğru bakış. (1957) Fotoğrafta; söz konusu mahal ile yapıya güneyden bitişen kısa koridor arasındaki irtibatı sağlayan açıklığın devamında, bugün müze olan kısma açılan güneydeki giriş kapısı görülmektedir. Ana yapı ile güney koridoru birbirine bağlayan açıklık, güney tarafın müze olarak düzenlenmesinin akabinde kapatılmak suretiyle iki bölüm birbirinden ayrılmıştır. 762
Fotoğraf 830 Müze olarak düzenlenen güney koridorun batıdaki bölümüne bakış. Solda, giriş kapısı; sağda ise, daha evvel burası ile haricî medhal sofasını birbirine bağlamakta olan açıklığın günümüzdeki düzeni. 763
Fotoğraf 831 Solda; Fethiye Camii minaresinin XIX. yüzyıl sonundaki durumu. (Sébah ve Joaillier, 1890 civarı) Sağda ise; minarenin 1905 senesindeki vaziyeti. Burada petek kısmının hala aynı şekilde ince ve uzun olduğu, ancak külahın değiştiği görülmektedir. (Gertrude Bell 1905) 765
Fotoğraf 832 Solda, Fethiye Camii minaresinin 1939 senesindeki görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 1967 ve 1976 (W. Schiele) tarihli diğer iki fotoğrafta da bütünüyle aynı şekle sahip olduğu müşahede edilmektedir. Burada, petek kısmının daha evvelkine göre kısaltıldığı ve ayrıca külahının da 1905 senesindekine nispeten benzese de değiştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. 765
Fotoğraf 833 Fethiye Camii minaresinin, 1976 senesinde doğudan görünümü. (A. Aydın) 766
Fotoğraf 834 Fethiye Camii minaresinin günümüzdeki minaresi. Petek kısmının, eski haline göre biraz uzatıldığı ve külahın da değiştirildiği görülmektedir. 766
Fotoğraf 835 Fethiye Camii minaresinin güneybatıdan görünümü ve batısında yer alan kapısı ile üzerinde yerleştirilmiş olan boş mermer levha. 767
Fotoğraf 836 Fethiye Camii hareminin 1955 senesindeki vaziyeti. 769
Fotoğraf 837 Fethiye Camii hareminde doğu cihetine doğru bakış. 770

Fotoğraf 838 Osmanlı döneminde; yapının eski apsisinin yerine, mihrap sofası olarak inşa edilen üçgen planlı ve üzeri kubbeli bölüm. 770
Fotoğraf 839 Fethiye Camii mihrap sofası. 771
Fotoğraf 840 Fethiye Camii mihrap sofasından, kuzeybatı cihetine doğru bakış. 772
Fotoğraf 841 XX. yüzyıl başlarında, Fethiye Camii hareminin kuzeybatı cihetinden görünümü. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 772
Fotoğraf 842 Fethiye Camii hareminin 1955 yılındaki görünümü. 773
Fotoğraf 843 Fethiye Camii hareminin, batı duvarında yer alan giriş kapısı. 773
Fotoğraf 844 Fethiye Camii hareminde, güneybatıya doğru bakış. 774
Fotoğraf 845 Fethiye Camii hareminde kuzeybatıya doğru bakış. 774
Fotoğraf 846 Yapının orta mekânının üzerini örten orijinal kubbesinin, XX. yüzyıl başlarında içten görünümü. Osmanlı döneminde yapılan, fakat günümüzde mevcut olmayan kalemkârî bezemeler görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 775
Fotoğraf 847 Solda, caminin orta mekânının üzerini örten orijinal kubbe; sağda ise, Osmanlı döneminde ilave edilen mihrap sofasının kubbesi. (1976) 776
Fotoğraf 848 Mihrap sofasının üzerini örten kubbenin içten görünümü. 776
Fotoğraf 849 Mihrap sofası kubbesinin göbek yazısı. 777
Fotoğraf 850 Mihrap sofası kubbesinin bezemesinden detay. 777
Fotoğraf 851 Haremin ortasındaki orijinal kubbenin göbeğinde yer alan madalyon. 778
Fotoğraf 852 Fethiye Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar. 779
Fotoğraf 853 Hz. Hüseyin levhasındaki tarih ve imza kısmından detay. 779
Fotoğraf 854 Fethiye Camii hareminden; daha evvel camiye dâhil olan güneydeki eski mezar kilisesi binasına doğru bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 780
Fotoğraf 855 Fethiye Camii hareminden, güneydoğu cihetine doğru bakış. Sağda; evvelce hareme dâhil olan, ancak bugün müze olarak kullanılan eski mezar kilisesinin apsis ve bema bölümlerinin önüne yapılmış çapraz duvarın sol kısmı görülmektedir. (C. Gurlitt, 1905) 781
Fotoğraf 856 Güneydeki eski parekklesion binasının cami olarak kullanıldığı dönemde, doğu kısmının düzeni. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 782
Fotoğraf 857 Solda; güneydeki eski parekklesion binasının cami olarak kullanıldığı dönemde, taştan bir kılıf içerisine alınarak âdeta pâye görünümü kazandırılmış olan güneydoğusundaki sütunun açıkta kalan başlığı. (Millingen, 1912) Sağda ise; aynı yapının güneybatısındaki sütun ile güney haç kolunun nihâyetindeki duvarda bulunan pencerelerin bahsi geçen dönemdeki görünümü. (Millingen, 1912) .. 783
Fotoğraf 858 Güneydeki binanın cami olarak kullanıldığı dönemde, kubbesinin içten görünümü. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 784
Fotoğraf 859 Güneydeki binanın üst örtüsünün, 1937 senesinde içten görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 784
Fotoğraf 860 Güneydeki binanın müze haline getirilmesinin akabinde kubbesinin içten görünümü. .. 785
Fotoğraf 861 Fethiye Camii hareminden, güney cihetine bakış. Güneydeki eski mezar kilisesi ve bunun batısındaki koridorun müze haline getirilmesinin ardından, halen cami vasfını koruyan kuzey bina ile söz

konusu bölümlerin irtibatını sağlayan güney duvarındaki açıklıkların kapatılmış olduğu görülmektedir. (A. Aydın, 1976) 786
Fotoğraf 862 Güneydeki yapıların müze olarak ayrılmasının ardından; Fethiye Camii haremine, kuzeybatı cihetinden bakış. (W. Schiele, 1976) 786
Fotoğraf 863 Hâlen cami olarak işlev gören kuzeydeki binanın, güneyine batı tarafından bitişen ve sonradan müze haline getirilen koridor bölümü ile arasındaki irtibatı sağlayan iki açıklığın, kapatıldıktan sonraki görünümü. 787
Fotoğraf 864 Bugün müze olarak faaliyet gösteren eski mezar kilisesinin, kuzey haç kolunun nihâyetindeki beden duvarına bakış. Bu duvarın ortasında bulunan dairevî kemerli açıklık, esasında kuzey bina ile irtibatı sağlamaktayken; buranın müze haline getirilmesinden sonra örülmek suretiyle kapatılmıştır. 787
Fotoğraf 865 Eski parekklesion binasının kuzey haç kolunu sınırlayan duvarın üst kısmına bakış. 787
Fotoğraf 866 Fethiye Camii'nin günümüzdeki mihrabı. 788
Fotoğraf 867 Fethiye Camii mihrabının alınlık kısmında yer alan kitâbe. 788
Fotoğraf 868 Fethiye Camii mihrap sofasının 1993 senesindeki görünümü. Mezkûr sene de bugünkü mihrabın mevcut olduğu görülmektedir. (Zisong Feng ve Panayiota Pyla, 1993) 789
Fotoğraf 869 Solda, Fethiye Camii'nin 1915 senesindeki mihrabı; (Arthur Kingsley Porter) sağda ise, 1976 senesindeki mihrabı görülmektedir. (A. Aydın) 790
Fotoğraf 870 Fethiye Camii minberinin kuzeyden görünümü. 791
Fotoğraf 871 Fethiye Camii minberinin güneyden görünümü. 792
Fotoğraf 872 Fethiye Camii minber kapısı. 792
Fotoğraf 873 Minberin, aynalık bölümleri ile korkuluklarından detay. 793
Fotoğraf 874 Fethiye Camii'nin mevcut vaaz kürsüsü. Soldaki fotoğrafta görüldüğü üzere, 1993 senesinde de aynı kürsü mevcuttu. (Zisong Feng ve Panayiota Pyla) 794
Fotoğraf 875 Fethiye Camii'nin XX. yüzyıl başlarında mevcut olan vaaz kürsüsü. (C. Gurlitt, 1905) 795
Fotoğraf 876 Fethiye Camii'nin günümüzdeki müezzin mahfili. 796
Fotoğraf 877 Müezzin mahfilinden, mihrabın görünüşü. 796
Fotoğraf 878 Fethiye Camii'nin eski müezzin mahfili. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 797
Fotoğraf 879 Fethiye Camii'nin eski müezzin mahfili. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 797
Fotoğraf 880 Fethiye Camii'nin kuzeydoğudan görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 799
Fotoğraf 881 Fethiye Camii'nin, günümüzde mevcut olmayan mahfil-i hümâyûnu. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 799
Fotoğraf 882 Fethiye Camii'nin, günümüzde mevcut olmayan mahfil-i hümâyûnu. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 800
Fotoğraf 883 Fethiye Camii hareminin batısına bakış. (1957) 801
Fotoğraf 884 Fethiye Camii hareminin batısına bakış. Burada, eskiden hünkâr mahfili yerleştirilmiş olan kısmın günümüzdeki durumu müşahede edilebilmektedir. 801
Fotoğraf 885 Solda, Fethiye Camii'nin eski avlu duvarının parçası. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 802
Fotoğraf 886 Fethiye Camii'ne güneydoğu cihetinden bakış. Solda, eski avlu duvarının bir bölümü görülmektedir. 802

Fotoğraf 887 Fethiye Camii güneyindeki bahçenin eski görünümü. 803
Fotoğraf 888 Fethiye Camii'nin güneyinde yer alan bahçe bölümünden doğuya doğru bakış. (1982) 803
Fotoğraf 889 Fethiye Camii çevresinin görünümü. 804
Fotoğraf 890 Fethiye Müzesi'nin önündeki bahçenin giriş kapısı. 804
Fotoğraf 891 Fethiye Müzesi'nin önündeki bahçenin giriş kapısının içten görünümü. 805
Fotoğraf 892 Fethiye Müzesi'nin önünde yer alan bahçeden, müzenin giriş kapısına doğru bakış. 805
Fotoğraf 893 Fethiye Müzesi'nin önündeki bahçenin doğusuna bakış. 806
Fotoğraf 894 Fethiye Müzesi'ni çevreleyen bahçenin doğusundan bakış. 806
Fotoğraf 895 Fethiye Camii'nin batısında yer alan ve 1911-1915 seneleri arasında yeni baştan inşa edilen medrese binası. Burası, 2012-2013 Eğitim-Öğretim yılından beri, Fethiye İmam-Hatip Ortaokulu olarak kullanılmaktadır. 808
Fotoğraf 896 Fethiye İmam-Hatip Ortaokulu binası. 809
Fotoğraf 897 Fethiye Camii'nin kuzey cephesi önünde yer alan şadırvanı. 811
Fotoğraf 898 Günümüzde şadırvanın bulunduğu mahallin evvelki düzeni. 811
Fotoğraf 899 Fethiye Camii şadırvanı. 812
Fotoğraf 900 Fethiye Camii şadırvanının arka tarafı. 812
Fotoğraf 901 Yapının iç mekânının doğusuna bakış. 820
Fotoğraf 902 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilise binasının kuzey haç kolundan, prothesis olarak adlarılan bölüme bakış. 821
Fotoğraf 903 Solda, prothesis bölümü; sağda ise, bu mekânın üst örtüsü görülmektedir. 821
Fotoğraf 904 Güney haç kolundan, diakonikon bölümüne bakış. 822
Fotoğraf 905 Diakonikon ile doğu haç kolunu birbirine bağlayan açıklık. 823
Fotoğraf 906 Eski kilise binasının kuzey haç koluna bakış. 824
Fotoğraf 907 Prothesisten, kuzeybatı cihetindeki pâyenin içerisinde oluşturulmuş küçük hücrenin kapısına bakış. 824
Fotoğraf 908 Mâbedin kuzeybatı köşe hücresinin üzerini örten kubbenin içten görünümü. Bu bölümde yer alan pencere açıklıkları, Osmanlı döneminde kapatılmıştır. 825
Fotoğraf 909 Galerinin batı koluna bakış. 826
Fotoğraf 910 Galerinin güney kolu. 827
Fotoğraf 911 Apsis çıkıntısının güney duvarının üst kısmı. Diakonikonun üzerine isabet eden hücrenin, naosla irtibatını sağlayan açıklık görülmektedir. 827
Fotoğraf 912 Diakonikonun üstündeki hücrenin kuzey duvarında bulunan ve naosa açılan pencerenin içten görünümü. 828
Fotoğraf 913 Mâbedin güney haç kolunun üzerini örten çapraz tonoz dizisi. Bunların üzerinde, galeri katı bulunmaktadır. 828
Fotoğraf 914 Yapının apsis cephesine bakış. Görülen pencere düzeni, Osmanlı dönemine aittir. (Thomas Mathews Arşivi, 1973) 829
Fotoğraf 915 Mâbedin altında yer alan mahzeni çevreleyen teras duvarının doğu cephesi. 830
Fotoğraf 916 Mahzen bölümünün, doğu cihetinde yer alan kapısı. 830

Fotoğraf 917 Mâbedin güney cephesine bakış. Altında yer alan mahsenin buraya bakan pencereleri görülmektedir. 831
Fotoğraf 918 Mahzen bölümünün güneyindeki pencere. 831
Fotoğraf 919 Mahzen bölümünün güneyinden bakış. 831
Fotoğraf 920 Mahzen bölümünün iç mekânının görünümü. (W. Schiele, 1968) 832
Fotoğraf 921 Gül Camii'nin üst örtü düzenlemesi. 833
Fotoğraf 922 Gül Camii'ne ait eski bir kartpostal. Fotoğrafın tarihi belli değilse de minarenin külahından hareketle, 1877-1913 seneleri arasına ait olduğu söylenebilir. (Nezih Başgelen Arşivi) 834
Fotoğraf 923 Gül Camii'nin doğu cephesi. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 834
Fotoğraf 924 Gül Camii'nin doğu cephesi. (Josephine Powell, 1955) 835
Fotoğraf 925 Gül Camii'ne güneybatıdan bakış. 836
Fotoğraf 926 Gül Camii'nin doğu cephesine bakış. 836
Fotoğraf 927 Gül Camii'nin batı cephesi. 837
Fotoğraf 928 Gül Camii'ne güneydoğudan bakış. 837
Fotoğraf 929 Gül Camii güney cephesi. 838
Fotoğraf 930 Gül Camii güney cephesinin orta bölümü. 838
Fotoğraf 931 Gül Camii'nin üstten görünümü. 839
Fotoğraf 932 Gül Camii kuzey cephesi. 839
Fotoğraf 933 Gül Camii'ne kuzey cihetinden bakış. Yapının esasında var olan eski narteks bölümünün kuzey duvarının arkasından, güneybatı köşedeki minare görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 841
Fotoğraf 934 Gül Camii minaresinin güneydoğudan görünümü. (1973) 841
Fotoğraf 935 Gül Camii minaresinin kuzeybatıdan görünümü. 842
Fotoğraf 936 Gül Camii minaresinin medhal sofası ile birleşimi. 842
Fotoğraf 937 Gül Camii batı cephesinin, 1940 senesindeki görünümü. (Eski Eserleri Koruma Encümeni) 843
Fotoğraf 938 Gül Camii medhal sofasının, güneybatı cihetinden görünümü. 844
Fotoğraf 939 Gül Camii medhal sofasının batı cephesi. Ortada, giriş kapısı görülmektedir. 844
Fotoğraf 940 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilise binasının narteks bölümünün, günümüze ulaşabilen kuzey duvarı ve bunu kullanarak yapılmış olan mevcut medhal sofasının sol tarafı. 845
Fotoğraf 941 Gül Camii'nin güneyinde yer alan muhdes yapı. 845
Fotoğraf 942 Gül Camii'nin batısındaki, hareme açılan giriş kapısı. Bu cephenin önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kalmıştır. 846
Fotoğraf 943 Medhal sofasının güney bölümü. 846
Fotoğraf 944 Medhal sofasının güney bölümünün girişi. 847
Fotoğraf 945 Medhal sofasının güney bölümü içerisinde yer alan minare kapısı. 847
Fotoğraf 946 Medhal sofasının kuzey bölümü. 848
Fotoğraf 947 Gül Camii'ni süsleyen kalemkârî bezemeler. Ortada, eski apsis bölümünün üzerini örten yarım kubbe görülmektedir. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 849
Fotoğraf 948 Gül Camii'nin günümüzdeki tezyînatı. 849

Fotoğraf 949 Gül Camii hareminin doğusuna bakış. 851
Fotoğraf 950 Yapının batı haç kolundan, doğu cihetine doğru bakış. 852
Fotoğraf 951 Gül Camii hareminin 1915 senesindeki görüntüsü. (Arthur Kingsley Porter) 852
Fotoğraf 952 Haremin kuzeybatısına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 853
Fotoğraf 953 Haremin batısına bakış. (W. Schiele, 1976) 853
Fotoğraf 954 Haremin kuzeybatı köşesine bakış. Solda, galeri katına çıkılan merdiven görülmekte. (1976) 854
Fotoğraf 955 Haremin kuzeybatı köşesinin günümüzdeki düzeni. Solda, galeri katına ulaşımı sağlayan merdiven. Bunun sağında ise, imam odası olarak tanzim edilen bölüm. 854
Fotoğraf 956 Haremin kuzeybatısına yapılmış olan imam odası. 855
Fotoğraf 957 Caminin güneybatı köşesine bakış. Buradaki köşe hücresi, önüne konulan ahşap kafes ile hanımlar bölümü olarak ayrılmıştır. 855
Fotoğraf 958 Haremin batı cihetindeki ana giriş kapısının içten görünümü. 856
Fotoğraf 959 Mâbedin güney duvarının batı tarafındaki kapısı, bu cephenin önüne bitişik olarak yapılan muhdes yapıya açılmaktadır. 856
Fotoğraf 960 Mâbedin güneydoğu köşesindeki bölümden, buranın mihrap sofası ile irtibatını sağlayan geçite bakış. 857
Fotoğraf 961 Mihrap sofası ile sağ tarafındaki hücreyi birbirine bağlayan geçitin doğu duvarında bulunan dairevî kemerli giriş açıklığı. Buradan ulaşılan merdiven vasıtasıyla, yapının güneydoğu pâyesinin içerisinde yer alan türbeye çıkılmaktadır. 858
Fotoğraf 962 Mâbedin güneydoğu pâyesi içerisinde oluşturulmuş küçük hücre. 858
Fotoğraf 963 Mâbedin güneydoğu pâyesi içerisinde oluşturulmuş küçük hücrede bulunan mezar. 859
Fotoğraf 964 Yapının kuzeybatı pâyesi ile kuzey beden duvarı arasında yer alan küçük odanın günümüzdeki giriş kapısı. 859
Fotoğraf 965 Kuzey galerinin batısında yer alan kapısı ile buraya ulaşımı sağlayan merdivene doğru bakış. 860
Fotoğraf 966 Hünkâr mahfili olarak düzenlenen kuzey galeri bölümüne bakış. 860
Fotoğraf 967 Kuzey galerinin doğu ucunda yer alan kubbeli bölüm. Osmanlı döneminde kapatılmış olan eski pencere açıkları görülmektedir. 861
Fotoğraf 968 Galeri katına ulaşımı sağlayan merdivenin güney kolu ve bunun nihâyetindeki, batı galeriye açılan dairevî kemerli giriş açıklığı. 861
Fotoğraf 969 Batı galerinin kuzey tarafına bakış. 861
Fotoğraf 970 Batı ve kuzey galerilerin, 1976 senesindeki görüntüsü. (W. Schiele, 1976) 862
Fotoğraf 971 Haremden, batı ve güney galerilere bakış. 863
Fotoğraf 972 Galerinin güney kolu. 863
Fotoğraf 973 Güney galerinin doğusuna bakış. (W. Schiele, 1976) 864
Fotoğraf 974 Güney galerinin doğusuna bakış. 864
Fotoğraf 975 Güney galeriden batı cihetine bakış. 865
Fotoğraf 976 Güney galerideki, çatıya çıkan merdiven. 865

Fotoğraf 977 Güney galerinin doğu ucunda yer alan ve eski diakonikon bölümünün üzerine isabet eden hücrenin günümüzdeki vaziyeti. 866
Fotoğraf 978 Caminin iç tezyinâtında kullanılan mühr-i Süleyman motiflerinden örnekler. 866
Fotoğraf 979 Gül Camii mihrabının günümüzdeki düzeni. 868
Fotoğraf 980 Gül Camii mihrabının üst kısmına asılmış olan hat levhası. 868
Fotoğraf 981 Gül Camii mihrabının eski görünümü. 869
Fotoğraf 982 Solda; Gül Camii mihrabının 1915 senesindeki görünümü. Fotoğraf çok net olmasa da farklı bir düzene sahip olduğu anlaşılabilmektedir. (Arthur Kingsley Porter) Sağda ise; mihrabın, günümüzdeki halinden evvelki düzeni. 869
Fotoğraf 983 Gül Camii minberinin kuzeyden görünümü. 870
Fotoğraf 984 Gül Camii minber kapısı. 871
Fotoğraf 985 Gül Camii'nin, 1915 (Arthur Kingsley Porter) ve 1976 (W. Schiele, 1976) yıllarına tarihlenen her iki fotoğrafında da günümüzdeki minberin mevcut olduğu görülmektedir. 871
Fotoğraf 986 Gül Camii'nin günümüzdeki vaaz kürsüsü. 872
Fotoğraf 987 Gül Camii'nin eski vaaz kürsüsü. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 872
Fotoğraf 988 Caminin eski vaaz kürsüsü. 873
Fotoğraf 989 Gül Camii müezzin mahfili. 874
Fotoğraf 990 Gül Camii müezzin mahfiline, batı cihetinden bakış. 874
Fotoğraf 991 Gül Camii müezzin mahfilinin 1976 senesindeki görünümü. (1976) 875
Fotoğraf 992 Gül Camii kuzey galerisinin doğu tarafına yapılmış olan mahfil-i hümâyûn. Bunun batı tarafı idr, hünkâr mahfili sofası olarak tanzîm edilmiştir. 876
Fotoğraf 993 Gül Camii mahfil-i hümâyûnu. 877
Fotoğraf 994 Hünkâr mahfilinin batı ve giriş açıklığının yer aldığı kuzey cephesinin görünümü. 877
Fotoğraf 995 Hünkâr mahfilinin iç mekânı. 878
Fotoğraf 996 Hünkâr mahfilinin etrafını çeviren ahşap kafes levhalarından birinin taç kısmından detay. 878
Fotoğraf 997 Hünkâr mahfilinin 1976 senesindeki görünümü. 879
Fotoğraf 998 Yapının eski apsisinin üzerini örten yarım kubbedeki kalemkârî bezeme. 880
Fotoğraf 999 Gül Camii'nin Osmanlı döneminde yapılan kubbesindeki kalemkârî bezemeler ve arslangöğüslerine sabitlenmiş, çehâr yâr-ı güzîn isimlerini ihtiva eden levhalar. 880
Fotoğraf 1000 Gül Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar. 881
Fotoğraf 1001 Hz. Hüseyin'in isminin yazılı olduğu levhada yer alan imza ve tarih bölümünden detay. 881
Fotoğraf 1002 Gül Camii'nde, batı galeriyi taşıyan iki pâyenin üst kısmındaki duvar yüzeyinin ortasına sabitlenmiş olan hat levhası. 882
Fotoğraf 1003 Gül Camii haremindeki, "Yâ Hazret-i Bilâl-i Hâbeşî (r.a.)" ibaresini ihtiva eden hat levhası 882
Fotoğraf 1004 Yapının kuzeydoğu pâyesinin güney cephesinde bulunan hat levhası. 883

Fotoğraf 1005 Mihrap sofasının sağ tarafındaki bölümün güney duvarının üst kısmındaki Kelime-i Tevhid yazısı. 884
Fotoğraf 1006 Mihrap sofasının sağ tarafınki eski diakonikon hücresinin apsis duvarına asılmış olan hat levhası..... 885
Fotoğraf 1007 Gül Camii çevresinin görünümü. 886
Fotoğraf 1008 Gül Camii'nin güneyden görünümü. 886
Fotoğraf 1009 Gül Camii'nin güneydoğusuna üstten bakış. 887
Fotoğraf 1010 Gül Camii'nin kuzey ve doğu taraflarının düzeni. Kuzey beden duvarının batı ucuna bitişik olarak inşa edilen ve imam lojmanı olarak kullanılan muhdes yapı görülmektedir..... 887
Fotoğraf 1011 Gül Camii'nin kuzey beden duvarına bitiştirilen muhdes yapının giriş kapısı. 888
Fotoğraf 1012 Gül Camii'nin önündeki sokağa göre oldukça aşağı kotta kalan doğu tarafındaki sokaktan, yapının bu cihetteki cephesine bakış. 888
Fotoğraf 1013 Gül Camii'nin doğu tarafının 1915 senesindeki vaziyeti. (Arthur Kingsley Porter)..... 889
Fotoğraf 1014 Gül Camii'nin doğu tarafının 1938 senesindeki vaziyeti. (1938) 889
Fotoğraf 1015 Camiyi çevreleyen duvarın kuzey taraftaki bölümünde yer alan kitâbe. 890
Fotoğraf 1016 Camiyi çevreleyen duvarın güneybatı köşesi ve buranın üst kısmına gömülü vaziyette olan eski bir sütun başlığı. 891
Fotoğraf 1017 Camiyi çevreleyen duvarın güneybatı köşesinde yer alan eski sütun başlığından detay. 891
Fotoğraf 1018 Gül Camii'nin giriş cephesi karşısındaki Âdile Sultan Sıbyan Mektebi. 893
Fotoğraf 1019 Sıbyan mektebinin giriş kapısı. 894
Fotoğraf 1020 Sıbyan mektebinin giriş kapısı üzerinde yer alan kitâbe. 894
Fotoğraf 1021 Sıbyan mektebinin giriş kapısının eski görünümü. Esasında kitabenin üstüne yerleştirilmiş olduğu bilinen Sultan Abdülaziz tuğrasının söküldüğü yer bu fotoğrafta bellidir. 895
Fotoğraf 1022 Sıbyan mektebinin kütüphane olarak kullanıldığı dönemde, giriş kapısının üstündeki sökülmüş olan tuğranın yerine konulan ve "T. C. Kültür Bakanlığı Âdile Sultan Halk Kütüphanesi Memurluğu" yazısını ihtiva eden levha. 896
Fotoğraf 1023 Gül Camii'nin giriş cephesi karşısındaki İhramcı Muhammed Sâdık Efendi Çeşmesi. 897
Fotoğraf 1024 Çeşme ile yanındaki şadırvanın kuzeydoğu cihetinden görünümü. 897
Fotoğraf 1025 Çeşmenin, esasında bir Bizans lahdinden meydana geldiği bilinen yalağı ile ayna taşından detay. 898
Fotoğraf 1026 Çeşmenin 1986 senesindeki görünümü (A. Aydın)..... 898
Fotoğraf 1027 1986 senesinde çeşmenin ayna taşı ve yalak bölümüne yakından bakış.sol sağ (A. Aydın) 899
Fotoğraf 1028 Çeşmenin 1938 senesindeki görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 899
Fotoğraf 1029 Solda; çeşmenin üst kısmında bulunan kitâbesinin 1986 senesindeki düzeni. (A. Aydın) Sağda ise; günümüzdeki vaziyeti. 900
Fotoğraf 1030 Gül Camii'nin giriş cephesinin karşısına konumlandırımış olan şadırvanı. 901
Fotoğraf 1031 Hırâmî Ahmed Paşa'nın mezarı ve mezar taşı kitâbesinin yakından görünümü. 904
Fotoğraf 1032 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1925 senesindeki durumu. 905

Fotoğraf 1033 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1936 senesinde güneydoğudan görünümü. (Nicholas V. Artamonoff, 1936) 906
Fotoğraf 1034 XX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen restorasyon sırasında, Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesine bakış. (Dumbarton Oaks Arşivi, 1957) 907
Fotoğraf 1035 Restorasyon esnasında yapının güneydoğu cihetinden görünümü. Burada; doğu cephesindeki, henüz müdahale edilmemiş olan orijinal duvar örgüsü ile güney cephesinde başlanmış olan yeni örgü düzeni mukayese edilebilmektedir. (Dumbarton Oaks Enstitüsü, 1960) 907
Fotoğraf 1036 Mescidin, restorasyon sonrasındaki görünümü. (Hans Högg) 908
Fotoğraf 1037 Mâbedin üstten görünümü. (Aras Neftçi) 910
Fotoğraf 1038 Mâbedin köşe hücrelerinin üst örtüsü. 910
Fotoğraf 1039 Yapının apsisine doğudan bakış. (W. Schiele, 1968) 912
Fotoğraf 1040 Solda; yapının kuzey cephesinin orta bölümü üzerinde yer alan üçüz pencerelerin arasındaki sütunlardan batıdakinin başlığı. Sağda ise; apsis pencerelerini birbirinden ayıran sütunlardan güneydekinin başlığı. Bunun ortasındaki haç motifi kazınmak suretiyle yok edilmiştir. 912
Fotoğraf 1041 Yapının kuzey cephesinin orta bölümü üzerinde yer alan üçüz pencerelerin günümüzdeki görünümü 913
Fotoğraf 1042 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin üst örtüsü. 914
Fotoğraf 1043 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin doğu cihetine bakış. 915
Fotoğraf 1044 1960'larda gerçekleştirilen restorasyondan sonra kilisenin güneydoğudan görünüşü. (W. Schiele, 1968) 915
Fotoğraf 1045 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin batı cephesine bakış. Esasında eski narteks bölümünün oluşturduğu bu cephe; günümüzde, mâbedin batısında bulunan muhdes binanın bahçesi içerisinde kalmış olduğundan dolayı müşahede edilememektedir. 916
Fotoğraf 1046 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesinin 1969 senesindeki düzeni. Burada görülen ve mâbedin mezkûr cihetteki beden duvarının ortasında yer alan o dönemki giriş kapısı, direkt harem mekânına açılmaktaydı. (W. Schiele) 917
Fotoğraf 1047 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güneybatıdan görünümü. Burada, henüz medhal sofasının mevcut olmadığı ve mâbedin girişinin de güney beden duvarının ortasından sağlandığı görülmektedir. 917
Fotoğraf 1048 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi güney cephesinin görünümü. 918
Fotoğraf 1049 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesinde yer alan medhal sofasının giriş kapısı. Sağ taraftaki, dairevî kemerli bir niş haline getirilmiş olan kısım, daha evvel mescidin giriş kapısı olarak kullanılmaktaydı. 918
Fotoğraf 1050 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, medhal sofası içerisinde kalmış olan ve esasında eski narteks bölümünün güney duvarında bulunan günümüzdeki giriş kapısı. 919
Fotoğraf 1051 Yapının kuzey cephesinin görünümü. 919
Fotoğraf 1052 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin kuzeydoğu cihetinden görünümü. 920
Fotoğraf 1053 Yapının kuzey cephesinin batı tarafına bakış. Eski narteks bölümünün kuzey duvarı da batısındaki yapının bahçesi içerisinde kalmış vaziyettedir. 920

Fotoğraf 1054 Solda, yapının eski apsis bölümündeki pencerelerini birbirinden ayıran sütunlardan birinin başlığının; sağda ise, kuzey cephesindeki üçüz pencerelerin arasındaki sütunların başlıklarının günümüzdeki görünümleri. 921
Fotoğraf 1055 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzde mevcut olmayan minaresinin güney cihetinden görünümü. O dönem, yapının eski narteks bölümünün üzerinde, sundurma şeklinde ahşap bir çatı bulunduğu da bu fotoğraftan tespit edilebilmektedir. (Millingen, 1912) 922
Fotoğraf 1056 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesine bitiştirilmiş olan medhal sofasına, güneydoğu cihetinden bakış. 924
Fotoğraf 1057 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi medhal sofasının dıştan görünümü. 924
Fotoğraf 1058 Medhal sofasının iç mekânının düzeni. Burada, batı ucunda bulunan abdest alma yeri de görülmektedir. 925
Fotoğraf 1059 Mâbedin, medhal sofası içerisinde kalmış olan giriş kapısına doğru bakış. 925
Fotoğraf 1060 Daha evvel, günümüzdeki medhal sofasının yerinde bulunmakta olan bölüm. 926
Fotoğraf 1061 XX. yüzyıl başlarında, Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney tarafının düzeni. (Dumbarton Oaks Arşivi, 1918) 926
Fotoğraf 1062 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, 1936 senesinde güneybatıdan görünümü. (Nicholas V. Artamonoff) 927
Fotoğraf 1063 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin, 1960 restorasyonu öncesindeki vaziyeti. Solda, doğu tarafına; (Hans Högg) sağda ise, kuzeydoğu köşesine bakış. (Dumbarton Oaks Enstitüsü, 1957) Yapının esasında mevcut olan orijinal sütunlarının kaldırılmasından sonra, örtü sistemini taşıması amacıyla yapılmış olan ahşap kirişler burada görülebilmektedir. 928
Fotoğraf 1064 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin, 1960 restorasyonu sonrasındaki görünümü. Solda, batıdan; (W. Schiele, 1968) sağda ise, kuzeybatıdan bakış. 929
Fotoğraf 1065 Solda; Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, 1960 restorasyonunda yapılan yeni sütunlarından kuzeydoğu cihetindekine bakış. Sağda ise, sütun başlıklarının yakından görünümü. 929
Fotoğraf 1066 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin doğu tarafına bakış. 931
Fotoğraf 1067 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin batısına bakış. 931
Fotoğraf 1068 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin 2010 senesindeki düzeni. (Sinan Doğan) 932
Fotoğraf 1069 Mihrap sofasının her iki yanında bulunan ve esasında yapının pastoforion bölümleri ile bunların batısındaki köşe hücrelerinin oluşturmuş olduğu mekânların günümüzdeki düzeni. 933
Fotoğraf 1070 Yapının kuzey duvarının doğusunda bulunan ve günümüzde dolap şeklinde düzenlenen nişin görünümü. 933
Fotoğraf 1071 Solda, yapının kuzey duvarının batısında bulunan ve günümüzde dolap şeklinde düzenlenen; sağda ise, bunun tam karşısında yani güney duvarının batısında bulunan nişlerin görünümü. 934
Fotoğraf 1072 Mescidin kuzey duvarının orta kısmının eski ve yeni düzeni. 935
Fotoğraf 1073 Mescidin güney duvarının, günümüzdeki görünümü. Ortadaki yarım daire formundaki niş, eskiden mâbedin giriş kapısı olarak kullanılan bir açıklık şeklinde düzenlenmişti. 935
Fotoğraf 1074 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin orta mekânının üzerini örten kubbenin 1968 senesinde içten görünümü. (W. Schiele) 936

Fotoğraf 1075 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi kubbesinin günümüzdeki durumu. 937
Fotoğraf 1076 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi kubbesinin göbeğinde yer alan madalyonun detay görüntüsü. 937
Fotoğraf 1077 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi kubbesinin iç yüzeyine malakârî tekniğinde işlenmiş olan nakışlardan detay. 938
Fotoğraf 1078 Mâbedin üst örtüsünün güneybatı tarafına doğru bakış. Ortada, arslangöğsündeki madalyon; yanlarda ise, beşik tonozların ortasında yer alan madalyonların kalıntıları görülmektedir. 938
Fotoğraf 1079 Kubbenin güneybatı köşesindeki arslangöğsünde yer alan, malakârî tekniğinde işlenmiş madalyonun yakından görünümü. 939
Fotoğraf 1080 Mâbedin güney ve batı cihetlerinde yer alan beşik tonozların ortalarındaki madalyonların kalıntıları. 939
Fotoğraf 1081 Mâbedin doğu kolunun üzerini örten tonozun ortasındaki, malakârî tekniğinde işlenmiş olan madalyonun 1968 senesinde görünümü. (W. Schiele, 1968) 940
Fotoğraf 1082 Solda; doğu kolunun üzerini örten tonozun ortasında bulunan madalyonun 2010 senesindeki görünümü. Sağda ise; bunun günümüzdeki vaziyeti. Osmanlı döneminde mescidin harem mekânına yapılmış malakârî tekniğindeki tezyînâtın bir parçası olan ve hatâyî motiflerinden müteşekkil olduğu seçilebilen bu nakışın üzerinin, yakın bir zamanda boya tabakası ile gelişigüzel bir şekilde kapatılmış olmasının nedeni anlaşılamamıştır. 940
Fotoğraf 1083 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzdeki çini mihrabı. 942
Fotoğraf 1084 Mihrabın arka kısmının görünüşü. 942
Fotoğraf 1085 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 2010 senesinde mevcut olan ahşap mihrabı. (Sinan Doğan) 943
Fotoğraf 1086 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzdeki çini kaplı minberi. 944
Fotoğraf 1087 Minberin ön tarafına bakış. 944
Fotoğraf 1088 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin güneybatı tarafına bakış. Solda, daha evvel mevcut olan ahşap minberin bir bölümü görülmektedir. 945
Fotoğraf 1089 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzdeki çini kaplı vaaz kürsüsü. 945
Fotoğraf 1090 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 2010 senesinde mevcut olan ahşap vaaz kürsüsü. ... 946
Fotoğraf 1091 Yapının eski narteks bölümünün kuzey tarafına bakış. Bu fotoğraf, tabaka mahfilinin bulunmadığı bir döneme aittir. 947
Fotoğraf 1092 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, günümüzdeki tabaka mahfili. Bu mahfil, üç birimden oluşan eski narteks bölümünün orta ve kuzey kısımlarının üzerine yapılmıştır. 948
Fotoğraf 1093 Tabaka mahfilinin, harem mekânından görünüşü. 948
Fotoğraf 1094 Tabaka mahfilinden hareme bakış. 949
Fotoğraf 1095 Tabaka mahfilinin kuzeydoğusuna bakış. 949
Fotoğraf 1096 Tabaka mahfilinin kuzeybatısına bakış. 950
Fotoğraf 1097 Hırami Ahmed Paşa Mescidi'nin kuzey cephesini gösteren eski bir fotoğrafı. Burada, daha evvel etrafını çeviren avlu duvarı görülmektedir. (Semavi Eyice Arşivi) 951
Fotoğraf 1098 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1925 senesinde doğu cihetinden görünümü. O yıllarda avlu duvarının yıkılmaya başladığı görülmektedir. (1925) 952

Fotoğraf 1099 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1938 senesindeki görünümü. 952
Fotoğraf 1100 1969 senesinde Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi ve çevresinin, güneybatı cihetinden görünümü..... 953
Fotoğraf 1101 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin üstten görünümü. 953
Fotoğraf 1102 Bema Kilisesi'nin apsisine ait duvar kalıntısının üzerinde bulunan ve İkonoklast Dönem (725-843) öncesine ait İstanbul'daki tek duvar mozaiği panosu olma özelliğini taşıyan mozaik. Hz. İsa'nın annesi tarafından tapınağa getirilerek, Rahip Simeon'a takdim edilmesini gösteren mozaik parçası, Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. 965
Fotoğraf 1103 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden kilise binasının narteksleri arasındaki irtibatı sağlayan ve Iustinianos döneminden kaldığı düşünülen girişin günümüzdeki görünümü. 965
Fotoğraf 1104 İç ve dış narteks bölümlerini birbirine bağlayan giriş açıklığının kemer yüzeyindeki mozaik kalıntıları. Bu bezemenin, Palaiologoslar döneminde yapıldığı bilinmektedir. 966
Fotoğraf 1105 Narteksler arasındaki girişte yer alan sütunlardan birine ait başlığın yakından görünümü. 967
Fotoğraf 1106 Diakonikon kompleksinin, günümüzde yapının güney cephesinin doğu ucunda yer alan girişi. 969
Fotoğraf 1107 Diakonikon kompleksinin günümüzdeki giriş kapısının dıştan ve içten görünümü. 969
Fotoğraf 1108 Diakonikon kompleksi dâhilinde yer alan kuzey taraftaki Aziz Francesco Şapeli'nin apsisine doğru bakış. 970
Fotoğraf 1109 Mâbedin bema ile diakonikon bölümlerini birbirine bağlayan ve Palaiologoslar döneminde kapatılan geçitin doğu duvarında bulunan XII. yüzyıla ait Theotokos Kyriotissa ikonası. 970
Fotoğraf 1110 Theotokos Kyriotissa ikonası'nın, diakonikon içerisinden görünümü ve günümüzdeki durumu. 970
Fotoğraf 1111 Diakonikon kompleksi dâhilinde yer alan şapeller. Solda, Aziz Francesco Şapeli; sağ tarafında ise, Melismos Şapel görülmektedir. (Kaan Dönbekci, 2016) 971
Fotoğraf 1112 Aziz Francesco Şapeli'nin apsisi. Palaiologoslar döneminde bu bölümün önüne yapılmış olan duvarın bir bölümü bugün de hâlâ mevcuttur. 971
Fotoğraf 1113 Aziz Francesco Şapeli'nin, esasında pencereli bir kasnağa sahip kubbe ile örtülü olan orta mekânının üzerinin günümüzdeki görünümü. Söz konusu kubbe ile kasnağının bir bölümü, Osmanlı döneminde buraya yapıldığı bilinen beşik tonoz nedeniyle yıkılmış; son restorasyon sırasında bu tonozun kaldırılmasıyla beraber ise, yapının orijinal üst örtüsünün kalan kısımları ortaya çıkmıştır. 972
Fotoğraf 1114 Aziz Francesco Şapeli'nin apsisinin günümüdeki durumu. Görülen sütunlar, sonradan örülmek suretiyle kapatılmış olan apsis pencerelerini birbirinden ayırmaktaydı. 972
Fotoğraf 1115 Aziz Francesco Şapeli apsisinin yarım kubbesinin önündeki kemerde bulunan yazıt. . 973
Fotoğraf 1116 Aziz Francesco Şapeli apsisinde bulunan freskolar. Bunlar son restorsyonda ortaya çıkartılmalarının ardından, Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmişlerdir. 974
Fotoğraf 1117 Aziz Francesco Şapeli apsisinde bulunan yazıt ve bazı fresko parçaları. Bunlar günümüzde, Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. 974
Fotoğraf 1118 Diakonikon kompleksinin güney duvarında bulunan giriş kapısının hemen yanındaki duvar yüzeyinde bulunan fresko kalıntısı. 975

Fotoğraf 1119 Diakonikon kompleksinin içerisinde kalmış olan güneydoğu köşe hücresinden, buranın naos ile irtibatını sağlayan ve sonradan örülmek suretiyle kapatılan dairevî kemerli açıklığa bakış. Bu açıklık, kilisenin doğu haç kolunun güney duvarında bulunmaktadır. Sağ tarafta görülen düz atkı taşlı bölüm ise, esasında kilisenin bema kısmına açılan, fakat daha Palaiologoslar döneminde kapatılmış olan geçittir. 976
Fotoğraf 1120 Kilisenin, diakonikon kompleksi dâhilinde olan güneydoğu köşe hücresinin kuzeybatısına bakış. Solda, buradan mâbedin güney haç koluna açılan dairevî kemerli açıklık görülmektedir. 976
Fotoğraf 1121 Kilisenin, diakonikon kompleksi dâhilinde olan güneydoğu köşe hücresinden, güney haç koluna geçişi sağlayan açıklık. Burası, XX. yüzyılın ilk yarısında ahşap bir kapı ile örtülmekteyken; son restorasyonda diakonikonun müze olarak ayrılmasının akabinde, örülmek suretiyle kapatılmış ve mezkûr bölümün kilisenin naosu ile olan irtibatı tamamen kesilmiştir. 977
Fotoğraf 1122 Kilisenin, diakonikon kompleksi dâhilinde olan güneydoğu köşe hücresinin üzerini örten tonoz. 977
Fotoğraf 1123 Diakonikon kompleksi içerisindeki freklerden birinin kalıntısı. 978
Fotoğraf 1124 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının kuzey tarafına bakış. 978
Fotoğraf 1125 Kuzey Kilisesi'nin apsisi. 979
Fotoğraf 1126 Kilisenin güneybatı ve kuzeybatı cihetindeki köşe odaları. 983
Fotoğraf 1127 Kilisenin; solda güneybatı, sağda ise kuzeybatı köşe odalarının üst örtüleri. 984
Fotoğraf 1128 Solda, kilisenin kuzeydoğu köşe hücresinin; sağda ise, kuzeybatı köşe hücresinin üzerini örten küçük kubbeler görülmektedir. 984
Fotoğraf 1129 Yapının esasında yan nefine açılan, fakat Osmanlı döneminde alt kısımları kapatılmak suretiyle pencereye dönüştürülen yan cephesindeki açıklıklar ve buradaki sütun başlığı. 985
Fotoğraf 1130 Narteksleri birbirine bağlayan giriş açıklığına, iç narteksten bakış. 986
Fotoğraf 1131 İç narteks ile naosu birbirine bağlayan ortadaki giriş açıklığının naostan görünümü. Burası esasında, iki sütunla ayrılan üç kemer gözünden müteşekkil bir açıklık iken, sonradan yanlardakiler kapatılmış, sütunların da bir bölümü duvara gömülü hale gelmiştir. 987
Fotoğraf 1132 Naosun, ortasında giriş kapısının yer aldığı batı beden duvarının üst kısmına bakış. 987
Fotoğraf 1133 Naosun giriş kapısının üst kısmı ve ortadaki kemerin her iki yanında bulunan levhalar. 988
Fotoğraf 1134 Bu iki levhayı J. Ebersolt ve A. Thiers "*oymalı plaka*" olarak tanımlarken; Wiener, "*VI. yüzyıldan kalma kabartma plakası*" ve "*aedikula motifleri*" şeklinde tarif etmektedir. Gurlitt ise, "*kapı tasviri içeren kabartmalı levha*" ifadesini kullanmaktadır. 988
Fotoğraf 1135 Mâbedin batı beden duvarında, giriş kapısının üzerinde yer alan küçük sütunlardan birinin başlığı. 988
Fotoğraf 1136 Kilise ikonostasisinin, doğu pâyelerin batı yüzlerinde kalan parçaları. Burada, üstteki sütun başlıklar orijinal halleriyle görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 989
Fotoğraf 1137 İkonostasisin, yapının doğu pâyelerinin batı yüzlerinde kalan parçalarının günümüzdeki durumu. 990

Fotoğraf 1138 Üstte, ikonostasisin güneydoğu pâyedeki parçasının üst kısmının son restorasyondan evvelki durumu. Buradaki sütun başlıklarının kazınmış vaziyette olduğu görülmektedir. Altta ise, aynı bölümün günümüzdeki durumu. 990
Fotoğraf 1139 Güney taraftaki ikonostasis parçasının alt kısmı. 991
Fotoğraf 1140 Kilisenin doğu haç kolu ile devamındaki bema bölümlerinin orijinal zemin döşemesinden kalan parçalar. 992
Fotoğraf 1141 Kilisenin bema bölümü ile doğu haç kolundaki "*opus sectile*" bezemeli zemin döşemesi kalıntılarından detay. 992
Fotoğraf 1142 Osmanlı döneminde Kalenderhane Camii'nin doğu cephesinin görünümü. Kuzey tarafındaki bölümün Osmanlı döneminde mutfak olarak kullanıldığını, burada görülen baca da doğrular niteliktedir. (1880-1890 yılları arası) 999
Fotoğraf 1143 Kalenderhane Camii'nin kuzeybatıdan görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) .. 1000
Fotoğraf 1144 Kalenderhane Camii'nin doğu cihetinden görünümü. 1000
Fotoğraf 1145 Kalenderhane Camii'nin 1914 senesinde güneybatıdan görünümü. 1001
Fotoğraf 1146 Kalenderhane Camii'nin batı cephesine bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1001
Fotoğraf 1147 Kalenderhane Camii'nin güney tarafına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1002
Fotoğraf 1148 Kalenderhane Camii'nin kuzey tarafına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1002
Fotoğraf 1149 Kalenderhane Camii'nin batı cephesine bakış. (1928 öncesi) 1003
Fotoğraf 1150 Kalenderhane Camii'nin batıdan görünümü. Bu fotoğraf tarihsiz olmakla birlikte, minarenin bulunmaması, 1928 senesi sonrasına ait olduğunu göstermektedir. 1003
Fotoğraf 1151 Kalenderhane Camii'nin batıdan görünümü. (1928 sonrası) 1004
Fotoğraf 1152 Kalenderhane Camii'nin, 1935 senesinde batıdan görünümü. Bu fotoğrafta, yıkılmış olan minarenin yerine, baca şeklinde dikdörtgen kesitli bir aksamın yapıldığı görülmektedir. Bu parça, aynı seneye ve sonrasına tarihlenen diğer fotoğraflarda ise mevcut değildir. (Nicholas V. Artamonoff) .. 1004
Fotoğraf 1153 Kalenderhane Camii'nin güneyden görünümü. (Nicholas V. Artamonoff, 1935) 1005
Fotoğraf 1154 Kalenderhane Camii'nin, 938 senesinde güneybatıdan görünümü. 1005
Fotoğraf 1155 Kalenderhane Camii ve çevresinin, 1943 senesindeki durumu. Mâbedin güneyinde yer alan medresenin, bu tarihte mevcut olmadığı görülmektedir. (A. M. Schneider) 1006
Fotoğraf 1156 Kalenderhane Camii'nin güney cihetinden görünümü. (Josephine Powell, 1955) 1006
Fotoğraf 1157 Kalenderhane Camii ve çevresinin güneyden görünümü. (A. M. Schneider, 1956) ... 1007
Fotoğraf 1158 Kalenderhane Camii'nin güney cephesine bakış. 1007
Fotoğraf 1159 Kalenderhane Camii ve çevresinin güneybatıdan görünüşü. (1935-1965 arası) 1008
Fotoğraf 1160 Kalenderhane Camii'ne, 1965 senesinde güneybatı cihetinden bakış. 1008
Fotoğraf 1161 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyondan önce güneybatıdan görünüşü. (1956-1965 arası) 1009
Fotoğraf 1162 Kalenderhane Camii'nin son restorasyon öncesinde güney cephesinin vaziyeti. (1956-1965 arası) 1009
Fotoğraf 1163 Kalenderhane Camii medhal sofalarının, son restorasyondan evvel güney cepheleri. (1956-1965 arası) 1010

Fotoğraf 1164 Kalenderhane Camii'nin 1966-1975 seneleri arasındaki onarımının başladığı ilk yıllarda, batıdan görünüşü. (1967) 1010
Fotoğraf 1165 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ilk yıllarında güneybatıdan görünüşü. (1967) 1011
Fotoğraf 1166 Kalenderhane Camii'nin eski narteks bölümü olan medhal sofalarının üst kısmı. (1967) 1011
Fotoğraf 1167 Kalenderhane Camii'nin, 1969 senesinde güneybatıdan görünüşü. 1012
Fotoğraf 1168 Kalenderhane Camii'nin son onarımı sırasında güney cephesinin görünümü. (1969) 1012
Fotoğraf 1169 Kalenderhane Camii'nin son onarım çalışmaları esnasında güneyden görünüşü. (Hartmann, 1969) 1013
Fotoğraf 1170 Kalenderhane Camii'nin, 1966-1975 yılları arasındaki restorasyonu sırasında kuzey tarafına bakış. 1013
Fotoğraf 1171 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonu esnasında kuzey tarafının durumu. 1014
Fotoğraf 1172 Kalenderhane Camii'nin, 1971 senesinde kuzeybatıdan görünüşü. (T. F. Mathews) . 1014
Fotoğraf 1173 Kalenderhane Camii medhal sofalarının, son restorasyon çalışmaları esnasında üstten görünümü. (1971) 1015
Fotoğraf 1174 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından güneybatıdan görünüşü. (1972) 1015
Fotoğraf 1175 Kalenderhane Camii'ne, son restorasyonunun ardından güney cihetinden bakış. 1016
Fotoğraf 1176 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından güney cephesinin görünümü. (1972) 1016
Fotoğraf 1177 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından batı cephesinin görünümü. (1974) 1017
Fotoğraf 1178 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından doğu cephesinin görünümü. (1972) 1017
Fotoğraf 1179 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından kuzeydoğu köşesine bakış. 1018
Fotoğraf 1180 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından kuzey tarafının görünümü. 1018
Fotoğraf 1181 Kalenderhane Camii'nin 1977 senesinde güneybatıdan görünümü. Minarenin hâlâ yapılmamış olduğu görülmektedir. 1019
Fotoğraf 1182 Kalenderhane Camii'ne güney cihetinden bakış. 1019
Fotoğraf 1183 Kalenderhane Camii'nin güney cephesi. 1020
Fotoğraf 1184 Kalenderhane Camii'nin güney cephesinin alt kısmına bakış. Sağda, eski diakonikon kompleksinin giriş kapısı görülmektedir. 1020
Fotoğraf 1185 Kalenderhane Camii'ne güneybatıdan bakış. 1021
Fotoğraf 1186 Kalenderhane Camii'nin üst kısmına doğru batı cihetinden bakış. 1021
Fotoğraf 1187 Kalenderhane Camii'nin batı cephesinin günümüzdeki görünümü. 1022
Fotoğraf 1188 Kalenderhane Camii'nin batı cephesinde yer alan ve haricî medhal sofasına açılan giriş kapısı. 1023
Fotoğraf 1189 Kalenderhane Camii'nin batı cephesinin güney tarafına bakış. 1023
Fotoğraf 1190 Kalenderhane Camii'nin kuzey tarafına bakış. 1023

Fotoğraf 1191 Kalenderhane Camii'nin kuzey cephesinin görünümü. (Mustafa Cambaz, 2009)..... 1024
Fotoğraf 1192 Kalenderhane Camii'nin kubbesinin yakından görünümü. 1024
Fotoğraf 1193 Kalenderhane Camii'nin haricî medhal sofasına açılan giriş kapısının dıştan görünümü. 1025
Fotoğraf 1194 Kalenderhane Camii'nin haricî medhal sofasına açılan giriş kapısının içten görünümü. 1026
Fotoğraf 1195 Kalenderhane Camii'nin haricî medhal sofasına açılan giriş açıklığına yerleştirilmiş kapı kanadı. 1026
Fotoğraf 1196 Haricî medhal sofasının güney tarafına bakış. 1026
Fotoğraf 1197 Haricî medhal sofasının kuzey tarafına bakış. 1026
Fotoğraf 1198 Solda; kazı çalışmaları sırasında, esasında yapının dış narteksi olan haricî medhal sofasının kuzeydoğusuna doğru bakış. Sağda ise; eskiden söz konusu sofanın doğu duvarında, giriş kapısının önünde bulunan merdiven. 1027
Fotoğraf 1199 Haricî medhal sofası ile dâhilî medhal sofasını birbirine bağlayan giriş kapısı. 1027
Fotoğraf 1200 1028
Fotoğraf 1201 Haricî medhal sofasında, dâhilî medhal sofasına açılan kapının kuzey tarafına sabitlenmiş olan tâmir kitâbesi. 1029
Fotoğraf 1202 Beşir Ağa'nın tamir kitâbesinin, daha evvel medhal sofalarını birbirine bağlayan kapının üzerinde yer aldığı görülmektedir. 1031
Fotoğraf 1203 Medhal sofaları arasındaki kapının üst kısmının günümüzdeki görünümü. 1031
Fotoğraf 1204 Dâhilî medhal sofasından haricî medhal sofasına doğru bakış. (T. F. Mathews)..... 1032
Fotoğraf 1205 Dâhilî medhal sofasının, günümüzde hanımların namaz kılması için ayrılmış olan güney tarafına bakış. 1032
Fotoğraf 1206 Dâhilî medhal sofasının güney tarafına bakış. 1033
Fotoğraf 1207 Dâhilî medhal sofasının kuzey tarafına bakış. 1033
Fotoğraf 1208 Medhal sofalarını birbirine bağlayan giriş kapısından, doğu cihetine doğru bakış. 1034
Fotoğraf 1209 Dâhilî medhal sofasından hareme açılan ana giriş kapısı. Sağda ise; önüne yapılan ezan okuma bölümü nedeniyle artık hareme girişi sağlayamayan güney taraftaki açıklık görülmektedir.. 1034
Fotoğraf 1210 Dâhilî medhal sofası ile harem arasındaki irtibatı sağlayan kuzey cihetindeki dairevî kemerli açıklık. 1035
Fotoğraf 1211 Solda, Kalenderhâne Camii'nin 1880-1890 yılları arasına tarihlenen fotoğrafta görülen minaresi. Sağda ise, minarenin XX. yüzyıl başlarındaki görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1036
Fotoğraf 1212 Kalenderhâne Camii minaresinin, XX. yüzyıl başlarındaki görünümü. 1037
Fotoğraf 1213 Kalenderhâne Camii minaresinin yıkılmış durumda olduğu yıllarda, mâbedin güney cephesinde bulunan ve eskiden minareye ulaşımı sağlamakta olan kapının görünümü. 1037
Fotoğraf 1214 Kalenderhâne Camii minaresinin günümüzdeki görünümü. (Mustafa Cambaz, 2009) 1038
Fotoğraf 1215 Kalenderhâne Camii minaresinin üstten görünümü. Minarenin gövdesi, yapının güneybatı köşe hücresinin üzerini örten küçük kubbenin ortasından yükselmektedir. 1038

Fotoğraf 1216 Kalenderhâne Camii minaresinin batı cihetinden görünüşü. 1039
Fotoğraf 1217 Kalenderhâne Camii minaresine, güney cihetinden bakış. 1039
Fotoğraf 1218 Kalenderhâne Camii minaresinin şerefe, petek ve külah bölümlerinin yakından görünümü. 1040
Fotoğraf 1219 Kalenderhâne Camii hareminin doğu cihetine bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1044
Fotoğraf 1220 Solda, Kalenderhâne Camii hareminin doğu tarafına; sağda ise, mihrap sofası bölümünün kuzey duvarına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1045
Fotoğraf 1221 Solda, Kalenderhâne Camii hareminin doğu tarafına; sağda ise, güneydoğu köşesine bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) Sol taraftaki fotoğrafta; eski diakonikon bölümünün içerisinde pencereler bulunduğu görülmektedir. 1045
Fotoğraf 1222 Kalenderhâne Camii mihrap duvarına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1046
Fotoğraf 1223 Kalenderhâne Camii hareminin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerine bakış. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1046
Fotoğraf 1224 Kalenderhâne Camii hareminin batısına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1047
Fotoğraf 1225 Solda, haremin batısında yer alan giriş kapısına; sağda ise, kuzeybatı köşesine bakış. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1047
Fotoğraf 1226 Kalenderhâne Camii hareminin kuzey duvarına bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1048
Fotoğraf 1227 Solda, güney beden duvarındaki sütunlu geçişin iç mekândan görünümü; (Arthur Kingsley Porter, 1915) sağda ise, doğu tarafındaki sütun başlığının detayı. (Millingen, 1912) XX. yüzyıl başlarına tarihlenen bu fotoğraflarda, sütunların duvara gömülü vaziyette oldukları görülmektedir. 1048
Fotoğraf 1228 Haremin kuzeydoğusuna bakış. (T. Menzel, 1928) 1049
Fotoğraf 1229 Haremin giriş kapısından, doğu cihetine bakış. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 1049
Fotoğraf 1230 XX. yüzyılın ilk yarısına kadar haremin giriş kapısının güneyinde bulunan mahfilin alt katından, kuzeydoğu cihetine doğru bakış. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 1050
Fotoğraf 1231 Mihrap sofasının evveki görünümü. 1050
Fotoğraf 1232 Mihrap sofasının 1955 senesindeki görünümü. (Josephine Powell) 1051
Fotoğraf 1233 Caminin son restorasyonuna başlandığı yıllarda mihrap sofasına bakış. Zeminde, eski kilise binasının zemin döşemesinden kalan bazı parçalar gmrülmektedir. 1051
Fotoğraf 1234 Cami hareminin onarımı esnasında kuzeybatı cihetine bakış. (1974) 1052
Fotoğraf 1235 Solda, cami hareminin onarımı esnasında güney duvarına bakış. 1854 tamirinde duvara gömülü bir hale getirilmiş olan sütunlar, son restorasyonda açığa çıkartılmıştır. (1971) Sağda ise, söz konusu duvardaki çalışmaların tamamlanmasının ardından görünümü. (1972) 1052
Fotoğraf 1236 Kalenderhâne Camii hareminin doğusuna bakış. 1053
Fotoğraf 1237 Kalenderhâne Camii hareminde, mihrap duvarının üst kısmına doğru bakış. 1054
Fotoğraf 1238 Haremin güneydoğusuna bakış. 1054
Fotoğraf 1239 Mihrap sofasının güneydoğusuna bakış. 1055
Fotoğraf 1240 Haremin kuzeydoğusuna bakış. 1055
Fotoğraf 1241 Mihrap sofasının kuzeydoğusuna bakış. 1056
Fotoğraf 1242 Haremden, kuzey ve güney beden duvarlarının görünümü. 1056

Fotoğraf 1243 Haremin batısına bakış. 1057
Fotoğraf 1244 Solda, üzerinde minarenin yer aldığı güneybatı köşe hücresine haremden bakış. Sağda ise, kuzeybatı köşe hücresinin üst kısmının görünüşü. 1057
Fotoğraf 1245 Dâhilî medhal sofası ile harem arasındaki irtibatı sağlayan üç giriş açıklığından güney cihetindekinin önüne yapılan ezan okuma yeri. 1058
Fotoğraf 1246 XX. yüzyıl başlarında, Kalenderhâne Camii kubbesinin içten görünümü. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1059
Fotoğraf 1247 XX. yüzyıl başlarında, Kalenderhâne Camii kubbesinin bezemelerinden detay. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1059
Fotoğraf 1248 Son restorasyondan evvel, Kalenderhâne Camii kubbesinin içten görünümü. 1060
Fotoğraf 1249 Kalenderhâne Camii kubbesinin günümüzdeki görünümü. 1060
Fotoğraf 1250 Kalenderhâne Camii kubbesinin iç yüzeyini süsleyen nakışlardan detay. 1061
Fotoğraf 1251 Kalenderhâne Camii'nin daha evvel duvarlarını çevreleyen silmenin küçük bir kalıntısı, bugün Hz. Osman'ın adını ihtiva eden levhanın altında yer almaktadır. 1061
Fotoğraf 1252 Kalenderhâne Camii kubbesinin göbek yazısı. 1062
Fotoğraf 1253 Kubbenin göbek yazısının imza ve tarih kısmından detay. 1062
Fotoğraf 1254 Kalenderhâne Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar ile imza bölümünden detay. 1063
Fotoğraf 1255 Kalenderhâne Camii hareminin giriş kapısı üzerine bakış. 1063
Fotoğraf 1256 Giriş kapısının üzerinde bulunan hat levhası. 1064
Fotoğraf 1257 Haremin batı duvarının üst kısmında yer alan iki pencerenin ortasına asılmış olan hat levhası 1064
Fotoğraf 1258 XX. yüzyılın ilk yarısına kadar mihrap sofasında bulunan hat levhaları. 1065
Fotoğraf 1259 XX. yüzyıl başlarında, eski ikonostasis kalıntılarının ortasına asılmış olan üçgen şeklindeki hat levhaları. Solda, güneydoğudakinde bulunan levhanın, duvardan indirildiği zamandaki görünümü; (Nicholas V. Artamonoff, 1937) sağda ise, söz konusu levhalardan detay. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1066
Fotoğraf 1260 Kalenderhâne Camii'nin mihrap sofasının günümüzdeki görünümü. 1067
Fotoğraf 1261 Mihrap duvarının sol alt kısmında bulunan ve söz konusu duvarın arkasındaki, eski apsis kalıntısının içerisine açılan küçük kapı 1067
Fotoğraf 1262 Eski apsis kalıntısının sağ üst kısmına bakış. 1068
Fotoğraf 1263 Eski apsis kalıntısının zeminine bakış. 1068
Fotoğraf 1264 Eski apsis kalıntısının güneydoğusuna bakış. Sağ altta, yapının zâviye olarak kullanıldığı yıllarda ait olan mihrap nişinin kalıntısı görülmektedir. 1068
Fotoğraf 1265 Eski apsis kalıntısının sağ alt kısmına bakış. Burada, yapının zâviye olarak kullanıldığı döneme ait olan ilk mihrap nişinin kalıntısı görülebilmektedir. 1069
Fotoğraf 1266 Kalenderhâne Camii mihrabının, 1915 senesindeki görünümü. (Arthur Kingsley Porter) 1070
Fotoğraf 1267 Kalenderhâne Camii mihrabının, XX. yüzyılın ortalarındaki durumu. 1071
Fotoğraf 1268 Kalenderhâne Camii'nin son restorasyonu sırasında mihrabının durumu. 1071

Fotoğraf 1269 XIX. yüzyıl mihrabının alınlık kısmında yer alan ve günümüzde de mevcut mihrabın üzerine konulmuş olan hat levhası. 1071
Fotoğraf 1270 Kalenderhâne Camii mihrabının, 1966-1975 restorasyonu sonrasındaki görünümü. 1072
Fotoğraf 1271 Kalenderhâne Camii mihrabının, günümüzdeki görünümü. 1073
Fotoğraf 1272 Kalenderhâne Camii'nin eski minberi. Solda, 1915; (Arthur Kingsley Porter) ortada, 1937 sonrası ve sağda ise, 1955 senesindeki durumu. (Josephine Powell) 1074
Fotoğraf 1273 Kalenderhâne Camii'nin eski minberinin kapısı üzerine, 1937 sonrasında asılmış olan hat levhasından detay. 1074
Fotoğraf 1274 Kalenderhâne Camii'nin günümüzdeki minberi. 1075
Fotoğraf 1275 Kalenderhâne Camii'nden detaylar. 1075
Fotoğraf 1276 Kalenderhâne Camii minber kapısının taç kısmından detay. 1076
Fotoğraf 1277 Kalenderhâne Camii'nin günümüzdeki vaaz kürsüsü. 1077
Fotoğraf 1278 Kalenderhâne Camii'nin eski vaaz kürsüsü. Solda, doğudan; (Arthur Kingsley Porter, 1915) sağda ise, güneybatıdan görünümü. (T. Menzel, 1928) 1077
Fotoğraf 1279 XX. yüzyılın ilk yarısında, haremin batısında bulunan mahfiller. (Arthur Kingsley Porter, 1915) 1078
Fotoğraf 1280 1913 (J. Ebersolt ve A. Thiers) ile 1915 (Arthur Kingsley Porter) senelerine tarihlenen iki fotoğrafta, o dönem mevcut olan kuzeydeki mahfilin üst katında bulunan ve "Yâ Hazret-i Bilâl-i Habeşî" ibâresini ihtiva eden levhanın durumu. 1079
Fotoğraf 1281 Kalenderhâne Camii ve çevresinin üstten görünüşü. 1080
Fotoğraf 1282 Kalenderhâne Camii'nin güneydoğu köşesine bakış. 1080
Fotoğraf 1283 Kalenderhâne Camii'ne güneyden bakış ve doğudan mâbede bitişen muhdes yapı. 1081
Fotoğraf 1284 Kalenderhâne Camii'nin güneyindeki alana bakış. 1081
Fotoğraf 1285 Kalenderhâne Camii'nin kuzeyinde yer alan bahçeye bakış. 1082
Fotoğraf 1286 Kalenderhâne Camii'nin kuzey tarafına bakış. 1082
Fotoğraf 1287 Arpa Emini Mustafa Efendi Mektebi. (2013) 1087
Fotoğraf 1288 Solda, Kasım Ağa Mescidi'nin batı beden duvarında yer alan giriş kapısının; sağda ise, yine batısındaki avlu kapısının sağ tarafında bulunan levhalar. 1090
Fotoğraf 1289 Kasım Ağa Mescidi çevresinin 1934 senesindeki görünümü. Solda Kasım Ağa Mescidi, sağda ise Odalar Mescidi'nin kalıntıları gözükmektedir. (Schazmann) 1091
Fotoğraf 1290 Kasım Ağa Mescidi'nin güney beden duvarının yıkılmadan önceki görünümü. (1934-1935) 1092
Fotoğraf 1291 Kasım Ağa Mescidi'nin batı cephesinin 1938 senesi civarındaki görünümü. 1092
Fotoğraf 1292 Kasım Ağa Mescidi'nin harap vaziyette olduğu yıllarda güneydoğudan görünümü. Sağ tarafta Odalar Camii ve minaresi gözükmektedi. (Alman Arkeoloji Enstitüsü, 1938 yılı civarı) 1093
Fotoğraf 1293 Kasım Ağa Mescidi kalıntısının 1943 senesinde, batıdan görünümü. Artık minare kaidesinin de mevcut olmadığı görülmektedir. (A. M. Schneider) 1093
Fotoğraf 1294 Kasım Ağa Mescidi'nin 1969 senesindeki durumu. (Th. Hartmann) 1094
Fotoğraf 1295 Kasım Ağa Mescidi'nin harabe halinde olduğu 1969 senesindeki durumu. Burada, kalıntısının içerisine gecekonduların inşa edildiği görülmektedir. (Th. Hartmann) 1094

Fotoğraf 1296 Kasım Ağa Mescidi'nin, kalıntılarının içerisine gecekonduların yapıldığı dönemde, kuzeydoğudan görünümü. 1095
Fotoğraf 1297 Kasım Ağa Mescidi'nin, güneydoğudan görünümü. Harabe halindeyken duvar kalıntılarının içerisine yapılan gecekondular görülmektedir. 1095
Fotoğraf 1298 Kasım Ağa Mescidi'nin 1975-1977 yılları arasında gerçekleştirilecek olan restorasyonuna başlanmadan hemen önceki görünümü. İçerisindeki muhdes yapıların ortadan kaldırıldığı görülmektedir. (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)..... 1096
Fotoğraf 1299 1975-1977 restorasyonu öncesinde mescid ve kuzey ile batı cihetlerindeki mekanların kalıntılarının kuzeydoğudan görünümü. (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)..... 1096
Fotoğraf 1300 Kasım Ağa Mescidi'nin, 1976-1977 restorasyonundan evvel güneydoğudan görünümü. (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)..... 1097
Fotoğraf 1301 Kasım Ağa Mescidi'nin,1975-1977 onarımı sırasında ortaya çıkartılan güney beden duvarı..... 1097
Fotoğraf 1302 Kasım Ağa Mescidi'nin, 1975-1977 restorasyonu sonrasında kuzeydoğudan görünümü. (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)..... 1098
Fotoğraf 1303 Kasım Ağa Mescidi'nin batıdan görünümü. 1105
Fotoğraf 1304 Kasım Ağa Mescidi medhal sofasının ön cephesi. 1106
Fotoğraf 1305 Medhal sofasının kapısından, hareme açılan kapıya bakış. 1106
Fotoğraf 1306 Medhal sofasının güneydoğusuna doğru bakış. 1107
Fotoğraf 1307 Medhal sofasının güneyine doğru bakış. 1107
Fotoğraf 1308 Medhal sofasının kuzeydoğusuna doğru bakış. 1108
Fotoğraf 1309 Mescidin batı beden duvarının orta bölümü. 1108
Fotoğraf 1310 Mescidin batı duvarında yer alan niş ile esasında kapı olan, fakat Osmanlı zamanında pencere haline getirilen açıklık. 1109
Fotoğraf 1311 Mescidin güney duvarındaki nişlerden en batıda yer alanı, mermer söveli ve düz atkılı bir pencere haline getirilmiştir. 1109
Fotoğraf 1312 Mescidin güney duvarındaki nişlerden doğuda yer alan. Ortasına pencere açıklığı yapılan bu kısım, minberin arkasında kaldığından dolayı harem mekânından görülememektedir..... 1110
Fotoğraf 1313 Kasım Ağa Mescidi'nin doğu cephesi. 1110
Fotoğraf 1314 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey cephesi. 1111
Fotoğraf 1315 Kasım Ağa Mescidi'nin kuey cephesi ve batı ucunda yer alan minare. (Mustafa Cambaz, 2008)..... 1112
Fotoğraf 1316 Kasım Ağa Mescidi'nin minaresi. 1113
Fotoğraf 1317 Kasım Ağa Mescidi minaresinin kapısı. 1114
Fotoğraf 1318 Kasım Ağa Mescidi'nin 1933 senesine ait bir fotoğrafında görülen orijinal mihrabının kalıntısı. (Encümen Arşivi) 1116
Fotoğraf 1319 Kasım Ağa Mescidi hareminin doğu tarafının günümüzdeki düzeni. 1116
Fotoğraf 1320 Kasım Ağa Mescidi'nin günümüzdeki mihrabı. 1117
Fotoğraf 1321 Kasım Ağa Mescidi hareminin güneyine bakış. 1117
Fotoğraf 1322 Kasım Ağa Mescidi hareminin kuzeydoğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsü. 1118

Fotoğraf 1323 Kasım Ağa Mescidi hareminin batısına bakış. 1118
Fotoğraf 1324 Mihrap duvarının üst kısmında yer alan pencerelerin alçı içlikleri. 1118
Fotoğraf 1325 Kasım Ağa Mescidi'nin avlu kapısı. 1121
Fotoğraf 1326 Kasım Ağa Mescidi'nin batıdan görünümü. 1121
Fotoğraf 1327 Kasım Ağa Mescidi avlu duvarı. 1122
Fotoğraf 1328 Kasım Ağa Mescidi'nin güneyinde yer alan demir kapı. 1122
Fotoğraf 1329 Kasım Ağa Mescidi'nin güneyine bakış. 1123
Fotoğraf 1330 Kasım Ağa Mescidi'nin güneyinde yer alan ve doğusundaki bahçeye geçişi sağlayan yol. 1123
Fotoğraf 1331 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusunda yer alan mezarlar. 1123
Fotoğraf 1332 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusunda yer alan mezarlar. 1124
Fotoğraf 1333 Kasım Ağa'nın makam-mezarında bulunan mezar taşı. 1124
Fotoğraf 1334 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusundaki bahçenin kuzeyine bakış. 1125
Fotoğraf 1335 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusundaki baahçede yer alan kuzey cihetindeki mezar. 1125
Fotoğraf 1336 Kasım Ağa Mescidi'nin minare önü düzenlemesi ve solda, kuzey tarafındaki alana inen merdiven. 1126
Fotoğraf 1337 Kasım Ağa Mescidi minaresinin önü. 1126
Fotoğraf 1338 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey tarafındaki alan. 1127
Fotoğraf 1339 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey tarafındaki alan. 1127
Fotoğraf 1340 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey tarafında yer alan abdest alma yeri. 1128
Fotoğraf 1341 Kasım Ağa Mescidi avlu duvarının kuzeybatıdan görünümü. 1128
Fotoğraf 1342 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzeyinde yer alan imam lojmanının girişi. 1129
Fotoğraf 1343 Kefeli Mescidi'nin güneyindeki avlu kapısının sol tarafında bulunan 2011 senesine ait bilgi levhası. 1132
Fotoğraf 1344 1934 senesinde Kefeli Mescidi'nin görünümü. (Schazmann) 1134
Fotoğraf 1345 1966 senesinde Kefeli Mescidi'nin görünümü. (W. Schiele) 1134
Fotoğraf 1346 Kefeli Mescidi'nin günümüzde kuzey cihetinden görünümü. 1135
Fotoğraf 1347 Kefeli Mescidi hareminin güneydoğusuna bakış. 1136
Fotoğraf 1348 Kefeli Mescidi hareminin kuzeyine bakış. 1136
Fotoğraf 1349 Kefeli Mescidi hareminin eski görünümü. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 1137
Fotoğraf 1350 Kariye Camii'nin batısına bakış. 1142
Fotoğraf 1351 Kariye Camii haremine bakış. (Benjamin Stone, 1909) 1142
Fotoğraf 1352 Kariye Camii'nin müzeye çevrilmesinden sonra iç mekânının görünümü. 1143
Fotoğraf 1353 Küçük Ayasofya Camii'nin güneydoğudan görünümü. (Wiener, 1976) 1255
Fotoğraf 1354 Küçük Ayasofya Camii'nin batıdan görünümü. (W. Schiele, 1968) 1256
Fotoğraf 1355 Küçük Ayasofya Camii'nin güneybatıdan görünümü. 1256
Fotoğraf 1356 Küçük Ayasofya Camii'nin batı cihetindeki giriş kapısı. 1257
Fotoğraf 1357 Küçük Ayasofya Camii'nin batı cihetindeki giriş kapısı üzerinde bulunan tamir kitâbesi. 1258
Fotoğraf 1358 Küçük Ayasofya Camii hareminin doğusuna bakış. 1258

Fotoğraf 1359 Küçük Ayasofya Camii haremine güneybatıdan bakış. 1259
Fotoğraf 1360 Molla Gürânî Camii'ne kuzeybatıdan ve güneybatıdan görünüşü. (Millingen, 1912) 1262
Fotoğraf 1361 Batı cepheye güneybatıdan bakış. 1262
Fotoğraf 1362 Molla Gürânî Camii hareminin doğusuna bakış. (Millingen, 1912) 1263
Fotoğraf 1363 Molla Gürânî Camii haremi. 1263
Fotoğraf 1364 Zeyrek Camii'nin üstten görünümü. 1269
Fotoğraf 1365 Zeyrek Camii'nin doğu cephesine bakış. 1270
Fotoğraf 1366 Zeyrek Camii'nin kuzeybatıdan görünümü. 1270
Fotoğraf 1367 Zeyrek Camii hareminin doğusuna bakış. 1271
Fotoğraf 1368 Zeyrek Camii hareminin batısına bakış. 1271
Fotoğraf 1369 Zeyrek Kilise Camii hareminin eski görünümü. (Millingen, 1912) 1272
Fotoğraf 1370 Mustafa Çavuş Mescidi'nin kuzeybatıdan görünümü. 1274
Fotoğraf 1371 Mustafa Çavuş Mescidi'nin doğu cephesi. 1275
Fotoğraf 1372 Mustafa Çavuş Mescidi hareminin doğusuna bakış. 1275
Fotoğraf 1373 Mustafa Çavuş Mescidi haremine kuzeyden bakış. 1276
Fotoğraf 1374 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin güneybatıdan görünümü. (Millingen, 1912) 1279
Fotoğraf 1375 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin batı cephesine bakış. (Millingen, 1912) 1279
Fotoğraf 1376 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin kuzeybatıdan görünümü. 1280
Fotoğraf 1377 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin giriş bölümünün günümüzdeki düzeni. 1280
Fotoğraf 1378 Sancakdar Hayrüddin Mescidi hareminin doğusuna bakış. 1281
Fotoğraf 1379 Sancakdar Hayrüddin Mescidi hareminin güneyine bakış. 1281
Fotoğraf 1380 Sancakdar Hayrüddin Mescidi hareminin batısına bakış. 1282
Fotoğraf 1381 Şeyh Süleyman Mescidi'nin güneyden görünümü. 1285
Fotoğraf 1382 Şeyh Süleyman Mescidi'nin batısında yer alan avluda teşekkül etmiş hazîresi. 1285
Fotoğraf 1383 Şeyh Süleyman Mescidi'nin giriş cephesine bakış. 1286
Fotoğraf 1384 Şeyh Süleyman Mescidi'nin doğusuna bakış. 1286
Fotoğraf 1385 Şeyh Süleyman Mescidi minberi. 1287
Fotoğraf 1386 Şeyh Süleyman Mescidi hareminin batısına bakış. 1287
Fotoğraf 1387 İmrahor Camii'nin güneydoğudan görünümü. (Millingen, 1912) 1292
Fotoğraf 1388 İmrahor İlyas Bey Camii'nin üstten görünümü. 1292
Fotoğraf 1389 İmrahor İlyas Bey Camii hareminin doğusuna bakış. 1293
Fotoğraf 1390 XIX. yüzyıl sonlarında, İmrahor Camii'nin batısında yer alan şadırvan. 19. Yy sonları 1293
Fotoğraf 1391 İmrahor İlyas Bey Camii'nin 1937 senesindeki durumu. 1294
Fotoğraf 1392 Acem Ağa Mescidi'nin kuzey duvarı kalıntısının, güneybatıdan görünümü. 1297
Fotoğraf 1393 Acem Ağa Mescidi'nin kuzey duvarı kalıntısı. (2017) 1297
Fotoğraf 1394 Balaban Ağa Mescidi hareminden eski bir görüntü. (Millingen, 1912) 1301
Fotoğraf 1395 Balaban Ağa Mescidi'nin yerinde yapılan kazıya kuzeyden bakış. (Mansel) 1301
Fotoğraf 1396 Balaban Ağa Mescdi'nin bulunduğu alan. (2008) 1302
Fotoğraf 1397 Güngörmez Mescidi kalıntıları. 1303

Fotoğraf 1398 Kâtip Hüsrev Mescidi minaresi.....1307
Fotoğraf 1399 Solda, Odalar Camii'nin 1925 senesinde güneydoğudan görünüşü. Sağda ise, 1933'de aynı cihetten görünümü. (Eski Eserleri Koruma Encümeni) 1309
Fotoğraf 1400 Odalar Camii'ne güneybatıdan bakış. (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1933).....1309
Fotoğraf 1401 Solda, Odalar Camii'nin iç kısmındaki tonoz kalıntıları (Sav, 28.06.2012) Sağda ise, cami kalıntısının Müftü Sokağı'ndan görünümü (Sav, 23.01.2008) 1309
Fotoğraf 1402 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin güneydoğudan görünümü. (A. K. Porter, 1920) 1314
Fotoğraf 1403 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'ne güneydoğudan bakış. (1930).....1314
Fotoğraf 1404 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin batı cephesi. Ortadaki, muhtemelen vaktiyle giriş kapısı olan yerin üzerinde tamir kitabesi görülmektedir. (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1935)..1315
Fotoğraf 1405 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin doğu cephesi. (Nicholas V. Artamonoff, 1937) 1316
Fotoğraf 1406 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin 1941 yılında mevcut olan kalıntıları. 1316
Fotoğraf 1407 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin bulunduğu mahallin günümüzdeki durumu. ...1317
Fotoğraf 1408 *Pertevniyal Sultan'ın onarım kitabesi*.....1318
Fotoğraf 1409 Solda, Sinan Paşa Mescidi'nin, 1935 senesinde doğudan görünümü. Sağda ise, kuzeyden görünüm. 1319
Fotoğraf 1410 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin doğu cephesine bakış. (Gertrude Bell, 1905) 1324
Fotoğraf 1411 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin doğu cephesi. 1325
Fotoğraf 1412 Solda, Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin kuzey cephesinin görünümü. Sağda ise, mescidin batı cephesinin görünümü. (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1923).....1325
Fotoğraf 1413 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin güney duvarının batı ucuna bakış. (1929 sonrası) .1326
Fotoğraf 1414 Toklu İbrahim Dede Mescidi hareminin doğusuna bakış. (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1923) 1326
Fotoğraf 1415 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin iç kısmına kuzeybatıdan bakış. 1327
Fotoğraf 1416 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin mihrap kalıntısına kuzeybatıdan bakış. (Nicholas V. Artamonoff, 1937).....1327

ÇİZİMLER

Çizim 1 Ani kentinde bulunan ve Selçuklu zamanında Fethiye Camii'ne tahvil edilen Büyük Katedral'in orijinal şeklinin çizimi. 9
Çizim 2 Arap Camii'nin esasını oluşturan eski kilisenin tahmini planı. (M. De Nari) 35
Çizim 3 Arap Camii'nin ilk yapıldığı dönemdeki olası görünümü. (Tayfun Öner) 38
Çizim 4 Arap Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının orijinal halini gösteren aksonometrik yeniden canlandırılışı 38
Çizim 5 Sol tarafta; kilisenin, M. De Nari tarafından çizilen muhtemel iç yapısı. Sağda ise, yapının son restorasyonunu gerçekleştiren Solvotek Mühendislik'in hazırlamış olduğu 3d lazer tarama animasyonunda, yapının güneydoğu cihetinin görüntüsü. 39
Çizim 6 Apsis bölümünün üzerini örten tonozda yer alan fresko kalıntılarının çizimi. (Serdar Akkaya) 45
Çizim 7 Apsis bölümünün güneybatı duvarında bulunan fresko kalıntılarının çizimi. (Serdar Akkaya) 46
Çizim 8 Apsis bölümünün önünde bulunan sivri kemer ve etrafındaki fresko kalıntılarının çizimi. (Serdar Akkaya) 48
Çizim 9 Apsis bölümü önünde bulunan sivri kemerin kuzeydoğusundaki fresko kalıntılarının en alt sırasında yer alan aziz tasvirlerinin çizimi. (Serdar Akkaya) 48
Çizim 10 Apsis bölümü önünde yer alan büyük sivri kemerin kilit taşı ve üzerindeki bezemelerin çizimi. (Serdar Akkaya) 49
Çizim 11 Arap Camii vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 55
Çizim 12 Arap Camii'nin günümüzdeki mevcut halinin planı. 55
Çizim 13 Solda, Arap Camii'nin Mimar Kemalettin Bey tarafından 26 Haziran 1913 tarihinde hazırlanmış olan kuzeydoğu cephesi çizimi. Sağda ise, bu çizimde görülen ana giriş kapısının yandan görünümü 63
Çizim 14 Arap Camii makta'-i arzânîsi. (Celâl Esad Arseven) 66
Çizim 15 Arap Camii güneybatı cephesi çizimi. (Celâl Esad Arseven) 66
Çizim 16 Arap Camii'nin 1813 senesindeki görünümü. Minarenin üst bölümünün o dönem oldukça farklı olduğu müşahede edilmektedir. (Henry Aston Barker) 74
Çizim 17 Mimar Kemalettin Bey'in 14 Mart 1910 tarihinde hazırlamış olduğu medhal sofası çizimleri. 75
Çizim 18 Arap Camii makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 83
Çizim 19 Arap Camii'nin 26 Haziran 1913 tarihinde Mimar Kemalettin Bey tarafından çizilmiş olan makta'-i arzânîsi. 84
Çizim 20 Arap Cami'nin, Mimar Kemalettin Bey tarafından 1913 senesinde hazırlanan restorasyon projesi kapsamında tasarlandığı görülen ve günümüze de ulaşmış olan mevcut mihrabının çizimi. ... 105
Çizim 21 Arap Camii planı. (C. Gurlitt, 1905) 120
Çizim 22 Arap Camii'nin mevcut tabaka mahfilinin Mimar Kemalettin Bey tarafından XX. yüzyıl başında hazırlanmış olan çizimi. 122
Çizim 23 XX. yüzyıl başında Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesine bitişik vaziyette bulunan yapının planı. (C. Gurlitt, 1905) 136

Çizim 24 Arap Camii'nin, Mimar Kemalettin Bey tarafından hazırlanmış olan makta'-i arzânîsi 136
Çizim 25 1840'lı yıllarda İstanbul'a gelen Amadeo Preziosi (1816–1882) tarafından çizilen bir resimde, Arap Camii minaresinin görünümü. 144
Çizim 26 Arap Camii'nin mevcut avlu kapısının, 14 Mart 1910 senesinde Mimar Kemalettin tarafından hazırlanan çizimi. 148
Çizim 27 Arap Camii şadırvanının, 1959 senesine tarihlenen bir makalede neşredilmiş olan çizimi. (Reşad Sevinçsoy) 157
Çizim 28 Arap Camii'nin, 1959 senesine tarihlenen bir makalede neşredilmiş olan çizimi (Reşad Sevinçsoy) 158
Çizim 29 Solda, Arap Camii'nin Mimar Kemalettin tarafından 26 Haziran 1913'de hazırlanan güneybatı cephesi çizimi. Sağda ise, aynı çizimde yer alan çeşmenin yakından görünümü. 160
Çizim 30 Atik Mustafa Paşa Camii vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 174
Çizim 31 Atik Mustafa Paşa Camii'nin planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 175
Çizim 32 Atik Mustafa Paşa Camii makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 175
Çizim 33 Atik Mustafa Paşa Camii'nin esasını oluşturan kilisenin restitüsyon denemesi. 177
Çizim 34 Vaftiz teknesinin çizimi. (C. Gurlitt, 1905) 181
Çizim 35 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneybatı cephesinin çizimi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 183
Çizim 36 Galanakis'in Atik Mustafa Paşa Camii gravürü. (Paspates, 1877) 183
Çizim 37 Atik Mustafa Paşa Camii planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 191
Çizim 38 Ayasofya'nın kilise olduğu dönemdeki planı. 257
Çizim 39 Ayasofya'nın makta'-i tûlânîsi. 257
Çizim 40 Sağdan sola doğru sırayla; ikinci Ayasofya, üçüncü Ayasofya'nın ilk kubbesiyle olan görüntüsü ve son olarak da yine üçüncü Ayasofya'nın günümüzdeki kubbesiyle olan görüntüsü. 258
Çizim 41 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi. 259
Çizim 42 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi. 259
Çizim 43 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi. 260
Çizim 44 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi. 260
Çizim 45 Ayasofya ile çevresindeki heykel ve anıtları gösteren minyatür. (Terceme-i Cifrü'l-Câmi') 261
Çizim 46 Ayasofya Kilisesi planı ve makta'-i tûlânîsi. 262
Çizim 47 Narteksler arasındaki irtibatı sağlayan kapıların orijinal şeklini gösteren çizimler. 265
Çizim 48 Ayasofya Kilisesi'nin naosunu gösteren bir restitüsyon denemesi. 275
Çizim 49 Ayasofya Kilisesi'nin naosunu gösteren bir restitüsyon denemesi. 275
Çizim 50 Ayasofya'nın kilise olduğu dönemde, ana kubbesinin ortasında bulunduğu bilinen mozaiğin tahmini çizimi. 288
Çizim 51 Ayasofya naosunun güneyini gösteren bir restitüsyon denemesi. 291
Çizim 52 Güney galeri bölümünün orijinal tezyinatını gösteren çizim. (Cornelius Loos, 1710) 292
Çizim 53 Ayasofya Kilisesi'nin naosundaki aksamı gösteren tahmini çizim. 300
Çizim 54 Ayasofya Kilisesi'nin naos mekanını gösteren restitüsyon denemesi. 300

Çizim 55 Ayasofya Kilisesi'nin naos mekanını gösteren restitüsyon denemesi. Önde ambon, ilerisinde ikonostasis ve en sonda da naosun ortasında bulunduğu tahmin edilen dairevî aksam görülmektedir. 301
Çizim 56 Vaftizhanenin iç mekânının orijinal halini gösteren restitüsyon denemesi. 302
Çizim 57 Ayasofya'nın batı cephesinin çizimi. 309
Çizim 58 Ayasofya'nın batı cephesi ve önündeki avlunun eski düzeni. (Gaspare Fossati, 1852) 310
Çizim 59 Ayasofya'nın doğusundaki Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nin 1789 senesindeki görünümü. Sol tarafta, mâbedin bu cihette yer alan meyyit kapısı görülmektedir. (Louis Nicolas de L'espinasse) 315
Çizim 60 XIX. yüzyıl ortalarında, Ayasofya'nın doğu cephesi. (Gaspare Fossati, 1852) 316
Çizim 61 Ayasofya'nın XVII. yüzyılda çizilmiş olan bir gravürü. (Jan Luyken, 1681) 317
Çizim 62 XV. yüzyıl sonunda İstanbul'a düşen bir yıldırımın tasvir edildiği gravür. En arkada Ayasofya ve o yıllarda mevcut olan iki minaresi görülmektedir. (Hartmann Schendel, 1490) 321
Çizim 63 Ayasofya'yı gösteren 1559 tarihli gravür. Burada, Fatih'in yaptırdığı ahşap minare görülmektedir. 322
Çizim 64 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının kuzeyine doğru bakış. (Gaspare Fossati, 1852) 329
Çizim 65 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının güneyine doğru bakış. (Şevket Dağ, 1900) 330
Çizim 66 Ayasofya'nın doğu tarafını gösteren, 1810 tarihli gravür. 336
Çizim 67 Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nin, takribi 1809 senesine ait bir çizimi. Solda, Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümü görülmektedir. 336
Çizim 68 Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nin, takribi 1837 senesine tarihlenen bir çizimi. (Joseph Schranz) 337
Çizim 69 Fossati onarımı öncesinde, Ayasofya Camii kasr-ı hümâyûnunun giriş bölümü. (John Frederick Lewis) 337
Çizim 70 1833 senesinde Ayasofya'nın kuzeydoğusunu tasvir eden bir çizim. (David Roberts) 338
Çizim 71 XIX. yüzyıl sonunda Ayasofya'nın kuzeydoğusunun görünümü. Burada hünkâr kasrı ve giriş bölümü görülebilmektedir. (Gaspare Fossati, 1852) 342
Çizim 72 Solda, 1833 senesinde mevcut olan ahşap hünkâr kasrı görülmektedir. (David Roberts) Sağda ise; mezkûr kasrın, 1852 senesindeki durumu müşahede edilmektedir. (Gaspare Fossati, 1852) 351
Çizim 73 Ayasofya kütüphânesinin planı. 355
Çizim 74 Ayasofya Camii hareminin, 1710 senesindeki vaziyetini gösteren gravür. (Cornelius Loos) 363
Çizim 75 Ayasofya Camii hareminin, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki vaziyetini gösteren gravür (George Antoine Prosper Marilhat) 364
Çizim 76 Fossati onarımları öncesinde, haremin görünümü. (Carlo Bossoli, 1840'lar) 365
Çizim 77 Haremin batısını gösteren çizim. (Gaspare Fossati, 1852) 365
Çizim 78 Ayasofya haremini gösteren eski bir çizimde, minberde bulunan sancaklar görülmektedir. (John Frederick Lewis, 1840-1841) 376
Çizim 79 Haremin, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki vaziyetini gösteren çizim. Burada, eski hünkâr mahfili görülebilmektedir. (George Antoine Prosper Marilhat) 384
Çizim 80 Ayasofya Camii eski hünkâr mahfili. (Carlo Bossoli, 1840'lar) 384
Çizim 81 Hünkâr mahfilinin, kuzey sahna doğru uzanan koridor bölümü. (Gaspare Fossati, 1852) ... 387

Çizim 82 Ayasofya Camii'nde eskiden var olduğu bilinen, galeri katındaki mahfil. 391
Çizim 83 Batı cihetindeki galeriden hareme bakış. (1809) 392
Çizim 84 Batı galerinin güneyine bakış. (Gaspare Fossati, 1852) 393
Çizim 85 Güney galeriye doğru bakış. (Gaspare Fossati, 1852) 393
Çizim 86 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında, güney galerinin durumunu gösteren bir çizim. (Amadeo Preziosi) 394
Çizim 87 Ayasofya Camii kubbesinin, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki görünümünü tasvir eden çizim. (George Antoine Prosper Marilhat) 402
Çizim 88 Fossati onarımları öncesinde, haremde yer alan hat levhalarının görülebildiği çizim. (George Antoine Prosper Marilhat) 406
Çizim 89 XVIII. yüzyılda haremde bulunan hat levhalarını gösteren çizim. (Cornelius Loos, 1710) . 407
Çizim 90 Ayasofya haremindeki eski hat levhalarını gösteren, 1840 senesine ait bir resim. (John Frederick Lewis) 407
Çizim 91 Haremin batısını gösteren eski bir çizim. Burada, daha evvel mevcut olan bazı hat levhaları da müşahede edilebilmektedrir. (John Frederick Lewis,1840) 413
Çizim 92 Ayasofya'nın güney cephesinin çizimi. 432
Çizim 93 Myrelaion Manastırı'nın kilisesinin zemin katı ile bağlantılı olduğu sarnıcın planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 464
Çizim 94 Myrelaion Manastırı'nın kilisesinin, üst katı ile sonradan sarnıcın üzerine yapılan sarayın planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 465
Çizim 95 Myrelaion Manastırı'nın restitüsyon denemesi. Sağ tarafta kilise binası görülmektedir. 467
Çizim 96 Myrelaion Manastırı'nın restitüsyon denemesi. Sağ tarafta kilise binası görülmektedir. 467
Çizim 97 Myrelaion Manastırı Kilisesi ile yanındaki sarnıcın restitüsyon denemesi. 467
Çizim 98 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin üst kat planı. (C. L. Striker) 468
Çizim 99 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin esasında var olan, ancak günümüzde mevcut olmayan sütunlarından birine ait başlığın çizimi. (C. Gurlitt, 1905) 470
Çizim 100 Solda, Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin makta'-i arzânîsi. (Wolfgang Müller-Wiener) Sağda ise, kilise yapısının makta'-i tûlânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 470
Çizim 101 Myrelaion Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin restitüsyon denemesi. 475
Çizim 102 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katının apsisinde yer alan freskonun çizimleri. (Cami Görevlisi Arşivi) 478
Çizim 103 Bodrum Camii'nin güney cephesi çizimi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 483
Çizim 104 Galanakis'in Bodrum Camii gravürü. (Paspates, 1877) 489
Çizim 105 Bodrum Camii'nin XX. yüzyıl başındaki düzenini gösteren planı. (C. Gurlitt, 1905) 496
Çizim 106 Bodrum Camii makta'-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 496
Çizim 107 Esekapı Mescidi planı. 531
Çizim 108 Esekapısı Mescidi ve Medresesi'nin planı. 532
Çizim 109 532
Çizim 110 Esekapısı Mescidi'nin günümüzdeki vaziyetinin planı. 537

Çizim 111 Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmâret Camii)'nin vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 548
Çizim 112 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin planı. 548
Çizim 113 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin altında yer alan sarnıcın planı ve kesitleri. 549
Çizim 114 Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmâret Camii)'nin makta'-i tûlânîsi. (Mustafa Birer) 549
Çizim 115 Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmâret Camii)'nin makta'-i arzânîsi. (Mustafa Birer) 550
Çizim 116 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin güneybatı cephesinin, XX. yüzyılın başlarındaki durumunu gösteren çizimi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 551
Çizim 117 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin restitüsyon denemesi. 556
Çizim 118 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin makta'-i tûlânîsi. (J Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 558
Çizim 119 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin makta'-i arzânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 559
Çizim 120 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galeri katının planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 560
Çizim 121 Eski İmâret Camii'nin güneydoğu cephesi çizimi. (Mustafa Birer) 572
Çizim 122 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesi çizimi. (Mustafa Birer) 573
Çizim 123 Eski İmâret Camii planı. Burada, örülmek suretiyle kapatılmış olan açıklıklar da görülebilmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 576
Çizim 124 Eski İmâret Camii güneybatı cephesinin çizimi. (Mustafa Birer) 579
Çizim 125 Eski İmâret Camii'nin kuzeydoğu cephesinin çizimi. (Mustafa Birer) 580
Çizim 126 Eski İmâret Camii planı. (C. Gurlitt, 1905) 596
Çizim 127 Eski İmâret Camii makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 596
Çizim 128 Eski İmâret Camii planı. (Mustafa Birer) 598
Çizim 129 Galanakis'in Eski İmâret Camii gravürü. (Paspates, 1877) 623
Çizim 130 Lips Manastırı Kilisesi (Fenârî Îsâ Camii) vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 641
Çizim 131 Lips Manastırı Kilisesi (Fenârî Îsâ Camii) planı. 642
Çizim 132 Lips Manastırı Kilisesi güneydoğu cephesi çizimi. 642
Çizim 133 Kuzey Kilisesi'nin doğu ve güney cephelerini gösteren restitüsyon denemesi. 645
Çizim 134 Kuzey Kilisesi'nin batı cephesini gösteren restitüsyon denemesi. 645
Çizim 135 Kuzey Kilisesi'nin doğu cephesini gösteren restitüsyon denemesi. 649
Çizim 136 Lips Manastırı Kuzey Kilisesi'nin apsis cephesini dolaşan kitâbenin kopyası. (Millingen, 1912) 650
Çizim 137 Lips Manastırı Kilisesi'nde ortaya çıkartılan mezarlardan bir kısmının konumlarının, plan üzerinde gösterimi. (Mamboury, 1930) 665
Çizim 138 Yapının güneydoğusundaki pencerelerin kapatıdığı döneme ait cephe çizimi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 669
Çizim 139 Fenârî Îsâ Camii'nin makta'-i arzânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 671
Çizim 140 Fenârî Îsâ Camii'nin Osmanlı dönemindeki halini gösteren planı. Sütunların kaldırıldığı görülmektedir. (C. Gurlitt, 1905) 688

Çizim 141 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının makta‘-i tûlânîsi ile makta‘-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 689
Çizim 142 Fenârî Îsâ Camii’nin Osmanlı dönemindeki halini gösteren makta‘-i arzânîsi. Apsis pencerelerinin kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 689
Çizim 143 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, Osmanlı dönemindeki halini gösteren makta‘-i tûlânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 690
Çizim 144 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, Osmanlı dönemindeki halini gösteren makta‘-i tûlânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 690
Çizim 145 Galanakis'in Fenârî Îsâ Camii gravürü. (Paspates, 1877) 710
Çizim 146 Pammakaristos Manastırı Kilisesi’nin gravürü. (Salomon Schweigger) 717
Çizim 147 Pammakaristos Manastırı Kilisesi’nin vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 719
Çizim 148 Pammakaristos Manastırı Kilisesi’nin planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 719
Çizim 149 Pammakaristos Manastırı Kilisesi’nin restitüsyon denemesi. (Hallensleben) 720
Çizim 150 Pammakaristos Manastırı Kilisesi’nin doğu cephesi çizimi. Apsis pencerelerinde, Osmanlı müdahaleleri görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 720
Çizim 151 Pammakaristos Manastırı Kilisesi’nin makta‘-i arzânîsi. Apsis pencerelerine uygulanan Osmanlı müdahaleleri görülmektedir. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 720
Çizim 152 Pammakaristos Manastırı Kuzey Kilisesi’nin restitüsyon denemesi. (C. Gurlitt, 1905) 722
Çizim 153 Solda; Pammakaristos Manastırı Kuzey Kilisesi’nin makta‘-i tûlânîsi. Sağda ise, aynı binanın makta‘-i arzânîsi. (Hallensleben’den) 722
Çizim 154 Kilisenin altında yer alan sarnıcın planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 724
Çizim 155 Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi’nin doğu cephesinin çizimi. (C. Gurlitt, 1905) 726
Çizim 156 Mezar şapelenin iki katlı narteks bölümünün çizimi ve üst katın planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 732
Çizim 157 Parekklesion’un üst kat planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 732
Çizim 158 Fethiye Camii planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers’ın planında bazı düzeltmeler yapılmıştır.) 739
Çizim 159 Fethiye Camii’nin planı. (C. Gurlitt, 1905) 740
Çizim 160 Galanakis'in Fethiye Camii gravürü. (Paspates, 1877) 744
Çizim 161 Fethiye Camii’nin Gurlitt tarafından 1905 senesinde çizilen planında, o dönemde mâbedin güney koridorunun önünde bulunan muhdes yapı görülmektedir. 750
Çizim 162 Fethiye Camii’nin güney cephesinin çizimi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 751
Çizim 163 Galanakis'in gravüründe, Fethiye Camii minaresinin XIX. yüzyıl sonundaki görünümü. (Paspates, 1877) 764
Çizim 164 Fethiye Camii’nin makta‘-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 768
Çizim 165 Fethiye Camii’nin makta‘-i tûlânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 768
Çizim 166 Fethiye Camii’nin makta‘-i tûlânîsi ile makta‘-i arzânîsi. 769
Çizim 167 Yapının güneyindeki, bugün müze olarak faaliyet gösteren eski mezar kilisesinin, cami olarak kullanıldığı dönemdeki düzenlenmesini gösteren plan. (C. Gurlitt, 1905) 781
Çizim 168 Fethiye Camii’nin makta‘-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 798
Çizim 169 Gül Camii’nin vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 818

Çizim 170 Gül Camii'nin zemin kat planı. (J. Ebersolt ve A. Thiers'ın planında bazı düzeltmeler yapılmıştır.) 819
Çizim 171 Gül Camii'nin üst kat planı. 819
Çizim 172 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilise binasının restitüsyon denemesi. 820
Çizim 173 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilisenin orijinal kubbesinin restitüsyon denemesi. 825
Çizim 174 Gül Camii doğu cephesinin çizimi. Pencerelerde, Osmanlı izleri görülmektedir. (C. Gurlitt, 1905) 835
Çizim 175 Galanakis'in Gül Camii gravürü. (Paspates, 1877) 840
Çizim 176 Gül Camii makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 848
Çizim 177 Gül Camii'nin alt kat planı. (C. Gurlitt, 1905) 850
Çizim 178 Gül Camii'nin üst kat planı. (C. Gurlitt, 1905) 851
Çizim 179 Gül Camii şadırvanının, 1958 senesinde neşredilmiş bir makalede yer verilen çizimi. O yıllarda eski şadırvanın, yine aynı yerde bulunduğu, fakat sadece havuz kısmının mevcut olduğu burada görülmektedir. (Nezih İzmirlioğlu) 901
Çizim 180 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 909
Çizim 181 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin planı. (Marinis) 909
Çizim 182 Yapıya ait restitüsyon denemesi. 910
Çizim 183 Solda, yapının makta'-i arzânîsi. Sağda ise, apsis pencerelerinin çizimi. (C. Gurlitt, 1905) 911
Çizim 184 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzde mevcut olmayan minaresinin çizimi. Burada yapının güney tarafına bakılmaktadır. (C. Gurlitt, 1905) 922
Çizim 185 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin eski ahşap minaresinin çizimi. 923
Çizim 186 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin XX. yüzyıl başlarına tarihlenen planı. (C. Gurlitt, 1905) 930
Çizim 187 Yapının batısındaki, eski narteks bölümünün 1905 tarihli planı. Buradan, o dönemki tabaka mahfilinin konumu ve boyutu anlaşılabilmektedir. (C. Gurlitt, 1905) 947
Çizim 188 Galanakis'in Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 951
Çizim 189 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden ve birçok muhtelif yapının bazı parçalarını bünyesine dâhil etmek suretiyle vücûda getirilmiş olan eski kilise binasının planı. (C. L. Striker ve D. Kuban) 960
Çizim 190 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi. 961
Çizim 191 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden kilisenin son halini alıncaya kadar geçirmiş olduğu safhaları gösteren çizimler. Sırasıyla; Roma hamamı, Kuzey Kilise, Bema Kilisesi, yapıya X-XII. yüzyıllar arasında yapılan eklemeler ve son olarak da Kalenderhane Camii'nin esasını oluşturan kilise binası. (C. L. Striker ve D. Kuban) 963
Çizim 192 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden kilise binasının, son halini alıncaya kadar geçirmiş olduğu safhalara ait planlar. Sırasıyla; Roma Hamamı, Kuzey Kilise, Bema Kilisesi, yapının X-XII. yüzyıl arasındaki durumu, günümüzdeki yapının esasını oluşturan ana kilise binası ve son olarak da Kalenderhâne Camii. (C. L. Striker ve D. Kuban) 964
Çizim 193 İç ve dış narteks bölümlerini birbirine bağlayan kapının üst kısmının çizimi. 966

Çizim 194 Yapının güneydoğusunda bulunan ve birçok bölümden meydana gelen diakonikon kompleksinin çizimi. (C. L. Striker ve D. Kuban) 968
Çizim 195 Aziz Francesco Şapeli apsisinin yarım kubbesinde yer alan fresk kompozisyonunun çizimi. Ortada, sol elinde açık vaziyetteki bir kitabı tutan Aziz Francesco; bunun üstünde Theotokos ile Çocuk İsa sahnesi ve her iki yanında ise azizin yaşamını anlatan resimler tasvir edilmiştir. Kubbenin önündeki kemerde, Latin harfleriyle yazılmış olan ve İncil'den alınmış bir metni ihtiva eden yazıt ile Ioannes Khrysostomos ve Basileios isimli iki Grek azizinin resmi bulunmaktadır. 973
Çizim 196 Palaiologoslar döneminde, diakonikon kompleksine yapılan fresklerin konumları ve isimleri. 975
Çizim 197 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının planı. (C. L. Striker ve D. Kuban) 980
Çizim 198 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi ve bunun kesiti. (C. L. Striker ve D. Kuban) 981
Çizim 199 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının makta'-i arzânîsi ve makta'-i tûlânîsi. (C. L. Striker ve D. Kuban) 981
Çizim 200 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 981
Çizim 201 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi. 982
Çizim 202 Yapının galeri katı seviyesinin planı. (C. L. Striker ve D. Kuban) 983
Çizim 203 Yapının narteks bölümünün esas şeklini gösteren çizim. (C. L. Striker ve D. Kuban) 986
Çizim 204 İkonostasis kalıntılarının çizimleri. (C. Gurlitt, 1905) 989
Çizim 205 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden yapının zemin kat planı. (C. L. Striker ve D. Kuban) 991
Çizim 206 Kalenderhâne Camii'nin planı. 994
Çizim 207 Kalenderhane Camii'nin Osmanlı dönemindeki planı. (C. L. Striker ve D. Kuban) 994
Çizim 208 Kalenderhane Camii'nin XX. yüzyıl başına ait planı. (C. Gurlitt, 1905) 995
Çizim 209 Galanakis'in Kalenderhâne Camii gravürü. (Paspates, 1877) 998
Çizim 210 Kalenderhane Camii'nin kuzey cephesi çizimi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 999
Çizim 211 Haricî medhal sofasının doğu duvarının eski düzenini gösteren çizim. (C. L. Striker ve D. Kuban) 1030
Çizim 212 XX. yüzyılın son çeyreğine ait olan Galanakis'in gravüründe, Kalenderhâne Camii'nin minaresi. (Paspates, 1877) 1036
Çizim 213 Kalenderhâne Camii planı. (Millingen, 1912) 1041
Çizim 214 Kalenderhâne Camii'nin makta'-i tûlânîsi ve makta'-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 1041
Çizim 215 Kalenderhâne Camii'nin makta'-i tûlânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1042
Çizim 216 Kalenderhâne Camii'nin makta'-i arzânîsi. (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) 1042
Çizim 217 Kalenderhâne Camii planında, farklı dönemlere ait mihrapların konumları. Sağdan sola doğru sırayla; zâviye olduğu dönem yapılan ilk mihrap niş, 1747-1748'de camiye tahvil edildiği sırada yapılan mihrabı, 1854 tamirine ait mihrabı görülmektedir. 1066-1975 restorasyonunda ise, tahvil işlemi esnasında yapılmış olan mihrap restore edilmiştir. (Striker ve Kuban) 1070

Çizim 218 Kalenderhâne Camii'nin vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 1083
Çizim 219 Kalenderhâne Camii'nin güneyinde yer alan medresenin, 1909 tarihindeki vaziyetini gösteren plan. 1085
Çizim 220 Kasım Ağa Mescidi'nin vaziyet planı. (Wolfgang Müller-Wiener) 1100
Çizim 221 Kasım Ağa Mescidi planı. Dar taranan kısımlar, Bizans kalıntılarını; geniş taranmış kısımlar ise Osmanlı dönemi ilavelerini göstermektedir. Noktalı kısımlar ise, yapının diğer kalıntılarıdır. (Wolfgang Müller-Wiener) 1101
Çizim 222 Mescidin 1976-1977 restorasyonu öncesinde hazırlanmış olan planı. Kuzey ve batısını çevreleyen mekânlar burada görülmektedir. (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi) 1101
Çizim 223 Mescidin, 1976-1977 restorasyonu projesi kapsamında hazırlanan planı. Yapının kuzey ve batısında yer alan bölümlerin, söz konusu projede yer almadığı görülmektedir. (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi) 1104
Çizim 224 Kasım Ağa Mescidi'nin planı. (Thomas Mathews) 1104
Çizim 225 Kasım Ağa Mescidi'nin vaziyet planı (Murat Sav) ve konumu. 1120
Çizim 226 Kefeli Camii planı ve makta'-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905) 1133
Çizim 227 Galanakis'in Kefeli Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 1133
Çizim 228 Kariye planı. (Millingen, 1912) 1141
Çizim 229 Sergios ve Bakkhos Kilisesi planı. 1254
Çizim 230 Küçük Ayasofya Camii planı. (Millingen, 1912) 1255
Çizim 231 Molla Gürânî Camii planı. (Millingen, 1912) 1261
Çizim 232 Zeyrek Camii Planı. (Ousterhout ve Ahunbay, 2000) 1268
Çizim 233 Mustafa Çavuş Mescidi planı ve makta-i arzânîsi. (Millingen, 1912) 1274
Çizim 234 Sancakdar Hayrüddin Mescidi planı. (Millingen, 1912) 1278
Çizim 235 İmrahor Camii planı. (Millingen, 1912) 1290
Çizim 236 İmrahor Camii makta'-i tûlânîsi. (Millingen, 1912) 1291
Çizim 237 İmrahor Camii makta'-i arzânîsi. (Millingen, 1912) 1291
Çizim 238 Acem Ağa Mescidi planı. (Kleiss) 1296
Çizim 239 Balaban Ağa Mescidi planı. (Mansel) 1299
Çizim 240 Balaban Ağa Mescidi planı ve makta-i arzânîsi. (Millingen, 1912) 1299
Çizim 241 Balaban Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan yapının restitüsyon denemesi. 1300
Çizim 242 Galanakis'in Balaban Ağa Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 1300
Çizim 243 Kâtip Hüsrev Mescidi'nin esasını oluşturan kilisenin restitüsyon denemesi. 1306
Çizim 242 Odalar Camii planı. (Brunov) 1308
Çizim 243 hangisi olduğu bildirilmemiş. (Schneider) 1312
Çizim 244 Bizans adı bilinmeyen bu küçük kilise, Troullo'daki en Vaftizci Aziz John Kilisesi'ne benziyordu ve muhtemelen aynı zamanda inşa edildi. Atatürk Bulvarı inşa edildiğinde yıkımı 1935 yılında yıkılmıştır. 1313
Çizim 247 Galanakis'in Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 1313
Çizim 248 Galanakis'in Sinan Paşa Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 1319
Çizim 249 Galanakis'in Şeyh Murad Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 1320

Çizim 250 Toklu İbrahim Dede Mescidi planı. (Mathews) 1322
Çizim 251 Toklu İbrahim Dede Mescidi planı ve makta‘-i arzânîsi. (Millingen, 1912) 1322
Çizim 252 Toklu İbrahim Dede Mescidi’nin esasını oluşturan yapının restitüsyon denemesi. 1323
Çizim 253 Toklu İbrahim Dede Mescidi’nin esasını oluşturan yapının restitüsyon denemesi. 1323
Çizim 254 Galanakis'in Toklu İbrahim Dede Mescidi gravürü. (Paspates, 1877) 1324

HARİTALAR

Harita 1 Arap Camii'nin konumu. 22
Harita 2 Atik Mustafa Paşa Camii'nin konumu. 170
Harita 3 Pervititch Haritası'nın 1929 senesine tarihlenen XXIX. paftasında Atik Mustafa Paşa Camii ve çevresi. 170
Harita 4 XIX. asırda Atik Mustafa Paşa Camii ve çevresi. 223
Harita 5 Ayasofya'nın konumu. 236
Harita 6 Bodrum Camii'nin konumu. 446
Harita 7 Pervititch Haritası'nın 1936 senesine tarihlenen L. paftasında Bodrum Camii ve çevresi. 447
Harita 8 XIX. asırda Bodrum Camii ve çevresi. 447
Harita 9 Eski İmâret Camii'nin konumu. 542
Harita 10 Pervititch Haritası'nın 1933 senesine tarihlenen XIX. paftasında Eski İmâret Camii ve çevresi. 542
Harita 11 XIX. asırda Eski İmâret Camii ve çevresi. 543
Harita 12 Fenârî Îsâ Camii'nin konumu. 633
Harita 13 Fethiye Camii'nin konumu. 715
Harita 14 Gül Camii'nin konumu. 813
Harita 15 Pervititch Haritası'nın 1928 senesine tarihlenen XXI. paftasında Gül Camii ve çevresi. 814
Harita 16 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin konumu. 902
Harita 17 Kalenderhâne Camii'nin konumu. 955
Harita 18 Pervititch Haritası'nın 1935 senesine tarihlenen XLVIII. paftasında Kalenderhâne Camii ile medresesinin konumu. 1083
Harita 19 Arpa Emini Mustafa Efendi Mektebi'nin konumu. 1086
Harita 20 Kasım Ağa Mescidi'nin konumu. 1088
Harita 21 Alman Mavileri Haritası'nda Kasım Ağa Mescidi ve yakınındaki sarnıç. 1089
Harita 22 Pervititch Haritası'nın 1929 senesine tarihlenen XXXII. paftasında Kefeli Mescidi'nin konumu. 1130
Harita 23 Kariye'nin konumu. 1138
Harita 24 Küçük Ayasofya Camii'nin konumu. 1253
Harita 25 Molla Gürânî Camii'nin konumu. 1260
Harita 26 Molla Zeyrek Camii'nin konumu. 1265
Harita 27 Mustafa Çavuş Mescidi'nin Konumu. 1273
Harita 28 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin konumu. 1277
Harita 29 Şeyh Süleyman Mescidi'nin konumu. 1283
Harita 30 Pervititch Haritası'nın 1935 senesine tarihlenen LI. paftasında Balaban Ağa Mescidi ve çevresi. 1298
Harita 31 Toklu İbrahim Dede Mescidi vaziyet planı. (Wiener) 1321

I. GİRİŞ

A. Tezin Mahiyeti ve Çerçevesi

İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından fethetmesiyle beraber başlayan süreçte, şehrin İslâm hüviyeti kazanması amacıyla çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri, kuşkusuz şehrin siluetine kazandırılan camilerdir. Müslümanlar tarafından bir şehir fethedildiğinde, usul gereği ilk olarak şehrin en büyük kilisesi camiye çevrilirdi. Bu bağlamda fethin akabinde de bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da cami olarak belirlenen ilk yapı Ayasofya Kilisesi olmuş ve mâbede çeşitli eklemeler yapılarak yeni işlevinin gerekliliklerine uygun bir hale getirilmiştir. Bu ilk örneği takiben de ilerleyen zamanlarda, bilhassa ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda söz konusu uygulama başka yapılar için de gerçekleştirilmiş ve şehirde bulunan birçok kilise binası, İslâm mâbedine dönüştürülmüştür.

Çalışmamız kapsamında; İstanbul'da, farklı dönemlerde kiliseden camiye tebdil edilen yapılar incelenmiştir. Uzun ömürleri boyunca uğradıkları değişiklikler ve müdahaleler sonucunda, oldukça fazla katmanlı ve karmaşık bir hale gelen söz konusu mâbedlerin, öncelikle bulundukları yerler belirtilip hem Bizans hem de Osmanlı'dan günümüze kadar olan tarihlerine değinildikten sonra, kilise olarak kullanıldıkları dönemdeki özellikleri, ulaşılabilen kısıtlı bilgiler çerçevesinde tarif edilmiş, ardından da İslâm mâbedine kalbedilmelerinin akabinde gerçekleştirilen değişiklikler ve yapılan ilaveler anlatılmıştır.

B. Kaynak ve Araştırmalar

Çalışmamıza öncelikle, İstanbul'da bulunan camiye tahvil edilmiş Bizans yapılarının isimlerinin ve bulundukları yerlerin tespiti ile başlanmış, bu hususta pek çok kaynak tetkik edilmiştir. Kuşkusuz bunlar içerisinde en mühimleri, Ayvansarâyî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmî* isimli eseri ve Semavi Eyice'nin mezkûr konudaki makaleleri ile Wolfgang Müller-Wiener'in *İstanbul'un Tarihsel Topografyası* isimli kitabıdır. Ayrıca günümüzde mevcut olan yapıların çevrelerinin daha evvelki düzenleri ve günümüze ulaşamayan yâhut da harabe halinde ulaşabilen yapıların ise, konumlarının ve yine çevrelerinin eski durumlarını belirleyebilmek için, başta Ekrem Hakkı Ayverdi'nin hazırlamış olduğu *19. Asırda İstanbul Haritası* ve *Pervititch Haritaları* olmak üzere birçok eski harita gözden geçirilmiştir.

Çalışmamızın muhtevâsı hem Bizans hem de Osmanlı Devleti tarihlerine vâkıf olmayı gerektirdiğinden ötürü, ilk olarak her iki döneme ait başlıca tarih kaynakları incelenmiştir. Bu sayede, konumuz dâhilinde olan yapıların inşa edildikleri tarihten günümüze gelinceye kadar geçirmiş oldukları tüm değişimler, kronolojik olarak sıralanabilmiş; ayrıca söz konusu müdahalelerin hangi ortam ve şartlarda tahakkuk ettirildiği de ortaya konulabilmiştir. Sonrasında ise; şâyet varsa, yapıların husûsî tarihlerini ele alan kaynaklar tetkik edilmiştir.

İncelediğimiz yapıların iki ayrı dönemle ilişkili olması; zaten sanat tarihi alanında önemli bir sorun teşkil eden terminoloji meselesiyle çok daha fazla meşgul olmamıza sebebiyet vermiştir. Bizans sanatı ve mimarîsi ile ilgili ıstılahların öğrenilmesi için yapılan okumalar içerisinde, özellikle bir kilise planını çözümlememizi ve aksâmlarını ifade edecek kavramları tespit edebilmemizi sağlayan en önemli kaynak, Semavi Eyice'nin *Son Devir Bizans Mimârisi* isimli eseri olmuştur. Yapıların İslâm mâbedine tahvil edilmesi sonrasında hem mimarî aksâmı hem de tezyinî unsurlarını tarif ederken kullanacağımız ıstılahların belirlenmesinde ise, Aziz Doğanay'ın *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi* isimli eseri esas alınmıştır.

İstanbul'un tarihî süreç içerisinde maruz kaldığı, özellikle yangın ve deprem gibi doğal âfetleri konu edinen çalışmalar da yapılarda gerçekleştirilen birtakım müdahalelerin sebeplerini ortaya koyabilmemiz açısından önemli faydalar sağlamıştır. Konumuz dâhilindeki eserlerin zaman içerisindeki durumlarını bize aktararak, bunlar

hakkında dolaylı ya da doğrudan mâlûmât veren seyahatnâmeler de başvurulan kaynaklar arasında yerini almıştır.

Tebdil işlemi sonrasında, tüm İslâm müesseselerinde olduğu gibi, söz konusu yapılar için de çeşitli vakıflar düzenlenmiştir. Bu kapsamdaki en temel kaynak kuşkusuz Fâtih Sultan Mehmed'in vakfiyeleridir. Sonraki dönemlerde cami ya da mescide kalbedilmiş olan yapılar için ise, Ömer Lutfî Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin hazırlamış olduğu 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* önemli ölçüde yol gösterici olmuştur. Ayrıca yapıları tamir ettiren veyâhut da bunlara birtakım ilaveler yaptıran şahısların da hayatları incelenerek, söz konusu uygulamaların gerçekleştirildiği zaman aralığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Konumuzun sınırları içerisine giren yapıların daha anlaşılabilir olması ve aynı zamanda muhtelif dönemlerdeki vaziyetlerinin mukayese edebilebilmesi amacıyla hem eski hem de yeni tarihli çok sayıda görselden faydalanılmıştır. Bilhâssa mâbedlerin geçmiş dönemdeki vaziyetlerine tanıklık eden eski fotoğraflarının her biri, olabildiğince net bir hâle getirilerek çalışmamıza eklenmiştir. Günümüze kadar gelebilmiş olan eserler müteaddit defalar yerinde ziyaret edilmiş ve gerekli tetkikler yapılarak, fotoğrafları tarafımızdan çekilmiştir. Muhtelif sebeplerden ötürü tamamı ya da bazı bölümleri görülemeyen yapıların güncel fotoğrafları için de ilgili kaynaklardan istifade edilmiştir. Bugün harabe durumunda olan ya da mevcut bulunmayan yapılar ise; sadece kaynaklardan ulaşılabilen bilgiler ile plan ve eski görselleri doğrultusunda incelenebilmiştir. Çalışmamızda yer verilen plan ve restitüsyon denemeleri gibi çizimler, muhtelif kaynaklardan derlenmiş; birçok cami ve mescidin, özellikle iç aksamlarının ölçümleri ise bizzat yapılmıştır. Ayrıca, mâbedlerin gerek içerisinde ve dışarısında gerekse de çevresinde yer alan unsurlara ait kitâbelerin birçoğuna yer verilerek, bunlar tarafımızdan okunmuş; tamamen ya da kısmen çözümlenemeyen kısımlarda ise, Talip Mert ve Abdülhamit Tüfekçioğlu hocalarımızdan yardım alınmıştır.

C. Usûl ve Düzen

Çalışmamız beş bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümü oluşturan giriş kısmında; konunun mahiyeti, başvurulan kaynaklar ve yapılan araştırmalar, izlenen usûl ve düzen ile ıstılah meselesi ele alınmıştır. İkinci bölümde; İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren gayr-i müslim mâbedlerine karşı Müslümanların göstermiş

oldukları tutumdan bahsedilmiş; ayrıca fethedilen bir şehirdeki en büyük Hıristiyan mâbedinin camiye tebdil edilmesi geleneğinin, İstanbul'un fethinden evvelki örnekleri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde de İstanbul'da bulunan camiye tahvil edilmiş kiliselerin isimleri sıralanmış ve genel değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırmanın katolog kısmını oluşturan dördüncü bölümde ise, konumuz dâhilinde olan eserler; kullanımda olan, harabe durumunda olan ve günümüze ulaşamayan yapılar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Ardından da her bir yapı, kendi kategorisi altında ayrı ayrı ele alınmak suretiyle detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda, yapıların hem Bizans hem de Osmanlı dönemindeki tarihlerine değinilmiş, ardından da kilise olarak kullanıldıkları süreçteki orijinal mimarileri hakkında, ulaşılabilen bilgiler doğrultusunda gerekli mâlûmât verilmiştir. Daha sonra ise, camiye tahvil edilmelerinin akabinde gerçekleştirilen değişiklikler ve ilave edilen ekler, birçok yapıda; haricî, dâhilî ve çevresinde yapılanlar olmak üzere bölümlere ayrılmak suretiyle, mâbedlerin mimarî ve tezyinî husûsiyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Son bölümde de elde edilen bilgiler doğrultusunda, konuyla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

D. Istılâhlar

Sanat tarihi araştırmalarında büyük bir sorun teşkil eden ıstılah meselesi; konumuzun hem Bizans hem de Osmanlı sanatı terminolojisi ile merbûtiyeti hasebiyle, çok daha fazla ilgilenmemizi gerektiren bir husus olarak karşımıza çıkmıştır. Söz konusu her iki bölümde de araştırmacıların aynı şeyi ifade etmek için farklı terimleri kullanmış olmaları ve dolayısıyla da kaynaklarda bir kavram karmaşasının bulunması büyük bir sorun teşkil etmiştir. Ancak, çalışmamız içerisinde ıstılah bütünlüğü sağlayabilmek adına, kaynaklarda anlatılmak istenen şeylerin tamamı, kullanmayı tercih ettiğimiz kavramlarla ifade edilmiştir. Ayrıca yapıların cami vasfını üstlenmelerinin ardından, mimarî ve tezyinî unsurlarını tarif ederken kullanılan kavramların ise, mümkün olduğu nispette kendi dilimiz dâhilinde yer alanlar arasından seçilmesine özen gösterilmiştir.

Meselenin daha anlaşılabilir olması bakımından sıklıkla karşımıza çıkan birkaç kavramı burada zikretmek faydalı olacaktır. Şüphesiz bunlar arasında en mühimlerinden biri; camide namaz kılınan esas ibâdet mekânına verilen isimdir. Günümüz sanat tarihi yayınlarında, yanlış bir kullanımla "*harim*" olarak adlandırılan söz konusu mekân; Aziz Doğanay'ın tespit ettiği üzere, esasında kullanılması gereken

"*harem*" tâbiriyle ifade edilmiştir.[1] Diğer bir örnek de yine Doğanay'ın belirttiğine göre, tarihî kaynaklarda hiç rastlanmayan "*son cemaat yeri*" kavramının yerine, "*medhal sofası*" tâbirinin kullanılması olmuştur.[2] Üst kat mahfilleri ise; Osmanlı döneminde mezkûr bölümler için kullanılan ve arşiv belgelerinde de mukayyet olan, "*tabaka mahfili*" kavramıyla tarif edilmiştir.[3]

Konumuz muhtevâsı gereği, aynı yapının farklı işlevde kullanılmış olduğu iki ayrı döneminin anlatılmasını zarûrî kıldığından dolayı, her iki dönemde de mevcut olan aksamlarından bazıları; yapıların kilise olarak kullanıldıkları dönemde Bizans sanatı terminolojisi ile tanımlanırken, cami hüviyetini kazanmalarının ardından ise, Osmanlı sanatı ıstılahları ile ifade edilmiştir. Misal verecek olursak; yapıların İslâm mâbedine tahvil edilmeleri sonrasındaki dönemlerinin anlatımında, kiliselerin ibâdet mekânını karşılayan *naos* ifadesinin yerine, camilerin ibâdet mekânını belirten *harem* kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Yâhut da kiliselerin *apsis* ve *bema* bölümleri, tebdil işleminin akabinde bir bütün olarak, *mihrap sofası* tâbiriyle tarif edilmiştir.

Karşılaştığımız diğer bir sorun ise, mâbedlerin yönlerini belirtme noktasında husûle gelmiştir. Bilindiği üzere İstanbul'da camiler, esasında güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanırken; anlatım esnasında yönlerin bir karmaşaya sebebiyet vermemesi için kaynaklarda genellikle mihrap yönü güney olarak kabul edilip, diğer cihetleri de buna göre tarif edilmektedir. Mezkûr şehirde yer alan kiliselerin ise doğu-batı istikâmetinde uzanmaları gerekirken, konumuz dâhilinde olan birçok yapının güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda konumlandırılmış olduğu görülmüştür. Söz konusu durum, anlatımlar sırasında birtakım meselelerin de ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Şöyle ki; bu yapıların gerçek yönlerine göre anlatılmaları, yapılan tariflerin karmaşık bir hal almasına sebebiyet vermektedir. Ancak konunun içeriği dolayısıyla; bilhassa da yapıların ibâdet mekânlarının harem kimliği kazanmasının ardından buraya ilave edilen mihrapların yerleştirilme şekillerinin açıklanabilmesi için, mâbedlerin gerçek yönleriyle belirtilmesi lüzumu hâsıl olmaktadır. Örneğin; bir kilisenin apsisi zaten güneydoğuya doğru meyilliyse, içerisine konulan mihrabın da çok fazla şevli olarak yerleştirilmesine gerek kalmamaktadır. Hatta bu durumda bazen -tam olarak

[1] Aziz Doğanay, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 66-67.
[2] Doğanay, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi*, s. 75.
[3] Doğanay, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi*, s. 69; Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979, s. 79, 98-90.

doğru açıyı göstermese de- mihrap duvarına düz bir şekilde konumlandırıldıkları görülmektedir. Çalışmamızda, zikredilen hususu ve dolayısıyla da bahsi geçen farkı ortaya koyabilmek maksadıyla; Ayasofya hâricindeki ilk beş yapı, gerçek yönleriyle anlatılmış, diğerlerinde ise, konunun daha kolay anlaşılabilir olması için, yapıların doğu-batı doğrultusunda yer aldıkları kabul edilerek, anlatımlar buna göre yapılmıştır. Fakat mihrap bahsinde, mâbedin gerçek yönünün altı çizilmek suretiyle mezkûr konu ızhâr edilmiştir. Ayrıca, kiliseden tahvil edilmiş camilerden bahseden kaynakların bazılarında, bu mâbedlerin de esasında cami olarak inşa edilen yapılar gibi güneye baktıkları kabul edilerek tariflerin yapıldığı görülmüş; ancak çalışmamızda, bunlardaki bilgilere yer verileceği zaman, söz konusu tâbirler tercih ettiğimiz düzene uygun bir hâle getirilmek suretiyle anlatımda bütünlük sağlanmıştır.

II. İSLÂMİYET'İN GAYR-İ MÜSLİM MÂBEDLERİNE KARŞI OLAN TUTUMU VE CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELER

İslâm hukûkunun gayr-i müslimlere tanımış olduğu din ve vicdan hürriyeti bağlamında, kilise ile havralar İslâm şehirlerindeki mevcûdiyetlerini her dâim korumuşlardır. Zîra Kur'ân-ı Kerim'de, insanlara din husûsunda zorlama yapılması kat'î sûrette menedilmiştir.[4] Ayrıca; Müslümanların mescidleri ile beraber manastırlar, kiliseler ve havraların da dokunulmazlığına işaret etmekte olan,[5] "*Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını diğer bir kısmıyla def etmesi olmasaydı; manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki onların içerisinde Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi.*"[6] âyeti de tüm mâbedlerin korunmasını, Müslümanlara hukûkî bir vecîbe olarak yüklemektedir.[7] Dolayısıyla da İslâmiyet'in ilk dönemlerden itibaren, muhârebe ya da sulh yolu ile ele geçirilmiş olmasına bakılmaksızın, fethedilen tüm gayr-i müslim şehirlerindeki mâbedlerin muhafazası genel bir kâide olarak telakkî edilmiş ve gerek Hz. Peygamber gerekse de Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde; gayr-i müslim toplumlar

[4] Bkz. Kur'ân-ı Kerim, Bakara 2/256, Yûnus 10/99.
[5] Emin Işık, "Hac Sûresi", *DİA*, c. XIV, 1996, s. 420.
[6] Kur'ân-ı Kerim, el-Hac 22/40.
[7] Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, c. I, sy. II, s. 133; Levent Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliselerle İlgili Uygulamalar", *Uluslararası İznik Sempozyumu (5-7 Eylül 2005)*, Bursa: İznik Belediyesi, 2005, s. 205.

ile yapılan zimmet akitlerinde söz konusu durum açıkça belirtilerek, mâbedleri teminat altına alınmıştır.[8]

Hz. Ömer zamanında, 635 senesinde Dımaşk (Şam)'ın fethedilmesinin ardından, burada bulunan bazilika planına hâiz Vaftizci Yuhanna (Hz. Yahya) Kilisesi, ortadan ikiye bölünmek suretiyle; doğu yarısı Müslümanların diğer yarısı ise Hıristiyanların kullanımına ayrılmıştır. O dönemde her iki cemaatin de mâbede aynı kapıdan girip çıktığı bilinmektedir.[9] Zaman içerisinde İslâm ibâdetine tahsis edilen mahallin yeterli gelmemesi üzerine ise; Emevî Devleti'nin kurucusu olan Muâviye döneminden (661-680) itibaren söz konusu yapının kilise olarak kullanılmaya devam eden bölümünün de camiye katılması istenmiş; ancak bu fikir, ancak Velîd b. Abdülmelik (705-715) zamanında gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen bölümü, Hıristiyanları razı etmek suretiyle onlardan alan[10] Halife Velîd, eski kilisenin bazı duvarları ile malzemelerinden de faydalanarak Şam Emeviyye Camii'ni inşa ettirmiştir.[11] Hatta Hıristiyanların Ömer b. Abdülazîz döneminde (717-720) kiliseyi geri istemeleri üzerine, halifenin ancak Gota'daki kiliseleri de vererek onları razı ettiği bilinmektedir.[12]

Emevîler ve Abbasîler dönemlerine ait kaynaklarda, ele geçirilen gayr-i müslim şehirlerinde bulunan en büyük kilisenin camiye tebdil edilmesi gibi bir uygulamaya rastlanmadığını belirten Öztürk, bu hususta karşılaştığı tek bilginin; Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren bir İslâm hânedânı olan Sâmânîler (819-1005)'in hükümdârlarından İsmâil b. Ahmed b. Esed es-Sâmânî (892-907) tarafından, 893 senesinde Talas'a, Karluklar üzerine düzenlenen ve başarıyla sonuçlanan bir sefer sonrasında, mezkûr şehirde bulunan en büyük kilisenin camiye tahvil edilmesi olduğunu zikretmektedir.[13]

---

[8] Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA*, c. XIII, 1996, s. 421; Akman, "Kilise ve Havralar", s. 133-136; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 206.

[9] Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012, s. 200; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA*, c. XXXIV, 2007, s. 49.

[10] Velîd b. Abdülmelik'in camiyi genişletmek için kilise bölümünü de almak istediğinde, Hıristiyanlara bunun karşılığı olarak bir rivâyete göre daha büyük bir kilise, başka bir rivâyete göre ise dört kilise vermiştir. Bkz. Ahmet Özel, "Emeviyye Camii (Sosyal Hayattaki Yeri)", *DİA*, c. XI, 1995, s. 109.

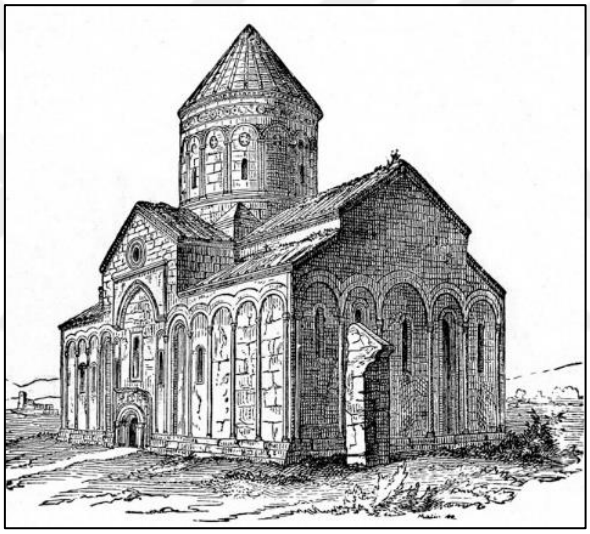
[11] Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 200.

[12] Özel, "Emeviyye Camii", *DİA*, s. 109; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 207.

[13] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 207-208; Sadi S. Kucur, "İsmâil b. Ahmed", *DİA*, c. XXIII, 2001, s. 85.

Bir Türk-İslâm devleti olan Selçuklular döneminde ise, bilhâssa fetih yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki en büyük kilisenin fetih nişânesi olarak camiye tebdil edilmesi uygulaması yaygınlık kazanmaya başlamıştır.[14]

Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdârı olan Sultan Alparslan zamanında, Ani şehrininin[15] 1064 senesinde fethedilmesinin[16] akabinde; buradaki Büyük Katedral, Fethiye Camii adı ile İslâm mâbedine kalbedilmiştir. Anadolu'daki, Türk yönetimine giren ilk şehir olma vasfını taşıyan Ani'de bulunan cami; mezkûr bölgede, ilk Cuma namazının kılındığı ve dolayısıyla da sultan adına hutbenin okutulduğu ilk yer olması hasebiyle ayrıca sembolik bir öneme de hâizdir.[17] UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan ve günümüzde harap vaziyette olan mâbedin, aslına uygun bir şekilde restore edilmesi için 2018 senesinde çalışmalar başlatılmıştır.[18]

Çizim 1 Ani kentinde bulunan ve Selçuklu zamanında Fethiye Camii'ne tahvil edilen Büyük Katedral'in orijinal şeklinin çizimi.[19]

[14] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 208.
[15] Bugün Kars sınırları içerisinde bulunan Ani kenti, Türkiye ile Ermenistan sınırını oluşturan bir konumda yer almaktadır.
[16] İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, c. II, 1989, s. 527.
[17] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 208. 1001 senesinde inşaatı tamamlanan Ani Katedrali'nin mimarı, İstanbul Ayasofya Kilisesinin tamiratını da yapmış olan Tridat ustadır. Bkz. Abdullah Karaman, Alper Ateş ve Kürşad Sayın (ed.), *Türkiye'nin UNESCO Değerleri ve Turizm Potansiyeli*, Konya: Eğitim Yayınevi, 2018, s. 210; http://www.haber7.com/guncel/haber/1090371-anadoluda-ilk-cuma-namazi-bu-camide-kilindi (11.05.2018).
[18] Bkz. https://kars.ktb.gov.tr/TR-208905/fethiye-cami-ani-katedrali-restorasyonu-1asama-isleri-a-.html (03.05.2019).
[19] https://www.flickr.com/photos/psulibscollections/5836547260 (11.05.2018).

Fotoğraf 1 Fethiye Camii (Ani Katedrali).[20]

Fotoğraf 2 Fethiye Camii (Ani Katedrali)'nin iç mekânı.[21]

Sultan Alparslan döneminde; Çıldır Gölü'nün güneyinde ve Kars Çayı'nın üzerinde bulunan iki küçük kalenin fethi sırasında da kale halkının İslâm'ı kabul ederek, bizzat kendilerinin buradaki kiliseleri camiye çevirdikleri bilinmektedir.[22]

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdârı olan I. Süleyman Şah (1075-1086); 12 Aralık 1084 tarihinde fethedilen Antakya şehrinde bulunan Kawasyana (Mar Cassianus) Kilisesi'ni camiye tahvil ettirmiş ve burada, 17 Aralık 1084 Cuma günü, yüz on müezzin tarafından okunan ezanın akabinde ilk cuma namazı

[20] https://www.ntv.com.tr/seyahat/unesco-dunya-mirasi-listesinde-bulunan-ani-antik-kentindeki-buyuk-katedral-res,_uAHlamSh0WJeVrplyWJjQ (11.06.2018).
[21] https://sevildeniz.blogspot.com/2014/10/serhat-sehri-kars-daki-ani-antik-sehri.html (12.01.2018).
[22] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 209; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 257.

kılınmıştır. Ayrıca sultanın, Hıristiyan halkın isteği üzerine şehirde iki kilisenin inşa edilmesine izin verdiği de bilinmektedir.[23] Söz konusu caminin, muhtemelen Antakya'nın Türklerin elinden çıktığı dönemde yeniden kiliseye dönüştürülmüş olabileceği düşünülmekte ve ayrıca günümüze ulaşamadığı belirtilmektedir.[24]

İslâmiyet'in ilk devirlerinden itibaren tatbik edilen ve bir gayr-i müslim şehrinin harp yâhut da sulh ile ele geçirilmiş olmasının ayrımını gözetmeksizin, din ve vicdan hürriyetini esas alan İslâm anlayışı; aynı şekilde Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür. Bununla birlikte, daha evvelki uygulamalarda da karşımıza çıkan, mezkûr şehirlerdeki en büyük kilise yâhut manastırın, fethin akabinde bir hâkimiyet emâresi olarak camiye tahvil edimesine de devam edilmiş ve bu bir gelenek hâlini almıştır.[25] Osmanlılar, diğer kilise yapılarını ise; kentte bulunan Hıristiyan nüfusun yoğunluğu ve ihtiyacı nispetinde eski işlevlerinde bırakmışlardır.[26]

Osman Gazi (1299-1326) tarafından 1288 senesinde, Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın tahtta olduğu sırada fethedilen Karacahisar'da[27] bulunan bir kilise, Osman Gazi'nin buyruğuyla 1299 senesinde camiye tahvil edilmiş ve ilk Cuma namazı burada kılınmıştır.[28]

Ayverdi; Osman Gazi döneminde fethi gerçekleşen Bursa şehrinde de ilk olarak kale içindeki bir manastırın, birkaç sene süresince cami olarak kullanıldığını belirtmekte[29] ve İbn Batuta'nın da bundan bahsettiğinin altını çizmektedir. Söz konusu mâlûmâtın devamında ise; Orhan Gazi (1326-1360) zamanında, 1337 senesinde yine kale içinde yer alan Orhan Camii'nin inşa edilmesiyle beraber, mezkûr yapının artık

[23] Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, c. XXXVIII, 2010, s. 103-105; Halil Sahillioğlu, "Antakya", *DİA*, c. III, 1991, s. 230; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 208. Kawasyana (Mar Cassianus) Kilisesi'nin diğer bir adının da "St. Peter Kilisesi" olduğu söylenmektedir. Bkz. Zafer Duygu, "XII. Yüzyılda Süryaniler ve Haçılar: Farklı Bir Haç Perspektifinden Haçlı Seferleri", *Uluslararası Midyat Sempozyumu (7-9 Ekim 2011)*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 547.

[24] Fuat Şancı, "Hatay İlinde Türk Mimarisi I, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, 2006), s. 45.

[25] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 211, 223; Stefanos Yerasimos, "Kostantiniye Kiliselerinden İstanbul Camilerine Bir Değişimin Tarihi", *Bizans-Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Annie Pralong (ed.), Buket Kitapçı Bayrı (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 185.

[26] Akman, "Kilise ve Havralar", s. 138. (133-144)

[27] Metin Tuncel, "Karahisar", *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 417.

[28] *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Hüseyin Nihal Atsız (haz.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, s. 103-104; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri (630-805/1230-1402)*, c. I, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966, s. 13; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 212-213.

[29] Aynı şekilde Halil İnalcık da Orhan Gazi'nin fetihten sonra kale içindeki manastırı camiye çevirttiğini zikretmektedir. Bkz. Halil İnalcık, "Bursa", *DİA*, c. VI, 1992, s. 446.

cami olmaktan çıktığını, yirmi küsur sene sonra da Orhan Gazi'nin türbesi olarak düzenlendiğini nakletmektedir.[30]

Orhan Gazi'nin İzmit'i ele geçirmesinin ardından, burada bulunan kiliseleri mescid yaptığı, bir kiliseyi de medrese haline getirdiği tarihî kaynaklarda nakledilmektedir.[31] Ayverdi ise; söz konusu eserlerde zikredilen ve sanki burada bulunan bütün kiliselerin camiye çevrildiği şeklinde bir izlenim veren "*kiliselerin mescid etti*" şeklindeki genel bir ifadeyi eleştirmekte ve buna katılmadığını belirtmektedir.[32]

1331 senesinde Orhan Gazi tarafından fethedilen İznik'te de şehrin en büyük kilisesi olan ve Ayasofya adıyla bilinen mâbed, derhâl camiye tahvil edilmiş; ayrıca Orhan Gazi bu vakfının yanına bir de medrese kurdurtmuştur ki tarihî kaynaklarda, söz konusu medresenin de bir manastır binasından çevrilmiş olduğu bildirilmektedir.[33]

Fotoğraf 3 İznik Ayasofya Camii.[34]

[30] Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*, s. 58. Orhan Gazi'nin türbesi 1855 senesindeki büyük Bursa depreminde tamamen yıkılmış ve aynı akîbeti paylaşan Osman Gazi Türbesi ile birlikte, 1863 senesinde Sultan Abdülaziz tarafından, günümüzdeki şekliyle inşa edilmiştir. Bkz. Halil İnalcık, "Osman I", *DİA*, c. XXXIII, 2007, s. 451; Doğan Yavaş, "Orhan Gazi Türbesi", *DİA*, c. XXXIII, 2007, s. 389.;
[31] *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 116-117; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 216.
[32] Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*, s. 155.
[33] Semavi Eyice, "Ayasofya Camii", *DİA*, c. IV, 1991, s. 219; *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 119; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 217-219.
[34] https://www.kulturportali.gov.tr/repoKulturPortali/large/SehirRehberi//GezilecekYer/20180523103017328_AYASOFYA%20(32).JPG (11.05.2018).

Fotoğraf 4 İznik Ayasofya Camii giriş cephesine bakış.[35]

Fotoğraf 5 İznik Ayasofya Camii iç mekânında, eski apsis cihetine bakış.[36]

[35] https://www.kulturportali.gov.tr/repoKulturPortali/large/SehirRehberi//GezilecekYer/20180523103045424_DSC_9813.JPG (11.05.2018).
[36] https://www.kulturportali.gov.tr/repoKulturPortali/large/SehirRehberi//GezilecekYer/20180523103223377_DSC_0153.JPG (11.05.2018).

Fotoğraf 6 İznik Ayasofya Camii mihrap cihetine bakış.

Bugün Yunanistan sınırları dâhilinde olan Ferecik'in; 758/1357-1358 senesinde Süleyman Paşa tarafından ele geçirilmesinin ardından da buradaki Panaya Kosmosoteire isimli büyük manastır binası camiye tahvil edilmiş ve ilk Cuma namazı bu mâbedde kılınmıştır. Hadîdî'nin vermiş olduğu mâlûmâta göre; bölgede yer alan diğer manastırlara göre çok daha büyük ve görkemli olan söz konusu yapı camiye çevrilince; Rumeli yakasında Orhan Gazi adına ilk hutbe de burada okutulmuştur.[37] Balkan Savaşları ve 1912-1919 seneleri arasındaki Bulgar işgali sırasında, bu eski Osmanlı kasabası oldukça büyük tahrîbâta uğramış; akabinde de Müslümanların çoğu burayı terketmiş ve İslâmî yapılar yıkılmıştır. Gazi Süleyman Paşa Camii ise kiliseye çevrilmiştir.[38]

[37] Machiel Kiel, "Ferecik", *DİA*, c. XII, 1995, s. 372; Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 219.
[38] Kiel, "Ferecik", *DİA*, s. 373.

Fotoğraf 7 Ferecik'te, Süleyman Paşa tarafından camiye çevrilen Kosmosoteira Kilisesi. Solda, yapının cami olarak kullanıldığı dönemdeki; sağda ise, günümüzdeki görünümü.[39]

I. Murad (1359-1389) zamanında, 1362 senesinde Edirne'nin fethinin ardından; şehirdeki en büyük kilise yapısı, Murad Hudâvendigâr'ın emriyle camiye tebdil edilmiştir. Ayasofya Camii adını alan mâbede, sonradan yanına ilave edilen medresede bir dönem müderrislik yapmış olan Sirâceddin Mehmed b. Ömer Halebî'ye atfen Halebî Camii'de denilmektedir. 1752 depremi sırasında zarar gören cami, tamir edilmediğinden giderek harabe halini almış, 1899 senesinde kubbesi çökmüştür. XIX. yüzyıl sonlarında ise, ayakta kalabilen kısımları da Eyice'nin belirttiğine göre, malzemesinden faydalanılmak üzere yıktırılmış, 1902 senesinde ise harabesi bütünüyle ortadan kaldırılmıştır.[40]

[39] https://twitter.com/tariharsivi/status/760189396830261248 (03.05.2019).
[40] Eyice, "Ayasofya Camii", *DİA,* s. 218.

Fotoğraf 8 Edirne Ayasofya Camii'nin harp halde olduğu dönemdeki görünümü.[41] (Semavi Eyice Arşivi-G. Lechine, 1888)

XIV. yüzyılın son çeyreğinde fethedilen Karaferye'de de ilk olarak Metropolis Kilisesi camiye kalbedilmiştir ve burası; Câmi-i Atîk, I. Murad Camii veya Hüdâvendigâr Camii isimleriyle anılmaktadır.[42]

II. Murad (1421-1451) döneminde, 1430 senesinde Selânik'in fethedilmesinin hemen akabinde, Akheiropoietos Kilisesi camiye tahvil edilerek, ilk Cuma namazı burada kılınmış ve mâbed Eskicuma Camii olarak adlandırılmıştır.[43]

[41] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya-camii--edirne (11.05.2018).
[42] Eleni Gara ve Machiel Kiel, "Karaferye", *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 392; Halil İnalcık, "Murad I", *DİA*, c. XXXI, 2006, s. 163.
[43] Semavi Eyice, "Eskicuma Camii", *DİA*, c. XI, 1995, s. 397. Yunanistan'ın Selânik şehrinde kiliseden çevrilen cami olan Ayasofya camii ise, fetihten hayli sonra camiye çevrilmiştir. Bkz. Eyice, "Ayasofya Camii", *DİA*, s. 221.

Fotoğraf 9 Solda, Selânik Eskicuma Camii dış görünümü. (Semavi Eyice Arşivi) Sağda, Tamiri sırasında Selânik Eskicuma Camii'nin iç mekânı.[44] (O. Tafrali, 1913)

[44] https://islamansiklopedisi.org.tr/eskicuma-camii (11.05.2018).

III. İSTANBUL'DA CAMİYE TAHVİL EDİLEN KİLİSELER

İstanbul'da, çeşitli dönemlerde cami veya mescide tahvil edilmiş olan yaklaşık kırk kadar Bizans yapısı bulunmaktadır. Semavi Eyice, bunlardan sadece otuz tanesinin müsbet fotoğraflarının veyâhut da planlarının günümüze ulaşabildiğini zikretmektedir. İstanbul'un fethi sırasında şehirde kaç adet kilisenin mevcut olduğunun net bir şekilde bilinememesi hasebiyle; fetih sonrasında Bizans kiliselerinden kaç tanesinin camiye tebdil edildiği, kaç tanesinin ise kilise olarak hâlâ işlev gördüğü yâhut da yıkılmak, terk edilmek veya işlev değişikliği gibi bir akıbete maruz kaldığının bilinemeyeceğini ifade eden Yerasimos ise; bu hususta herhangi bir sayı vermenin mümkün olmadığını belirtmektedir.[45]

Kiliseden dönüştürüldüğü bilinen yapıların on dört tanesi büyük eserler, geriye kalanlar ise mescid niteliğinde olan küçük yapılardır. Büyük eserler; başta Ayasofya Camii olmak üzere, İmrahor İlyas Bey Camii, Atik Mustafa Paşa Camii, Bodrum (Mesih Paşa Camii), Eski İmâret Camii, Fenârî İsa Camii, Fethiye Camii, Gül Camii, Kalenderhâne Camii, Kariye Camii, Molla Gürânî Camii, Koca Mustafa Paşa Camii, Küçük Ayasofya Camii ve son olarak da Zeyrek Kilise Camii'dir. Bunların hâricinde, Arap Camii'nin de burada zikredilmesi gerekir. Her ne kadar bu yapının ilk olarak Emevîler zamanında cami olarak inşa edildiği söylense de Semavi Eyice buranın,

[45] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 183.

Galata'daki kiliseden çevrilme en büyük cami olduğunu söylemekte ve Emevî Kumandanı Mesleme b. Abdülmelik tarafından 716-717 yılları arasında yapılan İstanbul kuşatması sırasında inşa edildiği yolundaki rivâyetin aslının olmadığını belirtmektedir.

Kiliseden tahvil edilen mescid niteliğindeki yapılar ise; Acem Ağa Mescidi, Arabacı Bayezid Mescidi, Balaban Ağa Mescidi, Etyemez Tekkesi Mescidi, Haydarhâne Mescidi, Hoca Hayrüddin Mescidi, Hıramî Ahmed Paşa Mescidi, İsa Kapısı Mescidi, Kasım Ağa Mescidi, Kefeli Mescidi, Mustafa Çavuş Mescidi, Molla Gürânî (Manastır) Mescidi, Odalar (Kemankeş Mustafa Paşa) Mescidi, Pur Kuyu (Kandilli Güzel) Mescidi, Sancakdar Hayrüddin Mescidi, Sekbanbaşı Ferhad Ağa Mescidi, Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi, Sinan Paşa Mescidi, Sivâsî Tekkesi Mescidi, Şeyh Murad Mescidi, Şeyh Süleyman Mescidi, Şühedâ Mescidi ve Toklu Dede Mescidi'dir.

1463 senesinde inşa edilmeye başlanan Fatih Camii'nin, 1470'de tamamlanmasının ardından Fatih Sultan Mehmed, kendi camisini ve Ayasofya'yı da ihtivâ eden büyük bir vakfiye hazırlayarak gerek İstanbul içinde gerekse de dışında bulunan birçok mülkü, mezkûr mâbedler için vakfetmiştir. Söz konusu vakfiyede, Ayasofya dışında kiliseden tahvil edilen beş mâbedden daha bahsedilmektedir. Bunların içerisinde de Eski İmaret Camii, Zeyrek Camii ve Kalenderhane Camii olmak üzere sadece üç tanesi sur içinde yer almaktadır. Ayrıca bu dönemde, zikrolunan yapılardan ilkinin bir imâret, ikincisinin medrese, diğerinin ise Kalenderi dervişlere tahsis edilmiş olan bir tekke vasfını taşıdığı bilinmektedir. Tabii ki burada şunu da belirtmek gerekir ki, bunların her birinin içerisinde kuşkusuz ibâdet mahalli olarak ayrılmış bölümler de bulunmaktaydı. Sultan II. Mehmed'in vakfiyesinde mukayyet olan diğer camiler ise, Silivri Camii ile Arap Camii'dir. Fatih Sultan Mehmed döneminde, onun üstâdlarından olan Hoca Hayrüddin Efendi[46] tarafından da sur içinde zamanla teşekkül etmeye başlayan Müslüman mahallelerinden birinin ortasında kalan küçük bir kilise yapısı, Hoca Hayrüddin Mescidi adıyla bir İslâm mâbedine kalbedilmiştir.[47]

[46] Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri (855-886/1451-1481)*, c. III, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989, s. 510-511.
[47] Hüseyin Ayvansarâyî, Alî Sâtı Efendi ve Süleymân Besîm Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmî (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mimârî Yapılar)*, Ahmed Nezih Galitekin (haz.), İstanbul: İşaret Yayınları,

Sultan II. Bayezid döneminde (1481-1512), şehirdeki Müslüman nüfusun giderek artması, yeni cami ve mescidlerin teşekkül ettirilmesini gerekli kılmış; bu sebeple inşa edilen mâbedlerin yanında, yirmi kadar Bizans yapısı da cami ya da mescide tebdil edilmiştir. Bu devirde devlet adamlarının, boş ve metrûk vaziyetteki kiliseleri cami haline getirme yarışına girdikleri bilinmektedir.[48] Tahvil işlemini gerçekleştirenlerden bazıları; dönemin sadrazamlarından Mesih Paşa, Koca Mustafa Paşa ve Hadım Ali Paşa ile Molla Gürani, Kapıağası Hüseyin Ağa ve Emir İlyas Bey'dir.[49] Sonraki dönemlerde ise, kiliselerin camiye dönüştürülmesi giderek azalmış; Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) sadece üç küçük Bizans yapısı mescide tebdil edilmiştir. Sultan IV. Murad (1623-1640) ve Sultan İbrahim (1640-1648) zamanlarına isâbet eden dönemde İslâm mâbedine çevrildiği bilinen son yapılar ise, Kefeli Mescidi ile Odalar Mescidi'dir.[50]

Farklı dönemlerde kiliseden camiye tebdil edilen söz konusu tüm yapıların, yeni hüviyetlerini kazanmalarının akabinde gerek dış kısımları ile iç mekânlarına gerekse de çevrelerine, yeni işlevlerinin gerekliliklerine uygun muhtelif unsurlar ilave edilmiş, ayrıca birtakım değişiklikler gerçekleştirilmiştir.

2001, s. 146; Semavi Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunların Restorasyonu", *VII. Vakıf Haftası (5-7 Aralık 1989)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1990, s. 290.

[48] Akman, "Kilise ve Havralar", s. 139.

[49] Yerasimos, II. Bayezıt'ın da Gül Camii ile Toklu İbrahim Dede Mescidi olmak üzere en az iki yapıyı tahvil ettirdiğini söylemektedir. Ancak bunlar kesinleşmiş bilgiler değildir. Bkz. Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 192.

[50] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 192.

IV. KATALOG

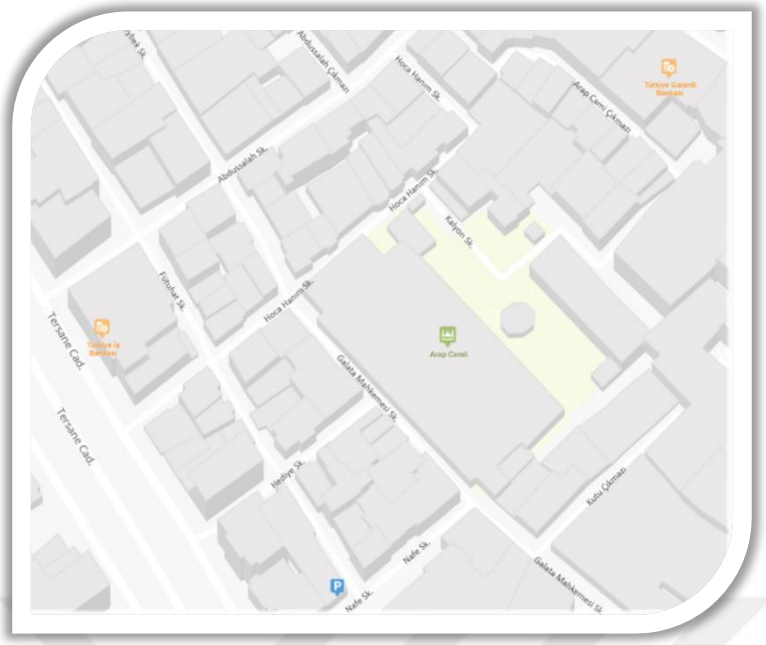
A. Kullanımda Olan Yapılar

1. Arap Camii (San Paolo e San Domenico Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Beyoğlu ilçesinin Galata semti hudutları dâhilindeki Arap Camii Mahallesi'nde 260. pafta, 1472. ada ve 2. parselde[51] yer alan mâbedin kuzeybatısında Hoca Hanım Sokağı, güneybatısında ise Galata Mahkemesi Sokağı bulunmaktadır. Mezkûr cami dâhil olduğu mahalle hâricinde, biraz uzağında kalan bir çıkmaz sokağa da adını vermiştir. Arap Camii Çıkmazı'na, bir bölümü cami avlusunun kuzeydoğusuna denk gelen Kalyon Sokağı'nın devamında ulaşılmaktadır.

[51] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.024329105091745/28.97106528282166 (03.01.2018).

Harita 1 Arap Camii'nin konumu.[52]

Fotoğraf 10 Galata Kulesi'nden Haliç ve Arap Camii'nin görünüşü.[53] (Guillaume Berggren, 1880)

[52] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).
[53] http://www.eskiistanbul.net/6357/galata-kulesi-nden-panorama-guillaume-berggren-1880-7-10-parca (18.09.2018).

b. Yapının Tarihçesi

1) Bizans ve Ceneviz Dönemi

Arap Camii'nin esasını teşkil eden yapı, Katolik mezhebi içerisinde mühim bir yere sahip Dominiken Tarikatı'na mensup kişiler tarafından inşa edilmiş olan San Paolo e San Domenico Kilisesi'dir.

Galata'nın en büyük ve en önemli Hıristiyan mâbedlerinden biri olan bu Latin kilisesi, ilk görevini sürdürdüğü dönem içerisindeki resmî yazılarda sadece *"San Domenico"* olarak zikredilmekte,[54] halk arasında ise *"San Paolo (Saint Paul)"* adıyla tanınmaktaydı.[55] Uzmanlar tarafından Fatih Sultan Mehmed'in vefatından az bir süre önce düzenlenmiş olduğu kabul edilen, ancak günümüzde 1496 senesine ait bir kopyası mevcut bulunan Fatih vakfiyesinin 45. varağında yapının ismi *"Mesa Domenico Kenîsesi"* olarak geçmektedir.[56] Osman Ergin'in 1472'ye tarihlendirdiği Fatih'in Arapça bir vakfiyesinde ise mezkûr kilisenin de içerisinde bulunduğu manastır kastedilmek suretiyle *"Samike(?)*[57] *Manastırı"* ifadesine yer verilmiştir. Söz konusu vakfiyede Fatih Sultan Mehmed'in; *"değerli taşlarla süslenmiş, vasıflarıyla kemâle ermiş, temizlik açısından en güzel varlıklarla yarışan, güzelliğiyle en güzel bahçelerden daha güzel olan, içlerinde sur gibi dikilen sütunlar, en güzel yastık ve kadehlerle donatılan iki yüce kiliseyi"* mescit haline getirdiği ifade edilmekte ve bunlardan ilkinin Ayasofya, diğerinin ise; 30 ve 31. satırlarda belirtildiği üzere Galata'daki Samike Manastırı olduğu zikredilmektedir.[58] Vakfiyenin son bölümünde (936-939. satırlar arasında) ise, *"Galata Camii"* adı kullanılmış ve bu mâbedin görevlileri ile onların vazîfeleri hakkında malûmat verilmiştir. Tüm bunlardan hareketle bahsi geçen Samike Manastırı'nın, San Domenico Manastırı olduğu araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir.[59] Wiener kilisenin önce San Paolo olarak adlandırıldığını, XIV. yüzyıldan

---

[54] P. Benedetto Palazzo, *Arap Camii veya Galata Saint Paul Kilisesi*, İ. Burhan Yentürk (çev.), İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2014, s. 21; Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, s. 179; Rinaldo Marmara, *Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*, Saadet Özen (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 25.

[55] Palazzo, *Arap Camii*, s. 21.

[56] *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 36, 202; Semavi Eyice, "Arab Camii", *İA*, c. II, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1959, s. 8. Bkz: Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, İstanbul: Das Archäologische Institut des Deutschen Reiches, 1935.

[57] Vakfiyenin ilgili sayfasında, bahsi geçen kelimenin yazımının net olmaması, doğru okunuşunun nasıl olduğu hususunda kesin bir karar verebilmeyi imkânsız hale getirmektedir.

[58] *Fâtih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyyesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 167.

[59] Kayoko Hayashi, "Fatih Vakfiyeleri'nin Tanzim Süreci Üzerine", *TTK Belleten*, Nisan 2008, c. LXXII, sy. CCLXIII, s. 75 (Dipnot 11); Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 179 (Dipnot 239).

itibaren ise San Domenico isminin de buna ilave edildiğini söylemektedir.[60] Arap Camii hakkında yaptığı detaylı incelemelerle tanınan İtalyan rahip P. Benedetto Palazzo; ilk olarak bölgede Saint Paolo'ya adanan geçici ve küçük bir kilise yapıldığını, daha sonra ise günümüzdeki yerine Saint Domenico'e ithâfen daha büyük bir kilisenin inşa edildiğini belirtmekte ve dolayısıyla mâbedin çift isimle anılmasının da büyük bir ihtimalle bu sebepten kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir.[61]

San Paolo e San Domenico Kilisesi, harap vaziyette olan eski bir Bizans yapısının kalıntıları üzerine yeniden inşa edilmiştir. Bu harabenin bulunduğu arazi bir dönem Galata'daki Cenevizliler tarafından mezarlık olarak kullanılmış, XIV. yüzyıl başlarında Dominikenlere devredilmesinin akabinde de buradaki binanın bakıyeleri tamamen yıktırılarak yerine San Domenico yaptırılmıştır.[62] Söz konusu eski yapının hüviyeti hakkında ortaya atılmış olan farklı görüşler arasında en fazla kabul göreni ise bunun VI. yüzyıla ait Bizans kiliselerinden Sainte Irene (Hagia Eirene) Kilisesi olduğu yönündedir.[63] Palazzo da bahsi geçen iki yapı hakkındaki ilişkiyi tarihî belgelere dayandırarak detaylıca tetkîk etmiş ve aynı sonuca ulaşmıştır.[64] Müller ise, yapının bulunduğu yerde Bizans'ın eski dönemlerinde bir kilise olduğunu belirtmekte ancak söz konusu mâbedin Hagia Eirene olduğunu bir olasılık olarak göstermektedir.[65]

Kilisenin tarihi hakkında da birtakım farklı görüşler ortaya atılmıştır. Birçok araştırmacı mezkûr mâbedin ilk olarak, muhtemelen Katolikler tarafından XIII. yüzyılın ilk yarısında yani İstanbul'un Latin hakimiyeti altına girdiği yıllarda (1204-1261) San Paolo adına inşa edildiğini, XIV.yüzyıl başlarında ise yine Katolik mezhebine dâhil olan Dominikenlerin eline geçmesi üzerine de bulunduğu yere büyük bir manastır ile beraber San Paolo ve San Domenico'ya ithâf edilen yeni bir kilise yaptırıldığını belirtmektedir.[66] İşte bu kilise binası bugünkü mevcut yapının da aslını teşkil etmektedir ve Eyice'nin belirttiğine göre 1323-1337 yılları arasında inşa

[60] Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Ülker Sayın (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 79.
[61] Palazzo, *Arap Camii*, s. 95-96.
[62] Palazzo, *Arap Camii*, s. 117.
[63] Semavi Eyice, "Arap Camii", *DİA*, c.III, 1991, s. 326. İlk olarak II. yüzyılda yapılan, daha sonra ise I. Iustinianus tarafından yeniden inşa edilen Hagia Eirene Kilisesi, 552 senesinde kutsanmıştır. Bkz: Marmara, *İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*, s. 25.
[64] Palazzo, *Arap Camii*, s. 77-83.
[65] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.
[66] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.

edilmiştir.[67] Ayrıca yapıyı Doğu Latin İmparatorluğu zamanına tarihlendiren bazı araştırmacılar da bulunmaktadır ki bu bir dönem oldukça kabul gören bir iddia olmuştur.[68] Ancak Palazzo bu görüşe karşı çıkmakta ve inşa tarihinin 1303 senesinden daha eskiye gidemeyeceğini, dolayısıyla da mâbedin ilk olarak Dominikenler tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Araştırmacı bu iddiasına delil olarak, daha önce San Paolo Kilisesi'nin yerinde bulunan Sainte Irene Kilisesi'nden bahseden 1303 tarihli imparator fermanını[69] gösterir. Zîra San Paolo'nun, Sainte Irene'nin kalıntıları üzerine inşa edildiği bilindiğinden ve söz konusu belgeden de mezkûr Bizans kilisesinin bu tarihlerde hâlâ mevcut olduğunun anlaşılmasından dolayı Dominiken kilisesinin 1303'den sonra yapıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır ki bu durum da yapımının Latin hakimiyetinden sonra gerçekleştiğini ispatlamaktadır.[70]

San Paolo e San Domenico Kilisesi'nde ortaya çıkarılan çok sayıdaki mezar taşından sadece bir tanesi XIV. asır öncesine tarihlenmektedir. Diğerleri ise XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısında buraya gömülmüş olan İtalyanlara aittir.[71] Başta Hammer olmak üzere bazı araştırmacılar, mezkûr mâbedde bulunan birtakım Bizans izlerinden ve kalıntılarından yola çıkarak, binanın aslında Bizans kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak bu görüş gerçeği yansıtmamaktadır. Palazzo eserinde bu konuya uzunca değinmiş ve Gotik tarzdaki böyle bir yapının Bizans'a atfedilemeyeceğinin de altını çizerek günümüze ulaşmış olan binanın bir Bizans eseri olmadığını detaylı şekilde açıklamıştır.[72] Ayrıca kilisenin Latin döneminde inşa edildiğini savunanlar tarafından delil kabul edilen 1260 tarihli bahsi geçen tek mezar taşının da böyle bir iddiayı destekleyemeyeceğini; zîra yapının, Cenevizlilerin daha önce mezarlık olarak kullanmış oldukları eski bir Grek kilisesinin bulunduğu mahalde yer alması hasebiyle burada, eski mâbede ait bir mezar taşının bulunmasının gâyet olağan olduğunun altını çizmiştir. Mezkûr araştırmacı; apsisin dış duvarında, çan kulesinin altında bulunan 1323 tarihli mezar taşı ile güney giriş kapısının kemeri üzerindeki 1337 tarihli mezar taşından yola çıkarak kilisenin inşa çalışmalarının 1323 senesinden önce başlayıp, ana hatlarıyla da 1337 senesinde tamamlanmış olabileceğine işaret etmektedir.[73] Wiener ise

[67] Semavi Eyice, *Galata ve Kulesi*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1969, s. 16.
[68] Palazzo, *Arap Camii*, s. 84.
[69] Palazzo, *Arap Camii*, s. 77-83.
[70] Palazzo, *Arap Camii*, s. 84-89.
[71] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326.
[72] Palazzo, *Arap Camii*, s. 63-76.
[73] Palazzo, *Arap Camii*, s. 89.

yine 1323'te yapımına başlandığını söylediği mezar taşlarından hareketle, manastırı 1325 yılı civarına tarihlendirmektedir.[74] Bu konu hakkında ortaya atılan muhtelif iddiaları hazırlamış olduğu makalesinde nakleden Halûk Çetinkaya, yapının XIV. asrın ilk çeyreğinde inşa edildiği kanaatine ulaşmıştır.[75]

İnşa tarihi net bir şekilde belirlenemeyen San Paolo ve San Domenico Kilisesi'nin bânisinin, İstanbul Dominiken Cemaati'nin kurucusu Saint Hyacinthe olduğu birçok kaynakta iddia edilmişse de Palazzo bunun hiçbir tarihî temele dayanmadığını belirtmiş ve bu kilisenin, 1298'de İstanbul'a gelen ancak Bizanslılar tarafından buradan kovulmasının akabinde Galata'da Cenevizlilere sığınan P. Guillaume Bernard de Gaillac tarafından kurulduğunu ortaya koymuştur. Müellifin aktardığına göre Cenevizliler tarafından 1307 senesinde, Dominiken tarikatına mensup P. Guillaume ve arkadaşlarına, eski Saint Irene Grek Kilisesi harabesinin bulunduğu arazi bağışlanmış ve söz konusu manastır ile kilise de buraya inşa edilmiştir.[76]

Arap Camii'nin kökeni hakkında, tarihî gerçeklere dayanmayan daha birçok asılsız iddia ortaya atılmıştır ki bunlar arasında en yaygını, yapının ilk olarak Araplar tarafından ve cami vasfıyla inşa edilmiş olduğu yönündedir. Şöyle ki, Arap Camii olarak adlandırılmasından dolayı mâbedin esasının, Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki Emevî ordusu tarafından, 97-99/716-717 yılları arasında gerçekleştirilen İstanbul kuşatması[77] sırasında cami olarak inşa edilmiş olduğu efsanesi doğmuş ve kilisenin kare plandaki çan kulesinin, Suriye'deki minareleri çağrıştırması da bu efsaneyi destekleyen bir unsur olarak görülmüştür.[78] Evliya Çelebi seyahatnâmesinde Arap Camii'den bahsederken aynı yanılgıya düşmüş ve yapının bânîsi olarak, bahsi geçen dönemin Emevî halifesi olan Ömer b. Abdülaziz'i (717-720) göstermiştir.[79] *Hadîkatü'l-Cevâmî* eserinin müellifi Hüseyin Ayvansarâyî de bu yanlış

[74] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.
[75] Halûk Çetinkaya, "Dünü, Bugünü ve İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 2016, sy. CLIII, s. 201.
[76] Palazzo, *Arap Camii*, s. 85-87, 93-96. Eyice, İstanbul Ansiklopedisi'nin ikinci cildinde yer alan "Arab Camii" bahsinde; bu bilgileri Palazzo'dan aynen nakletmiş ve akla en yatkın gelen ihtimalin de burada zikredilen görüş olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca müellif mezkûr yazısında; kilisenin zemininde bulunan mezar taşlarından, kitâbesi XIV. asırdan önceye tarihlenen sadece bir numuneye rastlandığını belirtmiş ve bu durumu da mâbedin 1307 senesinden sonra kurulduğunu destekleyen bir husus olarak göstermiştir. Bkz. Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 939-940.
[77] Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, c. XXIX, 2004, 319.
[78] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, 326; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79; Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 938.
[79] *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 388, 390.

bilgiyi tekrarlayarak, mâbedin bânîsinin Mesleme b. Abdülmelik olduğunu söylemiştir.[80] Tahsin Öz *İstanbul Camileri* adlı eserinde Ayvansarâyî'nin düşüncelerini paylaşmış, ayrıca Arap Camii'nin 1232 yıllarında Dominiken papazları tarafından kilise haline getirildiğini, bugün minare işlevi gören çan kulesinin de aynı dönemde yaptırıldığını belirtmek suretiyle bu yanlış bilgileri devam ettirmiştir.[81] Celâl Esâd Arseven, caminin tarihi ve ilk şekli hakkında kesin bir fikir edinmenin oldukça güç olduğunu belirtmekle birlikte, bir taraftan söz konusu hatalı görüşü aynen aktarmakta, diğer taraftan da bugünkü binanın, eski dönemlerden kalan aksâmına bakılacak olursa Dominikenler tarafından inşa edildiğinin âşikâr olduğunu söylemektedir. Araştırmacı, mâbedin apsisinin Kudüs-i Şerif'e değil de Kâbe-i Muazzama'ya müteveccih olmasının ve ayrıca yanındaki sokağın istikâmetinin de bina ile aynı doğrultuda bulunmasının; aslında ilk olarak cami vasfıyla inşa edildiğinin bir delili olduğunu ileri sürmekte; sonrasında bu yapının harap olması üzerine ise Dominikenler tarafından mevcut temeller üzerine, bir bölümü günümüze de ulaşmış olan kilise binasının yapıldığı neticesine ulaşmaktadır. Ayrıca son olarak, bu hususun çözülmeyi bekleyen bir mesele olduğunun da altını çizmektedir.[82] Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki yapının apsisi, doğuya bakması gerekirken güneydoğuya dönük inşa edilse de tam olarak Kâbe istikâmetinde de değildir. Halûk Çetinkaya, mâbedin esasının Mesleme b. Abdülmelik tarafından cami olarak yapıldığı inancının, halkın İslâm büyüklerine karşı duymuş olduğu saygıdan kaynaklandığını ifade etmektedir.[83]

Arap ordularının müteaddit defalar gerçekleştirdikleri İstanbul seferleri arasında kuşkusuz en mühim olanı, Mesleme tarafından 97-99/716-717 seneleri arasında vukû bulan kuşatmadır ve bu hâdise sırasında Mesleme'nin, Bizans makamlarının da izniyle İstanbul'da bir cami yaptırmış olduğu kesindir. Ancak mezkûr mâbed Galata'da değil, Bizans İmparatorluk sınırları içerisinde inşa ettirilmiş ve 1204 yılındaki Latin işgali sırasında da yanmıştır. Dolayısıyla bu camiyi Arap Camii ile özdeşleştirmek tamamıyla yanlıştır.[84] Başta Semavi Eyice olmak üzere yerli-yabancı birçok uzman tarafından çeşitli kaynaklarda doğrusu açıklanan tüm bilgilere rağmen

[80] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 424-425.
[81] Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 5.
[82] Celâl Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Şefik Matbaası, 1989, s. 46-47, 49-50. Bu konuya yer veren, yakın tarihe ait pek çok yayında da mâbedin esasının cami olduğu bilgisi paylaşılmaktadır. Bkz. Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul: Ak Yayınları, 1991, s. 94.
[83] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 202.
[84] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 938; Palazzo, *Arap Camii*, s. 54-56; Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 202.

günümüzde hâlâ caminin girişinde bulunan levhada gerçeği yansıtmayan söz konusu bilgi bulunmaktadır.

2) Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi

San Paolo e San Domenico Kilisesi, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinin ardından hemen camiye çevrilmemiş, bir süre daha kilise olarak işlevini sürdürmeye devam etmiştir.

Galata'da yaşayan ve Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı olan Cenevizliler, 1453 senesinde Osmanlıların İstanbul'u kuşatmaları esnasında göstermiş oldukları dikkatli tutumları sayesinde II. Mehmed ile bir anlaşma imzalamışlardı. Buna göre, fetih sırasında Osmanlıları desteklemeleri ve Bizans'a yardım etmemeleri koşuluyla mezkûr anlaşmada yer alan *"eskiden nasıl iseniz öyle kalınız"* ibâresine uygun şekilde muâmele göreceklerdi. Fakat, kuşatma altındaki İstanbul'a gizlice yardım ederek anlaşmanın en önemli maddesini ihlâl etmeleri söz konusu hükmü de geçersiz kılmıştır. Bu durum, fethin ardından Mısır Hükümdarı İnal Şâh'a gönderilen mektupta açıkça ifade edilmektedir. Tüm bunlara rağmen, Galata halkının pişman olarak aman dilemeleri üzerine; bir anlaşmanın ihlâli söz konusu olduğunda gerçekleştirilen, şehrin yağmalanması ya da halkın esir edilmesi gibi muâmeleler burada uygulanmamış, bilakis düzenlenen bir ahidnâme ile kendilerine din ve ibadet serbestliği gibi imtiyazlar verilmiş, ancak bununla beraber tam olarak özgürce yaşayabilmelerine de imkân tanınmayarak, cizye ödemekle mükellef olan zımmî statüsüne alınmışlardır.[85]

Evâhir-i Cumâde'l-ûlâ 857 tarihli mezkûr ahidnâmenin konumuzla ilgili olan bölümleri şu şekildedir:

"Galata zımmîlerinin ahidnâmesidir.

Ben ulû pâdişâh ve ulû şehinşâh-ı Sultân Mehmed Hân bin Sultân Murad'ım. (...) Ben dahî kabul eyledim ki, kendülerün âyînleri ve erkânları ne vechile câri ola geldiyse yine ol üslûb üzre âdetlerini ve erkânlarını yerine getüreler. (...) Buyurdum ki; (...) ve kilîsâları ellerinde ola, okuyalar âyînlerince, ammâ çân ve nâkûs çalmayalar

[85] Ahmed Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. IV, sy. VII, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 19-20; Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 60-61; Vladimir Mirmiroğlu, "Fatih ve Cenevizliler", *T.T.O.K.B.*, Mayıs 1954, sy. CXLVIII, s. 16-18.

ve kilîsâların alub mescid itmeyem. Bunlar dahî yeni kilîsâ yapmayalar. (...) Tahrîren fî evâhir-i şehr-i cemâziye'l-ûlâ sene seb'a ve hamsîn ve semâne-mie"[86]

Bu ahidnâmeye göre; yeni bir kilise inşa edilmesine izin verilmemekle beraber, sadece çan kullanılmaması şartı ile Galata'daki kiliselere dokunulmayacak, bunlar camiye çevrilmeyecekti ve Hıristiyan halk, ibâdetlerini kendi kiliselerinde serbestçe yapabilecekti.

Görüldüğü üzere Galata halkına, bölgede bulunan kiliselerine herhangi bir müdahalede bulunulmayacağına dair söz verilmiştir ancak Galata'nın, o dönemlerde İstanbul'dan ayrı bir şehir olduğu düşünüldüğünde ve bununla ilişkili olarak da fethedilen şehirlerdeki en büyük kilisenin camiye dönüştürülmesi usûlü göz önünde bulundurulduğunda; söz konusu statü dâhilinde olan San Paolo ve San Domenico Kilisesi, fetihten yaklaşık yirmi sene kadar sonra ve bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye tahvil edilmiştir.[87] Eyice bu işlemin 1475 senesine doğru,[88] Wiener ise 1475-1478 yılları arasında gerçekleştirildiğini belirtmektedir.[89] Palazzo da kilisenin 1475 yılında camiye çevrildiğini söyler.[90] Ancak daha önce de bahsedildiği üzere Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 tarihli vakfiyesinde, Galata'daki Samike adıyla tanınan manastırın mescit haline getirildiği yazmakta ve ayrıca söz konusu yapıdan da Galata Camii olarak bahsedilmektedir ki bu ifadeden anlaşılan, mezkûr mâbedin 1472 senesinde veyahut bundan daha önce camiye çevrilmiş olduğudur.

II. Mehmed'in vakfı olarak İslâm ibâdetine tahsis edilen eski kilise binasının yeni hüviyeti, Fatih vakfiyelerinde de zikredildiği üzere Galata Camii olmuştur.[91] Ayrıca Galata'nın en büyük camisi olması hasebiyle mezkûr mâbede bir süre Câmi-i

---

[86] Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 336-337. Ahidnâmenin tarihi tam olarak belirtilmemiş ve 857 senesinin Cumâde'l-ûlâ'sının son günlerinde düzenlendiği ifade edilmiştir. Bunu miladî tarihe çevirecek olursak, Mayıs-Haziran 1453'e tekâbül ettiği görülecektir. Söz konusu belge hakkında araştırmalar yapan D'Alessio; mezkûr tarihin, 1 Haziran 1453'e işaret ettiğini söylemektedir. Bkz: Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 61-62.

[87] Semavi Eyice, Kişisel Görüşme, İstanbul: 26.12.2017; Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 941. Arseven; fetihten sonra mezkûr kilisenin yine Dominikenlerin elinde olduğunu, ancak İspanya'dan göç eden Arapların bu bölgeye gelip yerleşmelerinin ardından, söz konusu mâbedin de eski Arapların camisi olması hasebiyle, Dominikenlerden alınarak camiye tahvil edildiğini söylemektedir ki bunun gerçekle hiçbir ilgisi yoktur. Zira bu yapının hem aslı cami değildir hem de daha Fâtih zamanında camiye çevrilmiş bir kilise olduğu aşikârdır. Bkz: Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 50.

[88] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326.

[89] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 30, 79-80.

[90] Palazzo, *Arap Camii*, s. 32.

[91] *Fâtih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyyesi*, s. 238.

Kebîr denildiği de bilinmektedir.[92] XV. ve XVI. yüzyıllarda söz konusu her iki isimle de anılmakta olan yapı; İspanya'daki Benî Ahmer İslâm Devleti'nin 1492 senesinde yıkılması sonucunda oradan göç etmek zorunda kalan Endülüslü Müslüman Araplar'dan bir kısmının, zaman içerisinde Galata'ya ve hâssaten de Câmi-i Kebîr'in çevresine iskân edilmeleri[93] üzerine ise Arap Camii adını almıştır.[94] Eyice mezkûr mâbedin günümüzde de kullanılmakta olan bu ismini XVI. asırda aldığını belirtmektedir.[95] Bu konuda şu bir hakikattir ki, Arapların mebhûs bölgeye yerleşmeleri hemen gerçekleşmemiş, bilakis bu süreç için uzunca bir zaman gerekmiştir. Dolayısıyla Araplar daha çok XVI. yüzyıl sonlarına doğru Galata'daki nüfûzlarını artırmaya başladıklarından, caminin ismi de muhtemelen bunun akabinde değişikliğe uğramış olmalıdır ki şâyet şer'iyye sicilleri de incelenecek olursa, mezkûr mâbedin XVI. yüzyıl sonlarında hâlâ Câmi-i Kebîr olarak adlandırıldığı, Arap Camii ismine ise XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren rastlanmaya başlandığı görülecektir. Misal vermek gerekirse, Zilhicce 998/Ekim 1590 tarihli bir hükümde[96] "*Câmi'-i Kebîr*" olarak adlandırılan mâbed, Şaban 1026/Ağustos 1617 tarihli diğer bir hükümde[97] de yine aynı isimle anılmaktadır. Zilhicce 1051/Mart 1642'ye tarihlenen bir muhallefât defterinde[98] ise "*Câmi-i Kebîr Mahallesi*"nden bahsedilirken mezkûr cami için artık "*Câmi'-i Arab"* ifadesine yer verilmektedir. Fakat diğer taraftan Rebîü'l-evvel 1053/Haziran 1643 tarihli bir başka hükümde[99] de mâbed için "*Câmi'-i Kebîr*" ismi kullanılmaktadır.

---

[92] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 426.

[93] 1492 senesinde İspanya'daki Benî Ahmer İslâm Devleti'nin yılmasıyla beraber, Endülüs Müslümanlarının yaşadığı Gırnata İspanyolların eline geçmiş; bu olayı takip eden süreçte ise, çeşitli eziyet ve baskılara maruz kalan Müslüman halkın bir kısmı sürülmüş, bir kısmı da gerek kendi imkanlarıyla gerekse de Osmanlı donanmaları vasıtasıyla tahliye edilerek göç etmek durumunda kalmışlardır. Buradaki Müslümanlarla ilişkiler noktasında Kanûnî dönemi ayrı bir öneme hâizdir. Zira mezkûr sultan; mesele ile yakından ilgilenmek üzere, zaten o vakitlerde donanmasıyla İspanya sahillerinde faaliyet gösteren Barbaros Hayreddin'i görevlendirmiş ve onun kumandanlığında 1529 senesinde gerçekleştirilen yedi farklı sefer sayesinde İspanya'dan tam 70.000 Müslüman tahliye edilmiştir. Bu Arapların bir bölümü de daha önceki göç hadiselerinde de olduğu gibi yine Galata ve İstanbul'a getirilerek, kitleler halinde buralara yerleştirilmiştir. 1570'ler ve sonrasında da aynı şekilde Osmanlı topraklarına gerçekleşen toplu göç devam etmiş ve bu hareketlilik 1610'lara kadar sürmüştür. Bkz. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 148; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, c. XI, 1995, s. 216.

[94] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Eyice, *Galata ve Kulesi*, s. 16; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.

[95] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 941.

[96] *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000/M. 1573-1591)*, c. XXXIV, Talip Mert ve Rıfat Günalan (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, s. 173.

[97] *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1024-1029/M. 1615-1620)*, c. XXXVIII, Ayhan Işık ve Esra Yıldız (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, s. 112.

[98] *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil (H. 1051-1053/M. 1641-1644)*, c. XXXIX, Sabri Atay ve Rasim Erol (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, s. 136.

[99] *Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil*, s. 209.

Zilhicce 1073/Temmuz 1663 tarihli bir hükme[100] baktığımızda ise Câmi'i Kebîr yine sadece mahalle adı olarak geçmekte, ancak mezkûr cami "Arab Câmi-i Şerîfi" olarak isimlendirilmektedir. Aynı seneye tarihlenen bir vakfiye sûretinde[101] de yapıya "Arab Câmii" denilmektedir. Görüldüğü üzere şer'iyye sicillerinde XVII. yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren Arab Câmii adı kullanılmaya başlanmış ancak eski ismi de bir anda tamamen ortadan kalkmamıştır. Burada değinilmesi gereken bir başka husus, mâbedin adının değişmesi sonrasında bulunduğu mahallenin bir müddet daha *Câmi-i Kebîr* olarak adlandırılmaya devam etmesidir. Fakat zamanla bu durum da değişikliğe uğramaya başlamış ve mezkûr mahallenin adı 1077/1666-1667 senesine ait olan üç farklı hükmün ikisinde[102] "Arab Câmii Mahallesi", diğerinde[103] de "Arab Câmi-i Şerîf Mahallesi" şeklinde zikredilmiştir. 1087/1676 senesine ait bir hükümde[104] ise yine Câmi-i Kebîr Mahallesi olarak ifade edildiğine rastlanılır.

Tournefort seyahatnâmesinde, eski kilisenin Gırnatalı Müslümanlara hizmet verebilmek için Dominikenlerden alındığını söylemek suretiyle tebdil tarihini yanlış aktarmaktadır.[105] XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'da bulunan Carbognano ise Arap Camii'nden bahsederken, *"Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) İspanya'dan göç eden Mağriblilerin isteğine uyularak camiye çevrilmiştir"* diyerek, yine gerçekle hiç ilgisi olmayan daha farklı bir iddia ortaya koymuş,[106] muhtemelen Arapların bölgeye olan yoğun göçlerinin Kanûnî döneminde gerçekleşmesi ve buna bağlı olarak da mezkûr dönemde bölgedeki nüfûzlarının giderek artması neticesinde mâbedin Arap Camii olarak adlandırılmasını yanlış yorumlamıştır. Halil İnalcık da Belin[107] ve Hascluk adındaki iki Batılı yazarın, söz konusu kilisenin bölgeye gerçekleştirilen yoğun Arap göçü neticesinde camiye çevrildiğine inandıklarını tespit

[100] *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663)*, c. XL, Fuat Recep ve Salih Kahriman (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, s. 342.
[101] *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 88, 90.
[102] *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667)*, c. XVII, Rıfat Günalan (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 122, 298.
[103] *Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, s. 270.
[104] *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676)*, c. XVIII, Salih Kahriman vd. (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 90.
[105] Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi-II. Kitap*, Stefanos Yerasimos (ed.), Teoman Tunçdoğan (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 36.
[106] Cosimo Comidas de Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Erendiz Özbayoğlu (çev.), İstanbul: Eren Yayınevi, 1993, s. 77.
[107] Belin'e göre tebdil işleminin gerçekleştiği tarih 1535'dir. Yani mezkûr yazar da Kanuni dönemine işaret etmektedir. Bkz. Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 940.

etmiş ve bu iddiayı eleştirmiştir.[108] Zîra tahvil işleminin daha II. Mehmed zamanında yapılmış olduğu Fatih vakfiyelerinde de kayıtlı olduğu üzere kesin bir bilgidir.

Arap Camii'nin bilinen en eski onarımı III. Mehmed (1595-1603) döneminde gerçekleştirilmiştir.[109] Zaman içerisinde Galata'da vukû bulan yangınlardan önemli ölçüde etkilenmiş olan mâbedin, bu sebepten ötürü muhtelif dönemlerde ciddi onarım çalışmaları geçirdiği bilinmektedir.[110] Nisan 1660 tarihinde meydana gelen ve mezkûr semtin dörtte birini tamamen harap eden bir yangında, özellikle Karaköy ve Perşembe Pazarı'nın zarar gördüğü, buradaki kiliselerin tahrip olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[111] Dolayısıyla söz konusu bölge dâhilinde bulunan Arap Camii de muhtemelen bahsi geçen yangından etkilenmiş olmalıdır, lâkin bunun ne boyutta olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1731 senesinde çıkan ve Azapkapı semtini neredeyse bütünüyle yok eden şiddetli yangında harap olmasının akabinde ise cami, II.Mustafa'nın eşi ve I. Mahmud'un annesi Sâliha Sultan (ö. 1739) tarafından 1147/1734-1735 yıllarında başlatılan *yapılarda yenilenme hareketi* kapsamında[112] büyük ölçüde tamir ettirilmiş ve aynı zamanda da genişletilmiştir.[113] Ayrıca Hadîka'dan öğrendiğimize göre Sâliha Sultan, mezkûr camide mevlîd-i şerîf ve eczâ-i şerîf kırâatı için vakıf kurmuş, hademe maaşlarını da arttırmıştır.[114]

XVII ve XVIII. yüzyıllarda meydana gelen depremler neticesinde de zarar gören yapı, muhtemelen 12 Zilhicce 1179/22 Mayıs 1766[115] depreminden fazlaca etkilenmiş ve III. Mustafa (1757-1774) zamanında büyük ölçüde yenilenmiştir.[116] Daha sonra 14 Cumâde'l-ûlâ 1222/20 Temmuz 1807 günü Galata'da vuku bulan ve on altı saat süren yangında zarar görmesinin ardından ise hemen onarımına başlanılarak bu tahribâtın izleri kısa sürede giderilmiştir.[117] Palazzo mezkûr yangında, caminin ahşap

[108] Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 149.
[109] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80; Palazzo, *Arap Camii*, s. 29.
[110] Palazzo, *Arap Camii*, s. 25.
[111] Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, c. I, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1963, s. 341-342; Necdet Sakaoğlu, "Yangınlar", *DBİA*, c.VII, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994, s. 430.
[112] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.
[113] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Palazzo, *Arap Camii*, s. 27.
[114] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 427.
[115] Cezar, "İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 389-390.
[116] "Arap Camii-Büyük Keşif", *NTV Tarih*, İstanbul: NTV Yayınları, Nisan 2012, sy. XXXIX, s. 40.
[117] Cezar, "İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 367; Sakaoğlu, "Yangınlar", s. 434. Ayvansarâyî, bahsi geçen yangının tarihini 8 Cumâde'l-ûlâ 1222/14 Temmuz 1807 olarak kaydetmiştir. Bkz. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 427. Cezar'ın, Tarih-i Cevdet'den naklettiği

kısımlarının tamamen yandığını ve 1808 yılında neredeyse yeniden yapıldığını söyler.[118] Hadîka'da bu tamirin cânib-i haremeynden karşılandığı belirtilmektedir.[119] Arap Camii'nin günümüze ulaşmış olan minberinde ve mihrap sofasının kuzeydoğusunda yer alan küçük odadaki mihrabiyede IV. Mustafa (1807-1808)'nın tuğrasının bulunması da mâbedin zikredilen yıllarda geçirmiş olduğu tamirâtı ortaya koymaktadır.

Kırım Savaşı'na tesâdüf eden 1854-1855 senelerinde de kısmen onarım görmüş olan mâbede,[120] 1285/1868-1869 senesinde II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan (1826-1899) birtakım ilaveler yaptırmıştır.[121] Wiener, 1807 senesindeki tamirâtı Âdile Sultan'a atfeder,[122] ancak mezkûr sultanın 1826 senesinde doğduğu bilindiğinden[123] bu malumâtın hiçbir doğruluk payı bulunmamaktadır.

6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894 depreminin[124] ardından hasar gören yapı yeniden ele alınmıştır.[125] Halûk Çetinkaya tarafından yayınlanmış olan 13 Safer 1318/12 Haziran 1900 tarihli arşiv belgesinde, o dönem mâbedin onarımı için 7000 kuruşluk bir bütçe ayrıldığı görülmektedir.[126]

Arap Camii'ndeki en kapsamlı restorasyon ise, 1913-1919 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.[127] Camiye birtakım ilavelerin de yapıldığı bu proje, Mimar Kemalettin Bey tarafından tasarlanmış ve Giritli Hasan Bey'in denetiminde hayata

---

bu tarihi Eyice, 6 Cumâde'l-ûlâ 1222/12 Temmuz 1807 olarak zikretmiştir. Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326. Câbî Ömer Efendi tarihinde; 11 Rebiü'l-âhir 1223/6 Haziran 1808 tarihinde vuku bulan bir yangında, "*Arab Câmi'i ve ol havâli küllî*"sinin ihrak olduğu zikredilmiştir. Bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani): Tahlil ve Tenkidli Metin*, Mehmet Ali Beyhan (haz.), c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. 180.

[118] Palazzo, *Arap Camii*, s. 26.

[119] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 427.

[120] Palazzo, *Arap Camii*, s. 26; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.

[121] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326-327. Söz konusu makalede Âdile Sultan'ın, sarnıç ve şadırvandan oluşan ilaveleri, kocası Mehmed Ali Paşa ile birlikte yaptırdığı yazılmıştır. Halbuki mezkûr sultan bu aksamı, kocasının vefatı akabinde, onun ruhu için yaptırmıştır ki bu durum şadırvanın kitâbesinde de zikredilmektedir.

[122] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80. Halûk Çetinkaya da muhtemelen Wiener'in vermiş olduğu bilgiye dayanarak 1807 senesindeki onarımı Âdile Sultan'a atfetmiştir. Bkz. Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 203.

[123] Bkz. Nihat Azamat, "Âdile Sultan", *DİA*, c. I, 1988, s. 382-383; Ferdâ Mazak, *Sultan II. Mahmud'un Kızı Âdile Sultan*, İstanbul: Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı, 2000.

[124] Cezar, "İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 392.

[125] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 40.

[126] Halûk Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul: Its Architecture and Frescoes", *Anatolia Antiqua Eski Anadolu*, 2010, sy. XVIII, s. 172.

[127] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.

geçirilmiştir.[128] Kemalettin Bey'in hazırlamış olduğu 14 Mart 1910 ve 26 Haziran 1913 tarihli ayrıntılı çizimler, yapının o dönemdeki durumunu göstermektedir. Ayrıca bunlar detaylı şekilde incelendiğinde söz konusu projenin kısmen uygulandığı anlaşılmaktadır.[129]

Eyice, mâbedin XX. yüzyılın ortalarında harap bir halde bulunduğundan bahsetmiş ve tamire ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.[130]

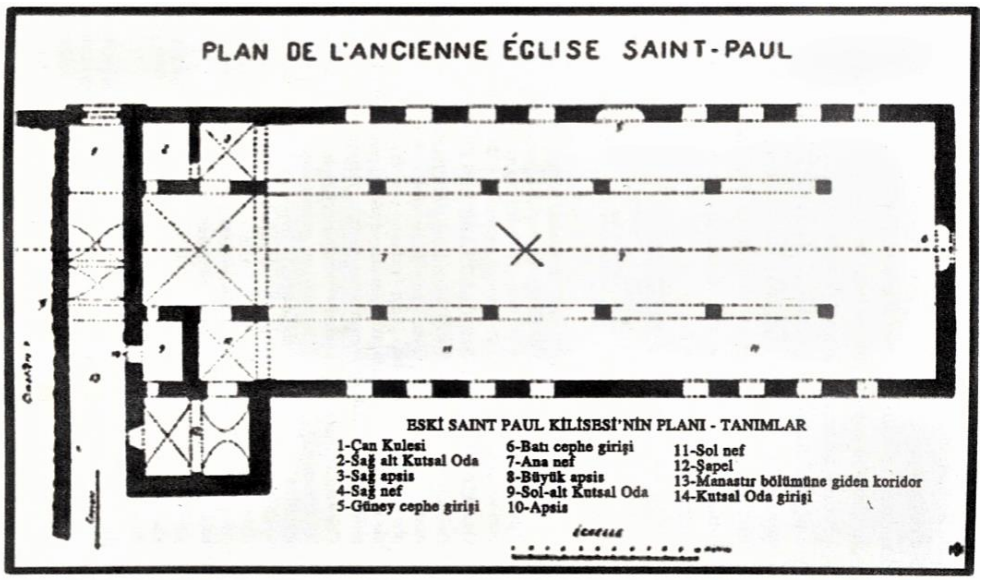
1999 depremi sırasında harem mekânının güneydoğu bölümündeki sıvaların dökülmesi neticesinde, burada yer alan freskolar ortaya çıkmış ve Halûk Çetinkaya ile o dönem Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde görevli olan Prof. Dr. Stephan Westphalen tarafından eski kilise binasında incelemeler gerçekleştirilmiştir. 2006 senesinde ise, Çetinkaya'nın bilimsel danışmanlık yapacağı bir rölöve çalışması kararı alınmış ve yapı bu kapsamda da detaylı şekilde tetkik edilmiştir.[131] Daha sonra, 2010 İstanbul Avrupa Kültür Başkenti projesi kapsamında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmeye başlanmış ve Haziran 2010-Mayıs 2011 tarihleri arasında yapılması planlanan geniş şümullü bu çalışmalar[132] ancak Mart 2012'de nihâyete erdirilebilmiştir.[133] Günümüzde iyi durumda olan Arap Camii ibadete açık vaziyettedir.

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

San Paolo e San Domenico Kilisesi, bazilikal plan tipine sahip gotik üslûpta bir yapıdır.[134] Tarihî seyir içerisinde gerek depremlerden gerekse de Galata'da meydana gelen yangınların hemen hemen hepsinden etkilenmiş olan mâbed, bilhassa bu sebeplerden ötürü farklı dönemlerde ciddî onarım çalışmaları geçirmiş ve dolayısıyla da günümüze kadar geçen süre zarfında yapının orijinal görünümü önemli ölçüde değişikliklere uğramıştır.

---

[128] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 41-42; Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 203.
[129] Bkz. *İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, Afife Batur (ed.), Ankara: TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını, 2009, s. 7-13.
[130] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 941.
[131] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 199-200.
[132] *Kentsel Projeler/Restorasyon*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, s. 70-71; "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 36.
[133] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 44-45.
[134] Semavi Eyice, "Gotik (İslâm Ülkelerinde ve Türkiye'de Gotik Mimari", *DİA*, c. XIV, 1996, s. 118.

Çizim 2 Arap Camii'nin esasını oluşturan eski kilisenin tahmini planı.[135] (M. De Nari)

Palazzo; kilisenin genel planı ve dış görünümü itibariyle, genişlik ve yüksekliği hariç olmak üzere genel anlamda bugünkü binaya çok benzediğini, hatta güneydoğu, güneybatı ve kuzeybatı cephelerinin kısmen eski halleriyle ayakta olduğunu belirtmekte, sonradan yapılmış olan kuzeydoğu cephesinin ise önceki haline yakın özellikler taşıdığını düşünmektedir. Ancak bununla beraber pencerelerin şekli ile dizilişlerinde ve kapılarda değişiklikler yapıldığının da altını çizmektedir.[136] Muhtelif zamanlarda uygulanan restorasyonlarda yapının pek çok değişikliğe uğradığını söyleyen John Freely de söz konusu müdahalelere rağmen buranın oldukça tipik bir Orta Çağ Latin Kilisesi görünümünü koruyan, özgün bir gotik bina olduğunu ifade etmektedir.[137]

[135] Palazzo, *Arap Camii*, s. 31.
[136] Palazzo, *Arap Camii*, s. 29-30.
[137] Brendan Freely ve John Freely, *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, Yelda Türedi (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 38.

Fotoğraf 11 Arap Camii'nin güneybatı cephesi.

Dikdörtgen biçimindeki bu Katolik kilisesi, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanmaktadır. Dolayısıyla da apsisinin yönü, tam doğuya yani Kudüs'e doğru bakması gerekirken güneydoğuya yönelmiş vaziyette olup Kâbe istikâmetine daha yakındır. Yapının kilise olarak kullanıldığı süreçteki mimarî husûsiyetleri hakkında yeterli bilgi bulunamamakla birlikte, Eyice'nin de belirttiği üzere güneydoğu bölümünün yakın zamana kadar orijinalliğini koruduğu; özellikle apsis ile bunun her iki yanında yer alan kısımların üzerini örten ve gotik mimarînin en belirgin özelliklerinden olan kaburgalı tonozlar ile sivri kemerlerden anlaşılmaktaydı.[138]

Palazzo'nun bu konuda görüşlerine başvurduğu İtalyan mimar M. De Nari'nin 1946 senesinde hazırlamış olduğu rapor ile tahminî olarak çizdiği plan ve kesite göre San Paolo e San Domenico Kilisesi esasında teknik olarak üç nefli olup; orta nef 7.50 m., yan neflerin her biri de 3.92 m. genişliğindeydi. Dolayısıyla eski kilisenin genişliği, apsis ile her iki yanında yer alan hücrelerin toplam genişliği kadar, yani yaklaşık 15.60

[138] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327; Semavi Eyice, "Arap Camii", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 295; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.

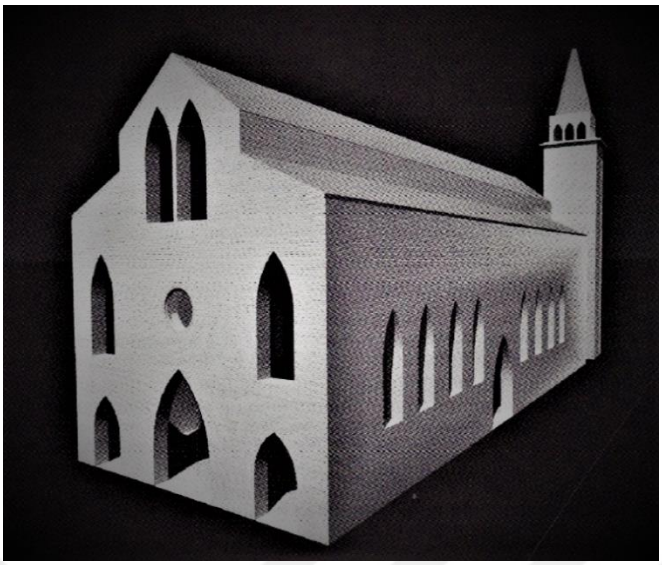
m. ölçüsündeydi. İçten uzunluğu 47.57 m. olan yapının[139] orijinal yüksekliğinin ise; orta nefte 16.80 m., yan nefler de 8.80 m. olduğu düşünülmektedir.[140]

Naostan, yapının güneydoğu ucundaki tonozlu kısımlara geçiş ise üç sivri kemerle sağlanmaktadır ki bunlardan apsis bölümüne açılan kemer, yanlardakilere nazaran daha geniş ve yüksektir.[141] Mâbedde gerçekleştirilen son dönem restorasyonlarında kapatılmış olması dolayısıyla bugün görülemeyen mezkûr kısımların şekilleri, eski fotoğraflardan müşahede edilebilmektedir. Ayrıca Halûk Çetinkaya'nın 2006 senesinde yapıda gerçekleştirmiş olduğu incelemeler kapsamında çatı arasına girilmiş ve böylelikle de binanın, günümüzde naosun üzerini örten düz ahşap tavanın içerisinde kaldığından dolayı varlığı bilinemeyen birtakım yapısal özellikleri ortaya çıkartılmıştır.[142]

[139] De Nari, caminin uzunluğunun; güneybatı beden duvarını göz önünde bulundurmak suretiyle 45 m. olduğunu düşünmektedir.
[140] Palazzo, *Arap Camii*, s. 27, 29, 32-33.
[141] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944. De Nari, 1946 senesinde hazırlamış olduğu raporda; sivri kemerlerin, sütun başlıkları üzerine oturtulmuş yarı yuvarlak kirişlerle süslendiğini ve sütun başlıklarının da duvardan çıkan yarı yuvarlak kesitli küçük sütunlar tarafından desteklendiğini belirtmiştir. Ayrıca tüm bunların beyaz boya ile boyanmış olduğunu da ifade etmiştir. Ancak günümüzde bahsi geçen sütun başlığı ya da sütunlara dair herhangi bir emâre bulunmadığı gibi, mevcut eski fotoğraflardan da böyle bir aksam tespit edilememektedir. Bkz. Palazzo, *Arap Camii*, s. 33.
[142] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 200.

Çizim 3 Arap Camii'nin ilk yapıldığı dönemdeki olası görünümü.[143] (Tayfun Öner)

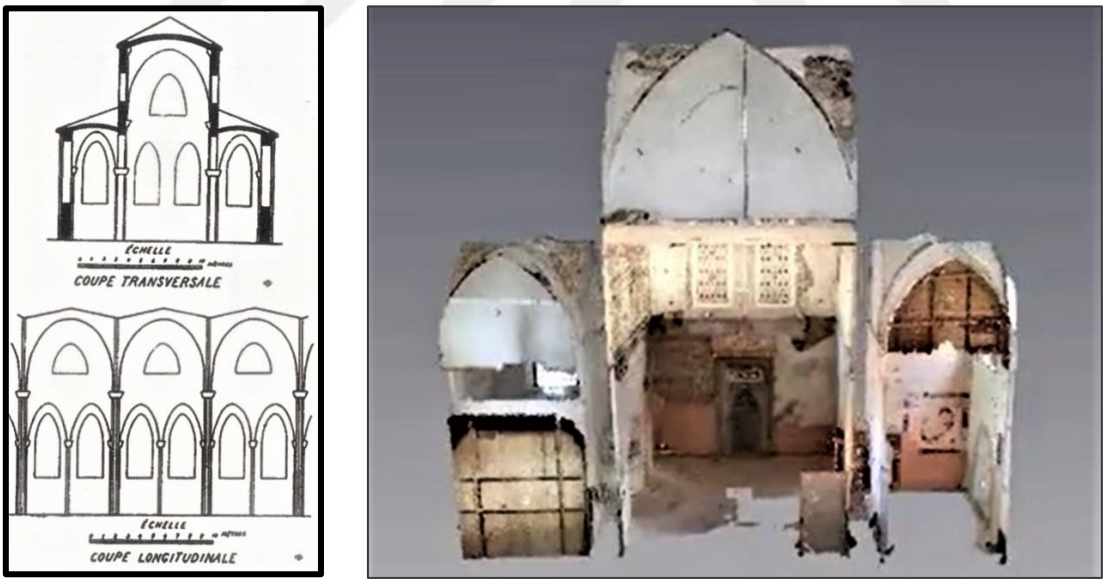

Çizim 4 Arap Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının orijinal halini gösteren aksonometrik yeniden canlandırılışı.[144]

[143] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 211.
[144] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 174.

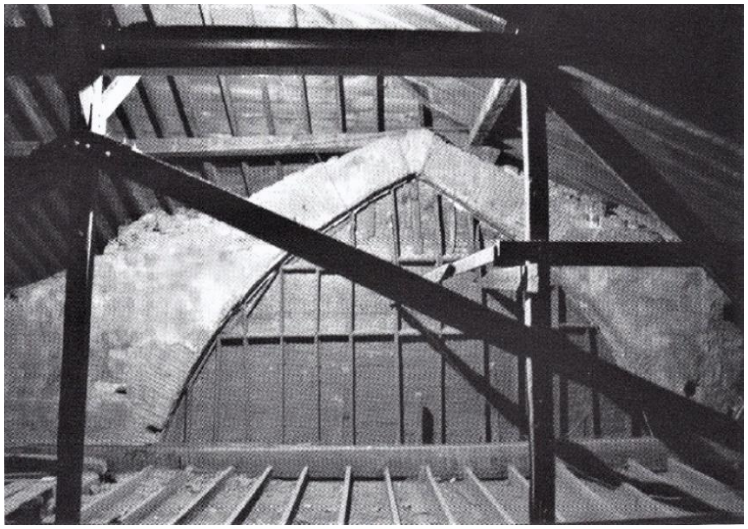

Fotoğraf 12 Solda, Arap Camii hareminin, 1913 senesindeki görünümü.[145] Sağda, eski apsis bölümünün üzerini örten kaburgalı tonozun görünümü. Üstteki küçük pencere esasında dairevî formdayken, Türk döneminde fotoğrafta görülen şeklini almıştır.[146] (Mustafa Cambaz, 2005)

Çizim 5 Sol tarafta; kilisenin, M. De Nari tarafından çizilen muhtemel iç yapısı.[147] Sağda ise, yapının son restorasyonunu gerçekleştiren Solvotek Mühendislik'in hazırlamış olduğu 3d lazer tarama animasyonunda, yapının güneydoğu cihetinin görüntüsü.[148]

[145] Eugenio Dalleggio D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami (Antica Chiesa di S. Paolo a Galata)*, Genova: Atti della Società Ligure di Storia Patria, 1942, s. 18.
[146] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3643 (15.04.2018).
[147] Palazzo, *Arap Camii*, s. 34.
[148] Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk (11.02.2017).

Fotoğraf 13 Apsis bölümüne açılan büyük sivri kemer. Günümüzde, yapının tavan arasında kalmış olduğundan dolayı iç mekândan görülememektedir.[149] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

De Nari'ye göre; mâbedin içerisinde, apsisin hemen sol tarafında bulunan, yarısı duvara gömülü vaziyetteki sütunun mevcudiyeti, naosta ara kemerlerin ve yan neflerin olduğunu kanıtlamaktadır. Dolayısıyla da uzunlamasına gelişen mekânın, iki destek dizisi ile üç nefe ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır.[150] Orta nefin güneydoğu ucuna ise, dışarıya taşkın dikdörtgen planlı ve üzeri kaburgalı tonoz ile örtülü apsis yerleştirilmiştir. Apsisin her iki yanında, yan nefler hizasında bulunan ve içten 4.40 m. uzunluğunda olan, yine kaburgalı tonoz ile örtülü küçük bölümlerin devamında ise; kuzeydoğudaki *prothesis*, güneybatıdaki de *diakonikon* olarak adlandırılan küçük odalara geçilmektedir ki beşik tonozlu bu hücrelerin uzunluğu yaklaşık 2.50 m.dir. Apsis ile aynı hizada sonlanan bu odalar dolayısıyla yapının güneydoğusundaki beden duvarı düz bir görünüm arzetmekte ve böylelikle de kilise mimarisinde sıklıkla görüldüğü üzere apsisin dışarıya taşkın olma durumu burada gizlenmiş olmakta, yani mâbedin görünür bir apsis çıkıntısı bulunmamaktadır.

Nartekse sahip olmayan yapının kuzeydoğu cephesine bitişik şekilde, doğu ucundan başlayıp apsis ile aynı hizada sonlanan ve üzeri iki çapraz tonoz ile örtülmüş olan şapel bölümü bulunmaktadır ki burası orijinal tonozlarıyla birlikte günümüze kadar ulaşmıştır. 4.89 m. genişliğinde ve 6.36 m. uzunluğundaki bölümün yüksekliği ise yaklaşık 3.67 m.dir. De Nari de hazırlamış olduğu planda burayı şapel olarak göstermektedir.[151] Wiener'in, "*kilisenin kuzeydoğu nişinde bulunan ve Cenovalı*

[149] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 184.
[150] Palazzo, *Arap Camii*, s. 32-33.
[151] Palazzo, *Arap Camii*, s. 31.

ailelere mezar işlevi gören küçük şapeller" ifadesi ile kastettiği, ayrıca "*Meryem ve Nikolaus Şapeli*" olarak isimlerini zikrettiği bölüm de burası olmalıdır.[152] Eyice de kilisenin bitişiğinde bulunan Meryem ve Nikola adlarını taşıyan şapelin, ileri gelen bazı Ceneviz ailelerine mezar şapeli olarak işlev gördüğünü belirtmiştir.[153] Palazzo'nun naklettiği üzere, P. Loenertz'in "*Gezgin Rahipler Topluluğu*" adlı eserinden ulaşılan; Peralı bir asilzâdenin vasiyetinde, Saint Dominique Kilisesi'ndeki Meryem Ana Şapeli içerisinde inşa ettirdiği anıta gömülmek istediği bilgisi de söz konusu tanımlamayı teyit eder niteliktedir.[154]

Fotoğraf 14 Eski kilisenin şapel bölümüne geçişi sağlayan giriş açıklığı.

Fotoğraf 15 Şapel bölümünün üzerini örten tonozlar.

[152] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.
[153] Eyice, "Arap Camii", *DBİA*, s. 294.
[154] Palazzo, *Arap Camii*, s. 91.

Genel olarak iki sıra moloz taş ve üç sıra tuğladan müteşekkil almaşık duvar örgüsü tekniği kullanılarak inşa edilmiş olan mezkûr kilisenin esasında, güneybatı ve kuzeybatı cephelerinde olmak üzere naosa açılan iki girişi mevcut idi. Pencereler ise, Palazzo'nun Dalleggio'dan aktardığına göre; üst üste iki sıra halinde düzenlenen gotik sivri kemerli açıklıklardı.[155] Eyice, yapının eski pencere kemerlerinin bariz bir şekilde dış duvarlarda görüldüğünü;[156] Palazzo da caminin güneybatı cephesinde, çan kulesi yakınında yer alan pencerelerden birine ait büyük bir kemer izinin hâlâ farkedilebildiğini belirtmektedir.[157] Bu hususta De Nari, 1946 senesine tarihlenen raporunda; orijinal pencere kemerlerinin kavuşma noktalarının hemen hemen tamamının mevcut olduğunu zikretmiştir.[158] Çetinkaya; mâbedin her iki yan cephesi boyunca, gotik mimarinin başlıca öğelerinden biri olan sivri kemere hâiz vitraylı pencerelerin bulunduğunu ifade etmektedir.[159] Ayrıca araştırmacının konuyla ilgili makalesinde yer vermiş olduğu restitüsyon denemesinde bunlar, tek sıra halinde bulunan uzun pencereler şeklinde gösterilmiştir.

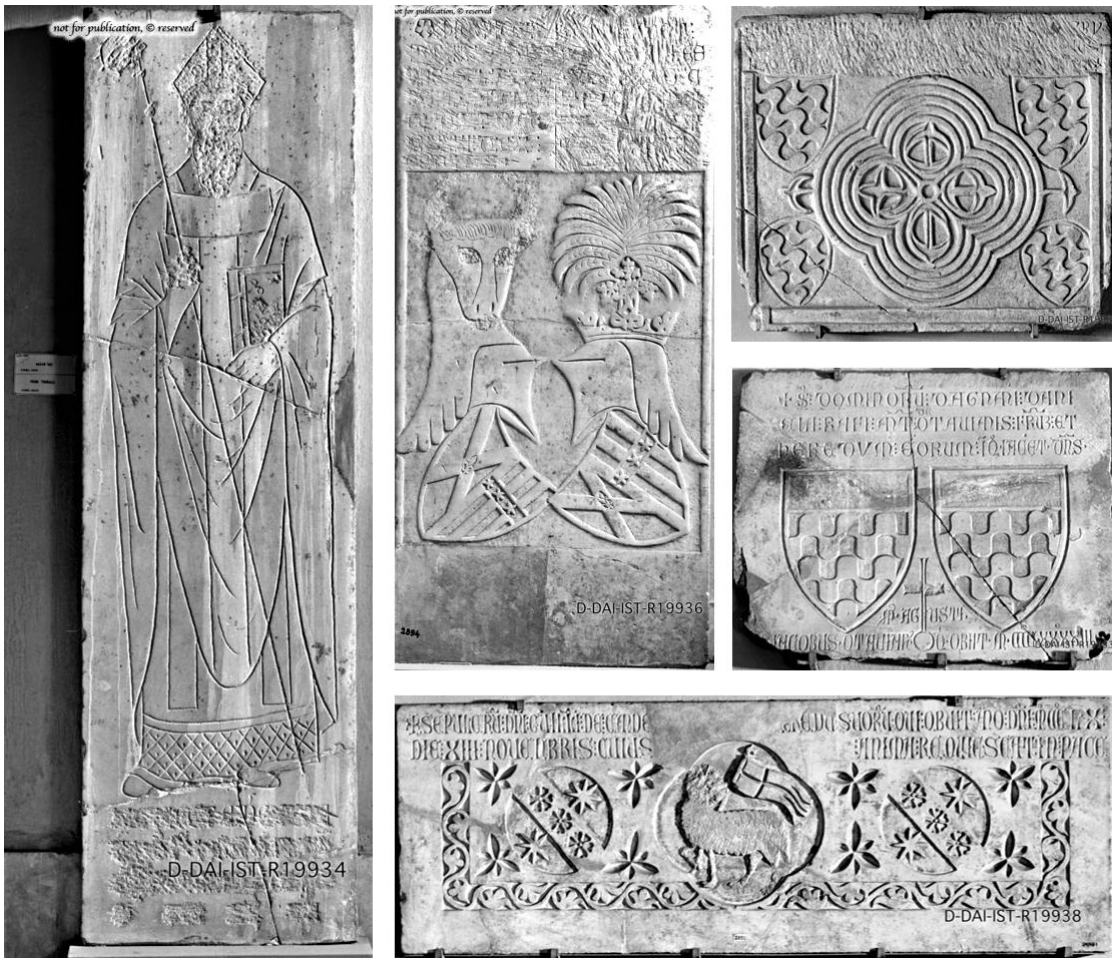
Yapının apsis duvarında ise, sivri kemerli ikiz pencere ile bunların üzerinde yer alan küçük bir gül pencere mevcuttu[160] ki söz konusu açıklıklar günümüzde hâriçten müşahede edilebilmektedir.

Fotoğraf 16 Yapının güneybatı cephesinde, kulenin hemen sol yanında yer alan pencerenin net bir şekilde görülebilen orijinal sivri kemeri.

[155] Palazzo, *Arap Camii*, s. 27.
[156] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 945.
[157] Palazzo, *Arap Camii*, s. 30.
[158] Palazzo, *Arap Camii*, s. 32.
[159] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 210.
[160] Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 47, 49.

1913-1919 yılları arasındaki tamirât esnasında, yapının ahşap döşemesi altında Cenovalılara ait armalı ve kitâbeli mezar taşları bulunmuş, ayrıca yine iç mekânda Bizans korkuluk levhaları da ortaya çıkarılmıştır.[161] Akabinde ise eski kilisenin zeminini oluşturan bu taş ve levhalar, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmek suretiyle koruma altına alınmıştır.[162]

Fotoğraf 17 Arap Camii döşemesi altında bulunan ve XX. yy. başlarında Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen, Cenevizlilere ait mezar taşlarından bazıları.[163] Soldaki mezar taşı, 1347 senesinde ölen Tiflis piskoposu Giovanni'ye aittir. Sağ tarafta, en altta yer alan ise mâbeddeki, 1260 senesine tarihlenen en eski mezar taşıdır.[164]

Mâbedin iç mekânının fresko ve mozaiklerle tezyin edilmiş olduğu da yine 1913-1919 tamiratı esnasında ortaya çıkan izlerden anlaşılmış; fakat akabinde bunların üzeri, tahrip edilmeden sıvayla örtülmüştür. 1999 depreminin tesiri neticesinde,

[161] Bkz. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Resimli Rehber*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 111-112, 122-124.
[162] Eyice, *Galata ve Kulesi*, s. 17; Öz, *İstanbul Camileri*, c. II, s. 5; Palazzo, *Arap Camii*, s. 22-26; Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 203.
[163] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1897308 (09.03.2018); Aldo Gallotta, "Ceneviz", *DİA*, c. VII, 1993, s. 364.
[164] Bkz. D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami*, s. 27, 52-53.

güneydoğu cihetindeki sıvaların bazı bölümlerinin dökülmesiyle beraber söz konusu duvar resimlerinin bir kısmı da yeniden gün yüzüne çıkmış; hatta 2010 senesinde başlanacak olan onarım çalışmalarına kadar geçen süre zarfında sürekli sıva parçalarının dökülmeye devam etmesi nedeniyle, mâbedin apsisini örten tonozun altına da bir ağ gerilmiştir ki bu durum yapının eski fotoğraflarında müşahede edilebilmektedir. Dolayısıyla yaklaşık on yıl süresince mezkûr resimler görünür vaziyette kalmıştır. Ayrıca 2007 senesinde mâbedde gerçekleştirilen incelemeler kapsamında Halûk Çetinkaya tarafından, naosun üzerini örten düz ahşap tavan ile çatı arasında oluşturulmuş olan bölüme girilmiş; bu sayede de apsisin önünde yer alan, tuğladan örülmüş büyük sivri kemerin etrafındaki fresko kalıntıları ile mezkûr kemerin, üzerinde haç motifi bulunan kilit taşı tespit edilmiştir.[165] 2010-2012 seneleri arasında yapıda gerçekleştirilen geniş şümullü restorasyon çalışması kapsamında ise; zaten kısmen görünür halde bulunan, apsis ve çevresindeki resimlerin aslında geniş duvar satıhlarında devam ettiği anlaşılmıştır. Tonozlar da dâhil olmak üzere yapının apsis bölümü ve yanındaki kısımları ile güneybatı ve kuzeybatı duvarlarının bazı yerlerinde bulunan; Hz. İsa, Hz. Meryem, havariler ve azizlerin tasvir edildiği dinî içerikli muhtelif konuları ihtiva eden mozaik ve freskoların, uzmanlar tarafından dikkatle incelenerek, temizlik ve bakımlarının yapılmasının ardından üzerleri, bunlara zarar vermeyecek birtakım malzemelerle tekrar kapatılmıştır.[166]

[165] Bkz. Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 207.

[166] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 34-46; Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 199-200, 203-210; Palazzo, *Arap Camii*, s. 22-26. Bu duvar resimlerinden bazıları, ilk kez NTV Tarih Dergisi'nde yayınlanmıştır. Çetinkaya da mezkûr makalesinde bunların büyük bir kısmını tarif etmektedir. Ayrıca Solvotek Mühendislik tarafından hazırlanmış olan, Arap Camii'nin 3d lazer tarama ile oluşturulmuş animasyonunda; bahsi geçen mozaik ve freskolar ile bunların konumları net bir şekilde görülebilmektedir. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk (11.02.2017).

Fotoğraf 18 Apsis bölümünün güneybatısında yer alan kaburgalı tonoz ile örtülü mekânın, güneydoğu cihetindeki kemer aynası içerisinde bulunan ve Hz. Meryem'in Hz. İsa tarafından taçlandırılması sahnesinin tasvir edildiği fresko.[167] (NTV Tarih Dergisi)

Fotoğraf 19 Apsis bölümünü örten tonoz ve üzerinde bulunan fresko kalıntıları.[168] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

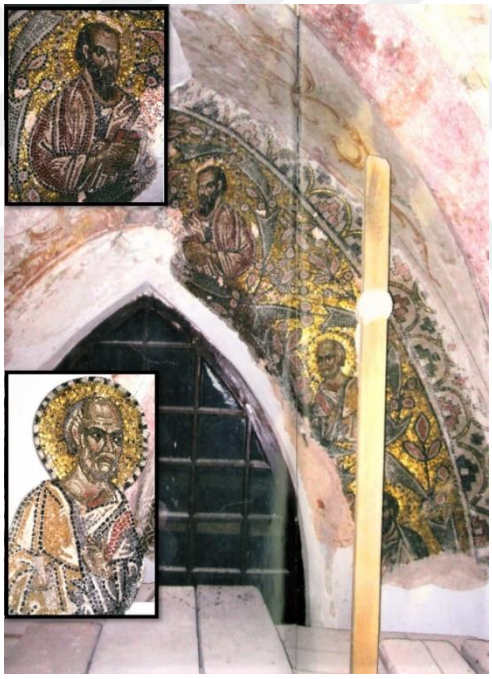
Çizim 6 Apsis bölümünün üzerini örten tonozda yer alan fresko kalıntılarının çizimi.[169] (Serdar Akkaya)

[167] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 36-37. Hz. Meryem'in burada tam bir Katolik rahibesi giysisi içerisinde resmedildiğini belirten Çetinkaya; ayrıca, söz konusu freskonun üzerine daha sonra yapıldığını söylediği mozaiklerin, freskonun özellikle sağ kısmında hâlâ mevcut olduğunu da ifade etmektedir. Bkz. Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 209-210.
[168] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 206.
[169] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 180.

Fotoğraf 20 Apsis bölümünün güneybatı duvarında bulunan fresko kalıntıları. Üst kısımda Hz. İsa'nın doğumu, altta ise vaftizi tasvir edilmiştir.[170] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

Çizim 7 Apsis bölümünün güneybatı duvarında bulunan fresko kalıntılarının çizimi.[171] (Serdar Akkaya)

Fotoğraf 21 Apsisin kuzeydoğusunda yer alan tonozlu bölümün güneydoğu cihetindeki duvarda bulunan pencerenin, sivri kemeri etrafına yapılmış olan mozaik bezeme. Burada muhtemelen Hz. İsa'nın havarileri tasvir edilmiştir.[172] (NTV Tarih Dergisi)

[170] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 204.
[171] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 177.
[172] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 40-41.

Fotoğraf 22 Mâbedin güneybatı duvarında bulunan ve Hz. Meryem'in ölüm sahnesinin tasvir edildiği fresko.[173] (NTV Tarih Dergisi)

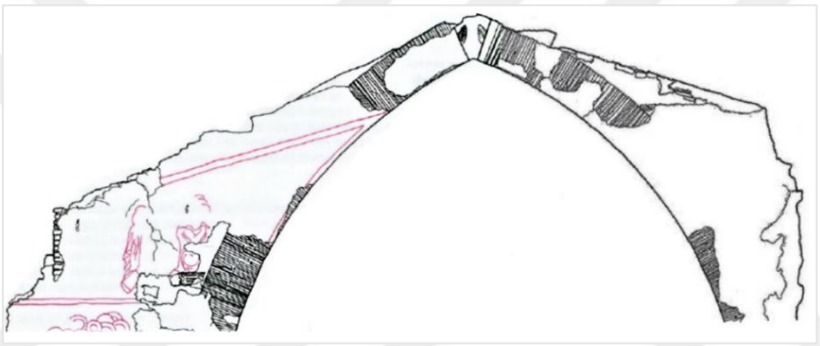
Fotoğraf 23 Apsis bölümünün önünde bulunan sivri kemer ve bunun kuzeydoğu tarafındaki fresko kalıntıları. Kemerin güneybatısında ise, herhangi bir bezeme günümüze ulaşmamıştır.[174] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

[173] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 38-39. Çetinkaya söz konusu freskonun yer aldığı nişin, "arkosolium (kemerli bir hücre şeklinde yapılmış ve genellikle içerisi resimlerle bezenmiş mezar şekli)" olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 210. Her iki makalede de bahsi geçen freskonun, eski kilise binasının kuzey nefinde yer aldığı kaydedilmiştir. Lâkin bilindiği üzere kuzey cihetiyle kastedilen aslında tam olarak yapının kuzeydoğusudur ve bu yöndeki cephe duvarı da Osmanlı döneminde, ileri alınmak suretiyle yeni baştan inşa edilmiştir. Dolayısıyla gerek bu bilgiden gerekse de mevcut fotoğraflardan, aslında bu freskonun mâbedin güneybatı nefinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

[174] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 207.

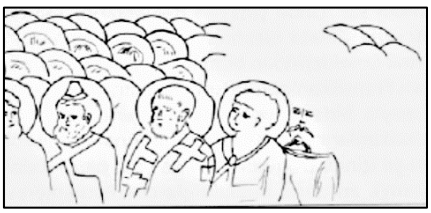

Fotoğraf 24 Apsis bölümü önündeki sivri kemerin kuzeydoğusunda yer alan, üç seviyeden müteşekkil fresko kalıntıları.[175] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

Çizim 8 Apsis bölümünün önünde bulunan sivri kemer ve etrafındaki fresko kalıntılarının çizimi.[176] (Serdar Akkaya)

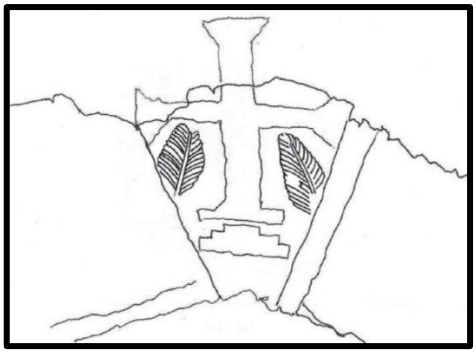

Fotoğraf 25 Apsis bölümü önünde bulunan sivri kemerin kuzeydoğusundaki fresko kalıntılarından, en alt sırada yer alan aziz tasvirlerinin yakından görünümü.[177] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

Çizim 9 Apsis bölümü önünde bulunan sivri kemerin kuzeydoğusundaki fresko kalıntılarının en alt sırasında yer alan aziz tasvirlerinin çizimi.[178] (Serdar Akkaya)

[175] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 208.
[176] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 184.
[177] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 209.
[178] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 209.

Fotoğraf 26 Apsis bölümü önünde yer alan büyük sivri kemerin kilit taşı. Üst kısmı kırılmış durumda olan kilit taşının üzerinde bulunan kabartma haç motifinin şekli, mevcut çizimlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca haçın her iki yanına da birer servi motifi işlenmiştir.[179] (Halûk Çetinkaya Arşivi)

Çizim 10 Apsis bölümü önünde yer alan büyük sivri kemerin kilit taşı ve üzerindeki bezemelerin çizimi.[180] (Serdar Akkaya)

San Paolo e San Domenico Kilisesi'nin en fazla dikkati üzerinde toplayan hususiyetlerinden bir diğeri ise, kuzey İtalya kiliselerinin kulelerine benzeyen kare kesitli çan kulesidir.[181] Apsis duvarına güney tarafından bitişik vaziyette olan mezkûr kule, Palazzo'nun Mamboury'den aktardığına göre; eskiden dört katlı olup, son katı çanlara tahsis edilmişti ve bu kat, her cephesinde haç şeklinde başlıkları bulunan sekizgen iki mermer kolon ile ayrılan sivri kemerli üçer pencere ile aydınlatılmaktaydı. Ayrıca kulenin, mâbedin çatısına bakan kuzeybatı cephesindeki penceresi ise ikiz kemerliydi.[182] Eyice burada, iki sütunla ayrılmış üçer pencerenin bulunduğunu,[183] şâyet dikkatle bakılacak olursa çan seslerini dışarıya verecek olan kemerli pencerelerin sıvanmış da olsa hâlâ görülebildiğini belirtmiştir.[184]

[179] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 207.
[180] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 185.
[181] Eyice, *Galata ve Kulesi*, s. 17.
[182] Palazzo, *Arap Camii*, s. 33-35.
[183] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 945.
[184] Semavi Eyice, Kişisel Görüşme, İstanbul: 26.12.2017.

Fotoğraf 27 Yapının esasında kule olarak yapılmış olan, günümüzdeki minarenin görünümü.

Çan kulesinin altından geçen dehliz, iki çapraz ve bir beşik tonoz ile örtülü olup, gotik kemerli bir kapı ile Galata Mahkemesi Sokağı'na açılmaktadır.[185] Avludan dehlize girildiğinde sağ tarafta kalan ve apsisin kuzeydoğusundaki küçük hücrenin

[185] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 945.

(prothesis) güneydoğu cephesini oluşturan duvarda, muhtemelen önceleri buraya girişi sağlayan ancak daha sonra kapatılan bir kapının kemeri müşahede edilmektedir ki De Nari de hazırlamış olduğu planda; bahsi geçen noktayı, apsisin kuzeydoğu tarafındaki "kutsal odanın girişi" olarak göstermiş,[186] aynı şekilde Arseven de yine bu hususa işaret etmiştir. Ayrıca müellif; mezkûr kemerin ilerisinde, dehlizin duvarına sabitlenmiş halde bulunan zengin tezyinatlı mermer kapı sövesinin, esasında kulenin altındaki kapıya ait olduğunu ve bilâhare, muhafaza maksadıyla bugünkü mevcut yerine konulduğunu belirtmiştir.[187] Eyice bu geçitte, Bizans devrine ait tuğla duvar kalıntılarına rastlandığını da zikretmiştir.[188]

Fotoğraf 28 Arap Camii'nin güneydoğusunda yer alan minarenin altındaki dehliz. Avludan dehlize doğru giderken hemen sağ duvarda, esasında prothesis hücresine açıldığı düşünülen ancak sonradan kapatılmış olan girişin kemeri görülmektedir.

[186] Bkz. Palazzo, *Arap Camii*, s. 31.
[187] Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 50.
[188] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327

Fotoğraf 29 Minarenin altındaki dehliz bölümü ve üst örtüsü.

Fotoğraf 30 Minarenin altındaki dehliz bölümünde yer alan kalıntı.

Fotoğraf 31 Mâbedin, kulenin altındaki dehliz bölümüne bakan güneydoğu beden duvarına sabitlenmiş olan mermer kapı sövesi.

Saint Paolo Kilisesi'nin içinde bulunduğu Dominiken Manastırı'na dair ise hiçbir iz kalmamıştır. Palazzo'nun belirttiğine göre söz konusu manastır, bugünkü yapının kuzeydoğusunda bulunan avluda yer almakta ve binaya paralel olarak uzanmaktaydı. Ayrıca çan kulesinin altında bulunan kapıdan, apsis duvarı boyunca giriş yapılmaktaydı.[189] Osmanlıların fethinin ardından manastıra ne olduğunu belirten kesin bir bilgi ise bulunmamaktadır. Ancak Palazzo, Dominikenlerin birkaç sene için de olsa burada ikâmet etmeye devam ettiklerini tahmin etmektedir.[190]

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Eski kilise binası, camiye tahvil edilmesinin akabinde yeni kimliğinin gereklerine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve mâbede birtakım ilâveler yapılmıştır. Günümüze ulaşıncaya kadar gerek zaman faktöründen gerekse de deprem ve yangınlardan ötürü birçok kez tamirine ve bakımına ihtiyaç duyulan yapı, müteaddit defalar gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında da önemli ölçüde değişikliklere uğramıştır.

Bu süreç içerisinde yapıya; cami mimarisinin gerektirdiği mihrap, minber, müezzin mahfili, hünkâr mahfili, tabaka mahfili, vaaz kürsüsü ve medhal sofası ile şadırvan başta olmak üzere muhtelif unsurlar ilave edilmiş, minare ise varolan eski çan kulesine eklemeler yapılmak suretiyle oluşturulmuştur. Tüm bunların yanı sıra mâbedin planında da kısmen değişiklik yapılmış, ayrıca üst örtüsü değiştirilerek, pencere ve

[189] Palazzo, *Arap Camii*, s. 97.
[190] Palazzo, *Arap Camii*, s. 103.

kapılarına müdahalelerde bulunulmuştur. Cami hareminde bulunan fresko ve mozaiklerin üzerleri ise herhangi bir tahribata mahal vermeyecek şekilde kapatılmıştır.

Arap Camii'nin III. Mehmed (1595-1603) zamanındaki bilinen en eski onarımında tam olarak ne gibi işlemlerin uygulandığına dair bir malumat bulunmamakla beraber, 1701 senesinde Arap Camii'ne gelen Tournefort seyahatnâmesinde; yapıda herhangi bir değişiklik olmadığını, vitraylar ile kapıların üzerindeki gotik yazıların hâlâ durduğunu belirtmiştir.[191] Palazzo bu bilgilerden yola çıkarak, o yıllarda mâbedin dış görünümünde henüz çok fazla bir değişiklik yapılmadığı sonucuna ulaşmaktadır.[192]

1) Cami Planında Yapılan Değişim

Camiye tahvilinin ardından uzun bir süre mimârî planına müdahale edilmemiş olan yapı; 1734-1735 yılları arasında Sâliha Sultan tarafından gerçekleştirilen onarım çalışmaları sırasında, kuzeydoğu duvarının yıkılıp ileri alınması suretiyle genişletilmiştir.[193] Yeni duvar; aynı cihette bulunan eski şapel bölümünün genişliği ölçüsünde ileriye yapılarak onunla aynı hizaya getirilmiş ve böylelikle eskiden 15.60 m. olan mâbedin genişliği yaklaşık 21 m.ye ulaşmıştır. Dolayısıyla mâbedin sahınlarının ölçüleri de bu uygulamadan sonra değişmiş ve güneybatı sahnının genişliği 3.75 m. iken, kuzeydoğu sahnı 5.46 m. genişliğine erişmiştir.

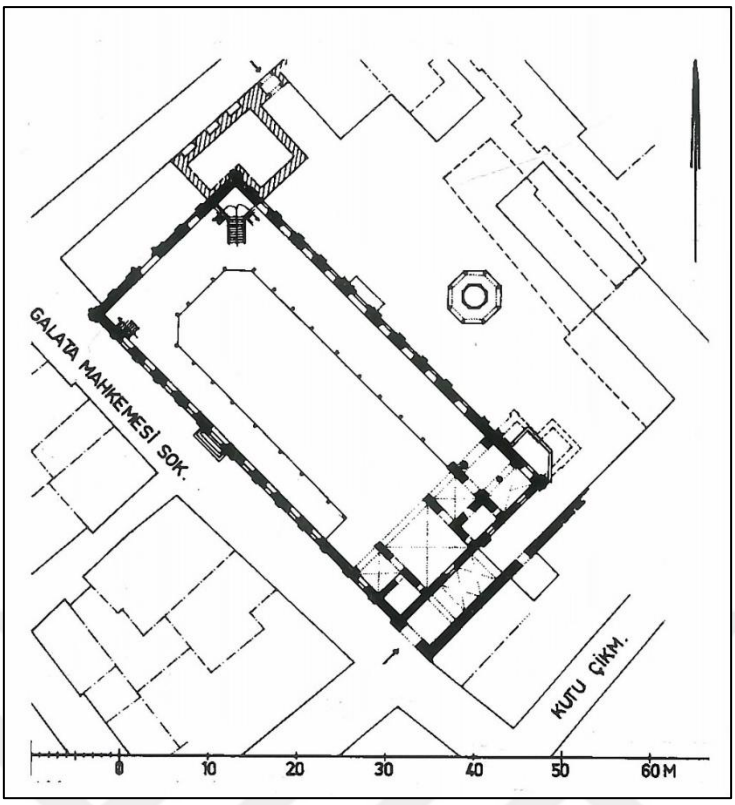
Caminin bu dönemde tevsi' edildiği, Sâliha Sultan tarafından yaptırılan eski şadırvanının kitâbesinde belirtilmiştir. Günümüzde mevcut olmayan ancak Hadîka'da neşredilen mezkûr kitâbede şu ifadeler yer almaktadır:

"Didiler her biri tahsîn idüb târih-i itmâmın

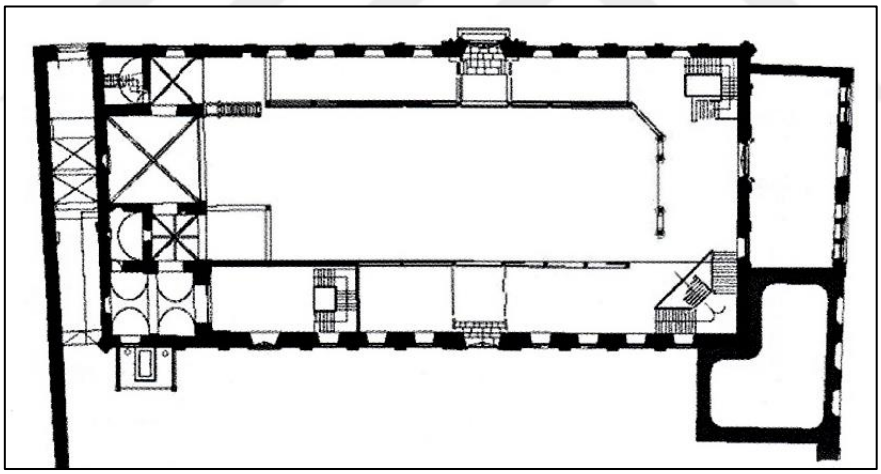
Bu ahsen câmi'î tevsî' kıldı Vâlide Sultân"

1147 (1734)[194]

[191] Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s. 36.
[192] Palazzo, *Arap Camii*, s. 29.
[193] Palazzo, *Arap Camii*, s. 43; Öz, *İstanbul Camileri*, c. II, s. 5; Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 50.
[194] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 427.

Çizim 11 Arap Camii vaziyet planı.[195] (Wolfgang Müller-Wiener)

Çizim 12 Arap Camii'nin günümüzdeki mevcut halinin planı.[196]

Palazzo; 1631 senesinde yapıyı inceleyen G. B. della Frata'nın vermiş olduğu genişlik ölçüsünün, bugünkü mihrap ve yanındaki iki bölümün genişliği kadar olduğunu belirtmektedir ki bu durum, henüz o tarihlerde herhangi bir tevsî‘ işleminin gerçekleşmediğini teyit etmektedir.[197]

[195] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.
[196] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 173.
[197] Palazzo, *Arap Camii*, s. 27, 29.

Eyice İslâm Ansiklopedisi'ndeki "*Arap Camii*" maddesinde, yapının Sâliha Sultan onarımı esnasında genişletildiğinden bahsetmekte fakat aynı zamanda da 1913-1919 yılları arasındaki tamir çalışmalarında, avlu tarafındaki duvarın indirilerek daha ileri alındığını söylemektedir.[198] Ancak Palazzo'nun aktardığı üzere, 18 Ocak 1914 tarihli "*La Turquie*" gazetesinde geçen; "*Bir süredir Evkâf Nezâreti, Giritli bir mimara ünlü Arap Camii'nin restorasyonunu yaptırmaktadır. Henüz yıkım aşamasındayız. Binadan sadece dört duvar ve orijinal şekliyle çok fazla değişiklik yapılmasını gerektirmeyen minare görevini üstlenmiş kulesi ayakta kalmış durumdadır.*" ibâresinden, bu tamir sırasında caminin duvarlarına dokunulmadığı açıkça anlaşılmaktadır.[199] Ayrıca 1880 senesine tarihlendirilen ve ABD Kongre Kütüphanesi Arşivi'nde yer alan Abdullah Fréres'e ait fotoğraflarda da (Fotoğraf 58, Fotoğraf 102) caminin o yıllarda zaten genişletilmiş olduğu müşahede edilebilmektedir.

2) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Camiye tahvil edildikten sonraki süreçte mâbedin cephe düzenlemesinde yapılan en önemli değişiklik; 1734 senesinde yıktırılarak, daha ileriye inşa edilen kuzeydoğu duvarında gerçekleştirilmiştir. Ancak avluya bakan bu cephe geç bir devirde yapılmış olsa da güneybatı cephesiyle hemen hemen aynı husûsiyetlere sahiptir ki Palazzo da buranın, genel anlamda eski haline yakın özellikler taşıdığını düşünmektedir.[200]

[198] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326-327. Bazı kaynaklarda da bu yanlış bilgi tekrar edilmiştir. Bkz. *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, c. I, İstanbul: Taç Vakfı Yayınları, 2004, s. 343.
[199] Palazzo, *Arap Camii*, s. 25-26.
[200] Palazzo, *Arap Camii*, s. 29-30.

Fotoğraf 32 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesi.

Fotoğraf 33 Arap Camii güneybatı cephesi.

Cephelerdeki en belirgin tebdil işlemi ise; pencerelerinin sayısı, dizilişleri ile şekil ve boyutları noktasında olmuştur. Esasında yan duvarlarda üst üste iki sıra halinde

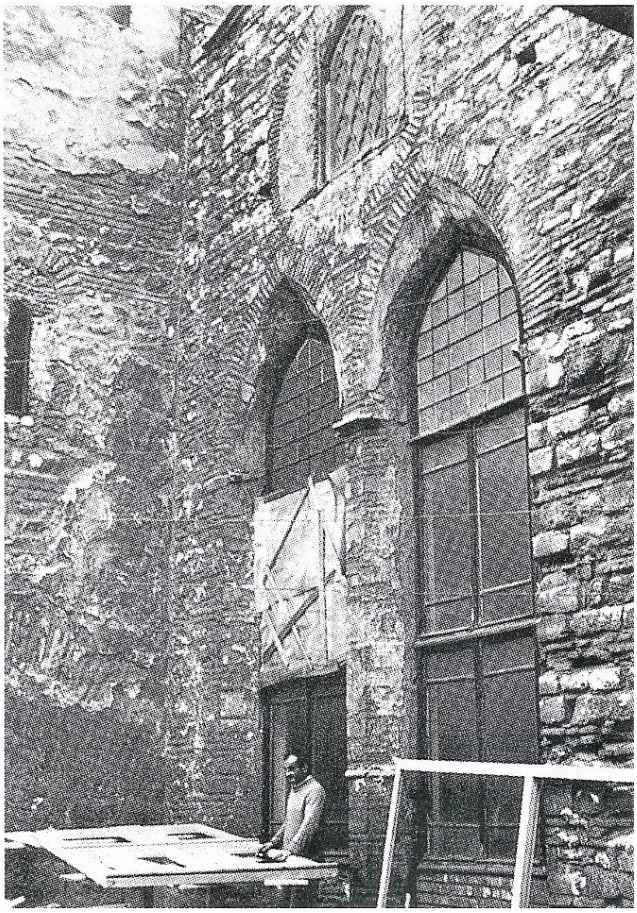
bulunduğu düşünülen gotik kemerli pencerelerin[201] hem boyutları küçültülerek[202] kemer biçimleri değiştirilmiş[203] hem de üzerlerine, aynı kemer şekline sahip ancak onlara nazaran ufak ölçülerde olan bir sıra daha yeni pencere açılmıştır. Dolayısıyla söz konusu her iki cephede de üçer sıra astarsız pencere bulunmaktadır. 1913-1919 restorasyonu öncesine tarihlenen fotoğraflarda ve çizimlerde dairevî kemerli oldukları müşahede edilen tüm bu pencereler,[204] mezkûr onarım çalışmaları sonrasında ise mümas kemerli olarak düzenlenmiş ve günümüze de bu biçimleriyle ulaşmışlardır. Mimar Kemalettin tarafından yapılan ayrıntılı çizimlerde pencerelerin mümas kemerli olarak tasarlandığı görülmektedir. Burada üst kat pencereleri sövesiz ve alçı şebekelidir. Diğerleri ise, ince profilli silmelerle hareketlendirilmiş taş söveli ve ahşap çerçevelidir. Ayrıca en altta yer alan pencereler, lokma demirli şebekeler ile kapatılmıştır.

Caminin yan cephelerinde bulunan üç sıra pencerelere karşılık kuzeybatı beden duvarında ise sadece en üst sırada olmak üzere toplam altı adet, yine mümas kemerli ve astarsız küçük alçı pencereler yer almaktadır. Zîra bu duvarın önüne yerleştirilmiş olan medhal sofası nedeniyle, diğer iki sıradaki pencereler kapatılmıştır. Sadece sol alt köşesinde, mezkûr sofanın içerisinde kalmış olan mümas kemerli ve taş söveli bir pencere mevcuttur. Lokma demir şebeke ile kapatılan bu açıklığın kemerinde ise münavebeli olarak siyah ve beyaz taşlar kullanılmıştır. Medhal sofası eklenmeden önce söz konusu cephenin orta sırasında bulunan, ancak bu ilavenin ardından kapatılan pencerelerden; birinin tamamı, bir başkasının ise sadece üst bölümü dışarıdan müşahede edilebilmektedir. Mermer söveli ve düz atkılı olan bu pencerelerin, dairevî formlu kemer aynalarına sahip oldukları görülmektedir.

Arap Camii'nin, bir bölümü minareye bitişik olan güneydoğu cephesinde; mihrap duvarında bulunan büyük boyuttaki sivri kemerli ikiz pencere açıklıkları da yine mümas kemerli bir forma dönüştürülmüş vaziyettedir ki bunların eski kemer izleri

[201] Bu bilgiyi Palazzo, Dalleggio'dan aktarmıştır. Bkz. Palazzo, *Arap Camii*, s. 27. Çetinkaya'nın bir makalesinde yayınlanmış olan restitüsyon denemesinde ise; söz konusu açıklıklar, tek sıra halinde uzun pencereler olarak gösterilmiştir. Bkz. Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 211; Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 174.
[202] Palazzo, *Arap Camii,* s. 27.
[203] Güneybatı cephesindeki pencerelere hâriçten bakıldığı takdirde, eski kemer izleri müşahede edilebilmektedir.
[204] Guillaume Berggren'in 1880 tarihli Haliç panoramasında, Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesi görülmektedir. Panoramik fotoğrafa dikkatle bakıldığında, buradaki pencerelerinin şekli de müşahede edilebilmektedir.

dışarıdan bakıldığında belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Bu uzun pencerelerin üst kısmına konumlandırılmış olan gül pencerenin ise bir kısmı örülerek küçültülmüş ve mümas kemerli küçük bir açıklık haline getirilmiştir. Wiener'in kitabında neşrettiği eski bir fotoğrafta tüm bunlar tespit edilebilmektedir. Eyice 1969 senesinde yayınlanan kitabında, mezkûr duvarda hâlâ gotik üslûpta birkaç sivri kemerli pencerenin bulunduğunu belirtmiştir.[205] Arseven 1989'da yayınlanan kitabında bu konuyu anlatırken, mihrap duvarında yer alan gotik tarzdaki uzun pencerelerden bahsetmekte ve bunların üzerinde, örülü vaziyette olan yuvarlak formlu bir pencere bulunduğunu söylemektedir ki yine mezkûr kitapta neşredilen Arap Camii makta'ında da söz konusu pencereler tarif edildiği biçimde tasvir edilmiştir.[206]

Fotoğraf 34 Arap Camii'nin güneydoğu cephesi.[207] (Wolfgang Müller-Wiener)

[205] Eyice, *Galata ve Kulesi*, s. 17.
[206] Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 47, 49.
[207] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 79.

Fotoğraf 35 Arap Camii güneydoğu beden duvarının ve minarenin de kuzeydoğu cephesinin günümüzdeki görünümü.

Bahsi geçen iki pencerenin içerisine, yapının diğer pencerelerinde de olduğu gibi tek parçadan oluşan ahşap çerçeveler yerleştirilmiştir. Harem mekânını gösteren 1880 ve 1913 tarihli fotoğraflarda ise; sivri kemerli bu iki uzun pencere açıklığının her birinin içerisinde, bugünkünden farklı olarak; üst üste iki parça halinde düzenlenmiş olan, dairevî kemerli ikişer çerçevenin bulunduğu müşahede edilmektedir.

Fotoğraf 36 Solda, Arap Camii hareminin 1880 senesindeki;[208] (Abdullah Fréres) sağda ise, 1913'deki görüntüsü.[209] (E. Dalleggio D'Alessio)

[208] https://www.loc.gov/resource/cph.3b28888/ (27.11.2017).
[209] D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami*, s. 18.

Caminin yine güneydoğu cephesinde ise; mihrap duvarının kuzeydoğusundaki bölümün yani günümüzde "Mesleme'nin Çilehânesi" olarak adlandırılan odanın üst kısmında, sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu mekâna yine kuzeydoğu tarafından bitişen eski şapel kısmında da diğerinin seviyesine göre biraz daha aşağıda kalan, taş söveli ve düz atkılı dikdörtgen formunda bir başka pencere daha bulunmaktadır ki bu yay kemer aynalıdır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise; eski kilise apsisinin kuzeydoğu tarafındaki mezkûr küçük odaya dışarıdan ulaşımı sağlayan, ancak bilinmeyen bir dönemde örülmek suretiyle kapatılmış olan, güneydoğu beden duvarındaki giriş açıklığının kemer izinin hâlâ farkediliyor olmasıdır.[210]

Cephelere hareketlilik kazandıran bir başka unsur da pencereleri birbirinden ayıran ve çatıya kadar uzanmakta olan nim pâyelerdir. Yalnız güneydoğu cephesinde bunlardan sadece bir tane mevcut olup, mihrap kısmı ile kuzeydoğusundaki bölümün arasında yer almaktadır. Ayrıca yapının minare ile birleştiği güney köşesi hariç olmak üzere diğer üç köşesine de hem payanda vasfıyla hem de görsellik açısından; bir köşenin her iki tarafına simetrik olarak konulan ve yine çatıya kadar yükselen dairevî kesitli gömme ayakların eklenmesi suretiyle caminin köşeleri, âdeta üç dilimden oluşan yuvarlak bir çıkıntı görünümüne kavuşturulmuştur.

Arap Camii'nin iki tane kuzeydoğu cephesinde, birer tane de kuzeybatı ve güneybatı cephelerinde olmak üzere toplam dört kapısı bulunmaktadır. Eyice, kapıların barok üslûpta düzenlenmesinden yola çıkarak, Sâliha Sultan'ın tamirinden kalmış oldukları sonucuna ulaşmıştır.[211] Wiener de Sâliha Sultan onarımları sırasında yapının pencere ve kapı gibi pek çok gotik öğesinin Osmanlı yapı öğeleriyle değiştirildiğini belirtmektedir.[212]

Caminin avluya bakan kuzeydoğu cephesinde bulunan iki kapıdan sağ taraftaki, ana giriş kapısı olarak tanzim edilmiştir. Osmanlı döneminde inşa edilmiş söz konusu beden duvarına yapılan bu giriş açıklığı, mâbedin esasında da var olduğu bilinen güneybatı cephesindeki kapıyla aynı eksene konumlandırılmıştır. Tamamen mermer malzemeden yapılan, dikdörtgen formlu bir çerçeve içine alınmış medhal, dairevî kemerli bir giriş açıklığına sahiptir. Barok üslûbunda tasarlanan kapının her iki yanında;

[210] Palazzo, *Arap Camii*, s. 30.
[211] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.
[212] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.

bazı kısımları yaldızlanmış olan barok tarzdaki başlıklarla sonlandırılmış, kare kesitli düz kaidelere oturan, silindirik gövdeli birer sütunçe bulunmaktadır. Bunların üzerinde ise, yivlerle hareketlendirilen kare kesitli kısa sütunçeler mevcuttur. Kapının giriş açıklığı, dikdörtgen şeklindeki çift kanatlı ve tablalı ahşap bir kapı ile örtülmektedir.

Profilli silme dizileriyle nihâyete eren kapının üzerinde yer alan dikdörtgen şeklindeki kitâbelik bölümünü her iki yanda sınırlandıran ve âdeta kare kesitli küçük birer sütunçe görünümünde olan kısımlarda da üzeri varak altınla yaldızlanmış yaprak ve salkım çiçeği motiflerine yer verilmiştir. Mermer üzerine hakkedilmiş celî sülüs hatlı kitâbe, Zümer Sûresi'nin 73. âyetinin son bölümünü ihtiva etmektedir. Günümüzde harflerin üzeri varak altınlıdır. Dikdörtgen biçimindeki kitâbeliğin her iki yanında; altında ve üstünde büyük birer yaprak bulunan çelenk motifi müşahede edilmektedir ki bunlarda da yine yaldız kullanılmıştır. Kitâbelik bölümü, muhtelif şekillerden oluşan kademeli silme dizisi ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 37 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesinde yer alan ana giriş kapısı.

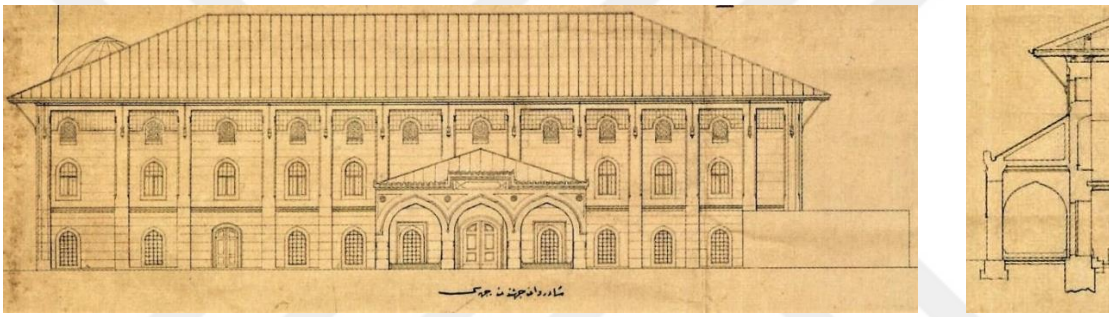
Söz konusu âyetin metni ve meali şu şekildedir:

Metni: "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ"

Okunuşu: “Selâmun ‘aleyküm tıbtüm fedhulûhâ hâlidîn”

Anlamı: “Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi ebedî kalmak üzere buraya (Cennet’e) girin.”

Gurlitt’in 1905 senesinde çizdiği plan incelendiğinde; caminin ana girişi hüviyetindeki mezkûr kapının önünde daha evvel, iki sütun tarafından taşınan geniş bir saçak kısmının bulunduğu ve hareme iki basamakla girildiği anlaşılmaktadır.[213] 1913-1919 tamiratını gerçekleştiren Mimar Kemalettin Bey’in hazırladığı cephe çiziminde ise burası için, üç kemer gözünden müteşekkil ve çift meyilli çatı ile örtülü olan revaklı bir girişin tasarlandığı görülmektedir. Ancak yapılması planlanan bu uygulama hayata geçirilmemiştir.

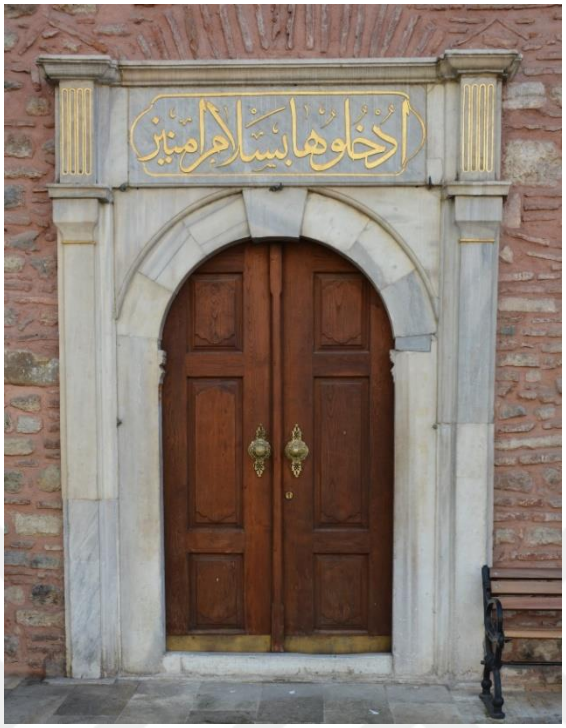

Çizim 13 Solda, Arap Camii’nin Mimar Kemalettin Bey tarafından 26 Haziran 1913 tarihinde hazırlanmış olan kuzeydoğu cephesi çizimi.[214] Sağda ise, bu çizimde görülen ana giriş kapısının yandan görünümü.[215]

Mâbedin kuzeydoğu duvarında yer alan diğer kapı ise daha küçük boyuttadır ve hünkâr mahfilinin alt sahanlığına girişi sağlamaktadır. Mermer malzemeden yapılan medhal; dikdörtgen çerçeve içine alınmış olup, bir hayli sade tutulmuştur ve çıkıntılı kilit taşına sahip dairevî kemerli giriş açıklığına; dikdörtgen formunda, çift kanatlı ve üçer tabladan müteşekkil ahşap kapı yerleştirilmiştir. Bu kısmın devamında ise; her iki yanda, üzeri yaldızlanmış yivlerle hareketlendirilen kare kesitli birer kısa sütunçe ile sınırlandırılmış, altta ve üstte yine kaval silmeler bulunan, dikdörtgen biçimindeki mermer kitâbelik bölümü yer almaktadır. Hicr Sûresi’nin 46. âyetinin celî sülüs hat ile hakkedildiği kitâbede, harflerin üzeri günümüzde varak altınla yaldızlanmış

[213] Cornelius Gurlitt, *İstanbul’un Mimari Sanatı*, Rezan Kızıltan (çev.), Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 1999, Levha LXIII.
[214] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 9.
[215] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 9.

vaziyettedir. Kapı çerçevesinin hemen üzerine isabet eden duvar yüzeyinde ise bir kemer izi görülmektedir.

Fotoğraf 38 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesinin sol tarafında yer alan mahfil-i hümâyun kapısı.

Celî sülüs hatla yazılmış olan mezkûr âyetin metni ve meali şöyledir:

Metni: "ادْخُلُوهَا بِسَلاَمٍ آمِنِينَ"

Okunuşu: "Udhulûhâ bi selâmin âminîn"

Anlamı: "Oraya güven içinde, esenlikle girin."

Mâbedin güneybatı cephesinde yer alan ve iki basamakla hareme girişi sağlayan diğer bir kapısı; avlu tarafındaki ana kapıyla gerek malzeme gerekse de sütunçe başlıkları da dâhil olmak üzere şekil bakımından benzer özellikler taşısa da varak altın kullanımı ve motif çeşitliliği açısından ona göre daha sadedir. Hatta burada yalnızca kapının üzerine yerleştirilmiş kitâbeliğin her iki yanında "S" ve "C" kıvrımlarından meydana gelen barok tarzda bir süslemeye yer verilmiştir. Diğerinden en belirgin farkı ise, üzerinde bulunan kavisli mermerden müteşekkil saçak kısmıdır. Giriş açıklığını; dikdörtgen formlu ve tablalardan müteşekkil olan çift kanatlı ahşap bir kapı örtmektedir.

Mahkeme Sokağı'na bakan bu medhalin kitâbelik kısmına ise, celî sülüs hat ile Ra'd Sûresi'nin 24. âyeti hakkedilmiştir ki Müstakimzâde'nin "*Tuhfe-i Hattâtîn*" isimli eserinde naklettiğine göre bu ibâre, Edirneli hattat Mehmed Emin Efendi (ö. 1198/1784) tarafından yazılmıştır.[216]

Fotoğraf 39 Arap Camii'nin güneybatı cephesinde yer alan giriş kapısı.

Günümüzde harflerinin üzeri varak altınla yaldızlanmış olan ve tam ortasında mühr-i Süleyman işareti görülen mezkûr kitâbenin metni ve meali şöyledir:

Metni: "سَلَامٌ عَلَيْكُم بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ"

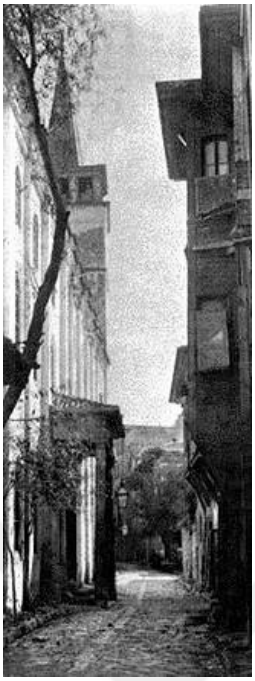
Okunuşu: "Selâmun 'aleyküm bimâ sabertüm fe-ni'me 'ukbe'd-dâr"

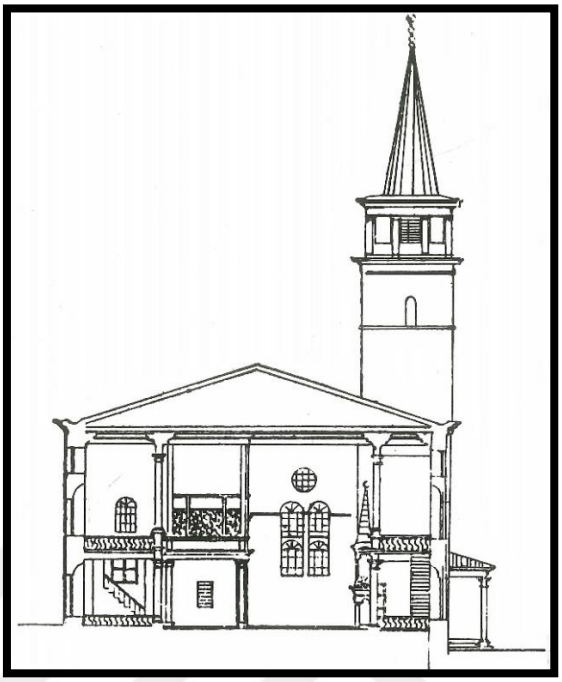
Anlamı: "Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu (olan Cennet) ne güzeldir!"

Mâbedin eski bir fotoğrafında, söz konusu kapının daha evvel iki sütun tarafından taşınan, kırma çatı ile örtülü geniş bir saçağının bulunduğu tespit edilmiştir.

[216] Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 409-410; Muhittin Serin, "Emin Efendi, Edirneli", *DİA*, c. XI, 1995, s. 114.

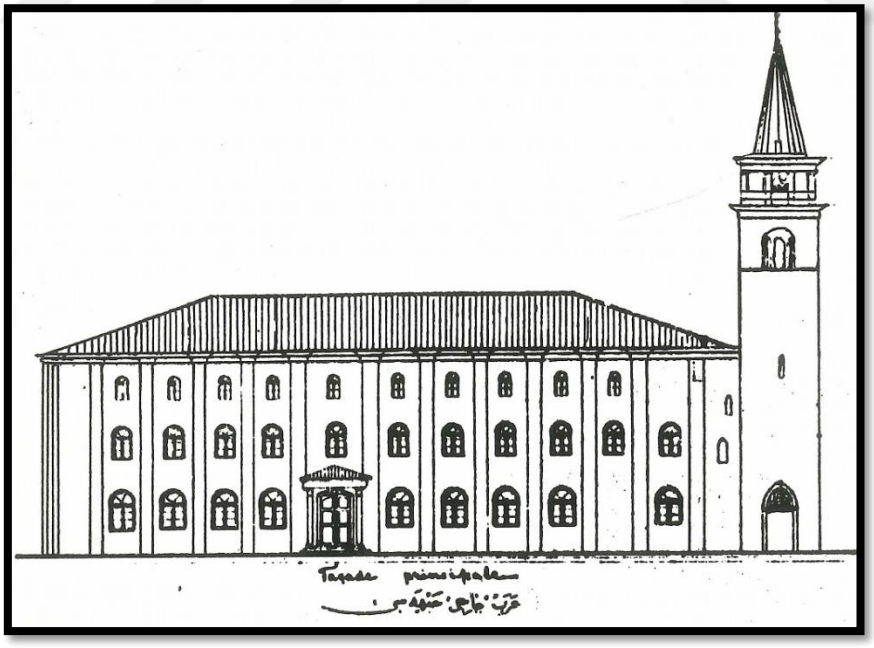
Arseven'in 1989 senesinde yayınlanan "*Eski Galata ve Binaları*" adlı kitabındaki çizimlerde de mezkûr giriş bu şekliyle görülmektedir.

Fotoğraf 40 Arap Camii'nin güneybatı cihetindeki kapısının eski görüntüsü.[217]

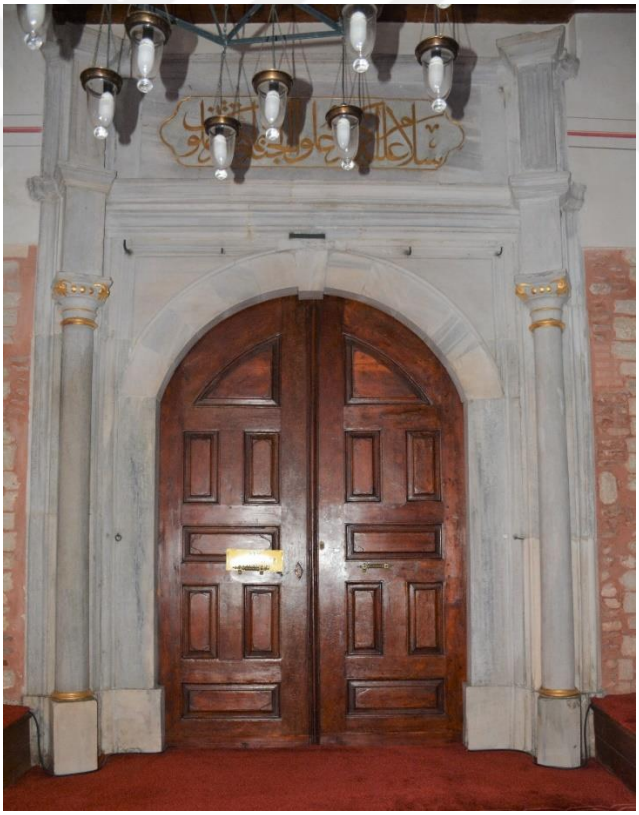
Çizim 14 Arap Camii makta'-i arzânîsi.[218] (Celâl Esad Arseven)

Çizim 15 Arap Camii güneybatı cephesi çizimi. (Celâl Esad Arseven)

[217] http://www.loc.gov/pictures/item/2003663303 (15.01.2019).
[218] Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 49.

Kilise olarak kullanıldığı dönemde yapının ana kapısı işlevini gören kuzeybatı cephesindeki giriş açıklığı, tahvil işlemi sonrasındaki süreçte buranın önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kalmış olması hasebiyle dışarıdan görülememektedir ve dolayısıyla da harem ile mezkûr bölüm arasındaki irtibatı sağlamaktadır. Mermer malzemeden yapılmış olan dikdörtgen çerçeveli bu kapı, harem mekânına açılan diğer iki kapıyla genel çizgisi itibariyle hemen hemen aynı özelliklere hâiz olmakla birlikte, tezyinat açısından onlara nazaran oldukça sade bir görünüm arzetmektedir. Burada sadece, sütunçe başlıkları ile bileziklerinde ve mermer üzerine celî sülüs hatla Nahl Sûresi'nin 32. âyetinden bir bölümün yazılı olduğu kitâbede yaldız kullanılmıştır. Çıkıntılı kilit taşına sahip dairevî kemerli giriş açıklığına; çift kanatlı ve tablalardan meydana gelen ahşap bir kapı yerleştirilmiştir. Ayrıca kapının her bir kanadı da üst kısmı çeyrek daire biçiminde yuvarlatılmak suretiyle buradaki kemer kavsine uygun bir şekilde yapılmıştır.

Fotoğraf 41 Arap Camii'nin, sonradan önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kalmış olan kuzeybatı cihetindeki giriş kapısı.

Mezkûr âyetin metni ve meali şu şekildedir:

Metni: "سَلَامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُواْ الْجَنَّةَ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ"

Okunuşu: “Selâmun ‘aleykum udhulû’l-cennete bimâ küntüm ta‘melûn”

Anlamı: “Selâm size! Yapmış olduğunuz iyi işlere karşılık girin Cennet’e.”

Fotoğraf 42 Arap Camii’nin kuzeybatısında yer alan giriş kapısının kitâbesi.

Bahsi geçen tüm bu kitâbelerin zemininin daha evvel yeşil renge, harflerin üzerinin ise sarı renge boyanmış vaziyette olduğu caminin eski fotoğraflarında müşahede edilebilmektedir.

Fotoğraf 43 Arap Camii’nin kuzeydoğu cephesi ve buradaki kitâbelerin eski düzeni.[219]

1913 yılında Evkâf Nezâreti tarafından başlatılan ve Giritli Hasan Bey idaresinde gerçekleştirilen onarım çalışmalarında mâbedin çatısı da tamamen kaldırılmış ve bugünkü şekliyle yeniden yapılmıştır.[220] La Turquie gazetesinin 18 Ocak 1914 tarihli sayısında, Arap Camii’nin restorasyonunda henüz yıkım aşamasında olunduğundan ve sadece dört duvarı ile minaresinin ayakta kaldığından bahsedilmesi suretiyle bu durum açıkça ifade edilmiştir.[221] Ayrıca Eyice’nin naklettiği üzere 1913 senesinde üstten çekilen ve D’Alessio tarafından neşredilen fotoğrafta da binanın

[219] http://www.ottomaninscriptions.com/photo/photo_m_1185_1.jpg (13.03.2018). Caminin, 2011 senesinde yayınlanan bir kitapta neşredilmiş eski fotoğrafında da kitâbeler bu haliye görülmektedir. Bkz. Şerife Tali, *Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar*, Ankara: Kariyer Matbaacılık, 2011, s. 178-179.
[220] Eyice, “Arap Camii”, *DİA*, s. 327.
[221] Palazzo, *Arap Camii*, s. 25-26.

üzerinin tamamen açık olduğu ve dolayısıyla zemininin gözüktüğü müşahede edilebilmektedir.[222]

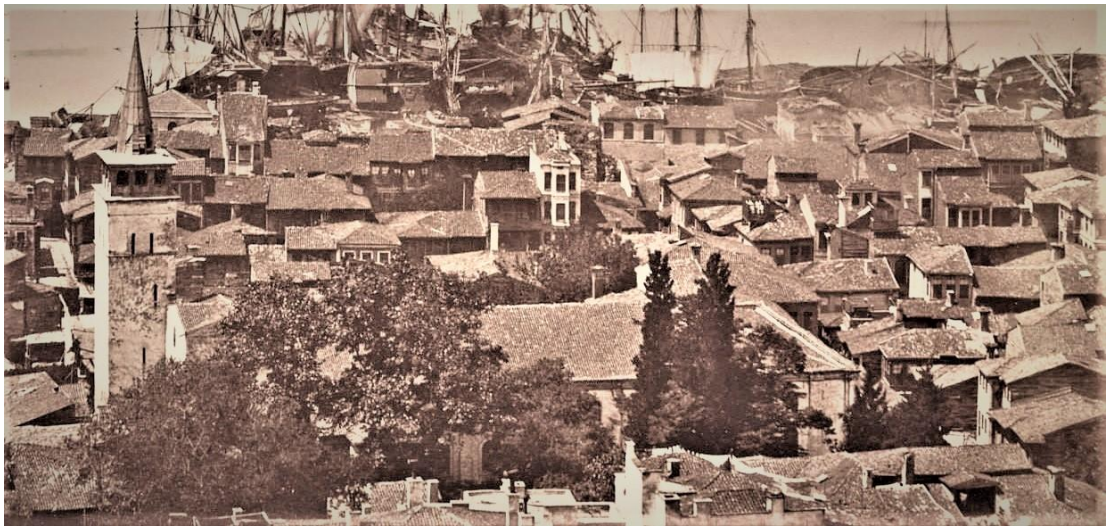
Mâbedin, günümüzde kiremit kaplı olan basit kırma çatısı mevcut şeklini yukarıda da ifade edildiği üzere 1913 tamirinde almıştır. Ancak Guillaume Berggren tarafından 1880 senesinde çekilmiş olan panoramik fotoğrafta görüldüğü üzere daha evvel de benzer bir çatının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Binanın dört tarafını dolaşan saçak kısmı, çatı sathının devamı olarak düzenlenmiş olup alt yüzeyi ahşap kaplıdır. Mihrap sofası halini alan eski apsis kısmının üzeri ise çift meyilli kırma çatı ile örtülüdür.

Fotoğraf 44 Arap Camii'nin üstten görünümü.[223]

[222] Semavi Eyice, Kişisel Görüşme, İstanbul: 26.12.2017. Bkz. D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami*, s. 18.
[223] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri,* İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2010, s. 144-145.

Fotoğraf 45 Arap Camii'nin 1880 senesindeki görünümü.[224] (Guillaume Berggren)

Minare

Eski kilise binasının camiye kalbedilmesinin ardından, yapının güneydoğu duvarına bitişik olan çan kulesi de birtakım değişiklikler ve ilaveler yapılmak suretiyle minare haline getirilmiştir. Girişi haremden verilen kare kesitli minareye, güneybatı sahnının güneydoğu ucunda yer alan ve küçük bir kapı vasıtasıyla ulaşılan hücredeki merdivenden ulaşılmaktadır.

Minareye dönüştürüldükten sonra, esasında dört katlı olan eski çan kulesinin üzerine; her cephesinde dikdörtgen kesitli ve kepenkli üçer penceresi bulunan ahşap bir şerefe bölümü ile külah ilave edilmiştir.[225] Günümüzde kurşunla kaplı olan mahrûtî külahın üzerinde bulunan alem altın yaldızla boyalıdır. Şubat 1998 tarihinde, minarenin üstündeki ahşap bölümde yangın çıktığı ve akabinde zarar gören kısımların onarıldığı bilinmektedir.

Kulenin, esasında çanlara tahsis edilmiş olan dördüncü kattaki pencereleri örülerek kapatılmıştır.[226] Arseven bu konuda farklı bir bilgi vermekte ve Türklerin; her cephede bulunan üçer pencereden sadece ikisini kapatıp, ortadakileri ise açık bıraktıklarını söylemektedir. Ancak günümüzde böyle bir görüntü müşahede edilmemektedir. Ayrıca mezkûr araştırmacı, buradaki gotik kolon başlıklarının, kapalı pencereler içinde gömülüp kaldığından da bahseder.[227] Bugün kulenin bazı yerlerinde

[224] http://www.eskiistanbul.net/6357/galata-kulesi-nden-panorama-guillaume-berggren-1880-7-10-parca (18.09.2018).
[225] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.
[226] Semavi Eyice, Kişisel Görüşme, İstanbul: 26.12.2017; Palazzo, *Arap Camii*, s. 35.
[227] Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, s. 48-49.

görülen mazgal şeklindeki pencere açıklıkları ise sonradan kısmen örülmek suretiyle bu forma sokulmuştur.[228] Palazzo, minare hüviyetine büründükten sonra kulenin iç katlarının yıkıldığını belirtmekte ve ilaveten buraya bir iç merdivenin yapıldığını düşünmektedir.[229]

Fotoğraf 46 Arap Camii minaresi.

[228] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 945.
[229] Palazzo, *Arap Camii*, s. 35.

Fotoğraf 47 Solda, Arap Camii minaresinin üst kısmı. Sağda ise, 1998 senesinde söz konusu bölümde çıkan yangın esnasında minarenin görünümü.[230]

Minarenin, güneybatı cephesinde bulunan çift kademeli ve taşla örülmüş sivri kemerden müteşekkil, düz atkılı giriş vasıtasıyla alt kısmındaki dehliz bölümüne, buradan da caminin avlusuna geçilmektedir. Sövesi bulunmayan dikdörtgen formundaki giriş açıklığını, lokma demir şebekeli ve çift kanatlı bir kapı örtmektedir. Silmelerle hareketlendirilmiş kemer bölümü ile atkı taşı birbirine birleşik vaziyettedir ve çıkıntılı üzengi taşlarına oturmaktadır. Kemer gözü de yine lokma demirli şebeke ile kapatılmıştır. Eyice, eskiden dehlizin duvarlarında fresko resimlerin bulunduğunu ancak daha sonra bunların üzerlerinin kapatıldığını belirtmektedir.[231]

Fotoğraf 48 Arap Camii minaresinin altındaki dehlizin giriş kapısı.

[230] *Milliyet Gazetesi*, "Tarihi Camide Yangın", 18 Şubat 1998, s. 25.
[231] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.

Fotoğraf 49 Arap Camii minaresi ve altında yer alan dehliz bölümü.

1813 senesinde Galata Kulesi'ne çıkarak İstanbul panoramasını çizen Henry Aston Barker (1774-1856) ise, Arap Camii minaresinin üst kısmını günümüzdeki haline göre oldukça farklı bir biçimde tasvir etmiştir. Zîra bahsi geçen resimde, söz konusu minarenin üstündeki ahşap bölümün mevcut olmadığı ve bunun yerinde de ehrâmî formda yüksek bir kasnağa hâiz bir külahın bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla da buna dayanarak, minarenin XIX. yüzyıl başlarındaki biçimi hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz.

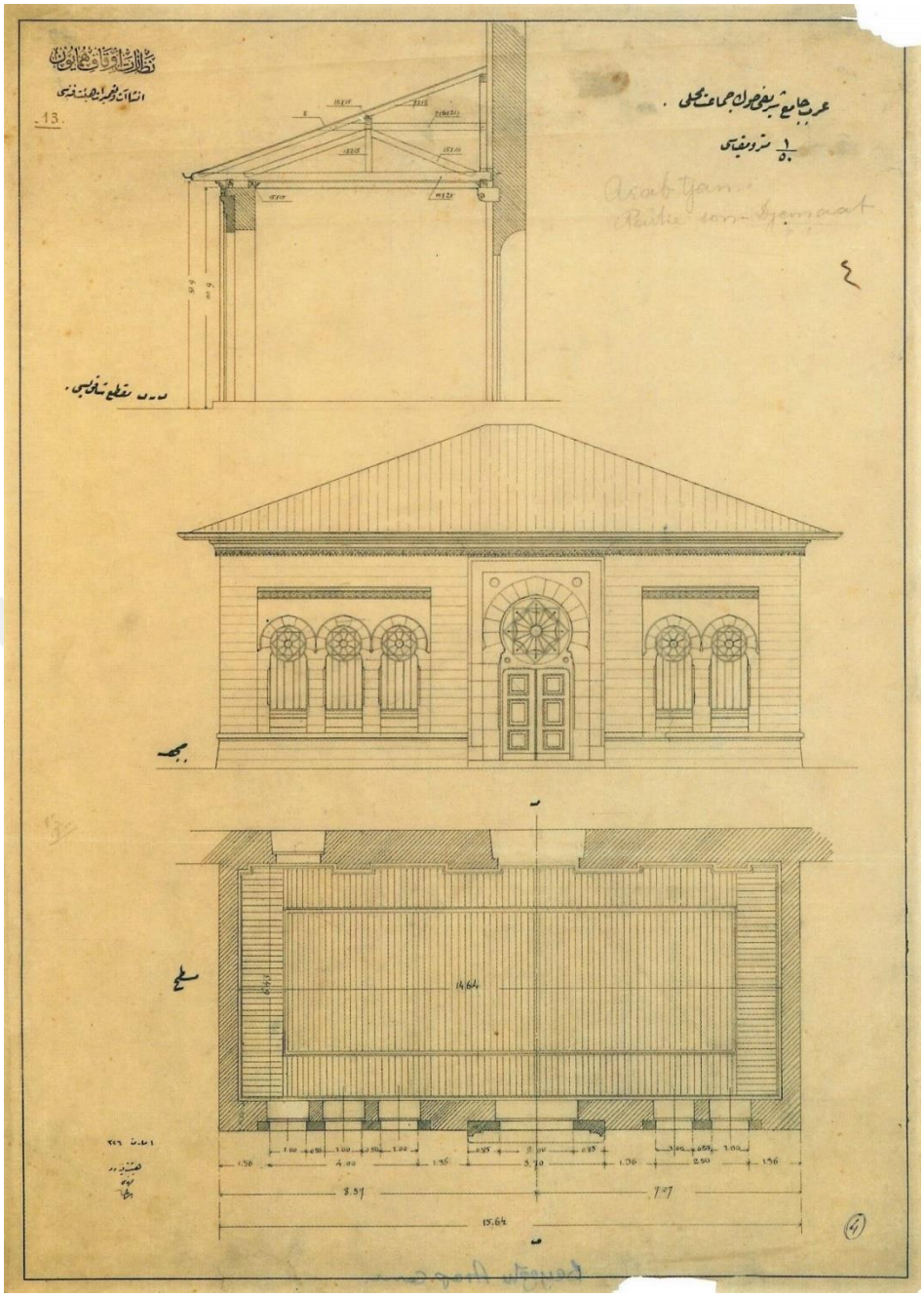

Çizim 16 Arap Camii'nin 1813 senesindeki görünümü. Minarenin üst bölümünün o dönem oldukça farklı olduğu müşahede edilmektedir.[232] (Henry Aston Barker)

Medhal Sofası

Arap Camii'nin kuzeybatı cephesinde bulunan ve Arap mimârisi üslûbunda yapılmış olan mevcut medhal sofası, 1913-1919 yılları arasında gerçekleştirilen tamirde inşa edilmiştir.[233] Mimar Kemalettin tarafından tasarlanmış olan sofanın, 2 Rebiü'l-evvel 1328/14 Mart 1910 tarihli çizimleri Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde mevcuttur.

[232] https://www.bl.uk/collection-items/panorama-of-constantinople (15.02.2019).
[233] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.

Çizim 17 Mimar Kemalettin Bey'in 14 Mart 1910 tarihinde hazırlamış olduğu medhal sofası çizimleri.[234]

Yapının güneybatı cephesini gösteren XIX. yüzyıl sonlarına ait bir fotoğrafta, aynı yerde daha evvel de bir medhal sofasının bulunduğu müşahede edilmektedir. Ancak söz konusu eski sofanın bugünküne nispetle daha yüksek olduğu ve güneybatı duvarına bitişik olan çeşmenin hemen üzerinde, küçük bir bölümü görülebilen dikdörtgen formlu bir pencerenin mevcudiyeti tespit edilebilmektedir.

[234] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 7.

Fotoğraf 50 Solda, Galata Mahkemesi Sokağı'nın eski görüntüsü ve medhal sofasının güneybatı cephesine bitişik olan eski çeşme.[235] (Abdullah Fréres, 1880-1893 arası) Sağda ise, mezkûr cephenin günümüzdeki durumu.

Fotoğraf 51 Arap Camii medhal sofası.

[235] http://www.loc.gov/pictures/item/2003663303 (15.01.2019).

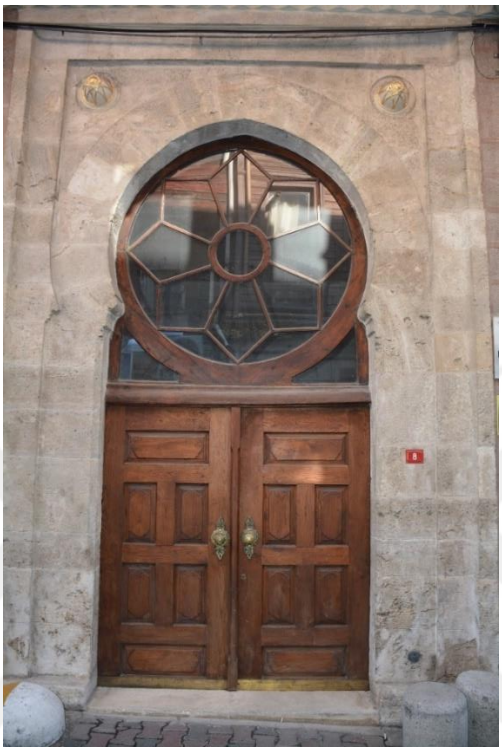

Fotoğraf 52 Arap Camii medhal sofasının kuzey cihetten görünüşü.

İçten 14.51 m. genişliğinde, 6.48 m. derinliğinde ve 5.79 m. yüksekliğinde olan medhal sofasının, mağrip üslûbunda düzenlenmiş olan at nalı kemerli giriş kapısı Hoca Hanım Sokağı'na açılmaktadır. Kademeli silmelerle tertip edilmiş dikdörtgen formlu kapı çerçevesi kesme taştan yapılmıştır ve neredeyse bu muhdes yapının çatısına kadar yükselmektedir. Kemer tablalarının ortasına yaldızla hareketlendirilmiş birer kabara bulunmaktadır. 2.25x4.68 m. ölçüsündeki giriş açıklığı, ortadan düz ahşap atkı ile bölünerek, çift kanatlı ve tablalı ahşap kapıyla örtülmüştür. Üst kısmına ise; buradaki kemer kavsine oturan ve ortasındaki göbekten kayıtlarla ayrılarak sekiz dilimli bir çiçek oluşacak şekilde düzenlenmiş olan dairevî formlu ahşap bir çerçeve yerleştirilmiştir.

Mezkûr kapının sağında iki, solunda ise üç adet pencere olup bunlar da yine at nalı kemerlidir. 1.12x2.28 m. ölçüsündeki pencere açıklıklarına takılan dikdörtgen biçimindeki çift kanatlı ahşap çerçevelerin üst kısmı, giriş kapısında olduğu şekilde tanzim edilmiştir. Bunlar ayrıca dışarıdan, üzengi taşı hizasına kadar yükselen demir parmaklıklarla kapatılmıştır. Pencere açıklıkları ile giriş açıklığı içerde ise dairevî kemerli bir görünüm arzetmektedir.

İçte düz ahşap tavanlı olarak düzenlenen medhal sofası, dışta kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Yapıyı üç taraftan çevreleyen ve dışarı doğru çıkıntılı olan saçak kısmı, çatı sathının devamı şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca duvarla çatının birleştiği yerde bulunan mukarnaslı alçı korniş yapıyı üç taraftan çevrelemektedir.

Fotoğraf 53 Medhal sofasının giriş kapısı.

Fotoğraf 54 Medhal sofasının kapı ve pencerelerinin iç mekândan görünümü.

Medhal sofasının, caminin kuzeybatı cephesine bitişik olarak inşa edilmesi neticesinde yapının bu cihette yer alan eski giriş kapısı da mezkûr bölümün içerisinde kalmış ve dolayısıyla artık burası ile harem arasındaki irtibatı sağlama görevini üstlenmiştir. Söz konusu kapının sol tarafında, hareme bakan bir pencere bulunmaktadır ki daha evvel bu kısımdan bahsedildiğinden burada tekrar değinilmeyecektir.

Fotoğraf 55 Arap Camii'nin medhal sofası içerisinde kalan kuzeybatı cephesinin görünümü.

Tabanı üç bölüme ayrılmış olan mezkûr sofanın; diğerlerine nazaran daha dar tutulan orta kısmı zemin seviyesinden bir, yan kısımları ise iki basamak yüksektir.

Bahsedilmesi gereken bir diğer unsur da buranın dâhilinde, güneybatı beden duvarının önünde bulunan ve sikâye adı verilen içme suyu teknesidir. Dikdörtgen prizması şeklinde olan tekne, 1.98x0.78 m. ebatlarındadır. Yüksekliği ise, 92 cm.dir. Kapağının üzerinde yaldızla hakkolunmuş kitâbesinden anlaşıldığına göre, Hasan Subhî isimli bir kişinin hayratı olan bu dikdörtgen formlu mermerden sikâyenin ön sathında, birer silmeyle çerçevelenmiş iki musluk yeri ve bunların arasında da yaldızla hareketlendirilmiş kabartma bir selvi motifi bulunmaktadır. Günümüzde muslukları mevcut olmayan teknenin kitâbesinde ise şu ifade yer almaktadır:

"Ta'mîren Paşalızâde Hasan Subhî'nin hayrâtıdır."

Ayrıca bu mahalin içerisinde, güneybatı duvarına sabitlenmiş olan çeşme kitâbesi de şüphesiz sonradan muhafaza amacıyla buraya konulmuştur. Bu hususa çeşme bahsinde detaylı bir şekilde değinilecektir.

Fotoğraf 56 Medhal sofasının güneybatı tarafına bakış.

Fotoğraf 57 Medhal sofası içerisinde bulunan sikâye.

Semavi Eyice 1900'lü yılların ortalarında medhal sofasının harap bir vaziyette olduğundan ve dolayısıyla da kapalı bulunduğundan bahsetmektedir.[236] Palazzo ise

[236] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 945.

hemen hemen aynı yıllarda kaleme aldığı kitabında, buranın depo olarak kullanıldığı bilgisini vermektedir.[237] Başka bir kaynakta belirtildiğine göre, 1992 senesinde de bu bölüm yine aynı amaçla kullanılmaktaydı.[238] Günümüzde ise, Cuma ve bayram namazı vakitlerinde ibâdet mekânı olarak işlev görmekte, diğer zamanlarda kapalı tutulmaktadır.

3) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

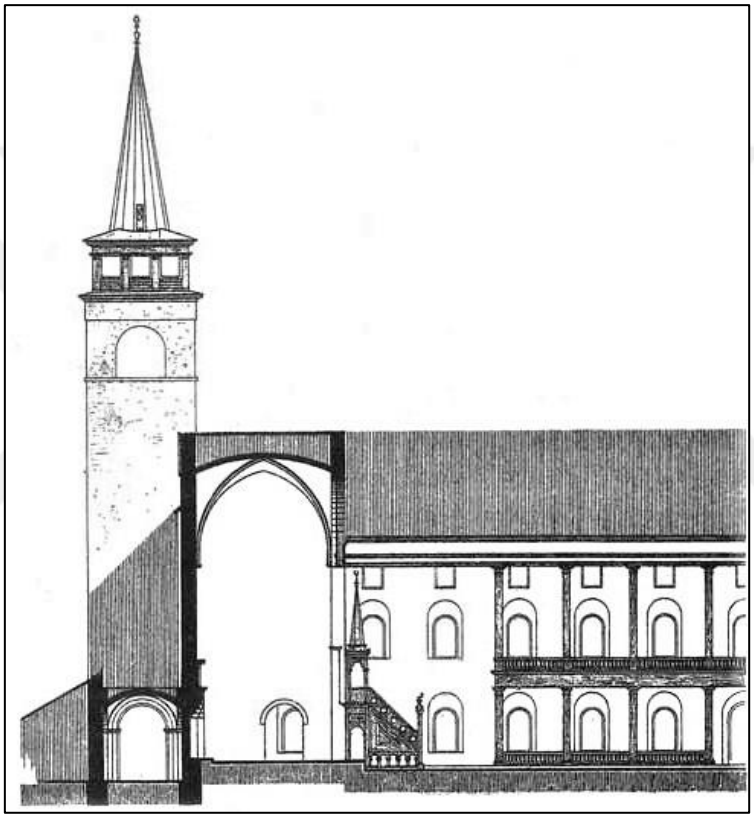
İç Düzenleme

Tahvil işlemi sonrasında eski kilise binasının iç mekânı da edinmiş olduğu yeni hüviyetinin gerekliliklerine uygun bir şekilde tanzim edilmiştir. Bu bağlamda öncelikle apsis kısmı, mihrap sofası işlevini üstlenmiş ve güneydoğu duvarının tam ortasına mihrap yerleştirilmiştir. Minber ise; orta sahın ile güneybatı sahnı birbirinden ayıran hattın güneydoğu ucuna yani mihrap sofasının güneybatı duvarının kuzeybatısına bitişik olarak, kıble mihverine paralel şekilde konumlandırılmıştır ki zaten genişliği de hemen hemen mezkûr duvarın kalınlığı ölçüsündedir ve haremi üç yönden "U" şeklinde çevreleyen tabaka mahfilinin bu cihetteki kolunun başlangıcına kadar uzanmaktadır. Ayrıca, bahsi geçen mahfilin kuzeydoğu kolunun nihâyetinde ise fevkâni hünkâr mahfili yer alır. Vaaz kürsüsü, sol sahnın güneydoğusundaki hünkâr mahfili sahanlığının önüne konulmuştur. Orta sahında; mâbedin yan cephelerindeki karşılıklı iki giriş kapısının bulunduğu eksenin kuzeybatısına, tam ortaya da müezzin mahfili yerleştirilmiştir.

Arap Camii'nin üst örtüsünün 1913-1919 tamirinde yenilendiği ve içten, güneydoğusundaki tonozlu bölümleri hariç bütünüyle düz ahşap tavanla örtüldüğü gerek kaynaklarda zikredilmekte,[239] gerekse de harem mekânını gösteren eski fotoğraflarda müşahede edilebilmektedir ki yapı günümüzde de söz konusu vaziyetini korumaktadır. Alttan çakmalı olarak yapılan tavanın yüzeyi, düz çıtalar ile küçük karelere bölünmüştür. Ayrıca çıtakârî düzenlemeye sahip tavana üç adet de kare bir pano içerisine alınmış sekiz kollu yıldız motifinden müteşekkil göbekler yerleştirilmiştir.

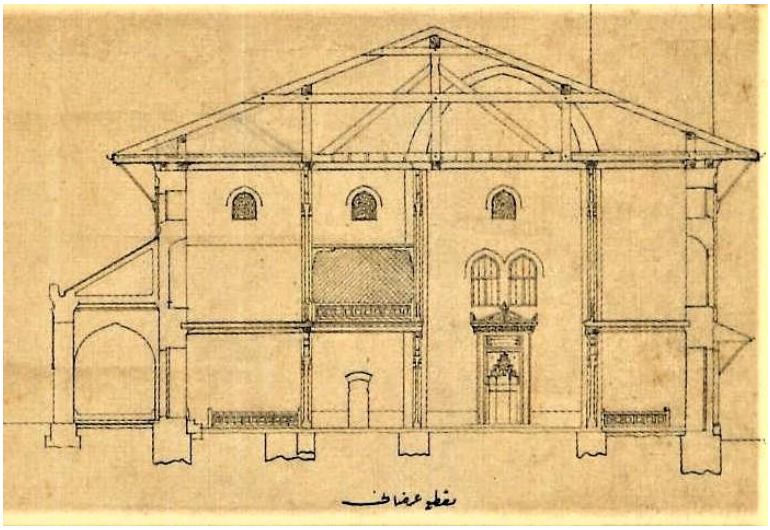
[237] Palazzo, *Arap Camii*, s. 26.
[238] Özkan Eroğlu, *Suriçi Galata*, İstanbul: Tekhne Yayınları, 2015, s. 68.
[239] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.

Ayrıca XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başına tarihlendirilen fotoğraf ve çizimler, daha evvel de mâbedin tavanının aynı şekilde düzenlenmiş olduğunu göstermektedir. Bu tavanın, eski apsis kısmına açılan büyük sivri kemerin başlangıç seviyesinde yapılmış olması hasebiyle tavan ile çatı arasında bir bölüm meydana gelmiş ve dolayısıyla da mezkûr bölümün üzerini örten tonoz ile haremin tavanı arasında seviye farkı oluşmuştur. 2007 senesinde yapıyı inceleyen Çetinkaya'dan öğrendiğimize göre tavan arasına, minare merdivenlerinin nihâyetine yakın bir yerinde bulunan girişten ulaşılmaktadır.[240]

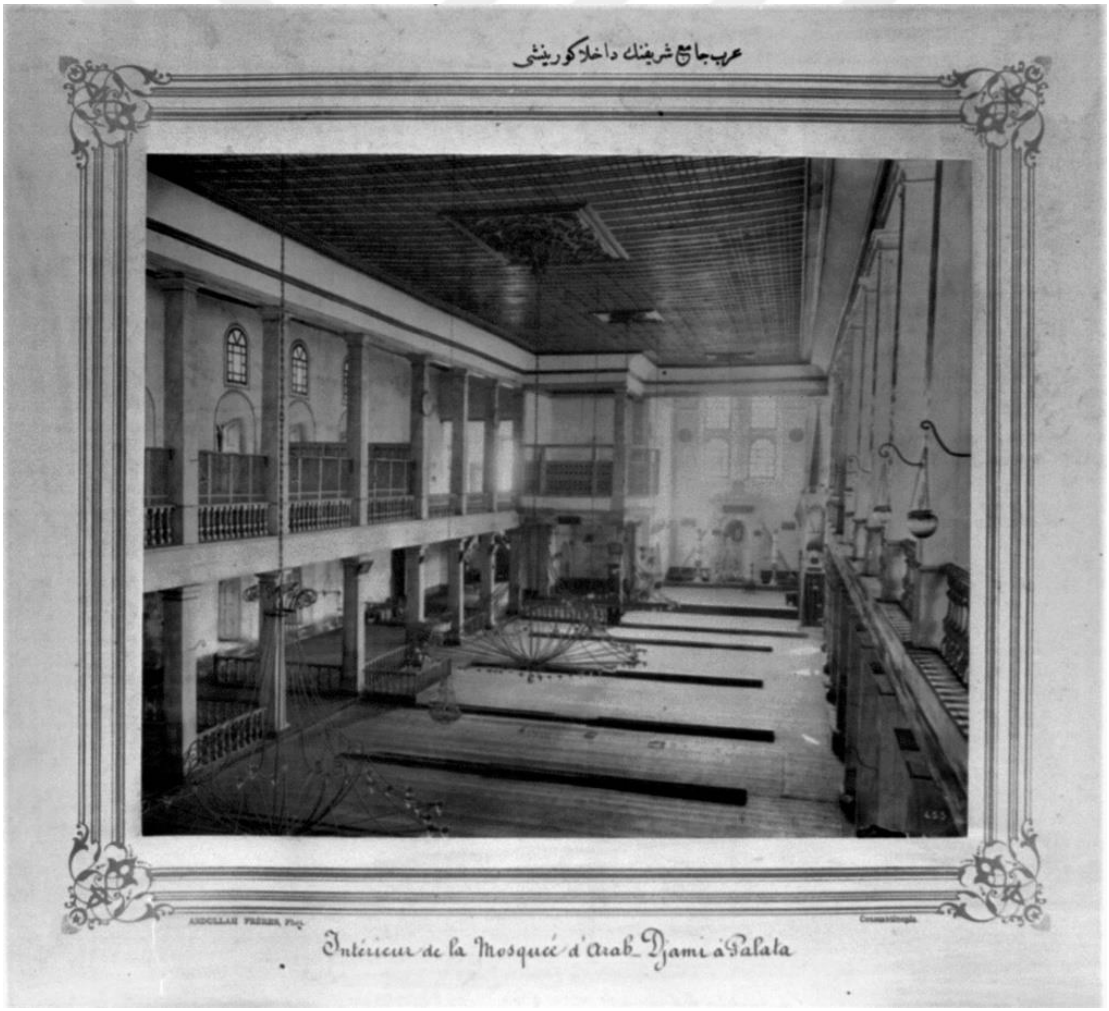

Çizim 18 Arap Camii makta'-i tûlânîsi.[241] (C. Gurlitt, 1905)

[240] Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 207.
[241] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LXIII.

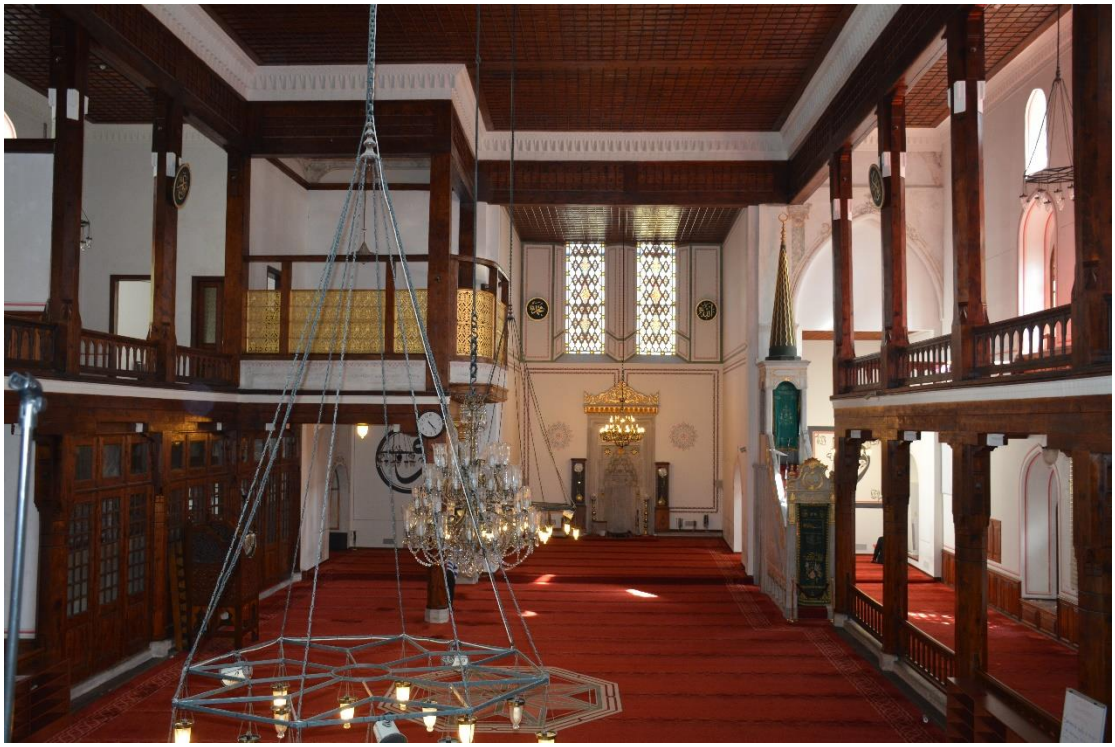
Çizim 19 Arap Camii'nin 26 Haziran 1913 tarihinde Mimar Kemalettin Bey tarafından çizilmiş olan makta'-i arzânîsi.[242]

Fotoğraf 58 Arap Camii hareminin 1880 senesindeki vaziyeti.[243] (Abdullah Fréres)

[242] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 9.
[243] https://www.loc.gov/resource/cph.3b28888/ (27.09.2017).

2010-2012 seneleri arasında gerçekleştirilen restorasyonda güneydoğu cihetindeki mezkûr bölümlerin üzeri de her biri kendi kemerlerinin başlangıcı hizasında yapılan ve haremin genel üst örtüsüyle aynı düzende olan düz ahşap tavanlar ile kapatılmak suretiyle buranın tonozları gizlenmiştir.[244] Mihrap sofasının güneybatı tarafında yer alan bölümün kemer gözü, söz konusu uygulamanın ardından buradaki kemer kavsine uygun bir tahta levha ile kapatılmıştır. Kuzeydoğu cihetindeki ise, daha sonraki süreçte önüne hünkâr mahfili yapılmasıyla beraber düz bir duvar şeklini almıştır ve dolayısıyla esasında burada bulunan kemerin izi dahi artık görünmemektedir.

Fotoğraf 59 Arap Camii hareminin güneydoğusuna bakış.

[244] 2010-2012 seneleri arasında gerçekleştirilen geniş şümullü restorasyon çalışmasını gerçekleştiren Solvotek Mühendislik tarafından hazırlanmış olan, Arap Camii'nin 3d lazer tarama ile oluşturulmuş animasyonunda gerek söz konusu freskolar gerekse de caminin güneydoğu bölümü ile ilgili görsellere ulaşılmakta ve zikredilen durum net bir şekilde müşahede edilebilmektedir. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk (11.02.2017).

Fotoğraf 60 Solda, mihrap sofasının güneybatısında yer alan bölümün orijinal üst örtüsü.[245] (Mustafa Cambaz, 2005) Sağda ise, söz konusu mahallin günümüzdeki görünümü.

Fotoğraf 61 Solda, mihrabın güneybatısındaki bölümün yeni düzenlemesi. Sağda, mezkûr yere açılan kemer gözünü kapatan tahta levhanın içten görünümü.[246]

Cami hareminin içten yüksekliği 11 m.dir. Ana mekânın zemininden bir basamak yüksekte olan mihrap sofası ise 7.30 m. uzunluğunda ve 6.20 m. genişliğindedir. Güneydoğu duvarının tam ortasına mihrap yerleştirilmiştir. Güneybatı ve kuzeydoğu duvarlarında ise, yanlardaki küçük bölümlere geçişi sağlayan dairevî kemerli simetrik açıklıklar bulunmaktadır. Esasında kaburgalı tonoz ile örtülü olan bu mahalin üzerinin yakın zamanda düz ahşap tavanla örtülmesi neticesinde yüksekliği 9.50 m.ye düşmüş ve söz konusu durumun bir sonucu olarak da mihrap duvarında yer alan ikiz pencerenin kemer bölümleri yeni tavanın içerisinde kalmıştır. Bu nedenle; günümüzde dışarıdan mümas kemerli görünen mezkûr pencereler, haremden bakıldığında dikdörtgen bir açıklık olarak müşahede edilmekte, bunların üst kısmında

[245] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3646 (15.04.2018).
[246] Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk (11.02.2017).

bulunan küçük pencere ise tonoz ile ahşap tavan arasında oluşan boşlukta kaldığından dolayı görünmemektedir. Bahsi geçen her iki pencerenin yüzü ahşap çerçeveli, astarı ise revzenlidir ve sağ taraftakinin ortasında Allah (c.c.), sol taraftakinde Muhammed (s.a.s.) lafızları bulunmaktadır ki bunlar da yine renkli camlar ile oluşturulmuştur.

Fotoğraf 62 Arap Camii mihrap sofasının son tamiratından önceki görünümü.[247]

Fotoğraf 63 Mihrap sofasının, üzerinin düz ahşap tavanla örtülmesinden sonraki görünümü.

[247] Bkz. http://www.3dmekanlar.com/tr/arab-camii-2.html (27.01.2017).

Mihrap sofasının kuzeydoğusunda yer alan ve aslında tonozlu iken son tamiratta düz ahşap tavanla örtülmek suretiyle yüksekliği 6.10 m.ye indirilen bölümün güneydoğusundaki duvarın üst kısmında, buranın devamında yer alan küçük odaya bakan sivri kemerli ve ahşap çerçeveli büyük pencerenin kemer gözü de yeni tavan ile tonozun arasında kalan boşluğa isabet ettiği için haremden bakıldığında görünmemekte; dolayısıyla buradaki açıklık, mihrap duvarındakiler gibi dikdörtgen formlu bir pencere görünümü sunmaktadır. Caminin eski fotoğraflarına bakıldığında evvelce mezkûr pencerenin alt kısmında küçük boyutlu ve önü demir parmaklıkla kapatılmış olan dikdörtgen şeklinde bir pencerenin daha bulunduğu müşahede edilmekteyse de günümüzde bu mevcut değildir.

Fotoğraf 64 Solda, mihrap sofasının kuzeydoğusundaki bölümün önceki hali.[248] Sağda, aynı kısmın günümüzdeki görünümü.

Fotoğraf 65 Mihrap sofasının kuzeydoğusundaki bölümün yeni tavan düzenlemesi.

[248] Bkz. http://www.3dmekanlar.com/tr/arab-camii-2.html (27.01.2017).

Bahsi geçen tonozlu bölümün güneydoğusunda bulunan, beşik tonozlu küçük hücre ise halk arasında "Mesleme'nin çilehânesi" olarak adlandırılmaktadır.[249] Ancak söz konusu isimlendirme, caminin tarihçesini Mesleme'ye dayandırma yanılgısı sonucu oluşmuş bir efsaneden ibarettir. Günümüzde kapalı tutulan bu odaya, mezkûr bölümün kuzeydoğusunda bulunan dairevî kemerli açıklıktan geçilen eski şapel kısmının güneybatı duvarında yer alan dairevî kemerli, tek kanatlı ve tablalı küçük bir ahşap kapı vasıtasıyla ulaşılmaktadır. 8.78 m. yüksekliğindeki mezkûr oda, 3.68x2.57 m. ebatındadır.

Fotoğraf 66 Eski kilisenin şapel bölümünden kuzeydoğuya doğru bakış. Solda, "Mesleme'nin çilehânesi" olarak adlandırılan odanın kapısı. Sağda, harem ile bağlantı sağlayan açıklık.

[249] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.

Fotoğraf 67 Apsis bölümünün sol tarafaındaki, “Mesleme’nin çilehânesi” olarak adlandırılan küçük hücrenin iç mekânı.

Günümüzde çilehâne olarak tanımlanan odanın güneydoğu beden duvarına yerleştirilmiş olan, 2.28x0.77 m. ölçülerindeki mermer mihrâbiyenin yarım daire planlı

nişi 24 cm. derinliğindedir ve barok üslûbunda düzenlenen kavsarası “S” ve “C” kıvrımlı hatlardan oluşmaktadır. Alınlık kısmında; mihrap âyeti olarak bilinen, Âl-i İmrân Sûresi’nin 37. âyetinden bir bölümün yazılı olduğu kitâbe yer alır. Celî sülüs hat ile tertip edilen, altın varaklı mezkûr âyetin metni ve anlamı şöyledir:

Metni: “كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ”

Okunuşu: “Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya’l-mihrâb”

Anlamı: “Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…”

Dikdörtgen biçindeki mihrâbiye çerçevesinin üzerinde bulunan ve oldukça görkemli bir şekilde tezyin edilmiş olan taç kısmının ortasında, minberde de olduğu gibi, IV. Mustafa’nın tuğrası yer almaktadır. Büyük bir rûmî tepelik ile nihâyete eren taç bölümü de dâhil olmak üzere mihrâbiyenin birçok yerinde altın yaldız kullanılmıştır.

Fotoğraf 68 Halk arasında çilehâne olarak adlandırılan hücrenin içerisindeki mihrâbiye ve bunun alınlık ve taç kısmının detay görüntüsü.

Bahsi geçen küçük odada; güneybatı duvarının güneydoğu ucuna bitişik vaziyette yerleştirilmiş olan, dolayısıyla da mihrâbiyenin hemen sağ tarafında kalan ve aynı zamanda da kapının tam karşısına isabet eden ahşap bezemeli bir niş

bulunmaktadır ki Mustafa Çetinaslan bunun kavukluk olduğunu belirtmektedir.[250] Bilindiği üzere kavukluk da mihrâbiye gibi hünkâr mahfili elemanları arasında yer bulabilen aksamdan biridir ve daha çok dekoratif amaçlı yapılan kavuklukların, oldukça zengin bir görsel etki bırakacak şekilde tasarlandıkları görülmektedir.[251] Arseven'in, "*kavuk koymaya mahsus olmak üzere duvarlara asılan oymalı ve müzeyyen tahta raflar*" şeklinde tarif ettiği kavukluklar[252] genellikle mezkûr şekilde yapılmış olmakla birlikte; padişahın kullanması için hünkâr mahfillerine konulan çeşitleri arasında nâdiren de olsa, kaide üzerinde yükselen ve üstte ise görkemli bir taç kısmıyla nihâyete eren, niş biçimindeki örneklerine de rastlamak mümkündür. Söz konusu duruma misal olarak Nuruosmaniye Camii ile Nusretiye Camii hünkâr mahfillerinde mevcut olan kavukluklar gösterilebilir. Çetinaslan'ın verdiği bilgilere göre; Nuruosmaniye Camii'ne yapılan 2.60x1.42 ölçülerindeki mermer kavukluk, hünkâr mahfilinin güney duvarına bitişik vaziyette konumlandırılmış olup; raf, niş ve taç kısımlarından müteşekkildir. Zeminden 0.94 m. yükseğe yerleştirilmiş olan kavukluk tablası, kare kesitli iki ayakla taşınmaktadır. Yanlarında birer tane renkli mermerden yapılmış sütunçeler bulunan niş bölümünün üzerinde de gösterişli bir taç yer almaktadır.[253] Nusretiye Camii hünkâr mahfilinde bulunan bir diğer kavukluk da yine raf, niş ve taç bölümlerinden oluşmakla beraber, mermerden yapılmış raf kısmının geniş bir kaideye oturduğu bilinmektedir. İki yanında mermer sütunçelerle sınırlanan nişinin devamında da göz alıcı bir şekilde tasarlanmış olan taç bölümü bulunmaktadır.[254]

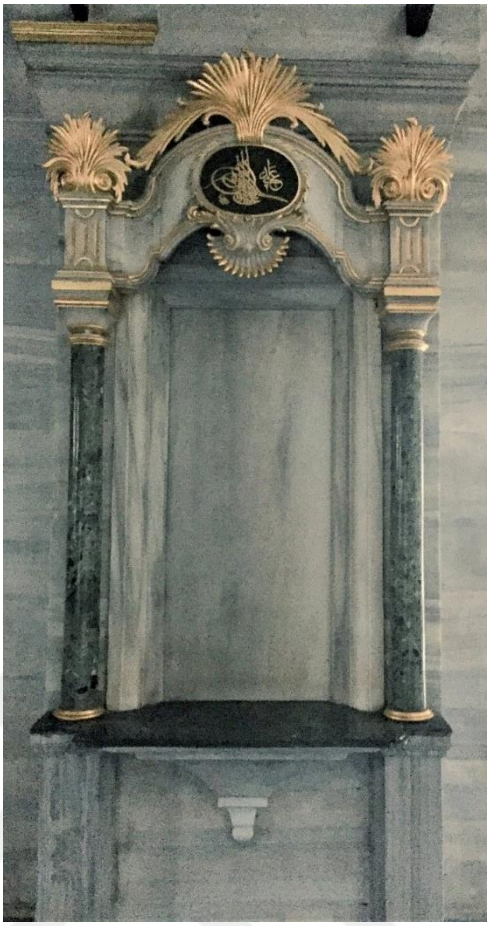
Arap Camii'ndeki; 1.11 m. genişliğe ve taç kısmı da dâhil 2.98 m. yüksekliğe hâiz olan kavukluk ise; aynı şekilde bahsolunan bölümlerden meydana gelmiştir. Muhaddeb hatlara sahip beton bir kaide üzerine oturan raf bölümün mermer tablası dışında tümüyle ahşap malzemeden yapılmıştır. Niş bölümünü her iki yandan sınırlayan sütunçeler, raf bölümü hizasından başlamakta ve oldukça gösterişli şekilde düzenlenmiş olan taç kısmına kadar devam etmektedir. Sütun gövdesi ve taç kısmı, yer yer altın yaldızla hareketlendirilmiş olan kabartmalı bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir.

[250] Mustafa Çetinaslan, "Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2012), s. 250.
[251] Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 401.
[252] Celal Esad Arseven, "Kavukluk", *Sanat Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965, s. 984-985.
[253] Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 125.
[254] Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 178.

Görüldüğü üzere; söz konusu iki kavukluk ile mukayese edildiği takdirde, ana hatları bakımından onlara benzerlik arzettiği aşikârdır.

Ancak hünkâr mahfillerinde görmeye alışık olduğumuz mihrâbiye ve kavukluğun, mihrabın sol yanında yer alan ve harem ile hiçbir irtibatı bulunmayan böyle küçük bir odaya ne amaçla yerleştirilmiş olduğu ise tespit edilememiştir. Çetinaslan; bu iki aksamın hünkâr mahfili yerine mezkûr mekâna yapılmış olmasının, buranın bütünüyle hünkâr mahfili olarak değerlendirilmiş olabileceğini akıllara getirdiğini belirtmektedir.[255] Belki de ilk dönemlerde, günümüze ulaşmış olan fevkânî mahfil-i hümâyun yapılmadan evvel, bu odanın gerçekten bahsolunan işlev doğrultusunda kullanıldığı bir ihtimal olarak düşünülebilse bile, bunun için öncelikle ibâdet mekanına tamamen kapalı olmaması ve küçük bir açıklık dahi olsa orayla bir bağlantısının bulunması gerekliliğini hatırdan çıkarmamak gerekir. Abdülhamit Tüfekçioğlu; bahsi geçen mihrâbiyede IV. Mustafa tuğrası bulunmasının, bu odada gerçekleşen ve doğrudan padişahla ilgili olan bir olaya işaret ettiğini ifade etmiştir.[256]

[255] Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 250.
[256] Aziz Doğanay ve Abdülhamit Tüfekçioğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 18.05.2018.

Fotoğraf 69 Solda; Arap Camii'nin "*çilehâne*" olarak anılan hücresinde bulunan, ahşap bezemeli bir niş şeklindeki kavukluğun görünümü. Sağda, Nuruosmaniye Camii hünkâr mahfilinde bulunan kavukluk.[257] İkisi mukayese edildiği takdirde, gerçekten de ana hatlarının benzediği görülmektedir.

Eski şapel bölümünün kuzeybatı duvarında; hünkâr mahfili sahanlığına açılan, dairevî kemerli oldukça geniş ve camlı bir ahşap kapı yer almaktadır ki genişliği 2.95 m., yüksekliği ise 3.88 m.dir.

[257] https://twitter.com/kulturistan/status/821729179272179714 (12.04.2019). Söz konusu kavukluk hakkında detaylı bilgi için bkz. Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 125.

Fotoğraf 70 Eski kilisenin şapel bölümünün kuzeybatı duvarında bulunan ve hünkâr mahfili sahanlığına açılan kapı.

Mihrap sofasının güneybatı tarafındaki bölümün güneydoğu duvarında bulunan dairevî kemerli ve tek kanatlı küçük ahşap kapıdan ise, minareye geçişi sağlayan ahşap merdivenin bulunduğu beşik tonozlu küçük odaya ulaşılmaktadır.

Fotoğraf 71 Arap Camii minaresinin giriş kapısı.

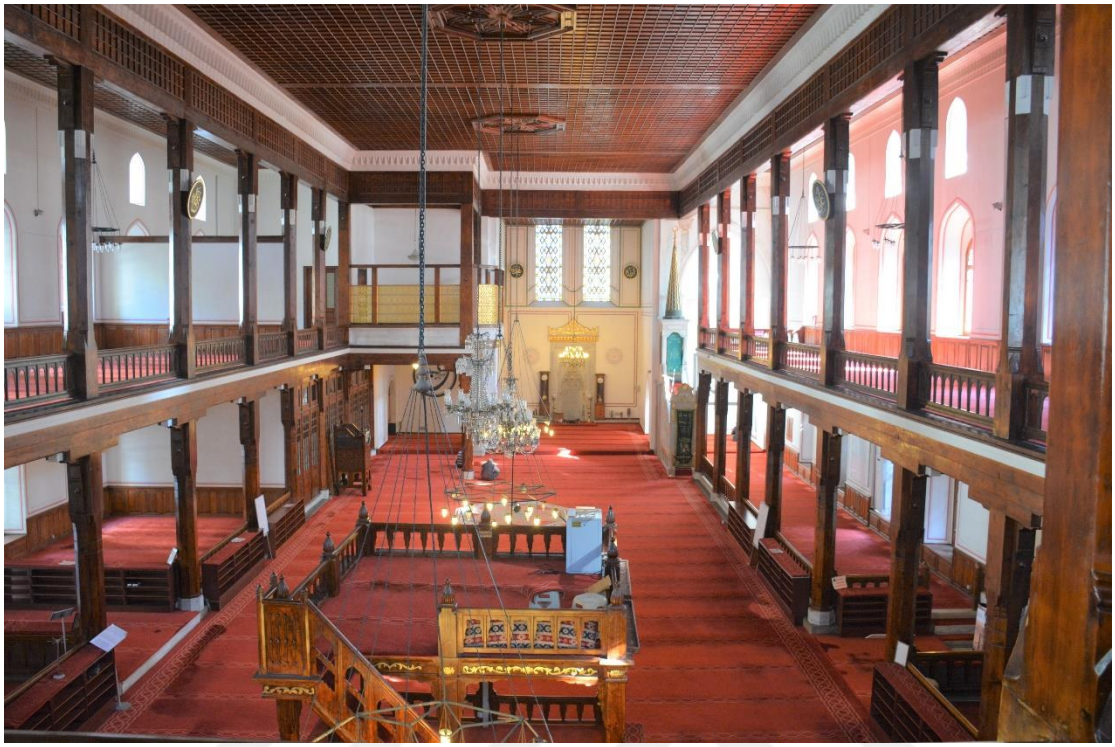
Fotoğraf 72 Minare ile bağlantıyı sağlayan ahşap merdiven.

Camide toplam yirmi üç adet sekizgen kesitli[258] ahşap direk ve bir adet de kare kesitli yüksek bir kaideye oturan silindirik gövdeli mermer sütun bulunmaktadır. Yapının üst örtüsünü taşımakta olan sekiz köşeli mermer kaideye sahip bu ahşap direklerden on sekiz tanesi, karşılıklı iki sıra halinde yerleştirilmek suretiyle harem mekânını üç sahna ayırmaktadır. Orta sahın, bu direk dizilerinin arasına yerleştirilmiş olan kısa ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Yalnız sol sahnın güneydoğu tarafında, eski şapel bölümüne kadar uzanan 11.54 m. uzunluğundaki alan, camlı ahşap bir bölme ile harem kısmından ayrılarak hünkâr mahfili sahanlığı olarak düzenlenmiştir. Haremi "U" şeklinde üç yönden çevreleyen tabaka mahfili de hem mezkûr direklere hem de orta sahnın kuzeybatısına yerleştirilmiş olan diğer dört direğe dayandırılmıştır. Geriye kalan bir ahşap direk ile sütun ise mihrabın kuzeydoğusunda bulunan fevkâni hünkâr mahfilinin altında yer almaktadır. Mâbedde mevcut olan bu yegâne sütun, yaldızla hareketlendirilmiş barok üslûpta bir başlığa sahiptir.

Eyice'nin vurguladığı üzere, yapının içinde daha evvel de bir takım mermer sütunların mevcut olduğu; hünkâr mahfilinin hemen altına isabet eden ve mihrap sofası

[258] Mermer kaideleri de dâhil, zeminden sekiz köşeli olarak başlayan söz konusu ahşap direkler; tabaka mahfilinin biraz aşağısından itibaren, köşeleri pahlanmak suretiyle kare biçimini almakta ve mahfilin döşeme seviyesinden itibaren de korkuluk hizasına kadar aynı formda devam etmektedir. Buradan sonra yeniden sekizgen kesitli olmakta, üst kısımlarında ise tekrar kare şeklini alarak nihâyete ermektedir.

ile kuzeydoğusundaki bölümleri birbirinden ayıran duvara gömülü vaziyette olduğu için ancak yarısı görülebilen mermer sütun parçasından anlaşılmaktadır.[259]

Fotoğraf 73 Arap Camii hareminin kuzeybatıdan görünümü.

[259] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.

Fotoğraf 74 Hünkâr mahfilinin altında yer alan yüksek kaideli mermer sütun ile bunun hemen arkasında, eski kilisenin esasında bulunan ve şu an duvara gömülü vaziyette olduğundan sadece bir kısmı müşahede edilebilen sütun parçası.

Palazzo caminin XX. asır başlarına ait eski bir fotoğrafında, çatıyı taşıyan ayakların başlıklarının bulunduğunu, 1913-1919 yılları arasında gerçekleştirilen tamiratta ise bahsi geçen başlıkların yok edildiğini belirtmiş ve buna dayanarak da yapının esasında bugünküne nispetle biraz daha yüksek olduğu yargısına ulaşmıştır.[260] Wiener de yapının yüksekliğinin söz konusu onarım sonrasında düşürüldüğünü söylemektedir.[261] Gerçekten de gerek 1880 senesine tarihlenen bir fotoğrafta görülen kare kesitli direklerin, gerekse de 1913 tamirinin hemen öncesine ait olan başka bir fotoğrafta müşahede edilebilen silindirik gövdeli direklerin başlıklarının bulunduğu tespit edilmektedir. Mezkûr tamiratta yapılmış olan günümüzdeki ahşap direkler ise tamamen öncekilere göre farklı bir formda ve başlıksız olarak yeni baştan yapılmıştır. Yani eski direklerin sadece başlıklarının yok edilmesi gibi bir durum söz konusu olmamıştır ve dolayısıyla da yalnızca buradan hareketle caminin yüksekliğinin değiştirildiği sonucuna ulaşılamamaktadır. Kaldı ki bahsi geçen fotoğraflar, özellikle

[260] Palazzo, *Arap Camii*, s. 29-30.
[261] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.

de hünkâr mahfili esas alınmak suretiyle dikkatlice incelenir ve mâbedin bugünkü mevcut haliyle karşılaştırılır ise, yapının yüksekliğinin hepsinde aynı olduğu görülecektir.

Fotoğraf 75 Solda,1880 senesinde Arap Camii hareminin görüntüsü.[262] (Abdullah Fréres) Ortada, harem mekânının 1913 senesindeki durumu.[263] Sağda ise, haremin bugünkü görünümü.

Mauri della Fratta 1631 senesinde kaleme aldığı seyahatnâmesinde, esası üç nefli olan Arap Camii'ni "tek nefli çok güzel bir yapı" olarak tarif etmiştir. Söz konusu bilgiyi aktaran Palazzo; yapının muhtemelen camiye tahvil edilmesinin akabinde veya 1631 yılından önce geçirdiği bir tamiratta bahsi geçen şekli aldığının ve dolayısıyla Fratta'nın da mâbedi bu haliyle görmüş olabileceğinin kuvvetli bir ihtimal olduğunu düşünmektedir.[264]

Mâbedin aynı eksende bulunan, kuzeydoğu ve güneybatı cephelerindeki giriş açıklıklarını; dikdörtgen şeklinde, çift kanatlı ve oldukça sade ahşap kapılar örtmektedir. Kuzeybatı cihetinde yer alan ve medhal sofası ile irtibatı sağlayan diğer girişine de yine çift kanatlı, ahşap bir kapı kapatmaktadır. Ancak diğerlerinden farklı olarak bu kapının her bir kanadının üst kısmı çeyrek daire biçiminde yuvarlatılmak suretiyle buradaki kemer kavsine uygun şekilde yapılmıştır.

[262] https://www.loc.gov/resource/cph.3b28888/ (27.09.2017).
[263] D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami*, s. 18.
[264] Palazzo, *Arap Camii*, s. 32.

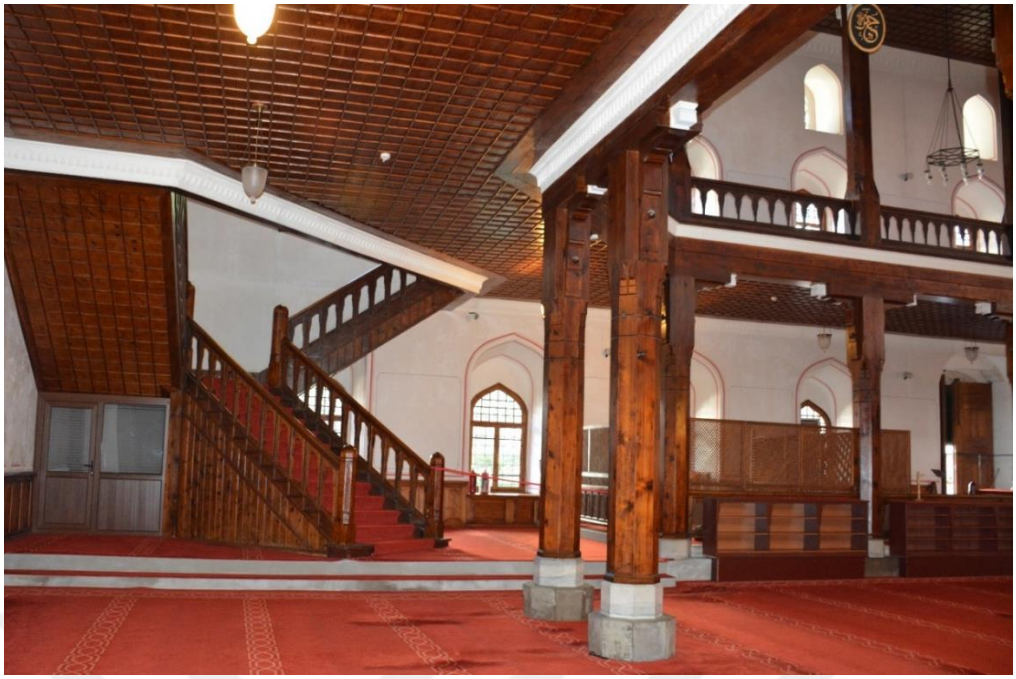

Fotoğraf 76 Solda, kuzeydoğu; sağda ise, güneybatı cihetlerinde yer alan giriş kapılarının iç mekândan görünümü.

Fotoğraf 77 Kuzeybatı tarafında yer alan ve sonradan yapıya ilave edilmiş medhal sofasına açılmakta olan kapının haremden görünüşü.

Caminin kuzeydoğu sahnında, bu cihette bulunan kapıdan girildiğinde sağ tarafta kalan 3.86 m. uzunluğundaki alan, ahşap kafesle çevrilmek suretiyle hanımlar bölümü haline getirilmiştir. Haremde, kuzeybatı beden duvarının her iki köşesine ise, tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan ahşap merdivenler yerleştirilmiştir. Bunlardan batı taraftakinin altına tesadüf eden küçük bir mahal, camlı ahşap bölme ile çevrelenmiş ve görevli odası olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 78 Arap Camii'nin tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan kuzey cihetindeki merdiven ve hanımlar bölümü.

Fotoğraf 79 Arap Camii görevli odası ve tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan batı cihetindeki merdiven.

Mâbedin iç duvarları beyaz renge boyanmış olup bazı yüzeylerde basit kalemkârî süslemelere yer verilmiştir. Günümüzde güneydoğu bölümü hariç olmak üzere duvar yüzeyleri, zeminden yaklaşık 94 cm. yüksekliğe kadar tablalı ahşap levhalar ile kaplıdır. Son tamirattan evvel ise bu kısımların mavi fayanslarla döşeli olduğu eski fotoğraflarda görülmektedir. Duvarların çatıyla kesiştiği kısımlar, mihrap bölümü dışında, tek sıra mukarnaslı alçı kornişle çevrelenmiştir. Ayrıca tavanın, orta

sahnın üzerine denk gelen bölümünde ve tabaka mahfilinin alt kısımlarında da yine alçı korniş kullanılmıştır.

1913-1919 yılları arasında yapı restore edilirken, eski kilisenin özgün zemini kaldırılmış ve burada bulunan Ceneviz dönemine ait çok sayıdaki mezar taşı İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir.[265] Dolayısıyla mâbedin tabanını oluşturan bu taşların yerine günümüzde de mevcut olan ahşap zemin döşemesi yapılmıştır. Ayrıca yapının orijinal mermer döşemesinden kalan bazı kalıntılar, ahşap kapaklar ile koruma altına alınmıştır.[266]

Fotoğraf 80 Günümüzde ahşap kapaklar ile koruma altına alınmış olan eski kilisenin zemin döşemesine ait bir kalıntı. (NTV Tarih Dergisi)

Yapının içerisinde yer alan mozaik ve freskolar, bahsi geçen tamirât esnasında kısmen ortaya çıkmış ve ardından da tahrip edilmeden üzerleri sıvayla örtülmüştür. Ancak 1999 depreminde sıvaların dökülmesi sonucu bunlar tekrar görünür hale gelmiştir. 2010-2012 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmalarda, güneydoğu cihetinde yani mihrap sofası ile buranın her iki yanındaki bölümlerin duvarlarında bulunan söz konusu resimlerin üzerlerini örtebilmek maksadıyla mezkûr mahallerin tüm duvar yüzeyleri alçıpan ile kapatılmış, ayrıca bunların alt kısımlarına yapılan menfezlerle de hava sirkülasyonu sağlanarak resimlerin zarar görmelerinin önüne geçilmiştir. Tonoz ve kemer aynalarında olanlar ise, yeni tavanın altında kaldığından dolayı iç mekândan zaten görülemediğinden, ayrıca bir müdahaleye ihtiyaç duyulmamıştır. Haremin güneybatı duvarının bazı kısımlarında ve kuzeybatı duvarının

[265] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80; Palazzo, *Arap Camii*, s. 26; Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 203.
[266] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 44.

batı tarafında bulunan duvar resimleri de önlerine vidalanan beyaz pleksiglass levhalarla kapatılmıştır.

Fotoğraf 81 Arap Camii'nin iç mekânındaki bazı duvar resimlerinin önüne yerleştirilen pleksiglass levhalar.

Fotoğraf 82 Arap Camii'nin güneydoğusundaki, alçıpan ile kapatılmış duvarlar ve bu bölümlerin alt kısımlarındaki menfezlerin görünüşü.

Fotoğraf 83 Arap Camii mihrap duvarının üst kısmının görünümü. Bu bölüm, mihrap sofasının üzerine sonradan yapılan düz ahşap tavan nedeniyle kapatılmış vaziyette olduğundan dolayı günümüzde görülememektedir.[267]

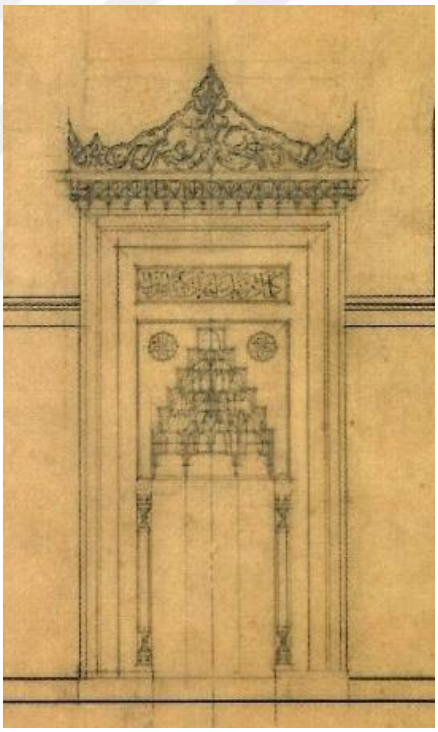
Fotoğraf 84 Mihrap sofasının güneybatısında bulunan kaburgalı tonoz ile örtülü bölümün güneydoğusundaki kemer aynasında ortaya çıkartılan fresk kalıntısı.[268] Görüldüğü üzere bu duvar resmi, yakın zamanda yapılmış olan düz ahşap tavan ile tonozun arasında kalması hasebiyle ibadet mekânından görülemediğinden, üzeri açık vaziyette bırakılmıştır.

[267] Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk (11.02.2017).
[268] Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk (11.02.2017).

Mihrap

Arap Camii'nin barok üslûbunda tezyin edilmiş olan günümüzdeki mevcut mermer mihrabı, Eyice'ye göre Sâliha Sultan tarafından 1147/1734-1735 senesinde gerçekleştirilen restorasyondan kalmıştır.[269] Ancak caminin 1913-1919 yılları arasındaki geniş şümullü tamiratından hemen öncesine ait olan fotoğrafında, o dönemki mihrabın daha farklı olduğu bâriz bir şekilde görülebilmektedir. Bununla beraber, söz konusu restorasyonun projesini hazırlayan Mimar Kemalettin Bey'in hazırlamış olduğu ayrıntılı çizimlerde bugünkü mihrabın resmedilmiş olmasını göz önünde bulundurduğumuzda ve ayrıca kitâbesinin de Hattat Mâcid Ayral (1891-1961)'a ait olduğunu düşündüğümüzde bu yeni mihrabın, zannedilenin aksine 1913-1919 restorasyonunda yapıldığı anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 85 Arap Cami'nin XX. yüzyıl başında mevcut olan eski mihrabı.[270] (E. Dalleggio D'Alessio)

Çizim 20 Arap Cami'nin, Mimar Kemalettin Bey tarafından 1913 senesinde hazırlanan restorasyon projesi kapsamında tasarlandığı görülen ve günümüze de ulaşmış olan mevcut mihrabının çizimi.[271]

Eski mihrabın ana hatları, bahsi geçen fotoğrafta çok net olmasa da tespit edilebilmektedir. Şöyle ki; dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olan yarım daire planlı mihrap hücresi, dairevî kemerli ve yarım kubbe kavsaralıdır. Nişin içerisinde;

[269] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.
[270] D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami*, s. 18.
[271] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 11.

kalemkârî tekniğinde resmedilen, iki kenara toplanmış perde motifi ve ortada da sarkan bir kandil motifi görülmektedir. Ayrıca alınlık kısmında kitâbesinin bulunduğu ve zarif bir işçiliğe haiz olduğu anlaşılan taç kısmıyla da nihâyete erdiği müşahede edilmektedir. Palazzo'nun Mamboury'den naklettiği bilgilere göre, 1807 yangınından sonraki onarım çalışmaları esnasında yapıldığı söylenen mihrap ile kastedilen de bu olmalıdır.[272]

Günümüze ulaşmış olan mihrap ise; üç taraftan kademeli silme dizileriyle çevrelenmiş, 3.75 m. yüksekliğinde ve 2.11 m. genişliğindeki dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Mukarnas kavsaralı ve üç cepheli olan mihrap hücresi; 2.71 m. yüksekliğinde, 1 m. genişliğinde ve 53 cm. derinliğindedir. Nişin iki yanında yer alan ve yarısı nişin köşelerine gömülü vaziyette bulunan sütunçelerin başlık ve kaideleri ise, kum saati benzeri boğumlu bir formdan oluşmaktadır. Bu unsurlar ile mukarnasın bazı yerleri varak altınla yaldızlanmıştır. Ayrıca yaşmak bölümlerinin tam ortasına da koyu yeşil ve yaldızla renklendirilmiş sekiz yapraktan müteşekkil birer gülçe yerleştirilmiştir.

[272] Palazzo, *Arap Camii*, s. 26.

Fotoğraf 86 Arap Camii mihrabı.

Alınlık kısmındaki "*Mâcid*" imzalı kitâbe, celî sülüs hat ile tertip edilmiştir. Zemini koyu yeşil renge boyanmış, harflarin üzeri ise varak altınla yaldızlanmıştır. Bakara Sûresi'nin 144. âyetinin bir bölümünün yazılı olduğu kitâbenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"

ماجد كتبه

Okunuşu: "Fe-velli vecheke şatra'l-mescidi'l-harâm"

Ketebehû Mâcid

Anlamı: "(Bundan sonra) yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir."

Fotoğraf 87 Arap Camii mihrabının kitâbesi.

Mihrap çerçevesinin üst kısmında da varak altınla yaldızlanmış ve rûmî üslûbunda bezenmiş, oldukça gösterişli bir taç mevcuttur. Ayrıca günümüzde mihrabın iki yanında, birer tane tunç şamdan ile rakkâsali saat bulunmaktadır.

Duvar kalınlığı içerisinde kalan mihrap nişi, eski kilisenin apsis yönünün tam doğuya değil de biraz güneydoğuya yönelmiş olması hasebiyle duvara düz bir şekilde yerleştirilmiştir. Lâkin bu haliyle de tam olarak Kâbe istikâmetinde değildir. Zîra caminin kıblesinin 13˚ doğuya kaçık olduğu tespit edilmiştir.

Minber

Arap Camii'nin günümüze ulaşan ve barok üslûpta tezyin edilmiş olan mermer minberi,[273] üzerinde yer alan tuğradan anlaşıldığı üzere Sultan IV. Mustafa (1807-1808) döneminde yaptırılmıştır. Mamboury de mevcut minberin, 1807 yangınından sonra gerçekleştirilen onarımdan kalma olduğunu belirtmektedir.[274]

[273] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.
[274] Palazzo, *Arap Camii*, s. 2. Caminin minberi hakkında Hadîka'da, "*bir sütûn üzere minber*" ifadesi geçmektedir. Ancak bununla kastedilenin ne olduğu ve günümüzdeki minbere mi yahut daha evvelki bir minbere mi işaret ettiği anlaşılamamıştır. Bkz. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* 426.

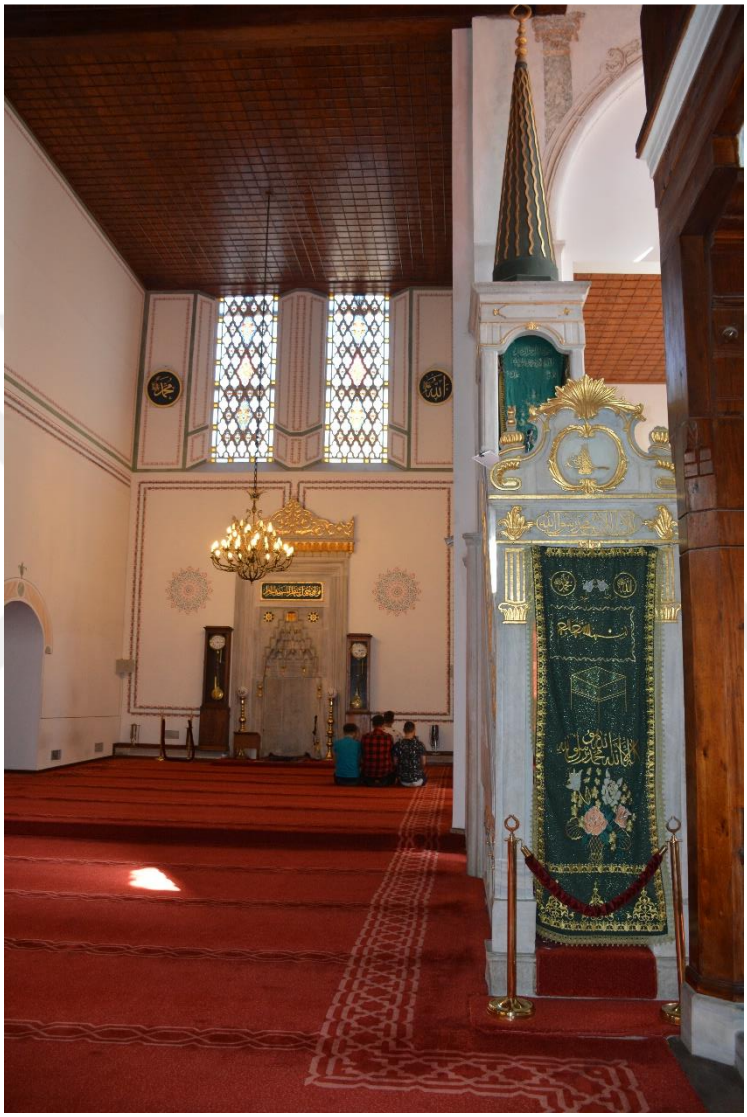

Fotoğraf 88 Arap Camii minberi.

4.25 m. uzunluğunda ve 1 m. genişliğindeki minberin yüksekliği ise, külahı hariç olmak üzere yaklaşık 5.50 m.dir. Her birinin üst kısmında, üzeri varak altınla yaldızlanmış kabartma bir rûmî tepelik bulunan beş frengi kemer gözünden müteşekkil süpürgeliğinin üzerinde yükselen aynalıkları oldukça sadedir. Bunları kuşatan korkuluklar, yekpâre mermerdendir ve üzerlerine beşer tane, oval madalyon içerisine yerleştirilen üzeri yaldızlanmış şemse motifleri, kabartma olarak uygulanmıştır. Minber korkuluğu ile giriş sövelerini birbirine bağlayan köşelerde ise, yine yaldızlı zarif bir bezemeye hâiz köşebentler mevcuttur. Anatomisi bozuk dairevî kemerli bir açıklığa sahip olan imam geçidinin üzerinde yer alan köşk bölümünün üç tarafındaki açıklıkların kemerleri de yine aynı formdadır. Köşk yan panoları ise sade tutulmuştur. Minber köşkünün üzerinde, yeşil renkli ve yaldızla hareketlendirilmiş sekizgen kasnaklı mahrûtî bir külah bulunmaktadır.

3.19 m. yüksekliğindeki minber kapısının giriş açıklığı, köşk bölümündeki kemerler ile aynı forma sahiptir ve yeşil bir perdeyle örtülmektedir. Kemerin

köşeliklerine birer tane beş yapraklı çiçek motifi işlenmiştir. Aynalığına Kelime-i Tevhid yazılmış, devamında yer alan taç kısmının ortasına ise IV. Mustafa'nın tuğrası, defne dalından bir çelenk içerisinde yerleştirilmiştir. Kitâbe, tuğra ve çelenk de dâhil olmak üzere birçok yerinde varak altın kullanılan minberin kapısı üzerindeki bu taç bölümü, kabartma bir rûmî tepelik ile nihâyete ermektedir.

Fotoğraf 89 Minber kapısının görünümü.

Fotoğraf 90 Minber kapısından köşk bölümüne doğru bakış.

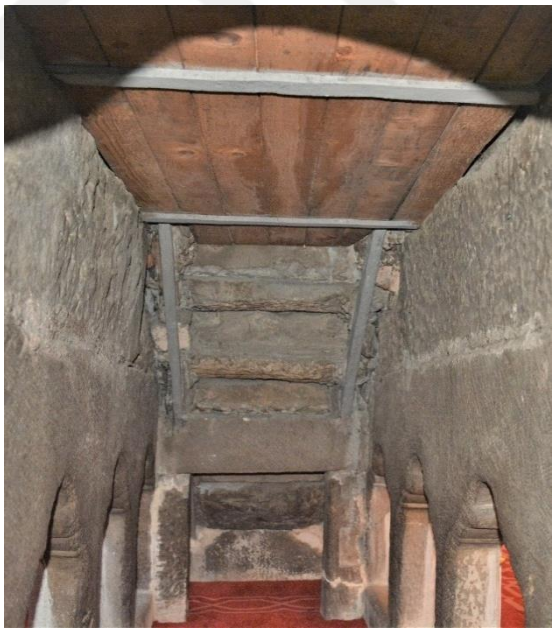

Fotoğraf 91 Minberin taç kısmı ile ortasında yer alan IV. Mustafa tuğrasından detay.

Bahsedilmesi gereken bir diğer husus da köşk bölümünün altındaki imam geçidinin içerisinden ulaşılan ve minber basamaklarının arkasında kalan boşluğun düzenlemesidir. Bu alan, ahşap malzemeyle ortadan bölünmek suretiyle iki kısma ayrılmış ve alttakinin ön tarafı, kemerli bir açıklık şeklinde bırakılmıştır. Dikdörtgen formunda açıklığa sahip olan üst bölüm ise; ahşap bir kapak ile örtülerek, küçük bir dolap haline getirilmiştir. Buradan bakılırsa, basamakların bazılarında devşirme malzemelerin kullanılmış olduğu görülecektir. Özellikle de üzeri kazınmış durumda olan ve dikkatle bakıldığında, kazınan kısımlarda bazı yazı ve armaların bulunduğu anlaşılan bir parça oldukça dikkat çekicidir.

Fotoğraf 92 Arap Camii minberinin imam geçidi bölümü ve basamakların altına isabet eden yerdeki dolap bölümü.

Fotoğraf 93 Solda, minber basamaklarının arkasında yer alan dolap bölümünün içerisi. Sağda ise, buranın altında kalan açıklığın görünümü.

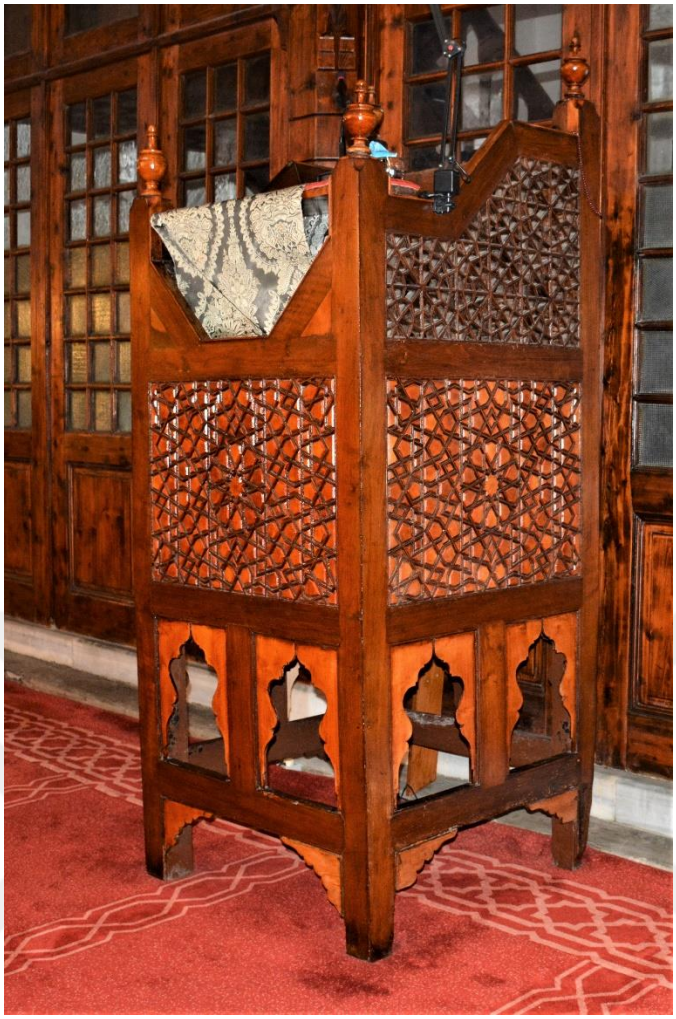
Fotoğraf 94 Minberin basamaklarından birinde kullanılmış olan devşirme levha.

Vaaz Kürsüsü

Arap Camii'ndeki mevcut ahşap vaaz kürsüsü, Azapkapısı'ndaki Sokullu Mehmed Paşa Camii'nden getirilmiştir ve Barışta'nın belirttiğine göre, XVI. yüzyıldan günümüze ulaşan belli başlı ağaç işi örneklerinden biridir.[275]

96x96 cm. ölçüsündeki kare bir tabana dört ayakla oturan vaaz kürsüsünün sırt yüksekliği yaklaşık 2.50 m.dir. Kürsünün ayakları, dilimli sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Böylece oluşturulan ikişer kemer gözünden müteşekkil süpürgelik kısmının devamında, kündekârî tekniğinde işlenen ve merkezlerine on kollu yıldız motiflerinin yerleştirildiği girift geometrik bezemeli tablalardan meydana gelen gövde bölümü yer alır. Bunun üzerinde bulunan oturma yerini, delik işi tekniğinde yapılan ve sekiz kollu yıldız motiflerinden müteşşekil geometrik bir kompozisyona sahip parmakçalık üç yönden kuşatmaktadır ve dört köşesi birer baba ile taçlandırılmıştır.[276]

[275] H. Örcün Barışta, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009, s. 99; Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.
[276] Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 112-113.

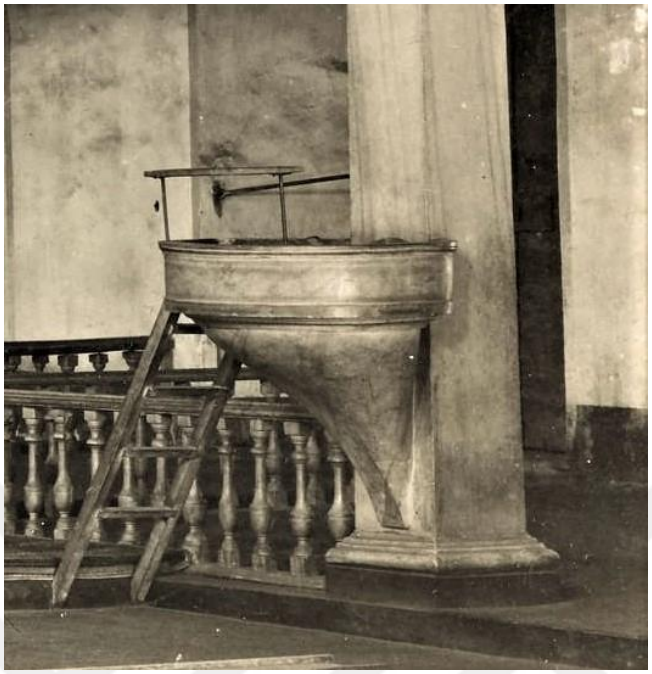
Fotoğraf 95 Arap Camii vaaz kürsüsü.

Fotoğraf 96 Vaaz kürsüsünün gövde bölümü detayı.

Caminin daha evvelki vaaz kürsüsü ise, XIX. yüzyılın sonlarında Abdullah Fréres tarafından çekilen eski bir fotoğrafta müşahede edilebilmektedir. Mermerden yapılmış olduğu anlaşılan bu kürsü; o dönem sol sahnı sınırlayan kare kesitli sütunlardan, güneydoğu cihetindeki beşinci sütunun orta sahna bakan yüzeyine

sabitlenmiştir ve dairevî formdaki gövdesi, yukarıya doğru genişleyen bir kova biçimindeki ayak üzerine oturmaktadır.

Fotoğraf 97 Arap Camii eski vaaz kürsüsü.[277] (Abdullah Fréres, 1880)

Mahfiller

- **Müezzin Mahfili**

Arap Camii'nde, kuzeydoğu ve güneybatı kapılarının bulunduğu eksenin kuzeybatısına yerleştirilmiş olan ahşap müezzin mahfili, araştırmacıların kanaatine göre muhtemelen 1913-1919 seneleri arasında gerçekleştirilen onarım çalışmaları esnasında yeniden yapılmıştır.[278]

[277] https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2902574 (07.01.2019).
[278] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327; Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 347.

Fotoğraf 98 Arap Camii müezzin mahfilinin konumu.

Mihrap ekseninin hafif soluna tesadüf eden mezkûr mahfil; 3.50x3.50 m. ebatında kare planlı olup, 3.40 m. yüksekliğindedir ve iki katlı olarak düzenlenmiştir. Sekiz ahşap direkle taşınan üst katına, arka tarafında bulunan yaklaşık 60 cm. genişliğindeki bir merdivenle çıkılmaktadır. Buranın etrafı korkulukla çevrilidir ve direklerin her birinin üzerine isabet eden kısımlarda birer baba mevcuttur. Alt katta ve merdiven kenarında da aynı formda korkuluklar bulunmaktadır.

Eski fotoğraflarda beyaza boyanmış olduğu görülen müezzin mahfili, günümüzde ise caminin birçok aksamı gibi boyasız yani ahşabın doğal rengiyle durmaktadır.

Fotoğraf 99 Arap Camii müezzin mahfili.

Fotoğraf 100 Müezzin mahfilinin üstten görünüşü.

Fotoğraf 101 Arap Camii müezzin mahfilinin daha evvelki vaziyeti. [279] (H. Örcün Barışta)

- **Tabaka Mahfili**

Arap Camii'nin tespit edilebilen ilk tabaka mahfili, 1880 senesine tarihlendirilen eski fotoğraflarda ve ayrıca Gurlitt'in 1905'de hazırladığı planda müşahede edilebilmektedir. Sadece yan sahınların üzerinde yer alan ve dolayısıyla da birbirinden bağımsız iki ayrı bölümden oluşan bu fevkânî mahfilin, aynı zamanda çatıyı da destekleyen kare kesitli toplam yirmi dört adet sütuna oturan döşemesi, ahşap korkuluklarla kuşatılmıştır. Ayrıca her iki aksama, bugünkü gibi haremin kuzeybatı köşelerine yerleştirilmiş olan merdivenler vasıtasıyla ulaşılmaktaydı. Yapının kuzeydoğu duvarı boyunca uzanan birimi, ikisi duvara bitişik olmak üzere 13 sütuna dayanmaktadır. Ancak burası, güneydoğu tarafından beşinci sütun hizasında ahşap bölme duvar ile bölünmüş ve böylelikle mezkûr cihette kalan alan tabaka mahfilinden ayrılarak, hünkâr mahfili sofası işlevini üstlenmiştir. Tabaka mahfilinin, haremin güneybatısında yer alan diğer parçası ise, yalnız bir tanesi duvara bitişik olan 11 sütun tarafından taşınmaktadır ve burası güneydoğu cihetinde, minber ile aralarında hemen hemen iki sütun mesafesi kalacak şekilde sonlandırılmıştır ki söz konusu durum, Gurlitt'in planında net bir şekilde görülebilmektedir. Ayrıca o dönem söz konusu aksamın kuzeydoğu cihetindeki parçasının, belli bir yüksekliğe kadar ahşap kafesle kapatılmak suretiyle bayanlara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Tabaka mahfilinin her iki kolunun da kuzeybatı uçlarındaki ikinci sütundan, mezkûr cihetteki beden duvarına doğru çaprazlamasına uzanan, üçgen planlı küçük bir balkon biçimindeki bölümlerin ise; mahfille irtibatlı olup olmadıkları net bir şekilde tespit edilemediğinden dolayı, -ki mahfilin kuzeydoğu kolunun; beden duvarına kadar ahşap kafesle kapatıldığının tespit edilmesi, en azından bu taraftaki balkonun bağımsız olduğuna işaret etmektedir- hangi işlev doğrultusunda kullanıldıkları hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün

[279] Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 348-349.

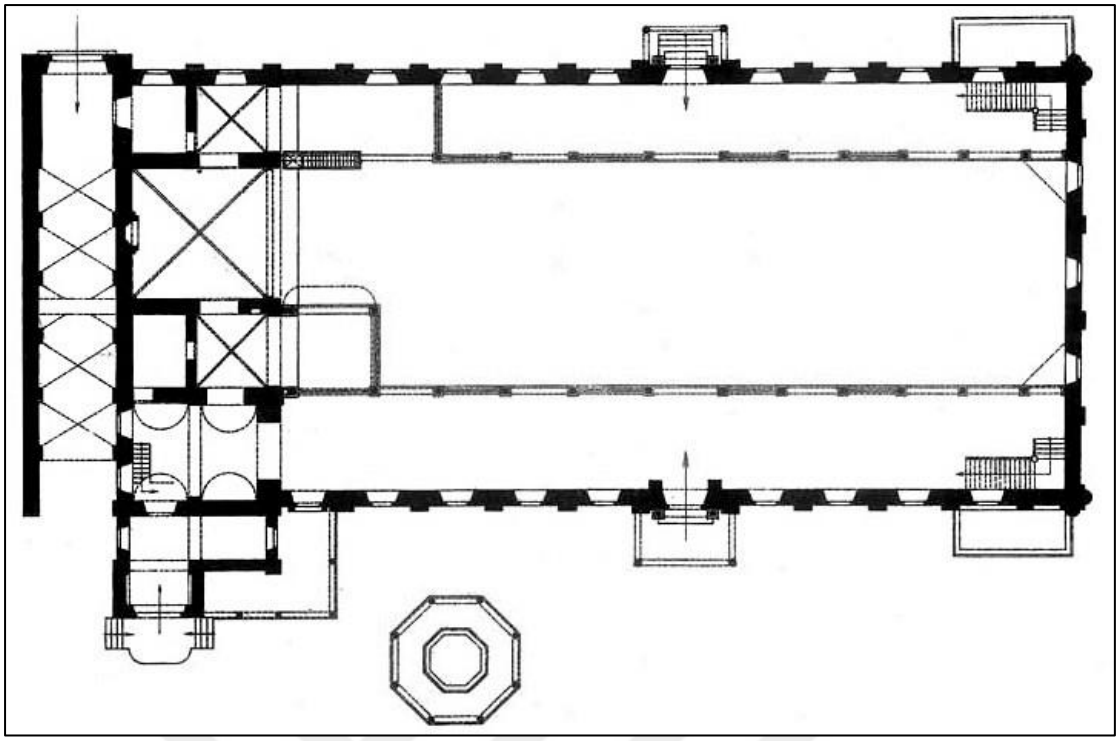
değildir. Abdülhamit Tüfekçioğlu, bu bölümlerin mükebbire olabileceğini bir ihtimal olarak zikretmiştir.[280] Söz konusu üçgen mahallerde görülen ve muhtemelen o dönem mevcut olan ve günümüzdekine nazaran daha yüksek olduğu tespit edilen eski medhal sofasına bakan dairevî kemerli iki açıklığın ise; bahsi geçen yıllarda kapı mı yahut pencere mi olduğu anlaşılamamıştır.

Fotoğraf 102 Arap Camii hareminin 1880 senesindeki görünüşü ve eski tabaka mahfili.[281] (Abdullah Fréres)

[280] Abdülhamit Tüfekçioğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 27.06.2019.

[281] https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2902574 (07.01.2019). Bu sitede, söz konusu fotoğrafın Sébah & Joaillier tarafından çekildiği bilgisi verilmiştir, ancak orijinalinin Abdullah Fréres'e ait olduğu https://www.loc.gov/item/2003663200/ (27.11.2017) sitesinde yayınlanan aynı fotoğrafın, sol alt kısmında kayıtlıdır. Ayrıca 1880 senesine ait olduğu bilgisi de yine burada belirtilmiştir.

Çizim 21 Arap Camii planı.[282] (C. Gurlitt, 1905)

1913 restorasyonundan hemen öncesine ait olan bir fotoğrafta ise, o dönemki tabaka mahfilini taşıyan sütunların silindirik gövdeli olduğu müşahede edilmektedir. Yapının 6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894 depreminde hasar gördüğünün bilinmesi[283] ve ayrıca 13 Safer 1318/12 Haziran 1900 tarihli bir arşiv belgesinde de onarımı için belli bir miktar bütçe ayrıldığının mukayyed olması,[284] daha evvelki tabaka mahfilinin muhtemelen mezkûr depremde zarar gördüğünü ve akabinde ise bahsolunan şekilde yeniden yapıldığını göstermektedir.

Bu aksam hakkındaki görsel bilgiler yetersiz olduğundan, detaylarını tespit edebilmek mümkün değildir. Dolayısıyla bu kadar kısa bir sürede tamamen yeniden yapılmış olabileceği gibi, sadece zarar görmüş yerlerinin değiştirilmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

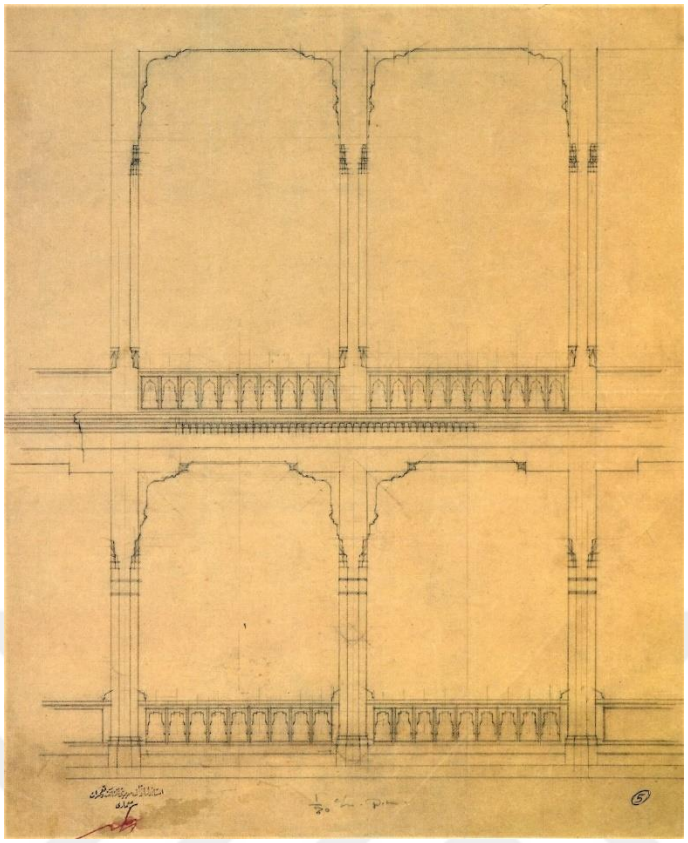
[282] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LXIII.
[283] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 40.
[284] Çetinkaya, "Arap Camii in Istanbul", s. 172.

Fotoğraf 103 Arap Camii'nin 1913 senesinde mevcut olan tabaka mahfili.[285]

Günümüze kadar ulaşmış olan mevcut tabaka mahfili ise, 1913-1919 seneleri arasında gerçekleştirilen geniş kapsamlı restorasyonda yapılmıştır.[286] Mimar Kemalettin Bey'in tasarımı olan bu yeni ahşap mahfil, 22 tane ağaç direk tarafından taşınmakta ve harem mekânını "U" şeklinde üç yönden çevrelemek suretiyle de yan sahınlar ile kuzeybatı tarafından bir bölümünün üzerini örtmektedir. Söz konusu fevkânî kat, zeminden 6.50 m. yükseğe yerleştirilmiş olup, buraya haremin kuzeybatı duvarının her iki ucunda bulunan ahşap merdivenler vasıtasıyla çıkılmaktadır. Batı köşesinde yer alan merdiven, 13 basamağın ardından ulaşılan düzlükten sonra yine 13'er basamaklı olan iki kola ayrılmaktadır. Diğeri ise, toplamda 25 basamaktan müteşekkil üç bölümlü bir merdivendir.

[285] D'Alessio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami*, s. 18.
[286] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327; Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.

Çizim 22 Arap Camii'nin mevcut tabaka mahfilinin Mimar Kemalettin Bey tarafından XX. yüzyıl başında hazırlanmış olan çizimi.[287]

[287] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 10.

Fotoğraf 104 Arap Camii hareminin güneybatısına bakış.

Fotoğraf 105 Solda; tabaka mahfiline çıkışı sağlayan, haremin kuzey köşesindeki merdiven. Sağda ise, batı köşesinde yer alan merdiven.

- **Hünkâr Mahfili**

Arap Camii'nin fevkânî konumdaki hünkâr mahfili; tabaka mahfilinin kuzeydoğu kolunun güneydoğu ucunun devamında yer alan ve bölme duvarı ile buradan ayrılmış olan mekânın hareme bakan tarafına, küçük bir ahşap çıkma şeklinde yapılmıştır. Eyice, yapım tarihi bilinemeyen mahfil-i hümâyunun, barok üslûpta

tasarlanmış olmasından yola çıkarak XVIII. yüzyılda gerçekleştirilen Sâliha Sultan tamirinden kalmış olabileceğini belirtmektedir.[288]

Fotoğraf 106 Arap Camii hünkâr mahfili.

Fotoğraf 107 Hünkâr mahfilinin ön tarafına bakış.

[288] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.

Mâbedin zemin katında; 5.06 m. genişliğinde olan sol sahnın güneydoğu tarafından 11.54 m. uzunluğundaki alan, camlı ahşap bölme duvarı ile harem mekânından ayrılarak, hünkâr mahfiline ulaşımı sağlayan merdivenin yer aldığı bir sahanlık bölümü olarak düzenlenmiştir. Bu mekâna, caminin avluya bakan cephesinde yer alan güneydoğu cihetindeki küçük kapıdan ulaşıldığı gibi harem içerisinden de hem mezkûr bölme duvarında hem de eski şapel bölümünün kuzeybatı duvarında bulunan kapılardan girilebilmektedir. Sahanlığın kuzeybatısına eklenen üç bölümlü ve toplam 26 basamaklı ahşap merdiven vasıtasıyla üst kata, hünkâr mahfilinin önünde yer alan ve hünkâr mahfili sofası işlevini üstlenen mekâna ulaşılmaktadır ki burası aslında tabaka mahfilinin kuzeydoğu cihetindeki kolunun devamı niteliğindedir ve her iki aksam, ahşap bölme duvarı ile birbirinden ayrılmıştır. Ayrıca söz konusu duvar zemin kata kadar devam etmek suretiyle sahanlık bölümünün de kuzeybatı cephesini oluşturmaktadır.

Fotoğraf 108 Arap Camii hünkâr mahfili sahanlığı.

Fotoğraf 109 Hünkâr mahfiline çıkışı sağlayan merdiven. Sağ tarafta, cami avlusuna açılan giriş kapısı.

Fotoğraf 110 Hünkâr mahfilinin önündeki mahal ile burayı, tabaka mahfilinden ayıran bölme duvarı.

7.09x4.97 m. ölçülerine hâiz sofanın güneydoğusunda, yan yana iki küçük oda bulunmaktadır. 5.21 m. uzunluğundaki bu mekânlar, eski şapel bölümünün üzerine isabet etmektedir. Sofanın güneybatısına yapılmış olan duvarın güneydoğu ucunda yer alan 2.47x1.38 m. ebatındaki, ahşap söveli ve düz atkılı giriş açıklığından ise mahfil-i hümâyuna geçilmektedir. Bu girişte kapı kanatları mevcut değildir.

Fotoğraf 111 Hünkâr mahfilinin önünde yer alan mekâna bakış.

Fotoğraf 112 Mahfil-i hümâyunun giriş kapısı.

Harem kotundan 4.39 m. yüksekliğe yerleştirilmiş olan hünkâr mahfili; 5.24x4.38 m. ölçülerine sahiptir. Orta sahna doğru çıkıntı yapan bu mekân; iki ahşap direk ve bir mermer sütun üzerine oturmakta olan ahşap kirişler vasıtasıyla

taşınmaktadır. Ayrıca güneydoğu tarafından da bu cihetteki sınırını belirleyen duvara dayanmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı mahfilin üzeri ise, döşeme seviyesinden itibaren kilit taşına kadar olan yüksekliği 6.24 m. olan küçük bir kubbe ile örtülmüştür.

Mahfil-i hümâyunun hareme bakan güneybatı ve kuzeybatı cepheleri, üçer parçadan müteşekkil ahşap şebekeler ile perdelenmiştir ki bunlardan ortadakiler daha geniş tutulmuştur. Birbirlerinden kare kesitli ince dikmeler ile ayrılmış, dikdörtgen şeklindeki bu kafes levhalarından her biri; ufkî olarak simetrik bir nizamda yerleştirilmiş iki parça halinde yapılmıştır. Ayrıca mahfilin, kenarları muhaddeb hatlara sahip güneybatı cephesini oluşturan levhalardan iki uçta yer alanlar da buranın kavsine uygun bir biçimde tasarlanmıştır. Barok üslûba özgü kıvrımlı hatlardan oluşan bir kompozisyonun tercih edildiği görülen mezkûr aksam, varak altınla yaldızlanmış vaziyettedir. Günümüzde kubbenin eteği ve üçgen koltuk kısımları, bitkisel motifli kalemkârî bezemeler ile müzeyyen haldedir. Ancak yapıyı 2007 senesinde incelemiş olan Çetinaslan'ın; hünkâr mahfili kubbesinin bütünüyle sıvanarak beyaz renkte boyanmış durumda olduğunu, ayrıca köşelerinde de çatlakların ve dökülmelerin gözüktüğünü belirtmesinden, mevcut görünümünü 2010 yılındaki restorasyonda kazandığı anlaşılmaktadır.[289]

[289] Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 248.

Fotoğraf 113 Mahfil-i hümâyunun içerisinin görünümü.

Fotoğraf 114 Hünkâr mahfilini çevreleyen ahşap şebekeden bir detay.

Fotoğraf 115 Mahfil-i hümâyunun üzerini örten kubbe.

Fotoğraf 116 Hünkâr mahfili kubbesini süsleyen kalemkârî bezemelerden bir detay.

Mahfil-i hümâyunun döşemealtı ahşap tavanı, alttan çakmalı olarak yapılmıştır. Çıtakârî tekniğinde düzenlenmiş olan tavanda, düz çıtaların baklava dilimi oluşturacak biçimde organize edildiği süsleme şekli tercih edilmiş; mahfilin güneybatı cihetindeki kavisli bölümü ise, merkezden dışa doğru dağılan güneş ışınları şeklinde tanzim edilmiştir.

Fotoğraf 117 Hünkâr mahfilinin döşemealtı tavanının görünümü. Eski fotoğraflara bakıldığında, günümüzdeki renkli boyamanın son restorasyonda yapılmış olduğu anlaşılıyor.

Fotoğraf 118 Mahfil-i hümâyun döşemealtı tavanının 2010 restorasyonundan evvelki görünümü.[290]

Günümüzde iyi durumda olan mahfil-i hümâyun, Eyice'nin belirttiğine göre 1900'lerin ortalarında ise oldukça harap bir vaziyetteydi.[291]

Kaynaklardan öğrenildiğine göre 1913-1919 restorasyonu öncesine kadar mahfil-i hümâyuna, günümüzde de avluda mevcut olan makam-türbenin yerindeki bir

[290] Bkz. http://www.3dmekanlar.com/tr/arab-camii-2.html (27.01.2017).
[291] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944.

merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktaydı ki bu merdiven mezkûr tamirat sırasında kaldırılarak, yerine bahsi geçen türbe yapılmıştır.[292] Arap Camii'nin iç mekânını gösteren 1880 senesine ait fotoğrafta da mezkûr dönemde; alt katta, sol sahnın bir bölümünü kaplamakta olan bugünkü gibi bir hünkâr mahfili sahanlığının bulunmadığı tespit edilebilmektedir. (Fotoğraf 58)

Söz konusu bilgiyi detaylandırabilmek için ise Gurlitt'in, 1905 senesinde hazırlamış olduğu planı incelemek gerekmektedir. Zîra burada; mâbedin kuzeydoğu cephesinin doğu ucunda, beden duvarına bitişik bir yapının bulunduğu ve bunun önünde de çift yönlü bir merdivenin yer aldığı görülmektedir ki caminin dışından hünkâr mahfiline girişi sağladığı söylenen merdiven de bu olmalıdır. Mimar Kemalettin Bey'in hazırlamış olduğu makta'da da bahsi geçen yerde; düşey taşıyıcı öğeler üzerine oturtulmuş ve üzeri kırma çatı ile örtülü fevkâni bir yapı müşahede edilmektedir. Ayrıca Guillaume Berggren'in 1880 tarihli Haliç panoramasında görülen Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesinin ayrıntıları çok zor seçilse de dikkatle bakıldığında, buraya bitiştirilmiş olan ilave yapının kiremit kaplı çatısının bir bölümü seçilebilmektedir. (Fotoğraf 10) Söz konusu yapının mevcudiyeti ve işlevi hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır, ancak konumu ile plan ve makta'ı göz önünde bulundurulduğunda mezkûr mekânın, camilere eklenen ahşap hünkâr kasırlarını hatırlattığı söylenebilir.

Zîra selâtin camilerinde, padişahın dinlenmesi ve gerektiğinde de bazı kişilerle görüşebilmesi için özel olarak tasarlanmış bağımsız bölümlerden teşekkül eden kasr-ı hümâyunların, XIX. yüzyıldan itibaren artık sadece hanedan camilerinde bulunmadığı, daha evvel inşa edilmiş bazı camilere de eklendiği bilinmektedir.[293] Özellikle de 1855 senesinde yapımı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'nın devletin idare merkezi haline gelmesiyle beraber, Beşiktaş merkezli sahil şeridinin ve buna bağlı olarak da mezkûr bölgede yer alan camilerin daha da önem kazanması neticesinde, Beşiktaş-Galata hattı boyunca uzanan sahilde yer alan camilere hünkâr kasırları eklenmiştir. Tarkan Okçuoğlu, bu tarz yapıların yaygınlaşmasının en önemli etkeni olarak; XVIII. yüzyıldan itibaren hükümet merkezinin giderek Sarayburnu'ndan Beşiktaş'a kaymasını

[292] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327; Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 944; Çetinkaya, "İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", s. 203.
[293] M. Baha Tanman, "Kasr-ı Hümâyun", *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 573; Tarkan Okçuoğlu, "19. Yüzyılda İstanbul Camilerine Eklenen Ahşap Hünkâr Kasırları Üzerine Değerlendirmeler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, sy. III, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2014, s. 129.

göstermektedir. Araştırmacının naklettiğine göre Mehmet İpşirli; XIX. yüzyılda sarayın Beşiktaş'a yerleşmesiyle başlayan süreçte, cuma selâmlıkları için Karaköy ile Ortaköy arasında yer alan bazı camilerin de kullanıldığını belirtmektedir.[294] Dolayısıyla, cuma selâmlıklarının ilk mekânı olan kasr-ı hümâyunların yaygınlaşması da pek tabiidir.[295]

Bilindiği üzere Arap Camii, zikredilen bölgenin sınırları dâhilinde kalmaktadır. Bu hususta; III. Selim, IV. Mustafa ile II. Mahmud'un sırkâtipleri tarafından tutulan ve mezkûr padişahların sadece belli dönemlerini kapsayan ruznâmeler[296] incelendiğinde, cuma selâmlığı için gidilen camiler arasında Arap Camii'nin de bulunduğu görülmektedir. Bahsolunan ruznâmelerin orijinal metinlerini neşreden ve günümüz harflerine çevirisini yapan Mehmet Ali Beyhan, bu nüshaları esas almak suretiyle mestur seneler içerisinde cuma selâmlığı için gidilen camilerin dökümünü tablo halinde hazırlamıştır.[297] Burada III. Selim'in, 16 Cumâde'l-âhir 1219/22 Eylül 1804[298] ve 20 Cumâde'l-evvel 1220/16 Ağustos 1805[299] tarihlerinde olmak üzere iki defa Arap Camii'ne söz konusu amaç doğrultusunda gittiği tespit edilmiştir. Ayrıca yine III. Selim ve II. Mahmud dönemlerini anlatan Câbî Ömer Efendi Tarihi'nde de II. Mahmud'un iki kez Arap Camii'ne selâmlık resmi için gittiği; Recep 1224/Ağustos-Eylül 1809 tarihiyle kaydedilmiş olan "Arap Cami'-i Şerîfi'ne selâmlık olup…"[300] ifadesi ile Şaban 1224/Eylül-Ekim 1809'a tarihlendirilmiş "Arap Cami'inde padişah-ı âlem selâmlıkda iken…"[301] ifadesinden anlaşılmaktadır. Mustafa Çetinaslan, XVIII. yüzyıldan itibaren cuma selamlığı törenleri için özellikle deniz yoluyla ulaşılan camilerin tercih edilmeye başlandığını belirtmekte ve bunların arasında Arap Camii'nin de bulunduğunu kaydetmektedir.[302] Tüm bu bilgilerden hareketle, mestur dönemlerde

[294] Okçuoğlu, "Hünkâr Kasırları", s. 129-130. Bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991, s. 462.
[295] Okçuoğlu, "Hünkâr Kasırları", s. 131.
[296] Söz konusu ruznâmeler; III. Selim (1789-1807)'in 25 Aralık 1802-26 Temmuz 1806, IV. Mustafa (1807-1808)'nın 21 Şubat 1808-26 Temmuz 1808 ve II. Mahmud (1808-1839)'un da 28 Temmuz 1808-24 Ocak 1809 tarihleri arasındaki dönemlerini kapsamaktadır ki görüldüğü üzere bunlar saltanat sürelerinin çok az bir kısmıdır. Bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2007, s. 1.
[297] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 33-40.
[298] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 35, 156.
[299] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 37, 177.
[300] *Câbî Tarihi*, c. I, s. 522.
[301] *Câbî Tarihi*, c. I, s. 536.
[302] Çetinaslan, "Hünkâr Mahfilleri", s. 23.

padişahların nâdir de olsa cuma selâmlığı için Arap Camii'ni tercih ettiği ve dolayısıyla da burada bir hünkâr kasrının bulunuyor olması mümkün gözükmektedir.

Kaldı ki bahsi geçen plan ile makta' incelendiği takdirde, Arap Camii'ndeki bu ilave mekânın konum ve şekil itibariyle de hünkâr kasırlarına müşâbih olduğu anlaşılmaktadır. Kısaca değinmek gerekirse, kasr-ı hümâyunlar; cami haremine açılan fevkânî hünkâr mahfilleri ile irtibatlı mekânlardır ve bunun bulunduğu konuma göre de yapının yan beden duvarlarından birine bitişik olarak yapılmaktadır. Ayrıca mezkûr mahfilin kotuna ulaşabilmeleri için zeminden yükseltilmek zorundadır. Kasırlara zemin kattan giriş sağlanmaktadır ve buradan da bir merdiven vasıtasıyla sofa ile buna bağlı birimlerin bulunduğu üst kata çıkılmaktadır. Bahsi geçen bölümlerin genellikle çıkma şeklinde cephelere yansıdığı ve bunların da eli böğründe ya da dikmelerle desteklendiği bilinmektedir.[303]

Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesine bitişik şekilde yerleştirilmiş olan bu ilave bölümün ayrıntıları tam olarak tespit edilemiyor olsa da ulaşılan plan, makta' ve 1880 tarihli fotoğrafın birlikte değerlendirilmesi suretiyle elde edilecek olan bilgilere dayanarak bu hususta genel bir fikir sahibi olunabilir. Böylelikle de anlatılan mimari tarz ile bahsi geçen muhdes yapının plan şemasının birbirine uygunluk arzettiği görülecektir. Şöyle ki; düşey taşıyıcı öğeler üzerine oturan fevkâni yapının ön cephesinde bulunan, çift yönlü ve üçer basamaklı merdiven vasıtasıyla ulaşılan kapıdan iç mekâna girilmekte, bununla aynı eksende olan girişten[304] ise, eski şapel bölümünün güneydoğu cihetindeki birimine geçilerek, mezkûr mahalin güneydoğu beden duvarına yaslandırılmış merdiven aracılığı ile de üst kata çıkılmaktadır. Merdivenin nihâyetinde, eski şapelin üzerinde bulunan ve günümüzde yan yana iki oda şeklinde tanzim edilmiş olan alana ulaşılmaktadır ki burası o dönem muhtemelen sofa vasfını taşımaktaydı. Sofanın devamında; bugünkü gibi yine tabaka mahfilinin sol kolunun devamı şeklinde düzenlenmiş olan ve bir bölme duvarı ile oradan ayrılan mekân yer almaktadır ki burası hünkâr mahfili ile bağlantılı olan kısımdır.

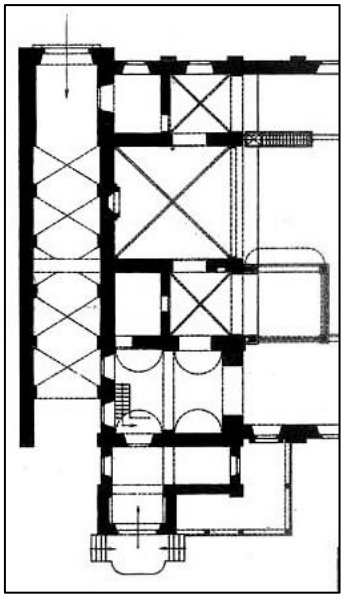
[303] Okçuoğlu, "Hünkâr Kasırları", s. 140-141.
[304] Söz konusu giriş, yapının esasında bir pencere iken, daha sonra önüne hünkâr kasrı olduğu tahmin edilen yapının inşa edilmesiyle birlikte, kapı haline dönüştürülmüş; mezkûr kasrın ortadan kalkması ile birlikte ise yeniden aslî işlevine uygun şekilde, pencere olarak düzenlenmiştir ki günümüzde de bu vaziyetini korumaktadır.

Görüldüğü üzere Arap Camii'nde daha evvel bulunduğu bilinen söz konusu yapının, hünkâr kasırları ile konum ve genel husûsiyetleri açısından benzerlikler arzediyor olması, aynı amaç doğrultusunda tasarlanmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

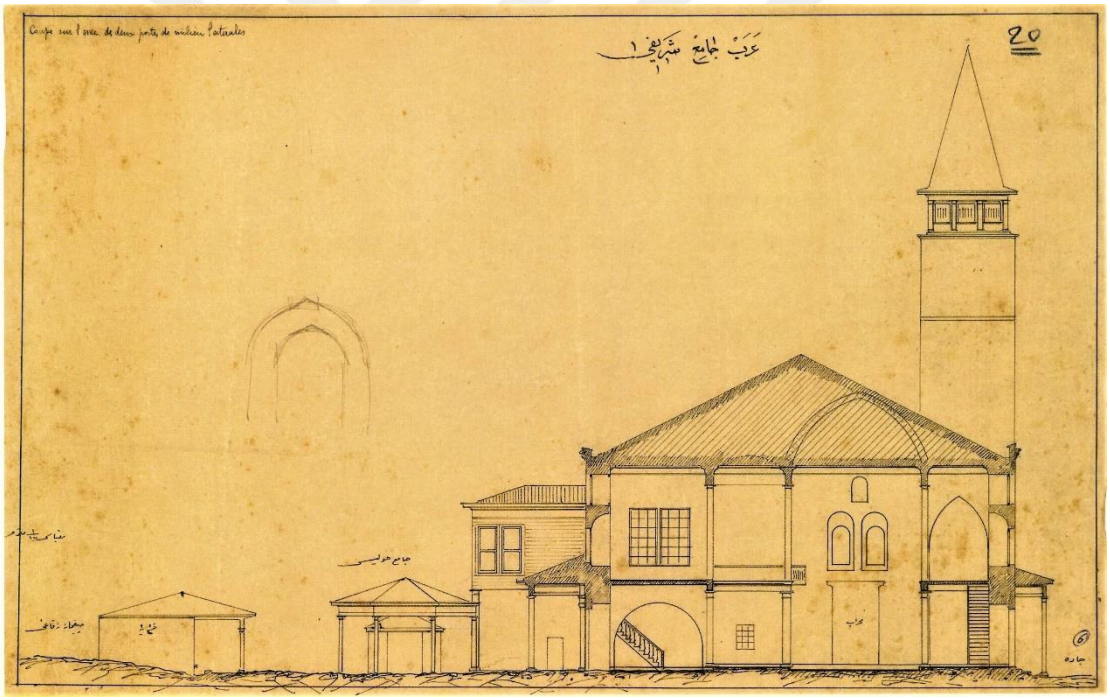
Kasrın inşa tarihi hakkında ise kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, konunun başında açıklanan sebepler göz önünde bulundurulduğunda, XIX. yüzyıl civarında Arap Camii'ne ilave edildiği tahmin edilebilir. Bu muhdes yapı, 1913 onarımında kaldırılmış ve yerine, daha önce de bahsedildiği gibi makam-türbe yapılmıştır.

Fotoğraf 119 Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesine bakış.

Çizim 23 XX. yüzyıl başında Arap Camii'nin kuzeydoğu cephesine bitişik vaziyette bulunan yapının planı.[305] (C. Gurlitt, 1905)

Çizim 24 Arap Camii'nin, Mimar Kemalettin Bey tarafından hazırlanmış olan makta'-i arzânîsi[306]

Yazılar

Arap Camii'nin harreminde güneybatı beden duvarına sabitlenmiş olan uzun kitâbe; 1807 senesinde vukû bulan yangından sonra gerçekleştirilen tamir sırasında, Divân-ı Hümâyun kâtiplerinden Hacı Emin Efendi tarafından yazılarak buraya

[305] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LXIII.
[306] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 13.

konulmuştur ve mâbedin manzûm bir tarihçesini içermektedir.[307] Ancak caminin esasının Mesleme b. Abdülmelik'e dayandırıldığı mezkûr manzûmede geçen bilgilerin gerçekle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

Fotoğraf 120 Arap Camii'nde güneybatı duvarına sabitlenmiş olan uzun kitâbenin konumu.

[307] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Öz, *İstanbul Camileri*, c. II, s. 5.

Fotoğraf 121 Arap Camii'nde güneybatı duvarına sabitlenmiş olan ve Divân-ı Hümâyun kâtiplerinden Hacı Emin Efendi tarafından yazılan kitâbe. Sol tarafta zemin renginin yeşil olduğu dönemdeki görünümü.[308] (Mustafa Cambaz, 2005) Sağda ise günümüzdeki tertîbi.

Mermer levha üzerine celî sülüs hatla kabartma tekniğinde hakkedilmiş olan 1222/1807 tarihli kitâbe, yetmiş iki mısrânın otuz altı satır halinde tertibinden meydana gelmektedir. Harflerin ve cetvellerin üzeri varak altınla yaldızlanmıştır. Mezkûr kitâbenin metni şöyledir:

1. Bu mâ'bedin sana ahvâlin eyleyem i'lâm/
   Ki kadrin anla bu Beyt-i Atîk'e kıl ikrâm
2. Nice nice seneler zulmet içre çekdi belâ/
   Ki sonra âna kerem kıldı Hazret-i Mevlâ
3. Âna göre ide-gör ânın şânına ta'zîm/

[308] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3639 (15.04.2018).

Dergehinde Hüdâ sana da ide tekrîm

4. Tazarru‘unda salât u selâma kâim ol/
   Cenâb-ı Hazret-i Bârî’e maksadın ise yol
5. Kabûl idüb umarız cürmümüz idüb mağfûr/
   Bu hâke yüz süreni dergehinden itmez dûr
6. Kim altmış altı sene geçmiş idi hicretden/
   Henüz dine rehâ gelmiş idi fetretden
7. Çün oldu Hazret-i ‘Abdü’l-Melik halîfe-i dîn/
   Yezîd’in eylediği fitneler olub teskîn
8. Murâd eyledi Kostantiniyye’ye o sefer/
   Ki kıldı Mesleme nâmdârı ser-‘asker
9. Ki bir gün eyledi İslâm’a Mesleme hutbe/
   Diyâr-ı Rûm’a ‘azîmetle buluruz rütbe
10. Bu feyz-i rahmet-i rahmânı halka ‘arz ideyüz/
    Kabul itmeyen âdeme cengi ‘arz ideyüz
11. Bu va‘zı gûş iden ‘urbândan elli bin âdem/
    Ta‘ahhüd eylediler tâbi‘în ile ol dem
12. Sahâbeden de nice kimse kıldı bile sefer/
    Cenâb-ı Hakk’a tevekkülle oldular rehber
13. Kona göçe giderek dîne da‘vet eyleyerek/
    Ki halka “Eşhedü en lâ ilâhe” sevk iderek
14. Diyâr-ı Rûm’a gelüb ol bu şehri feth itdi/
    İçinde bulduğu mâlı ceyşe bahş itdi
15. Bu beyti mâl-ı ganîmetle eyleyüb ma‘mûr/
    Ki nâmı oldu ‘Arab Câmi‘î ile meşhûr
16. Tekvür-i Rûm gelüb dergehinde yüz sürdü/
    Harâc virmeğe der‘uhde eyleyüb durdu
17. Ricâsın itdi kabûl âna virdi peymânı/
    Amân amân diyene budur emr-i Yezdânî
18. Yedi sene bu şehirde ikâmet eylediler/
    Bu bârgâh-ı Hüdâ’da ‘ibâdet eylediler
19. O demde oldu Dımeşk içre fitneler peydâ/
    Kim itdi ‘âlemi lerzân dilleri şeydâ
20. Kim oldu ol ‘Ömer bin ‘Azîz halîfe-i Şâm/

Kemâl-i ‘adliyle İslâm’a virdi istihkâm

21. Ki kıldı Mesleme’yi kendi yanına da‘vet/
Bin atlu ile süvâr olub eyledi ‘avdet

22. Kusûr-ı ‘askere de düşdü hastalık vâfir/
Amân-ı ‘ahdı bozub fürce buldu ol kâfir

23. Huzûr virmeyüb ol ceyşi kıldı âzûrde/
Bu gamla her biri tekrâr uğrayub derde

24. Tasavvur eylediler sulh ber-karâr olmaz/
Ki başsız ‘askere hiç kimse pâyidâr olmaz

25. Ne çâre anladılar za‘af geldi İslâm’a/
Bakıyye-i ‘asker ile doğru gitdiler Şâm’a

26. Tekvür ânı işidüb geldi şehri seyr itdi/
Nizâm-ı minber ü mihrâbı bozdu deyr itdi

27. Ki bunda çok seneler küfrün eyleyüb icrâ/
Bilürse kendi bilür hikmetin ânın Mevlâ

28. Ki sonra pâk-neseb fahr-i Âl-i Osmân’dan/
Vücûda geldi Cihân-gîr feyz-i Rahmân’dan

29. Ki ya‘nî Hazret-i Sultân Muhammed-i Sânî/
Cihânı eyledi âbâd şevket ü şânı

30. Müyesser oldu bu Kostantiniyye fethi âna/
Ebu’l-Feth dimek ol pâdişâha oldu sezâ

31. Sekiz yüz elli yedide bu şehri feth itdi/
Cihânda sikkeyi mermerde hakk idüb gitdi

32. Nice cevâmi‘ mescidler eyledi bünyâd/
Du‘âlar eyleyelim haşra dek ola âbâd

33. Hüdâ kıla o şehin rûh-i pâkine rahmet/
Ki dergehinde dahî bula ‘izz ü rıf‘at

34. Cenâb-ı Hakk dilerim âlîn eyleyüb teksîr/
Ola kıyâmete dek devlet ile ‘âlem-gîr

35. Ricâm odur ki bu nakle nazâr iden ihvân/
Makâle nâzımına Fâtihâ kıla ihsân

36. Ketebehû el-Hacc Emîn Ağa hâce-i dîvân-ı hümâyûn/
Ve ser-halîfe-i kâtib ağa-yı dârü’s-sa‘âde-i sâbık
Sene 1222

Fotoğraf 122 Arap Camii hareminde, güneybatı beden duvarına sabitlenen uzun kitâbenin yakından görünümü.

Kitâbede; hicretin 66. senesinde halife Abdülmelik'in, Mesleme isimli komutanı elli bin askerle beraber İstanbul'un fethi için gönderdiği, onların da Diyâr-ı Rûm'a gelerek burayı fethettiği rivâyet olunmaktadır. Devamında da aldıkları ganimet mallarıyla Arap Camii adıyla meşhur mâbedi ma'mur eyledikleri, yedi sene bu şehirde kalıp mezkûr camide ibadet eyledikten sonra Mesleme'nin Şam'a geri dönmesiyle beraber, Bizans tekfurunun bunu fırsat bilerek şehri geri aldığı ve mâbedin mihrap ile minberini bozup onu kiliseye çevirdiği uzun uzadıya anlatılmaktadır. Yirmi sekizinci beyitten itibaren ise, Osmanoğullarından Hazret-i Sultân Muhammed-i Sânî'nin 857 senesinde Kostantiniyye'yi fethettiği ve akabinde de bu şehre nice cami ve mescidler yaptırdığını zikreden Hacı Emin Efendi, Fâtih Sultan Mehmed'e dua etmekte ve bu

nakli gören ihvânın makâle nâzımına Fatihâ okumalarını isteyip, kendisini tanıtarak yazısını nihâyete erdirmektedir.

Evliya Çelebi ve Ayvansarâyî'nin eserleri de dâhil olmak üzere pek çok kaynakta tahkiye edilen bu hikâye, mermer bir levhaya yazılarak cami içerisine asılmasıyla beraber daha çok benimsenmiş ve zaman içerisinde, anlatılanların gerçek olduğuna inanılmıştır. Ayrıca, tamamen bir efsaneyi ihtiva eden söz konusu kitâbede bahsi geçen olaylarda dahi bazı yanlışlıklar yapıldığı görülmektedir. Şöyle ki, Ayvansarâyî'nin de dikkat çektiği üzere; Hacı Emin Efendi, Mesleme'nin İstanbul seferinin tarihi olarak hicretin 66. senesini göstermiştir, lâkin bahsi geçen olayın hicretin 97. senesinde vuku bulduğu bilinmektedir.[309]

Palazzo'nun Mamboury'den aktardığı malumata bakacak olursak mezkûr kitâbe, camide bulunan diğer yazılarda da olduğu gibi daha evvel yeşil zemin üzerine altın yaldızla tertip edilmişti.[310] Ayrıca Eyice'nin belirttiğine göre bu kitâbe metninin, eskiden mihrabın yanındaki odada muhafaza edilmekte olan el yazması bir kopyası da mevcuttu.[311]

Harem mekânında yer alan; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerinin celî sülüs hatla yazılı olduğu dairevî levhalar, yeşil zemin üzerine altın yaldızla düzenlenmiştir. Bunlardan İsm-i Celâl ve İsm-i Nebî levhaları, mihrap duvarındaki pencerelerin yanına, diğerleri ise karşılıklı olarak tabaka mahfilini taşıyan direklerin üst kısımlarına asılmıştır.

[309] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 426. Ayvansarâyî bahsi geçen olayın, hicretin 96. senesinde gerçekleştiğini söylemiştir.
[310] Palazzo, *Arap Camii*, s. 26.
[311] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 943.

Fotoğraf 123 Arap Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden dairevî levhalar.

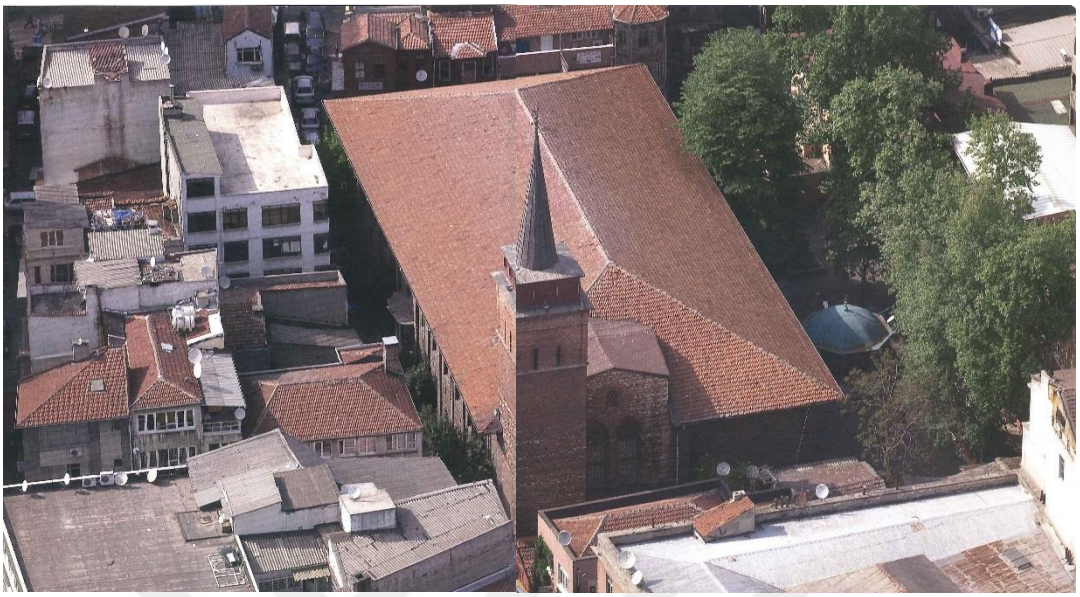
4) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

XVII. yüzyılın sonlarına doğru, II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi Gülnûş Emetullâh Sultan (ö. 1127/1715) tarafından hem olası zararları önlemek hem de mâbedin görüntüsünün bozulmasını engellemek amacıyla caminin çevresini saran yapılar yıktırılmıştır.[312]

Mâbedin çevresindeki yapılaşma hakkında ulaşabildiğimiz en eski kaynak, 8 Rebiü'l-evvel 973/3 Ekim 1565 tarihli bir belgedir. Ahmet Refik tarafından neşredilen bu belgede; o dönem Arap Camii'nin cânib-i şimâlinde,[313] yapıya muttasıl vaziyette olan haraba müşrif bazı evlerin bulunduğu zikredilmektedir. Devamında ise, Ayasofya evkafına bağlı olduğu belirtilen bu hânelere vaktiyle gayr-i müslimlerin yerleştiği, ancak bahsi geçen kişilerin bu şekilde cami-i şerif kurbünde oturmalarının münasip görülmemesi dolayısıyla başka mahallere gönderilmelerinin akabinde muattal durumda kalan söz konusu evlerden bazılarının satılıp, bazılarının ise mukataaya verilmesinin mezkûr vakfa fayda getireceği bildirilmektedir.[314]

[312] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.
[313] Muhtemelen burada kastedilen, bugün medhal sofasının yer aldığı kuzeybatı cephesidir.
[314] Bkz. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1935, s. 14-15.

Günümüzde ise Arap Camii, etrafını kuşatan yüksek yapıların arasına sıkışmış vaziyettedir.

Fotoğraf 124 Arap Camii çevresinin günümüzdeki vaziyeti.[315] Görüldüğü üzere mâbed, etrafındaki muhdes yapıların arasına sıkışmış durumdadır.

Çizim 25 1840'lı yıllarda İstanbul'a gelen Amadeo Preziosi (1816–1882) tarafından çizilen bir resimde, Arap Camii minaresinin görünümü.[316]

Fotoğraf 125 Arap Camii'nin 1920'li yıllarda çevresi.[317]

[315] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 144-145.
[316] http://biriz.biz/osmanli/preziosi32.jpg (15.02.2019).
[317] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/2092072 (09.03.2018).

Fotoğraf 126 Arap Camii ve çevresinin, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü.[318] (Sébah ve Joaillier)

Avlu

Arap Camii'nin kuzeydoğusunda yer alan dikdörtgen planlı avlu bölümüne, kuzeybatı tarafındaki Hoca Hanım sokağına açılan büyük avlu kapısından ve güneydoğusundaki dehliz kısmından ulaşılmaktadır. Ayrıca avlunun kuzeydoğusunda da burayla irtibatı sağlayan basit bir demir kapı daha mevcuttur.

[318] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/741928 (09.03.2018).

Fotoğraf 127 Soldan sağa doğru sırasıyla; Arap Camii avlu kapısı, üç gözlü çeşme ve medhal sofası.

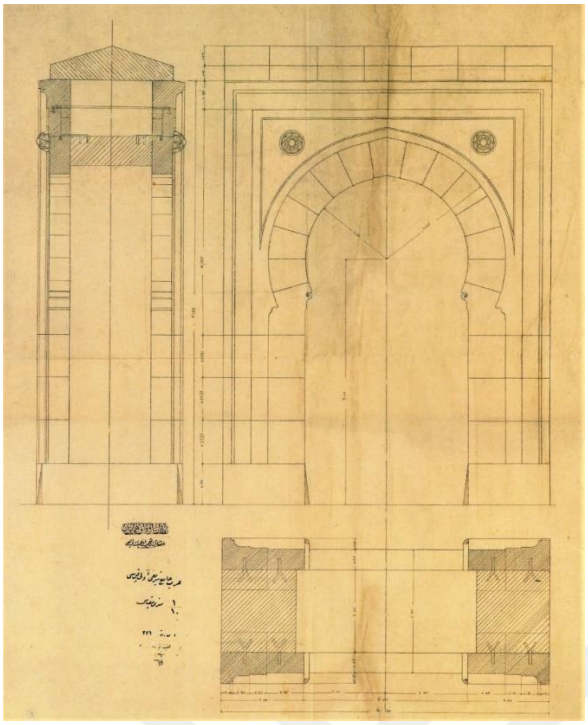
Fotoğraf 128 Arap Camii avlusuna ulaşımı sağlayan dehlizin güneybatı ucunda yer alan ve Galata Mahkemesi Sokağı'na bakan giriş kapısı.

Fotoğraf 129 Arap Camii avlusunun kuzeydoğusunda yer alan ve Kalyon Sokağı'na açılan kapı. Sağ tarafında görülen yapı, medrese binasıdır.

Arap Camii avlusuna dehliz tarafından ulaşımı sağlayan ve yapının kilise olduğu dönemden kalan girişi hakkında minare bahsinde bilgi verildiğinden ötürü burada tekrar değinilmeyecektir.

Kuzeybatı cihetinde yer alan ve Arap mimarisi üslûbunda tanzim edilen esas avlu kapısı, 1913-1919 restorasyonunda yapılmıştır. Mimar Kemalettin Bey tarafından hazırlanmış olan ayrıntılı çiziminin ise, 14 Mart 1910 tarihli olduğu kaydedilmiştir. Bütünüyle kesme taştan yapılmış olup etrafı silmelerle hareketlendirilmiş dikdörtgen bir çerçeve içine alınan söz konusu kapının giriş açıklığı, medhal sofasının kapı ve pencerelerindeki gibi mağrib üslûbunda at nalı kemerli olarak tertip edilmiştir. Kemer tablalarının ortasında hem iç hem de dış yüzeylerde olmak üzere birer kabara bulunmaktadır. Giriş açıklığına, kıvrımlı bezemelerden müteşekkil çift kanatlı demir bir kapı yerleştirilmiş, ayrıca kemer gözü de yine aynı bezemeye sahip bir demirle kapatılmıştır.

Çizim 26 Arap Camii'nin mevcut avlu kapısının, 14 Mart 1910 senesinde Mimar Kemalettin tarafından hazırlanan çizimi.[319]

Fotoğraf 130 Arap Camii avlu kapısı.

Semavi Eyice 1900'lü yılların ilk yarısında kaleme aldığı yazısında; cami avlusunun zemin döşemesinde kullanılan bazı taş parçalarının eski kiliseye ait birtakım levhalara ait olduğunu, hatta bunlardan birinin üzerinde bir haç parçasının dahi bulunduğunu belirtmiştir.[320]

Avlunun hemen hemen ortasına denk gelen kısımda şadırvan, mâbedin kuzeydoğu cephesinin doğu tarafı önünde ise türbe bulunmaktadır. Kuzeydoğusunda yer alan büyük bina ise, günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'ân Kursu olarak hizmet vermektedir ve 1950'li yıllara aittir.

[319] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 8.
[320] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 946.

Fotoğraf 131 Arap Camii avlusunun kuzeydoğusunda yer alan Kur'ân Kursu binası.

Avludan dehliz bölümüne doğru giderken sol tarafta kalan kapı ise, cami görevlilerinden alınan bilgiye göre eskiden gasilhâne olarak kullanılan ancak günümüzde Kur'ân Kursu için buzhâne işlevi gören küçük bir hücreye açılmaktadır.

Fotoğraf 132 Arap Camii avlusundan dehlize doğru giderken sol tarafta kalan küçük hücrenin konumu ve dairevî kemerli giriş açıklığı.

Şadırvan ve Sarnıç

Arap Camii'nin kaydı bilinen ilk şadırvanı 1147/1734-1735 yılında Sâliha Sultan tarafından yaptırılmıştır[321] ve üzerinde yer alan kitâbe Hadîkâ'da mukayyed bulunmaktadır.[322] Günümüze ulaşamayan bu şadırvanın mezkûr eserde neşredilen kitâbesinin metni şu şekildedir:

"Didiler her biri tahsîn idüb târih-i itmâmın

Bu ahsen câmi'î tevsî' kıldı Vâlide Sultân"

Ayvansarâyî, ikinci satırdaki kelimelere (بو احسن جامعی توسیع قلدی والده سلطان) ebced hesabı uygulayarak 1147 tarihine ulaşmıştır ki bu bilgiden, eski şadırvanın Sâliha Sultan tamiratı sırasında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Günümüzde mevcut olan cami avlusundaki şadırvan ile bunun altında yer alan sarnıç ise, 1285/1868-1869 senesinde II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan tarafından inşa ettirilmiştir. Mezkûr sultanın bu iki hayır eserini, kocası Mehmed Ali Paşa (ö. 8 Rebîü'l-evvel 1285/29 Haziran 1868)'nın vefatının akabinde, onun ruhuna ithâfen yaptırdığı bilinmektedir[323] ki şadırvanın kitâbesinde de "Rûhu içün ecr ü hasenât itmeğe tahsîl/Oldu harem-i muhteremi vâsıta-cûyân/Yapdırdı bu sahrınc ile şu şâdırvânı" mısrâlarıyla bu durum zikredilmektedir.

Âdile Sultan'ın, vakıf kayıtlarının ve şartlarının mestûr olduğu vesikaların çok güzel bir cilt içerisinde toplanmasıyla oluşturulan vakfiyesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[324] Bu vakfiyenin 67b varağında yer alan 29 Cumâde'l-ûlâ 1308/10 Ocak 1891 tarihli vakıf kaydında, Arap Camii'nin "havlısında" bulunan sarnıcın tamir ve tathîr masrafları için de vakıf gelirlerinden pay ayrıldığı görülmektedir.[325]

[321] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 326.
[322] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 427.
[323] *Âdile Sultan Vakfiyesi*, Hikmet Özdemir (haz.), İstanbul: Türkiye İlmi, İçtimai Hizmetler Vakfı, 1998, s. 13; M. Celâlettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1982, s. 103.
[324] *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 16; Mazak, *Âdile Sultan*, s. 79; Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, s. 103.
[325] *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 106; Mazak, *Âdile Sultan*, s. 109.

Fotoğraf 133 Arap Camii şadırvanının kuzeydoğudan görünümü. Ortada sarnıç kapağı görülmektedir.

Avlunun ortasında, mâbedin ana giriş kapısı ile hünkâr mahfili kapısının arasına isabet eden bir konuma yerleştirilmiş olan mermer şadırvan, sekizgen planlı ve baldaken tarzında bir yapıdır. Ahşap malzeme ile kaburgalı kubbe şekli verilen geniş saçaklı üst örtüsünü; barok üslûpta tasarlanmış, silindirik gövdeli sekiz adet ince mermer sütun taşımaktadır. 2.23 m. uzunluğundaki bu sütunların aralarındaki mesafe ise 2.12 m.dir. Üç basamaklı bir platform üzerine yerleştirilen şadırvanın sütunları üzerine doğrudan oturtulan kitâbe kuşağı, yapının sekiz cephesini de dolanmaktadır. Yaklaşık 54 cm. yüksekliğinde olan dikdörtgen şeklindeki mermer kitâbelikler, altta ve üstte profilli silmelerle sınırlandırılmıştır. Kabartma tekniğiyle hakkedilen celî ta'lîk hatlı kitâbenin her bir cephesi, kartuşlar içine alınmış dört mısrânın iki satır halinde tanzim edilmesinden meydana gelmiştir. Toplamda 32 mısrâdan müteşekkil kitâbe kuşağında harflerin ve çerçevelerin üzeri varak altınla yaldızlanmıştır.

Şadırvanın 1285/1868 tarihli kitâbesinde şu satırlar kayıtlıdır:

Fotoğraf 134 Arap Camii şadırvanının kitâbesi.

1. “Devletde Muhammed ‘Alî Pâşâ-yı yegâne
   Çok mansıbı ihrâz ile buldu şeref ü şân
   Darbhâne ve Tobhâne ve Mâbeyn müşîri
   Ser-‘asker ü sadr oldu nice kerre kapûdân
2. Sıhr eyledi hem zâtını şâhinşeh-i ‘âlem

Buldu nice ikbâl ve nice rıf'at ü 'ünvân
Bir âsaf-ı memdûh ü dilîr idi ne çâre
Âhir ânı da kıldı hebâ şîve-i devrân

3. Ol dâver-i zîşânı ecel gâib idince
Hâtırları kıldı elem-i hicrî perîşân
Rûhu içün ecr ü hasenât itmeğe tahsîl
Oldu harem-i muhteremi vâsıta-cûyân
4. Yapdırdı bu sahrınc ile şu şâdırvânı
Şâd oldu 'Arab Câmi'î semtindeki sükkân
Su zahmeti çekmekde idi irdi refâha
Bi'l-cümle ahâlî-i mahalle ile 'atşân
5. Hakka ki güzel hayr-i 'azîm oldu yerinde
Şâmil-i eser-i lütfu benî âdeme her ân
Hakk yoluna bu âb-ı revân işte revândır
Alsun su tevazzî idüb içsün gelen insân
6. Gördükce cihân halkı menâfi' bu eserden
Elbette Hüdâ ecr-i cezîlin ider ihsân
Merhûm olub mağfiret ü rahmete vâsıl
Ser-çeşme-i kevserden ilâhî ola reyyân
7. Hem zevce-i zîşânı o sultân-ı mükerrem
Çok hayra muvaffâk ola durdukca bu ekvân
Hem duhter-i sa'ad ahteri ikbâl-i şerefle
'Âlemde bula 'âfiyet ve 'ömr-i firâvân
8. Bu beyt ile 'atşânı senih eyle ki tebşîr
Her mısrâ'ı târîh tamâmen ider i'lân
Buldu suyunu şâdırvân oldu bak inşâ
Sahrıncı metîn kıldı binâ 'Âdile Sultân"
1285

Fotoğraf 135 Arap Camii şadırvanına kuzeybatıdan bakış.

Sekizgen formdaki havuz kısmı; aynı plana sahip 37 cm. yüksekliğindeki bir kaide üzerine oturtulmuş olan, 1x1 m. boyutunda sekiz adet ayna taşından müteşekkildir. Birer musluğa hâiz bu kare şeklindeki ayna taşlarının tümü, barok üslûba özgü motiflerden oluşan bir kompozisyon ile tezyin edilmiştir. Aynı desen, dört tanesine rölyef diğerlerine ise kabartma tekniğinde uygulanmış ve iki farklı yöntemle oluşturulan bu aynalar münâvebeli bir düzen içerisinde sıralanmıştır. Bunların karşısına, havuzun camiye bakan cephesinin tam arkasında yer alan cephe hariç olmak üzere, dikdörtgen prizma biçiminde birer adet mermer oturak taşı yerleştirilmiştir. Aynı yedi cepheyi dolaşmakta olan yalak kısmı ise 25 cm. yüksekliğindedir. Oturak taşı bulunmayan bölümde, sarnıcın kapağı yer almaktadır. 9 cm. yüksekliğindeki kademeli silme dizisi ile sonlanan haznenin üzeri, günümüzde camlı demir doğrama malzemeden imal edilen sekizgen kenarlı basık bir ehrâmî külah ile örtülüdür.

Fotoğraf 136 Arap Camii şadırvanının altında yer alan sarnıcın kapağının yakından görünümü.

Şadırvanın mevcut üst örtüsünün yakın zamanda yapıldığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Zîra 1988, 2005 ve 2011 tarihli fotoğraflarda, daha farklı bir biçime hâiz olduğu görülen şadırvan kubbesinin; bugünkü gibi geniş bir saçağa sahip olmadığı ve havuz külahının da mermerden yapıldığı tespit edilmektedir. Ayrıca mezkûr yıllarda, şadırvanın kitâbesinde her bir kartuşun zemin renginin yeşil olduğu görülmektedir.[326]

[326] 2011 senesine ait fotoğraf için bkz. Tali, *Şadırvanlar*, s. 178-180.

Fotoğraf 137 Arap Camii şadırvanının 1988 senesindeki görünümü.[327] (W. Schiele)

Fotoğraf 138 Arap Camii şardırvanının 2005 senesindeki görünümü.[328] (Mustafa Cambaz)

Eyice'nin 1959 senesinde yayınlanan bir makalesinde yer verdiği, Reşad Sevinçsoy'a ait çizimde; o dönem şadırvanın etrafının, demir parmaklıkla çevrili olduğu müşahede edilmektedir.

[327] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259994 (09.03.2018).
[328] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3633 (15.04.2018).

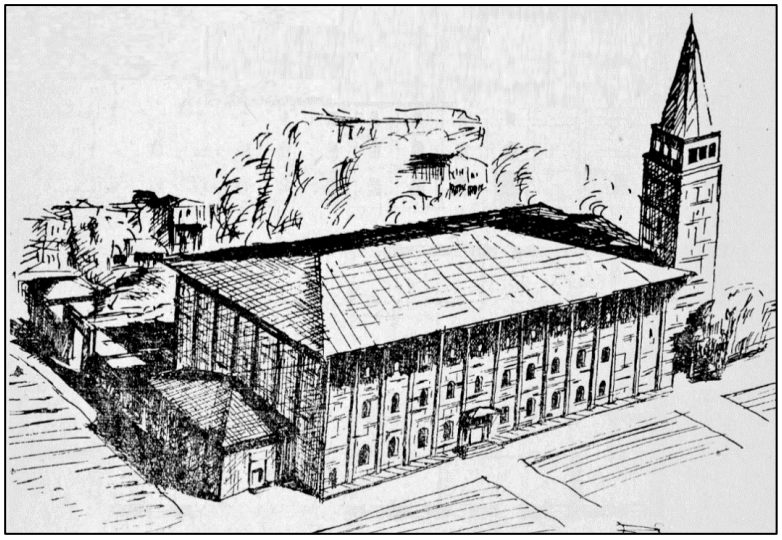

Çizim 27 Arap Camii şadırvanının, 1959 senesine tarihlenen bir makalede neşredilmiş olan çizimi.[329] (Reşad Sevinçsoy)

Çeşme

Arap Camii'nin varlığı bilinen, fakat günümüze sadece 1106/1694-1695 tarihli ihyâ kitâbesi ulaşmış olan çeşmesinin, esasında mâbedin bitişiğinde bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[330] Mehmed Râif 1314/1896 senesinde yayınlanan Mirât-ı İstanbul adlı eserinde, Arap Camii'ne muttasıl yan yana iki adet cesîm çeşmenin bulunduğunu zikretmiş ve bir tanesinin de kitâbesini neşretmiştir[331] ki bu da bahsolunan kitâbedir. Diğer çeşme hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbrahim Hilmi Tanışık da Mirât-ı İstanbul'da gördüğü kitâbe metninden bahsetmiş ve caminin bitişiğinde iki büyük çeşme olduğu bilgisini tekrarlamıştır. Ayrıca müellif 1945 senesinde yayınlanan kitabında, söz konusu kitâbenin o günlerde yerinde bulunmadığının da altını çizmiştir.[332] Çeşmenin ne zaman ortadan kalktığı bilinmemektedir. Eyice 1950'li yılların ortalarında kaleme aldığı bir makalesinde; Arap Camii'nin biri Galata Mahkemesi Sokağı'nda, diğeri de Hoca Hanım Sokağı'nda olmak üzere iki çeşmesi bulunduğundan bahsetmiş ve bunlardan Galata Mahkemesi Sokağı'ndakinin o yıllarda hâlâ akar bir çeşme olduğunu, lâkin çeşme adı verilebilecek bir şeklinin de kalmadığını belirtmiştir.[333]

[329] Eyice, "Arab Camii", *İA*, c. II, s. 9.
[330] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.
[331] Mehmed Râif, *Mirât-ı İstanbul*, İstanbul: Alem Matbaası, 1314, s. 466.
[332] İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. II, İstanbul: Maarif Matbaası, 1945, s. 36.
[333] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 942.

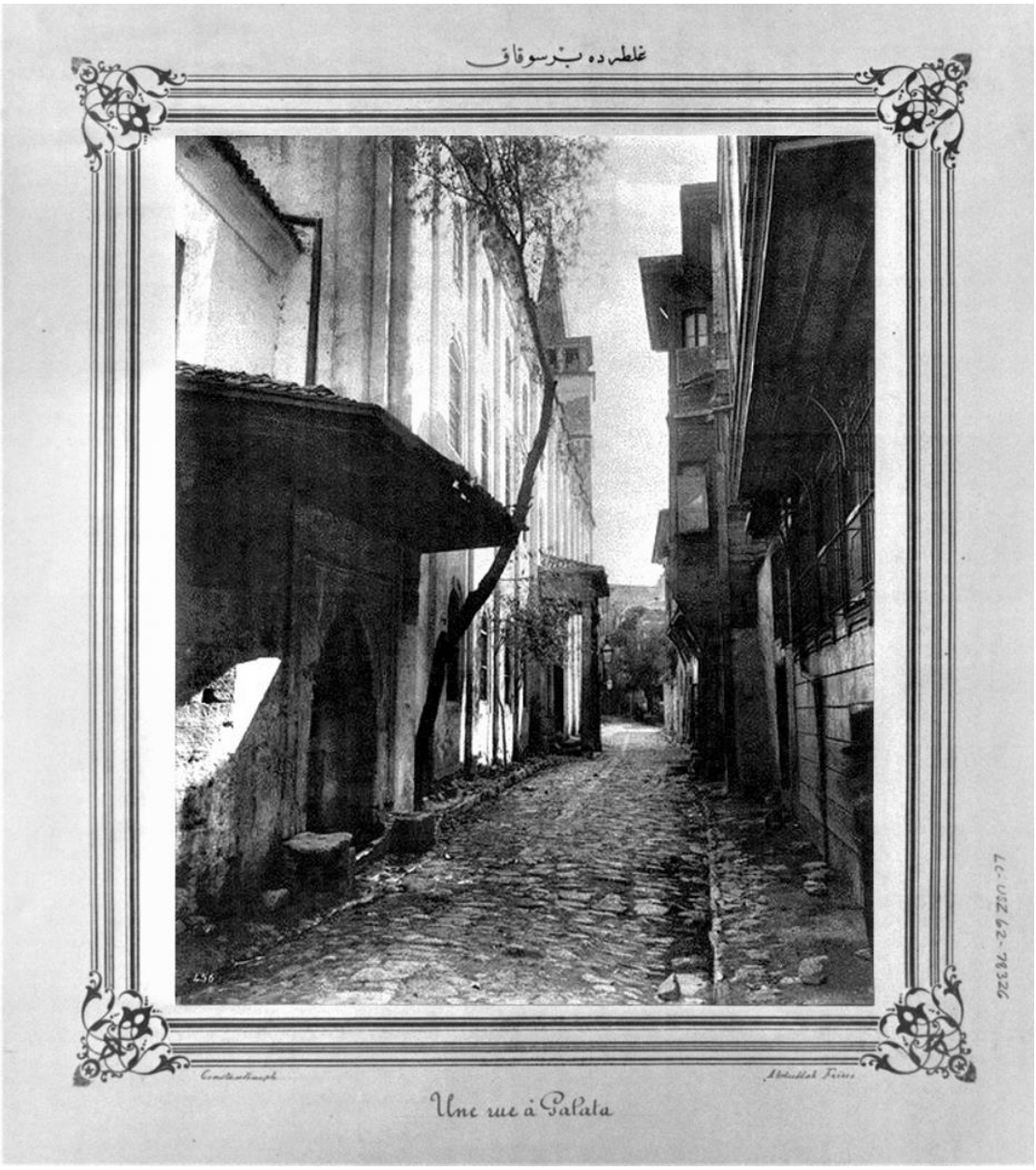
Çizim 28 Arap Camii'nin, 1959 senesine tarihlenen bir makalede neşredilmiş olan çizimi [334] (Reşad Sevinçsoy)

Arap Camii'nin, Galata Mahkemesi Sokağı'na bakan güneybatı cephesini gösteren eski bir fotoğrafta bahsi geçen çeşmenin de görüldüğü tarafımızca tespit edilmiştir. Tarihi bilinmeyen ancak Abdullah Fréres imzası taşıması hasebiyle 1858-1899[335] seneleri arasına ait olduğu anlaşılan bu fotoğraf, çok net olmasa da çeşmenin genel yapısı hakkında fikir edinebilmemize imkân sağlayacak niteliktedir. Medhal sofasının güneybatı cephesine bitişik vaziyette inşa edilen bu duvar çeşmesinin cephesi, silmelerle etrafı çevrelenmiş olan bir dikdörtgen biçimindedir. Sivri kemerli nişinin oldukça derin tutulduğu görülmektedir. Ayrıca o dönem sağlam vaziyette olmadığı anlaşılan teknesinin iki kenarında da testi setleri yer almaktadır. Kiremit kaplı kırma çatısı, geniş saçaklıdır.

1913-1919 restorasyonunun projesini hazırlayan Mimar Kemalettin Bey'in 26 Haziran 1913 tarihli cephe çiziminde de yine aynı yerde çeşme mevcuttur. Fakat bunun, söz konusu fotoğrafta müşahede edilen çeşmenin aynısı mı olduğu yahut da mezkûr tamiratta inşa edildiği bilinen günümüzdeki medhal sofasıyla beraber yeniden yapılmak üzere yeniden mi tasarlandığı noktasında kesin bir yargıya ulaşmak şu an için mümkün değildir. Zîra yeni sofayla beraber, beden duvarına bitişik olan çeşmenin de yenilenmiş olması yüksek bir ihtimaldir ki, şâyet bahsi geçen çizimde yer alan çeşme incelenip

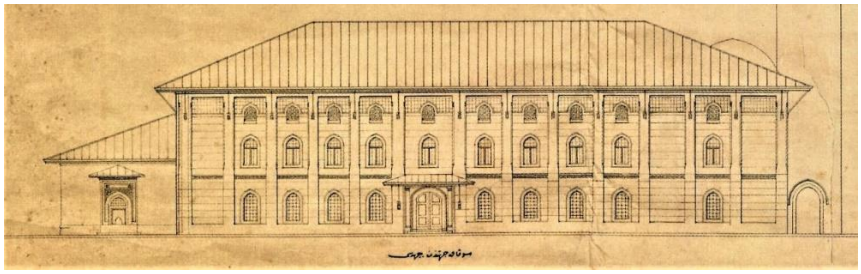
[334] Eyice, "Arab Camii", *İA*, c. II, s. 3.
[335] 1858 ile 1898 yılları arasında profesyonel fotoğrafçılık yapan Abdullah Biraderler, "*Abdullah Fréres*" isimli fotoğraf stüdyolarını, 1899 yılında tüm arşivleriyle birlikte Sébah & Joaillier'e devretmişlerdir. Bkz. Engin Çizgen, "Abdullah Biraderler", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 14-16.

diğeriyle mukayese edilirse; konum itibariyle aynı mahalde de olsalar, niş kemerleri ve üst örtüleri de dâhil aralarında bazı farklılıkların bulunduğu görülecektir.

Fotoğraf 139 Arap Camii'nin güneybatı cephesinin baktığı Galata Mahkemesi Sokağı'nın eski görüntüsü. Solda, medhal sofasının mezkûr cihetteki duvarına bitişik olarak yapılan çeşme görülmektedir.[336] (Abdullah Fréres, XIX. yüzyılın son çeyreği)

[336] http://www.loc.gov/pictures/item/2003663303 (15.01.2019).

Çizim 29 Solda, Arap Camii'nin Mimar Kemalettin tarafından 26 Haziran 1913'de hazırlanan güneybatı cephesi çizimi.[337] Sağda ise, aynı çizimde yer alan çeşmenin yakından görünümü.

Fotoğraf 140 Arap Camii'nin, daha evvel çeşme bulunan mahallinin günümüzdeki vaziyeti.

Çeşmenin; kullanılamaz durumda iken Vezir Ali Paşa tarafından büyük ölçüde tâmir ettirilerek yeniden canlandırıldığını ifade eden kitâbesi; bugün medhal sofası dâhilinde, güneybatı beden duvarına sabitlenmiş vaziyettedir. Burada kaydedilen tarihe bakıldığında bahsi geçen Ali Paşa'nın, Sürmeli Ali Paşa (ö. Şevval 1106/Mayıs-Haziran 1695) olması yüksek bir ihtimaldir. Zîra Tanışık da "İstanbul Çeşmeleri" adlı

[337] *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 9.

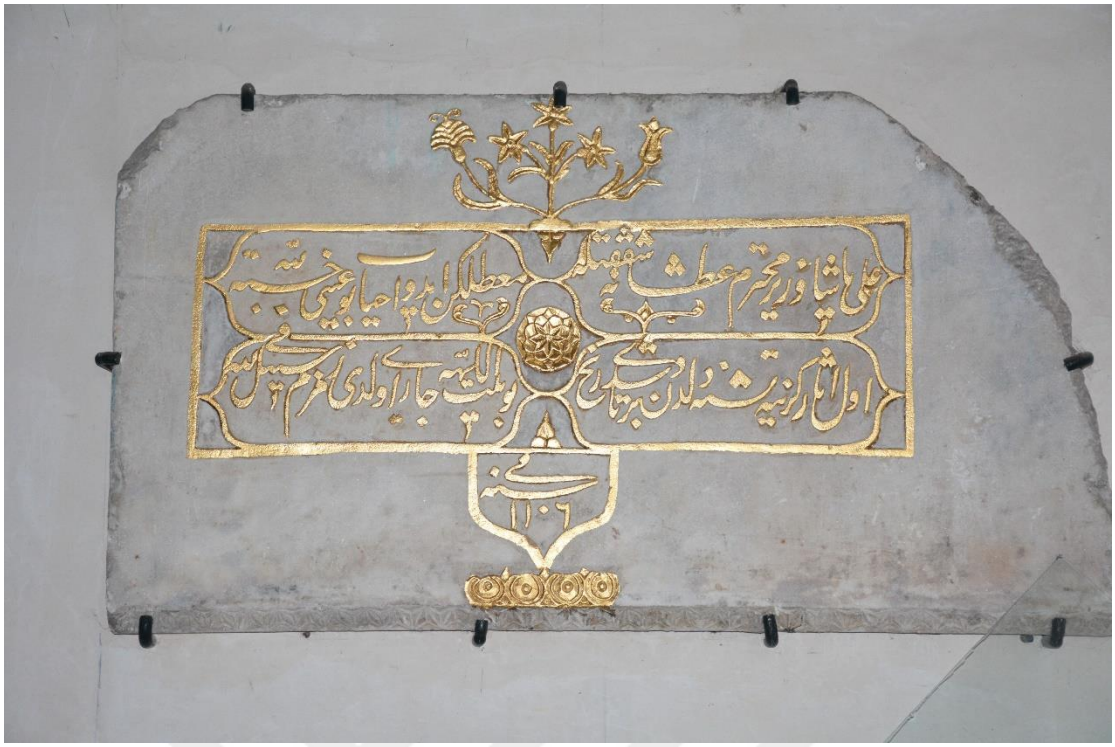
eserinde aynı ismi zikretmiştir.[338] Sicill-i Osmanî'de belirtildiğine göre; 1105/1694 senesinde sadrazam olan Dimetokalı Sürmeli Ali Paşa, Ramazan 1106/Nisan-Mayıs 1695 tarihinde bu görevinden azledilerek Malkara'ya sürülmüş ve bir ay sonra da orada vefat etmiştir.[339] Dolayısıyla sadrazamlık görevinde bulunduğu zamana tekâbül eden 1106 senesinin yazılı olduğu kitâbede "vezîr-i muhterem" ifadesinin kullanılması kafa karışıklığına da sebep olmaktadır.

Tanışık, Ali Paşa'yı söz konusu çeşmenin bânîsi olarak göstermiştir.[340] Eyice de Ali Paşa'nın hayratı olduğunu söylemektedir.[341] Fakat kitâbesinde; mezkûr paşanın, o dönem kullanılamaz durumda olan çeşmeyi ihyâ ettirdiği belirtilmektedir ki bu durum, onun daha eski bir zamanda yapıldığını göstermektedir. Lâkin "*muattalken*" ifadesinden anlaşıldığı üzere, Ali Paşa'nın bânî-yi sânî olma ihtimali bulunmaktadır. Zîra, muattal vaziyetteki çeşme; eğer Ali Paşa tarafından tamamen yeni baştan yapıldıysa, bu durumda ikinci bânî olarak zikredilebilir.[342]

Dikdörtgen şeklindeki mermer bir levha üzerine, celî ta'lîk hat ile hakkedilmiş olan kitâbe, kartuşlar içerisine alınmış dört mısrânın iki satır halinde tertibinden teşekkül etmiştir. Ayrıca bu kartuşlar, dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Harf ve çerçevelerin üzeri varak altınlanmış olan kitâbenin etrafını esasında bir pervazın çevrelediği, alt kısmında kalan kalıntılardan anlaşılmaktadır. Ortasına bir gülbezek motifi, üst kısmına ise aynı kökten çıkan dallar üzerinde yer alan çiçek ve yaprak motifleri işlenmiştir ki bunlar da yine varak altınlıdır. Mezkûr kitâbede şu satırlar kayıtlıdır:

1. 'Ali Paşa vezîr-i muhterem 'atşâna şefkatle/
   Mu'attalken edüb ihyâ bu 'aynî hasbeten li'llâh
2. Ol âsâr-ı güzîne teşne-dilden didi bir târih/
   Bu beytu'llâha câri oldı zemzem fî-sebîli'llâh

[338] Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. II, s. 38.
[339] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 294-295.
[340] Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. II, s. 38.
[341] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.
[342] Abdülhamit Tüfekçioğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 27.06.2019.

Fotoğraf 141 Günümüzde Arap Camii'nin medhal sofası içerisinde muhafaza edilmekte olan çeşme kitâbesi.

Caminin, Hoca Hanım Sokağı'nda bulunan bir diğer çeşmesi ise; medhal sofası ile avlu kapısı arasında yer almaktadır. Günümüze ulaşmış olan bu üç gözlü ve kitâbesiz çeşme, kesme taştan yapılan avlu duvarının cephesine üç tane dairevî kemerli nişin açılması suretiyle oluşturulmuştur. Eyice'nin, "üç gözlü, kuru ve kitâbesiz" şeklinde bahsettiği bu ikinci çeşmenin[343] bugün de muslukları bulunmamakta olup aynı vaziyettedir. Ayrıca kot farkından dolayı bir bölümü, mevcut yol seviyesinin aşağısında kalmıştır.

[343] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 942. Eyice, 1991 senesinde İslâm Ansiklopedisi'nde yayınlanmış olan "Arap Camii" bahsinde; cami duvarına bitişik, kitâbesiz iki çeşme daha bulunduğunu söylemiştir ki muhtemelen bahsi geçen çeşmeyi kastediyor olmalıdır. Bkz. Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.

Fotoğraf 142 Arap Camii'nin kuzeybatı avlu duvarında bulunan üç gözlü çeşme.

Fotoğraf 143 Üç gözlü çeşmeden detay.

Avlu içerisinde, mezkûr çeşmenin hemen arkasındaki alan duvarla çevrilerek bir su havuzu haline getirilmiştir. Muhtemelen vaktinde çeşmeye su sağlamakta olan

bu havuz, yangınlara karşı da bir kaynak vazifesi görmekteydi ki, zaten Kemalettin Bey'in çizimlerinde de buranın "harîk havuzu" olarak nitelendirildiği görülmektedir.[344]

Fotoğraf 144 Arap Camii'nin kuzeybatı cihetindeki avlu kapısı ve sol tarafta, üç gözlü çeşmenin hemen arkasında yer alan havuz.

Wiener, Sâliha Sultan tarafından gerçekleştirilen 1147/1734-1735 tarihli onarım sırasında, avluya bir de çeşme yaptırıldığından bahsetmektedir[345] ki araştırmacı bu ifadeyle büyük bir ihtimalle şadırvanı kastediyor olmalıdır. Palazzo'nun aktardığına göre Dalleggio da Sâliha Sultan'ın dışarıya çeşmeler ilave ettirdiğini yazmıştır.[346]

Türbe

Caminin avluya bakan cephesinin güneydoğu ucunda yer alan ve baş tarafından beden duvarına bitişik vaziyette tanzim edilen makam-türbe, önceleri Arap Baba merkadi ismiyle anılmaktayken[347] yakın zamanlarda "Mesleme b. Abdülmelik"in türbesi olarak adlandırılmaya başlanmıştır.[348] Günümüzde başucunda bulunan mermer levha üzerinde de Latin harfleriyle "Hz. Mesleme bin Abdülmelik (r.a.) ruhuna Fâtiha" yazmaktadır.

[344] Bkz. *Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*, s. 12.
[345] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 80.
[346] Palazzo, *Arap Camii*, s. 27.
[347] Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.
[348] "Arap Camii-Büyük Keşif", s. 42.

Fotoğraf 145 Arap Camii avlusunda bulunan makam-türbe.

1913-1919 yılları arasında gerçekleştirilen tamirat esnasında kaldırılan hünkâr mahfili merdiveninin bulunduğu alana yapılmış olan bu üzeri açık türbenin yerinin, aynı semtte oturan Giritli Mustafa Efendi'nin zevcesi İnâyet Hanım'ın görmüş olduğu bir rüya neticesinde tespit edildiği ve Mustafa Bey'in tavassutuyla da yaptırıldığı rivâyet edilmektedir.[349] Ancak Mesleme b. Abdülmelik'in, muvaffakiyetle sonuçlanamayan İstanbul kuşatmasının ardından Dimaşk (Şam)'a döndüğü ve 121/738-739 senesinde ise bahsolunan şehirde bulunduğu esnâda vefat ederek oraya defnedildiği bilinmektedir.[350] Dolayısıyla Arap Camii avlusundaki mezarın mezkûr zât-ı şerife ait olması mümkün değildir ve burası ancak bir makam-türbe olarak kabul edilebilir.

3.61x3.54 m.lik bir alanı kaplamakta olan mezarın etrafı, üç taraftan mermer dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılıp, köşe ve ortalarda olmak üzere toplam yedi baba ve bunların aralarına yerleştirilen zincirlerle çevrilmiş durumdadır. Hemen sol tarafında bir sadaka taşı görülmektedir. Sağ üst köşesinde ise, cami duvarına sabitlenmiş olan dikdörtgen şeklinde mermer bir kitâbe mevcuttur. Bir kartuş içerisine alınan ve celî sülüs hat ile kabartma tekniğinde hakkedilen mezkûr kitâbede, Cin Sûresi'nin 18. âyeti yazılmıştır ve harflerin üzeri varak altınlanmıştır. Eski

[349] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 943; Eyice, "Arap Camii", *DİA*, s. 327.
[350] Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", s. 319.

fotoğraflarda, bu yazının zemininin de bir dönem yeşile boyalı vaziyette olduğu görülmektedir. Söz konusu âyetin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا"

Okunuşu: "Ve enne'l-mesâcide li'llâhi fe-lâ ted'û me'a'llâhi ehadâ"

Anlamı: "Şüphesiz ki mescitler Allah'ındır. O halde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin."

Fotoğraf 146 Arap Camii avlusundaki makam-türbe ve sol tarafında bulunan sadaka taşı.

Fotoğraf 147 Arap Camii avlusundaki makam-türbenin kitâbesi.

Eyice, caminin 1913-1919 tamiri sırasında; bu kitâbe ile beraber, artan bir mermer sütun parçasının da buraya yerleştirildiğini belirtmektedir[351] ki muhtemelen, günümüzde türbenin sol tarafında bulunan ve silindirik gövdeli beyaz bir mermer sütun parçasından yapıldığı anlaşılan sadaka taşını kastetmektedir.[352]

Mehmed Râif "Mîrât-ı İstanbul" adlı eserinde, Arap Camii'nin ittisâlinde bir türbe bulunduğundan bahsetmiş ve burada, Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın annesi olan ve Şevvâl 1005/Mayıs-Haziran 1597 tarihinde vefat eden Râziye Âişe Hâtun ile kızının medfûn olduğunu söylemiştir. Müellif ayrıca Râziye Hâtun'un bu camiyi mükkemel surette tamir ettirdiğini de belirtmiştir.[353] Ancak günümüzde burada böyle bir türbe bulunmadığı gibi, daha evvel mevcut olduğuna dair de kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bilakis Ahmet Refik'den öğrendiğimize göre, III. Murad (1574-1595) zamanında nüfûz sahibi olan Râziye Kalfa, Beşiktaş'daki Arap İskelesi Mescidi'nin karşısına defnedilmiş, kızı da daha sonra aynı yere validesi için bir türbe yaptırmıştır ki kendisi de onun yanında medfundur.[354]

Süheyl Ünver ise; bir zamanlar Arap Camii'nin bitişiğinde, Fatih döneminden yaşamış olan, Yolcuzâde lakaplı bir zâtın kabrinin bulunduğundan bahsetmektedir.[355] Ancak bu hususta da başka herhangi bir malûmata ulaşılamamıştır.

Muvakkithâne

Arap Camii'nin günümüze ulaşamayan muvakkithânesi hakkında, 1971-1972 seneleri arasında gerçekleştirilen Atatürk Konferansları'nda Süheyl Ünver, *"Galata'da malum yerinde, kapının yanında ahşap bir odadan ibaret"* olduğu bilgisini vermektedir. Mezkûr yapı sonradan yıkılarak bir ev haline sokulmuş, ancak bir müddet sonra bu da kaldırılmıştır. Saatleri ve muvakkitleri hakkında ise herhangi bir malumat mevcut değildir. Ünver, bir dönem burada oturan cami imamı ile görüşmüş ve odada iki saat olduğunu, bunlardan birinin de Galata Yeni Camii'ne verildiğini öğrenmiştir. Ayrıca yazar, camide birkaç tane bozuk saat olduğundan da bahsetmektedir.[356]

---

[351] Eyice, "Arab Camii", *İA*, s. 943.
[352] Arap Camii'nin güneybatı cephesi önünde iki sadaka taşı daha bulunmaktadır.
[353] Mehmed Râif, *Mirât-ı İstanbul*, s. 466.
[354] Ahmet Refik, *Tarihte Kadın Simaları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 39.
[355] Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s. 129.
[356] Süheyl Ünver, "Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler", *Atatürk Konferansları (1971-1972)*, c. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, s. 234.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün resmî sitesinde ise, mezkûr caminin avlusunda bulunduğu belirtilen aksamın içerisinde muvakkithânenin de hâlâ kayıtlı olduğu görülmektedir.[357]

Mektep

Âdile Sultan tarafından Arap Camii'nin biraz ilerisinde yapıldığı bilinen ve kaynaklarda, yüksek bir sanat değerine hâiz olduğu zikredilen mektep binası günümüze ulaşamamıştır.[358]

Eyice 1949 senesinde yayınlanmış olan bir makalesinde, mezkûr sıbyan mektebinin mevcudiyetinden bahsetmiş ve bunun, o zamanki Sırmalı ile Yemeniciler Sokakları'nın köşesinde yer aldığını, üzerinde de iki tane kitabesi bulunduğunu belirtmiştir.[359]

Âdile Sultan'ın vakfiyesinde, "Arap Câmi'-i Şerîfi Mektebi" adıyla kayıtlı olan yapının hem çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması hem de hoca ve şâkirdanına senelik yardımların yapılması için vakıf gelirlerinden pay ayrıldığı görülmektedir.[360]

[357] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#41.024265363845465/28.97120207548142 (03.01.2018).
[358] "Âdile Sultan Mektebi", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul: Tercüman Gazetesi Kültür Yayını, 1982, s. 277; *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 12-13; Mazak, *Âdile Sultan*, s. 117.
[359] Semavi Eyice, "Galata Hakkında İki Kitap ve Bu Münasebetle Bâzı Notlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. I, sy. I, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1949, s. 207; Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, s. 102.
[360] *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 106, 125-126.

2. Atik Mustafa Paşa/Hz. Câbir Camii (Hagia Thekla Kilisesi?)

a. Bulunduğu Yer

Atik Mustafa Paşa Camii, Fatih ilçesinin Ayvansaray Mahallesi'ndeki Çember Sokak'ta bulunmaktadır.[361] Ayvansaray Caddesi'nden girilen mezkûr sokağın devamında ise Mustafa Paşa Bostanı Sokak yer almaktadır.

Hadîka'da mahallesi olduğu belirtilmekle beraber,[362] Eyice'den öğrendiğimize göre 1933 senesine doğru yapılan bir düzenleme neticesinde, adını vermiş olduğu mahallenin hudutları dışarısında kalmıştır.[363] Eskiden Ayvansaray semtini oluşturan üç mahalleden birisi olan Atik Mustafa Paşa Mahallesi,[364] 2008 yılında yapılan yeni bir düzenleme neticesinde, Ayvansaray Mahallesi ile birleştirilmiştir.[365]

Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün resmî sitesinde ise her nedense, Ayvansaray Mahallesi'ni oluşturan beş mahalleden biri olan eski Balat Karabaş Mahallesi'nin sınırları içerisinde gözüken cami; 515-516. pafta, 2830. ada ve 64. parselde kayıtlıdır.[366]

---

[361] Eyice'nin aktardığına göre Belediye Rehberi'nde mezkûr caminin adresi, "*Fatih kazasının Fener nâhiyesindeki Balat-Karabaş Mahallesi*" olarak geçmekteydi. Bkz. Semavi Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, c. III, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960, s. 1288.

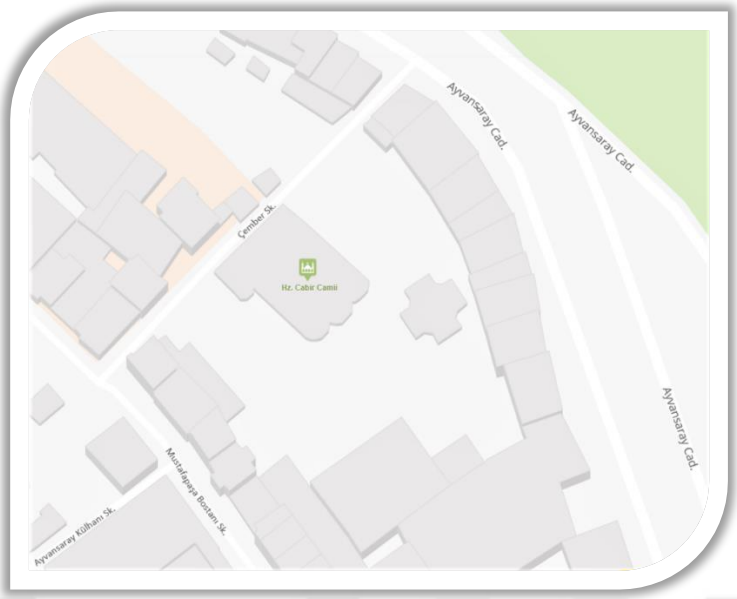
[362] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 229.

[363] Semavi Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, c.I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 406.

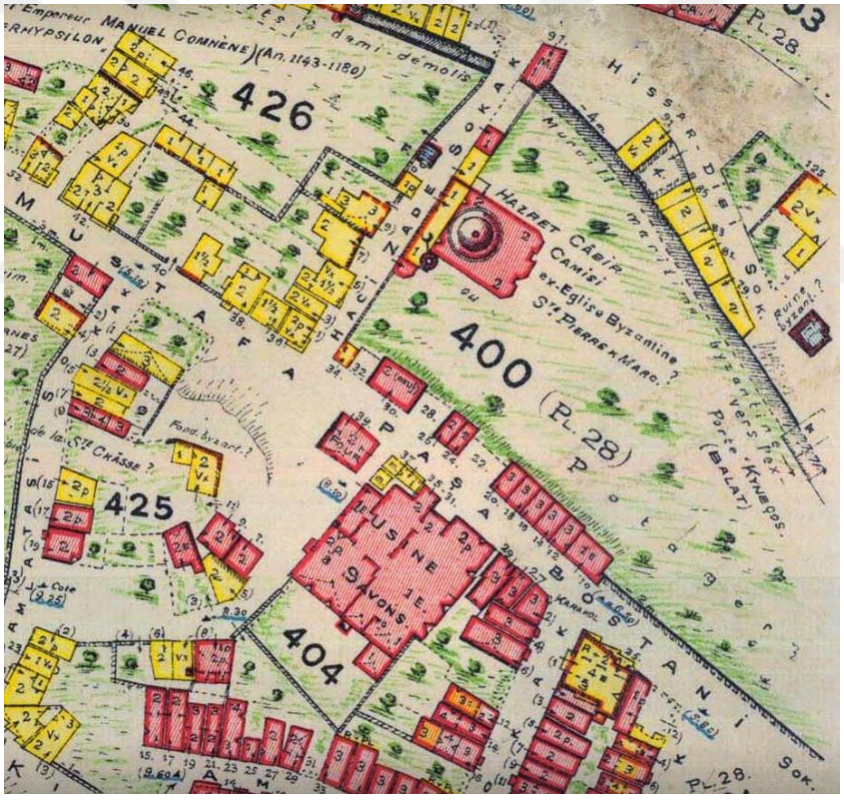
[364] Semavi Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 491.

[365] http://www.fatih.gov.tr/mahallelerimiz (15.05.2018); http://www.haber7.com/guncel/haber/332513-fatihte-45-mahalle-tarih-oldu (15.05.2018).

[366] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#41.03857881259696/28.94405543804169 (03.01.2018).

Harita 2 Atik Mustafa Paşa Camii'nin konumu.[367]

Harita 3 Pervititch Haritası'nın 1929 senesine tarihlenen XXIX. paftasında Atik Mustafa Paşa Camii ve çevresi.

b. Yapının Tarihçesi

Atik Mustafa Paşa Camii'ne tahvil edilen kilisenin asıl adı ve inşa tarihi kesin olarak bilinememekte, bu hususlarda birtakım ihtilaflar bulunmaktadır.

[367] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

Yapı ilk olarak; V. yüzyılda, havarilerden Aziz Petrus ve Markus'a ithafen inşa edilmiş olan bir kilise ile özdeşleştirilmiş, ancak daha sonra bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır.[368] Söz konusu tezi ilk olarak Patrik Konstantios, 1846 senesinde yayınlanan ve Bizans dönemindeki eski eserlere dair bilgiler içeren kitabında ortaya atmış, akabinde de aynı bilgi A. G. Paspates, D. Pulgher, Dr. Mordtmann ve E. Mamboury gibi birçok araştırmacı tarafından tekrarlanmıştır.[369] İleri sürülen bir diğer görüş ise, IX. yüzyılda İmparator Theophilos (829-842)'un kızı Thekla tarafından, Azize Thekla adına yaptırılan kilisenin bu yapı olduğu yönündedir.[370] Schneider ve Eyice de mezkûr mâbedin esasının Hagia Thekla Kilisesi olabileceğini düşünmektedir.[371] Ayrıca Eyice bazı araştırmacıların, eskiden Atik Mustafa Paşa Camii'nin yaklaşık 150 m. kadar ötesinde bulunan[372] ve yine kiliseden tahvil edilmiş olan Toklu Dede Mescidi'nin isim itibarıyla Thekla'yı çağrıştırmasından ötürü, aslında Hagia Thekla Kilisesi'nin burası olabileceğini ileri sürdüklerini belirtmekte, ancak zikredilen iddianın inandırıcı görülmediğinin, zîra hiçbir ciddi esasa dayanmadığının altını çizmektedir.[373] Wiener ise, Atik Mustafa Paşa Camii'nin Hagia Thekla Kilisesi ile olan bağlantısının tartışmalı olduğunu söylemekte ve bu durumu, Toklu Dede Mescidi'nin çok yakınında bulunmasına bağlamaktadır.[374] Tahsin Öz, yapının esasını St. Pierre ve St. Marie isimli kiliselere dayandırır ancak buna dair herhangi bir kaynak göstermez.[375]

Görüldüğü üzere mâbedin henüz kimliği dahi kesinleştirilememişken, inşa edildiği tarihi tespit edebilmek de imkânsız görülmektedir. Bu konuda ileri sürülen muhtelif fikirler mevcuttur. Örneğin Diehl, Brehier ve Runciman eski kilise binasının IX. asra ait olduğunu belirtirken, Schneider IX ve X, Wulff ise VII ile IX. asırlar arasında yapıldığını düşünmektedir. Ayrıca VI. asrın ikinci yarısına tarihleyen araştırmacılar da mevcuttur. Eyice tüm bu görüşlere eleştirel gözle yaklaşmış ve mâbedin VI. asır gibi erken bir döneme ya da X. asır kadar geç bir döneme ait olamayacağı kanaatine varmıştır. Araştırmacıya göre burası ancak VII ve IX. asırlar

[368] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1290; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 82.
[369] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406.
[370] Semavi Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, c. IV, 1991, s. 67.
[371] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406.
[372] Semavi Eyice, "Haliç", *DİA*, c. XV, 1997, s. 267.
[373] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1289.
[374] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 82-83. Toklu Dede Mescidi de kiliseden munkaliptir.
[375] Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 91.

arasındaki bir dönemde inşa edilmiş olmalıdır.[376] Wiener ise yaklaşık olarak XI-XII. yüzyıllara ait olabileceğini söyler.[377]

Hagia Thekla Kilisesi'nin, 1059 senesinde İmparator İsaakios I. Komnenos (1057-1059) tarafından önemli ölçüde tamir ve tezyin ettirildiği kaynaklarda belirtilmektedir.[378] 1069, 1203 ve özellikle de 1434 senelerinde, oldukça şiddetli yangınlara maruz kalan Ayvansaray semtinde[379] bulunan mâbedin, bunlardan etkilenip etkilenmediği ve İstanbul'un fethi sırasında ne vaziyette olduğu bilinmemektedir.[380]

Osmanlıların İstanbul'u fethetmesinin ardından mezkûr kilisenin camiye tahvil edilmesi; bir görüşe göre XV. yüzyıl sonlarında,[381] diğer bir görüşe göre ise XVI. yüzyıl başlarında[382] Sultan II. Bayezid (1481-1512)'ın sadrazamlarından Koca Mustafa Paşa (ö. 1512)[383] tarafından gerçekleştirilmiştir.[384] Söz konusu uygulamanın, 896/1490-1491 senesinde tahakkuk ettirildiğine dair de bir bilgiye rastlanmıştır.[385]

Tarihî kaynaklarda Koca Mustafa Paşa Camii adıyla zikredilen mâbed,[386] mezkûr paşanın yine Fatih'te yer alan ve kiliseden çevrilen aynı isimdeki diğer camisi ile karıştırılmaması için olsa gerek Atik Mustafa Paşa Camii olarak da isimlendirilmektedir.[387] Ayrıca bulunduğu semte atfen Ayvansaray Camii denildiği de bilinmektedir.[388] Caminin içerisinde, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin alemdârı olarak kabul

[376] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1294.
[377] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 82.
[378] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1290-1291.
[379] Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, s. 494.
[380] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406.
[381] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.
[382] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83.
[383] 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'nde mezkûr paşa, "*es Saîdü'ş-Şehîd Mustafa Paşa b. Abdülmu'în*" adıyla kayıtlıdır. Bkz. Ömer Lutfî Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, İstanbul: Baha Matbaası, 1970, s. 366. Nazif Öztürk'ün de belirttiği üzere, Frenk veya Rum asıllı olan Koca Mustafa Paşa'nın babasının ismi; kaynaklarda bazen "*Muslihüddin*", bazen de bu şekilde "*Abdülmu'în*" olarak geçmektedir. Bkz. Nazif Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 2004, sy. XXVIII, s. 12.
[384] Semavi Eyice, "Ayvansaray", *DİA*, c. IV, 1991, s. 291; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 227. Ali Saim Ülgen, 1933 senesinde yayımlanan "*İstanbul ve Eski Eserleri*" isimli risâlesinde; mezkûr kilisenin Atik Ali Paşa tarafından camiye çevrildiğini yazmak suretiyle yanlış bir bilgi paylaşmıştır. Bkz. Âli Saim Ülgen, *İstanbul ve Eski Eserleri*, İstanbul: Millî Mecmua Matbaası, 1933, s.137; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1291.
[385] Edhem Ruhi Öneş, "Bizans Eserleri", *Fatih-İlk İstanbul*, İstanbul: Fatih Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2003, s. 49.
[386] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 229; Öz, *İstanbul Camileri*, c I, s. 91; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 82.
[387] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1292.
[388] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid, Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, c. V, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983, s. 177, 281.

edilen Câbir b. Abdullah (veya Câbir b. Semure) el-Ensârî'nin makam-türbesi bulunduğundan dolayı burası Hazret-i Câbir Camii olarak da adlandırılmaktadır[389] ki günümüzde de caminin girişinde mezbûr isim yazılıdır. 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri'nde mukayyet olan Koca Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde ise, mezkûr caminin adı zikredilmemiş; sadece "câmi-i şerif-i âhar der kurb-i Bâb-ı Hazret-i Ebî Eyyüb-i Ensârî" şeklinde, bulunduğu yer belirtilerek Koca Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki diğer camisi ile birlikte kaydedilmiştir.[390] Tahrîr defterinde, çok daha küçük boyutta olan hayır eserleri bile genellikle ayrı başlık altında yer alırken söz konusu cami için neden böyle bir uygulamanın tercih edildiği anlaşılamamıştır. Vakıf kaydından, mezkûr caminin çevresinde bulunan birçok ev ve dükkânın da yine Koca Mustafa Paşa'nın evkafından olduğu anlaşılmaktadır.[391]

Atik Mustafa Paşa Camii, Eyice'nin belirttiğine göre 6 Cumâde'l-ûlâ 915/ 22 Ağustos 1509 tarihli büyük İstanbul depreminin ardından onarım geçirmiş olmalıdır. Araştırmacı bu sonuca, yapının Türk döneminde yenilenmiş olan üst örtüsünü inceleyerek ulaşmıştır.[392]

Ayvansaray semti tarihi seyir içerisinde zaman zaman meydana gelen yangınlardan Osmanlı döneminde de oldukça fazla etkilenmiştir. Bilhassa 1 Muharrem 1142/27 Temmuz 1729 günü Balat'ta çıkan büyük yangın Ayvansaray'a kadar uzanmış ve bölgeyi âdeta bir harabeye çevirmiştir.[393] Dolayısıyla söz konusu yangın Atik Mustafa Paşa Camii'nde de tahribata sebebiyet vermiş olmalıdır,[394] ancak mâbedin bundan ne derecede etkilendiği bilinmemektedir.[395] Wiener de yapının bu yangında zarar görüp akabinde onarıldığını belirtmekte fakat bu konuda herhangi bir detay vermemektedir.[396]

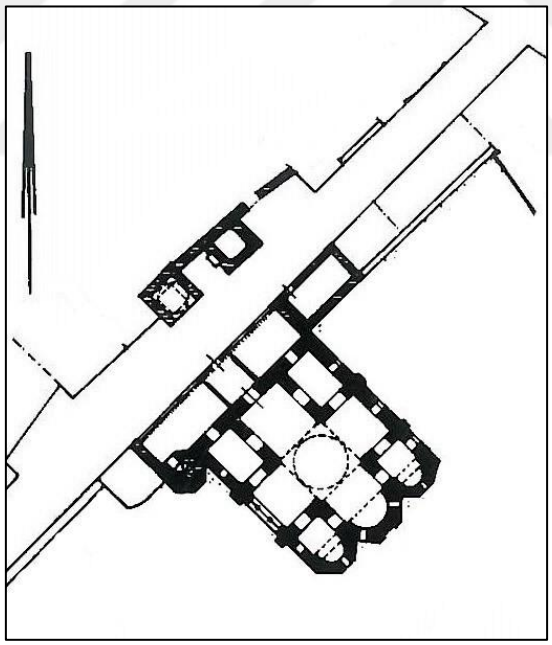
6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894 tarihinde gerçekleşen deprem neticesinde hasara uğrayan mezkûr cami, uzun süren onarım çalışmalarının ardından 1906'da tekrar

[389] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 229; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 82.
[390] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 366.
[391] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406.
[392] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406.
[393] Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, s. 494.
[394] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293.
[395] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67.
[396] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83.

kullanılmaya başlanmıştır.[397] 1922 senesinde bir restorasyon çalışması daha geçiren mâbedi[398] 1947'de tetkik eden Eyice, yapının o yıllarda oldukça iyi ve bakımlı bir durumda olduğunu belirtmekle beraber bazı kısımlarının tamir edilmesi gerektiğinin de altını çizmiştir.[399] 1957 senesinde Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından yapıda birtakım çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir.[400] Günümüzde ise, yer yer sıva çatlakları gibi birtakım sorunlar mevcutsa da genel manada iyi durumda olan Atik Mustafa Paşa Camii ibadete açık vaziyettedir.

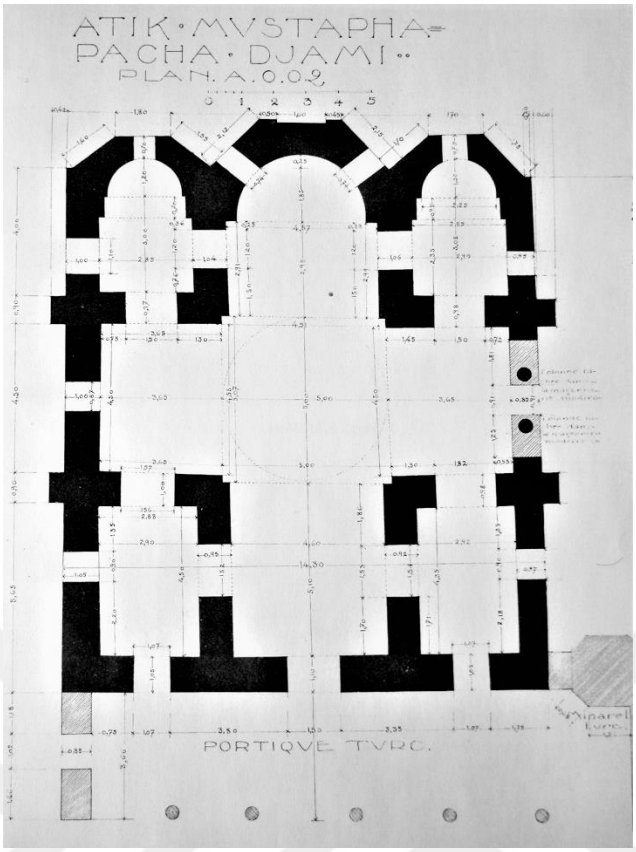
c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Atik Mustafa Paşa Camii'nin esasını oluşturan ve güneydoğu-kuzeybatı istikametinde uzanan kilise binası, Bizans mimarisinde "kapalı Yunan haçı plânlı" denilen yapılar grubunun köşe duvarlı tipinde düzenlenmiştir.[401] Yani burada haç şekli, kalın ve masif köşe duvarları vasıtasıyla temin edilmiş olup, açıkta kalan köşelerin beşik tonozlu birer hücre ile kapatılması suretiyle de kareye yakın bir dikdörtgen zemin planı üzerine oturan kilise vücuda getirilmiştir.

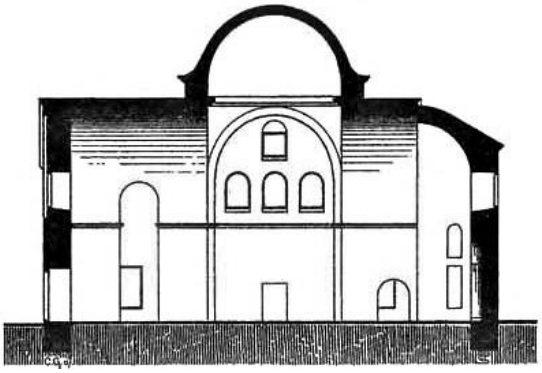

Çizim 30 Atik Mustafa Paşa Camii vaziyet planı.[402] (Wolfgang Müller-Wiener)

[397] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293.
[398] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83.
[399] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1297.
[400] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[401] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[402] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83.

Çizim 31 Atik Mustafa Paşa Camii'nin planı.[403] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Çizim 32 Atik Mustafa Paşa Camii makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

Kapalı Yunan haçı plânına haiz olan yapılarda genellikle haçın tüm kollarının eşit olduğu müşahede edilirken, burada aynı düzenin gözetilmediği dikkat çeker. Özellikle kuzeybatı haç kolu diğerlerinden daha derin tutulmuştur ve buna bağlı olarak da aynı cihetteki köşe odaları, güneydoğudakilere nazaran daha büyük boyuttadır. Eyice, söz konusu plan tipinin bu yapıda biraz acemice uygulandığının açık bir surette görüldüğünü ve dolayısıyla da söz konusu durumun henüz bir intikal devresinde

[403] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_cami/195.JPG (14.05.2018).

bulunulduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Araştırmacı ayrıca "*bir tecrübe binası*" şeklinde tavsif ettiği mezkûr yapının; ne önceki dönemlerin sadelik ve sükûnuna, ne de daha sonraki dönemlerin anlayışlı zerafetine sahip olduğunu, bilakis oldukça kaba ve ağır bir üslûpta inşa edildiğini söylemektedir.[404]

Üstlerinde beşik tonoz bulunan dört kolun birbirlerine kavuştukları orta mekânın üzerini örten arslangöğüslü kubbe köşe duvarlarına oturmaktadır.[405] Dıştan sekizgen planlı olan kubbe kasnağının orijinal halinde, pencereli ve yüksek bir kasnak olduğu tahmin edilmektedir.[406] Yapının saçak hattı ise esasında, günümüzdeki gibi düz bir şekilde değil, iç bünyenin dışarı yansımasıyla uyumlu olacak şekilde inişli çıkışlı bir düzene sahipti.[407] Brunov da bu hususa dikkat çekmiş ve kilisenin, muhtelif kemerlerin münhanilerini takip eden dalgalı bir çatısı bulunması gerektiğinin altını çizmiştir.[408]

Dikdörtgen şeklindeki naosun uzunluğu içten, apsis çıkıntısı da dâhil olmak üzere yaklaşık 16.58 m., genişliği 12.54 m.dir. Esas kubbe yüksekliği bilinemeyen kilisenin tonoz yüksekliği ise 8.30 m.dir.

[404] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1294.
[405] Bizans mimarisinde kapalı Yunan haçı planı, biri basit diğeri ise daha gelişmiş biçimde olmak üzere iki şekilde kullanılmaktadır. Basit tipte, kubbe köşe duvarlarına otururken; kompleks biçimde olanlarda, dört sütun veya pâyelere oturmaktadır. Bkz. Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980, s. 114-117.
[406] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[407] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[408] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.

Çizim 33 Atik Mustafa Paşa Camii'nin esasını oluşturan kilisenin restitüsyon denemesi.[409]

Mâbedin güneydoğu kolunun nihâyetinde yer alan dışarı taşkın vaziyetteki apsisi; içten dairevî, dışarıdan ise üç cephelidir. Yunan haçı planındaki kiliselerde, genellikle apsis ile haçın bu cihetteki kolu arasında bema yer alırken, burada böyle bir bölümün olmadığı görülür. Yani güneydoğu haç kolu doğrudan apsisle birleşmektedir. Dolayısıyla mezkûr haç kolunun her iki yanına isabet eden köşe hücreleri, prothesis ile diakonikon olarak düzenlenmiştir ve bunların da birer küçük apsisi bulunmaktadır. Ana apsis kadar derin olmayan mezkûr bölümler, onunla aynı karaktere hâizdirler. Güneydoğu haç kolunun yan duvarlarında, söz konusu pastoforion odalarına geçişi sağlayan 1.23x1.62 m. boyutlarında dairevî kemerli birer küçük açıklık mevcuttur.

Yapının kilise olarak kullanıldığı dönemde naosa giriş, yapının kuzeybatısındaki üç kapı vasıtasıyla sağlanmaktaydı.[410] Orijinal pencereler ise gerek şekil gerekse de sayı bakımından günümüzdekilerine nazaran oldukça farklıydı. Örneğin Eyice'nin belirttiğine göre, yan cephelerdeki tonoz kemerlerinin içerisinde üçüz pencereler vardı.[411] Ayrıca ana apsisin her yüzeyinde, birbiriyle aynı formda ve

[409] http://www.byzantium1200.com/atik.html (04.07.2018).
[410] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.
[411] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.

ölçüde olan birer büyük pencere bulunduğu da yapıya dışarıdan bakıldığında anlaşılmaktadır.

Narteks bölümü bilinmeyen bir dönemde yıkılmış olan mâbedde[412] haçın güneybatı cihetindeki kolu, esasında iki sütuna dayanan üç kemerle yan tarafa açılmaktaydı. Yapının eski bir fotoğrafında, bu sütunlara ait olan başlıklardan birinin kalıntısı müşahede edilebilmektedir. Mezkûr duvarın bu şekilde açık olması, araştırmacıların muhtelif nazariyeler ileri sürmesine sebebiyet vermiştir. Eyice'nin aktardığına göre ilk olarak Brunov söz konusu durumdan yola çıkarak, kilisenin orijinal halinde aslında iki yanında birer nef daha bulunduğunu yani beş nefli bir mâbed olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca dış cephelerde görülen takviye pâyelerinin de çatıya kadar değil, belirli bir seviyeye kadar yükseldiğini ve bunların, yan neflerin üzerini örten ahşap çatının dayandığı kemerleri taşıdıklarını söylemiştir. Fakat Eyice; transeptin güneybatı kolunun yan tarafa açılmasının mezkûr fikri destekliyor gibi görünmesine karşılık, Bizans kiliselerinin hemen hepsinde özellikle sağ tarafa açılan kemerlerin zaten olduğunu, dolayısıyla da sadece buna dayanarak yapıyı beş sahınlı kiliseler grubuna dâhil edemeyeceğimizi belirtmekte ve Brunov'un nazariyesini gerçeğe uygun görmemektedir.[413] Araştırmacı, Ebersolt'un ise; bahsi geçen iddiayı ana hatlarıyla desteklemekle beraber, söz konusu yan bölümleri birer nef olarak değil de revak şeklinde tasavvur ettiğini ve bu görüşün diğerine nazaran daha kabul edilebilir olduğunu ifade etmektedir.[414]

[412] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[413] Eyice; Yunan haçı planlı kiliselerin yanlarında birer nef olduğu yolunda öne sürülen iddiaların esasının, Bizans litürjisinde ana mekânın etrafında uzanan birtakım koridor ya da dehlizlere eskiden beri duyulan ihtiyaca dayandırıldığını belirtmektedir. Bkz. Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 109.
[414] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295-1296.

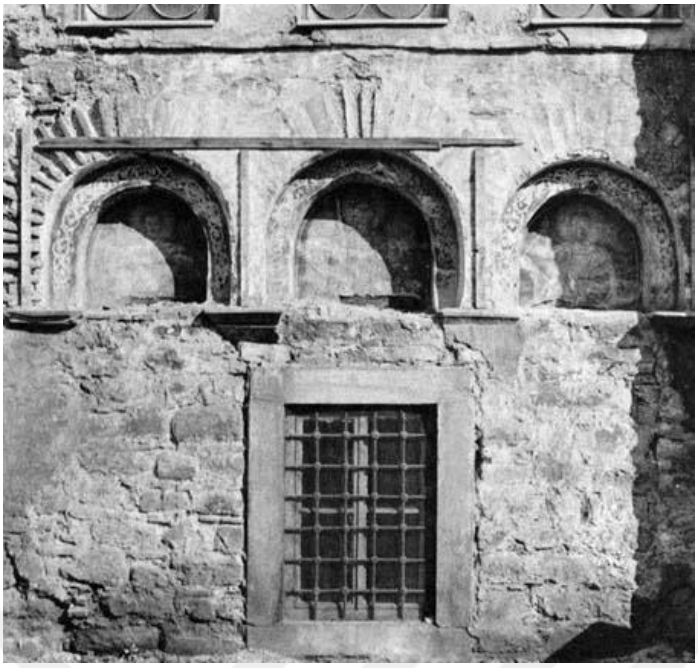

Fotoğraf 148 Yapının orijinal halinde, güneybatı cephesinin ortasında bulunan sütunlardan birinin başlığı. Bir dönem, bu şekilde duvara gömülü vaziyetteyken müşahede edilebilmekteydi. Günümüzde ise görülememektedir.[415]

Altında bir dehliz bulunduğu rivâyet edilen yapının duvar örgüsü esas itibariyle itinasız bir şekilde sıralanan muhtelif taş ve tuğla dizilerinden oluşmaktadır. Bunların arasında ise, yer yer tuğla kalınlığının iki misline kadar ulaştığı görülen zengin bir harç tabakası kullanılmıştır.[416] Eyice, Orta Bizans devri kiliselerinin dışarıya kapalı binalar olduklarına dikkat çekmekte ve buna bağlı olarak da mezkûr döneme ait yapılardan olan söz konusu kilisenin, kuvvetli bir vertikalizmin izlerini yansıtan masif cephelere sahip olduğunu belirtmektedir.[417]

Kilisenin iç tezyinatının nasıl olduğu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Yalnızca sade profilli mermer bir silmenin, naos duvarlarının üst kısımlarını çepeçevre dolaştığı, tamamı günümüzde mevcut olmasa da kalan parçalarından anlaşılmaktadır.[418] Dışında ise; 1957 senesinde Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen çalışmaların ortaya koyduğu üzere, güneybatı cephesinin alt kısmında yer alan üç nişin her birinin içerisinde, fresko tekniğiyle yapılmış olan aziz resimleri bulunmaktadır.[419]

[415] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/02/05.htm (10.04.2018).
[416] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296-1297.
[417] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 126.
[418] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.
[419] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296; Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 91.

Fotoğraf 149 Yapının güneybatı cephesinde bulunan fresko kalıntıları.[420]

Fotoğraf 150 Üç azizi tasvir eden freskoların yakından görünümü.[421]

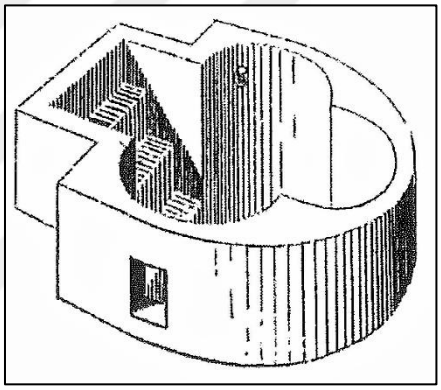
XX. yüzyıl başlarına kadar mâbedin karşısındaki eski şadırvanın yanında duran kiliseye ait büyük vaftiz teknesi, 1922 senesindeki büyük tamiratın akabinde buradan alınarak Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir. 1905 senesinde İstanbul'a gelen Gurlitt, bir bölümü toprağa gömülü vaziyette olan söz konusu tekneyi bizzat inceleyerek, 1.73x1.85 m. boyutlarındaki yekpâre mermer bloktan oyularak yapıldığını ve 1 m. derinliğe sahip olduğunu tespit etmiştir.[422] Üç basamakla içerisine inilen tekne, dairevî kesitli üç nişten müteşekkildir. Üzerinde herhangi bir yazı ya da emâre bulunmamaktadır.[423]

[420] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/02/04.htm (10.04.2018).
[421] https://www.thebyzantinelegacy.com/atik (15.04.2018).
[422] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 37.
[423] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1297; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83.

Fotoğraf 151 Kiliseye ait vaftiz teknesi.[424] (Gertrude Bell, 1905)

Fotoğraf 152 Atik Mustafa Paşa Camii'nin esasını oluşturan kiliseye ait vaftiz teknesinin yakından görünümü.[425] (Millingen, 1912)

Çizim 34 Vaftiz teknesinin çizimi.[426] (C. Gurlitt, 1905)

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Eski kilise binası camiye tahvil edildikten sonra, yeni hüviyetinin gerektirdiği şekilde tanzim edilmiş ve yapıya bazı ilaveler yapılmıştır. Mâbedin hâricine; minare, medhal sofası, şadırvan ve çeşme, içerisine ise; mihrap, minber, vaaz kürsüsü ile tabaka mahfili eklenmiştir. Ayrıca burada, camilerde sıkça rastlanmayan bir uygulama tatbik edilerek aslında ibâdet mekânına dâhil olan bir bölüm, türbe olarak düzenlenmiştir.

[424] http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1346 (03.05.2018).
[425] Alexander van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London: Macmillan and Co. Limited, 1912, Levha 51b.
[426] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 37.

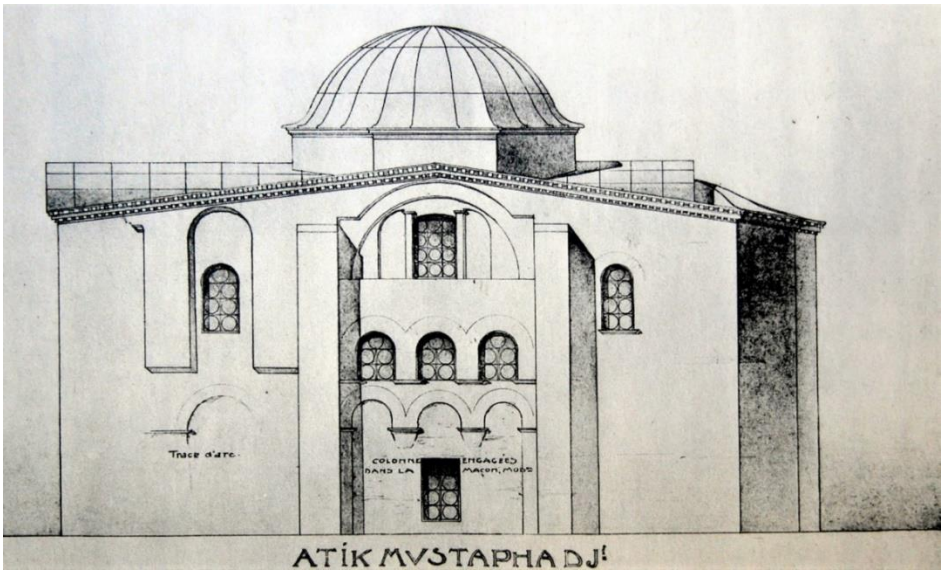
Zaman içerisinde meydana gelen doğal afetlerin yol açtığı birtakım zararlara da maruz kalan mâbedin geçirdiği en önemli değişiklik, şüphesiz üst örtüsünün tâdil edilmesi olmuştur.

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

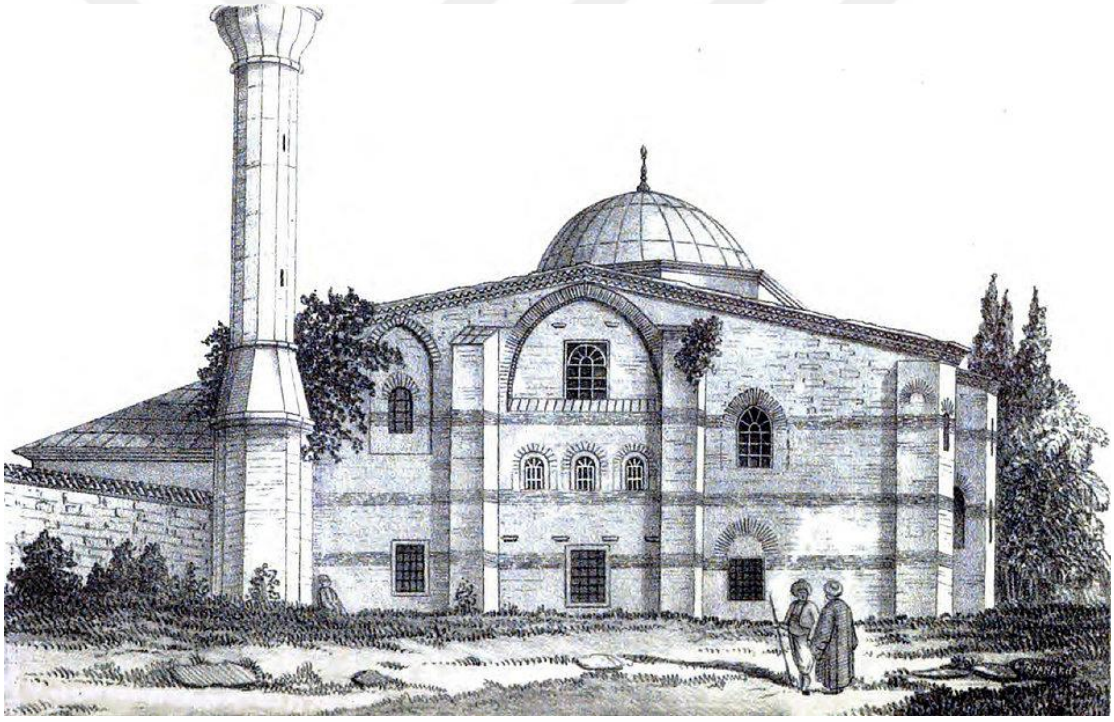
Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Camiye tahvil edildikten sonraki süreçte yapının geçirdiği en büyük değişiklik hiç şüphesiz bütün örtü sisteminin tamamen değiştirilmesi olmuştur. 1509 zelzelesinde hasar görmesi üzerine gerçekleştirildiği tahmin edilen bu uygulamada, mâbedin tüm üst örtüsüyle saçak bölümü yeniden yapılmış, ortadaki eski Bizans kubbesinin yerine de klasik Türk mimarisi üslûbunda tasarlanan ve sağır sekizgen bir kasnağa oturan şimdiki basık kubbe inşa edilmiştir.[427] Bunun akabinde ise; esasında daha yüksek olması gereken yan cepheler, iç sistemi dışarıya aksettiren tonoz kemerlerinin kesilmesi suretiyle alçaltılmış ve dolayısıyla da eskiden söz konusu kemerlerin kavislerine uygun şekilde, dalgalı yani inişli çıkışlı olan saçak hattı değiştirilerek, güneydoğusu hariç üç taraftan çift meyilli bir görünüm arzeden, iki sıra kirpi saçaklı düz bir çatı hattı meydana getirilmiştir.[428] Yapının kubbesi de dâhil olmak üzere örtü sisteminin tamamı dıştan kurşun kaplıdır.

[427] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 406-407; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 82.
[428] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.

Çizim 35 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneybatı cephesinin çizimi.[429] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Çizim 36 Galanakis'in Atik Mustafa Paşa Camii gravürü.[430] (Paspates, 1877)

[429] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_cami/197.JPG (14.05.2018).
[430] https://www.thebyzantinelegacy.com/atik (15.04.2018).

Fotoğraf 153 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin XX. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki görünümü ve Osmanlı döneminde yenilenmiş olan üst örtüsü.[431]

Mâbedin orijinal pencerelerinin birçoğu; örülmek suretiyle ya tamamen kapatılmış yahut da küçültülmüş, bazı kısımlara ise sövelerinden de anlaşılacağı üzere yeni pencereler açılmıştır.[432]

Transeptin güneybatı kolunun nihâyetindeki, iki sütunun taşıdığı üç kemer gözünden müteşekkil giriş açıklıkları; sadece orta bölümün alt kısmında bırakılan dikdörtgen formundaki pencere açıklığı dışında tamamen örülerek, düz bir duvar haline getirilmiştir.[433] Zemin hizasından başlayan bu pencerenin her iki yanında, onunla aynı kotta olan ve köşe hücrelerine isabet eden birer pencere daha bulunmaktadır. Mermer söveli, düz atkılı olan söz konusu açıklıklar günümüzde, ahşap çerçeve ve lokma demirli şebekelerle techiz edilmiş durumdadır. Yapının kuzeydoğu cihetindeki beden duvarında da aynı düzen uygulanmıştır. Yine her iki tarafta da en üst seviyede, tonoz kemerlerinin içerisinde bulunduğu tahmin edilen üçüz pencerelerden sadece ortadakiler, kemer formlarında değişiklik yapılmak suretiyle açık bırakılmış;

[431] https://islamansiklopedisi.org.tr/atik-mustafa-pasa-camii (13.04.2018).
[432] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[433] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.

yanlardakiler ise yine örülerek tamamen kapatılmıştır.[434] Yan cephelerde bunların dışında, muhtelif konum ve boyutlarda olan dairevî kemerli beşer pencere daha mevcuttur. Tüm bu pencereler astarlı olarak tanzim edilmişlerdir ve dışlıkları yuvarlak kayıtlı alçı şebekelerden oluşmaktadır. İçlikleri ise revzenlidir.

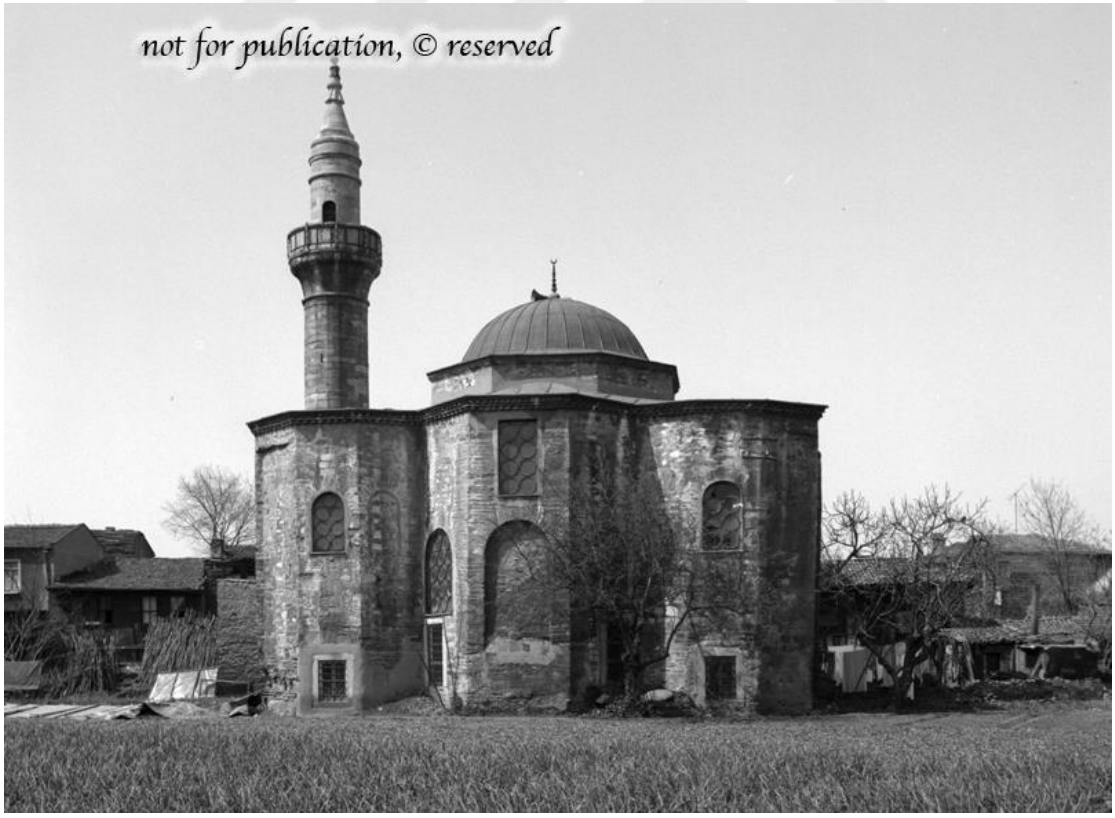
Fotoğraf 154 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin günümüzdeki görünümü.

Fotoğraf 155 Atik Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğu cephesi.

[434] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.

Eski apsis duvarında yer alan üç büyük pencereden ortadaki, önüne mihrap konulması hasebiyle örülerek kapatılmıştır ki burası; dışardan bakıldığında, derin olmayan bir niş şeklinde gözükmektedir. Diğerleri ise hemen hemen tam ortadan ikiye bölünerek altlı üstlü ikişer pencere haline getirilmiştir. Bunlardan üsttekiler orijinal genişliklerini ve dairevî formdaki kemerlerini muhafaza etmekteyken, alttakiler onlardan daha dar ve düz atkılı olan dikdörtgen formlu açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca mihrabın üstüne isabet eden sağır dairevî kemerin yerine de bir pencere açılmıştır ki günümüzde basık kemerli olan bu açıklığın, caminin eski fotoğraflarında düz atkılı olduğu görülmektedir. Güneydoğu duvarında, mihrabın her iki yanındaki bölümlere isabet eden ikişer pencere daha bulunmaktadır. Bunlardan birer tanesi, zemin seviyesinde olup düz atkılıdır. Diğerleri ise yine dairevî kemerlidir. Mezkûr cihette yer alan, mermer söveli ve dikdörtgen formundaki dört pencere açıklığının her biri, ahşap çerçeve ve lokma demirli şebekelerle kapatılmıştır. Geriye kalan beş pencere ise, astarlı olarak tanzim edilmiştir ve bunların dışlıkları yuvarlak kayıtlı alçı şebekelerden oluşmaktadır. İçlikleri ise revzenlidir.

Fotoğraf 156 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneydoğu cephesinin eski görünümü.[435] (DAI Fotoğraf Arşivi)

[435] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1341481 (11.04.2018).

Fotoğraf 157 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneydoğu cephesinin günümüzdeki görünümü.

Mâbedin kuzeybatı beden duvarında yer alan ve kilise olduğu dönemde naosa girişi sağlayan üç girişten sadece ortadaki muhafaza edilmiş, yanlardakiler ise kısmen örülerek birer pencere haline getirilmiştir.[436] Mermer söveli ve düz atkılı olarak düzenlenen, dikdörtgen biçimindeki bu iki muhdes pencere açıklığı, ahşap çerçeve ve lokma demirli şebeke ile kapatılmıştır. Mezkûr pencereler ile ibadet mekânına açılan kapı, bulundukları cephenin önüne sonradan inşa edilen medhal sofasının içerisinde kalmış olduklarından dolayı, yapının dışından görülememektedir. Dolayısıyla bunlara medhal sofası bahsinde değinilecektir.

Söz konusu cephede, medhal sofası çatısının üzerine isabet eden iki pencere daha mevcuttur. Biri kuzeydoğu cihetine, diğeri ise tam ortaya yerleştirilmiş olan bu pencereler astarlı olarak düzenlenmiştir ve içlikleri revzen, dışlıkları ise yuvarlak kayıtlı alçı şebekelerden müteşekkildir. Pencere açıklığı yer almayan güneybatı tarafında ise, bahsi geçen çatının altında kaldığı için sadece üst kısmı görülebilen dairevî bir kemer izi bulunmaktadır.

[436] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.

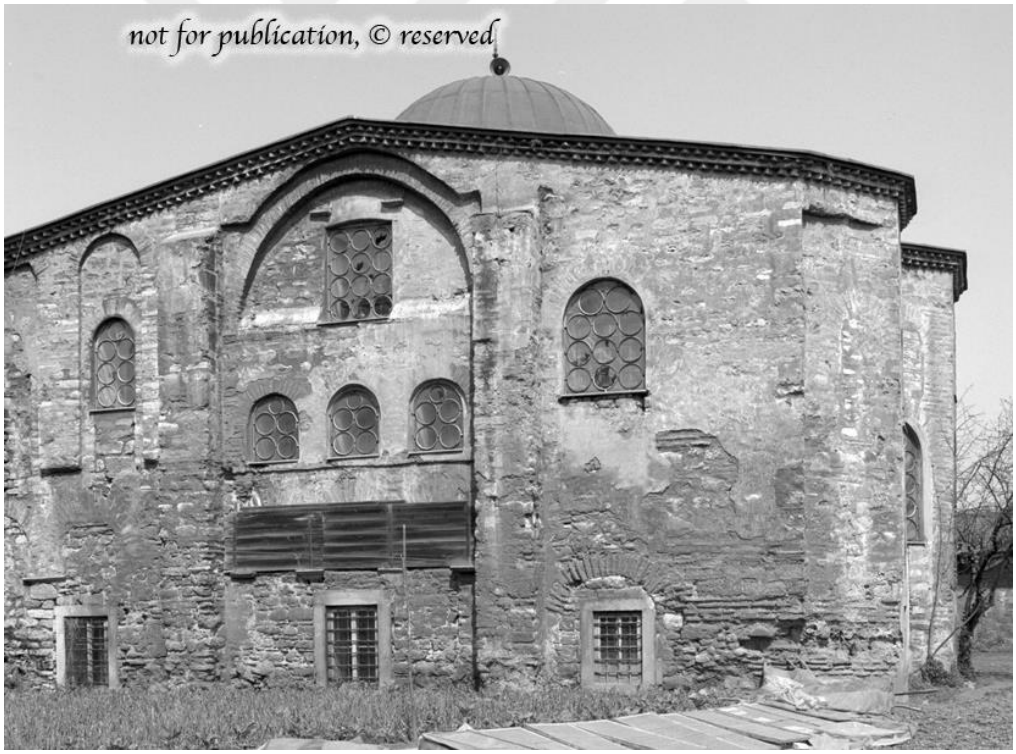
Fotoğraf 158 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofası ve bu bölümün arkasında kalan kuzeybatı cephesinin açıkta kalan üst kısmı.[437]

Caminin taş ve tuğla sıralarından vücûda gelen, Eyice'nin belirttiğine göre de bir hayli tadil edilmiş durumda olan dış cephesi, 1950'li yıllara kadar badanalanmış vaziyette kalmıştır.[438] 1957 senesinde ise eski kilise binasının güneybatı cephesindeki badana tabakasının kaldırılmasıyla ortaya çıkan fresko resimlerin üzeri; bir müddet tahta levhalar ile örtülmüş,[439] 1980'lerin sonuna doğru da caminin o zamanki imamı tarafından, çimentoyla sıvanmak suretiyle kapatılmıştır.[440] Günümüzde yapının duvarları sıvalı değildir. Ancak esasında resimlerin bulunduğu nişlerin ön tarafı, duvar yüzeyiyle aynı hizada olacak şekilde tuğla ile örülerek kapatılmıştır.

[437] http://envanter.gov.tr/anit/index/galeri/50629?page=3 (18.02.2018).
[438] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.
[439] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[440] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.

Fotoğraf 159 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin sıvalı vaziyette olduğu dönemdeki görünümü.[441] (A. M. Schneider)

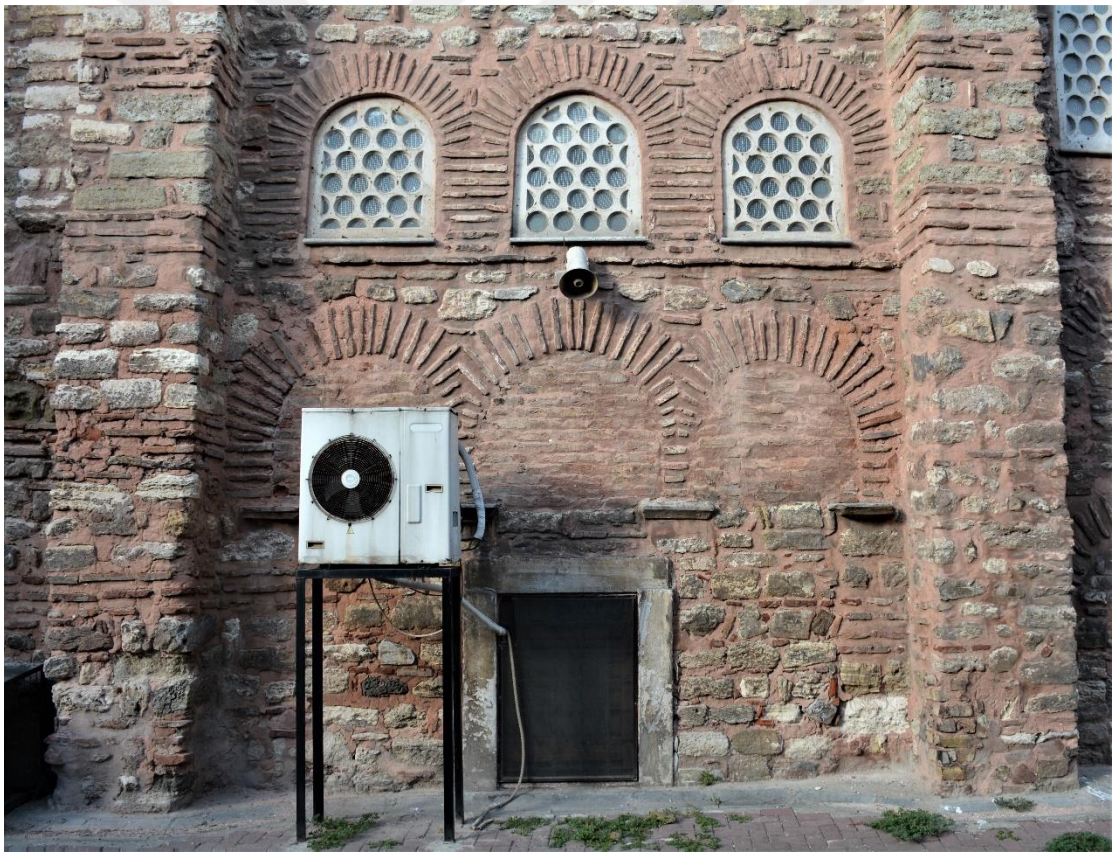

Fotoğraf 160 Atik Mustafa Paşa Camii güneybatı cephesinin 1973 senesindeki görünümü[442] (Schiele)

[441] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/808190 (11.04.2018).
[442] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1341479 (11.04.2018).

Fotoğraf 161 Solda, 1957 senesinde yapının güneybatı cephesindeki badana tabakasının kaldırılmasıyla ortaya çıkarılan fresko resimler.[443] Sağda, söz konusu freskoların üzerinin tahta levhalar ile örtülmüş vaziyette olduğu dönemdeki görünümü.[444] (O. Feld, 1966)

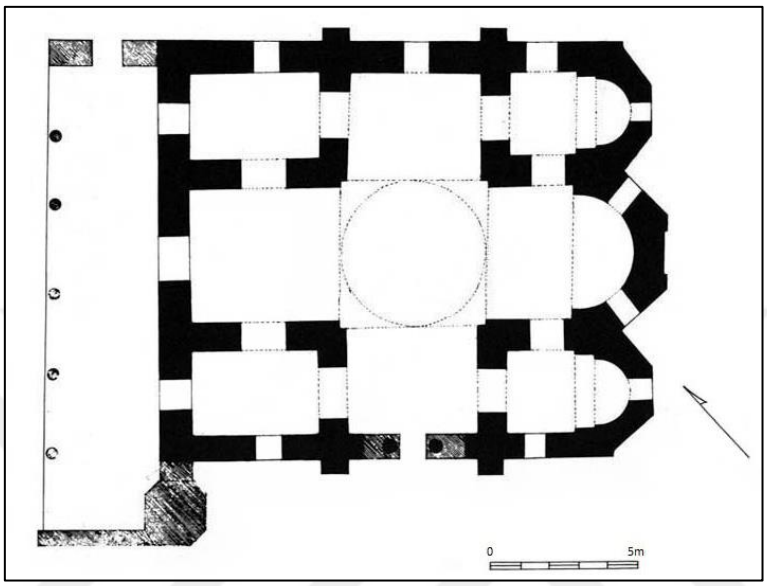

Fotoğraf 162 Freskoların bulunduğu duvarın günümüzdeki görünümü.

[443] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/02/04.htm (10.04.2018).
[444] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1216045 (11.04.2018).

Minare

Caminin giriş cephesinin güneybatısına yerleştirilen sekizgen kaideli minarenin dört cephesi dışa açık, bir tanesi de cami duvarına bitişik durumdadır. Diğerleri ise, geç bir dönemde mâbedin ön tarafına ilave edilen ve ondan daha geniş tutulan medhal sofasının içerisinde kalmıştır.[445]

Çizim 37 Atik Mustafa Paşa Camii planı.[446] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 163 Atik Mustafa Paşa Camii minaresinin kaidesi.

[445] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281-282.
[446] https://www.thebyzantinelegacy.com/atik (15.04.2018).

Fotoğraf 164 Atik Mustafa Paşa Camii minaresi.

Tamamıyla muntazam kesme taştan yapılmış olan mezkûr minare; 1894 depreminde kısmen yıkılmış, bunun akabinde gerçekleştirilen tamirat çalışmalarında ise tecdîd edilerek günümüzdeki şeklini almıştır.[447] Eyice söz konusu onarım sırasında şerefe, petek ve külah kısımlarının yeniden yapıldığını söylemektedir.[448]

[447] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67.
[448] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295. Eyice başka bir yazısında, mezkûr zelzele esnasında minarenin yıkıldığını ve yeni baştan yapıldığını söylemiştir. Bkz. Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii",

Tek şerefeli minarenin oldukça yüksek tutulan sekiz köşeli kürsü kısmını takip eden hafif dışarı taşkın pabuç bölümünde köşe sayısı on altıya yükselmekte ve gövdesi de yine onaltıgen olarak devam etmektedir. Şerefenin çevresini kuşatan tezyinatsız kesme taş korkuluklar sağırdır. Gövdeye nazaran daha ince tutulan petek kısmı ise silindirik olup taş bir külahla örtülmüştür ve bunun da üzerinde alem mevcuttur.

Fotoğraf 165 Minarenin üst kısmının yakından görünüşü.

Minareye çıkış; medhal sofasının güneybatı tarafında, hanımlar için ayrılmış bölümün içerisinde kalmış olan kaide kısmının kuzeybatı cephesindeki yay kemerli küçük ahşap bir kapıdan sağlanmaktadır.

Fotoğraf 166 Atik Mustafa Paşa Camii minaresinin, medhal sofası içerisinden ulaşılan kapısı.

DBİA, s. 406. İ. Aydın Yüksel ise, minarenin gövdesi ve şerefesinin yeni olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi,* c. V, s. 281.

Medhal Sofası

Atik Mustafa Camii'nin kuzeybatısında yer alan ve belirli bir mimarî karaktere hâiz olmayan ahşap medhal sofası, geç dönemde mâbedin önüne ilave edilmiştir.[449] Yapının kilise olarak kullanıldığı dönemde, mezkûr bölümün yerinde bulunan narteks kısmı ise, bilinmeyen bir dönemde yıkılmış ve hiçbir izi kalmamıştır.[450] Eyice, mimari hüviyeti olmayan bu medhal sofasının temellerinin, eski narteksin bakiyeleri üzerine kurulmuş olabileceğini belirtmektedir.[451]

Cami hareminden daha geniş tutularak, minarenin bitimine kadar uzatılan medhal sofası yaklaşık 17.50 m. genişliğinde ve 3.60 m. derinliğindedir. Daha evvel kırma çatı şeklindeki üst örtüsü; XX. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen bir tamir esnasında, günümüzde de müşahede edildiği gibi sundurma çatı olarak tadil edilmiştir.[452] Kiremit kaplı ve geniş saçaklı olan bu ahşap çatının üzerinde, üçgen formda üç adet güvercinlik penceresi mevcuttur. İçten düz ahşap tavanla örtülen sofanın yüksekliği ise 2.30 m.dir.

Medhal sofasının ön cephesi, silindirik gövdeli beş büyük sütunla altı bölüme ayrılmıştır ve soldan ikinci ile üçüncü sütunların arasına, 2.65 m. genişliğindeki çift kanatlı ve tablalı çelik giriş kapısı yerleştirilmiştir. Ayrıca bu kapının önünde, kaide ve başlığa sahip olan iki adet ince mermer sütun bulunmaktadır. Diğer beş bölüm ise, pencere olarak düzenlenmiş olup bunların başlangıç hizasına kadar olan kısımları alçak kâgir bir duvar ile kapatılmıştır. Pencerelerin ve kapının üst hizasından itibaren başlayıp çatıya kadar uzanan bölüm, saçağın iç kısmında da olduğu gibi ahşap kaplıdır. Günümüzde sıvalı vaziyette olan söz konusu beş sütun Eyice'nin belirttiğine göre, üzeri çinko kaplı ağaçtan yapılmış olan en sağdaki hariç mermerdendir. Ayrıca mezkûr araştırmacı 1947 senesinde yapmış olduğu incelemesinde, bu sütunların üst kısımlarının tamamen yeşil boyalı ahşap bir sakfın içerisinde gizli kalmış olduklarından bahseder ki bunlar şimdi de görülememektedir. Kapının önündeki ince sütunların ise, başlıklarından anlaşılacağı üzere yakın bir devirde yapıldığını belirtir.[453]

[449] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281-282.
[450] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[451] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.
[452] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.
[453] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.

Fotoğraf 167 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofası.

Fotoğraf 168 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının ön cephesi.

İç mekânın tabanı üç bölüme ayrılmış olup; daha dar tutulan orta kısım, zemin seviyesinden bir basamak alçaktır. Ayrıca tüm duvar yüzeyleri ahşap lambri kaplı olan mahallin her iki ucunda, bölme duvarlarıyla ayrılmak suretiyle oluşturulan birer oda

mevcuttur. Hareme açılan mermer söveli ve yay kemerli kapı ise; mâbedin kuzeybatı beden duvarında, sofanın girişi ile aynı eksende yer almaktadır.

Fotoğraf 169 Medhal sofası kapısının içeriden görünümü.

Fotoğraf 170 Atik Mustafa Paşa Camii haremine açılan giriş kapısı.

Bölme duvarlarının güneydoğu ucunda, aynı eksen üzerinde yer alan karşılıklı iki kapı vasıtasıyla girilen mezkûr odalardan güneybatı tarafındaki, hanımlar bölümü olarak düzenlenmiştir ve burası 6.80 m. genişliğindedir. Üst örtüsü, biri duvara bitişik dört ahşap direkle desteklenmekte olan hanımlar kısmının içerisindeki küçük ahşap

kapıdan minareye çıkılmaktadır ki bir önceki bahiste bu durum detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Diğeri kadar geniş olmayan kuzeydoğu tarafındaki oda ise görevli odası olarak kullanılmaktadır.

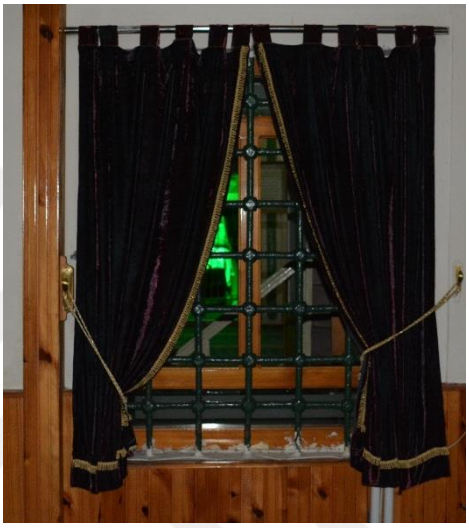
Fotoğraf 171 Medhal sofasının her iki yanında bulunan odalar. Solda, görevli odasına; sağda ise, hanımlar bölümüne açılan kapılar görülmektedir.

Fotoğraf 172 Medhal sofası içerisinde yer alan hanımlar bölümünün kuzey tarafına bakış.

Fotoğraf 173 Hanımlar bölümünün güney ve doğu taraflarına bakış.

Fotoğraf 174 Solda; yapının kuzeybatı cephesinde, görevli odası olarak ayrılan bölüme açılan pencerenin haremden görünümü. Sağda ise; bunun simetriğinde yer alan diğer pencerenin, hanımlar bölümü tarafından görünümü.

Medhal sofasında, bir tarafından caminin bu cihetteki beden duvarının üst kısmına bitişik olarak tanzim edilen ve her iki yana doğru da devam eden “U” şeklinde ahşap bir çıkma kat mevcuttur ki buraya, tabaka mahfilinin orta bölümünde bulunan yay kemerli kapıdan ulaşılmaktadır. Söz konusu bu fevkânî aksamın güneybatı kolu üç, kuzeydoğu kolu ise iki basamak aşağıdadır.

Fotoğraf 175 Medhal sofasının üst kısmında bulunan ahşap çıkma kat.

Fotoğraf 176 Medhal sofası dâhilindeki ahşap çıkma katın yan kolları.

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Tahvil işlemi sonrasında mâbedin geçirdiği en önemli değişikliklerden biri hiç şüphesiz kubbesinin yenilenmesi olmuştur. İçten yüksekliği 12 m. olan, yaklaşık 4.60 m. çapındaki bu kubbenin kasnağına intikal ise yine arslangöğüsleri ile sağlanmıştır.

Eski kilise binasının iç mekânı da zaman içerisinde yapılan birtakım değişiklik ve ilaveler neticesinde, kazanmış olduğu yeni hüviyetinin gerekliliklerine uygun hale getirilmiştir. Öncelikle apsis cephesinde yer alan üç büyük pencereden ortadaki örülmek suretiyle kapatılmış ve önüne mihrap yerleştirilmiştir. Aslında doğuya bakması gereken apsisinin güneydoğuya dönük olması, dolayısıyla da apsis ekseninin zaten kıble istikâmetinde bulunması; cami işlevini kazandıktan sonra ilave edilen mihrabın da apsis duvarının tam ortasına, düz bir şekilde yerleştirilmesini

sağlamıştır.[454] Ancak bu haliyle kıble yönü 13˚ doğuya doğru kaymış durumdadır. Kapalı Yunan haçı planındaki mâbedin 5.03x4.62 m. ölçüsünde olan güneydoğu kolu ile devamındaki apsis bölümü de harem zemininden bir basamak yükseltilerek mihrap sofası olarak düzenlenmiştir. Salibin güneybatı kolunun başlangıç hizasına ise minber konulmuş, doğu cihetindeki köşe duvarının sağ alt kenarına da vaaz kürsüsü sabitlenmiştir.

Harem mekânına yapılan bir diğer ilave ise, kuzeybatı cihetine inşa edilen asma kat şeklindeki tabaka mahfili olmuştur. "U" biçimindeki bu mahfile, her iki yanda yer alan köşe hücrelerine yerleştirilmiş olan merdivenler vasıtasıyla çıkılmaktadır. Ayrıca kuzeybatı duvarının tam ortasında yer alan giriş kapısının her iki yanında da 1.70x1.44 m. boyutlarında küçük birer ahşap maksûre mevcuttur.

Fotoğraf 177 Atik Mustafa Paşa Camii mihrap sofası.

[454] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.

Fotoğraf 178 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin kuzeybatısına bakış.

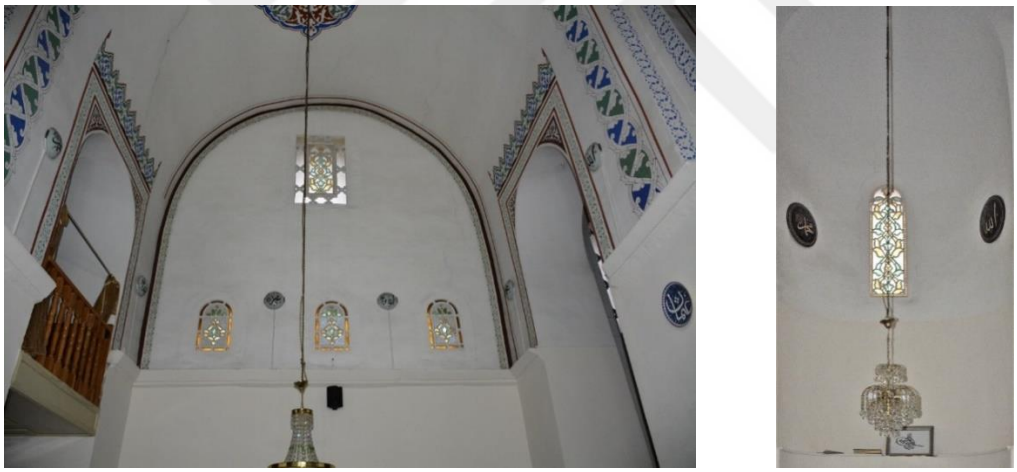
Atik Mustafa Paşa Camii'nin güney cihetindeki köşe odasına girişi sağlayan dairevî kemerli büyük açıklığın önüne, ortasında demir parmaklıklı bir kapı bulunan ahşap bölme duvarı yapılmak suretiyle burası cami hareminden ayrılmış ve Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî'nin makam-türbesi olarak düzenlenmiştir.[455] Mihrap sofasının güneybatı duvarında yer alan ve mezkûr hücreye geçişi sağlayan küçük açıklığa ise; iki kanatlı cam kapı yerleştirilerek önüne perde asılmış, ayrıca bir de demir parmaklık ile kapatılmıştır. Mihrabın kuzeydoğusundaki hücreye açılan aynı eksendeki diğer geçite ise, cam malzemeden bir kitaplık yapılmıştır ki bunun önünde de yine perde mevcuttur.

[455] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 83.

Fotoğraf 179 Mihrap sofasının güneybatı duvarına bakış. Ortada; mezkûr sofanın sağ tarafındaki, makam-türbe olarak düzenlenen hücreye açılan ve günümüzde çift kanatlı cam bir kapı ile örtülü vaziyette olan kısım.

Haremin iç düzenlemesinde dikkati çeken bir diğer husus da bazı revzenli pencerelerin içliklerinin, dışlıklarına nazaran daha ufak boyutta düzenlenmiş olmasıdır.

Fotoğraf 180 Solda, caminin kuzeydoğu cephesinin pencere düzeni. Ortadaki üçlü pencerelere dışardan bakıldığında daha büyük boyutta görünmektedir. Sağda, mihrabın kuzeydoğusundaki odanın güneydoğu cihetinde yer alan pencerenin iç mekândan görünümü.

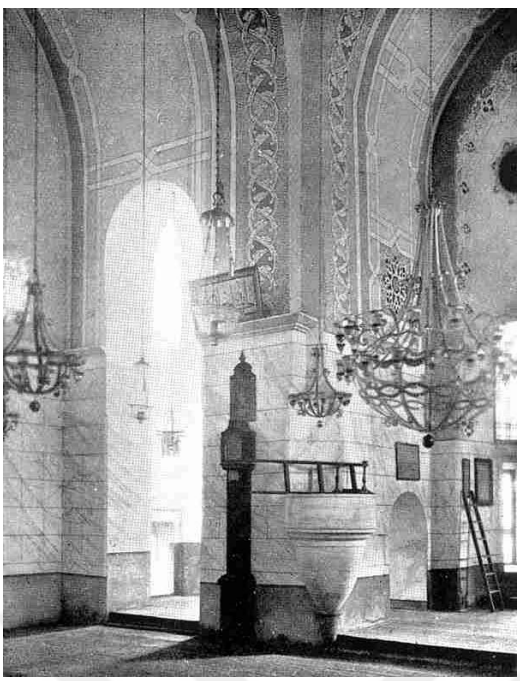
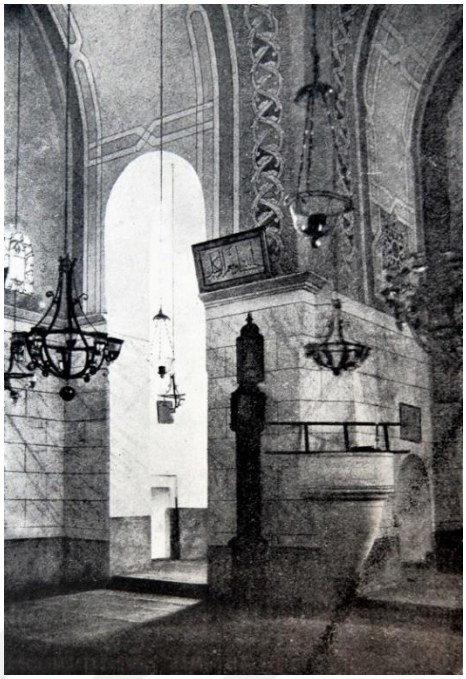
Mâbedin içerisinde, kilise olarak kullanıldığı döneme ait hiçbir bezeme kalmamıştır. Günümüzde duvarları tamamen sıvalı ve beyaz renkte badanalanmış durumda olan haremde; kubbe ve tonozların iç yüzeyleri ile duvarların üst kısımlarında, yakın zamana ait kalem işleri bulunmaktadır. Tarihi belirlenemeyen bazı eski fotoğraflarda görülen kalem işlerinin ise bugünkünden farklı şekilde ve bahsi geçen kısımları tamamen kaplayan, ayrıca özellikle sekiz kollu yıldız motiflerini içeren geometrik desenlerin ağır bastığı yoğun bir bezeme olduğu tespit edilmektedir. 1947

senesinde yapıyı incelemiş olan Eyice, "*Birkaç sene evvel binanın içinin alt kısımları, pek zevksiz olarak tavsif edebileceğimiz bir badana ve nakış tabakasıyla örtülmüştür*" ifadesiyle muhtemelen bu fotoğraflarda görülen tezyinatı kastetmektedir.[456] Mezkûr araştırmacı; tonoz ve duvarları kaplayan nakışların, muhtemelen 1894'deki büyük zelzeleden sonra gerçekleştirilen ve 1906 senesine kadar devam eden tamirat esnasında yapılmış olabileceğini zikretmiş, ayrıca 1946 senesi civarında daha evvelki nakışların izlerinin de bunların altında hâlâ fark edilebiliyor olduğunu belirtmiştir.[457]

Fotoğraf 181 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin güneydoğu cihetine bakış.

[456] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293.
[457] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.

Fotoğraf 182 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin doğu tarafının 1912[458] (Millingen) ve 1913[459] (J. Ebersolt ve A. Thiers) senelerindeki görünümü.

Kubbe göbeğinde, bezemeli bir pervazla çevrelenmiş olan dairevî madalyon içerisine celî sülüs hat ile istiflenen Besmele-i Şerîf ve İhlâs Sûresi yer almaktadır. Mezkûr ibâre, yeşil zemin üzerine altın yaldızla işlenmiştir. Kubbenin iç yüzeyinde ise sekiz adet şemse motifine yer verilmiştir. Kubbe eteğinde de yine nakışlar bulunmaktadır.

Mihrap duvarının üst kısmında İsm-i Celâl ve İsm-i Nebî; iç yüzeyleri, hatayî ve rûmî üslûbundaki motiflerden müteşekkil bir kompozisyon ile bezenmiş olan arslangöğüslerinin ortalarında ise, çehâr yâr-ı güzîn isimlerinin celî sülüs hatla yazılı olduğu, dairevî formda düzenlenmiş ve kalemkârî tekniğinde oluşturulmuş madalyonlar yer almaktadır. İnce bir pervazla çevrelenmiş olan bu madalyonlardaki hatlar, açık yeşil zemin üzerine beyaz renk ile yazılmıştır. İçerisinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin isimlerinin yer aldığı dairevî iki madalyon ise, kuzeybatı haç kolunun nihâyetindeki beden duvarının üst kısmına konumlandırılmış olup diğerlerinden farklıdır ve koyu yeşil zemin üzerine altın yaldız ile yazılmışlardır. Caminin eski

[458] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 52b.
[459] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_cami/64.JPG (14.05.2018).

fotoğraflarında, bahsi geçen tüm bu madalyonların aynı yerlerinde bulunduğu fakat etraflarının, sekiz dilimden müteşekkil farklı bir pervazla çevrelendiği görülmektedir.

Fotoğraf 183 Atik Mustafa Paşa Camii'nin Osmanlı döneminde yenilenen kubbesinin iç tezyînâtı.

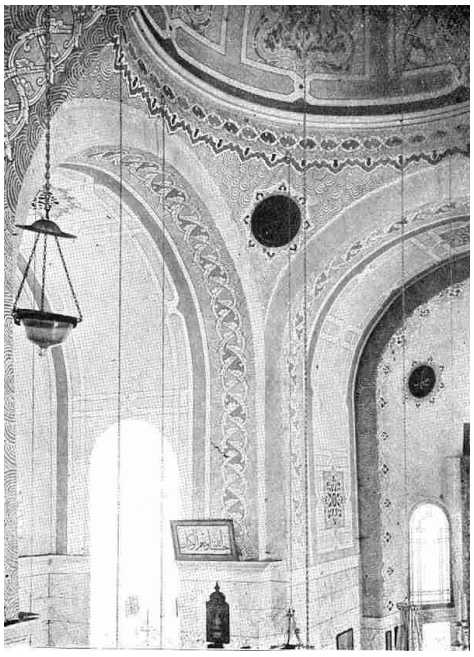
Fotoğraf 184 Atik Mustafa Paşa Camii kubbesinin göbek yazısı.

Fotoğraf 185 Atik Mustafa Paşa Cami'nin güneydoğu ve kuzeybatı duvarlarına çizilmiş olan madalyonlar.

Fotoğraf 186 Atik Mustafa Paşa Camii'nin daha evvel mevcut olan kalemkârî bezemeleri.[460]

Fotoğraf 187 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyılın başındaki iç tezyînâtı.[461] (Millingen, 1912)

[460] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/02/09.htm (10.04.2018).
[461] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 52a.

Yapının apsis duvarında esaslı bir tadilat yapılmış olduğunu belirten Eyice, söz konusu görüşüne kanıt olarak harem duvarlarının üst kısmında dolanmakta olan mermer frizin, bu bölümde devam etmemesini gösterir.[462] Ayrıca harem duvarları, yerden 1 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmış vaziyettedir.

Mihrap

Atik Mustafa Paşa Camii'nin klasik üslûpta tasarlanmış olan alçı mihrabı;[463] üç taraftan silme dizileriyle çevrelenmiş, yaklaşık 4.90x2.10 m. ölçüsündeki dikdörtgen bir çerçeve şeklindedir. Anatomisi bozuk mümas kemerli olan mihrap nişi ise 4.40x1.30 m. boyutunda ve 80 cm. derinliğindedir. Yarım onikigen planındaki altı köşeli mihrap hücresi, kavsara başlangıcına kadar gri damarlı beyaz mermerle kaplanmıştır. Sekiz sıralı alçı mukarnas dizisinden oluşan mihrap kavsarasının kenarları ise açık yeşil renkte boyanmıştır. Eski fotoğraflarında; daha evvel mihrap nişinin her bir cephesinin, boyanmak suretiyle çerçeve içine alındığı müşahede edilmektedir.

Fotoğraf 188 Solda, Atik Mustafa Paşa Camii mihrabının eski görünümü.[464] Sağda ise, mihrabın bugünkü durumu.

[462] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.
[463] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67.
[464] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/02/08.htm (10.04.2018).

Fotoğraf 189 Atik Mustafa Paşa Camii mihrabının kitâbesi.

Köşeliklerinde, üst kısmında ve çevresinde yaldıza yer verilen mihrabın üzerine sabitlenmiş olan altın yaldızlı dikdörtgen levhada, Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölüm yazılıdır. Celî sülüs hat ile yazılan mezkûr mihrap âyetinin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

Minber

Geç bir dönemde yapılmış olan mevcut ahşap minber, herhangi bir sanat değerine hâiz olmayan basit bir eserdir.[465]

3.01 m. uzunluğunda ve 79 cm. genişliğindeki minberin yüksekliği, külah bölümü hariç tutulmak üzere yaklaşık 3.81 m.dir. Üç mürekkep kemer (kırık kaş kemer) gözünden müteşekkil süpürgeliğinin üzerindeki aynalıklar ile bunları kuşatan ve yan yana oturtulmuş yalın ifadeli, çevreleri ise silmelerle belirlenmiş üçer tabladan meydana gelen sağır korkulukları oldukça sadedir. Kırık kaş kemerli bir açıklığa sahip olan imam geçidinin devamında yer alan minber köşkünün üç tarafındaki açıklıkların kemerleri de yine aynı formdadır ve bunun içerisinde, küçük bir cami maketi bulunmaktadır. Buranın üzerinde yükselen beşgen külahın kasnağı da aynı şekilde beş köşelidir. Giriş açıklığı bir perde ile örtülmüş olan 2.60 m. yüksekliğindeki minber kapısının alınlığına, altın yaldız ile Kelime-i Tevhid yazılmıştır. Burası, testere dişi biçimindeki basit ve ince bir süsleme şeridi ile nihâyete ermektedir ki aynı formdaki şeritler, köşkün üst kısmında da kullanılmıştır.

[465] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67.

Fotoğraf 190 Atik Mustafa Paşa Camii minberi.

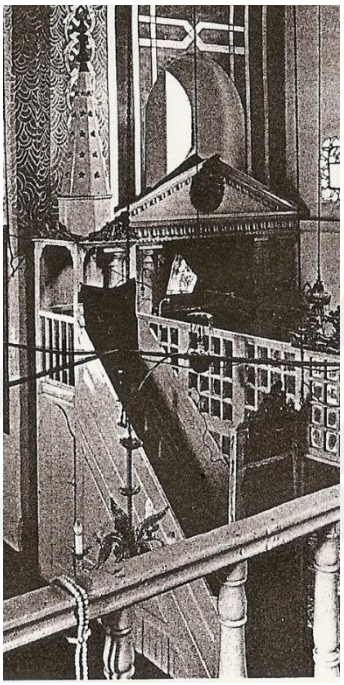

Fotoğraf 191 Atik Mustafa Paşa Camii minberinin yandan görünümü.

Atik Mustafa Paşa Camii'nin eski bir fotoğrafında, daha evvelki minberi çok net olmasa da görülebilmektedir. Bu ahşap minberin hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinememekle birlikte; XIX. yüzyıl minberlerinde görmeye başladığımız bir yenilik olan, imam geçidinin karşılıklı iki kapı ile kapatılması[466] uygulamasının, bahsi geçen minberde de görülmesinden hareketle, bunun XIX. yüzyıl veya sonrasına ait

[466] Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 280.

olduğu söylenebilir. Burada mezkûr bölümün, anatomisi bozuk dairevî kemerli geçiş açıklığına, kemer kavsine uygun kapılar yerleştirilmiştir. Aynalık kısımları ve merdiven korkulukları yalın bir ifadeye sahiptir. Köşk yan panoları ise parmaklık şeklinde oluşturulmuştur. Minber kapısının ve köşk saçağının üzerinde taçlar bulunmakta, ayrıca çokgen formlu yüksek bir kasnağa hâiz ehrâmi külahının her bir yüzeyinde de beşer adet yıldız motifi göze çarpmaktadır.

Fotoğraf 192 Atik Mustafa Paşa Camii'nin eski minberi.[467]

Vaaz Kürsüsü ve Tabaka Mahfili

Caminin doğu köşe duvarının sağ alt kenarına giydirilmiş, oldukça sade ve basit nitelikteki mermer vaaz kürsüsü geç bir devirde yapılmıştır.[468] Yüksekliği 1.70 m.dir. Taşınmaz nitelikteki bu kürsünün dairevî formdaki gövdesi, yarım daire biçiminde olan ve yukarı doğru genişleyen bir kova şeklindeki ayak üzerine oturtulmuştur. Bulunduğu duvar köşesinin bir miktar oyulması suretiyle, 91 cm.lik derinlik elde edilmiştir. Ayrıca üst kısmı da günümüzde altın yaldız ile boyanmış vaziyettedir. Mâbedin XX. yüzyıl başlarına tarihlenen fotoğraflarında da aynı vaaz kürsüsü görülmektedir.

[467] http://envanter.gov.tr/anit/index/galeri/50629?page=4 (18.02.2018).
[468] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67.

Fotoğraf 193 Atik Mustafa Paşa Camii vaaz kürsüsü.

Fotoğraf 194 Atik Mustafa Paşa Camii vaaz kürsüsünün üstten görünümü.

Haçın kuzeybatı kolu ile bunun her iki yanında yer alan köşe hücrelerinin üzerine yapılmış olan, asma kat şeklindeki "U" planlı ahşap tabaka mahfili de minber ve kürsü gibi geç döneme aittir.[469] Mezbûr iki hücrenin köşelerine yerleştirilmiş olan on dörder basamaklı iki ahşap merdiven vasıtasıyla ulaşılan mahfil katı, harem zemininden 2.75 m. yükseğe konumlandırılmıştır. Yanlardaki uzun birimleri yaklaşık

[469] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67.

5.50 m., orta kısmı ise 3.50 m. derinliğindedir. Duvarlara dayanmakta olan bu fevkânî mahfile, altında bulunan iki maksurenin köşelerinden uzanan iki ince ahşap direk de destek vermektedir. Mahfilin ahşap parmaklıklı korkuluğu tabiî renginde bırakılmışken, tabanı ve merdivenleri krem rengi yağlı boya ile boyanmış vaziyettedir.

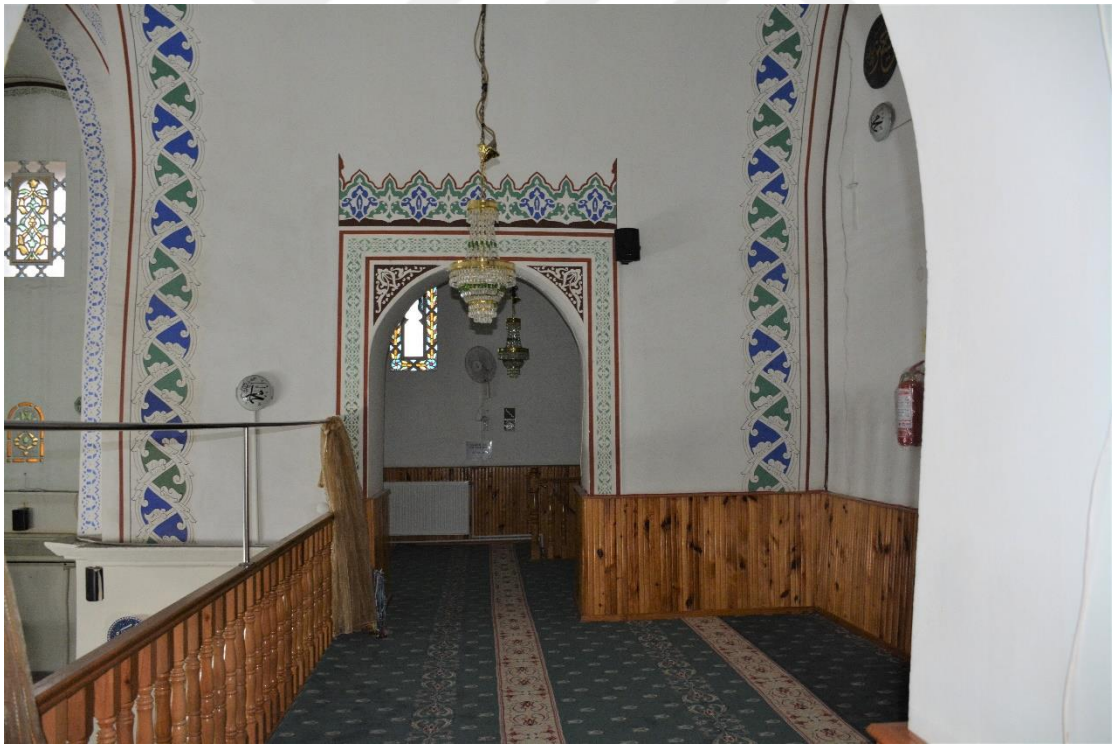
Fotoğraf 195 Atik Mustafa Paşa Camii hareminin kuzeybatısında yer alan tabaka mahfili.

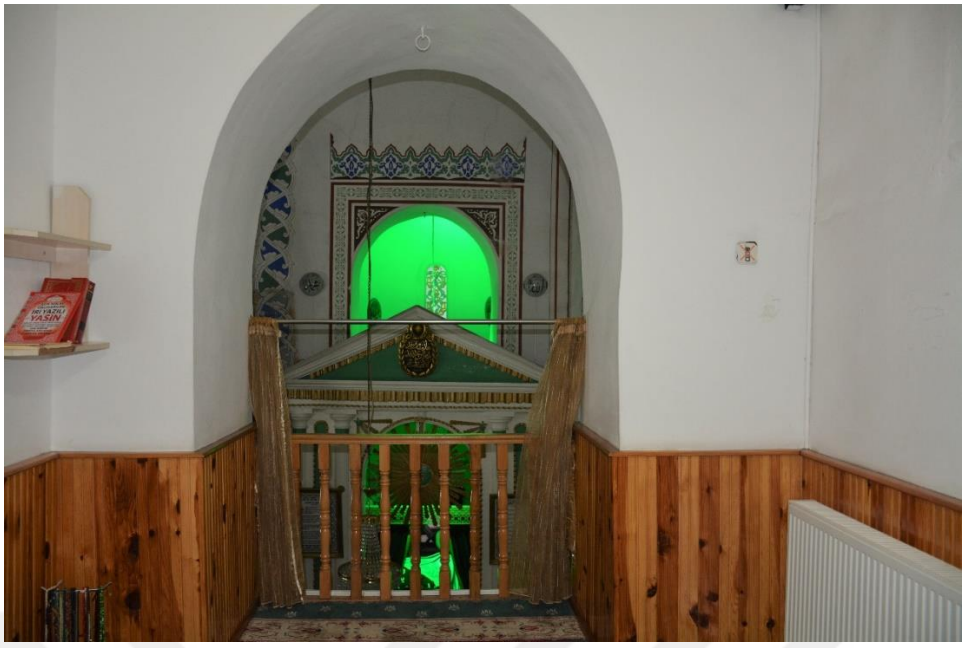
Fotoğraf 196 Tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan, kuzey köşe hücresindeki merdiven.

Fotoğraf 197 Tabaka mahfilinin kuzeydoğu cihetine bakış.

Fotoğraf 198 Tabaka mahfilinin güneybatısına bakış.

Fotoğraf 199 Tabaka mahfilinin güneybatı kolundan, türbe bölümünün görünüşü.

Burada bahsedilmesi gereken bir husus da mahfilin orta bölümünde yer alan ve medhal sofasındaki fevkânî ahşap kata açılan yay kemerli giriş açıklığına yerleştirilmiş; düz atkılı ve çift kanatlı, dikdörtgen biçimindeki ahşap kapıdır. Mahfil zemininden bir basamak yukarıdan başlayan ve 2.24x1.06 ölçüsünde olan bu kapı da krem rengine boyanmıştır.

Fotoğraf 200 Solda, tabaka mahfilinden, medhal sofasındaki fevkânî kata geçişi sağlayan kapının konumu. Sağda ise, bunun yakından görünümü.

Türbe

Mâbedin güney cihetinde yer alan köşe odası; kuzeybatısındaki kemer açıklığının önüne yerleştirilmiş, ortasında giriş açıklığı bulunan ahşap bir bölme duvarı vasıtasıyla harem bölümünden ayrılarak, ashâb-ı kirâm'dan Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî'nin makam-türbesi olarak tanzim edilmiştir ki burada ona atfedilen bir sanduka bulunmaktadır. Bahsi geçen mekâna ulaşımı sağlayan, mihrap sofasının güneybatısındaki küçük açıklık ise; önünde perde ve demir parmaklık da bulunan, çift kanatlı cam kapı ile kapatılmıştır.

Hadîka'nın bazı nüshalarında Câbir ibn Semüre olarak geçen mezkûr sahâbî; Ayvansarâyî'nin verdiği mâlûmata göre, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Ebû Şeybe (r.a.) ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Ayrıca müellif Hz. Câbir'in, bu caminin dâhilinde medfûn olduğunu da belirtmektedir.[470] Şemseddin Sâmi Kâmusu'l-A'lâm adlı eserinde, Câbir b. Abdullah adıyla maruf olan iki kişiden bahseder. Bunlardan ilki, sahâbeden Câbir b. Abdullah b. Ömer'dir. Hayatı boyunca pek çok gazaya katılmış olan mezkûr zâtın, 74/693-694 ya da 77/696-697 senesinde, 95 yaşında iken Medine'de vefat ettiğini belirten Şemseddin Sâmi; Kostantıniyye muhasarasında bulunup orada vefat ettiğine dair ortaya atılan rivâyetlerin gerçeği yansıtmadığını, sebepleriyle birlikte detaylıca açıklamaktadır. Diğer kişi ise, sahâbeden Câbir b. Abdullah b. Rebâb'tır. Bedir ve Hendek Savaşları da dâhil birçok gazaya iştirak eden mezkûr zâtın, Bizans kuşatmalarına katıldığına dair hiçbir rivâyet bulunmamaktadır. Ayrıca Kâmusu'l-A'lâm'da yine sahâbeden olan Câbir b. Semüre isminde bir zât da kayıtlıdır ve bir rivâyete göre 66/685-686 senesinde Kûfe'de vefat etmiştir.[471] Dolayısıyla söz konusu iddianın bir efsane olmaktan öteye gidememesi, bahsi geçen türbenin de bir makam olduğunu göstermektedir.[472]

Eyice'nin, XIX. asrın başlarında yapılmış olduğunu kaydettiği büyük bölme duvarı, üzerinde üçgen alınlığı bulunan ve yanlarda ikişer gömme sütun görünümü arz eden unsurlarla hareketlendirilmiş dikdörtgen bir çerçeve şeklindedir. Ortasında mevcut olan dairevî kemerli giriş açıklığının bir bölümü, demir parmaklıktan

[470] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 229.
[471] Şemseddin Sâmi, *Kâmusu'l-A'lâm*, c. III, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1891, s. 1746.
[472] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407. Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde de "*Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî*"ye atfedilen bir makam-türbe bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Öcal, Selâhaddin Güler ve Remzi Mızrak, *Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü*, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2001, s. 19.

müteşekkil bir kapı ve perde ile örtülmektedir. Eyice camiyi tetkik ettiği 1947 senesinde, bu bölme duvarının yeşile boyalı vaziyette olduğunu söylemiştir.[473] Günümüzde ise, genel itibariyle harem duvarları gibi beyaz renkte olup, bazı kısımlarında altın yaldız ve açık yeşil renklerin de kullanıldığı görülmektedir.

Fotoğraf 201 Atik Mustafa Paşa Camii içerisinde bulunan ve Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî'nin makam-türbesi olarak tanzim edilen bölümün önüne yapılan ahşap bölme duvarı.

Fotoğraf 202 Medhal sofasından makam-türbeye açılan geçitin günümüzdeki düzeni.

[473] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.

Fotoğraf 203 Makam-türbenin önündeki ahşap bölme duvarının kemer gözüne yerleştirilmiş olan parça.

Alınlığının ortasında; beyzî bir çelenk içerisine yerleştirilmiş olan kitâbe ve bunun tepesinde de küçük bir çelenk içine alınmış sekiz kollu yıldız motifi yer almaktadır. Koyu yeşil zemin üzerine altın yaldızla yazılan celî sülüs kitâbenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metin: "هذا مقام مرقد جابر ابن عبدالله الانصارى رضى الله عنه"

Okunuşu: "Hâzâ makâmu merkadü Câbir ibni 'Abdi'llâhu'l-ensârî radıya'llâhu 'anh" [474]

Anlamı: "Bu makam, Câbir ibn-i Abdullah el-Ensârî (r.a.)'nin kabridir."

Fotoğraf 204 Makam-türbenin önündeki ahşap bölme duvarının alınlık kısmında yer alan kitâbenin detayı.

[474] Eyice 1947'deki incelemesi üzerine yazmış olduğu makalesinde, bahsi geçen kapının üzerinde bir kitâbenin yer aldığını söylemiş ve bunun, Reşad Ekrem Koçu tarafından alınan kopyasını aktarmıştır. Mezkûr kopyada, bugün de mevcut olan kitâbe metni aynen mesturdur, ancak farklı olarak sonuna "*eser-i kilk-i Eşref Mehmed*" ibâresi eklenmiştir. Günümüzde ise böyle bir yazı bulunmamaktadır. Bkz. Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1296.

Bahsolunan köşe hücresinin dâhiline yerleştirilmiş olan sandukanın üzeri; simle Kelime-i Tevhid ve Allah-u Telâlân'nın isimlerinden bazılarının işlenmiş olduğu yeşil bir kadife örtü ile kaplıdır. Başucuna ise bir kavuk yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 205 Atik Mustafa Paşa Camii'nin içerisinde yer alan ve Hz. Câbir b. Abdullah el-Ensârî'ye atfedilen sanduka.

Eyice, vaktiyle bu sandukaya dayalı vaziyette duran büyük bir levhadan bahsetmiş ve bunun Reşad Ekrem Koçu tarafından alınmış olan kopyasını da 1947'deki incelemeleri üzerine yazdığı makalesinde neşretmiştir. Siyah zemin üzerine altın yaldızla ve güzel bir ta'lîk hatla yazılı olduğunu söylediği levhada şu satırlar kayıtlıdır:[475]

"Muhakkak muktebestir nûri hurşîd-i nübüvvetten

Semâyı dinde bir necm-i Huda'dır Hazret-i Câbir

Ulüvvi menzeletle bezm-i hâssü'l-hâssa dâhildir

Kemer-bend-i Habîb-i Kibriyâ'dır Hazret-i Câbir

Diyâr-ı Rûm'a fahr-i enbiyânın yâdigârıdır

Stanbol şehrine revnak fezâdır Hazret-i Câbir

Celîlü'l-kadr ekâbirdendir ashâb-ı kirâm içre

[475] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293. Eyice, 1993'de yazmış olduğu bir başka makalesinde de bu levhadan bahsetmiştir. Bkz. Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.

Şeref-yâb-ı cenâb-ı Mustafa'dır Hazret-i Câbir

Yüzün sür hâki pâki kabrine Saadi

Bu mülke lûtf-i ihsânı Huda'dır Hazret-i Câbir."

Günümüzde mevcut olmayan bu levhanın metni Latin harfleriyle yazılarak, bir çerçeve içerisinde türbe kapısının sağ tarafına asılmıştır. Eyice'nin neşrettiği kopyada bir tarih yoktur ancak bunun üzerinde 1306/1888-1889 tarihi kayıtlıdır.[476]

Fotoğraf 206 Eskiden türbede bulunan levhanın Latin harfleriyle yazılmış hali.

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Avlusu bulunmayan mâbedin yan taraflarını ve arkasını kaplayan genişçe bir alan, XIX. yüzyıla ait İstanbul haritasında "Hazret-i Câbir Bostanı" şeklinde geçmektedir.[477] 1950'li yıllarda da aynı durumda olduğu bilinen mezkûr mahal,[478] günümüzde ise caminin bahçesi olarak işlev görmektedir. Ancak Ayvansarâyî'nin; caminin karşısında yer alan Şatır Hasan Ağa Çeşmesi'nin "*mâbedin havlısı*"nda bulunduğunu zikretmesi, dikkat çeken ve burada bahsedilmesi gereken önemli bir

[476] Türbenin, harem içerisine ne zaman ilave edildiğine dair kaynaklarda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak, caminin XV. yüzyıl sonları ya da XVI. yüzyıl başlarında yeni hüviyetine kavuştuğu bilindiğinden; türbeye konulan 1306/1888-1889 tarihli levha da dikkate alınırsa, mesfûr zaman aralığında eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

[477] Söz konusu haritada, caminin karşısındaki çeşmeyi de ihtiva eden küçük bir alanın da yine bostan olduğu görülmektedir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: Şehir Matbaası, 1958, Pafta D7.

[478] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1288.

hususdur.[479] Zîra müellifin bu açıklamada, "*avlu*" manasına gelen "*havlı*" kelimesini kullanması, çeşmenin bulunduğu yerin erken dönemlerde avlu şeklinde düzenlenmiş olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir.

Medhal sofasının kuzeybatı beden duvarının her iki yanından başlayan; üzeri demir parmaklıklı ihata duvarının çevrelediği bahçeye, mezkûr cihetteki Çember Sokağı'na açılan iki kapıdan ulaşılmaktadır. Bahçe duvarının sokağa bakan cephesi, beyaz renge boyanmıştır. Mâbedin sol tarafına tesadüf eden esas bahçe kapısı, her iki yanındaki duvar ile aynı malzemeden yapılmış olan aynı şekilde beyaz renkli dikdörtgen bir çerçeve şeklindedir ve dairevî kemerli giriş açıklığı, lokma demir şebekeli ve çift kanatlı bir kapı ile örtülmektedir. Kilit taşı ile köşelikleri ve aynalık kısmının bir bölümü turuncu renge boyanmıştır. Bahçenin diğer girişi ise, medhal sofasının güneybatı duvarına bitişik vaziyette olup; dikdörtgen formundaki açıklığa yerleştirilmiş, lokma demirli şebekeden meydana gelen çift kanatlı basit bir kapıdan ibarettir.

Fotoğraf 207 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının sağ tarafında yer alan ve bahçe kısmına ulaşımı sağlayan kapı.

[479] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 229.

Fotoğraf 208 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının kuzeydoğusunda yer alan bahçe kapısı.

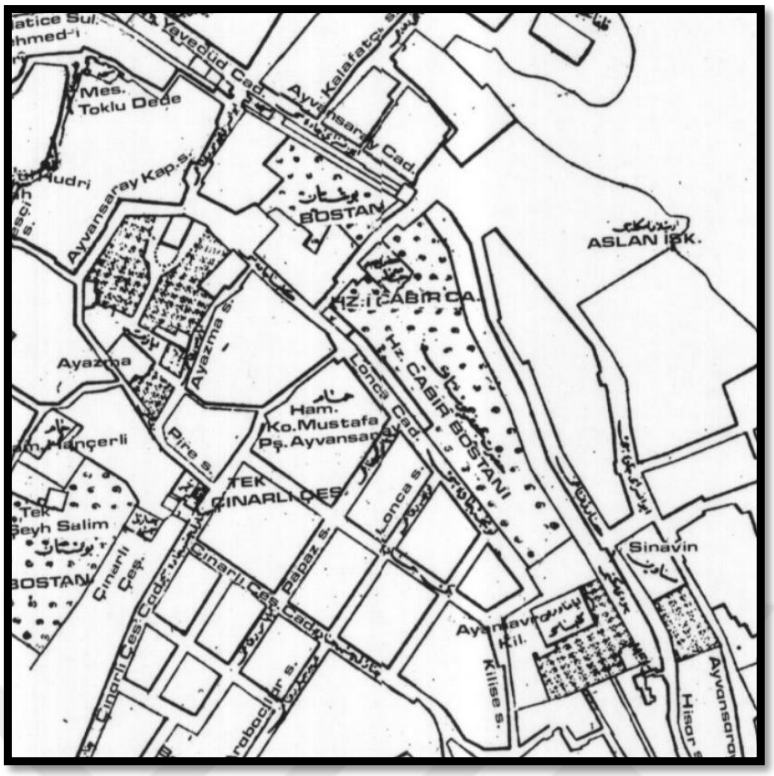
Fotoğraf 209 Atik Mustafa Paşa Camii bahçesinin kuzeydoğu cihetindeki bölümü.

Fotoğraf 210 Atik Mustafa Paşa Camii'nin güneyden görünümü.

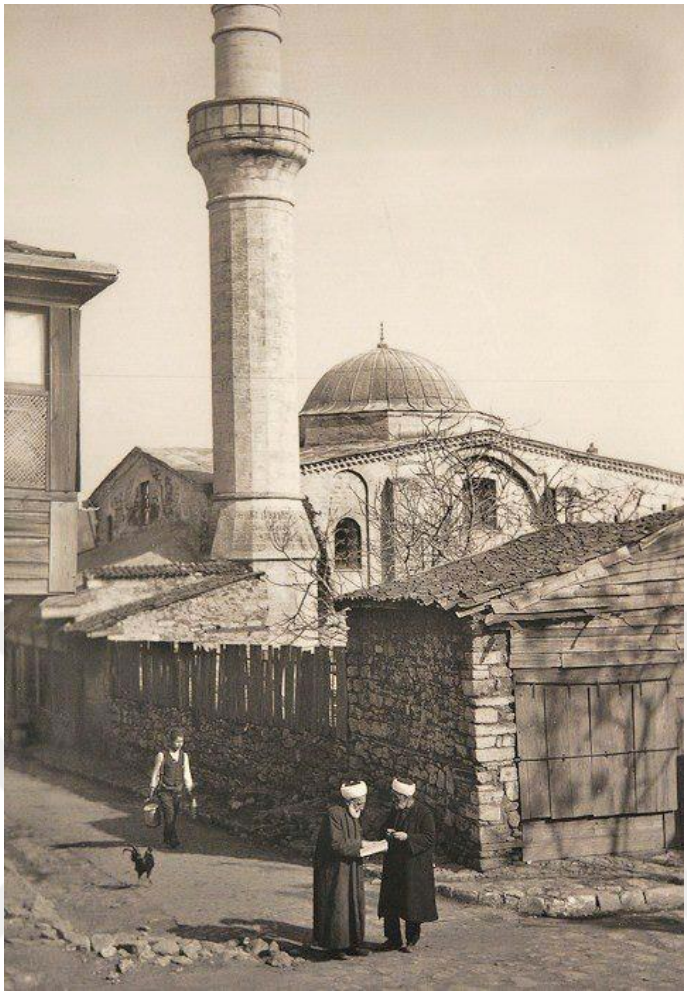
Atik Mustafa Paşa Camii'nin eski fotoğraflarında; daha evvel medhal sofasının iki yan cephesine bitişik vaziyette birtakım yapıların inşa edilmiş olduğu tespit edilmektedir. Bu hususta başvurduğumuz beş fotoğraftan ikisi, 1937 ve 1973 senelerine aittir. Diğerlerinde ise herhangi bir tarih belirtilmemiştir. Ancak bunlar incelenip diğerleriyle mukayese edildiğinde, onlarla aynı dönemde çekilmiş oldukları neticesine ulaşılmaktadır.

Mâbedin giriş cephesine eklenmiş olan medhal sofasının kuzeydoğu cihetinde yer alan ve kırma çatı ile örtülen, tek katlı muhdes yapı, müstakil bir ev izlenimi vermektedir ki sokağa bakan cephesinde bir tane pencere ve kapı bulunmaktadır. Ayrıca burada oturanlar tarafından; bugün caminin bahçesi olarak işlev gören mahalli de kapsayan ve aslında o dönemlerde "Hz. Cabir Bostanı" adıyla bilinen alanın da kullanıldığı anlaşılıyor. Medhal sofasının güneybatı duvarına bitişik olan tek katlı ve sundurma çatılı diğer yapının, sadece ön cephesinde bir kapı ve arka tarafında da küçük bir pencere görülüyor. Bahsi geçen fotoğraflardan birinde, bunun biraz ilerisinde yer alan ve güneydoğu tarafına doğru dönen yol ise; muhtemelen, günümüzde mevcut olmayan fakat XIX. yüzyıla ait İstanbul haritasında görülen "Lonca Caddesi" olmalıdır. Bugün mezkûr caddenin başlangıcında, bir bina yükselmektedir.

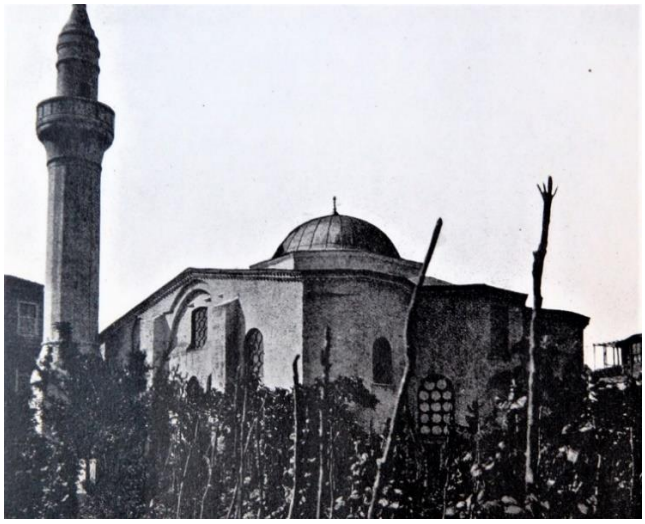
Harita 4 XIX. asırda Atik Mustafa Paşa Camii ve çevresi.[480]

[480] Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, Pafta D7.

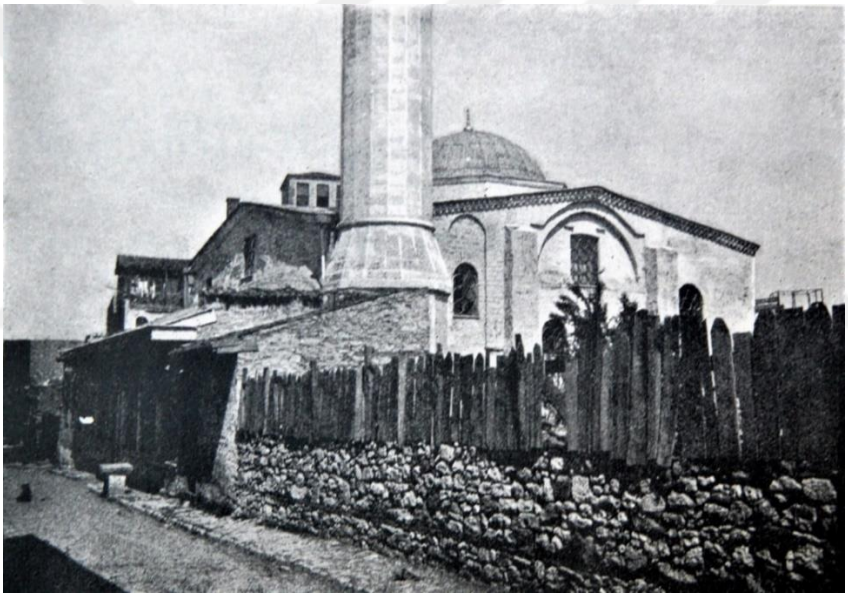

Fotoğraf 211 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyıl başlarında, batı cihetinden görünümü. Sağ tarafta, günümüzde mevcut olmayan Lonca Caddesi'nin başlangıcı görülmektedir.[481]

[481] http://www.eskiistanbul.net/4382/atik-mustafa-pasa-camii-balat#lg=0&slide=0 (17.11.2018).

Fotoğraf 212 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyıl başında güney cihetinden görünümü.[482] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 213 Atik Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyıl başında batıdan görünümü [483] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[482] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_camii/63.JPG (14.05.2018).
[483] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_camii/62.JPG (14.05.2018).

Fotoğraf 214 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofası ve eskiden bunun her iki yanına bitişik olan muhdes yapılar.[484]

Fotoğraf 215 Atik Mustafa Paşa Camii'nin, 1937 senesinde güneyden görünümü.[485] (Nicholas V. Artamonoff)

[484] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/02/06.htm (10.04.2018).
[485] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/67 (16.01.2018).

Fotoğraf 216 Atik Mustafa Paşa Camii'nin, 1973 senesinde güneyden görünümü.[486] (Schiele)

Fotoğraf 217 Atik Mustafa Paşa Camii bahçesinin, eskiden yapının bitişiğinde yer alan evde ikâmet edenler tarafından kullanıldığı döneme ait görüntüsü.[487] (DAI Fotoğraf Arşivi)

[486] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1341477 (11.04.2018).
[487] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1341483 (11.04.2018).

Mâbedin etrafında bir hazîre teşekkül etmemiştir ancak Eyice 1947 yılında, mâbedin kuzeydoğu duvarının dibinde tamamen toprağa gömülmüş halde olan bir mezar taşı gördüğünden bahseder.[488]

Günümüzde caminin az ilerisinde, Mustafa Paşa Bostanı Sokak'ta Fatih Müftülüğü'ne bağlı Hz. Câbir Kız Kur'ân Kursu binası mevcuttur.

Şadırvan

Atik Mustafa Paşa Camii'nin esas şadırvanı; mâbedin giriş cephesinin karşısında, çeşmenin hemen yanında bulunmaktaydı.[489] Eyice'nin 1947 senesindeki incelemeleri akabinde kaleme aldığı makalesinden, mezkûr şadırvanın o yıllarda henüz kullanılır vaziyette olduğu anlaşılmaktadır.[490] Araştırmacı "*basit ve sanat kıymeti taşımayan*" şeklinde nitelendirdiği bu şadırvanın, ahşap bir salaşın içinde bulunduğundan bahsetmiştir.[491]

Fotoğraf 218 Atik Mustafa Paşa Camii'nin giriş cephesi karşısında yer alan eski şadırvanının günümüzdeki durumu.

Günümüzde çeşmenin yan tarafında görülen kubbeli yapının esası da işte bu şadırvandır. Orijinal halinden yalnızca kubbesi kalmış olan yapı, dört tarafı duvarlarla çevrilmek suretiyle küçük bir odaya dönüştürülmüştür. Kenar ölçüleri dıştan 4.09x3.79

[488] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407; Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293.
[489] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, s. 407.
[490] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293.
[491] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1295.

m. olan kareye yakın bir dikdörtgen şeklindeki küçük mekânın yüksekliği ise, kubbe hariç yaklaşık 2.71 m.dir ve bugün burası, cami imamından alınan bilgiye göre kütüphane olarak işlev görmektedir.

Fotoğraf 219 Atik Mustafa Paşa Camii'nin eski şadırvanı.

Mâbedin günümüzde de kullanılmakta olan yeni şadırvanı ise hiçbir sanat değeri taşımayan basit bir yapıdır ve caminin kuzeydoğusunda, bahçe içerisine inşa edilmiştir.

Fotoğraf 220 Atik Mustafa Paşa Camii'nin günümüzdeki şadırvanı.

Çeşme

Atik Mustafa Paşa Camii'nin karşısında yer alan ve mâbede dik bir eksen üzerinde inşa edilen hazneli çeşme, 1104/1692-1693 senesinde Şâtır Hasan Ağa tarafından vakfedilmiştir.[492] Ön cephesi güneybatı cihetine bakacak şekilde, yani sokağa dik konumda yerleştirilmiştir.

[492] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 67; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83; Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 92; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943, s. 92.

Fotoğraf 221 Atik Mustafa Paşa Camii'nin giriş cephesi karşısında yer alan Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi.

Klasik üslûp özellikleri taşıyan ve sade bir mimarisi olan Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi'nin herhangi bir tezyîni unsuru yoktur. Muntazam kesme taştan inşa edilmiş olup, haznesiyle beraber üzerini tek meyilli bir çatı örtmektedir. Yaklaşık 3.80x3.80 m. ebatında olan kare biçimindeki cephesinin etrafı silmelerle çevrelenmiştir. Haznesiyle beraber toplam derinliği yaklaşık 4 m. olan çeşmenin, 1.43 m. enindeki mümas kemerli nişinin içerisinde kaş kemerli iki maşrabalık bulunmaktadır. Ayna taşı günümüzde mevcut değildir. Teknesi ise sağlam vaziyettedir ve bunun her iki yanında testi setleri yer almaktadır.

Nişin üzerine yerleştirilmiş olan üç beyitlik manzum kitâbe; Ayvansarâyî'nin bildirdiğine göre, Sultan IV. Mehmed (1648-1687)'in kızı Hatice Sultan'ın teberdârlarından olan Vehbî'ye aittir.[493]

[493] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 229.

Fotoğraf 222 Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi'nin kitâbesi.

Dikdörtgen şeklindeki bir taş levha üzerine, celî ta'lîk hat ile kabartma tekniğinde hakkedilmiş olan kitâbe, altı mısrânın üç satır halinde tertibinden teşekkül etmiştir. Günümüzde taş yeşile boyanmış; harflerin üzeri ise, varak altınla yaldızlanmış vaziyettedir. Ayrıca yer yer küçük çiçek ve yıldız motifleriyle bezenmiş kitâbenin son satırı tarih beyti olup; son mısrâı ise, ebced hesabıyla hicrî 1104 senesini vermektedir.[494] Hayır sahibinin adını ve çeşmenin yapıldığı tarihi bildiren mezkûr kitâbede şu ifadeler mukayyettir:

1- "Habbezâ Şâtır Hasan Ağa ki ol kân-ı sehâ
Eyledi bu çeşme bünyâd ola hayr ile yâd

2- Teşneler kandırdı dünyada bugün cûy-i kerem
Havz-ı kesverden ide yârın 'atâ Rabbü'l-'ibâd

3- Gûş idüb itmâmını Vehbî didim târîhini
Âb-ı sâfî hüsn-i rûh-ı Hüseynî kıldı şâd"

Tanışık'ın 1943 senesinde muattal halde olduğunu belirttiği Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi'nin,[495] 1947 senesinde tahta bir perdenin arkasında kaldığını Eyice'den öğreniyoruz.[496] Günümüzde ise çeşmeye basit bir musluk takılarak, şehir suyu bağlanmıştır.[497] Ayrıca, çeşme ile yanındaki eski şadırvanın arasında kalan ve sokağa

[494] Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, s. 92.
[495] Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, s. 92.
[496] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, s. 1293.
[497] http://www.suvakfi.org.tr/cesme/hasan-aga-satir-cesmesi-h-1104-m-1692/1442/ (19.12.2018).

bakan tarafında parmaklıklı bir demir kapı bulunan boş alanda bir sarnıç kapağı mevcuttur.

Fotoğraf 223 Şâtır Hasan Ağa Çeşmesi'nin güneybatısında yer alan sarnıç kapağı.

Güneş Saati

Mâbedin kuzeybatı cephesine bitişen medhal sofasının kuzeydoğu beden duvarına demir kenetler ile sabitlenmiş olan şâkûlî güneş saati, 75x53 cm. boyutlarında dikdörtgen bir mermer levha şeklindedir.

Fotoğraf 224 Atik Mustafa Paşa Camii medhal sofasının kuzeydoğu duvarının dışına sabitlenmiş olan güneş saati.

Dikine yerleştirilmiş olan saatin en üst kısmında bulunan kitâbeden anlaşıldığına göre, 1072/1661-1662 senesinde el-Hac Oruç Ağa tarafından Mehmed Efendi'ye yaptırılmıştır. Sülüs hatla ve kabartma olarak işlenen, tek satır halindeki Arapça kitâbesinde şu ifadeler yer almaktadır:

Metni: "عمل محمد افندی سنه ۷۲ / و من خیرات الحاج اورج اغا"

Okunuşu: "Amele Mehmed Efendi sene 72 / ve min hayrâti'l-Hâc Oruç Ağa."

Fotoğraf 225 Atik Mustafa Camii medhal sofasının kuzeydoğu cephesinde bulunan dikey güneş saati.

Muhtelif yerlerinde aşınma ve kırılma olduğu görülen güneş saatinin üzerine, her biri bir saati gösteren ve üst kısmının ortasında yer alan yarım dairenin çevresinden dağılan ışın biçimindeki çizgilerden müteşekkil göstergeler kazınmıştır. Öğle vaktine işaret eden tam ortadaki çizginin yanında, "*öğle vakti çizgisi*" anlamına gelen "خطّ الزّوال" (Hattü'z-zevâl) ifadesi yazmaktadır. Zeval hattının sağ tarafına yerleştirilmiş olan rakamlar birden altıya, sol tarafındakiler ise yine birden dörde kadar devam etmektedir ve bunlar Osmanlıca olarak hakkolunmuştur. Ayrıca her bir zaman dilimi de küçük çizgilerle kendi içinde taksimata ayrılmıştır.

Şâkûlî güneş saatlerinin, ikindi ve akşam vakitlerini gösterebilmeleri amacıyla yapıların genellikle güneydoğu ya da güneybatı[498] duvarlarına yerleştirildikleri bilinmekteyken,[499] buradaki saatin kuzeydoğu duvarında bulunması; onun evvelce başka bir yerde olduğu ve günümüzdeki yerine ise, sonradan konulduğu ihtimalini akıllara getirmektedir.

Hamam

Hadîka müellifi, caminin mukabilinde bir çifte hamam olduğundan bahsetmiştir.[500] Ayverdi'nin hazırladığı XIX. yüzyıla ait İstanbul haritasında; mâbedin güneybatısında kalan Lonca Caddesi'nde, Koca Mustafa Paşa Hamamı'nın bulunduğu görülmektedir.[501] 953/1546 tarihli tahrîr defterinde, senelik hâsılâtı 13.000 akçe olarak mukayyed olan hamamdan[502] bugün hiçbir iz kalmamıştır.

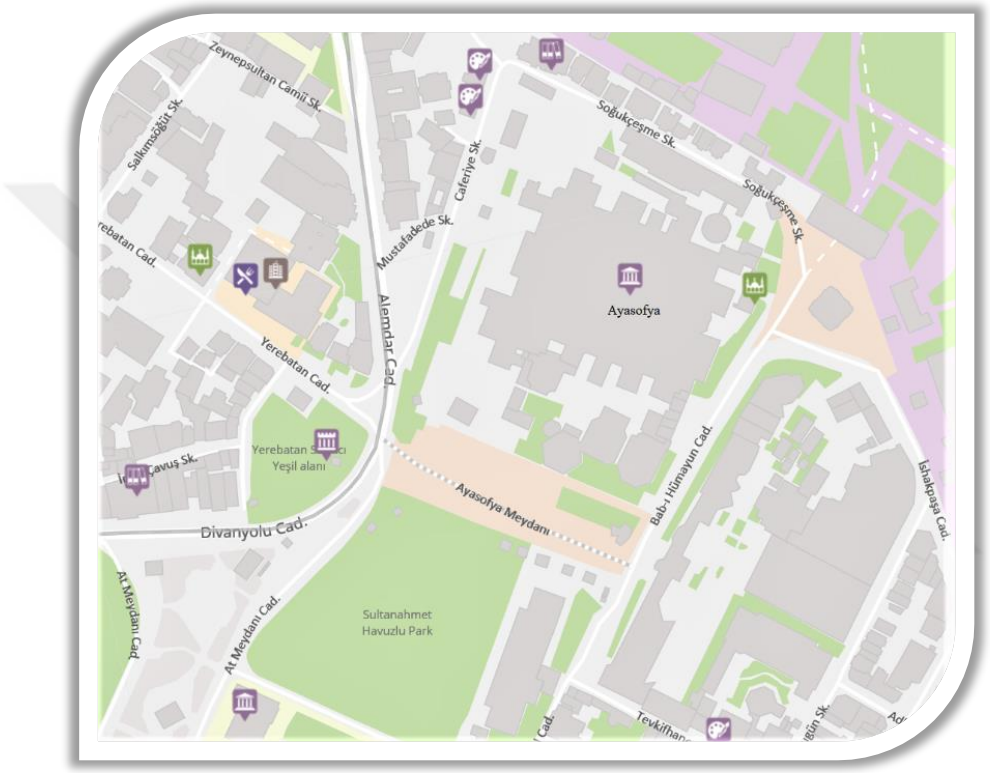
Eyice'nin belirttiğine göre söz konusu yapı, yıllar önce esas görevinden çıkarılmış, bir müddet sonra ise mimarisi bozularak ortadan kalkmıştır.[503] Müellif başka bir makalesinde, bu hamamın 1908-1910 yıllarına kadar mevcut olduğu bilgisini cami imamı ile muhtardan aldığını söylemekte ve bu tarihte kısmen ortadan kaldırıldığını, büyük zelzele esnasında da tamamen münhedim olduğunu; Sabah Gazetesi'nde yayınlanan tahribat listesinden öğrendiğinin de altını çizerek ifade etmektedir.[504]

[498] Nusret Çam burada, "*kıble ya da batı duvarları*" ifadesini kullanmıştır. Ancak genel olarak camilerin batı duvarı olarak gösterilen sağ yan cephesi, esasında güneybatı cihetine tekâbül etmektedir.
[499] Nusret Çam, "Güneş Saati", *DİA*, c. XIV, 1996, s. 298, Nusret Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri,* Ankara: Sevinç Matbaası, 1990, s.11.
[500] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 229.
[501] Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, Pafta D7.
[502] Barkan ve Ayverdi, *İVTD,* s. 367.
[503] Eyice, "Ayvansaray", *DİA,* s. 292.
[504] Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA,* s. 1293.

3. Ayasofya Camii (Hagia Sophia Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Fatih ilçesinin Cankurtaran Mahallesi'nde bulunan Ayasofya Külliyesi; 57. pafta, 57. ada ve 7. parselde mukayyettir.[505] Güneyinde Soğukçeşme Sokağı, batısında Caferiye Sokak, doğusunda Bab-ı Hümayun Caddesi, kuzeyinde ise Ayasofya Meydanı yer almaktadır. Daha evvel mevcut olduğu bilinen Ayasofya Mahallesi, XX. yüzyılın son çeyreğine doğru ortadan kaldırılmıştır.[506]

Harita 5 Ayasofya'nın konumu.[507]

b. Yapının Tarihçesi

1) Bizans Dönemi

Ayasofya ilk olarak IV. yüzyılda inşa edilmiş; fakat kısa bir müddet sonra kullanılamaz hale gelmesi neticesinde, V. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden yapılmıştır. Diğeri gibi uzun ömürlü olamayan bu ikinci binanın da zarar görmesinin akabinde ise;

[505] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.008077083541465/28.979777097702026 (03.01. 2018).
[506] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 318.
[507] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

aynı yerde, günümüze de ulaşmış olan mevcut mâbedin inşasına başlanmış ve söz konusu yapı, 537 senesinde ibadete açılmıştır.

Birinci Ayasofya binasının inşa tarihi hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. Ancak bunlar arasında en çok kabul göreni; kilisenin, I. Konstantinos (324-337) tarafından inşa edilmeye başlandığı ve oğlu Konstantios (337-361) döneminde de tamamlandığı yönündedir.[508] Zira 380-440 seneleri arasında İstanbul'da yaşayan ve "*Kilise Tarihi*" isimli kitabın yazarı olan Socrates Scholasticus da bahsi geçen mâbedi Konstantios'un yaptırdığını belirtmektedir.[509]

15 Şubat 360 günü açılışı gerçekleştirilen mezkûr kilise;[510] şehirdeki diğer mâbedlerden büyük olması hasebiyle, ilk yapıldığında "*Büyük Kilise*" manasına gelen "*Megali Ekklisia*" adıyla anılmaktaydı.[511] Fakat V. yüzyılda ise; Hıristiyanlığın teslis inancının ikinci unsuru olan ve Hz. İsa'yı niteleyen "*Oğul*"a adandığından dolayı, onun vasıflarından biri olan "*Theia Sophia*" yani "*Kutsal Hikmet*"e ithafen "*Sophia*" adını almış; sonrasında da bu isim "*Hagia Sophia (Ayasofya)*" şekline dönüşmüştür.[512]

Mâbedin, önce 361 yılında vuku bulan bir depremden; daha sonra ise, 381 yılındaki İstanbul Konsili esnasında Arianların kundaklamaları sonucunda zarar gördüğü bilinmektedir.[513] 395 senesinde Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ve İstanbul'un Doğu Roma başkenti olmasıyla beraber başlayan süreçte, şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya'nın tarihi de hareketlilik kazanmış ve burası yalnız dinî değil, politik olayların da mihrak noktası durumuna gelmiştir.[514]

İlk Doğu Roma İmparatoru Arkadios'un (395-408) karısı Evdokia ile devamlı bir çatışma halinde olan İstanbul Patriği Ioannes Khrysostomos'un,[515] imparator

[508] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Stefanos Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 45. Wiener de mezkûr bilgiyi aynen paylaşmakta, ancak devamında bunu bir olasılık olarak nitelendirmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84. Gurlitt ise, yapımının Konstantinos tarafından kararlaştırıldığını ancak Konstantios zamanında inşa edildiğini belirtmektedir. Bkz. Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 20-21.
[509] Semavi Eyice, *Ayasofya-1*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1984, s. 4.
[510] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 39. İstanbul Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde ise, kilisenin açılış tarihi olarak 15 Ekim 360 günü kayıtlıdır. Bkz. Reşad Ekrem Koçu, "Ayasofya", *İA*, c. III, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960, s. 1439.
[511] Muzaffer Ramazanoğlu tarafından yapılan araştırmalar sonucunda, üzerlerinde "*Megela Ekklesia*" damgası bulunan tuğlalar ortaya çıkarılmıştır. Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 54.
[512] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 4; Koçu, "Ayasofya", s. 1439; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 36, 54-55.
[513] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84.
[514] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 42.
[515] Söz konusu durumun sebepleri için bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 43.

tarafından 20 Haziran 404 günü sürgün edilmesinden dolayı ortaya çıkan bir ayaklanma sırasında keşişler, Ayasofya ile hemen bitişiğinde bulunan patrikhane sarayı ve senato binasını kısa bir süreliğine ele geçirmiş; söz konusu olayın akabinde vuku bulan bir yangında ise, mezkûr kilise kısmen yanarak harap olmuştur. Kullanılamaz hale gelen kilise, II. Theodosios (408-450) tarafından, mimar Ruffinos'a yeniden yaptırılmış ve bu ikinci binanın açılışı 10 Ekim 415 tarihinde gerçekleştirilmiştir.[516]

Ancak bu Ayasofya da İmparator I. Iustinianos (527-565) ile karısı Theodora (ö. 548) aleyhinde ortaya çıkan ve tarihe Nika İhtilali olarak geçen ayaklanma sırasında,[517] 532 senesinin 13-14 Ocak gecesi çıkan büyük yangında, sarayın bir bölümü ve diğer bazı umumi binalarla birlikte yanmıştır.[518] Bahsolunan isyanının 18 Ocak'ta kanlı bir şekilde bastırılmasının akabinde, neden olduğu büyük yangının izlerinin de giderilmesine başlanmış ve imparator tarafından kentin harap olan merkezi, yeniden imar ettirilmiştir. Bu konuda öncelik ise Ayasofya'ya verilmiş ve yangından sadece otuz dokuz gün sonra, 23 Şubat 532 tarihinde kilisenin yeniden yapımına başlanmıştır.[519]

Iustinianos kilisenin inşası için; o dönemin en büyük mimarı Miletoslu (Milet-Balat) Isidoros ile büyük bir matematik âlimi olan Trallesli (Aydın) Anthemios'u görevlendirmiştir. İmparator, Ayasofya'nın yapımına büyük önem göstermiş ve inşaat ile bizzat ilgilenerek, bir an önce tamamlanabilmesi için tüm imkânlarını seferber etmiştir. Kaynaklarda; kilisenin inşaatı esnasında, imparatorluk sınırları dâhilinden toplanan yüz ustabaşının idaresinde on bin amelenin görev aldığından bahsedilmektedir. Ayrıca burada kullanılmak üzere, maiyetinde bulunan yerlerdeki kadîm harabelere ait olan en güzel mimarî parçaları da İstanbul'a getirtmiştir. Yoğun çalışmalar neticesinde bu büyük kilise binası, beş sene on ay gibi kısa bir süre zarfında nihayete ermiş ve 27 Aralık 537 günü, patrik Menas tarafından kutsanarak, imparatorun

[516] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 6; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84; Koçu, "Ayasofya", s. 1439; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 45. Wiener ikinci kilisenin inşasını, bir önceki imparator Arkadios'un (395-408) başlatmış olabileceğini de bir ihtimal olarak belirtmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84.

[517] Nika İhtilâli; I. Justinianus'un seçmiş olduğu devlet yöneticilerinden memnun olmayan ve zulüm gören çok sayıdaki monofizistin, Hippodrom'da partilerle birleşerek gerçekleştirdikleri bir ayaklanmadır. Detaylı bilgi için bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 49.

[518] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 6; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Koçu, "Ayasofya", s. 1439.

[519] Koçu, "Ayasofya", s. 1440; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 6; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 22; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 47, 49.

da katıldığı büyük bir törenle ibadete açılmıştır.[520] Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki; her ne kadar kilisenin açılışı gerçekleşmiş olsa da henüz o sıralarda bina tam manasıyla bitirilebilmiş değildi. Nitekim Eyice'nin de dikkat çektiği üzere, mâbedin içerisindeki mozaik süslemenin, ancak mezkûr imparatorun halefi II. Justinos (565-578) döneminde tamamlandığı bilinmektedir.[521]

Ayasofya'nın, Bizans İmparatorluğu'nun en büyük dinî merkezi olma özelliğine hâiz olması hasebiyle; imparator ile patriğin katıldığı törenlerin büyük bir kısmı burada yapılmaktaydı.[522]

İstanbul'un yüzyıllar boyunca maruz kaldığı depremler, bu abidevî yapıya da büyük ölçüde zararlar vermiştir. Statik bakımdan zaten sorunlu olan bina, ilk olarak 15 Ağustos 553 depreminde hasar görerek, doğu cihetindeki büyük kemeri zedelenmiş; bunun ardından 14 Aralık 557 tarihinde vuku bulan bir diğer depremin sonucunda da söz konusu kemer bütünüyle çatlamış ve buna dayanan ana kubbe ile doğudaki yarım kubbede çatlaklar meydana gelmiştir. Akabinde de yapıda tamir çalışmaları başlatılmıştır; ancak 7 Mayıs 558 zelzelesinde ise, Ayasofya'nın bahsi geçen kısımları, ana kubbesinin oldukça büyük bir parçası da dahil olmak üzere yıkılmıştır. Mâbedin derhal onarılmasını isteyen Iustinianos; bu iş için, yapının ilk mimarlarından İsidoros'un, kendisiyle aynı adı taşıyan ve inşaat sırasında da amcasıyla beraber çalışmış olan yeğeni genç İsidoros'u görevlendirmiştir. Onun yönetiminde mâbed tamir edilerek, mezkûr kubbe yeniden yapılmış ve 24 Aralık 562 tarihinde, imparator ile patrik Eulhyhus'un da katıldığı büyük bir merasim ile Ayasofya'nın ikinci açılışı gerçekleştirilmiştir.[523] Wiener, kilisenin 24 Aralık 563 yılında açıldığını söyler; ancak diğer taraftan da gerçekleştirilen açılış töreninde, bir saray görevlisi olan ve Mabeynci Pavlos olarak tanınan Paulos Silentiarios'un, kiliseyi geniş kapsamda betimleyen uzun manzum methiyesini sunduğunu da belirtir.[524] Ayasofya'nın mimarisini, iç süslemesini

[520] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 7-8; Koçu, "Ayasofya", s. 1440, 1442; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85-86; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 57-58, 62-64.
[521] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 8; Koçu, "Ayasofya", s. 1443.
[522] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9.
[523] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 8. Başka bir kaynakta açılış günü olarak 23 Aralık 562 tarihi zikredilmiştir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1444-1445.
[524] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86.

ve eşyalarını oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir edildiği söz konusu şiirin, 562 senesinde yazıldığı bilinmektedir.[525]

Tarihi süreç içerisinde depremler kadar yangınlardan da Ayasofya'nın etkilendiği bilinmektedir. Özellikle 790 ve 859 senelerinde meydana gelen yangınlar gerek mâbede gerekse de bitişiğindeki ek yapıların zarar görmesine yol açmıştır.[526]

Bizans tarihinin önemli olaylarından biri olan İkonoklazma (tasvir kırıcılık) döneminde (726-842), özellikle de 768 yılında Patrik Niketas tarafından, Ayasofya'daki figüratif içerikli bütün dinî resimler gerek ortadan kaldırılmak gerekse de üzerleri sıvanmak ya da haçlarla bezenmek suretiyle yok edilmiştir. Wiener söz konusu bilgileri aktarmakla beraber, aynı zamanda tasvir kırıcılık akımı öncesinde de kiliselerdeki figüratif resim süslemelerinin çok kapsamlı olmadığının altını çizmektedir.[527] Bazı kaynaklarda, Iustinianos zamanında Ayasofya'nın iç tezyinatında muhtemelen insan tasvirli mozaiklerin bulunmadığı belirtilmekte; bu iddiaya delil olarak ise, o devirde imparatorluğun en zengin bölgesi olan Mısır ile Suriye'de monofizistlerin büyük bir çoğunluk oluşturması ve İmparatoriçe Theodora'nın da mezkûr inancı benimsemesi veyahut da imparatorluğun menfaati gereği onları açıkça himaye etmesi gösterilmektedir. Zira Prokopius da Ayasofya'yı tasvir ederken, bu tarz mozaiklerden bahsetmemektedir.[528] İlk dönemlerde Ayasofya'nın kemerlerinin, tonozlarının ve üst örtüsünün mozaiklerle kaplanmış olduğu bilinmektedir. Lâkin bu mozaik süslemeler içerisinde, figürlü kompozisyonlara da yer verilip verilmediği hakkında bir malumat bulunmadığı gibi, muhtelif zamanlarda gerçekleştirilen araştırmalarda da bu tarz mozaiklerin varlığına dair herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Mâbedin içerisinde Iustinianos zamanına ait olan sadece bazı tezyinî mozaikler bulunmuştur. Eyice; çok zayıf bir ihtimal de olsa şayet mezkûr döneme ait dinî içerikli resimler varsa da bunların tasvir aleyhtarlarının ortaya koyduğu ikonoklazma akımı esnasında kazınmış olduklarını belirtmektedir.[529]

---

[525] Mabeyinci Pavlos, *Ayasofya'nın Betimi*, Samih Rifat (çev.), İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010, s. 11.
[526] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 74.
[527] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87.
[528] Koçu, "Ayasofya", s. 1443-1444.
[529] Semavi Eyice, *Ayasofya-2*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1984, s. 2; Semavi Eyice, "Ayasofya Mozaikleri ve Bunları Meydana Çıkartan Thomas Whittemore", *T.T.O.K.B.*, Haziran 1951, sy. CXIII, s. 5.

İkonoklazma döneminin sona ermesinin ardından ise, III. Mikhail (842-867) yönetiminde kilisenin içerisi yeniden resimlerle donatılmaya başlanmıştır. Söz konusu çalışmalar, 859 senesinde vuku bulan büyük bir yangın sebebiyle kısa süreliğine kesintiye uğramışsa da sonraki yıllarda, mezkûr imparatorun halefleri tarafından peyderpey yapılmaya devam ettirilmiş ve III. Romanos (1028-1034) tarafından kilisenin iç tezyinatı tamamlanmıştır.[530] Eyice'nin de dikkat çektiği üzere, bugün Ayasofya'nın muhtelif yerlerinde, adeta serpiştirilmiş halde karşılaşılan mozaiklerin tamamı, ikonoklast cereyan sonrasındaki devirlere tarihlenmektedir.[531]

8 Ocak 869 tarihindeki depremde, mâbedin batı cihetindeki yarım kubbesi yıkılmış, hemen ardından dönemin imparatoru I. Basileios (867-886) tarafından onarımı yaptırılmıştır.[532]

İmparator II. Basileios (976-1025) zamanında, 25-26 Ekim 989 gecesi meydana gelen şiddetli deprem sonucunda Ayasofya'nın birçok bölümüyle beraber ana kubbesi de yıkılmıştır. Sonrasında ise, hemen gerekli tedbirler alınarak kapsamlı bir restorasyona başlanmıştır. Ermeni asıllı olan mimar Tiridat yönetiminde gerçekleştirilen bu çalışmalar altı yıl sürmüş ve depremden sonra kapatılan kilise, 13 Mayıs 994 günü tekrar ibadete açılmıştır.[533]

1204 senesinde İstanbul'u ele geçiren IV. Haçlı ordusuna mensup Latinler tarafından, sanki başka bir dine aitmiş gibi şehirdeki mâbedlerin yağma edildiği bilinmektedir. Bu hususta en çok zararı da kentin en büyük kilisesi olan Ayasofya'ya vermişler ve mâbedde büyük bir tahribat yapmanın yanı sıra, ilk kargaşa günlerinde, içerisinde hiç uygun olmayan çirkin olayların yaşanmasına da sebep olmuşlardır. Hz. Meryem'in sunağı parçalanmış, Ortodoksların dinî törenlerde kullandıkları kupalarda şarap içilmiş, sarhoş savaşçılar aziz tasvirleri ve kutsal kitaplar üzerinde tepinmiş, hatta Latin keşiş ve rahiplerin de katıldığı yağma sırasında eşyaların yüklenmesi için hayvanlar kilisenin içerisine kadar sokulmuştur. Eyice'nin Bizanslı Niketas'tan aktardığına göre, bir kadın kürsüye çıkıp şarkı söyleyerek dans dahi etmiştir. Burada

[530] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86-88.
[531] Eyice, "Ayasofya Mozaikleri", s. 5; Eyice, *Ayasofya-2*, s. 2.
[532] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87. Bazı kaynaklarda söz konusu depremin tarihi 9 Şubat 869 olarak mukayyettir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1445; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 74-75.
[533] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 88; Koçu, "Ayasofya", s. 1445. Eyice'nin bir başka makalesinde söz konusu depremin tarihini 26 Ekim 986 olarak vermesi, muhtemelen bir yazım yanlışından kaynaklanmış olmalıdır. Bkz. Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207.

bulunan birçok kutsal eşya da batıdaki kiliselere gönderilmiştir. Söz konusu olayların sona ermesinin ardından, 1205'den itibaren ise kilise Venedikli din adamlarının yeri olmuş ve Katolik inancına göre yeniden düzenlenmiştir. 1261 senesinde şehir Bizanslılar tarafından geri alındığında, Ayasofya uzun süren istila yıllarının etkisi ile oldukça fazla yıpranmış bir vaziyette olduğundan; ilk süreçte, yapının ayakta kalabilmesi için gerekli görülen zorunlu tamiratlar yapılmış, aynı zamanda da patrik Arsenios'un öncülüğünde Ortodoks inancına göre yeniden tanzim edilerek, Latinlerin Katolik âdetlerine göre yaptıkları değişiklikler izale edilmiştir.[534]

II. Andronikos Palaiologos (1282-1328) tarafından 1317 senesinde, Ayasofya'da geniş kapsamlı bir onarım gerçekleştirilmiş ve beden duvarları, dışarıdan takviye payandaları ile desteklenmiştir. Wiener'in belirttiğine göre imparator, bu inşaatın masrafları için ölen eşi Eirene'nin mirasını kullanmıştır. Ekim 1344 tarihindeki şiddetli depremde, mâbedde çatlaklar oluşmuş; 19 Mayıs 1346'da[535] ise, kubbesinin bir kısmı da dahil olmak üzere çöküntüler meydana gelmiştir. Latin işgali sonrasında zaten hemen toparlanamayan ve hem 1321-1357 yılları arasında yaşanan kanlı iç savaşlar, hem 1344'deki şiddetli İstanbul depremi hem de 1347-1348 yıllarında meydana gelen veba salgınının sonuçları ile mücadele etmek durumunda kalan Bizans İmparatorluğu, tüm bu zorluklar karşısında ekonomik açıdan sıkıntılar yaşamıştır. Dolayısıyla da giderek fakirleşen imparatorluğun, Ayasofya'nın 1346'da gördüğü zararları gidermek için yapılması gereken onarımın masraflarını karşılayabilecek mali güce sahip olmamasından ötürü, mezkûr mâbed uzun bir müddet kapalı kalmış; ancak tarafından 1354 senesinde, özel bir vergi toplanmak ve bazı yardımlar almak suretiyle tamiratı yapılabilmiştir.[536] 1350 yılında şehre gelen bir Rus papazı; kilise kapılarının, harap olmaktan mütevellit kapalı bulunduğunu belirtmiştir.[537] Söz konusu onarım,

[534] Eyice, *Ayasofya-1*, s.11; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 77, 81; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 88-89; Koçu, "Ayasofya", s. 1445; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 109.
[535] Başka bir kaynakta söz konusu olayın gerçekleştiği tarih 14 Mart 1346 olarak mukayyettir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1445.
[536] Onarım çalışmalarının 1353 senesinin sonlarına doğru tamamlanabildiğini belirten Wiener, Moskova dükünün bağışları ve aynı zamanda genel vergilerle karşılandığını söyler. bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 89, 91. Eyice'nin belirttiğine göre ise halktan yardım toplamak suretiyle giderebilmiştir. Bkz. Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207.
[537] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 83.

Stratopedarch Astras ve İtalyan Giovanni Peralta adında iki Latin mimar tarafından gerçekleştirilmiştir.[538]

XV. asrın ilk yarısında İstanbul'a gelen batılı seyyahlar, mezkûr şehir gibi Ayasofya'nın da oldukça bakımsız ve perişan bir vaziyette olduğunu ifade etmişlerdir. 1403 senesinde Semerkand'a, Kastilya Krallığı (İspanya)'nın elçisi olarak gitmekte olan İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, İstanbul'a uğradığında; Ayasofya'nın harap ve bakımsız bir halde olduğunu, etrafının da harabelerle çevrelendiğini görmüş ve birçok kapısının yere düşmüş vaziyette bulunduğunu nakletmiştir.[539] Yine bahsi geçen dönemde şehre gelen Bertrandon da La Broquiére ve Buendelmondi gibi seyyahlar da yapının o yıllardaki perişan halini anlatmakta ve müştemilatının harap olduğundan, çevresini de parazit yapıların sardığından bahsetmektedir.[540]

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin sadece bir yazmasında bulunan bir malumata göre, İstanbul'un fethinden birkaç yıl evvel Ayasofya'nın kuzey tarafı yine bir depremde zarar görmüş; onarımı ise, Edirne'den gelen Türk mimar Ali Neccâr'a yaptırılmıştır. Mezkûr mimar geri döndüğünde; bu tamir esnasında, gelecekte yapılacak olan müstakbel minarenin kaidesini de hazırladığını açıklamıştır. Eyice bu söylentinin ne derece gerçeklik taşıdığının anlaşılamadığını belirtmektedir.[541]

2) Osmanlı Dönemi

Bizans İmparatorluğu'nun son günlerinde şehir gibi Ayasofya da oldukça harap ve bakımsız bir vaziyette idi. İstanbul'un 29 Mayıs 1453 tarihinde fethedilmesinin ardından Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), tören alayı ile beraber şehre girmiş ve Tursun Bey ile Tâcizâde Cafer Çelebi'nin zikrettiklerine göre, ilk olarak hemen Ayasofya'ya gitmiştir. Mâbedin alt katını dolaştıktan sonra galeri katına, hatta kubbesinin üstüne kadar çıkmıştır. Bizzat fethe katılmış olan tarihçi Tursun Bey'in aktardığı üzere, yapının ve çevresinin harap görüntüsü karşısında da Sâdî'nin meşhur Farsça beytini söylemiştir. Mâbedin yıkık dökülüklüğünü ve perişanlığını çok güzel bir şekilde ifade eden söz konusu beytin metni ve anlamı şu şekildedir:

---

[538] Eyice, *Ayasofya-1*, s.11; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 89, 91.
[539] Eyice, *Ayasofya-1*, s.12; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91; Koçu, "Ayasofya", s. 1445.
[540] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 83.
[541] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Eyice, *Ayasofya-1*, s.11.

"Perde-dârî mî-guned (küned) der tâk-ı kisrâ ankebût
Bûm(-i) nevbet mî-zened der kal'a-i Efrâsiyâb."
("Örümcek Kisra'nın takında perdedarlık ediyor
Baykuş Efrasiyab'ın kalesinde nevbet vuruyor.")[542]

Müslüman Türk devletlerinde asırlardır bir gelenek halinde devam eden, fethedilen şehirlerdeki en büyük kilisenin, fetih sembolü olarak camiye tahvil edilmesi usulü gereğince; fethin hemen akabinde Hagia Sophia Kilisesi de gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra, bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye kalbedilmiş ve fethin üçüncü gününe tekabül eden ilk Cuma namazı burada, Akşemseddin hazretlerinin imametinde kılınarak, padişah adına ilk hutbe okunmuştur. Şehrin ulu camii olma vasfını kazanan bu kadîm mâbed, Cami-i Ayasofya-i Kebir adını almıştır.[543] Wiener, Fatih'in 1 Haziran'da büyük bir törenle kente giriş yaptığını ve aynı gün de Ayasofya'yı şehrin ulu camisi olarak ilan ettiğini söylemektedir.[544]

Fatih Sultan Mehmed, bazı yabancı yazarların iddia ettikleri üzere, Ayasofya'nın içerisine at üzerinde değil, yaya olarak girmiştir.[545] İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesini anlatan bir vakâyinâmede, Fatih'in Ayasofya'nın önüne geldiğinde atından inerek yere kapandığı ve daha sonra da içeriye girdiği yazmaktadır. Yine dönemin şahitlerinden Nestor İskender de Fatih'in; kilise önündeki meydana geldiğinde atından inerek alnını toprağa değdirdiğini ve Allah'a hamd ettikten sonra da "*gerçekte bu kişiler yaşadılar ve öldüler ve gelecek olan diğerleri ise, bunlara benzemeyecek*" dediğini nakletmektedir. Devamında ise; Ayasofya'ya giren padişahın, şükür secdesine kapandığını ve iki rekât namaz kıldığını söylemektedir. Bazı rivâyetlere göre ilk ezan da bu sırada okunmuştur.[546]

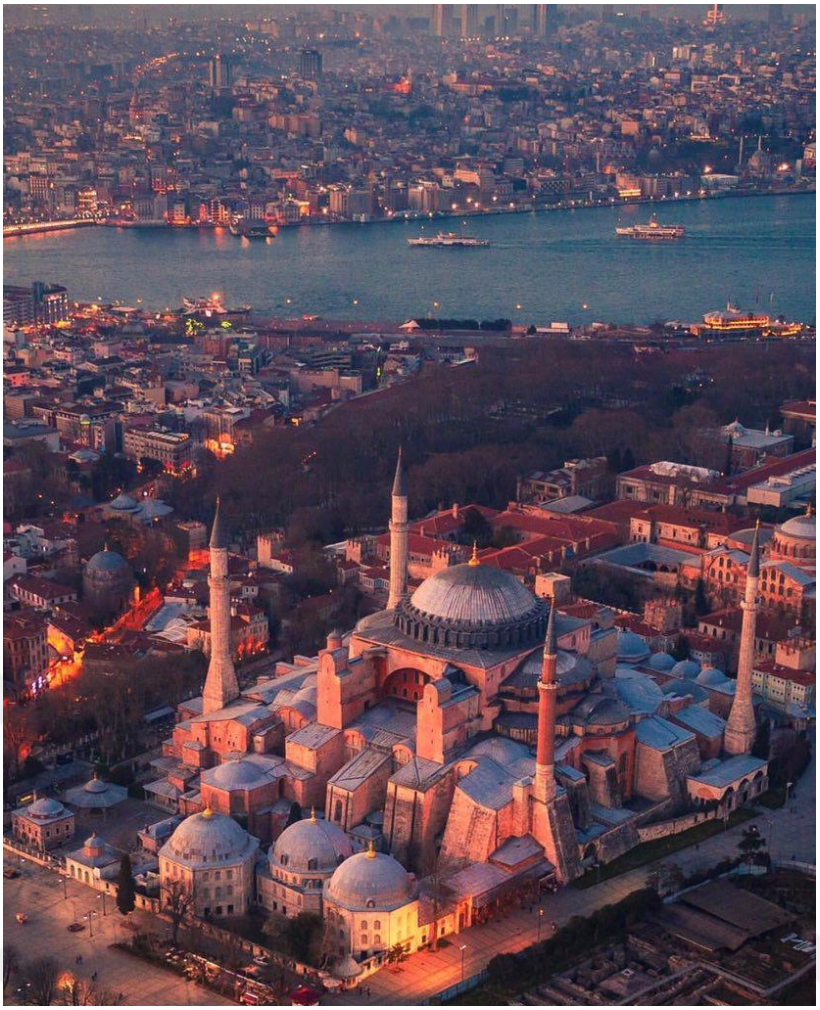
---

[542] Eyice, *Ayasofya-1,* s.12; Semavi Eyice, *Ayasofya-3*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1986, s. 2; Eyice, "Ayasofya", *DİA,* s. 207; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Mertol Tulum (haz.), İstanbul: Baha Matbaası, 1977, s.63.
[543] Eyice, *Ayasofya-1*, s.12; Eyice, "Ayasofya", *DİA,* s. 206-207; Akgündüz, *Ayasofya Camii,* s. 127-129; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2011, s. 262-263.
[544] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 28.
[545] Tarihi kaynaklarda, Bizanslı yöneticilerin at sırtında kiliseye girdiklerinden bahsedilmektedir. IX. yüzyılın sonlarında zorunlu olarak İstanbul'da bulunan Harun b. Yahya, imparatorun saraydan çıkıp Ayasofya'ya gelişini anlatırken; "iyi yetiştirilmiş, altın ve değerli taşlarla süslenmiş koşumları olan üç boz atın", mâbedin içerisine sokulduğunu söylemektedir. Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 128.
[546] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 128; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 260.

Türkler, kapıları dahi düşmüş vaziyette olan harap durumdaki bu binayı tamamen köhne bir şekilde devralmış ve mütemadi onarımlar sayesinde de şekli bozulmadan muhafaza ederek, günümüze kadar ulaşabilmesini sağlamışlardır.[547]

Fatih Sultan Mehmed; Ayasofya'nın tahrip edilmesine daima engel olmuş, mimarî ve tezyinî vasıflarına daima saygı göstermiş.[548] Fethin hemen akabinde, bir Türk askerinin mâbedin mermerlerinden birisini kırmakta olduğunu gördüğünde, askere bunu niçin yaptığını sormuş; askerin, bu tahribatı din adına yaptığını söylemesi üzerine de "*servet ve esirler size yeter, şehrin binaları bana aittir*" demek suretiyle, söz konusu müdahaleye mâni olarak, onu dışarı çıkartmıştır. Lamartine'nin belirttiğine göre, Fatih'in mimarları; kubbede yer alan mozaikleri sökmeye başlamışlar, ancak padişah buna hemen müdahale ederek; "*Durun! Mozaiklerin üzerini alçıyla örtün ki, müminler rahatsız olmasın! Fakat bu şaheseri parçalamayın.*" demiştir. Zira bilindiği üzere Fatih; yapının içerisinde bulunan mozaiklerden sadece dinî açıdan sakınca meydana getiren kısımlardaki, tasvir ihtiva edenlerin üzerini, zarar görmeyecekleri şekilde örttürmüştür.[549] Diğer Osmanlı padişahları da Ayasofya'nın bakımına, onarımına her daim önem vermişler ve yapılan ilave yapılarla, etrafında bir külliye teşekkül etmesini sağlamışlardır.

[547] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 23; Koçu, "Ayasofya", s. 1448.
[548] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207.
[549] Akgündüz, *Ayasofya Camii,* s. 127.

Fotoğraf 226 Ayasofya'nın güneydoğu cihetinden görünümü.[550]

Sultan II. Selim (1566-1574), caminin esaslı bir şekilde onarımı için çalışmalar başlatmış ve bu tamiratın başına da Mimar Sinan'ı getirmiştir. Halefi III. Murad (1574-1595)'ın saltanatının ilk yıllarına kadar devam eden söz konusu çalışmalar kapsamında, yapının cami vasfını tahkim eden birçok yeni ilaveler de yaptırılmıştır. Ayrıca, 1594 senesinde Ayasofya civarında meydana gelen yangın[551] sonrasında, mabedin zarar gören kısımları derhal onarılmıştır.[552] III. Mehmed (1595-1603) devrinde de birtakım kısmî tamirler gerçekleştirilmiştir.[553] I. Ahmed (1603-1617) zamanında Ayasofya manzumesi, detaylı bir şekilde gözden geçirilerek, gerekli tamirler yapılmış ve mâbed yenilenmiştir.[554] Wiener'in belirttiğine göre, 1016-1017/1607-1609 yıllarına kadar;

[550] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/D7v6PwdWkAACpOx.jpg (02.06.2019).
[551] Said Öztürk (ed.), *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2009, s. 205.
[552] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 174.
[553] Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 184-186.
[554] Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 193-196.

yapının kurşun damları, kapıları ve iç dekorasyonuyla ilgili olan küçük onarım çalışmaları devam etmiştir.[555] IV. Murad (1623-1640) döneminde, cami ile medrese müştemilatının yeniden elden geçirildiği bilinmektedir.[556] III. Ahmed (1703-1730)'in saltanatı sırasında, mâbedde önemli bir onarım gerçekleştirilmiş ve bazı ilaveler yapılmıştır. Ayrıca çevresindeki ek binaların tamir ve bakım çalışmalarına devam edilmiştir. 6 Recep 1131/25 Mayıs 1719 günü vuku bulan şiddetli depremde[557] Ayasofya da tahrip olmuştur.[558] Mâbedin oldukça kapsamlı bir şekilde onarıldığı Sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminde, çevresine de birçok ek yapı inşa edilmiş ve burası bir külliye haline getirilmiştir.[559]

2 Eylül 1754 gecesi meydana gelen depremden[560] Ayasofya hafif surette etkilenmiş, ardından zarar gören kısımlar onarılmıştır.[561] 29 Eylül 1755 gecesi başlayarak, otuz altı saat süren ve büyük tahribata sebep olan şiddetli yangın,[562] Ayasofya'ya da zarar vermiştir. Tarihe Hocapaşa Yangını olarak geçen hadisede, mezkûr mâbedin kubbesinin kurşunları dahi erimiştir.[563] 22 Mayıs ve 5 Ağustos 1766 tarihlerinde vuku bulan depremlerin ise,[564] Ayasofya'yı çok fazla etkilemediği bilinmektedir.[565]

II. Mahmud (1808-1839) döneminde, Ayasofya ve çevresindeki tamir-bakım çalışmaları yoğunlaşmıştır. 1224/1809 senesinde, padişahın emriyle camide büyük bir onarım gerçekleştirilmiştir.[566] Câbi Said Efendi'nin vakâyinâmesinde mevcut olan bir nota göre; bahsi geçen tamire, Recep 1224'ün ilk günlerinde başlanmış ve 800 kese akçe sarf etmek suretiyle yapılan bu onarım çalışmaları bir buçuk ay kadar sürmüştür. Şâban ayı sonlarında, bir Cuma selamlığı ile cami ibadete açılmıştır. Mâbedin bu kapsamda değiştirilen eski hasırları ise, Yeni Camii ve Sultanahmet Camii ile

[555] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[556] Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 201.
[557] Bkz. Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, s. 331-332.
[558] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 211-212.
[559] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 213.
[560] Bkz. Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, s. 333-334.
[561] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 232.
[562] Bkz. Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, s. 215.
[563] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 233.
[564] Bkz. Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, s. 334-340.
[565] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 233.
[566] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Koçu, "Ayasofya", s. 1446. Wiener ise, söz konusu tamir çalışmalarını, bazı küçük onarımlar şeklinde nitelemektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.

Üsküdar'daki Yeni Valide Camii'ne döşenmiştir. Yine bu tamirât hakkında, devrin şairlerinden Aynî'nin yazmış olduğu bir tarih kasidesi bulunmaktadır.[567] Söz konusu kasidenin ilgili bölümleri şu şekildedir:

1. Ayâsofiyye kim tecdidü termîme olub muhtâc
   Dökülmüşdü sıvâsı kalmamışdı meskeni mescûd
2. Ânı başdan başa âbâd ü tezyîn etti lutf etti
   O sultânı ibâdet pîşe hayrendîşü sâhibi cûd
3. Salâti hamsede vâcib duası müslimin üzre
   Ki dergâhı Cenâbı Hak Tealâ'da budur maksûd
4. Bu âlî mâbedin Aynî didim târihi tâmirin
   "Ayasofiyye'yi zîbende ihyâ kıldı Han Mahmûd" (1224)[568]

1834-1835 yılları arasında, Charles Texier ve N. Efimov tarafından yapıda birtakım incelemeler bulunmuştur. 1846 senesinde ise, küçük çaplı birtakım onarım çalışmaları yapılmıştır.[569]

Ayasofya'nın Osmanlı dönemindeki en büyük tamiri, Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında gerçekleştirilmiştir. Mâbedin bakımsız ve harap durumunun görmezden gelinemeyecek bir hal alması hasebiyle ciddi bir restorasyon ihtiyacı doğmuş ve padişahın emriyle bu onarım için; İstanbul'da bir Rus elçilik binasını inşa etmek üzere 1837 senesinde buraya gelmiş olan İsviçre İtalyanlarından Gaspare Trajano Fossati (1809-1883) ile kardeşi Giuseppe Fossati (1822-1891) görevlendirilmiştir. 1847 senesinde başlayan geniş kapsamlı bu onarım çalışmaları iki sene sürmüştür.[570] Ayrıca mestûr yıllarda, yeni ek yapılar da inşa edilmiştir. 19 Şaban 1265/10 Temmuz 1849 tarihli bir iradede, tamirin artık nihayete erdirilmesi ve Ramazan ayında ibadete açılması istenmiştir. Bunun üzerine, çalışmalar 13 Temmuz 1849'da tamamlanmış[571] ve Ayasofya Camii, Takvimi Vekâyî'de yer alan malumata göre 1265 yılının Ramazan ayının ikinci cuma günü olan 3 Ağustos 1849 tarihinde; tarihçi Lütfi'nin naklettiğine göre ise, mezkûr ayın ilk cuma gününde (27 Temmuz 1849), padişah ile maiyetindekilerin de katıldığı büyük bir merasimle ibadete

[567] Koçu, "Ayasofya", s. 1460; Eyice, *Ayasofya-3*, s. 14.
[568] Koçu, "Ayasofya", s. 1460-1461.
[569] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[570] Koçu, "Ayasofya", s. 1446; Eyice, *Ayasofya-3*, s. 14; Eyice, *Ayasofya-2*, s. 6.
[571] Semavi Eyice, "Fossati, Gaspare Trajano", *DİA*, c. XIII, s. 172.

açılmıştır.[572] Bu tören vesilesi ile İngiliz hakkâk ve fotoğraf ustası olan J. Robertson'a yaptırılan bir de hâtıra madalyası basılmıştır.[573]

Fotoğraf 227 Sultan Abdülmecid tarafından, Ayasofya'nın onarımı sonrasında hazırlatılan, 1265/1848 tarihli hatıra madalyası.[574]

Kaynaklarda, söz konusu onarım çalışmasının masrafının; bilâ-vâris vefat eden Şeyhülislâm-ı sâbık Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi (ö. 1846)'nin vasiyeti mûcebince, geride bıraktığı büyük servetinden temin edildiği belirtilmektedir.[575] Vakânüvis Lûtfi Efendi (1817-1907) de bahsolunan malumatı zikretmekte ve caminin Ramazan-ı Şerif'in ilk Cuma günü açılışının gerçekleştiğini, Cuma selâmlığının da orada icrâ olunduğunu nakletmektedir.[576] Ancak arşiv belgeleri; söz konusu terekenin, böylesine büyük bir tamirata ait masrafların sadece ilk taksitini karşılayabildiğini göstermiştir. Bu mevzu ile ilgili olarak düzenlenen 24 Cumâde'l-ûlâ 1262/20 Mayıs 1846 tarihli bir iradede; Mustafa Âsım Efendi'nin terekesinin diğer harcama kalemleri belirtilerek onay verildikten sonra, mezbûr tamir için lâzım olan paranın geri kalan kısmının Ebniye tertibinden karşılanması istenmektedir.[577] Meclis-i Vâlâ'nın nezareti altında yürütülen bu tamir çalışmaları ve yapılan ilaveler; anlaşıldığı üzere

[572] Akgündüz, *Ayasofya Camii,* s. 265-266. Wiener açılış merasiminin 13 Temmuz 1849 günü yapıldığını söylemek suretiyle yanlış bir bilgi paylaşmıştır. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 93.
[573] Eyice, "Fossati", s. 172.
[574] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BHJsTGLDCno (02.01.2018).
[575] Mehmet İpşirli, "Âsım Efendi, Mekkîzâde", *DİA*, c. III, 1991, s. 478; Eyice, "Ayasofya", *DİA,* s. 208-209.
[576] Koçu, "Ayasofya", s. 1461.
[577] Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii,* s. 251.

Mekkizâde'nin servetinden bu iş için ayrılan meblağ yetersiz kaldığından ötürü, gerek padişah atiyyesi gerekse de borçlanmak suretiyle ancak tamamlanabilmiştir.[578]

1847-1849 restorasyonu esnasında Fossati, yapının iç ve dış görünüşlerini çizmiş ve bu resimleri ihtiva eden albümü, Sultan Abdülmecid'in ihsanıyla 1852'de Londra'da bastırılmıştır. İçerisinde renkli yirmi beş levha bulunan bu eserin; sultanın yardımlarıyla meydana getirildiğini bildiren ve üst kısmında da padişahın tuğrasının bulunduğu çok süslü bir başlık sayfası mevcuttu.[579]

6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894 tarihinde vuku bulan şiddetli depremden[580] Ayasofya da zarar görmüş ve duvarlarında çatlaklar oluşmuş; ayrıca büyük mozaik satıhları da üzerlerini örten sıva tabakaları ile beraber dökülmüştür.[581]

Mâbed, meşrutiyet yıllarında; Marangoni, Jackson, Propper, Prost gibi batılı mimarlara incelettirilmiş ve Mimar Kemâleddin Bey nezâretinde tamiri için hazırlıklara başlanmıştır. Ancak 1906 senesinde sadece kütüphanesi onarılabilmiş; yapılması planlanan diğer onarım çalışmaları ise, 1910-1912 seneleri arasında meydana gelen Balkan ve Dünya Savaşları sebebiyle gerçekleştirilememiştir.[582]

İstanbul'un işgal edildiği, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki mütareke yıllarında; Ayasofya da birtakım tehlikelere maruz kalmıştır. Bu süreçte; mâbedi ele geçirerek tekrar kiliseye dönüştürmek isteyen yabancı kuvvetler, burada bulunan küçük bir Türk müfrezesi sayesinde engellenmiştir. Ayrıca bu arada, söz konusu çekişmelere son vermek isteyen bazı güçler tarafından da havaya uçurulmaya çalışılmış; ancak bu teşebbüslerin de önüne geçilmiştir.[583]

Cumhuriyet döneminin başlarına isabet eden 1926 senesinde, bazı Avrupa gazetelerinde Ayasofya'nın yıkılma tehlikesine maruz kaldığı yolunda çıkan haberler üzerine; hükümet tarafından, yapıda incelemeler yapılması amacıyla Yüksek Mühendis Mektebi profesörlerinin de dâhil olduğu mütehassıslardan oluşan bir heyet

[578] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 251.
[579] Eyice, "Fossati", s. 172; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[580] Bkz. Öztürk, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, s. 341-359.
[581] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209. Wiener, yapının bu depremden çok fazla etkilenmediğini söylemekle beraber, onarım çalışmalarında bazı mozaiklerin yok edildiğini savunur. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[582] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 94; Eyice, *Ayasofya-3*, s. 19.
[583] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 19-20.

görevlendirilmiş ve altı ay süren çalışmalar neticesinde, zayıf olduğu tespit edilen kısımlar için esaslı önlemler alınmıştır.[584]

Fotoğraf 228 9 Kânun-i Evvel 1926 tarihli Servet-i Fünûn dergisinin kapağında neşredilmiş olan, Ayasofya kubbesinin tamir edildiği sıradaki bir fotoğrafı.[585]

1931 senesinde, Amerikan Bizans Enstitüsü'nün kurucusu ve müdürü olan Thomas Whittemore, Ayasofya'nın mozaiklerini tekrar ortaya çıkarma gayesiyle Türk hükümetine müracaatta bulunmuş; Atatürk'ün emri üzerine çıkarılan Bakanlar Kurulu kararı ile gerekli izinlerin alınmasının akabinde de 1932'den itibaren mâbedin narteks bölümünde bulunan mozaiklerin temizlenme ve takviye edilmesi çalışmalarına başlanmıştır.[586]

Söz konusu çalışmalar devam ederken, 1934 senesinde Whittemore'un da bulunduğu bir akşam yemeği esnasında Atatürk; Ayasofya Camii'nin müze haline getirilmesi düşüncesini ortaya atmıştır. Ertesi gün ise, dönemin Milli Eğitim Bakanı olan Abidin Özmen, Başbakanlık'a, mezkûr mâbedin Vakıflar İdaresi'nden alınıp Müzeler Genel Müdürlüğü'ne devredilmesini emreden ilk yazıyı yazmıştır. 24 Kasım 1934 tarihine gelindiğinde ise, 481 yıl boyunca cami vasfını koruyan Ayasofya'nın; Atatürk'ün isteği üzerine Bakanlar Kurulu'ndan çıkarılan bir genelge ile dinî kimliğinden sıyrılarak müze haline getirilmesine karar verilmiştir. Sonrasında da kurulan bir heyet tarafından, mâbedin yeni işlevi doğrultusunda yapılması gereken işleri tespit edilmiş ve hazırlıkların ardından Ayasofya Camii, 1 Şubat 1935 günü

[584] Koçu, "Ayasofya", s. 1447; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209.
[585] https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/22735 (12.07.2019).
[586] Eyice, "Ayasofya Mozaikleri", s. 3, 6-8; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 94.

resmen müze olarak açılmıştır. Eyice'nin de belirttiğine göre, aynı ay içerisinde Atatürk bizzat burayı ziyaret etmiştir.[587]

Thomas Whittemore'un idaresindeki heyet 1935-1938 yılları arasında, artık mâbedin içerisinde çalışmaya başlamış ve burada yer alan birçok mozaiğin de üzeri açılmıştır.[588] Amerikan Bizans Enstitüsü'nün yapıdaki inceleme ve mozaik temizleme çalışmalarının 1970 senesine kadar sürdüğü bilinmektedir.[589]

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin akabinde, mütemadiyen gerçekleştirilen onarım çalışmalarının yanı sıra çevresinde de küçük çapta kazılar gerçekleştirilmiştir. 1936 senesinde, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Müzeler İdaresi ile birlikte yürütmüş olduğu, A. M. Schneider başkanlığında gerçekleştirilen ilk sistematik kazı çalışmalarında, II. Theodosios'un inşa ettirdiği ikinci Ayasofya binasına ait kalıntılara ulaşılmıştır. 1944-1950 seneleri arasında ise, müdür Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) tarafından yapının içinde ve yakın çevresinde birtakım araştırmalar ve kazı çalışmaları yapılmıştır.[590]

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

İlk Ayasofya'nın mimarî hususiyetleri hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Sadece mezkûr mâbedin, o dönemin bütün dinî yapıları gibi bazilika planında ve üstü ahşap bir çatı ile örtülü olarak inşa edildiği bilinmektedir.[591] Gurlitt, bu kilisenin üç neften oluşan ahşap bir bina olduğunu belirtirken;[592] Yerasimos ise, beş nefi ile galerilerinin bulunduğunu, ayrıca ön kısmında da narteks ve atrium bölümlerinin yer aldığını söylemektedir.[593] Socrates Scholasticus'un aktardığına göre de taş duvarlı ve ahşap çatılı bir bazilika olarak yapılan bu bina, beş neften müteşekkildi. Ayrıca açılış töreninde mâbed, altın ve gümüş kaplı perdelerle süslenmişti.[594] Günümüze bu kilisenin hiçbir kalıntısı ulaşmamıştır.

---

[587] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 21; Koçu, "Ayasofya", s. 1447; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 94; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Eyice, "Ayasofya Mozaikleri", s. 8.
[588] Eyice, "Ayasofya Mozaikleri", s. 811.
[589] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209.
[590] Koçu, "Ayasofya", s. 1448; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 94; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 6.
[591] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 4; Koçu, "Ayasofya", s. 1439; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84.
[592] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 21. Muhtelif kaynaklarda da yapının duvarlarının kâgir olduğu belirtilmektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1439.
[593] Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, s. 45.
[594] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 39.

Ayasofya inşa edildikten sonra, o zamana kadar İstanbul'un en önemli kilisesi ve piskoposluk yeri olan Aya İrini Kilisesi ile beraber aynı dış çevre duvarının içine alınmıştır.[595] Wiener'in belirttiğine göre piskoposluk sarayı da kilisenin güneybatısında yer almaktaydı.[596]

İkinci Ayasofya binası, beş nefli bir bazilika biçiminde ve ahşap çatılı olarak inşa edilmiştir.[597] 1935 senesinde, bugünkü Ayasofya'nın batı cihetindeki avlusunda gerçekleştirilen ilk sistematik kazı çalışmalarında; söz konusu ikinci yapıya ait birtakım kalıntılar ortaya çıkartılmış ve bu sayede de mâbed hakkında önemli malumatlar elde edilebilmiştir. A. M. Schneider (1896-1952) başkanlığındaki bir heyet tarafından yapılan bu çalışmalar neticesinde; On İki Havari'yi temsil eden kuzu kabartmalarıyla bezenmiş friz parçaları ile beraber çok sayıda üzerleri işlenmiş büyük mermer parçalar bulunmuş ve tüm bunların, abidevi ölçüdeki muhteşem bir girişe ait oldukları anlaşılmıştır. Schneider'in belirttiğine göre bu kalıntılar, bahsi geçen bazilikanın batı yani giriş cephesine aittir.[598] Elde edilen bulgu ve bilgilerden hareketle, beş basamaklı bir merdivenle, önce önü sütunlu bir "*propylon*" yani anıtsal giriş kapısına gelindiği ve oranın devamında da asıl binaya girildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kilisenin, biri İmparator kapısı olmak üzere toplam üç kapısı bulunduğu sonucuna da ulaşılmıştır. Yapılan hesaplamalarda, kilisenin eninin yaklaşık 60 m. kadar olduğu tespit edilmiş; fakat mevcut olan yapıya zarar vermemek için kazı doğuya doğru uzatılamadığından dolayı, mâbedin uzunluğu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.[599] Anıtsal giriş kapısına ait sütun kaideleri, basamaklar ve zikredilen friz parçaları, günümüzde Ayasofya'nın batı girişi önünde, avlu zemininden yaklaşık 2 m. kadar aşağıda olan alanda görülebilmektedir. Ayrıca bu kot farkı, avlunun toprak seviyesinin bugüne kadar ne derece yükselmiş olduğunu da gözler önüne sermektedir. Yine mezkûr yapıya ait diğer parçalar ise, batı kısımdaki bahçede sergilenmektedir.[600] Wiener'den öğrendiğimize göre, sütunlu bir avluya sahip olan bu mâbedin doğusunda skeuphylakion yani bir hazine binası ile yine kilise alanında yer alan daha küçük yapılar da bulunmaktaydı.[601]

---

[595] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 112.
[596] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84.
[597] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84; Koçu, "Ayasofya", s. 1439.
[598] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 6; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 94.
[599] Koçu, "Ayasofya", s. 1439.
[600] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 6.
[601] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84-85.

Fotoğraf 229 Ayasofya'nın batısında ortaya çıkartılan, eski kilisenin kalıntıları.[602] (Schneider, 1936)

Fotoğraf 230 Ayasofya'nın batısında yer alan eski kiliseye ait kalıntılar.

[602] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/01.htm (11.07.2018).

Fotoğraf 231 Eski Ayasofya'ya ait, kuzu kabartmalarıyla bezeli friz parçası.

İkinci kilisenin yakılıp yıkılmasından çok kısa bir süre sonra imparatorun; günümüze de ulaşmış olan üçüncü Ayasofya Kilisesi'nin inşasına derhal başlanmasını emretmesi hasebiyle, eski kiliseye ait kalıntıların tamamen kaldırılmasına vakit kalmamış ve inşaat alanı mümkün olduğu nispette kabaca temizlenip düzeltilerek, yeni binanın yapımına başlanmıştır. Eski Ayasofya'nın kalıntıları, yeni binanın altında kaldığından dolayı bunun zemini, evvelkine nazaran yaklaşık 2.50 m. kadar daha yüksektir. 1955 senesinde mâbedin içerisinde yapılan kazılarda da taban döşemesinin altında eski mermer döşemeler ve kalın duvarlardan oluşan birtakım mimarî buluntular ortaya çıkartılmıştır.[603]

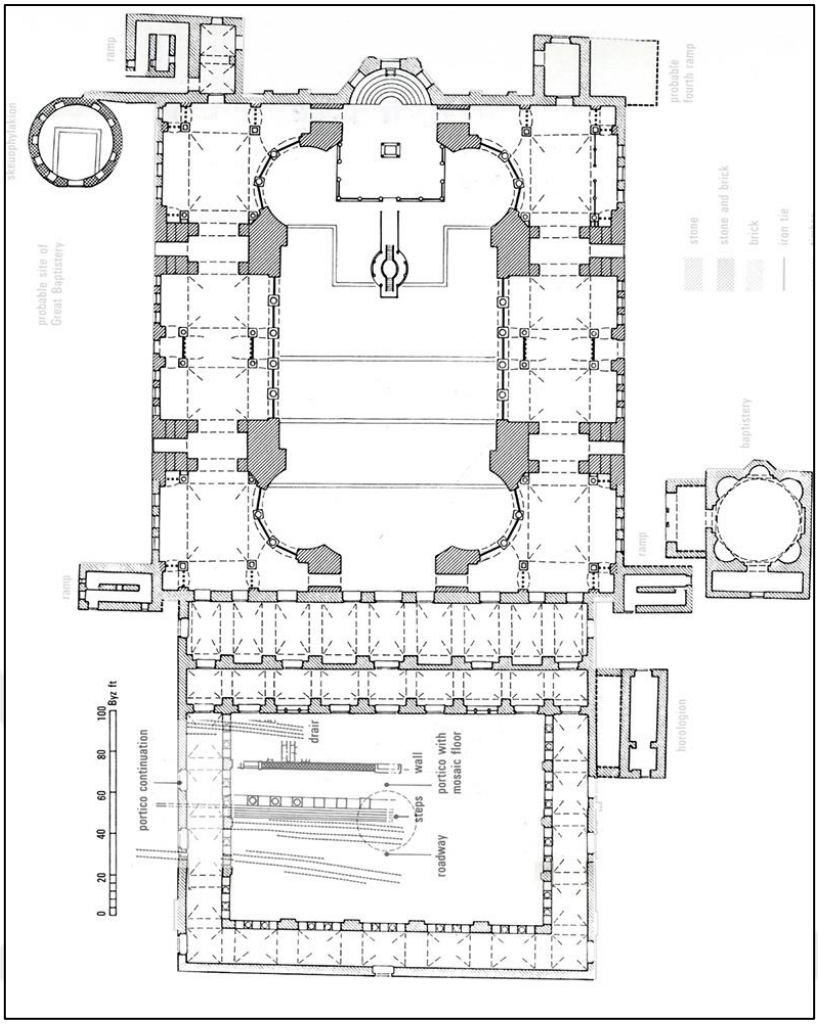
[603] Koçu, "Ayasofya", s. 1440; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 52-53.

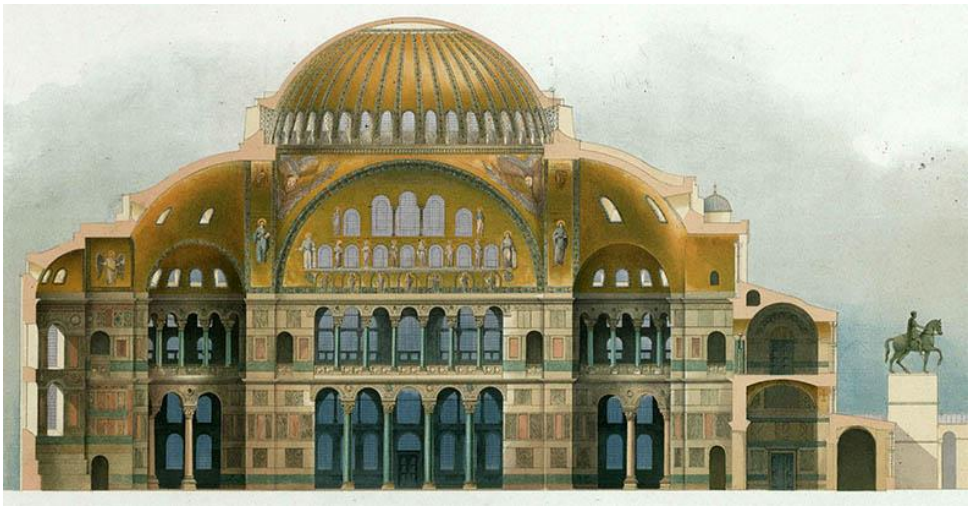
Fotoğraf 232 Eski Ayasofya'nın zemini.[604]

Erken Hıristiyan sanatında dinî mimarî için bazilika ve merkezi planlı olmak üzere iki ayrı yapı tipi benimsenmişti. Birbirinin zıttı olan bu iki farklı mekân anlayışı, Iustinianos Ayasofya'sında birbiriyle kaynaştırılmış ve zemin planı olarak bazilika biçiminde tasarlanan mâbedin orta mekânının üzerine merkezî bir kubbe yapılmıştır.[605]

[604] http://www.eskiistanbul.net/5382/eski-ayasofya-zemini (12.03.2019).
[605] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 13; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85, 112.

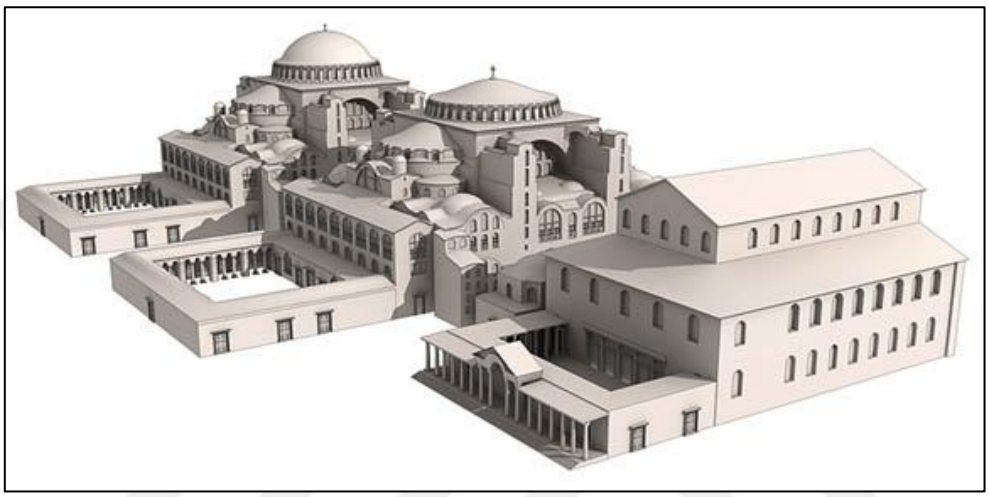
Çizim 38 Ayasofya'nın kilise olduğu dönemdeki planı.[606]

Çizim 39 Ayasofya'nın makta'-i tûlânîsi.[607]

[606] https://www.pallasweb.com/deesis/hagia-sophia-building-plans.html (12.03.2019).
[607] https://www.pallasweb.com/deesis/procopius-description-of-hagia-sophia.html (12.03.2019).

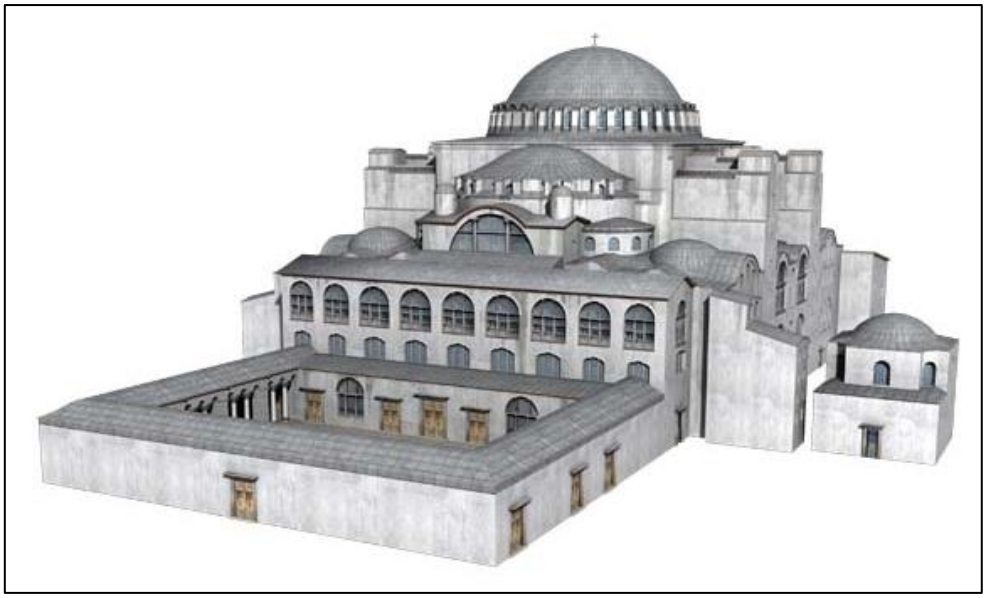
Doğu-batı doğrultusunda uzanması gerekirken, güneydoğu-kuzeybatı yönüne meyleder vaziyette konumlandırılan Ayasofya Kilisesi'nin[608] üç neften müteşekkil naos bölümü, içten 73.50 m. uzunluğunda ve 69.50 m. genişliğindedir. Mâbed; batısındaki dış narteksten, orta nefin doğu ucunda yer alan 6 m. uzunluğundaki apsis çıkıntısına kadar -ortalama 1 m. olan duvar kalınlıkları hâricinde- içten 92.25 m. uzunluğundadır.[609] Wiener mezkûr yapının; dış ölçümlerine nazaran, II. Theodosios tarafından yaptırılmış olan ikinci kiliseyi sadece biraz aştığını belirtmektedir.[610]

Çizim 40 Sağdan sola doğru sırayla; ikinci Ayasofya, üçüncü Ayasofya'nın ilk kubbesiyle olan görüntüsü ve son olarak da yine üçüncü Ayasofya'nın günümüzdeki kubbesiyle olan görüntüsü.[611]

Mâbedin batı tarafında, üç tarafı revaklar ile çevrili olan ve yaklaşık 30 m. derinliğe sahip, zemini mermer kaplı bir *atrium* yani avlu yer almakta, buranın ortasında da *phiale* denilen bir şadırvan bulunmaktaydı. Bu şadırvanın üzerinde ise, "*Mabede girmeden yalnız ellerinizi değil kalbinizi de temizleyiniz*" ibaresi yazmaktaydı. Avlu sütunlarından güneybatı köşesindeki dizinin, 1870'li yıllarda henüz ayakta olduğu, eski bir fotoğrafta görülebilmektedir. Eyice'nin belirttiğine göre; bugünkü toprak seviyesinden çok daha aşağıda olan esas avlu zemini, muhtemelen Alemdar Caddesi'nin altına doğru uzanmaktaydı.[612]

[608] Burada konunun daha anlaşılabilir olması amacıyla, kilisenin doğu-batı doğrultusunda olduğu kabul edilerek anlatımlar yapılacaktır.
[609] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 13. Van Nice'in ölçümlerine göre kilisenin uzunluğu; apsisten İmparator Kapısı'na kadar 79,29 m., iç ve dış narteksler ile beraber -duvar kalınlıkları da dâhil olmak üzere- 99,013 m.dir. Bkz Koçu, "Ayasofya", s. 1448.
[610] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85.
[611] http://www.byzantium1200.com/hagia.html (12.03.2019).
[612] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 14; Koçu, "Ayasofya", s. 1443, 1454; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85.

Çizim 41 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[613]

Çizim 42 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[614]

[613] http://www.byzantium1200.com/hagia.html (12.03.2019).
[614] http://www.byzantium1200.com/hagia.html (12.03.2019).

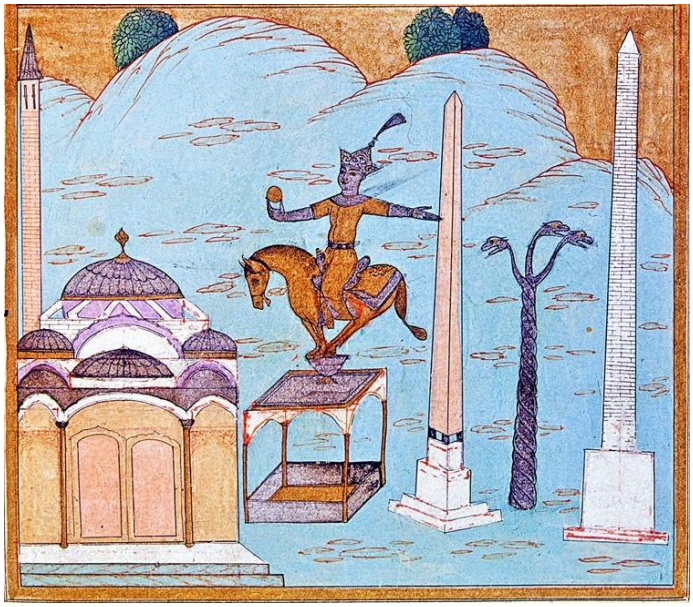
Çizim 43 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[615]

Çizim 44 Ayasofya Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[616]

1402 yılında İstanbul'a gelerek Ayasofya'yı ziyaret eden Kastilya elçisi Clavijo'nun anlattıklarına göre; avluda yer alan uzun bir sütunun üzerinde, sağ avucu açık olan ve sol eliyle de binmiş olduğu atın dizginlerini tutan bir cengâverin betimlendiği tunçtan bir heykel bulunmaktaydı.[617]

[615] http://www.byzantium1200.com/hagia.html (12.03.2019).
[616] http://www.byzantium1200.com/hagia.html (12.03.2019).
[617] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 109.

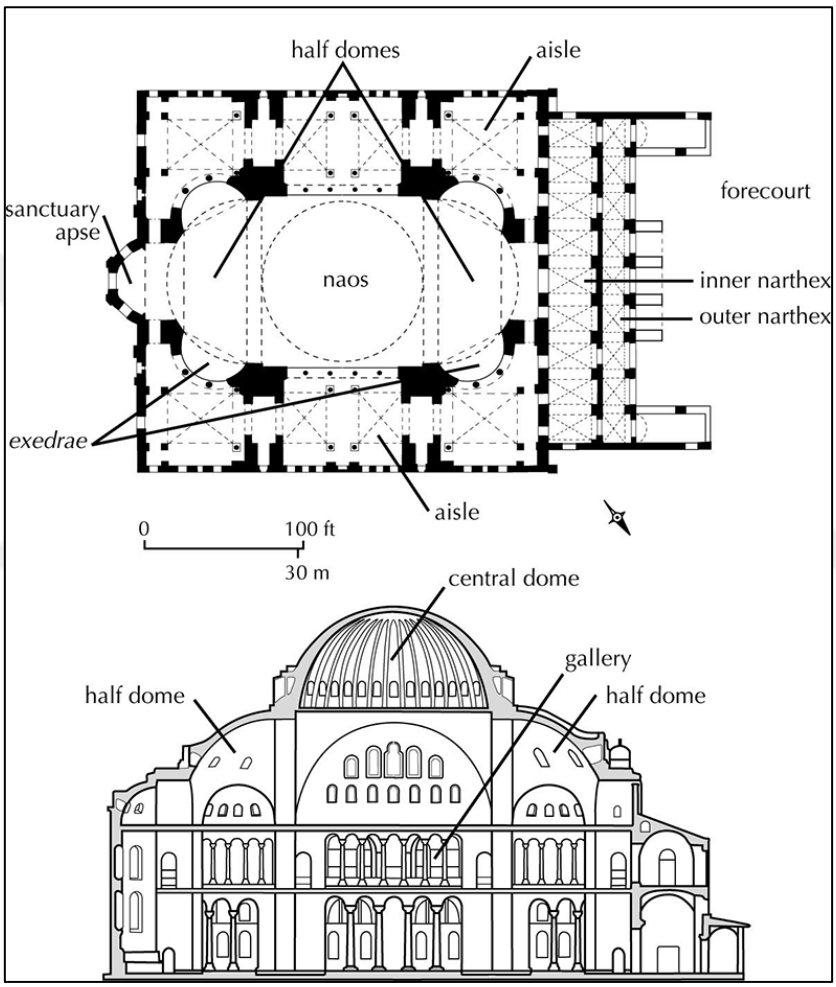

Çizim 45 Ayasofya ile çevresindeki heykel ve anıtları gösteren minyatür.[618] (Terceme-i Cifrü'l-Câmi')

1334 senesinde İstanbul'u ziyaret eden İbn Batûta; Ayasofya'nın avlusuna kadar gelmiş, lâkin içerisine girmeyerek, onu dışarıdan müşahede etmekle yetinmiştir. Mezkûr seyyahtan öğrendiğimize göre; mâbedin etrafı adeta bir şehir gibi surla çevriliydi ve yaklaşık bir mil genişliğinde olan, zemini mermer kaplı avlunun ön tarafında da büyük bir kapı bulunmaktaydı. Avlunun ortasında; kiliseden gelerek, bir arşın yüksekliğindeki mermer kaplı iki duvarın arasından akan bir su yolu geçmekteydi ve bunun her iki yanı, ağaçlarla süslenmiş vaziyetteydi. Kilisenin kapısından, avlunun ortasına kadar uzanan mahalde, ağaçtan yapılmış yüksek bir çardak yer almaktaydı. Altın ve gümüş levhalarla kaplanmış olan esas kapının önünde bulunan dairede, mâbedin muhtelif ihtiyaçlarını yapmakla görevli hademeler kalmaktaydı. İbn Batûta, bahsolunan bu görevlilerin; kilise kapısının üzerindeki, uzunluğu takribî on arşın kadar olan altın bir mahfaza içinde saklanan ve Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği haçtan arta kalan tahtalardan yapıldığına inandıkları bir haçın önünde secde etmeyen hiç kimseyi, kilisenin içerisine sokmadıklarını nakletmiştir.[619] Bazı kaynaklarda; İbn Batûta'nın Ayasofya'nın içerisine girmesi halinde, haçın önünde eğilmesi gerekeceğinden dolayı, bundan kaçındığı öne sürülmektedir.[620]

[618] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (12.03.2019).
[619] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 108.
[620] Bkz. Tahsin Koçyiğit, "İbn Battuta'nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülahazalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. IX, sy. I, Ocak 2009, s. 71 (Dipnot 68); Ross E. Dunn, *İbn Battuta'nın Dünyası*, Yeşim Sezdirmez (çev.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 190.

Atriumdan, yapının batı cephesinin tam ortasında yer alan üç kapı vasıtasıyla dış nartekse girilmektedir. Esasında bu kapıların yedi adet olduğu, ancak muhtelif tamirler sırasında dört tanesinin kapatıldığı bilinmektedir.[621] Her birinin üzeri çapraz tonozlarla örtülü dokuz bölümden oluşan, 5.75 m. derinliğindeki dış narteks bölümü, oldukça sade bir görünüme sahiptir.[622] Batı duvarının, güney ve kuzey uçlarında bulunan iki kapı; bu mekâna dik olarak konumlandırılmış, dikdörtgen planlı birer salona açılmaktadır ki bunlar da batı taraflarındaki kapılardan atriuma açılmaktadır.[623]

Çizim 46 Ayasofya Kilisesi planı ve makta'-i tûlânîsi.[624]

[621] Vaktiyle kapatılmış olan dört giriş açıklığı, günümüzde pencere şeklinde düzenlenmiş haldedir. Bugün de kullanılan ortadaki üç kapının kanatları ise; sonradan yenilenmiş olup, orijinal değildir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1453; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 104.
[622] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 14-15.
[623] Koçu, "Ayasofya", s. 1453.
[624] https://www.pallasweb.com/deesis/hagia-sophia-building-plans.html (12.03.2019).

Fotoğraf 233 Ayasofya’nın batı cephesine bakış.

Fotoğraf 234 Ayasofya’nın batı cephesinin üst kısmında bulunan pencerelerdeki haç motifi.

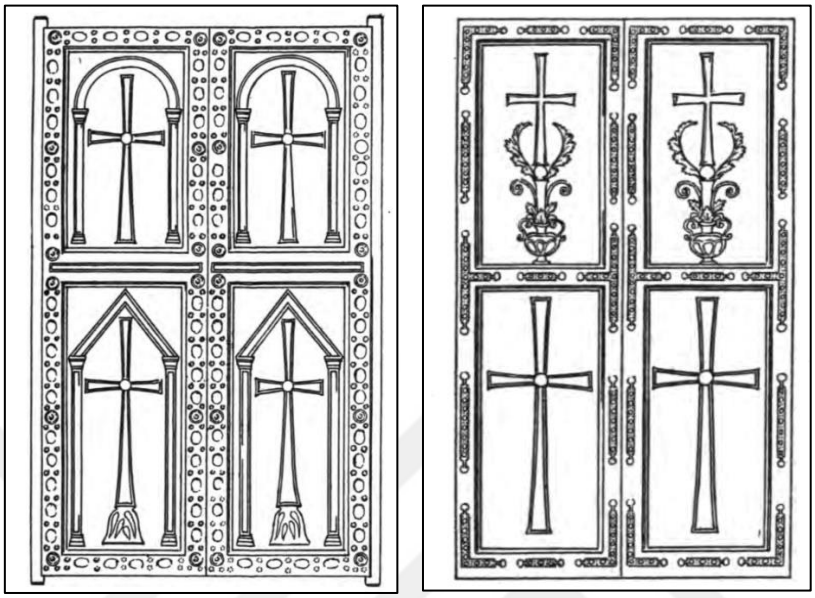
Fotoğraf 235 Ayasofya dış narteksinin güneyine doğru bakış.[625]

Dış narteksin doğusundaki taş söveli beş kapı vasıtasıyla, 9.55 m. derinliğindeki iç nartekse[626] ulaşılmaktadır. Diğerine göre daha yüksek olan bu kısım da kemerlerle birbirinden ayrılan çapraz tonozlu dokuz bölümden müteşekkildir. Oldukça zengin bir süslemeye sahip olan iç narteksin tonozları; Iustinianos zamanında, altın zemin üzerine işlenmiş geometrik motiflerden oluşan mozaiklerle tezyin edilmiş; duvar satıhları ise, ince mermer çubuklar ile birbirinden ayrılan renkli taş levhalarla kaplanmıştır. Ayrıca duvarların üst sınırında da kakma tekniğinde (opus sectile) yapılmış renkli bir friz ile dışarı taşkın derin oyuklarla bezenmiş ikinci bir friz, tüm mekânı çepeçevre dolanmaktadır.[627]

Narteksler arasındaki irtibatı sağlayan giriş açıklıklarına yerleştirilmiş olan beş kapı da Iustinianos dönemine aittir ve meşe ağacından yapılmış olup, üzerleri tunç levhalar ile kaplanmıştır. Çok güzel surette tezyin edilen bu kapılardan bilhassa en ortadaki büyük kapı ile bunun yanındakiler, günümüzde de orijinal vaziyetlerini kısmen korumaktadır. Bu kapıların satıhlarına, haç ve bir çanaktan çıkan bitki motifleri kabartma olarak işlenmiştir. En güney ve kuzeyde bulunanlar ise, eski görünümlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Ortadaki üç kapı 1958 senesinde temizlendiğinde;

[625] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/33.htm (11.07.2018).
[626] Van Nice'in ölçümlerine göre 60.90 m. genişliğinde olan iç narteksin derinliği ise, 11.64 m.dir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1452.
[627] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 14-16; Eyice, *Ayasofya-2*, s. 2; Koçu, "Ayasofya", s. 1452.

vaktiyle her birinin üzerinde de 22 karat altın yaldız bulunduğu tespit edilmiştir. 1678 senesinde Ayasofya'yı inceleme fırsatı bulan Grelot; mermer söveli olarak düzenlenen giriş açıklıklarına, üzerlerinde yonca yaprağı ile fleurdelise biçiminde haç motifleri bulunan, bronz ve bakırdan kapı kanatları takıldığını söylemiştir.[628]

Çizim 47 Narteksler arasındaki irtibatı sağlayan kapıların orijinal şeklini gösteren çizimler.[629]

Fotoğraf 236 Narteksler arasındaki irtibatı sağlayan kapıların günümüzdeki görünümü.[630] (Marburg)

[628] Koçu, "Ayasofya", s. 1452; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 15; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 65.
[629] https://www.pallasweb.com/deesis/inner-outer-narthex-hagia-sophia.html (12.03.2019).
[630] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/32.htm (11.07.2018).

Fotoğraf 237 İç narteksin güneyine doğru bakış.[631]

İç narteksin her iki yanında, dehliz[632] biçiminde uzanan birer mekân yer almakta; bunların sonunda da giriş kapıları bulunmaktadır. Kuzeydeki dehlizin nihayetindeki on basamaklı merdivenden, bahçeye açılan kapıya ulaşılmaktadır. Merdivenin hemen başlangıç hizasında, doğu duvarına doğru konumlandırılmış iki küçük basamaktan ulaşılan kapı ise, iç narteksin kuzeydoğu köşesine isabet eden ve yukarı kata çıkışı sağlayan rampaya geçit vermektedir.

[631] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/39.htm (11.07.2018).
[632] Gurlitt bu mekânlar için "hol" kelimesini kullanmaktadır. Bkz. Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha XXVI-XXVII.

Fotoğraf 238 İç narteksin kuzeyindeki dehlize bakış.

Fotoğraf 239 Galeri katına ulaşımı sağlayan rampalardan birinin görüntüsü.

İç narteksin güney tarafındaki dehlizin nihayetindeki diğer kapı ise, Bizans döneminde *Horologion Kapısı* olarak adlandırılmaktaydı. Dışarıda, dehlizin hemen batısında yani Ayasofya'nın güneybatısında; vakitleri gösteren ve mekanik olarak çalışmak suretiyle her saat başını, küçük bir kapağın açılarak içinden bir kuklanın dışarı çıkması suretiyle belirten bir saat olan *horologion*[633] yükseldiğinden dolayı, bu kapıya

[633] Eyice, "Ayasofya Muvakkithânesi", *DİA*, c. IV, 1991, s. 215. Bazı kaynaklarda, bir nevi muvakkithane vazifesi görmekte olan horologionun, vaktiyle imparatorların elbiselerini değiştirmelerine mahsus daireleri de ihtiva ettiği belirtilmektedir. Ayrıca bir makalede, burada bir su saatinin mevcut olduğu da söylenmektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1452.

mezkûr isim verilmişti. Eyice'nin aktardığına göre; X. yüzyılda Bizans'a esir olarak getirilen Harun b. Yahya, Ayasofya'nın bir köşesinde yükselen "*vakit gösterme aracı*"ndan kısaca bahsetmiştir.[634] Bazı törenlerde imparatorlar bu kapıdan kiliseye giriş yaptığından dolayı burası önemli bir geçit yeri olma özelliğine hâizdi ve "*Güzel Kapı*" ya da "*Vestibül*[635] *Kapısı*" olarak da adlandırılmaktaydı. Dehlize açılan söz konusu güneydeki giriş açıklığına yerleştirilmiş olan tunç kapı kanatları, İmparator Theophilos (829-842) tarafından 838 senesinde buraya konulmak üzere, Tarsus'ta bulunan Antik çağa ait bir pagan tapınağından getirtilmiştir ve M.Ö. II. yüzyıla tarihlenen bu kapı, Ayasofya'daki devşirme malzeme olarak kullanılan en eski mimarî eleman olma özelliğine sahiptir. Eyice'nin belirttiğine göre, İkonoklazma akımının en kuvvetli taraftarlarından olan mezkûr imparator; söz konusu parçaları, Ayasofya'ya değer vermekten geri kalmadığını ispat etmek amacıyla güney taraftaki bu girişe taktırmıştır. Günümüze kadar ulaşmış olan bu kanatların satıhları, kabartma biçiminde bitkisel ve geometrik motifler ile bezelidir. Ayrıca yine üzerlerinde, "*Tanrı ve İsa yardım etsin*" ibâresi ile bazı imparator isimleri görülmektedir.[636]

Söz konusu dehlizden iç nartekse açılan kapının üstündeki duvar yüzeyinde; bir taht üzerinde oturan ve kucağında da çocuk İsa'yı tutmakta olan Hz. Meryem ile sol tarafında, ona İstanbul şehrinin bir modelini takdim eden I. Konstantinos ve sağ tarafında da Ayasofya'nın modelini sunan Iustinianos'un resimlerinden müteşekkil mozaik bir pano bulunmaktadır. Altın zemin üzerine işlenmiş olan söz konusu mozaiğin buraya yapılmış olması da mezkûr girişin Bizans dönemindeki önemini vurgulamaktadır. Bunun, II. Basileios (976-1025) tarafından 986-994 yılları arasında gerçekleştirilen onarım sırasında yapıldığı düşünülmektedir.[637] Dehlizin doğusunda, yani iç narteksin güneydoğu köşesine isabet eden kısımda da galeri katına ulaşımı sağlayan diğer rampa bulunmaktadır. Buraya da yine doğu duvarının ortasında bulunan kapıdan ulaşılmaktaydı. Batı duvarında ise, horologiona açılan bir kapı yer almaktaydı.[638]

---

[634] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9.
[635] Vestibül burada, iç narteks ile söz konusu kapının arasındaki dehlizi nitelemektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1452.
[636] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9, 15; Koçu, "Ayasofya", s. 1453.
[637] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 15; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86. Detaylı bilgi için bkz. Eyice, *Ayasofya-2*, s. 9-11.
[638] Koçu, "Ayasofya", s. 1452.

Fotoğraf 240 İç narteksin güneyindeki dehlize bakış. En sonda, horologion kapısı görülmektedir.

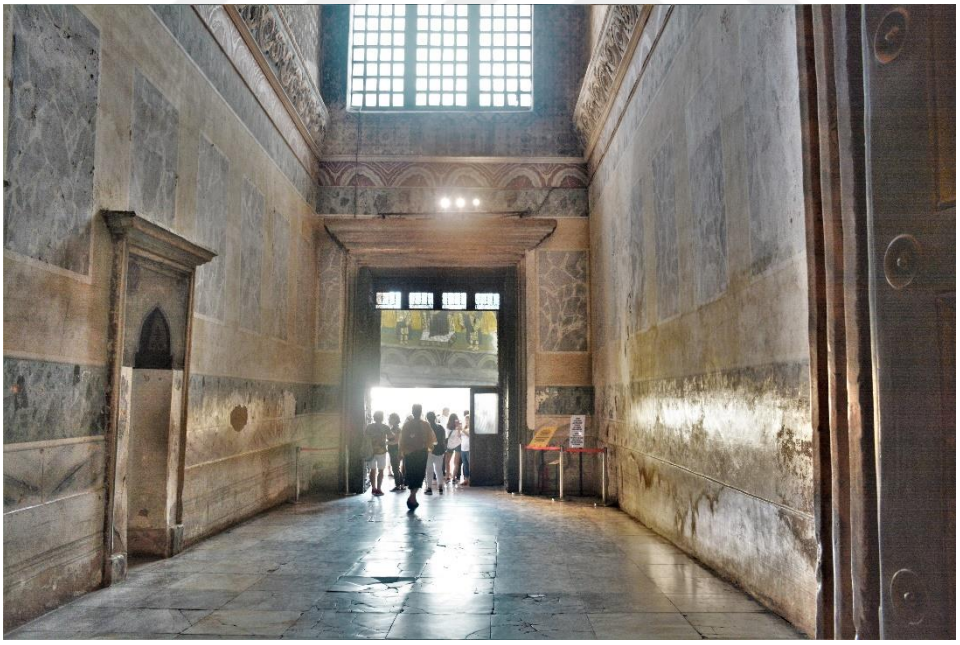

Fotoğraf 241 İç narteksin güneyindeki dehlizden, kuzey cihetine doğru bakış.[639]

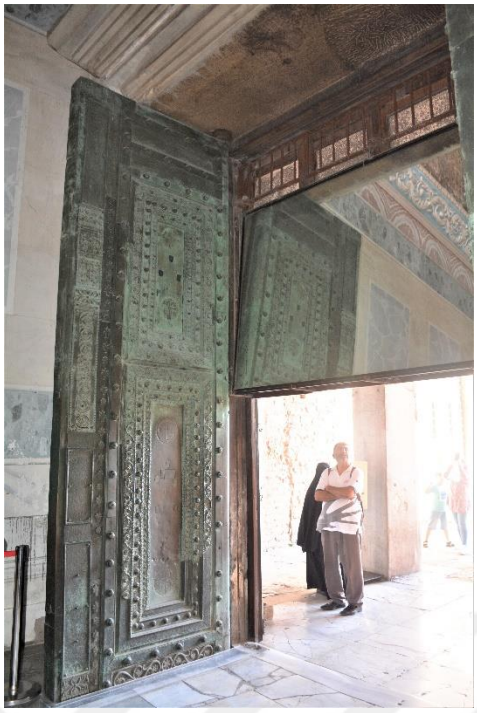
[639] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/34.htm (11.07.2018).

Fotoğraf 242 İç narteks ile güneyindeki dehliz arasında yer alan kapının üzerindeki mozaik pano.

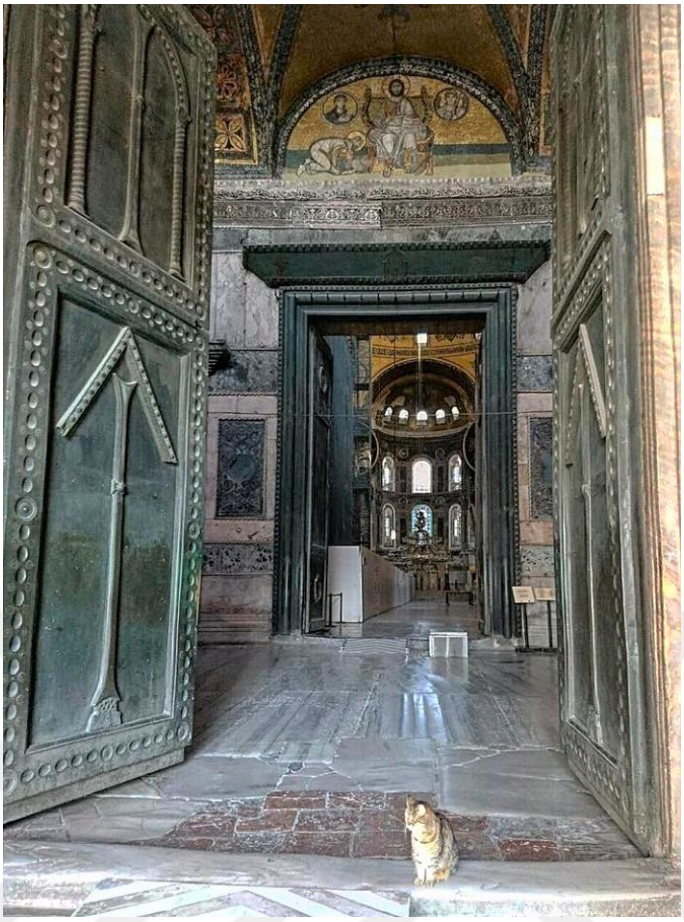
Fotoğraf 243 İç narteksin güneyindeki dehlizden, mâbedin buraya açılan giriş kapısına (horologion kapısı) doğru bakış.

Fotoğraf 244 Mâbedin güneyinde yer alan girişindeki bronz kapı kanatlarından biri.

İç narteksin her bir bölümünün doğusunda, kilisenin naosuna yani esas ibadet mekânına açılan birer kapı bulunmaktadır. Bu dokuz kapıdan ortada yer alan üç tanesi, imparator ile maiyetine aitti ve *İmparator Kapıları* olarak adlandırılmaktaydı. Yalnız imparatorun girişine mahsus olan ortadaki büyük giriş açıklığı, 7 m. yüksekliğinde;[640] bunun her iki yanında yer alanlar ise, söz konusu kapıdan daha alçak, fakat eşit ölçüdeki diğer altı kapıdan da daha büyük boyuttadır. Kuzey ve güneyde bulunan üçer kapı, basit bir surette yapılmıştır. Bunlardan güneydeki üç kapı halka; kuzeydeki diğer üç kapı ise, melce yani sığınacak yer arayanlara aitti. Büyük imparator kapısı, tunç sövelidir ve esasında bu çerçevelerin üzerinin, altın yaldızla bezeli olduğu bilinmektedir. Yanındaki diğer iki kapının söveleri ise, yeşil mermerdendir. Bunların her birinin üst sövelerinde, perde asmaya yarayan tunçtan yapılmış parmak şeklinde askılar bulunmaktadır. Naos ile irtibatı sağlayan tüm bu giriş açıklıklarına yerleştirilmiş olan kapı kanatlarının, Iustinianos döneminden kaldıkları bilinmektedir. Bunlar meşe ağacından yapılmış, üzerleri ise tunç levhalar ile kaplanmıştır. İmparator kapısının kanatlarının satıhları da vaktiyle altın yaldız ve gümüş levhalarla kapı iken, IV. Haçlı orduları tarafından sökülmüştür.[641]

[640] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr (15.03.2019).
[641] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 15; Koçu, "Ayasofya", s. 1443, 1445, 1452.

Fotoğraf 245 Dış narteksten, iç nartekse açılan ortadaki büyük kapıdan, naosa doğru bakış.[642]

Büyük imparator kapısının üst sövesi üzerine yatay biçimde konulan ve taç ya da başlık şeklinde nitelendirebileceğimiz, yine tunçtan yapılmış, sandık biçimindeki kısmın tam ortasında; iki sütunun taşıdığı bir kemer biçiminde tasarlanmış olan bir çerçeve içerisine alınan bir taht kabartması görülmektedir. Üst kısmına bir güvercinin indiği bu tahtın üzerinde yer alan, açık vaziyetteki kitabın sayfalarına; yine İoannes İncili'nden alınmış şu sözler işlenmiştir: "*Ben koyunların kapısıyım... Eğer bir kimse benden girerse, kurtulur, girer, çıkar ve otlak bulur.*"[643]

[642] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BS2yq1yhGaq (02.01.2018).
[643] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 15.

Fotoğraf 246 Büyük imparator kapısının üstündeki taht kabartması.[644]

İmparatorların, ortadaki büyük kapının eşiğinde secde ettikten sonra mâbedin içerisine girdikleri bilinmektedir. Mezkûr girişin üzerine de söz konusu durumu tasvir eden bir mozaik yapılmıştır.[645] Burada, bir taht üzerinde oturan Pantokrator (Kâinatın hâkimi) İsa'nın ayakları önünde eğilmiş halde olan bir imparator görülmektedir ki bunun VI. Leon (886-912) olduğu belirtilmektedir. Burada Hz. İsa'nın tuttuğu açık vaziyetteki kitabın sahifeleri üstünde; "*Size selâmet olsun*" ile "*Ben dünyanın nuruyum*" anlamlarına gelen ve İoannes İncili'nden alınmış olan iki cümle okunmaktadır. Altın zemin üzerine işlenmiş olan mozaiğin üst kısmında, her iki kenarda ise birer madalyon çerçeve içerisinde Hz. Meryem ile kilisenin koruyucusu Başmelek Cebrail'in tasvir edildiği tahmin edilmektedir.[646]

Fotoğraf 247 Büyük imparator kapısının üzerinde yer alan mozaik pano.

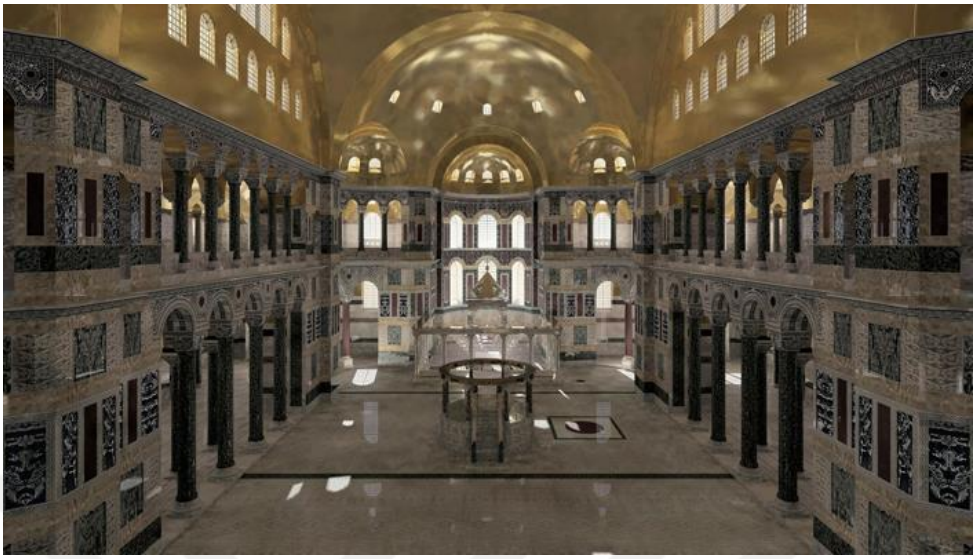
[644] https://www.pallasweb.com/deesis/collection-of-doors-in-hagia-sophia.html (15.03.2019).
[645] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 15.
[646] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 9. Bazı kaynaklarda, burada tasvir edilen imparatorun İmparator I. Basileios (867-886) da olabileceği belirtilmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86-87.

Ayasofya'nın esas ibadet mekânında, doğu-batı ekseni üzerinde ileriye doğru gelişen orta nef ile yan nefler; ikişer büyük pâye ve bunların aralarına yerleştirilmiş olan silindirik gövdeli dörder adet mermer sütun ile birbirinden ayrılmaktadır.[647] Van Nice tarafından yapılan ölçümlere göre, diğerlerine göre daha yüksek olan orta mekân 32,27 m., yan nefler ise 18,19 ve 18,70 m. enindedir.[648]

Uzun bir mekân olan orta nefin üzerini örtmek için tam orta kısma büyük bir kubbe, bunun doğusuna ve batısına ise birer yarım kubbe inşa edilmiştir. Söz konusu yarım kubbeler, aynı zamanda; ana kubbenin kasnağının üzerine oturduğu, 24.30 m. yüksekliğindeki dört büyük pâyeye[649] istinad eden dört büyük kemerin, böylesine bir ağırlığı karşılamaya yeterli olmamasından ötürü statik bakımdan husule gelen problemlerin çözümü noktasında da ayrıca bir öneme hâizdir. Zira, kubbenin doğu ve batı cihetlerindeki baskısı, bu yarım kubbeler sayesinde ikiye bölünmekte ve sonrasında da her birinin iki yanına yapılan birer eksedra[650] ile beraber, doğudakinin orta kısmında, bema tonozu ve devamında gelen apsis yarım kubbesi; batıdakinin orta kısmında ise, yapılan geniş bir kemer sayesinde üçe bölünmek suretiyle tazyik daha da azaltılmaktadır. Ayrıca bahsolunan üç birimin aralarında da birer pâye mevcuttur. Eyice'nin belirttiği üzere bu sistem; ana kubbe ağırlığının, doğu-batı ekseni üzerinde dağıtılarak beden duvarlarına kadar getirilmesini, oradan da zemine intikal ettirilmesini sağlamıştır. Ancak tüm bunlar da yeterli gelmemiş ve zaman zaman bahsi geçen iki cepheye de destekleyici payandaların yapılması gerekli görülmüştür. Ana kubbenin kuzey-güney ekseni üzerindeki baskısı ise; mimarların bazilika şemasını tamamen bozmak istememelerinden ötürü yarım kubbeler ile değil; yan neflerin çapraşık bir mimarî düzene sahip olmasına da neden olan sütunlar, kemerler ve tonozlar ile karşılanmıştır. Ancak söz konusu çözüm yolu başarılı olamamış ve kubbenin giderek tehlikeli bir hal alan tazyîki, ilerleyen süreçte yan beden duvarlarının çatlamasına ve her iki cihette yer alan taşıyıcı sütunların da dikeyliğini kaybetmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum, kuzey ve güney beden duvarlarının; dışarıdan, yapıya oldukça

[647] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 16.
[648] Koçu, "Ayasofya", s. 1448.
[649] Koçu, "Ayasofya", s. 1449.
[650] Exedra; Yunan ve Roma mimarisinde, duvar boyunca yükseltilmiş, yarı kubbeyle taçlandırılmış yarım daire biçimli bir mimarî girintidir.

hantal bir görünüm veren masif payandalar ile desteklenmesi mecburiyetini doğurmuştur.[651]

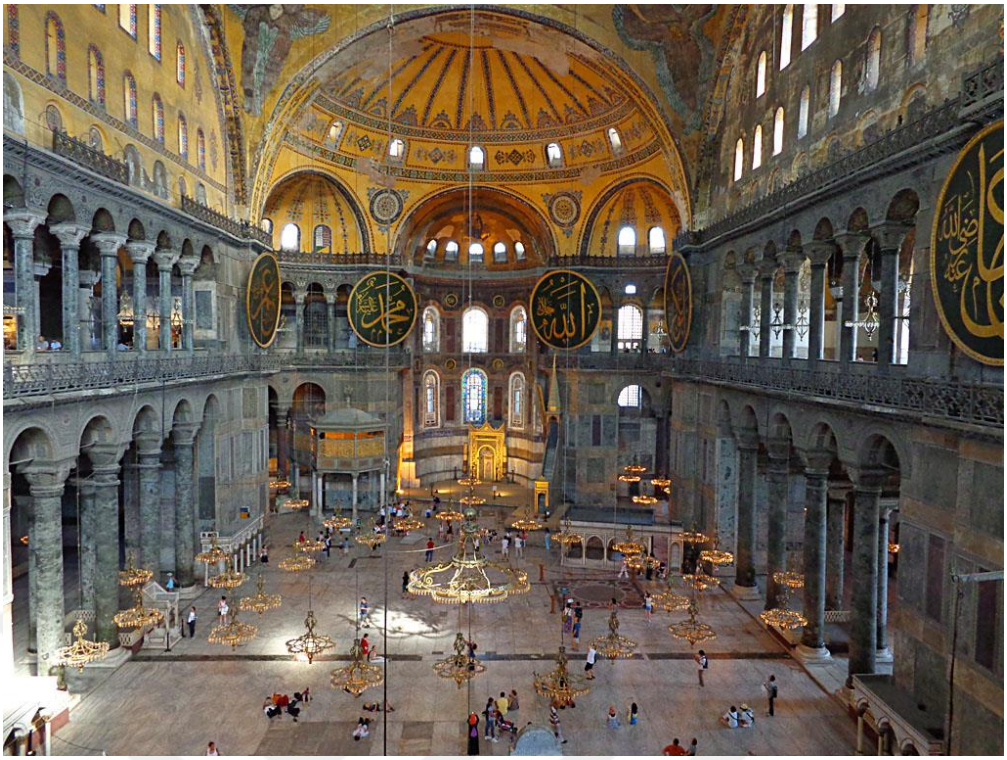

Çizim 48 Ayasofya Kilisesi'nin naosunu gösteren bir restitüsyon denemesi.[652]

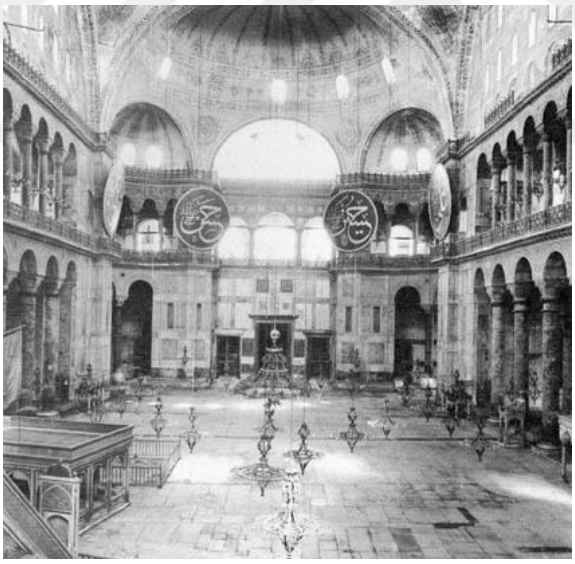

Çizim 49 Ayasofya Kilisesi'nin naosunu gösteren bir restitüsyon denemesi.[653]

[651] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 16-17, 20; Koçu, "Ayasofya", s. 1449; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85.
[652] https://www.pallasweb.com/deesis/nave-of-hagia-sophia.html (15.03.2019).
[653] https://www.pallasweb.com/deesis/sanctuary-of-hagia-sophia.html (15.03.2019).

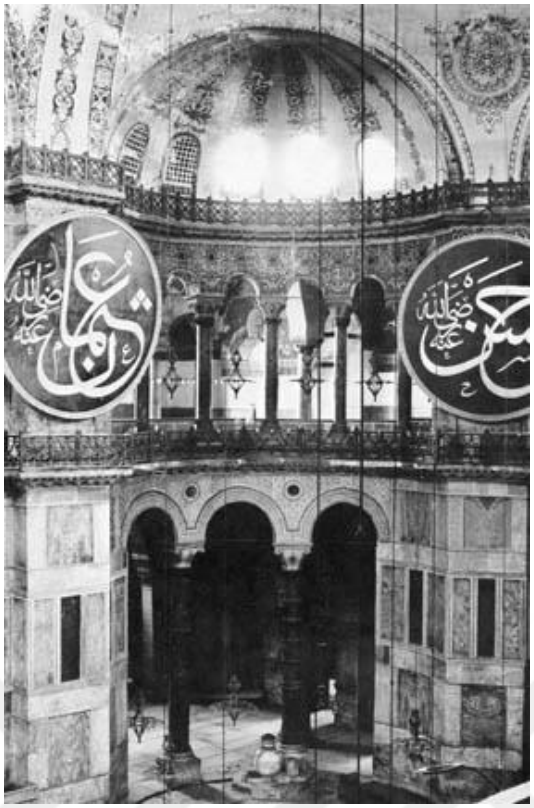

Fotoğraf 248 Ayasofya iç mekânının doğusuna bakış.[654]

Fotoğraf 249 Ayasofya iç mekânının batısına bakış.[655]

[654] https://www.pallasweb.com/deesis/nave-of-hagia-sophia.html (11.07.2018).
[655] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/58.htm (11.07.2018).

Fotoğraf 250 Ayasofya naosunda, güneybatı cihetindeki eksedra bölümüne bakış.[656]

Fotoğraf 251 Ayasofya iç mekânının güneyine bakış.[657]

[656] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/57.htm (11.07.2018).
[657] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1244912 (15.03.2019).

Fotoğraf 252 Ayasofya iç mekânının kuzeyine bakış.[658]

Dört kemer üzerine istinad eden ana kubbenin; ilk yapıldığında, kabuğu ile bingileri bir bütün halinde olacak şekilde tasarlandığı ve dolayısıyla da adeta rüzgârdan şişmiş bir yelken biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Eyice'nin belirttiğine göre; Roma mimarisinde örneklerine sıkça rastlanan söz konusu kubbenin, hem fazla yayvan ve basık olmasından hem de kasnağının bulunmayıp, direkt duvarlara oturtulması sebebiyle uyguladığı basıncın şiddetinden ötürü kısa bir süre sonra büyük bir bölümü yıkılmış; bunun yerine ise, eskisinden yaklaşık yirmi kadem yani 6,25 m. kadar daha yüksek ve geçişleri arslangöğüsleri ile sağlanan yeni bir kubbe inşa edilmiştir. Muhtelif dönemlerde birtakım zararlar görmüşse de yapılan tamirler sayesinde günümüze kadar varlığını devam ettiren ve zeminden yüksekliği yaklaşık 55 m. olan mezkûr kubbenin çapı, doğu-batı ekseninde evvelkine nispetle biraz daha küçüktür. Dolayısıyla da hafif elips biçiminde olan Ayasofya kubbesinin çapının ölçüleri, 31.24 m. ile 32.81 m. arasında değişmektedir.[659] Kırk kaburgaya hâiz kubbenin, alçak tutulan ve dışarıdan

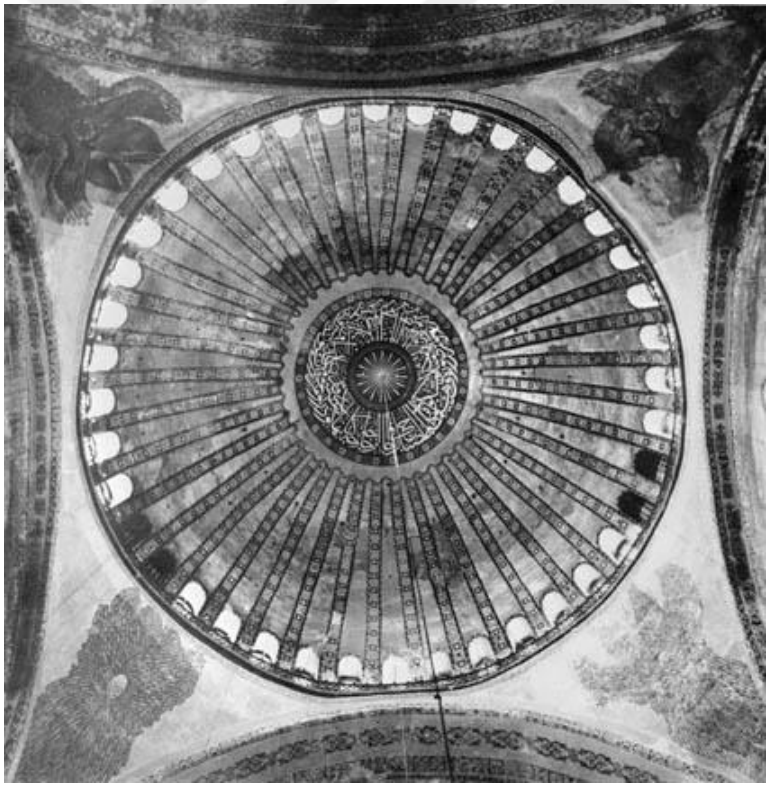
[658] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1244913 (15.03.2019).

[659] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 16; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Koçu, "Ayasofya", s. 1442, 1444, 1449. Wiener, yeni kubbenin eskisine nispetle otuz kadem yani takribi 6-7 m. daha yüksek yapıldığını zikretmekte; çapının ölçülerini de 32,7 m. ile 33,5 m. olarak vermektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86. Arseven ise, kubbenin 25 kadem yükseltildiğini söylemektedir. Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 69. Ayasofya kubbesinin çapı, Van Nice'ın ölçümüne göre; kuzey-güney ekseninde 31.877 iken, doğu-batı ekseninde 30.876 m.dir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1449. Ancak, 1990-1993 yılları arasında lazer metre kullanılarak yapılan ölçümlerde ise; ana kubbenin çapı, kuzey-güney doğrultusunda 34.709 m., doğu-batı doğrultusunda da 33.092 m. olarak tespit edilmiştir. Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 88.

küçük payandalarla desteklenen dairevî kesitli kubbe kasnağında, kırk adet pencere bulunmaktadır. Aynı zamanda ana kubbeyi de destekleyen yarım kubbelerin kasnaklarında ise beşer pencere mevcuttur.

Fotoğraf 253 Ayasofya ana kubbesinin güneydoğu cihetinden görünümü.[660]

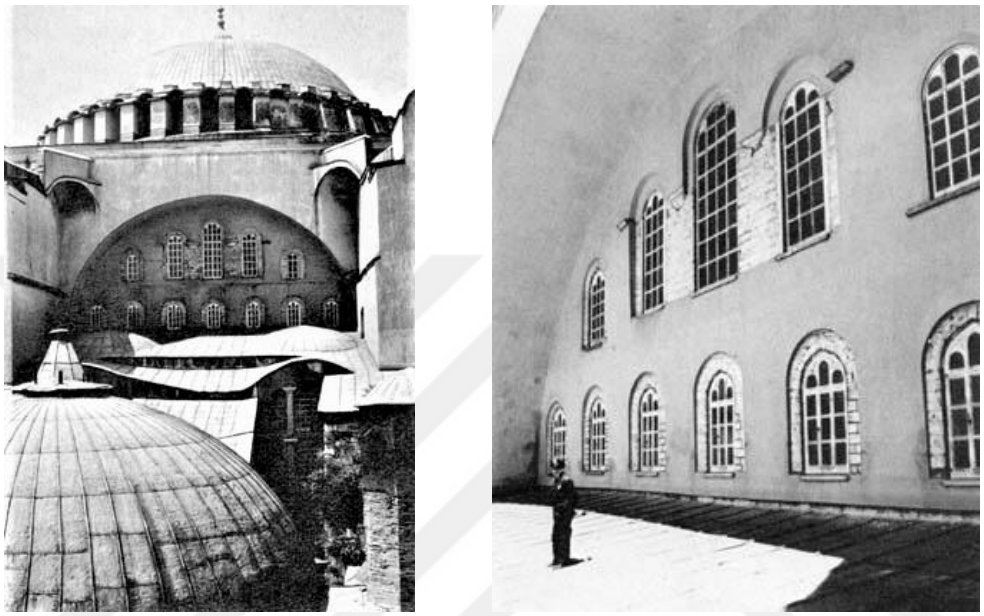

Fotoğraf 254 Ayasofya ana kubbesinin içten görünümü.[661] (Josephine Powell)

Orta nefin doğu ucunda, beşik tonozla örtülü bema ve onun devamında da dışarı taşkın vaziyetteki apsis bölümü yer almaktadır. İçeriden dairevî, dışarıdan ise üç

[660] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/29.htm (11.07.2018).
[661] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/40.htm (11.07.2018).

cepheli olan apsisin üst örtüsü içte yarım kubbe, dışta basık yarım koni biçimindedir ve bunun kasnağında da beş pencere açıklığı vardır. Eksedraların yarım kubbelerinde de pencereler açılmıştır. Yine orta nefin her iki yanındaki büyük kemerlerin içlerini kapatan üst duvarlara (tympanon) açılan iki sıra halindeki pencere dizileri de naosun aydınlanmasına büyük katkı sağlamaktadır ki bunlar iki tarafta da üstte beş, altta yedi olmak üzere toplam on iki tanedir.[662]

Fotoğraf 255 Solda, Ayasofya'nın kuzey tympanon duvarı.[663] Sağda ise, güney tympanon duvarı.[664]

Naos mekânında, yan neflerin üzerinde bulunan galeri bölümü; batı cihetinde, iç narteksin üzerinde yer alan galeri ile birleşmektedir.[665] Galerinin kuzey ve güney kolları; hem ana pâyeler ile bunların arasına yerleştirilmiş sütun dizileri, hem de alt kısımlarında bulunan sütunlar tarafından taşınmaktadır. Bu mekânların altında kalan bölümlerin üzeri, çapraz tonozlar ile örtülmüştür.

Galeri katına çıkış; yapının, kuzey ve güney beden duvarlarının batı köşesine, hariçten bitişen iki rampalı yol ile doğu duvarının kuzey ucuna isabet eden ve yine mabede dıştan bağlanan diğer bir diğer rampalı yol vasıtasıyla sağlanmaktadır. İç narteksin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerine isabet eden rampaların girişleri, mezkûr narteksin her iki yanında yer alan dehlizlerin doğu duvarında bulunmaktadır. Üst kata

---

662 Eyice, *Ayasofya-1*, s. 17.
663 https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/26.htm (11.07.2018).
664 https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/22.htm (11.07.2018).
665 Wiener yanlış bir bilgi olarak, batıdaki galeri katının hem iç hem de dış narteks üzerinde olduğunu söylemiştir. Halbuki batı galeri, yalnız iç narteksin üzerine isabet etmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85.

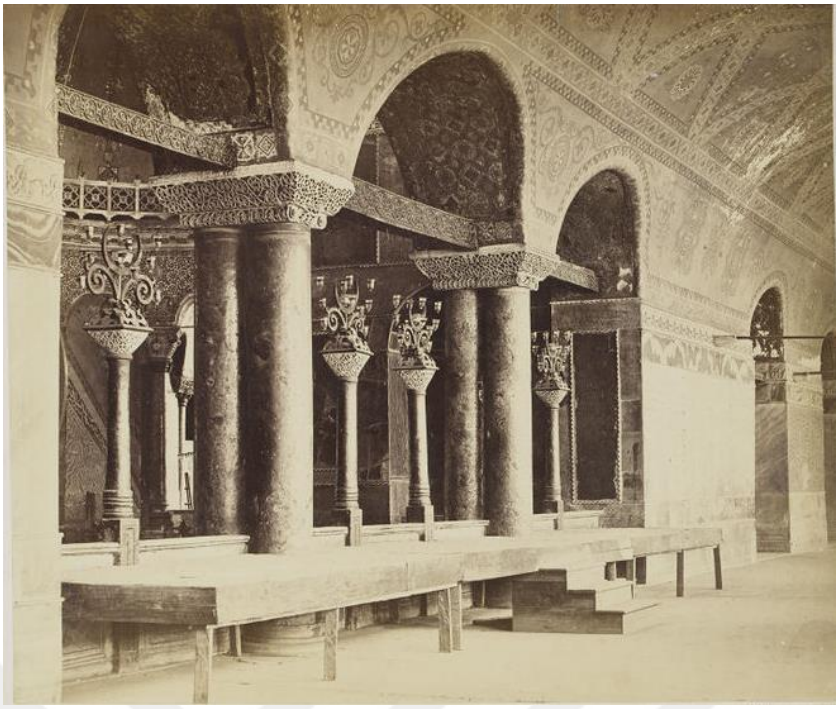
ulaşımı sağlayan üçüncü rampaya ise, kuzey nefin doğu ucundan ulaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda, kuzeydoğudaki rampanın simetriğinde de esasında aynı şekilde bir yol bulunduğundan bahsedilmekte; fakat güneydoğu cihetindeki bu rampalı yol ile güneybatıdakinin, binaya sonradan ilave edilen istinad duvarları ve minareler dolayısıyla kapatıldığı belirtilmektedir.[666]

Yapıyı üç yönden, "U" şeklinde kuşatan galerinin batı kolunun üzeri, boydan boya uzanan büyük bir beşik tonozla örtülüdür. Kaynaklarda buranın, imparatoriçe ile mahiyetine ve devlet büyüklerinin eşlerine ayrıldığı; kuzey galerinin ise, diğer kadınlara tahsis edildiği belirtilmektedir. Kadınlara mahsus olduğundan "*gynekaion*" olarak adlandırılan bu mekân, batı duvarında bulunan çok sayıdaki pencereden bolca ışık almaktadır. Orta bölüm, doğu cihetindeki, iki adet çifte sütuna istinad eden üç kemer gözü ile naosa açılmaktadır. Buranın zemin döşemesi, renkli taşlarla oluşturulan bir dörtgen ile sınırlandırılmıştır ve saray kadınlarına mahsustur. Dörtgenin doğusunda tam ortada yer alan, yeşil mermerden yapılmış daire biçimindeki bölüm ise imparatoriçeye aittir.[667]

Fotoğraf 256 Ayasofya'nın iç mekânından, batı cihetine bakış.[668]

[666] Koçu, "Ayasofya", s. 1453.
[667] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 20-21; Koçu, "Ayasofya", s. 1453; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87.
[668] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/Dw27eBDXcAAFLi2.jpg (15.03.2019).

Fotoğraf 257 Galerinin batı kolunu gösteren eski bir fotoğraf. Burada görülen merdivenli bölüm, Türk dönemine ait birilave olup; günümüzde mevcut değildir.[669]

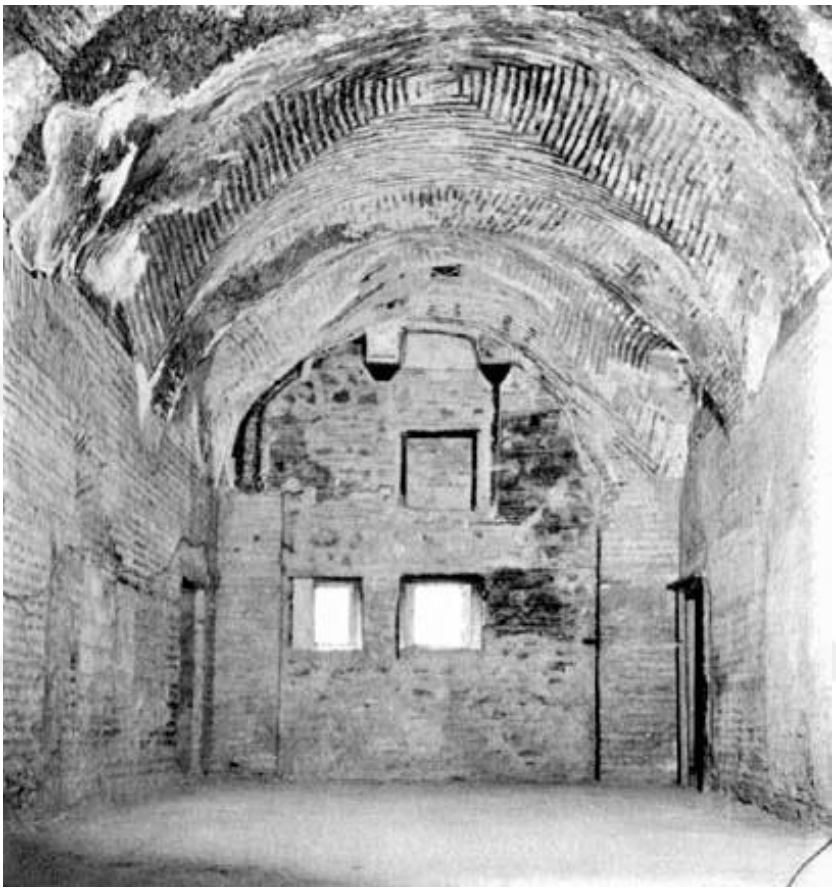

Fotoğraf 258 Batı galerinin kuzeyine doğru bakış.[670]

Gynekaion bölümünün güney ucunda yer alan kapının devamında birkaç tane oda mevcuttur.[671] Eyice; Osmanlı döneminde "*papaz odaları*" olarak adlandırılan bu mekânların, Bizans zamanındaki görevlerinin bilinmediğini söylemekle birlikte; buraya bağlı olan güneybatıdaki rampadan çıkıldığında, güney galeriye kolayca geçilebilmesine istinaden ve söz konusu galerinin de patriğin başkanlığındaki

669 http://collections.vam.ac.uk/item/O1280181/photograph/ (15.03.2019).
670 https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/74.htm (11.07.2018).
671 Kaynaklarda, güneybatı cihetinde bulunan rampanın son bölümünün, bir oda kazanmak amacıyla kaldırıldığı ve bunun yerine de bir merdiven yapıldığı zikredilmektedir. Söz konusu merdivenin nihayetinde galeriye girilmektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1453.

toplantılar için kullanılması hasebiyle, bahsolunan odaların patrik ve metropolitlere mahsus olduklarının anlaşıldığını da ayrıca belirtmektedir. Mezkûr araştırmacı bu odaların, kaynaklarda "*büyük ve küçük sekreton*"[672] olarak nitelendirilen yerler olduğunu düşünmektedir. Bu mekânların duvarları, imparator resimlerini de içeren fresk ve mozaiklerle tezyin edilmiştir.[673]

Fotoğraf 259 Ayasofya'nın güneybatısındaki giriş koridorunun üst katındaki odaya kuzeyden bakış.[674]

Güney galerinin batısındaki eksedra bölümünü geçtikten sonra ulaşılan kısımda, ortasında giriş açıklığı bulunan dikdörtgen şeklinde mermer bir bölme yer almaktadır. Yapının ilk inşa edildiği dönemden kaldığı bilinen ve galerinin, patrikhane mensuplarının toplantılarını gerçekleştirdikleri kesimini[675] ayıran bu bölmenin yüzeyi, ağaç ve tunç levhalar ile kaplanmış kapı kanatlarını taklit eder şekilde tezyin edilmiştir. Şöyle ki; giriş açıklığının her iki yanında, kapalı vaziyette olan çift kanatlı birer kapı

[672] Sekroton; Bizans döneminde, Patrikhâne'nin özel bir bölümünü teşkil eden ve bazı toplantılar ile törenlere sahne olan salonlara verilen isimdir. Bkz. Eyice, *Ayasofya-2,* s. 24.
[673] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 22.
[674] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/75.htm (11.07.2018).
[675] Kaynaklarda, güney galerinin ortasında yer alan mekânın dinî toplantıların yapıldığı yer olduğu; buranın doğusundaki bölümün ise, imparatorlara mahsus olduğu zikredilmektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1453.

figürü görülmektedir. Eyice'nin belirttiğine göre esasında; her bir kanadının üzerindeki üst üste yerleştirilmiş beşer adet tablanın satıhlarına, muhtemelen dinî içerikli konuları ihtiva eden küçük kompozisyonlar işlenmiş olmalıdır. Günümüzde bunlardan sadece bazılarında bulunan, bitki ve balık gibi semboller kalmıştır.[676] Dinî toplantıların yapıldığı bahsi geçen mekânda gerçekleşen 1166 Konsili'nde alınan kararlar, İmparator Manuel Komnenos (1143-1180) tarafından mermer levhalara kazıtılarak, dış narteksin duvarına asılmıştır. Bazı kaynaklarda bunların, Ayasofya'ya girenlere göre sol tarafta ve en nihayette bulunduğu belirtilmektedir.[677]

Fotoğraf 260 Güney galerinin batısında yer alan mermer kapı.[678] (Pascal Sebah, 1875)

[676] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 22. Bazı kaynaklarda bu bölmenin "*cennet ve cehennem kapısı*" olarak isimlendirildiği mukayyettir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1453.
[677] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 10; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 88; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 158.
[678] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BmiMLC0FPAv (15.03.2019).

Fotoğraf 261 Güney galerideki mermer kapının arkadan görünüşü.[679]

Fotoğraf 262 Güney galeride yer alan mermer kapının, günümüzdeki görünümü.

Güney galeride, söz konusu mermer bölme geçilince hemen sağ tarafa isabet eden payandanın içerisine, küçük bir şapel yapılmıştır. Bu karanlık küçük hücre; güya fetih esnasında, Ayasofya'da son âyini yöneten papazın içinde kaybolduğu efsanesine konu olan yerdir. Buranın duvarları da mozaiklerle süslüdür.[680]

[679] https://www.pallasweb.com/deesis/collection-of-doors-in-hagia-sophia.html (15.03.2019).
[680] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 22.

Fotoğraf 263 Güney galeriden ulaşılan küçük şapelin girişi.

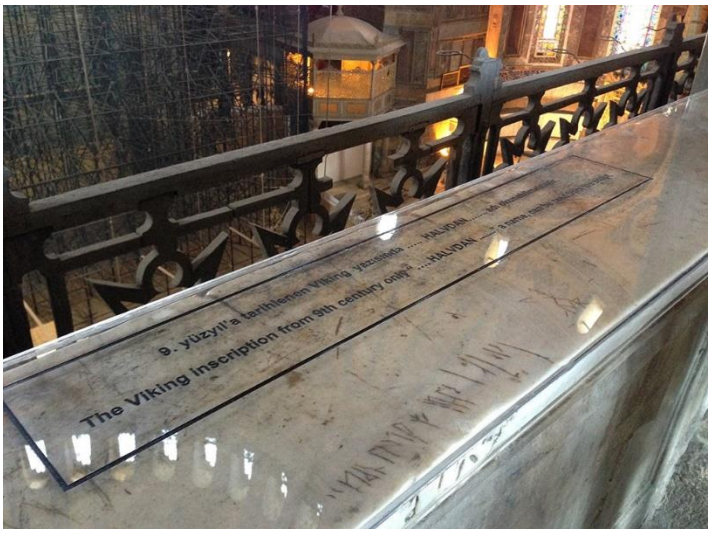
Bugün güney galerinin tam ortasındaki geniş salonun güneydoğu köşesinde, mermer döşeme üzerinde görülen yazılı taşın; 1204 yılında IV. Haçlı ordusuyla beraber İstanbul'a gelen ve şehrin Bizanslılardan alınması için çok uğraşan, Venedik doju Henricus Dandolo'nun mezarına işaret ettiğine inanılmaktadır. Ancak, 1205 senesinde burada öldüğü bilinen söz konusu şahsın ismini ihtiva eden bu mezar taşının altında hiçbir şey bulunamamıştır. Üzerindeki yazının; 1847-1849 yılları arasında gerçekleştirilen onarım sırasında, aynı zamanda bir İtalyan milliyetçisi de olan mimar Gaspare Fossati tarafından, Dandolo'nun hatırasını yaşatmak amacıyla, sembolik bir mezar yeri uydurmak için bu taşın üzerine kazınıp, mevcut yerine konulduğu ileri sürülmektedir. Zira, Haçlı mezâlimi sonrasında Latinlere karşı büyük düşmanlık besleyen Bizanslıların; 1261 senesinde şehri onlardan geri aldıktan sonra, can düşmanları olan Dandolo'nun mezarını ve kitâbesini Ayasofya'nın içerisinde bırakmaları mümkün gözükmemektedir.[681]

[681] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 11, 22; Koçu, "Ayasofya", s. 1453.

Fotoğraf 264 Venedik doju Henricus Dandolo'nun mezarına işaret ettiğine inanılan mezar taşı.

Galeri bölümü; iç ve dış satıhları işlenmiş olan mermer korkuluklar ile sınırlandırılmıştır. Burada dikkat çeken bir özellik de kemerlerin arasında yer alan ağaç gergi kirişlerin görünen yüzeylerinde; oyma olarak işlenmiş, VI. yüzyıla ait motiflerin bulunuyor olmasıdır. Güney galerideki korkuluğun üstündeki dirsekliğin yüzeyinde, Bizans döneminde buraya gelen bir Viking tarafından buraya kazınmış olan bir yazı görülmektedir.[682]

Fotoğraf 265 Güney galerinin mermer korkuluğunun üzerinde bulunan ve bir Viking'e ait olduğu tespit edilen yazı.[683]

Ayasofya ilk inşa edildiğinde kemerlerinin ve tüm üst örtüsünün mozaiklerle kaplandığı bilinmekle beraber; söz konusu süslemenin, figürlü kompozisyonları da

[682] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 20.
[683] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/içmayasofyada-viking-yazısı (15.03.2019).

içerip içermediği konusunda kesin bir malumat yoktur. Ancak yapılan araştırmalarda, mezkûr dönemde figürlü mozaiklerin bulunduğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Şayet varsa da bunlar İkonoklazma cereyanı sırasında tahrip edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla günümüze kadar ulaşan figürlü mozaiklerin tamamı söz konusu akım sonrasına aittir. Eyice'nin aktardığına göre Pavlos Silentiarios, ana kubbenin ortasını yalnızca büyük bir haç motifinin süslediğini bildirmiştir.[684] Bilinmeyen bir dönemde, muhtemelen ikonoklazma akımı sonrasında ise buraya bir Hz. İsa mozaiği işlenmiştir. Eyice'nin belirttiğine göre, bu mozaik 989 senesinde bozulmaya başlamış, 1346'da ise tamamen dökülmüştür. Akabinde, V. İoannes Palaiologos (1341-1391) döneminde gerçekleştirilen 1350'li yıllardaki tamiratta buraya, 11 m. çapındaki bir madalyonun içinde bulunan büyük bir Pantokrator İsa mozaiği yapılmıştır. Ana kubbeyi taşıyan doğudaki büyük kemerin de mezkûr dönemde bazı mozaiklerle tezyin edildiği bilinmektedir. Bunlar da kubbedeki mozaik gibi günümüze ulaşamamış olsa da Fossati tarafından çizilmiş krokileri mevcuttur. Arslangöğüslerinde ise, kerubim (serafim) olarak isimlendirilen melek figürleri işlenmiştir[685]

Çizim 50 Ayasofya'nın kilise olduğu dönemde, ana kubbesinin ortasında bulunduğu bilinen mozaiğin tahmini çizimi.[686]

[684] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 2.
[685] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 26; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91.
[686] https://www.pallasweb.com/deesis/dome-of-hagia-sophia.html (15.03.2019).

Apsis yarım kubbesinde; altın bir zemin ortasındaki, değerli taşlarla süslü bir taht üzerinde oturan ve kucağında da çocuk Hz. İsa'yı tutan Hz. Meryem'in (Theotokos) tasvir edildiği mozaik bulunmaktadır. Apsisin büyük kemerinde de yine altın zemin üzerine mozaiklerle işlenmiş olan ve "*sahtekârların bir vakit burada bozdukları resimleri, salih imparatorlar yeniden yaptırdılar*" ibaresini ihtiva eden bir yazı mevcuttu. Burada "sahtekârlar" kelimesiyle, İkonoklazma akımını (726-842) savunanların kastedildiği anlaşılmaktadır. Eyice, bu yazıdan ve Patrik Photios'un 29 Mart 867'de yaptığını söylediği konuşma esnasında, apsisteki Theotokos resminin yeniden yapılmış olmasından bahsetmesinden hareketle; bu mozaiğin, tasvir kırıcı akımın sona ermesinin akabinde, şimdiki görünüşü ile tamamlanmış olduğunu düşünmektedir. Günümüzde yalnızca baş kısmından üç, sonundan ise dokuz harfi görülebilen söz konusu yazının tamamı; mezkûr araştırmacının aktardığına göre, Konstantinos Kephalas tarafından yazılmış olan *Anthologia Palatina* adı verilen derlemede mukayyettir.[687]

Bemanın üzerini örten beşik tonozun iki ucunda, altın zemin üzerinde birer Başmelek mozaiği yer almaktaydı. IX. yüzyıl sonlarında yapıldıkları tahmin edilen mozaiklerden güneydeki Cebrail (a.s.)'i, kuzeydeki ise Mikail (a.s.)'i tasvir etmekteydi. Günümüzde, güney cihetindeki hemen hemen tamamıyla mevcutken, diğerinin sadece kanadının ucu kalmıştır.[688]

[687] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 12, 14. Wiener de apsisdeki büyük Theotokos mozaiğinin, III. Mikhail'in (842-867) imparatorluğunun son yılına doğru yapımının bitirildiğini belirtir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87.
[688] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 14.

Fotoğraf 266 Ayasofya'nın apsis yarım kubbesinde yer alan mozaik.

Tympanon duvarlarının satıhlarında da birkaç sıra halinde düzenlenmiş olan mozaikler bulunmaktadır. Ayrıca her iki duvarda, en üstte ve iki pencere dizisi arasındaki kısımda, boydan boya uzanan yazılar mevcuttur. Ancak günümüzde bunların sadece birkaç harfi görülebilmektedir. Eyice'nin aktardığına göre mezkûr yazılarda, genel itibariyle "*Bu, dünyanın gözbebeği olan yapının, bazı talihsizliklere uğradıktan sonra, Tanrı'nın koruyuculuğu altında ihya olduğu, zamanın bu benzersiz yapıyı yıkmak istediği fakat bizim yardımımızla bunun önlendiği*" anlamına gelen, oldukça çapraşık ve süslü bir ifade yer almaktadır. Alttaki pencere sıralarının başlarında, Tevrat peygamberlerinin resimlerinin bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu pencerelerin alt kısmındaki yedişer nişin içlerine, azizler arasına girmiş kilise büyüklerini tasvir eden mozaikler yapılmıştır ve her bir figürün iki yanında da o kişilerin isimleri yazmaktadır. Bunlardan sadece kuzey duvardakilerden üç tanesi, Fossati tarafından ortaya çıkarılarak krokileri çizilmiş; ayrıca W. Salzenberg'in kitabında da bazıları renkli olarak yayınlanmıştır.[689]

[689] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 15.

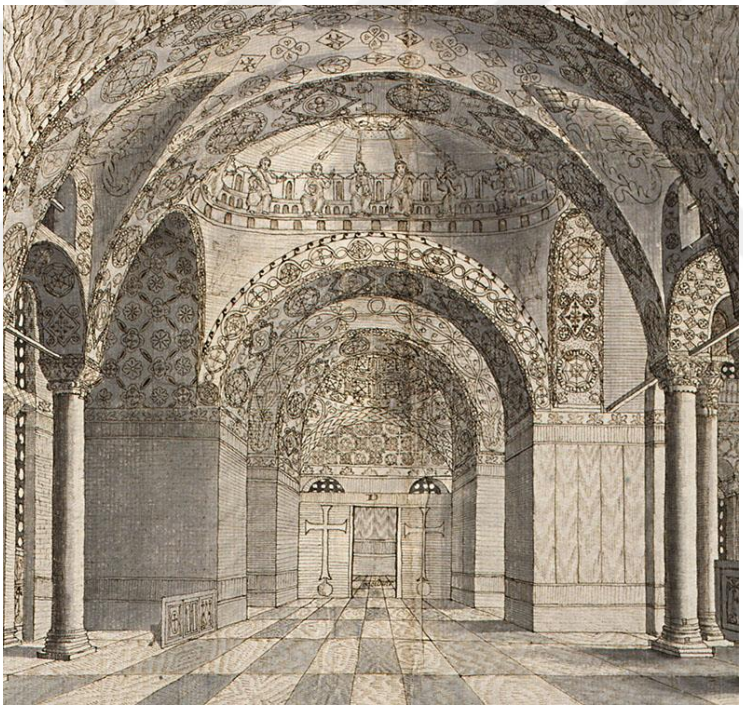
Çizim 51 Ayasofya naosunun güneyini gösteren bir restitüsyon denemesi.[690]

Güney galerinin orta bölümündeki geniş mekânın batı duvarında, "*Deisis*" kompozisyonunu ihtiva eden büyük bir mozaik pano yer almaktadır. Burada; Hz. Meryem ile Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahya)'un, mahşer günü Hz. İsa'dan tüm insanlık için yardımcı olmasını diledikleri bir sahne tasvir edilmiştir. Tam ortada, bir elinde ciltli bir kitabı tutan Hz. İsa ve sağında Hz. Meryem, solunda ise Ioannes görülmektedir. Genellikle bu mozaiğin XII. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Yarıya kadar bozulmuş olması, hemen yanındaki pencereden gelen havanın etkisinden olduğu düşünülmektedir. Alt kısmındaki tahribat ise muhtemelen insanlar tarafından yapılmış olmalıdır.[691]

[690] https://www.pallasweb.com/deesis/picturegallery.html (15.03.2019).
[691] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 15-16.

Fotoğraf 267 Güney galeride yer alan "Deisis" mozaiği.

Çizim 52 Güney galeri bölümünün orijinal tezyinatını gösteren çizim.[692] (Cornelius Loos, 1710)

Güney galerinin, bema tarafına dönen doğu ucunda yer alan pencerenin iki yanında da birer mozaik pano bulunmaktadır. Soldakinde, tam ortada bir taht üzerinde oturan ve bir eliyle Kutsal Kitabı tutan Hz. İsa'nın; sağ tarafında bir imparatoriçe, diğer yanında ise her iki yanında bir imparator tasvir edilmiştir. Burada imparator ve eşinin, kutsal bir günde kiliseye yaptıkları para bağışı anlatılmaktadır. İmparator iki eliyle bir

[692] https://www.pallasweb.com/deesis/south-galllery-of-hagia-sophia.html (15.03.2019).

para kesesini; imparatoriçe ise, bağışı belgeleyen kâğıt tomarını tutmaktadır. Ancak bunların kimliği noktasında birtakım ihtilaflar bulunmaktadır. Şöyle ki, her ne kadar başları üstünde yer alan yazılardan; imparatoriçenin, VIII. Konstantinos (1025-1028)'un kızı Augusta Zoe, imparatorun ise onun üçüncü kocası olan IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) olduğu öğrenilse de mezkûr figür ve yazılar dikkatle incelendiğinde, erkeğin adının iki yerde de kazınmış olduğu ve bugün de görüldüğü gibi bozuk bir şekilde yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca imparatorun baş kısmının da kazınarak, yerine mevcut portrenin işlendiği görülmektedir. Tüm bunlardan hareketle, burada esasında başka bir imparatorun portresinin bulunduğu; ancak bunun, adıyla beraber sonradan değiştirildiği tespit edilmektedir. Sol taraftakinin alt kısmında eksiklikler vardır. Dikkatle incelendiğinde kadının da baş kısmının değiştirilmiş olduğu fark edilmesi, muhtelif iddiaların da ortaya atılmasına sebep olmuştur. Eyice'nin belirttiğine göre bu mozaik de yaklaşık olarak XI. yüzyıla ait olarak kabul edilebilir.[693]

Fotoğraf 268 Güney galerinin doğusunda yer alan mozaik.

Söz konusu pencerenin sağ tarafında yer alan diğer mozaik panoda ise, İmparator II. Ioannes Komnenos (1118-1143) ile Macar asıllı olan karısı Eirene ve oğulları Alexios tasvir edilmektedir. Tam ortada, ayakta duran ve kucağında Hz. İsa'yı tutan Hz. Meryem görülmektedir. İmparator ile karısının başları üstünde, isimlerini de ihtiva eden bir yazı bulunmaktadır. Oğullarının portresi ise, panonun yanında yer alan çıkıntılı payenin bir sathına işlenmiştir.[694]

[693] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 22; Eyice, *Ayasofya-2*, s. 18-19.
[694] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 20.

Fotoğraf 269 Güney galerinin doğusunda yer alan mozaik.

Kuzey galeride de kubbe kemerini taşıyan doğu cihetindeki ana payenin içinde İmparator Aleksandros (912-913) mozaiği görülmektedir. Eyice; X. yüzyıl başlangıcına tarihlendirilen[695] bu portrenin, böylesine kuytu ve karanlık bir kemer aralığına işlenmiş olmasına bir anlam verilemediğini söylemektedir.[696]

Naos mekânında; yan neflerin üzerini örten tonozların satıhları, altın zemin üzerine tezyinî mozaiklerle kaplanmıştır.[697] Galerinin tavanları da mozaiklerle kaplanmıştır ki güney kolunda bulunanlardan bazılarının kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.[698]

Batı galerinin güney ucundaki, *papaz odaları* ismiyle nitelendirilen mekânların duvarlarında da üzerleri hiçbir zaman kapatılmamış olan bazı mozaikler mevcuttur. Ancak küçük sekretondaki resimlerin, tasvir kırıcı akım döneminin patriği Niketas tarafından kazındığı bilinmektedir. Büyük sekretonun batı galeriye açılan kapısının üstündeki alınlıkta ise, bir Deisis kompozisyonu yer almaktadır. Diğer kısımlarında ise, aziz resimleri mevcuttur. İkonoklazma dönemi sonrasında, 850-860

[695] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87.
[696] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 22.
[697] Bazı kaynaklarda, bunların muhtemelen binanın ilk inşası sırasında yapıldığı ve üzerlerinde sadece haç motifleri bulunduğu için de ikonoklastlar tarafından tahrip edilmeyerek günümüze kadar geldiği belirtilmektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1452.
[698] Koçu, "Ayasofya", s. 1453.

senelerine doğru yapıldıkları düşünülen tüm bu figürlü mozaikler; zaman içerisinde yıprandığından dolayı, günümüze sadece kalıntıları ulaşabilmiştir.[699]

Fotoğraf 270 Papaz odası olarak adlandırılan bölümden galeriye açılan kapının üzerinde yer alan "Deisis" mozaiği.[700]

Ayasofya'nın inşa edildiği ilk andan itibaren, statik bakımdan olan yetersizliğinin yol açtığı sorunları giderebilmek için muhtelif zamanlarda çeşitli müdahalelerde bulunulması gerekmiş ve mâbed gerek Bizans gerekse de Türk devrinde, beden duvarlarına dışarıdan eklenen büyük destek payandalarının muâvenetiyle günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Bu anlamda bilinen ilk ekleme, Latin istilası sonrasında batı beden duvarı önüne yaptırılan dört büyük destek payandasıdır. Bazı araştırmacılar bu takviyelerin, İmparator VIII. Mihail'in rahip ve mimar Ruçhas'a yaptırdığı tamirat esnasında ilave edildiğini düşünmekteyken; bazısı da I. Basileios'un onarımına ait olabileceğini bir ihtimal olarak zikretmektedir. Daha sonra 1317 senesinde II. Andronikos (1282-1328) tarafından gerçekleştirilen geniş kapsamlı onarım sırasında, ana kubbenin de baskısıyla muhâtaralı bir hal alan doğu ve kuzey beden duvarları, payandalarla takviye edilmiştir.[701] Eyice; kuzeydeki yan nefin,

[699] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 22; Eyice, *Ayasofya-2*, s. 24-25; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87.
[700] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BGwf4GNEipt (03.02.2018).
[701] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 11; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 89; Koçu, "Ayasofya", s. 1445, 1450; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 87; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 75.

bu cihetteki cepheye bitiştirilen çok kalın payandalar sebebi ile pencereleri kapandığından dolayı, karanlık ve önemsiz bir mekân halini aldığını belirtmektedir.[702]

Ahşap olarak inşa edilmiş olan ilk iki kilisenin yandığı dikkate alınarak, günümüze ulaşan üçüncü Ayasofya binasında ahşap malzeme kullanmaktan mümkün olduğu ölçüde kaçınılmış ve taş ile tuğla malzeme tercih edilmiştir. Oldukça kuvvetli olduğu bilinen Bizans harcı ile birbirine raptedilmiş tuğlalarla inşa edilen yapının, taşıyıcı sisteminde ve duvar ile zemin kaplamalarında ise, taş kullanılmıştır. Ayrıca ahşap malzemeden yapılan kapılar da yine yanma tehlikesine karşın bronz levhalar ile kaplanmıştır. Yapıdaki diğer bir ahşap malzeme olan gergiler ise, günümüze kadar gelmiştir. Kullanılan tuğlaların üzerinde; yapıldıkları atölyeleri gösteren Magale, Ekklisios veya Mamas, Domonos, Tifon, Presbiteres, Manos, Konstantinopolis isimlerini muhtelif biçimlerde taşıyan damgalar mevcuttur.[703]

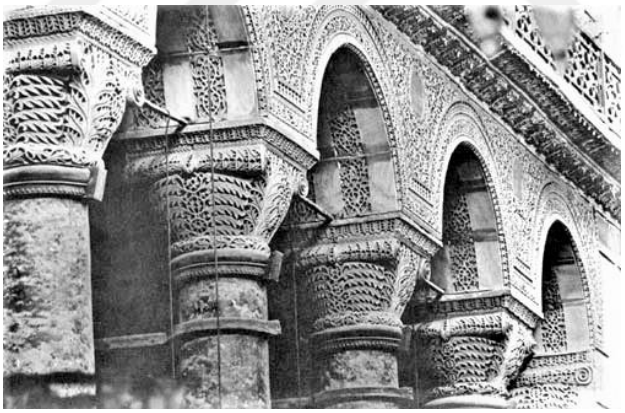
Ayasofya'nın inşasına büyük önem veren İmparator I. Iustinianos, burada kullanılmak üzere, maiyetinde bulunan yerlerdeki kadîm harabelere ait çok sayıda mimarî parçayı İstanbul'a getirtmiştir. Bunlar arasında; Mısır'daki Heliopolis'ten gönderilen sekiz tane büyük kırmızı porfir sütunun yanı sıra, Ephesos'daki (Efes) Artemis Tapınağı'ndan, Kyzikos'daki (Kapıdağ Yarımadası) Zeus Tapınağı'ndan, Lübnan'daki Ba'lebek'ten ve günümüzde Yunanistan sınırları dâhilinde bulunan Teselya'dan gönderilen mütenevvî sütunlar ile genellikle uzak mesafelerdeki maden ocaklarında çıkartılan muhtelif cins ve renkteki taşlar bulunmaktaydı. Örneğin; Eğriboz Adası'ndan yeşil somaki, Afyon civarındaki Synnada'dan pembe mermer, Kuzey Afrika'dan da sarı mermer, Marmara Adası'ndan ise beyaz mermer getirilmiştir.[704] Ayrıca ikinci kilisenin yıkıntılarının tesviyesi sırasında, iyi durumda olan parçalar da yerlerinden sökülerek yeni yapıya dâhil edilmiştir.[705]

Naosta, orta nefi yan mekânlardan ayıran pâyelerin arasına yerleştirilmiş olan sütunların, zengin bir şekilde bezenmiş oldukları müşahede edilmektedir. Eyice'nin belirttiğine göre; kuvvetli bir gölge-ışık etkisine sahip olacak şekilde tasarlanmış olan bu başlıklar, eski iyon tarzındaki gibi volütlü olmanın yanı sıra sepet biçiminde yeni bir

[702] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 20.
[703] Koçu, "Ayasofya", s. 1440; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 58-60, 86.
[704] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 8; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86; Koçu, "Ayasofya", s. 1440, 1450.
[705] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 85.

tip de meydana getirmiştir. Ayrıca akantus yapraklarının ortasında yer alan madalyonların içerisine ise, İmparator Iustinianos ile karısı Theodora'nın adının baş harflerini içeren monogramlar işlenmiştir. Zaman içerisinde yıpranan bu sütunlar, madenden kalın çemberlerle desteklenmiştir.[706]

Ayasofya'nın iç mekânında, duvar yüzeyleri ve taşıyıcı ana pâyeler, birtakım şekiller meydana getirecek biçimde yerleştirilmiş damarlı mermerler ve renkli taşlardan müteşekkil cilalı levhalar ile kaplanmıştır. Ayrıca bunlardan bazılarının içerisine, yunus balığı gibi birtakım motifler işlenmiştir. Sütunları birbirine bağlayan kemerlerin aralarındaki duvar satıhlarında ise, kakma tekniğinde yapılmış zengin bir tezyinat görülmektedir. Naosun zemini, günümüzde dikdörtgen şeklinde büyük beyaz mermer levhalar ile kaplanmış vaziyettedir. Ancak Eyice'nin aktardığına göre; bunların yapının esas tabanı olmadığı, 1947-1950 seneleri arasında gerçekleştirilen kazılarda anlaşılmıştır. Orta sahnın zeminin güneydoğusunda, kare bir alanın içerisine renkli taşlardan daireler kesilmek suretiyle oluşturulmuş bir süsleme mevcuttur. Kaynaklarda "*Omphalos*" olarak adlandırılan bu yerin, Bizans'ın son zamanlarında imparatorların taç giyme merasimi sırasında durdukları mahal olduğu belirtilmektedir.[707]

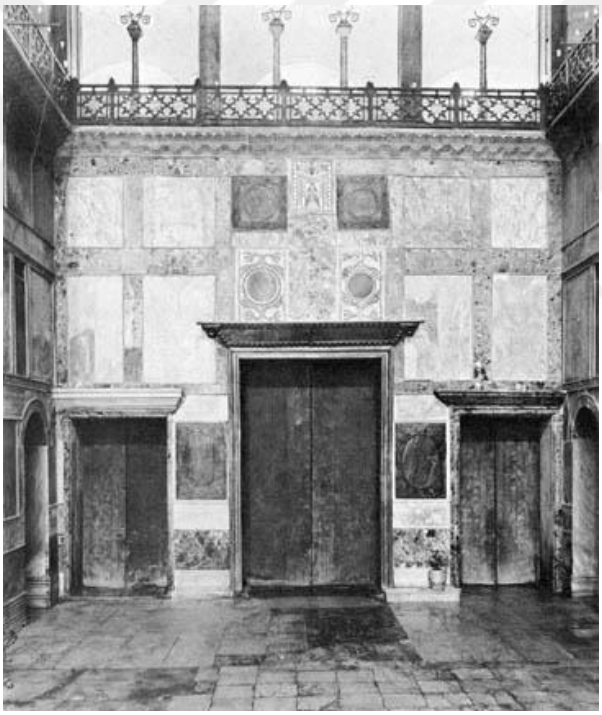

Fotoğraf 271 Orta nef ile kuzey nef arasında yer alan sütunların başlıkları.[708]

[706] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 18.
[707] Koçu, "Ayasofya", s. 1450-1452; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 17-18.
[708] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/50.htm (11.07.2018).

Fotoğraf 272 Ortasında, İmparator Iustinianos ile karısı Theodora'nın adının baş harflerini içeren monogramın yer aldığı bir sütun başlığı.[709]

Fotoğraf 273 Naostan, batı cihetindeki giriş kapılarına doğru bakış.[710]

[709] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/51.htm (11.07.2018).
[710] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/59.htm (11.07.2018).

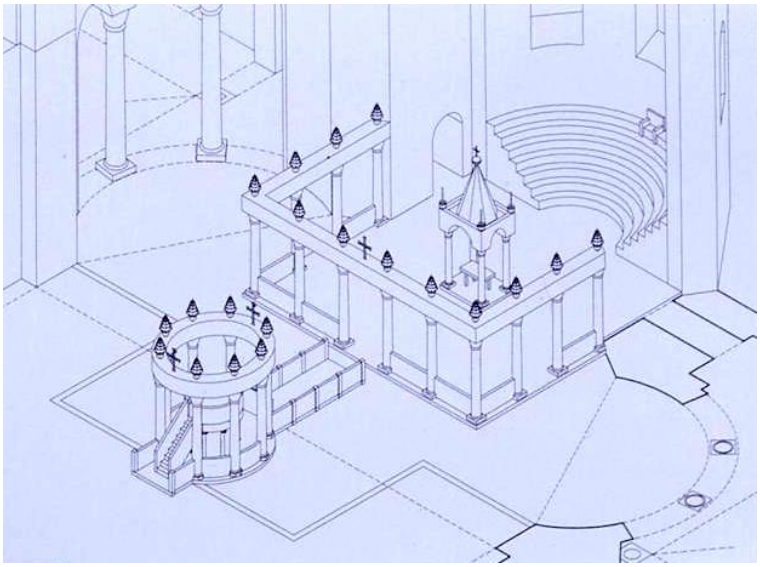

Fotoğraf 274 Naostaki "*Omphalos*" olarak adlandırılan mahal.[711]

Naosun köşelerine isabet eden kısımlarda yer alan dörtgen kesitli mermer sütunlardan kuzeybatı cihetindekinin bir tanesi, halk arasında "*terleyen sütun*" olarak isimlendirilmekte ve özellikle göz hastalıklarına iyi geldiğine inanılmaktadır. Ancak esasında bu sütuna Doğu Roma İmparatorluğu zamanında, "*Ayios Yorgios'un mucizevi sütunu*" isminin verildiği kaynaklarda zikredilmektedir.[712]

Naos mekânında, orta nefin üzerini örten doğu cihetindeki yarım kubbenin altına isabet eden ve "*solea*" olarak isimlendirilen mahal, korkuluklar ile bir taraftan orta neften, diğer taraftan da bemadan ayrılmaktaydı. Ambonun (vaaz kürsüsü) yarısının da yer aldığı soleanın döşemesi altında ise; gerçek haçın parçası, Hz. İsa'nın mezarından bir taş, Hz. Meryem'in sütü, Hz. İsa'nın kefeni ve birçok azizin kemikleri gibi birçok kutsal eşya ile rölik, değerli mahfazalar içerisinde muhafaza edilmekteydi. Ancak tüm bunlar, Latin istilâsı sırasında batıdaki kiliselere taşınmıştır. Bemanın ortasında *sunak masası* yer almakta, bu bölümün devamındaki apsiste ise, kilise ileri gelenlerinin oturmalarına tahsis edilmiş *synthrono* bulunmaktaydı. Eyice'nin belirttiğine göre; yan neflerden birinde, dinî törenler esnasında sık sık kıyafet ve başlık değiştiren imparatora tahsis edilen ve "*mutatorion*" olarak adlandırılan küçük bir daire biçiminde düzenlenmiş bir bölüm de yer almaktaydı. IX. yüzyılın ikinci yarısında, Venedik doju Orso Partetsipatio tarafından Ayasofya'ya asılmak üzere Bizans imparatoruna hediye olarak gönderilen çan ise; muhtemelen batıdaki payandaların üzerine yapılmış olan küçük bir dörtgen biçimindeki çan kulesine asılmıştı.[713]

[711] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/içmomphalion (15.03.2019).
[712] Koçu, "Ayasofya", s. 1450.
[713] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9, 11, 17-20; Koçu, "Ayasofya", s. 1445.

Çizim 53 Ayasofya Kilisesi'nin naosundaki aksamı gösteren tahmini çizim.[714]

Çizim 54 Ayasofya Kilisesi'nin naos mekanını gösteren restitüsyon denemesi.[715]

[714] https://www.pallasweb.com/deesis/sanctuary-of-hagia-sophia.html (17.03.2019).
[715] https://www.gabrielgourdoglou.com/hagia-sophia (17.03.2019).

Çizim 55 Ayasofya Kilisesi'nin naos mekanını gösteren restitüsyon denemesi. Önde ambon, ilerisinde ikonostasis ve en sonda da naosun ortasında bulunduğu tahmin edilen dairevî aksam görülmektedir.[716]

Fotoğraf 275 Ayasofya Kilise'nin iç aksamına ait kalıntılar.[717]

Ayasofya'nın çevresinde, buraya bağlı olan muhtelif yapıların mevcut olduğu bilinmektedir. Güney tarafında, iç narteksin güneydoğu köşesine isabet eden mahalde kilisenin en önemli ek binası olan *vaftizhane* bulunmaktadır. Kare planlı olan, ancak içerisinde; köşelere yerleştirilen eksedralar ile sekizgene dönüşen, üzeri bir kubbeyle örtülü bu küçük yapı ile Ayasofya arasında ufak bir avlu mevcuttur. Bu avluya, horologion kapısının hemen sağından girilmektedir. Eyice'nin belirttiğine göre, birtakım teknik emareler; bu vaftizhanenin, Iustinianos'un yaptırmış olduğu Ayasofya'dan daha eski olabileceğini göstermektedir. Vaftizhanenin içerisinde, büyük

[716] https://www.gabrielgourdoglou.com/hagia-sophia (17.03.2019).
[717] Soldaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1242713 (11.01.2019). Sağdaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1242712 (11.01.2019). Ayasofya Kilisesi'nin iç aksamı hakkında detaylı bilgi için bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1443, 1450-1451.

bir mermer kütlesinden oyulmuş olan 3.20x2.50 m. boyutunda bir vaftiz havuzu yer almaktaydı.[718]

Fotoğraf 276 Ayasofya vaftizhanesinin güneydoğudan görünümü.[719]

Çizim 56 Vaftizhanenin iç mekânının orijinal halini gösteren restitüsyon denemesi.[720]

[718] Eyice, *Ayasofya-1*, s.16; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 86.
[719] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/90.htm (11.07.2018).
[720] http://www.byzantium1200.com/hagia.html (11.01.2019).

Fotoğraf 277 Ayasofya'nın güneyindeki giriş kapısının sağ tarafında bulunan açıklıktan, vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avluya girilmektedir.

Fotoğraf 278 Vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avlu bölümüne giriş.

Fotoğraf 279 Vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avlu bölümü.

Fotoğraf 280 Vaftizhanenin kuzeyindeki küçük avlu bölümü.

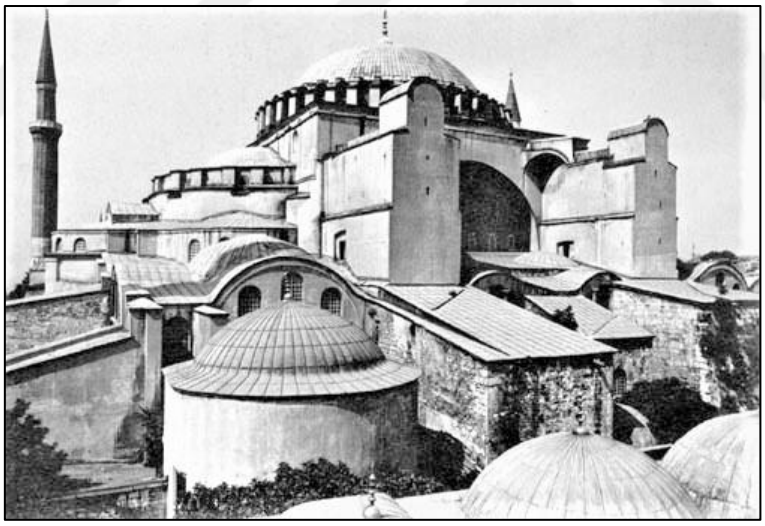

Fotoğraf 281 Vaftizhanenin türbeye dönüştürülmesinin ardından, kuzeyindeki küçük avlu bölümüne konulan vaftiz teknesi.[721]

Ayasofya'nın kuzeydoğu köşesinde, ondan 5 m. kadar uzaklıkta da dairevî planlı *hazine dairesi (skevophylakion)* yer almaktadır. Kubbe ile örtülü bu ek binanın iç çapı 11.50 m. iken, dış çapı 14.50 m.ye ulaşmaktadır. Buranın, kiliseye ait hazineler ile kutsal eşyaların muhafaza edildiği bir mekân olduğu kabul edilmektedir. Kaynaklarda, imparatorun patrikle beraber senenin belirli bir günü buraya gelerek, ananevî bir ziyaret merasiminde bulunduklarından bahsedilmektedir. XX. yüzyılın ikinci yarısında Sabahattin Türkoğlu tarafından yapıda gerçekleştirilen çalışmalar kapsamında, içindeki kalın toprak ve moloz tabakası temizlenmiş ve iç mekânı

[721] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/93.htm (11.07.2018).

çepeçevre dolanan on iki nişin bulunduğu, ayrıca ortaya çıkartılan asıl mermer zemin döşemesinin de esas eksene aykırı olduğu tespit edilmiştir. Tüm bunlar ve elde edilen daha birçok bulgudan hareketle, söz konusu yapının da Iustinianos Ayasofyası'ndan daha eski olduğu anlaşılmıştır. Hatta buranın, ilk Ayasofya'nın kalıntısı olabileceği ve belki de esasında başka bir amaçla inşa edildiği de düşünülmüştür.[722] Ayasofya risalelerinde; mezkûr mâbedin yapımına büyük ehemmiyet gösteren Iustinianos'un, inşaata nezaret etmek maksadıyla yakın bir mahaline, "*birkaç kapısı bulunan, kilisevârî küçük bir taht"* yaptırdığından bahsedilmektedir. Örneğin Şemseddin Karamanî; Iustinianos için Ayasofya'nın doğu tarafında, tavanı ve duvarları peygamberlerin suretleri ile bezeli muhtasar bir deyr (kilise) yaptırıldığını söylemekte, akabinde de imparatorun mezkûr yapıyı, kilisenin inşasını izlemek üzere bir makam olarak kullanmaya başladığını kaydetmektedir. Azmizâde ise; bu küçük yapının, Topkapı Sarayı kapısının hemen önünde olduğunu belirtmektedir. Bazı araştırmacılar tüm bunlardan hareketle, söz konusu binanın; günümüze de ulaşmış olan skevophylakion olabileceğini de bir ihtimal olarak zikretmektedir.[723]

Fotoğraf 282 Ayasofya'nın kuzeydoğudan genel görünümü.[724]

[722] Eyice, *Ayasofya-1*, s.20; Koçu, "Ayasofya", s. 1454.
[723] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 57, 105.
[724] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/25.htm (11.07.2018).

Fotoğraf 283 Ayasofya'nın dairevî planlı hazine binasına kuzeydoğudan bakış.[725]

Avlunun güneybatısında, bugün şadırvan ve sıbyan mektebinin bulunduğu alanda ise; vaktiyle patrikhanenin yer aldığı ileri sürülmektedir.[726] Doğu cephesi önünde, takribî kasr-ı hümâyûnun bulunduğu kısımda ise; mâbede bir koridorla bağlanan St. Pierre Kilisesi ve yine aynı civarda da St. Nicola Kilisesi bulunmaktaydı.[727]

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Camiye tahvil edilmesinin ardından, Ayasofya'da mütemadiyen tamir çalışmaları gerçekleştirilmeye devam etmiş; ayrıca mâbedin gerek içerisine ve dışarısına gerekse de çevresine, muhtelif dönemlerde birtakım ilaveler yapılmıştır.

[725] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/31/10.htm (11.07.2018).
[726] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 14; Koçu, "Ayasofya", s. 1443; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 84-86.
[727] Koçu, "Ayasofya", s. 1454.

Fotoğraf 284 Ayasofya'nın üstten görünümü.[728]

Yeni kimliğini iktisâb etmesinden sonraki süreçte, mâbedin cephe düzenlemesinde gerçekleştirilen en önemli değişiklik; kuşkusuz statik bakımdan olan yetersizliğini giderebilmek için yapılan müdahaleler olmuştur. Zira Bizans döneminde, cephelerin önüne ilave edilmeye başlanan masif takviye payandalarının inşasına, Osmanlı döneminde de devam edilmiştir. II. Selim (1566-1574) tarafından, 981/1573 senesinde Mimar Sinan'a yaptırılan onarım çalışmaları kapsamında, takviye payandaları inşa edilmiş ve böylelikle mâbedin çökme tehlikesinin önüne geçilmiştir.[729] Müverrih Selânikli Mustafa Efendi'nin zikrettiğine nazaran mezkûr sultan, o dönem yaklaşık bir buçuk zirâ kadar bir yana meylederek, yıkılacak bir hale gelmiş olan camiyi; tüm vüzerâsı, ulemâsı ve Sermîmârânı Hassa Koca Sinan Ağa ile beraber tetkîk etmiş ve beden duvarlarının önünde, muhdes yapılardan boşaltılmasını istediği otuz beşer arşınlık mahallere, yeni takviye payandaların yapılmasını emretmiştir.[730] Yücel;

[728] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BNd52gugSnE (03.02.2018).
[729] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 73; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208.
[730] Koçu, "Ayasofya", s. 1446. Bu durum, 20 Safer 981/21 Haziran 1573 tarihli bir hükümde mukayyettir. Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 161.

bu takviye payandalarının, caminin kuzeyine, iki adet yapıldığını belirtmektedir.[731] Wiener'in belirttiğine göre, ayrıca söz konusu tamir sırasında, 1317 senesinde yapılan payandaların üzerleri de kaplanmıştır.[732]

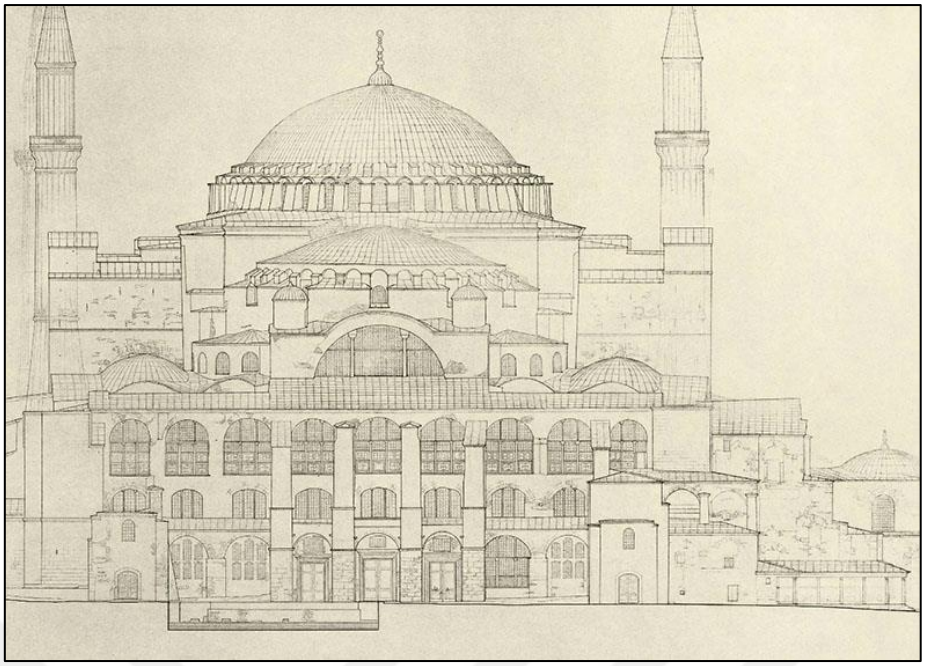
Ayasofya'nın bu şekilde hariçten payandalar ile takviye edilmesi ve eskiden var olan payandalar ile birlikte sâir yerlerinin tamiri hususu, mezkûr caminin mütevellisi tarafından yazılan 16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573 tarihli bir arzda da izah edilmektedir. Burada, caminin etrafındaki bazı payelerin harap durumda olduğu, kafa tahtaları taştan olduğundan üzerlerinin tahta ile kaplanıp, kiremitlerinin kireç ve horasan ile tutturulması veyahut da kurşun ile örtülmesinin lazım geldiği, tuğladan olan payelerin yine tuğla kerpiç halinde tamiri ve derzlerin vesâir tamire muhtaç olan yerlerin münasip bir şekilde tamir ettirilmesi gibi hususlar belirtilmiştir. 20 Safer 981/21 Haziran 1573 tarihli kararda ise; söz konusu problemlerin, gerekli görüldüğü şekilde tamir edilmesine karar verilmiştir.[733]

Payandaların haricinde, zaman içerisinde camiye eklenmiş olan minareler de binanın köşelerini destekleyici bir görev üstlenmiştir.

Osmanlı döneminde, Ayasofya'nın üst örtüsünün orijinal halini değiştirecek herhangi bir müdahalede bulunulmamış; sadece zaman içerisinde gördüğü zararları izale edecek tamirler yapılmıştır. Ayrıca kurşunları da eskidikçe yenileriyle değiştirilmiştir. Kubbenin üzerinde yer alan ve kova kısmının çapı elli arşını bulan, yaklaşık 4 m. uzunluğundaki, altın yaldızla kaplanmış alem ise; III. Murad (1574-1595) döneminde, sadrazam Sokullu Mehmed Paşa (ö. 1579) tarafından konulmuştur.[734] Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde gerçekleştirilen büyük onarım sırasında; galeride, eğilmiş durumda bulunan on iki sütun emniyete alınmış, kubbedeki büyük yarıklar doldurulmuş ve payandalarda da onarımlar yapılmıştır. Bu tamirde, kubbe kaidesi demir zincirlerle sarılmak suretiyle tahkim edilmiş ve dört tarafındaki ağır uçan payandalar da kaldırılmıştır. Ayrıca kubbelerin kurşunları da yenilenmiştir.[735]

---

[731] Erdem Yücel, "Ayasofya Onarımları ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler", *Vakıflar Dergisi*, 1971, sy. X, s. 219.
[732] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91.
[733] Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 21; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 160-161, 165.
[734] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 42; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 174. Bazı kaynaklarda, bu alemin som altından yapıldığı belirtilmektedir. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1449.
[735] Eyice, "Fossati", s. 171; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93; Koçu, "Ayasofya", s. 1446.

Çizim 57 Ayasofya'nın batı cephesinin çizimi.[736]

Fotoğraf 285 Ayasofya Camii'nin batısına bakış.[737]

[736] https://www.pallasweb.com/deesis/van-nice-drawings-of-hagia-sophia.html (24.04.2019).
[737] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/D2419eOXcAELXkZ.jpg (24.08.2019).

Çizim 58 Ayasofya'nın batı cephesi ve önündeki avlunun eski düzeni.[738] (Gaspare Fossati, 1852)

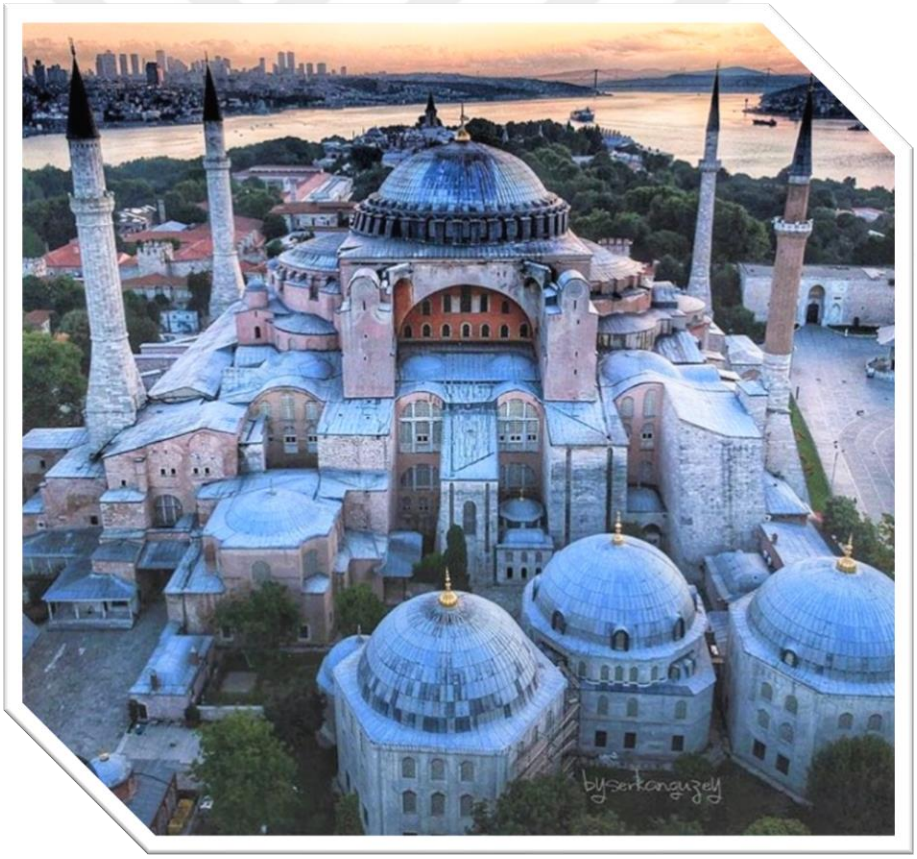

Fotoğraf 286 Ayasofya'nın batı cihetindeki giriş kapısının eski görüntüsü.[739] (Sébah ve Joaillier)

[738] http://collections.vam.ac.uk/item/O1105429/aya-sofia-from-medrese-lithograph-fossati-gaspare (11.04.2019).
[739] https://mcid.mcah.columbia.edu/record/1415_030_053 (13.01.2019).

Fotoğraf 287 Ayasofya'nın batı cephesinde yer alan giriş kapıları.

Fotoğraf 288 Ayasofya'nın güney cihetinden görünümü.[740] (Serkan Güzey)

[740] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/Bl5YFQ0l41i (13.08.2019).

Fotoğraf 289 Ayasofya'nın doğu cihetinden görünümü.[741] (Halit Bilen, 2019)

Fotoğraf 290 Ayasofya'nın kuzeydoğudan görünümü.[742] (Halit Bilen, 2019)

Fossati; Ayasofya'nın cephelerini, Bizans dönemindeki taş-tuğla duvar örgüsünü anımsatması ve ayrıca masif görünümünün azaltılması amacıyla sarı-kırmızı

[741] https://www.instagram.com/p/Bx5T5R6g4RD/ (29.06.2019).
[742] https://www.instagram.com/p/B1bssoHgvuf/ (23.08.2019).

yatay şeritler halinde boyanmıştır. Ancak daha sonra bu hatalı uygulama düzeltilmiş ve bina önce tamamen sarı, daha sonra ise kırmızı renge boyanmıştır.[743]

Fotoğraf 291 1890'lı yıllarda Ayasofya'nın güneyine bakış.[744]

Fotoğraf 292 Ayasofya'nın; XIX. yüzyıl sonlarında, Topkapı Sarayı avlusundan çekilmiş olan bir görüntüsü [745]

[743] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 250, 256.
[744] http://www.eskiistanbul.net/2415/ayasofya-gulmez-freres-1890s#lg=0&slide=0 (13.01.2019).
[745] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BeXU_GanBQj (03.02.2018).

Fotoğraf 293 Ayasofya'ya güneyden bakış.[746]

Ayasofya'nın güney tarafındaki giriş kapısının önünde bulunan sütunun üzerine; "*Nebî (a.s.) buyurdu ki: Konstantiniyye elbet feth olunacaktır. Onu fethedecek emîr ne güzel emîrdir ve o ordu ne güzel ordudur.*" anlamındaki hadîs-i şerifi ihtiva eden, 1109/1698 tarihli bir kitâbe sabitlenmiştir. II. Mustafa (1695-1703) dönemine ait olduğu anlaşılan bu yazının hattatı ise belli değildir.

Fotoğraf 294 Ayasofya'nın güney cihetindeki giriş kapısı.

[746] http://www.eskiistanbul.net/5656/ayasofya-ve-sultanahmet-parki (13.01.2019).

Fotoğraf 295 Ayasofya'nın güneydeki giriş kapısının önünde yer alan sütunun üzerine sabitlenmiş olan kitâbe.

Ayasofya Camii'nin doğu cephesinde, eski apsis çıkıntısının güneyinde yer alan "*meyyit kapısı*", önünden geçen caddenin kot seviyesinden aşağıda kalmıştır ve günümüzde kullanılmamaktadır.

Çizim 59 Ayasofya'nın doğusundaki Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nin 1789 senesindeki görünümü. Sol tarafta, mâbedin bu cihette yer alan meyyit kapısı görülmektedir.[747] (Louis Nicolas de L'espinasse)

[747] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/D1CjDq4WoAAfRV0.jpg (19.08.2019).

Çizim 60 XIX. yüzyıl ortalarında, Ayasofya'nın doğu cephesi.[748] (Gaspare Fossati, 1852)

Fotoğraf 296 Ayasofya Camii meyyit kapısının XIX. yüzyıl sonlarındaki durumu.[749]

IX. yüzyılda Venedik doju tarafından Ayasofya'ya asılması için hediye olarak gönderilen çanın içerisine yerleştirildiği düşünülen, batı cihetindeki payandaların üzerine inşa edilmiş dörtgen biçimindeki küçük çan kulesi ise; Fransız seyyah Grelot'un 1678 tarihli çiziminde ve Jan Luyken'in 1681 senesine ait olan Ayasofya

[748] http://collections.vam.ac.uk/item/O514635/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/# (13.01. 2019).
[749] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BhdmfaRFTsC/ (09.08.2019).

gravüründe görülmektedir.[750] Mezkûr yıllarda hâlâ varlığını koruduğu anlaşılan bu kule, daha sonra kaldırılmıştır.

Çizim 61 Ayasofya'nın XVII. yüzyılda çizilmiş olan bir gravürü.[751] (Jan Luyken, 1681)

Minare

Ayasofya Camii'nin; güneydoğu köşesinde bir tuğla minare, Bâb-ı Hümâyûn tarafındaki kuzeydoğu köşesinde yivli bir minare ve güneybatı ile kuzeybatı köşelerinde de birbiriyle eş özelliklere hâiz iki minare olmak üzere toplam dört minaresi bulunmaktadır.

Kaynaklarda, mâbedin ilk minaresinin ahşap olduğu ve bunun, bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından, yapının camiye tahvil edilmesinin hemen akabinde müstâcelen, batıda cihetinde yer alan yarım kubbenin güneyindeki ağırlık kulesinin üzerine oturtulduğu belirtilmektedir.[752] Eyice'nin dikkat çektiği üzere; mezkûr kulenin içerisinde mevcut olan merdivenlerin aşınmış olması, vaktiyle bunun minare olarak kullanıldığının da açık bir delilidir.[753] II. Selim (1566-1574) döneminde, Mimar Sinan'ın yönetiminde gerçekleştirilecek onarım öncesinde, Ayasofya mütevellisi

[750] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 9; Koçu, "Ayasofya", s. 1445.
[751] https://www.rijksmuseum.nl/en/my/collections/1991249--gabriel-kaya/aya-sophia/objecten#/RP-P-1896-A-19368-217,1 (13.01.2019).
[752] Koçu, "Ayasofya", s. 1445; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207; Semavi Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 448; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 318.
[753] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 4.

tarafından hazırlanmış olan 16 Zilhicce 980/19 Nisan 1573 tarihli arzda; yapının o dönemki muhtelif problemleri ve bunlar için yapılması lazım gelen çözüm önerileri anlatılırken, tahta minarenin harap olması hasebiyle yerine tuğla ile yenisinin inşa edilmesinin gerekli görüldüğü de beyan edilmektedir. Bunun üzerine verilen 20 Safer 981/21 Haziran 1573 tarihli gerekçeli uzun bir kararda ise; yarım kubbe üzerindeki minarenin kaldırılarak, önündeki payanda duvarının üzerine yeni bir minarenin yapılması emredilmektedir.[754] Görüldüğü üzere, uzun bir müddet varlığını koruyan söz konusu ahşap minare, 1573 tamirinde kaldırılmıştır.[755]

Ayasofya'nın günümüze kadar da ulaşmış olan diğer minarelerinin hangi dönemlerde ve kimler tarafından yaptırıldığı hususunda ise, araştırmacılar arasında birtakım ihtilaflar bulunmaktadır. Bunlara değinmeden evvel, konuyu genel itibariyle hulâsa etmek gerekirse; tuğla minarenin Fatih Sultan Mehmed yahut da II. Bayezid dönemine, yivli minarenin II. Bayezid veya II. Selim dönemine, son olarak batıdaki iki eş minarenin de II. Selim ya da halefi olan III. Murad dönemine ait olduğu ortaya atılan muhtelif iddialardır.

Evliya Çelebi'nin nakletmiş olduğu malumatlara göre; Ayasofya, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinden yaklaşık üç sene kadar önce vuku bulan bir depremde zarar görmüş ve bu sebeple de Fatih Sultan Mehmed, Bursa Ulu Camii ile Edirne Eski Camii'nin de mimarı olan Ali Neccâr'ı, söz konusu mâbedin onarımı için Bizans tekfuruna göndermiştir. İmparator, yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla dört tarafına büyük ayaklar inşa ettirmiş; bu onarım çalışmaları sırasında da Mimar Ali, "*Ayasofya'nın sağ tarafındaki Sarıkçılar dükkânları arasında olan ayağın*" içerisine "*iki yüz ayak minare yolu gibi bir yol"* yapmıştır. Bu merdivenin ne için olduğunu soran imparatora cevaben ise, ihtiyaç olduğunda kurşunların üzerine çıkabilmek için yapıldığını söylemiştir. Çalışmaların tamamlanmasının ardından Edirne'ye dönen Ali Neccar, Fatih'e; Ayasofya'yı koruyacak çok sağlam ayaklar yaptığını ve aynı zamanda da bir minare yeri inşa ettiğini beyan etmiştir. Mezkûr seyyâh; fetih sonrasında Fatih'in, daha evvel Türk mimar Ali Neccar tarafından hazırlanan minare ayağı üzerine, bir şerefeli olan altı yivden müteşekkil tuğla bir minare yaptırdığını söylemektedir. Daha sonra, 981/1573-1574 tarihinde de II. Selim'in Bâb-ı Hümâyûn köşesine "*bir şerefeli,*

[754] Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 21; Eyice, *Ayasofya-3*, s. 7; Koçu, "Ayasofya", s. 1445-1446, 1459-1460; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 160-161, 165-166.
[755] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207.

beyaz taş ile yiv yiv" olan bir minare daha inşa ettirdiğini nakletmekte; aynı zamanda da bunun, Fatih'in minaresinden daha alçak olduğunu belirtmektedir. Ayasofya'nın diğer iki minaresinin ise, Sultan III. Murad dönemine ait olduğunu ifade etmektedir.[756] Bugün Ayasofya'nın, payanda üzerinde yer alan tek minaresi, güneydoğu köşesindeki yani sağ tarafındaki tuğla minaredir. Muhtemelen bunlardan hareketle de bazı kaynaklarda, bahsi geçen minarenin Fatih dönemine ait olduğu iddia edilmiştir.

Ünver; Fatih Sultan Mehmed'in fetihten üç sene kadar sonra bir de tuğla minare yaptırdığını, ancak eski ahşap minareyi de yıktırmadığını belirtmektedir. II. Bayezid (1481-1512) devrinde ise; mâbedin kuzeydoğu köşesine bir minare inşa edildiğini ve bunun üzerine, artık eskimiş vaziyette olan ahşap minarenin yıktırılmasını isteyenler olmuşsa da mezkûr sultanın; "*O, dedemin İstanbul'u fethi hatıralarındandır, yıktırılamaz.*" dediğini, hatta söz konusu minarenin çıkılacak yerini de tahkim ettirdiğini zikretmektedir.[757] Ayvansarayî de Fatih'in yaptırmış olduğu bir tuğla minareden bahsetmekte, fakat tahta minareden hiç söz etmemektedir.[758]

Wiener; 1481 yılından önce, "*eski merdiven kulesi*" olarak nitelendirdiği bölümün güneybatı köşesine küçük bir minare eklendiğini söylemektedir ki burada kuşkusuz ahşap minareyi kastetmektedir. II. Bayezid zamanında ise; buna çapraz olarak yani caminin kuzeydoğu köşesine ikinci bir minarenin daha ilave edildiğini belirtmekte; 1509 senesinde vuku bulan depremde de bunlardan birinin yıkıldığını söylemektedir.[759] Tuğla minareden ise hiç bahsetmemektedir. Söz konusu minarenin 1573 senesine kadar varlığını koruduğu, arşiv belgelerinden tespit edildiğine göre, depremde yıkılan da kuzeydoğudaki minare olmalıdır.

XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'a gelen Carbognano; güneydoğudaki minarenin Fatih tarafından yaptırıldığını söylemekle birlikte, diğer üç minarenin ise II. Selim dönemine ait olduğunu zikretmektedir.[760]

Ayverdi; caminin doğu cephesinin güney ucundaki büyük payandanın üzerine oturtulan tuğla minarenin, Fatih dönemine ait olduğunu söylemekte, ancak kısa tutulan kürsü ve pabuç kısmının tamamı ile gövdesinin de alttaki yedi sıralık kısmının kesme

[756] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, s. 89-90.
[757] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 163-164.
[758] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 42.
[759] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91.
[760] Carbognano, *İstanbul*, s. 52.

taştan müteşekkil olmasından hareketle, esasında bunun bütünüyle yonma yapılmış olabileceğini akıllara getirdiğinin altını çizmektedir. Bâb-ı Hümâyûn tarafındaki minarenin ise, II. Bayezid'e ait olduğunu söylemekte; aynı zamanda da bunun 892/1486-1487'den evvel yapıldığını ve mestûr malumatın, 892-894 seneleri arasındaki muhasebe defterlerinde mukayyet olduğu üzere, iki minarenin tezyîni için senede bin dirhem ayrılmış olmasından anlaşıldığının altını çizmektedir. Batı cihetinde yer alan diğerlerine göre daha kalın gövdelere haiz iki minarenin de II. Selim dönemine ait olduğunu ifade etmektedir.[761] Burada tezyin edildiği söylenen iki minarenin, Fatih'in ahşap minaresi ile II. Bayezid'in kuzeydoğu cihetindeki minaresi olduğu; ancak II. Bayezid'in yaptırdığı minarenin 1509 depreminde yıkıldığı ve bunun üzerine de mezkûr sultanın güneydoğu köşesindeki tuğla minareyi inşa ettirdiği de ileri sürülen bir diğer görüştür. Buna göre, günümüzde Bâb-ı Hümâyûn'un karşısında bulunan minare de II. Selim tarafından yeniden yaptırılmıştır.[762]

Eyice'ye nazaran; güneydoğudaki tuğla minare her ne kadar bazı kaynaklarda Fatih'e atfediliyorsa da esasında bunun, II. Bayezid zamanında yapılan minare olma ihtimali daha kuvvetlidir. Mezkûr araştırmacı; II. Bayezid'e ait olduğu iddia edilen kuzeydoğudaki yivli minarenin ise, Edirne Selimiye Camii minarelerine olan yakın benzerliği sebebiyle, Mimar Sinan'ın eseri olarak kabul etmenin daha doğru olacağı kanaatindedir. Konunun ibtidasında bahsi geçen 1573 senesine ait belgede, ahşap minarenin kaldırılarak, yerine bir tek minarenin yapılması isteniyorsa da Peçevî'nin naklettiğine göre; bundan kısa bir müddet sonra II. Selim, mâbede iki benzersiz minare ile beraber, kendisi için inşa edilmesini istediği gibi birtakım muhtelif ilavelerin de yapılmasını emretmiştir. Fakat Mimar Sinan tarafından Ayasofya'da gerçekleştirilen geniş şümullü çalışmalar oldukça uzun sürmüş ve dolayısıyla da ancak III. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında nihayete erdirilebilmiştir. Bu sebepten ötürü olsa gerek Eyice, batı cihetindeki iki minarenin III. Murad devrine ait olduğunu söylemektedir.[763] Wiener de mestûr konuda aynı görüştedir.[764] Ancak Peçevî tarihinde, mezbûr padişahın isteklerinin müddet-i karîbede itmama eriştirildiği; sadece türbenin, II. Selim'in

[761] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 317-318, 361.
[762] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 143, 167.
[763] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 4-5, 7-8. Eyice, başka bir makalesinde de aynı bilgileri paylaşmaktadır, ancak söz konusu yazıda minarelerin yönlerinin karıştırıldığı görülmektedir. Bkz. Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 207-208.
[764] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91.

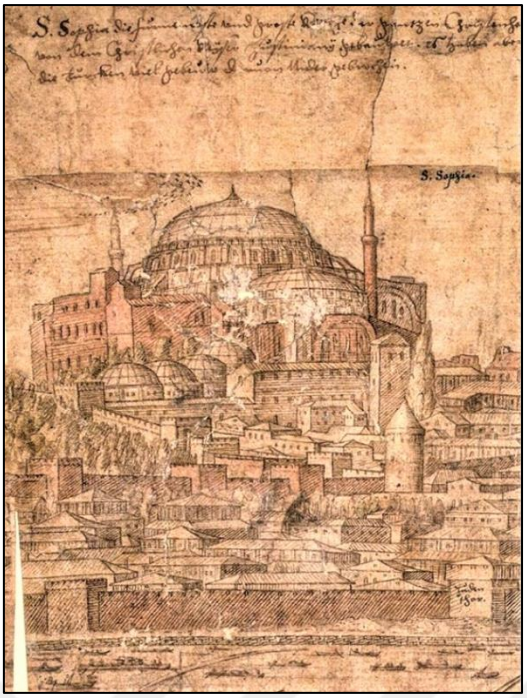
vefatından sonra bitirilebildiği mukayyettir.[765] Zira bundan dolayı birçok kaynakta da söz konusu minarelerin, II. Selim'in sağlığında tamamlandığı ifade edilmektedir.[766]

Fossati onarımları sırasında; caminin güneydoğu köşesindeki tuğla minarenin petek bölümü, üst kısmına eklenen girlantlı bir friz ile yükseltilmiş ve böylelikle de diğer minarelerle aynı yükseklikte olması sağlanmıştır.[767]

Çizim 62 XV. yüzyıl sonunda İstanbul'a düşen bir yıldırımın tasvir edildiği gravür. En arkada Ayasofya ve o yıllarda mevcut olan iki minaresi görülmektedir.[768] (Hartmann Schendel, 1490)

[765] Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1460.
[766] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 293; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 168.
[767] Eyice, "Fossati", s. 172; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[768] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BPce_2_gqjk/ (03.02.2018).

Çizim 63 Ayasofya'yı gösteren 1559 tarihli gravür. Burada, Fatih'in yaptırdığı ahşap minare görülmektedir.[769]

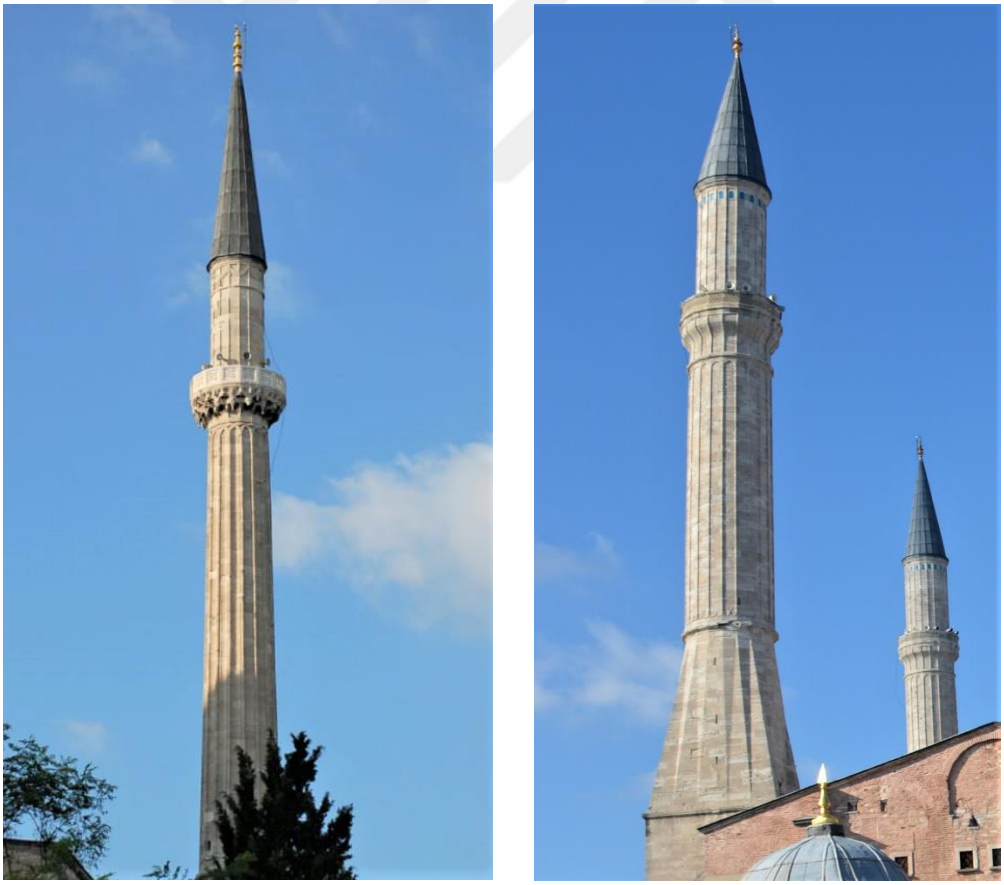

Fotoğraf 297 Ayasofya'nın güneyine bakış.[770]

[769] Türk Tarih Kurumu resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/D0eoUQRW0AA33wi.jpg (12.03.2019).
[770] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BHCAiu9jxxJ (03.02.2018).

Fotoğraf 298 Ayasofya Camii'nin güneydoğu köşesindeki tuğla minare.

Fotoğraf 299 Solda, Ayasofya'nın kuzeydoğu cihetindeki yivli minare; sağda ise, batısındaki eş minarelerin görünümü.

Medhal Sofası

Eski kilise binasının camiye kalbedilmesinin ardından, her iki narteks de medhal sofası görevini üstlenmiştir.

Haricî medhal sofası olarak kullanılmaya başlanan dış narteks bölümünün kuzey ve güney duvarlarında, caminin kuzeybatı ve güneybatı köşelerine XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen minarelerin giriş kapıları bulunmaktadır.

Fotoğraf 300 Haricî medhal sofasının kuzeyine doğru bakış.

Söz konusu mekânın batı duvarının her iki ucunda bulunan kapılardan ulaşılan ve avluya doğru dikine uzanan mekânlardan kuzeydeki, Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin ardından damgalı Bizans tuğlalarının teşhirine tahsis edilmiş; güneydeki ise depo olarak kullanılmıştır.[771]

1847-1849 yılları arasındaki onarım çalışmaları sırasında Fossati, yanındaki ustalardan İtalyan N. Lanzoni'ye; dökülmüş olan mozaik tanelerinden bir madalyon halinde Sultan Abdülmecid'in tuğrasını yaptırmıştır. Fossati'nin raporundan öğrenildiğine göre, o dönemde mâbedin doğusuna inşa edilen Kasr-ı Hümâyûn için işlenmiş olan ve padişahın da çok beğendiği bu mozaik tuğra; Eyice tarafından Topkapı Sarayı'nın bir deposunda tesadüfen bulunmuş ve mezkûr araştırmacı hayli uğraştan

[771] Koçu, "Ayasofya", s. 1453.

sonra ancak 1990'lı yıllarda, Ayasofya'nın haricî medhal sofasının doğu duvarına asılmasını sağlamıştır.[772]

Fotoğraf 301 Günümüzde haricî medhal sofasında bulunan, mozaik tanelerinden işlenmiş Sultan Abdülmecid tuğrası.

Günümüzde, haricî medhal sofası içerisinde bazı Bizans eserleri sergilenmektedir. Örneğin, XX. yüzyılın ortalarında, Zeyrek Kilise Camii'nin önünde bulunan ve İoannes Komnenos'un karısı İmparatoriçe Eirene'ye ait olduğu söylenen, yeşil porfirden yapılmış bir lahit, Ayasofya'ya getirilerek, mezkûr mahallin güney ucuna konulmuştur.[773]

[772] Semavi Eyice, "Mango, Cyril: Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul (İstanbul'da Ayasofya'nın Mozaiklerinin İncelenmesi İçin Malzeme)", *TTK Belleten*, 1964, c. XXVIII, sy. CXII, s. 779 (Dipnot 15); Eyice, "Fossati", s. 172.

[773] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 214; Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 1992, sy. LXXVIII, s. 187-188.

Fotoğraf 302 Haricî medhal sofasında yer alan lahit.

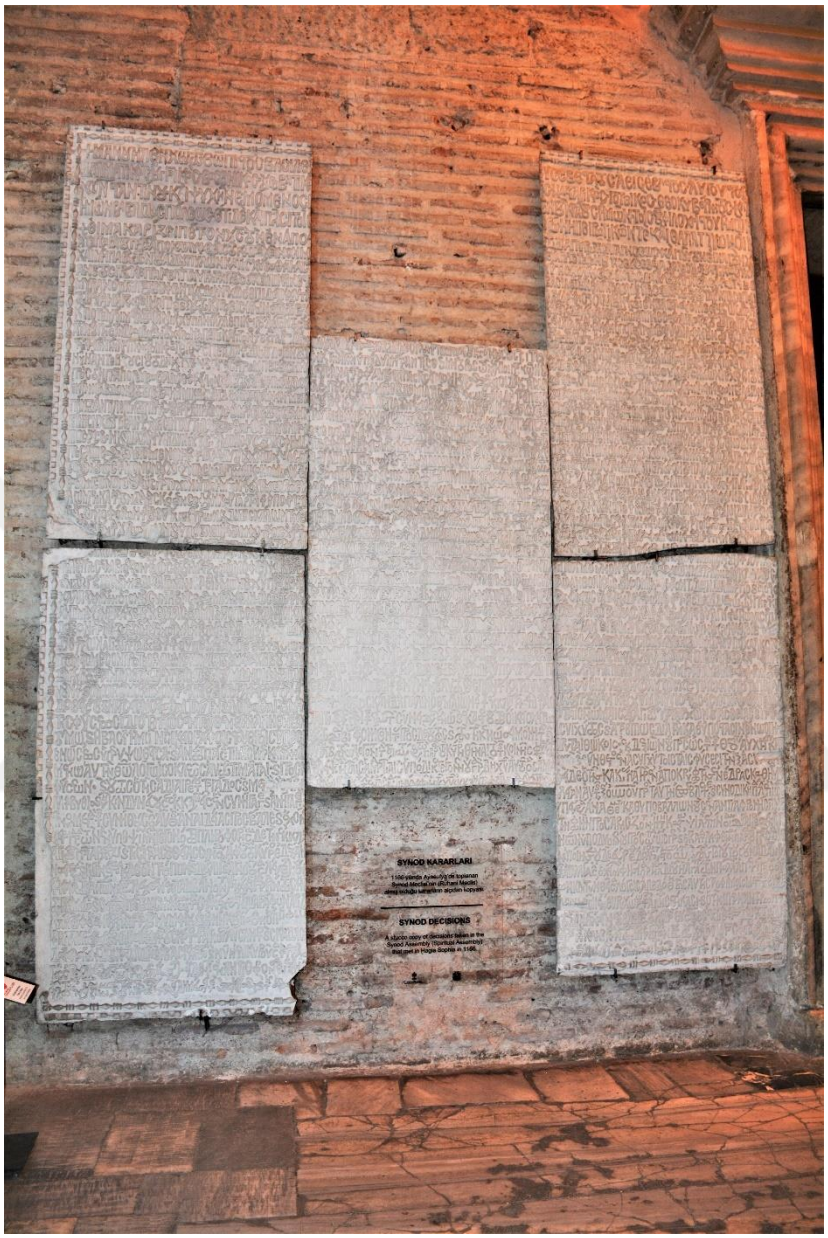

Fotoğraf 303 Unkapanı'nda bulunarak, Ayasofya'nın Haricî medhal sofasında sergilenmek üzere getirilen yılan motifli havuz.[774] (U. Peschlow, 1975)

Bizans döneminde, bir konsil sırasında alınan kararları ihtiva eden ve dış narteksin duvarına sabitlenmiş olan mermer levhalar; II. Selim zamanına kadar aynı yerinde durmuştur. Mezkûr sultan, 1566 senesinde Ayasofya'yı ziyaret ettiğinde, levhalara kazınmış olan Latince yazıları okutup, tercüme ettirmiş ve o yıllarda İstanbul'da olan Marco Antonio Pigafetta'nın yazdığına göre de 8 Ağustos 1567 tarihinde bunları yerlerinden indirtmiştir. Bu esnada bir kısmı kırılmış; sağlam kalanlar ise, ters çevrilmek suretiyle Kanûnî Sultan Süleyman'ın türbesinin saçağında kullanılmıştır. Türbenin 1960 senesindeki onarımı esnasında levhalardan beş tanesi

[774] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1241803 (12.03.2019).

ortaya çıkartılmış, ancak bunların yerlerinde muhafaza edilerek, replikalarının yapılması uygun görülmüştür. Daha sonra ise bu kopyalar, esas yerleri olan Ayasofya'nın eski dış narteks bölümünün doğu duvarının güney kısmına asılmıştır.[775]

Fotoğraf 304 Haricî medhal sofasındaki, Bizans dönemine ait mermer levhaların kopyaları.

Her iki medhal sofası arasındaki irtibatı sağlayan kapıların üzerlerine kabartma olarak işlenmiş olan haç motiflerinin yatay kolları, mâbedin camiye tahvil

[775] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449; Eyice, *Ayasofya-1*, s. 10-11; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 88; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 158-159.

edildiğinde kaldırılmış; sadece dikey çubukları bırakılmıştır. Bunlar yakından incelendiğinde, yatay kolların izleri görülebilmektedir.[776]

Fotoğraf 305 Medhal sofaları arasındaki irtibatı sağlayan kapılar.[777]

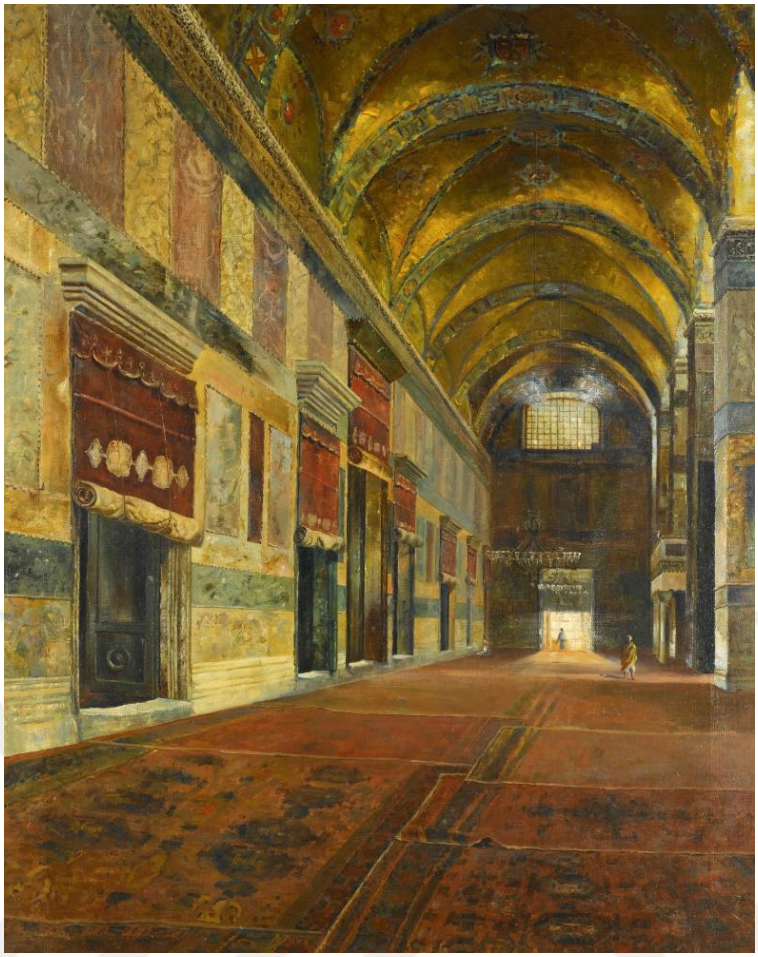
Dâhilî medhal sofası işlevini üstlenen eski iç narteks bölümünde; bir tarafından batı duvarına bitişik olan ve diğer tarafından ise dört sütun tarafından taşınan mermer bir mahfil bulunmaktadır. Haremde yer alan mahfillere benzer şekilde sade ve zarif bir tezyinata haiz olması hasebiyle, onlar gibi III. Murad devrinde yapıldığı düşünülmektedir.[778]

[776] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 15.
[777] https://www.pallasweb.com/deesis/collection-of-doors-in-hagia-sophia.html (12.03.2019).
[778] Azâde Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, 2006, sy. IX, s. 281.

Çizim 64 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının kuzeyine doğru bakış.[779] (Gaspare Fossati, 1852)

[779] http://collections.vam.ac.uk/item/O684987/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/ (12.05. 2019).

Çizim 65 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının güneyine doğru bakış.[780] (Şevket Dağ, 1900)

[780] https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2016/orientalist-sale-l16100/lot.31.html?locale=en (12.05.2019).

Fotoğraf 306 XX. yüzyıl başlarında, dâhilî medhal sofasından cami haremine açılan kapıların düzeni.[781] (Sébah ve Joaillier)

Fotoğraf 307 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının günümüzdeki düzeni.

[781] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BGqnFOEkir0 (21.03.2018).

Fotoğraf 308 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasında yer alan mermer mahfil.

Söz konusu mekânın güneyinde yer alan dehlizin doğu duvarının ortasında, bir mihrâbiye bulunmaktadır, ki bu esasında galeri katına ulaşımı sağlayan güneybatı cihetindeki rampanın girişinin önüne yapılmıştır.[782] Söz konusu küçük mihrabın, fetih sonrasında ilk namazın kılındığı mihrap olduğu ileri sürülmekteyse de bunu ispatlayan hiçbir kaynak mevcut değildir ve Eyice'nin de belirttiği üzere, cami içerisine sığmayan cemaat için sonradan yapılmış olması ihtimali daha yüksektir.[783] Dirimtekin de her ne kadar acele ile yapılırsa yapılsın, fethin en önemli nişânesi olan bu büyük mâbedde gerçekleştirilecek ilk merasim için, böylesine küçük ve basit bir işçiliğe hâiz bir yerin kullanılmış olduğunu kabul etmenin çok güç olduğunu belirtmektedir.[784]

Mezkûr mekânın batı duvarında bulunduğu bilinen horologiona açılan kapı ise, mâbedin güneybatı köşesindeki minare yapılırken, bu dehlizin darlaştırılması hasebiyle, yeni duvarın arkasında kalmıştır.[785]

Dehlizden dâhilî medhal sofasına geçit veren kapının üzerindeki mozaik pano, Fossati tarafından 1849 senesinde bulunmuştur. Kaynaklarda zikredildiğine göre; dönemin padişahı olan Abdülmecid, bu mozaiğe kendi resminin de ilave edilmesini bir an için düşünmüşse de daha sonra bu isteğinden vazgeçmiştir. Daha sonra üzeri kapatılan söz konusu mozaiğin üzeri, 1933-1934 seneleri arasında yeniden açılmıştır.[786]

[782] Koçu, "Ayasofya", s. 1452.
[783] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 24.
[784] Koçu, "Ayasofya", s. 1446.
[785] Koçu, "Ayasofya", s. 1452. Bu makalenin Dirimtekin tarafından yazılmış olduğu, Eyice'nin yayınlamış olduğu bir bibliyografyada belirtilmiştir. Bkz. Eyice, *Ayasofya-3*, s. 30.
[786] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 9.

Fotoğraf 309 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının güneyinde bulunan dehlizin, XIX. yüzyılın ortalarındaki vaziyeti.[787] (Gaspare Fossati, 1852)

Fotoğraf 310 Ayasofya'nın güneybatı köşesine isabet eden dehlizden, dâhilî medhal sofasına bakış.

[787] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/D6Ia4z3WkAA9nJy.jpg (02.06.2019).

Fotoğraf 311 Ayasofya Camii dâhilî medhal sofasının güneyindeki dehlizde yer alan mihrâbiye.

Kasr-ı Hümâyun

Ayasofya Camii haremine, III. Murad zamanında eklenmiş olan eski mahfil-i hümâyûnun giriş kapısı; mâbedin doğu cephesinde, Bâb-ı Hümâyûn tarafındaki minarenin hemen güneyine isabet eden mahalde yer almaktaydı ve burası, ilave edilen ara dehlizler ile kuzeydoğu cihetindeki rampaya bağlanmıştı. Padişahlar, mezkûr kapı vasıtasıyla ulaşılan söz konusu rampayı kullanarak, mihrap sofasının kuzeyindeki dehlizin içerisinde yer alan hünkâr mahfiline geçmekteydi.[788]

I. Mahmud (1730-1754) zamanında, Ayasofya'ya bir kasr-ı hümâyûn ilave edildiği bilinmektedir. Mezkûr dönemde; evvelce birkaç basamaklı küçük bir merdivenden çıkılan ve bir yerinden mahfil-i hümâyûna bağlanmakta olan kuzeydoğu rampasına açılan kapının ön tarafına, muhtemelen batı cihetine doğru uzanan başka bölümleri de ihtivâ eden hemzemin bir mekân yapılmıştır. Eski çizimlerden tespit edildiği üzere; apsisin kuzey tarafına bitişen geniş payandanın kuzey ucundan itibaren başlayıp, mâbedin kuzeydoğu köşesindeki minarenin kaidesine kadar uzanan ve ön

[788] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 456; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 230, 272.

cephesi iki sivri kemer gözünden, her iki yanı ise birer sivri kemer gözünden müteşekkil olan, Bâb-ı Hümâyûn Caddesi tarafındaki dikdörtgen planlı bu ek yapı, kaynaklarda kasr-ı hümâyûn olarak zikredilmektedir. Ancak söz konusu resimler dikkatle tetkik edildiğinde; esasında buranın sadece bir giriş niteliğinde olduğu ve muhtemelen de devamında, padişahın kullanabileceği şekilde tanzim edilmiş başka mekânların bulunduğu anlaşılmaktadır. Zîra, her ne kadar ön cephesinin güney tarafı bir pencere, diğer tarafı ise giriş kapısı şeklinde düzenlenmişse de yan cephelerindeki kemer gözlerinin demir şebekelerle kapatılmış olması, söz konusu mekânı dışarıya açık bir hale getirmekteydi. Dolayısıyla da padişahların camiye geldiklerinde istirahat edebilecekleri ve aynı zamanda da birtakım görüşmelerini gerçekleştirebilecekleri bir mekân olması gereken kasr-ı hümâyûna, büyük ihtimalle buradan doğru geçilmekteydi. Bir kaynakta; vaktiyle bu mahale, padişahların atla geldikleri zaman kullanmaları için eyvan tarzında bir bina yapıldığından bahsedilmekte ve daha sonra buranın Darüssaade ağası Beşir Ağa tarafından 1149/1737 senesinde tamir edildiği belirtilmektedir.[789]

Hünkâr mahfili ile irtibatı sağlayan doğu cihetindeki kapının güney tarafında; apsisin kuzeyindeki payanda ile yine dışarı doğru dikine çıkıntı yapan kuzeydoğu cihetindeki rampa duvarının arasında kalan dar bir alana açılmakta olan bir kapı daha mevcuttur ve bahsi geçen her iki kapının üzerinde de I. Mahmud tarafından gerçekleştirilen tamir çalışmalarına ait kitâbeler bulunmaktadır. Bu durum, güneydeki kapının mestûr dönemde de mevcut olduğunu ve dolayısıyla da devamında, yani zikrolunan dar alanda bir mekânın daha yer aldığını ortaya koymaktadır. Ancak, muhtemelen ufak bir dinlenme mekânı olan bu mahallin; o zamanki şekli, düzeni ve bağlantıları hakkında şu an için kesin bir yargıya varmamız mümkün değildir.

Kaynaklarda; kuzeydoğu cihetindeki rampanın kuzey tarafındaki, Bizans döneminde hazine dairesi olarak kullanılan dairevî planlı yapının hemen doğusuna açılan kapının önüne, I. Mahmud döneminde bir bölümün eklendiğinden bahsedilmektedir.[790] Eski resimler incelendiğinde, söz konusu mahalde; batı tarafından hazine dairesine, güney tarafından ise mezkûr rampa duvarına bitişik vaziyette yapılmış, fevkani bir kasrın mevcut olduğu müşahede edilmektedir. Hünkâr kasırları üzerine araştırmalar yapan Okçuoğlu'nun da dikkat çektiği üzere; Ayasofya'nın esas

[789] Koçu, "Ayasofya", s. 1454.
[790] Akgündüz, *Ayasofya Camii,* s. 230.

kasr-ı hümâyûnu da burası olmalıdır.[791] Zira giriş bölümü olarak nitelendirebileceğimiz doğu tarafındaki kısmın bağlantıları göz önünde bulundurulduğunda, mezkûr yapıya rahatlıkla geçilebildiği anlaşılmaktadır.

Çizim 66 Ayasofya'nın doğu tarafını gösteren, 1810 tarihli gravür.[792]

Çizim 67 Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nin, takribi 1809 senesine ait bir çizimi. Solda, Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümü görülmektedir.[793]

[791] Bkz. Okçuoğlu, "Hünkâr Kasırları", s.131-132.
[792] http://collections.vam.ac.uk/item/O153692/haghia-sophia-watercolour-unknown/ (12.04.2019).
[793] http://collections.vam.ac.uk/item/O916881/bab-i-humayun-imperial-gate-watercolour-anonymous-greek-artist/ (12.04.2019).

Çizim 68 Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nin, takribi 1837 senesine tarihlenen bir çizimi.[794] (Joseph Schranz)

Çizim 69 Fossati onarımı öncesinde, Ayasofya Camii kasr-ı hümâyûnunun giriş bölümü.[795] (John Frederick Lewis)

[794] http://collections.vam.ac.uk/item/O152079/the-bab-i-humayun-or-watercolour-schranz-joseph/ (02. 04.2019).
[795] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/D2ux7R7W 0AAyCtv.jpg (12.08.2019).

Çizim 70 1833 senesinde Ayasofya'nın kuzeydoğusunu tasvir eden bir çizim.[796] (David Roberts)

Hünkâr kasrı girişinin içerisinde kalan kuzeydeki kapının üzerinde, üç satır halinde düzenlenmiş bir tamir kitâbesi bulunmaktadır. Mezkûr kitâbenin ilk iki satırı, celî sülüs hat ile yazılmış olup, Tevbe Sûresi'nin 18. âyetinin başından bir bölümü ve devamında da Esmâü'l-Hüsnâ'dan üçü olan "العَلِيّ العَزيزالوَهّاب" kelimelerini ihtiva etmektedir. Söz konusu bölümün metni ve anlamı şu şöyledir:

Metni: "اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ العَلِيّ العَزيزالوَهّاب"

Okunuşu: "İnnemâ ya'muru mesâcida'llâhi men âmene bi'llâhi'-'aliyyi'l-'azîzi'l-vehhâb"

Anlamı: "Allah'ın mescitlerini, ancak 'alî, azîz ve vehhâb olan' Allah (c.c.)'a inanan kimseler imar eder."

En alttaki satırda, celî ta'lîk hat ile yazılmış olan Arapça ibarede ise; I. Mahmud tarafından yapılan tamirden bahsedilmektedir. İmza ve tarih kısmı bulunmayan kısmın metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "تاريخ للتعمير في زمن السلطان الغازى محمود خان"

Okunuşu: "Târîhu't-ta'mîri fî zamani's-Sultân el-Gâzî Mahmûd Hân"

[796] http://collections.vam.ac.uk/item/O1105458/findens-landscape-and-portrait-illustrations-etching-roberts-david-ra (13.02.2019).

Anlamı: “Sultan Gâzi Mahmud Hân’ın zamanında yapılan tamirin tarihidir.”

Fotoğraf 312 Hünkâr kasrı girişinin içerisinde kalan kuzeydeki kapının alınlığında yer alan kitâbe.

Söz konusu mekânda yer alan güney taraftaki diğer kapının üzerinde de yine I. Mahmud dönemine ait tamir kitâbeleri bulunmaktadır. Mezkûr kapının alınlık kısmındaki, celî ta’lik hat ile yazılmış olan kitâbe, dört mısrânın iki satır halinde tertibinden meydana gelmektedir. 1146/1733-1734 tarihli kitâbede şu satırlar kayıtlıdır:

1. Nâm-ı zıllu’llâh ola tâ zîb-i menşûr-ı senâ/
   Sâyesiyle zeyn ide dünyâyı Rabbü’l-‘Âlemîn
2. Sâhibâ yek-mısrâ‘ bercestedir târîh âna/
   Oldı Ayâsofiyye vâlâ beyt-i ma‘mûr-ı güzîn
   1146

Kapının üzerindeki uzun kitâbe ise, üç bölümden meydana gelmektedir. En üstte, celî muhakkak hat ile Besmele-i Şerîf; altına da celî sülüs hat ile Zümer Sûresi’nin 73. âyetinin sonundan bir bölüm yazılmıştır. Bahsolunan âyetin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ”

“سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ”

Okunuşu: “Bismillâhi’r-rahmâni’r-rahîm”

“Selâmun ‘Aleyküm tıbtüm fedhulûhâ hâlidîn”

Anlamı: “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla”

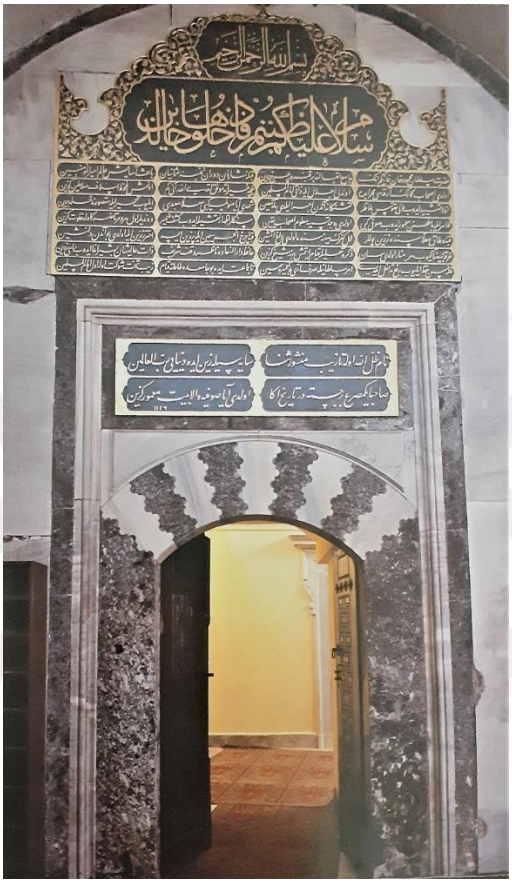
“Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi ebedî kalmak üzere buraya (Cennet’e) girin.”

Bunun altında yer alan üçüncü kısımda ise; yirmi sekiz mısrânın yedi satır halinde tertibinden meydana gelen celî ta’lik hatlı kitâbe yer almaktadır. Beşir Ağa’ya ait olan mezkûr kitâbede şu ifadeler mukayyettir:

1. Hazret-i Sultan Mahmud Hân Gâzî kim ânın/
   Câmi‘-i ikbâline bir kubbedir çerh-i berîn/
   Kıble-i şâhân-ı devrân nuhbe-i ‘Osmâniyân/
   Bâ‘is-i âsâyiş-i ‘âlem emîrü’l-mü’minîn
2. Oldı ashâb-ı kemâlin arkası(?) mihrâbda/
   Olalı iclâl ile zâtı imâmü’l-müslimîn/
   Niçe hayrâta muvaffak etdi Allah ânı kim/
   Olmamış melhûz eslâf-ı selâtîn-i güzîn
3. Evvelâ teşyîd idüb ‘âlî mukavves tâklar/
   Teşnegâna andan icrâ eyledi mâ’-i mu’ayyen/
   Şimdi Ayâsofiyye gibi mu‘allâ ma‘bedi/
   Eyleyüb ta‘mir ile maksûre-i huld-i berîn
4. Zâhir ile bâtının ma‘mûr idüb sûfî gibi/
   Oldı vech-i nesye(?) ma‘lûm ashâb-ı yakîn/
   Sengler ızhâr-ı nakşile idüb keşf-i zamîr/
   Döndiler ol merd-i murtâza (…) halvet-i güzîn
5. Kubbe ü tâk-ı mu‘allâsında zerrîn pullar/
   Ehl-i küfrün sînesinde oldı dâğ-ı âteşin/
   Kubbe-i çerh encüm-i sîmîn ile pür-zeyn ise/
   Ahter-i zerrîn ile oldı bu ândan dil-nişîn
6. Hırka-i beyzâ giyüb her menâr oldı hemân/
   Zikr u tehlîle kıyâm itmiş birer şeyh-i güzîn/
   Hâfız-ı dâru’s-sa‘âde nâzır-ı vakf-ı şerîf/

Zât-ı ‘âlîşân Beşîr Ağa idüb re‘y-i rezîn

7. Gallesin hıfz eyleyüb ref‘-i tedâhül eyledi/
   Emr-i sultân ile sarf etdi bu tâ‘mîre hemîn/
   Tâ cemâ‘at ide bu câmi‘de tâ‘ata kıyâm/
   Zîb-i taht-ı şevket ola ol imâmü’l-müslimîn

Fotoğraf 313 Hünkâr kasrı girişinin içerisinde kalan güneydeki kapı.[797]

1847-1849 seneleri arasında gerçekleştirilen onarımlar sırasında Fossati, Ayasofya kasr-ı hümâyûnunu hem genişletmiş hem de dış mimarîsinde birtakım değişiklikler yapmıştır.[798] Evvelce iki kemer gözü genişliğinde olan giriş bölümünün güney tarafına, diğerleriyle aynı boyutta bir kemer gözü daha ilave edilmiş ve böylelikle bu ek yapı, apsisin kuzeyindeki payandanın ortasına kadar uzanmıştır. Kırma çatı ile örtülen mekânın derinliğinin ise, öncekiyle aynı ölçüde bırakıldığı, hatta muhtemelen kuzey yanının orijinalliğini koruduğu, yine eski çizimlerden anlaşılmaktadır.

[797] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 231.
[798] Koçu, “Ayasofya”, s. 1454; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 273.

Fotoğraf 314 Ayasofya Camii hünkâr kasrının üstten görünümü.[799]

Çizim 71 XIX. yüzyıl sonunda Ayasofya'nın kuzeydoğusunun görünümü. Burada hünkâr kasrı ve giriş bölümü görülebilmektedir.[800] (Gaspare Fossati, 1852)

[799] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BNd52gugSnE/ (03.02.2018).
[800] http://collections.vam.ac.uk/item/O514637/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/ (13.02.2019).

Fotoğraf 315 Ayasofya'nın kuzeydoğusuna bakış.[801]

Fotoğraf 316 1929 senesinde Ayasofya hünkâr kasrının, kuzeydoğu cihetinden görünümü.[802]

[801] http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/ayasofya-hazine-dairesi-2027/ (12.05.2019).
[802] Halil Edhem, *Nos Mosquées de Stamboul*, Ernest Mamboury (çev.), İstanbul: Librairie Kanaat, 1934, s. 132.

Fotoğraf 317 1951 senesinde, Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümünün görünümü.[803]

Fotoğraf 318 Ayasofya Camii'nin, günümüzde mescid olarak kullanılan hünkâr kasrı bölümünün güneydoğudan görünümü.[804]

[803] http://collections.vam.ac.uk/item/O1280485/photograph/# (11.06.2019).
[804] https://www.twipu.com/ayasofyamuze/tweet/1083669259614674944 (13.08.2019).

Fotoğraf 319 Ayasofya Camii'nin, günümüzde mescid olarak kullanılan hünkâr kasrı giriş bölümünün güneyden görünümü.[805]

Üç kemer gözünden her iki yandakiler, demir parmaklıklı dikdörtgen pencereler haline getirilmiş; ortadakine ise, mermer söveli bir kapı yerleştirilmiştir ve bunun alınlık kısmında, 1265/1848-1849 tarihli olan celî ta'lik hat ile hakkedilmiş, dört mısrânın iki satır halinde tertibinden meydana gelen bir kitâbe yer almaktadır. Kapının taç bölümünün ortasından yükselen ve etrafı güneş ışınlarına benzeyen bir şekle haiz olan büyükçe bir rûmî tepeliğin ortasındaki madalyonun içerisinde ise; Sultan Abdülmecid'in tuğrası bulunmaktadır.[806] Bu tuğra, Sultan Abdülmecid'in tuğralarını çektiği bilinen hattat Hâşim'in imzasını taşımaktadır. Sağ tarafında ise 1265 tarihi okunmaktadır.[807]

İmzası bulunmasa da Kadıasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazıldığı bilinen bu kitâbenin, Zîver Efendi'ye ait olan metni şu şekildedir:[808]

1- Bu vâlâ câmi' ta'mîr idüb mahfel binâ kıldı/

[805] https://pbase.com/dosseman/image/164573389 (11.03.2019).
[806] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 456.
[807] Süleyman Berk, "Ayasofya Kitabe ve Hatları", *Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*, 2006, s. 70; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 273; Yasemin Sönmez, "Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anabilim Dalı, 2018), s. 185. Akar, her ne kadar söz konusu tuğranın "*Tuğrâkeş Sâbit*" imzalı olduğunu söylemişse de bu malumatın doğru olmadığı, mevcut imzadan anlaşılmaktadır. Bkz. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288.
[808] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 275.

Şeh-i ‘âlî-himem sa‘y eyleyüb tahkîm-i bünyâna
2- Du‘â-yı hayra târîhim virir bir başka fer Zîver/
Hümâyûn eyleye Hak mahfel-i ‘Abdü’l-mecîd Hân’a
1265

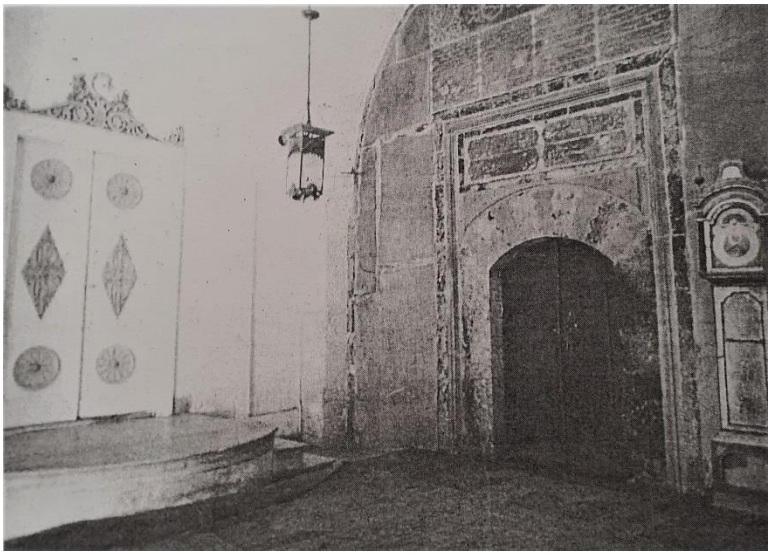
Fotoğraf 320 Hünkâr kasrı giriş kapısının üzerindeki tâmir kitâbesi.[809]

Fotoğraf 321 Hünkâr kasrının giriş kapısının üzerinde yer alan Sultan Abdülmecid tuğrası.[810] (Yasemin Sönmez)

Hünkâr kasrının giriş kapısı, daha evvel de mevcut olan hole açılmaktadır ve güney tarafındaki ek bölüm ise, bir duvarla buradan ayrılmıştır. Söz konusun duvarın tam ortasındaki, holün zemininden birkaç basamak yükseğe konumlandırılmış olan kapı vasıtasıyla ulaşılan mekân; padişahın camiye geldiği zaman kısa süreliğine dinlenmesi ve bazı kabulleri gerçekleştirmesi için ayrılmıştır.

[809] https://pbase.com/dosseman/image/162325284 (12.02.2019).
[810] Sönmez, “Ayasofya Külliyesi”, s. 186.

Fotoğraf 322 Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümünün iç mekânı.[811]

Fotoğraf 323 Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümünde, güney cihetindeki odanın kapısı. Burası günümüzde imam odası olarak kullanılmaktadır.[812]

[811] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 51.
[812] https://pbase.com/dosseman/image/162325288 (12.02.2019).

Bu odanın önündeki giriş kısmının sağ tarafından, ufak bir kahve ocağı ile tuvalete; sol tarafından da mutfak kısmına geçilmekteydi. Kasrın girişindeki hol bölümü; padişahın maiyeti, muhafızları ve sâir teşrifat görevlilerine ayrılmıştır. Bu holün batı duvarında yer alan iki kapıdan güneydeki vasıtasıyla geniş bir sofaya, oradan da esas salona geçilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlı olan bu salon, apsisin kuzeyindeki payanda ile kuzeydoğu cihetindeki rampa duvarlarının arasında yer aldığından dolayı, duvarlarında bir pencere açıklığı bulunmamaktadır. Ancak tavanının tam ortasına yapılan dikdörtgen şeklindeki büyük bir pencereden ışık almaktadır. Buranın batısında yer alan kapıdan ise; yine Fossati tarafından harem mekânına yapılmış olan yeni hünkâr mahfiline ulaşılmaktadır.[813] Bazı kaynaklarda "hünkâr sofası" olarak nitelendirilmiş olan bu salonun, Abdülmecid döneminde ilave edildiği belirtilmektedir.[814] Burada şunun da altını çizmek gerekir ki; hünkâr kasrının yer aldığı yolun kot seviyesi, Ayasofya'nın diğer taraflarına göre daha yüksekte kalmaktadır. Dolayısıyla da burası; harem zemininden yukarıda, ancak galeri katından da daha aşağıda olan söz konusu mahfil-i hümâyun ile aynı seviyede bulunmaktadır.

Hünkâr mahfiline açılan salonun kuzey ve güney duvarlarının ortasında; basit görünümlü bir mihrap biçiminde olan, dairevî kemerli birer niş bulunmaktadır ki bunların ikisi de aynı şekle sahiptir. Duvar satıhları sade bir süslemeye hâiz olan mekânın tavanını süsleyen kalem işi nakışlardan müteşekkil tezyinat, Fossati'nin kız kardeşi Bianca'nın kocası İtalyan sanatkâr Antonio Fornari tarafından yapılmıştır.[815] Tavanda yer alan pencerenin kuzeyine Kâbe-i Muazzama; güneyine ise, Mescid-i Nebevî tasvirleri işlenmiştir.

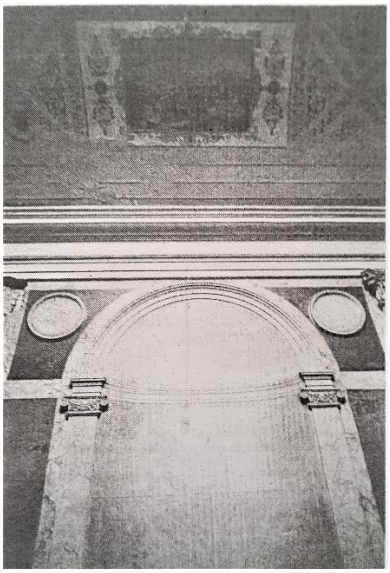
[813] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 456; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 273.
[814] Koçu, "Ayasofya", s. 1454.
[815] Eyice, "Fossati", s. 172; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288.

Fotoğraf 324 Hünkâr kasrını, mahfil-i hümâyûna bağlayan salon.[816]

Fotoğraf 325 Hünkâr kasrını, mahfil-i hümâyûna bağlayan salonun tavanından detay.

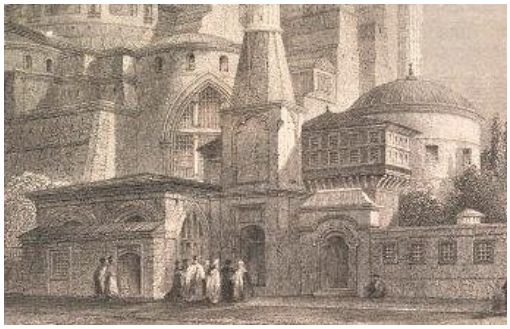
Fotoğraf 326 Hünkâr kasrını, mahfil-i hümâyûna bağlayan salondaki mihrâbiye.[817]

[816] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 57.
[817] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 55.

Fotoğraf 327 Ana salondan, hünkâr mahfiline ulaşımı sağlayan koridora açılan kapı.[818]

Kasr-ı hümâyûnun, 1833 senesine ait eski çizimi ile Fossati'nin 1852 tarihli çiziminde ve XX. yüzyılın sonlarına ait bir fotoğrafındaki görünümlerinin birtakım farklılıklar arz ettiği müşahede edilmektedir. Günümüzde mevcut olmayan bu yapının ulaşılabilen en eski fotoğrafı ise, 1929 senesine aittir.

[818] Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 94.

Çizim 72 Solda, 1833 senesinde mevcut olan ahşap hünkâr kasrı görülmektedir.[819] (David Roberts) Sağda ise; mezkûr kasrın, 1852 senesindeki durumu müşahede edilmektedir.[820] (Gaspare Fossati, 1852)

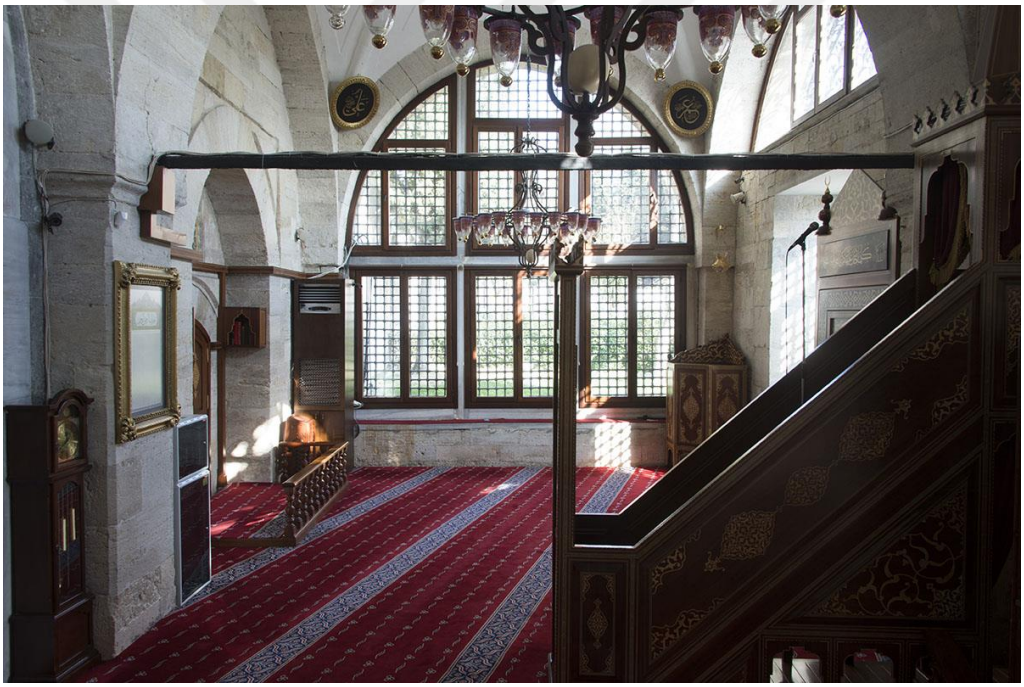

Fotoğraf 328 Solda; kasr-ı hümâyûnun, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü.[821] (Abdullah Fréres) Sağda ise; 1929 senesindeki görünümü.[822]

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi sonrasında, ilk kez 8 Ağustos 1980 Cuma günü ibadete açılan kasr-ı hümâyûnun giriş bölümü; kısa bir süre bu işlevle kullanılmasının ardından, 14 Eylül 1980'de restorasyon gerekçesiyle yeniden kapatılmıştır. Daha sonra ise, 10 Şubat 1991 tarihinde, batısında yer alan küçük sofa bölümü ile beraber tekrar namaz kılmaya tahsis edilmiştir.[823] Günümüzde de hâlâ İstanbul Müftülüğü'ne bağlı "*Büyük Ayasofya Camii*" adıyla hizmet vermektedir.[824] Giriş kısmını oluşturan hol bölümü, erkeklerin namaz kıldıkları yerdir ve buranın kuzey tarafına; mihrap, minber ve vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. Güney taraftaki, eskiden padişaha mahsus olan oda ise; imam odası olarak kullanılmaktadır. Bunun sol tarafındaki küçük mahal ise, abdest alma yeri olarak tanzim edilmiştir. Buranın devamındaki sofa bölümü, kadınların namaz kılması için ayrılmıştır. Ayasofya haremindeki hünkâr mahfiline açılan esas salon ise kapalı tutulmaktadır.

[819] http://collections.vam.ac.uk/item/O1105458/findens-landscape-and-portrait-illustrations-etching-roberts-david-ra (13.06.2019).
[820] http://collections.vam.ac.uk/item/O514637/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/ (13.06.2019).
[821] https://www.loc.gov/resource/cph.3b28897/ (15.04.2019).
[822] Edhem, *Nos Mosquées de Stamboul*, s. 132.
[823] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209.
[824] Bkz. https://camiler.diyanet.gov.tr (12.01.2019).

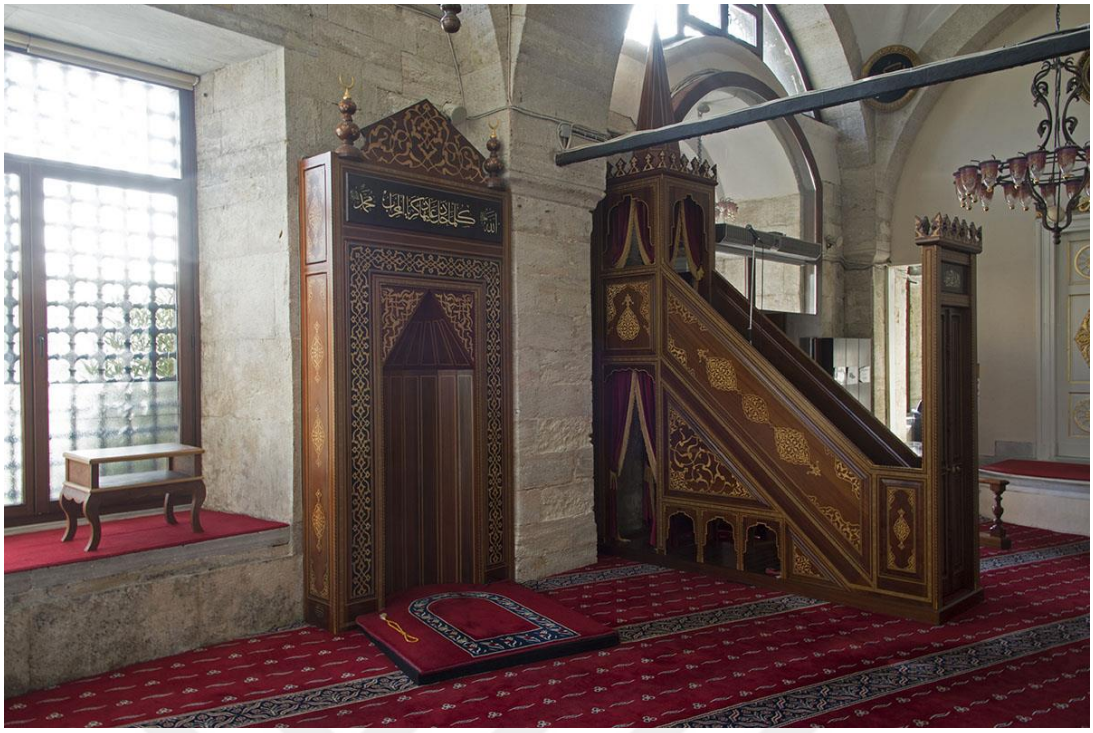

Fotoğraf 329 Günümüzde mescid olarak kullanılan, Ayasofya Camii hünkâr kasrının giriş bölümü.[825]

Fotoğraf 330 Günümüzde mescid olarak kullanılan, Ayasofya Camii hünkâr kasrı giriş bölümünün kuzeyine bakış.[826]

[825] https://140journos.com/ayasofya-hünkar-kasrına-asaleten-imam-atandı-6daa6fe41e7f (13.02.2019).
[826] https://pbase.com/dosseman/image/162325292 (12.02.2019).

Fotoğraf 331 Günümüzde mescid olarak kullanılan mekânda yer alan mihrap ve minber.[827]

Kütüphane (Hazine-i Kütüp Bölümü)

Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) emriyle Ayasofya'da gerçekleştirilen imar faaliyetleri kapsamında; yapının güney cephesindeki, doğu tarafından ikinci ve üçüncü payandaların arasına bir de kütüphane ilave edilmiştir. 1152/1739-1740 senesinde inşa edilen kütüphanenin[828] yapımına düşülen tarih şöyledir:

"Görenler tarh-ı matbû''n didiler Zeyniyâ târîh

Bu nev dârü'l-kütüb îcâd-ı sultân-ı cihân-ârâ" (1152)[829]

Ayasofya kütüphanesinin vakfiyesi ise, Şevval 1152/Ocak 1740 tarihinde hazırlanmıştır. Aynı senenin Şâban ayı içerisinde, bir kısım kitapları da temin edilmiş olan kütüphane; 24 Muharrem 1153/21 Nisan 1740 günü, bizzat padişahın da katılmış olduğu bir törenle kullanıma açılmıştır.[830]

Söz konusu kütüphane binasının kitapların muhafaza edildiği kısmı, hazine-i kütüp bölümü olarak nitelendirilmektedir. Kitapların muhafaza edildiği bu kısım; kubbeli ve kare planlı bir mekân ile güneyinde yer alan ve ikisi duvara bitişik,

[827] https://pbase.com/dosseman/image/162325286 (12.02.2019).
[828] Koçu, "Ayasofya", s. 1446; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 284.
[829] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 42
[830] İsmail E. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *DİA*, c. IV, s. 212.

mukarnaslı başlıklara hâiz dört sütunun taşıdığı üç kemer gözüyle buraya bağlanan, üzeri aynalı tonoz ile örtülü dikdörtgen planlı diğer bir bölümden meydana gelmektedir.[831] Kütüphanenin girişi ve okuma salonu ise; cami haremi içerisinde, güney sahında bulunmaktadır ve barok üslupta tanzim edilmiş olan tunç şebekelerle haremden ayrılmıştır.

Küçük giriş bölümünün sol tarafından, okuma salonuna geçilmektedir. Aynı giriş kısmının güneyindeki, orijinal haliyle muhafaza edilmiş Bizans dönemine ait kapıdan da hazine-i kütübe gidilen koridora girilmektedir.[832] Bu kapının üzerinde yer alan kitâbeye, celî sülüs hat ile Kelime-i Şehâdet hakkedilmiştir.

Duvarları, genel olarak İznik çinileri ile kaplı olan bu koridor, "L" biçimindedir ve güney ucundan sol tarafa doğru dönmekte ve devamında da kubbeli mekâna açılan yay kemerli bir kapıya ulaşılmaktadır. Bunun üst kısmında Besmele-i Şerîf yazılı bir kitâbe mevcuttur. Diğer tarafta ise, mezkûr kapının kemeri üzerinde I. Mahmud'un tuğrası, onun üstünde de celî tâ'lik hat ile yazılmış olan inşa kitâbesi yer almaktadır. On dört beyitlik Arapça bir methiyeden müteşekkil olan, 1153/1740 tarihli kitâbe, İsmail Refîk b. eş-Şeyh Mustafa Şefik'in imzasını taşımaktadır.[833]

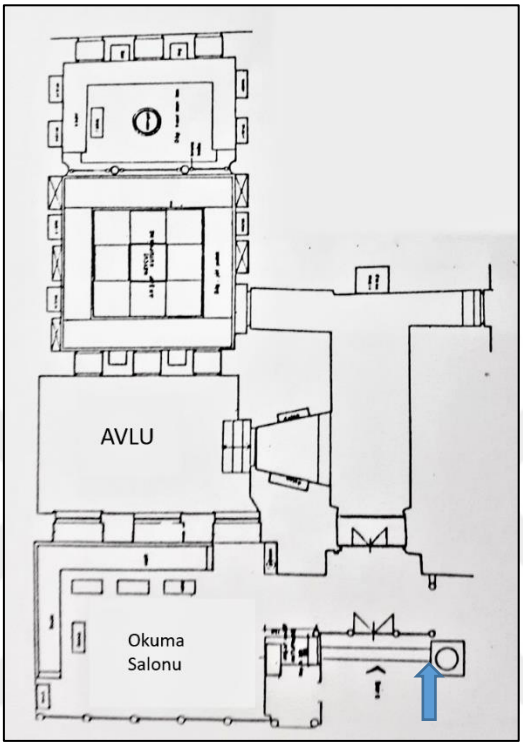
Okuma salonunun güney duvarı, aynı zamanda mâbedin bu cihetteki beden duvarıdır. Bahsi geçen kubbeli mekân ile okuma salonu arasında küçük bir avlu mevcuttur ve dolayısıyla da her iki mekân, mezkûr avluya bakan pencerelerden ışık almaktadır. Ayrıca bahsolunan kubbenin, oldukça yüksek tutulan kasnağında da pencereler açılmıştır. Tonoz ile örtülü mekânın ise güney cephesinde, padişah türbelerinin bulunduğu avluya bakan pencereleri bulunmaktadır.

Kubbeli mekânının ortasında; sedef kakma, renkli nakışlarla bezeli ahşap kitaplıkların yer aldığı hazine-i kütüp bölümünün duvarları, muhtelif dönemlere ait çinilerle kaplanmış, kubbe ve tonoz etekleri ise, kabartma alçı çiçek motifleri ile bezenmiştir. Kubbe kasnağının alt kısmında; Baltacızâde Mustafa Paşa tarafından, celî

[831] Eyice, "Ayasofya Kütüphanesi (Mimari)", *DİA,* c. IV, s. 213.
[832] Hüsrev Tayla, "Ayasofya Kütüphanesi Restorasyonu", *TAÇ Vakfı Dergisi*, c. I, sy. I, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını, 1986, s. 13.
[833] Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 133-134.

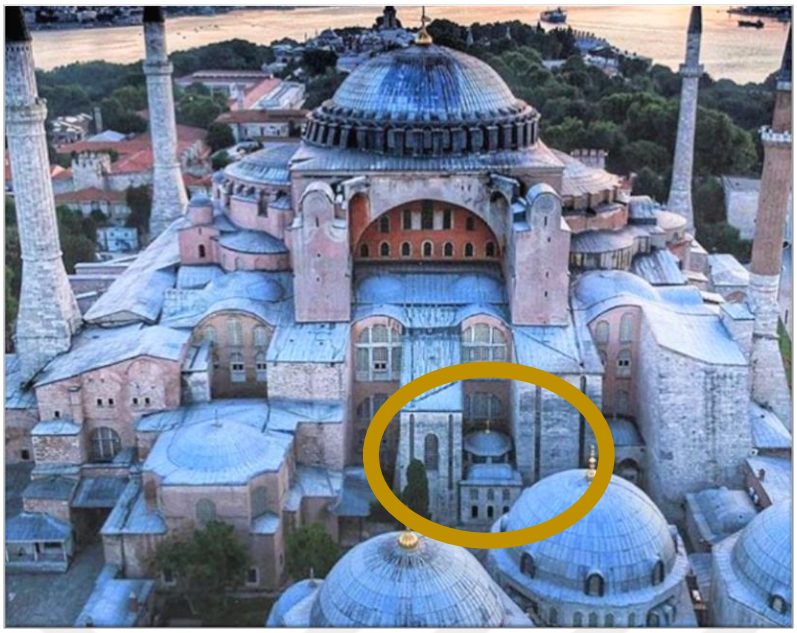
sülüs hat ile yazılan ve Fâtır Sûresi'nin 29-35. âyetlerini ihtiva eden bir yazı kuşağı dolanmaktadır.[834]

Ayasofya kütüphanesindeki kitaplar; 1968 senesinde, Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.[835]

Çizim 73 Ayasofya kütüphânesinin planı.[836]

[834] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 459; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Eyice, "Ayasofya Kütüphanesi", *DİA*, s. 213; Tayla, "Ayasofya Kütüphanesi Restorasyonu", s. 13; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 286. Ayasofya kütüphanesi içerisinde yer alan tüm yazılar için bkz. Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 118-150.
[835] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 459; Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 213; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 285.
[836] Tayla, "Ayasofya Kütüphanesi Restorasyonu", s. 15.

Fotoğraf 332 Ayasofya kütüphânesinin güneyden görünümü.[837] (Serkan Güzey)

Fotoğraf 333 Ayasofya kütüphânesinin dış cephesi.[838]

[837] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. (13.08.2019).
[838] Selman Can ve Esengül Yıldız Altunbaş, "Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sy. XXXV, 2015, s. 220.

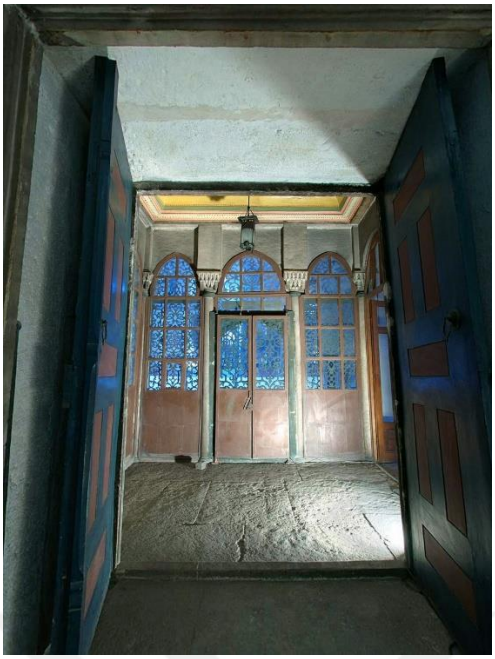

Fotoğraf 334 Ayasofya kütüphanesinin üstten görünümü.[839]

Fotoğraf 335 Ayasofya kütüphanesinden, güneyindeki türbelere bakış.[840]

[839] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/Bo0vkw5F9vV (12.07.2019).
[840] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BkNFpSJl0HF/ (13.05.2019).

Fotoğraf 336 Solda; kütüphanenin, cami hareminde yer alan giriş kapısının içten görünümü.[841] Sağda ise; giriş bölümünden, hazine-i kütüp mekânına giden koridora bakış.[842]

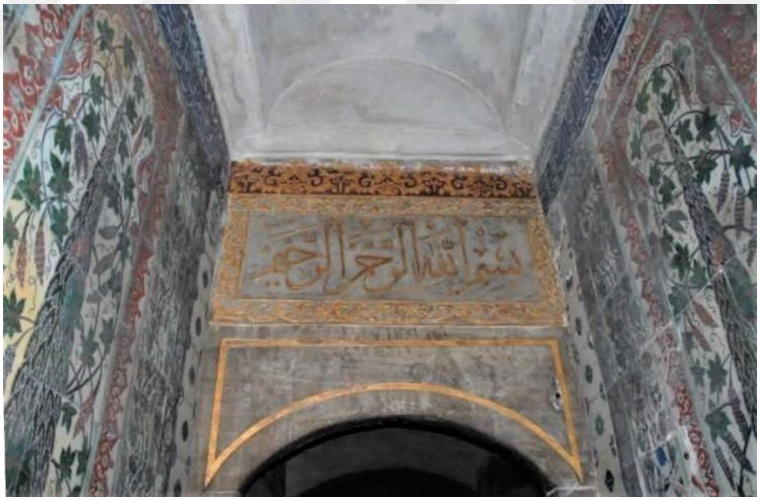

Fotoğraf 337 Kütüphanenin; cami içerisinde yer alan giriş bölümünden, koridora açılan kapının alınlığındaki kitâbe.[843]

[841] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (12.01.2019).
[842] Can ve Altunbaş, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 188.
[843] Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 123.

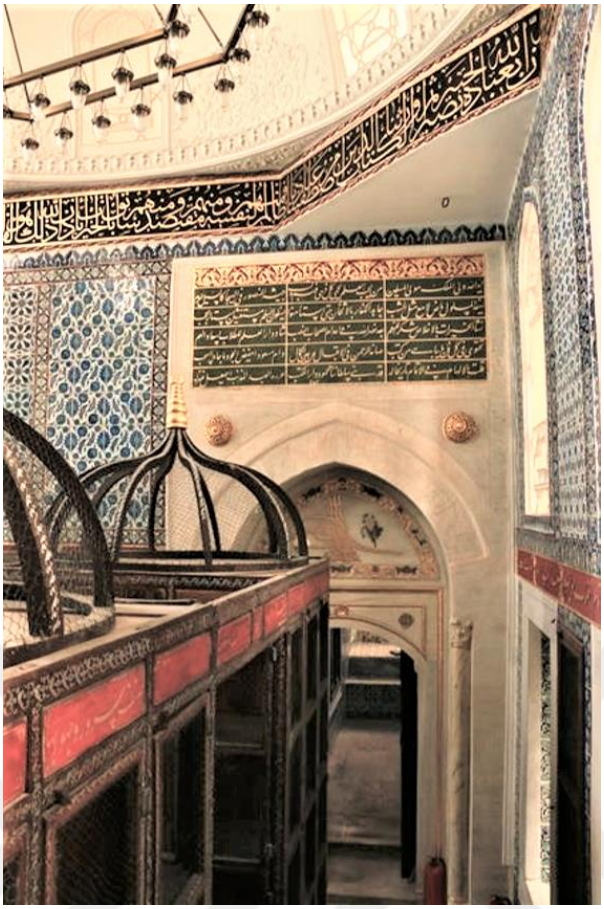

Fotoğraf 338 Kütüphânenin, hazine-i kütüp bölümüne ulaşımı sağlayan koridoru.[844]

Fotoğraf 339 Hazine-i kütüp bölümünün kapısının üzerinde yer alan kitâbe.[845]

[844] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (12.01.2019).
[845] Can ve Altunbaş, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 209.

Fotoğraf 340 Hazine-i kütüp bölümünün kapısına içeriden bakış.[846]

Fotoğraf 341 Hazîne-i kütüp odasının bir bölümünün üzerini örten kubbe.[847]

[846] Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 133.
[847] Can ve Altunbaş, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 189.

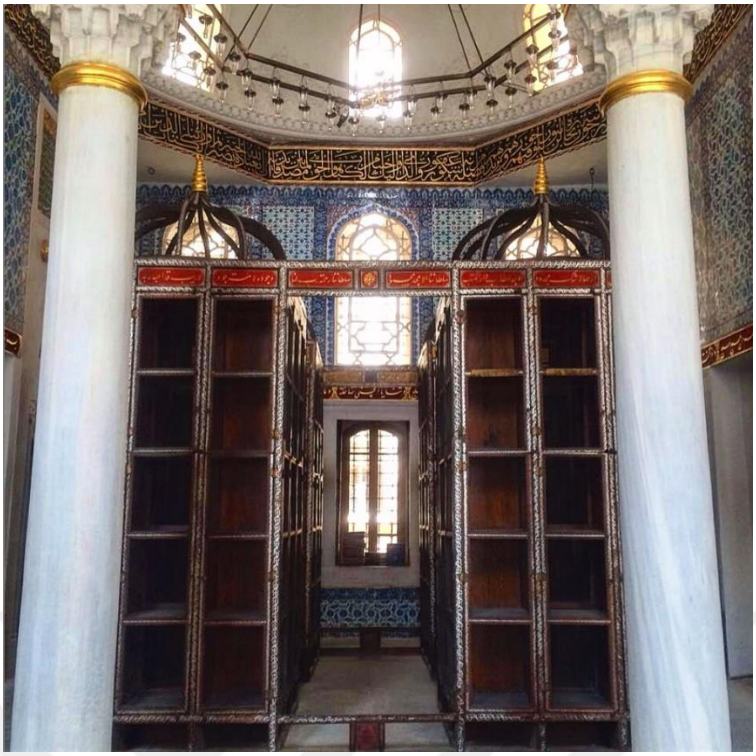

Fotoğraf 342 Hazine-i kütüp bölümünde yer alan sütunlar.[848]

Fotoğraf 343 Ayasofya kütüphanesinde yer alan kitaplık.[849]

[848] Can ve Altunbaş, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 214.
[849] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (12.01.2019).

Fotoğraf 344 Ayasofya kütüphanesinde yer alan kitaplık.[850]

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

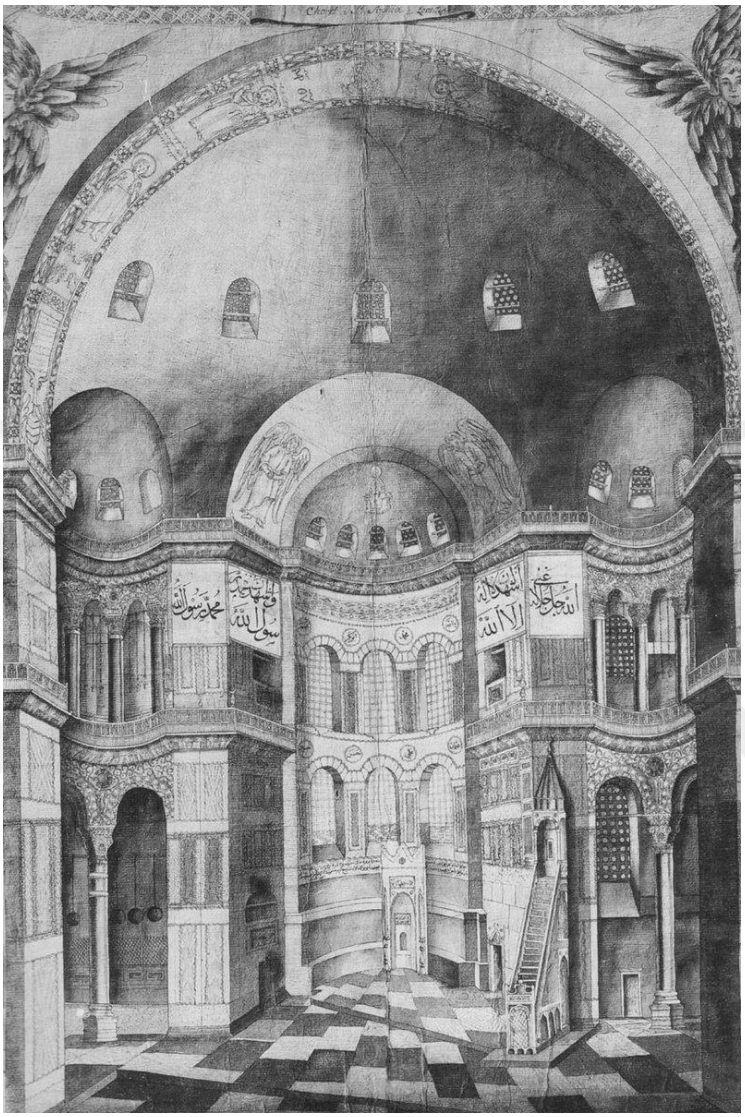
İç Düzenleme

İslâm mâbedine tahvil edilmesinin akabinde Ayasofya'nın iç mekânı da edinmiş olduğu yeni hüviyetin gerekliliklerine uygun bir şekilde tanzim edilmiştir. Bu kapsamda öncelikle eski kilise binasının apsis ve bema kısımlarından oluşan bölümü, mihrap sofası işlevini üstlenmiş ve apsis çıkıntısının içerisine, Kâbe istikâmetinde bir mihrap yapılmıştır. Mâbedin yönü tam doğuya bakmadığından, mihrabın hafif bir eğimle sağa doğru yerleştirilmesi yeterli olmuştur. Minber ise; bema ile güneydoğu cihetindeki eksedra bölümleri arasındaki pâyenin önüne, kıble mihverine paralel olacak şekilde konumlandırılmıştır. Orta sahnın kuzeyinde, tam ortada vaaz kürsüsü; güneydoğu cihetindeki ana payenin önünde ise müezzin mahfili yer almaktadır. Söz konusu aksam haricinde haremde ayrıca üç mahfil ile birçok ahşap maksure bulunmaktadır.

Bunların haricinde; III. Murad (1574-1595) tarafından, Bergama'dan yekpâre mermerden oyulmuş iki büyük küp getirtilerek; haremin batısındaki eksedra bölümlerinde yer alan sütunların önüne yerleştirilmiş ve üzerlerine birer kapak eklenip,

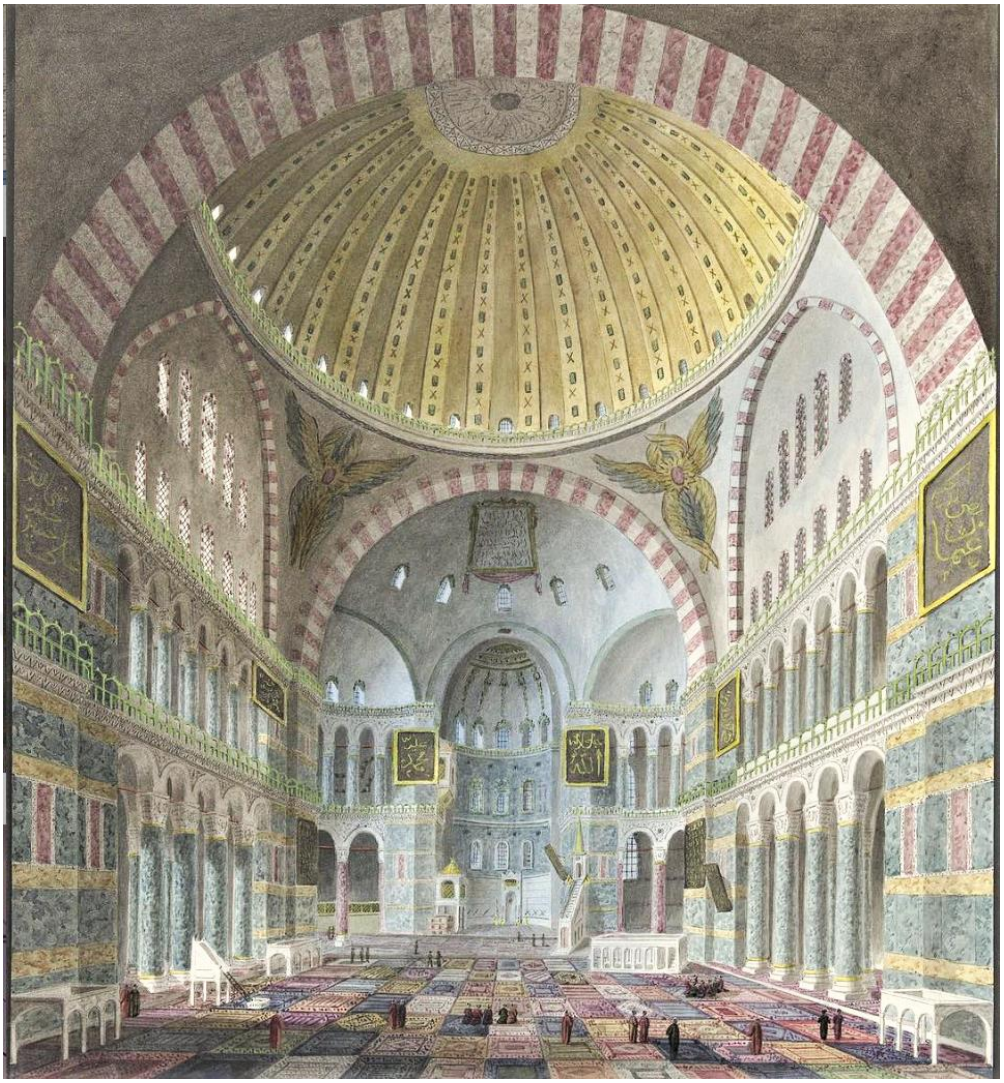
[850] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BHT1wqADSt3 (02.01.2018).

musluk ilave edilerek, abdest almak için kullanılmaya başlanmıştır.[851] Ayrıca; ana giriş kapısının kuzeyinde, Mehmed Cevahir Ağa tarafından vakfedilmiş bir sebil bulunmaktadır ve üzerinde yer alan kitâbede, 1258/1842 tarihi mukayyettir.[852]

Çizim 74 Ayasofya Camii hareminin, 1710 senesindeki vaziyetini gösteren gravür.[853] (Cornelius Loos)

[851] Koçu, "Ayasofya", s. 1451.
[852] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 248.
[853] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/DwjDrVjWsAMfORP.jpg (11.02.2019).

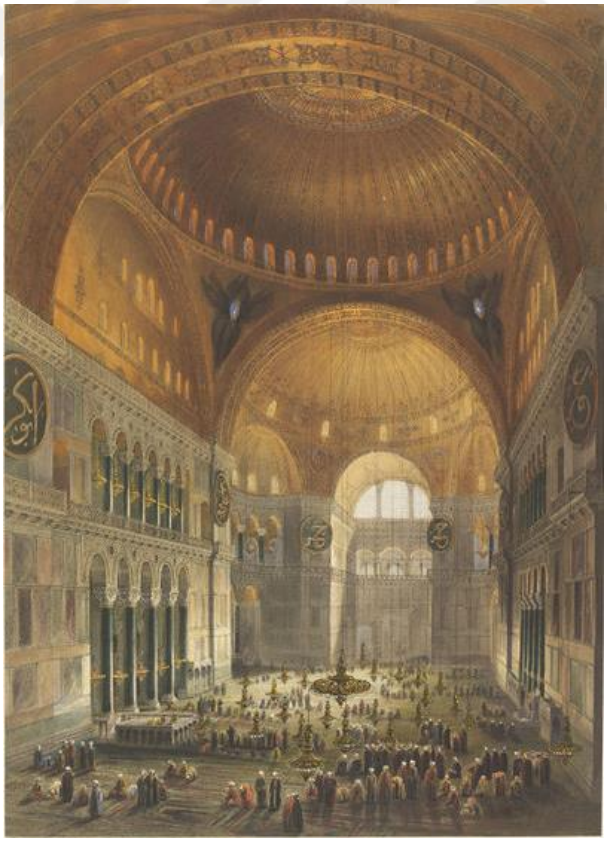

Çizim 75 Ayasofya Camii hareminin, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki vaziyetini gösteren gravür [854] (George Antoine Prosper Marilhat)

[854] https://www.rijksmuseum.nl/en/my/collections/1991249--gabriel-kaya/aya-sophia/objecten#/RP-T-1960-80,0 (13.01.2019).

Çizim 76 Fossati onarımları öncesinde, haremin görünümü.[855] (Carlo Bossoli, 1840'lar)

Çizim 77 Haremin batısını gösteren çizim.[856] (Gaspare Fossati, 1852)

[855] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BlaNLVOFmql/ (14.07.2019).
[856] http://collections.vam.ac.uk/item/O723060/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/ (11.02.2019).

Fotoğraf 345 Cami haremindeki ahşap maksureler.[857] (Gaspare Fossati, 1852)

Fotoğraf 346 Haremin batısında yer alan maksureler.[858] (Abdullah Freres, 1880'ler)

[857] http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/ayasofya-hazine-dairesi-2027/ (12.07.2019).
[858] http://www.eskiistanbul.net/7085/7075-ayasofya-ic-kapilari-abdullah-freres-fotografi#lg=0&slide=0 (12.03.2019).

Fotoğraf 347 Haremin güneybatısında bulunan mermer küp.

Fotoğraf 348 Mehmed Cevahir Ağa'nın vakfı olan küp.

Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya'yı camiye tahvil ettikten sonra; içerisinde bulunan insan tasvirli mozaiklere dahi hiçbir şekilde zarar verilmesine müsaade etmemiş ve sadece kıble yönünde olanların üzerlerini hafif surette ince bir badana tabakasıyla örttürmekle yetinmiştir. Kıble dışında olanlar ise, görünür halde bırakılmış ve mozaikler uzun bir müddet de bu şekilde kalmıştır. Zira XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'a gelen seyyahlar da bunları gördüklerini yazmışlardır. Örneğin, 1678 senesinde Ayasofya'yı ziyaret eden Fransız seyyah Grelot; mâbeddeki birçok mozaiği, hatta mihrabın üzerinde yer alan yarım kubbedeki Meryem ve İsa resimlerini dahi,

yerlerinde ve üzerleri açık bir şekilde gördüğünü nakletmiştir.[859] Ancak daha sonra, yavaş yavaş bunların da üzerleri örtülmeye başlanmış; XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde de artık tümü ortadan kaybolmuştur.[860]

1847-1849 yıllarında, Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından, Gaspare ve G. Fossati'ye yaptırılan geniş kapsamlı restorasyon esnasında; mozaiklerin büyük bir kısmının üzerleri açılarak ortaya çıkartılmış ve bunların gerekli onarımları yapılıp, G. Fossati ile W. Salzenberg tarafından da detaylı resimleri çizildikten sonra, üstleri yeniden sıvanarak kapatılmıştır.[861] 1932 senesine gelindiğinde ise; Amerikan Bizans Enstitüsü adına Thomas Whittemore, sıvaların altında kalan Ayasofya mozaiklerini temizleme ve meydana çıkarma izni almış, söz konusu çalışmalar 1970'kadar devam etmiştir.[862]

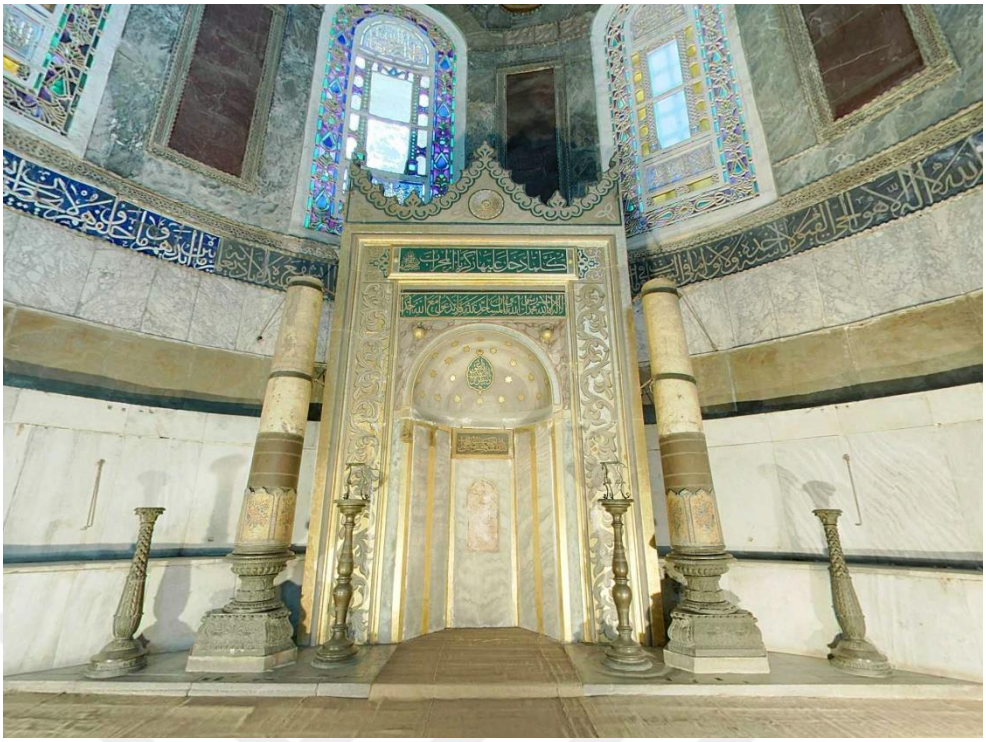
Mihrap

Ayasofya Camii'nin ilk mihrabı, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır.[863] Tarihî kaynaklarda; fethin sonrasındaki üç gün içerisinde, yani ilk cuma namazı kılınmadan evvel, mâbede müstacelen bir mihrap ilave edildiğinden bahsedilmektedir.[864] II. Bâyezid (1481-1512) tarafından, 892-893/1487-1488 senesinde ise; 8181 akçe sarfıyla, camiye beyaz mermerden yeni bir mihrap yapılmıştır.[865]

Muhtelif dönemlerde yenilenen ve birtakım ekler yapılan mezkûr mihrap; Abdülmecid döneminde, Fossati tarafından gerçekleştirilen tamir çalışmaları sırasında da restore edilmiş olup,[866] günümüze de bu haliyle ulaşmıştır. Eyice'nin belirttiği üzere, XIX. yüzyılın karma (eklektik) üslûbunu yansıtmaktadır. Araştırmacı; bunun yerinde, hatta belki de arkasında, orijinal klasik Türk mihrabının kalıntılarının hâlâ duruyor olabileceğini düşünmektedir.[867]

---

[859] Koçu, "Ayasofya", s. 1448. Detaylı malumat için bkz. Eyice, *Ayasofya-3*, s. 9-13; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 99-101.
[860] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208.
[861] Eyice, *Ayasofya-2*, s. 6; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93; Koçu, "Ayasofya", s. 1446; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 104.
[862] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 105.
[863] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 279; Koçu, "Ayasofya", s. 1445.
[864] Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 262-263; Koçu, "Ayasofya", s. 1446; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 129.
[865] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 317-318.
[866] Koçu, "Ayasofya", s. 1446.
[867] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 24.

Fotoğraf 349 Ayasofya Camii mihrabı.[868]

Üç tarafından kademeli silme dizileriyle çevrelenmiş dikdörtgen bir çerçeve şeklinde olan mermer mihrabın her iki yanı, kıvrık dallı yapraklardan müteşekkil geniş bir bordürle sınırlanmıştır. Çokgen planlı mihrap hücresi, dairevî kemerli ve yarım kubbe kavsaralıdır. Birçok yeri varak altınla yaldızlanmış olan mihrabın üst kısmında ise; tam ortasında bir gülbezek motifi bulunan, oldukça gösterişli bir taç mevcuttur.

Ayasofya mihrabında, muhtelif dönemlerde ilave edilmiş olan dört ayrı kitâbe bulunmaktadır. Alınlık kısmında yer alan üstteki kitâbe, 1203/1789 senesinde, III. Selim'in III. Selim (1789-1807) silahdârı olan Yahya tarafından yazılmıştır ve Âli İmran Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölümü ihtiva etmektedir. Âyetin sonunda ise, damla formunda istiflenmiş olan hattat imzası ve bunun altında tarih yer almaktadır. Celî sülüs hat ile yazılmış olan kitâbenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

كتبه يحيى سلاحدار سلطان سليم خان

١٢٠٣

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

[868] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (12.01.2019).

Ketebehû Yahyâ Silâhdâr Sultân Selim Hân

1203

Anlamı: “Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…”

Fotoğraf 350 Ayasofya Camii mihrabının alınlığında yer alan üstteki kitâbe.

Söz konusu yazının altında bulunan ikinci kitâbede ise; Kelime-i Tevhid ile Cin Sûresi’nin 18. âyeti, celî sülüs hat ile yazılmıştır. Hattatı ve tarihi belli olmayan bu kitâbenin, yazı karakteri hasebiyle XV. yüzyıla ait olabileceği ileri sürülmüştür.[869] İhtiva ettiği ibarenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: “لَا إِلَهَ إِلَّا الله مُحَمَّدٌ رَسُولُ الله وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللهِ اَحَدًا”

Okunuşu: “Lâ ilâhe illa’llah Muhammedu’r-rasûlu’llâh ve enne’l-mesâcida’llâhi fe-lâ ted‘û me‘a’llâhi ehadâ”

Anlamı: “Allah’tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed (s.a.s.) Allah’ın elçisidir. Şüphesiz mescidler, Allah’ındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin.”

Fotoğraf 351 Ayasofya Camii mihrabının alınlığında yer alan alttaki kitâbe.

Mihrap hücresinin kavsarasında, Hac Sûresi’nin 29. âyetinin son kısmı, bir madalyonun içerisine celî sülüs hatla istiflenmiştir. 1265/1849 senesinde, Mehmed Şefik tarafından yazılmış olan kitâbenin alt kısmında tarihi ve hattatının imzası yer almaktadır. Abdülmecid döneminde gerçekleştirilen büyük tamir çalışmaları sırasında eklendiği anlaşılan mezkûr yazının metni ve anlamı şöyledir:

[869] Sönmez, “Ayasofya Külliyesi”, s. 96.

Metni: “وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ”

كتبه محمد شفيق

١٢٦٥

Okunuşu: “Ve’l-yettavvefû bi’l-beyti’l-‘atîk”

Ketebehû Mehmed Şefîk

1265

Anlamı: “Ve Beyt-i Atîk’i (Kâbe’yi) tavaf etsinler.”

Fotoğraf 352 Mihrap hücresinin kavsarasında yer alan kitâbe.

Mihrap hücresinin tam ortasında, kavsaranın altına isabet eden yerde bulunan kitâbe ise; Âl-i İmran Sûresi’nin 39. âyetinden bir bölümü ihtiva etmektedir. Alt kısmında da uzunca bir imza satırı bulunmaktadır. Günümüzde mevcut olmayan bu kitâbe, İsmail Efendi tarafından 1151/1738 tarihinde yazılmıştır ve anlaşıldığı üzere I. Mahmud (1730-1754) dönemine aittir. Mezkûr âyetin metni ile anlamı şu şekildedir:

Metni: “فَنَادَتْهُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَآئِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِۙ”

كتبه اسماعيل روزنامچه اياصوفيه كبير سنه رجب ١١٥١

Okunuşu: “Fenâdethû’l-melâ’iketü ve hüve kâ’imun yusallî fi’l-lmihrâb”

Ketebehû İsmâ‘îl rûznâmçe-i Ayâsofiyye-i kebîr sene Receb 1151

Anlamı: “O (Zekeriya) mihrapta durmuş namaz kılarken melekler ona nidâ ettiler.”

Fotoğraf 353 Mihrap hücresinde yer alan kitâbe.

Fotoğraf 354 Mihrap hücresinin günümüzdeki görünümü.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Budin'in fethedilmesinin ardından, Sadrazam İbrahim Paşa tarafından mezkûr şehrin en büyük kilisesinden alınan tunç şamdanlar; üzerlerine, aynı ibareleri ihtiva eden manzum birer kitâbe yazılarak, 1526 senesinde Ayasofya'da mihrabın iki yanına yerleştirilmiştir.[870] Tanışık'ın naklettiğine göre, üstüvânenin üst boğazında şu satırlar mukayyetti:

1. Cihân sahib-kıran-ı Hân Süleyman / Ki durmaz hamlesine Giv ü Piyjen
2. Şu denlû kırdı ceyş-i Engürüsî / Görünmez oldı sahra küştelerden
3. Helâk idüb kırâl-ı nâbekârı / Yerin od eyledi tahkîk bilsen
4. Kilisasın yıkub yakdı Budin'i / Çıkardı bu iki müşkât-i ahsen
5. Getürüb Ayâsofiyyâ'ya çerâğı / Adunun cism ü cânın kıldı rugen
6. Didi Hâtif ânın yâdına târîh / Ebed ola sirâc-ı dîn rûşen
   Sene 933 (1526)

Üstüvânenin alt boğazında ise şu ibâreler yazmaktadır:

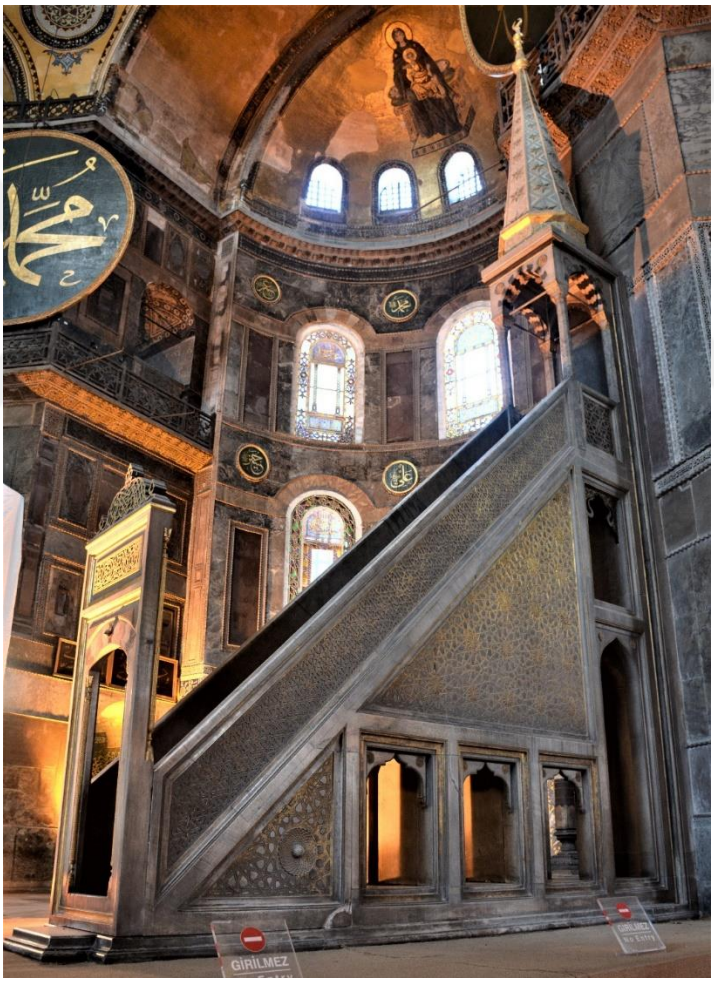
1. Nîgin-i saltanat birle Süleyman Şâhı deryâ dil / Kim ol sultanıdır Aksâ ü Mısr ü Ka'be vü Şâm'ın
2. Aluben Engürüs ilin tamamet ol Halîl-i Hak / Kilisâlar yıkub kıldı serâser ehlin esnâmın

[870] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 448-449; Koçu, "Ayasofya", s. 1451.

3. Getürdi feth-i ekberden çerâğı ey dîl / Di târîhi “müebbed ola şem’i nûr-ı İslâm’ın”
   Sene 933 (1526)[871]

Minber

Ayasofya Camii’nin ilk minberi ahşap olup, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır.[872] Tarihî kaynaklarda; fethin sonrasındaki üç gün içerisinde, yani ilk cuma namazından önce mâbede bir minber ilave edildiği nakledilmektedir.[873] Günümüzde mevcut olan klasik üsluptaki mermer minber ise, III. Murad (1574-1595) dönemine aittir ve XVI. asrın karakterini yansıtmaktadır.[874]

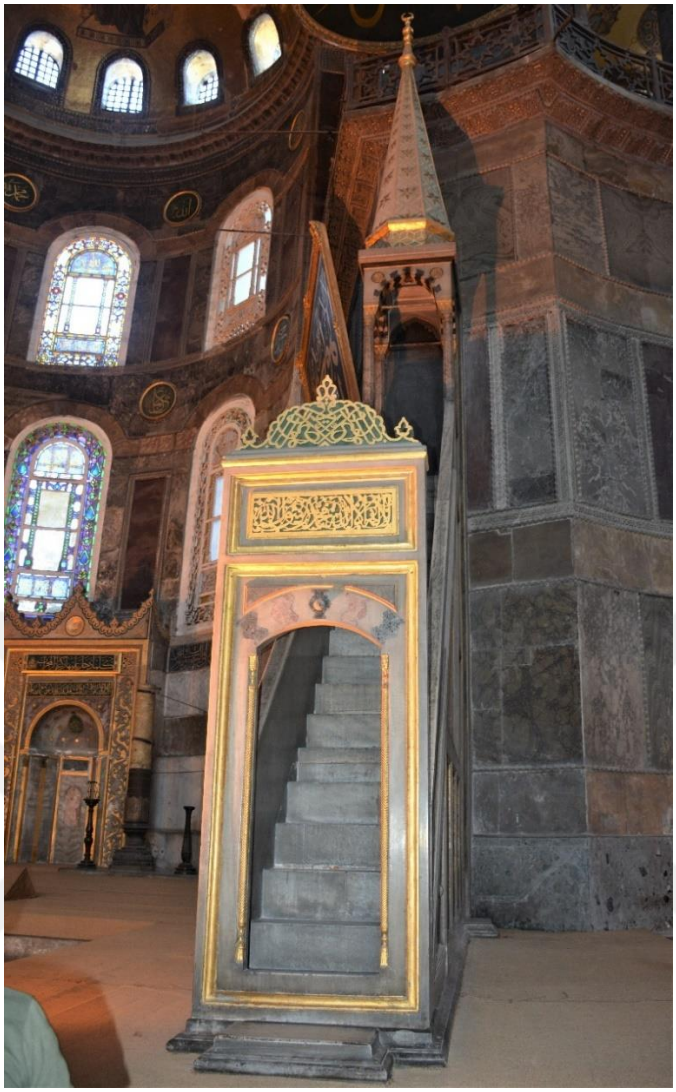

Fotoğraf 355 Ayasofya Camii minberi.

[871] Koçu, “Ayasofya”, s. 1471.
[872] Koçu, “Ayasofya”, s. 1446, 1451.
[873] Ayvansarâyî, Hadîkatü’l-Cevâmî, s. 42; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 262-263; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 129.
[874] Eyice, “Ayasofya”, *DBİA*, s. 449; Akar, “Ayasofya’da Bulunan Türk Eserleri”, s. 279-280; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 318. Bazı kaynaklarda her nedense bu minberin IV. Murad tarafından konulduğu yazmaktadır. Bkz. Koçu, “Ayasofya”, s. 1451.

Üç mürekkep kemer gözünden müteşekkil süpürgeliğin üzerine oturtulmuş aynalıklar ve bunları kuşatan yekpâre mermerden korkuluklar, zemin oyma tekniği ile işlenmiş olan hendesî motiflerden müteşekkildir. Mümas kemerli imam geçidi ile köşk bölümü arasında, dilimli sivri kemerlere sahip bir açıklık daha bulunmaktadır. Siyah ve beyaz mermerden münavebeli olarak örülmüş dairevî kemerli açıklıklara sahip minber köşkünün yan panoları da yine zemin oyma tekniğinde işlenmiş hendesî bir bezemeye hâizdir. Köşkün üzerindeki; çokgen kasnaklı ehrâmi külah, bir alemle nihayete ermektedir. Birçok yeri varak altınla yaldızlanmış olan bu zarif minberin külahı, yıldız motiflerini de ihtiva eden bir tezyînata sahiptir.

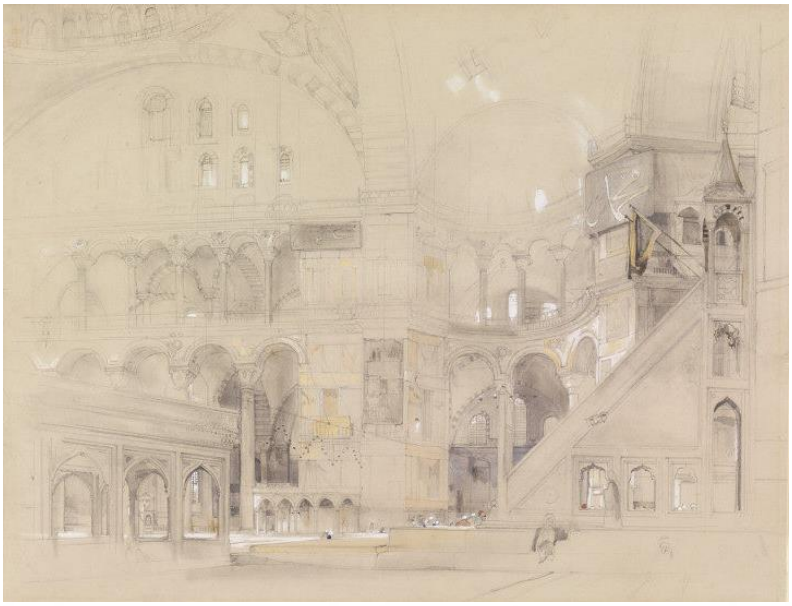
Minber kapısının, yay kemerli geçiş açıklığının her iki yanında, buraya bitişik vaziyette işlenmiş birer sütunçe yer almaktadır. Kapının alınlığında bulunan kitâbede, celî sülüs hat ile Kelime-i Tevhid hakkedilmiş olup; yazının zemini, kıvrımlı dallara eklenen rûmî motiflerinden müteşekkil bir bezeme ile doldurulmuştur. Üzerindeki taç kısmında da "هو الباقي الصّمد" ibâresi, celî sülüs hat ile ve müsennâ istifinde hakkedilmiştir. Minber kapısının arka yüzüne de ayrıca bir önem verildiği görülmektedir. Söz konusu yazı, tacın diğer tarafında da aynı şekilde bulunmaktadır. Bunun alt kısmından, giriş açıklığına kadar olan dikdörtgen alanda ise; silmelerle bir sivri kemer şekli oluşturulmuş ve bunun içi ile köşelik kısımlarında da hatayî ve rûmî üslûbundaki motiflerden müteşekkil, güzel bir kompozisyonla bezenmiştir. Ayıca buranın kenarlarına gömülü şekilde yapılmış ve korkuluklara kadar inen birer sütunçe yer almaktadır.

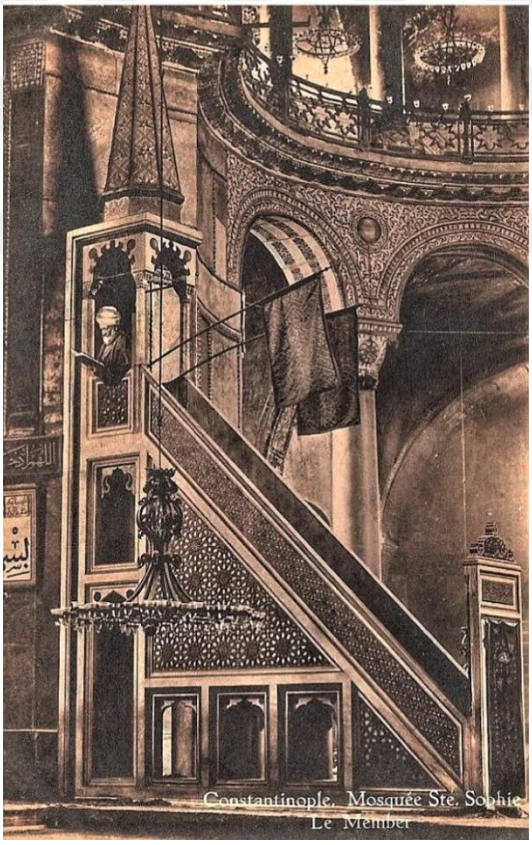
Fotoğraf 356 Ayasofya Camii minberinin önden görünümü.

Fotoğraf 357 Minber kapısının alınlık ve taç kısımlarında yer alan kitâbeler.

Çizim 78 Ayasofya haremini gösteren eski bir çizimde, minberde bulunan sancaklar görülmektedir.[875] (John Frederick Lewis, 1840-1841)

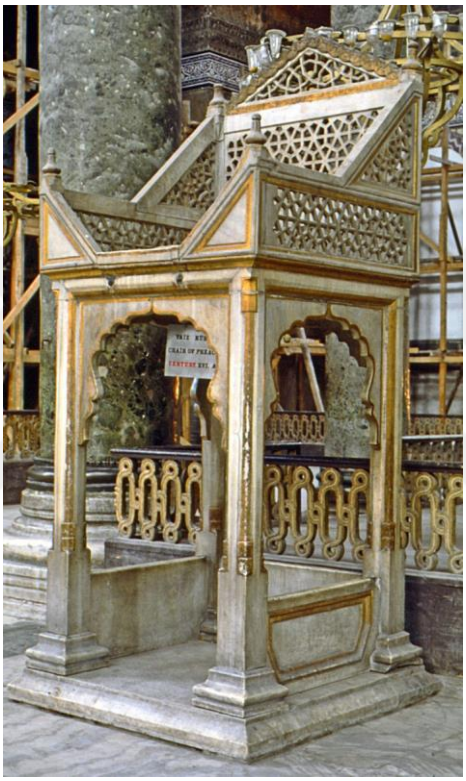

Fotoğraf 358 XIX. yüzyıl sonlarında Ayasofya Camii minberi ve daha evvel burada bulunan sancaklar.[876]

[875] http://collections.vam.ac.uk/item/O146210/interior-of-the-mosque-of-watercolour-lewis-john-frederick (13.02.2019).
[876] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BcZJDwkn_6f (02.01.2018).

Vaaz Kürsüsü

Ayasofya Camii'nin günümüze kadar ulaşmış olan sade ve zarif bir tezyinata hâiz mermer vaaz kürsüsü, III. Murad döneminde yapılmıştır.[877] Kare planlı bir kaidenin üzerinde yükselen ve dilimli kemerlerle birbirine bağlanan dört sütunun taşıdığı oturma yerini üç yönden; delik işi tekniğinde yapılmış hendesî bezemeye sahip parmakçalık kuşatmaktadır. Yanlara göre yüksek tutulan sırt kısmı; aynı şekilde tezyin edilmiş, üçgen şeklinde bir taç ile nihayete ermektedir. Ayrıca birçok yerinde varak altın kullanılmış olan kürsünün dört köşesinde de küçük birer baba mevcuttur.

Fotoğraf 359 Ayasofya Camii vaaz kürsüsü.[878]

Ayverdi'nin naklettiğine göre, Fatih'te yer alan Bâlî Paşa Camii'nin ahşap vaaz kürsüsü; mâbedin son tamiri sırasında, o dönem müzeye tahvil edilmiş olan Ayasofya'dan getirilmiştir.[879]

[877] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449. Bazı kaynaklarda bu vaaz kürsüsünün IV. Murad zamanında yapıldığı söylenmektedir. Bkz. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 281; Koçu, "Ayasofya", s. 1451; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[878] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (13.01.2019).
[879] Bkz. Koçu, Reşad Ekrem, "Bâlipaşa Camii", *İA*, c. IV, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960, s. 2050.

Fotoğraf 360 Bâli Paşa Camii vaaz kürsüsü.[880]

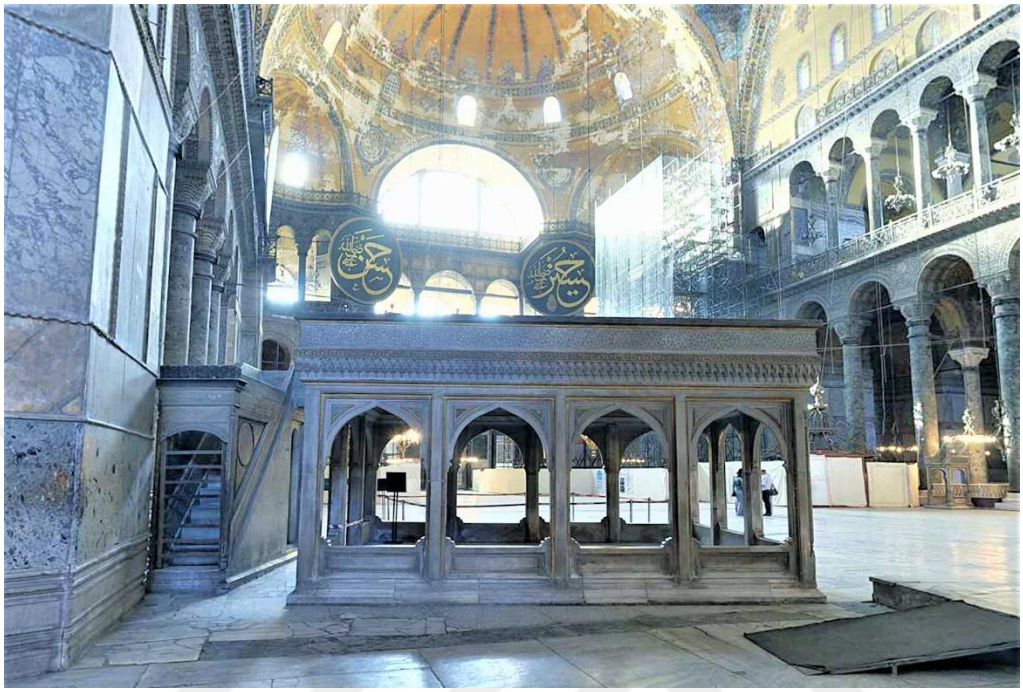
Mahfiller

- **Müezzin Mahfili ve Haremde Bulunan Diğer Üç Mahfil**

Camiye III. Murad zamanında, iki kattan müteşekkil mermer bir müezzin mahfili ilave edilmiştir.[881] Güneydoğu cihetindeki filpâyenin kuzey tarafına, kıble mihverine paralel şekilde yerleştirilen dikdörtgen planlı mahfilin üst katına çıkışı sağlayan merdiven bölümü; ondan bağımsız bir şekilde, sağ yanına yapılmış olup, bir tarafından buradaki mezkûr pâyeye bitiştirilmiştir. Bu iki ayrı aksam, üstten dar bir bölüm ile birbirine bağlanmaktadır ki dolayısıyla da söz konusu yerin altında, bir geçiş açıklığı husule gelmiştir. Ayrıca merdivenin ön tarafı, yay kemerli giriş açıklığına sahip bir minber kapısı şeklinde düzenlenmiştir ve her iki yanı kapalıdır. Arka tarafına yapılan; üç tarafı açık, kare planlı küçük bir bölüm ile, bu merdiven kısmının mahfille aynı hizada sonlanabilmesi sağlanmıştır. Sade ve zarif bir tezyinata haiz olan müezzin mahfilinin ön ve arka tarafları dörder tane, her iki yanı ise üçer tane mümas kemerli açıklıktan oluşmaktadır. Köşeleri, gömülü vaziyet yapılmış ince sütunçeler ile hareketlendirilmiştir. İkinci katını çevreleyen alçak korkuluklarının dış yüzeyleri, oyma tekniğinde işlenmiş hendesî kompozisyonla bezelidir. Alt kısmın korkulukları ise,

[880] https://pbase.com/dosseman/image/160755259 (22.06.2019).
[881] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449; Koçu, "Ayasofya", s. 1464. Tarihî kaynaklara göre; Fatih Sultan Mehmed de Ayasofya'ya bir müezzin mahfili yaptırmıştı. Bkz. Koçu, "Ayasofya", s. 1446.

silmelerle hareketlendirilmiş dikdörtgen levhalardan meydana gelmektedir. XVI. yüzyıl Osmanlı taşçılık sanatının en nadîde örneklerinden olan mahfil, günümüzde de hâlâ mevcuttur.

Fotoğraf 361 Ayasofya Camii müezzin mahfilinin doğu cephesi.

Fotoğraf 362 Ayasofya Camii müezzin mahfilinin batı cephesi.[882]

[882] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/içmomphalion (13.01.2019).

Fotoğraf 363 Ayasofya Camii müezzin mahfilinin tezyinatından detay.

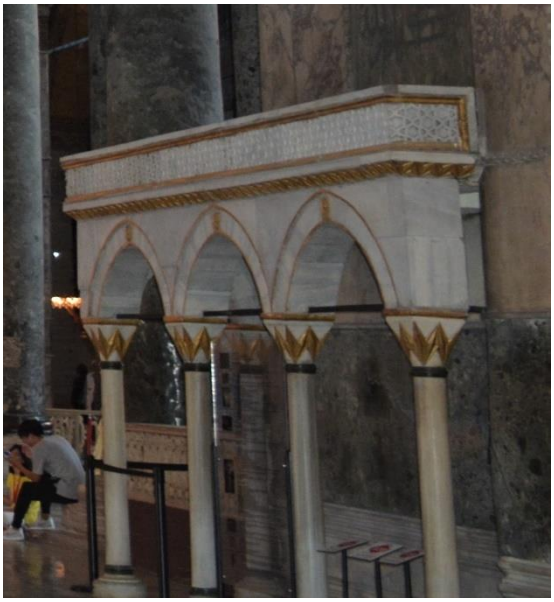
Harem mekânında, üç adet mermer mahfil daha bulunmaktadır ki bunlar da yine III. Murad tarafından vaz' edilmiştir.[883] Bunlar, orta sahnda; kuzey cihetindeki iki filpâye ile güneybatı cihetindeki filpâyeye bitişik olarak yapılmıştır.

Müezzin mahfili gibi sade bir tezyinata sahip olan bu fevkâni mahfiller; bir taraflarından pâyelere dayandırılmışken, diğer taraflarından ise, sütunların üzerine oturtulmuştur. Söz konusu mahfillerin işlevi hususunda ise muhtelif görüşler mevcuttur. Mekânın oldukça büyük ve cemaatin de kalabalık olması hasebiyle, bunların müezzin mahfili olarak eklendiği düşünüldüğü gibi,[884] "okuma mahfilleri" şeklinde niteleyenler de olmuştur.[885]

[883] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 281.
[884] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/içmmüezzin-mahfili (13.01.2019).
[885] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91. Başka bir kaynakta bu mahfillerin; mevlid ve kandil törenlerinde, küçük gruplara Kur'an dersi vermek, vaaz vermek yâhût da sohbet etmek için kullanıldığı belirtilmiştir. Bkz. Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 179. Lâkin bir cami içerisinde bahsi geçen faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekânlar maksurelerdir ve Ayasofya hareminde de oldukça fazla sayıda ahşap maksure bulunduğu malumdur.

Fotoğraf 364 Orta sahnın güneyindeki maksureler ve mermer mahfil.[886] (Abdullah Fréres, 1880'ler)

Fotoğraf 365 Güneybatı cihetindeki pâyenin önünde yer alan mermer mahfil.

[886] http://www.eskiistanbul.net/7014/ayasofya-ic-gorunumu-abdullah-freres-fotografi-1880-ler#lg=0&slide=0 (13.01.2019).

- **Hünkâr Mahfili**

Ayasofya Camii'nin ilk hünkâr mahfilinin; kim tarafından, nereye yapıldığı hakkında kat'i bir malumat mevcut değildir.[887] Hadîka'da, bunun bir duvar dâhilinde olduğundan bahsedilmekte ve daha sonra da III. Ahmed'in (1703-1730) emri üzerine genişletilerek, bir şahnişîn şeklini aldığı nakledilmektedir.[888] Her ne kadar harem içerisindeki yeri belirtilmemiş olsa da eski çizimlerde; bahsi geçen mahfil-i hümâyûnun, sütunların üzerine oturan ve etrafı kafeslerle örtülmüş olan çıkıntılı kısmının, mihrap sofasının kuzeyindeki dehlizin önünde yer aldığı müşahede edilmektedir. Hünkâr mahfili olarak düzenlendiği anlaşılan mezkûr dehlizin duvarları, değerli çiniler ile kaplanmıştır ve doğu cihetindekinin tam ortasında da çinili bir mihrâbiye bulunmaktadır ki bunlar günümüze kadar ulaşmıştır. Zeminden yaklaşık 2.30 m. kadar yükseklikte olan söz konusu çinilerin, ilk mahfile mi ait olduğu yoksa III. Ahmed dönemindeki yenileme çalışmaları sırasında mı yapıldığı bilinmemektedir.[889] Akar'a göre bunlar, XVI. asrın İznik çinilerindendir.[890]

Şair Nedîm (ö. 1143/1730)'e ait bir tarih kasidesinden öğrenildiğine hünkâr mahfilinin yenilenme çalışması; 1141/1728'de Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir.[891] Bahsolunan kasidenin metni şöyledir:

"Târîh-i Tevsî'-i Mahfil-i Şâhî Der-Ayâsofiyye-i Kebîr

1. Mutî'-i emr-i Hak Sultân Ahmed Hân Gâzî kîm
   İmâm-ı mülk ü millet muktedâ-yı halk-ı dünyâdır
2. Hatîb-i minber-i feth u zafer kîm tîğnın şimdi
   Niyâm-ı cism-i hasm âvîze gâhî arş-ı a'lâdır
3. Salâdır söylesun varsa nazîrin gördigi âfak
   Ki hem zıll-ı Hudâ hem tâbi'-i fermân-ı Mevlâdır
4. İdelden ol imâmü'l-müslimîne iktidâ âlem
   Nizâm-ı dîn ü erkân-ı sa'âdet pây-ber-câdır
5. Bu mahfil ma'bed-i pür-nûr-ı hâssü'l-hâsı olmağla

[887] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 27.
[888] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 42. Wiener, III. Ahmed döneminde yenilenen mahfilin; başmimar Mehmed Ağa tarafından, 1729 senesinde yaptırıldığını belirtmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[889] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Koçu, "Ayasofya", s. 1451.
[890] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 280.
[891] Eyice, *Ayasofya-3*, s. 28.

Murâd itdi binâsın hak bu kîm şâyân-ı ihyâdır

6. Birâz teng idi evvel şimdi tevsî‘in idüb fermân
   Müvekkil kıldı düstûrun ki sadr-ı kâr-fermâdır
7. O gûne virdi ziynet buldı tarh-ı pâkî behcet kîm
   Ziyâret iden erbâb-ı ukûla hayret-efzâdır
8. Bu mahfil câmi‘-i pâk-i Ayâsofiyye’de gûyâ
   Harîm-i ravza-ı cennetde bir kasr-ı mu‘allâdır
9. Zer-ender-zer yâ bir ser-levha-i dîvân-ı şevketdir
   Yâhûd kudretle menşûr-ı sa‘âdet üzre tuğrâdır
10. Nola mihr ü kamer şem‘ olsa tâk-ı pür-safâsında
    Ki rûz u şeb matâf-ı sâkinân-ı ‘arş-ı a‘lâdır
11. Gören şâhâne tarz u tarh u resm-i cennet-âsâsın
    Du‘â-yı ömr-i hâkân-ı cihanbân ile gûyâdır
12. Hudâ tâ haşre dek cârî kıla emr-i hümâyûnun
    Çü dâ’im kasdı şer‘-i Ahmed-i Muhtârı icrâdır
13. İdüb ‘arz-ı ‘ubûdiyyet Nedîmâ didi târîhin
    Kılan bu mahfili âbâd İbrâhîm Pâşâdır.” (1141)[892]

Ayvansarâyî’nin naklettiğine göre, şair Sâbit (ö. 1124/1712) de yazmış olduğu bir beytinde, bu hususa değinmiş ve tarih düşürmüştür. Ancak burada mahfilin genişletildiğinden bahsedilmekte ve tarih de 1118/1706-1707 olarak gösterilmektedir. Mezkûr beyitte şu satırlar mukayyettir:

“Gele beş vakt cemâ‘at okuyâ târîhin

Pâdişâh eyledi bu mahfil-i pâkî tevsî‘ (1118)”[893]

[892] Nedîm, *Dîvân-ı Nedîm*, s. 68-69, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2736 (12.5.19); Muhsin Macit (haz.), *Nedîm Divânı (Metin ve Tıpkıbasım)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2016, s. 142-143.
[893] Ayvansarâyî, *Hadîkatü’l-Cevâmî*, s. 42, 44 (Dipnot 5).

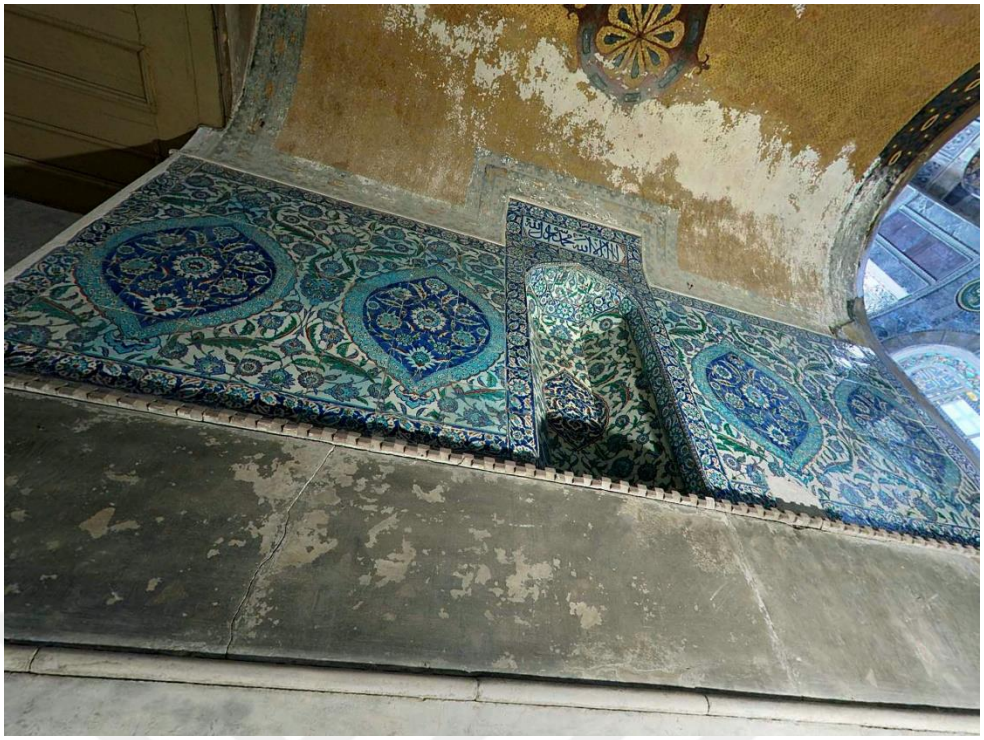

Çizim 79 Haremin, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki vaziyetini gösteren çizim. Burada, eski hünkâr mahfili görülebilmektedir.[894] (George Antoine Prosper Marilhat)

Çizim 80 Ayasofya Camii eski hünkâr mahfili.[895] (Carlo Bossoli, 1840'lar)

[894] https://www.rijksmuseum.nl/en/my/collections/1991249--gabriel-kaya/aya-sophia/objecten#/RP-T-1960-80,0 (13.01.2019).
[895] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BlaNLVOFmql/ (12.07.2019).

Fotoğraf 366 Mihrap sofasının kuzeyindeki dehlizde yer alan, eski hünkâr mahfiline ait mihrap nişi.[896]

Fotoğraf 367 Mihrap sofasının kuzeyindeki dehlizin batı duvarı.[897]

1847-1849 seneleri arasında Sultan Abdülmecid'in emri üzerine Fossati tarafından gerçekleştirilen geniş kapsamlı tamir çalışmaları esnasında, bahsolunan

[896] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).
[897] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).

mahfil kaldırılmış ve mihrap sofasının kuzeyindeki payenin önüne, sütunlara oturan ve bir köşk halinde çıkıntı teşkil eden yeni bir mahfil-i hümâyûn yaptırılmıştır ki bu günümüze kadar ulaşmıştır.[898] Bizzat Fossati, söz konusu mahfili Bizans üslûbunda düzenlediğini ifade etmiştir.[899] Eyice de bunun, VI. yüzyılın Bizans mimarisinden alınma unsurlarla bezenmiş olduğunu belirtmektedir.[900]

Ayasofya'nın, kare kesitli kaidelere oturan beş adet silindirik gövdeli sütun tarafından taşınan fevkânî konumdaki hünkâr mahfili, altıgen planlıdır. Doğu tarafından, bu cihetteki sınırını belirleyen pâyeye dayanmakta; dört cephesi de orta sahna bakmaktadır. Kuzeydeki son kısmından ise; aynı formda olan sütunlara istinat ettirilmiş bir koridor bölümüyle ileriye doğru uzanmaktadır. Buranın nihâyetinde, kuzey sahın ile bağlantıyı sağlayan merdivenlere açılan bir kapı bulunmaktadır. Koridoun doğu duvarında yer alan ahşap kapıdan ise, yine mahfille aynı dönemde yapılan hünkâr kasrının giriş bölümündeki ana salonuna geçilmektedir.

Mahfil-i hümâyûnun hem hareme bakan cepheleri hem de devamındaki koridor bölümünün batı tarafı; ortalarında şebekeli açıklıklar bulunan ikişer parçadan müteşekkil mermer levhalar ile bunların üzerine yerleştirilmiş, yine iki parça halinde düzenlenmiş kafesler ile perdelenmiştir. Bu bölümler birbirlerinden, küçük sütunlar ile ayrılmaktadır.

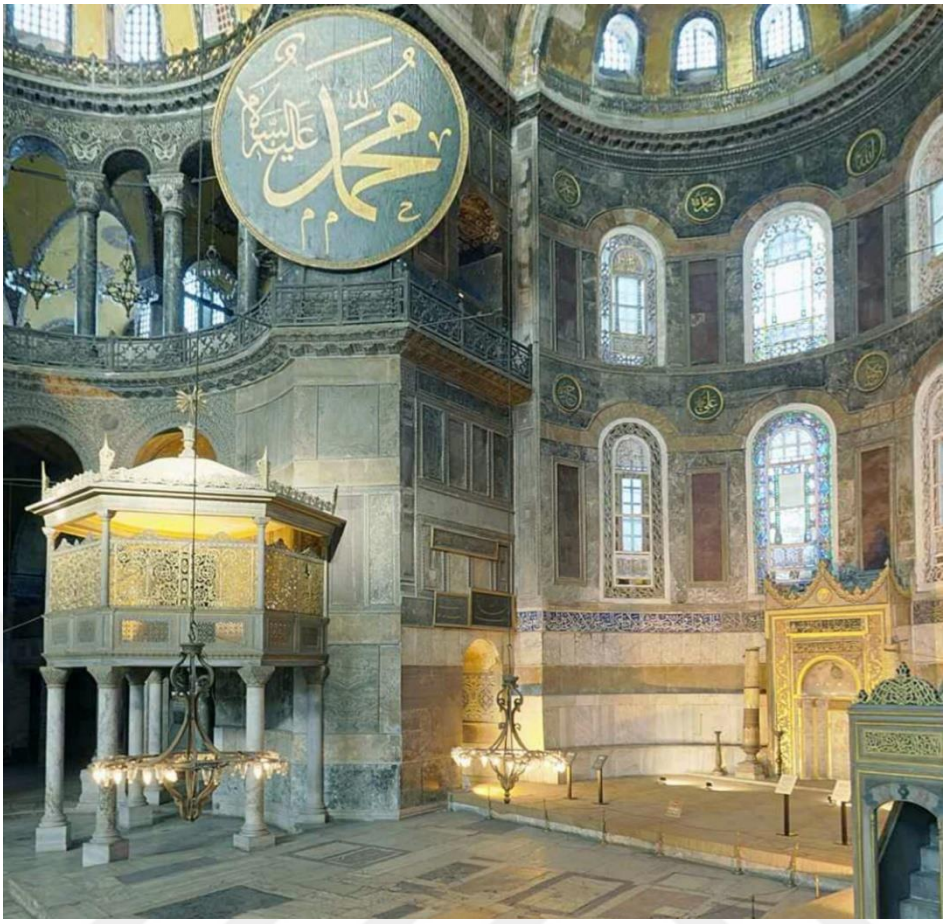
Mahfilin güneydoğu köşesinde, bir mihrâbiye yer almaktadır. Oldukça güzel bir şekilde tezyin edildiği görülen mermer mihrâbiyenin alınlık kısmına, Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölüm, celî sülüs hatla yazılmıştır. Mezkûr âyetin metni ve meali şöyledir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

[898] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208-209; Koçu, "Ayasofya", s. 1446.
[899] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 280.
[900] Eyice, "Fossati", s. 172.

Fotoğraf 368 Ayasofya Camii mahfil-i hümâyûnu.

Çizim 81 Hünkâr mahfilinin, kuzey sahna doğru uzanan koridor bölümü.[901] (Gaspare Fossati, 1852)

[901] http://collections.vam.ac.uk/item/O514641/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/ (13.01. 2019).

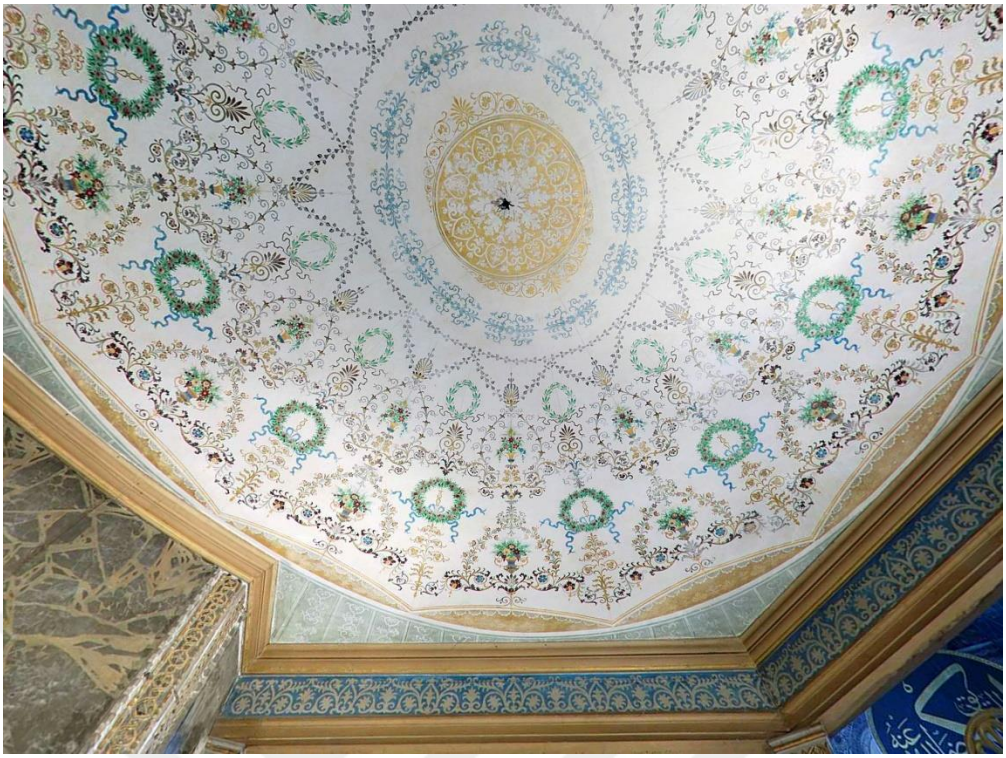

Fotoğraf 369 Hünkâr mahfilinin üstten görünüşü.[902]

Fotoğraf 370 Hünkâr mahfili içerisinde yer alan mihrâbiye.[903]

[902] https://www.pallasweb.com/deesis/20-more-images-of-hagia-sophia.html (15.01.2019).
[903] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).

Fotoğraf 371 Hünkâr mahfilinin, kalem işleri ile bezeli üst örtüsü.[904]

Fotoğraf 372 Hünkâr mahfilinden, kuzeyindeki koridora doğru bakış.[905]

[904] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).
[905] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).

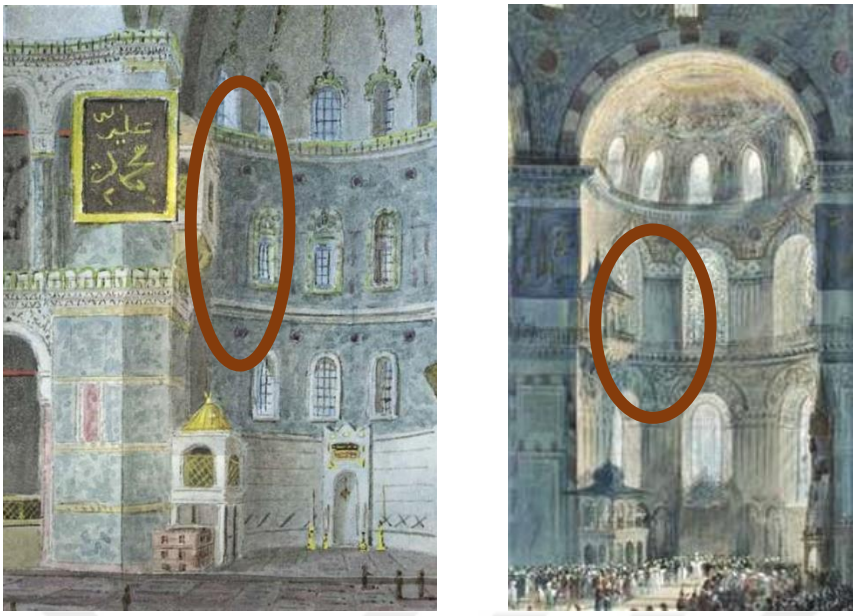

Fotoğraf 373 Hünkâr mahfilinin kuzeyindeki koridor bölümü. Sağ tarafta, kasr-ı hümâyunun büyük salonuna açılan kapı; ileride ise, kuzey sahna inen merdivenlere ulaşılan kapı görülmektedir.[906]

Fossati tamiri öncesindeki Ayasofya haremini tasvir eden eski çizimlerde; galeri katının, ilk hünkâr mahfilinin üzerine isabet eden kısmında, mihrap sofasına doğru çıkıntı yapan bir mahfil daha görülmektedir. Bu aksamın işlevi hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da Hadîka'da "tabaka-ı ulyâda (üst katta) vaki' mahfil-i hümâyûn" şeklinde zikr edilen ve Sultan Mahmud Hân'a ait olduğu belirtilen mahfil muhtemelen bu olmalıdır.[907]

[906] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).

[907] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 42. Akar, söz konusu mahfilin; vaktiyle saray kadınlarına mahsus bir mekân olduğunun düşünülebileceğini söylemişse de bu tarzda bir yerin, böyle bir işlev için yapılmış olması pek de mümkün görünmemektedir. Bkz. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 281.

Çizim 82 Ayasofya Camii'nde eskiden var olduğu bilinen, galeri katındaki mahfil.[908]

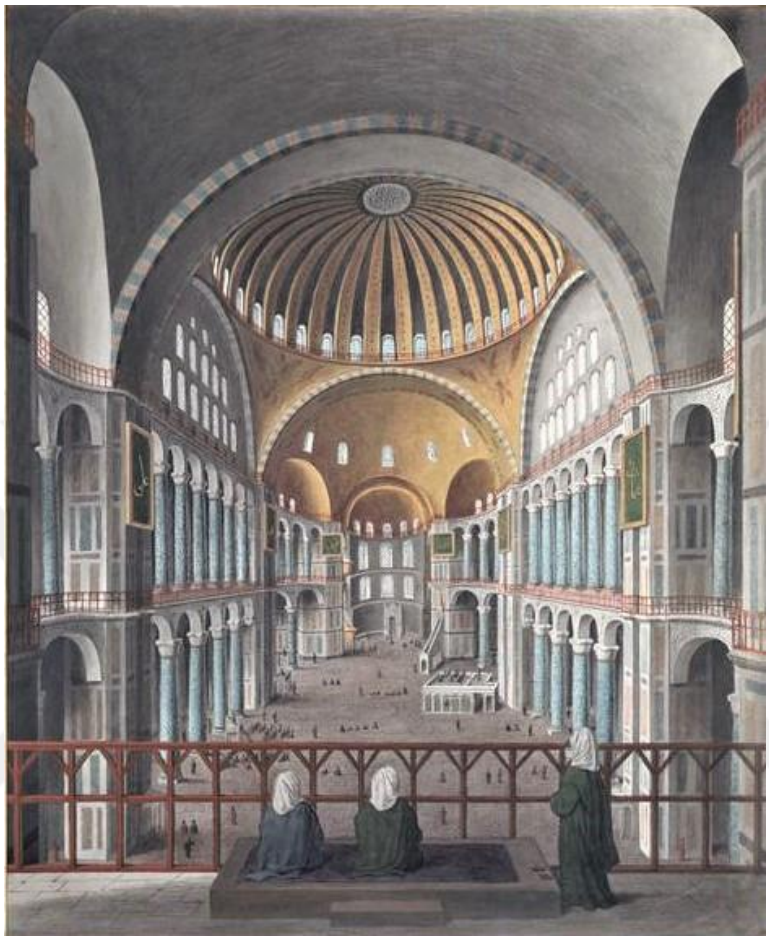
- **Tabaka Mahfili**

Ayasofya'nın camiye tahvil edilmesi sonrasında, galeri katının ne şekilde tanzim edildiği ve hangi amaç doğrultusunda kullanıldığı hakkında kesin bir malumat bulunmamaktadır. Ancak buranın, en azından bir bölümü dahi olsa, kuşkusuz bir tabaka mahfili işlevi görmüştür ki kaynaklarda da batı cihetindeki galeri kolunun, kadınlara tahsis edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Kadir gecelerinde ise; dinî merasimi seyretmek üzere Ayasofya'ya davet edilen ecnebî sefirler için, mezkûr bölümün orta kısmına tribünler konulduğu ve davetlilerin merasimi buradan izledikleri nakledilmektedir.[909] Fossati'nin resimlerinden birinde söz konusu durum müşahede edilirken; galeri katının kuzey kolunun doğu tarafını ve güney kolunun batı tarafını gösteren diğer çizimlerinde, mezkûr bölümlerin erkekler tarafından kullanıldığı görülmektedir.

Galerinin güney kolunun batı tarafında bulunan, Bizans dönemine ait mermer kapının üzerindeki haç motifi gibi dinî semboller, Osmanlı döneminde kazınmış; ancak bitki, balık gibi muhtelif şekillere dokunulmamıştır.[910]

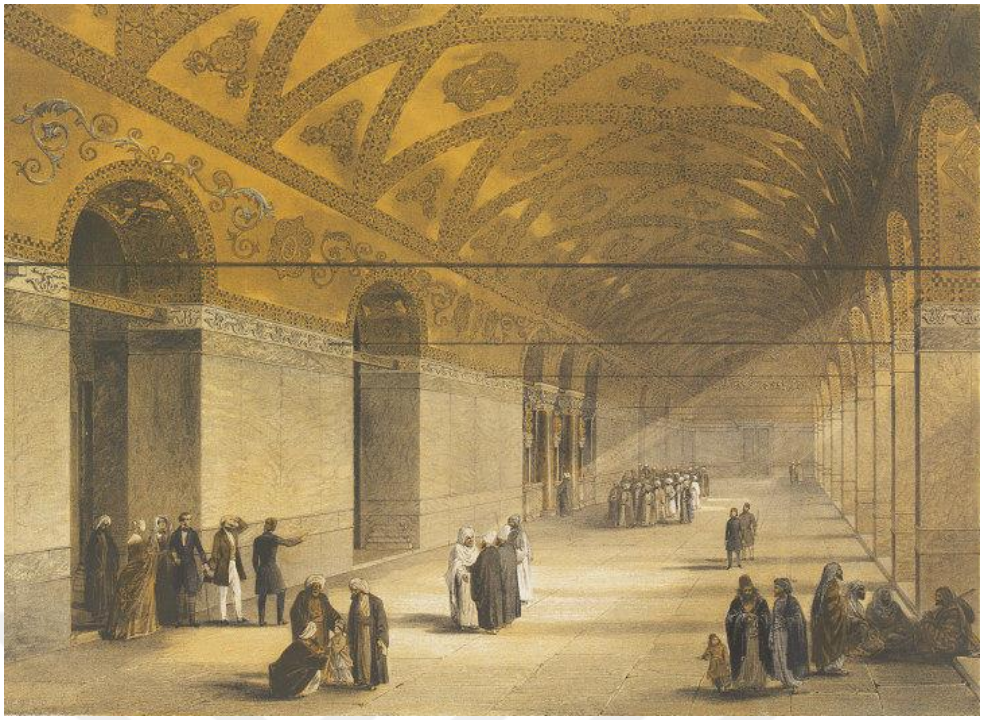
[908] Soldaki çizim için bkz. https://www.rijksmuseum.nl/en/my/collections/1991249--gabriel-kaya/aya-sophia/objecten#/RP-T-1960-80,0 (13.01.2019). Sağdaki çizim için bkz. https://www.instagram.com/p/BlaNLVOFmql/ (13.01.2019).
[909] Koçu, "Ayasofya", s. 1454.
[910] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 22.

Abdülmecid döneminde, Fossati tarafından yapılan tamirde; galeriyi çevreleyen korkuluklar kaldırılmış ve bunların yerine XIX. asrın modasına uyularak, Victorya stilinde ahşap korkuluklar yapılmıştır.[911]

Çizim 83 Batı cihetindeki galeriden hareme bakış.[912] (1809)

[911] Koçu, "Ayasofya", s. 1446.
[912] http://collections.vam.ac.uk/item/O1028283/the-interior-of-the-mosque-watercolour-anonymous-greek-artist (13.01.2019).

Çizim 84 Batı galerinin güneyine bakış.[913] (Gaspare Fossati, 1852)

Çizim 85 Güney galeriye doğru bakış.[914] (Gaspare Fossati, 1852)

Eski bir resimde; 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında göçmenlerin bir kısmının, Ayasofya galerisinin güney bölümünde bir süreliğine misafir edildiği sıradaki vaziyeti tasvir edilmiştir.

[913] http://collections.vam.ac.uk/item/O514640/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare/ (13.01. 2019).
[914] http://collections.vam.ac.uk/item/O514638/aya-sofia-constantinople-print-fossati-gaspare (13.01. 2019).

Çizim 86 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında, güney galerinin durumunu gösteren bir çizim.[915] (Amadeo Preziosi)

Kütüphanenin Giriş Bölümü ve Okuma Salonu

Sultan I. Mahmud'un emriyle (1730-1754) Ayasofya'da gerçekleştirilen imar faaliyetleri kapsamında, yapının güneyine inşa edilen kütüphanenin,[916] giriş bölümü ve okuma salonu, cami içerisinde, güney sahında yer almaktadır.

Dikdörtgen planlı okuma salonunun güney cephesi, mâbedin bu cihetteki beden duvarıdır ve burada yer alan Bizans dönemine ait orijinal pencereler, hazine-i kütüp bölümü ile mezkûr mekânın arasında kalan küçük avluya açılmaktadır. Okuma bölümünün doğu cephesi, beden duvarına dik şekilde, güney sahna uzanan bir duvar parçasına dayandırılmıştır. Hareme bakan kuzey cephesi ise; ikisi duvara bitişik altı mermer sütunun taşıdığı beş dairevî kemer gözünden oluşmaktadır ve bunların içerisine; barok üslûbunda tanzim edilmiş, bitkisel motifli kıvrımlardan meydana gelen bir kompozisyona hâiz tunç şebekeler yerleştirilmiştir. Altı ayrı pano şeklinde düzenlenmiş olan bu şebekelerin; kemerlerin üzengi seviyesine isabet eden kısımlarında, celî sülüs hat ile mermere hakkedilmiş olan birer kitâbe bulunmaktadır.[917] Batı cephesi de bu cihette yer alan giriş holüne kadar düz bir duvarla kapatılmıştır.

[915] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BhvypKHlbH8/ (21.05.2018).
[916] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208.
[917] Bkz. Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 118, 120-121.

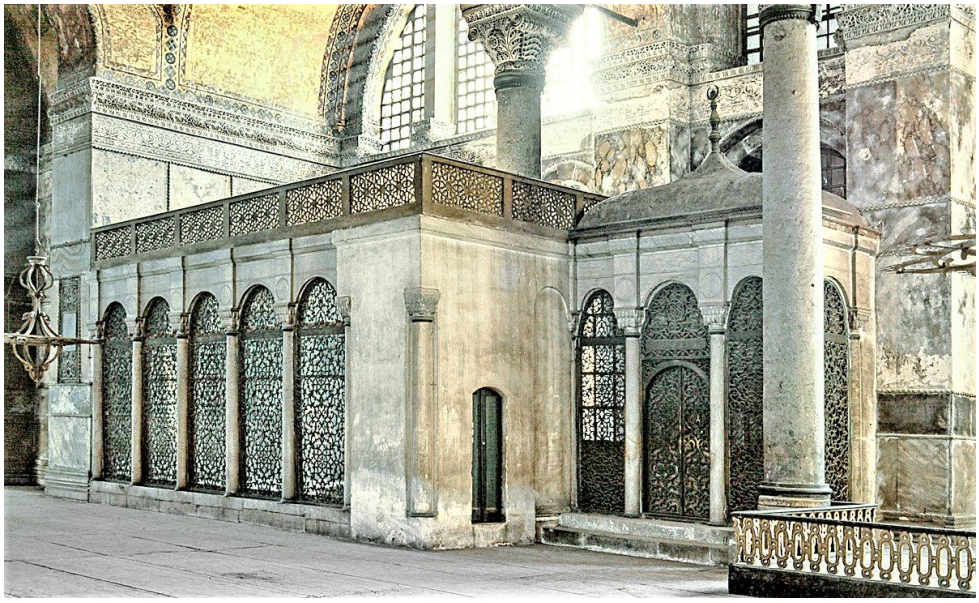
Burada sadece, yay kemerli küçük bir kapı görülmektedir. Söz konusu kapıdan; düz bir ahşap tavanla örtülen okuma salonunun, mahfil şeklinde kullanılmak üzere tanzim edilen[918] ve etrafı da hendesî motiflerden müteşekkil bir korkulukla çevrelenmiş olan üst kısımla bağlantıyı sağlayan merdivenlere ulaşılmaktadır.

Okuma bölümünün iç mekânının döşemesi, Ayasofya'nın orijinal mermer zemini üzerine yapılan ahşap kaplamadan oluşmaktadır. Bu mekânın doğu ve güney duvarlarının, pencere hizasına kadar olan kısımlarında, mâbedin orijinal mermer kaplamaları mevcudiyetini korumaktadır. Bunların üzerindeki satıhlar ise, çiniler ile kaplanmıştır. Doğu duvarının üst kısmında yer alan çini yazı kuşağında; celî sülüs hat ile Besmele-i Şerif ve Esmâü'l-Hüsnâ'dan bir bölüm, bunun altında da daha büyük boyutta Kelime-i Tevhid yazılmıştır.[919] Hattatı bilinmeyen bu yazıların altında, mezkûr duvarın tam ortasında ise; muhtelif renklerde mermerler kullanılmak suretiyle yapılmış olan I. Mahmud'un tuğrası bulunmaktadır.

Okuma salonuna, batı tarafından bitişen ve ona göre daha içeride olan, küçük bir dikdörtgen biçimindeki giriş bölümü ise; kuzey cephesinde, iki sütuna oturan üç dairevî kemer gözü, batı tarafında da yine aynı formda olan tek bir kemer gözünden müteşekkildir. Üzerinde bir alem bulunan aynalı bir tonoz ile örtülü olan bu kısmın ön cephesinde yer alan kemer gözlerinden ortadaki, giriş kapısı olarak düzenlenmiştir. Buradaki bütün açıklıkları kapatan tunç şebekeler, çift kanatlı kapının bezemesi de dâhil, okuma salonundakilerle aynı biçimde tanzim edilmiş tunç şebekelerden oluşmaktadır. Yine buradaki kemerlerin üzengi seviyesinde de okuma bölümünde olduğu gibi kitâbeler yer almaktadır.[920] Giriş kapısında, "Yâ Fettâh" yazılı iki tunç tokmak mevcuttur. Buradan içeri girildiğinde, hemen doğu tarafında kalan kapı, okuma salonuna açılmaktadır. Karşısındaki, Bizans dönemine ait olan diğer kapıdan ise; hazine-i kütüp bölümüne ulaştıran koridora geçilmektedir.

Okuma salonu ve giriş bölümünde yer alan tüm tunç şebekeler, son restorasyonda varak altınla yaldızlanmıştır.

[918] Eyice, "Ayasofya Kütüphanesi", *DİA*, s. 213.
[919] Bkz. Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 118, 123-124.
[920] Bkz. Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 118, 119.

Fotoğraf 374 Ayasofya kütüphanesinin giriş bölümü ile okuma salonunun son restorasyon öncesindeki görünüşü.[921]

Fotoğraf 375 Kütüphanenin giriş bölümü.

[921] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (11.01.2019).

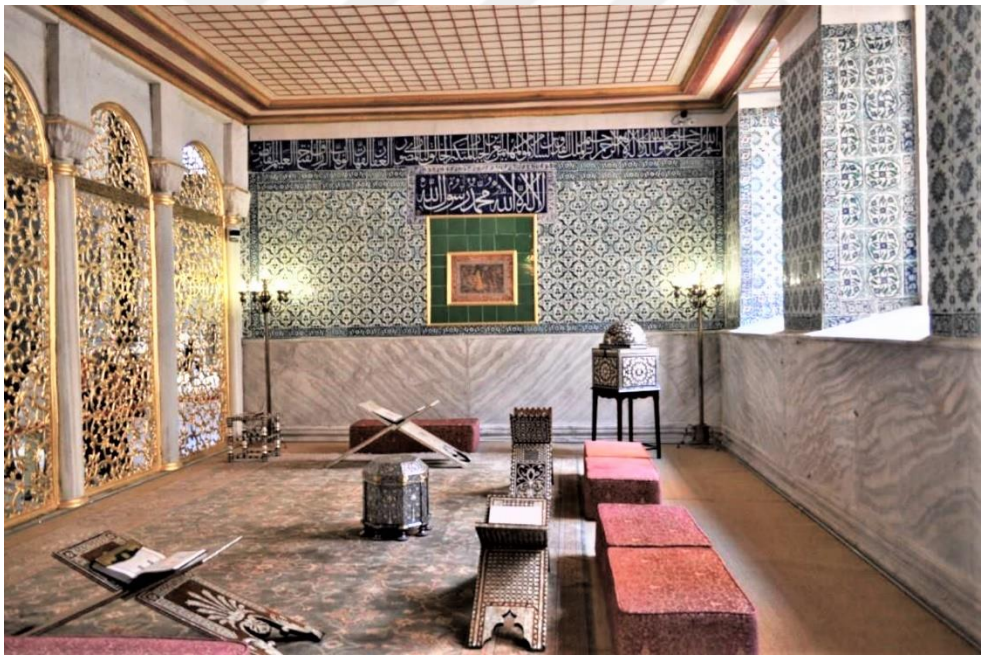
Fotoğraf 376 Kütüphanenin giriş kapısı üzerinde yer alan kitâbe.

Fotoğraf 377 Ayasofya kütüphanesinin giriş kapısındaki “Yâ Fettâh” ibaresini ihtiva eden, tunç kapı tokmakları.

Fotoğraf 378 Ayasofya kütüphanesi okuma salonu içerisinden, kuzey cihetine bakış.[922]

Fotoğraf 379 Ayasofya Kütüphanesi okuma salonunun doğu tarafına bakış.[923]

[922] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).
[923] Can ve Altunbaş, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 187.

Fotoğraf 380 Ayasofya Kütüphanesi okuma salonunun güney duvarı.[924]

Fotoğraf 381 Ayasofya Kütüphanesi okuma salonunun batısına doğru bakış.[925]

[924] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).
[925] http://www.3dmekanlar.com/tr/ayasofya-2.html (11.01.2019).

Fotoğraf 382 Okuma salonunun üst kısmı.[926]

Yazılar

Ayasofya Camii'nin ana kubbesinin göbeğinde, Besmele-i Şerif ile Nur Sûresi'nin 35. âyetinden bir bölüm yazılıdır.[927] Yapının kilise olarak kullanıldığı dönemde burada bulunan Pantokrator İsa mozaiğinin üzerini örten bu müdevver celî sülüs kitâbe, Kadıasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)'nin hattıdır ve 1847-1849 tamiri sırasında yapılmıştır. Esasında bundan daha evvel de kubbenin ortasında bir kitâbenin bulunduğu, Fossati onarımı öncesindeki senelere ait olan eski çizimlerde görülebilmektedir. Eyice, muhtemelen bundan dolayı, kubbedeki mezkûr yazının Mustafa İzzet Efendi tarafından "*yenilendiğini*" söylemiştir.[928] Evliya Çelebi (1611-1682) de kubbenin ortasında "*yuvarlak bir daire içinde*" "*Yakut-ı Mustasımî yazısı gibi eski bir yazı ile*", Nûr Sûresi'nin "Allah, göklerin ve yerin nurudur" anlamına gelen, 35. âyetinin baş kısmının yazılmış olduğunu nakletmektedir.[929]

Günümüzde de mevcut olan kitâbenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ مَثَلُ نُورِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ اَلْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ اَلزُّجَاجَةُ كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ

[926] Can ve Altunbaş, "Ayasofya Kütüphanesi", s. 209.
[927] Harf kalınlığı 15 cm., satır kalınlığı ise 3.13 m. olan böylesine cesîm bir hattın, buraya yazılması kalemle mümkün olamayacağından; satranç usulü de denilen kareleme metodu vasıtasıyla da yazı buraya geçirilmiştir. Bkz. Berk, "Ayasofya Kitabe ve Hatları", s. 64; M. Uğur Derman, "Hat", *DİA*, c. XVI, 1997, s. 433.
[928] Koçu, "Ayasofya", s. 1449; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 282; Eyice, *Ayasofya-2*, s. 26; Eyice, *Ayasofya-3*, s. 26; Talip Mert, "Ayasofya Hattatı Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. XIV, 2014, s. 298.
[929] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, s. 91.

Okunuşu: “Bismillâhi’r-rahmâni’r-rahîm. Allâhu nûru’s-semâvâti ve’l-‘ard. Meselu nûrihî ke-mişkûtin fîhâ mısbâh. El-mısbâhu fî zucâceh. Ez-zucâcetu ke-ennehâ kevkebun durriyyun, yûkadu min şeceratin mübâraketin zeytûnetin lâ şarkîyyetin ve lâ garbiyyetin.”

Anlamı: “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır; bu ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır.”

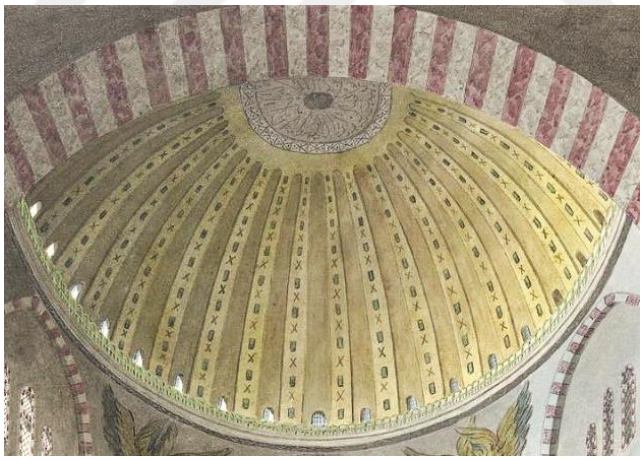

Fotoğraf 383 Ayasofya Camii ana kubbesinin içten görünümü.[930]

[930] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (11.01.2019).

Fotoğraf 384 Ayasofya Camii kubbe göbeğinde yer alan kitâbe.

Çizim 87 Ayasofya Camii kubbesinin, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki görünümünü tasvir eden çizim.[931] (George Antoine Prosper Marilhat)

Ayasofya hareminin orta sahnında, pâyelerin üst kısımlarına asılmış olan; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî ile çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerinin celî sülüs hatla yazılı olduğu, 7.50 m. çapındaki büyük dairevî levhalar da Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin eseridir ve Fossati onarımları sırasında, 1265/1848-1849 senesinde

931 https://www.rijksmuseum.nl/en/my/collections/1991249--gabriel-kaya/aya-sophia/objecten#/RP-T-1960-80,0 (12.01.2019).

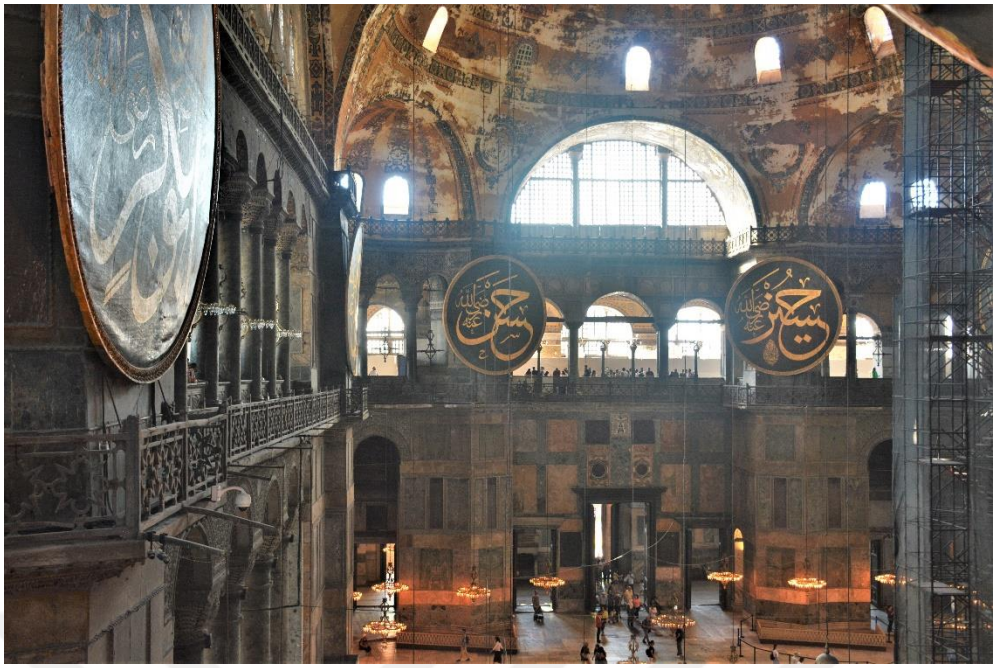
hazırlanmıştır.[932] Harf kalınlığı 35 cm. olan bu yazılar,[933] yeşil zemin üzerine varak altınla düzenlenmiştir. Hz. Hüseyin levhasında; tarihi ve hattatın, damla formunda istiflenmiş olan imzası bulunmaktadır. Söz konusu imza şu şekildedir: "Ketebehû es-Seyyid el-Hâc Mustafa İzzet imâmu's-sânî li-emîri'l-mü'minîn 'Abdü'l-mecîd Hân." Söz konusu levhaların çerçeveleri, hafif olması ve neme karşı dayanıklı olması hasebiyle ıhlamur ağacından yapılmıştır.[934]

Ayasofya Camii'nin 1935 senesinde müze haline getirilmesi için çalışmalar yapılırken, bu muhteşem levhalar, itirazlara rağmen yerlerinden indirilmiş ve haremin bir köşesine terk edilmiştir.[935] Daha sonra, İbnülemin Mahmut Kemal İnal ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin gayretleri neticesinde; tamir edilerek, 28 Ocak 1949 tarihinde tekrar yerlerine asılmışlardır.[936]

Fotoğraf 385 Ayasofya Camii hareminin doğusuna bakış.[937] (A. J. Bucknall Smith, 1912)

[932] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 43; Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Mert, "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", s. 298. Erdem Yücel, söz konusu levhaların çapını 8 m. olarak nakletmiştir. Bkz. Erdem Yücel, "Ayasofya Levhalarının Hikâyesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Eylül 1990, sy. XLV, s. 45-48.
[933] Mert, "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", s. 29; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 282. Erdem Yücel, söz konusu levhaların çapını 8 m. olarak nakletmiştir. Bkz. Yücel, "Ayasofya Levhaları", s. 45-48. Talip Mert, bazı arşiv vesikalarında bunların çapının 6,94 m. olarak mukayyet olduğunu tespit etmiştir. Mimar Aras Neftçi, modern usullerle yaptırmış olduğu ölçümlerde 7.50 m. ölçüsünü vermiştir. Bkz. Mert, "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", s. 298.
[934] Mert, "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", s. 301.
[935] Mert, "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", s. 313. Detaylı bilgi için bkz. Yücel, "Ayasofya Levhaları", s. 45-48.
[936] Mert, "Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", s. 314.
[937] http://collections.vam.ac.uk/item/O1075594/photograph-unknown/ (12.01.2019).

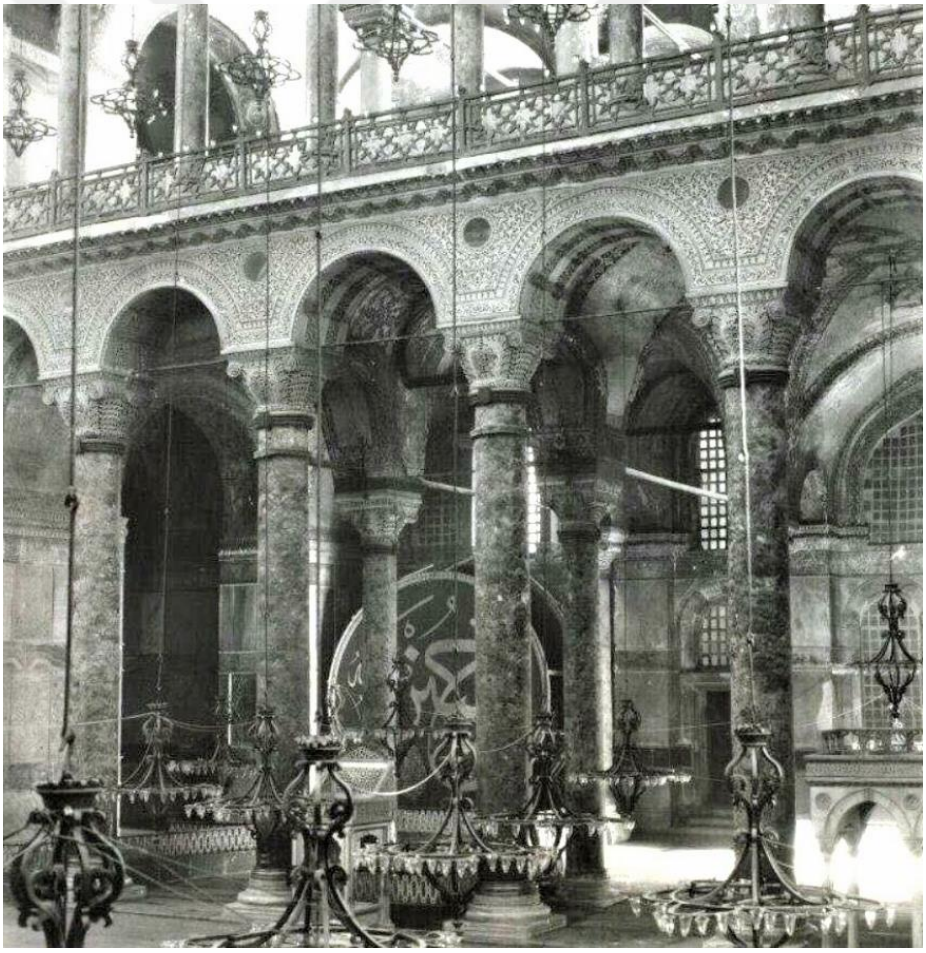
Fotoğraf 386 Ayasofya Camii harreminin batısına bakış.

Fotoğraf 387 Ayasofya Camii haremindeki; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden dairevî levhalar.

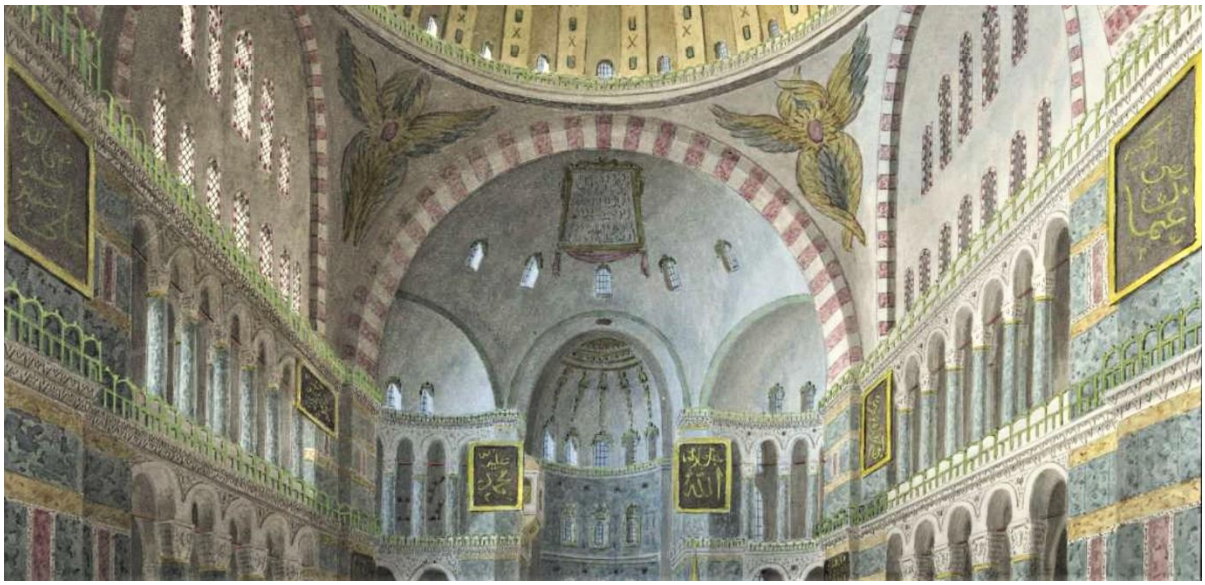
Fotoğraf 388 Hz. Hüseyin'in isminin yazılı olduğu levhada yer alan imza ve tarih bölümünden detay.

Fotoğraf 389 Ayasofya'daki büyük hat levhalarının yere indirildiği döneme ait bir fotoğraf.[938]

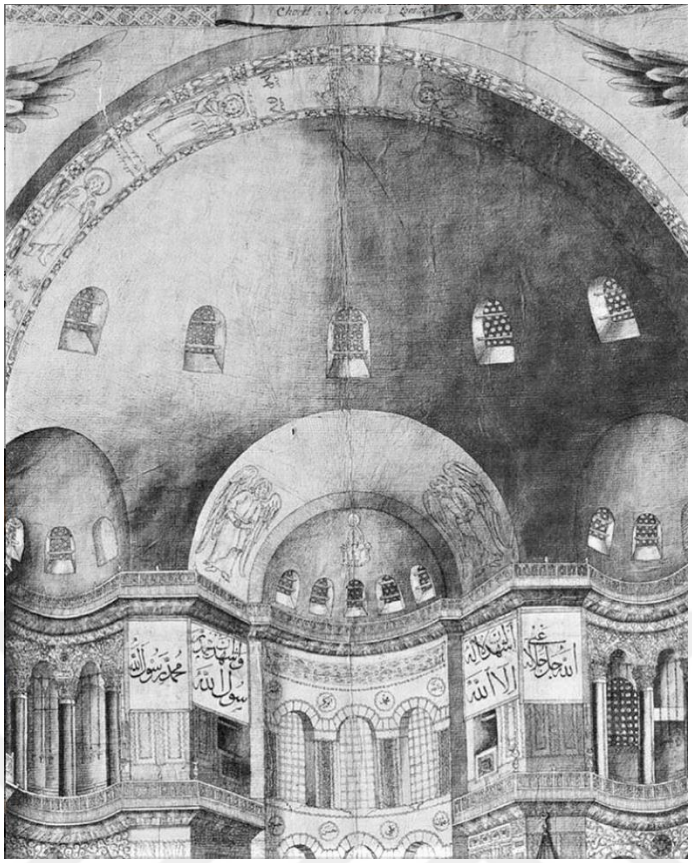
[938] https://image.yenisafak.com/resim/upload/2016/12/04/12/46/93e70cb4ayasofyahatlevhalariyerde.jpg (13.08.2019).

Sultan Abdülmecid devrindeki onarım öncesinde ise, söz konusu levhaların yerinde; Teknecizâde İbrahim Efendi'ye ait olan ve yine aynı ibareleri ihtiva eden dikdörtgen levhalar bulunmaktaydı. Eyice, Fossati tarafından kaldırılan celî sülüs hatlı bu levhaların cami haremine 1651 senesinde konulduğunu söylerken;[939] Wiener, IV. Murad (1623-1640) dönemine ait olduklarını ifade etmektedir.[940] Akar'ın belirttiğine göre ise; İsm-i Celâl'in yazılı olduğu levhada, hattatın imzası ve 1054/1644-1645 tarihi yer almaktaydı.[941] Ayasofya haremini gösteren eski gravürlerde, bahsi geçen levhalar müşahede edilebilmektedir.

Çizim 88 Fossati onarımları öncesinde, haremde yer alan hat levhalarının görülebildiği çizim.[942] (George Antoine Prosper Marilhat)

[939] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208.
[940] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[941] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 282.
[942] https://www.rijksmuseum.nl/en/my/collections/1991249--gabriel-kaya/aya-sophia/objecten#/RP-T-1960-80,0 (12.01.2019).

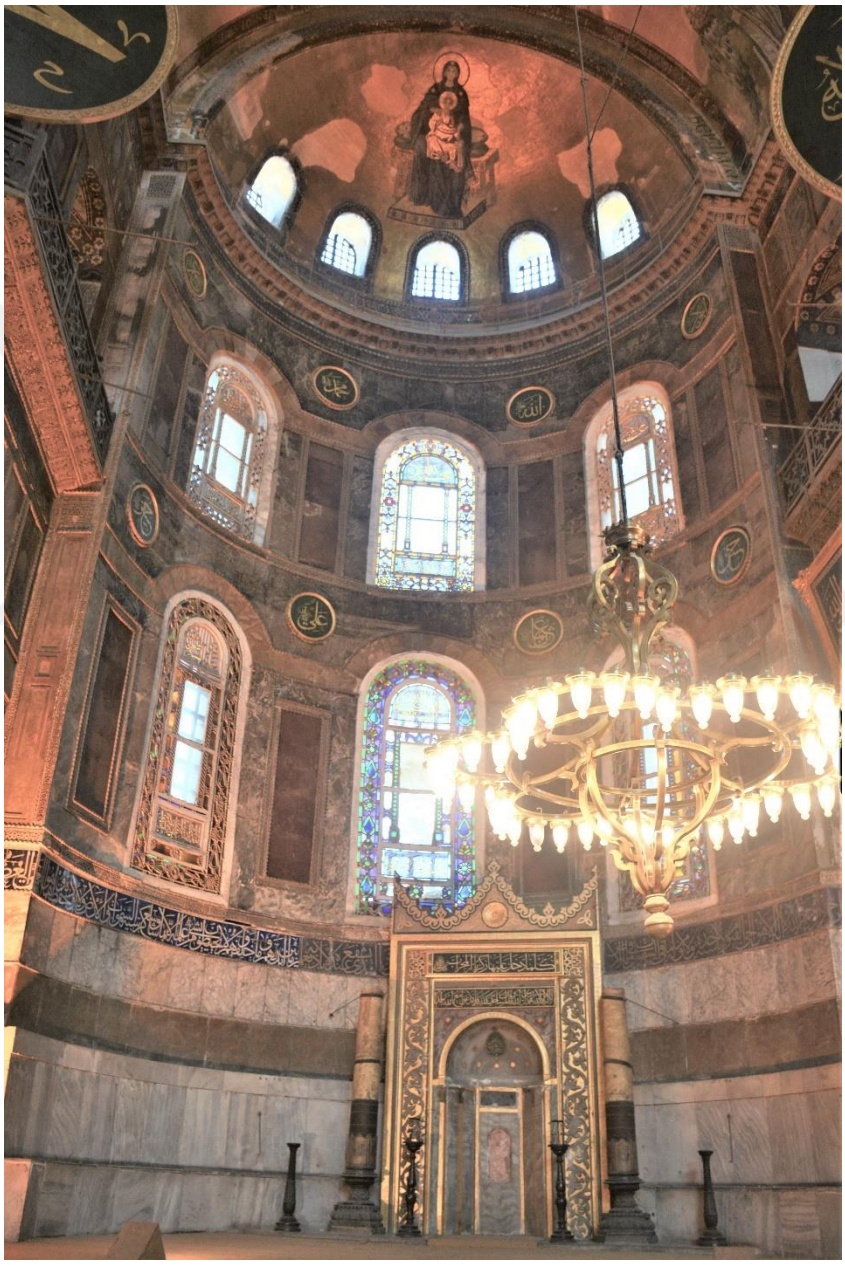
Çizim 89 XVIII. yüzyılda haremde bulunan hat levhalarını gösteren çizim.[943] (Cornelius Loos, 1710)

Çizim 90 Ayasofya haremindeki eski hat levhalarını gösteren, 1840 senesine ait bir resim.[944] (John Frederick Lewis)

[943] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BlIMsczlbRR/ (12.07.2019).
[944] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/DyzDxQEWsAAOS7M.jpg (12.07.2019).

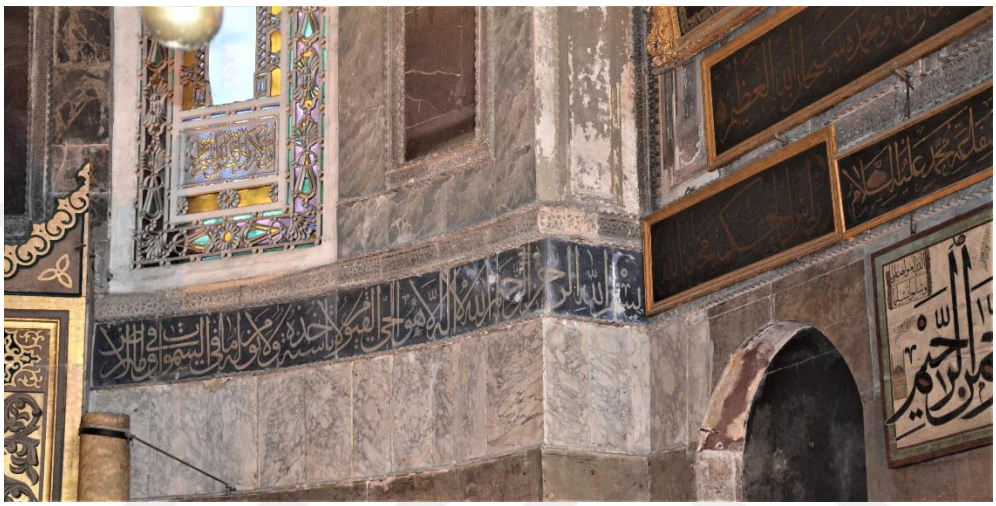
Ayasofya'nın mihrap duvarında yer alan revzenli pencerelerin arasında da yine Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'ye ait olan ve celî sülüs hat ile yazılmış; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî ile çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekiz küçük dairevî levha mevcuttur.[945] Ayrıca bahsi geçen altı pencerenin de revzenlerinde celî sülüs yazılar bulunmaktadır. Kaynaklarda bunların, Mustafa Halim Özyazıcı'ya ait olduğu belirtilmektedir.[946]

Fotoğraf 390 Ayasofya Camii mihrap duvarı.

[945] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 282.
[946] Akgündüz, *Ayasofya Camii,* s. 145.

Eski apsis duvarını; alttaki pencerelerin hemen alt hizasında çeviren çini yazı kuşağı 1016/1607 tarihlidir ve Hattat Üsküdari Mehmed Efendi'ye aittir. Besmele-i Şerif ile Bakara Sûresi'nin 255. âyeti olan Âyetü'l-Kürsî'yi ihtiva eden yazının sonunda ise, hattatın imzası "Ketebehü'l-fakîr Mehmed" şeklinde bulunmaktadır. Bu yazı kuşağı, önünde bulunan mihrap dolayısıyla, iki parça halinde düzenlenmiştir. Akar'ın belirttiğine göre; çinilerin bir bölümü eksik olduğu için, bu kısımlar sonradan boya ile yerleri doldurulmak suretiyle onarılmıştır.[947]

Fotoğraf 391 Mihrap sofasındaki çini yazı kuşağının güneydeki parçası.

Fotoğraf 392 Mihrap sofasındaki çini yazı kuşağının kuzeydeki parçası.

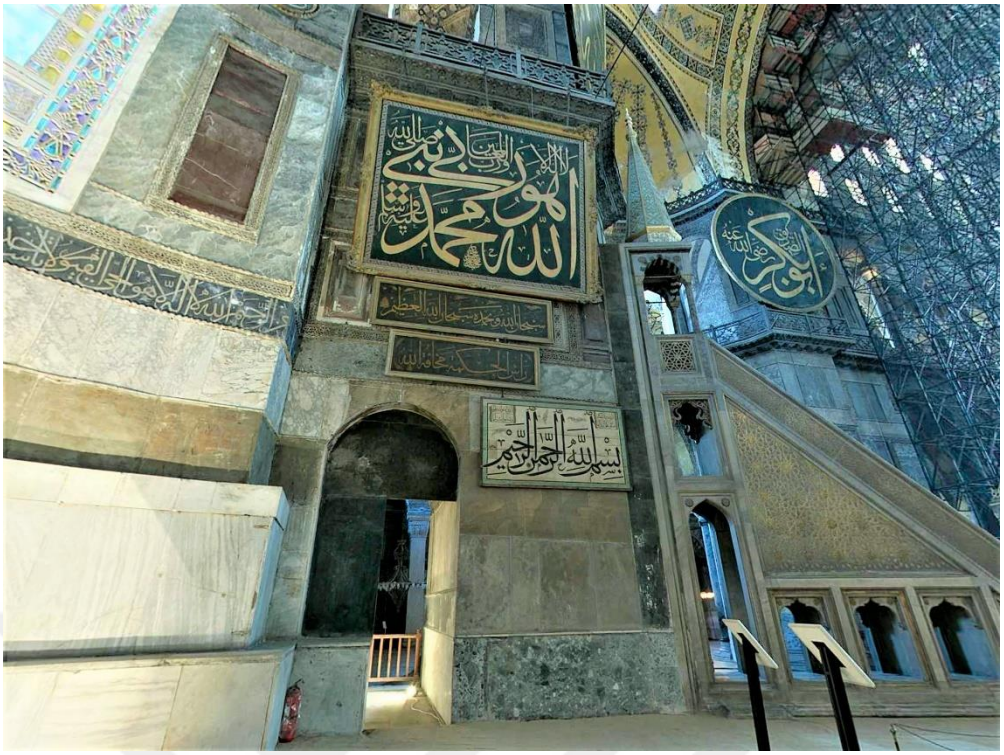
[947] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 283.

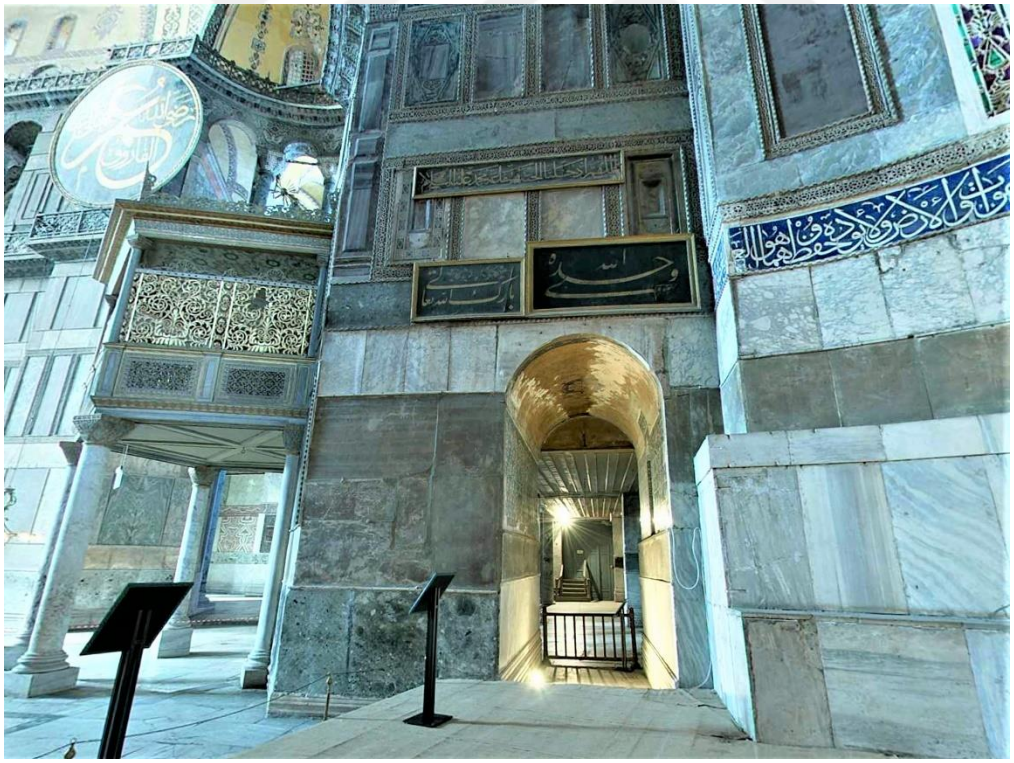
Fotoğraf 393 Çini yazı kuşağının imza bölümünden detay.

Mihrap sofasının her iki yan duvarında; güney cihetinde dört, kuzey cihetinde üç tane olmak üzere, muhtelif ölçülerde toplam yedi tane hat levhası yer almaktadır. Güney duvardaki celî sülüs hatlı levhalar; padişahlar tarafından yazılarak, Ayasofya'ya hediye edilmiştir. Bunlardan en üstteki iki levha II. Mahmud'un; bunların altındaki de III. Ahmed'in imzasını taşımaktadır. Besmele-i Şerif yazısını ihtiva eden en alttaki levhanın ise, II. Mustafa'ya ait olduğu bilinmektedir. Kuzey cihetindeki duvarda görülen en üstteki celi sülüs hatlı levha, imzasız ve tarihsizdir. Bunun altında yer alan celi ta'lik hatlı levhalardan doğu taraftaki, Veliyüddin Efendi'nin eseridir, ancak tarih belirtilmemiştir. Diğeri ise; 1212/1797 tarihli olup, Mehmed Es'ad Yesârî (ö. 1213/1798) tarafından yazılmıştır.[948]

[948] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 282; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 144-146.

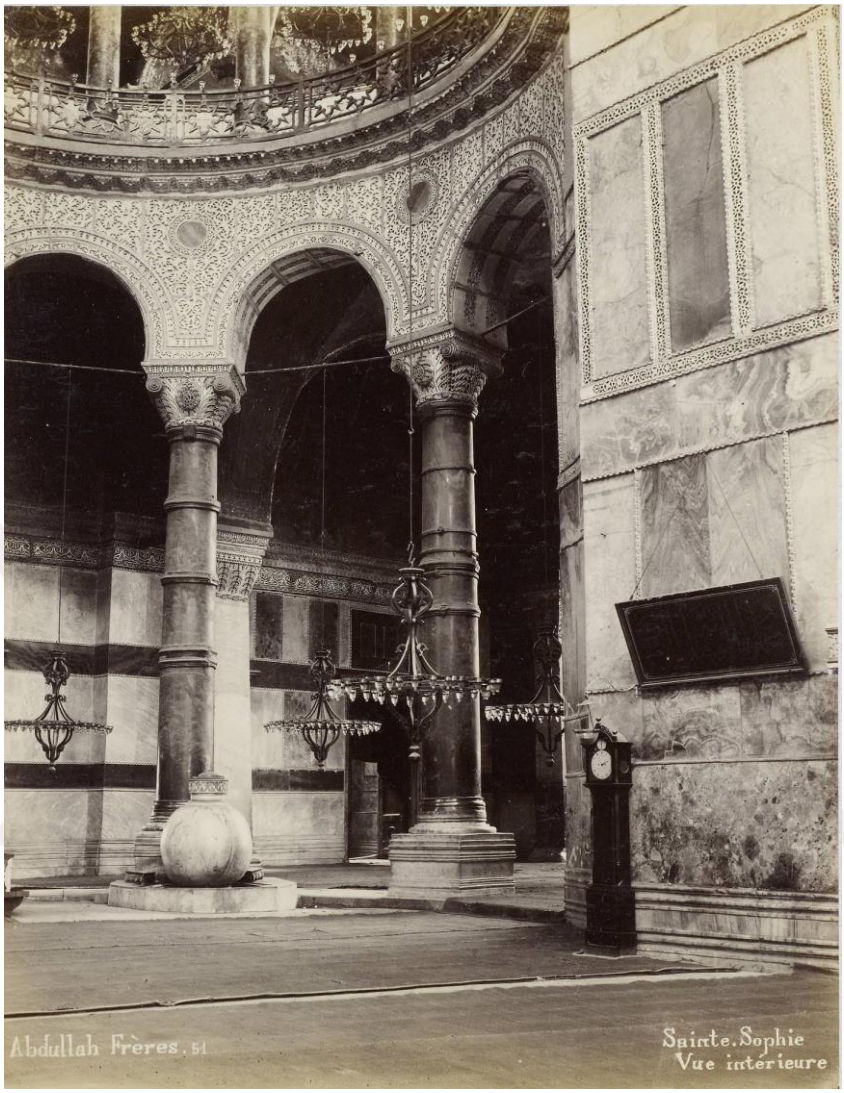
Fotoğraf 394 Mihrap sofasının güney duvarı.

Fotoğraf 395 Mihrap sofasının kuzey duvarı.

Harem mekânı içerisinde, daha evvel çok sayıda hat levhası bulunmaktaydı. Ancak mâbedin müze haline getirilmesinden sonra bunlar kaldırılarak, başka yerlere

nakledilmiştir. Eski fotoğraf ve resimler tetkik edildiğinde, söz konusu levhalar görülebilmektedir.[949]

Fotoğraf 396 XIX. yüzyılda haremde mevcut olan hat levhalarından biri.[950] (Abdullah Fréres)

[949] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 282; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 147, 149, 208, 236. Detaylı bilgi için bkz. Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 18-37.
[950] http://www.eskiistanbul.net/6891/ayasofya-icinden-gorunum-abdullah-freres-fotografi (12.07.2019).

Çizim 91 Haremin batısını gösteren eski bir çizim. Burada, daha evvel mevcut olan bazı hat levhaları da müşahede edilebilmektedrir.[951] (John Frederick Lewis,1840)

Mihrap sofasının güneyindeki dehlizin doğu duvarında da XVII. asra ait, Kâbe tasvirli değerli bir çini levha bulunmaktadır.[952]

Fotoğraf 397 Mihrap sofasının güneyindeki dehlizde bulunan çini levha.[953] (W. Schiele, 1967)

[951] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/DyzDxXQX0AEarlX.jpg (12.07.2019).
[952] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 209; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 283; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 205-207.
[953] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260196 (12.01.2019).

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Avlu

Ayasofya Camii'nin çevresine, muhtelif dönemlerde birçok eser ilave edilmiştir. Bu yapılar arasında türbeler, muvakkithane, sıbyan mektebi, şadırvan ve sebiller avlunun güney cihetinde; medrese ve imâret ise, kuzey tarafta bulunmaktadır. Ayrıca avluda içerisinde yer alan bazı Bizans yapıları da ihtiyaçlara binaen, farklı işlevlerde kullanılmıştır.

Fotoğraf 398 Ayasofya Camii çevresinin günümüzdeki durumu.[954] (Halit Bilen, 2019)

[954] https://www.instagram.com/p/Bx5T5R6g4RD/ (29.06.2019).

Fotoğraf 399 1880'li yıllarda Ayasofya'nın güneybatıdan görünümü.[955] (Sébah ve Joaillier)

Medrese

Ayasofya'nın cami olarak vakfedilmesinin ardından, galeri katının güneybatısında bulunan papaz odaları da şehirdeki ilk ihtiyaçları karşılamak üzere geçici olarak medrese haline getirilmiştir. Daha sonra ise, Fatih Sultan Mehmed tarafından caminin kuzey tarafına bir medrese yaptırılmıştır. II. Bayezid da bu medresenin üzerine bir kat ilave ettirmiştir.[956]

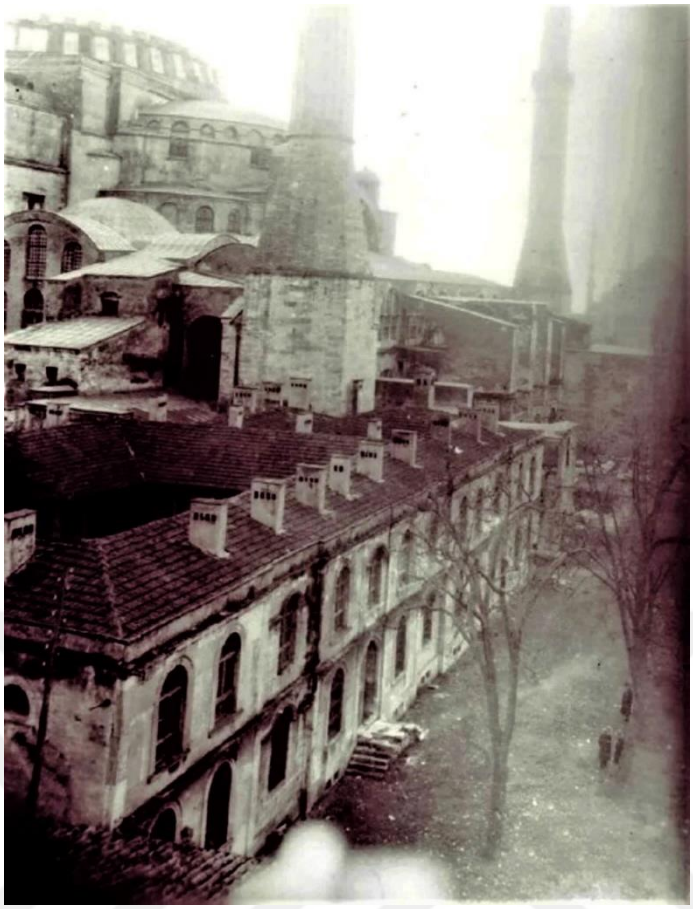
Zaman içerisinde birçok tamir gören ve değişikliğe uğrayan Ayasofya Medresesi, 1846-1849 yılları arasında gerçekleştirilen geniş kapsamlı onarım çalışmaları sırasında; Eyice'nin belirttiğine göre, temelden itibaren tamamen yeniden yapılmış olmalıdır. Mezkûr yazar bu tahminine kanıt olarak; medresenin mevcut fotoğraflarından da anlaşıldığı üzere, XIX. yüzyıl resmî binalarında tercih edilmekte olan batı üslûbunda yapılmasını gösterir.[957] Ayverdi de günümüze ulaşan fotoğrafların ve C. Gurlitt (ö. 1938) tarafından yayımlanan vaziyet planının, Ayasofya'nın XIX. yüzyılda yeniden yapılmış olan son binasına ait olduğunu belirtir ve asıl binadan geriye sadece, avlunun ortasındaki su hazinesine benzeyen tonozlu bölümün kaldığını söyler.[958]

[955] http://www.eskiistanbul.net/7130/7120-ayasofya-sebah-ve-joaillier-fotografi#lg=0&slide=0 (12.04. 2019).
[956] Eyice, "Ayasofya Medresesi", *DİA*, s. 214; Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 448.
[957] Eyice, "Ayasofya Medresesi", s. 214.
[958] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 318.

Ayasofya'nın kuzeyinde bulunan bu son medrese binası, caminin kuzeybatı köşesindeki minare ile buradaki yan giriş dehlizine bitişik olarak inşa edilmiştir. Ortasında taş döşeli revaklı büyük bir avlusu ve şadırvanı da mevcuttu. Eyice'nin, tam olarak doğruyu yansıtmadığını söylediği C. Gurlitt'in planına göre Ayasofya Medresesi'nin son binası; önde 50 m., arkada 47 m. uzunluğa sahiptir ve derinliği ise 35 m. dir. 14x23 m. ölçülerinde bir iç avluya sahip olan yapının, iki kollu bir de merdiveni bulunmaktadır. Bu plan dışında bir de Süheyl Ünver'in Arkeoloji Müzeleri'nden aldığını söylediği ve Ali Kuşçu monografisinde tanıtmış olduğu plan vardır. Ayverdi bu planı çok aradığını fakat bulamadığını zikreder. Buna göre, binanın büyük tarafında bir katta 17 olmak üzere 34 oda, küçük avlu üzerinde ise 12 oda bulunmaktadır. Büyük avlunun ortasındaki ilk binadan kalma tonozlu mahzen de burada gözükmektedir. Süheyl Ünver'in tanıttığı plan ile Gurlitt'in planın ana çizgileri birbirine uymamaktadır. Ayrıca her iki plandaki büyük avlunun umumi planı mutabık ise de küçük avlu Gurlitt'in çiziminde yoktur. Ayverdi ise, her ikisiyle de örtüşmeyen yeni bir plan hazırlamıştır. Kendisi bu planı çizerken, mezkûr iki plandan da yararlandığını fakat umûmî ebadı Gurlitt'den; taksimatı ise, Ali Kuşçu Risâlesi'nden aldığını belirtmektedir.[959]

1924 senesine kadar medrese olarak kullanılan mezkûr yapı, bu tarihten itibaren İstanbul Belediyesi tarafından öksüzler yurdu haline getirilmiştir. 1934'te Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesinin ardından da kısa bir süre daha yurt olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Ayasofya'nın etrafında teşekkül eden külliyenin bir parçası olan bu medrese; 1935 senesinde ise, boşaltılarak Müzeler İdaresi tarafından tamamen yıktırılmıştır. Ayverdi, medresenin yıkımı sırasında temellerinin dahi sökülerek hiçbir iz bırakılmadığını söyler ki buradan anlaşılan yapının üst temellerinin ortadan kaldırıldığıdır. Zira 1985-1986 yıllarında yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde, medresenin arsasında bulunan toprak ve moloz yığınları kaldırılarak arsa temizlenmiş ve bunun sonucunda da yapının alt temellerine ulaşılmıştır.[960] Günümüzde medrese yeniden inşa edilmektedir.

[959] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 321; Eyice, "Ayasofya Medresesi", s. 215.
[960] Eyice, "Ayasofya Medresesi", s. 215; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 94; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 318.

Fotoğraf 400 Ayasofya medresesinin, yıkılmadan önceki görünümü.[961]

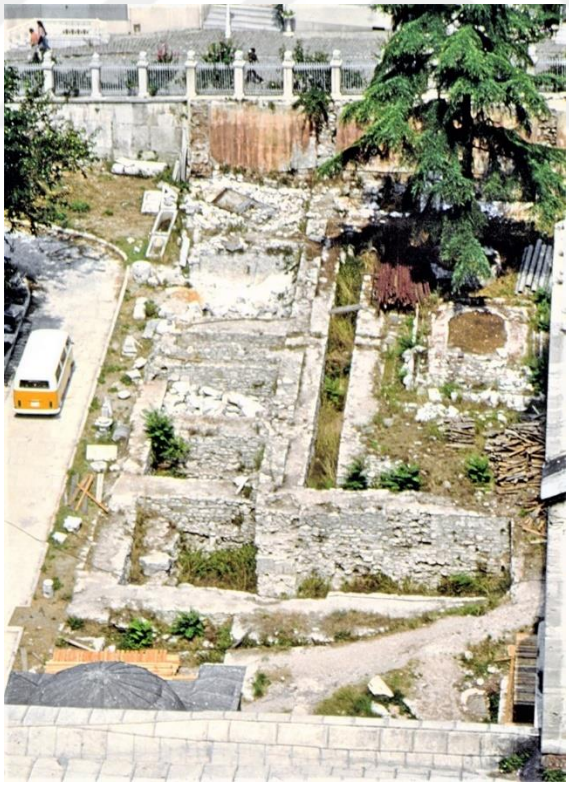

Fotoğraf 401 Ayasofya medresesinin, yıkılmadan önceki görünümü.[962]

[961] http://www.eskiistanbul.net/1264/ayasofya-medresesi (15.01.2019).
[962] http://www.eskiistanbul.net/1266/ayasofya-medresesi (13.03.2019).

Fotoğraf 402 Sağ tarafta, Ayasofya medresesinin doğu duvarı görülmektedir. Soldaki kapı ise, mâbedin dâhilî medhal sofasının, kuzeyinde yer alan dehlize açılmaktadır.[963]

Fotoğraf 403 Ayasofya Medresesi'nin arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkartılmış olan kalıntıları[964]

[963] http://www.eskiistanbul.net/1265/ayasofya-medresesi (13.03.2019).
[964] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (13.03.2019).

Fotoğraf 404 İnşası devam eden medresenin günümüzdeki durumu.

Sıbyan Mektebi

I. Mahmud tarafından, 1155/1742 senesine doğru, avlunun güneybatısına bir sıbyan mektebi yaptırılmıştır. Yapının 1923-1928 yılları arasında, Muhâsebe-i Umûmiyye tarafından imama kiraya verilerek mesken olarak kullanıldığı, 1923-1928 yılları arasında düzenlendiği anlaşılan "Mekâtib-i Vakfiyye Cedveli" başlıklı bir sıbyan mektepleri listesinden anlaşılmaktadır. 1991'den itibaren ise, alt katı kütüphane olarak kullanılmaktadır.

Kesin inşa tarihini belirten bir kitabesi bulunmayan bu küçük müstakil yapının duvar örgüsü, muntazam taş ve tuğla sıralarından oluşmaktadır. İki katlı olan mektebin zemin katının yarısı, iki kemerle dışarı açılan bir mekân şeklindedir. Binanın üst katına taş bir merdivenle çıkılmaktadır. Burası kare bir mekândır ve üç cephesinde de üçer tane pencere bulunmaktadır. Ayrıca yapının üzeri de kasnağında pencereleri bulunan bir kubbe ile örtülmüştür.[965]

[965] Eyice, "Ayasofya Sıbyan Mektebi", *DİA*, s. 216-217; Koçu, "Ayasofya", s. 1446.

Fotoğraf 405 Ayasofya Camii sıbyan mektebi.[966]

Fotoğraf 406 XIX. yüzyıl sonlarında, Ayasofya sıbyan mektebinde okumakta olan öğrenciler. Fotoğrafın üst kısmında, "Ayasofya Rüşdiye Mekteb-i Şâkirdânı" yazısı okunmaktadır.[967] (Sébah ve Joaillier)

[966] https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya (13.03.2019).
[967] https://www.loc.gov/item/2001699208/ (13.03.2019).

İmâret

I. Mahmud tarafından, Ayasofya'nın kuzey tarafına yaptırılan aşhâne-imaretin inşası; kitâbelerinde belirtildiğine göre, 1155/1742-1743 senesinde ikmâle erdirilmiştir.[968] Bizans dönemine ait olan dairevî planlı hazine binası ise, buranın erzak ambarı haline getirilmiştir.[969]

Ayasofya İmareti'ne, cami avlusunu çevreleyen ihata duvarının Bâb-ı Hümâyun köşesinde bulunan ve yine aynı tarihte yapılmış olan barok üslûptaki muhteşem kapıdan geçilmektedir.[970] Ayrıca eski bir fotoğrafta, kuzey taraftan da bir kapısı olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 407 Ayasofya imaretinin üstten görünümü.[971]

[968] Eyice, "Ayasofya İmareti", *DİA*, s. 212; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.
[969] Eyice, *Ayasofya-1*, s. 20.
[970] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Eyice, "Ayasofya İmareti", *DİA*, s. 212.
[971] http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/ayasofya-hazine-dairesi-2027/ (15.06.2019).

Fotoğraf 408 İmâretin güney cephesine bakış.[972]

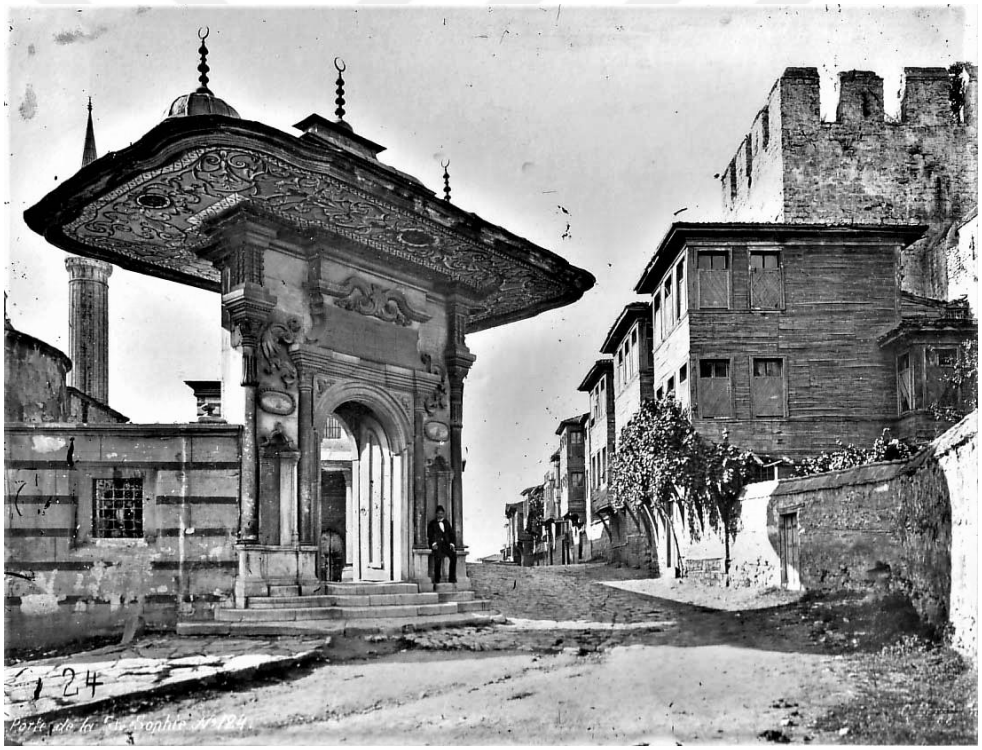

Fotoğraf 409 Ayasofya imaretine kuzeyden bakış.[973] (Hartmann, 1969)

[972] Ayasofya Müzesi resmî instagram hesabından alınmıştır. Bkz. https://www.instagram.com/p/BjZPYhOlFyU (03.06.2018).
[973] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260176 (12.01.2019).

Fotoğraf 410 Solda, imaretin kuzey cephesi görülmektedir.[974]

Fotoğraf 411 Ayasofya imaretine açılan, kuzeydoğu köşedeki avlu kapısı.[975] (G. Berggren, 1880)

[974] http://www.eskiistanbul.net/5347/sogukcesme-sokagi#lg=0&slide=0 (12.01.2019).
[975] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1244784 (15.03.2019).

Fotoğraf 412 Ayasofya imaretine açılan, kuzeydoğu köşedeki avlu kapısının günümüzdeki görünümü.[976]

[976] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/dmimarethane (12.01.2019).

Fotoğraf 413 Solda, imaretin önündeki avluya açılan, kuzey cihetindeki kapı; sağda ise, 1936'da yıktırılan medresenin doğu duvarı görülmektedir. Ortada yer alan kapı, dâhilî medhal sofasının kuzeyindeki dehlize açılmaktadır.[977] (1925)

Fotoğraf 414 Ayasofya'nın kuzeyinde yer alan eski hazine binası.[978]

[977] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245513 (15.03.2019).
[978] http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/ayasofya-hazine-dairesi-2027/ (15.06.2019).

Fotoğraf 415 Eski hazine binasının kuzeybatıdan görünümü.[979]

Muvakkithâne

Camiye tahvil edilmesinin ardından Ayasofya'ya ilave edilen yapılardan biri de mâbedin güneydeki avlu kapısının doğusuna, müstakil bir bina şeklinde inşa edilmiş olan muvakkithânedir. Günümüze de ulaşmış olan söz konusu bina; Sultan Abdülmecid'in emriyle, 1847-1849 yılları arasındaki büyük onarımın bitiminden birkaç yıl sonra, Fossati tarafından inşa edilmiştir. Eyice'nin işaret ettiği, 27 Safer 1270/29 Kasım 1853 tarihli bir belgede bu muvakkithanenin, müteahhit Mısırlı Yani Kalfa gözetiminde inşa edildiği, sarf edilen parayla birlikte bildirilmektedir.[980]

[979] http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/ayasofya-hazine-dairesi-2027/ (15.06.2019).
[980] Eyice, "Ayasofya Muvakkithânesi", *DİA*, s. 215; Eyice, "Fossati", s. 172.

Fotoğraf 416 Ayasofya Camii muvakkithanesinin güney cephesi.

Fotoğraf 417 Ayasofya Camii muvakkithanesine kuzeybatıdan bakış.

Şadırvan

Ayasofya'nın mermer şadırvanı; Sultan I. Mahmud (1730-1754) tarafından Ayasofya'da gerçekleştirilen imar faaliyetleri esnasında, 1153/1740-41 senesinde, avlunun batısına yaptırılmıştır.[981] Wiener ise, inşa yılını, 1739 olarak vermektedir.[982]

[981] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 42; Eyice, "Ayasofya Şadırvanı", *DİA*, s. 217; Koçu, "Ayasofya", s. 1446.
[982] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93.

Osmanlı devri Türk sanatının en büyük ve en ihtişamlı şadırvanı olan bu yapı; sekizgen planlıdır ve baldaken tarzında düzenlenmiştir. Mukarnaslı başlıklara hâiz silindirik gövdeli sekiz mermer sütuna dayanan sivri kemerlerden müteşşekil revak bölümünün üzeri; geniş bir ahşap saçağa sahip, küçük bir kubbe ile örtülmektedir. Bunlar dışta, kurşunla kaplıdır. Kemerlerin üst kısmında, Baltacızâde Mustafa Paşa'nın celî-sülüs hattı ile yazdığı bir kuşak yazısı bulunmaktadır. Bu yazı; İmam Bûsîrî'nin, Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında Arapça olarak kaleme aldığı "Kasîde-i Bürde"nin on altı beytini ihtiva etmektedir. Aynı kısmın iç yüzeyinde ise; yine bir kuşak halinde ta'lik hattıyla yazılmış olan bir tarih manzumesi yer almaktadır. Bu kitâbe, Emin adlı bir şaire ait olup; hattatı, devrin ta'lik üstatlarından Ahmed Ârif Efendi'dir.[983]

Dairevî formdaki mermer havuz kısmı; on altı bölüme ayrılmıştır. Barok üslûbunda tezyîn edilmiş olan her bir bölümünde tunç musluklar mevcuttur. Üst kısmına ise, tunç şebekeler yerleştirilmiştir. Bu şebekelerin üzerinde; şadırvanın inşasına ait on altı beyitten müteşekkil bir tarih manzumesi, kuşak halinde dolanmaktadır. Haznenin üzeri, kubbe biçiminde tunçtan bir kafes ile örtülmüştür. Bunun üzerinde yer alan alemde; Enbiyâ Sûresi'nin 30. âyetinin, "Biz her şeyi sudan yarattık" anlamına gelen bölümü, lâle biçiminde istiflenmiştir.[984]

[983] Eyice, "Ayasofya Şadırvanı", *DİA*, s. 217.
[984] Şadırvan hakkında detaylı bilgi için bkz. Sezer Tansuğ, "18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı", *Vakıflar Dergisi*, 1965, sy. VI, s. 93-101. Şadırvanda yer alan kitâbeler için bkz. Sönmez, "Ayasofya Külliyesi", s. 151-164.

Fotoğraf 418 Ayasofya şadırvanının XIX. yüzyıldaki görünümü.[985] (Abdullah Freres)

Fotoğraf 419 XIX. yüzyılın sonlarında, Ayasofya şadırvanı önünde tezgah açan satıcılar.[986] (G. Berggren)

[985] Ayasofya Müzesi resmî twitter hesabından alınmıştır. Bkz. https://pbs.twimg.com/media/EA5CKXsXkAAWDTZ.jpg (02.08.2019).
[986] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1244781 (12.01.2019).

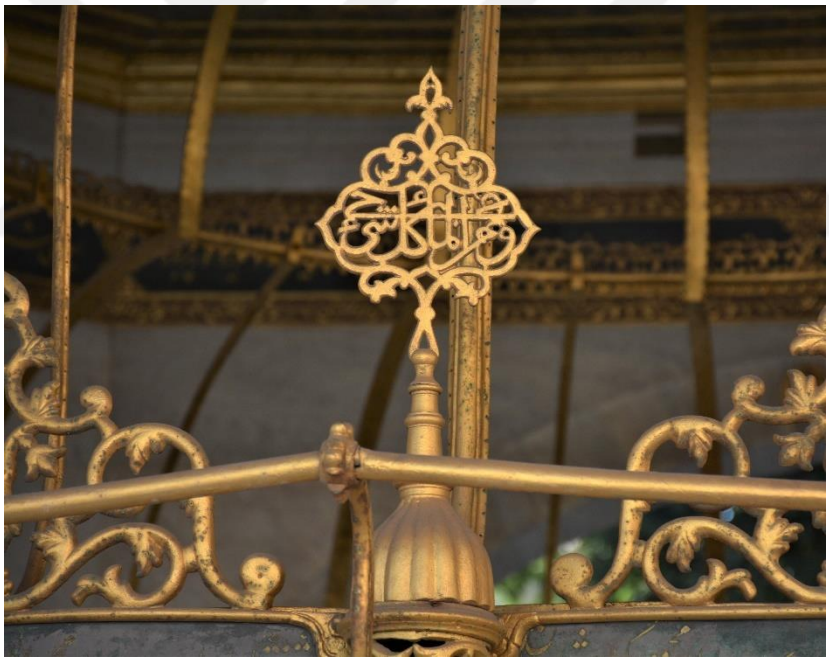
Fotoğraf 420 Ayasofya şadırvanının genel görünümü.

Fotoğraf 421 Şadırvanın havuz kısmından detay.

Fotoğraf 422 Şadırvanın üst örtüsünün içten görünümü.

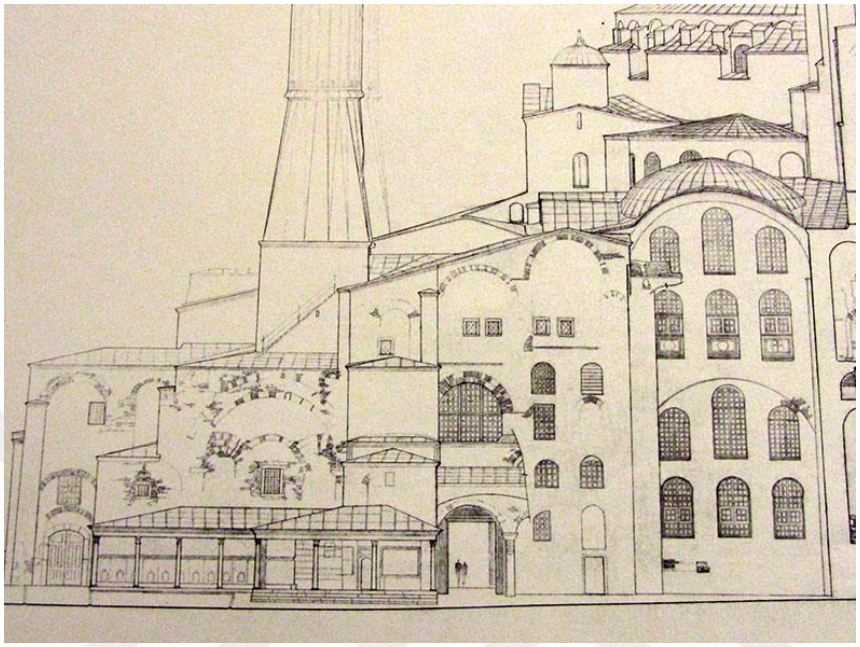
Fotoğraf 423 Şadırvan haznesinin üzerini örten tunç kafesin aleminden detay.

Sebiller

Ayasofya'nın camiye tahvil edilmesinden uzun zaman sonra inşa edilmiş olan iki tane sebili bulunmaktadır. Bunlardan biri, avlunun içerisinde; mâbedin güneydeki girişinin batısında, köşede yer almaktadır.[987] Kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu sebil, mimari üslûbundan dolayı XVIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Fakat Eyice,

[987] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 287.

mezkûr yüzyılda I. Mahmud tarafından yapılan ilavelerdeki zengin işçiliğin bu sebilde olmadığını, dolayısıyla da onun I. Mahmud döneminde yapılmış olmasının zayıf bir ihtimal olduğunu belirtmektedir.[988] Bu sebilin yanında ayrıca abdest muslukları ve bunların su depoları da bulunmaktadır.[989]

Çizim 92 Ayasofya'nın güney cephesinin çizimi.[990]

Fotoğraf 424 Ayasofya'nın güney cephesinde yer alan sebil.

[988] Eyice, "Ayasofya Sebilleri", *DİA*, s. 216.
[989] Koçu, "Ayasofya", s. 1454.
[990] https://www.pallasweb.com/deesis/van-nice-drawings-of-hagia-sophia.html (13.02.2019).

Fotoğraf 425 Ayasofya'nın güney cephesinde yer alan sebil.

Fotoğraf 426 Sebilin batısında bulunan abdest muslukları.

Ayasofya'nın ikinci sebili ise; avlu duvarının, güneydoğu dış köşesinde yer almaktadır. İzzet Kumbaracılar; üzeri bir kubbe ile örtülü olan bu mermer sebilin, uzun süre buranın sebilciliğini yapmış olan İsmail Hakkı ismindeki kişide bulunan bir vakıfnameden, Sultan İbrahim (1640-1648) tarafından yaptırıldığının öğrenildiğini belirtmektedir. Ancak Eyice, bu vakfiye yayımlanmadığından dolayı doğruluk derecesinin de bilinemediğini ifade etmekte ve yapının hangi tarihte, kim tarafından

vakfedildiğine dair bir kayıt bulunmadığını zikretmektedir.[991] Günümüzde de mevcut olan söz konusu sebil, önündeki caddenin yükseltilmesi sonucunda, gerçek ölçüleri bozulacak şekilde çukurda kalmıştır.

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, uzun bir süre kullanılmayan bu küçük yapı, 1960'lı yıllarda Belediye Zabıtası Turizm Merkezi olarak kullanılmış; 1970'lerde de bir süreliğine, turistler için "Enformasyon Bürosu" işlevini üstlenmiştir. Daha sonra ise, vakıflar tarafından özel bir işletmeciye büfe olarak kiraya verilmiştir.[992]

Fotoğraf 427 Ayasofya avlu duvarının güneydoğu köşesinde yer alan sebilin, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü.[993] (Abdullah Fréres)

[991] Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 287; Eyice, "Ayasofya Sebilleri", *DİA*, s. 216; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 65.
[992] Eyice, "Ayasofya Sebilleri", *DİA*, s. 216; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 287; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 207.
[993] https://www.loc.gov/resource/cph.3b28448/ (12.02.2019).

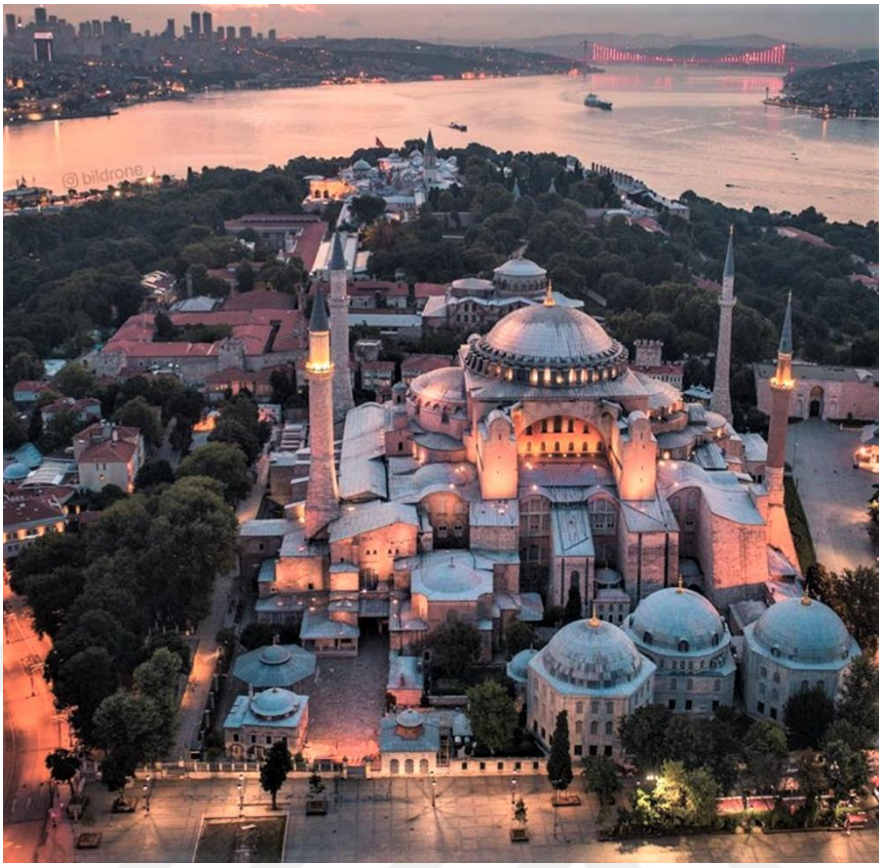

Fotoğraf 428 Ayasofya avlusunu çeviren ihata duvarının güneydoğu köşesinde bulunan sebilin günümüzdeki vaziyeti.

Türbeler

Ayasofya Külliyesi'nin kuşkusuz en önemli parçaları, mâbedin güney avlusunda bulunan padişah türbeleridir. Osmanlı dönemi Türk mezar mimarisinin en muhteşem anıtlarından sayılan II. Selim, III. Murad, III. Mehmed türbelerinin içerisine, hanedandan pek çok kimse gömüldüğü gibi; burada ayrıca Şehzâdegân Türbesi olarak adlandırılan küçük bir mezar binası daha inşa edilmiştir. Bunların haricinde; Bizans dönemine ait eski vaftizhâne binası da I. Mustafa ile Sultan İbrahim'in türbesi olarak tanzim edilmiştir.[994]

[994] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449.

Fotoğraf 429 Ayasofya'nın güney avlusunda yer alan türbelerin üstten görünümü.[995] (Halit Bilen, 2018)

Fotoğraf 430 Ayasofya türbelerinin güneyden görünümü.[996] (W. Schiele, 1969)

[995] https://www.instagram.com/p/BqxX48ZARUU (03.01.2019).
[996] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260173 (12.02.2019).

Fotoğraf 431 Ayasofya türbelerine üstten bakış. Soldan sağa doğru sırayla; III. Mehmed, II. Selim, III. Murad ve Şehzâdegân Türbesi görülmektedir.[997]

Ayasofya'nın avlusunda bulunan sultan türbelerinin yapımına ilk olarak II. Selim (1566-1574) zamanında başlanmıştır. Mezkûr padişah, Mimar Sinan'a kendisi için buraya bir türbe yapmasını emretmiştir. Ancak söz konusu yapı; onun vefatından sonra, 984/1576-1577 senesinde tamamlanabilmiştir. Türbede toplam kırk dört hanedan mensubu medfundur.[998]

[997] https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/sultan-türbeleri (03.01.2019).

[998] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Koçu, "Ayasofya", s. 1446; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 91; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288. II. Selim Türbesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Aziz Doğanay, *Osmanlı Tezyinatı-Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 290-308.

Fotoğraf 432 II. Selim Türbesi.

II. Selim Türbesi'nin hemen batısına; dönemin Hassa Başmimarı olan Mimar Davud Ağa (ö. 1598) tarafından, III. Murad (1574-1595) için ikinci türbe inşa edilmiştir ki bunun itmamı da padişahın vefatından dört sene sonra, 1009/1600 senesinde gerçekleşmiştir. Mezkûr mimarın vefatından sonra, türbenin yapımını Dalgıç Ahmed Ağa üstlenmiştir. Türbe içerisinde birçok hanedan mensubu da defnolunmuştur.[999]

[999] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 186-189. III. Murad Türbesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Doğanay, *Osmanlı Tezyinatı*, s. 368-380.

Fotoğraf 433 III. Murad Türbesi.

III. Murad Türbesi'nin batı cephesine bitişik vaziyette olan ve Şehzâdegân Türbesi adıyla anılan küçük yapıda ise; III. Murad'ın beş evlâdı medfundur[1000] ve burası, mezkûr padişahın türbesinden daha önce inşa edilmiştir.[1001]

Fotoğraf 434 Şehzâdegân Türbesi.

[1000] Eyice, "Ayasofya", *DİA*, s. 208; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288.
[1001] Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, s. 175-176. Şehzâdegân Türbesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Doğanay, *Osmanlı Tezyinatı*, s. 339-343.

II. Selim Türbesi'nin doğusuna ise, I. Ahmed zamanında, dönemin başmimarı olan Dalgıç Ahmed Eseri tarafından 1013/1604 senesinde, III. Mehmed (1595-1603) için bir türbe inşa edilmeye başlanmış; ancak türbe, mezkûr mimarın yerine geçen Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından, 1017/1608 senesinde tamamlanmıştır. Tam köşe başında yer alan bu türbenin içerisinde de pek çok hanedan üyesi medfundur.[1002]

Fotoğraf 435 III. Mehmed Türbesi.[1003] (Mustafa Cambaz)

[1002] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93. III. Mehmed Türbesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Mehmed III Türbesi", *DİA*, c. XXVIII, s. 413-414; Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 196-199.

[1003] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=18410 (17.03.2019).

Fotoğraf 436 III. Mehmed Türbesi.[1004] (Mustafa Cambaz)

Fotoğraf 437 III. Mehmed Türbesi'nin, Bâb-ı Hümâyûn Caddesi'nden görünümü.

[1004] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=18411 (17.03.2019).

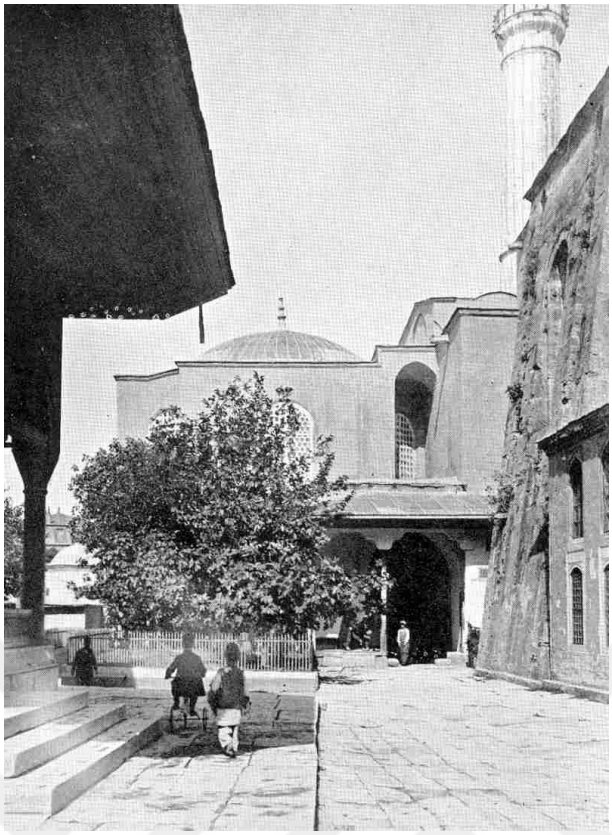
Ayasofya'nın camiye tahvil edilmesi sonrasında; güneyinde yer alan eski vaftizhâne binası, ilk olarak kandil yağları ambarına dönüştürülmüştür. 1639 senesinde I. Mustafa (1617-1618/1622-1623)'nın vefatının ardından ise, müstacelen türbe haline getirilmiş ve mezkûr sultan buraya defnolunmuştur. Daha sonra da Sultan İbrahim (1640-1648), 1648 senesinde idam edilmesinin akabinde aynı yere gömülmüştür.[1005]

Vaftizhane, türbeye dönüştürülürken; içerisinde bulunan büyük vaftiz havuzu dışarı çıkarılarak, kuzeyindeki küçük avluya konulmuştur. Günümüzde de hâlâ aynı yerdedir.[1006]

Fotoğraf 438 Sultan I. Mustafa ile Sultan İbrahim Türbesi.[1007] (Mustafa Cambaz)

[1005] Eyice, "Ayasofya", *DBİA*, s. 449; Koçu, "Ayasofya", s. 1454; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 93; Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri", s. 288. Söz konusu türbe hakkında detaylı bilgi için bkz. Eyice, "İbrâhim Türbesi", *DİA*, c. XXI, s. 357-358.
[1006] Eyice, *Ayasofya-1*, s.16.
[1007] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=18485 (17.03.2019).

Fotoğraf 439 Sultan I. Mustafa ile Sultan İbrahim Türbesi'ne doğu cihetinden bakış.[1008] (Millingen, 1912)

Güneş Saatleri

Ayasofya Camii'nin; güney beden duvarında ve güneybatı cihetinde yer alan abdest musluklarının önünde olmak üzere iki tane güneş saati bulunmaktadır. Bunlardan ilki; mezkûr duvarın yüksek bir yerine sabitlenmiş, bileşik tipte dikey bir saattir. Diğer saat ise, yatay tarzda yapılmış olup; mermer bir kaide üzerine yerleştirilen bir tablaya işlenmiştir.[1009]

[1008] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 15a.
[1009] Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri*, s.59.

Fotoğraf 440 Ayasofya'nın güney duvarında yer alan düşey güneş saati.

Fotoğraf 441 Ayasofya avlusunun güneybatısında yer alan yatay güneş saati.

Fotoğraf 442 Yatay güneş saatinden detay.

4. Bodrum/Mesih Paşa Camii (Myrelaion Manastırı Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

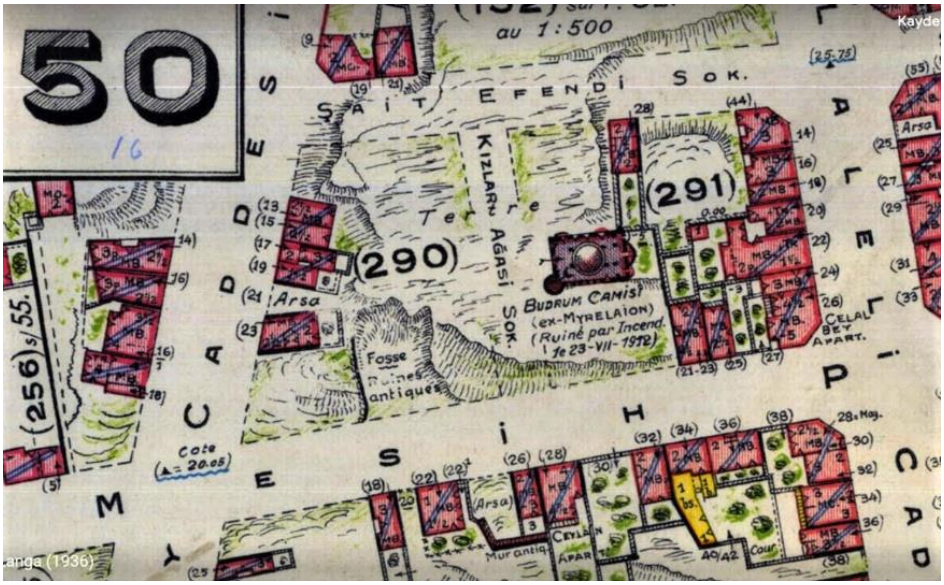
Bodrum Mesih Paşa Camii, Fatih ilçesinin Lâleli semtinde yer alan Mesihpaşa Mahallesi'nde 198. pafta, 808. ada ve 9. parselde kayıtlıdır.[1010] Etrafını kuşatan yüksek yapıların arasına sıkışmış durumda olan mâbed; Aksaray Caddesi, Mesihpaşa Caddesi ve Lâleli Caddesi ile Sait Efendi Sokak arasında kalan sahada bulunmaktadır.

Sadrazam Mesih Paşa'nın 907/1501 tarihli vakfiyesinde Kasım Bey b. Abdullah Mescidi (Sûfîler Mescidi) Mahallesi'nde gösterilen yapı, aynı mahallede kayıtlı olan 914/1508-1509 ve 943/1536-1537 tarihli vakıflarda ise Mesih Paşa Mahallesi içerisinde zikredilmiştir ki Barkan ve Ayverdi'ye göre bu durum, mezkûr mahallenin teşekkülüne 907 senesinden sonra geçildiğine işaret ediyor olabilir.[1011]

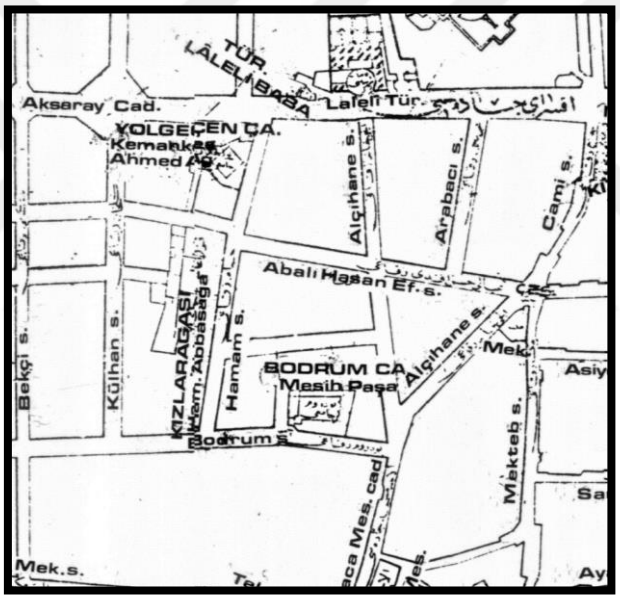

Harita 6 Bodrum Camii'nin konumu.[1012]

[1010] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.008560185376005/28.95569668432144 (03.01.2018)
[1011] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 142 (Dipnot 2).
[1012] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

Harita 7 Pervititch Haritası'nın 1936 senesine tarihlenen L. paftasında Bodrum Camii ve çevresi.

Harita 8 XIX. asırda Bodrum Camii ve çevresi[1013]

b. Yapının Tarihçesi

Bodrum Camii'nin esasını oluşturan bina, X. yüzyılda İmparator Romanos I. Lakapenos (920-944) tarafından yaptırılan Myrelaion Manastırı'nın kilisesidir.[1014]

[1013] Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, Pafta C3.
[1014] John Freely ve Ahmet S. Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, Gülru Tanman (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 149-150; Semavi Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, c. VI, 1992, s. 250; Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 36 (Dipnot 48).

İmparator Romanos 920 senesinde, Roma dönemine ait dairevî planlı büyük bir yapı kalıntısını sarnıç haline getirterek; üzerine, kendi özel mülkü olan sarayını[1015] ve bunun hemen bitişiğine de muhtemelen imparator ve ailesi için mezar yeri şeklinde tasarlanan yüksek bir bodrum katına (krypta) sahip saray şapelini[1016] inşa ettirmiştir. Daha sonra ise burada, bilâhare kadınlar manastırı işleviyle kullanılacak olan Myrelaion Manastırı'nı kurdurmuştur.[1017] Kaynaklarda; Keşiş Georgios ile tarihçi Theophanes'in, Romanos'un bu özel sarayını bir süre kullandıktan sonra manastıra dönüştürmüş olduğundan bahsettikleri aktarılmaktadır.[1018] Eyice de Bizans kaynaklarının, imparatorun kendi sarayını manastıra dönüştürdüğü bilgisini verdiklerini belirtmiştir.[1019] İki kattan müteşekkil olan kilisenin alt katı, XIII. yüzyılda veya XIV. yüzyıl başlarında bir mezar şapeline dönüştürülmüştür.[1020]

Wiener, 1203 yılının ağustos ayında vuku bulan büyük bir yangında kilisenin harap olduğunu, XIII. yüzyılın sonlarına doğru ise manastır ile birlikte yeniden inşa edildiğini belirtir.[1021] Eyice, kilisenin geç bir dönemde, belki XIII. yüzyıldaki Latin işgali sırasında bir yangın geçirmiş olduğunun tespit edildiğini zikretmiştir.[1022]

İstanbul'un fethi esnasında ne durumda oldukları bilinmeyen mestûr yapı manzûmesinin[1023] bir parçasını teşkil eden kilise binası, XV. yüzyıl sonlarında Sadrazam Mesih Ali Paşa (ö. 1501) tarafından camiye tahvil edilmiştir.[1024] Mezkûr

---

[1015] Gülgün Köroğlu bir makalesinde bu yapıyı, "*İmparatorun Özel Mülkü Olan Saraylar*" başlığı altında incelemiştir. Bkz. Gülgün Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 2006, sy. CLII, s. 22. Mezkûr araştırmacı, başka bir yazısında ise; "*Sayfiye Sarayları*" başlığı altında buna yer vermiştir. Bkz. Gülgün Köroğlu, "İstanbul'daki Bizans Sarayları", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2008, s. 261, 264.

[1016] Robert Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, Fügen Yavuz (çev.), İstanbul: Koç Üniversitesi, 2016, s. 38. Wiener, "*mezar kilisesi*" tabirini kullanmıştır.

[1017] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103; Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Semavi Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, c. II, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 263; Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 149.

[1018] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 150; Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", s. 23. Cyril Mango da kitabında aynı bilgiyi paylaşmıştır. Bkz. Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, Mine Kadiroğlu (çev.), Ankara: Rekmay Matbaacılık, 2006, s. 166.

[1019] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.

[1020] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 153; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 104.

[1021] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103-104.

[1022] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.

[1023] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263. Wiener, söz konusu manastır kompleksinin; şehrin fethine kadar işlevini sürdürdüğünü belirtmiştir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 104.

[1024] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 95; Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 104; Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 150-151; Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 36 (Dipnot 48). Bkz. Hedda Reindl Kiel, "Mesih Paşa", *DİA*, c. XXIX, 2004, 309-310. Mesih Paşa'nın ikinci adı, Hadîka'da "*Ali*" olarak geçmekteyken, Sicill-i Osmânî'de "*Ahmed*" olarak zikredilmektedir. Bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, c. IV/I, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1997, s. 436;

paşanın 953/1546 tarihli tahrîr defterinde, Rebiü'l-evvel 907/Eylül-Ekim 1501 tarihli vakfiyesinin mevcut olması,[1025] tahvil işleminin gerçekleştirildiği zamana ışık tutmaktadır.[1026]

Eyice'nin belirttiği üzere; II. Bayezid (1481-1512) döneminde uygulanan, metruk kalmış eski kilise ve manastırları "şenlendirme" politikası kapsamında ihya edilerek camiye kalbedilen mâbedin[1027] muhavvili Mesih Paşa, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid'in vezirlerinden olup 905/1499-1500'de sadrazamlığa yükselmiştir.[1028] 907/1501 senesinde, Galata'da vuku bulan bir yangına müdahale ettiği esnada yaralanmasının akabinde vefat eden paşanın kabri, Aksaray'daki Murad Paşa Camii'nin hazîresinde bulunmaktadır.[1029] Hadîka'da isminin "Mesîh Paşa-yı evvel" olarak geçmesi,[1030] XVI. asırda yaşamış olan diğer Mesih Paşa'dan ayırt edilebilmesi maksadıyladır.[1031]

Altında yer alan bodrum bölümünden dolayı Bodrum Camii olarak isimlendirilen mâbede,[1032] muhavvilinin adına nisbetle Mesih Paşa Camii de denilmektedir ki tahrir defterinde bu şekilde tesmiye edilmiştir. Wiener, yapının yeni hüviyetini kazanmasıyla beraber isminin değiştiğini ancak XVI. yüzyıl ortalarına kadar asıl adının da kullanılmaya devam ettiğini belirtir ve 1544 senesinde İstanbul'a gelmiş olan Petrus Gyllius (1490-1555) tarafından da bu şekilde aktarıldığını zikreder.[1033]

İ. Aydın Yüksel, "Murad Paşa Câmii Kabristanındaki Mesih Paşa Kabri Hakkında Birkaç Söz", *Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1992, s. 121.

[1025] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 142 (Dipnot 2).

[1026] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.

[1027] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.

[1028] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.

[1029] Yüksel, "Mesih Paşa Kabri", s. 121-128; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 95; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.

[1030] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 95.

[1031] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250. Bazı kaynaklarda, bu hususta birtakım yanlışlıklar yapılmıştır. Örneğin Evliyâ Çelebi seyahatnâmesini mimârî açıdan inceleyen Yüksel Y. Demircanlı, seyahatnâmede geçen "*Tavâşî Mesih Paşa Camii*"ni, Bodrum Mesih Paşa Camii olarak anlatmış; hatta mâbedin resmini de paylaşmıştır. Bkz. Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimârisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1989, s. 186, 228. Halbuki Evliyâ Çelebi, burada "*Hadım Mesih Paşa Camii*"ni kastetmiştir ki zaten "*tavâşî*" ve "*hadım*" kelimeleri aynı manadadır. Bkz. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, s. 266.

[1032] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 95; Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 151. Eyice İslâm Ansiklopedisi'nde, Ayvansarâyî'nin verdiği bilgiyi aynen paylaşırken; bir başka makalesinde, caminin bu isimle anılmasının sebebi olarak, "*altında büyük bir su sarnıcı bulunması*"nı göstermiştir. Bkz. Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263. Halbuki müellif; kilisenin, mezkûr sarnıcın üzerine yapılan sarayla aynı hizada olabilmesi amacıyla altına bir bodrum katının yapıldığını, diğer makalesinde belirtmektedir. Bkz. Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.

[1033] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 104-105; Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Erendiz Özbayoğlu (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997, s. 162.

953/1546 senesine ait İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, Mesih Paşa'nın evâil-i Rebîü'l-evvel 907/14-23 Eylül 1501 tarihinde tescil ettirilmiş olan Mevlânâ Mehmed b. Mustafa imzalı vakfiye kaydına göre, senelik gelirleri 4.164 akçeyi bulan birçok hücre ve hâne ile bir iş yeri Bodrum Camii'ne vakfedilmiştir. Ayrıca burada cami görevlilerine verilecek olan vazîfeler hakkında da malumât verilmektedir.[1034] Eyice'nin belirttiği üzere, muhtelif dönemlerde başka hayır sahipleri de mezkûr mâbedde Kur'ân okunması için vakfiyeler düzenlemişler ve söz konusu hizmet mukâbelesinde çeşitli mülkler bırakmışlardır.[1035]

İstanbul'un maruz kaldığı en büyük yangınlarından biri olan 1782 yangınında muhtemelen hasara uğrayan Bodrum Camii daha sonra tamir edilmiştir.[1036] Wiener, bahsi geçen yangının ardından 1784 senesinde mâbedin kuzey kısmının onarıldığını söylemektedir.[1037] 26 Haziran 1855'te meydana gelen ve yapının bulunduğu bölgeyi kül ettiği bilinen büyük yangın,[1038] kuşkusuz bu camiye de zarar vermiş olmalıdır. 23 Temmuz 1911 tarihinde vuku bulan Uzunçarşı-Mercan-Lâleli yangınına kadar iyi bir durumda olan mâbed, bu hâdisenin akabinde harap olarak kullanım dışı kalmıştır.[1039]

[1034] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 142.
[1035] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.
[1036] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.
[1037] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 105.
[1038] Sakaoğlu, "Yangınlar", *DBİA*, s. 435.
[1039] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250, Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 105.

Fotoğraf 443 Bodrum Camii'nin 1911 senesindeki harap vaziyeti.[1040]

Fotoğraf 444 Bodrum Camii'nin 1915 senesinde güneydoğu cihetinden görünümü.[1041]

Elif Nâci (1898-1987)'nin aktardığına göre; 1910-1931 yılları arasında İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptığı bilinen Tarihçi Muallim Cevdet (1883-1935)[1042] bir gün öğrencileriyle birlikte, o dönem "*yangın yeri*" olan ve "*harap duvarlar arasında kalan*" Bodrum Camii'ni görmeye gitmiştir. "*Uzaktan bakıldığı zaman bir*

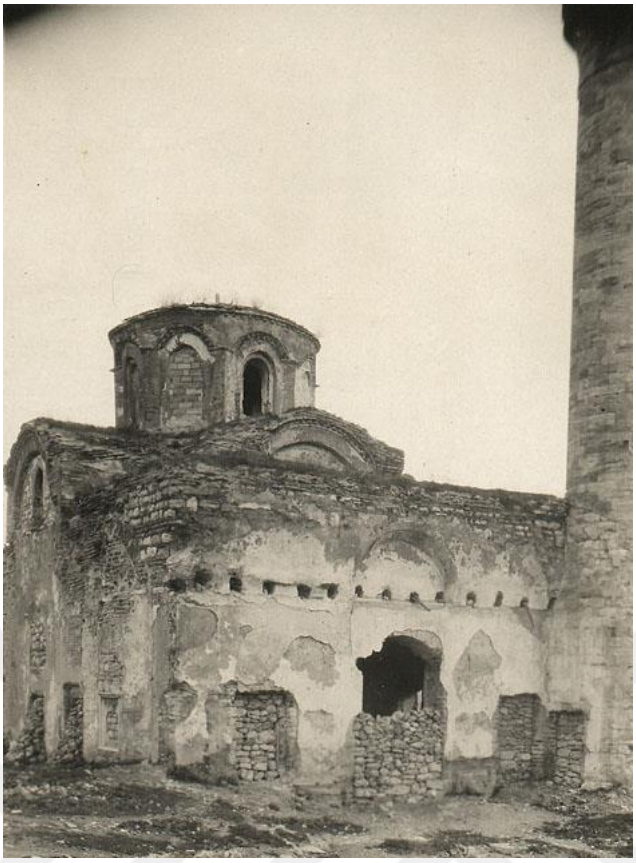
[1040] https://archnet.org/media_contents/7894 (13.03.2018).
[1041] http://eistinpolin330.blogspot.com/2018/06/1915-bodrum-camii-1915.html (27.12.2018).
[1042] Ahmet Güner Sayar, "Muallim Cevdet", *DİA*, c. XXX, 2005, s. 313.

yığın topraktan farksız" olarak nitelediği ve "*kubbesinde aylanduz ağaçları, incir dalları arasında keçilerin otladıkları*"nı söylediği mâbedin içerisine girmek istediklerinde, bodrumundan eşkıyaya benzeyen kişilerin çıktığını görmüşlerdir. Daha sonra "*zifiri karanlık olan camiye mum ışığı ile girdiklerinde*" ise, "*ne olduğu anlaşılamayan bir kokunun ve dumanın*" etrafı sardığına ve buraya "*eşya kırpıntılarının atıldığına*" şahit olmuşlardır.[1043] Mâbedin söz konusu döneme ait eski fotoğraflarında, zikrolunan hali müşahede edilebilmektedir.

Fotoğraf 445 Bodrum Camii'nin bakımsız kaldığı döneme ait bir fotoğraf.[1044] (Salt Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi)

[1043] Dursun Gürlek, *Ayaklı Kütüphâneler*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003, s. 182-183.
[1044] https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump full&object_id=3634682&silo_library=GEN01 (11.01.2019).

Fotoğraf 446 Bodrum Camii'nin, 1911 yangını sonrasında kuzeybatıdan görünümü.[1045] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Fotoğraf 447 Yapının harap durumunu gösteren birçok eski fotoğrafında olduğu gibi, 1930 tarihli bu fotoğrafında da açıklıkların örülerek kapatıldığı ve bu sayede caminin içerisine girilmesinin önüne geçilmeye çalışıldığı görülüyor.[1046]

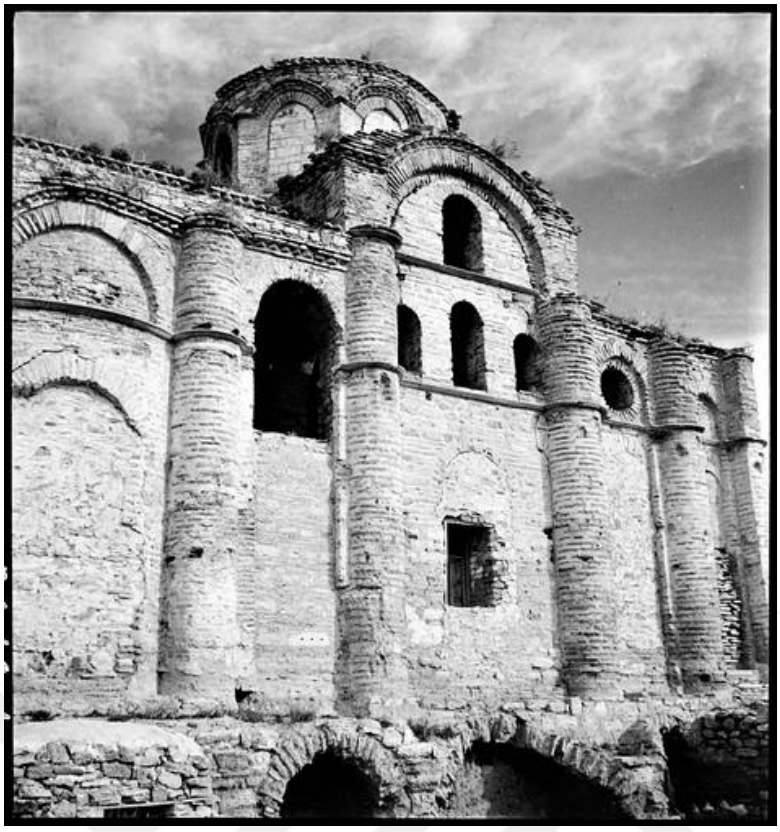
[1045] https://archnet.org/media_contents/7891 (13.03.2018).
[1046] https://archnet.org/media_contents/7892 (13.03.2018).

Uzun yıllar harabe halinde bırakılarak kaderine terkedilen camide, 1930-1931 yılları arasında David Talbot Rice idaresindeki bir İngiliz arkeoloji heyeti tarafından ilk kazı çalışmaları yapılmış, fakat bunun neticesinde önemli bir buluntuya ulaşılamamıştır.[1047]

Fotoğraf 448 1930 kazısı sırasında caminin güney cephesi. Fotoğrafta, D. Talbot Rice (solda) ve meslektaşları görülmektedir.[1048]

[1047] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 105, 241.
[1048] https://archnet.org/media_contents/7902 (13.03.2018).

Fotoğraf 449 Bodrum Camii güney cephesinin, 1935 senesindeki vaziyeti.[1049] (Nicholas V. Artamonoff)

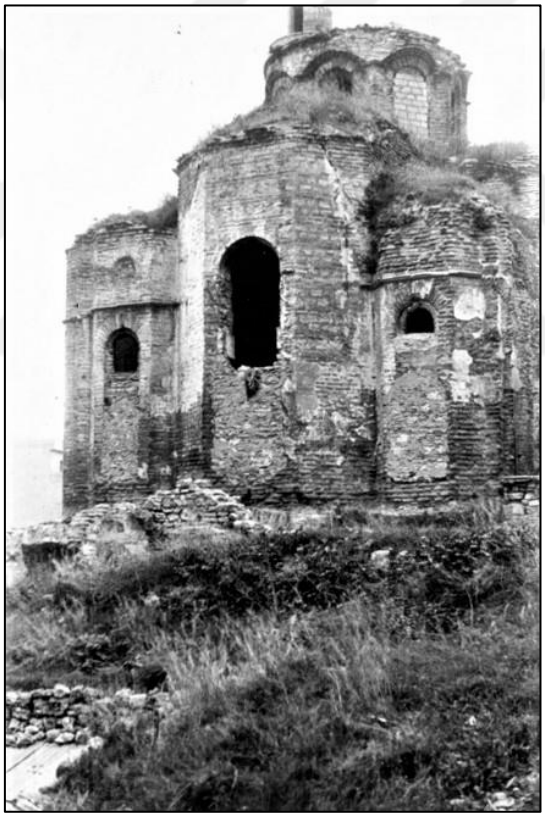

Fotoğraf 450 Bodrum Camii'ne güneydoğudan bakış.[1050] (R. Van Nice, 1938)

[1049] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/71 (16.01.2018).
[1050] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/24/01.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 451 Bodrum Camii batı cephesinin 1943 senesindeki durumu.[1051] (A. M. Schneider)

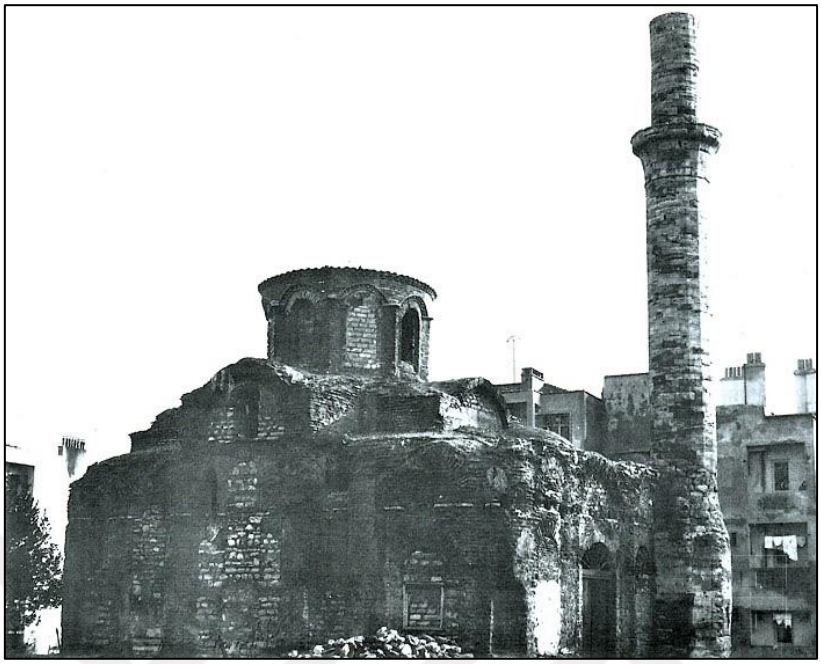

Fotoğraf 452 Bodrum Camii doğu cephesinin 1943 senesindeki durumu.[1052] (A. M. Schneider)

1945-1955 yılları süresince Ayasofya Müzesi müdürü olan arkeolog Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) zamanında Bodrum Camii, Vakıflar İdaresi'nden alınarak

[1051] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255516 (14.05.2018).
[1052] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255521 (14.05.2018).

Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'ne devredilmiştir.[1053] Yapının 1953 senesinde de çok harap vaziyette olduğu, o tarihte yazılan bir makalede zikredilmektedir.[1054]

Fotoğraf 453 Bodrum Camii'nin 1955 senesindeki vaziyeti.[1055]

1955 yılında İstanbul'da toplanacak olan Uluslararası Bizantoloji Kongresi'ne katılanların, şehirdeki Bizans eserlerini temiz ve bakımlı bir şekilde görmeleri maksadıyla Ayasofya Müzesi'ne bağlı eserlerin, onarım ve tanzimlerinin yapılması gerekli görülmüş; bu bağlamda da o dönem müzeler teknik elemanı olan restoratör-mimar Cahide Tamer tarafından, Bodrum Camii de dâhil olmak üzere söz konusu yapıların onarımları için bir keşif raporu hazırlanarak, tamirat çalışmaları gerçekleştirilmiştir.[1056] Eyice, Bodrum Camii'nin 1950'li yıllarda "*bilgisizce yapımına başlanan fakat yarım kalan bir restorasyon denemesi*" geçirdiğinden bahseder.[1057]

[1053] Semavi Eyice, "Türkiye'de Bizans Sanatı Araştırmaları ve İstanbul Üniversitesi'nde Bizans Sanatı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s. 389.
[1054] Philipp Schweinfurth, "Bizans İkonografyasında İsa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. III, sy. V-VI, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 14 (Dipnot 27).
[1055] http://eistinpolin330.blogspot.com/2016/05/1955-bodrum-camisi-1955.html (27.12.2018).
[1056] Cahide Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2003, s. 121, 176.
[1057] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.

Ayasofya'nın üçüncü müdürü olarak 1955-1971 seneleri arasında görev yapan Feridun Dirimtekin (1894-1976)'in müdürlük yıllarında ise; bu yapıyla olan ilişki yavaş yavaş tamamen kesilerek, burası sahipsiz ve kontrolsüz bir halde bırakılmıştır.[1058]

İlk sayısı 1959 senesinde yayınlanan Ayasofya Müzesi Yıllığı'nda, müzeye bağlı olan yapıların sıralandığı listede "Bodrum Camii" adı ile zikredilen mâbed için, "*her gün bekçilere haber vermek suretiyle görülebilir*" bilgisine yer verilmiş iken; 1960, 1961, 1962 ve 1963 senelerinde yayınlanan sonraki dört sayıda da "*kısa bir müddet için ziyarete kapalıdır*" ifadesinin kullanıldığı görülür.[1059] Eyice mezkûr caminin, müzeler idaresine bağlanmasının ardından gelen süreçte ilgilenilmediğinden dolayı çok kötü bir duruma düştüğünü ve bu süre zarfında evsizlere barınak olarak, hatta bir ara da belediyenin kömür deposu olarak kullanıldığını belirtmiştir.[1060]

Fotoğraf 454 Solda, Bodrum Camii'nin 1959 senesinde kuzeybatıdan görünümü.[1061] (A. M. Schneider) Sağda ise, 1965 senesindeki onarımı sırasında batı cephesi.[1062]

[1058] Semavi Eyice, "Trakya Araştırmacılarından: Feridun Dirimtekin", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, c. VIII-IX (1979-1980), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980, s. 259, 265.
[1059] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. I, İstanbul: Maarif Basımevi, 1959, s. 1; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1960, s. 7; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. III, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1961, s. 7; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. IV, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1962, s. 6; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. V, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1963, s. 7. Tahsin Öz, ilk kez 1962'de neşredilen *İstanbul Camileri* isimli kitabında, mezkûr caminin harap vaziyette olduğundan bahsetmiştir. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 36 (Dipnot 48).
[1060] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263-264; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282.
[1061] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255554 (14.05.2018).
[1062] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256048 (14.05.2018).

1965 senesinden sonra C. L. Striker burada incelemelerde bulunmuş, 1965-66 yılları arasında ise İstanbul Arkeoloji Müzesi ile Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından, Rudolf Naumann'ın başkanlığında bölgede kazılar yapılarak, mâbedin bitişiğinde yer alan sarnıç ve saray binasının izleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.[1063]

1965'de yayınlanan Ayasofya Müzesi Yıllığı'nda, 1955 senesinden beri ele alınmadığı ve harap bir vaziyette olduğu belirtilen mâbedin restorasyon işlerine, aynı yıl içerisinde başlandığı ve Nisan ayından itibaren de yapının tekrar vakıflara devredildiği ifade edilmektedir.[1064] Eyice'nin zikrettiği üzere, son derece yanlış bir şekilde yapılan ve duvarların gerçek örgüsünü tamamen yok eden 1965 tamiri tamamlanmadan durdurulmuş ve 1985 senesine kadar mezkûr cami, araştırmacının ifadesiyle "*utanç verici bir halde*" bırakılmıştır.[1065]

[1063] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 105, 241; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264; Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", s. 23.
[1064] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VI, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1965, s. 7.
[1065] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250. Eyice 1989 senesinde yayınlanan başka bir makalesinde; yirmi yıl önce Müzeler İdaresi tarafından yaptırılan bir restorasyondan bahsetmiştir ki hocanın kastettiği muhtemelen 1965 senesindeki çalışmadır. "*Hiç kimseye sormadan, hiçbir uzmana danışmadan*" ve "*etüt edilmeden*" başlandığını belirttiği bu restorasyonun ne şekilde nihâyete erdirileceği de düşünülmediğinden dolayı bina tamamlanmdan bırakılmıştır. Bkz. Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282. Wiener, 1977 senesinde neşrettiği kitabında; söz konusu restorasyon çalışmalarının, Evkaf yönetimi tarafından başlatıldığını ve hâlâ devam etmekte olduğunu belirtmiştir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 105.

Fotoğraf 455 Bodrum Camii ve çevresinin 1965 senesindeki durumu.[1066]

Bu süre zarfında özellikle çevre sakinlerinin, mezkûr yapının tekrar cami olarak açılması yönündeki istek ve girişimleri her defasında geri çevrilmiştir.[1067] Cahide Tamer; Bodrum Camii'nin onarımı ve cami olarak ibadete açılmasının, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 19/02/1965 tarih ve 2720 sayılı kararıyla gündeme geldiğini belirtir. Ayrıca bu kapsamda, 15 Kasım 1966'da Bodrum Camii minaresinin restorasyonu hakkında bir rapor hazırladığından ve bunun mezkûr kurum tarafından 18 Aralık 1966 tarihinde kabul edilip, 5 Haziran 1967'de de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce kendisine bildirildiğinden bahseder.[1068]

[1066] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255024 (14.05.2018).
[1067] Eyice, "Feridun Dirimtekin", s. 265; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282.
[1068] Tamer'in aktardığına göre; bahsi geçen kurum tarafından, "*projesine göre tamir ve ihyasının uygun olduğu*" kararı verilmiştir. Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, s. 176, 178.

Fotoğraf 456 Bodrum Camii batı cephesinin, 1969 senesinde ki görünümü.[1069] (W. Schiele)

[1069] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260031 (14.05.2018).

Fotoğraf 457 Solda; Bodrum Camii'nin 1970 yılında güney cephesinin görünümü.[1070] Sağda ise, aynı yılda batı cephesinin durumu.[1071]

Cyril Mango, ilk kez 1974 senesinde yayınlanan kitabında; Bodrum Camii'nin o günlerde sadece iskeletinin mevcut olduğunu belirtmekte, ayrıca birkaç yıl önce yapılan "*zevksiz bir onarım*" ile de yapının büsbütün bozulduğunu dile getirmektedir.[1072]

Fotoğraf 458 Bodrum Camii'nin, sadece iskeletinin mevcut olduğu 1970'li yıllardaki görünümü.[1073]

1985 senesine gelindiğinde ise, bir dernek tarafından Bodrum Camii'nin ihya edilmesi için çalışmalara başlanmış ve Eyice'nin dikkat çektiği üzere, yine yeteri kadar

[1070] http://www.eskiistanbul.net/5166/bodrum-camii-1970#lg=0&slide=0 (18.09.2018).
[1071] http://www.eskiistanbul.net/5167/bodrum-camii-1970#lg=0&slide=0 (18.09.2018).
[1072] Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 166.
[1073] http://www.artandarchitecture.org.uk/images/conway/aecda74a.html (26.01.2019).

ilmî olmayan, dolayısıyla her bakımdan başarılı sayılamayacak bir restorasyon çalışması da olsa bu sayede mâbed, 20 Şubat 1987 günü yeniden ibadete açılmıştır.[1074]

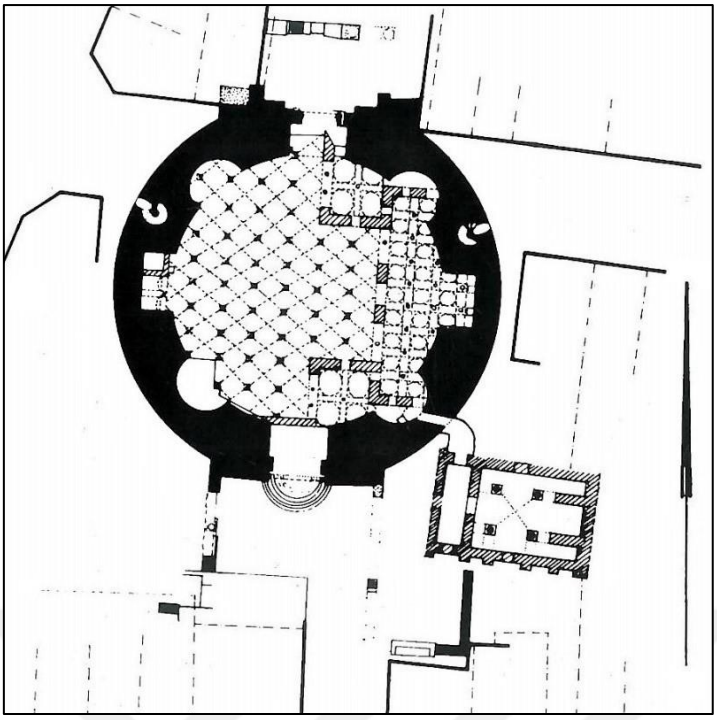
Fotoğraf 459 Bodrum Camii'nin 1985 senesinde başlanan onarımı sırasında çekilmiş fotoğrafı. (Cami Görevlisi Arşivi)

Günümüzde üst katı oldukça temiz ve iyi durumda olan Bodrum Camii'nin, normal zamanda kilitli bulunan ve görevli eşliğinde ziyaret edilebilen bodrum katı, bakımlı bir halde olmasa da cuma namazı vakitlerinde, ihtiyaç görüldüğü takdirde açılmaktadır.

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

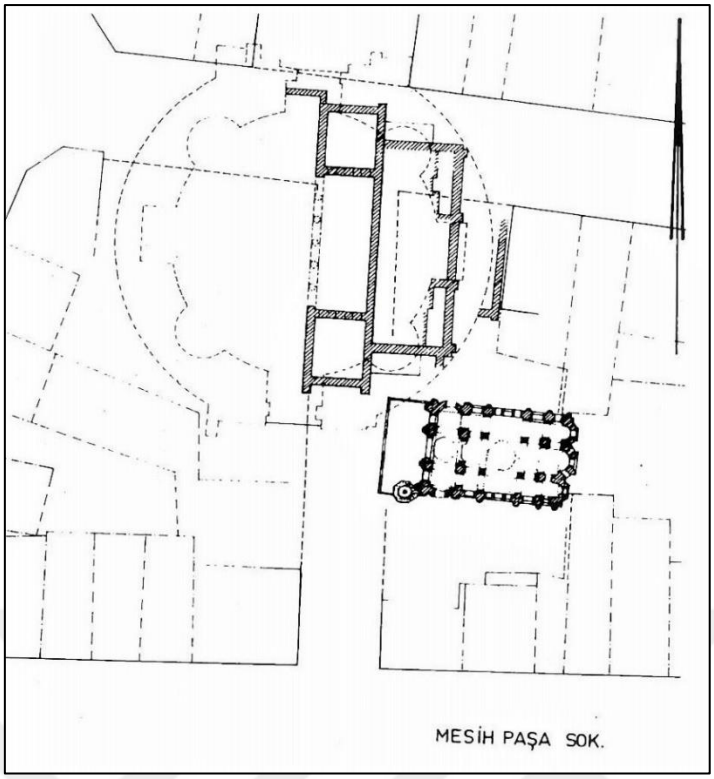
Roma dönemine tarihlenen "*rotond*" yani dairevî planlı bir binanın kalıntısı Bizans devrinde, içerisine yerleştirilen sütunların taşıdığı tonozlarla kapatılmak suretiyle sarnıca dönüştürülmüş, bunun üzerine de I. Lakapenos'un özel mülkü olan saray yapılmıştır. Daha sonra rahibeler manastırı hüviyeti kazanacak olan mezkûr yapının bitişiğine ise, iki katlı kilise binası inşa edilmiştir[1075] ki Robert Ousterhout bir mezar kilisesi olarak tasarlanan bu mâbedin, saray şapeli olarak yapıldığını belirtmektedir.[1076]

[1074] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1075] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 181.
[1076] Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 37-38.

Çizim 93 Myrelaion Manastırı'nın kilisesinin zemin katı ile bağlantılı olduğu sarnıcın planı.[1077] (Wolfgang Müller-Wiener)

[1077] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 106.

Çizim 94 Myrelaion Manastırı'nın kilisesinin, üst katı ile sonradan sarnıcın üzerine yapılan sarayın planı.[1078] (Wolfgang Müller-Wiener)

Çapı dıştan 41.80 m. olan müdevver yapı kalıntısının iç çapı ise 29.60 m.dir.[1079] Eyice, bunun ilk yapıldığında bir mausoleum yani türbe binası olduğunun tespit edildiğini belirtir.[1080] Rotondun doğu yarısı üzerine saray bina edilmiş, diğer yarısının üzeri ise, sarayın önünde açık teras şeklinde uzanan bir avlu olarak düzenlenmiştir. Söz konusu kalıntının içerisine, çeşitli tahminlere nazaran yetmiş ile seksen adet arasında devşirme sütun yerleştirilmiş ve sarayın altına denk gelen bölümü kubbeli tonozlarla, diğer kısım ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Ayrıca yaklaşık 6 m.

[1078] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 106.

[1079] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 153. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve Nedret Bayraktar tarafından yayınlanan Bizans sarnıçları hakkındaki bir vesikada, söz konusu sarnıca da yer verilmiştir. Tarihi bilinmeyen, fakat tasnif sırasında XIX. yüzyıla ait olduğu kabul edilen bu belgede; çapı 35 arşın yani yaklaşık 26.60 m. olarak gösterilen sarnıcın yüksekliği de 4 arşın yani 3.04 m.dir. Ayrıca mezkûr yapıya; içerisinde su olmayan ve bazıları iplikçi ya da yorgancı olarak işlev gören, bazıları ise metruk durumda olan sarnıçların sıralandığı listede yer verilmiştir. Bkz. Nedret Bayraktar, "İstanbul'un Bizans Sarnıçları Hakkında Bir Osmanlı Arşiv Belgesi", *Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1992, s. 109-110, 114.

[1080] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 134. Köroğlu ise, rotondun yapılış amacının bilinmediğini zikretmiştir. Bkz. Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", s. 23. Robert Ousterhout mezkûr yapının, Roma dönemine ait bir saray olduğunu söyler. Bkz. Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 37. XVI. yüzyılda İstanbul'a gelen Petrus Gyllius, bu sarnıcın eskiden tahıl deposu olarak kullanıldığını belirtmiştir. Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, s. 162. Tarihî kaynaklarda da buranın sarnıç olarak kullanılmadığı zikredilmektedir. Bkz. Bayraktar, "İstanbul'un Bizans Sarnıçları", s. 109-118 (Dipnot 22).

kalınlığında olan iri kesme taş bloklardan müteşekkil duvarları da su geçirmez bir harç ile sıvanmak suretiyle burası bir sarnıç haline getirilmiştir.[1081]

Söz konusu sarnıcın üzerine yapıldığından dolayı yüksek bir konumda yer alan sarayın hemen yanına yapılacak olan kilise binasının, sarayla aynı seviyede olabilmesi amacıyla tam altına bir bodrum katı yapılması gerekli görülmüş ve böylece iki katlı bir kilise binası vücuda getirilmiştir.[1082] Birbirine bitişik olarak yapılan bu saray ile kilise arasında, yüksek bir galeri vasıtasıyla geçiş sağlanmıştır. Mâbedin zemin katı da daha sonraları eklenen bir dehliz sayesinde sarnıçla bağlantılı hâle getirilmiştir.[1083] Esas kilise ile bodrum katın kendi müstakil girişleri bulunmakta, bugün de olduğu gibi içeriden herhangi bir bağlantıları bulunmamaktaydı.[1084] Üst katta mâbedin etrafında dolaşım ise, yapıyı âdeta balkon şeklinde çevreleyen dar bir yürüme yolu vasıtasıyla sağlanmış olmalıdır.[1085]

Antoine Helbert tarafından mezkûr yapı kompleksinin restitüsyon çalışması yapılmıştır.[1086]

[1081] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 149, 153, 155; Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", s. 23; Semavi Eyice, "Bodrum Camii Sarnıcı", *DBİA*, c. II, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 264. Rotond hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kerim Altuğ, "Myrelaion Ratunda'sı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Nisan 2017, sy. CCLXXX, s. 12-16.
[1082] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", s. 23; Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 151; Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 37; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 166, 168.
[1083] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 240. Kilise ile sarayın küçük bir köprü vasıtasıyla birbirine bağlandığı da söylenmektedir. Bkz. Köroğlu, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", s. 23.
[1084] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 151.
[1085] Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168; Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 38.
[1086] http://www.thebyzantinelegacy.com/myrelaion-rotunda (29.08.2018).

Çizim 95 Myrelaion Manastırı'nın restitüsyon denemesi. Sağ tarafta kilise binası görülmektedir.[1087]

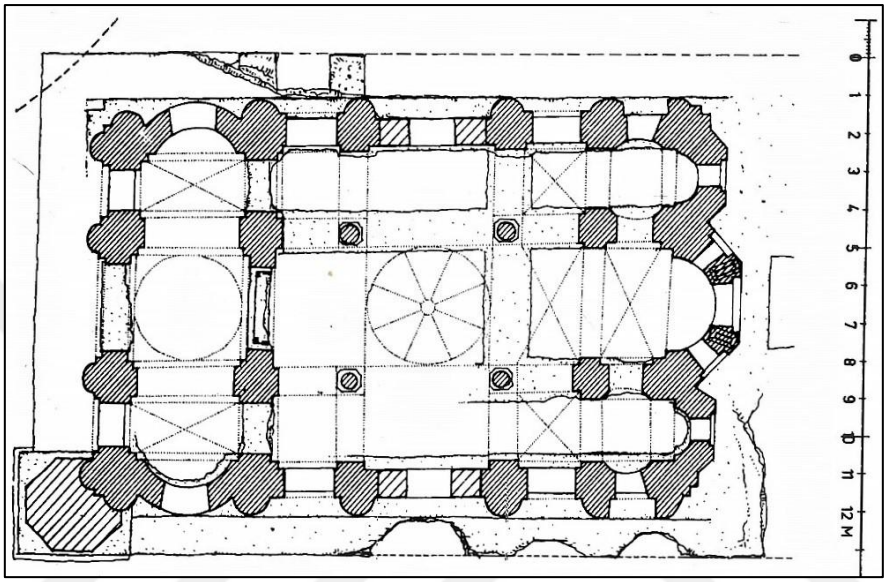
Çizim 96 Myrelaion Manastırı'nın restitüsyon denemesi. Sağ tarafta kilise binası görülmektedir.[1088]

Çizim 97 Myrelaion Manastırı Kilisesi ile yanındaki sarnıcın restitüsyon denemesi.[1089]

[1087] http://www.thebyzantinelegacy.com/myrelaion-rotunda (29.08.2018).
[1088] http://www.thebyzantinelegacy.com/myrelaion-rotunda (29.08.2018).
[1089] http://fitarihinden.blogspot.com/2016/12/bizans-manastr-myrelaion.html (03.12.2018)

Myrelaion Manastırı Kilisesi, dört sütunlu kapalı Yunan haçı plânına göre inşa edilmiştir. Mâbed İstanbul'daki, bahsi geçen tipin -günümüzde de mevcut- en eski nümuneleri olarak gösterilen iki yapıdan birini teşkil etmektedir.[1090] Köşe odaları ve binanın doğu cihetindeki diğer aksam ile birlikte dikdörtgen bir zemin planı üzerinde yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilisenin,[1091] dışarı taşkın vaziyetteki apsisi dâhil uzunluğu 11.72 m., genişliği ise 8.65 m.dir.

Çizim 98 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin üst kat planı. [1092] (C. L. Striker)

Kilisenin esas ibâdet mekânı olan üst katında; üzerleri çapraz tonozla örtülen haç kollarının birbirlerine kavuştukları orta mekânın üzerini örten arslangöğüslü kubbe, yapının orijinal halinde dört mermer sütuna dayanmaktaydı.[1093] Bu sütunlar günümüzde mevcut değildir. Ancak 1905 senesinde İstanbul'a gelerek incelemelerde bulunan Gurlitt; eski sütun başlıklarından birinin, mezkûr yapının önünde durduğunu ve üzerinde "*köprü ara parçaları*" olmasının da bunun daha evvel haç kollarının içinde bulunduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Ayrıca sütun başlığının detaylı bir çizimini de hazırlamıştır.[1094]

[1090] Söz konusu diğer yapı ise, Fenârî Îsâ Camii'dir. Bkz. Semavi Eyice, "İznik'de Bir Bizans Kilisesi", *TTK Belleten*, Ocak 1949, c. XIII, sy. XLIX, s. 45. Sacit Pekak'ın aktardığına göre; Striker de mezkûr kilisenin, bu plan tipini yansıtan İstanbul'daki en erken örnek olabileceğini öne sürmüştür. Bkz. M. Sacit Pekak, "Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise", *Sanat Tarihi Dergisi*, 2008, c. XVII, sy. II, s. 97.

[1091] Wiener'in planında; aslında kilisenin apsis eksenin, hafif de olsa güneye doğru meylettiği görülmektedir. Ancak bu çok küçük bir açı olduğundan burada apsisin tam doğuya baktığı varsayılarak anlatımlar gerçekleştirilecektir.

[1092] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103.

[1093] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.

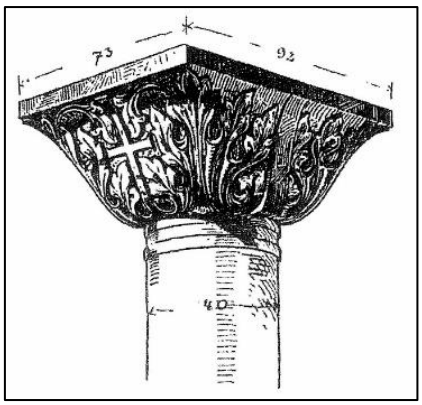
[1094] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 36.

Fotoğraf 460 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin kubbesi.

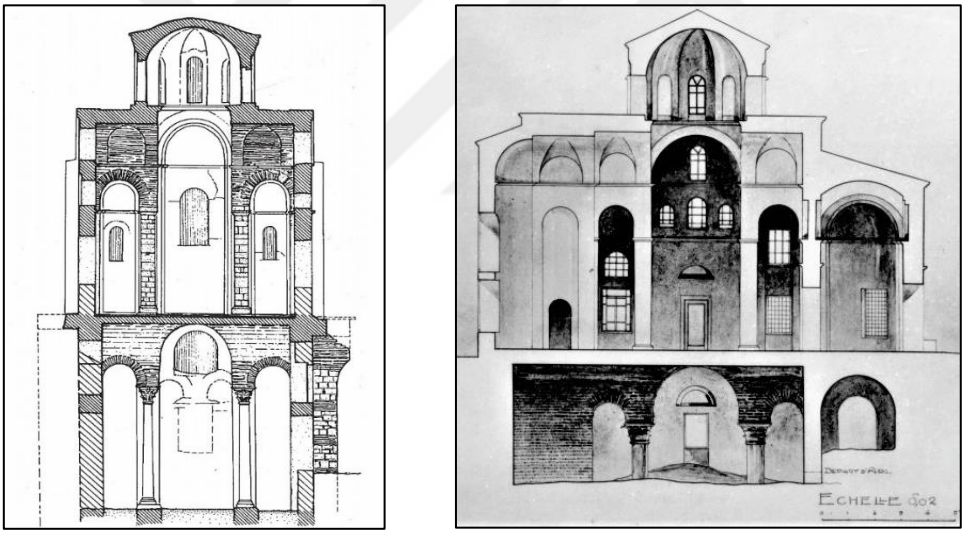

Fotoğraf 461 Myrelaion Manastırı Kilisesi kubbesinin içten görünümü. Mevcut kalemişleri, yakın döneme aittir.

Çizim 99 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin esasında var olan, ancak günümüzde mevcut olmayan sütunlarından birine ait başlığın çizimi.[1095] (C. Gurlitt, 1905)

İçten yüksekliği 12.18 m. olan yaklaşık 3.50 m. çapındaki bu sekiz kaburgalı kubbe, her cephesinde dairevî kemerli birer pencere bulunan sekiz kenarlı, düz mahya hattıyla nihâyete eren oldukça yüksek bir kasnağa oturmaktadır ve dışa ise basık bir külah şeklinde yansımaktadır.

Çizim 100 Solda, Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin makta'-i arzânîsi.[1096] (Wolfgang Müller-Wiener) Sağda ise, kilise yapısının makta'-i tûlânîsi.[1097] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1095] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 36.
[1096] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103.
[1097] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260211 (14.05.2018).

Fotoğraf 462 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin üstten görünüşü.[1098]

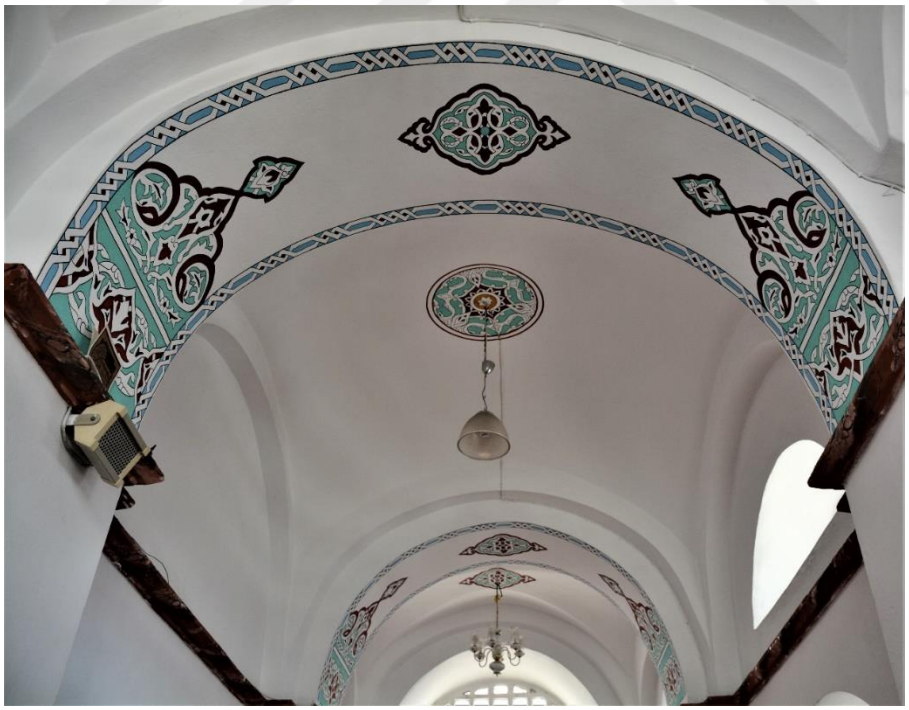
Kilisenin köşe hücreleri ile bema bölümünün üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Doğu haç koluna bitişen bema, ayrı bir birim şeklinde ele alınmış ve dolayısıyla da pastoforion hücreleri bunun her iki yanında yer almak suretiyle bağımsız birimler olarak ortaya çıkmıştır. Bemanın doğusunda yer alan apsis; içte dairevî, dışta ise üç cepheli olup yarım kubbe ile örtülüdür. Bemanın iki yanında yer alan, yonca biçiminde planlanmış pastoforion hücrelerinin ise orta kısımları beşik tonozludur ve bunların da ana apsisle aynı formda olan, fakat ondan daha kısa tutulan küçük birer apsisi bulunmaktadır.[1099] Bemadan pastoforion odalarına, mezkûr bölümün yan duvarlarındaki dairevî kemerli açıklıklıklardan geçilebildiği gibi; doğu cihetindeki köşe odalarından da ulaşılmaktadır.

Kilisenin batı tarafında; üç birimden meydana gelen, 2.50 m. derinliğindeki narteks bölümü yer almaktadır. Yan duvarları muhaddeb formda biçimlendirilen narteksin, daha geniş tutulan orta bölümü kubbeli tonoz, yan bölümleri ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Naos ile mezkûr kısım arasındaki irtibat; ortadaki daha geniş ve yüksek olan, dairevî kemerli üç giriş açıklığı sayesinde temin edilmiştir.

[1098] https://www.flickr.com/photos/96548133@N06/8928498718 (08.06.2018).
[1099] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.

Fotoğraf 463 Solda, aşağıdan yukarıya doğru sırayla; Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin apsis, bema ve doğu haç kolu bölümlerinin üst örtüsü. Sağda ise, yine aynı yönde sıralamak suretiyle; prothesis ve kuzeydoğu köşe hücresinin üst örtüsünün görünümleri.

Fotoğraf 464 Myrelaion Manastırı Kilisesi narteksinin orta kısmının üst örtüsü.

Mâbedin orijinal halinde; ana apsisin üç cephesinde de birer tane uzun pencere bulunduğu bilinmektedir. Yanlardaki küçük apsislerin ortasında da birer pencere

mevcuttur.[1100] Kuzey ve güney cephelere bakacak olursak; pastoforion odalarında birer tane, köşe hücrelerinde de yukarıdaki dairevî formlu olmak üzere üst üste ikişer tane pencere vardır. Bu duvarların orta bölümündeki pencere düzeni hakkında ise kesin olan sadece orta sıradakilerin üçüz pencereler şeklinde tanzim edildiğidir. Günümüzde üst kısımda yani kemer aynalarında ve en altta birer tane pencere bulunmaktadır. Ancak bazı restitüsyon çalışmalarında; bunlar, kemer kavsiyle uyumlu üçüz pencereler biçiminde gösterilmiştir. Hatta alt sıradakiler de iki sütun ile birbirinden ayrılan, üç kemer gözünden müteşekkil giriş açıklıkları şeklinde çizilmiştir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki Eyice; Rus sanat tarihçisi N. Brunov tarafından ileri sürülen, bu türdeki Bizans kiliselerinin yanlarında birer nef daha olduğu, dolayısıyla da yan duvarlarının orta kısımlarında, bu nef bölümlerine geçişi sağlayan açıklıkların yer aldığı yönündeki hipotezin mezkûr yapıda gerçeklik kazandığına dair herhangi bir bilgi ya da emâreye ulaşılamadığının altını çizmektedir.[1101] Batı cephesine bitişen narteks bölümünün yüksekliğinin, naosu oluşturan haç kollarından daha alçak tutulması sayesinde, batı haç kolunun üst kısmına da pencere yapılabilmiştir ki bu eski fotoğraflarda, yarım daire formlu tek bir pencere olarak görülüyorsa da esasında, her iki yan cephenin kemer aynalarında olduğu gibi üçüz pencereler şeklinde olması muhtemeldir. Narteksin batı cephesinde ise; ortada dairevî kemerli giriş açıklığı, bunun her iki yanında da aynı yüksekliğe hâiz olan birer büyük pencere bulunmaktadır. Ayrıca her birinin üzerinde de yarım daire şeklinde pencereler yer almaktadır. Yan cephelerinde ise; altta birer tane uzun pencere, üstlerinde de birer tane yine yarım daire formlu pencere mevcuttur. Yapının; her iki yan beden duvarında, köşe odalarının üst kısımlarına isabet eden küçük yuvarlak pencereleri -ki araştırmacılar bunun alışık olunan bir düzenleme olmadığını belirtmektedir[1102]- hariç, muhtelif boyutlardaki tüm pencereleri dairevî kemerli olarak düzenlenmiştir.

Kilisenin iç mekânının, renkli mermerler ile pişmiş topraktan yapılan boyalı frizler ve mozaiklerle tezyin edildiği bilinmektedir[1103] ki söz konusu friz günümüzde de yapının duvarlarında görülmektedir.

[1100] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 151. Mango da esasında apsiste bulunduğu bilinen üç geniş pencere açıklığından bahseder. Bkz. Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.
[1101] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1102] Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 38.
[1103] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103. Mango da kilisenin iç süslemesinde; mozaik, mermer kaplama ve seramik kenar süslerine yer verildiğini belirtir. Bkz. Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.

Ana çizgileri itibariyle üstteki esas kilisenin planını tekrarlayan ve ona temel olan krypta niteliğindeki bodrum katı, yaklaşık 7.54 m. yüksekliğindedir. Burası muhtemelen İmparator I. Lakapenos ve ailesine mahsus bir mezar yeri olarak tasarlanmış olmalıdır.[1104] Kaynaklarda Myrelaion Manastırı Kilisesi'ne, imparatorun kendisi ve eşi de dâhil olmak üzere ailesinden birçok kişinin gömüldüğü, hatta başka yerden bazı lahitlerin de getirtildiği zikredilmiş, ancak bunların bina içerisindeki yerleri hakkında herhangi bir bilgi paylaşılmamıştır.[1105] Zîra Wiener'in tüm bunlara ilaveten vermiş olduğu malûmâta göre bodrum katı; XIV.yüzyıla kadar mezar işleviyle veya dinî amaçlı olarak kullanılmamış, mezkûr dönemde ise zemini düzeltilip tuğla döşenerek, doğu ve güney duvarlara oldukça sade ve iddiasız mezarlar yapılmıştır.[1106] Burada yapılan kazı çalışmalarında; apsiste ve naosun güney duvarı boyunca, çok kısımlı gömü odalarının bulunduğu bilinmektedir.[1107] Eyice de mezkûr mahalde bazı lahit ve kemiklerin bulunduğunu belirtmekle beraber, burada bir imparator veya imparatoriçeye layık lahitlere rastlanılmadığının da ayrıca altını çizmektedir.[1108] R. Ousterhout'un Striker'den aktardığına göre; yapılan kazılarda da bodrum katın, Orta Bizans dönemi süresince yalnızca temel olarak hizmet verdiği, Geç Bizans döneminde ise mezar şapeli işleviyle kullanılmak üzere düzenlendiğini ortaya koymuştur.[1109]

Beşik tonozlu örtü sistemine sahip olan alt kattaki kilisede, naosun merkezindeki karenin köşelerinde yer alan dört sütun, üst katın sütunlarıyla aynı hizadadır. Batıda, apsis eksenindeki bir kapıdan, yine beşik tonozla örtülü olan nartekse geçilmektedir. Mezkûr mekâna giriş ise esasında, kuzey ve güney cephelerinin merkezinde bulunan dairevî kemerli iki kapı vasıtasıyla sağlanmakta olup bunlar doğrudan doğruya naosa açılmaktaydı.[1110] (Çizim 93)

[1104] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.
[1105] Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 38; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103; Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 150; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 166.
[1106] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103-104. Başka bir kaynakta; 1203 senesinde meydana gelen yangında zarar görmüş olduğu bilinen kilisenin, yaklaşık 1300'de yeniden planlandığı ve altındaki yapının da bir mezar şapeli olarak tekrar inşa edildiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta, bodrum katta yapılan kazılarda buranın, XIII. yüzyılda veya XIV.yüzyıl başlarında bir mezar şapeline dönüştürüldüğü de ifade edilmiştir. Bkz. Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 150, 153.
[1107] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 153.
[1108] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1109] Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, s. 38.
[1110] Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 153.

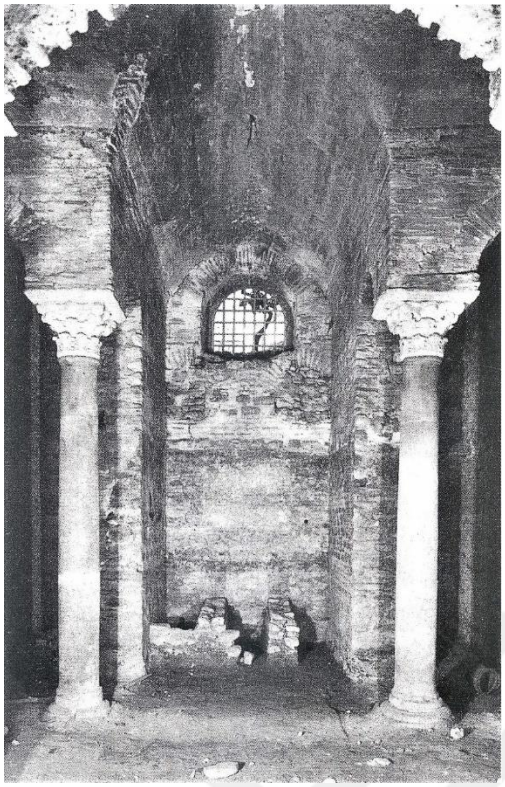

Çizim 101 Myrelaion Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[1111]

Fotoğraf 465 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katının apsis bölümü.

[1111] http://www.byzantium1200.com/myrelai.html (04.07.2018).

Fotoğraf 466 Solda, Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katının apsisinin 1970'li yıllardaki vaziyeti. Apsisin içerisinde, 1965 yılında ortaya çıkartılan ve geç döneme tarihlenen mezar kalıntıları görülmektedir.[1112] (Wolfgang Müller-Wiener) Sağda ise; bodrum katın batısına, yani narteks tarafına bakış.

Fotoğraf 467 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katında, kuzey cihetinde yer alan sütunlar. Görüldüğü üzere, batı tarafında yer alanlar mermer, doğu tarafındakiler ise … malzemedendir.

[1112] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 107.

Fotoğraf 468 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katında yer alan sütunların başlıklarından detay.

XIV. yüzyılda kryptanın dikdörtgen planlı apsisinin duvarları freskolarla bezenmiştir.[1113] Bir onarım esnasında apsisin kuzey duvarında ortaya çıkarılan ve sadece alt kısmı mevcut olan fresko kalıntısı, günümüzde de müşahede edilebilmektedir. Burada, ayakta duran ve bir eliyle kucağındaki çocuk İsa'yı tutan Hz. Meryem ile onun önünde diz çökerek bağış yapan bir kadın tasvir edilmiştir.[1114]

Fotoğraf 469 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katında, apsis çıkıntısının kuzey duvarında yer alan fresko kalıntısı.

[1113] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 104.
[1114] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264; Freely ve Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, s. 153.

Çizim 102 Myrelaion Manastırı Kilisesi'nin bodrum katının apsisinde yer alan freskonun çizimleri. (Cami Görevlisi Arşivi)

Üst katta tamamıyla tuğla malzemeden oluşan duvar örgüsü, bodrum katta iri kesme taş bloklar ve tuğlanın bir arada kullanılmasıyla meydana getirilmiştir.[1115] Dış mimarî düzenlemesi bakımından oldukça hareketli bir estetiğe hâiz olan mâbedin cephelerinde, yarım daire şeklindeki payandalar kullanılmak suretiyle hem duvarlar desteklenmiş hem de cephelere zengin bir plâstik ifade kazandırılmıştır. Ayrıca payandaların oluşturduğu dikey hatlar, ufkî mermer bir silme ve tek sıradan oluşan testere dişi tuğla saçaklar vasıtasıyla dengelenmiş, kubbenin kademeli kemerler içerisinde açılan pencereleri ise, dalgalı bir üst silme ile belirginleştirilmiştir.[1116]

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Eski kilise binasının esas ibâdet mekânı olan üst katının camiye kalbedilmesinin ardından burası yeni görevine uygun şekilde düzenlenmiştir. Mâbede bu kapsamda ilave edilen aksam; minare ve medhal sofası ile mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve tabaka mahfildir. Osmanlı döneminde yapıda gerçekleştirilen en önemli değişiklik ise, orijinal sütunlarının yerini taş pâyelerin alması olmuştur. Taşıyıcı sisteme yapılan bu müdahele, sütunların zarar görmesi hasebiyle gerekli görülmüştür. Mezkûr yapının; muhtelif zamanlarda maruz kaldığı yangınlar ile kötü restorasyonlardan, oldukça fazla etkilendiği ve zarara uğradığı da bilinmektedir.

[1115] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1116] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 126; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264. C. Mango'nun ifadesiyle, bu "*yuvarlatılmış duvar pâyeleri*"; özellikle burada kullanılmak üzere üretilen yuvarlatılmış tuğlalarla örülmüştür. Bkz. Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Atik Mustafa Paşa Camii'nin kubbesi de dâhil olmak üzere tüm örtü sistemi; orijinal biçimini korumakta olup, hiçbir değişikliğe uğramamıştır.[1117]

Mâbedin dış tuğla kaplaması ise, restorasyon çalışmaları sırasında büyük ölçüde yenilenmiştir.[1118] Ayasofya Müzesi Yıllığı'nın 1965'de yayınlanan sayısında, mezkûr sene içerisinde başlanan restorasyondan bahsedilmiş ve bu kapsamda, caminin bütün duvarlarının onarıldığı, üst örtüsünün de tecrid edildiği belirtilmiştir.[1119] Ancak Eyice'nin ifade ettiğine göre; 1965 yılı onarımında yapının dışındaki pâyeler, üst kısımda nasıl nihâyete erdirileceği düşünülmeden, garip bir şekilde restore edilmeye başlanmış ve burada, Bizans mimarisinde hiç görülmeyen bir duvar tekniği kullanılmıştır. Bunun üzerine, duvarların gerçek örgüsünü tamamen yok eden söz konusu çalışmalar tamamlanmadan durdurulmuş ve bina 1985 senesine kadar metruk vaziyette bırakılmıştır. Bu tarihten itibaren ise mâbed; cephelerinin sıvanıp, camlarının takılması suretiyle nihâyet hizmet vermeye başlamıştır.[1120]

Tarihsel süreç içerisinde mâbedin pencere düzenlemesinde de muhtelif değişikliklere başvurulduğu görülmektedir. Bu manadaki en mühim uygulama doğu cephesinde gerçekleştirilmiştir. Yapının orjinalinde, ana apsisin üç cephesinde de bulunan uzun pencerelerden yanlardakiler tamamen örülerek kapatılmış ve sadece ortadaki açık bırakılmıştır. Ancak bahsolunan pencerenin önüne yakın bir zamanda mihrabın yerleştirilmesi; alt tarafından, mihrabın yüksekliği kadar olan bir bölümün kapatılmasını gerekli kılmıştır. Harem mekânının, 1800'lü yılların sonlarına ait olan eski bir fotoğrafında ise; daha evvel mihrabın bugünkü mevcut yerinde olmadığından olsa gerek, mezkûr açıklığın o dönem esas boyunu koruduğu, fakat bununla beraber ortadan bölünmek suretiyle de iki ayrı pencere şeklinde düzenlendiği müşahede edilmektedir. Yine pastoforion hücrelerinin küçük apsislerinde yer alan uzun pencereler de aynı şekilde tanzim edilmiştir.

[1117] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1118] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 104.
[1119] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VI, s. 7.
[1120] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282; Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarına fotoğraflarda; bazı pencere açıklıklarının ya tamamen ya da kısmen örülerek kapatıldığı, bazılarının ise kemerlerinin üzengi taşlarının biraz aşağısından itibaren bölünmek suretiyle iki ayrı açıklık haline getirildiği tespit edilmektedir. Örneğin güney beden duvarında, orta sırada yer alan üçüz pencerelerden ortadakinin o dönem kapatıldığı görülebilmektedir. Aynı şekilde güneydoğu cihetindeki köşe odasının güney duvarında bulunan dairevî pencerenin de örüldüğü anlaşılmaktadır. Bunlar günümüzde ise esasında olduğu gibi tekrar açık hale getirilmiştir. Benzer bir uygulama da yan cephelerin en üstünde yer alan ve esasında üçüz pencere şeklinde düzenlendiği tahmin edilen açıklıklarda yapılmıştır. Ancak buradakilerin, eski fotoğraflarda yarım daire formlu tek bir pencere şeklinde tanzim edildiği görülürken; bugün ise, tamamen kapatılmak yerine bazı kısımlarının örülmesi suretiyle dairevî kemerli küçük bir pencere haline getirilmiştir. Bahsedilmesi gereken bir diğer husus da yan beden duvarlarının orta bölümünde, en alt sırada yer alan açıklıkların zaman içerisinde geçirdiği muhtelif değişikliklerdir. Esasında, iki sütun ile birbirinden ayrılan üç kemer gözünden müteşekkil girişler şeklinde yapıldıkları tahmin edilen bu açıklıklardan yanlardakiler tamamen kapatılmıştır. Ortadakinin ise bir dönem dikdörtgen formlu bir kapı haline dönüştürüldüğü, kemer gözünün ise sağır bir niş halini aldığı; yapının XX. yüzyıl başlarındaki güney cephe düzenlemesini gösteren bazı çizimlerden tespit edilmektedir. Daha sonra bu kapı da dairevî kemerli bir pencere haline getirilmiştir ki hâlen aynı durumunu korumaktadır.

Batı beden duvarında, narteksin üzerine tesadüf eden aynı kotta ve biçimdeki pencere ise tamamen kapatılmış durumdadır. Caminin metruk bir vaziyette olduğu XX. yüzyılın ilk yarısında çekilen fotoğraflarda, kubbe pencerelerinden bazılarının da kapatıldığı görülmektedir. Hatta Gurlitt, 1905 senesinde yani 1911 yangını öncesinde de söz konusu açıklıkların örülü olduğunu söylemiştir.[1121] Bugün ise bu pencerelerin tamamı açıktır. Diğer duruma örnek olarak; mâbedin batı cephesine ilave edilen medhal sofası dolayısıyla, dairevî kemerli giriş açıklığı ve bunun her iki yanında yer alan aynı formdaki pencerenin, üzengi taşları hizalarından bölünerek iki ayrı açıklık haline getirilmeleri gösterilebilir. Söz konusu uygulama neticesinde; bunların sadece alt kısımları medhal sofasının içerisinde kalarak, düz atkılı bir kapı ve pencereler şeklinde düzenlenmiştir. Mezkûr sofanın çatısı üzerinde kalan kemer gözleri ise, yarım daire

[1121] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 36.

formlu pencere görünümü kazanmışlardır ki bunlar, içeride de tabaka mahfilinin döşemesiyle aynı kotta yer almaktadır.

Fotoğraf 470 Bodrum Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.

Fotoğraf 471 Bodrum Camii'nin güney cephesi.

Fotoğraf 472 Bodrum Camii'nin güneydoğu cihetinden görünümü.

Fotoğraf 473 Bodrum Camii'nin, 1935-1936 seneleri arasındaki bir zaman diliminde, doğu duvarının görünümü.[1122]

[1122] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 105.

Çizim 103 Bodrum Camii'nin güney cephesi çizimi.[1123] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Üstteki yapının zeminini oluşturan terasta, caminin güneybatı köşesine konumlandırılmış olan merdiven vasıtasıyla ulaşılan bodrum katına bakacak olursak; buranın kuzey ve güney cephelerinin merkezinde yer alan her iki giriş kapısının da kapatıldığı görülmektedir. Bunlardan kuzeydeki örülmek suretiyle tamamen kapatılmış, güneydeki de pencere haline getirilmiştir. Günümüzde mezkûr mekâna giriş ise, dış holünün güney yan duvarında bulunan dairevî kemerli demir bir kapı ile sağlanmaktadır ve kot farkından dolayı, beş basamaklı bir merdivenden inilmek suretiyle iç mekâna ulaşılmaktadır.

Bodrumun güney cephesinde, eski giriş kapısının yerinde bulunan dairevî kemerli pencere ile bunun hemen üzerinde yer alan daha küçük boyuttaki düz atkılı dikdörtgen pencere ve bugünkü kapının üzerinde yer alan dairevî kemerli bir pencere bulunmaktadır. Doğu cephesinde ise sadece apsisin üst kısmında, dairevî kemerli küçük bir pencere mevcuttur. Bu açıklıklardan güneydekiler ahşap çerçeveli olup dıştan lokma demir şebekelerle kapatılmışlardır. Apsisdekine ise kare kayıtlı bir şebeke yerleştirilmiştir.

2017 senesinde caminin güney cihetteki beden duvarına, teras seviyesi hizasından başlayan geniş bir sundurma çatı yapılmıştır.

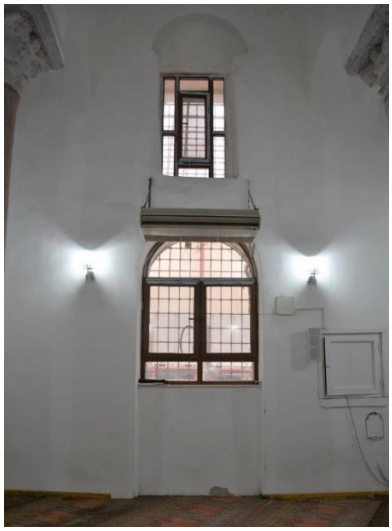
[1123] Mustafa Birer, "Eski İmaret Camii (Pantepoptes Manastırı Kilisesi) Koruma Projesi", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, 2014), s. 8.

Fotoğraf 474 Bodrum Camii'nin güney tarafının düzenlemesi.

Fotoğraf 475 Caminin bodrum katının güney cephesi. Ortada, yapının esasında kapı olduğu düşünülen açıklığın günümüzdeki düzeni.

Fotoğraf 476 Caminin bodrum katının güney beden duvarında bulunan ve üst üste iki ayrı pencere şeklinde düzenlenmiş olan açıklığın iç mekândan görünümü.

Fotoğraf 477 Caminin bodrum katında, apsis duvarının üst kısmında bulunan pencere.

Fotoğraf 478 Caminin bodrum katının günümüzdeki giriş kapısının dıştan ve içeten görünümü.

Minare

Yapının camiye tahvil edilmesinin ardından, güneybatı köşesine ilave edilmiş olan minaresi tamamen kesme taştan yapılmıştır.[1124] Eyice'nin ifade ettiğine göre; şerefe çıkmasının sade oluşu, en azından üst bölümünün XVI. yüzyıl başına ait olmadığını yani sonraki bir dönemde yenilendiğini göstermektedir.[1125]

Bodrum Camii'ni harabe haline getiren 1911 yangınında, minaresinin üst kısmının da yıkıldığı bilinmektedir.[1126] Tahsin Öz, 1962'de ilk defa neşredilen kitabında; minarenin o dönem kısmen mevcut olduğunu söyler.[1127] Mezkûr yangın sonrasına ait fotoğraflarda, sadece külah kısmının ve şerefe korkuluğunun yıkıldığı görülmektedir. 1943 ve 1955 senelerinde de bu halini koruduğu müşahede edilen minarenin, 1965'teki onarım esnasında çekilmiş olan bir fotoğrafında ise; petek kısmının da ortadan kalktığı, ancak sade bir şekilde düzenlenmiş olan şerefe çıkmasının hâlâ mevcut olduğu müşahede edilmektedir. (Fotoğraf 455)

Fotoğraf 479 1911 yangını sonrası Bodrum Camii'nin çevresini gösteren fotoğrafta, minarenin üst kısmının yıkılmış vaziyette olduğu görülmektedir.[1128]

[1124] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.
[1125] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1126] "Bodrum Camii", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul: Tercüman Gazetesi Kültür Yayını, 1983, s. 1262.
[1127] Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 36 (Dipnot 48).
[1128] http://eistinpolin330.blogspot.com/2012/05/bodrum-camii-civari.html (27.12.2018).

Fotoğraf 480 Solda, Bodrum Camii minaresinin 1943 senesindeki;[1129] (A. M. Schneider) sağda ise, 1955 senesindeki durumu.[1130] (Josephine Powell)

Bodrum Camii'nde 1965 senesinde gerçekleştirilen restorasyon projesinde, minaresinin nasıl yenilenmesi gerektiği Cahide Tamer tarafından belirlenmiştir. Zîra Tamer Bodrum Camii'nin minaresi ile ilgili, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'na göndermek üzere, 15 Kasım 1966'da hazırlamış olduğu rapordan bahsetmiş ve söz konusu yazıda; minarenin külah bölümüne ait herhangi bir doküman elde edilemediği için bu kısmın kendisi tarafından uygun görüldüğü şekilde mezkûr projeye ilave edildiğini ifade etmiştir ki kurulun verdiği karar da bu projeye göre tamir ve ihya edilmesi olmuştur.[1131]

Zaman içerisinde gerçekleştirilen tamirat çalışmalarında tecdîd edilerek günümüzdeki halini alan tek şerefeli minarenin epeyce yüksek tutulan sekiz cepheli kürsüsü; birinin yarısı olmak üzere iki cephesinden, caminin batı duvarına bitişiktir. Normalde diğer tüm cepheleri dışa açık vaziyetteyken, iki cephesi de sonradan mâbede ilave edilen medhal sofasının içerisinde kalmıştır. Çıkıntı yapmadan geçilen pabuç kısmında, çokgen gövdeye intikal üçgenlerle sağlanmıştır. Şerefenin etrafını kuşatan tezyinatsız korkuluk sağırdır. Gövdeyle aynı formda fakat ondan daha ince olan petek kısmının devamında, kurşun kaplı mahrûtî külah ve onun üzerinde de alem yer almaktadır. Minareye giriş, bugün medhal sofasının içerisinde kalmış olan kuzey

[1129] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255571 (15.05.2018).
[1130] https://archnet.org/media_contents/7890 (13.03.2018).
[1131] Tamer ayrıca, Bodrum Camii'nin restorasyon projesinde; Vakıflar Arşivi'nde bulunan ve minarenin petek kısmı yıkıldıktan sonra tespit edilen bir rölöve ile eski fotoğraflardan da istifade edildiğini belirtmiştir. Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, s. 176, 178.

cephesindeki 1.92x0.64 m. ölçüsündeki dairevî kemerli küçük bir ahşap kapı vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Fotoğraf 481 Bodrum Camii minaresinin günümüzdeki görünümü.

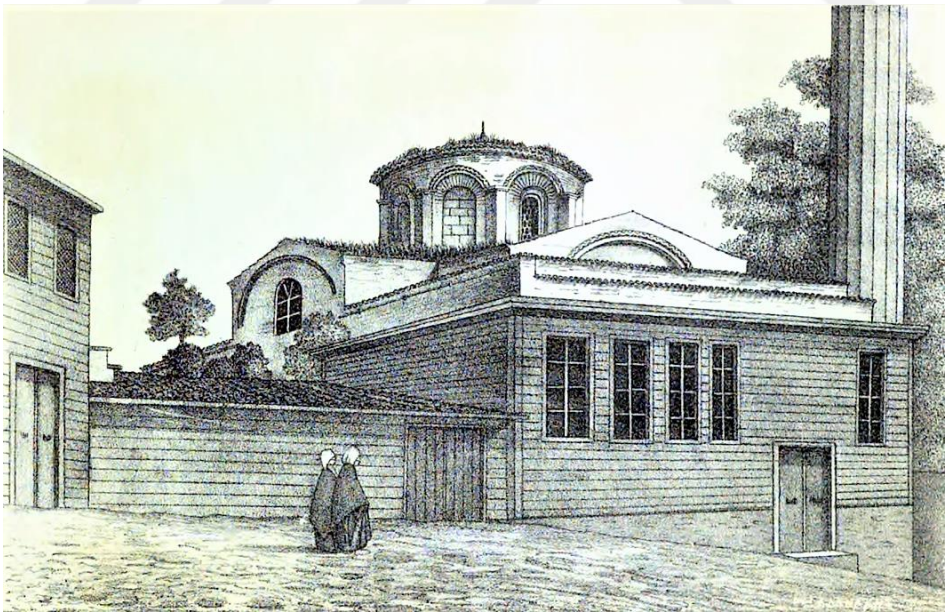

Fotoğraf 482 Bodrum Camii minaresinin, medhal sofası içerisinde kalmışolan kapısı.

Medhal Sofası

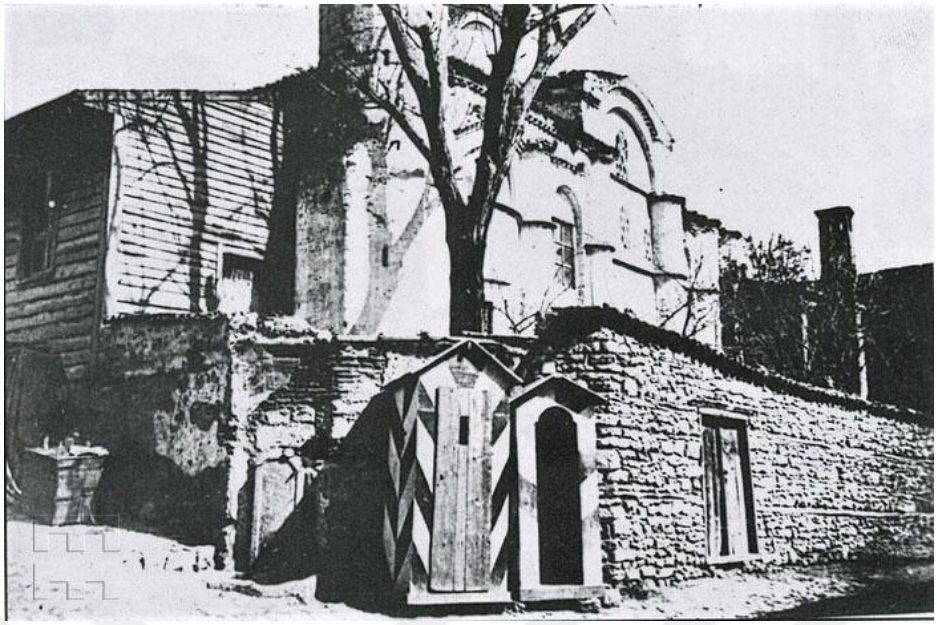
Yapının camiye tahvilinin akabinde hemen bir medhal sofası ilave edilmemiştir.[1132] Ancak daha sonraki dönemlerde, batı cihetindeki giriş cephesine bu aksamın eklendiği bilinmektedir.

Bodrum Camii'nin, 1877 tarihli gravüründe ön cephesi görülen eski medhal sofasının; 1911 yangını sonrasında çekilmiş olan bir fotoğrafta da güneybatısı görülmektedir. Mâbedin eski bir fotoğrafında, bahsi geçen sofanın bulunduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Güney cephesi ile batı cephesinin sağ tarafından bir bölümün görüldüğü mezkûr fotoğrafta, medhal sofasının ahşap olduğu ve üzerinin de geniş saçaklı bir sundurma çatı ile örtülü olduğu müşahede edilmektedir. Eyice 1993 senesinde yayınladığı makalesinde; bu bölümün son tamirde ihya edilmediğini belirtmiştir.[1133] 1989 tarihli bir başka fotoğrafta, o dönem bir medhal sofasının mevcut olmadığı; sadece giriş kapısının önünde, onun genişliğince yapılmış, üzeri örtülü küçük bir camekânlı bölümün yer aldığı görülmektedir. Günümüzdeki ahşap medhal sofası ise; yakın bir zamanda, eskisinin yerine yeniden inşa edilmiş olup, ona göre bazı farklılıklar içermektedir.

Çizim 104 Galanakis'in Bodrum Camii gravürü.[1134] (Paspates, 1877)

[1132] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.
[1133] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1134] https://www.thebyzantinelegacy.com/myrelaion (07.03.2018).

Fotoğraf 483 Bodrum Camii'nin eski medhal sofası (sol tarafta).[1135]

Fotoğraf 484 Bodrum Camii'nin 1935 senesindeki görünümü.[1136] (Nicholas V. Artamonoff)

[1135] http://eistinpolin330.blogspot.com/2016/05/bodrum-camii.html (27.12.2018).
[1136] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/69 (16.01.2018).

Fotoğraf 485 Bodrum Camii'nin 1989 senesindeki görünümü.[1137] (Erkin Emiroğlu)

Fotoğraf 486 Bodrum Camii'nin batı cephesine bitişen, günümüzdeki medhal sofasının kuzeybatı cihetinden görünümü.

[1137] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.

Fotoğraf 487 Bodrum Camii medhal sofasının güneybatıdan görünümü.

Caminin genişliğinde olan mevcut medhal sofası, 2.88 m. derinliğinde ve 2.67 m. yüksekliğindedir. Düz bir çatı ile örtülen bu mekânın güney duvarında minare kapısı bulunmaktadır. Sofanın içerisinde, kuzey tarafından 2.98 m. genişliğindeki alan, ahşap bir bölme duvarıyla ayrılarak, hanımların namaz kılabilecekleri bir mekân şeklinde düzenlenmiştir. Caminin düz atkılı, mermer söveli giriş açıklığıyla aynı eksende olan kapısının her iki yanında ve bir tane de kuzey cephesinde olmak üzere toplam üç penceresi mevcuttur. Ahşap çerçeveli bu pencerelerin önünde demir parmaklıklar bulunmaktadır. Hem medhal sofasına hem de camiye açılan giriş açıklıkları, çift kanatlı, tablalı ahşap kapılarla örtülmektedir.

Hiçbir tezyînî unsur barındırmayan iç mekânının; doğu cihetindeki hariç olmak üzere tüm duvar yüzeyleri ve tavanı, tamamen ahşap lambri ile kaplanmış vaziyettedir. Doğu cihetindeki duvarı ise; aynı zamanda mâbedin batı beden duvarı olduğundan, burada yer alan yarım daire biçimindeki payandaların üzerine herhangi bir kaplama yapılmamıştır. Bunların aralarında kalan boşluklarda ise, zeminden belli bir yüksekliğe kadar ahşap lambri kullanılmıştır.

Fotoğraf 488 Bodrum Camii medhal sofasının, hanımlar bölümü olarak ayrılmış kuzey kısmı.

Fotoğraf 489 Bodrum Camii medhal sofasının güney tarafına bakış.

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Tahvil işleminin ardından binada strüktürel açıdan yapılan tek değişiklik, mâbedin üst örtüsünü taşıyan dört mermer sütunda olmuş ve muhtemelen bir yangında zarar gören bu taşıyıcı sistem elemanlarının yerlerine yahut da etraflarına, kaba biçimde bırakılmış olan taş pâyeler yapılmıştır.[1138] Eyice söz konusu yangının, 1784 yangını

[1138] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 25; Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 36.

olabileceğini bir ihtimal olarak zikretmektedir.[1139] 1911 senesindeki büyük yangından önce çekilmiş olan fotoğraflarda da bugünkü pâyeler görülmektedir.

Eski kilise binasının cami vasfını üstlenmesiyle birlikte başlayan süreçte; iç mekânına birtakım ilaveler yapılarak, burası kazanmış olduğu harem kimliğinin gerekliliklerine uygun hale getirilmiştir. Bu manada ilk olarak yapının içerisine bir mihrap ile basit bir ahşap minber eklendiği bilinmektedir.[1140] Caminin günümüze ulaşmış olan mihrabı, apsis çıkıntısının sağ tarafına yerleştirilmiştir ve 1985 senesinde başlanan son büyük tamirden kalmadır ki bunun 1986 senesinde yapıldığı, taç kısmına yazılmak suretiyle belirtilmiştir. XIX. yüzyıl sonlarına tarihlenen eski bir fotoğrafta görülen ve aynı zamanda Gurlitt'in 1905 tarihli planında da mevcut olan mihrap ise; bugünkü gibi apsisin içerisine değil, bema ile bunun güneyinde yer alan diakonikon hücresini birbirine bağlayan dairevî kemerli geçiş açıklığına yerleştirilmiştir. Söz konusu plandan anlaşıldığına göre; duvar kalınlığı genişliğinde olan, dikdörtgen planlı küçük bir geçit şeklindeki bu açıklık, kıble mihverini dik kesen köşegeni doğrultusunda yapılan ve ortasında da mihrap nişi bulunan bir duvar ile kapatılmıştır. Bugün bahsi geçen yerde, rakkâsali bir saat bulunmaktadır. Ayrıca bu açıklık da doğu ve güney taraflarından bir miktar kapatılmak suretiyle küçültülmüş vaziyettedir. Zîra Gurlitt'in planı incelendiğinde, daha evvel mezkûr açıklığın; doğuda apsis çıkıntısı başlangıcına kadar uzandığı, güneyde ise yonca planlı diakonikon hücresinin kuzey cihetindeki parçasını içine alacak şekilde düzenlendiği müşahede edilmektedir.

Caminin, alışılagelmişin dışında bir biçime hâiz olan mevcut minberi; doğu haç kolundan, güneyindeki köşe odasına geçişi sağlayan kemer açıklığına, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Mebhus fotoğraf ile planda ise, XX. yüzyılın başına ulaşabilen klasik tarzdaki minberinin, aynı yere fakat kıble mihverine paralel olacak şekilde konumlandırıldığı; dolayısıyla da güneydoğu köşe hücresinin güneydoğu ucundan, yine güneydoğu cihetindeki pâyeye kadar uzandığı görülmektedir.

Bunlar haricinde hareme ilave edilen aksam; mihrabın hemen kuzeyine konulan basit bir vaaz kürsüsü ile yapının batısında yer alan narteks bölümünün üzerine yapılan, asma kat biçimindeki tabaka mahfilidir. Buraya, mezkûr bölümün kuzey beden duvarına yaslandırılan dar bir merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Aynı zamanda

[1139] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.
[1140] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.

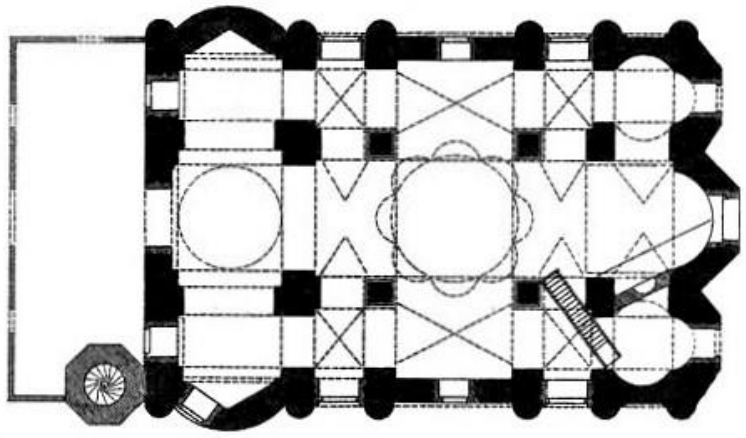
narteksten naosa geçişi sağlayan kuzeydeki kemer açıklığının alt kısmı da 1.28x1.13 m. ölçülerinde olan küçük bir maksure şeklinde düzenlenmiştir. XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarına tarihlenen ve cami hareminin harap bir vaziyette olduğu sırada çekilmiş olan eski fotoğraflarda görülen vaaz kürsüsü; minberin sağında bulunuyorsa da şüphesiz burası gerçek yeri değildir. Yine mezkûr dönemdeki tabaka mahfili ise; haremin sol sahnını meydana getiren, kuzey haç kolu ile bunun iki yanındaki köşe odaları boyunca uzanan bölümün üzerine yapılmıştı. Bugünkünden farklı bir biçime hâiz olduğu müşahede edilen fevkânî mahfilin alt kısmı ise, doğu beden duvarına kadar boylu boyunca uzanan bir maksure şeklinde tanzim edilmişti. Ayrıca narteksten iç mekâna açılan ortadaki dairevî kemerli büyük açıklığın, küçültülerek düz atkılı bir geçiş haline getirilmesi ve böylelikle de mezkûr bölümün ibâdet mekânından ayrılması, o sıralarda medhal sofası olarak işlevi gördüğüne işaret etmektedir ki zaten aynı formda düzenlendiği görülen giriş kapısının da direkt dışarıya açılmasından, ilave bir medhal sofasının söz konusu dönemde mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.

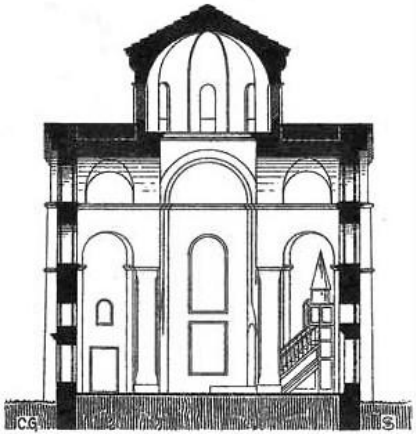
Fotoğraf 490 Bodrum Camii hareminin doğusuna bakış.

Fotoğraf 491 Bodrum Camii hareminin doğu cihetinin düzenlemesi. Sağ tarafta, saatin yerleştirilmiş olduğı açıklık; daha evvelki mihrabın bulunduğu yerdir.

Çizim 105 Bodrum Camii'nin XX. yüzyıl başındaki düzenini gösteren planı. (C. Gurlitt, 1905)

Çizim 106 Bodrum Camii makta'-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 492 Bodrum Camii hareminin, 1911 yangınından evvelki görüntüsü.[1141] (Sébah ve Joaillier)

[1141] https://www.loc.gov/item/2004666787/ (27.11.2017).

Fotoğraf 493 1911 yangını öncesinde, Bodrum Camii hareminin güney kısmından doğuya doğru bakış.[1142]

[1142] https://www.loc.gov/item/2004666788/ (27.11.2017).

Fotoğraf 494 Bodrum Camii hareminin 1911 yangını sonrasındaki durumu.[1143] Tabaka mahfili ve altındaki maksurenin ortadan kalktığı görülüyor.

[1143] http://envanter.gov.tr/anit/index/galeri/49901?page=2 (11.01.2018).

Fotoğraf 495 Bodrum Camii harreminin batı cihetine bakış.

Fotoğraf 496 Bodrum Camii harreminin batısında yer alan tabaka mahfilinin altındaki kısmın kuzey tarafı.

Fotoğraf 497 Bodrum Camii hareminin batı tarafının, XX. yüzyıl başındaki düzeni.[1144] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Caminin tüm pencereleri astarsız olarak düzenlenmiş olup, kare kayıtlı alçı şebekelerden oluşan dışlıklara sahiptir. Sadece alt sıradakilerin iç kısmına PVC profilli çerçeveler yerleştirilmiştir ve dolayısıyla bunların dışlıklarındaki kayıtların arasında cam mevcut değildir. Diğerlerinde ise; apsis cephesindeki pencere, yan cephelerin en üst seviyesinde yer alan birer pencere ve kubbedeki pencereler hariç, dışlıklar tamamen renksiz camlardan meydana gelmektedir. Apsisteki pencere, kare kayıtların arasına bezemeli küçük camlar yerleştirilmesi suretiyle revzen-i menkuş şeklinde tanzim edilmiştir. Geriye kalan mezkûr pencerelerde ise, yer yer renkli camlar kullanılmıştır.

Caminin XX. yüzyıl başlarına ait olan fotoğraflarında, bazı pencerelerin revzenli içliklere hâiz olduğu müşahede edilmektedir. Örneğin güney cephede, orta sırada yer alan üçüz pencerelerin ve iki parça halinde düzenlenen alttaki pencerelerin de üst bölümlerinin, bahsi geçen şekilde düzenlendiği görülmektedir ki bunlardan doğudaki köşe odasına isabet eden pencerenin ortasında da yine renkli camlardan müteşekkil İsm-i Nebî'nin yer almaktadır.

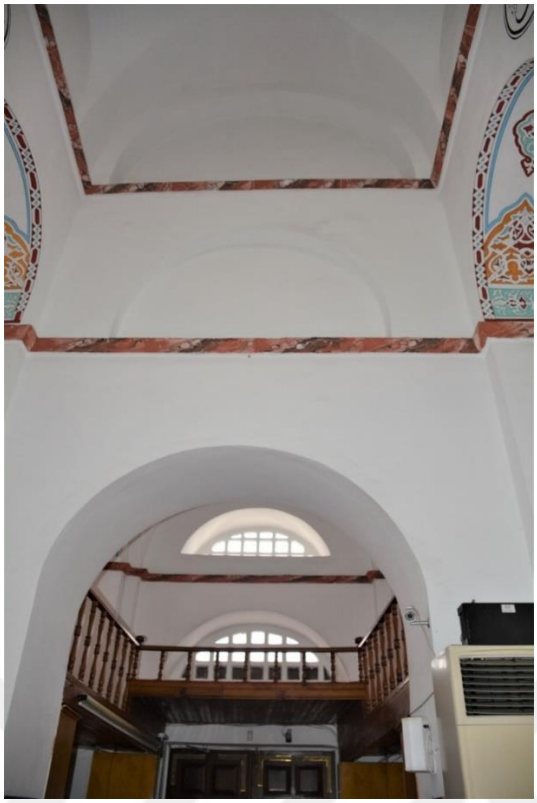
[1144] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/myrelaion_bodrum_camii/67.JPG (13.02.2019).

Fotoğraf 498 Solda, Bodrum Camii hareminin güney beden duvarının; sağda ise kuzey beden duvarının orta bölümlerinin tertîbi.

Fotoğraf 499 Bodrum Camii'nin pencere düzenlemeleri. Solda, apsis penceresinin dıştan görünümü. Sağ üstte de aynısının iç mekândan görünümü. Sağ altta ise, kubbe pencereleri.

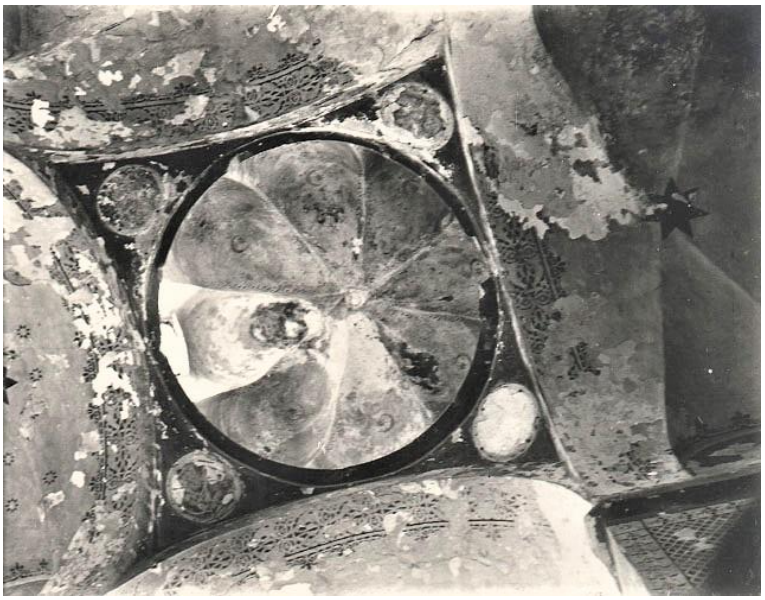
Fotoğraf 500 Üstte; esasında yapının batı beden duvarının üst kısmında bulunduğu bilinen, fakat Türk döneminde kapatılan yarım daire formundaki açıklığın günümüzdeki görünümü. Altta ise, eski narteks bölümünün batı cephesinde görülen pencere düzenlemeleri.

Eski kilisenin hâiz olduğu tezyînî unsurlar günümüze ulaşamamıştır. Eyice, 1930'larda yapıda araştırmalar yapan İngiliz arkeologları tarafından, duvarlarda mozaik veya fresko bulma umuduyla tüm sıvaların kazındığını, ancak hiçbir sonuca ulaşılamadığını belirtmektedir. Ayrıca bu çalışmalar; caminin içerisinde bulunan ve 1911 yangını öncesine ait eski fotoğraflarda da müşahede edilen, oldukça ilgi çekici kalemkârî bezemelerin tamamen yok olmasına sebebiyet vermiştir.[1145] Söz konusu fotoğraflarda, haremin bütün duvarlarının muhtelif nakışlarla bezeli olduğu görülmektedir. Mezkûr yangının akabine tarihlenen bir fotoğrafta ise; kubbenin iç yüzeyindeki nakışlar belli değildir, ancak salibin kollarını örten tonozların etrafını kalın bir pervazın çevrelediği ve arslangöğüslerinin ortasında da birer madalyon bulunduğu tespit edilmektedir. Mâbedde gerçekleştirilen son onarım çalışmalarında ise, tüm duvar yüzeyleri beyaza boyanmış, sadece kemer içlerinde ve kubbe ile tonozların ortasında rûmî ve geometrik motiflerden müteşekkil kalemkârî bezemelere yer verilmiştir. Ayrıca duvarlar da zeminden yaklaşık 1 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmıştır.

[1145] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250; Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.

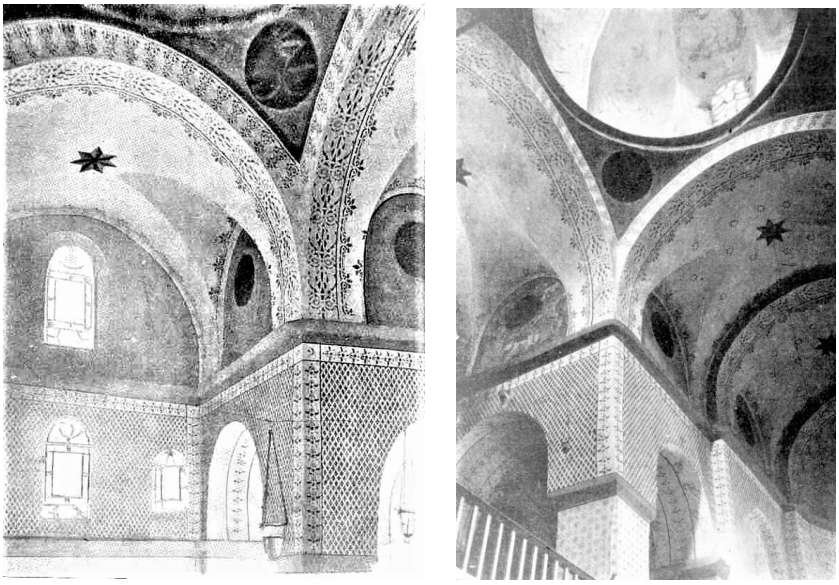

Fotoğraf 501 Bodrum Camii'nin orta kısmının üzerini örten kubbenin günümüzdeki görünümü.

Fotoğraf 502 Bodrum Camii kubbesinde yer alan eski kalemkârî bezemelerin, 1911 yangını sonrasındaki durumu.[1146]

[1146] https://archnet.org/media_contents/7915 (13.03.2018).

Fotoğraf 503 Bodrum Camii hareminin eski tezyînâtı.[1147]

Mâbedin 1911 yılı öncesine tarihlenen bir fotoğrafında; apsisin üzerini örten yarım kubbe içerisinde, Nisâ Sûresi'nin 103. âyetinden bir bölümün yazılı olduğu görülmektedir. Mezkûr ibârenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "إِنَّ الصَّلاَةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا"

Okunuşu: "İnne's-salâte kânet 'ala'l-mü'minîne kitâben mevkûtâ"

Anlamı: "Namaz, mü'minler üzerine belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır."

[1147] Soldaki fotoğraf için bkz. Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 54b; sağdaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256196 (15.05.2018).

Fotoğraf 504 Bodrum Camii'nde; 1911 yangını öncesinde, eski apsis bölümünün üzerini örten yarım kubbede mevcut olan âyet kitâbesi.[1148]

Günümüzde ise camide sanat değeri taşıyan herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Sadece pâyelerin üst kısımlarında, siyah boya ile oluşturulan dairevî madalyonlar içerisine celî sülüs hatla yazılmış olan İsm-i Celâl, İsm-i Nebî lafızları ile dört büyük halife ve Haseneyn isimleri bulunmaktadır.

Yapının tam altında yer alan bodrum bölümü, 1965 senesinden sonra C. L. Striker tarafından temizlenmiş ve bu çalışmalar sırasında, daha önce de bahsi geçen mezar kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Eyice; üst katın ihya edilmesinin akabinde, mahzen kısmının da bir ibâdet mekânı haline getirildiğini belirtmektedir.[1149] Günümüzde burası, normal zamanlarda kapalı olup, bakımsız bir haldeyse de zemini halı döşelidir ve ihtiyaç görüldüğü takdirde namaz kılınması amacıyla açılmaktadır. Apsisin yanlarında yer alan küçük hücrelerin ön tarafı; kenarlarında kapı bulunan, takrîbi 2 m. yüksekliğindeki düz ahşap levhalarla kapatılmak suretiyle harem bölümünden ayrılmış ve bu bölümler, gereksiz cami malzemelerinin saklandığı bir dolap haline getirilmiştir.

[1148] https://www.loc.gov/item/2004666787/ (27.11.2017).
[1149] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 264.

Mihrap

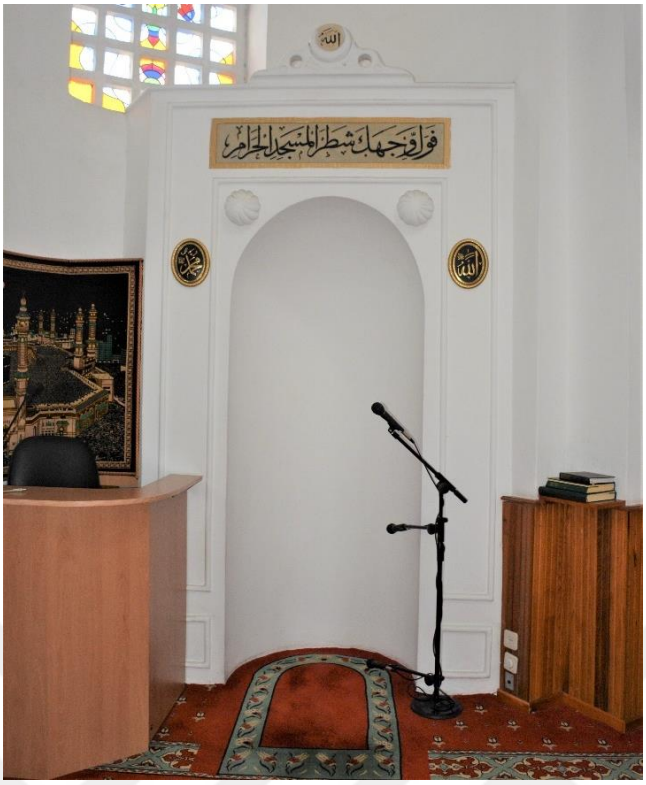
Bodrum Camii'nin günümüzdeki mihrabı; apsis çıkıntısının sağ tarafına, güneye doğru hafif meyledecek şekilde yerleştirilmiştir; fakat bu haliyle de doğrultusu, kıble mihverinden 30˚ doğuya kaçık vaziyettedir. Gurlitt'in planında da tespit edilen XX. yüzyılın başındaki mihrabının, bugünküne nazaran daha doğru bir açıda konumlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Betondan yapılan ve etrafı silmelerle kuşatılmış dikdörtgen bir çerçeve şeklinde olan mevcut mihrap; 1.76 m. genişliğinde ve tacı da dâhil olmak üzere yaklaşık 3 m. yüksekliğindedir. Yarım daire planlı mihrap hücresi, dairevî kemerli ve yarım kubbe kavsaralıdır. 91 cm. genişliğinde ve 2.34 m. yüksekliğindeki nişinin derinliği ise 57 cm.dir. Oldukça sade bir görünüme hâiz olan mihrap, mâbedin duvarları gibi tamamen beyaz renge boyanmıştır. Yaşmak kısımlarının ortasında birer kabara mevcuttur. Alınlığının üzerinde yer alan basit bir taç ile de nihâyete ermektedir. Tacın tepesinde bulunan hilâlin içerisindeki dairevî alana Allah lafzı yazılmıştır. Ayrıca bunun sağ alt tarafında da mihrabın yapım tarihi olan 1986 senesinin Arapça rakamlarla kazınmış olduğu görülmektedir. Alınlık kısmında, Bakara Sûresi'nin 149. âyetinden bir bölümün yazılı olduğu kitâbesi yer alır. Mezkûr âyetin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"

Okunuşu: "Fe velli vecheke şatra'l-mescidi'l-harâm"

Anlamı: "(Namazda) Mescid-i Harâm'a doğru dön.

Fotoğraf 505 Bodrum Camii'nin günümüzdeki mihrabı.

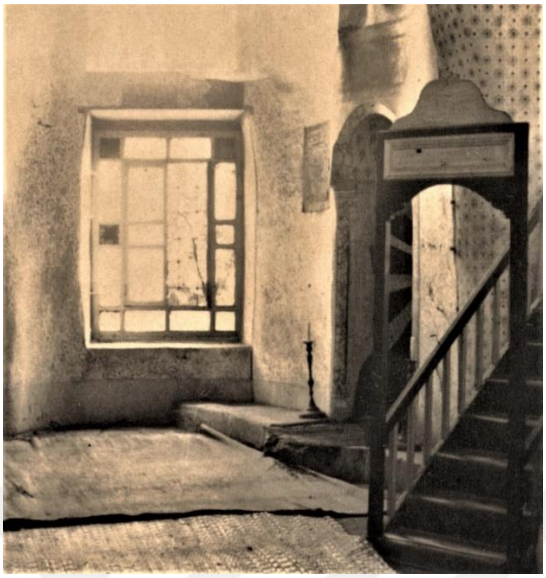
Fotoğraf 506 Bodrum Camii mihrabının taç kısmının detayı. Sağ alt kısmına, 1916 senesinin kazınmış olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 507 Bodrum Camii mihrabının kitâbesi.

XX. yüzyıl başlarına ait eski fotoğraflarda, o dönem mevcut olan mihrabın yeri tespit edilebilmekteyse de şeklinin ve tezyinatının nasıl olduğu görülememektedir. Bema bölümünden, güneyindeki diakonikon hücresine açılan dairevî kemerli geçite yapılmış olan bu eski mihrabın; sadece yarım kubbe kavsaralı, dairevî kemerli bir niş

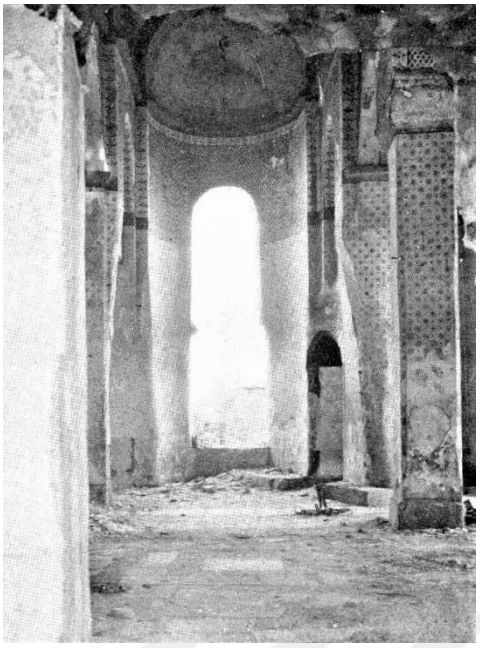
şeklinde olduğu ve apsise kadar uzanan bir oturmalık kısmının bulunduğu müşahede edilmektedir. Ayrıca kavsarasının da kalemkârî nakışlarla bezendiği anlaşılmaktadır. Günümüzde söz konusu yerde rakkâsali bir saat bulunmaktadır.

Fotoğraf 508 Solda; minber kapısının hemen arkasında bulunan, Bodrum Camii'nin eski mihrabı görülmektedir.[1150] Sağda ise, yeni mihrap ve yanında da evvelki mihrabın yerine konulmuş olan saat. Bu açıklığın, eski haline göre küçültülmüş olduğu anlaşılmaktadır

[1150] https://www.loc.gov/item/2004666787/ (27.11.2017).

Fotoğraf 509 Bodrum Camii'nin eski mihrabının kalıntısı.[1151] (Millingen, 1912)

Minber

Mâbedin camiye çevrilmesinin akabinde, içerisine basit bir ahşap minber ilave edildiği bilinmektedir.[1152] Ancak mezkûr minber hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

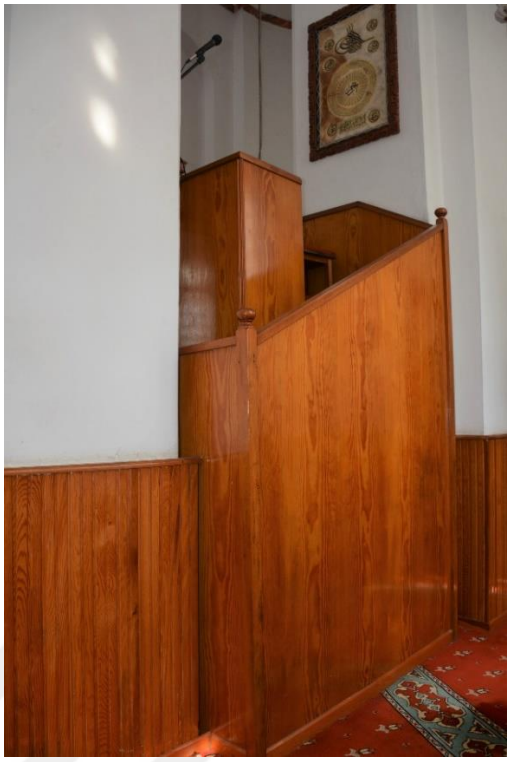
Bodrum Camii'nin yakın bir zamanda yapılan ve hiçbir sanat değeri taşımayan ahşap minberi, alışılmış örneklerin tamamen dışında olup çok farklı bir biçime hâizdir. 1.43x1.02 m. ölçülerinde dikdörtgen bir tabana oturan minberin yüksekliği 2.20 m., bununla hemen hemen aynı yüksekliğe sahip kapısının genişliği ise 45 cm.dir.

[1151] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 3a.
[1152] Eyice, "Bodrum Camii", *DİA*, s. 250.

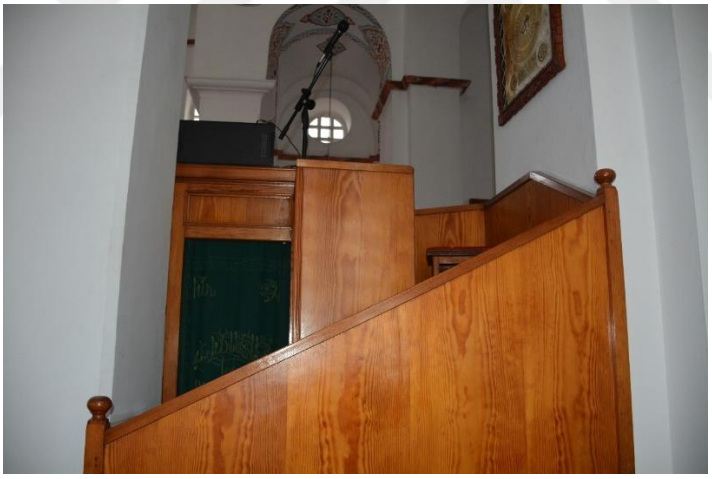

Fotoğraf 510 Bodrum Camii'nin günümüzdeki minberi.

Fotoğraf 511 Bodrum Camii minberinin ön ve arka cepheleri.

Fotoğraf 512 Bodrum Camii minberine güneyden bakış.

1800'lü yılların sonlarına ait eski bir fotoğrafta görülen ahşap minber ise, klasik üslûpta tasarlanmıştır. Minberin tüm detayları tespit edilemiyorsa da parmaklıklı korkuluğu ve yüksek kasnaklı ehrâmî bir külah ile nihâyete eren köşk kısmının bulunduğu müşahede edilmektedir. Ayrıca XIX. yüzyılda minberlerin tahtlarında tatbik edilmeye başlanmış bir yenilik olan, tahtların kafesten oluşan kapı kanatlarıyla kapatma

uygulaması[1153] bahsi geçen minberde de görülmektedir ki söz konusu durum, bunun yapım tarihinin XIX. yüzyıldan daha geriye gitmediğini de göstermektedir.

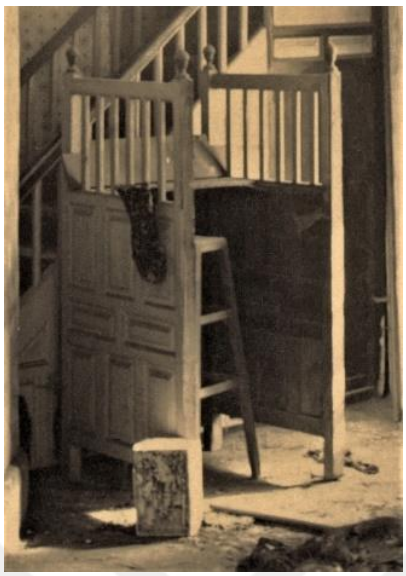
Fotoğraf 513 Bodrum Camii'nin eski minberi.[1154]

Vaaz Kürsüsü ve Tabaka Mahfili

Caminin XIX. yüzyıl sonlarında çekilen ve oldukça bakımsız olduğu, hatta halılarının bile serili olmadığı bir döneme tarihlenen fotoğrafında, eski vaaz kürsüsü de görülmektedir. Küçük tablalardan oluşan üç cepheli gövdesi direkt ayaklar üzerine oturtulmuştur. Her iki yanında, uçlarında birer baba bulunan parmaklıklı korkuluk levhaları ile nihâyete ermektedir. İçerisinde ise seyyar bir merdiven müşahede

[1153] Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 274.
[1154] Soldaki fotoğraf için bkz. https://www.loc.gov/item/2004666788/ (27.11.2017); sağdaki fotoğraf için bkz. https://www.loc.gov/item/2004666787/ (27.11.2017).

edilmektedir. Günümüzdeki ahşap vaaz kürsüsünün ise, hiçbir özelliği yoktur. Apsis çıkıntısının kuzeyine, mihrabın hemen yanına konulmuştur.

Fotoğraf 514 Solda, Bodrum Camii'nin eski vaaz kürsüsü.[1155] Sağda ise, günümüzdeki vaaz kürsüsü.

Bodrum Camii'nin içerisinde, eski narteks kısmının üzerine asma kat şeklinde yapılan "U" biçimindeki ahşap tabaka mahfili, tamamen bu bölümün duvarlarına dayandırılmıştır. Narteksin kuzey duvarına yaslandırılan sekiz basamaklı dar bir merdivenle bu bölüme çıkılmaktadır. Yakın bir zamana ait olan bu fevkânî mahfilin, zeminden 2.26 m. yükseğe yapılmış olan yan kolları 2.87 m.; bunlardan yaklaşık 30 cm. kadar daha yüksek olan orta kısmı ise 1.48 m. uzunluğundadır. Bu fark, mahfilin zeminine de tek bir basamak şeklinde yansımıştır.

Tabaka mahfilinin dayandığı batı beden duvarında yer alan pencereler, daha önce de bahsedildiği gibi, bu cephenin önüne bitiştirilen medhal sofası dolayısıyla hem içerden hem de dışarıdan iki parça halinde düzenlenmişti. Ancak narteks bölümünün her iki yanında yer alan pencereler ise, dışarıdan tek parça olarak görülse de içeriden, mezkûr mahfil dolayısıyla diğerleri gibi yine hemen hemen üzengi taşları hizasından ikiye bölünmüştür.

[1155] https://www.loc.gov/item/2004666788/ (27.11.2017).

Fotoğraf 515 Bodrum Camii'nin tabaka mahfili.

Fotoğraf 516 Bodrum Camii tabaka mahfilinin alt kısmının güney tarafı.

Fotoğraf 517 Bodrum Camii tabaka mahfilinin alt kısmının kuzey tarafına bakış. Mahfile çıkışı sağlayan merdiven görülmektedir.

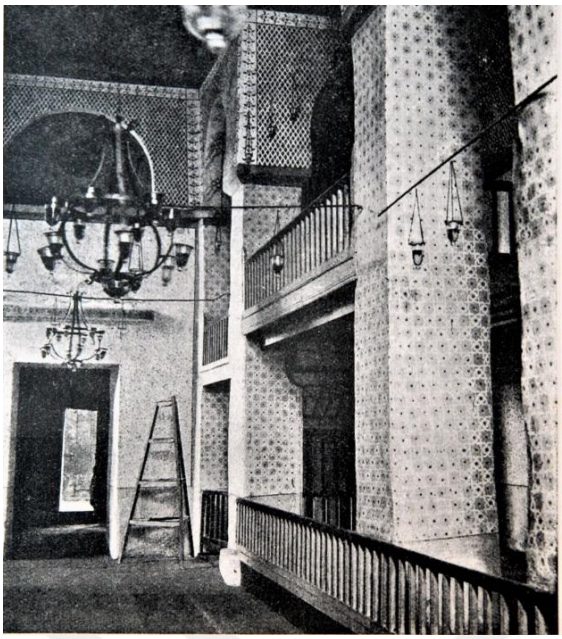

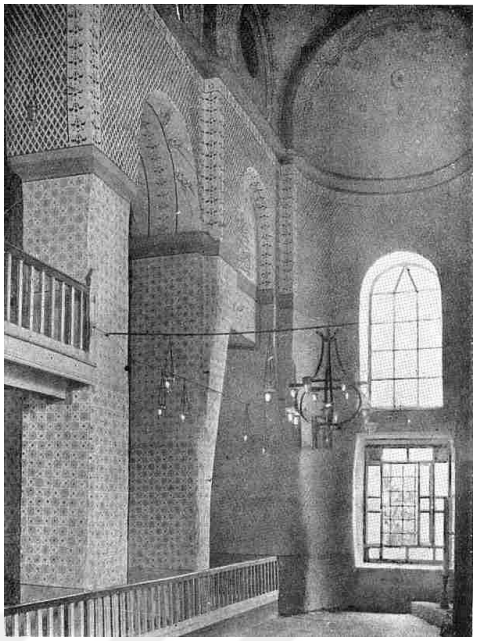
Fotoğraf 518 Bodrum Camii tabaka mahfilinin kuzey tarafına bakış.

Fotoğraf 519 Bodrum Camii tabaka mahfilinden, haremin doğusuna bakış.

Caminin 1911 yangını öncesindeki tabaka mahfili; bahsi geçen eski fotoğraflarında kısmen müşahede edilebildiği kadarıyla gerek şekil gerekse de bulunduğu konum bakımından bugünkünden farklı özelliklere sahipti. Öncelikle mezkûr dönemde; eski kilisenin narteks kısmı, günümüzdeki gibi harem mekânına dâhil edilmemişti. Sol sahnın üzerinde yer alan mezkûr mahfil de mâbedin batı tarafından beden duvarına yaslanmakta; doğu ucu ise, kuzeydoğu yönündeki pâyeye kadar uzanmaktaydı. Buraya ulaşım ise; muhtemelen o yıllarda medhal sofası olarak işlev gören eski narteks bölümünün kuzey tarafında yer alan ve burası ile ibadet mekânını birbirine bağlayan açıklığın önüne konumlandırılmış bir merdiven vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Ahşap malzemeden yapılmış olduğu anlaşılan tabaka mahfili, parmaklık biçimindeki korkulukla sınırlandırılmıştı. Ayrıca haremde, söz konusu mahfilin hemen altına tesadüf eden alanda ise; zeminden bir basamak yükseltilerek, aynı formdaki korkulukla ana mekândan ayrılan ve apsis duvarına kadar uzanmakta olan bir maksure de müşahede edilmektedir. (Fotoğraf 492) Mâbedin harap durumda olduğu 1965 senesinde çekilmiş olan bir fotoğrafta, tabaka mahfilinin ve maksurenin ortadan kalktığı görülmektedir.

Fotoğraf 520 Solda, Bodrum Camii'nin kuzey tarafında yer alan eski tabaka mahfili ve altında yer alan maksure bölümünün batı tarafına bakış.[1156] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) Sağda ise, söz konusu aksamın doğu cihetindeki düzeni görülmektedir.[1157] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 521 Bodrum Camii'nin evvelki tabaka mahfiline ulaşımı sağlayan, eski narteks bölümünün kuzey tarafına yerleştirilmiş olan merdiven.[1158] (Millingen, 1912)

[1156] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/myrelaion_bodrum_camii/67.JPG (13.02.2019).
[1157] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 54a.
[1158] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 53b.

Fotoğraf 522 Bodrum Camii hareminin batı tarafının 1965 senesindeki görünümü.[1159]

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Bodrum Camii'nin tarihi belirlenemeyen eski bir fotoğrafında, daha evvel etrafının avlu duvarıyla çevrelendiği tespit edilmektedir. (Fotoğraf 483) Ancak muhtemelen harap duruma düştüğü dönemlerden birinde bu da ortadan kalkmış olmalıdır; zîra söz konusu yıllara ait fotoğraflara bakıldığında, böyle bir duvar duvarın bulunmadığı, ayrıca çevresinin de boş bir arazi halinde olduğu görülmektedir. Günümüzde ise aynı şekilde yine bir avlusu mevcut olmayan mezkûr mâbed, çevresine plansız ve saygısız bir şekilde konumlandırılan çok sayıdaki yapının arasına sıkışmış vaziyettedir. Hatta Eyice'nin belirttiğine göre, daha evvel mihrap duvarı dışında bulunan birtakım kalıntılar dahi incelenmeden yıkılıp, yerlerine apartmanlar inşa edilmiştir.[1160]

[1159] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256058 (15.05.2018).
[1160] Eyice, "Bodrum Camii Sarnıcı", *DBİA*, s. 264-265.

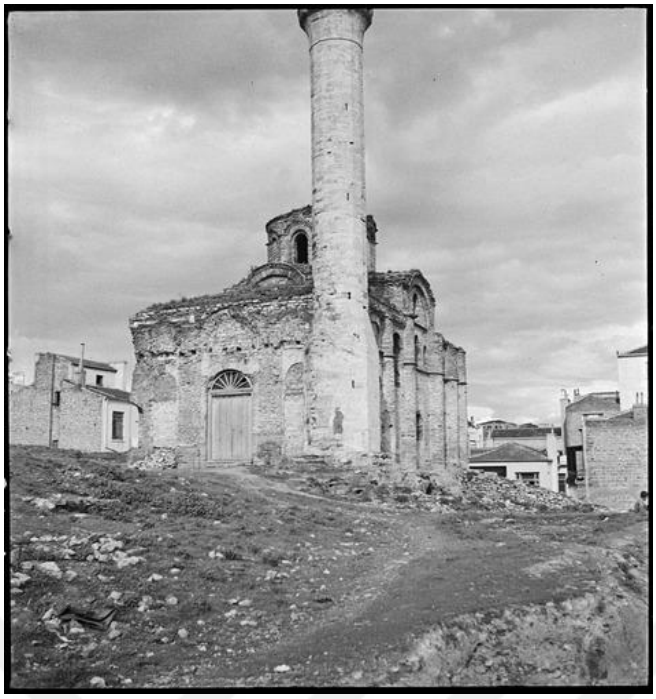

Fotoğraf 523 Bodrum Camii çevresinin XX. yüzyılın başlarındaki görünümü.[1161] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 524 Eskiden Bodrum Camii'ni çevrelemekte olan duvarın güney cihetindeki bölümü.[1162] (Millingen, 1912)

[1161] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 2b.
[1162] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 53a.

Fotoğraf 525 Bodrum Camii çevresinin 1935 senesindeki görünümü [1163] (Nicholas V. Artamonoff)

Fotoğraf 526 Bodrum Camii'nin doğu tarafının, 1940'lı yıllardaki vaziyeti.[1164]

[1163] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/70 (16.01.2018).
[1164] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1401477 (15.05.2018).

Fotoğraf 527 Bodrum Camii çevresinin, 1911 yangını sonrasındaki görünümü.[1165] (Salt Araştırma Fotoğraf Arşivi)

Fotoğraf 528 Bodrum Camii'nin güney tarafının günümüzdeki düzeni.

[1165] https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=4399737&silo_library=GEN01 (11.01.2019).

Fotoğraf 529 Bodrum Camii'nin batı tarafının günümüzdeki düzeni.

Yapıya iki ayrı kapıdan ulaşılmaktadır. Bunlardan biri, güneybatı köşesinde, bodrum kat ile aynı kotta yer alan iki kanatlı büyük demir kapıdır. Bunun sol kanadından girildiğinde karşımıza çıkan yüksek merdivenden, esas ibâdet mekânı olan üst katın önüne çıkılmakta; sağ kanadından girildiğinde ise, yapının altındaki bodrum bölümüne geçilmektedir. Diğer kapıya ise; Sait Efendi Sokak'taki eski sarnıcın girişinin hemen sol tarafında bulunan merdiven vasıtasıyla çıkılan, yapının kuzeyindeki dairevî planlı teras alanından erişilmektedir.

Fotoğraf 530 Bodrum Camii'ne ulaşımı sağlayan güneydeki merdiven.

Fotoğraf 531 Sağda; Bodrum Camii'ne ulaşımı sağlayan güneydeki merdivenin başlangıcı. Solda ise, caminin alt katına geçişi sağlayan giriş.

Fotoğraf 532 Caminin bodrum katının güney tarafının günümüzdeki görünümü.

Fotoğraf 533 Bodrum Camii'ne ulaşımı sağlayan güneydeki merdiven.

Fotoğraf 534 Camiye ulaşımı sağlayan güneydeki merdiven ve bodrum bölümüne bakış.

Fotoğraf 535 Bodrum Camii'ne, esası sarnıç olan günümüzdeki çarşı tarafından ulaşımı sağlayan merdiven. Bu merdiven ile caminin kuzeyinde yer alan teras bölümüne, oradan da mâbede geçilmektedir.[1166]

[1166] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/ (03.01.2018).

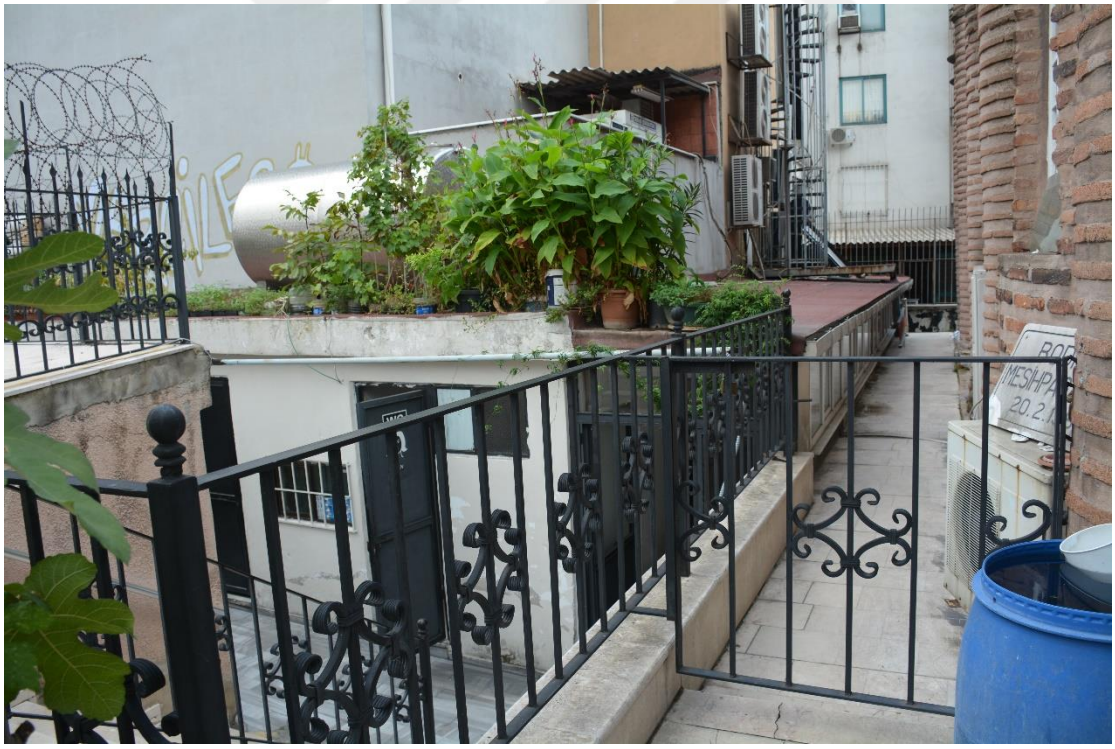

Fotoğraf 536 Bodrum Camii'nin kuzeyinde yer alan ve esasında eski rotond yapısının üzerine isabet eden teras bölümü.

Caminin giriş kapısının hemen karşısında, imam odası olarak kullanılan küçük bir kulübe mevcuttur. Ayrıca güneybatı cihetinden ulaşımı sağlayan yüksek merdivenin kenarında da harap vaziyetteki imam lojmanı yer almaktadır. Kuzey yanında ise, birkaç basamaklı merdivenle inilerek ulaşılan tuvaletler ve abdest alma yeri bulunmaktadır.

Fotoğraf 537 Bodrum Camii'nin batısında yer alan görevli kulübesi.

Fotoğraf 538 Bodrum Camii'nin kuzey tarafındaki abdest alma yeri ile helâların bulunduğu kısım.

Günümüzde Bodrum Camii'nin çevresinde herhangi bir çeşme yahut da buna ait bir kalıntı bulunmamaktadır. Ancak Eyice'nin belirttiğine göre; 1231/1816

senesinde, daha sonra sadrazam olacak olan Arpa Emini Salih Ağa tarafından kapısının hemen yanına bir çeşme ile abdest muslukları yaptırılmıştır.[1167]

Eski kilisenin yanında yer alan manastır binası günümüze ulaşamamıştır ve bir bölümü manastırın hemen altına isabet eden dairevî planlı sarnıcın üzeri de günümüzde teras şeklinde düzenlenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve Nedret Bayraktar tarafından yayınlanan Bizans sarnıçları hakkındaki bir vesikada mezkûr sarnıç; içerisinde su bulunmayan yani sarnıç vazifesi görmeyen yapılar arasında gösterilmektedir.[1168] Bir dönem içerisi çöplerle doldurulan bu eski Bizans sarnıcı, 1992 senesinde temizlenerek onarılmış ve çarşıya dönüştürülmüştür.[1169]

Fotoğraf 539 Günümüzde çarşı olarak kullanılmakta olan, eski sarnıcın girişi.[1170]

[1167] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.
[1168] Bayraktar, "İstanbul'un Bizans Sarnıçları", s. 114.
[1169] Eyice, "Bodrum Camii Sarnıcı", *DBİA*, s. 265.
[1170] http://mimarlarheryerde.blogspot.com/2016/ (15.03.2019).

Fotoğraf 540 Myrelaion Sarnıcı'nın içerisinin günümüzdeki görünümü.[1171] (2009)

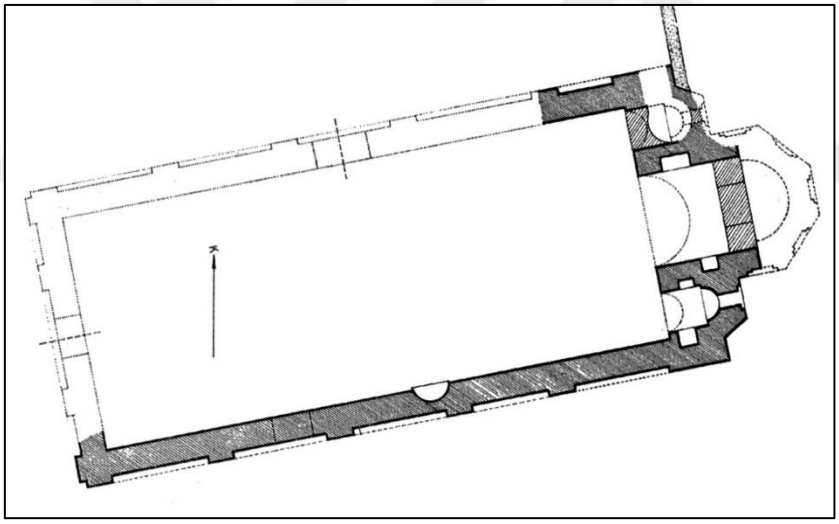
[1171] https://www.flickr.com/photos/jordanpickett/8641223805 (08.06.2018).

5. Esekapısı/İsakapı/İbrahim Paşa/Manastır Mescidi

Esekapı Mescidi'nin esasını oluşturan Palaiologoslar dönemine ait şapel binasının adı ve inşa tarihi bilinmemektedir.[1172] Fatih ilçesinde, Cerrahpaşa Hastanesi'nde Adli Tıp bölümünün arazisi içerisinde yer almaktadır.[1173]

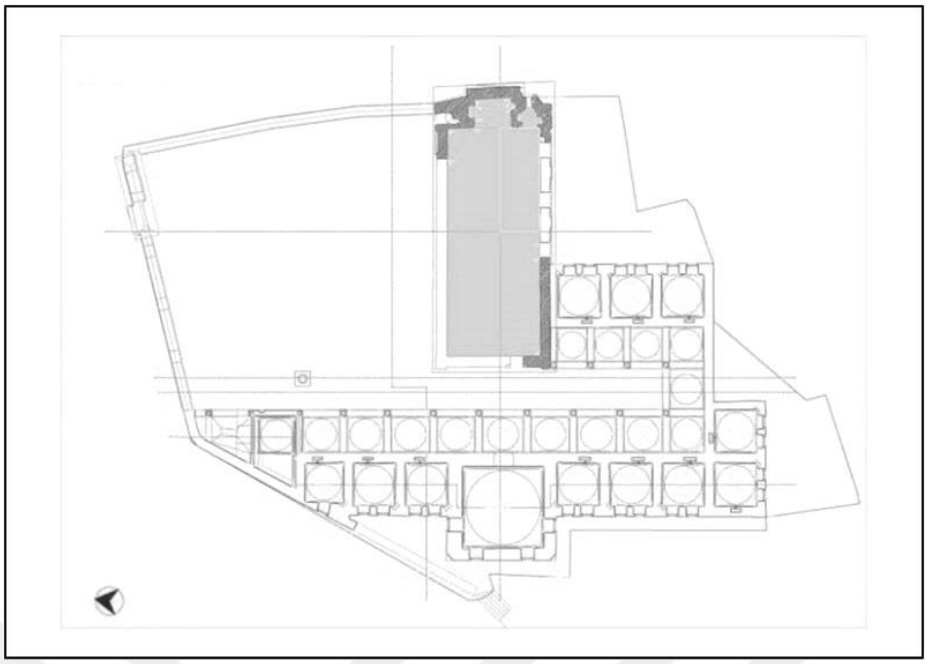
XVI. yüzyılda, Hadım İbrahim Paşa tarafından İslâm mâbedine kalbedilmiştir. Yapının mescid işlevini üstlenmesi için gerekli olan ilaveleri ve yanına inşa edilen medresesi, Mimar Sinan'ın eseridir.[1174] XX. yüzyılın ortalarında harap bir halde olan mâbed,[1175] son yıllarda ihya edilmeye başlanmış ve 2015 senesinde yeniden ibâdete açılmıştır.[1176]

Minaresinin kuzeydoğu köşesinde, eski prothesis hücresinin üzerinde yükseldiği ve mezkûr bölümün önünün içeriden kapatılarak, minare girişinin buranın kuzey duvarından verildiği anlaşılmaktadır. Mihrap nişi ise güney duvarında bulunmaktadır.

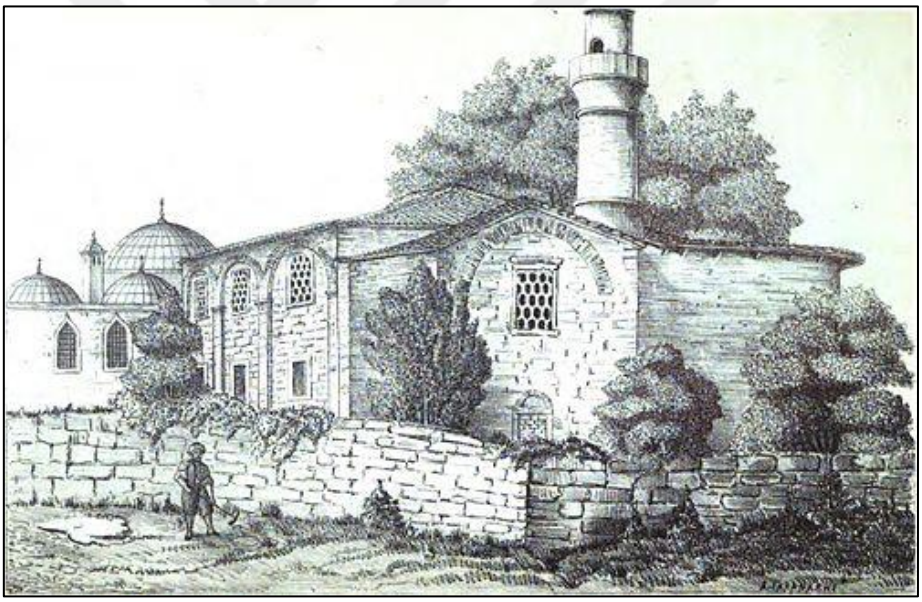

Çizim 107 Esekapı Mescidi planı.[1177]

[1172] Yapı hakkında detaylı bilgi için bkz. Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 39-42, 79-81, 117.
[1173] *Suriçi (Fatih) Camileri ve Mescidleri*, c. I, Fatih Dalgalı (ed.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 275.
[1174] Semavi Eyice, "Esekapısı Mescidi ve Medresesi", *DİA*, s. 371; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 118.
[1175] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 39; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 425.
[1176] http://isted.org.tr/destekledigimiz-tamamlanan-eserler/esekapi-mescidi-cerrahpasa/detay (2.5.2019).
[1177] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 64.

Çizim 108 Esekapısı Mescidi ve Medresesi'nin planı.[1178]

Çizim 109 [1179]

[1178] https://kentmimarliksanat.wordpress.com/2017/03/09/istanbuldaki-bizans-kiliseleriesekapi-mescidi/ (12.03.2019)
[1179] https://www.wikiwand.com/en/Ese_Kapi_Mosque (23.02.2019).

Fotoğraf 541 Esekapı Mescidi'nin 1935 senesindeki durumu. Burada; mihrabın güney duvarında yer aldığı görülmektedir.[1180] (Eski Eserleri Koruma Encümeni)

Fotoğraf 542 1935 senesinde Esekapı Mescidi'nin doğu duvarına içten bakış.[1181]

[1180] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/17/01.htm (11.09.2018).
[1181] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/17/02.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 543 Esekapısı Mescidi'nin doğu cephesi kalıntıları.[1182]

Fotoğraf 544 Esekapısı Mescidi kalıntıları. Solda, doğu duvarının; sağda ise, ortasına mihrap nişi yapılmış olan güney duvarının içten görünümü.[1183] (Mustafa Cambaz, 2010)

[1182] https://islamansiklopedisi.org.tr/esekapisi-mescidi-ve-medresesi (12.11.2018).
[1183] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26311 (12.01.2018).

Fotoğraf 545 Esekapısı Mescidi kalıntıları. Solda, kuzey ucundaki eski prothesis hücresinin üzerine yerleştirilmiş minarenin merdivenlerine ulaştıran kapı.[1184] (Mustafa Cambaz, 2011)

Fotoğraf 546 Esekapısı Mescidi doğu duvarının kalıntısı.[1185] (Mustafa Cambaz, 2010)

[1184] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=27942 (12.01.2018).
[1185] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26314 (12.01.2018).

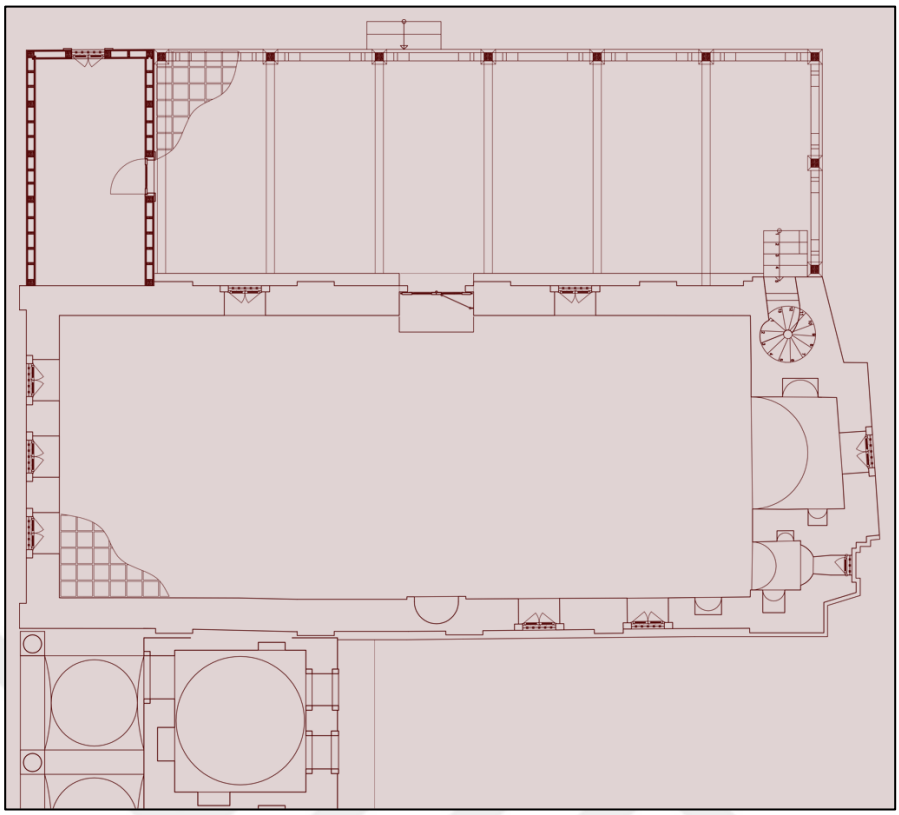

Fotoğraf 547 Esekapısı Mescidi'nin esasını oluşturan kilisenin diakonikon hücresinin kuzey duvarındaki fresk kalıntısı.[1186] (Mustafa Cambaz, 2010)

Fotoğraf 548 Esekapısı Mescidi mihrap nişi kalıntısı.[1187] (Mustafa Cambaz, 2010)

[1186] Soldaki fotoğraf için bkz. http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26316 (12.1.2018); sağdaki fotoğraf için bkz. http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26317 (12.01.2018).
[1187] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26313 (12.01.2018).

Çizim 110 Esekapısı Mescidi'nin günümüzdeki vaziyetinin planı.[1188]

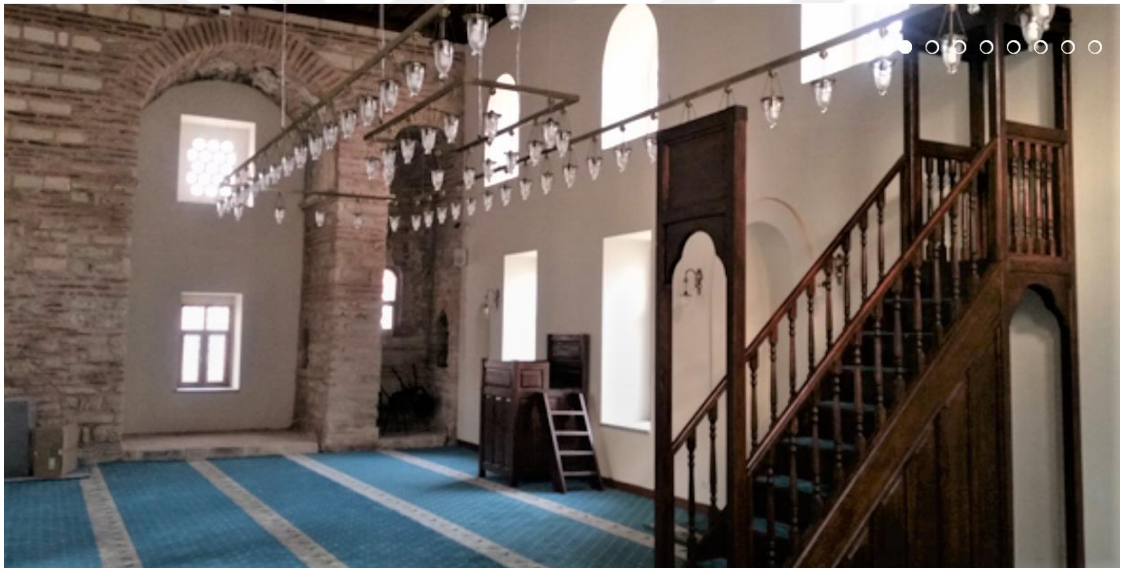

Fotoğraf 549 Esekapısı Mescidi'nin ihyâ edilmeden önceki durumu.[1189] (Canan İzgi)

[1188] http://www.cizgipro.com/tr/projeler/esekapi-mescidi-17.html (17.04.2019).
[1189] http://www.cananizgi.com/2009/01/esekap-mescidi.html (15.04.2019).

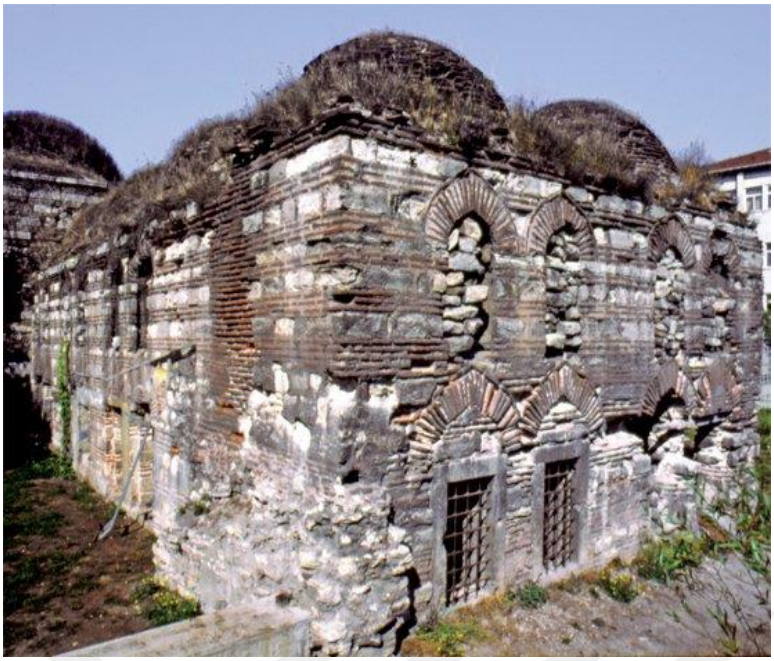

Fotoğraf 550 Esekapısı Mescidi'nin günümüzdeki görünümü.[1190]

Fotoğraf 551 Esekapısı Mescidi'nin haremi.[1191]

[1190] https://ibbqr.ibb.gov.tr/fatih-kazasker-ivaz-efendi-camii-restorasyon-insaati/cerrahpasa-esekapi-mescidi_nisan1/ (2.5.2019).
[1191] http://isted.org.tr/desteklediğimiz-tamamlanan-eserler/esekapi-mescidi-cerrahpasa/detay (2.5.2019).

Fotoğraf 552 Esekapısı Medresesi'nin kalıntıları.[1192]

Fotoğraf 553 Esekapısı Medresesi'ne kuzeybatı cihetinden bakış.[1193] (Mustafa Cambaz, 2011)

[1192] https://islamansiklopedisi.org.tr/esekapisi-mescidi-ve-medresesi (12.11.2018).
[1193] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=27952 (12.01.2018).

Fotoğraf 554 Esekapısı Medresi'nin kuzeydoğudan görünümü.[1194] (Mustafa Cambaz, 2011)

Fotoğraf 555 Esekapısı Medresesi'ne kuzeyden bakış.[1195] (Mustafa Cambaz, 2010)

[1194] hhttp://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=27945 (12.01.2018).
[1195] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26320 (12.01.2018).

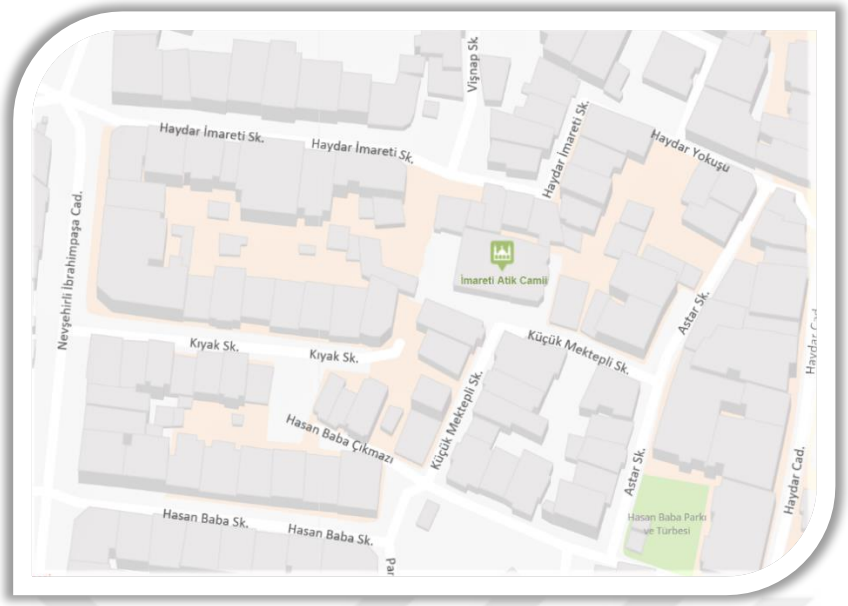
6. Eski İmâret Camii (Pantepoptes Manastırı Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Eski İmâret Camii, Fatih ilçesinin Cibâli Mahallesi dâhilindeki Küçük Mektepli Sokak'ta bulunmakta olup; 253. pafta, 2177. ada ve 5. parselde kayıtlıdır.[1196] Zeyrek Camii'nin kuzeybatısında yer alan mâbede hem bulunduğu sokaktan hem de kuzey tarafındaki Haydar İmareti Sokak'tan ulaşılabilmektedir. Ayverdi'nin hazırladığı XIX. yüzyıla ait İstanbul haritasında; camiye kuzeybatı cihetinden ulaşımı sağladığı görülen sokağın ismi, Eski İmâret Sokak olarak mukayyettir.

Haliç'in Marmara'ya bakan tarafına hâkim yüksek bir yamaca konumlandırılmış olan caminin bulunduğu mahallenin, eskiden kendi adıyla anılmakta olduğu Hadîka'da zikredilmiştir.[1197] Zîra bazı vakıflarda da "Mahalle-i Eski İmaret" adı geçmektedir. Ancak 1922 senesine ait kayıtlarda ise, bu isimde bir mahalle mevcut değildir.[1198] İslâm Ansiklopedisi de dâhil olmak üzere birçok kaynakta mezkûr caminin Haydar Mahallesi'nde yer aldığı belirtilmektedir.[1199] Ancak bahsi geçen mahalle de 2008 senesindeki düzenleme neticesinde Cibâli Mahallesi'ne dâhil edilmiştir.[1200]

[1196] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#41.02163802876622/28.954966664314273 (03.01.2018).
[1197] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 73.
[1198] Zeliha Kumbasar, "Haydar Semti", *İstanbul'un Kitabı Fatih*, c. I, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2013, s. 537. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958, s. 20-21.
[1199] Bkz. Semavi Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA,* c. XI, 1995, s. 391.
[1200] http://www.fatih.gov.tr/mahallelerimiz (15.05.2018); http://www.haber7.com/guncel/haber/332513-fatihte-45-mahalle-tarih-oldu (15.05.2018).

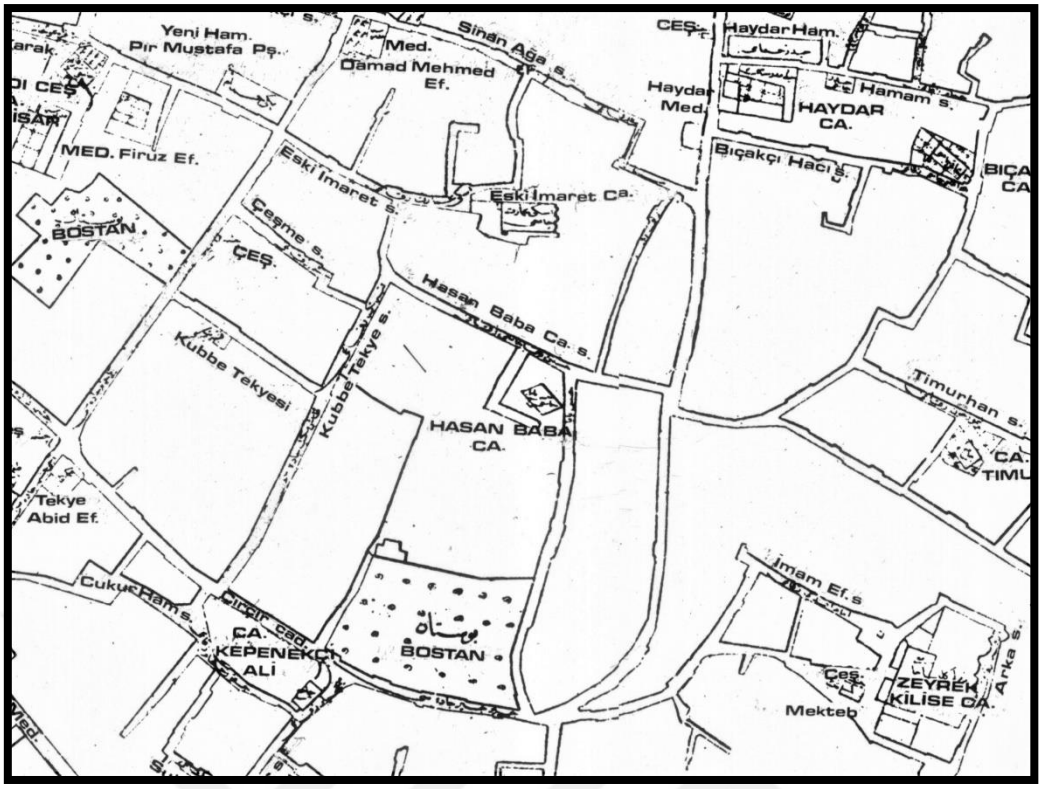

Harita 9 Eski İmâret Camii'nin konumu.[1201]

Harita 10 Pervititch Haritası'nın 1933 senesine tarihlenen XIX. paftasında Eski İmâret Camii ve çevresi.

[1201] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

Harita 11 XIX. asırda Eski İmâret Camii ve çevresi.[1202]

b. Yapının Tarihçesi

XI. yüzyıl sonlarında inşa edilen yapı, kadınlar manastırı olarak kurulan Pantepoptes (her şeyi gözlemleyen, gözünden bir şey kaçmayan[1203]) Manastırı'nın Hz. İsa'ya ithaf edilmiş olan kilisesidir. Mezkûr manastır ve kilisesi, İmparator I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) annesi Anna Dalassena tarafından yaptırılmıştır.[1204] Anna Dalassena, Wiener'in belirttiğine göre 1100 yılı civarında,[1205] manastırda kendisi için hazırlatmış olduğu özel dairesinde inzivaya çekilmiş ve kısa bir zaman sonra da burada ölmüştür.[1206] Aynı dönemde yaşamış olan Ioannes Zonaras'ın eserinde de bu bilgiler zikredilmektedir.[1207]

Pantepoptes Manastırı'nın inşa tarihi kesin olarak bilinemese de Eyice zaman aralığını oldukça daraltarak, 1081 ile 1087 yılları arasında kurulmuş olduğunu

[1202] Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, Pafta C5.
[1203] Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 171-172.
[1204] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120; Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391. Yıldız Ötüken bir makalesinde bu yapı için, "kesin değilse de Christus Pantepoptes Manastırı'nın kilisesi olduğu araştırmacılarca kabul edilmiştir" demektedir. Bkz. Yıldız Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", *Hacettepe Beşerî Bilimler Dergisi*, Haziran 1979, c. X, sy. II, s. 72.
[1205] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120.
[1206] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1207] Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 171-172.

belirtmekte ve buna kanıt olarak da Aleksios'un Ege denizindeki bazı adaları, önce mezkûr manastıra, 1087 yılının mayıs ayında çıkarılan fermanla ise başka bir manastıra bağışlamış olmasını göstermektedir.[1208]

Palaiologoslar devrinde (1261-1453) yani inşasından kısa bir süre sonra, kiliseye dış narteks bölümü ilave edilmiştir.[1209]

XII. yüzyılın sonlarında çoğu kez sürgün yeri olarak kullanılan manastır, 1204 yılında başlayan Latin istilâsı esnasında, İmparator Aleksios tarafından ordugâh ve gözetleme yeri olarak kullanmıştır.[1210] İstanbul'un Haçlıların hakimiyeti altına girmesinin ardından ise burası, Benediktin tarikatına ait olan Venedik'teki San Giorgio Maggiore manastırına verilmiş ve içerisindeki kutsal eşyalar 1222'de söz konusu manastıra götürülmüştür.[1211] 1261 yılında İstanbul'un Bizanslılar tarafından geri alınmasıyla beraber manastır da tekrar eski görevini üstlenmiş ve Osmanlıların şehri fethetmesine kadar da bu şekilde kullanılmıştır.[1212]

Fethi müteâkip Pantepoptes Manastırı; bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından, şehirdeki ilk ihtiyaçları karşılamak üzere medrese ile imâret-zâviyeye tebdîl edilmiş ve 1463'de yapımına başlanan Fatih Külliyesi'nin 1470 senesinde ikmâline değin, zikredilen işlev doğrultusunda kullanılmaya devam etmiştir. Bu süreçte manastırın kilisesi de mezkûr yapı topluluğunun mescidi olarak düzenlenmiştir ve Ayvansarâyî'nin Hadîkatü'l-Cevâmi'de belirttiğine göre bundan ötürü de "Mescid-i İmâret" adıyla şöhret bulmuştur.[1213] Etrafında teşekkül eden medrese ve imâret-zâviye birimlerinin, Fatih Külliyesi'ne naklinden sonra ise; Eski İmâret Mescidi (Camii) ya da diğer bir ifadeyle İmâret-i Atîk Mescidi (Camii) ismini almıştır.[1214] Uzun bir müddet sonra mescidin, Şeyhülislâm İshâk Efendizâde Ahmed Efendi (ö. 1739) tarafından içerisine minber konulması suretiyle cami vasfını kazandığını bildiren Ayvansarâyî; 1182/1768-1769 senesinde yazmaya başlayıp 1195/1781'de tamamladığı mestûr eserinde,[1215] bahsi geçen mâbedi yine de "mescid" olarak tavsif etmiştir.[1216] Fatih

[1208] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1209] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 21, 124.
[1210] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120.
[1211] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120.
[1212] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120-121.
[1213] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 73.
[1214] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283.
[1215] Semavi Eyice, "Hüseyin Ayvansarâyî", *DİA*, c. XVIII, 1998, s. 528.
[1216] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 73.

vakfiyesinde de bu şekilde kayıtlı olan yapı;[1217] Wiener'den öğrendiğimize göre, Kilise Camii olarak da anılmıştır.[1218]

Eyice'nin dikkat çektiği üzere, burası sadece bir aşhâne-imâret değil, zâviye-imâret olarak hizmet verecek şekilde tanzim edilmiştir. Ayvansarâyî Hadîkatü'l-Cevâmî'de, Fatih Külliyesi'nin bir parçası olan ve aynı zamanda aşhâne-imâret görevini de üstlenen tabhâne binasının[1219] inşasına kadar mezkûr mescidin imâret olarak ittihâz edildiğini zikretmiştir.[1220] Osman Ergin'in aktardığına göre Mamboury bu yapının geçici bir süre için, Fatih Camii'nin yanında inşa edilen medreseye mahsus bir imaret olarak kullanıldığını belirtmiştir.[1221] Aynı şekilde Wiener de manastırın, "Fatih tarafından 1463 yılından itibaren, yakınında inşa edilen vakıf külliyesinin imareti olarak bir süre için işlev gördüğünü", kilisenin ise sonradan camiye dönüştürüldüğünü söylemiştir.[1222] Tüm bu ifadelerden; zikredilen müelliflerin imaret kavramıyla yalnızca aşevini kastetmiş oldukları anlaşılmaktadır. Fakat Ergin, söz konusu görüşe karşı çıkarak; böylesine geniş şümullü bir yapı manzûmesinin, yalnızca aşevi olarak tasavvur edilmesinin doğru bir muâmele olmayacağının altını çizmiş ve bu düşüncesini de ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.[1223] Ayverdi ise mezkûr yapıya, "Aşhâne-Fodlahâneler" bahsinde "Eski İmâret" başlığı altında yer vermiş ve eski manastırın, fethin ardından medrese olarak kullanıldığını; daha sonra da manastır kilisesinin camiye tahvil edildiğini belirtmiş; imaret kısmının ise, caminin kuzeydoğu ve güneydoğusunda bulunan 35 papaz odasında tesis edildiğini, ancak bu işlemin de Fatih medreselerinin tamamlanmasının ardından gerçekleştirildiğini ifade etmiştir.[1224]

Eski İmâret Camii, Haliç'ten başlayıp Fatih'e kadar ilerleyen yangınlardan şüphesiz birtakım zararlar görmüştür. Ancak bunların sonucunda mimarisinde yapılması gerekli görülmüş olan değişikliklerin tarihleri bilinememektedir.[1225]

[1217] 1496 senesine ait bir kopyası günümüze ulaşmış olan vakfiye nüshasının … varağında yapının ismi … olarak geçmektedir. Bkz. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri,* s.
[1218] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120.
[1219] Semavi Eyice, "Fâtih Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. XII, 1995, s. 247.
[1220] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 73.
[1221] Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 9.
[1222] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.
[1223] Ergin, *İmaret Sistemi*, s. 5-9.
[1224] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953, s. 31. Arseven, fethin akabinde Pantepoptes Kilisesi'nin evvelâ imarete, daha sonra ise camiye tahvil edildiğini belirtmiştir. Bkz. Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul*, Dersaadet: Muhtar Halid Kitabhânesi, 1328, s. 175.
[1225] Semavi Eyice, "Eski İmaret Camii", *DBİA*, c. III, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 203.

Eyice'nin belirttiğine göre Hadîka'nın yazma nüshalarının birinde yer alan notta, caminin bir yangın esnasında yandığı ve Haremeyn Hazinesi tarafından masraflarının karşılanması suretiyle tamir edildiği zikredilmiştir.[1226]

Wiener, XVIII. yüzyılın ilk yarısında caminin genişletildiğini söyler.[1227] Ancak bu ifadeyle ne gibi bir müdahaleyi kastettiği tespit edilememiştir. Koçu'nun naklettiğine göre Sabah Gazetesi'nde mezkûr caminin 1306/1890 senesinde onarım gördüğü mukayyettir.[1228] 1918 senesinde bu bölgede vuku bulan büyük yangın sırasında, mezkûr caminin de önemli ölçüde zarar gördüğü bilinmektedir.[1229] Eyice, 1935'lerde mâbedin minaresinin yarı yıkık vaziyette, ancak içerisinin ise temiz ve namaz kılınabilir durumda olduğunu belirtmiştir.[1230] XX. yüzyılın ilk yarısına ait fotoğraflarda, mâbedin oldukça bakımsız bir halde bulunduğu anlaşılmaktadır.[1231]

1950'li yıllarda Ayverdi; yalnız caminin ayakta kaldığını, papaz odalarından teşekkül eden imaret bölümünün ise tamamen yıkıldığından bahsetmiştir. Bu durumun hangi tarihte gerçekleştiği ise mâlûm değildir.[1232] 1954'te özel bir Kur'ân Kursu tarafından caminin bir süre yatakhâne, medhal sofası işlevi gören bölümlerinin de aş ocağı ve yemekhane olarak kullanıldığı bilinmektedir.[1233] Mâbedin 1955 senesinde Vakıflar İdaresince onarıldığı; günümüzde mevcut olmasa da daha evvel giriş kapısının yanında asılı bulunan ve 2000 yılında Fatih Müftülüğü'nün düzenlemiş olduğu, Latin harfleri ile yazılmış mermer levhada belirtilmiştir. (Fotoğraf 586) 1970'li yıllarda ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından mimar Fikret Çuhadaroğlu yönetiminde caminin iç ve dış kısımları önemli ölçüde tamir edilmiştir. Bu kapsamda, yapının daha evvelki restorasyonunda dış cephelerinin maruz kaldığı yanlış müdahaleler de giderilerek, dış mimarisi özgün görünümüne kavuşturulmuştur.[1234] Yapı 1990 senesinde ise, bilimsel olmayan birtakım onarım çalışmalarına maruz kalmıştır. Ancak T. C. Kültür Bakanlığı İstanbul I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu bu hususta yapılan şikâyetleri incelemiş ve 19.09.1990 tarihli karar kapsamında, cami ve çevresinde

[1226] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1227] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.
[1228] "Eski İmaret Camii", *İA*, c. X, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971, s. 5288.
[1229] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.
[1230] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1231] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DBİA*, s. 203.
[1232] Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, s. 31.
[1233] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1234] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DBİA*, s. 203; Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.

yapılan izinsiz onarımların durdurularak, yapının orijinal haline dönüştürülmesine, ayrıca bunu yapan ve yaptıranlar hakkında da yasal kovuşturma açılmasına hükmetmiştir.[1235] Eyice 1995 senesinde yayınladığı bir makalesinde, o sıralarda caminin iyi bir durumda olmadığından bahsetmiştir.[1236] XXI. yüzyıl başlarında caminin bir kısmının Vuslat Vakfı tarafından kullanıldığı bilinmektedir[1237] ki 2003 senesinde neşredilen bir fotoğrafta; dâhilî medhal sofasının güneybatı cephesinde yer alan üstteki pencerenin hemen sağ tarafına, mezkûr vakfın isminin yazılı olduğu bir levhanın sabitlendiği görülebilmektedir. (Fotoğraf 645) 2009 senesinde çekilmiş fotoğraflarda ise bu levha mevcut değildir. (Fotoğraf 646) 2015 senesinde harap bir halde olduğu bizzat müşahede edilen mâbedin; dâhili medhal sofasının üzerinde yer alan eski galeri katının, öğrencilerin Kur'ân-ı Kerim eğitimi aldıkları bir dershane işlevi gördüğüne şâhit olunmuştur. 2017 yılında restore edilmeye başlanan yapıda çalışmalar hâlen devam etmektedir.

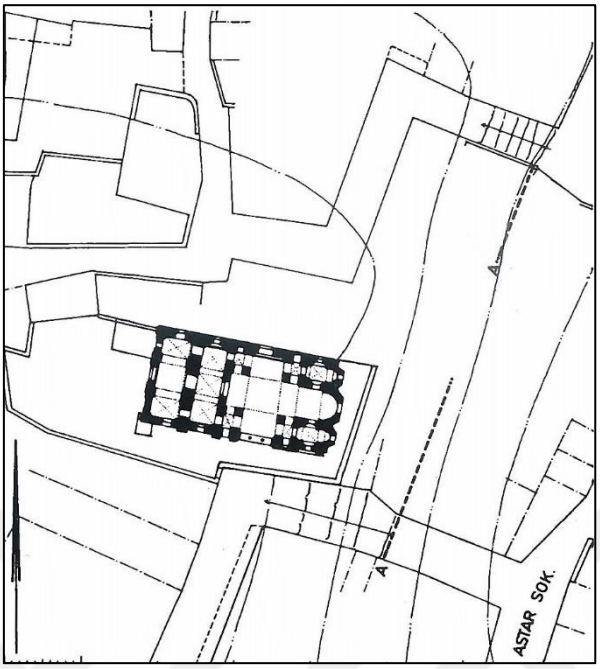
c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Pantepoptes Manastırı Kilisesi, dik bir yamaç üzerine inşa edildiğinden dolayı yapıya düzgün bir zemin sağlama gerekliliği hasıl olmuş; bu bağlamda da mâbedin altına, ona temel olan ve ana çizgileri itibariyle de üstteki yapının planını yansıtan, ayrıca geç dönemlerde sarnıç vazifesi gördüğü tespit edilen bir mahzen bölümü yapılmıştır.[1238]

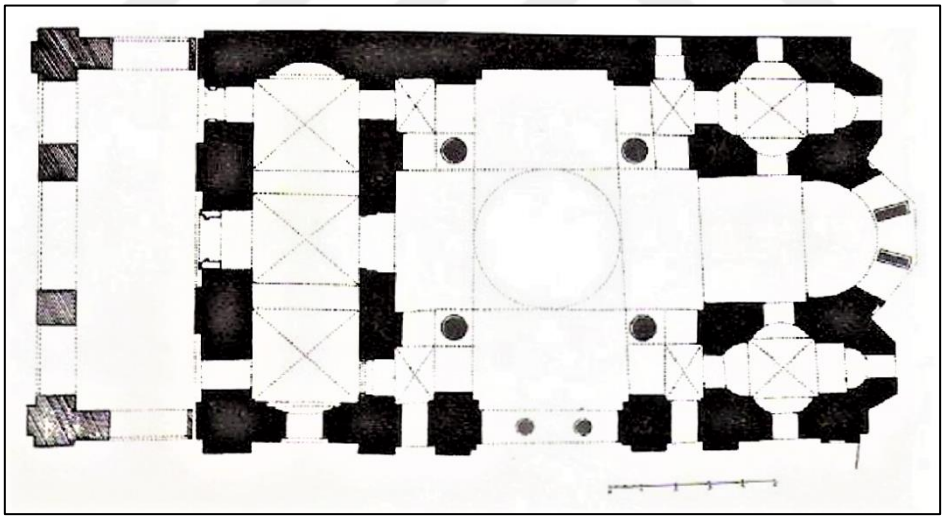
Doğu-batı doğrultusunda uzanması gereken kilise binası, hafif de olsa güneydoğu-kuzeybatı yönüne meyleder vaziyette inşa edilmiştir. Yaklaşık 26.7x13.3 m. boyutlarında olan yapı,[1239] dört sütunlu kapalı Yunan haçı planına haizdir.[1240] Güneydoğu haç kolunun devamında, ayrı bir birim olarak düzenlenen bema ve onun ardından da dışarıya taşkın vaziyetteki apsis kısmı yer alır. Tüm bu aksam ile bemanın

[1235] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 16. Bkz. Robert Ousterhout, "Eski İmaret Camii Çalışmaları-The Lessons of Eski Imaret Camii", *Arkeoloji ve Sanat*, sy. LXIV-LXV, İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 1995, s. 13-23. Karar belgesi için bkz. Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 161.
[1236] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1237] Haldun Hürel, *İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık*, İstanbul: Dharma Yayınları, 2005, s. 440.
[1238] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120.
[1239] Çalışmamız esnasında, restorasyon dolayısıya kapalı olan camide ölçüm yapılamadığından; bu yapıya ait tüm ölçüler Mustafa Birer'in hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinden alınmıştır. Bkz. Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi".
[1240] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.

her iki yanında bulunan pastoforion hücreleri, kiliseye dikdörtgen şeklini vermektedir. Naosun kuzeybatısında iç ve dış narteksler bulunmaktadır.

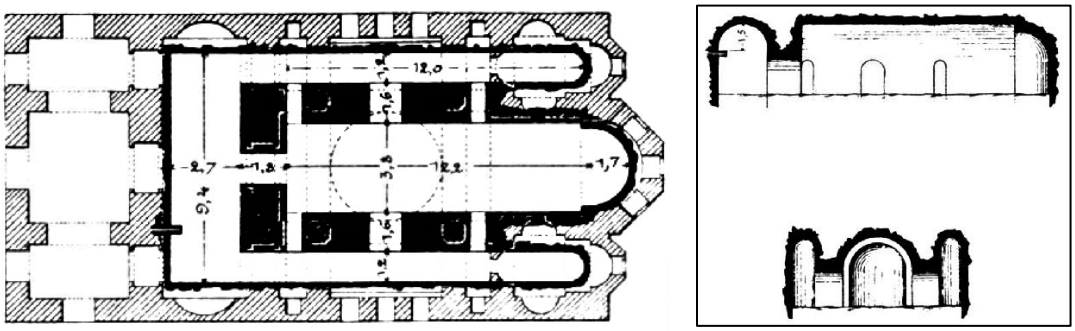

Çizim 111 Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmâret Camii)'nin vaziyet planı.[1241] (Wolfgang Müller-Wiener)

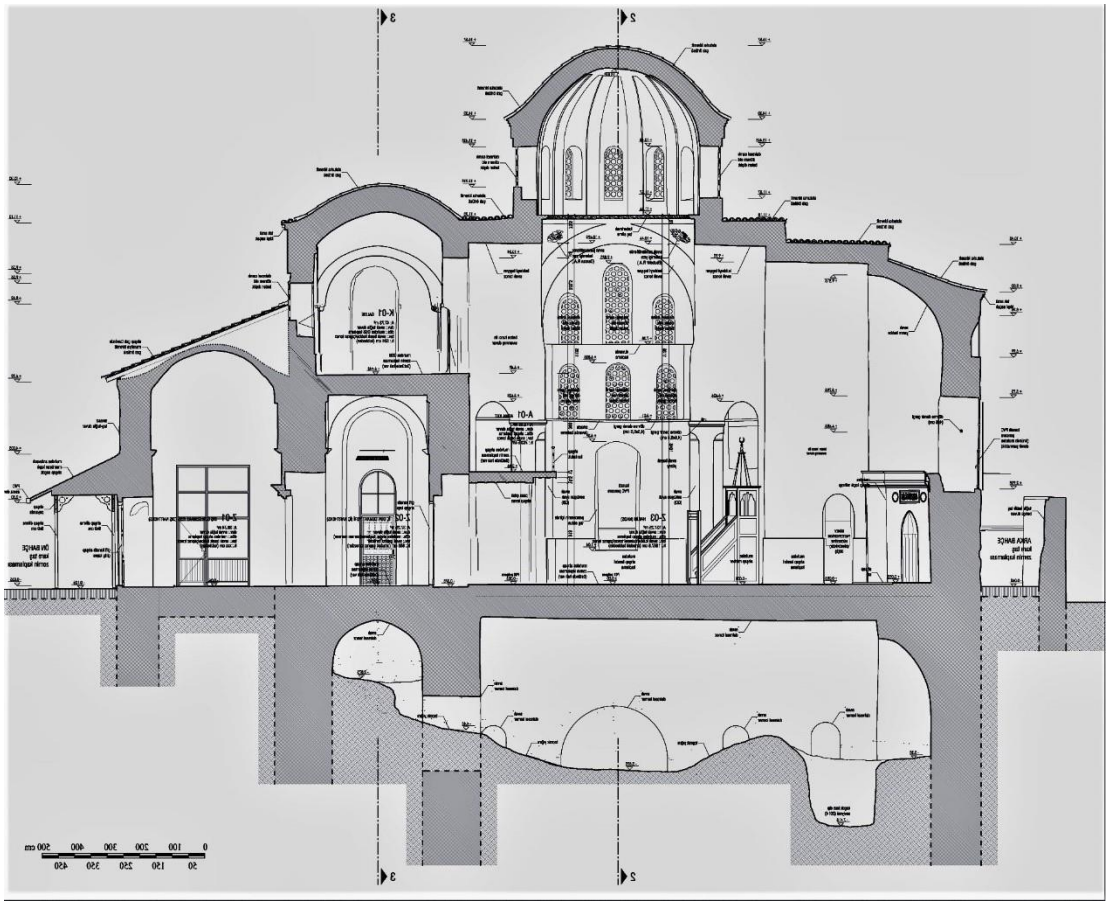

Çizim 112 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin planı.[1242]

[1241] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.
[1242] Robert Ousterhout, "Some Notes on the Construction of Christos ho Pantepoptes (Eski İmaret Camii) in İstanbul", *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Etaireias,* 1991-1992, c. XVI, s. 48.

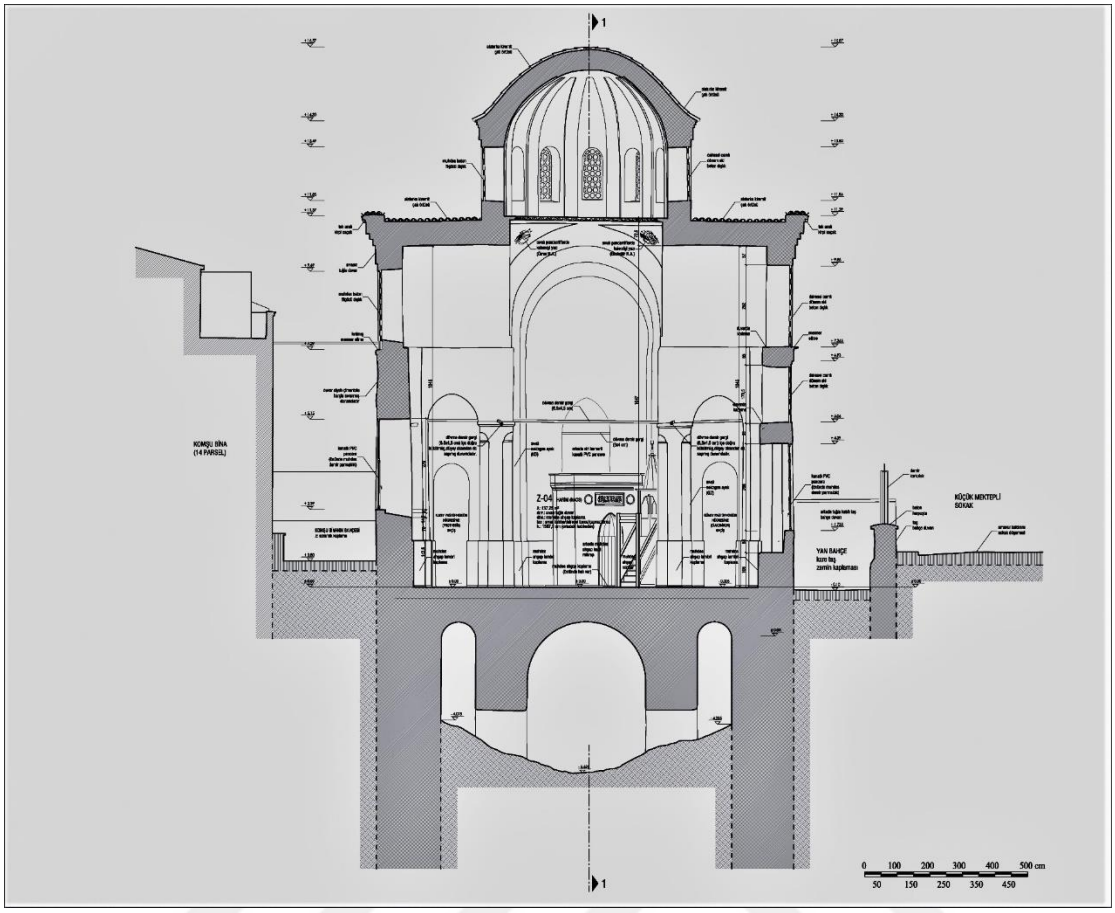
Çizim 113 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin altında yer alan sarnıcın planı ve kesitleri. [1243]

Çizim 114 Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmâret Camii)'nin makta'-i tûlânîsi.[1244] (Mustafa Birer)

[1243] Ousterhout, "Pantepoptes in İstanbul", s. 48.

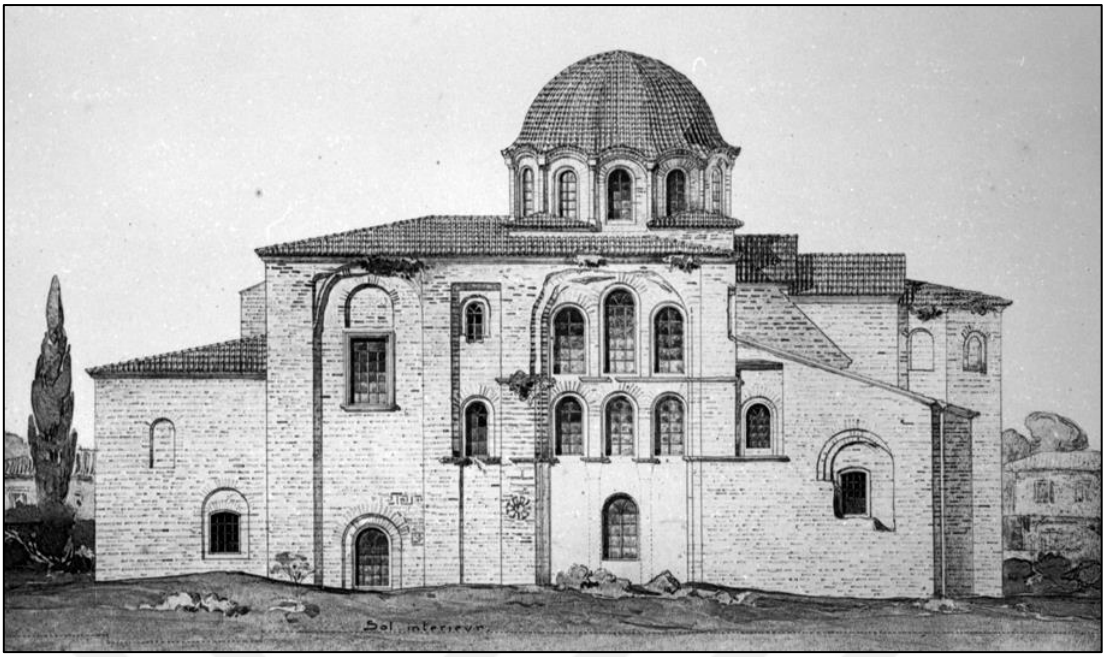
[1244] http://www.bkmim.com/projects/eskiimaretcamii/cizimler/jpg/cizim%203_rolove%201%20kesiti.jpg (17.02.2019).

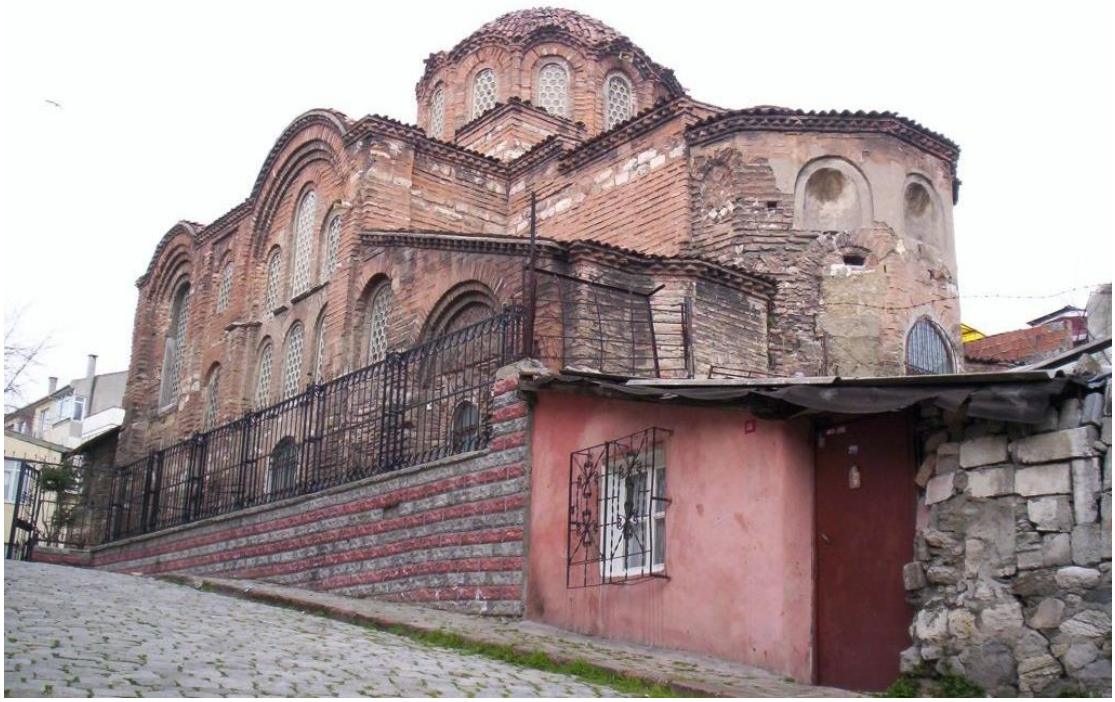
Çizim 115 Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmâret Camii)'nin makta'-i arzânîsi.[1245] (Mustafa Birer)

Haç kollarının birbirlerine kavuştukları orta mekânın üzerinde, dalgalı mahya hattıyla nihâyete eren ve her cephesinde birer pencere bulunan on iki kenarlı yüksek bir kasnağa hâiz on iki kaburgalı kubbe yükselmektedir. Günümüzde de orijinalliğini koruyan[1246] ve içten yüksekliği 15.87 m. olan bu arslangöğüslü kubbe, yaklaşık 5 m. çapındadır.[1247] Haç kolları ile bemanın üzeri beşik tonoz, köşe hücreleri ile pastoforion hücreleri ise çapraz tonozla örtülmüştür. İçte dairevî, dışta ise üç cepheli olan apsisin üzerinde yarım kubbe bulunmaktadır. Diğer bölümlerle bağlantılı geçişler şeklinde düzenlenen tüm köşe hücreleri, ortalama 1.75x1.30 m. ölçülerinde ve 6.85 m. yüksekliğindedir.[1248]

[1245] http://www.bkmim.com/projects/eskiimaretcamii/cizimler/jpg/cizim%204_rolove%202%20kesiti.jpg (17.02.2019).
[1246] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1247] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 51-52. Birer kubbe çapının 5.07 m. ile 5.13 m. arasında değişkenlik gösterdiğini belirtmiştir.
[1248] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 54.

Çizim 116 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin güneybatı cephesinin, XX. yüzyılın başlarındaki durumunu gösteren çizimi.[1249] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 556 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin güneyden görünümü.[1250]

[1249] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/2026236 (04.06.2018).
[1250] http://wowturkey.com/t.php?p=/tr137/omer_r_Resim_782.jpg (21.01.2019).

Fotoğraf 557 Pantepoptes Manastırı Kilisesi kubbesinin içten görünümü.[1251] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 558 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin kubbe detayı.

[1251] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20802 (19.04.2018).

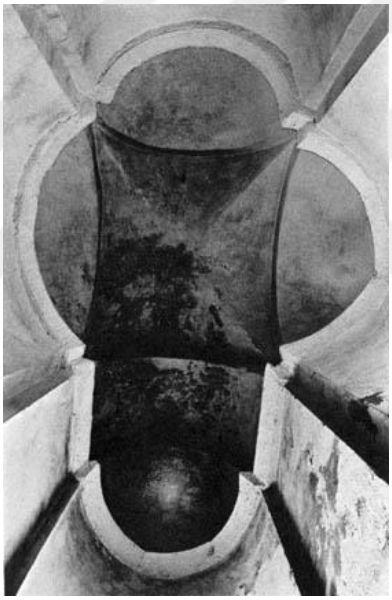
Fotoğraf 559 Esası Pantepoptes Manastırı'nın kilisesi olan Eski İmâret Camii'nin iç düzeni.[1252] (Mustafa Cambaz, 2009)

Prothesis ve diakonikon adı verilen pastoforion hücrelerinin, ana apsisle aynı formda olan fakat ondan daha kısa tutulan küçük birer apsisi bulunmaktadır. Bu bölümlere; bemanın yan duvarlarında bulunan dairevî kemerli açıklıklardan geçiş sağlandığı gibi, kuzeybatı taraflarında yer alan köşe hücrelerinden de ulaşılmaktadır. Dört yapraklı yonca biçimine benzeyen bir plana sahip olan söz konusu hücrelerin,[1253] üzeri çapraz tonoz ile örtülen orta birimleri dikdörtgen planlıdır. Yaklaşık 6 m. yüksekliğindeki bu kısımlar; dört taraftan dairesel girintilerle genişletilerek, âdeta dört yapraklı bir yonca görünümüne kavuşturulmuş ve bu girintilerin üzerleri de yarım kubbelerle örtülmüştür. Sadece güneydoğu tarafında farklı bir uygulamaya gidilmiş ve dikdörtgen mekân bu yönde, üzeri beşik tonozla örtülü olan yaklaşık 90 cm. derinliğindeki küçük bir birimle ileriye doğru uzatıldıktan sonra, dairesel çıkıntı ile nihâyete erdirilmiştir.[1254]

[1252] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20799 (19.04.2018).
[1253] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1254] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 58-59.

Fotoğraf 560 Solda, prothesis; sağda ise, diakonikon hücrelerinin görünümü. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 561 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin pastoforion hücrelerinin üst örtüsü.[1255]

Mâbedde bulunan pencerelerin bir kısmı günümüzde orijinalliklerini korumaktayken, bir kısmı ise bazı değişikliklere uğramıştır. Yapının her iki yan beden duvarının orta bölümünü üç kademe halinde düşünecek olursak; en üstte, ortadaki daha uzun olan dairevî kemerli üç pencere, bunların hemen alt kademesinde de yine dairevî kemerli üç eş pencere yer almaktaydı. Günümüzde bu düzen sadece güneybatı duvarında müşahede edilebilmektedir. Birinci kademede yani en alt sırada ise, bugün sadece ortada bulunan büyük pencere açıklıklarının orijinal olmadığı bilinmekle beraber; bu kısımların esasında ne şekilde düzenlendikleri hakkında kesin bir bilgiye

[1255] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/19.htm (26.04.2018).

ulaşılamamıştır. Ancak güneybatı duvarındaki mezkûr pencere boşluğunun içerisinde, her iki yanında görülen beyaza boyanmış haldeki silindirik çıkıntılar; bu cephenin dışında bulunan ve kısmen duvar içinde kalan mermer sütun başlıklarıyla birlikte düşünüldüğünde, duvara gömülmüş vaziyetteki iki adet mermer sütunun varlığına işaret etmektedir.[1256]

Fotoğraf 562 Sol üstte; yapının güneybatı haç kolunun nihâyetinde yer alan beden duvarının alt kısmındaki pencerenin üzerindeki, kısmen duvara gömülü vaziyette olan mermer sütun başlıkları ve sol altta da bu başlıkların detay görüntüsü. Sağda ise, söz konusu pencere boşluğunun içerisinde görülen sütun. (Mustafa Birer)

Kilisenin ilk dönemdeki olası düzenini gösteren bir restitüsyon denemesinde, güneybatı cephesine bitişik bir nef ilave edildiği görülmektedir.[1257] (Çizim 117) Çalışmada, muhtemelen bahsi geçen sütunların da bu nefe açılan kemerleri desteklediği düşünülmüştür. Çetinkaya, 2003 senesinde hazırlamış olduğu doktora tezinde mezkûr yapıdan bahsederken; söz konusu iki sütunun benzerini kuzeydoğu cephede de önermiş ve ayrıca binanın, her iki yan duvarı boyunca uzanan tek katlı parekklesion bölümlerine sahip olduğunu öne sürmüştür.[1258] Eyice ise, Bizans kiliselerinin hemen hepsinde,

[1256] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 53, 78, 81.
[1257] Birer; bu restitüsyon denemesinin, ilk dönemi göstermesi adına ciddi bir çalışma olduğunu ifade etmekle birlikte, birtakım hatalar içerdiğinin de altını çizmiştir. Bkz. Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 120.
[1258] Halûk Çetinkaya, "İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)", (Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2003), s. 67; Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 119-120.

bilhassa sağ tarafa açılan kemerlerin zaten bulunduğunu belirtmekte; fakat söz konusu durumun, bu tarz yapıların yan tarafında bir nef daha bulunduğunun kanıtı olamayacağının da altını çizmektedir.[1259]

Ana apsisin orta cephesinde sivri kemerli büyük bir pencere; pastoforion hücrelerinin küçük apsislerinin ortasında ise dairevî kemerli birer pencere mevcuttur. Ayrıca, esasında apsisin diğer iki cephesinde birer pencere daha bulunmaktaydı ki özellikle sağ yüzeyinde, sonradan kapatılmış olan bir pencere izi hâlen müşahede edilebilmektedir.[1260] Kubbe kasnağında yer alan kademeli dairevî kemerli on iki adet pencere de günümüzde orijinalliğini korumaktadır.

Çizim 117 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[1261]

Kilise inşa edilirken kuzeybatısına, üzerinde bir galeri (gynekaion) katı bulunan narteks bölümü yapılmış; Palaiologoslar döneminde (1261-1453) yani yapının inşasından çok kısa bir süre sonra ise, bunun önüne ikinci bir narteks daha ilave edilmiştir.[1262]

Mâbedin ana kütlesine ve galeri katıyla beraber onun yüksekliğine ulaşan iç narteks bölümüne göre oldukça alçak tutulan dış narteks; yanlardakiler çapraz tonoz,

[1259] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 109.
[1260] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 113-114.
[1261] http://www.byzantium1200.com/akataleptos.html (04.07.2018).
[1262] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 21, 124.

ortadaki ise kubbe ile örtülü olan üç birimden meydana gelmektedir. Ön cephesinde; ortada dairevî kemerli giriş kapısı, bunun her iki yanında ise yine dairevî kemerli birer pencere bulunmaktadır. Kuzeydoğu beden duvarında, düz atkılı ve taş söveli bir geçiş açıklığı; güneybatı duvarında da bugün pencere olarak kullanılan fakat esasında kapı olduğu düşünülen bir açıklık mevcuttur.[1263] Dış narteks ile iç narteks arasındaki bağlantı; ortadaki daha büyük olan dairevî kemerli üç giriş açıklığı vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bunların her birinin içerisine, düz atkılı ve taş söveli dikdörtgen kapı çerçeveleri yerleştirilmiştir. Ayrıca atkı taşlarının üzerine yatay olarak konulmuş, taç ya da başlık olarak niteleyebileceğimiz ikinci bir taş daha yer almaktadır. Kilisenin inşa edildiği dönemdeki ana kapısı olan apsis eksenindeki açıklığı çevreleyen sövenin başlık kısmında, kabartma olarak işlenmiş haç ile üç yapraklı çiçek motifleri bulunmaktadır ve bu geçişin dairevî kemeri, iç narteks kısmından görülebilmektedir. Güneybatı cihetindekinin başlığının ortasında da yine tek bir haç motifi vardır.

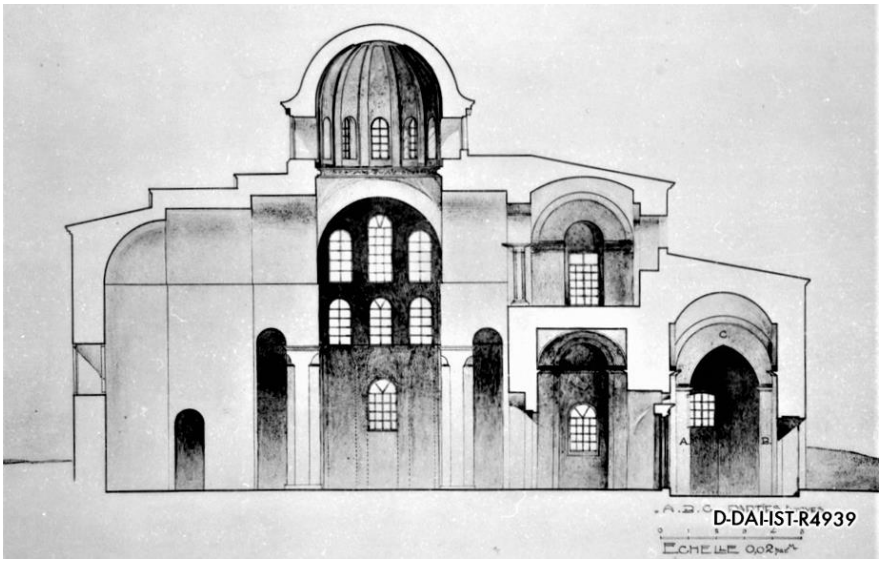

Fotoğraf 563 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin dış narteksinden, naosa doğru bakış.[1264]

[1263] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 26.
[1264] http://wowturkey.com/t.php?p=/tr165/Aydinsert_imareti_atik_ic.jpg (21.01.2019).

3.17 m. derinliğinde, ortalama 6 m. yüksekliğinde olan iç narteks, dairevî kemerlerle takrîben üç eşit parçaya bölünmüş ve her bir birimin üzeri çapraz tonozlarla kapatılmıştır. Söz konusu bölümün her iki yan beden duvarının ortasında da giriş açıklığı bulunmaktadır ki bunlardan kuzeydoğudaki, dikdörtgen biçiminde ve basit taş sövelidir. Bugün dairevî kemerli bir açıklık şeklinde olduğu görülen güneybatıdaki açıklığın ise esasında içerisine diğerleriyle aynı formda bir söve yerleştirilip yerleştirilmediği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. İç narteksten naos bölümüne; narteksler arasındaki irtibatı sağlayan girişlerle aynı eksende bulunan ve yine ortadaki daha büyük boyutta düzenlenmiş üç giriş açıklığı vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Her biri düz atkılı olan dikdörtgen şeklindeki bu geçişlerden apsis ekseninde yer alan günümüzde sövesiz olduğu için, bunun esasında ne şekilde tanzim edildiği bilinememektedir. Bu açıklık içeride dairevî kemerli bir görünüme sahiptir. Yanlardaki giriş açıklıklarına ise basit mermer söveler yerleştirilmiştir. Güneybatı tarafındakinin atkı taşı üzerinde bulunan tacın ortasında, kabartma olarak işlenmiş sekiz yapraklı bir çiçek motifi memevcuttur.

İç narteksin sağ bölümünün zemininde yer alan ve yapının altında bulunan mahzen bölümüne günümüzde ulaşımı sağlayan, metal kapaklarla üzeri kapatılmış açıklığın orijinal bir geçiş olup olmadığı tespit edilememiştir.[1265]

Çizim 118 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin makta'-i tûlânîsi.[1266] (J Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1265] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 143.
[1266] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/2026237 (04.06.2018).

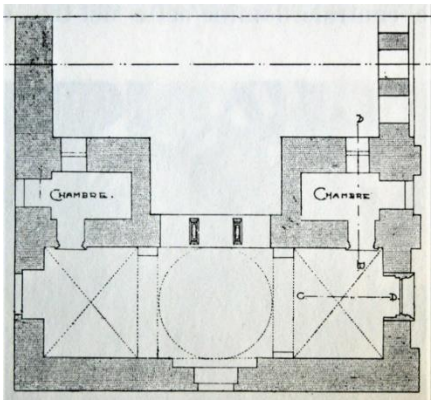
Çizim 119 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin makta'-i arzânîsi.[1267] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

İç narteksin üzerinde bir kat teşkil eden tabaka, kiliselerde kadınlar bölümü olarak işlev gören *gynekaion* galerisidir.[1268] Naosa, iki sütunla açılan bu galeriye; günümüzde iç narteksten ulaşılan ve batı cihetindeki köşe odasının içerisine yerleştirilmiş olan merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktaysa da bunun konumundaki uyumsuzluk, orijinal olamayacağını göstermektedir. Ancak yapının esas halinde, üst kata nasıl çıkıldığı konusunda ise kesin bir bilgi mevcut değildir.

11.15x3.90 m. ölçüsünde olan galeri bölümünün tavanı, iki dairevî kemerle üç parçaya ayrılmıştır ve ortadaki birim basık bir kubbeyle, diğerleri ise çapraz tonozlarla örtülüdür. Kubbeli bölümün yüksekliği yaklaşık 5 m., yan kısımlar ise ortalama 3.87 m.dir. Güneydoğu duvarının tam ortasındaki, iki mermer sütun üzerine oturan ve ortadaki daha yüksek tutulmuş olan üç dairevî kemer gözünden müteşekkil açıklık, naos ile irtibatı sağlamaktadır. 1.80 m. uzunluğundaki mezkûr sütunlar 43x14 cm. boyutunda dikdörtgen kesitli olup, köşeleri pahlanmıştır ve profilli kaideler ile sütun başlıkları mevcuttur. Birer'in aktardığına göre; 1990 senesinde bu yapı hakkında yüksek lisans tezi hazırlamış olan Yalaman, esasında mezkûr başlıkların dar yüzlerinde bir haç motifinin olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ebersolt'un kitabında, burada haçın yanı sıra küçük bir de manzara resminin yer aldığı bilgisinin bulunduğunu aktarmış, ancak buna

[1267] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/saviour_pantepoptes_eski_imaret_camii/88.JPG (13.02.2019).
[1268] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 28.

dair hiçbir iz kalmadığının da altını çizmiştir.[1269] Mâbedin 1937 senesine tarihlenen bir fotoğrafında, çok net olmasa da bu haç motifleri müşahede edilebilmektedir.

Çizim 120 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galeri katının planı.[1270] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1269] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 41; Yelda Yalaman, "Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmaret Camii)", (Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1990), s. 39.

[1270] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/saviour_pantepoptes_eski_imaret_camii/86.JPG (13.02.2019).

Fotoğraf 564 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galerinin naos ile irtibatını sağlayan, iki sütunun taşıdığı üç kemer gözünden müteşekkil açıklığı.[1271] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

Ayrıca galeri katında, naosa doğru uzanan ve kuzeybatı cihetindeki iki köşe odasının üzerine isabet eden iki inziva odası bulunmaktadır[1272] Söz konusu bölümlere; güneydoğu duvarının kuzeydoğu ve güneybatı uçlarında yer alan, küçük hücre kapılarından ulaşılmaktadır. Düz atkılı, mermer söveli ve 55x145 cm. boyutlarındaki bu açıklıklar, galeri zemininden 70 cm. kadar yükseğe yapılmıştır. Takrîbi 2.55x1.41 m. ölçüsünde olan bu küçük mekânların üzeri beşik tonozla örtülüdür ve soldaki 2.50 m., sağdaki 2.31 m. yüksekliğindedir. Mezkûr odalarda; biri kapısının tam karşısında olan ve dolayısıyla naosa açılan, diğeri ise yan beden duvarlarında olup dışarıya bakan, dairevî kemerli ikişer pencere mevcuttur.

[1271] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/130 (16.01.2018).
[1272] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 19.

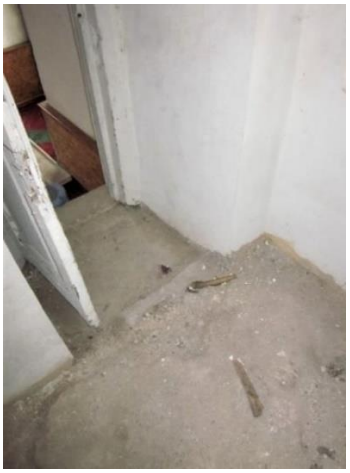

Fotoğraf 565 Pantepoptes Manastırı Kilisesi naosunun kuzeybatısına bakış.[1273] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 566 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galeri katının görünümü. (Mustafa Birer)

[1273] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20800 (19.04.2018).

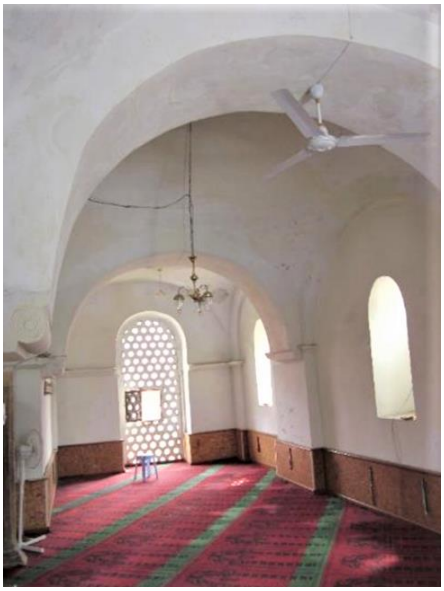
Fotoğraf 567 Galeri katından ulaşılan inziva odalarından kuzeydoğu tarafındakinin giriş kapısı ve iç mekânı. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 568 Galeri katından ulaşılan inziva odalarından güneybatı tarafındakinin girişi ve iç mekânı. (Mustafa Birer)

Galerinin kuzeybatı duvarında dairevî kemerli üç pencere, yan duvarlarının ortalarında ise dairevî kemerli birer pencere yer almaktadır. Yandaki pencere açıklıklarında parapet duvarlarının olmaması yani bunların galerinin zemin hizasından başlaması, orjinalde kapı boşluğu olabileceklerini akıllara getirmektedir. Yalaman, galeriye çıkış problemi ile ilgili olarak; Kollwitzs, Ebersolt ve Eyice'nin bu konudaki düşüncelerinin birbiriyle paralel olduğunu öne sürmüş ve galeriye, kilise haricinde bulunan bir ya da iki ahşap merdiven vasıtasıyla ulaşıldığı sonucuna varmıştır. Birer, bu noktadan hareketle, bahsi geçen pencere boşluklarının; orijinalde galeriye ulaşımı sağlayan kapı girişleri olabileceklerini bir ihtimal olarak göstermektedir.[1274]

[1274] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 39, 74, 98, 124.

Fotoğraf 569 Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin iç narteksi üzerinde yer alan galeri katına bakış. (Mustafa Birer)

Kilisenin iç tezyinatından günümüze sadece bazı silmeler ulaşabilmiştir. Naosta, kubbe eteğini dolaşan ve üzerinde haç ile üç yapraklı yonca motifleri bulunan kabartmalı mermer silme ve duvarları çevreleyen sade bir silmenin parçaları mevcuttur. Yalaman'a göre, esasında ana kubbenin tam ortasındaki yuvarlak yüzeyde Pantokrator İsa figürünün bulunuyor olması büyük bir ihtimaldir.[1275] Ayrıca 1970'li yıllarda Fikret Çuhadaroğlu tarafından yürütülen restorasyon çalışmalarında, pencerelerin içlerinde bazı mozaik kalıntıları da ortaya çıkartılmıştır ki bu durum, kilisenin içerisinde bulunan mozaik bir bezemenin varlığına işaret etmektedir.[1276] İç narteks bölümünün duvarlarını ise, yer yer yonca biçimli haçların da bulunduğu birtakım kabartma motiflerden oluşan taş silme, kemerlerin başlangıç hizasında çepeçevre dolaşmaktadır. Buranın üzerinde yer alan galeri ve dış narteks duvarlarında da taş silmeler bulunmaktadır.

Binanın duvar örgüsü muhtelif taş ve tuğla dizilerinden müteşekkil karma teknikte yapılmıştır.[1277] Ayrıca örgü içinde, cephelere hareketlilik kazandıran çeşitli süsleme motiflerine de yer verilmiştir. Örneğin güneybatı cephesinde, tuğladan bir meander frizinin kalıntısı mevcuttur. Yine birçok noktada tekrarlanan dairesel motifler ve gamalı haç motifi ile balıksırtı duvar örgüsü de cephelerde kullanılan diğer tezyîni unsurlardandır.[1278] Bunların haricinde dış cephede yeknesaklık oluşmaması adına; apsis

[1275] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 51; Yalaman, "Pantepoptes Manastırı Kilisesi", s. 36.
[1276] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283.
[1277] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1278] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 127.

yüzeylerinin üst kısmında ve dış narteks cephelerinde kullanılan kör nişler gibi birtakım plastik ifadeli yapı öğelerinden yararlanıldığı da müşahede edilmektedir.

İç sistemi dışarıya aksettiren tonoz kemerlerinin kavislerine göre nihâyete eren duvarlar ile örtü sistemi arasında bulunan iki sıra tuğla arasındaki tek sıra kirpi saçak, yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır. Ayrıca kubbe ile dalgalı kasnağı arasında da yine aynı düzen uygulanmıştır. Kilisenin örtü sistemi; dış narteksin çatısı hariç olmak üzere, iç mekândaki kubbe ile tonozların dışarıya yansıması şeklinde oluşmuştur ve tüm çatının üzeri alaturka kiremitlerle kaplıdır.

Wiener manastırın büyük bir kütüphanesi olduğundan bahsetmektedir.[1279] Eyice de bazı kayıtlarda, burada bir takım değerli el yazması eserlerin bulunduğunun belirtildiğine işaret etmiştir.[1280]

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nin camiye kalbedilmesiyle beraber, yeni hüviyetine uygun hale getirilmesi için mâbede bazı unsurların eklenmesi gerekmiştir. Ayrıca zaman içerisinde maruz kaldığı çeşitli çevresel faktörlerin etkisiyle yapısal anlamda da birtakım müdahaleler ve değişiklikler yapılması gerekliliği hâsıl olmuştur. Bu müdahalelerden en önemlisi, ana kubbeyi taşıyan sütunlarda ve bir süreliğine de cephelerin üst sınırını belirleyen kemerlerde meydana gelmiştir.

Tebdil işlemi akabinde harem vasfını kazanmış olan naos bölümüne; mihrap, minber, vaaz kürsüsü, tabaka mahfili ile küçük maksureler ve dışına da bir minare ilave edilmiştir. Kuzeybatı beden duvarına bitişen iç narteks ile bunun devamındaki dış narteks kısımları ise, dâhilî ve haricî medhal sofası işlevlerini üstlenmiştir. İç narteksin üzerinde yer alan gynekaion galerisinin, yakın zamana kadar derslik olarak kullanıldığı bilinmektedir ve buraya, Osmanlı döneminde eklenen aksamdan olan tabaka mahfiline çıkışı sağlayan merdivenin devamında ulaşılmaktadır.

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Eski kilise binasının orta bölümünün üzerinde yükselen kaburgalı kubbe, kasnağının dalgalı mahyası ve kademeli kemerler içindeki pencereleriyle beraber hâlen

[1279] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.
[1280] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.

orijinalliğini korumaktadır. Üst örtüsü tamamen kiremit kaplı olan yapı, Eyice'nin de belirttiği üzere, İstanbul'da kubbesi kiremit ile örtülü tek cami olma özelliğine hâizdir.[1281]

Mâbedin, Paspates tarafından 1877 senesinde çizilen gravürü (Çizim 129) ve 1913 tarihli güneybatı cephesi çizimi ile XIX. yüzyılın son çeyreğine (Fotoğraf 649) ve 1905-1971 seneleri arasına tarihlendirilen eski fotoğraflarında; iç sistemini dışarıya aksettiren dairevî kemerlerin oluşturduğu mahya hattındaki iniş çıkışların kesilerek, tamamen düz bir hat husûle gelecek şekilde değiştirildiği ve buna bağlı olarak da üst örtüsünün, kiremit kaplı bir kırma çatı haline getirildiği açıkça müşahede edilebilmektedir.[1282]

Fotoğraf 570 Eski İmâret Camii'nin XX. yüzyılın başındaki görünümü.[1283] (C. Gurlitt, 1905)

[1281] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1282] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283.
[1283] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVII.

Fotoğraf 571 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesi.[1284] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Fotoğraf 572 Eski İmâret Camii'nin güneybatı cephesinin XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.[1285] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1284] https://archnet.org/media_contents/7944 (03.04.2018).
[1285] https://archnet.org/media_contents/7947 (03.04.2018).

Fotoğraf 573 Eski İmâret Camii'ne güney cihetinden bakış.[1286] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1286] https://archnet.org/media_contents/7949 (03.04.2018).

Fotoğraf 574 Eski İmâret Camii'nin güney cephesi ve etrafını çevreleyen yüksek ihata duvarı.[1287] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

Fotoğraf 575 Eski İmâret Camii'nin batıdan görünümü.[1288] (1940-1973 arası)

[1287] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/126 (16.01.2018).

[1288] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 129. Bu fotoğrafın tarihi belli değildir, ancak pencere dışlıklarına ve minaresinin mevcut olmamasına bakılarak 1940 sonrası; çatı hattına bakılarak da 1973 öncesi olarak zaman aralığını daraltabiliriz.

Beden duvarlarının üst sınırını oluşturan kemerlerin kavislerinin kesilerek, yapının özgün halinden uzaklaşmasına yol açan söz konusu müdahalenin neden olduğu yanlış uygulamalar; 1970'li yıllarda, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde görevli Yüksek Mimar Fikret Çuhadaroğlu yönetiminde yaptırılan restorasyon çalışması kapsamında düzeltilerek, üzerini örten muhdes kırma çatı yapıdan uzaklaştırılmış ve kemerler de üst kısımlarının tamamlanması suretiyle orijinal biçimlerine göre yeniden ihya edilmiştir.[1289] Birer; İstanbul 4 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinden edindiği fotoğraflardan hareketle, bahsi geçen geniş kapsamlı onarımın, 1971 ile 1973 yılları arasında gerçekleştirildiği sonucuna ulaşmıştır. Mezkûr fotoğraflardan ilki 31.03.1971 tarihli olup, burada düz çatı hattı görülmekteyken; 29.03.1973 tarihli diğer iki fotoğrafta, yapının artık orijinal görünümüne kavuştuğu müşahede edilmektedir.[1290]

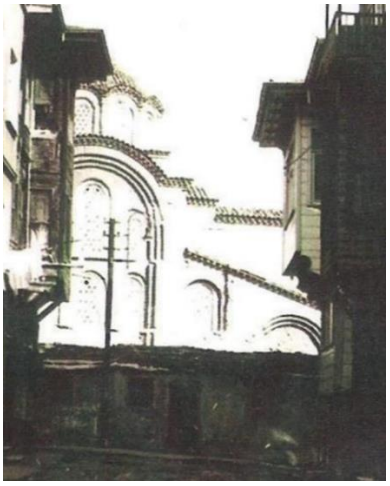

Fotoğraf 576 Eski İmâret Camii'nin 1971 senesine ait fotoğrafı.[1291] (KVKBKM Arşivi, 31.03.1971)

Fotoğraf 577 Eski İmâret Camii'nin; 1971 ile 1973 yılları arasındaki bir zamana tesadüf eden restorasyonu esnasında, düz çatı hattının düzeltilerek, kemerlerinin orijinal görünümlerine göre tamamlanmaları sırasındaki görünütsü.[1292] (Murat Sav Arşivi)

[1289] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391-392; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283.
[1290] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 175-176.
[1291] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 175.
[1292] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 133.

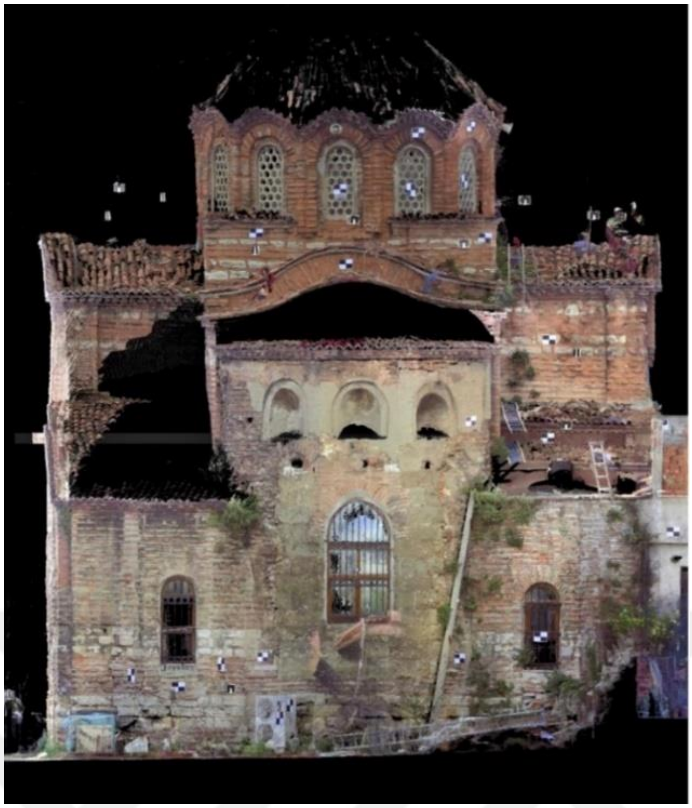

Fotoğraf 578 Eski İmâret Camii'nin 1973 senesindeki görünümü.[1293] (KVKBKM Arşivi, 29.03.1973)

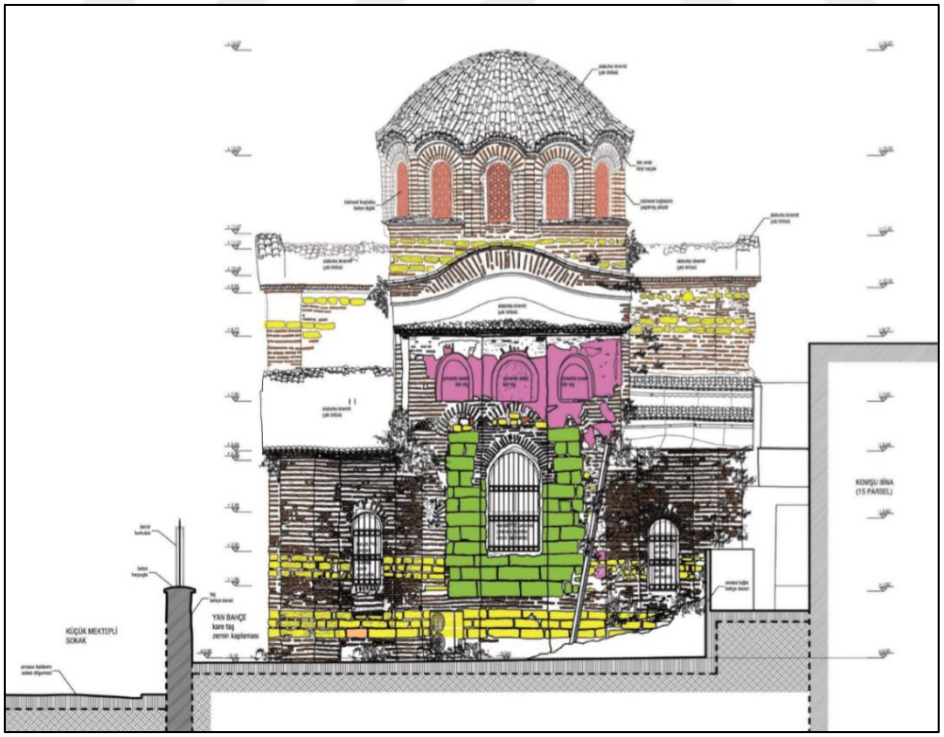
Fotoğraf 579 Eski İmâret Camii'ne kuzeyden bakış. (Mustafa Birer)

Güneydoğu köşe hücreleri ile pastoforion hücreleri ve haricî medhal sofasının yüksekliği, binanın ana kütlesinin yüksekliğine göre oldukça düşüktür. Apsisin güneybatısında yer alan diakonikon ve arkasındaki köşe hücresinin üzeri, dışta bir bütün olarak tek meyilli çatı ile örtülüdür. Kuzeydoğu cihetindeki prothesis ve bitişiğindeki köşe hücresinin üzeri ise; diğer taraftan farklı şekilde, iki kademe halinde düzenlenmiş eğimli çatı parçalarından oluşmaktadır. Haricî sofa, yarım kırma çatı ile örtülü olup; üç taraftan, çatı sathının devamı olarak düzenlenen ve fazla çıkıntılı olmayan ahşap çatı saçağı ile çevrelenmiştir.

[1293] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 176.

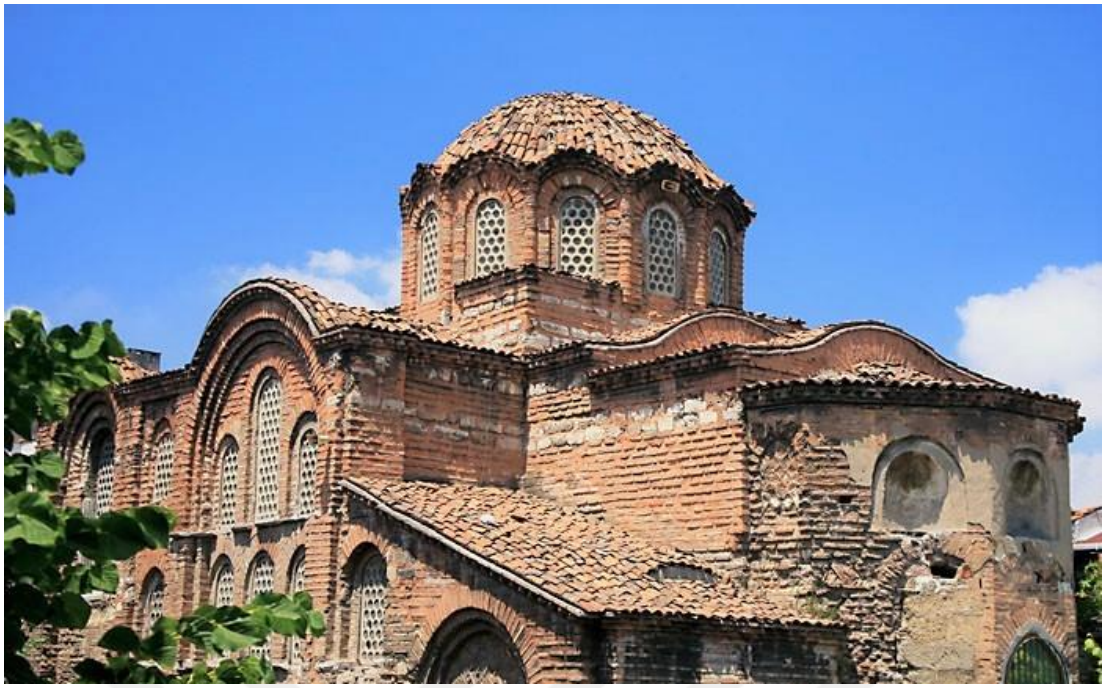

Fotoğraf 580 Eski İmâret Camii güneydoğu cephesinin, üç boyutlu tarama yöntemiyle oluşturulmuş görüntüsü.[1294] (Mustafa Birer)

Çizim 121 Eski İmâret Camii'nin güneydoğu cephesi çizimi.[1295] (Mustafa Birer)

[1294] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 93.
[1295] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 268-269.

Fotoğraf 581 Eski İmâret Camii'nin güneyden görünüşü.[1296]

Çizim 122 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesi çizimi.[1297] (Mustafa Birer)

[1296] http://wowturkey.com/t.php?p=/tr165/Aydinsert_imareti_atik_2.jpg (21.01.2019).
[1297] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 264-265.

Fotoğraf 582 Eski İmâret Camii'ne kuzeybatı cihetinden bakış. (Mustafa Birer)

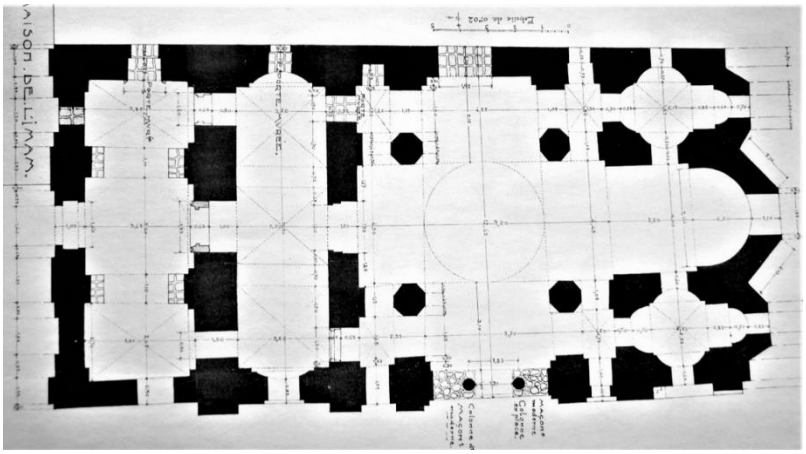
Eski İmaret Camii'nin ana girişi olan, kuzeybatı cihetindeki haricî medhal sofasının ortasında yer alan dairevî kemerli açıklık; tuğla ile biraz daraltılmış ve içerisine, buradaki kemer kavsine uygun şekilde yapılmış olan çift kanatlı ve tablalı ahşap kapı yerleştirilmiştir. Kapının ön kısmına ise yakın dönemde, dört ahşap direk ile taşınan kırma çatılı ve arduvazlı membran kaplı ahşap saçak ilave edilmiştir. Ayrıca mâbede, dâhilî medhal sofasının güneybatı duvarında bulunan demir kapı ile örtülen girişten de ulaşım sağlanabilmektedir. Yapının esasında, her iki medhal sofasının da kuzeydoğu duvarlarının ortasında bulunan girişlerinin tamamen kapatıldığı; haricî sofanın, günümüzde imam odasına isabet eden güneybatı duvarında olduğu düşünülen giriş açıklığının ise, kısmen örülmek suretiyle küçültülerek, yay kemerli bir pencere haline getirildiği görülmektedir.[1298] (Çizim 123, Fotoğraf 597, Fotoğraf 599, Fotoğraf 603)

Eski kilise binasının orijinal halinde mevcut olan pencerelerden bazılarında da muhtelif değişiklikler yapılmıştır. Üç cepheli apsis çıkıntısının orta cephesinde bulunan dairevî kemerli pencere açıklığı hem alt hem de üst kısmından bir miktar örülerek küçültülmüş ve sivri kemerli olarak düzenlenmiş; her iki yan cephesindekiler ise tamamen örülerek kapatılmıştır ki buralarda büyük od taşı bloklarının kullanıldığı

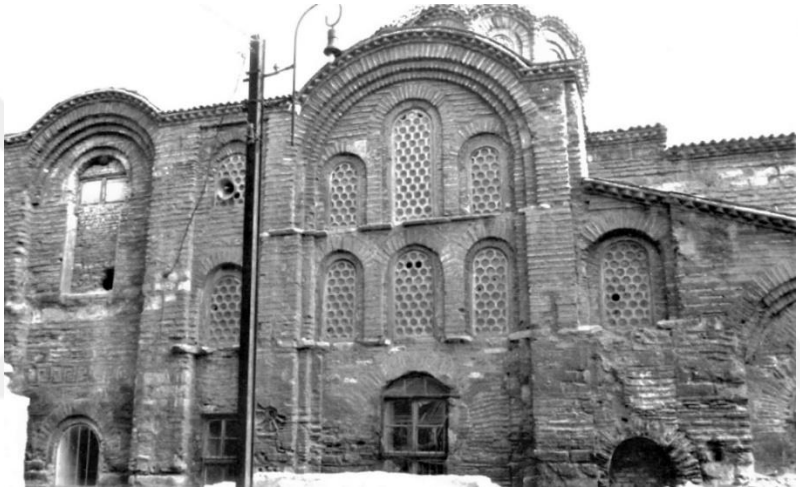
[1298] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 63, 125.

caminin haricinden bakıldığında görülebilmektedir. Birer, pastoforion hücrelerinin güneydoğu cephelerindeki pencerelerin alt sınırının da özgün olmadığını belirtmiştir. Haremin güneybatı duvarının orta bölümünde, en altta yer alan üç kemer gözünden müteşekkil açıklık da kısmen örülerek yay kemerli tek bir büyük pencere haline getirilmiştir ki iç tarafta, mevcut pencere boşluğunun her iki yanında görülen ve duvara gömülmüş vaziyette olan sütun parçaları ile dışarıda, bunların yine kısmen duvar içinde kalmış olan başlıkları, buranın esasında bir giriş açıklığı şeklinde düzenlendiğini göstermektedir. Söz konusu pencerenin üzerinde yer alan üçüz pencereler ise orijinalliklerini korumaktadır. Ancak yapının kuzeydoğu duvarında aynı durum söz konusu değildir. Zîra burada, orta kademedeki üçüz pencereler kapatılmıştır. Alt kademedeki sivri kemerli büyük pencere ise karşısındaki gibi orijinal değildir. Birer, bu duruma kanıt olarak; mezkûr pencerenin sivri kemerinin, üzerindeki kapatılmış pencere sırasının hemen alt hizasında bulunan ve günümüzde büyük bir kısmı yok olmuş olan mermer silme hizasının üstüne kadar devam ediyor olmasını göstermiştir. Dâhilî medhal sofasının üzerinde yer alan galerinin her iki yan duvarında yer alan ve mekânın zemin hizasından başlayan büyük pencere boşluklarının da yapının esas halinde, galeriye girişi sağlayan kapılar olarak düzenlendiği ve bu girişlere, mâbedin dışında bulunan ahşap merdivenler vasıtasıyla ulaşıldığı düşünülmektedir.[1299] Ousterhout tarafından 1990 senesinde çekilmiş olan bir fotoğrafta, söz konusu açıklıklardan güneybatı cihetindekinin, o dönem tamamen örülü vaziyette olduğu görülmektedir. (Fotoğraf 583) Eski fotoğraflardan tespit edildiği üzere bir dönem, galeri katının kuzeybatı yani ön cephesinde yer alan üç pencereden sadece ortadaki açık bırakılıp, diğer ikisi kapatılmış; fakat daha sonra bu durum düzeltilmiştir. 1937 senesine tarihlenen bir fotoğrafta, haricî medhal sofasının kuzeybatı cephesinde bulunan ana giriş kapısının her iki yanındaki pencerelerden sağdakinin örülerek kapatıldığı müşahede edilmektedir. Diğeri de o dönem mezkûr sofanın sol tarafına bitişik olarak yapıldığı görülen muhdes yapının arkasında kalmıştır. (Fotoğraf 609) Bu pencereler daha sonra tekrar açılmıştır. Kubbedeki pencerelere ise hiçbir müdahale de bulunulmamıştır.

[1299] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 53-54, 57-58, 74, 88, 91, 97-98, 113.

Çizim 123 Eski İmâret Camii planı. Burada, örülmek suretiyle kapatılmış olan açıklıklar da görülebilmektedir.[1300] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

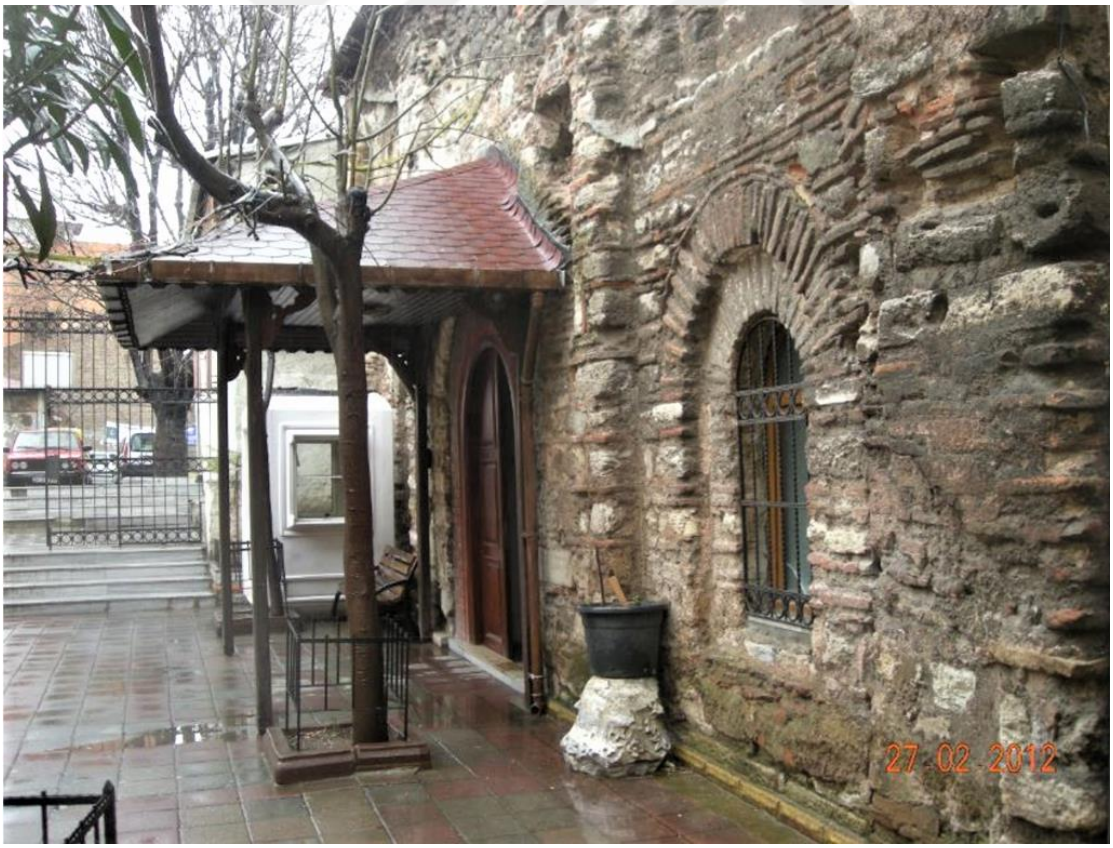
Fotoğraf 583 Eski İmâret Camii güney cephesinin, 1990 senesindeki vaziyeti.[1301] (Robert Ousterhout)

Caminin alt sırada yer alan pencere açıklıklarının tümüne -apsisdeki de dâhil- PVC profilli, kanatlı çerçeveler yerleştirilmiştir ve önlerinde de demir parmaklıklar mevcuttur. Diğer tüm pencere açıklıkları ise -kubbedekiler de dâhil- yuvarlak kayıtlı beton dışlıklarla kapatılmıştır ki bunların, 1940 ile 1973 yılları arasında yapılmış oldukları eski fotoğraflardan tespit edilmiştir. Yakın zamanda galeri bölümünün yan duvarlarında bulunan pencerelerin dışlıklarının orta kısımlarına, kanatlı küçük PVC pencereler takılmıştır. Caminin 1915 senesine ait fotoğraflarında ise bütün pencere açıklıklarına, dikdörtgen kayıtlı ahşap çerçeveler yerleştirildiği ve hiçbirinde parmaklık bulunmadığı görülmektedir.

[1300] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/saviour_pantepoptes_eski_imaret_camii/211.JPG (13.02.2019).
[1301] Ousterhout, "Pantepoptes in İstanbul", s. 50.

Fotoğraf 584 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesinin ortasında yer alan giriş kapısı.[1302] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 585 Eski İmâret Camii giriş kapısı. Arkada, kuzeydoğu tarafındaki avlu kapısı görülmekte. (Mustafa Birer, 2012)

[1302] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20795 (19.04.2018).

Fotoğraf 586 Birkaç yıl öncesine kadar (2014); caminin giriş kapısının sağ tarafında, duvara sabitlenmiş olan bilgi levhanın konumu[1303] ve yakından görünümü.[1304]

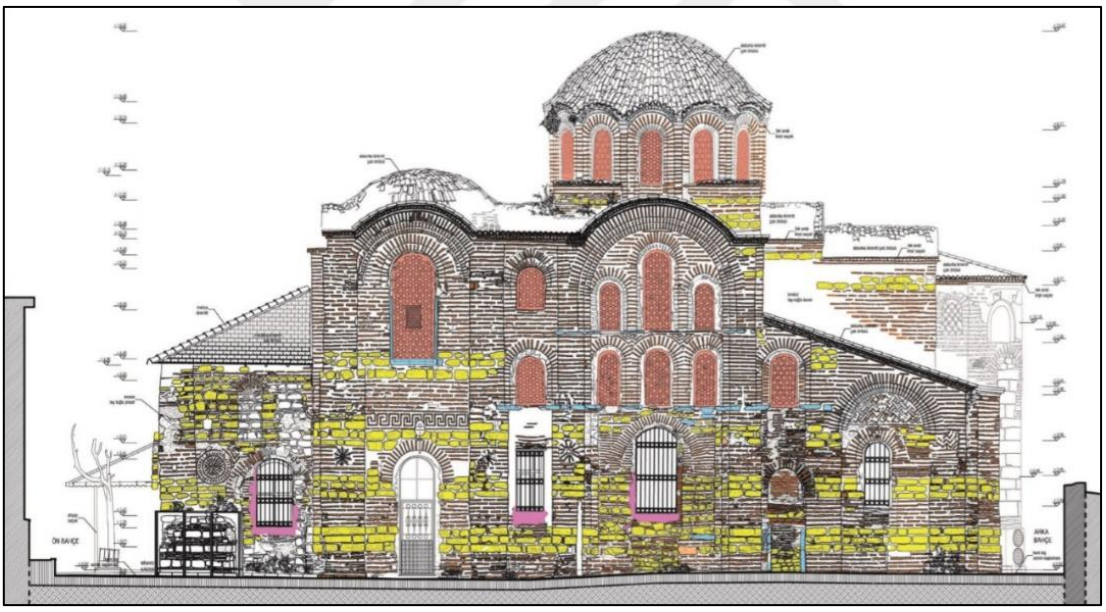

Fotoğraf 587 Eski İmâret Camii'nin güneybatısındaki giriş kapısı ve sadece kalıntı kalmış olan minare kaidesi. (Mustafa Birer)

[1303] http://www.enormousfish.co.uk/?p=5574 (19.03.2019).
[1304] http://www.hayalleme.com/wp-content/uploads/2013/07/eski-imaret-camii-6.jpg (19.03.2019).

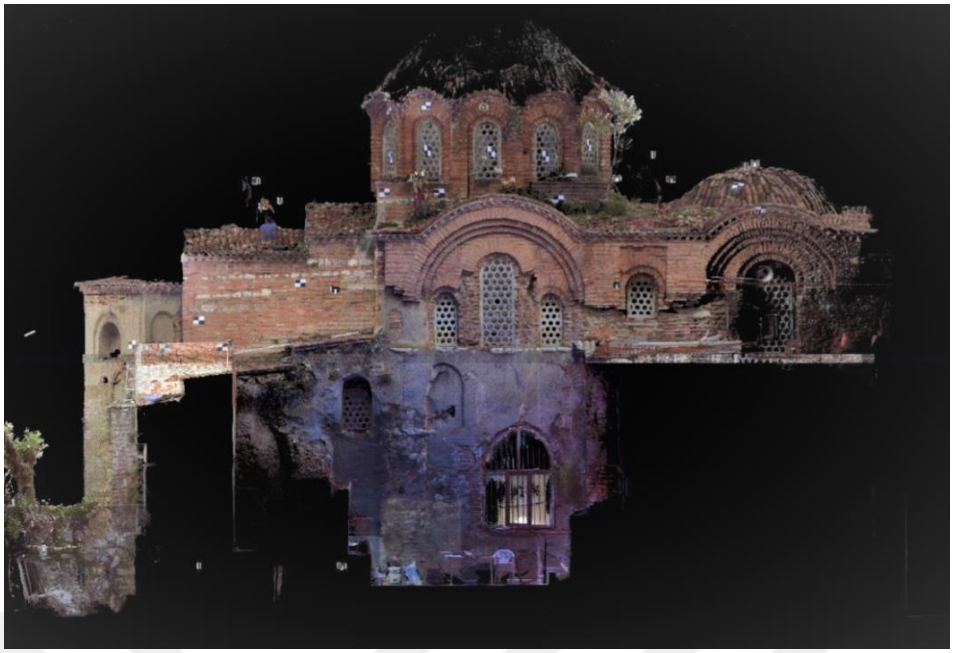

Fotoğraf 588 Eski İmâret Camii güneybatı cephesinin, üç boyutlu tarama yöntemiyle oluşturulmuş görüntüsü.[1305] (Mustafa Birer)

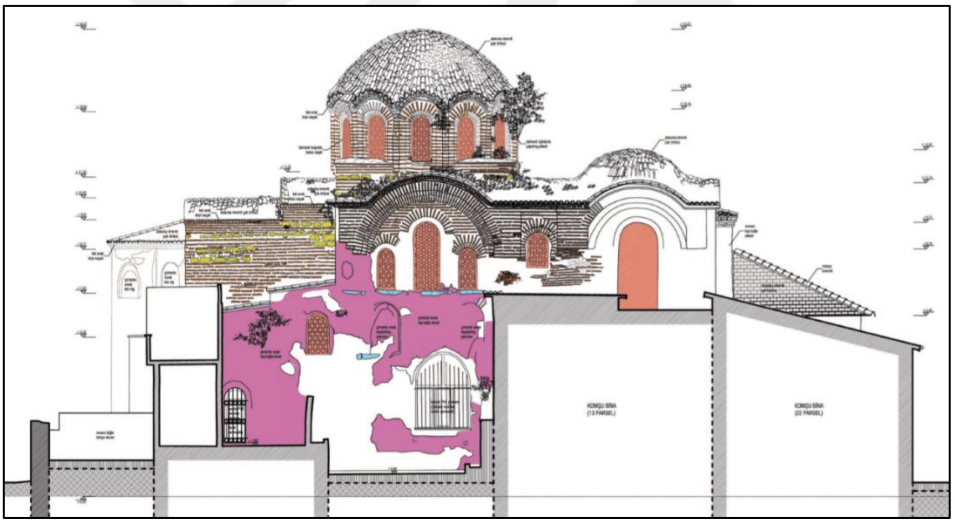

Çizim 124 Eski İmâret Camii güneybatı cephesinin çizimi.[1306] (Mustafa Birer)

[1305] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 69.
[1306] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 266-267.

Fotoğraf 589 Eski İmâret Camii kuzeydoğu cephesinin, üç boyutlu tarama yöntemiyle oluşturulmuş görüntüsü.[1307] (Mustafa Birer)

Çizim 125 Eski İmâret Camii'nin kuzeydoğu cephesinin çizimi.[1308] (Mustafa Birer)

Medhal Sofası

Eski kilise binasının camiye kalbedilmesinin ardından, her iki narteks de medhal sofası görevini üstlenmiştir.

Haricî medhal sofası olarak kullanılmaya başlanan dış narteks bölümünü meydana getiren üç birim; Osmanlı döneminde, beden duvarlarına bitişik şekilde

[1307] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 95.
[1308] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", 270-271.

yapılmış pâyeler ile taşınan sivri kemerler vasıtasıyla birbirinden ayrılmaktadır.[1309] (Çizim 127) Bunların arasına demir gergiler yerleştirilmiştir. Ayrıca mekânın duvarlarını çevreleyen silmelerin de sonradan ilave edilen mezkûr pâyelerin olduğu kısımlarda kesintiye uğradıkları görülmektedir. Söz konusu mekânın sağ birimi; alüminyum doğrama ile diğer kısımlardan ayrılmış ve imam odası olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 590 Eski İmâret Camii'nin haricî medhal sofası olarak kullanılan bölümünden, harem mekânına doğru bakış.[1310] (Mustafa Cambaz, 2009)

[1309] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 21.
[1310] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20796 (19.04.2018).

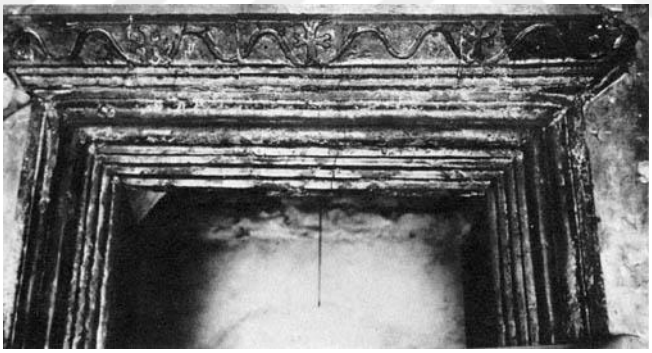
Fotoğraf 591 Eski İmâret Camii haricî medhal sofasının sağ tarafındaki imam odasını ayıran alüminyum bölücü. (Mustafa Birer, 2012)

Haricî ve dâhilî sofalar arasındaki bağlantıyı sağlayan üç girişin her biri taş söveleriyle beraber orijinal şekillerini korumaktadır ve ortadaki ile soldaki açık vaziyettedir. Yapının inşa edildiği dönemdeki ana giriş kapısı olan ortadaki açıklığın atkı taşı üzerinde yer alan başlıktaki haç ve üç yapraklı çiçek motifleri, XX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen eski fotoğraflarda belirgin durumda olsa da sonradan kazınmak suretiyle yok edilmiştir. Ayrıca daha evvel söz konusu açıklığın içerisine; çift kanatlı ve ikişer tablalı ahşap bir kapının yerleştirildiği de yine mâbedin eski fotoğraflarında müşahede edilebilmektedir. Günümüzde ise burada bir kapı mevcut değildir. Soldaki girişin başlığında bulunan haç motifi de kazınmıştır. Yakın bir zamanda, dikdörtgen formlu sövesinin üzerinde yer alan dairevî kemer gözü de PVC profilli cam ile kapatılmıştır. İmam odası içerisinde kalmış olan sağ taraftaki giriş açıklığına ise, alüminyum doğrama bir kapı yerleştirilmiş ve sövesinin sadece ön yüzü beyaza boyanmıştır. Bunun başlığında yer alan haç motifi, boyanmış olsa da diğerine göre daha belirgindir. Mezkûr sofanın kuzeydoğu yan duvarındaki kapatılmış giriş açıklığının taş söve parçaları; beyaza boyanmış durumda, içeriden hâlen görülebilmektedir.[1311]

[1311] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 21-28, 181-186.

Fotoğraf 592 Solda, haricî medhal sofasını dâhilî medhal sofasına bağlayan ortadaki giriş açıklığı. Sağda ise, XX. yüzyıl başlarında mezkûr açıklığı kapatan çift kanatlı ahşap kapı.[1312] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

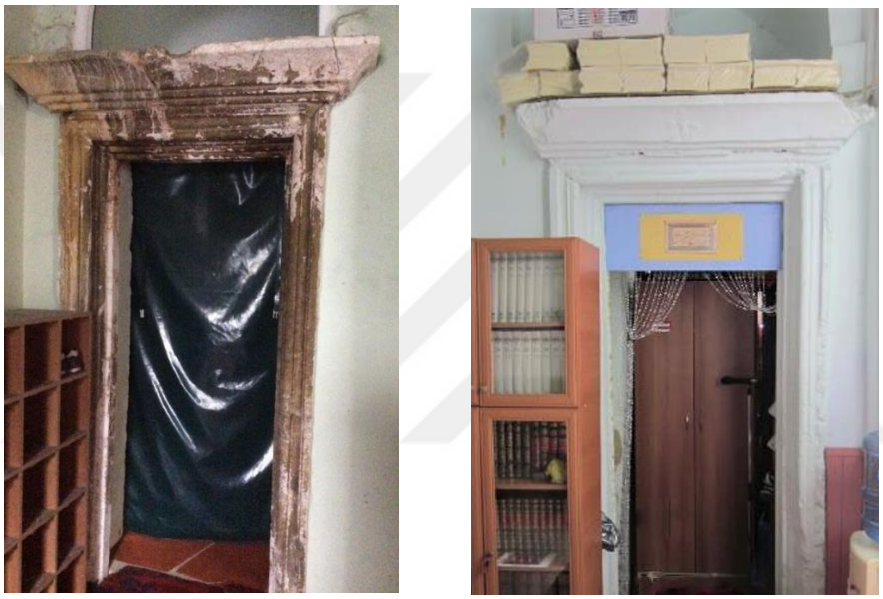

Fotoğraf 593 Esasen dış ve iç narteks olan bölümleri birbirine bağlayan ortadaki giriş açıklığının sövesinin üst kısmı. Atkı taşının üzerinde yer alan ikinci taşta, dairesel motifli çıkıntıların arasında, bugün yok edilmiş olan haç motifleri görülmekte.[1313]

[1312] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256182 (04.06.2018).
[1313] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/21.htm (26.04.2018).

Fotoğraf 594 Esasen dış ve iç narteks olan bölümleri birbirine bağlayan ortadaki giriş açıklığının atkı taşı üzerindeki profilli taşın günümüzdeki görünümü. Burada yer alan haç motifleri, kazınmak suretiyle yok edilmiştir. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 595 Solda; haricî medhal sofasını, dâhilî medhal sofasına bağlayan kuzeydoğu tarafındaki kapı. Üzerindeki profilli taşın ortasında yer alan haç motifi görülüyor. Sağda ise; imam odası içerisinde kalmış olan, güneybatı cihetindeki kapı. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 596 Medhal sofalarını birbirine bağlayan kuzeydoğu tarafındaki açıklığa yerleştirilmiş olan sövenin üst kısmı. (Mustafa Birer, 2012)

Fotoğraf 597 Medhal sofalarını birbirine bağlayan ve imam odası içerisinde kalmış olan, güneybatı cihetindeki açıklık ile buraya yerleştirilmiş olan sövenin üst kısmının, haricî sofa tarafından görünümü. (Mustafa Birer)

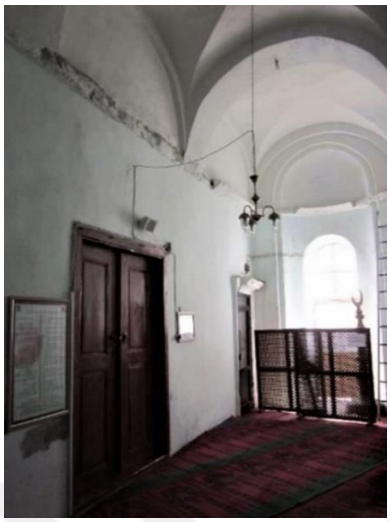
Fotoğraf 598 Solda; dâhilî sofanın güneybatı tarafına bakış. Sağda ise; medhal sofalarını birbirine bağlayan ve imam odasna açılmakta olan, mezkûr cihetteki giriş açıklığının söz konusu sofa tarafından görünümü. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 599 Haricî sofanın kuzeydoğu duvarında yer alan ve sonradan kapatılan giriş açıklığı. İçeride, sövesi hâlâ görülebilmektedir. (Mustafa Birer, 2012)

Üç birimden teşekkül eden dâhilî medhal sofasındaki en belirgin değişiklik, bu mekândan hareme geçişi sağlayan girişlerde olmuştur. Öyle ki, haricî sofadaki kapılarla aynı aksta bulunan üç giriş açıklığından sadece ortadaki mezkûr amaç doğrultusunda kullanılmaktadır. Bunlardan soldaki örülmek suretiyle tamamen kapatılmıştır. Dikdörtgen formlu bu açıklığın basit taş söveleri sıvanmış olarak hâlen mevcuttur. Aynı husûsiyetlere hâiz olan sağdaki açıklık ise alüminyum doğrama bir kapı ile kapatılmıştır ve buradan ulaşılan, batı köşe hücresinin içerisine yerleştirilmiş metal bir merdiven vasıtasıyla tabaka mahfili ile eski galeri katına çıkılmaktadır. Harem ile bağlantıyı sağlayan ortadaki sövesiz dikdörtgen şeklindeki giriş açıklığına, çift

kanatlı ve tablalı ahşap bir kapı yerleştirilmiştir. Ayrıca bu açıklık, harem tarafından bakıldığında dairevî kemerli bir görünüm almaktadır.

Fotoğraf 600 Solda, dâhilî medhal sofasından hareme geçişi sağlayan ana kapı. Sağda ise; güneybatı tarafında yer alan ve artık buranın üzerindeki eski galeri katına çıkışı sağlayan merdivenlerin yerleştirilmiş olduğu batı köşe hücresine açılan kapı. (Mustafa Birer, 2012)

Fotoğraf 601 Solda, dâhilî medhal sofasının kuzeydoğusuna bakış. Sağda ise; esasında buradan, mâbedin kuzey köşe hücresine açılan, ancak sonradan örülmek suretiyle kapatılan kuzeydoğu tarafındaki giriş açıklığı.[1314] (Mustafa Birer, 2012)

1314 https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Eski+imaret&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1&searchToken=30nwqghh6mv15g9acwe93mkey#%2Fmedia%2FFile%3AEski_Imaret_Camii_R_6146.jpg (15.03.2019).

Fotoğraf 602 Hareme girişi sağlayan kapının dıştan ve içten görünümü. (Mustafa Birer)

Dâhilî sofanın kuzeydoğu duvarında yer alan giriş açıklığı, haricî sofadaki gibi örülmek suretiyle kapatılmış olup, sıvanmış durumdaki dikdörtgen formlu sövesi içeriden görülebilmektedir. Güneybatı tarafındaki giriş ise, günümüzde dairevî kemerli bir açıklık şeklindedir ve buraya demir bir kapı yerleştirilmiştir.

Mâbedin altında yer alan mahzen bölümüne; dâhilî sofanın güneybatısında, zemine açılmış olan bir delik vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Demir bir kapakla kapatılmış olan bu giriş, Birer'in belirttiğine göre sonradan açılmıştır ve esasında alt yapıyla bağlantının nasıl sağlandığı hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.[1315]

[1315] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 143.

Fotoğraf 603 Solda, dâhilî medhal sofasının kuzeydoğusunun 1915 senesindeki hali.[1316] (Arthur Kingsley Porter) Sağda ise; aynı yerin 2015 senesindeki düzeni.

Fotoğraf 604 Solda, dâhilî medhal sofasının güneybatı tarafına bakış.[1317] (Viyana Üniversitesi Arşivi) Sağda ise, mezkûr cihetteki giriş kapısının dışarıdan görünümü. (Mustafa Birer)

[1316] https://archnet.org/media_contents/7950 (03.04.2018).

[1317] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_250169&repid=1 (19.12.2018).

Fotoğraf 605 Dâhilî medhal sofasından, alt yapıya girişi sağlayan açıklığı örten demir kapak. (Mustafa Birer)

Bütünüyle sıvalı ve beyaza boyanmış halde olan her iki mekânın duvarlarını çevreleyen ve birçoğu kırılmış durumda bulunan silmeler de beyaz boyayla kaplandığından, üzerlerindeki motiflerin detayları neredeyse kaybolmuştur.[1318]

Eyice'den öğrendiğimize göre, 1954 senesinde Kur'an Kursu olarak kullanılan caminin medhal sofaları da aş ocağı ve yemekhane haline getirilmiş; bu durum ancak 1970'lerdeki onarım çalışmalarında giderilebilmiştir.[1319]

Minare

Caminin giriş cephesinin sağ tarafında yer alan ve günümüze sadece kaide kısmı ulaşabilen minaresinin mimarî özellikleri ancak eski fotoğraflardan müşahede edilebilmektedir. Birer, bunlardan hareketle mezkûr minarenin; XV. yüzyıl özellikleri göstermediğini belirtmekte ve mâbedin ilk minaresinin, zaman içerisinde bölgede meydana gelen depremler sonucu yıkılmış olabileceğini bir ihtimal olarak zikretmektedir.[1320]

[1318] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 139.
[1319] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1320] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 126.

Fotoğraf 606 Eski İmâret Camii minaresinin XX. yüzyılın başındaki görünümü.[1321] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Mâbedin haricî medhal sofası olarak kullanılan bölümünün güneybatı yan beden duvarına yerleştirilmiş olan kare kaideli minare, bir cephesi ile yapıya bitişik durumdadır. Kürsü kısmı, binanın özgün duvar örgüsüne benzer şekilde almaşık örgü sistemine göre yapılmış olup, üç sıra tuğla ve bir sıra taş sıralarından müteşekkildir. Eski fotoğraflardan tespit edildiği üzere; tek şerefeli olan minarenin pabuç kısmında da örgü, bir sıra taş ve iki-üç sıra tuğla düzenine göre yapılmıştır. Çok uzun olmayan silindirik gövde bölümünden, tezyinatsız ve sağır korkuluğun çevrelediği şerefeye geçişte, pabuçtan gövdeye geçişte de olduğu gibi bir bileziğin kullanıldığı görülmektedir. Devamında yükselen petek kısmının üzerinde de bir alemle nihâyete eren mahrûtî külah yer almaktadır. Minareye çıkış ise, kuzeybatı cephesinde bulunan yaklaşık 1.55 m. yüksekliğindeki düz atkılı giriş açıklığından[1322] ulaşılan taş merdivenler vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Minarenin üst kısımlarının ne zaman yıkıldığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Eyice, 1935'lerde yarı yıkık vaziyette olduğunu belirtmiştir.[1323] Ayverdi'nin 1973 senesinde yayınlanan kitabında da minarenin yıkık olduğundan bahsedilmektedir.[1324] Birer, mâbedin eski fotoğraflarından hareketle, 1935-1940 seneleri arasında yıkılmaya başladığı ve zaman içerisinde yavaş yavaş yok olduğu sonucuna ulaşmıştır. Zîra 1905 ve 1915 tarihli iki fotoğrafta, minarenin bütünüyle mevcut olduğu görülmektedir. Mezkûr araştırmacının Encümen Arşivi'nden edindiği

[1321] https://archnet.org/media_contents/7945 (03.04.2018).
[1322] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 103.
[1323] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1324] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 348.

1935 ve 1940 senesine ait fotoğraflardan ilkinde, petek ve külah kısmında bozulmalar olduğu anlaşılmakta; diğerinde ise, söz konusu bölümlerin de yok olduğu, ayrıca şerefe korkuluklarının zarar gördüğü müşahede edilmektedir. Arkeolog Murat Sav'ın arşivinden aldığı 1964 tarihli fotoğraflarda, artık gövdesinin de tamamen ortadan kalktığı tespit edilmektedir. Bu yıkılma süreci; herhangi bir müdahalede bulunulmadığından dolayı, en son sadece kürsü kısmı kalana kadar devam etmiştir.[1325] Ayrıca 1937 ve 1964 tarihli fotoğraflarda görüldüğü üzere; minare kaidesi, mezkûr dönemde kot fakından dolayı, kapısının atkı taşına kadar bahçeye gömülmüş vaziyette bırakılmıştır. Hatta bu sırada haricî sofanın ön cephesindeki, o dönem kapatılmış olan pencere de neredeyse yarı yüksekliğine kadar aynı duruma maruz kalmıştır.

Fotoğraf 607 Soldaki 1935 tarihli fotoğrafta minare bütünüyle mevcutken; 1940 senesine tarihlenen diğer fotğrafta, petek ve külah kısımılarının yıkılmış olduğu görülüyor.[1326] (Encümen Arşivi)

[1325] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 105-107.
[1326] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 106.

Fotoğraf 608 Eski İmâret Camii'nin pencerelerinin çerçevelerine ve minaresinin durumuna bakıldığında, 1940'lı yıllara ait olduğu anlaşılan eski bir fotoğrafı.[1327]

Fotoğraf 609 Eski İmâret Camii'nin 1937 senesinde kuzeybatı cephesi ve o dönem, kaidesi toprağa gömülü vaziyette olan minaresi.[1328] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

1327 https://www.archives.saltresearch.org/view/action/singleViewer.do?dvs=1543410145996~700&locale=tr_TR&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&search_terms=eski%20imaret&adjacency=N&application=DIGITOOL-3&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true&COPYRIGHTS_DISPLAY_FILE=copyrights2 (11.01.2019).

1328 http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/127 (16.01.2018).

Fotoğraf 610 Eski İmâret Camii minaresinin 1964 senesindeki vaziyeti.[1329] (Murat Sav Arşivi)

Fotoğraf 611 Eski İmâret Camii minaresinin kalıntısının, 03.08.1990 tarihinde gerçekleştirilen izinsiz tamirât esnasındaki durumu.[1330] (KVKBKM Arşivi)

Hâlen devam eden restorasyon öncesine kadar, sadece giriş açıklığındaki atkı taşı ile merdiveninden birkaç basamağı kalmış olan harabe halindeki kaide parçasının girişi, içerisine doldurulmuş moloz yığınlarıyla kapatılmış vaziyetteydi.

[1329] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 106.
[1330] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 177.

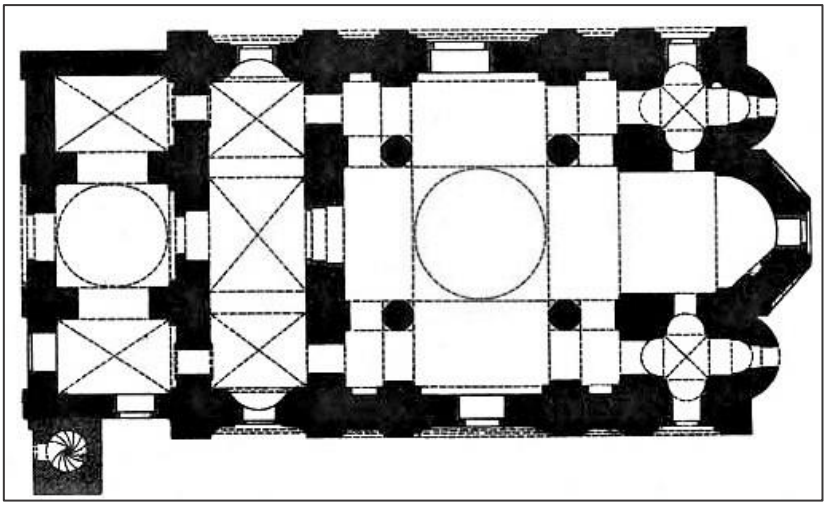

Fotoğraf 612 Eski İmâret Camii minaresinin son restorasyondan önceki durumu. (Mustafa Birer)

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

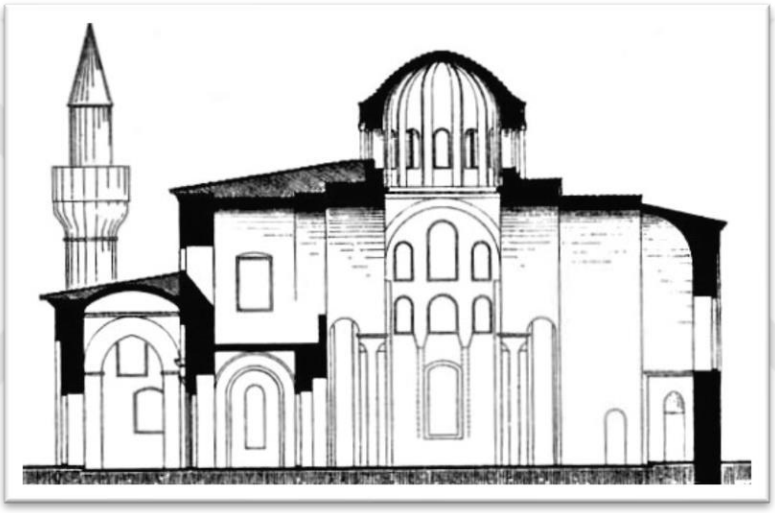
İç Düzenleme

Tahvil işlemi sonrasında yapıda tatbik edilen en önemli değişikliklerden birisi strüktürel gereksinimden kaynaklanmıştır. Mâbedin ortasındaki kubbeyi taşımakta olan dört mermer sütunun, muhtemelen bir yangın ya da deprem neticesinde zarar görmesinin ardından, bunlara müdahale etme gerekliliği hâsıl olmuş ve bu taşıyıcı elemanların ya yerlerine örme pâyeler yapılmış yahut da bunlar taştan bir kılıf içerisine alınmışlardır.[1331] Ousterhout; yapının J. Ebersolt ve A. Thiers tarafından çizilmiş olan planında değişiklikler yapmak suretiyle, ilk dönemki muhtemel planını hazırlamış ve söz konusu sütunları da dairesel kesitli olarak göstermiştir. (Çizim 112) Birer'in aktardığına göre Mango, Millingen, Freely ve Çakmak da aynı şekilde bunların Türk döneminde değiştirildiği görüşündedir.[1332]

[1331] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1332] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 48.

Çizim 126 Eski İmâret Camii planı. (C. Gurlitt, 1905)

Çizim 127 Eski İmâret Camii makta‘-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

Sekiz köşeli bu örme pâyeler, köşeleri yaprak biçiminde kesilmiş olan başlıkların, kabaca yapılmış taklitlerine sahiptir. Eyice bu durumun, mevcut şekillerini Türk devrinde aldıklarının en bâriz delili olduğunu belirtmektedir.[1333] Ayrıca söz konusu ayakların, kare kesitli taş kaidelere sahip oldukları da mâbedin eski bir fotoğrafında görülmektedir. (Fotoğraf 616) Günümüzde ise bunlar, harem döşemesi altında kalmıştır.

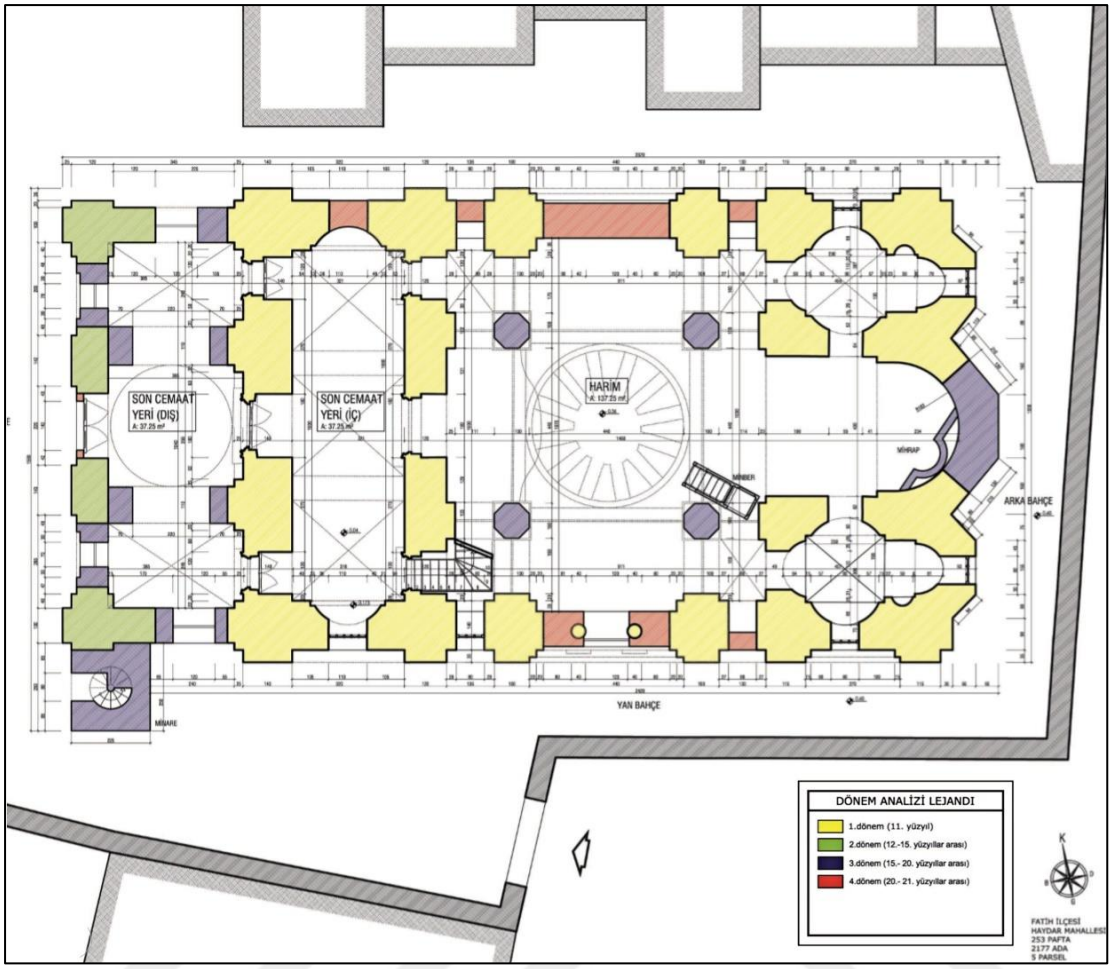
Yapının cami hüviyetini kazanmasının ardından, iç düzeninde de birtakım değişiklikler yapılması gerekliliği hâsıl olmuştur. Öncelikle apsis çıkıntısının her iki yan cephesindeki pencereler kapatılıp, ortasındaki de küçültülerek bu bölümün sağ tarafına; kıble mihverine dik uzanan ve ortasında mihrap nişi bulunan yeni bir beton

[1333] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 24.

duvar ilave edilmiştir. Daha evvel, güneydoğu haç kolu hizasından itibaren başlayıp apsise kadar devam eden alan, yerden bir basamak yükseltilmek suretiyle mihrap sofası vasfını üstlenmişken, yakın zamanda tüm zemin düzeltilmiş ve sadece mihrabın önünde, yaklaşık 1 m.lik kısım çok az bir kademe yükseltilerek oturmalık haline getirilmiştir.

Diğer ilaveler ise; minber, vaaz kürsüsü ve haremin kuzeybatısında, giriş kapısının her iki yanına yapılmış olan ahşap korkuluklarla çevrili küçük maksureler ile bunların üzerinde yer alan ahşap asma kat biçimindeki tabaka mahfilidir. Mâbedin eski fotoğraflarında müşahede edilen daha evvelki minberi, güney cihetindeki pâyenin önüne, kıble doğrultusunda konulmuştur. (Fotoğraf 632) Yakın zamanda yapılmış olan günümüzdeki minber ise; muhtemelen kısa olmasının da etkisiyle, yine aynı taraftaki köşe hücresine geçişi sağlayan mihrap sofası tarafındaki kemer açıklığının altına yerleştirilmiştir. Buranın dikey simetriğindeki açıklıkta bulunan bugünkü basit vaaz kürsüsü ile bundan önceki kürsünün, biçimsel olarak çok farklı olsalar da aynı yere konumlandırıldıkları, yine bahsi geçen fotoğraflarda görülmektedir.

Kuzeybatı cihetindeki pâyelerin arasına konumlandırılmış olan tabaka mahfili, altındaki maksurelerin köşelerinden uzanan birer direğe ve yapının beden duvarı ile mezkûr ayaklara dayanmaktadır. Dâhilî medhal sofasından hareme geçişi sağlayan güneybatı cihetindeki açıklıktan ulaşılan, batı köşe hücresinin içerisine; asma kat ile beraber bir nevi tabaka mahfili görevini üstlenen galeri mekânına çıkışı sağlayan “L” şeklindeki merdiven yerleştirilmiştir. Merdivenin, söz konusu hücreye isabet eden alt kısmının etrafı, ahşap kapaklarla kapatılmak suretiyle harem bölümünden ayrılmış olup depo amaçlı kullanılmaktadır.

Çizim 128 Eski İmâret Camii planı.[1334] (Mustafa Birer)

[1334] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 296-297.

Fotoğraf 613 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatısında yer alan tabaka mahfilindeni, mihrap tarafına bakış. (2015)

Fotoğraf 614 Eski İmâret Camii'nin, solda kuzeydoğu; sağda ise güneybatı beden duvarlarının orta bölümü.

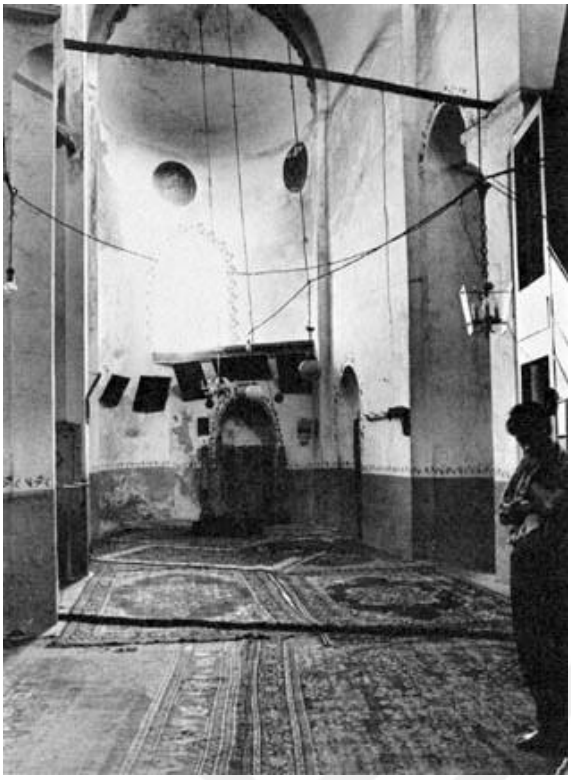

Fotoğraf 615 Eski İmâret Camii hareminin kuzeybatısına bakış.[1335] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 616 Eski İmâret Camii mihrabının 1937 senesindeki düzeni.[1336] (Nicholas V. Artamonoff)

[1335] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20800 (19.04.2018).
[1336] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/128 (16.01.2018).

Fotoğraf 617 Solda; 1915 senesin öncesinde Eski İmâret Camii hareminin güneydoğusunun görünümü.[1337] Sağda ise; mezkûr yıllarda haremin kuzeybatısına bakış.[1338]

Fotoğraf 618 Eski İmâret Camii hareminin, görülen kalemişlerine bakılarak 1915 öncesine ait olduğu tespit edilebilen eski bir fotoğrafı.[1339] (mekte.)

[1337] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/16.htm (26.04.2018). Fotoğrafın 1915 senesi öncesine ait olduğu, kalemişlerine bakılarak tespit edilmiştir.
[1338] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/12.htm (26.04.2018).
[1339] http://www.artandarchitecture.org.uk/images/conway/a9e8e10f.html (26.01.2019).

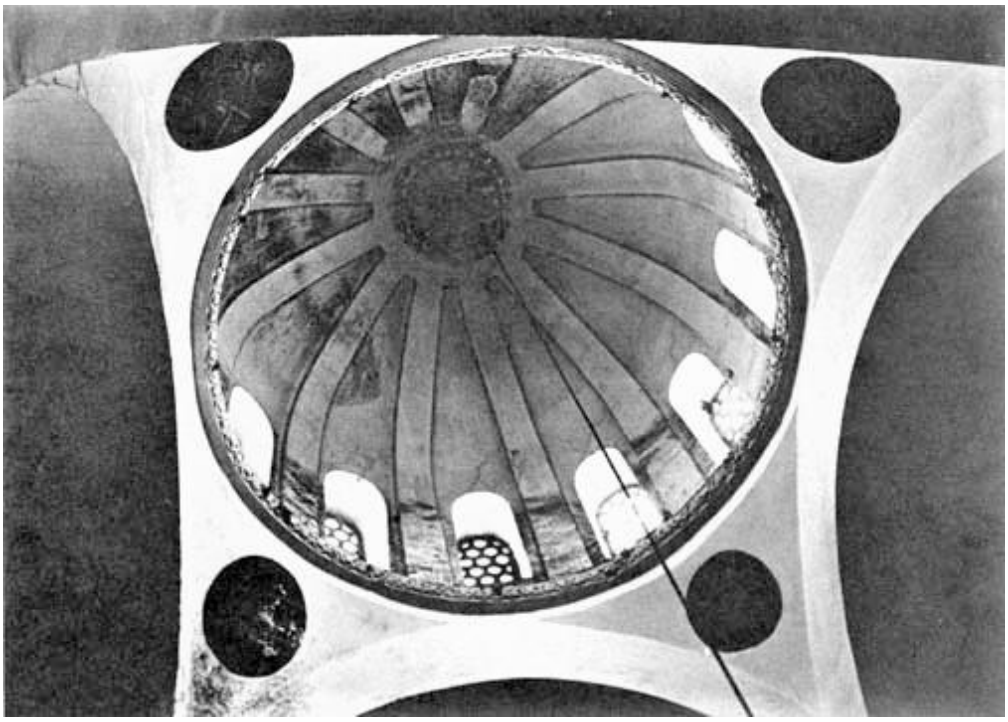
Fotoğraf 619 Eski İmâret Camii hareminde; tabaka mahfilinin altında yer alan küçük maksurelerden soldakinin, 1915 senesinde, kuzey köşe hücresine kadar uzandığı görülmektedir. Günümüzdeki ise mahfilin bu cihetteki pâyesi hizasında sonlanmaktadır.[1340] (Arthur Kingsley Porter)

Son restorasyon öncesine kadar tamamı beyaza boyalı olan ve hiçbir tezyinî unsur bulunmayan haremde, yalnızca arslangöğüslerinin yüzeylerine siyah renkle yazılmış dört halife isimleri kalmıştır. 1913 sonrasına tarihlendirebileceğimiz fotoğraflarda; eskiden iç mekânda çeşitli kalemkârî bezemelere yer verildiği, kemerlerin de bir dönem -mihrabın arkasındaki pencerenin sivri kemeri de dâhil- münavebeli örgü görünümünde boyandığı müşahede edilmektedir. Ayrıca dört halife isimleri yine aynı yere fakat siyah madalyon içerisine beyaz renkle yazılmış şekilde düzenlenmişti. Mihrap duvarının üst kısmında ise diğerleriyle aynı formda olan İsm-i Celâl ve İsm-i Nebî ile kuzeybatı yönündeki ayakların üzerinde de Hz. Hasan ve Hz. Hüzeyin'in isimleri bulunmaktaydı. 1913 senesine ait bir fotoğrafta görülen kalem işlerinde ise; bitkisel süslemenin ağırlıkta olduğu, daha farklı bir tezyinatın tercih edildiği tespit edilmiş ve buradan hareketle tarihi belli olmayan birçok fotoğrafın da zaman dilimi ortaya konabilmiştir. (Fotoğraf 622)

[1340] https://archnet.org/media_contents/7955 (03.04.2018).

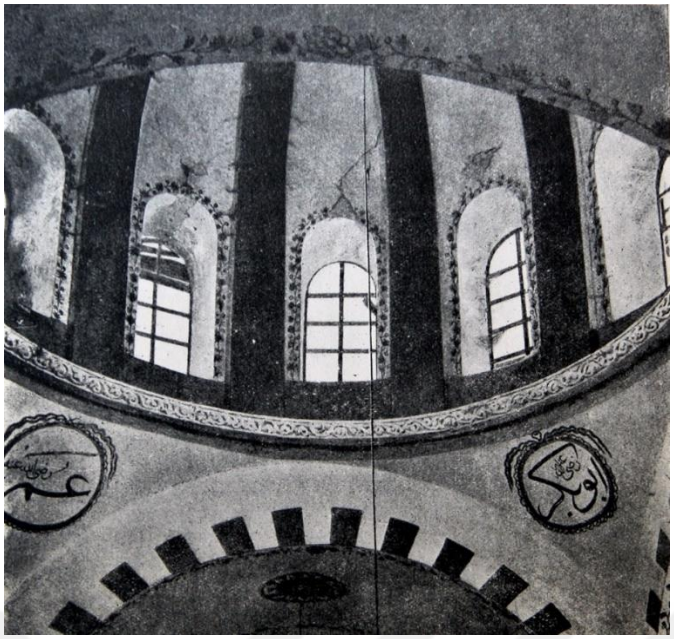

Fotoğraf 620 Eski İmâret Camii kubbesinin içten görünümü.

Fotoğraf 621 Eski İmâret Camii kubbesinin daha evvelki görünümü.[1341]

[1341] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/17.htm (26.04.2018).

Fotoğraf 622 Eski İmâret Camii kubbe pencerelerinin ve arslangöğüslerinin, XX. yüzyılın başındaki tertîbi.[1342] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 623 Eski İmâret Camii güneydoğu aksamının üst örtüsü.[1343] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1342] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/saviour_pantepoptes_eski_imaret_camii/89.JPG (13.02.2019).
[1343] https://archnet.org/media_contents/7953 (03.04.2018).

Fotoğraf 624 Eski İmâret Camii hareminden, kuzeybatı tarafındaki eski galeri katına doğru bakış.[1344] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Harem duvarları ve pâyelerin etrafı, yaklaşık 1 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmıştır. Kemerlerin üzengi hizalarında, ana taşıyıcı elemanlar ile beden duvarlarını birbirine bağlayan demir gergiler bulunmaktadır. Ahşap zemin döşemesi üzerine halı kaplanmış olan caminin içerisi 1954 senesinde, Kur'an Kursu olarak kullanıldığı sıralarda âdeta bir yatakhane haline getirilmiş; yaklaşık yirmi yıl kadar sonra gerçekleştirilen tamiratta bu durum düzeltilmiştir.[1345]

Mihrap

Yapının camiye tahvil edilmesinin ardından; apsis çıkıntısının sağ tarafına, kıble eksenine dik olacak şekilde çapraz yerleştirilen yeni bir beton duvar eklenmiş ve bunun içerisine de sivri kemerli bir mihrap nişi yapılmıştır. Dolayısıyla da esasında apsisin her iki yanında bulunan pencereler, örülmek suretiyle tamamen kapatılmış; ortadaki ise yaklaşık olarak söz konusu duvarın yüksekliği hizasına kadar alttan kısaltılmıştır ki ayrıca bunun üst kısmının da orijinal olmadığı bilinmektedir.

Mâbedin 1937 senesine tarihlenen eski bir fotoğrafında, mihrap duvarının o dönemlerde sıvalı olduğu ve nişinin her iki yanındaki yüzeyler ile kavsarasında, kalemkârî bezemelere yer verildiği görülmektedir. Ayrıca beş cepheli mihrap

[1344] https://archnet.org/media_contents/7956)1915 (03.04.2018).
[1345] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.

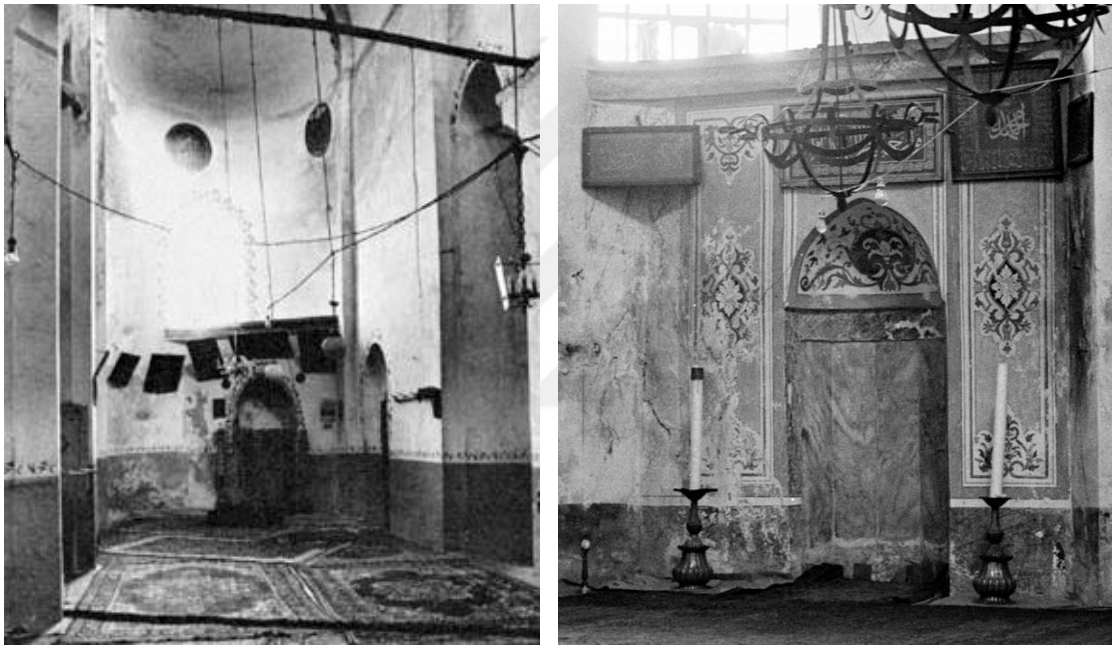
hücresinin üzerinde de Bakara Sûresi'nin 149. âyetinden bir bölümün yazılı dikdörtgen şeklindeki levha yer almaktadır ki bunun metni ve anlamı şöyledir:

Metni: "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"

Okunuşu: "Fe velli vecheke şatra'l-mescidi'l-harâm"

Anlamı: "(Namazda) Mescid-i Harâm'a doğru dön."

1915 öncesine tarihlendirebileceğimiz başka bir fotoğrafta ise; mihrap duvarının, mâbedin o dönemki tezyinatıyla uyumlu, oldukça sade bir süslemeye hâiz olduğu tespit edilmiştir.

Fotoğraf 625 Solda, Eski İmâret Camii mihrabının 1915 öncesindeki görünümü.[1346] Sağda ise, mihrabın 1937 senesindeki düzeni.[1347] (Nicholas V. Artamonoff)

Caminin hiçbir sanat değeri taşımayan günümüzdeki mihrabı ise; tahvil işlemi sonrasında örülmüş olan mihrap duvarının, nişi de dâhil tamamen ahşap malzeme ile kaplanması suretiyle oluşturulmuştur.[1348] Mihrap nişi üzerinde bulunan hat levhası, ahşap silmelerle çerçeve içerisine alınmış şekilde aynen tekrarlanmıştır.

[1346] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/16.htm (26.04.2018).
[1347] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/128 (16.01.2018).
[1348] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 58, 143.

Fotoğraf 626 Eski İmâret Camii mihrabının, son restorasyondan önceki durumu.

Fotoğraf 627 Eski İmâret Camii mihrabının arkasındaki duvarın üstten görünüşü. (Mustafa Birer)

Minber

Eski İmâret Camii'nin ilk minberi, Şeyhülislâm İshâk Efendizâde Ahmed Efendi (ö. 1152/1739) tarafından yaptırılmıştır. Hadîka'da bahsedilen bu minber ile ilgili başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.[1349]

Günümüzde mevcut olan basit ve tezyinatsız ahşap minber ise yakın bir zamana aittir. 2.10x0.75 m. ölçüsündeki minberin,[1350] süpürgeliği bulunmamakta; sade aynalıklarını, tek parçadan müteşekkil sağır korkuluklar kuşatmaktadır. İmam geçidi, karşılıklı iki kapı ile kapatılmıştır ve buranın üzerinde yer alan minber köşkü, tepesinde alem bulunan kasnaksız ehrâmî bir külah ile nihâyete ermektedir. Dikdörtgen formlu kapısının giriş açıklığı da perde ile örtülmüştür.

Fotoğraf 628 Eski İmâret Camii'nin son restorasyondan önce mevcut olan minberi.

Mâbedin; tarihi bilinmeyen, ancak en azından 2009 yılından öncesine ait olduğu tespit edilebilen fotoğraflarında görülen minberinin de aynı şekilde, herhangi bir sanat değeri taşımadığı anlaşılmaktadır. Burada dikkati çeken ve bahsedilmesi gereken husus, köşk bölümünün hemen üzerine konulmuş olan bakır alemdir. 2012

[1349] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 73; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I, s. 179.
[1350] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 62.

senesinde yapıyı inceleyen Birer, bahsi geçen alemi serbest vaziyette, dâhilî sofanın sağ tarafında görmüş ve 2.40 m. yüksekliğinde olması hasebiyle de bu camiyle bir ilgisinin bulunamayacağını ifade etmiştir.[1351] Ancak zikredildiği üzere bunun; ilginç bir şekilde, evvelki minberin üzerine oturtulmak amacıyla buraya getirilmiş olduğu, eski fotoğraflardan tespit edilmiştir. Bu parça, 2015 senesinde ise haremin kuzeydoğusunda görülmüştür.

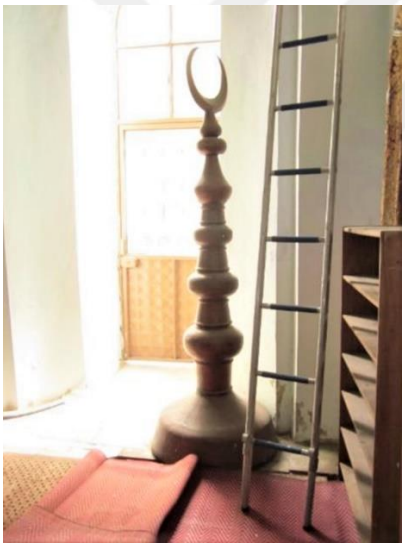
Fotoğraf 629 Eski İmâret Camii'nin evvelki minberi.[1352] (Viyana Üniversitesi Arşivi)

[1351] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 187.

[1352] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_251005&repid=1 (19.12.2018).

Fotoğraf 630 Solda, Eski İmâret Camii'nin evvelki minberinin detayları.[1353] (Viyana Üniversitesi Arşivi)

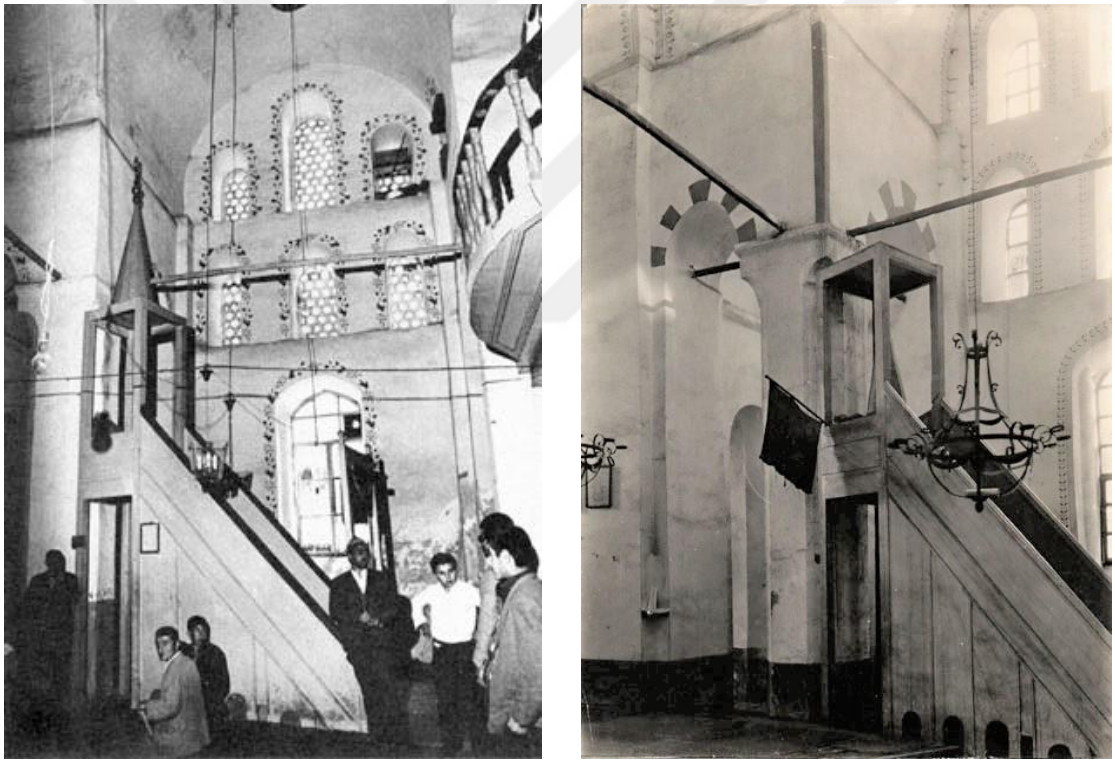

Fotoğraf 631 Eski İmâret Camii'nin evvelki mihrabının üzerinde bulunan alem. 2012'de dâhilî medhal sofasının güneybatısındayken; (Mustafa Birer) 2015 senesinde ise, harem içerisinde görülmüştür.

İmâret-i Atîk Camii'nin 1915 öncesine tarihlendirebileceğimiz kalemkârî bezemelerinin yer aldığı eski bir fotoğrafında, o dönemki minberi müşahede edilmektedir. 1913 sonrasına ait olan başka bir fotoğrafında ise; yine aynı minberin

[1353] Soldaki fotoğraf için bkz. http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_250808&repid=1 (19.12.2018); sağdaki fotoğraf için bkz. http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_249689&repid=1 (19.12.2018).

mevcut olduğu, fakat külahının ve dolayısıyla da bunun üzerindeki alemin ortadan kalktığı görülmektedir.

Günümüzdekine göre yüksek olduğu ve bu sebeple de konumunun değiştiği gözlenen söz konusu minberin üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. İkinci fotoğrafta, köşk kısmının yan tarafındaki açıklıktan aşağıya doğru sarkan bir bayrak müşahede edilmektedir ki Eyice'nin, minberde asılı durduğunu zikrettiği çifte sancaktan biri bu olmalıdır. Ayrıca müverrih, kiliseden tahvil edilen camilerde, fetih işareti olarak bulundurulması bir gelenek haline gelen sancağın yanında; burada olduğu gibi bir de kılıcın bulundurulduğunu ve imamın da hutbeye bu kılıçla çıktığını belirtmiş, ancak 1995 senesindeki makalesinde tüm bunların artık ortadan kalktığının altını çizmiştir.[1354] İlk fotoğrafta ise sancak görülmemektedir.

Fotoğraf 632 Eski İmâret Camii'nin XX. yüzyıl başlarındaki minberi. Solda, 1915 öncesi;[1355] sağda ise, 1913 sonrasındaki durumu görülmekte.[1356] (Arthur Kingsley Porter)

Vaaz Kürsüsü ve Tabaka Mahfili

Caminin XX. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen eski fotoğraflarında küçük bir bölümü müşahede edilebilen vaaz kürsüsünün, dairevî formda güzel bir kürsü

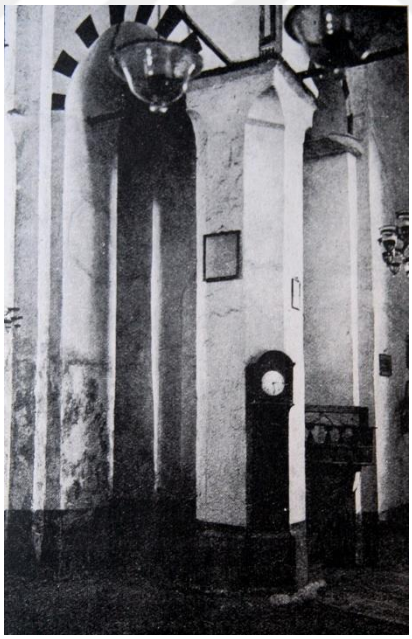
[1354] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1355] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/09/14.htm (26.04.2018).
[1356] https://archnet.org/media_contents/7954 (05.04.2018).

olduğu anlaşılmaktadır. 2015 senesinde müşahede ettiğimiz vaaz kürsüsü ise, yakın bir zamanda yapılmıştır. Zîra Birer'in 2012 senesinde çekmiş olduğu fotoğraflarda, bunun henüz mevcut olmadığı görülmektedir. Hiçbir sanat değeri taşımayan basit nitelikteki bu kürsü, dikdörtgen formunda ve seyyar merdivenlidir.

Fotoğraf 633 Solda; Eski İmâret Camii'nin 1937 senesinde de mevcut olan evvelki vaaz kürüsüsü.[1357] (Nicholas V. Artamonoff) Sağda, son restorasyon öncesinde görülen basit kürsü.

Fotoğraf 634 Eski İmâret Camii eski vaaz kürsüsünün konumu.[1358] (J. Ebersolt ve A. Thiers)

[1357] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/128 (16.01.2018).
[1358] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/saviour_pantepoptes_eski_imaret_camii/85.JPG (13.02.2019).

Haremin kuzeybatısında bulunan asma kat şeklindeki ahşap tabaka mahfili; bu cihetteki iki pâyenin arasına, orta kısmı muhaddeb çıkmalı bir balkon biçiminde yapılmıştır. İki ahşap direk ile mezkûr cihetteki beden duvarı ve pâyeler tarafından taşınan mahfilin yerden yüksekliği 3.14 m.dir. Söz konusu bölüme, dâhilî medhal sofasının sağındaki girişe yerleştirilmiş olan merdiven vasıtasıyla çıkılmaktadır. Aynı zamanda asma katı da galeriye bağlamakta olan bu merdiven; yapının orijinal halinde üst kata ulaşımı sağladığı düşünülen dış merdivenlerin yok olması neticesinde gerekli görülmüştür.[1359] XX. yüzyıl başlarına ait eski fotoğraflarda tamamen ahşap olduğu ve öne doğru çıkma yapan bir balkon ile nihâyete erdiği görülmektedir. Günümüzde ise bunun yerinde; sonunda çıkma bulunmayan ve üzeri halı ile kaplanmış, demir bir merdiven yer almaktadır.

Kilisenin kadınlar bölümü olarak kullanılan galeri katının (gynekaion); yapının kazandığı yeni hüviyetin ardından ne amaçla kullanıldığı hakkında kesin bir yargıya varmak burası için mümkün görünmemektedir. Zîra, aynı geçmişe sahip camiler göz önünde bulundurulduğunda; genellikle aynı şekilde hanımlar bölümü işlevini üstlendiği bilinen söz konusu mahallin, bu mâbedde bahsi geçen amaç doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Eski galeri mekânın harem ile irtibatını sağlayan üç kemer gözünden müteşekkil açıklıkların; harem duvarlarını süsleyen kalem işlerine dayanarak 1915 öncesine ait olduğunu tespit ettiğimiz fotoğraflarda, ahşap levhalarla kapatılmış vaziyette olduğu ve buraya ulaşımı sağlayan merdivenin nihâyetine isâbet eden kuzeydoğu cihetindekinin de kapı olarak kullanıldığı müşahede edilmektedir. (Fotoğraf 618) 1915 ve 1937 tarihli fotoğraflarda (Fotoğraf 564, Fotoğraf 637) ise, orijinal hallerinde olduğu gibi her birinin açık bırakıldığı görülmektedir. 2009 senesine ait fotoğraflarda (Fotoğraf 615), giriş olarak kullanılan açıklığın haricindekilerin önüne, kemerlerinin üzengi taşı hizasına kadar yükselen ahşap kafesler konulduğu; 2012 senesinde çekilmiş bir diğer fotoğrafta da bunlara ilâveten, kemer gözleri dâhil olmak üzere açıklıkların tamamına, PVC kapı ve pencereler yerleştirildiği tespit edilmektedir.

Burada bulunan dikdörtgen kesitli iki sütunun başlıklarının dar yüzeylerinde yer alan ve 1915 tarihinde de görünür durumda olan haç motiflerinin üzeri, bilâhare sıvanmak suretiyle yok edilmiştir. Galerideki her iki inziva odasının hareme açılan

[1359] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. xxiii.

pencereleri, eskiden ahşap çerçeveli iken; günümüzde PVC pencereler ile değiştirilmiş vaziyettedir. XX. yüzyıl başlarında, içerisine koltuk gibi birtakım eşyalar konulmuş; ayrıca güneybatı beden duvarındaki dairevî kemerli açıklık da o dönem, kemer gözü kapatılmak suretiyle düz atkılı bir pencere haline getirilmiştir.

Zemini halı kaplı olan galeri mekânının bütün duvarları beyaz boyalı ve ayrıca yerden belli bir yüksekliğe kadar OSB levha ile kaplıdır. Silmelerin birçoğu ise, mâbedin diğer bölümlerinde de olduğu gibi kırılmış vaziyettedir.

Fotoğraf 635 Eski İmâret Camii tabaka mahfili ve bunun üst kısmında, eski galeri bölümünün girişi.(Mustafa Birer)

Fotoğraf 636 Eski İmâret Camii'nde bulunan eski galeri katının, ibâdet mekânına bakan tarafında yer alan sütunlarının başlık ve kaidelerinin son restorasyon öncesindeki durumu. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 637 Eski İmâret Camii'nin dâhilî sofasının üzerinde bulunan ikinci katın, XX. yüzyıl başındaki iç düzeni.[1360] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1360] https://archnet.org/media_contents/7951 (03.04.2018).

Fotoğraf 638 Eski İmâret Camii'nin dâhilî medhal sofasının üzerinde bulunan ikinci katın, 2000'li yılların başındaki iç düzeni. (Mustafa Birer)

Fotoğraf 639 Eski İmâret Camii'nin dâhilî medhal sofasının üzerinde bulunan ikinci katın iç mekânının, 2015 senesindeki vaziyeti.[1361]

[1361] https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Eski+imaret&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=

Fotoğraf 640 Mâbedin eski galeri katının güneybatısındaki küçük hücrenin 2014 senesindeki durumu.[1362]

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Eski İmâret Camii'nin kuzeybatısında yani giriş cephesi önünde, güneybatısına doğru devam eden avlu bölümü mevcuttur. Buraya, Küçük Mektepli Sokak'tan ve Haydar İmareti Sokak'ın sonunda yer alan küçük bir meydan görünümündeki yoldan ulaşılan iki kapıdan girilmektedir. Avlu zemininin, her iki yolun kot seviyesinden de daha alçak olması hasebiyle buraya; ilkinde dokuz basamaklı, diğerinde ise iki parça halinde düzenlenmiş dörder basamaklı merdivenler vasıtasıyla inilmektedir. Ayrıca, 2003 senesine ait bir fotoğrafta görüldüğü üzere; daha evvel caminin güneybatısını sınırlandıran avlu duvarında da bir kapı daha bulunmaktaydı.

1&ns100=1&ns106=1&searchToken=30nwqghh6mv15g9acwe93mkey#/media/File:Eski_Imaret_Camii_9707.jpg (15.03.2019).

[1362] https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Eski+imaret&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1&searchToken=30nwqghh6mv15g9acwe93mkey#%2Fmedia%2FFile%3AEski_Imaret_Camii_R_6154.jpg (15.03.2019).

Fotoğraf 641 Eski İmâret Camii'nin güney tarafına bakış.[1363] (2015)

Fotoğraf 642 Eski İmâret Camii'nin güney tarafındaki alanın görünümü.(Mustafa Birer, 2012)

[1363] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/ (13.10.2018).

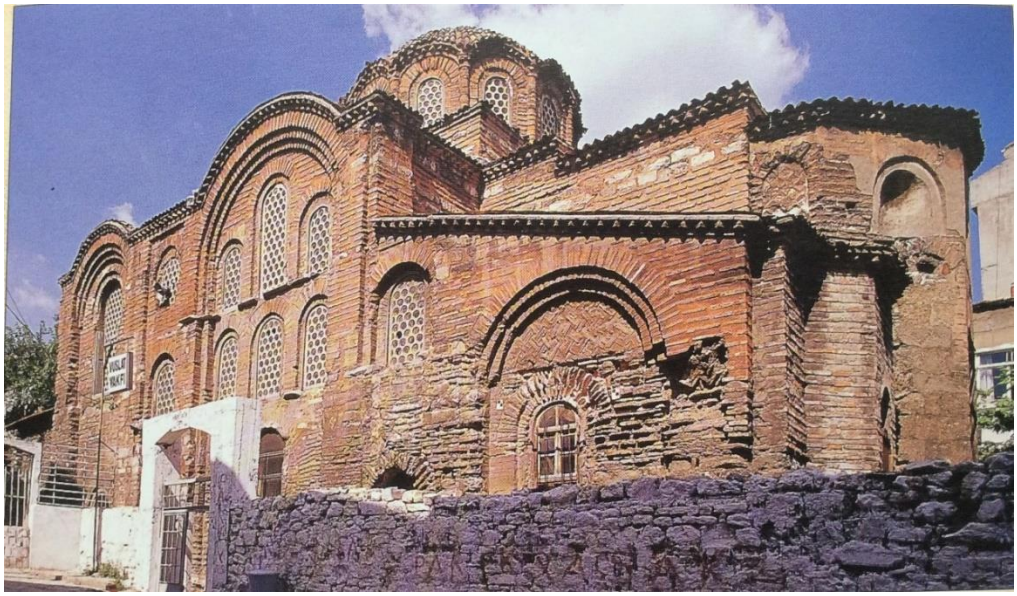

Fotoğraf 643 Eski İmâret Camii avlusunun kuzeydoğudaki girişi.[1364] (2015)

Fotoğraf 644 Eski İmâret Camii'ne kuzey cihetinden bakış. (Mustafa Birer, 2012)

[1364] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/ (13.10.2018).

Fotoğraf 645 Daha evvel, caminin güneybatı tarafını sınırlayan ihata duvarında yer alan kapı. Bu fotoğrafta ayrıca "Vuslat Vakfı" tabelası da görülmektedir.[1365] (2003)

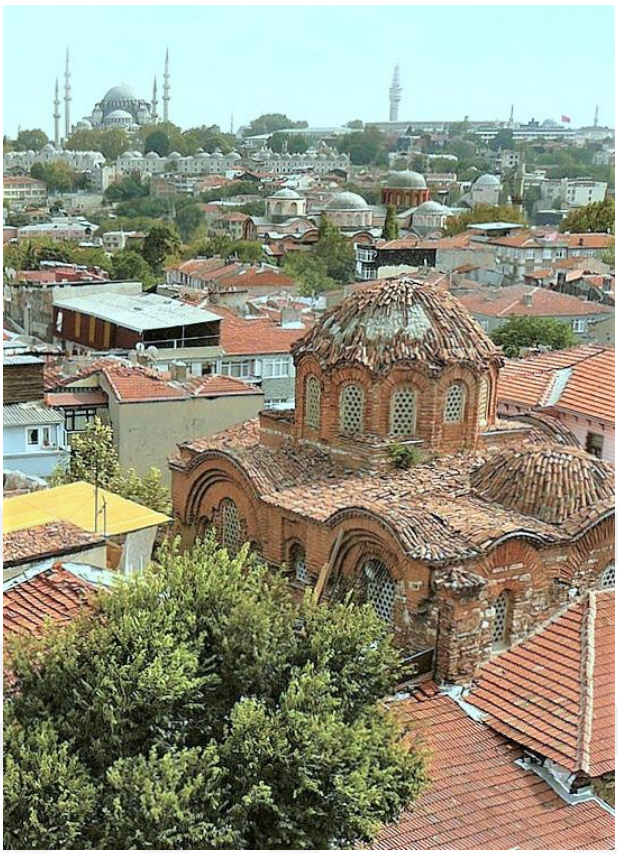

Fotoğraf 646 Eski İmâret Camii'nin güneybatı tarafının son yıllardaki görünümü.[1366] (Mustafa Cambaz, 2009)

Mâbed, çevresini saran binaların arasına âdeta sıkışmış vaziyettedir. Özellikle kuzeydoğu cephesi olmak üzere büyük bir bölümü, etrafındaki bu yoğun yerleşim nedeniyle görülemez duruma gelmiştir. Zikredilen cihetteki beden duvarına yapıştırılan

[1365] Öneş, "Bizans Eserleri", s. 9.
[1366] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20785 (19.04.2018).

binalar nedeniyle, bu cephesinin sadece üst sınırını oluşturan kemerleri görülebilmektedir.

Fotoğraf 647 Eski İmâret Camii çevresine bakış.[1367] (2007)

[1367] https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=Eski+imaret&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1&searchToken=30nwqghh6mv15g9acwe93mkey#%2Fmedia%2FFile%3AEskiImaretMosque2007.jpg (15.03.2019).

Fotoğraf 648 Eski İmâret Camii'nin, muhdes yapılar tarafından kapatılmış olan kuzeydoğu cephesine bakış. Bu cephesine yapıştırılan binalar dolayısıyla sadece, üst sınırını meydana getiren kemerler ile kubbesi görülebilmektedir. (Mustafa Birer)

Osmanlı döneminde de aynı sorunların vuku bulmasından ötürü, bunun önüne geçebilmek adına birtakım kanunlar çıkarılmıştır. Bu bağlamda, 13 Zilkâde 980/17 Mart 1573 tarihinde İstanbul Kadısı ile Hassa başmimarına gönderilen ve camilere yakın muhdes yapıların inşa edilmemesine dair padişahın buyruğunu içermekte olan bir ferman örnek olarak gösterilebilir. Burada, Eski İmâret Mescidi cemaatinin meclis-i şer'e gelerek; etrafında bina edilen evlerin mâbede zarar verdiğini, dolayısıyla da bu durumun ortadan kaldırılmasını talep ettikleri bildirilmekte ve yapılan teftiş sonucunda da zikredilen sebeplerden ötürü iki penceresi ve bir kapısının kapandığı, ayrıca kuzeydoğusunda ihdas edilen tahtani ve fevkani odaların saçak ve su oluklarının da mescidin üzerine kadar uzanarak ona zarar verdiği tespit edildiğinden bahsedilmektedir. Devamında ise; tüm bunların dikkate alınarak gereğinin yapılması, müdahale edilen kısımların düzeltilmesi ve muhdes yapılarla mescit arasında en az beşer zirâ' (3.79 m.) genişliğinde boşluk bırakılması, bu kurala uymayan yapıların da yıkılması emredilmektedir.[1368]

Caminin Paspates tarafından 1877'de çizilen gravüründe ve yine XIX. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen bir fotoğrafta, etrafının yüksek bir avlu duvarı ile çevrili olduğu ve etrafındaki geniş bir alanın ise boş bırakıldığı görülmektedir ki XIX.

[1368] Bkz. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 20.

yüzyıla ait İstanbul haritasında da caminin her tarafında geniş boşlukların olduğu tespit edilebilmektedir. (Harita 11) 1905 tarihli fotoğraflara bakıldığında, çevresinde hâlâ yapılaşma olmadığı, lâkin avlu duvarının kısmen yıkılmaya başladığı müşahede edilmektedir. 1915 ve 1937 senelerine ait fotoğraflarda, kısmen daraltıldığı anlaşılan avlusunu çevreleyen duvarın yenilendiği; fakat bununla beraber, her iki yanı ile esas girişinin de ahşap evlerle kuşatıldığı görülmektedir ki Eyice de söz konusu durumdan bahsetmiştir.[1369] Hatta bu dönemde, kuzeybatı cephesine bitişik olarak inşa edilmiş ve giriş kapısının hemen sol tarafına kadar uzanan muhdes bir yapı dahî mevcuttur. (Fotoğraf 609) Bahsi geçen binanın, 1940 ile 1973 arasına tarihlendirebileceğimiz bir fotoğrafta görülen çatısına baktığımızda, haricî medhal sofasını iki cepheden nasıl kuşattığı bâriz şekilde anlaşılmaktadır. (Fotoğraf 575) Daha sonra, güneydoğu cihetine de yapılar bina edilmeye başlanmıştır. Görüldüğü üzere söz konusu kurallar, mâbedi bir süre korusa da XX. yüzyıl başlarından itibaren bu hükümlerin geçerlilikleri zayıflamaya başlamış ve caminin etrafı zamanla günümüzdeki halini almıştır.

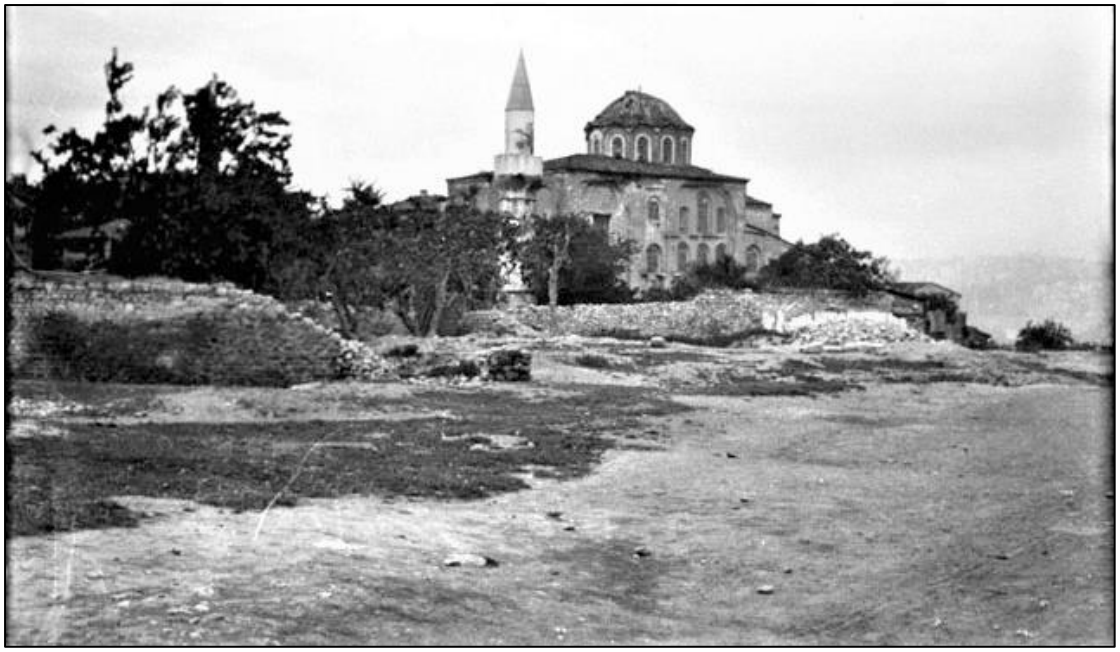

Çizim 129 Galanakis'in Eski İmâret Camii gravürü.[1370] (Paspates, 1877)

[1369] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 391.
[1370] http://eistinpolin330.blogspot.com/2015/03/eski-imaret-camii.html (27.12.2018).

Fotoğraf 649 Eski İmâret Camii çevresinin XIX. yüzyılın son çeyreğindeki durumu.[1371] (J. X. Raoult)

Fotoğraf 650 Eski İmâret Camii çevresinin 1905 senesindeki vaziyeti.[1372] (Gertrude Bell)

[1371] https://www.flickr.com/photos/sunumer/2946820294/in/photostream/ (08.06.2018).
[1372] http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1352 (03.05.2018).

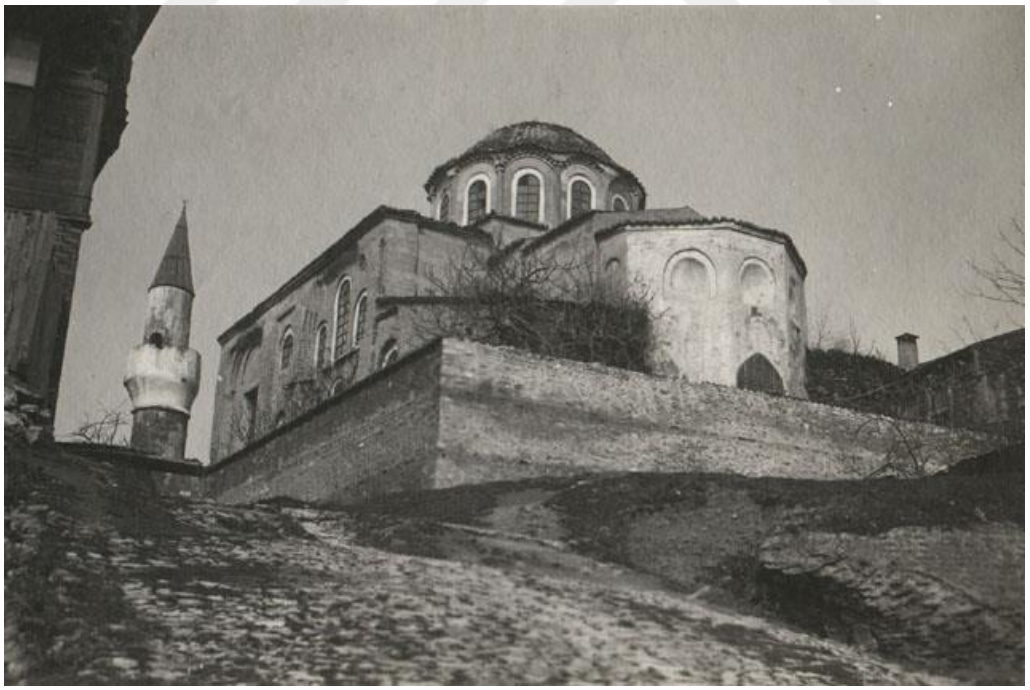

Fotoğraf 651 XX. yüzyıl başlarında, Eski İmâret Camii'nin güneybatısındaki ihata duvarı.[1373] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1373] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/saviour_pantepoptes_eski_imaret_camii/84.JPG (13.02.2019).

Fotoğraf 652 Eski İmâret Camii'nin güneybatısındaki sokaktan, yapıya doğru bakış. 1915 senesine tarihlenen bu fotoğrafta, bugünkü avlu kapısının yerinde küçük bir yapının bulunduğu görülmektedir.[1374] (Arthur Kingsley Porter)

Fotoğraf 653 Eski İmâret Camii'ne güney cihetinden bakış.[1375] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1374] https://archnet.org/media_contents/7946 (03.04.2018).
[1375] https://archnet.org/media_contents/7948 (03.04.2018).

Fotoğraf 654 Eski İmâret Camii'nin 1940 yılı öncesine ait bir görüntüsü.[1376]

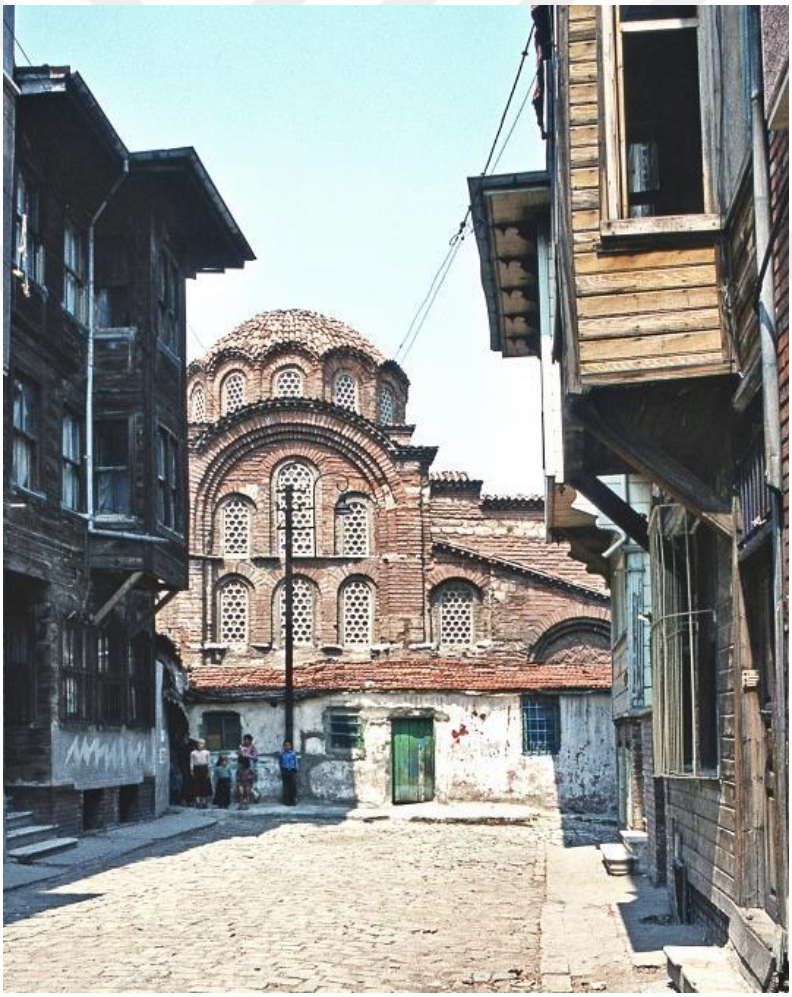

Fotoğraf 655 Eski İmâret Camii'nin, kemer biçimlerinden anlaşıldığı üzere, 1971 sonrasına ait olan bir görüntüsü.[1377]

[1376] http://eistinpolin330.blogspot.com/2018/01/eski-imaret-camii.html (27.12.2018).
[1377] http://eistinpolin330.blogspot.com/2017/01/eski-imaret-camii.html (27.12.2018).

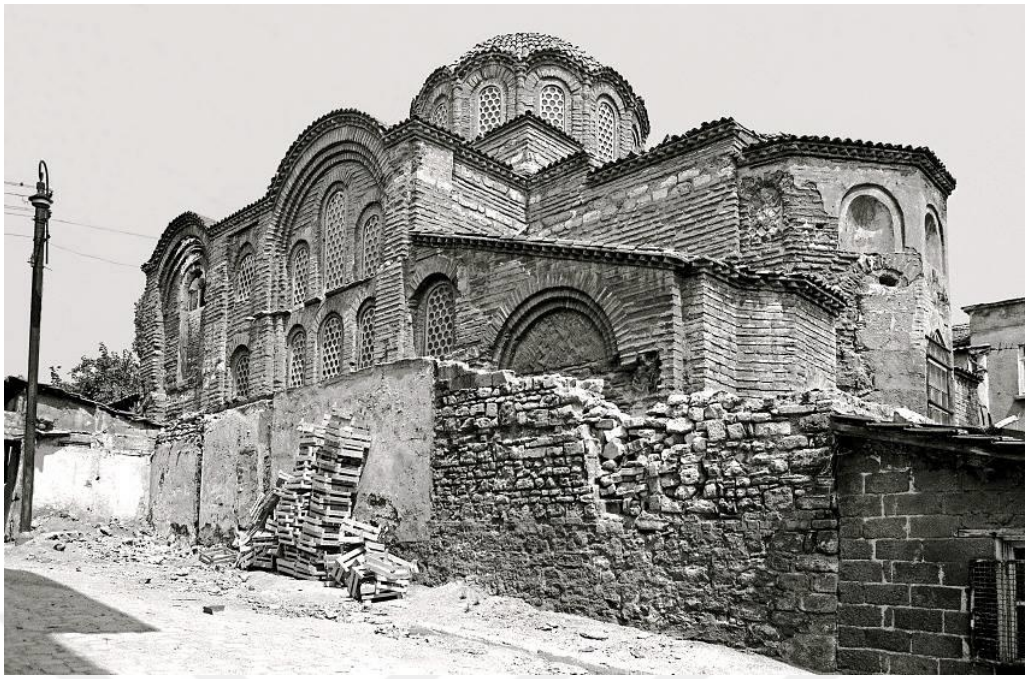

Fotoğraf 656 Eski İmâret Camii'ne güney cihetinden bakış.[1378] (1971 sonrası)

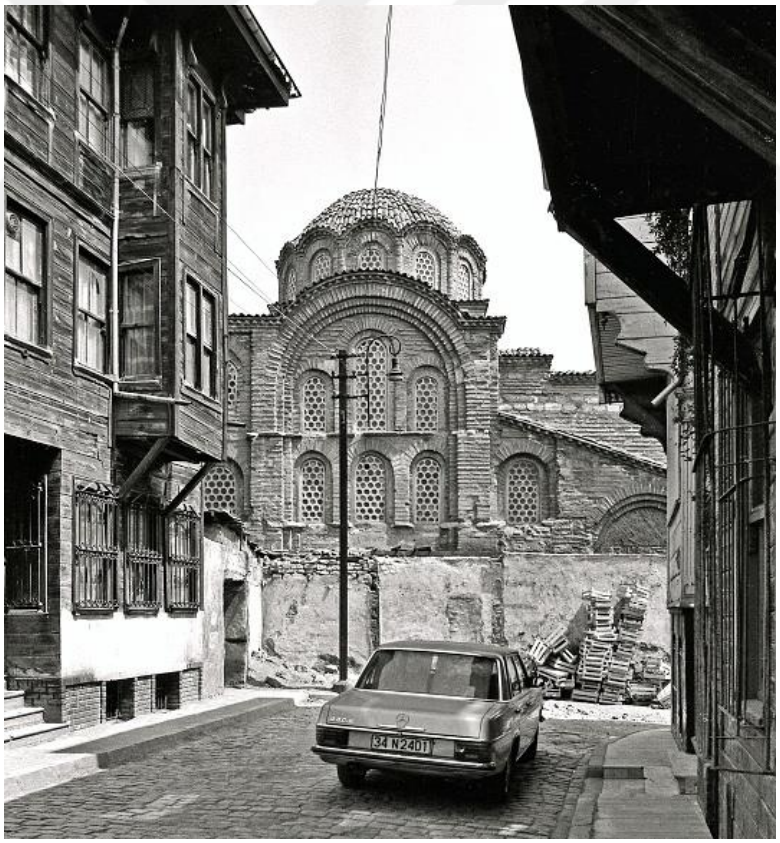

Fotoğraf 657 Eski İmâret Camii'nin, 1979 senesinde güneybatıdaki sokaktan görünümü.[1379]

[1378] http://www.artandarchitecture.org.uk/images/conway/fb2a0980.html (26.01.2019).
[1379] http://eistinpolin330.blogspot.com/2019/01/1979-eski-imaret-camii-1979.html (27.12.2018).

Fotoğraf 658 Eski İmâret Camii'nin 1980 senesinde güney taraftan görünümü.[1380]

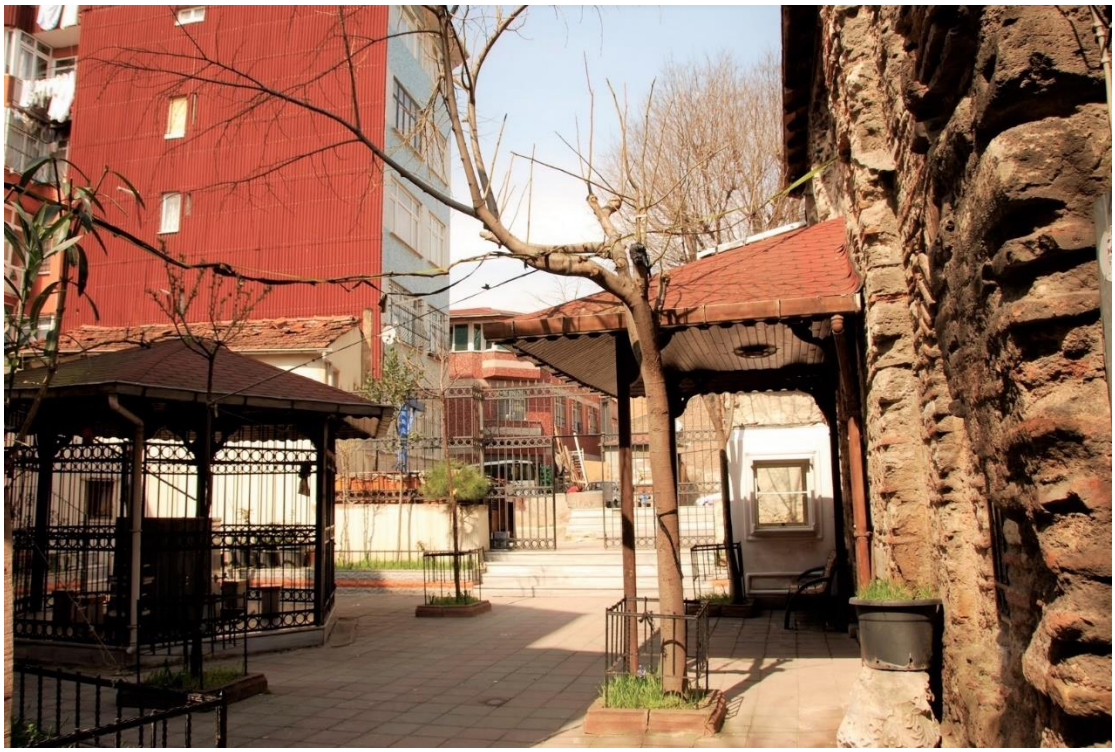

Fotoğraf 659 Eski İmâret Camii'nin 1982 senesinde güneybatıdan görünümü. Bugünkü avlu kapısının, o yıllarda artık açılmış olduğu tespit edilmektedir.[1381]

[1380] http://www.eskiistanbul.net/4107/eski-imaret-camii-1980#lg=0&slide=0 (17.11.2018).
[1381] http://bvw-photos.com/TURKEY/Istanbul/Fatih/eski_imaret_camii__or__church_of_christ_pante poptes_2.html (19.04.2019).

Caminin giriş cephesi önünde yer alan avlu bölümünün ortasında, yakın zamanda yapılmış olan basit nitelikte bir şadırvan bulunmaktadır. Altıgen planlı bu şadırvan, 25 cm. yüksekliğindeki mermer kaplı bir platformun üzerinde yer alır.[1382] Köşelerine yerleştirilmiş olan altı ahşap direk ile taşınan geniş saçaklı ahşap çatısının üzeri, arduvazlı membran kaplıdır. Direklerin arasındaki boşluklar, demir parmaklıklar ile kapatılmıştır. Mermer havuz kısmının etrafında altı adet oturak taşı mevcuttur.

Giriş kapısının solundaki pencerenin önüne, plastik bir bekçi kabini yerleştirilmiştir. Sağ tarafında ise, ters şekilde duran mermer bir sütun başlığı ile bunun az ilerisinde bir sütun parçası ve yapının tam köşesinde de bir kaide parçası durmaktadır.

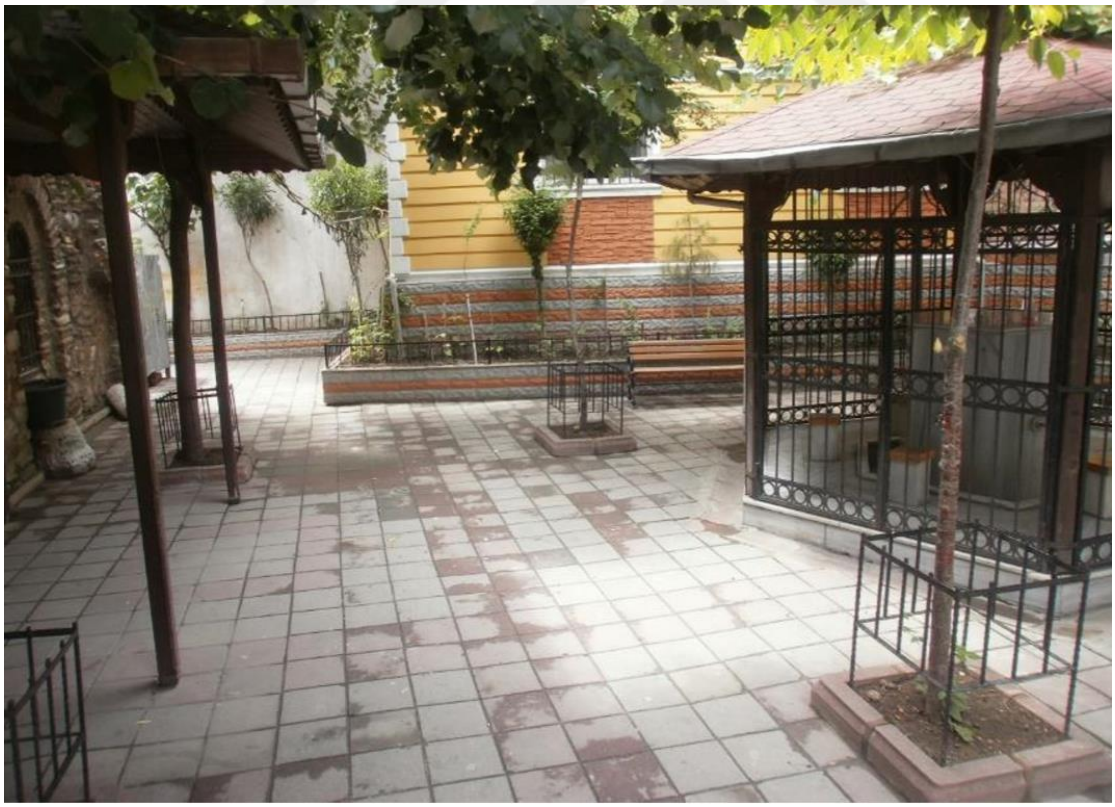

Fotoğraf 660 Eski İmâret Camii avlusunda, kuzeydoğuya doğru bakış.[1383]

[1382] Birer, "Eski İmaret Camii Koruma Projesi", s. 108.
[1383] http://gorunmez-mimarlar.blogspot.com/p/cibali.html (15.04.2019).

Fotoğraf 661 Eski İmâret Camii'nin kuzeybatı cephesinin görünümü ve önünde yer alan şadırvanı.[1384] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 662 Eski İmâret Camii avlusunda, güneybatıya doğru bakış. (Mustafa Birer)

[1384] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=20787 (19.04.2018).

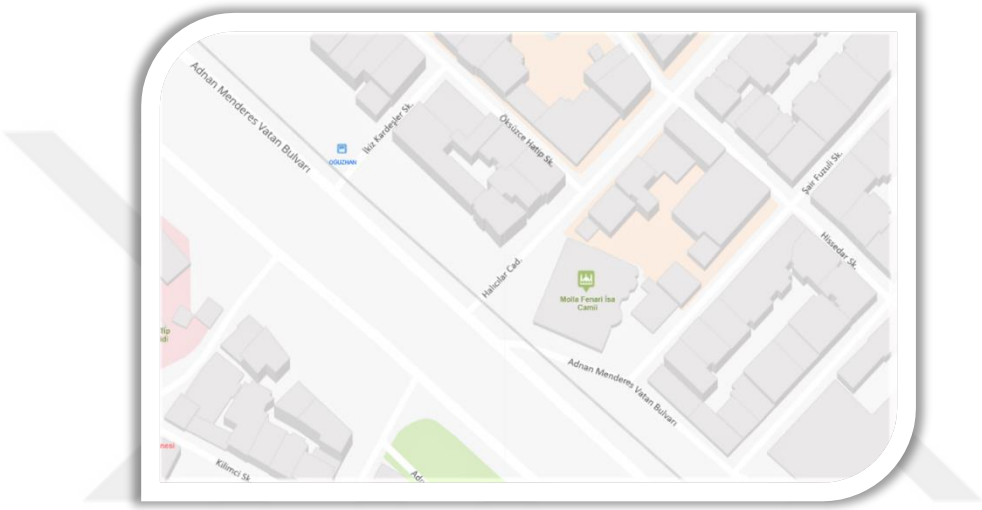
Eski kilise binasının etrafında bulunması gereken manastırdan ise hiçbir iz kalmamıştır.[1385] Zîra bölgedeki yoğun yerleşim, bu civardaki manastır kalıntılarının da değişikliklere uğramasına ve zaman içerisinde de kaybolmasına neden olmuştur.[1386] Yapının altındaki mahzen bölümü de bugün âtıl durumdadır.

[1385] Eyice, "Eski İmaret Camii", *DİA*, s. 392.
[1386] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 121.

7. Fenârî İsa Camii (Lips Manastırı Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Fenârî Îsâ Camii, Fatih ilçesinin Aksaray semti sınırları dâhilindeki Hasan Halife Mahallesi'nde bulunmakta olup; 438. pafta, 2026. ada ve 6. parselde kayıtlıdır.[1387] Eski adı Vatan Caddesi olan Adnan Menderes Bulvarı'nın Halıcılar Caddesi ile kesiştiği köşede yer alan caminin, eskiden mahallesi olduğu Hadîka'da zikredilmiştir.[1388] Evvelce Yenibahçe Vadisi olarak adlandırılan bölgede bulunan bu alan, Halıcılar Köşkü olarak tanınmaktaydı.[1389]

Harita 12 Fenârî Îsâ Camii'nin konumu.[1390]

b. Yapının Tarihçesi

Fenari İsa Camii'nin esasını oluşturan kilise binası, her biri farklı dönemlerde inşa edilmiş olan üç ayrı yapının birleşmesiyle meydana gelmiştir.[1391]

İmparator VI. Leon (886-912) döneminde, donanmada görevli komutanlardan Konstantinos Lips (ö. 917) tarafından vakfedilen Lips Manastırı (Moni tu Libos)'nın kilisesi olarak kurulan ilk bina, bugün görülen yapının sadece kuzeydoğu kanadından ibarettir ve Hz. Meryem'e (Teotokos) ithaf edilmiştir.[1392] Tarihî geçmişi hakkında çok

[1387] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.01501198452832/28.9438766422245 (03.01.2018).
[1388] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 216.
[1389] Semavi Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, c. XII, 1995, s. 338.
[1390] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).
[1391] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338-339.
[1392] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 337; Semavi Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, c. III, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 277.

fazla bilgi mevcut olmayan Orta Bizans devrine ait bu Kuzey Kilisesi'nin[1393] açılış töreni, imparatorun da katılımıyla 907 senesinde gerçekleştirilmiştir.

Latin işgalinin ardından şehri geri alarak ihya eden Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Paleologos (1261-1282) zamanında, mezkûr manastır da yeniden önem kazanarak, önemli dinî merkezlerden biri haline gelmiştir. İmparatorun ölümünden sonra, karısı İmparatoriçe Theodora burayı, ailesi için bir mezar kilisesi haline getirmek üzere büyütmeye karar vermiş ve bu amaçla da XIII. yüzyılın sonlarına doğru, kuzeydoğu cihetindeki mevcut mâbedin güneybatı cephesine bitişik olarak, Hagios Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahya) adına ikinci bir kilise daha yaptırmıştır. Ayrıca kilisenin bağlı olduğu Lips Manastırı'nı da ihya ettirmiştir.[1394] Wiener ise ilk manastırın, Latinler zamanına veya daha sonraki dönemlere kadar kalıp kalmadığının bilinmediğini söylemekte ve Güney Kilisesi ile birlikte bu mâbede ait bir de rahibeler manastırının kurulduğunu belirtmektedir.[1395] Theodora'nın, kadın rahibelerin yaşadığı ve ayrıca içerisinde küçük bir de hastanenin (*Xenon*) mevcut olduğu mezkûr manastırın idaresi için hazırlattırdığı, bir nevi vakfiye olan typikonun (*yönetmelik*) bir bölümü günümüze kadar gelmiştir.[1396]

İki birleşik kiliseden meydana gelen mâbedin kuzeybatı ve güneybatı tarafını "L" biçiminde saran iki uzun galeri şeklindeki üçüncü yapı ise, XIV. yüzyılın ilk yarısında, 1300-1350 seneleri arasında inşa edilmiştir. Exonarthex (dış narteks) ve parekklesiondan müteşekkil olan bu ek bina sayesinde mâbed biraz daha büyütülmüştür.[1397]

Şehrin Osmanlılar tarafından fethedilmesine kadar kullanılan bu büyük kilise kompleksi ile bağlı bulunduğu manastır, fethin akabinde de bir süre daha aynı işlevini sürdürmeye devam etmiştir. Zîra Fatih vakfiyelerinde, buradan kilise olarak bahsedildiği görülmektedir.[1398] Hıristiyanların söz konusu mâbedi ne zaman boşalttıkları hakkında ise kesin bir bilgi mevcut değildir.[1399] Wiener; 1453 senesinden

[1393] Söz konusu yapı anlatılırken; aslında kuzeydoğu cihetinde yer alan kilise "*Kuzey Kilisesi*" ya da "*kuzey bina*", güneybatıdaki ise "*Güney Kilisesi*" ya da "*güney bina*" şeklinde nitelendirilecektir.
[1394] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 277; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 16-17, 79.
[1395] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126.
[1396] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 277.
[1397] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 277; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 16, 67, 80-81.
[1398] Bkz. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, s. 227.
[1399] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 16.

itibaren buranın bir mezar kilisesi olarak kullanılmaya devam ettiğini, bir olasılık olarak zikretmektedir.[1400]

XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde; II. Bayezid döneminde (1481-1512) başlatılan ve Eyice'nin "*terk edilmiş Bizans kiliselerinin şenlendirilmesi*" olarak nitelendirdiği çalışmalar kapsamında, ilk Osmanlı şeyhülislâmı Molla Fenârî'nin torunu olan Rumeli kadıaskeri Alâaedin Ali b. Yusuf Fenârî (ö. 902/1496-1497)[1401] tarafından mezkûr kilise mescide, manastır da zâviyeye tahvil edilmiştir.[1402] Wiener ise bu işlemin yaklaşık olarak 1460-1480 seneleri arasında gerçekleştirildiğini belirtmekle beraber, Lips Manastırı Güney Kilisesi'nin mescide çevrildiğini söylemektedir.[1403]

1633 senesinde bölgede vuku' bulan büyük İstanbul yangınında ciddi şekilde harap olan yapıyı, 1636'da Sadrazam Bayram Paşa önemli ölçüde tamir ettirmiş ve buraya bir de minber vaz' eylemek suretiyle, o güne kadar mescit olarak kullanılan mâbedi, camiye tebdil eylemiştir.[1404] Ayvansarâyî Hadîka'da; caminin imamı olan Şeyh Îsâ el-Mahvî (ö. 1127/1715)'nin, buranın bitişiğindeki bir hâneyi ve civarında bina eylediği hücerâtı, Halvetiyye zâviyesi olarak vakfettiğini yazmaktadır.[1405] Manastırın kalan hücreleri ile caminin bir kanadının XVII. yüzyıl sonlarında tekke görevini üstlendiğini belirten Eyice, mezkûr imamın kalan manastır hücrelerini Halvetî Zaviyesi yaptığının Hadikâ'dan öğrenildiğini söylemiştir. Ancak daha önce de zikredildiği üzere söz konusu kaynakta tam olarak böyle bir ifade yer almamaktadır. Müverrih ayrıca, yine bu konuyla ilgili olarak; Şeyh Îsâ Efendi'nin seksen yaşlarında vefat ettiği bilindiğinden dolayı, zaviyenin Halvetî Tekkesi'ne dönüşmesinin de XVII. yüzyıl sonlarında gerçekleştiği çıkarımında bulunmuştur. Wiener ise, sadece kuzeydoğudaki kilise binasının tekke olduğunu belirtmiştir. Molla Fenârî Camii ya da

[1400] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 127.
[1401] Bkz. Hamdi Döndüren, "Fenârî, Alâeddin", *DİA*, c. XII, 1995, s. 337.
[1402] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 215.
[1403] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 127.
[1404] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 127; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.
[1405] "*Mescid-i mezbûr civârında hücerât binâ ve muttasılında bir hâne dahi vakf edüb zâviye-i Halvetiyye olmak üzere evlâdına meşrûta kılmışdır.*" Bkz. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 216. Eyice, Hadîka'yı kaynak göstererek; mezkûr imamın, eski manastır hücrelerini Halvetî Zaviyesi yaptığını söylemiştir. Ancak kaynakta tam olarak böyle bir ifade yer almadığı görülmektedir. Bkz. Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338. Ayrıca araştırmacı, başka bir makalesinde ise bu konuyla ilgili olarak; Şeyh İsa Efendi'nin seksen yaşlarında vefat ettiği bilindiğinden dolayı, "*zaviyenin Halvetî tekkesine dönüşmesinin XVII. yüzyıl sonlarında olduğu*" bilgisine yer vermiştir. Bkz. Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 277.

Kilise Camii olarak adlandırılan mâbed, mezkûr imamdan sonra Fenârî Îsâ Camii olarak da anılmaya başlanmıştır.[1406]

1196/1782 tarihinde meydana gelen Cibâli yangınında, Fenârî Îsâ Camii de şüphesiz zarar görmüştür. Eyice buna delil olarak; mezkûr caminin yakınında bulunan ve Yeni Odalar olarak isimlendirilen yeniçeri kışlasının, bu yangında yanmasını gösterir. Ayrıca bu konuyla ilgili, Hadîkatü'l-Cevâmi'in yazma nüshalarından birinde tespit etmiş olduğu bir notu paylaşır. Buna göre; uzun süre harap vaziyette kalan mâbed, 1247/1831-1832 senesinde Mihrişah Vâlide Sultan vakfı mülhakatından olması hasebiyle, padişahın iradesi doğrultusunda tamir ve ihya edilmiştir.[1407] Ayrıca Haluk Şehsuvaroğlu da bir yazısında yayınlamış olduğu hicrî 1247 senesine ait tamir listesinde söz konusu yapıya da yer vererek; Mihrişah Sultan vakfından olan bu caminin, uzun zamandan beri harap ve kapalı halde iken, hayli para harcanarak tamir edildiğini ve civarına bir de mektep yaptırıldığını belirtmiştir.[1408]

6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894 tarihinde bölgede meydana gelen büyük bir depremden, çevresindeki pek çok yapı gibi Fenârî Îsâ Camii'de büyük oranda hasar görerek ibadete kapatılmıştır. Bu konudaki Osmanlı arşiv belgelerini inceleyen Gülçin Kahraman'ın belirttiğine göre, mezkûr depremin akabinde halk ve devlet görevlileri tarafından caminin onarılması ve yeniden kullanıma açılması için padişahlık makamına aynı sene içerisinde talepte bulunulmuş, ancak keşif raporlarının hazırlanması ve padişaha sunulması 1896 senesini bulmuştur.[1409]

XX. yüzyılın başlarına kadar iyi ve bakımlı durumda olan cami, 1918 senesinde vuku bulan büyük Fatih yangınında yeniden yanarak harabeye dönmüş ve yaklaşık kırk yıl kadar da bu vaziyette bırakılmıştır. Bunun sebebi kuşkusuz, I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan sıkıntılı süreçte tamir edilememesidir.[1410] Eyice bu yıllarda mâbedin içinde çok çirkin şeylerin yapıldığını, bir dönem kaçak hayvan kesildiğini, daha sonra ise caminin içerisine teneke evlerden müteşekkil âdeta küçük bir gecekondu

[1406] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 337-339; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126-127.
[1407] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 277.
[1408] Haluk Şehsuvaroğlu, "İstanbul'da Camiler", *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Aralık 1962, s. 2; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 17. Wiener, bir yangında kilisenin zarar gördüğünden bahsetmiş; ancak bunun 1782 yangını olduğunu bir ihtimal olarak zikretmiştir. Söz konusu yangın sonrasında ise, yapının 1847-1848 yıllarında restore edildiğini belirtmiştir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 128.
[1409] Gülçin Kahraman ve Yegân Kâhya, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları*, 2017, sy. XX, s.14-15, 20.
[1410] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 128; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 249.

mahallesinin yerleştiğini, hatta bir süre de Vatan Caddesi'ndeki Bayrampaşa Deresi'nin suyunun bu yapı içinde toplandığını belirtmektedir.[1411] 1929 yılında, yıkıntı durumunda olan cami, Th. Macridy tarafından incelenerek; içerisinde birtakım arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde, taşa kakma tekniğinde yapılmış değerli bir ikona bulunmuş ve ardından Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir.[1412] 1942 senesinde ise caminin minaresi yıktırılmış ve yeniden yaptırılması 1970'li yılları bulmuştur.[1413]

Fotoğraf 663 Fenârî Îsâ Camii'nin 1925 senesindeki harap hali.[1414] (Mathews)

[1411] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282.
[1412] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 128; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 15, 17; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 278.
[1413] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.
[1414] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.

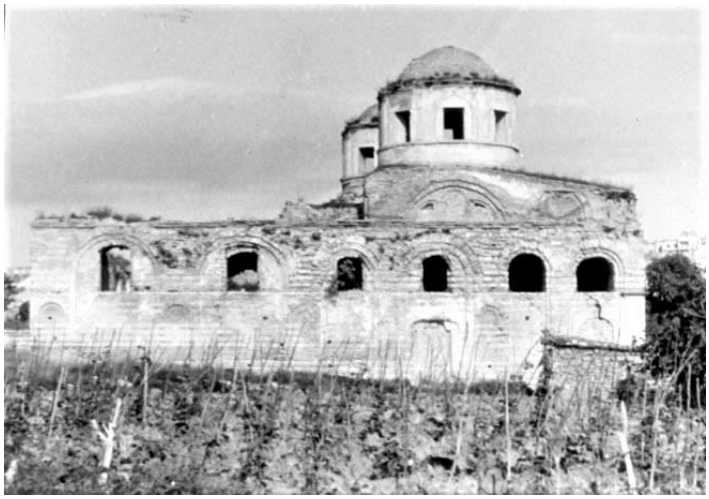

Fotoğraf 664 1925 yılı civarında Fenârî Îsâ Camii'nin kuzey cihetine bakış.[1415]

Fotoğraf 665 Fenârî Îsâ Camii kuzeybatı cephesinin, 1935 senesindeki görünümü.[1416] (Nicholas V. Artamonoff)

[1415] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1254934 (23.06.2018).
[1416] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/131 (16.01.2018).

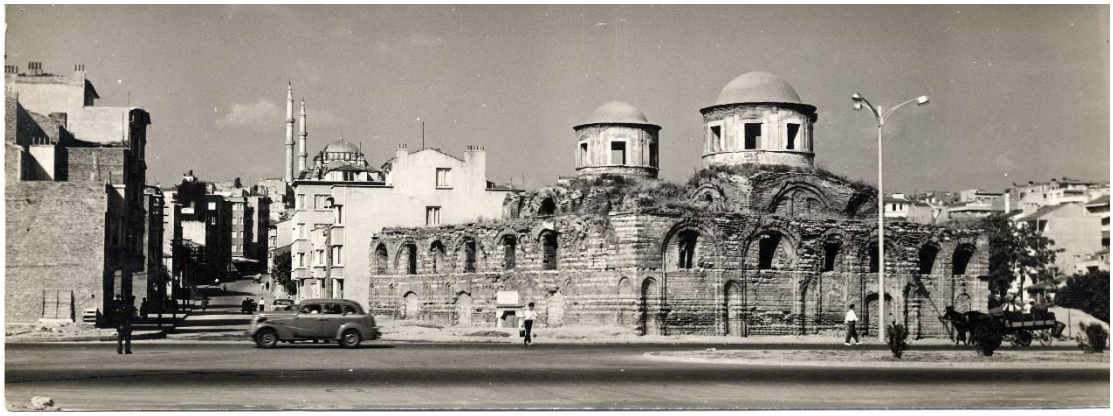
Fotoğraf 666 Fenârî Îsâ Camii güneybatı cephesinin 1943 senesindeki vaziyeti.[1417] (A. M. Schneider)

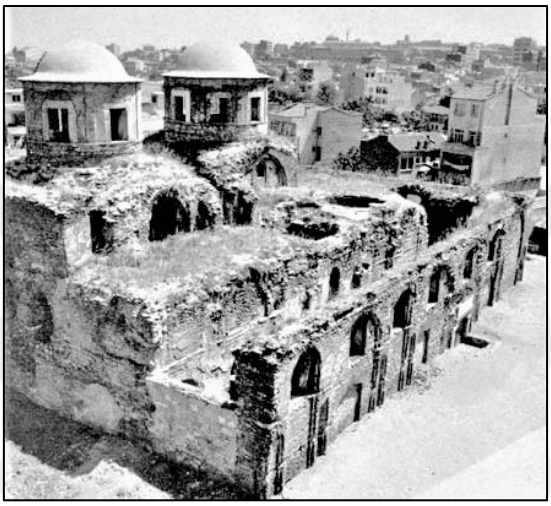
Fotoğraf 667 1943 senesinde, Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış.[1418] (A. M. Schneider, 1943)

1945-1955 yılları arasında Ayasofya Müzesi müdürlüğü yapan Arkeolog Muzaffer Ramazanoğlu'nun; Vakıflar İdaresi'nden Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'ne devredilmesini sağladığı İstanbul'daki bazı eski Bizans kiliselerinin arasında, Fenârî Îsâ Camii de yer almaktaydı.[1419] Uzun yıllar harabe halinde bırakılmış olan mâbedin, 1947 senesinden itibaren Ayasofya Müzesi'nin yönetimi altına girmesiyle beraber, yapıda birtakım küçük onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir.[1420] Bir sonraki Ayasofya müdürü Feridun Dirimtekin (1955-1971) zamanında ise, müdürlüğün mezkûr cami ile olan ilişkisi yavaş yavaş kesilmeye başlamıştır.[1421]

[1417] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255531 (23.06.2018).
[1418] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255530 (23.06.2018).
[1419] Eyice, "Türkiye'de Bizans Sanatı Araştırmaları", s. 389.
[1420] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 128.
[1421] Eyice, "Feridun Dirimtekin", s. 259, 265.

Fotoğraf 668 Harap vaziyette olduğu yıllarda Fenârî Îsâ Camii'nin batıdan görünümü.[1422]

Fotoğraf 669 Fenârî Îsâ Camii'nin 1956 senesinde kuzeybatıdan görünümü.[1423]

1955 yılında, İstanbul'da toplanacak olan Uluslararası Bizantoloji Kongresi münasebetiyle eski Bizans eserlerinin onarımları konusu gündeme gelmiş ve aynı sene içerisinde Fenârî Îsâ Camii'nin de dâhil olduğu Ayasofya Müzesi'ne bağlı yapılar için Y. Mimar Cahide Tamer tarafından bir keşif raporu hazırlanmıştır. Bu bağlamda mâbedde; T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünce, 1959-1960 yılları arasında ve yine Tamer'in kontrolünde, kapsamlı bir restorasyon çalışması geçekleştirilmiştir.[1424]

1960 senesine ait Ayasofya Müzesi Yıllığı'nda, Fenârî Îsâ Camii'nin onarımına 1959 yılında başlandığı ve çalışmaların hâlen devam etmekte olduğu belirtilmekte, ayrıca bazı kısımların tamiri hususunda Amerikan Bizans Enstitüsü ile iş

[1422] https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=962525&silo_library=GEN01 (11.01.2019).
[1423] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/05.htm (11.09.2018).
[1424] Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, s. 121, 168; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.

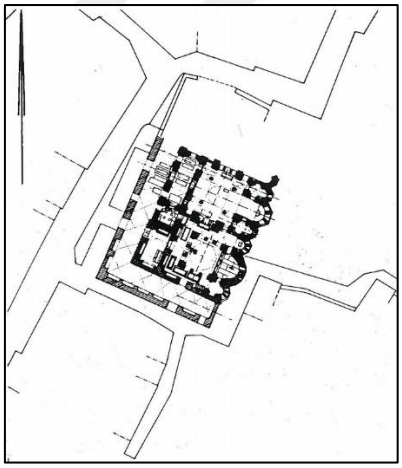
birliği yapıldığı da zikredilmektedir.[1425] 1961, 1962, 1963 ve 1965 senesinde yayınlanan dört yıllıkta ise, restorasyonun devam etmekte olduğu bildirilmiştir.[1426] Oldukça geniş şümullü olan bu çalışmaların tamamlanmasının ardından, mezkûr yapının müzeyle olan bağlantısı kesilmiş ve burası tekrar cami vasfıyla ibadete açılmıştır.[1427] 1967 tarihli Ayasofya Müzesi Yıllığı'nda, müzeye bağlı yapılar arasında yer aldığı görülen mâbedin adı,[1428] 1969 senesine ait bir sonraki yıllıkta ise yer almamaktadır.[1429]

Zaman içerisinde tekrar bakıma muhtaç bir hale gelen cami, 2013-2019 seneleri arasında restore edilmiştir.[1430]

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

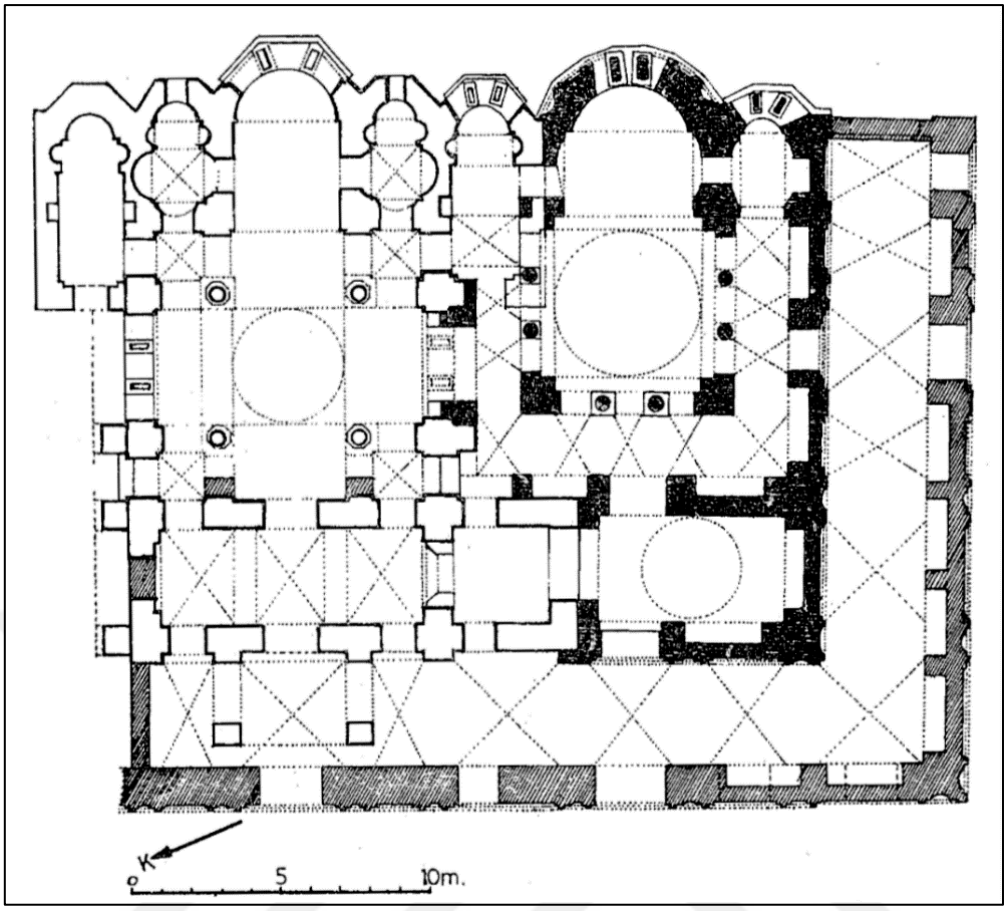
Muhtelif zamanlarda yapılmış, birbirine bitişik üç ayrı bölümden müteşekkil kilisenin bağlı bulunduğu manastır kompleksi, Geç Roma dönemine ait bir mezarlık arazisi üzerine kurulmuştur.[1431]

Doğu-batı doğrultusunda uzanması gereken bu Hıristiyan mâbedi, güneydoğu-kuzeybatı yönüne meyleder vaziyette inşa edilmiştir.

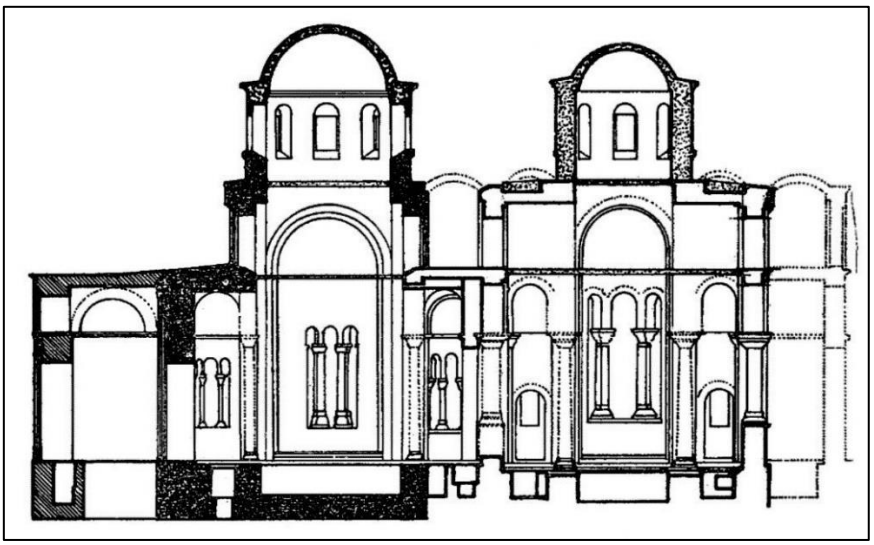

Çizim 130 Lips Manastırı Kilisesi (Fenârî Îsâ Camii) vaziyet planı.[1432] (Wolfgang Müller-Wiener)

[1425] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, s. 10.
[1426] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. III, s. 9; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. IV, s. 7; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. V, s. 12; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VI, s. 7.
[1427] Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, s. 121, 168; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.
[1428] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967, s. III.
[1429] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VIII, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1969, s. 6.
[1430] Bkz. http://www.yilmazyapi.net/yeni-projeler.html (15.01.2019).
[1431] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 337-338.
[1432] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 127.

Çizim 131 Lips Manastırı Kilisesi (Fenârî Îsâ Camii) planı.[1433]

Çizim 132 Lips Manastırı Kilisesi güneydoğu cephesi çizimi.[1434]

[1433] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 12.
[1434] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 13.

Fotoğraf 670 Lips Manastırı Kilisesi'nin güney cihetinden bakış.[1435] (Th. Hartmann, 1968)

[1435] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255105 (23.06.2018).

Fotoğraf 671 Lips Manastırı Kilisesi'ne doğu cihetinden bakış.[1436] (W. Schiele, 1968)

En eski bölüm olan kuzeydoğu cihetindeki kilise binasının, bir narteks kısmının devamında ulaşılan esas mekânı, dört sütunlu kapalı Yunan haçı plânına göre inşa edilmiştir. Kare planlı bema bölümü ile dışarı taşkın vaziyetteki apsisten oluşan güneydoğu aksamı, yapıya ince uzun bir şekil vermektedir.[1437] Apsis çıkıntısı; içte dairevî, dışarıda ise üç cepheli olarak düzenlenmiştir. Bemanın her iki yanında, yonca planlı küçük pastoforion hücreleri bulunur ki bunların küçük apsisleri mevcuttur. Günümüzde orta mekânın üzerini örten, arslangöğüslü ve altı tane penceresi bulunan yüksek bir kasnağa hâiz kubbesi; Türk döneminde, eski ölçüleri üzerine yeniden yapılmış olup özgün değildir.[1438] Haç kolları ile bemanın üzeri beşik tonozla, köşe hücreleri ve pastoforion hücrelerinin orta kısmının üzeri ise çapraz tonozla örtülüdür. Apsis çıkıntısı ile mezkûr hücrelere yonca yaprağı şekli veren girintilerin üzerinde yarım kubbeler bulunmaktadır. Çapraz tonozla örtülü olan üç birimden müteşekkil narteks bölümünden naosa geçiş, üç giriş açıklığından sağlanmaktadır. Apsisin üç cephesinde de aralarında bulunan mermer sütunlar ile birbirinden ayrılan dairevî

[1436] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1257608 (23.06.2018).
[1437] Eyice, "İznik'de Bir Bizans Kilisesi", s. 45.
[1438] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 278; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA,* s. 338-339.

kemerli uzun birer pencere yer almaktadır. Pastoforion hücrelerinin apsislerinin ortasında ise küçük birer pencere mevcuttur.

Çizim 133 Kuzey Kilisesi'nin doğu ve güney cephelerini gösteren restitüsyon denemesi.[1439]

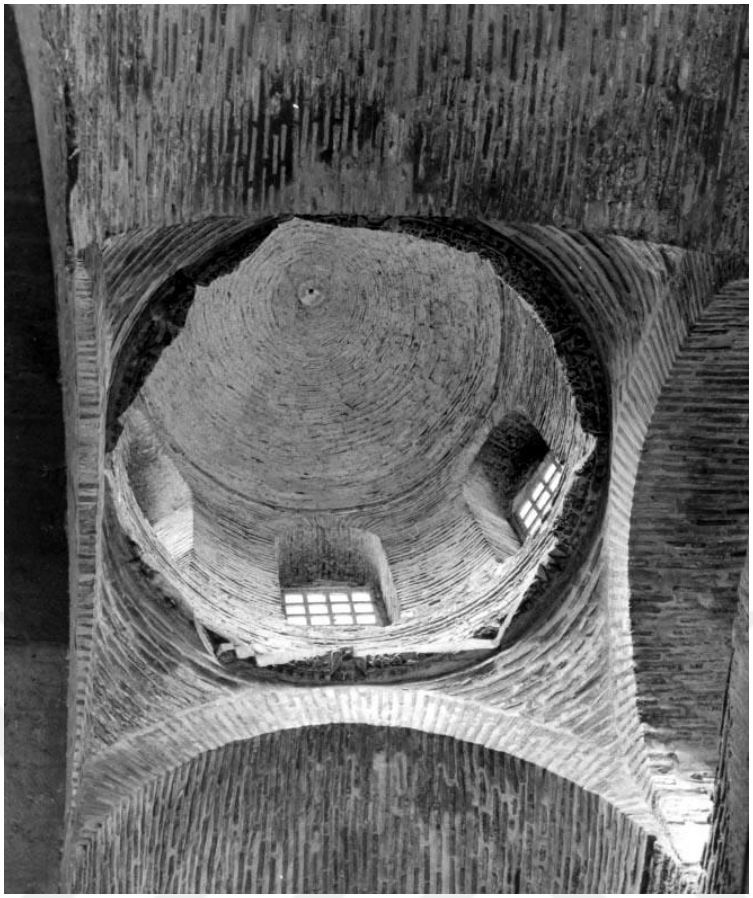
Çizim 134 Kuzey Kilisesi'nin batı cephesini gösteren restitüsyon denemesi.[1440]

[1439] http://www.byzantium1200.com/c-lipsos.html (04.07.2018).
[1440] http://www.byzantium1200.com/c-lipsos.html (04.07.2018).

Fotoğraf 672 Kuzey Kilisesi'nin naosunda, apsis yönüne doğru bakış.[1441] (Mustafa Cambaz, 2009)

[1441] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17873 (25.04.2018).

Fotoğraf 673 Kuzey Kilisesi'nin kubbesi ve eteğindeki silme kalıntıları.[1442] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 674 Kuzey Kilisesi'ndeki pastoforion hücrelerinin üst örtüsü.[1443]

[1442] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259044 (23.06.2018).
[1443] http://envanter.gov.tr/anit/index/galeri/50472?page=4 (13.06.2018).

Eyice'nin dikkat çektiği üzere bu yapıda, hiçbir Bizans kilisesinde rastlanmayan bir özellik olarak; kubbesinin dört tarafında yer alan dört küçük şapel bulunmaktadır.[1444] Wiener, köşe odalarının üzerine konulandırılmış olan, kasnaksız küçük kubbelerle örtülü bu şapellere, hemen yanlarında bulunan merdivenli kulelerden ulaşıldığını belirtmektedir.[1445]

Fotoğraf 675 Lips Manastırı Kilisesi'nin üstten görünümü. Kuzey Kilisesi'ne ait sol taraftaki kubbenin etrafında yer alan küçük şapeller görülebilmektedir.[1446] (Mustafa Cambaz, 2009)

Sade ve masif bir dış cephe düzenlemesine sahip olan Kuzey Kilisesi'nin; apsis cephesinin üst kısmını dolaşan mermer bir silme üzerinde, mâbedin "*lekesiz (panakhrantos)*" Meryem'e sunulduğunu bildiren, Grekçe yazılmış inşa kitâbesi yer almaktadır. Eyice, kitâbenin son bölümlerine doğru, tertibinin düzgün olmamasından hareketle; mezkûr kilisenin XI-XII. yüzyıllara doğru temelinden itibaren tamamen yeniden inşa edildiğini ve bu sırada da kitâbesinin yanlış bir şekilde birleştirildiğini belirtmektedir.

[1444] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338-339.
[1445] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126.
[1446] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17795 (25.04.2018).

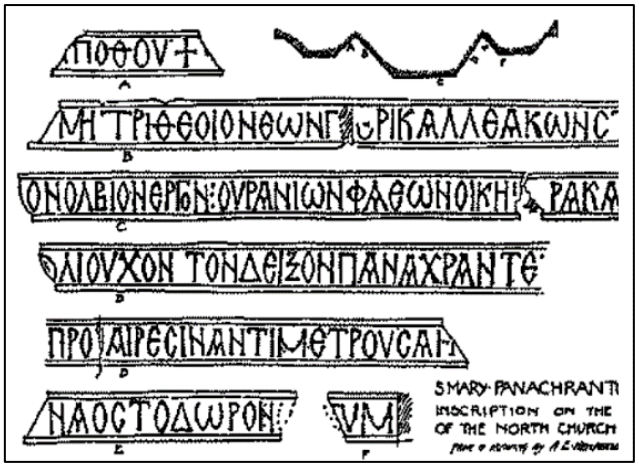

Çizim 135 Kuzey Kilisesi'nin doğu cephesini gösteren restitüsyon denemesi.[1447]

Fotoğraf 676 Lips Manastırı Kuzey Kilisesi'nin güneydoğu cephesi.[1448] (Mustafa Cambaz, 2009)

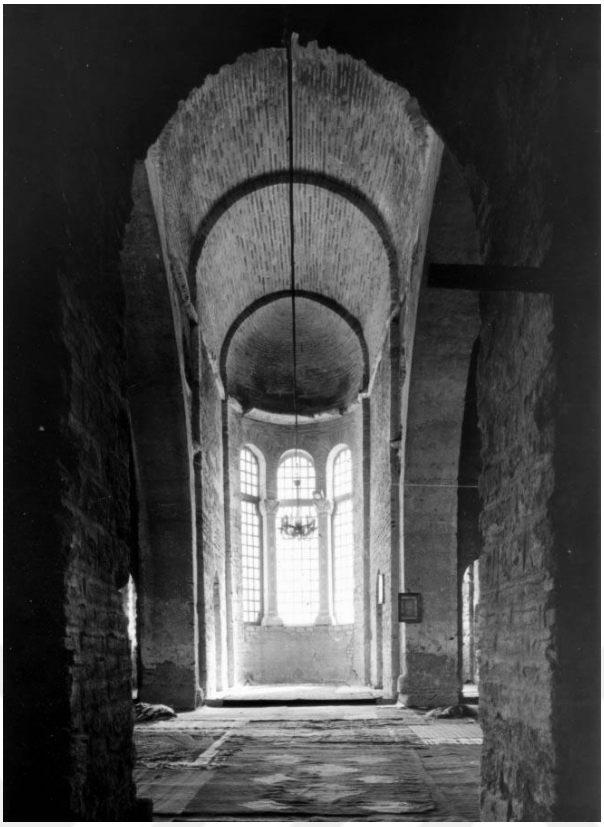
[1447] http://www.byzantium1200.com/c-lipsos.html (04.07.2018).
[1448] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17850 (25.04.2018).

Çizim 136 Lips Manastırı Kuzey Kilisesi'nin apsis cephesini dolaşan kitâbenin kopyası.[1449] (Millingen, 1912)

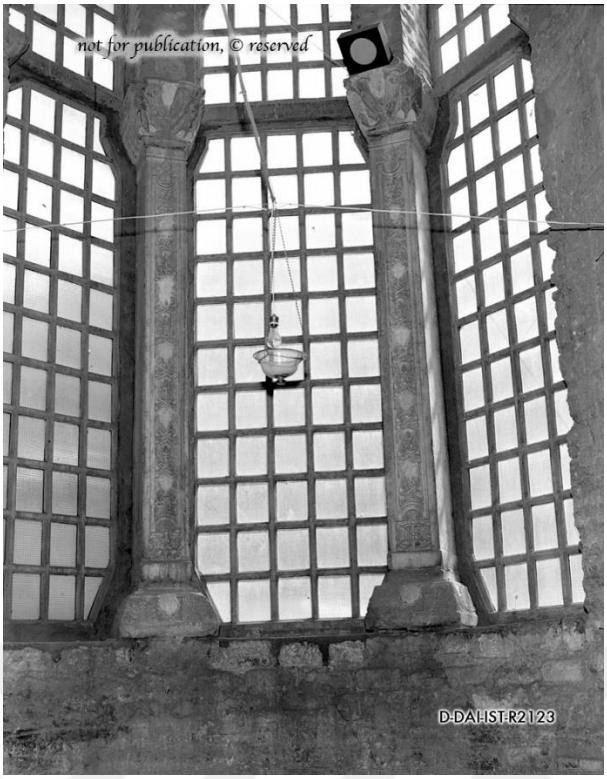
Ayrıca yine bahsi geçen cephede yer alan sütun başlıkları ve silmelerin, taş işçiliği açısından itinalı bir şekilde hazırlandığı görülmektedir ki bunların üzerine işlenmiş bezemelerde özellikle çift başlı kartal figürleri dikkat çekmektedir.[1450] Wiener, bahsi geçen ilk mâbedin inşaatında; Romalı bir imparatorun aynı yerde bulunan mezarına ait taşlar ile VI. yüzyıldan kalma eski yapı malzemelerinin kullanıldığını söylemiştir.[1451] Eyice ise, buradaki sütun başlıklarının çoğunun tekrar kullanılmış malzeme olduğunu belirtmektedir.[1452]

[1449] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 42.
[1450] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 15; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 337-339.
[1451] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126.
[1452] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 10.

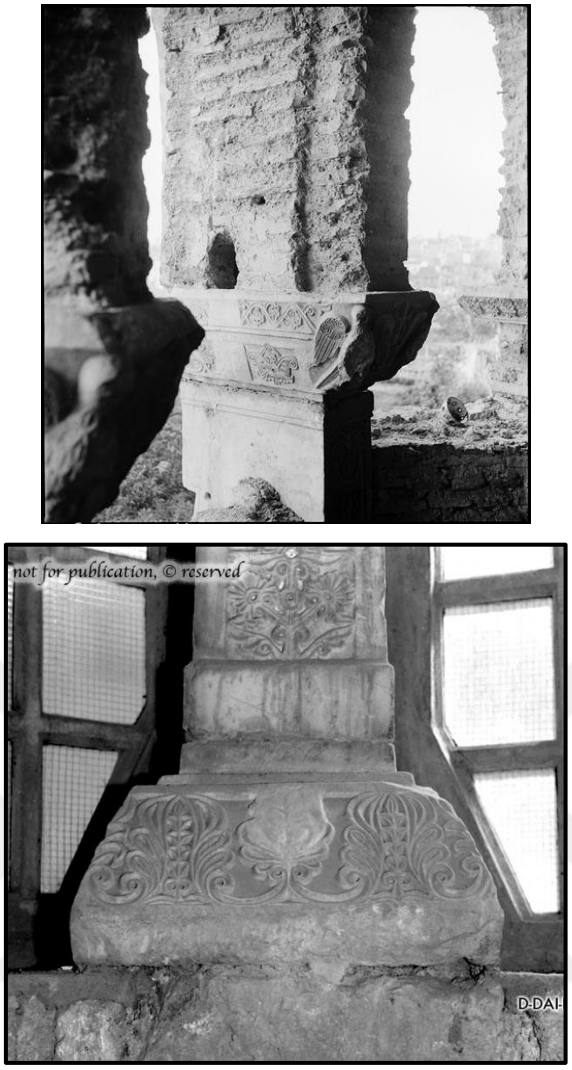
Fotoğraf 677 Kuzey Kilisesi'nin naosundan, apsise doğru bakış.[1453] (Th. Hartmann, 1968)

[1453] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255103 (23.06.2018).

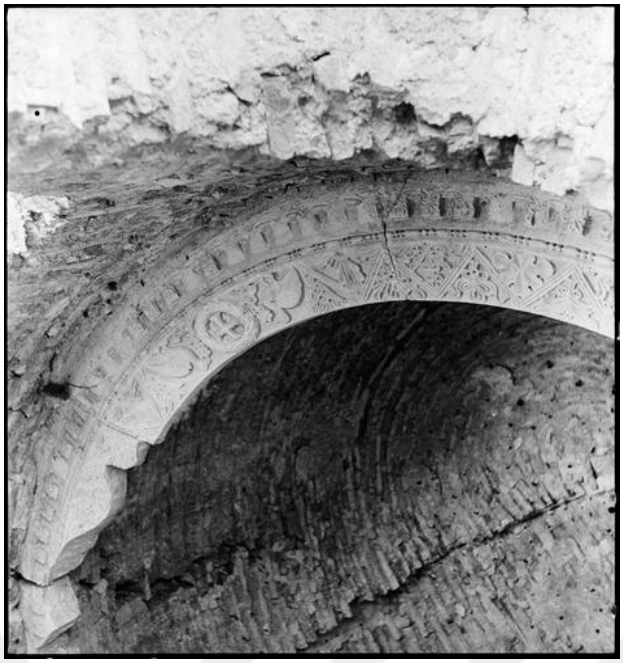
Fotoğraf 678 Kuzey Kilisesi'nin apsisindeki pencereleri birbirinden ayıran sütunlar.[1454] (W. Schiele, 1968)

[1454] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259045 (23.06.2018).

Fotoğraf 679 Solda, Kuzey Kilisesi'nin apsis pencerelerini ayıran sütunlardan birinin başlığı. Bu fotoğraf, söz konusu pencerelerin alt kısımlarının, örülmek suretiyle kapatıldığı döneme aittir.[1455] (Nicholas V. Artamonoff, 1937) Sağda ise, söz konusu sütunlardan birine ait kaide.[1456]

[1455] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/145 (17.01.2018).
[1456] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/727819 (23.06.2018).

Fotoğraf 680 Kuzey Kilisesi apsisinin üzerini örten yarım kubbenin eteğindeki silmeden detay.[1457] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

İlk yapının güneybatı cephesine bitişik olarak inşa edilen ikinci kilise, dehlizli plan tipine sahiptir. Burada bir narteksi takip eden ana mekân, iki kısımdan meydana gelmektedir. Kare şeklindeki esas naosu oluşturan bölüm, yapının tamamına hâkimdir. Bu mekân; âdeta bir kule biçiminde, binanın çatı seviyesini aşarak yükselmekte ve her cephesinde birer pencere bulunan sekiz kenarlı yüksek bir kasnağa sahip kubbe ile nihâyete ermektedir. Naosu "U" biçiminde üç taraftan çeviren, çapraz tonoz dizileriyle örtülü basık dehlizler ise, tâlî bir rol oynamaktadır. Ayrıca yapının orijinal halinde; orta mekân ile yan dehlizler arasındaki irtibat, çifte mermer sütunlara oturan üçüz kemerli açıklıklar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Söz konusu sütunların kaideleri (güneybatı tarafındakiler hariç), 1636 restorasyonu sırasında zemine dökülen 75 cm. kalınlığındaki moloz tabakasının; 1929'da kısmen, 1958'de ise tamamen kaldırılmasıyla beraber gün yüzüne çıkartılmıştır.[1458]

Üzerindeki ana kubbeye bir nevi kaide teşkil eden kulevârî kaidenin üst sınırını belirleyen kemerlerin içerisine -güneydoğudaki hariç- üçüz pencereler açılmıştır. Güneydoğu taraftaki kemer ise, bemayı örten çapraz tonoz ve apsisin üzerini örten yarım kubbe ile ileriye doğru uzanır. Bemanın devamında yer alan apsis çıkıntısı içte dairevî, dışta yedi cephelidir. Apsisin ortadaki üç cephesinde, birbirlerinden mermer

[1457] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/144.???yaz (17.01.2018).
[1458] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 18.

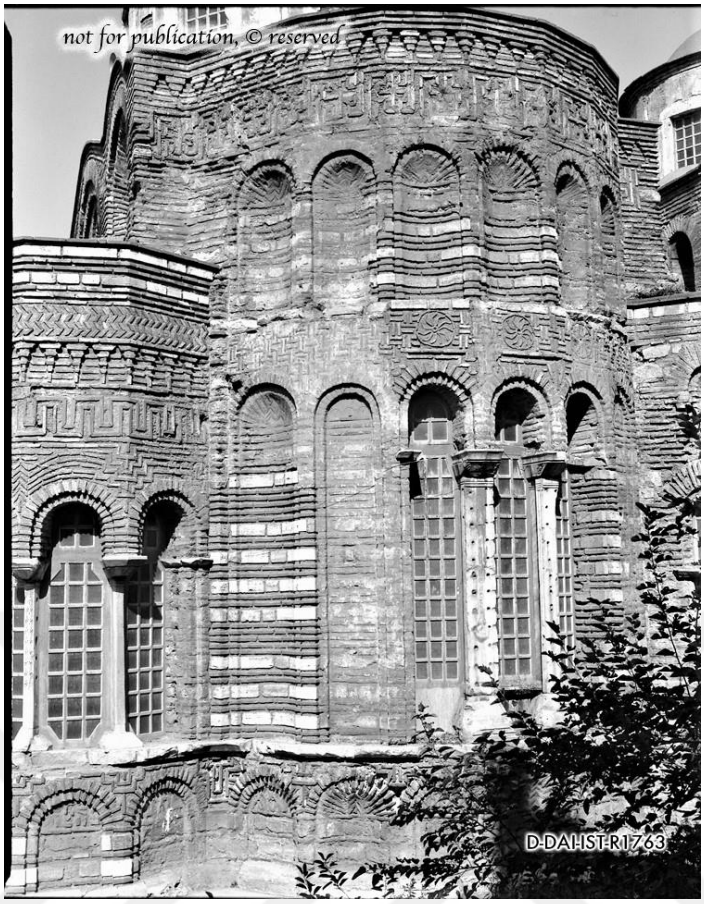
sütunlarla ayrılan uzun birer pencere mevcuttur. Bemanın her iki yanında bulunan pastoforion hücrelerinin küçük apsisleri ise; içte dairevî, dışta üçer cephelidir ve her birinde, ikişer mermer sütunla birbirinden ayrılan üç pencere yer almaktadır.

Kuzey ve Güney Kiliseler arasındaki duvarda, her ikisinin birbiriyle irtibatını sağlamak üzere geçitler açılarak, mâbedde bütünlük sağlanmıştır. Bu şekilde birleştirilmesinden dolayı da ikinci yapının planında bazı intizamsızlıklar meydana gelmiştir. Örneğin, bemanın sol tarafındaki prothesis olarak adlandırılan odada bu durum açık bir şekilde bellidir ki Eyice bu bölümün, esasında ilk dönemde Kuzey Kilisesi'nin yanında bulunmakta olan yan dehlizine ait olduğunu ve Güney Kilisesi'nin inşası sırasında biraz değiştirilmek suretiyle de mevcut şeklini aldığını belirtmektedir. Ayrıca söz konusu binanın narteks kısmının da düzgün bir plan şemasına sahip olmadığı görülmektedir. Zîra burası, boydan boya bir duvar ile eşit olmayan iki birime ayrılmış; sol taraftaki kare planlı bölümün üzeri çapraz tonoz ile örtülmüşken, aynı zamanda mâbedin giriş kapısının da yer aldığı sağdaki bölümün üzerine ise kubbe inşa edilmiştir. Söz konusu durumun sebebi; aslında ilk kilisenin kanadı olan batı köşesindeki kare planlı eski bölümün, farklı karakterdeki iki ayrı yapıyı kaynaştıran mimar tarafından, ikinci kilisenin narteksinin sol tarafı olarak tanzim etmesidir.[1459]

Fotoğraf 681 Lips Manastırı Güney Kilisesi'nin güneydoğu cephesi.[1460]

[1459] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 4, 17-20, 106, 108, 124.
[1460] https://www.nenerede.com.tr/ilan/fenari-isa-camii/ (19.01.2018).

Fotoğraf 682 Güney Kilisesi'nin apsis cephesinin görünümü.[1461] (W. Schiele, 1968)

[1461] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/727668 (23.06.2018).

Fotoğraf 683 Güney Kilisesi'nin üst örtüsü. Fotoğrafta görülen sivri kemerler esasında, Türk döneminde kaldırılmış olan orijinal sütunlar tarafından taşınan üçer kemer gözünün yerine yapılmıştır.[1462] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 684 Esasında Güney Kilisesi'nin içerisinde yer alan sütunların kaideleri ve ortada da naosun orijinal döşemesine ait kalıntı.[1463] Bu kaideler günümüzde, yapının güneydoğu cephesi önünde sergilenmektedir.

[1462] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17878 (25.04.2018).
[1463] http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/141670 (23.06.2018).

Fotoğraf 685 Güney Kilisesi'nden kuzeydoğu cihetine doğru bakış. Görülen sivri kemer, Türk dönemine aittir.[1464] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1464] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/142 (17.01.2018).

Fotoğraf 686 Solda, Güney Kilisesi'nin apsisindeki pencere açıklıkları.[1465] Sağda, bunları ayıran sütunlardan birinin başlığından detay.[1466]

Yapının orta mekânını örten 5 m. çapındaki mevcut kubbesi Osmanlı döneminde değiştirilmiş olsa da Eyice'nin dikkat çektiği üzere, kasnağındaki düz atkılı pencerelerin üzerinde görülen dairevî kemerler, esasının orijinal olduğunu göstermektedir.

Güneybatı tarafındaki mezkûr bina, dış cephe düzenlemesi bakımından ilk kiliseden ayrılır. Güneydoğu cephesi ile sonradan sağ tarafına bitişik vaziyette yapılan galerinin içerisinde kalan güneybatı cephesi, taş ve tuğlanın birlikte kullanılmasıyla oluşturulan çeşitli bezemelerle oldukça zengin bir görünüm arzetmektedir. Ayrıca ana apsis pencerelerinin yanlarına ikişer kör kemer ve bu sıranın üzerinde de bir niş dizisi yer almaktadır.[1467]

[1465] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255006 (23.06.2018).
[1466] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/389996 (23.06.2018).
[1467] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 19-20.

Fotoğraf 687 Güney Kilisesi'nin, Osmanlı zamanında yenilenen kubbesi.[1468] (Mustafa Cambaz, 2009)

Güney Kilisesi'nin inşasından kısa bir müddet sonra, iki birleşik yapıdan müteşekkil mâbedin kuzeybatı ve güneybatı taraflarını tamamen saran, iki uzun galeri ilave edilmiştir. "L" biçimindeki bu galerinin kuzeybatıda yer alan bölümü dış narteksi, güneybatıdaki ise bir parekklesion meydana getirmektedir.[1469] Mimarî açıdan çok fazla bir özelliğe hâiz olmayan söz konusu koridorların üzeri çapraz tonozlar ile örtüldür.[1470] Mâbedin, dış narteksin kuzeybatı cephesinde yer alan giriş kapısı; Güney Kilisesi'nin önündeki kubbe ile örtülü iç narteks kısmından naosa girişi sağlayan açıklıkla aynı eksende bulunmaktadır. Güneybatıdaki koridorun, güneydoğu ucu düz bir şekilde nihâyete ermektedir. Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin, yüksek kasnaklı bir kubbeyle nihâyete eren kuzeydoğu koridoru düşünüldüğünde; buranın oldukça sade olduğu görülür. Bahsi geçen bölümlerin, almaşık duvar örgüsünde oluşturulan dış cepheleri ise; üst kısımlarında dairevî kemerli pencere açıklıkları bulunan bir sıra kemer dizisi ve bunların arasındaki plasterların yüzeylerine yerleştirilmiş olan birer niş ile hareketlendirilmiştir.[1471]

[1468] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17856 (25.04.2018).
[1469] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 16, 67, 81.
[1470] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 339; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 67, 123.
[1471] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 67-68.

Fotoğraf 688 Lips Manastırı Kilisesi'nin dış narteksini meydana getiren kuzeybatı koridorunun dış cephesi.[1472]

Fotoğraf 689 Lips Manastırı Kilisesi'nin güneybatısına bitişen koridorun güneydoğu cephesi.[1473] (Mustafa Cambaz, 2009)

[1472] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/41.htm (30.04.2018).
[1473] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17854 (25.04.2018).

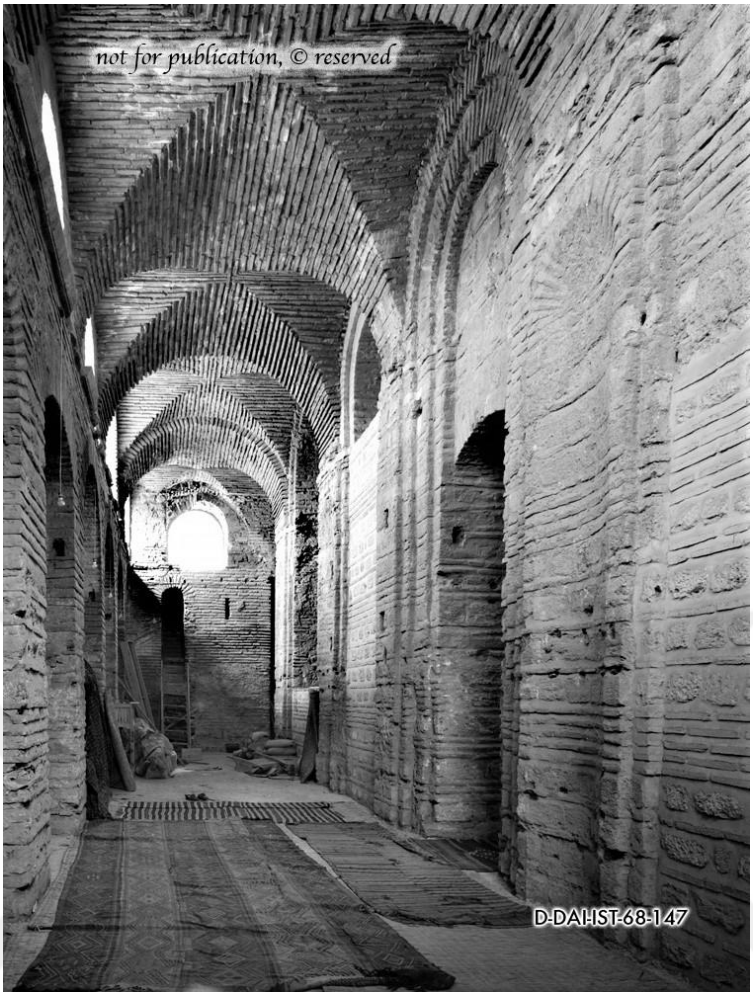

Fotoğraf 690 Lips Manastırı Kilisesi'nin güneybatısına bitişik olarak yapılan koridorun dış cephesi.[1474] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 691 Güney Kilisesi narteksinin sağ biriminin üzerini örten kubbe.[1475]

[1474] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1257604 (23.06.2018).
[1475] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/391738 (23.06.2018).

Fotoğraf 692 Lips Manastırı Kilisesi'nin güneybatısındaki koridorun iç mekânında, güneydoğu cihetine doğru bakış.[1476] (Th. Hartmann, 1968)

Üç ayrı dönemi yansıtan bu kilise kompleksinin iç tezyinatından günümüze sadece; silmeler, apsis sütunları ve Eyice'nin belirttiğine göre bazı ikonostasis parçaları ile küçük bir de döşeme mozaiği kalıntısı (Fotoğraf 684) ulaşmıştır. Ayrıca Güney Kilisesi'nde, 1959-1960 yılları arasındaki çalışmalar esnasında bazı mozaik kalıntıları da bulunmuştur.[1477] 1929 senesindeki arkeolojik inceleme sırasında, Lips Manastırı Kuzey Kilisesi'nin kubbesinin dört tarafında yer alan şapellerden birinde, kilise terk edilirken burada bırakılmış Ayia Eudoksia ikonası bulunmuş ve Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.[1478] Mezkûr müzenin Hıristiyan eserleri salonunda sergilenen, haç motifleri ile tezyin edilmiş, yeşil mermerden bir kapı sövesi ile mermer bir pencere

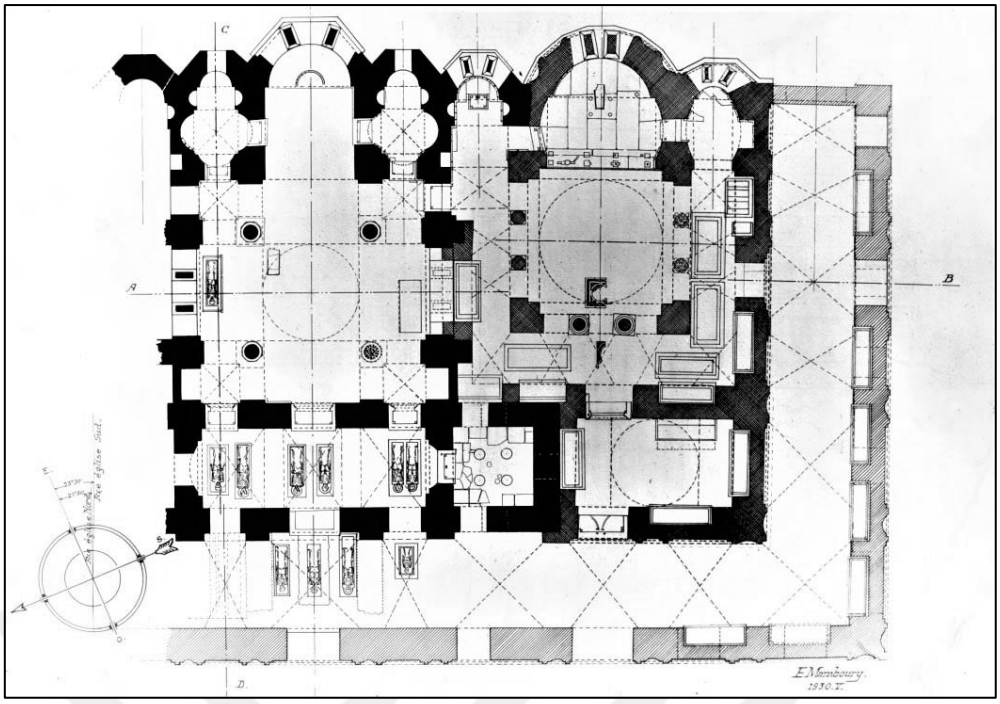
[1476] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255106 (24.06.2018).
[1477] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 21; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, s. 10. Bkz. Feridun Dirimtekin, "Fenari İsa-Eglise De Monastere De Lips'deki Mozayik Kalıntıları", *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, s. 19-21.
[1478] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 339.

şebekesi de yine Fenârî Îsâ Camii'nde bulunmuştur.[1479] Palaiologos sülalesi için bir mezar yeri olarak tasarlanan Güney Kilisesi ile beraber diğer iki binanın da döşemeleri altında, hanedân üyelerine ait yirmi iki adet mermer lahit ortaya çıkartılmıştır.[1480] Binanın altında bir mahzen bulunduğu söylenmekteyse de bu bilgi kesinlik kazanmamıştır.[1481]

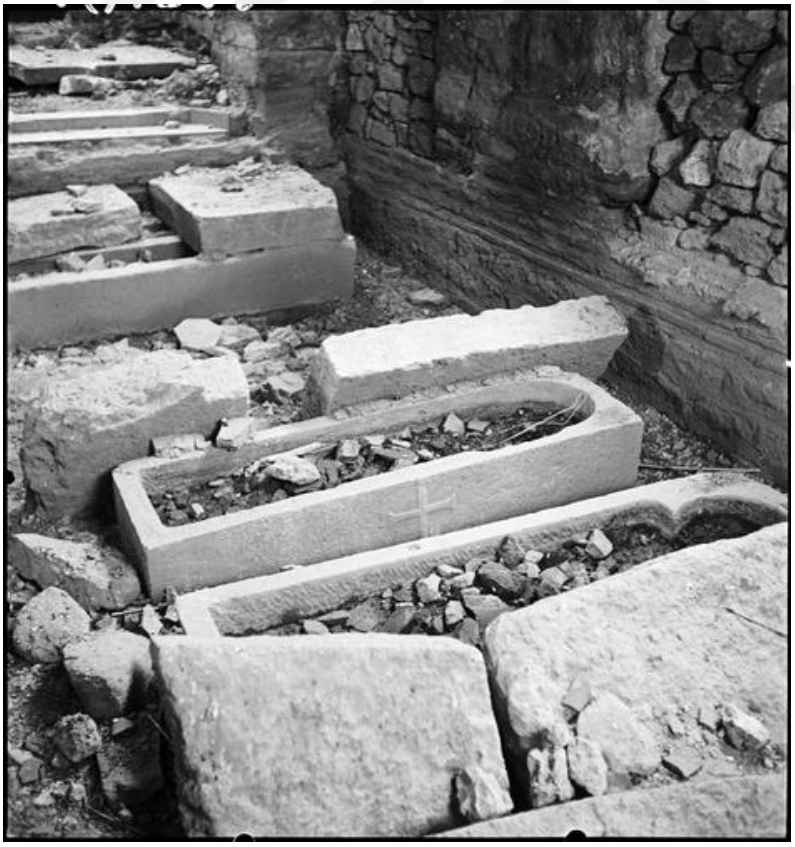

Fotoğraf 693 Lips Manastırı Kilisesi içerisinde bulunan ve Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen Ayia Eudoksia ikonası.[1482]

[1479] *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Resimli Rehber*, s. 115.
[1480] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 127.
[1481] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 278.
[1482] http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/136200 (24.06.2018).

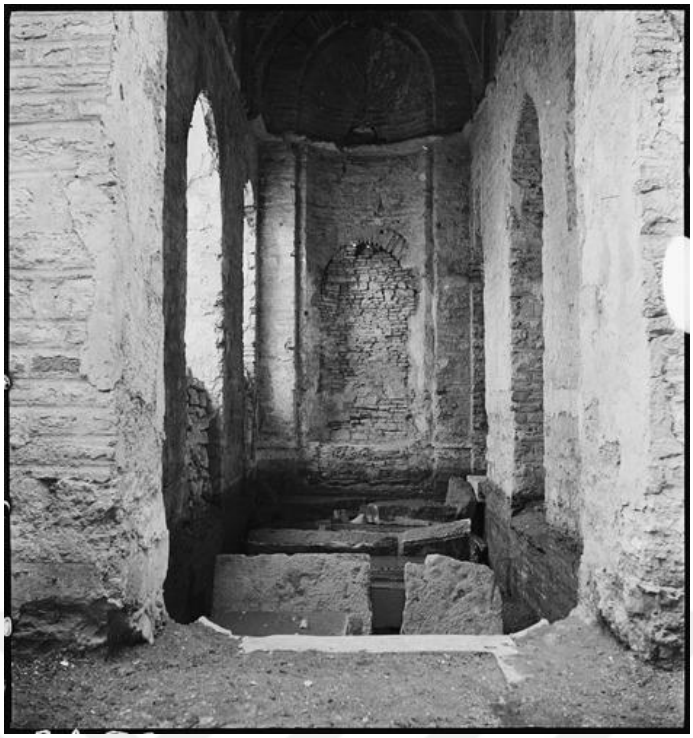

Çizim 137 Lips Manastırı Kilisesi'nde ortaya çıkartılan mezarlardan bir kısmının konumlarının, plan üzerinde gösterimi.[1483] (Mamboury, 1930)

Fotoğraf 694 Kuzey Kilisesi narteksinin altındaki lahitler.[1484] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1483] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255490 (24.06.2018).
[1484] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/140 (17.01.2018).

Fotoğraf 695 Lips Manastırı Kilisesi narteksinin kuzeydoğusunda ortaya çıkartılan mezarlar.[1485] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

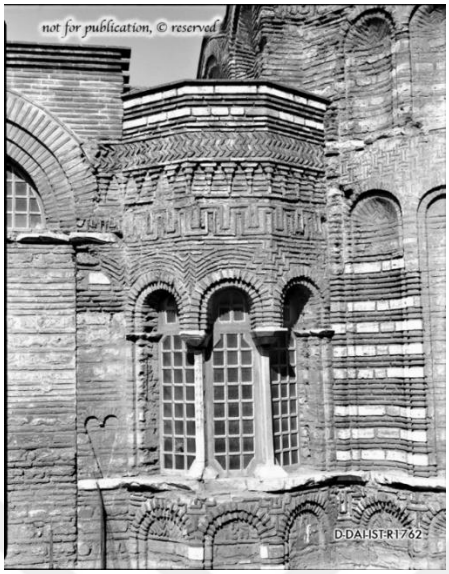

Fotoğraf 696 Lips Manastırı Kilisesi içerisinde, 1933 senesinde bulunarak Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen bir çocuk lahti.[1486]

Eyice; kilisenin dış cephesinde, duvar örgüsü içerisinde yer verildiği görülen balık sırtı, balık pulu ya da meander motiflerini oluşturan irili ufaklı tuğlaların, kullanılacakları yere göre özel olarak üretildiklerini belirtmektedir. Burada dikkat

[1485] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/138 (17.01.2018).
[1486] http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/155914 (24.06.2018).

çeken ve bahsedilmesi gereken bir detay da yapının güneybatı koridorunun güneydoğu cephesinde bulunan kalp biçimindeki niştir.[1487]

Fotoğraf 697 Solda, Güney Kilisesi diakonikonunun dış cephesi.[1488] (W. Schiele, 1968) Sağda ise; buranın güneybatı tarafında yer alan kalp figürünün yakından görünümü.[1489] (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013)

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Kuzeydoğu ve güneybatıdaki yapıların orta bölümlerinin üzerini örten yüksek kasnaklı kubbeler; 1831-1832'deki onarımda, eski ölçüleri üzerine yeniden yapılmış, bu sırada kasnağında bulunan pencerelerin biçimleri de değiştirilmiştir. Kuzeydoğu tarafındaki binanın üzerinde yer alan arslangöğüslü ve altı adet penceresi bulunan yüksek bir kasnağa hâiz kubbesi; Türk döneminde, eski ölçüleri üzerine yeniden yapılmış olup özgün değildir.[1490] Eyice'nin belirttiğine göre, güneybatı cihetindeki binanın da kubbe kasnağının dışı, XVII. yüzyılda değiştirilmişse de sonradan yapılan dikdörtgen söveli pencere açıklıklarının düz atkı taşları üzerinde görülen dairevî pencere kemerleri, kasnağın esasının orijinal olduğunu göstermektedir. Yine aynı kilisenin narteksinin sağ bölümü üzerinde yer alan kubbenin ise, 1942 kışında tamamen yıkıldığı ve bilâhare yeniden yapıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir.[1491] Mâbedi,

[1487] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 100, 103.
[1488] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/727667 (24.06.2018).
[1489] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_284411&repid=1 (21.12.2018).
[1490] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 339; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DBİA*, s. 278.
[1491] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 18 (Dipnot 12).

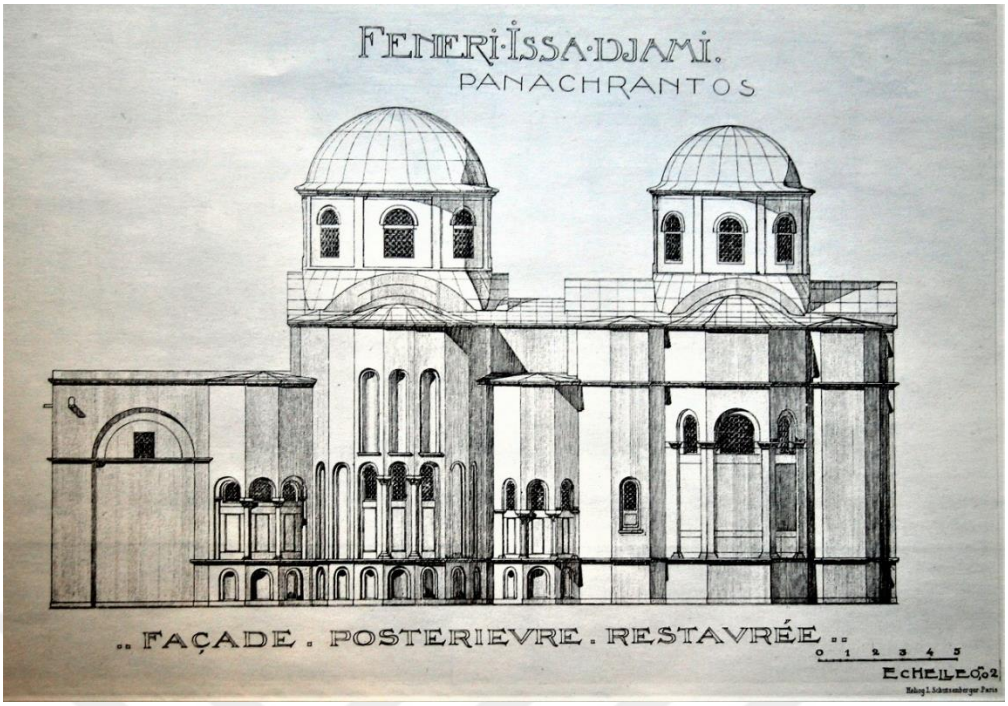
kuzeybatı ve güneybatı cihetlerinden saran koridorların üzerini örten çapraz tonozlar ise, XX. yüzyıl ortalarına doğru tamamen yıkılmalarının ardından yeniden inşa edilmiştir.[1492] Ayrıca 1894 depremi sonrasında da eski dış narteksin tavanının çöktüğü ve üst örtüsünün sıvanarak kiremitlerinin yenilendiği de bilinmektedir.[1493]

Fenârî Îsâ Camii'nin kubbeleri haricindeki, düz bir çatı şeklinde olan üst örtüsü, sonradan değiştirilmiş olmalıdır. (Fotoğraf 728) Zîra Eyice 1989 senesine ait bir makalesinde, yapının mevcut örtü sisteminin son derece yanlış olduğunu, orijinal halinde çatının bu şekilde olmaması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca caminin, son zamanlarda kubbe üstleri de dâhil tamamı dıştan kurşun kaplı olan üst örtüsünün, XX. yüzyıl başlarında yine dümdüz fakat çimento sıvalı olduğunu da kaynaklardan ve yapıya ait eski fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Kahraman; 1894 depremi sonrasına ait onarım keşfinden hareketle, kubbeler haricindeki tüm örtü sisteminin mezkûr dönemde kiremit kaplı olduğu sonucuna ulaşmıştır.[1494]

Fotoğraf 698 Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış.[1495]

[1492] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 67.
[1493] Kahraman ve Kâhya, "Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", s.20.
[1494] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282; Kahraman ve Kâhya, "Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", s.20.
[1495] http://envanter.gov.tr/anit/index/galeri/50472?page=6 (13.06.2018).

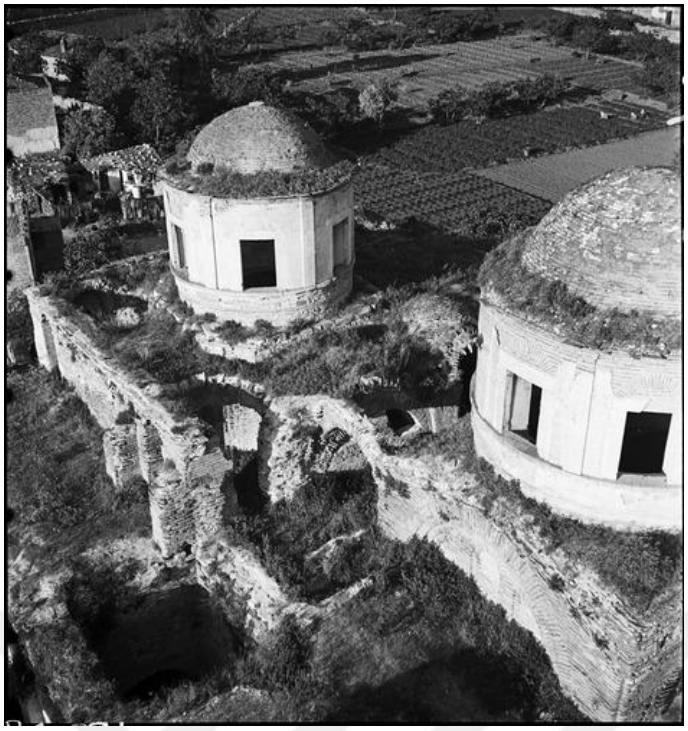

Çizim 138 Yapının güneydoğusundaki pencerelerin kapatıdığı döneme ait cephe çizimi.[1496] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 699 Fenârî Îsâ Camii güney binasının üzerini örten kubbe.[1497]

[1496] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/232.JPG (17.02.2019).
[1497] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255207 (24.06.2018).

Fotoğraf 700 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyette olduğu yıllarda üstten görünümü.[1498] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

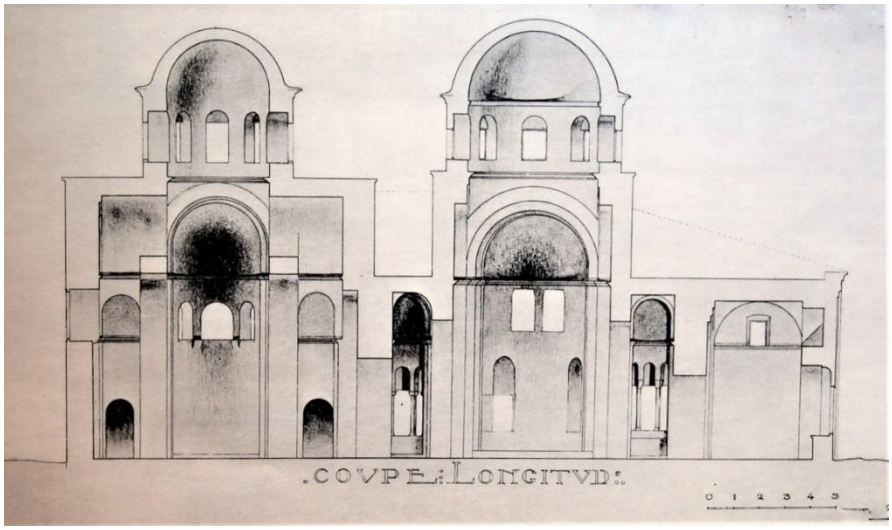
Fotoğraf 701 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyette olduğu yıllarda, güneybatı koridorunun görünümü.[1499] (NicholasV.Artamonoff, 1937)

[1498] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/132 (17.01.2018).
[1499] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/137 (17.01.2018).

Mâbedin güneydoğu cephesi, büyük ölçüde orijinalliğini korumaktadır. Kuzeydoğuya beden duvarı ise, 1960 senesindeki onarımda yeniden yapılmıştır.[1500] Diğer cephelerinin bazı kısımlarında da birtakım yamalar mevcuttur.[1501]

Eyice muhtelif zamanlarda, yapının duvarlarını yarmak suretiyle bazı yeni pencerelerin açıldığını da belirtmektedir.[1502] Bunun haricinde bazı pencereler de ya kısmen yahut da tamamen örülmek suretiyle kapatılmıştır. Özellikle de güneydoğu duvarındaki pencerelerin, bazı dönemlerde uygun olmayan çeşitli müdahalelere maruz kaldığı, eski çizim ve fotoğraflarda görülebilmektedir.

Örneğin 1939 senesine tarihlenen ve caminin güneydoğu cephesini gösteren bir fotoğrafta; Güney Kilisesi'nin apsisinde yer alan pencerelerin kapatıldığı, üst kısmındaki kör nişlerden ortada yer alan iki tanesinin ise yarılmak suretiyle dikdörtgen biçiminde açıklıklar oluşturulduğu müşahede edilmektedir. 1956 senesine ait bir başka fotoğrafta da yine mezkûr yapının kubbesinin kaidesinde yer alan üçüz pencerelerin kapalı olduğu müşahede edilmektedir. Muhtemelen 1959 senesinde başlanan restorasyon çalışmalarında bu gibi yanlış uygulamalar düzeltilmiş olmalıdır ki söz konusu açıklıklar günümüzde de özgün görünümlerini korumaktadır. Mâbedin giriş kapısının yer aldığı kuzeybatı cephesi ile güneybatı cephelerine de evvelce bu manada birtakım muhtelif müdahalelerde bulunulduğu yine eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Çizim 139 Fenârî Îsâ Camii'nin makta'-i arzânîsi.[1503] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1500] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 339.
[1501] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282.
[1502] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282.
[1503] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_

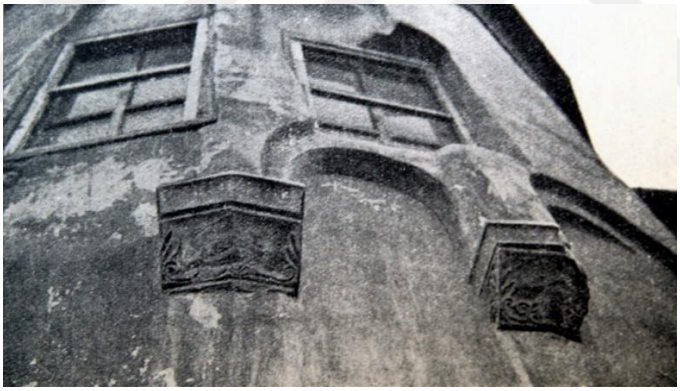
Fotoğraf 702 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının güneydoğu cephesi.[1504] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

isa_camii/233.JPG (17.02.2019).

[1504] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/107.JPG (17.02.2019).

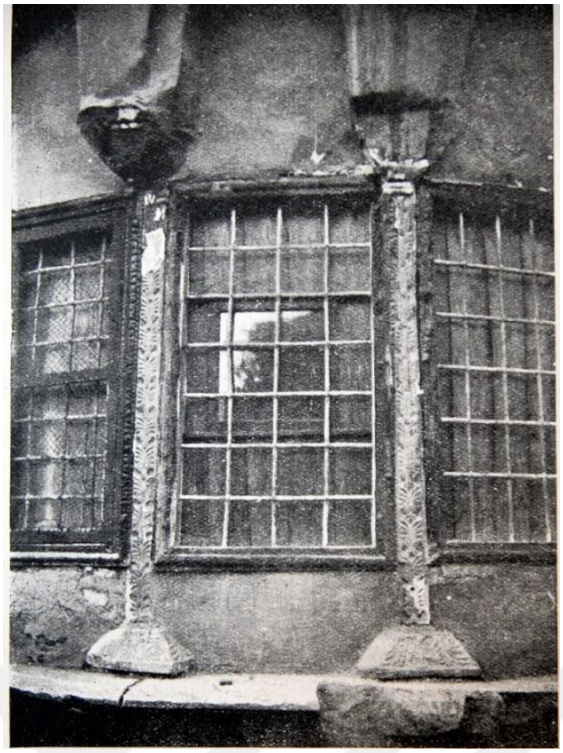

Fotoğraf 703 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, güneydoğu cephesi.[1505] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 704 Güney Kilisesi apsis pencerelerinin,XX. yüzyıl başındaki vaziyeti.[1506] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1505] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 35a.
[1506] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/110.JPG (17.02.2019).

Fotoğraf 705 Güney Kilisesi diakonikon bölümünün güneydoğu cephesi.[1507] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1507] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/111.JPG (17.02.2019).

Fotoğraf 706 Fenârî Îsâ Camii güneydoğu cephesinin, mâbedin harap vaziyette olduğu XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.[1508] (Sébah ve Joaillier)

[1508] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1458998 (24.06.2018).

Fotoğraf 707 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyette olduğu dönemdeki görüntüsü. Minarenin durumundan, hareketle fotoğrafın, 1918-1942 seneleri arasındaki bir zamana tarihlendiği anlaşılmaktadır.[1509] (Ali Saim Ülgen Arşivi)

Fotoğraf 708 Fenârî Îsâ Camii'nin XX. yüzyılın ikinci çeyreğindeki hâli.[1510] (Nicholas V. Artamonoff)

[1509] https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=3396625&silo_library=GEN01 (11.01.2019).
[1510] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/135 (17.01.2018).

Fotoğraf 709 Caminin harap vaziyette olduğu yıllarda, güney binanın güneydoğu cephesine bakış.[1511] (Robert Van Nice, 1939)

Fotoğraf 710 Fenârî Îsâ Camii'nin harap vaziyetteyken, güney binasındaki apsis pencerelerinin durumu.[1512]

[1511] http://www.doaks.org/resources/middle-east-garden-traditions/market-gardens-in-istanbul/market-garden-bordering-the-eastern-wall-of-fenari-isa-mosque-1939 (14.01.2019).
[1512] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255003 (24.06.2018).

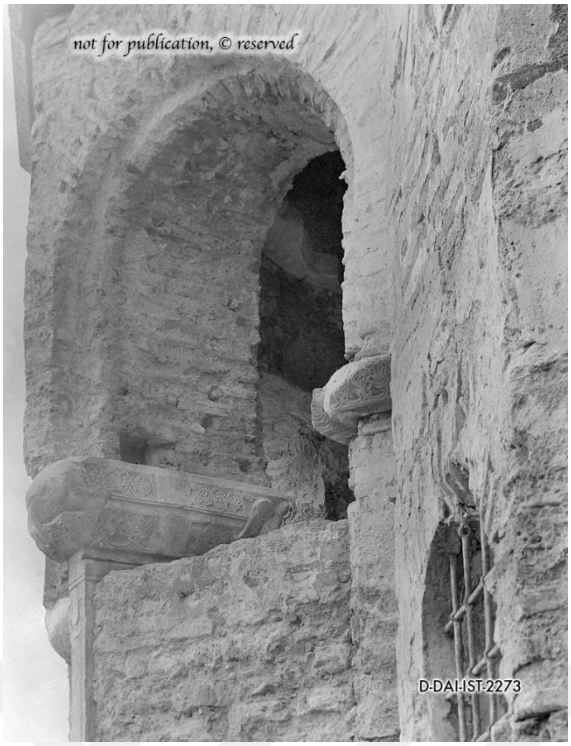

Fotoğraf 711 Bir dönem, güney binanın apsis cephesinin üst kısmında bulunan sağır kemerler yarılmak suretiyle pencere açıklığı haline getirilmiştir.[1513] (W. Schiele, 1968)

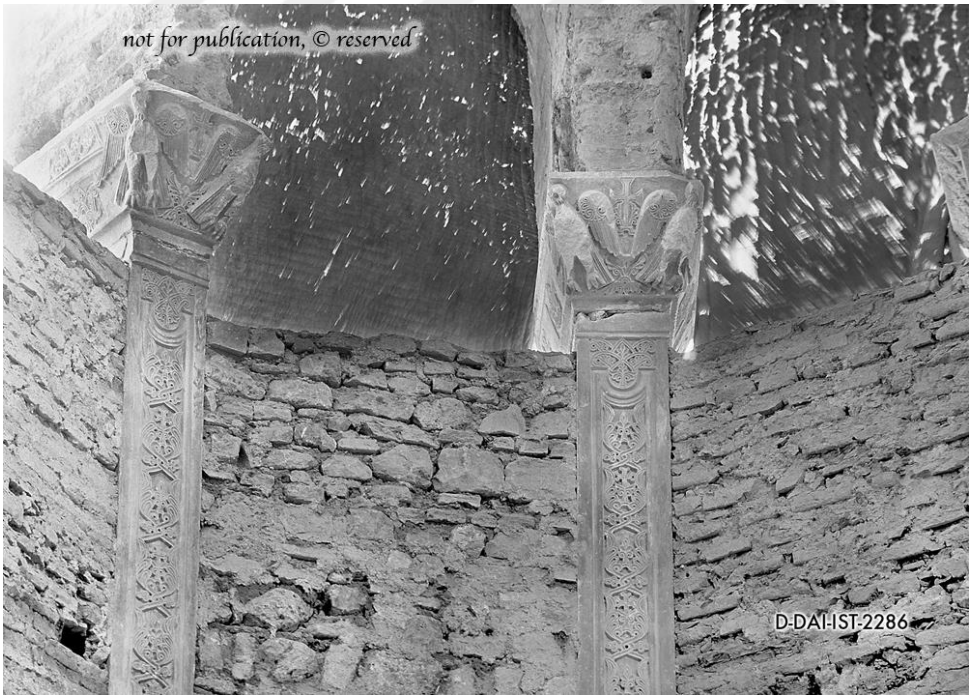

Fotoğraf 712 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının apsisindeki pencerelerin kapatılmış vaziyette olduğu dönemdeki görüntüsü.[1514]

[1513] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255537 (24.06.2018).
[1514] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/391734 (24.06.2018).

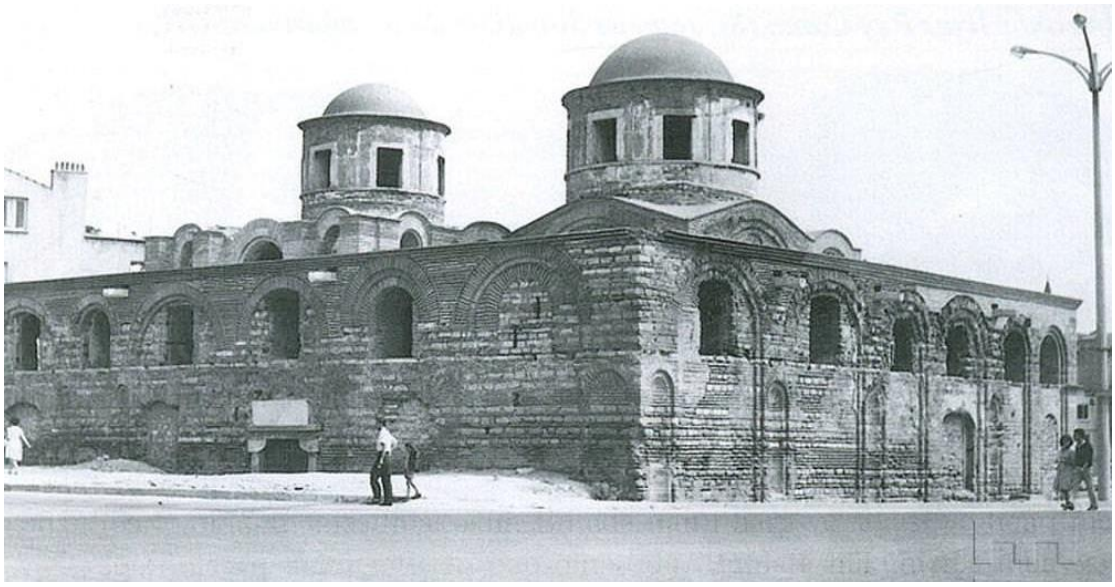

Fotoğraf 713 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, bir dönem örülmek suretiyle kapatılmış olan apsis penceresinden detay.[1515]

Fotoğraf 714 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, bir dönem örülmek suretiyle kapatılmış olan apsis pencerelerinin, iç mekândan görünümü.[1516]

[1515] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/391739 (24.06.2018).
[1516] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/391743 (26.06.2018).

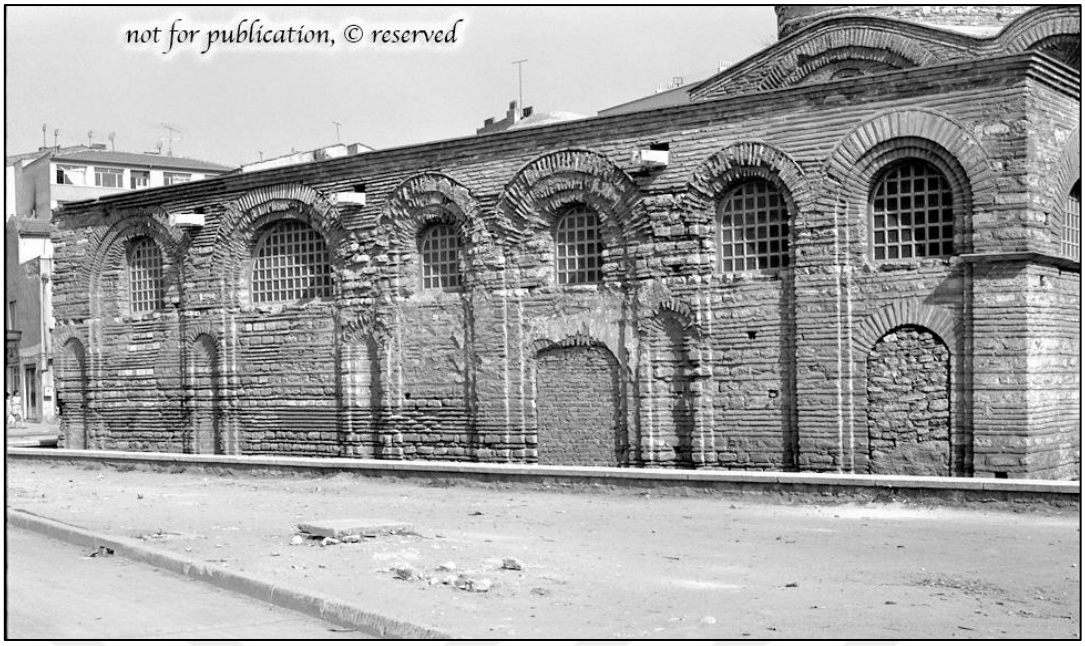

Fotoğraf 715 Fenârî Îsâ Camii'nin batıdan görünümü. Solda, kot farkından dolayı aşağıda kalmış olan giriş kapısı görülmektedir.[1517] (Cahide Tamer Arşivi, 1960 civarı)

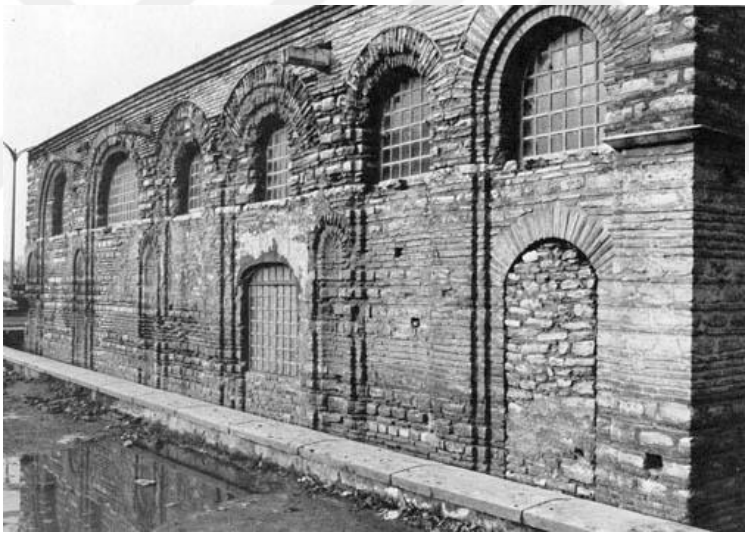

Fotoğraf 716 Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış.[1518] (W. Schiele, 1968)

[1517] http://www.eskiistanbul.net/5252/fenari-isa-camii-aksaray-1955-cahide-tamer-arsivi (18.09.2018).
[1518] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1257603 (24.06.2018).

Fotoğraf 717 Fenârî Îsâ Camii güneybatı cephesinin görünümü. Alt kısımda yer alan geniş açıklığın, örülmek suretiyle kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir.[1519] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 718 Yapının güneybatı cephesinin; alt kısmındaki, bugün giriş kapısı haline getirilmiş olan açıklığın, pencere şeklinde düzenlenmiş olduğu dönemdeki görüntüsü.[1520]

[1519] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259043 (24.06.2018).
[1520] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/44.htm (30.04.2018).

Fotoğraf 719 Fenârî Îsâ Camii'nin harap halde olduğu yıllarda, kuzeydoğu cephesinin görünümü.[1521]

Fotoğraf 720 Fenârî Îsâ Camii kuzeydoğu cephesi.[1522]

[1521] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/390001 (24.06.2018).
[1522] http://eistinpolin330.blogspot.com/2017/06/fenari-isa-camii.html (27.12.2018).

Fotoğraf 721 Fenârî Îsâ Camii kuzeydoğu cephesinin 2009 senesindeki durumu.[1523] (Mustafa Cambaz)

Fotoğraf 722 Fenârî Îsâ Camii kuzeydoğu cephesinin 2013 senesindeki görünümü.[1524] (Viyana Üniversitesi Arşivi)

Bir dönem dışının sıvalı vaziyette olduğu, caminin 1918 yangını akabinde çekilen fotoğraflarında müşahede edilmektedir. Sonraki restorasyonlarda bu durum düzeltilmiştir.

[1523] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17855 (25.04.2018).

[1524] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_284266&repid=1 (21.12.2018).

Fotoğraf 723 Fenârî Îsâ Camii kuzeybatı cephesinin, XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.[1525] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Medhal Sofası

Eski kilise binasının camiye tahvil edilmesiyle beraber, kuzeybatı koridorunu oluşturan dış narteks bölümü, medhal sofası işlevini üstlenmiştir ki mezkûr kısmın, yapının eski onarım kayıtlarında da bu şekilde nitelendirildiği görülmektedir.[1526]

Minare

Kilisenin camiye tebdil edilmesinin ardından; medhal sofasının batı köşesinde, beden duvarının üzerine tek şerefeli bir minare inşa edilmiştir.[1527]

1894 senesinde meydana gelen depremde, Fenârî Îsâ Camii'nin minaresi de büyük nispette tahrip olmuş, petek ve külah bölümleri yıkılmıştır. Uzun bir süre bu vaziyette kalan minare, 1942 senesinde tamamen yıktırılmasının ardından ise, ancak 1970'li yıllarda aynı yerine yeniden inşa ettirilebilmiştir.[1528] Kahraman, bahsi geçen depremin sonrasında hazırlanmış olan onarım kaydından hareketle, o dönemki minarenin yükseklik ve genişlik bakımından bugünkünün yarı ölçülerinde olduğu neticesine ulaşmıştır.[1529]

[1525] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/109.JPG (17.02.2019).
[1526] Kahraman ve Kâhya, "Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", s.20.
[1527] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 127.
[1528] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.
[1529] Kahraman ve Kâhya, "Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", s.20.

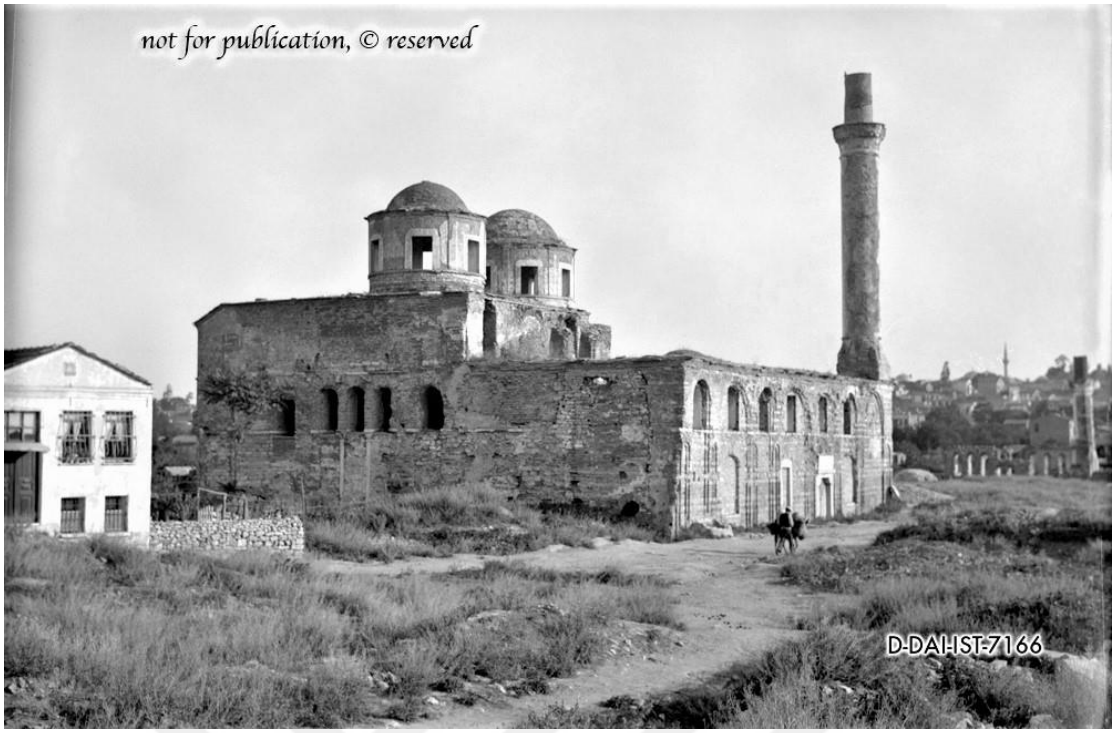

Fotoğraf 724 Fenârî Îsâ Camii çevresinin, XX. yüzyıl başlarındaki vaziyeti.[1530] (Sébah ve Joaillier)

Fotoğraf 725 1920 senesinde, Fenârî Îsâ Camii'ne güneyden bakış.[1531]

[1530] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1254865 (24.06.2018).
[1531] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256313 (25.06.2018).

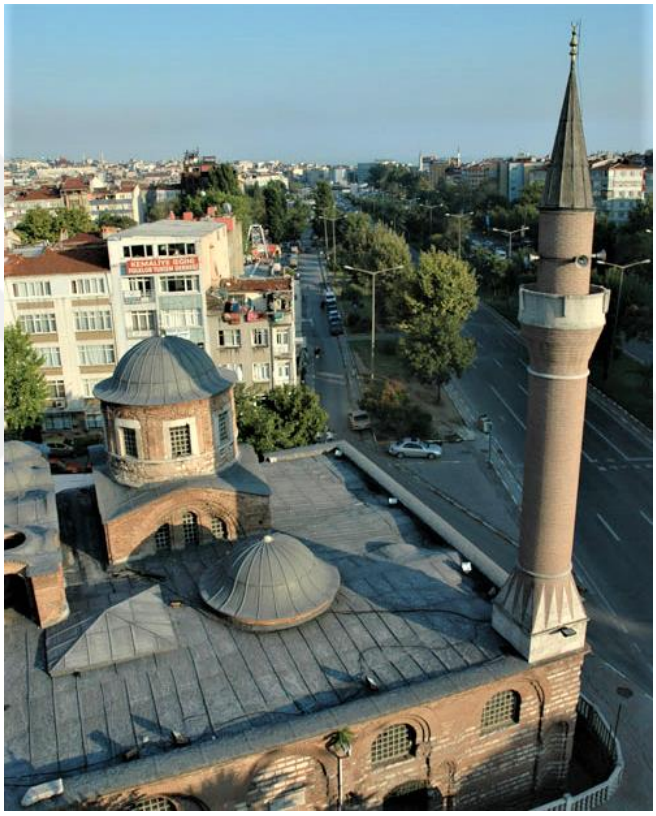
Fotoğraf 726 Fenârî Îsâ Camii'nin 1934 senesinde, kuzeyden görünümü.[1532] (Schazmann)

Fotoğraf 727 Fenârî Îsâ Camii'nin etrafının, 1940 yılındaki düzeni.[1533] (Arthur Kingsley Porter)

[1532] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255110 (25.06.2018).
[1533] http://www.doaks.org/resources/middle-east-garden-traditions/market-gardens-in-istanbul/wells-and-cistern-southeast-of-fenari-isa-mosque (14.01.2019).

Günümüze ulaşan minarenin; kare planlı ve oldukça alçak bir taş kaideden, tuğla örgülü silindirik gövdeye intikalini sağlayan pabuç kısmı, taş ve tuğladan oluşturularak münavebeli şekilde yerleştirilen piramidal Türk üçgenlerinden müteşekkildir. Gövdenin başlangıç ve bitim yerlerinde bilezik yer almaktadır. Şerefenin etrafını kuşatan tezyinatsız korkuluk sağırdır. Bunun devamındaki silindirik formlu petek kısmının üzerinde ise, kurşun kaplı ehrâmî bir külah bulunmaktadır. Minareye giriş ise, haricî medhal sofasının sağ tarafında bulunan altı basamaklı merdiven vasıtasıyla ulaşılan kapıdan sağlanmaktadır.

Fotoğraf 728 Fenârî İsâ Camii'nin üstten görünüşü.[1534] (Mustafa Cambaz, 2009)

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

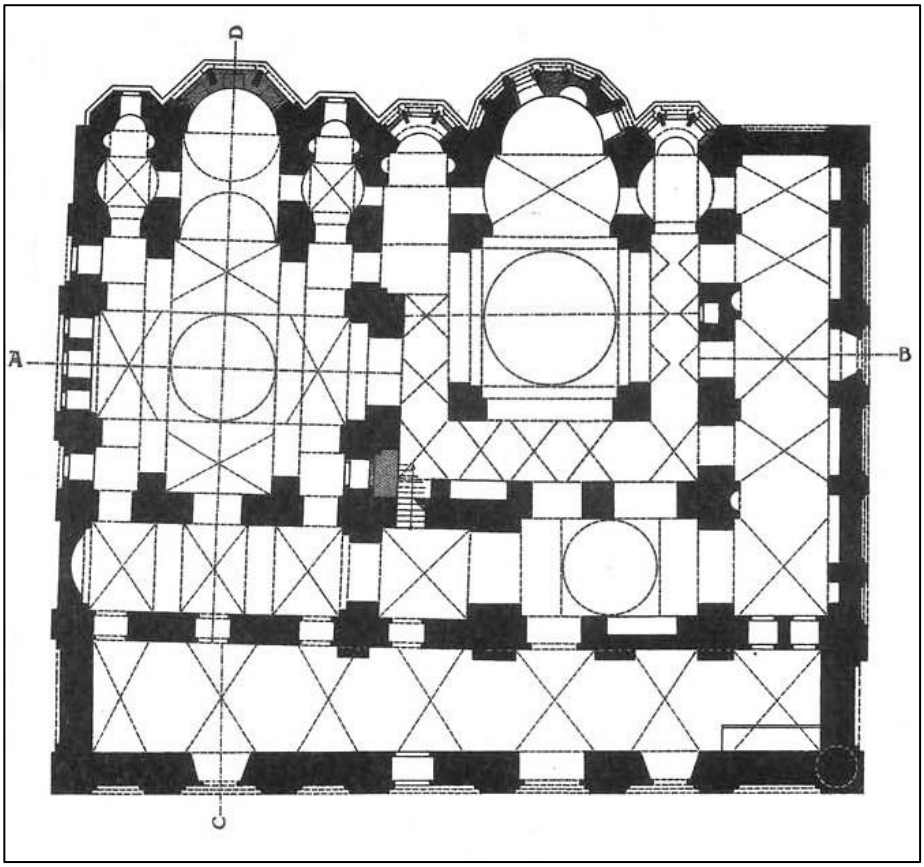
İç Düzenleme

Mâbedin 1633 senesinde vukû bulan yangında harabeye dönmesinin akabinde gerçekleştirilen tamirâtı esnasında, her iki binada da strüktürel açıdan değişiklik yapılması gerekli görülmüş ve örtü sistemlerini destekleyen mermer sütunlar kaldırılarak, yerlerine; ana eksenlere paralel, büyük sivri kemerler inşa edilmiştir ki bunlar, kuzeydoğudaki yapıda kesme taş, güneybatıdakinde ise tuğla

[1534] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17799 (25.04.2018).

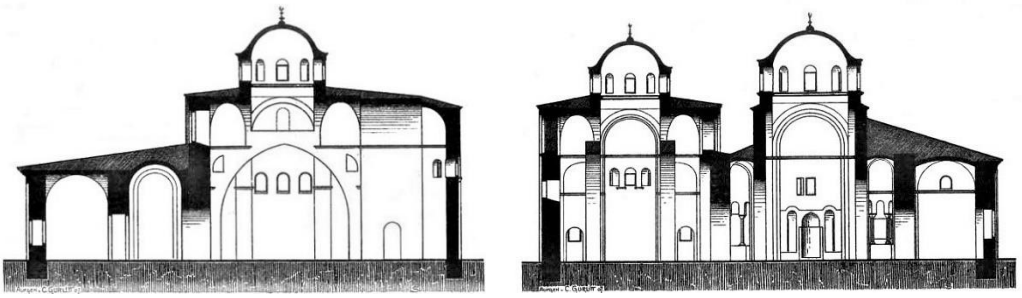
malzemedendir.[1535] Güney binanın esasında çifte sütuna oturan üçüz kemerlerine karşılık yapılan, pâyeden pâyeye atılmış bu kemerler; cami içerisinde daha geniş bir namaz alanı sağlama amacını da taşımaktadır.[1536]

Yapının ilk olarak mescide tebdil edilmesiyle beraber harem vasfını üstlenen eski naos bölümü yeniden düzenlenmiş ve güney binanın apsis kısmına, kıble istikâmetinde bir mihrap yerleştirilmiştir. Bir süre sonra ise, mâbede minber konularak camiye dönüştürülmüştür. Vaaz kürsüsü ve tabaka mahfili de zaman içerisinde harem mekânına eklenmiş olan ilavelerdendir. Harem zemininde ortaya çıkartılan orijinal sütun kaideleri, eski fotoğraflarda görülürken, günümüzde mevcut değildir.

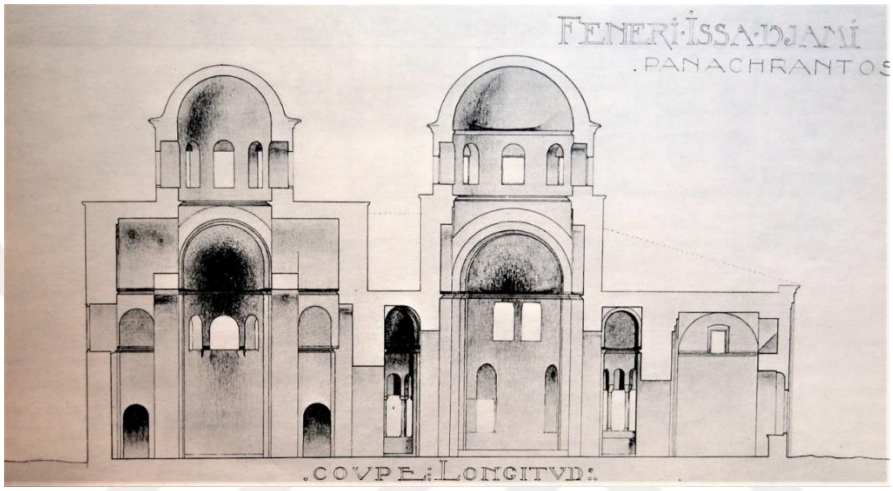

Çizim 140 Fenârî Îsâ Camii'nin Osmanlı dönemindeki halini gösteren planı. Sütunların kaldırıldığı görülmektedir.[1537] (C. Gurlitt, 1905)

[1535] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 282-283; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338-339.
[1536] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 18, 27.
[1537] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha XLIX.

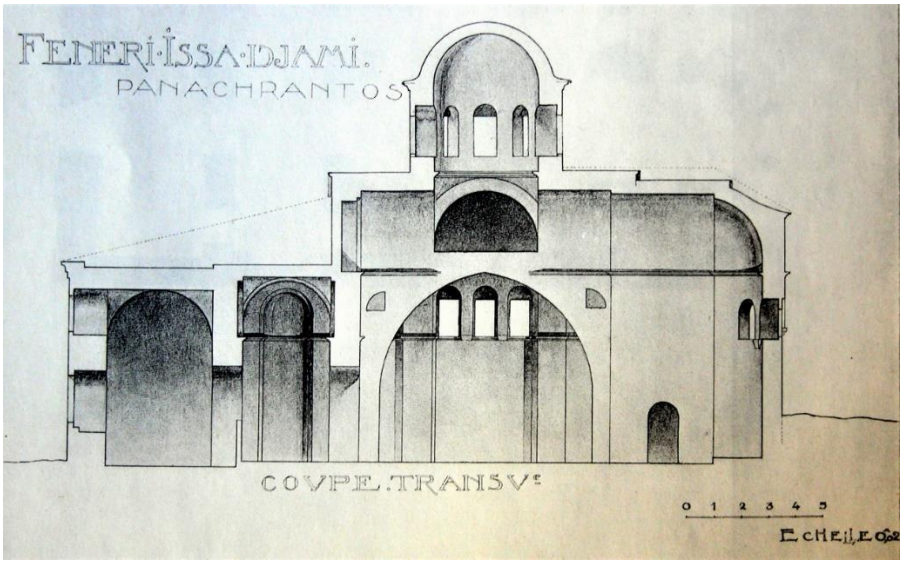

Çizim 141 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının makta‘-i tûlânîsi ile makta‘-i arzânîsi.[1538] (C. Gurlitt, 1905)

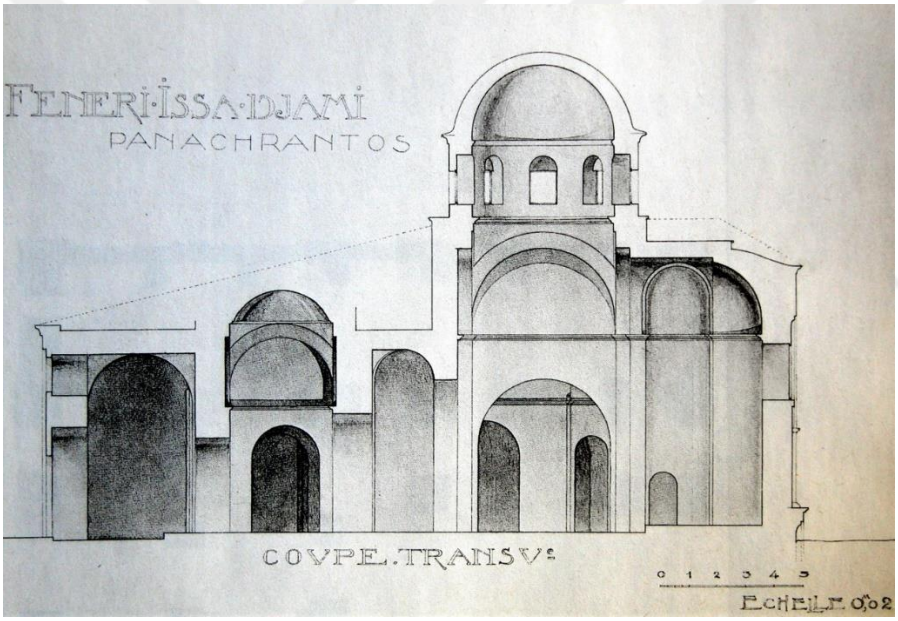

Çizim 142 Fenârî Îsâ Camii'nin Osmanlı dönemindeki halini gösteren makta‘-i arzânîsi. Apsis pencerelerinin kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir.[1539] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1538] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha XLIX.
[1539] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/232.JPG (17.02.2019).

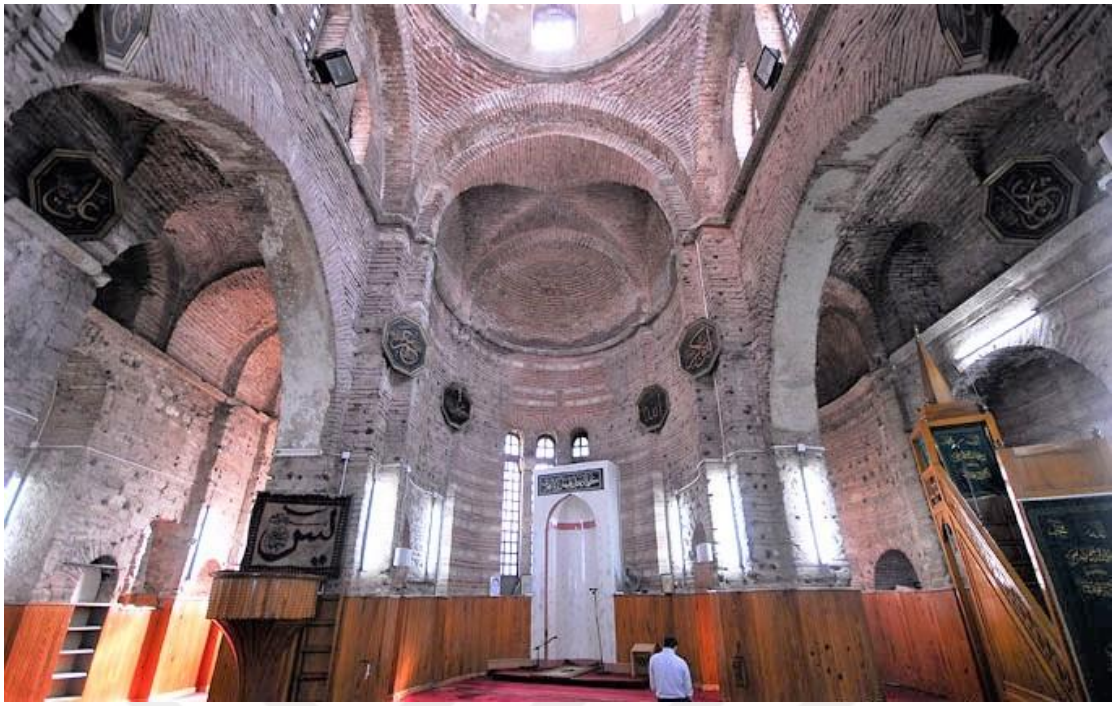

Çizim 143 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, Osmanlı dönemindeki halini gösteren makta‘-i tûlânîsi.[1540] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

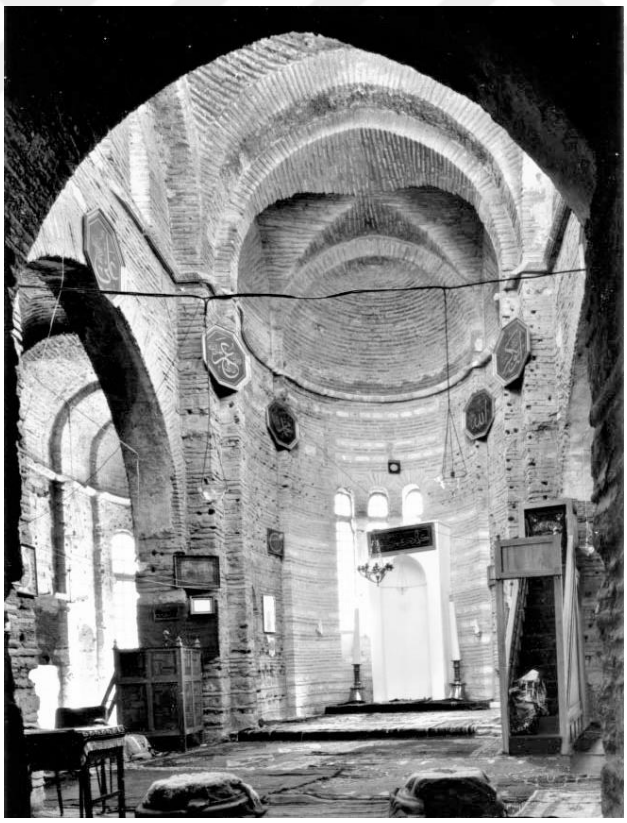

Çizim 144 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, Osmanlı dönemindeki halini gösteren makta‘-i tûlânîsi.[1541] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1540] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/231.JPG (17.02.2019).
[1541] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/230.JPG (17.02.2019).

Fotoğraf 729 Fenârî Îsâ Camii harem inde, mihrabın yer aldığı güney binasının güneydoğu cihetine bakış.[1542] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 730 Fenârî Îsâ Camii güney binasının 1968 senesindeki iç düzeni.[1543] (W. Schiele)

[1542] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17872 (25.04.2018).
[1543] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255107 (25.06.2018).

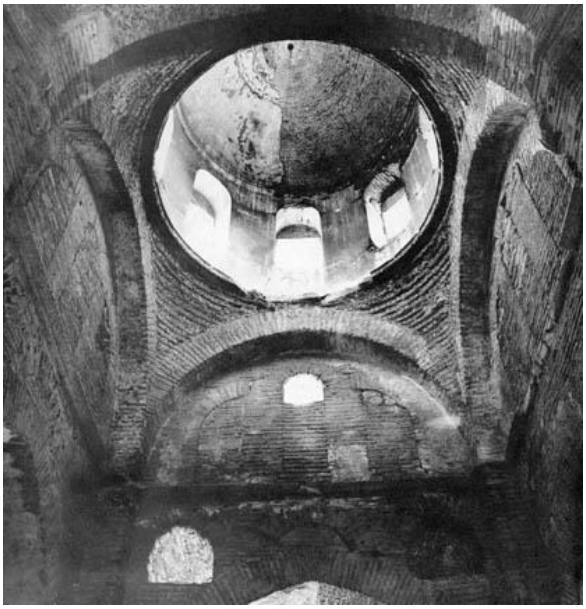

Fotoğraf 731 Fenârî Îsâ Camii güney binasının içerisinden, giriş kapısının da yer aldığı kuzeybatı cihetine bakış.[1544]

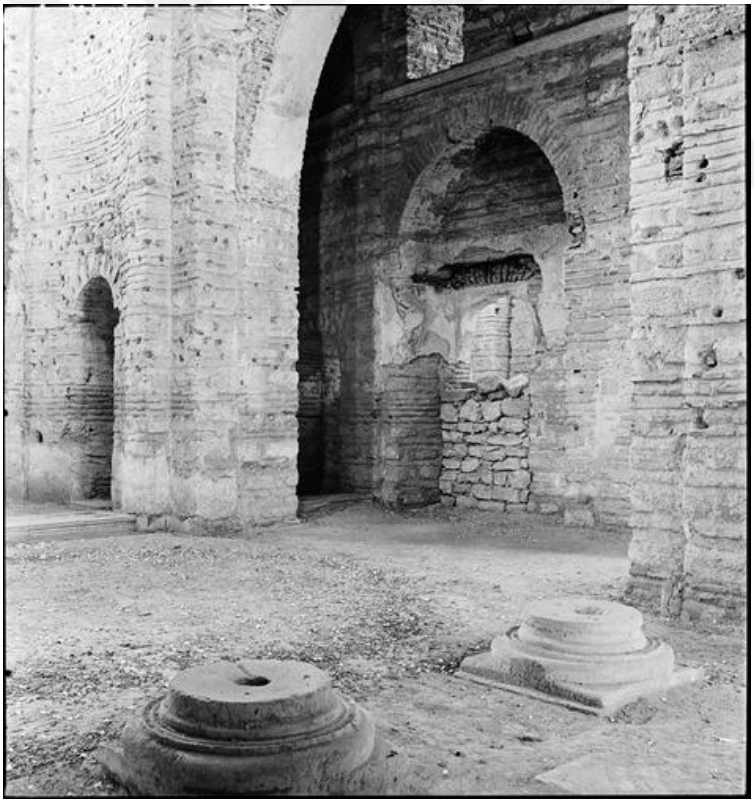

Fotoğraf 732 Fenârî Îsâ Camii güney binasının kubbesi.[1545] (2011)

[1544] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/40.htm (30.04.2018).
[1545] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:20111224_south_church_dome_Fenari_Isa_Mosque_Fatih_Istanbul.jpg (18.03.2019).

Fotoğraf 733 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, kuzeybatı beden duvarına bakış. 1956 yılında restorasyonu öncesine tarihlenen bu fotoğrafta, kemer içlerinde yer alan üçüz pencerelerin kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir.[1546]

Fotoğraf 734 Fenârî Îsâ Camii güney binasının esasında var olan orijinal sütunların kaideleri. Burada görülenlerin, kuzeybatı cihetindekiler olduklarının anlaşılması, söz konusu dönemde, güneybatı koridoru ile bu kilisenin arasındaki irtibatı sağlayan açıklıkların kapatılmış vaziyette olduğunu tespit etmemize olanak sağlamıştır.[1547] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1546] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/33.htm (30.04.2018).
[1547] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/143 (20.01.2018).

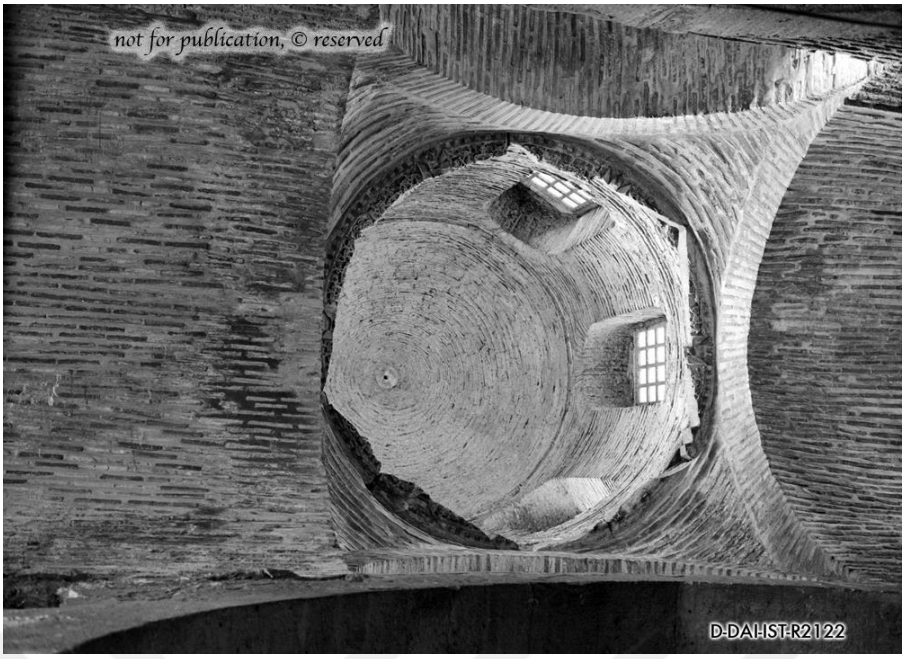

Fotoğraf 735 Fenârî Îsâ Camii güney binasındaki sütun kaidelerinden detay. Solda; kuzeydoğu cihetindeki çift sütundan, vaaz kürsüsünün önünde bulunan güneydoğu tarafındakinin kaidesi.[1548] (W. Schiele, 1968) Sağda ise, kuzeybatı cihetindeki sütunlardan birine ait olan kaide.[1549] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 736 Fenârî Îsâ Camii harreminde, kuzey binanın güneydoğusuna bakış.[1550] (Mustafa Cambaz, 2009)

[1548] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1258637 (26.06.2018).
[1549] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259047 (26.06.2018).
[1550] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17859 (25.04.2018).

Fotoğraf 737 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının kubbesi.[1551]

[1551] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/727817 (25.06.2018).

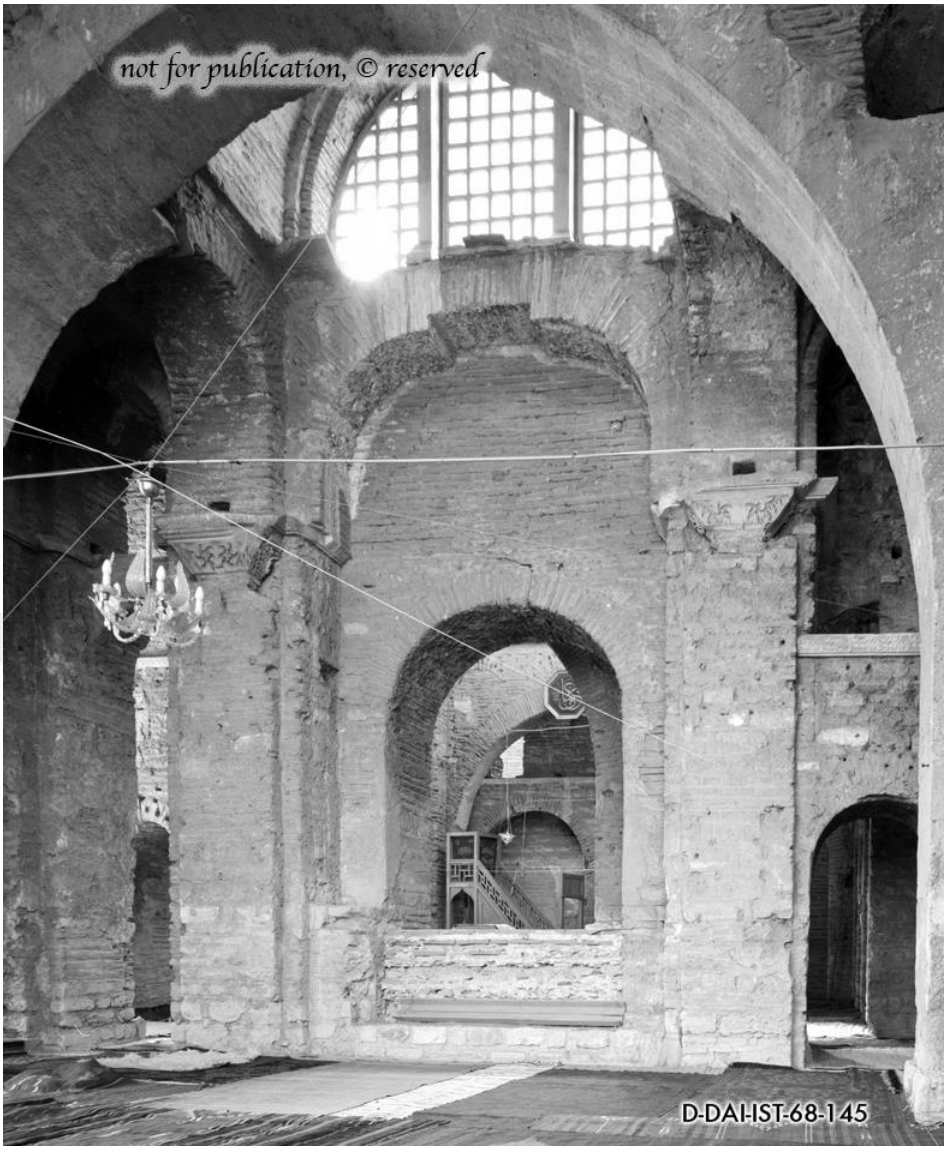
Fotoğraf 738 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının kubbesinin iç yüzeyinde daha evvel bulunan kalemkârî bezemeler.[1552]

[1552] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/391735 (25.06.2018).

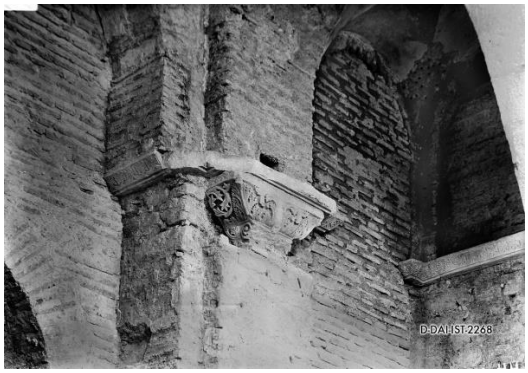

Fotoğraf 739 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının kubbesinin eski tertîbinden detay.[1553]

[1553] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/391731 (25.06.2018).

Fotoğraf 740 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasından, güney binasına doğru bakış.[1554] (Th. Hartmann, 1968)

Fotoğraf 741 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının güneybatısında, beden duvarına gömülmüş vaziyette olan sütun başlıklarından güneydoğu tarafındakinin detay görüntüsü.[1555]

[1554] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255104 (26.06.2018).
[1555] Soldaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/389999 (25.06.2018); sağdaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1254937 (25.06.2018).

Fotoğraf 742 Fenârî Îsâ Camii kuzey binasının, kuzeydoğu beden duvarının içten görünümü.[1556] (Mustafa Cambaz, 2009)

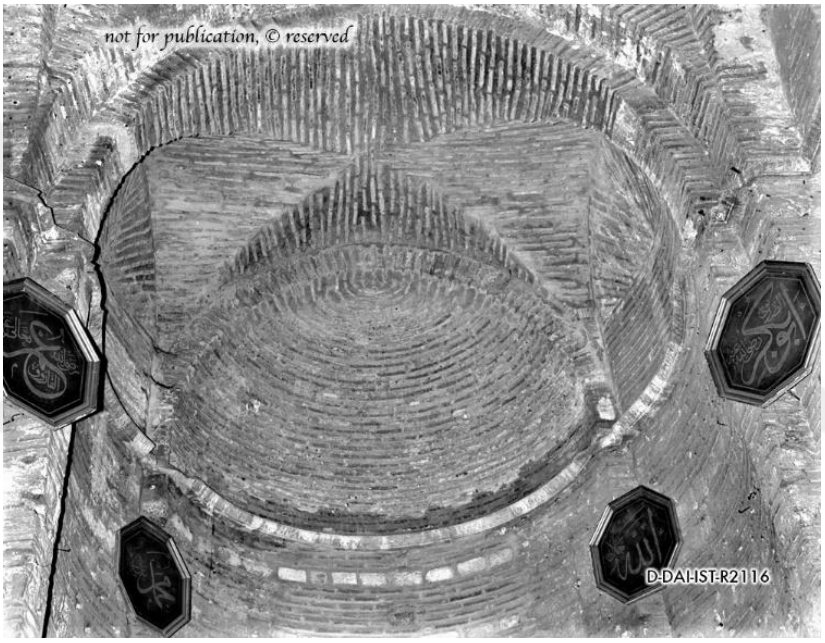
Fotoğraf 743 Fenârî Îsâ Camii hareminde, kuzey binanın XX. yüzyıl başlarındaki durumu.[1557] (Sébah ve Joaillier)

Mihrabın yer aldığı söz konusu binanın duvarlarına asılmış olan; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî ve çehâr yâr-ı güzîn ile Haseneyn isimlerinin celî sülüs hatla yazılı olduğu sekizgen levhalar, yeşil zemin üzerine altın yaldızla düzenlenmiştir. 1307/1889-1890

[1556] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17875 (25.04.2018).
[1557] http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/136203 (25.06.2018).

tarihini taşıyan bu levha takımı, "Şevki" imzasını taşımaktadır. Kuzeydoğudaki binada ise; yine aynı isimler, diğerlerinden daha küçük boyutta olan kare kesitli levhalara yazılarak duvarlara asılmıştır. Bunların dışında herhangi bir yazı bulunmayan mâbedin sıvasız duvarları, yerden belli bir yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmış vaziyettedir. 1918 yangını sonrası yapının sahipsiz kaldığı dönemde ise, kilise iken döşemeleri altına yerleştirilmiş olan mermer lahitler parçalanmıştır.[1558]

Günümüzde herhangi bir tezyinatın mevcut olmadığı caminin eski fotoğraflarında hem kuzey hem de güney binaların kubbe göbeklerinde yer alan kalemkârî nakışlar görülebilmektedir. (Fotoğraf 733, Fotoğraf 738, Fotoğraf 739)

Fotoğraf 744 Fenârî Îsâ Camii güney binasının, eski apsis bölümünün üzerini örten yarım kubbe ile gerisindeki bölümün çapraz tonozu. Bu kısma asılmış olan İsm-i Celâl, İsm-i Nebî ve Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar görülmekte.[1559] (W. Schiele, 1968)

[1558] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 339.
[1559] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259040 (25.06.2018).

Fotoğraf 745 Fenârî Îsâ Camii güney binasının kuzeydoğusundaki sivri kemer.[1560]

Fotoğraf 746 Fenârî Îsâ Camii güney binasının orta mekânının doğu köşesine asılmış olan ve Hz. Hüseyin'in ismini ihtiva eden levha.[1561] (Mustafa Yılmaz)

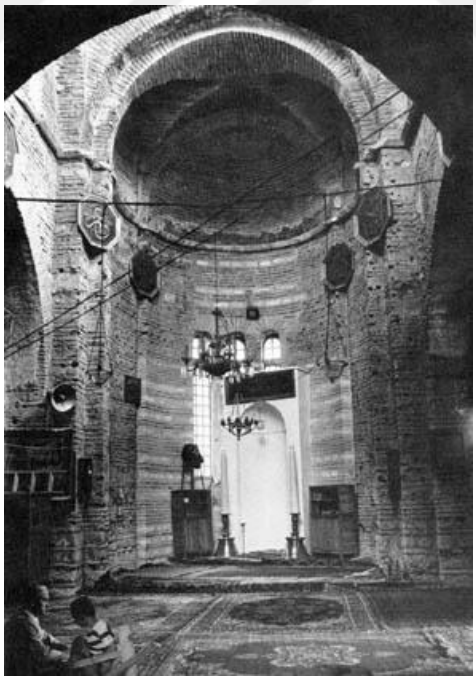
Mihrap

Caminin, hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz ilk mihrabı 1636 senesinde Bayram Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kırmızı, beyaz ve yeşil renklerden oluşan malakârî süslemelere hâiz bu değerli mihrap, zaman içerisinde harap olmuş ve 1960 senesindeki tâmiratta da kalan son parçası olan üst kısmının ortadan kaldırılmasıyla beraber tamamen yok edilmiştir. Bunun yerine ise, çimentodan yapılarak beyaza boyanan basit bir mihrap yapılmıştır.[1562]

[1560] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/727814 (25.06.2018).
[1561] http://www.kuranharfleri.com/tr/resimler/fotograflarla-kuran-harfleri/104-molla-fenari-isa-camii-kili
se-camii (15.12.2018).
[1562] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283; Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.

Fotoğraf 747 Fenârî Îsâ Camii'nin eski mihrabı.[1563]

Fotoğraf 748 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki mihrabının, büyük bir ihtimalle 1960'lı yıllardaki görünümü.[1564]

[1563] http://arachne.uni-koeln.de/item/bauwerksteil/255 (25.06.2018).
[1564] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/35.htm (30.04.2018).

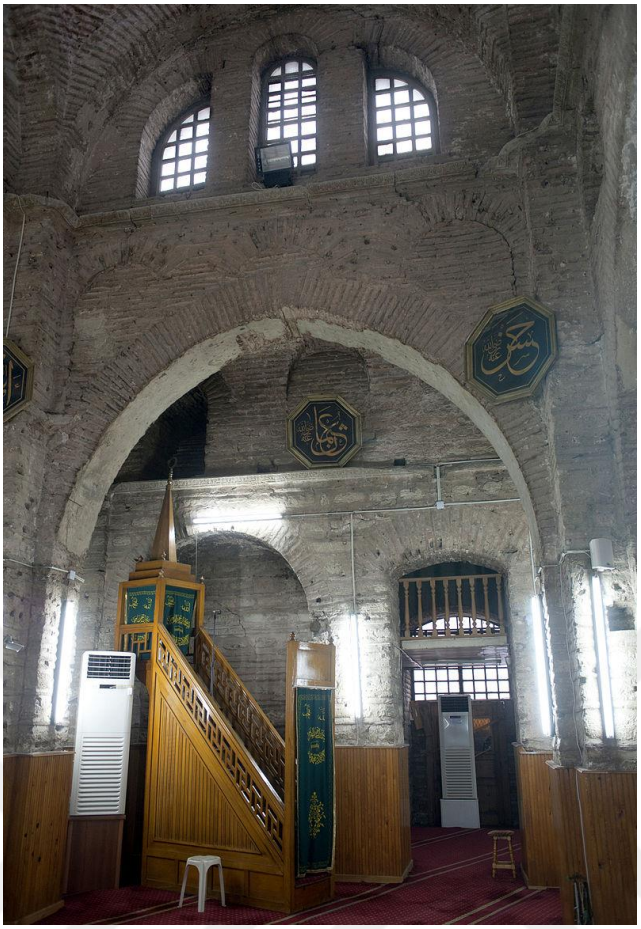
Fotoğraf 749 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki mihrabı.[1565] (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013)

Minber

İlk olarak mescide kalbedilmiş olması dolayısıyla minberi bulunmayan mâbede, 1636'daki restorasyonda Bayram Paşa tarafından ahşap bir minber vaz etmiş ve böylelikle de yapı artık cami vasfını üstlenmiştir.[1566] Bu minberin üzerinde yer alan ve on dizeden oluşan kitâbe, Cevherî tarafından 1644 senesinde yazılmıştır. Söz konusu kitâbe, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 2619 numara ile kayıtlı evrak içerisinde yer almaktadır.[1567]

Günümüzdeki basit ahşap minberin ise ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. 1968 senesine ait fotoğrafta bir kısmı görülebilen minberin, o dönem külahının mevcut olmadığı müşahede edilmektedir. Tarihi bilinmeyen başka bir eski fotoğrafta; söz konusu külahın, minberin yer aldığı eski Güney Kilisesi'nin apsisinin sağ tarafında bulunan diakonikon hücresi içerinde olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra ise külahı yerine konulmuştur.

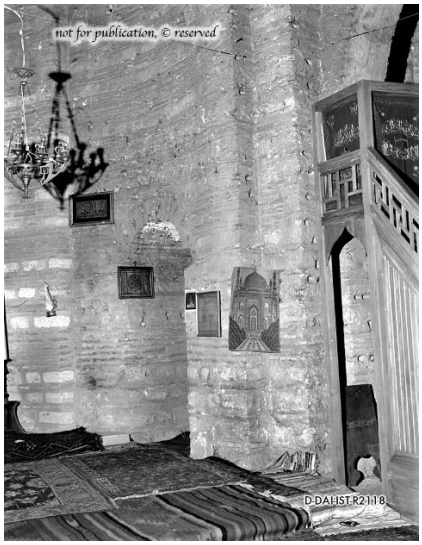
[1565] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_284273&repid=1 (21.12.2018).
[1566] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 215.
[1567] Kahraman ve Kâhya, "Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", s.13-14. Bkz. Theodore Macridy, "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi", *Dumbarton Oaks Papers*, 1964, c. XVIII, s. 254.

Fotoğraf 750 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki minberi.[1568] (2011)

1568

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=fenari+isa&title=Special:Search&go=Go&searchToken=3kavhi9osysqqmx85ruomhezg#%2Fmedia%2FFile%3A20111224_Minbar_Fenari_Isa_Mosque_Fatih_Istanbul_Turkey.jpg (18.03.2019).

Fotoğraf 751 Solda, Fenârî Îsâ Camii minberinin 1968 senesindeki konumu.[1569] (W. Schiele) Yerinde olmadığı görülen külahın, diğer fotoğrafta, mihrap sofasının sağındaki hücrenin içerisine konulmuş olduğu görülüyor.[1570]

Vaaz Kürsüsü ve Tabaka Mahfili

Caminin eski fotoğraflarında; kare bir tabana dört ayakla oturan ve seyyar merdivenli olan daha evvelki vaaz kürsüsü görülmektedir. Günümüzdeki ise; dairevî formda, oldukça basit bir kürsüdür.

Fotoğraf 752 Solda, Fenârî Îsâ Camii'nin eski vaaz kürsüsü.[1571] Diğer fotoğrafın sağ alt köşesinde ise, söz konusu vaaz kürsüsünün sol üst kısmı görülüyor.[1572] (W. Schiele, 1968)

[1569] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1259042 (25.06.2018).
[1570] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1421982 (25.06.2018).
[1571] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/35/36.htm (30.04.2018).
[1572] http://arachne.uni-koeln.de/item/bauwerksteil/651 (25.06.2018).

Fotoğraf 753 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvelki vaaz kürsüsü.[1573] (Mustafa Cambaz, 2009)

Son restorasyon öncesine kadar, eski Kuzey ve Güney Kiliseleri'nin narteks bölümleri ile parekklesion hüviyetindeki güneybatı koridorunun üzerinde, parmaklıklı korkuluklarla çevrelenmiş ahşap tabaka mahfili yer almaktaydı. Ancak bunların tamamı, söz konusu onarım çalışmaları esnasında kaldırılmıştır.

Fotoğraf 754 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin, güney binanın eski narteks bölümü ile güneybatı koridorunun üzerinde yer alan parçaları.[1574] (Mustafa Cambaz, 2009)

[1573] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17857 (25.04.2018).
[1574] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17858 (25.04.2018).

Fotoğraf 755 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin kuzey binanın narteksi[1575] (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013) ile güney binanın narteksi üzerinde yer alan bölümleri.[1576] (Viyana Üniversitesi Arşivi, 2013)

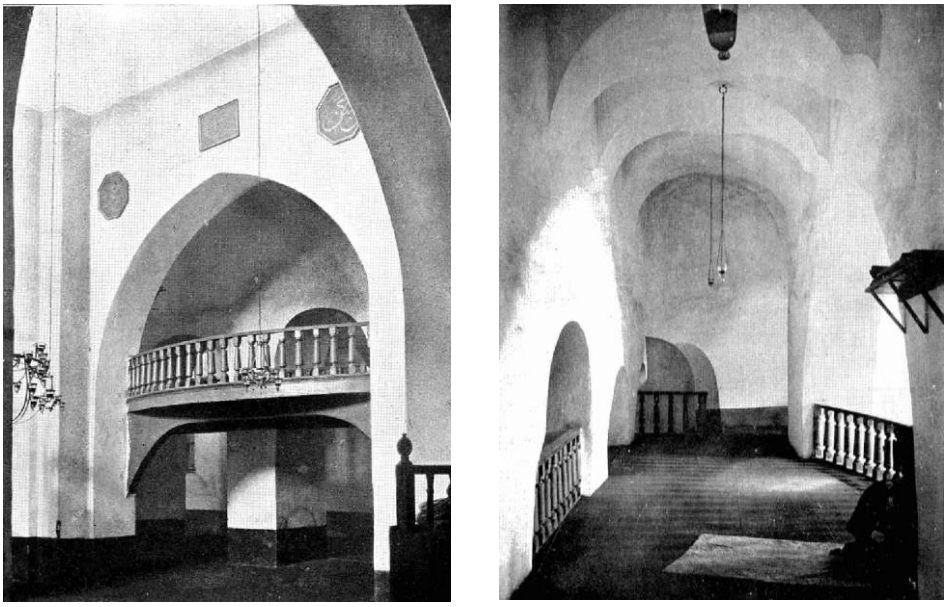
Fotoğraf 756 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin, kuzey binanın narteksi üzerinde yer alan bölümü.[1577]

[1575] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_284739&repid=1 (21.12.2018).
[1576] http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=%2F2058613%2Fo_284964&repid=1 (21.12.2018).
[1577] https://www.nenerede.com.tr/ilan/fenari-isa-camii/ (19.01.2018).

Fotoğraf 757 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyondan evvel mevcut olan tabaka mahfilinin, güneybatı koridorunun üzerindeki bölümünden, güneydoğu cihetine doğru bakış.[1578] (Mustafa Cambaz, 2009)

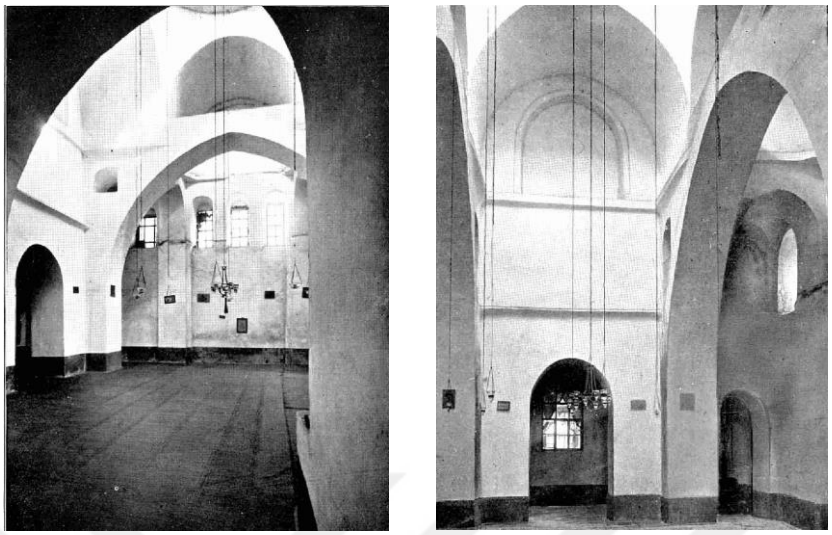
Fenârî Îsâ Camii'nin 1912 senesine ait fotoğraflarında, o dönem Kuzey Kilisesi'nin narteks bölümü üzerinde bir tabaka mahfilinin yer almadığı görülürken; Güney Kilisesi'nin narteksi üzerinde ise, hareme bakan kısmı muhaddeb formlu olan bir mahfil müşahede edilmektedir. Haremin kuzeybatı duvarının, söz konusu mahfilin üst kısmına isabet eden yerinde bulunan dikdörtgen şeklindeki levha, çok net olmasa da "یا حضرت بلال حبشی" ibâresini ihtiva ediyor gibi gözükmektedir ki eğer böyleyse, bu durum bahsi geçen mahfilin müezzin mahfili olarak kullanıldığını gösterir.

Fotoğraf 758 Solda; XX. yüzyıl başlarında Fenârî Îsâ Camii güney binasının, kuzeybatısındaki çapraz tonozlarla örtülü dehliz bölümünün üzerinde yer alan eski mahfili. Önünde bulunan sivri kemerin üzerine asılmış "Yâ Hazret-

[1578] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17888 (25.04.2018).

i Bilâl-i Habeşî" ibaresini ihtiva eden levhadan ötürü, bu aksamın bir müezzin mahfili olduğu anlaşılmaktadır.[1579] (Millingen, 1912) Sağda ise, söz konusu mahfilin üst kısmında, kuzeydoğu yönüne doğru bakılmaktadır.[1580] (Millingen, 1912)

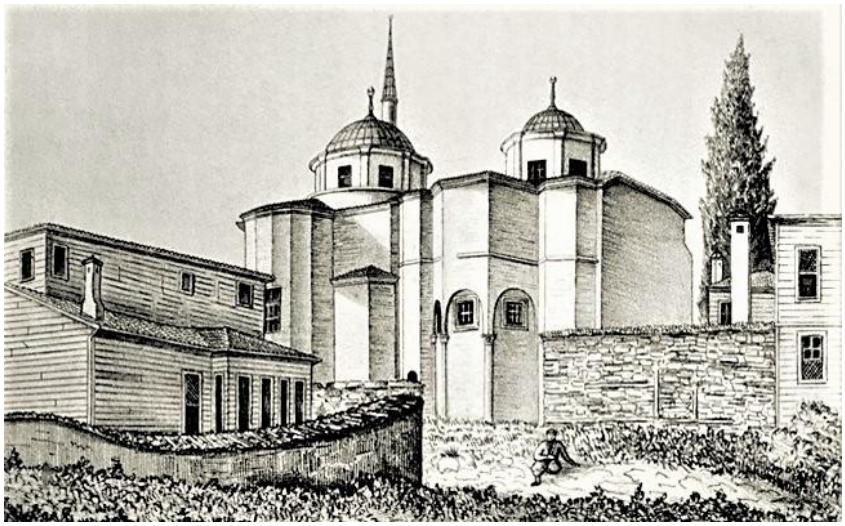

Fotoğraf 759 Solda; güneybatı cihetinden kuzey binaya bakış.[1581] (Millingen, 1912) Sağda ise; kuzey binanın kuzeybatı tarafının görünümü.[1582] (Millingen, 1912)

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Caminin avlusu bulunmamaktadır ki eski fotoğraflara bakıldığında, daha evvel de buna sahip olmadığı anlaşılmaktadır.[1583] 1950'lerde, güneybatı tarafına Vatan Caddesi'nin yapılması neticesinde mâbed, dış nispetleri bozulacak şekilde toprağa gömülmüştür.[1584] 1965 senesindeki onarım sırasında ise, binanın orijinal seviyesini meydana çıkartabilmek amacıyla etrafında bir hendek açılmış ve dolayısıyla da cadde ile arasında yüksek bir kot farkı oluşmuş; güneydoğu tarafındaki alan ise betonlanmak suretiyle tanzim edilerek bahçe haline getirilmiştir.[1585] Mâbedin bir şadırvanı da mevcut değildir.

[1579] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 33b.
[1580] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 31a.
[1581] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 31b.
[1582] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 32b.
[1583] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 339.
[1584] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 68.
[1585] *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VI, s. 7.

Çizim 145 Galanakis'in Fenârî Îsâ Camii gravürü.[1586] (Paspates, 1877)

Fotoğraf 760 XX. yüzyıl başında, Fenârî Îsâ Camii'nin güneydoğu cihetine bakış. Ortada, eski Güney Kilisesi'nin absisi görülmektedir.[1587] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1586] Eyice, "Fenârî Îsâ Camii", *DİA*, s. 338.
[1587] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/constantine_lips_fenari_isa_camii/108.JPG (17.02.2019).

Fotoğraf 761 Solda; XX. yüzyıl başlarında güney cihetinden, Fenârî Îsâ Camii'nin kuzey binasına doğru bakış.[1588] (Millingen, 1912) Sağda ise; aynı kısmın, yakın zamandaki görünümü.[1589]

Fotoğraf 762 Fenârî Îsâ Camii'nin harabe halinde olduğu yıllarda kuzeybatı cephesi ve çevresinin görünümü.[1590]

[1588] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 35b.
[1589] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255205 (26.06.2018).
[1590] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1254935 (27.06.2018).

Fotoğraf 763 Fenârî Îsâ Camii çevresinin eski vaziyeti.[1591]

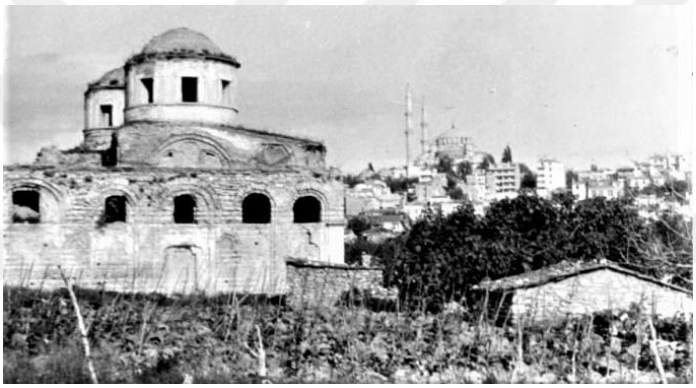

Fotoğraf 764 Fenârî Îsâ Camii çevresinin evvelki görünümü.[1592]

[1591] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/445425 (27.06.2018).
[1592] http://ozhanozturk.com/2017/09/04/fenari-isa-camii/ (19.03.2019).

Fotoğraf 765 Fenârî Îsâ Camii'ne kuzeyden bakış ve 1931 senesinde etrafının vaziyeti.[1593] (A. M. Schneider)

Fotoğraf 766 Fenârî Îsâ Camii çevresinin 1943 senesindeki durumu.[1594] (A. M. Schneider)

[1593] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260172 (27.06.2018).
[1594] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255532 (27.06.2018).

Fotoğraf 767 Fenârî Îsâ Camii'nin son restorasyon öncesindeki hali ve çevresinin durumu.[1595] (Mustafa Cambaz, 2009)

[1595] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17794 (25.04.2018).

8. Fethiye Camii (Pammakaristos Manastırı Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Fethiye Camii, Fatih ilçesinin Çarşamba semti dâhilinde yer alan Balat Mahallesi'ndeki Fethiye Kapısı Sokak'ta bulunmaktadır. Fethiye Caddesi'nden girilen Fethiye Medresesi Sokak'tan buraya ulaşılmaktadır.

Haliç'e bakan bir yamaca konumlandırılmış olan mâbedin eskiden mahallesi olduğu Hadîka'da zikredilmiştir.[1596] 2008 yılı öncesine kadar ise Kâtip Muslihiddin Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktayken, mezkûr sene yapılan bir düzenleme neticesinde bu mahalle, çevresindeki dört ayrı mahalleyle birleştirilmek suretiyle yeni Balat Mahallesi oluşturulmuştur.[1597] Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün sitesinde hâlâ eski mahalle adı görülen cami; 278. pafta, 1890. ada ve 34. parselde kayıtlıdır.[1598]

Harita 13 Fethiye Camii'nin konumu.[1599]

b. Yapının Tarihçesi

Fethiye Camii'nin esasını oluşturan yapı, Hz. Meryem adına kurulan Theotokos Pammakaristos Manastırı'nın kilisesi olarak inşa edilmiştir. Latin istilâsı

[1596] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 215.
[1597] http://www.fatih.gov.tr/mahallelerimiz (15.05.2018); http://www.haber7.com/guncel/haber/332513-fatihte-45-mahalle-tarih-oldu (15.05.2018).
[1598] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.02910856797061/28.94628703594208 (03.01.2018)
[1599] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

(1204-1261) sırasında harap olan bu mâbed, şehrin tekrar Bizans hakimiyetine girmesinden az bir süre sonra, Bizans sarayı ileri gelenlerinden Mikhael Glabas Tarkaniotes tarafından 1292-1294 yılları arasında yeniden yaptırılarak ihya edilmiştir. 1315 yılında ise Mikhael Glabas'ın karısı Maria; bu asıl kilise binasının sağ tarafına bitişik küçük bir parekklesion yaptırmıştır. Hz. İsa'ya ithaf edilen bu ikinci yapı, bir mezar şapeli olarak tasarlanmıştır ki buranın döşemesi altında Mikhael ve karısının mezarları bulunmaktadır. Son olarak da 1350-1400 seneleri arasında tüm binayı üç yönden çeviren dış holler yapılmıştır. Görüldüğü üzere bu büyük kilise kompleksi, her biri Palaiologoslar dönemine ait olan üç ayrı safhada meydana gelmiştir.[1600]

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinin ardından mezkûr kilisenin de bağlı bulunduğu manastır kompleksi, iki yıl kadar kadınlar manastırı olarak kullanılmıştır. 1455 senesinde ise; Patrik II. Gennadios'un isteği ve Fatih Sultan Mehmed'in izniyle patrikhâne, Havâriyyûn Kilisesi'nden buraya aktarılmış, 1586'ya kadar da bu şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Wiener'in de aktardığı üzere, Patrik II. Gennadios'un patrikhâneyi taşıma isteği, Havâriyyûn Kilisesi'nin çeşitli nedenlerden ötürü artık kullanılamaz bir hale gelmesinden dolayıdır. Mesfûr yazar ayrıca, Pammakaristos Manastırı'nın yüksek teraslarla çevrili olması hasebiyle güven verici mahiyette olmasının, patriğin özellikle burayı seçmesinde önem arzettiğini belirtir. Bu süreçte, çeşitli yapılardan toplanan kutsal kalıntılar söz konusu kiliseye taşınmış ve ayrıca burası asillerin mezar kilisesi olarak kullanılmaya da devam etmiştir.[1601] Eyice söz konusu manastır kompleksinin patrikhâneye tahsis edildiği sırada, civarında yalnız Rumların meskûn bulunduğunun altını çizmektedir.[1602]

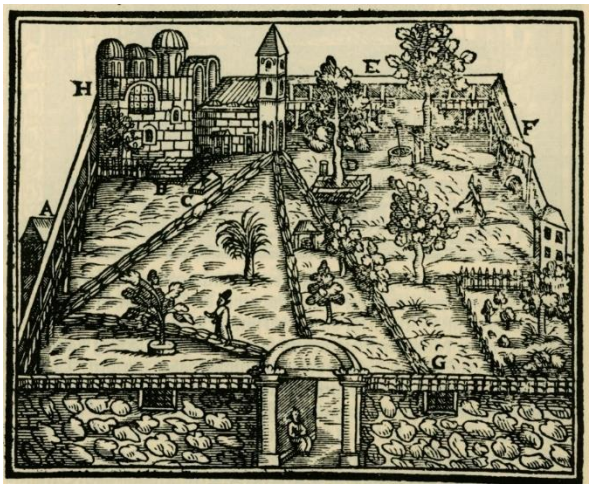
Zikredilen yıllarda İstanbul'a gelen elçilik papazı Salomon Schweigger, manastırın o zamanki halini gösteren tahta oyma bir gravürü hazırlamış olduğu seyahatnâmesinde yayınlamıştır.[1603]

[1600] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 23-24, 81; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 132; Aziz Ogan, "Aya Maria Pammakaristos-Fethiye Camii", *TTK Belleten*, Nisan 1949, c. XIII, sy. L, s. 280; Friedrich Schrader, *İstanbul-100 Yıl Öncesine Bir Bakış*, Kerem Çalışkan (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015, s. 89.

[1601] Semavi Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, c. XII, 1995, s. 460-461; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 132-133.

[1602] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, c. I, İstanbul: Tan Matbaası, 1958, s. 437.

[1603] Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 460-461.

Çizim 146 Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin gravürü.[1604] (Salomon Schweigger)

Bölgede ikâmet eden Türk nüfusunun zamanla artması ve buna bağlı olarak da yapının çevresinin Türk mahalleleriyle sarılması üzerine, 1590'a doğru[1605] Sultan III. Murad (1574-1595) tarafından manastır boşaltılmış; kilise binası da Gürcistan ve Azerbeycan'ın fethinin bir hatırası olarak Fethiye Camii adıyla camiye tahvil edilmiştir. Burada bulunan patrikhâne ise; ilk olarak Aya Dimitri Kilisesi'ne, 1612 senesinde de günümüzdeki yeri olan Aya Yorgi (Hagios Georgios) Kilisesi'ne taşınmıştır.[1606]

Mâbedde yapılan ilk değişiklikler, o dönem saray mimarı olan Dalgıç Ahmed Paşa (1598-1605)[1607] tarafından gerçekleştirilmiştir. 31 Ağustos l640 tarihinde Balatkapı'da meydana gelen yangında Fethiye Camii de zarar görmüş[1608] ve hemen akabinde onarılmıştır. 1262/1845-1846'da Sultan Abdülmecid'in camiyi restore ettirdiği de giriş kapısı üzerinde yer alan tamir kitâbesinden anlaşılmaktadır. 1936-1938 yılları arasında[1609] ise Vakıflar İdaresi yapıda onarım çalışmaları gerçekleştirmiş, bunun ardından da Fethiye Camii Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bu süreçte uzun müddet sahipsiz ve bakımsız bir vaziyette kalan yapının kuzeydeki bölümleri, bölge halkının başvuruları neticesinde 1960'larda yeniden ibadete açılmıştır.

[1604] http://eng.travelogues.gr/item.php?view=47437 (12.01.2019).
[1605] Tahvil işleminin gerçekleştiği tarih hakkında farklı görüşler mevcuttur. Wiener, 1587 sonu ile 1588 ortası olarak belirtir. Eyice ise bir makalesinde; mâbedin, 1591'de cami yapıldığını zikretmiştir. Yıldız Ötüken de cami olarak açılışının, 1591 senesinde gerçekleştirildiğini söylemektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 133; Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 437; Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 81.
[1606] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 216; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 133; Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284.
[1607] Bkz. Şehabeddin Akalın, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. IX, sy. XIII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958, s. 71-80.
[1608] Sakaoğlu, "Yangınlar", *DBİA*, s. 430.
[1609] Eyice, başka bir eserinde bu konudan bahsederken; yapının, 1938-1940 seneleri arasında ciddi bir onarım geçirdiğini söylemiştir. Bkz. Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 23-24.

Ancak bu sırada güney taraftaki ek mezar şapelinde restorasyon çalışmaları gerçekleştirmekte olan Amerikan Bizans Enstitüsü'nün[1610] mezkûr yapıyı orijinal haline dönüştürmesinin ardından burası, batı tarafına bitişik olan güney dehliz ile beraber müze olarak ziyarete açılmıştır.[1611] Günümüzde de aynı uygulama devam etmektedir. Ayrıca Tamer de 1955 senesinde İstanbul'da toplanacak olan Uluslararası Bizantoloji Kongresi nedeniyle tamirât edilmesi gerekli görülen Bizans eserleri arasında bulunan Fethiye Camii'ninde onarımı için keşif raporu hazırladığını ve bunu gerçekleştirdiğini belirtmektedir.[1612]

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

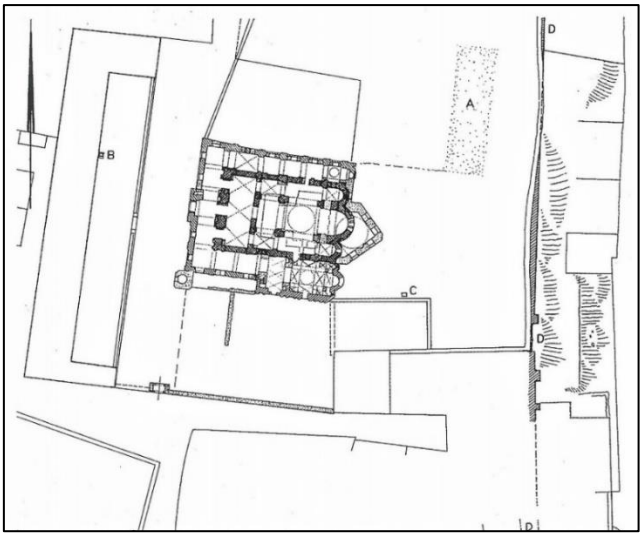
Farklı zamanlarda inşa edilen üç ayrı yapının birleşmesi suretiyle meydana getirilen kilise kompleksi, doğu-batı doğrultusunda uzanması gerekirken, güneydoğu-kuzeybatı yönüne meyleder vaziyette konumlandırılmıştır.[1613]

[1610] Amerikan Bizans Enstitüsü'nün buradaki mozaik araştırma ve restorasyon çalışmaları, 1949'da başlayıp 1963'e kadar devam etmiştir. Bkz. Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 33. Ayasofya Müzesi yıllıklarına bakıldığında da Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından parekklesionda gerçekleştirilen mozaik temizleme çalışmalarının ve tamirlerin; 1959, 1960, 1961, 1962, 1965 senelerinde devam ettiği görülmektedir. Bkz. *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. I, s. 4; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, s. 9-10; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. III, s. 9; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. IV, s. 7; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. V, s. 12; *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. VI, s. 8. 1967 tarihli bir sonraki yıllıkta ise; bu yapı için bir tamirattan bahsedilmemesi, artık söz konusu onarımların nihâyete erdiğini göstermektedir. Ayrıca bahsi geçen yıllıkların tümünde, çalışmalar devam etse bile Fethiye Müzesi'nin belirli günlerde ziyarete açık olduğu belirtilmektedir. Mezkûr çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Sezer Tansuğ, "Fethiye Camiinde Onarım Çalışmaları", *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, s. 24-25.

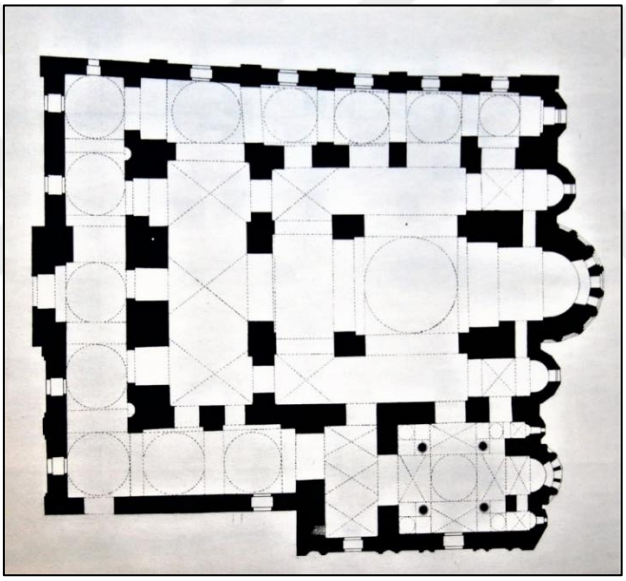
[1611] Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 32; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 133-134.

[1612] Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, s. 121.

[1613] Burada konunun daha anlaşılabilir olması amacıyla, kilisenin doğu-batı doğrultusunda olduğu kabul edilerek anlatımlar yapılacaktır.

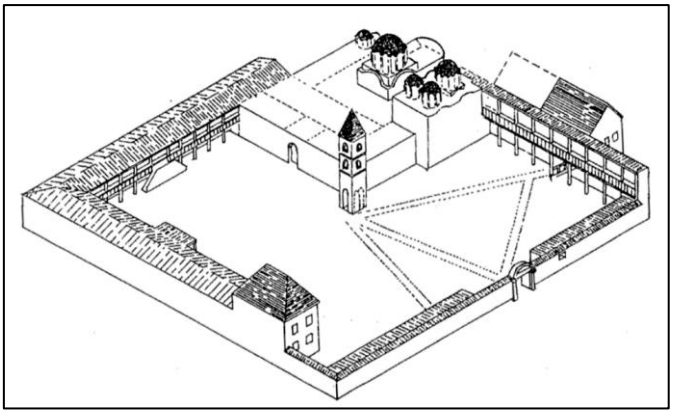

Çizim 147 Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin vaziyet planı.[1614] (Wolfgang Müller-Wiener)

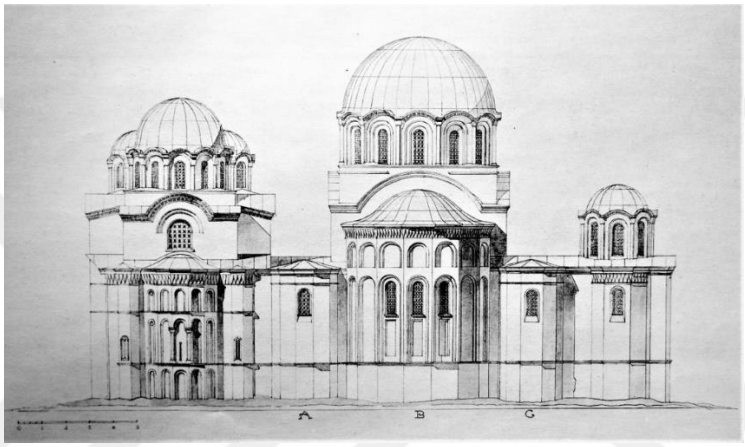

Çizim 148 Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin planı.[1615] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

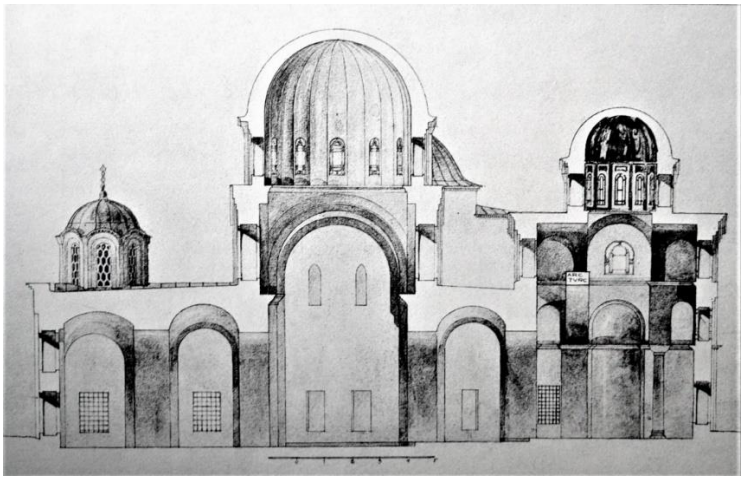
[1614] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 132.
[1615] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/236.JPG (19.02.2019).

Çizim 149 Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[1616] (Hallensleben)

Çizim 150 Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin doğu cephesi çizimi. Apsis pencerelerinde, Osmanlı müdahaleleri görülmektedir.[1617] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Çizim 151 Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nin makta'-i arzânîsi. Apsis pencerelerine uygulanan Osmanlı müdahaleleri görülmektedir.[1618] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1616] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 32.
[1617] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/242.JPG (19.02.2019).
[1618] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristo

Mâbedin ilk parçası olan kuzeydeki esas kilise binası, dehlizli plan tipine sahiptir. Burada bir narteksin devamında ulaşılan naos, iki bölümden meydana gelmektedir. Yapının tamamına hâkim olan ilk bölüm, kare şeklindeki orta mekândır. Bu kısım, kare planlı ve her cephesi kemerler ihtiva eden bir kule biçiminde yükselmekte; üzerinde de dalgalı mahya hattıyla nihâyete eren ve her yüzeyinde kademeli kemerler içerisine yerleştirilmiş birer penceresi bulunan on iki kenarlı yüksek bir kasnağa hâiz, 5 m. çapındaki yirmi dört kaburgalı kubbe yer almaktadır. Bu kubbenin içten yüksekliği yaklaşık 14 m.dir. Kulevârî kitlenin doğu cephesi dışındaki diğer üç cephesinde de kemerlerin tympanon duvarlarına üçüz pencereler açılmak suretiyle bu mekân oldukça aydınlık bir hale getirilmiştir. Doğu taraftaki kemeri ise muhtemelen, bemayı örten bir beşik tonoz ve devamında da apsisi örten yarım kubbe ile ileri doğru uzanmaktaydı. Kilisenin doğu cephesi, Türk döneminde tamamen ortadan kaldırıldığı için apsisinin orijinal şekli tam olarak bilinememekte ve dolayısıyla bu bölüm hakkındaki bilgiler de ancak bir tahminden ibaret kalmaktadır.

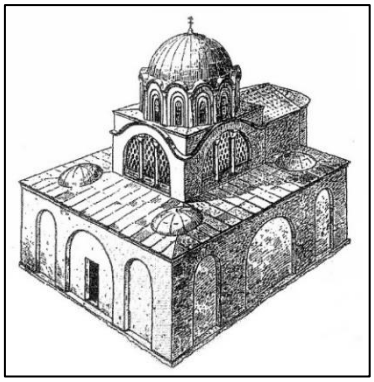
Mâbedin tâlî bir rol oynayan ikinci kısmı ise; esas naosu teşkil eden kubbeli mekânı, bir at nalı gibi üç tarafından çeviren, üzerleri tonozlarla örtülü basık dehlizlerden oluşmaktadır. Yapının özgün halinde mezkûr iki bölüm, çifte sütunlara oturan üçüz kemerli açıklıklar vasıtasıyla birbirine bağlanmaktaydı. Günümüzde mevcut olmayan bu sütunların kaideleri, mâbedin eski fotoğraflarında görülebilmektedir.

Kilisenin altında, daha eski bir döneme ait olduğu anlaşılan ve buranın ana hatlarını takip eden bir sarnıç bulunmaktadır. Söz konusu alt yapı, bir kısmı pâye haline getirilmiş olan on altı sütunun taşıdığı tonozlarla örtülüdür. Ayrıca naosta, kubbeli orta mekânının kuzeybatısındaki pâyenin batı tarafında üç adet kuyu bulunmaktadır.

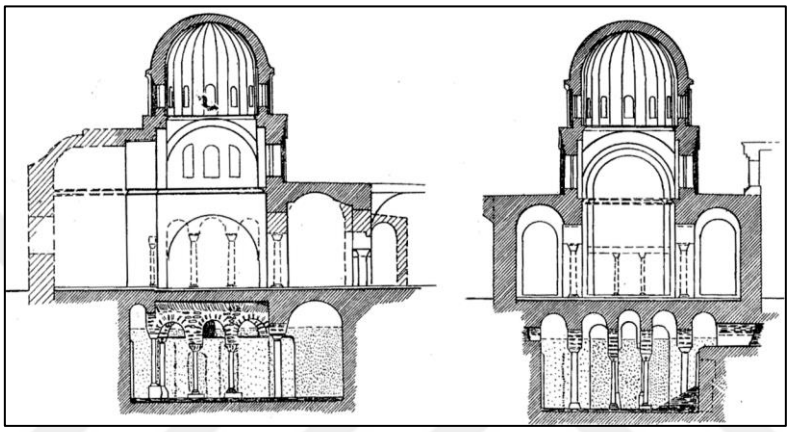
Günümüze Kuzey Kilisesi'nin iç tezyinatından herhangi bir unsur ulaşamamış olsa da eskiden yabancı seyyahlar tarafından burada birçok mozaik görüldüğü bilinmektedir.[1619]

s_fethiye_camii/239.JPG (19.02.2019).

[1619] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 23-27; Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461. Sarnıç hakkında detaylı bilgi için bkz. Ogan, "Fethiye Camii", s. 298-302.

Çizim 152 Pammakaristos Manastırı Kuzey Kilisesi'nin restitüsyon denemesi.[1620] (C. Gurlitt, 1905)

Çizim 153 Solda; Pammakaristos Manastırı Kuzey Kilisesi'nin makta'-i tûlânîsi. Sağda ise, aynı binanın makta'-i arzânîsi.[1621] (Hallensleben'den)

[1620] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 35.
[1621] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 35.

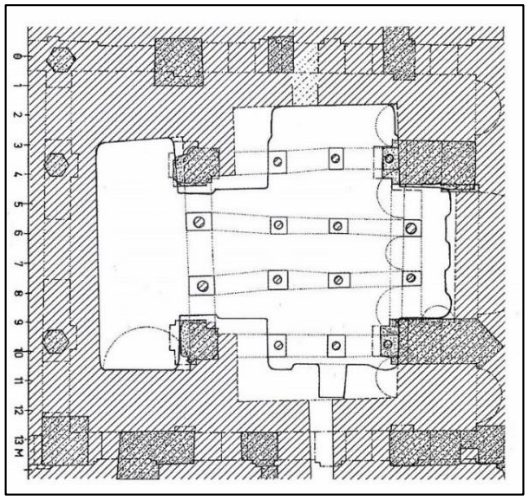

Fotoğraf 768 Pammakaristos Manastırı Kuzey Kilisesi'nin kubbesi.

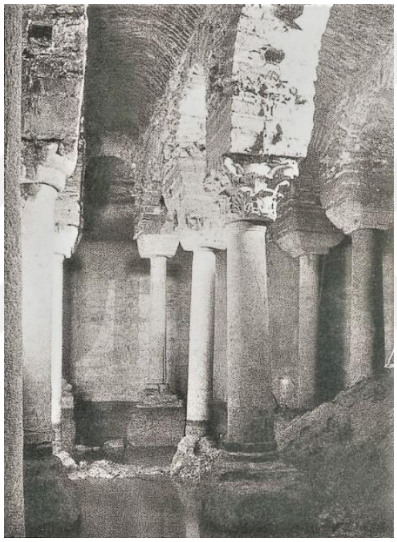

Fotoğraf 769 Kuzeyden, ana kilisenin nartheksine bakış.[1622] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1622] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/157 (20.01.2018).

Çizim 154 Kilisenin altında yer alan sarnıcın planı.[1623] (Wolfgang Müller-Wiener)

Fotoğraf 770 Kilisenin altında yer alan sarnıcın içerisine, batı cihetinden bakış.[1624]

[1623] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 135.
[1624] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 134.

Fotoğraf 771 Ana kilisenin naosu içerisinde yer alan sarnıç kapakları.[1625] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

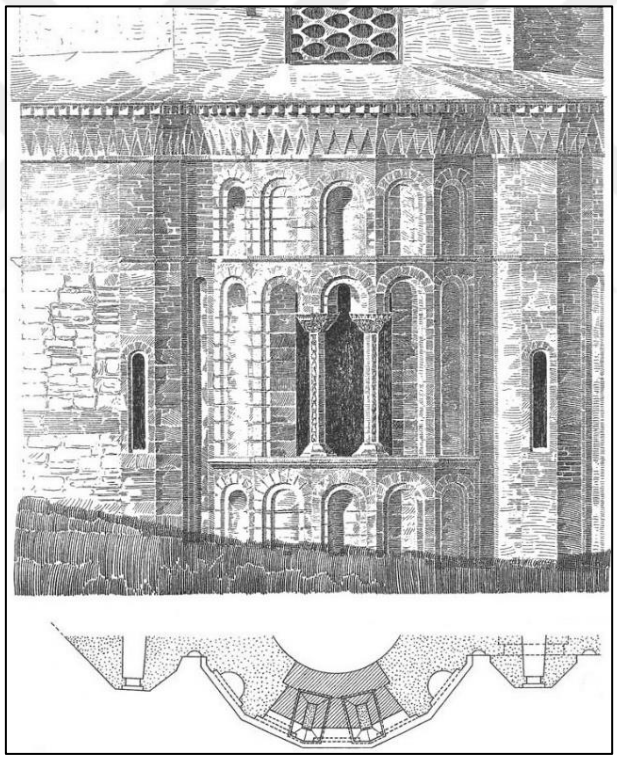

Fotoğraf 772 Ana kilisenin naosu içerisinde yer alan sarnıç kapaklarının günümüzdeki görünümü.

İlk kilisenin güney tarafına bitişik olarak yapılan parekklesion, dört sütunlu kapalı Yunan haçı planında inşa edilmiştir ve batısında iki katlı olarak düzenlenen bir narteks bölümü yer almaktadır. İki bina arasındaki bölmelerin kaldırılması suretiyle bunların birbiriyle bağlantılı olması sağlanmıştır. Kuzey Kilisesi'nden daha kısa, fakat diğer taraftan da ona göre oldukça yüksek tutulan bu küçük mezar şapelinde, çapraz tonozlu haç kollarının kesiştiği orta mekânın üzeri; dalgalı mahya hattıyla sonlanan ve her cephesinde birer pencere bulunan on iki kenarlı yüksek bir kasnağa sahip 2.30 m. çapındaki on iki dilimli bir kubbe ile örtülmüştür. Yapıya dikdörtgen şeklini veren doğu aksamını oluşturan bema ve apsisin üst örtüleri de sırasıyla çapraz tonoz ve yarım kubbedir. Mâbedin köşe hücrelerinin üzeri kubbeli tonoz; bemanın her iki yanındaki, küçük apsislere sahip pastoforion hücrelerinin üzeri ise çapraz tonozla kapatılmıştır.

[1625] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/161 (20.01.2018).

Dışarı taşkın vaziyetteki ana apsis içte dairevî, dışta beş cephelidir ve ortadaki üç yüzeyde, iki küçük mermer sütunla birbirlerinden ayrılmış üç pencere bulunmaktadır. Prothesis ve diakonikonun apsisleri ise içte yine dairevî, fakat dışta üç cepheli olarak düzenlenmiştir. Bunların ortasında, çok ince ve uzun birer pencere yer alır. Üç çapraz tonozla örtülen narteks bölümü, iki katlı olması hasebiyle ana binanın kütlesiyle aynı yüksekliğe sahiptir. Narteksin 1.5 m. kalınlığında olan batı duvarının içerisine, üst katı oluşturan gynekaion bölümüne ulaşımı sağlayan dar bir merdiven yerleştirilmiştir. Bu mekânın üzeri ise üç bölüm halinde düzenlenmiş olup, orta kısım çapraz tonoz, yan kısımlar küçük kubbeler ile örtülmüştür. Ana kubbe gibi yine dalgalı mahya hattına haîz, sekiz pencereli yüksek kasnaklara sahip olan kaburgalı bu iki kubbe sayesinde kilisenin ikinci katı aydınlatılmaktadır. Ayrıca burayı naos ile irtibatlandıran kemerli bir açıklık mevcuttur.

Çizim 155 Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi'nin doğu cephesinin çizimi.[1626] (C. Gurlitt, 1905)

[1626] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LI.

Fotoğraf 773 Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi'nin (Parekklesion) apsisi.

Fotoğraf 774 Parekklesion'un apsis pencerelerini ayıran sütunlar.

Fotoğraf 775 Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi (Parekklesion)'nin ve sonradan bunun batısına ilave edilen koridorun güney cephesinin görünümü.

Fotoğraf 776 Parekklesion'un narteksi üzerindeki gynekaion bölümünün üst örtüsünü oluşturan küçük kubbeler.

Fotoğraf 777 Parekklesion’un apsis bölümüne bakış.

Fotoğraf 778 Parekklesion’un kubbesinin içten görünümü.

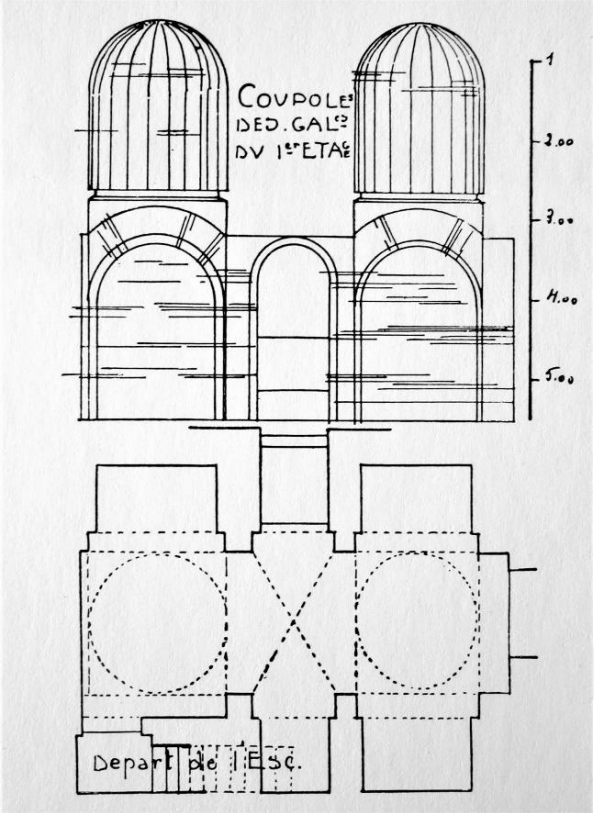
Fotoğraf 779 Parekklesion'un batı cihetine bakış.

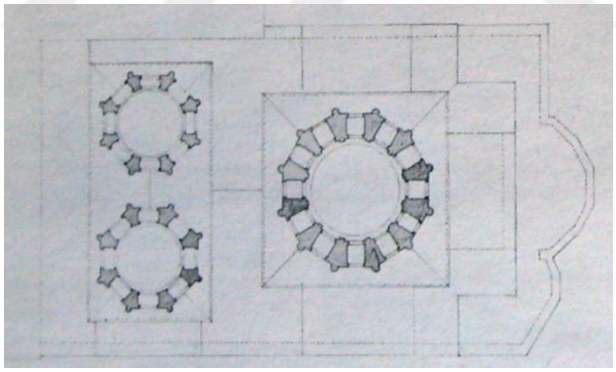
Fotoğraf 780 Parekklesion'un batısındaki koridordan, doğu cihetine doğru bakış.

Fotoğraf 781 Parekklesion'un narteksinin batı beden duvarının güney tarafında yer alan ve üstteki gynekaion bölümüne ulaşımı sağlayan kapı.

Çizim 156 Mezar şapelenin iki katlı narteks bölümünün çizimi ve üst katın planı.[1627] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Çizim 157 Parekklesion'un üst kat planı.[1628] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

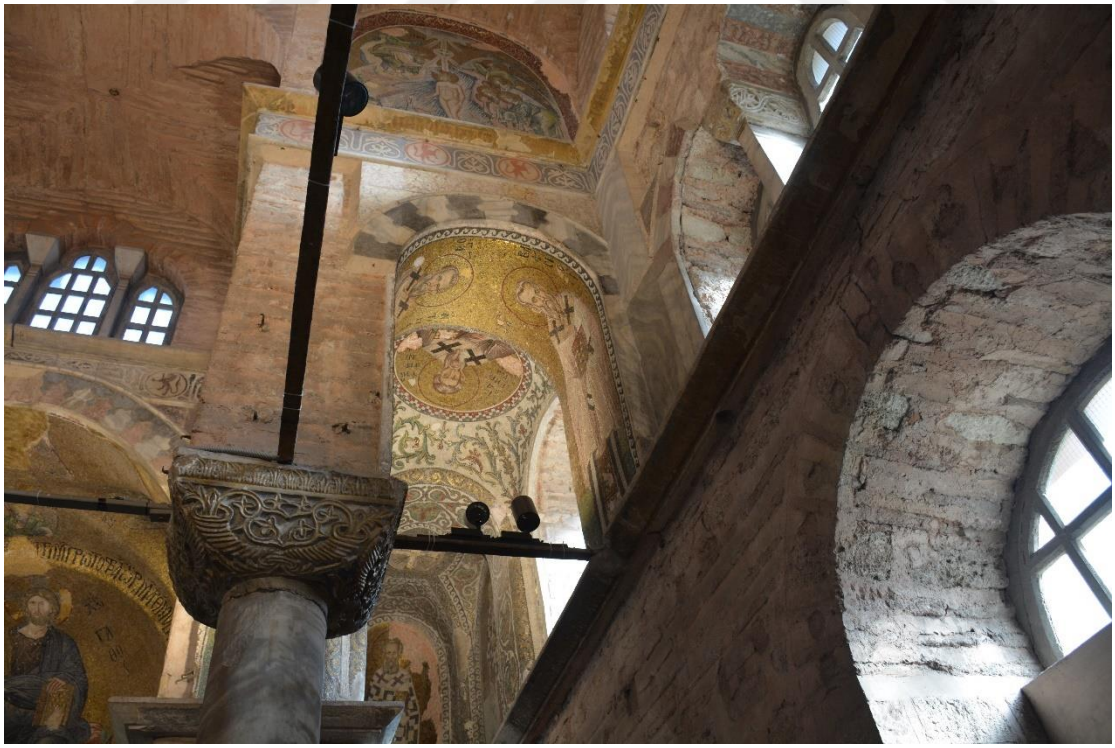
Parekklasionun iç mekânı, mozaik ve freskolarla bezenmiştir. Ana kubbenin ortasında Pantokrator İsa ve her bir diliminde de Tevrat peygamberlerinin mozaikleri yer alır. Apsis yarım kubbesine büyük bir Hz. İsa mozaiği işlenmiş, buranın her iki yanına tesadüf eden bema tonozunun devamındaki duvarlardan sol taraftakine Hz.

[1627] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/121.JPG (19.02.2019).
[1628] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/237.JPG (19.02.2019).

Meryem, sağdakine ise Ioannes tasvirleri yerleştirilmiştir. Ayrıca kemer ve tonoz içlerinde birçok aziz resimleri de bulunmaktadır.

Fotoğraf 782 Parekklesion'un apsisinin üzerini örten yarım kubbe ile gerisinde bema bölümünün çapraz tonozu.

Fotoğraf 783 Parekklesion'un güneydoğu köşe hücresi ve ilerisindeki diakonikon bölümünün üst örtüleri.

Fotoğraf 784 Parekklesion'un güney haç kolunun nihâyetindeki beden duvarının üst kısmı.

Mezar kilisesinin özellikle güney dış cephesi, taş ve tuğlalardan müteşekkil muhtelif bezemelere süslenmiş olup, çok hareketli bir görünüme sahiptir. Burada bulunan mermer silme üzerine, dönemin şairlerinden Manuel Philes (ö. 1346) tarafından yazılan ve kilisenin bânisi Tarkaniotes'in adını da ihtiva eden manzum kitâbe işlenmiştir. Yine güney cephede, saçak hattının hemen altına yerleştirilen tuğladan yapılmış bir yazı frizi daha bulunmaktadır.[1629] Doğu cephesinde ise apsis pencerelerini ayıran ve üzerinde haç motifi bulunan başlıklara sahip sütunlar bugün hâlâ mevcuttur.

[1629] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 28-31; Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461.

Fotoğraf 785 Parekklesion'un güney cephesinde yer alan ve kilisenin bânisi Tarkaniotes'in adını da ihtiva eden kitâbenin işlendiği mermer silme.

Fotoğraf 786 Parekklesion'un güney cephesinde; saçak hattının hemen altına yerleştirilen, tuğladan yapılmış yazı frizi.

Pammakaristos Manastırı Kilisesi'ne yapılan son ilave, üç yönden yapının etrafını çeviren basit mimariye sahip koridorlardır. Birtakım kemerler vasıtasıyla bölümlere ayrılarak, üzerleri -biri hariç- kubbeli tonozlarla örtülen bu dış dehlizlerden batıdaki dış narteks hükmündedir. Mâbed boyunca uzanan kuzey taraftaki koridorun en doğusunda yer alan bölüm, sekiz penceresi bulunan dalgalı yüksek kasnağa sahip küçük bir kubbe ile örtülmüştür. Bunun içten yüksekliği yaklaşık 7.50 m.dir.

Fotoğraf 787 Pammakaristos Manastırı'nın ana kilisesinin kuzeyine bitişen koridorun, doğu cihetine bakış. Sol taraftaki pencerelerin üst kısmında, Osmanlı döneminde yapılan ve ortalarında yıldız motifleri bulunan kalemkârî bezemeler görülmektedir.[1630] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

Fotoğraf 788 Pammakaristos Manastırı ana kilisesinin kuzeyine bitişen koridorun doğu ucundaki bölümün üzerini örten kubbenin içten görünümü.

[1630] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/158 (20.01.2018).

Fotoğraf 789 Kuzeydeki koridorun batısına doğru bakış.[1631] (1957)

Güneydeki kısa koridor ise, parekklesiona kadar uzanmakta ve doğal olmayan bir şekilde ona bitişerek, narteks cephesini kısmen kapatmaktadır. Bu ek yapının cepheleri, iç taksimatı dışarıya aksettiren iki kademeli kör kemerlerle bölünmüş ve içlerine dairevî kemerli birer pencere yapılmıştır.[1632]

Fotoğraf 790 Pammakaristos Manastırı ana kilisesinin güneyi ile Parekklesion'un batısındaki boşluğa yapılan kısa koridorun batı tarafına bakış.

[1631] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/16.htm (11.09.2018).
[1632] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 70-71, 123; Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461.

Fotoğraf 791 Güney koridordan, doğusundaki Parekklesion'a bakış.

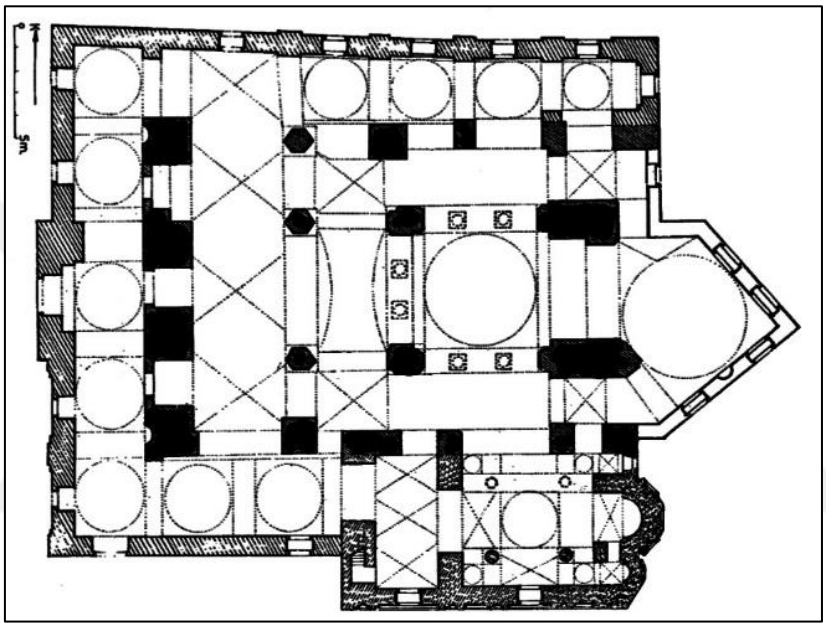
Fotoğraf 792 Parekklesion'un naos bölümünden batı cihetine doğru bakış. Buradan, mezar kilisesinin narteksine ve onun sağ tarafındaki açıklık vasıtasıyla da güneydeki kısa koridora ulaşılmaktadır.

Kiliseye ait dikdörtgen şeklindeki vaftiz teknesi günümüzde, güney cihetindeki giriş kapısının hemen yanında durmaktadır.

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

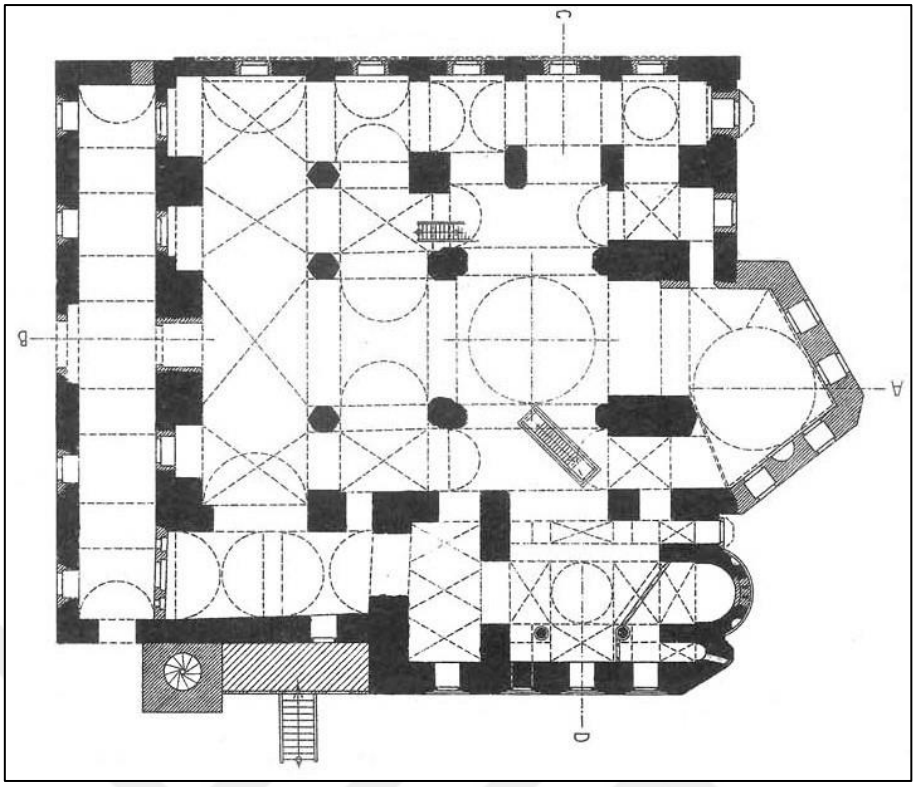
1) Cami Planında Yapılan Değişim

Eski kilise kompleksinin camiye tahvil edilmesinin ardından, kuzeydeki büyük binanın apsis bölümünü içeren doğu cephesi tamamen yıkılarak ortadan kaldırılmış ve yerine, mihrap için kıble istikametine dönük yeni bir bölüm inşa edilmiştir. Dışarı doğru üçgen biçiminde çıkıntı yapan ve mihrap sofası işlevini üstlenen bu mekânının üzeri ise, sekiz köşeli bir kaide üzerine oturan arslangöğüslü sivri bir kubbe ile örtülmüştür.[1633]

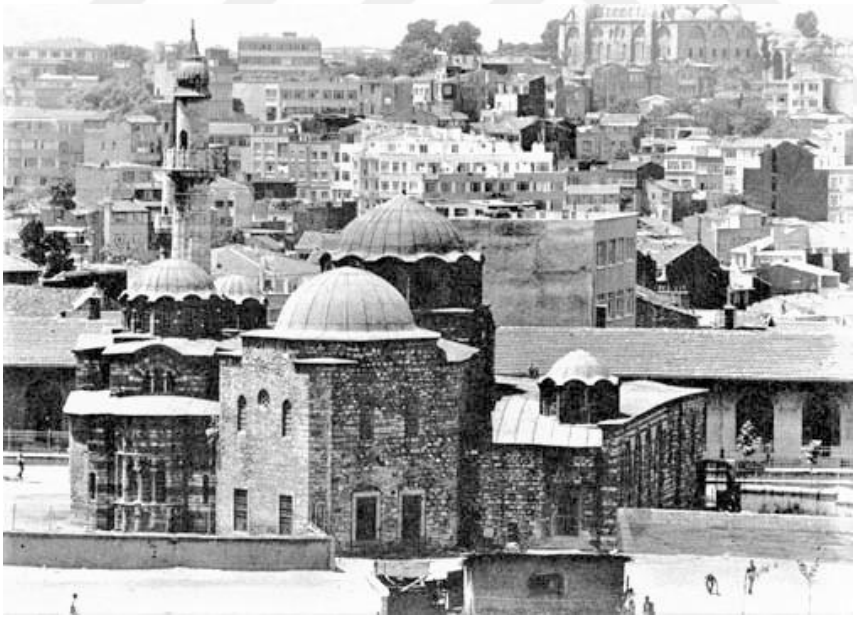

Çizim 158 Fethiye Camii planı.[1634] (J. Ebersolt ve A. Thiers'ın planında[1635] bazı düzeltmeler yapılmıştır.)

[1633] Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 26; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 134-135; Ogan, "Fethiye Camii", s. 288-289.
[1634] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 29.
[1635] Bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/235.JPG (19.02.2019).

Çizim 159 Fethiye Camii'nin planı. (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 793 Fethiye Camii'nin doğudan görünümü.[1636]

[1636] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/01.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 794 Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü.[1637] (Sébah ve Joaillier, XX. yüzyıl başı)

Fotoğraf 795 Fethiye Camii'ne kuzeydoğudan bakış.[1638]

[1637] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255165 (02.07.2018).
[1638] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255074 (02.07.2018).

Fotoğraf 796 Fethiye Camii'nin, uzun süredir müze olarak faaliyet gösteren güney binası ile batısındaki koridorun bir bölümünün güney cephesi.

Fotoğraf 797 Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü. Solda, eski Parekklesion'un apsisi. Sağda ise; Osmanlı döneminde, kuzey binanın apsisinin yerine yapılan mihrap sofası bölümün kıble istikâmetine bakan mihrap duvarı.

Fotoğraf 798 Fethiye Camii mihrap duvarı.

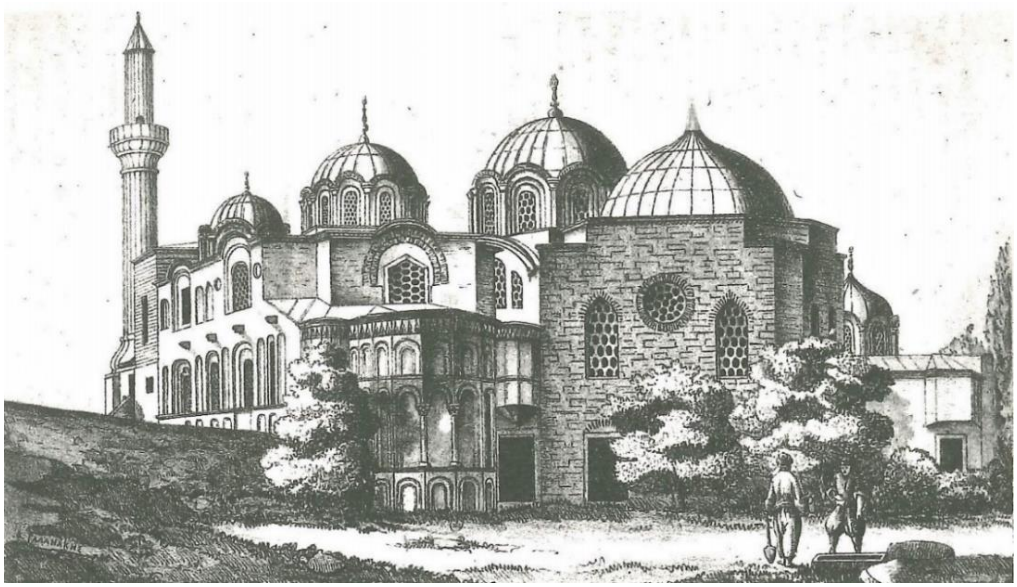

Fotoğraf 799 Fethiye Camii'nin, Osmanlı ilavesi olan üçgen planlı mihrap sofasının doğuya bakan köşesinin dıştan görünümü. Pahlanmış olan bu kısmın sağ tarafında, mezkûr bölümün kuzeybatı duvarı, onun yanında da ana yapının kuzeyine bitişik olarak yapılan koridorun doğu ucundaki bölümün üzerini örten kubbe görülmektedir.

2) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Türk döneminde mâbedin tamamının örtü sistemi ve dış cephe düzenlemesinin, eski Kuzey Kilisesi'nin doğu bölümü hariç olmak üzere, büyük bir değişikliğe uğramadığı bilinmektedir. Özellikle kubbeler orijinalliklerini korumaktadır.

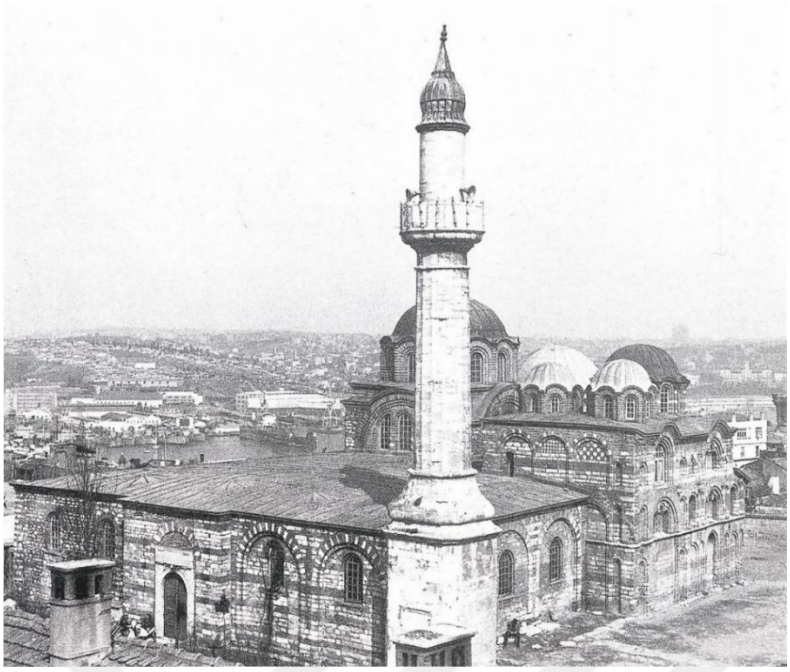

Çizim 160 Galanakis'in Fethiye Camii gravürü.[1639] (Paspates, 1877)

Fotoğraf 800 Fethiye Camii'nin batıdan görünümü.[1640]

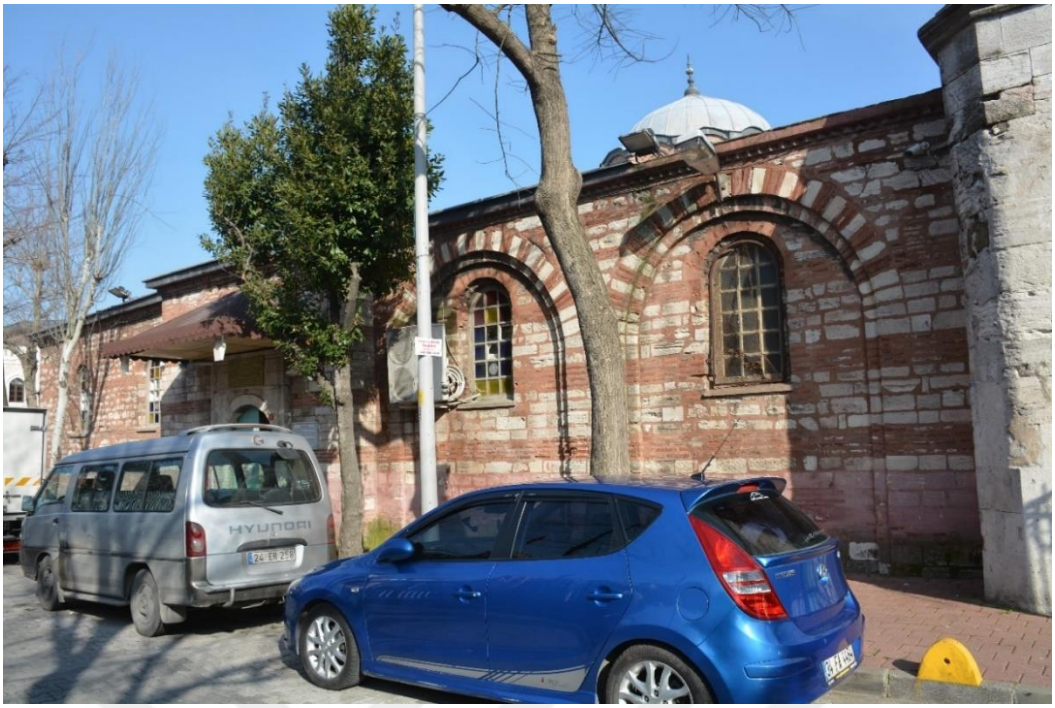
[1639] *Kentin Anlam Haritaları: Gravürlerde İstanbul*, Sercan Özgencil Yıldırım (ed.), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2008, s. 45.
[1640] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/02.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 801 Fethiye Camii'ne güneybatı cihetinden bakış.[1641] (1938-1976 arası)

Fethiye Camii'nin batı ile güney cephelerine, Türk mimârî üslûbunda düzenlenen giriş kapıları yapılmıştır.[1642] Batı cephesindeki eski dış narteks bölümünün tam ortasında bulunan dairevî kemerli ana giriş açıklığı, dikdörtgen çerçeveli ve taş sövelidir ve içerisine çift kanatlı ahşap bir kapı yerleştirilmiştir. Bu açıklığın üzerinde yer alan kitâbelik bölümünün ortasına; caminin Sultan Abdülmecid zamanında, 1262/1845-1846 senesinde bir restorasyon geçirdiğini bildiren ve toplam on dört mısrânın beş satır halinde tanzim edildiği dikdörtgen şeklinde bir kitâbe sabitlenmiştir. Ayrıca yakın zamanda, kapının çerçevesi üzerine de herhangi bir desteği bulunmayan, kırma çatılı ve arduvazlı membran kaplı basit ahşap bir saçak ilave edilmiştir.

[1641] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 133.
[1642] Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461. Wiener de ana kapının yenilendiğini ifade etmiştir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 134.

Fotoğraf 802 Fethiye Camii batı cephesi.

Fotoğraf 803 Fethiye Camii'nin batısındaki giriş kapısı.

Fotoğraf 804 Fethiye Camii giriş kapısının üzerinde yer alan kitâbe.

Mermer zemin üzerine hakkedilmiş olan mezkûr kitâbenin zemini günümüzde yeşil renktedir. Harflerin üzeri ise varak altınla yaldızlanmıştır. Kitâbede şu satırlar kayıtlıdır:

1. “İmâmü’l-müslimîn ve muktedâ-yı ehl-i îmândır
   Hilâfet-menkabet ‘Abdü’l-mecîd Hân-ı kerem-pîrâ
   Menâr-ı câmi‘-i ahdi ezân-ı sıyt-i ‘adliyle
2. Cihâna velvele-bahş-ı salâh olmakdadır hâlâ
   O şeh mahfil-nişîn-i saltanat oldukca şevketle
   Selâmlık suffesi olsun harîm-i mescid-i dünyâ
3. İdub bu Câmi‘-i Fethiyye’nin ta‘mîrine himmet
   Binâsına küşâyiş virdi bak evvelkinden a‘lâ
   Menâbirde okunsun nâm-ı pâki haşre dek Yâ Rab
4. Cemâ‘at eylesun huttâb-veş hayr-ı du‘â îfâ
   Görüldükde bu hayr-âsârîde ol şâh-ı devrânın
   Mücevher iki târîh eyledi Zîver kulu imlâ
5. Ne ra‘nâ ma‘bed-i Fethiyye’yi kıldı nefâsetle
   Şeh-i Fâtih-nişân sultânımız ‘Abdü’l-mecîd ihyâ”
   Sene 1262

Mâbedin diğer kapısı; güney koridorunun batı ucuna yapılmıştır ve minarenin hemen bitişiğinde yer alır. Dikdörtgen şeklindeki bu kapının giriş açıklığı yay

kemerlidir. Aziz Ogan, 1949 senesinde bu kapının kullanıldığını belirtmiştir.[1643] Ancak mezar kilisesiyle beraber güney koridor bölümünün de müze olarak düzenlenmesinin ardından, cami olarak kullanılan kuzeydeki yapının bunlarla olan bağlantısı içerden kapatılmak suretiyle kesildiği için, söz konusu kapı günümüzde artık sadece müze olan kısma girişi sağlamaktadır. Camiye bugün sadece batı cephesindeki diğer kapıdan ulaşılmaktadır.

Fotoğraf 805 Fethiye Camii'nin güneyinde yer alan ve günümüzde müze olarak kullanılan bölüme ulaşımı sağlayan, batı ucundaki giriş kapısı.

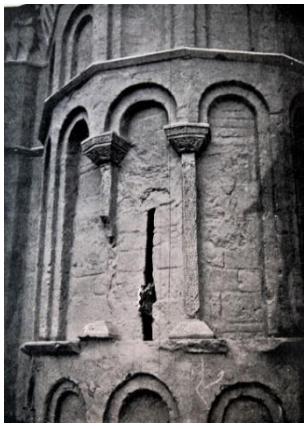
Yapıda yer alan pencerelerden bazıları zaman içerisinde örülmek suretiyle kapatıldığı gibi, muhtelif yerlere yeni pencereler açıldığı da olmuştur. Örneğin 1915 ve 1937 senelerine ait fotoğraflarda kuzey cephenin alt kısmına, dikdörtgen şeklinde pencereler açıldığı görülmektedir. Bunlar sonradan doldurularak kapatılmıştır. Ayrıca yine 1915 tarihli bir başka fotoğrafta, kuzey koridorun doğu cephesinde yan yana iki adet dikdörtgen formlu pencere gözükmekteyken, günümüzde burada tek bir pencere bulunmaktadır. Mezar şapelinin güney cephesinin altına[1644] ve doğu cephesinde kuzeydeki küçük apsise de bir dönem dikdörtgen formunda yeni pencereler açıldığı müşahede edilmekteyse de bilâhare bu yanlış uygulamalar giderilerek söz konusu kısımlar özgün hallerine geri kavuşturulmuştur. Yine eski fotoğraflarda; güney ve doğu cephelerindeki, aynı kemer içinde yer alan ve aralarında küçük sutunlar bulunan üçüz pencerelerin de evvelce tek bir pencere şeklinde düzenlendiği müşahede olunmuştur. Günümüzde ise bunlar orijinal görünümlerindedir. Aziz Ogan, kiliseyi üç taraftan

[1643] Ogan, "Fethiye Camii", s. 288.
[1644] Eyice bu bölümün, esasında tamamen kapalı olduğunu belirtmektedir. Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 30.

çeviren dehlizlerin üst kısmında yer alan geniş kemerler arasındaki pencerelerin de sonradan açıldığını, zîra orijinal pencerelerin, buradaki kemer kavislerine uyacak şekilde geniş olduğunu ifade etmiştir.[1645] 1890, 1915 ve 1937 tarihli fotoğraflarda mezar şapelinin narteksi üzerinde yer alan kubbenin kasnağında yer alan pencerelerin örülerek kapatıldığı görülürken, 1939 senesinde çekilmiş fotoğrafta bu durumun düzeltilerek, mezkûr pencerelerin yeniden açıldığı tespit edilmiştir. Yine aynı dönemlere ait fotoğraflarda mezar şapelinin ana apsisinde yer alan pencerelerin de kapalı vaziyette olduğu görülmektedir. Bilâhare bunlar da yeniden eski hallerine göre düzenlenmiştir.

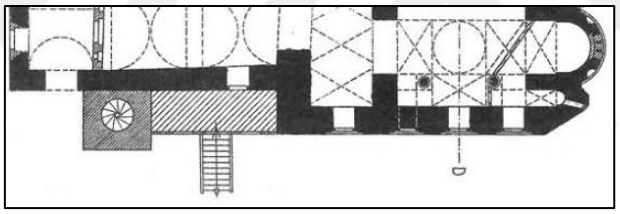
Fotoğraf 806 Solda, Fethiye Camii'nin güneyindeki eski mezar kilisesinin apsisinin 1938 senesindeki durumu. Sağda ise; söz konusu apsis pencerelerinden detay.[1646] (Nicholas V. Artamonoff, 1938)

Fotoğraf 807 Eski mezar kilisesinin apsisinin, XX: yüzyıl başlarında kapatılmış vaziyette olan pencerelerinin dışarıdan görünümü.[1647] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1645] Ogan, "Fethiye Camii", s. 289-290, 294.
[1646] Soldaki fotoğraf için bkz. http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/153 (20.01.2018); sağdaki fotoğraf için bkz. http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/156 (20.01.2018).
[1647] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/120.JPG (19.02.2019).

Mâbedin XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarına tarihlenen eski çizim ve fotoğraflarında; minare ile güney binanın arasındaki kısa koridorun güney cephesine bitişen ve aynı zamanda mezkûr yapının tonozları üzerine doğru da devam eden ahşap bir ev (meşruta) bulunduğu ve bunun orta kısmında da üst tarafa çıkışı sağlayan, on basamaklı geniş bir dış merdivenin yer aldığı müşahede edilmektedir. Vakıflar İdaresi tarafından 1936-1938 yılları arasında yapılan onarım sırasında, Eyice'nin ifadesiyle "*bu parazit bina*" da kaldırılmıştır ki 1937 senesine ait bir fotoğrafta görülürken, 1938 tarihli başka bir fotoğrafta görülmemektedir.[1648] Aziz Ogan; bahsi geçen dönemde, kuzeydeki mâbedin eski narteks kısmının üzerinde de ahşap fevkânî odalar bulunduğunu zikretmekte ve bunların 1262/1845-1846 senesinde, Abdülmecid tamiri esnasında ilave edilmiş olabileceğini bir ihtimal olarak ifade etmektedir. Mezkûr yapı da aynı şekilde bahsi geçen çizim ve fotoğraflarda net bir şekilde görülebilmektedir. Ogan bu yapıların, "*Vakıflar İdaresi tarafından 1942 senesinde yapılan tamirde kâmilen kaldırıldığını*" söylemekteyse de 1939 senesine ait fotoğrafta bu parçalar da gözükmemektedir.[1649]

Çizim 161 Fethiye Camii'nin Gurlitt tarafından 1905 senesinde çizilen planında, o dönemde mâbedin güney koridorunun önünde bulunan muhdes yapı görülmektedir.

[1648] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285; Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461.
[1649] Ogan, "Fethiye Camii", s. 290.

Çizim 162 Fethiye Camii'nin güney cephesinin çizimi.[1650] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 808 Fethiye Camii doğu cephesinin, XIX. yüzyıl sonlarındaki görünümü.[1651] (Sébah ve Joaillier, 1890 civarı)

[1650] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/241.JPG (19.02.2019).
[1651] https://archnet.org/media_contents/8040 (13.05.2018).

Fotoğraf 809 Fethiye Camii'nin, 1905 senesinde kuzeydoğu cihetinden görünümü.[1652] (Gertrude Bell)

Fotoğraf 810 XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fethiye Camii'nin kuzeyden görünümü.[1653] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1652] http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1350 (03.05.2018).
[1653] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/113.JPG (19.02.2019).

Fotoğraf 811 Fethiye Camii'nin güneydoğudan görünümü.[1654] (Arthur Kingsley Porter , 1915)

Fotoğraf 812 Eski mezar kilisesinin güney cephesine bakış. XX. yüzyıl başında, bunun batısına bitişik olarak yapılan ahşap yapının bir bölümü görülebilmektedir.[1655] (Arthur Kingsley Porter 1915)

[1654] https://archnet.org/media_contents/8041 (13.05.2018).
[1655] https://archnet.org/media_contents/8043 (13.05.2018).

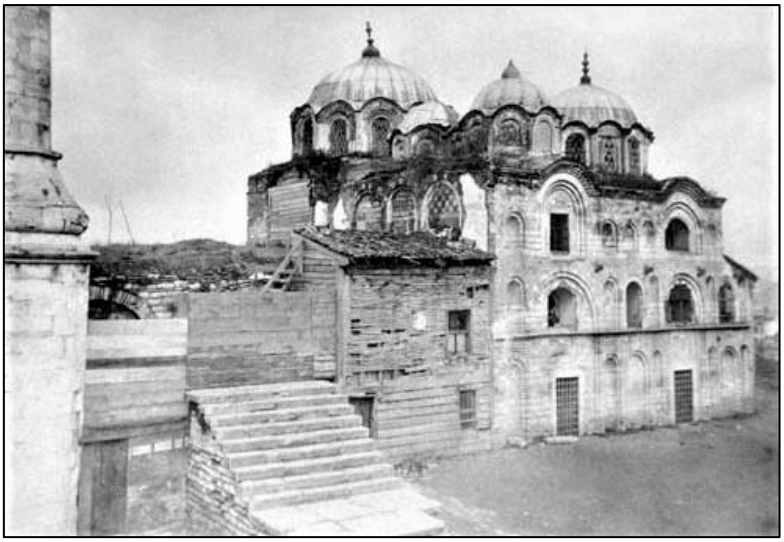

Fotoğraf 813 Fethiye Camii kuzey cephesi.[1656] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Fotoğraf 814 Fethiye Camii'nin güney tarafına bakış.[1657] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1656] https://archnet.org/media_contents/8044 (13.05.2018).
[1657] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/149 (21.01.2018).

Fotoğraf 815 Fethiye Camii'nin güney tarafına bakış.[1658] (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1938 civarı)

Fotoğraf 816 Fethiye Camii'nin güneybatı cihetinden görünümü.[1659] (Nicholas V. Artamonoff, 1938)

[1658] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/04.htm (11.09.2018).
[1659] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/152 (21.01.2018).

Fotoğraf 817 Fethiye Camii'nin güney cihetinden görünümü.[1660] (Josephine Powell, 1955)

Fotoğraf 818 Fethiye Camii'nin güneyindeki yapıların 1968 senesindeki görünümü.[1661] (W. Schiele, 1968)

[1660] https://archnet.org/media_contents/8042 (13.05.2018).
[1661] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256345 (02.07.2018).

Fotoğraf 819 Fethiye Camii'nin doğu cihetine bakış.[1662]

Fotoğraf 820 Fethiye Camii'ne kuzeydoğu cihetinden bakış.[1663]

Medhal Sofası

Tebdil işleminin ardından, sadece yapının dış narteksi hükmünde olan batı koridoru, medhal sofası işlevini üstlenmiştir. Beş birimden oluşan dış narteksin batı cephesinin, giriş bölümü olarak düzenlenen orta kısmı; dışarıya doğru biraz taşkın vaziyette yapıldığından dolayı, burada söz konusu çıkıntının derinliğinde küçük bir ara bölüm meydana gelmiştir. Bunun dış tarafındaki dairevî kemerli giriş açıklığında; dikdörtgen formunda, çift kanatlı ahşap bir kapı bulunmaktadır. Söz konusu bölümün,

[1662] http://www.eskiistanbul.net/199/fethiye-camii#lg=0&slide=0 (17.11.2018).
[1663] https://eistinpolin330.blogspot.com/2013/09/fethiye-camii.html (27.12.2018).

medhal sofasıyla bağlantısını sağlayan, iç taraftaki dairevî kemerli geniş açıklığın ise; kemer gözü kapatılmış, alt kısmına da ortasında kapı bulunan, küçük kare camlardan müteşekkil ahşap bir bölme yerleştirilmiştir.

Medhal sofasını; esasında Kuzey Kilisesi'nin narteksi olan, ancak tahvil sonrasında cami haremine dâhil edilen mekâna bağlayan, doğu cihetindeki dairevî kemerli üç açıklıktan ortadaki, bahsi geçen giriş kapılarıyla aynı aksta bulunmaktadır ve bu açıklığı, ince çıtalarla çapraz şeklinde karelere ayrılmış olan çift kanatlı, ahşap bir kapı kapatmaktadır.

Sofanın kuzey tarafındaki, yaklaşık 7 m. uzunluğundaki kısım; duvarla bölünmek suretiyle bayanlara tahsis edilmiştir. Bu mekânın içerisinde bulunan bir kapı vasıtasıyla cami haremine de geçilebilmektedir. Duvarları yerden 1 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmış olan mezkûr bölümün doğu duvarının kuzey tarafında, hareme açılan bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Medhal sofasının güneyindeki kısım ise, yine bir bölme duvarıyla buradan ayrılmış ve görevli odası olarak düzenlenmiştir.

Eyice, esasını 1954-1955'de hazırladığı kitabında bu yapıyı anlatırken; eski kaynaklarda dış narteksin haricine yapılan ilave bir dış holden daha bahsedildiğini, lakin mezkûr yıllarda bu inşaatın sadece az sayıdaki kalıntılarının görülebildiğini belirtmiş ve söz konusu ekin de yapının cami şeklinde kullanıldığı dönemde, bir medhal sofası olarak inşa edildiğinin muhakkak olduğunu ifade etmiştir.[1664] Ancak günümüzde, böyle bir aksama dair hiçbir kalıntı kalmamıştır. Wiener de mâbedin batısında yer alan ve üstünün açık olup olmadığı kesin olarak bilinemeyen sundurma şeklindeki bir ön holden bahsetmiş ve bunun Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan restorasyonda yıktırıldığını söylemiştir.[1665]

[1664] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 71.
[1665] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 134.

Fotoğraf 821 Fethiye Camii'nin medhal sofasına açılan giriş kapısı.

Fotoğraf 822 Fethiye Camii hareminden, batı cihetine bakış.

Fotoğraf 823 Solda; caminin giriş kapısının devamındaki ara bölümü sınırlayan ve medhal sofasına açılan ikinci kapı. Sağda ise; harem mekânına açılan kapı.

Fotoğraf 824 Fethiye Camii medhal sofasının, imam odası olarak düzenlenmiş olan güneydeki bölümü.

Fotoğraf 825 Fethiye Camii medhal sofasında, hanımların namaz kılması için ayrılmış olan kuzey taraftaki kısmın kapısı.

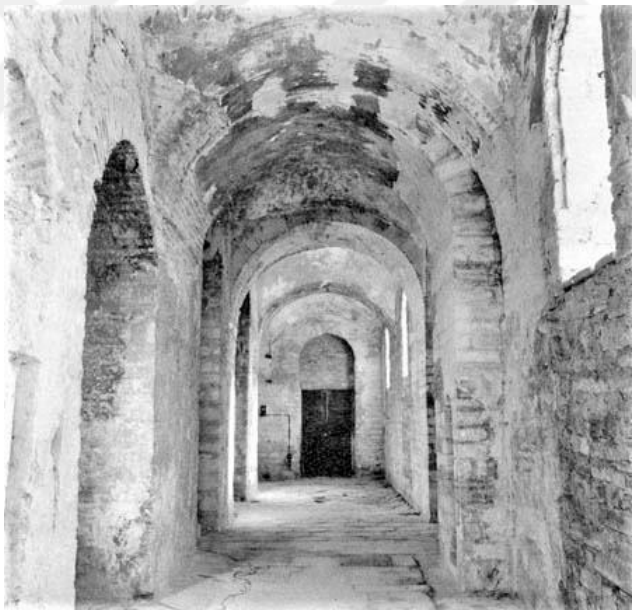
Fotoğraf 826 Fethiye Camii medhal sofasının kuzeyindeki hanımlar bölümü.

Fotoğraf 827 Fethiye Camii medhal sofası içerisindeki hanımlar bölümünün kuzey tarafına bakış.

Fotoğraf 828 Fethiye Camii medhal sofası içerisindeki hanımlar bölümünün doğu duvarı. Görülen iki dairevî açıklıktan sağdaki; yapının esasında dış narteksi olarak yapılan bu mekânın, tahvil sonrasında hareme dâhil edilmiş eski iç narteks bölümü ile irtibatını sağlamaktaydı ki günümüzde de burayı kapatan bölme duvarının ortasında bir kapı mevcuttur. Soldaki açıklıktan ise; kuzey koridoruna geçilmekteydi. Burası günümüzde kapatılmış vaziyette olup, ortasında bir pencere bulunmaktadır.

Fotoğraf 829 Fethiye Camii'nin bütünüyle Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'ne devredildiği yıllarda, yani kuzeydeki ana binanın 1960'larda yeniden ibadete açılmasından evvel; haricî medhal sofasının en kuzeydeki kısmından (günümüzdeki hanımlar bölümünden) güney tarafa (bugün imam odası olarak düzenlenen yere) doğru bakış.[1666] (1957) Fotoğrafta; söz konusu mahal ile yapıya güneyden bitişen kısa koridor arasındaki irtibatı sağlayan açıklığın devamında, bugün müze olan kısma açılan güneydeki giriş kapısı görülmektedir. Ana yapı ile güney koridoru birbirine bağlayan açıklık, güney tarafın müze olarak düzenlenmesinin akabinde kapatılmak suretiyle iki bölüm birbirinden ayrılmıştır.

[1666] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/15.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 830 Müze olarak düzenlenen güney koridorun batıdaki bölümüne bakış. Solda, giriş kapısı; sağda ise, daha evvel burası ile haricî medhal sofasını birbirine bağlamakta olan açıklığın günümüzdeki düzeni.

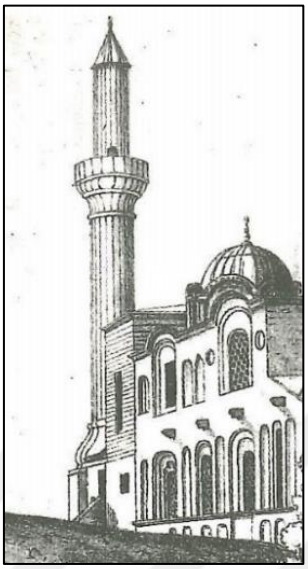
Minare

Kilisenin camiye çevrilmesinin ardından; yapının güneybatı köşesine bir minare inşa edilmiştir.[1667] Eyice, günümüze ulaşan kesme taştan yapılmış barok üslûptaki minarenin gövde ve yukarısındaki kısımların büyük ihtimalle XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen onarımda yenilendiğini belirtmektedir.[1668]

Tek şerefeli minarenin oldukça yüksek tutulan kare şeklindeki kaidesinin köşeleri pahlanmış şekildedir. Bir cephesiyle cami duvarına bitişik olan kaidenin üzerinde armudî geçişli pabuç kısmı yer almakta, oradan da çokgen kesitli gövdeye geçilmektedir. Sade bir çıkma şeklinde düzenlenen şerefenin çevresini kuşatan tezyinatsız kesme taş korkuluklar sağırdır. Günümüzde çokgen şeklinde olan petek kısmı, kurşun kaplı ehrâmî bir külah ile örtülmüş ve bunun tepesine de bir alem yerleştirilmiştir. Mâbedin XIX. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen gravür ile fotoğraflarında, o dönemki minarenin petek bölümünün bugünkü gibi hatta belki de biraz daha uzun ve yine çokgen kesitli olduğu, fakat üzerinde çok kısa ve küçük bir mahrûtî külahın bulunduğu görülmektedir. 1939 ve 1976 senelerine ait fotoğraflarda görülen minarenin ise, dairevî kesitli ve oldukça kısa tutulan bir petek bölümü ile bunun üzerini örten soğan kubbe biçimindeki kurşun bir külaha sahip olduğu müşahede edilmektedir. Minareye, kaidesinin batı cephesinde bulunan dikdörtgen şeklinde

[1667] Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 134.
[1668] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284-285.

mermer söveli bir kapıdan ulaşılmaktadır. Girişin üzerine, dikdörtgen şeklinde sade bir mermer levha sabitlenmiştir. Tüfekçioğlu; söz konusu levhanın, burada daha evvel bulunan ancak sonraları ortadan kalkan bir kitâbenin yerine konulmuş olabileceği izlenimini verdiğini belirtmektedir.[1669]

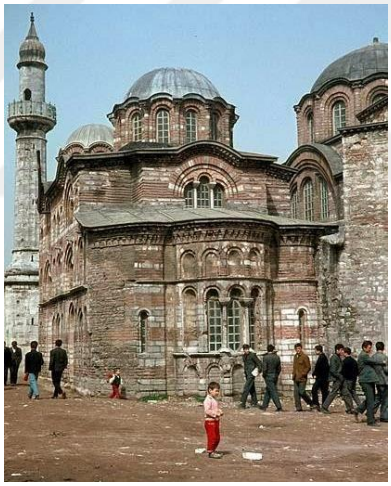

Çizim 163 Galanakis'in gravüründe, Fethiye Camii minaresinin XIX. yüzyıl sonundaki görünümü.[1670] (Paspates, 1877)

[1669] Abdülhamit Tüfekçioğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 27.06.2019.
[1670] *Kentin Anlam Haritaları: Gravürlerde İstanbul*, Sercan Özgencil Yıldırım (ed.), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2008, s. 45.

Fotoğraf 831 Solda; Fethiye Camii minaresinin XIX. yüzyıl sonundaki durumu.[1671] (Sébah ve Joaillier, 1890 civarı) Sağda ise; minarenin 1905 senesindeki vaziyeti. Burada petek kısmının hala aynı şekilde ince ve uzun olduğu, ancak külahın değiştiği görülmektedir.[1672] (Gertrude Bell 1905)

Fotoğraf 832 Solda, Fethiye Camii minaresinin 1939 senesindeki görünümü.[1673] (Nicholas V. Artamonoff) 1967[1674] ve 1976[1675] (W. Schiele) tarihli diğer iki fotoğrafta da bütünüyle aynı şekle sahip olduğu müşahede edilmektedir. Burada, petek kısmının daha evvelkine göre kısaltıldığı ve ayrıca külahının da 1905 senesindekine nispeten benzese de değiştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

[1671] https://archnet.org/media_contents/8040 (13.05.2018).
[1672] http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1349 (03.05.2018).
[1673] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/760 (21.01.2018).
[1674] http://eistinpolin330.blogspot.com/2014/06/1967-fethiye-camii-1967.html (27.12.2018).
[1675] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260307 (02.07.2018).

Fotoğraf 833 Fethiye Camii minaresinin, 1976 senesinde doğudan görünümü.[1676] (A. Aydın)

Fotoğraf 834 Fethiye Camii minaresinin günümüzdeki minaresi. Petek kısmının, eski haline göre biraz uzatıldığı ve külahın da değiştirildiği görülmektedir.

[1676] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260312 (02.07.2018).

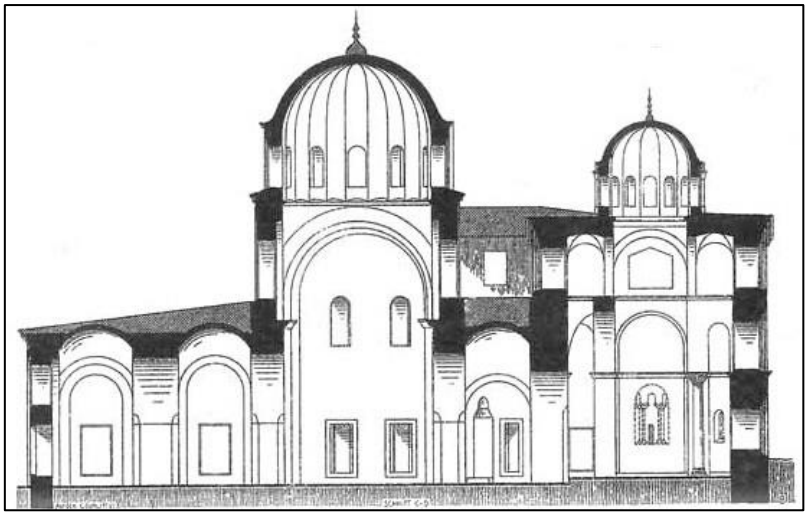

Fotoğraf 835 Fethiye Camii minaresinin güneybatıdan görünümü ve batısında yer alan kapısı ile üzerinde yerleştirilmiş olan boş mermer levha.

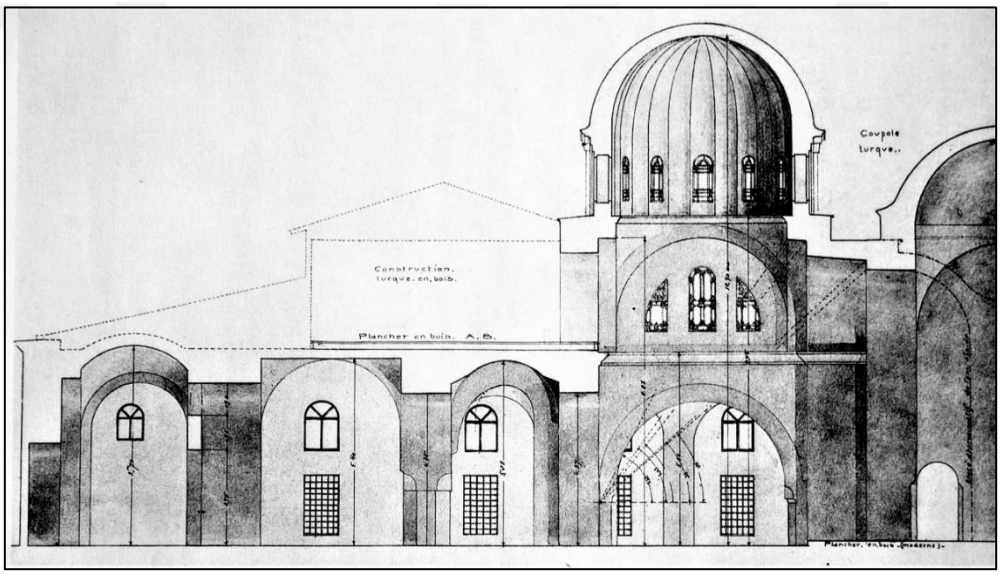
3) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Yapının camiye tebdil edilmesinin ardından iç mekânında uygulanan en belirgin değişiklikler kuzey binada gerçekleştirilmiştir ki kuşkusuz bunlardan en önemlisi, apsisin bulunduğu doğu kısmının tamamen yıkılarak yerine üçgen şeklinde kubbeli bir mekânın inşa edilmiş olmasıdır. Türk mimârî üslûbunda düzenlenen söz konusu ilâvenin üzerini örten arslangöğüslü kubbenin içten yüksekliği yaklaşık 11 m.dir. Bu bölümün sağ duvarının ortasına mihrap yerleştirilmiş, onun her iki yanına da hemen hemen zemin hizasından başlayan düz atkılı ve mermer söveli birer pencere yapılmıştır. Astarsız olarak düzenlenen bu açıklıklar günümüzde, PVC pencereli olup dıştan lokma demir parmaklıklarla kapatılmıştır. Söz konusu pencerelerin üzerinde ise, mümas kemerli iki pencere ve bunların ortasında da küçük bir gül pencere yer almaktadır. Astarlı olan bu pencereler yuvarlak kayıtlı beton dışlıklara sahiptir. Sol duvardaki pencere düzeni de diğer tarafla aynı şekilde olup sadece burada gül pencere bulunmamaktadır.

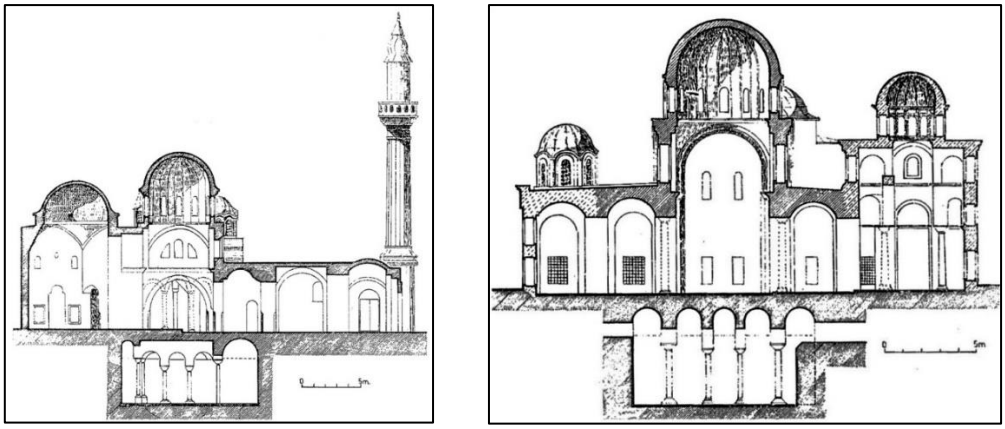

Çizim 164 Fethiye Camii'nin makta'-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

Çizim 165 Fethiye Camii'nin makta'-i tûlânîsi.[1677] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1677] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/240.JPG (19.02.2019).

Çizim 166 Fethiye Camii'nin makta'-i tûlânîsi ile makta'-i arzânîsi.[1678]

Fotoğraf 836 Fethiye Camii hareminin 1955 senesindeki vaziyeti.[1679]

[1678] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 33-34.
[1679] https://archnet.org/media_contents/8045 (16.05.2018).

Fotoğraf 837 Fethiye Camii hareminde doğu cihetine doğru bakış.

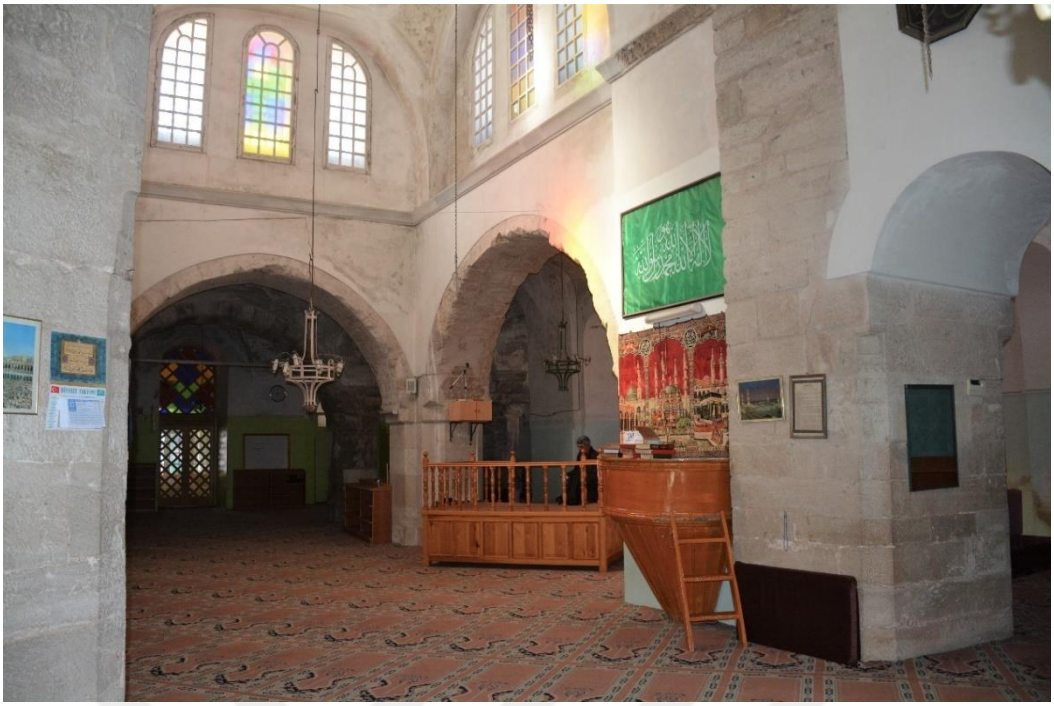
Fotoğraf 838 Osmanlı döneminde; yapının eski apsisinin yerine, mihrap sofası olarak inşa edilen üçgen planlı ve üzeri kubbeli bölüm.

Fotoğraf 839 Fethiye Camii mihrap sofası.

Önemli bir diğer değişiklik de binanın taşıyıcı sisteminde yapılmıştır. Cami vasfını üstlenen yapıda geniş bir namaz alanı sağlama ihtiyacı hasıl olduğundan; orta mekânı, üç tarafından çevreleyen yan dehlizlerden ayıran çifte sütunların ve dolayısıyla bunların taşıdığı üçüz kemerlerin kaldırılması gerekli görülmüş ve yerlerine, pâyeden pâyeye atılmış muntazam kesme taştan büyük sivri kemerler inşa edilmiştir. Bu kemerler aynı zamanda üst yapı sisteminin yeni taşıyıcıları olma görevini de yerine getirdiğinden yapı günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Ayrıca haremde yer alan pâyelerden bazılarının kenarları da pahlanmak suretiyle altı köşeli hale getirilmiştir.[1680]

[1680] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 24-27, 108; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 134; Ogan, "Fethiye Camii", s. 288-289.

Fotoğraf 840 Fethiye Camii mihrap sofasından, kuzeybatı cihetine doğru bakış.

Fotoğraf 841 XX. yüzyıl başlarında, Fethiye Camii hareminin kuzeybatı cihetinden görünümü.[1681] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1681] https://archnet.org/media_contents/8049 (16.05.2018).

Fotoğraf 842 Fethiye Camii hareminin 1955 yılındaki görünümü.[1682]

Fotoğraf 843 Fethiye Camii hareminin, batı duvarında yer alan giriş kapısı.

[1682] https://archnet.org/media_contents/8046 (16.05.2018).

Fotoğraf 844 Fethiye Camii harreminde, güneybatıya doğru bakış.

Fotoğraf 845 Fethiye Camii harreminde kuzeybatıya doğru bakış.

Mâbedin kubbeli ana mekânını çevreleyen dehlizlerden güney cihetinde yer alanın içerisine, kıble mihverine paralel şekilde minber yerleştirilmiştir. Bunun tam karşısındaki bölümde, müezzin mahfili; kuzeydoğudaki ayağın önünde ise vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Haremin batı beden duvarında; haricî medhal sofasına açılan dört dairevî kemer açıklığından, güney tarafından ikincisi, giriş kapısı olarak

düzenlenmiştir. Bunun diğer yanındakiler ise sırasıyla, bayanlar bölümüne açılan bir kapı ve yine aynı bölüme bakan bir pencere haline getirilmiştir.

Eski fotoğraflarda cami haremini süslediği görülen kalemkârî bezemeler ile yazıların birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Mihrap bölümünü örten kubbenin celî sülüs hat ile istiflenmiş Besmele-i Şerîf ve İhlâs Sûresi'ni ihtiva eden göbek yazısı bugün hâlâ mevcuttur. Etrafının eskiden bir pervazla çevrili olduğu anlaşılan daire şeklindeki kompozisyonun zemin rengi koyu yeşildir. Kubbe içi ile arslangöğsü bezemelerini oluşturan, rûmî ve geometrik desenlerden müteşekkil tezyînatın sadece bir bölümü örnek olarak bırakılmıştır ki 1976 tarihli fotoğrafta da bugünkü durumda olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 846 Yapının orta mekânının üzerini örten orijinal kubbesinin, XX. yüzyıl başlarında içten görünümü. Osmanlı döneminde yapılan, fakat günümüzde mevcut olmayan kalemkârî bezemeler görülmektedir.[1683] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1683] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/116.JPG (19.02.2019).

Fotoğraf 847 Solda, caminin orta mekânının üzerini örten orijinal kubbe; sağda ise, Osmanlı döneminde ilave edilen mihrap sofasının kubbesi.[1684] (1976)

Fotoğraf 848 Mihrap sofasının üzerini örten kubbenin içten görünümü.

[1684] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255128 (02.07.2018).

Fotoğraf 849 Mihrap sofası kubbesinin göbek yazısı.

Fotoğraf 850 Mihrap sofası kubbesinin bezemesinden detay.

Yapının orta mekânının üzerini örten orijinal ana kubbenin ise; yalnızca ortasında, etrafı pervazlı bir madalyon içerisinde geometrik desenlerden müteşekkil bir örgü motifi yer almaktadır. Caminin eski bir fotoğrafında; söz konusu kubbenin tüm pencerelerinin etraflarının, kalemkârî bezemelerden müteşekkil pervazlarla çevrili olduğu ve geçiş elemanlarının yüzeylerinde de dört halife isimlerinin bulunduğu görülmektedir.

Fotoğraf 851 Haremin ortasındaki orijinal kubbenin göbeğinde yer alan madalyon.

Mihrap bölümünün duvarlarına asılmış olan ve İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ile Haseneyn isimlerini ihtiva eden celî sülüs hatlı sekiz levha, altıgen şeklindedir. 1313/1895-1896 tarihini taşıyan bu levha takımı, Kadıasker Mustafa İzzet (ö. 27 Şevval 1293/15 Kasım 1876)'in imzasını taşımaktadır.[1685] Ancak bu levhalar Mustafa İzzet Efendi'nin vefatından yirmi sene sonra, onun kalıbından kopya edilerek yazılmışlardır.[1686]

[1685] Bkz. M. Uğur Derman, "Mustafa İzzet, Kazasker", *DİA*, c. XXXI, 2006, s. 304-307.
[1686] Talip Mert, Kişisel Görüşme, İstanbul: 12.01.2019.

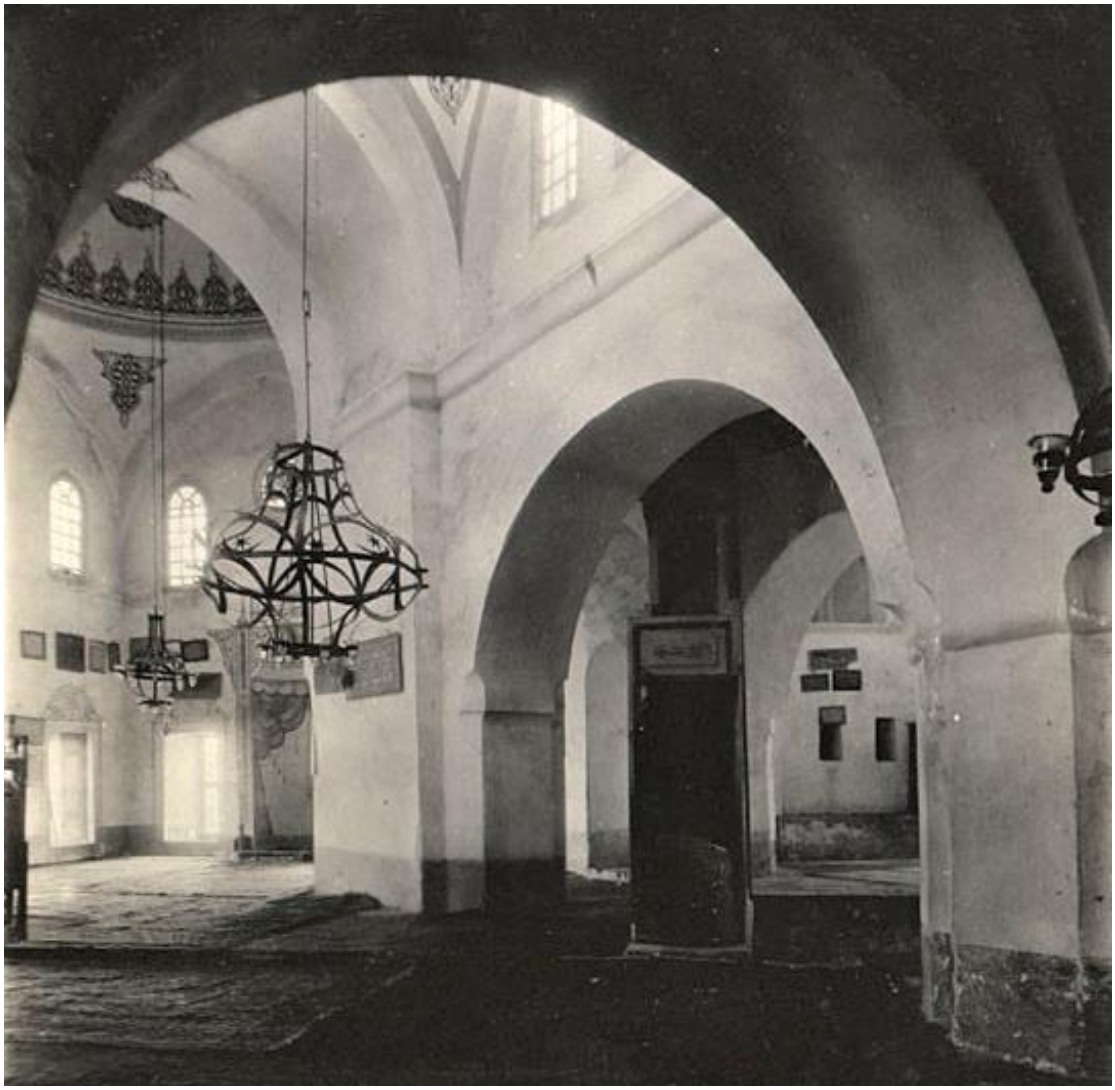

Fotoğraf 852 Fethiye Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar.

Fotoğraf 853 Hz. Hüseyin levhasındaki tarih ve imza kısmından detay.

Müzeye çevrilmeden önce güneydeki küçük yapı ile devamındaki koridor da cami haremine dâhildi ve bahsi geçen mekânlar, kuzeydeki esas bina ile aralarında bulunan açıklıklar vasıtasıyla birbirleriyle irtibatlı hale getirilmişlerdi.

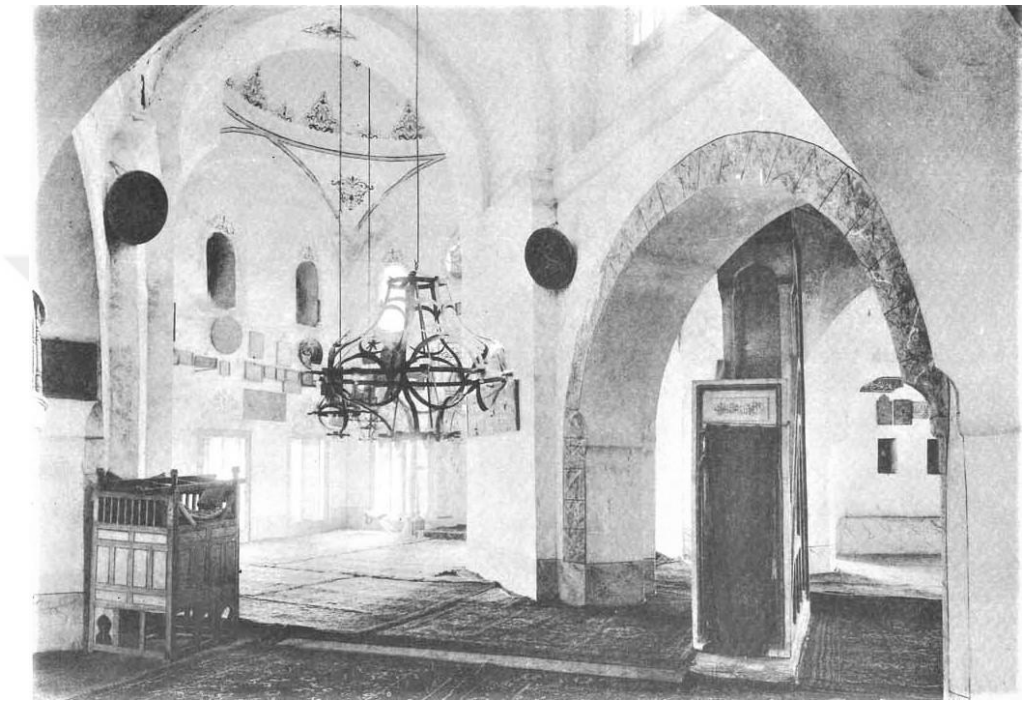

Fotoğraf 854 Fethiye Camii hareminden; daha evvel camiye dâhil olan güneydeki eski mezar kilisesi binasına doğru bakış.[1687] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

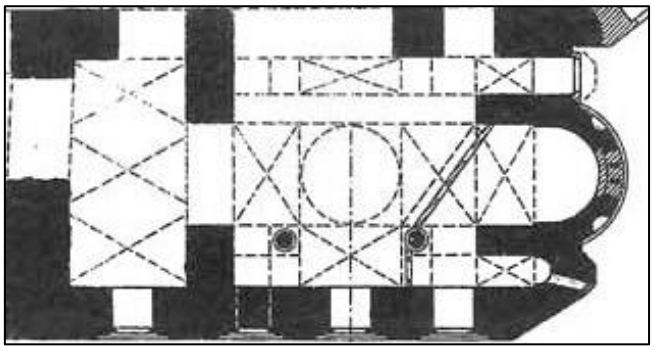
Güneydeki eski mezar kilisesi camiye çevrildiğinde, ana kubbesini taşıyan dört sütundan solda bulunan iki tanesi, mekân bütünlüğü sağlayabilmek adına kaldırılmış, taşıdıkları üst aksamın yükü ise, bunların yerine yapılan geniş ve yüksek bir kemere bindirilmiştir.[1688] (Çizim 159) 1937 senesine ait eski bir fotoğrafta; sağdaki sütunlardan doğu taraftaki gözükmekte ve bunun da taştan bir kılıf içerisine alınarak âdeta bir pâye görünümü kazandığı tespit edilmektedir. Fotoğrafta alt kısmı kırık vaziyette olduğu için müşahede edilebilen bu kılıfın üst kısmında ise, açıkta bırakılan sütun başlığı göze çarpmaktadır. Ayrıca bu köşeden, doğu haç kolunun kuzeydoğu köşesine kadar, çaprazlamasına uzanan -yani aslında kıble istikâmetine dik olarak konumlandırılmış- bir bölme bölme duvarı yapılarak, apsis ile bema bölümlerinin önü

[1687] https://archnet.org/media_contents/8048 (16.05.2018).
[1688] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 28; Ogan, "Fethiye Camii", s. 291.

kapatılmış ve burada küçük bir oda meydana getirilmiştir.[1689] Yine aynı fotoğrafta, sütun başlıkları hizasına kadar yükselen söz konusu duvarın ortasına, dikdörtgen şeklinde iki küçük pencere; sağdaki köşe odasının batı cihetindeki kemer açıklığına da bir kapı yapıldığı tespit edilmektedir. Bu muhdes duvarın kuzeydoğu köşesinde görülen ahşap vaaz kürsüsünün ise, 1905 senesine tarihlenen başka bir fotoğrafta, mihrap sofasının önünde bulunan kürsü olduğu saptanmıştır.

Fotoğraf 855 Fethiye Camii hareminden, güneydoğu cihetine doğru bakış. Sağda; evvelce hareme dâhil olan, ancak bugün müze olarak kullanılan eski mezar kilisesinin apsis ve bema bölümlerinin önüne yapılmış çapraz duvarın sol kısmı görülmektedir. (C. Gurlitt, 1905)

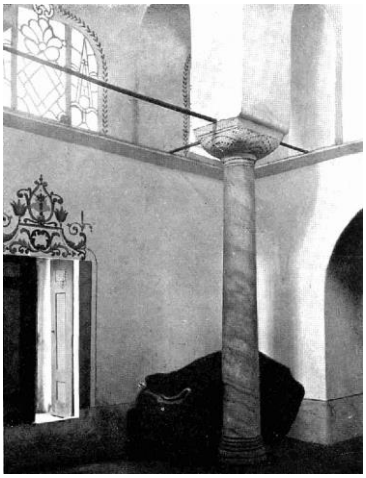
Çizim 167 Yapının güneyindeki, bugün müze olarak faaliyet gösteren eski mezar kilisesinin, cami olarak kullanıldığı dönemdeki düzenlenmesini gösteren plan. (C. Gurlitt, 1905)

[1689] Ogan, "Fethiye Camii", s. 291.

Fotoğraf 856 Güneydeki eski parekklesion binasının cami olarak kullanıldığı dönemde, doğu kısmının düzeni.[1690]
(Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1690] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/164 (21.01.2018).

Fotoğraf 857 Solda; güneydeki eski parekklesion binasının cami olarak kullanıldığı dönemde, taştan bir kılıf içerisine alınarak âdeta pâye görünümü kazandırılmış olan güneydoğusundaki sütunun açıkta kalan başlığı.[1691] (Millingen, 1912) Sağda ise; aynı yapının güneybatısındaki sütun ile güney haç kolunun nihâyetindeki duvarda bulunan pencerelerin bahsi geçen dönemdeki görünümü.[1692] (Millingen, 1912)

Güneydeki yapının içerisinde bulunan birçok mozaiğin, buranın cami olarak işlev gördüğü süreçte de açık vaziyette durduğu bilinmektedir.[1693] Eski fotoğraflarda da görüldüğü üzere; kubbe içini süsleyen Pantokrator İsa ve etrafındaki, Tevrat peygamberlerini tasvir eden mozaiklerin üzeri, yapı camiyken de kapatılmamıştır. Sadece kubbe eteğini çevreleyen ve üzerinde haç motifinin de yer aldığı mermer silmenin sıvanarak, kalemkârî nakışlarla bezeli bir pervaz haline getirildiği; aynı şekilde arslangöğüslerinde de rûmî desenlerden müteşekkil motiflere yer verildiği müşahede edilmektedir.

[1691] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 40a.
[1692] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 39b.
[1693] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285.

Fotoğraf 858 Güneydeki binanın cami olarak kullanıldığı dönemde, kubbesinin içten görünümü. [1694] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Fotoğraf 859 Güneydeki binanın üst örtüsünün, 1937 senesinde içten görünümü.[1695] (Nicholas V. Artamonoff)

[1694] https://archnet.org/media_contents/8051 (16.05.2018).
[1695] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/167 (21.01.2018).

Fotoğraf 860 Güneydeki binanın müze haline getirilmesinin akabinde kubbesinin içten görünümü.

1960'lı yıllarda Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen kapsamlı restorasyon çalışmalarında, mezkûr yapıdaki Türk dönemine ait aksam ile sıva tabakaları kaldırılmış ve kuzey binayla bağlantı sağlayan aradaki açıklıklar da levhalarla kapatılmak suretiyle burası bir müze haline getirilmiştir. Orijinal mimarisini hiçbir dönemde aslında tam olarak kaybetmemiş olan eski parekklesion binasının tamiri sırasında, öncelikle sol taraftaki muhdes kemer kaldırılarak, evvelce burada bulunan eski sütunlar ihya edilmiştir. Bunların sütun başlıkları ise orijinal değildir ve sağdakiler örnek alınarak, sunî bir malzemeden yeniden yapılmışlardır.[1696]

[1696] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 29, 32; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285.

Fotoğraf 861 Fethiye Camii hareminden, güney cihetine bakış. Güneydeki eski mezar kilisesi ve bunun batısındaki koridorun müze haline getirilmesinin ardından, halen cami vasfını koruyan kuzey bina ile söz konusu bölümlerin irtibatını sağlayan güney duvarındaki açıklıkların kapatılmış olduğu görülmektedir.[1697] (A. Aydın, 1976)

Fotoğraf 862 Güneydeki yapıların müze olarak ayrılmasının ardından; Fethiye Camii haremine, kuzeybatı cihetinden bakış.[1698] (W. Schiele, 1976)

[1697] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260315 (02.07.2018).
[1698] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255129 (02.07.2018).

Fotoğraf 863 Hâlen cami olarak işlev gören kuzeydeki binanın, güneyine batı tarafından bitişen ve sonradan müze haline getirilen koridor bölümü ile arasındaki irtibatı sağlayan iki açıklığın, kapatıldıktan sonraki görünümü.

Fotoğraf 864 Bugün müze olarak faaliyet gösteren eski mezar kilisesinin, kuzey haç kolunun nihâyetindeki beden duvarına bakış. Bu duvarın ortasında bulunan dairevî kemerli açıklık, esasında kuzey bina ile irtibatı sağlamaktayken; buranın müze haline getirilmesinden sonra örülmek suretiyle kapatılmıştır.

Fotoğraf 865 Eski parekklesion binasının kuzey haç kolunu sınırlayan duvarın üst kısmına bakış.

Mihrap

Fethiye Camii'nin günümüzde mevcut olan mihrabı, 4.28x2.49 m. boyutlarında dikdörtgen bir çerçeve şeklinde hazırlanmış basit bir mihraptır. Etrafı küçük fayanslarla kaplanan bu mihrabın, 3.35x1.23 m. ölçüsünde olan nişinin derinliği ise yaklaşık 70 cm.dir. Alınlık kısmındaki dikdörtgen çerçeve içerisinde; mihrap âyeti olarak bilinen, Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölümün yazılı olduğu kitâbe yer alır. Celî sülüs hat ile tertip edilen mezkûr âyetin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

Fotoğraf 866 Fethiye Camii'nin günümüzdeki mihrabı.

Fotoğraf 867 Fethiye Camii mihrabının alınlık kısmında yer alan kitâbe.

Fotoğraf 868 Fethiye Camii mihrap sofasının 1993 senesindeki görünümü. Mezkûr sene de bugünkü mihrabın mevcut olduğu görülmektedir.[1699] (Zisong Feng ve Panayiota Pyla, 1993)

Mâbedin XX. yüzyıl başlarındaki mihrabının bir bölümü, 1915 tarihli bir fotoğrafta tespit edilebilmektedir. Daha sonraki mihrap ise, 1976 senesinde çekilmiş bir fotoğrafta görülmektedir.

[1699] https://archnet.org/media_contents/7919 (16.05.2018).

Fotoğraf 869 Solda, Fethiye Camii'nin 1915 senesindeki mihrabı;[1700] (Arthur Kingsley Porter) sağda ise, 1976 senesindeki mihrabı görülmektedir.[1701] (A. Aydın)

Minber

Yapının III. Murad zamanında camiye tebdîl edildiği sırada yapılmış olan mermer minberi günümüze kadar ulaşmıştır. XVI. yüzyıl üslûbu özelliklerine hâiz olan bu minber, devrinin oyma sanatını gösteren güzel örneklerden birini teşkil etmektedir.[1702]

3.15 m. uzunluğunda ve 88 cm. genişliğindeki minberin yüksekliği ise yaklaşık 4.27 m.dir. Mümas kemerli giriş açıklığının üzerinde, sülüs hattıyla Kelime-i Tevhid'in yazılı olduğu silmelerle çevrili dikdörtgen şeklindeki kitâbe yer alır. İki frengi kemer gözünden müteşekkil süpürgeliğinin üzerinde yükselen ve silmelerle çevrelenmiş aynalıklarının ortasında, kafes oyma tekniğinde yapılmış geometrik bezemeli daire formundaki madalyonlar bulunmaktadır. Geometrik daire etrafındaki üçgen alanlarda ise, zemin oyma tekniği ile kabartılarak rölyef formunu alan rûmî bezemeye yer verilmiştir. Minber merdivenlerini kuşatan geometrik geçme şebekeli korkuluklarda kafes oyma tekniği uygulanmıştır. Günümüzde minberin kuzey tarafındaki korkuluğu gerek malzeme ve rengi gerekse de işçiliği bakımından, sonradan yenilenmiş izlenimini vermektedir. Minber korkuluğu ile giriş sövelerini birbirine

[1700] https://archnet.org/media_contents/8048 (16.05.2018).
[1701] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260316 (02.07.2018).
[1702] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285; Ogan, "Fethiye Camii", s. 289.

bağlayan köşelerde ise, üzerinde bir yaprak motifi bulunan köşebentler mevcuttur. Mümas kemerli imam geçidinin üzerinde bulunan köşkün üç tarafında yer alan kemerli açıklıklar da yine aynı fomdadır. Korkuluklarda kullanılan geometrik desen, oran olarak biraz daha büyütülmek suretiyle minber köşkünün yan yüzeylerindeki açıklıkları kapatan panolarda kullanılmıştır. Yapının oldukça alçak tutulan yan dehlizine konulduğundan dolayı minbere normal bir külah yapılamamış, soğan şekline benzeyen minik bir külah ile nihâyete erdirilmiştir ki buna rağmen bulunduğu yere tam olarak sığamamış ve söz konusu bölümün üzerini örten tonozda, fazla derin olmayan dairevî bir oyuk husûle getirilmiştir.

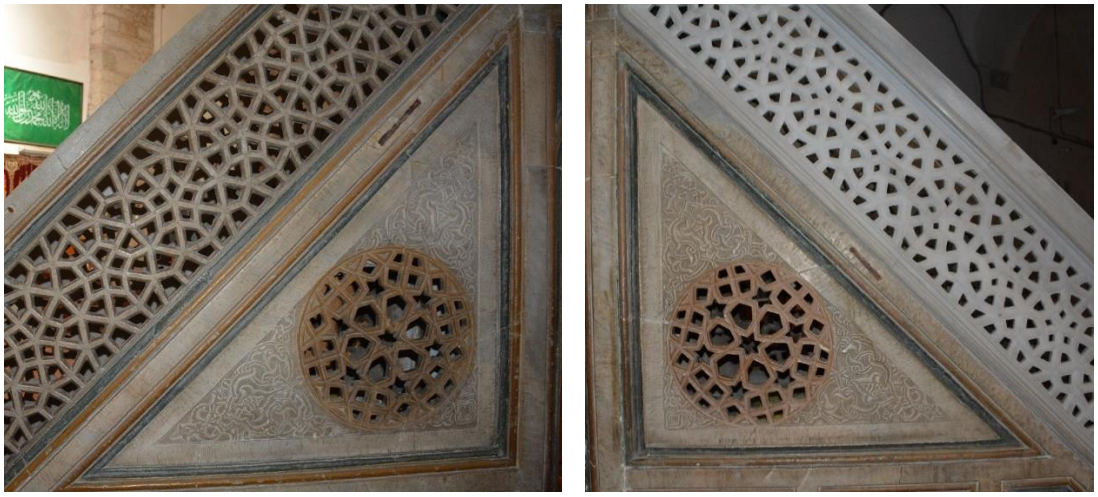
Fotoğraf 870 Fethiye Camii minberinin kuzeyden görünümü.

Fotoğraf 871 Fethiye Camii minberinin güneyden görünümü.

Fotoğraf 872 Fethiye Camii minber kapısı.

Fotoğraf 873 Minberin, aynalık bölümleri ile korkuluklarından detay.

Vaaz Kürsüsü ve Mahfiller

Fethiye Camii'nin mevcut ahşap vaaz kürsüsü, çokgen bir çekirdekten gelişmek suretiyle yukarı doğru giderek genişleyerek üst kısmında dairevî bir form alan kova biçimli ayak üzerine oturtularak, duvar yüzeyine giydirilmiştir. Gövdesi de yarım daire biçimindedir. Bu basit kürsünün yüksekliği 1.37 m., genişliği 84 cm.dir. Mâbedin 1993 tarihli bir fotoğrafında da aynı kürsü bulunmaktadır.

1905 (Fotoğraf 875), 1915 (Fotoğraf 881) ve 1937 (Fotoğraf 856) senelerine ait fotoğraflarda ise, bundan önceki vaaz kürsüsü müşahede edilebilmektedir. Kare bir tabana oturduğu görülen ahşap vaaz kürsüsünün ayakları dilimli sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Bu şekilde oluşturulan süpürgelik kısmının devamında, aynalara bölünmüş sade tablalardan meydana gelen gövde bölümü; onun üzerinde de üç yönden oturma yerini kuşatan bir parmakçalığın bulunduğu tespit edilmektedir.

Fotoğraf 874 Fethiye Camii'nin mevcut vaaz kürsüsü. Soldaki fotoğrafta görüldüğü üzere, 1993 senesinde de aynı kürsü mevcuttu.[1703] (Zisong Feng ve Panayiota Pyla)

[1703] https://archnet.org/media_contents/7921 (16.05.2018).

Fotoğraf 875 Fethiye Camii'nin XX. yüzyıl başlarında mevcut olan vaaz kürsüsü. (C. Gurlitt, 1905)

Camide yer alan ahşap müezzin mahfili de vaaz kürsüsü gibi yakın döneme aittir. 1.74x2.52 m. ebatında olan mahfilin yüksekliği ise, köşelerindeki babalar dâhil 1.53 m.dir. Alt bölümü dolap olarak düzenlenmiş, üç basamakla çıkılan üst kısmı parmaklık şeklindeki korkulukla çevrelenmiştir. Bahsi geçen eski fotoğraflarda tespit edilen, bundan evvelki müezzin mahfilinin ise; ahşap dikmelerle taşınan ve on basamaklı bir merdivenle ulaşılan yüksek bir mahfil olduğu görülmektedir. Dairevî formdaki bu mahfilin etrafı da yine parmaklıklı korkuluk ile sınırlandırılmıştır.

Fotoğraf 876 Fethiye Camii'nin günümüzdeki müezzin mahfili.

Fotoğraf 877 Müezzin mahfilinden, mihrabın görünüşü.

Fotoğraf 878 Fethiye Camii'nin eski müezzin mahfili.[1704] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

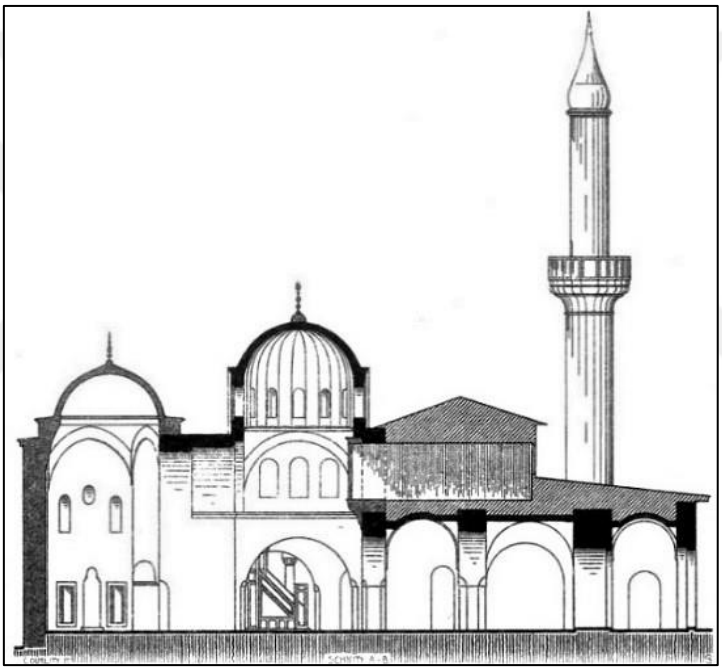

Fotoğraf 879 Fethiye Camii'nin eski müezzin mahfili.[1705] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

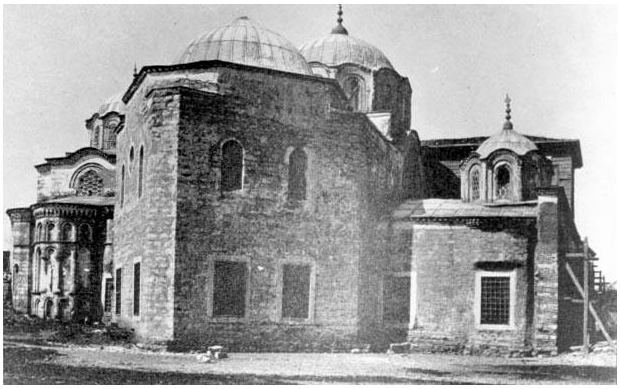
1915 ve 1937 tarihli fotoğraflarda, camide bir hünkâr mahfili bulunduğu görülmektedir. Günümüze ulaşamamış olan bu mahfil; harem mekânının üzerini örten

[1704] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/115.JPG (19.02.2019).
[1705] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/160 (21.01.2018).

ana kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin içlerini kapatan dolgu duvarlardan batıdakinin önüne oturtulmuştur ve böylelikle burada yer alan üçüz pencereler de onun içerisinde kalmıştır. Güzel bir köşk cumbasını anımsatan söz konusu mahfilin, cami içerisinden bir girişi olduğu tespit edilemediğinden; eski çizim ve fotoğraflarda, mezkûr dönemde yapının narteksi üzerinde bulunduğu görülen muhdes ahşap yapının (Fotoğraf 809, Fotoğraf 810, Fotoğraf 813), hünkâr mahfili ile irtibatlı olabileceği güçlü bir ihtimal olarak akla gelmektedir. Zîra Gurlitt'in 1905 senesinde hazırladığı bir çizimde de söz konusu yapının, tam da mahfil-i hümâyûnun arkasında yer aldığı açıkça müşahede edilebilmektedir. Dolayısıyla da tüm bunlar, bahsi geçen bölümün kasr-ı hümâyûn işleviyle yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Çizim 168 Fethiye Camii'nin makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 880 Fethiye Camii'nin kuzeydoğudan görünümü.[1706] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

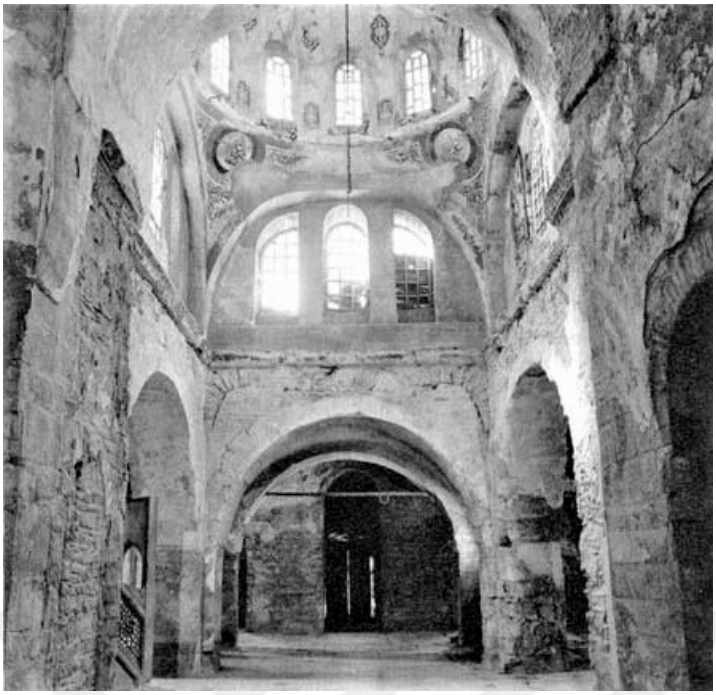
Fotoğraf 881 Fethiye Camii'nin, günümüzde mevcut olmayan mahfil-i hümâyûnu.[1707] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1706] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256213 (02.07.2018).
[1707] https://archnet.org/media_contents/8050 (17.05.2018).

Fotoğraf 882 Fethiye Camii'nin, günümüzde mevcut olmayan mahfil-i hümâyûnu.[1708] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[1708] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/162 (21.01.2018).

Fotoğraf 883 Fethiye Camii hareminin batısına bakış.[1709] (1957)

Fotoğraf 884 Fethiye Camii hareminin batısına bakış. Burada, eskiden hünkâr mahfili yerleştirilmiş olan kısmın günümüzdeki durumu müşahede edilebilmektedir.

4) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Avlu

Fethiye Camii'nin, eskiden iki tarafa kapısı bulunan bir avlu duvarı ile çevrili olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi de büyük bir avlusu bulunduğunu zikretmiştir.[1710]

[1709] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/13.htm (11.09.2018).
[1710] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, s. 261.

Bugün ise mâbedin avlusu mevcut değildir. Söz konusu alan, günümüzde ortaokul olarak kullanılan eski medresenin bahçesi şeklinde düzenlenmiştir. Mezkûr kapılardan da yalnızca güney taraftaki günümüze ulaşmıştır ve müze olarak faaliyet gösteren bölümün önünde yer alan bahçeye açılmaktadır.[1711]

Fotoğraf 885 Solda, Fethiye Camii'nin eski avlu duvarının parçası.[1712] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 886 Fethiye Camii'ne güneydoğu cihetinden bakış. Solda, eski avlu duvarının bir bölümü görülmektedir.[1713]

[1711] Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461-462.
[1712] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/theotokos_pammakaristos_fethiye_camii/117.JPG (19.02.2019).
[1713] http://eistinpolin330.blogspot.com/2014/12/fethiye-camii_28.html (27.12.2018).

Fotoğraf 887 Fethiye Camii güneyindeki bahçenin eski görünümü.[1714]

Fotoğraf 888 Fethiye Camii'nin güneyinde yer alan bahçe bölümünden doğuya doğru bakış.[1715] (1982)

[1714] http://eistinpolin330.blogspot.com/2014/09/fethiye-camii.html (27.12.2018).
[1715] http://bvw-photos.com/TURKEY/Istanbul/Fatih/fethiye_camii__or__church_of_theotokos_pammakaristos.html (19.04.2019).

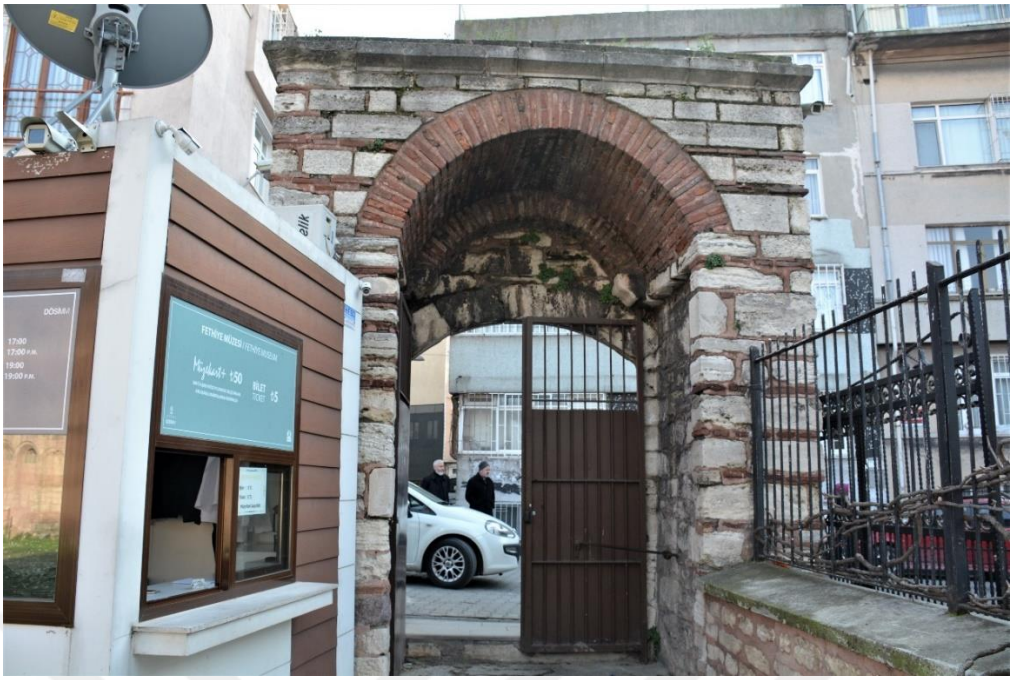

Fotoğraf 889 Fethiye Camii çevresinin görünümü.[1716]

Fotoğraf 890 Fethiye Müzesi'nin önündeki bahçenin giriş kapısı.

[1716] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 138-139.

Fotoğraf 891 Fethiye Müzesi’nin önündeki bahçenin giriş kapısının içten görünümü.

Fotoğraf 892 Fethiye Müzesi’nin önünde yer alan bahçeden, müzenin giriş kapısına doğru bakış.

Fotoğraf 893 Fethiye Müzesi'nin önündeki bahçenin doğusuna bakış.

Fotoğraf 894 Fethiye Müzesi'ni çevreleyen bahçenin doğusundan bakış.

Caminin eski avlusunda, iki adet medrese binası ve iç kapısının bitişiğinde de bir çeşme bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Ancak günümüze sadece medreselerden bir tanesi orijinal haliyle olmasa da ulaşabilmiştir. Ayrıca Ayvansarâyî; caminin dış kapısının üst tarafında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın damadı

Kethüdâ Mehmed Bey tarafından yaptırılmış olan âlî bir mektep bulunduğunu belirtmiştir. Fakat günümüzde bu yapıya dair de hiçbir iz mevcut değildir.[1717]

Medrese

Fethiye Camii'nin avlusuna iki ayrı medrese yaptırılmıştır. Bunlardan en bilineni; Sultan III. Murad'ın sadrazamlarından Koca Sinan Paşa (ö. 1004/1596) tarafından, 1590-1591 senelerinde cami avlusunun batı tarafına inşa edilmiş olan medresedir ve "*Fethiye Medresesi*" adıyla da tanınmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında çok harap bir halde bulunan mezkûr medrese yıktırılmış ve o dönem Evkaf Nezâreti başmimarı olan Mimar Kemâleddin Bey'in tasarladığı proje doğrultusunda, 1911-1915 seneleri arasında yeniden yaptırılmıştır. Eskisiyle eş planlı olarak düzenlenen, "U" biçimindeki iki kattan müteşekkil yeni medrese binasının iç düzeni, Cumhuriyet döneminde değiştirilerek burası bir ilkokul haline getirilmiştir. 2012-2013 Eğitim-Öğretim yılından itibaren ise "*Fethiye İmam-Hatip Ortaokulu*" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Eyice, yapının ilkokula çevrildiği sırada mâbedin avlu duvarının kaldırılarak külliyenin bütünlüğünün yok edildiğini ve avlusunun da okulun bahçesi şeklinde düzenlendiğini belirtmektedir.[1718]

Hadîka'nın bir yazmasında; Fethiye Camii'nin avlusuna, Sinan Paşa'nın medresesi haricinde, Sultan II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın zevcesi olan İsmihân Sultan'ın (1545-1585) da bir medrese bina eylediği kaydedilmiştir.[1719] Bu ikinci medresenin bânîsinden yola çıkıldığında, diğerinden daha evvel yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Mübahat Kütükoğlu da "*İsmihân (Esmâhan) Sultan Medresesi*" olarak zikrettiği bu yapının, Sinan Paşa Medresesi'nin yanında ve Fethiye Camii'nin avlusunda bulunduğunun anlaşıldığını zikretmiştir.[1720] Bu yapı günümüze

[1717] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 215.
[1718] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 215; Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 1976-1977, c. VII-VIII, s. 371; Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, s. 461; Yıldırım Yavuz, "Fethiye Medresesi", *DBİA*, c. III, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 301-302. Hakkı Göktürk, İstanbul Ansiklopedisi'nde yayınlanan "*Fethiye İlkokulu*" maddesinde; ilk olarak Eğrikapı'da açılan "*Çandarlı Halil Paşa Nümune Mektebi*" isimli özel bir ilkokulun, 1924 senesinde Maarif Vekâleti tarafından satın alınarak, mezkûr medreseye nakledildiğini, bir süre sonra ise bu binanın tamamen yıktırılarak, yerine "*16 İlkokul*" adı verilen tek katlı kargir bir yapının inşa edildiğini söylemekte ve 1949-1950 ders yılında ise buranın "*Fethiye İlkokulu*" adını aldığını belirtmektedir. Bkz. Hakkı Göktürk, "Fethiye İlkokulu", *İA*, c. X, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971, s. 5716.
[1719] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 215.
[1720] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", s. 340.

ulaşamadığından olsa gerek, zaman zaman diğer medrese binası ile karıştırıldığı görülmektedir.[1721]

Fotoğraf 895 Fethiye Camii'nin batısında yer alan ve 1911-1915 seneleri arasında yeni baştan inşa edilen medrese binası. Burası, 2012-2013 Eğitim-Öğretim yılından beri, Fethiye İmam-Hatip Ortaokulu olarak kullanılmaktadır.

[1721] Yıldız Ötüken, Fethiye Medresesi'nin Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığını söylerken; burayı muhtemelen, paşanın karısı tarafından yaptırılan diğer medreseyle karıştırmış olmalıdır. Bkz. Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 81. Tahsin Öz, yerine sonradan mektep yaptırıldığını söylediği Sinan Paşa Medresesi'nin, Mimar Sinan eseri olduğunu yazmıştır. Ancak mezkûr binanın inşa tarihi ve bânîsinin yaşadığı dönem düşünüldüğünde, 1588 senesinde vefat eden Mimar Sinan tarafından yaptırılmadığı kesin olarak anlaşılmaktadır. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 60. Wiener de bu medrese için, "*kesin olmamakla birlikte Sinan'ın eseri olduğu söylenir*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 134. Bu iddia, belki diğer medrese için düşünülebilir; zira İsmihân Sultan ile Mimar Sinan'ın yaşadıkları dönem birbiriyle kesişmektedir. Lakin bu konuda kayıtlı hiçbir bilgi mevcut olmadığından, böyle bir düşünce de şu an için doğru değildir. Bugünkü ortaokula ait internet sitesinde ise, mevcut yapının aslı olarak, "*Sinan Paşa'nın Medresesi yanında bulunan İsmihân Sultan Medresesi*" gösterilmektedir ki bu bilginin de herhangi bir doğruluk değeri bulunmamaktadır. Çünkü söz konusu okulun esasının Sinan Paşa Medresesi olduğu, kesin bir şekilde kaynaklardan öğrenilmektedir. Bkz. http://fethiyeimamhatip.meb.k12.tr/icerikler/tarihce_4782739.html (02.01.2019).

Fotoğraf 896 Fethiye İmam-Hatip Ortaokulu binası.[1722]

Çeşme

Ayvansarâyî, caminin iç kapısı ittisâlinde bir çeşme bulunduğunu Hadîka'da bildirdiği gibi;[1723] Mecmuâ-i Tevârih adlı bir diğer eserinde de mezkûr çeşmenin Sultan III. Ahmed dönemi sadrâzamlarından Çorlulu Ali Paşa (ö. 1123/1711) tarafından 1121/1709-1710 tarihinde yaptırıldığını belirtmiş ve aynı zamanda, beş beyitten oluşan manzûm kitâbesinin metnini de neşretmiştir:

1. "Ebû'l-hayrât 'Ali Paşa-yı 'âlî-câh kim oldur
   Vezîr-i a'zâm-ı Sultân Ahmed Hân-ı 'Osmânî
2. Tarîk-i Hakk'da bünyâd eyleyüb bu çeşme-i pâki
   Füyûzâtıyla şâdâd itdi ervâh-ı şehîdânı
3. Muvaffak oldu hayrı mevki'inde eyledi icrâ
   Suya muhtâc idi zîrâ bu semtin cümle sükkânı
4. Hüdâ hıfz eyleyüb her dem kederden meşreb-i pâkin
   Ola peyveste cârî su gibi 'âlemde fermânı
5. Bu hayr-ı bî-'adîle binde bir ancak düşer târih

[1722] http://fethiyeimamhatip.meb.k12.tr/icerikler/tarihce_4782739.html (02.01.2019).
[1723] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 215.

‘Ali Paşa-yı ekrem kıldı icrâ âb-ı hayvânı”[1724]

“علی پاشای اکرم قلدی اجرا آب حیوانی” şeklindeki son mısrânın, ebced hesabına göre 1121 tarihini verdiği görülmektedir.

Tanışık ise, “*Vezirâzam Ali Paşa Çeşmesi*” olarak kaydettiği bu çeşmenin son beytini yayınlamıştır. Ancak tarih mısrâsındaki “*kıldı*” kelimesinde bir harfi fazladan kullandığı için çeşmenin inşa edildiği tarihi yanlış hesaplayarak 1131/1718-1719 tarihini bulmuş ve bunun neticesinde de bânîsinin Çorlulu Ali Paşa olduğunu zikredememiştir. Zîra bu tarih, mezkûr paşanın vefat ettiği yıldan sonraya tekâbül etmektedir. Tanışık 1943 tarihli eserinde, Ali Paşa Çeşmesi’nin son aylarda yıktırıldığını ve kitâbesinin de zıyâ‘a uğradığını belirtmiştir.[1725]

Şadırvan

Caminin eskiden bir şadırvanı olup olmadığı bilinmemektedir. Yakın zamanda ise mâbedin kuzey tarafına, altıgen planlı basit bir mermer şadırvan yaptırılmıştır. Bunun köşelerinde bulunan direkler, birbirine Bursa kemerleri ile bağlıdır. Geniş ahşap saçaklı ve kiremit kaplı bir üst örtüye sahip şadırvanın, her cephesinde iki musluk ve oturak taşı bulunan mermer havuz bölümünün doğuya bakan cephesindeki kapıdan, -sadece mezkûr cephede bir tane musluk ve oturak bulunmaktadır- buranın içerisinde yer alan tuvaletlere ulaşılmaktadır.

[1724] Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, Fahri Ç. Derin ve Vâhid Çabuk (haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 342.
[1725] Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, s. 116.

Fotoğraf 897 Fethiye Camii'nin kuzey cephesi önünde yer alan şadırvanı.

Fotoğraf 898 Günümüzde şadırvanın bulunduğu mahallin evvelki düzeni.[1726]

[1726] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/36/05.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 899 Fethiye Camii şadırvanı.

Fotoğraf 900 Fethiye Camii şadırvanının arka tarafı.

9. Gül Camii (Hagia Theodosia Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Fatih ilçesine bağlı Yavuz Sultan Selim Mahallesi'ndeki Vakıf Mektebi Sokak'ta bulunan Gül Camii'nin doğusundan Şerefiye Sokak, kuzeyinden Gül Camii Sokak, güneyinden ise Şair Nevi Sokak geçmektedir.

Haliç kıyısındaki Ayakapı semtinin iç tarafında yer alan cami, 953/1546 tarihli tahrir defterindeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere, ilk dönemlerde bulunduğu mahalleye adını vermiştir. Ancak 1934 senesine kadar mevcut olan "Gül Camii Mahallesi", bu tarihte hazfedilmiş ve Küçük Mustafa Paşa Mahallesi'ne katılmıştır.[1727] 2008 yılı öncesine kadar da mezkûr mahallenin sınırları dâhilinde bulunmaktayken, mezkûr sene yapılan yeni bir düzenleme neticesinde bu mahallenin, çevresindeki iki ayrı mahalleyle birleştirilmesi suretiyle Yavuz Sultan Selim Mahallesi oluşturulmuştur.[1728] Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün sitesinde hâlâ eski mahalle adı görülen cami; 258. pafta, 2248. ada ve 1. parselde kayıtlıdır.[1729]

Harita 14 Gül Camii'nin konumu.[1730]

[1727] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 269 (Dipnot 1).
[1728] http://www.fatih.gov.tr/mahallelerimiz (15.05.2018); http://www.haber7.com/guncel/haber/332513-fatihte-45-mahalle-tarih-oldu (15.05.2018).
[1729] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.02674876672047/28.956251442432407(03.01.2018)
[1730] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

Harita 15 Pervititch Haritası'nın 1928 senesine tarihlenen XXI. paftasında Gül Camii ve çevresi.

b. Yapının Tarihçesi

Gül Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının adı ve inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak bu konudaki en yerleşmiş görüş, mezkûr mâbedin Deksikrates'teki Aya (Hagia) Theodosia Kilisesi olduğu yönündedir. Bir diğer iddiaya göre ise, burası ilk olarak Khalkedon'un koruyucu azizesi kabul edilen Euphemia adına yapılmış; Latin işgalinin nihâyete ermesinin ardından XIII. yüzyıl sonlarında da büyük ölçüde onarılarak, Theodosia ismini almıştır. İkonoklast dönemde (726-842) Büyük Saray'ın Khalke Kapısı üzerinde bulunan Hz. İsa tasvirinin indirilişini engellemeye çalışırken ölen ve söz konusu olay sonrasında da azize ilan edilen Theodosia'nın kutsal kalıntıları mezkûr kiliseye konulmuştur. Bu röliklerin şifa kaynağı olduğu inanışının halk arasında zamanla artması üzerine ise kilise XIV. ve XV. yüzyıllar arasında, Bizans'tan geçen Rus hacıların uğrak yeri haline gelmiş, belki de bu şekilde şöhret bulmasının akabinde ismi değişikliğe uğramıştır.[1731] Semavi Eyice yapının; IX. yüzyıla ait olduğu ileri sürülen Euphemia Kilisesi iken, daha sonra Theodosia Kilisesi'ne dönüştürüldüğü ihtimali üzerinde durur.[1732] Wiener ise mezkûr yapının, St. Gerlach tarafından 1573-1578 yıllarında betimlenmesinin ardından ilk

[1731] Semavi Eyice, "Gül Camii", *DİA*, c. XIV, 1996, s. 223; Yılmaz Büktel, "Gül Camii", *T.T.O.K.B.*, 1982, sy. LXVIII/CCCXLVII, s. 23-25.
[1732] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.

olarak Theodosia Kilisesi ile özdeşleştirildiğini söylemekte ve hem burada bulunan kalıntılardan hem de doğu cephesinin kısmen XII. yüzyıla tarihlenen Pantokrator Kilisesi'ne benzemesinden yola çıkarak ondan daha geç bir döneme ait olamayacağını ifade etmektedir.[1733]

İstanbul'un 1453 senesinde Osmanlılar tarafından fethedilmesinin ardından kilisenin altındaki tonozlu mahzen bölümü bir süre, Tersâne-i Âmire'nin malzemelerinin depolandığı bir ambar olarak kullanılmıştır.[1734]

Mezkûr kilise; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları arasında, 93 numarada kayıtlı bulunan dört senelik bir icmâl defterinden anlaşıldığı üzere, 5 Cemâziye'l-âhir 895/26 Nisan 1490 tarihinde cami haline dönüştürülmeye başlanmış ve bu işlem altı ay sonra tamamlanmıştır. Ancak kimin vakfı olduğuna dair bir bigi bulunmamaktadır.[1735] Yerasimos; söz konusu yapının bizzat II. Bayezid (1481-1512) tarafından Gül Camii'ne tebdil edilmiş olduğunu söylemektedir.[1736] Eskiden bu konuda ortaya atılan iddia ise, yapının II. Selim döneminde (1566-1574) Hasan Paşa tarafından camiye kalbedildiği yönündeydi.[1737] Hatta Hadîkatü'l-Cevâmi'nin matbû nüshasındaki metin içerisinde III. Selim zamanında (1789-1807) tahvil edildiği kaydedilmekle beraber, yazma nüshalardan bir diğerinde padişah isminin II. Selim şeklinde geçtiği de dipnotta ayrıca ifade edilmiştir.[1738] Ancak bu bilgilerin doğruluk değeri bulunmamaktadır. Zîra bahsi geçen icmâl defteri haricinde, 926/1519-1520 tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri'nde dahi yapının "*el-Câmi'ül-hâdis'ül-ma'rûf bi-Gül Câmi'i*" olarak tarif edildiği görülmektedir.[1739] Ayrıca 953/1546 senesine ait İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde yer alan 919/1513-1514 tarihli bir vakfiyede de yapıdan Gül Camii olarak

[1733] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 140-141.
[1734] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 141.
[1735] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 3 (Dipnot 3); Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 141.
[1736] Öztürk, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliseler", s. 191-192.
[1737] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224. Hatta bir makalede, yapının II. Selim zamanında camiye tebdil edildiği zikredilmekle birlikte; ilk dönemlerde buraya Hasan Paşa'nın adının verildiği ve zaman içerisinde "*Gül Camii*" adının benimsenmesiyle beraber ise "*Hasan Paşa Camii*" adının giderek unutulduğu söylenmektedir. Bkz. Büktel, "Gül Camii", s. 25.
[1738] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 250. Eyice; burada geçen III. Selim isminin, bir baskı hatasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bkz. Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1739] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 3 (Dipnot 3).

bahsedilmektedir.[1740] Söz konusu yanlış bilgi ise muhtemelen, II. Selim zamanında camide gerçekleştirilen kapsamlı onarım çalışmalarından kaynaklanıyor olabilir.[1741]

Tahvil işleminin ardından "Gül Camii" olarak adlandırılan mâbedin bu ismi neden aldığı noktasında da muhtelif rivâyetler ortaya atılmaktadır.[1742] Tamamen bir efsaneye dayandırılan ilk görüş; 29 Mayıs 1453 tarihinde şehre ayak basan Türklerin mezkûr kiliseyi, Azize Theodosia'nın yortu günü olması hasebiyle güllerle donatılmış olarak gördüklerinden dolayı buraya Gül Camii denildiği yönündedir. Ancak Eyice'nin de dikkat çektiği üzere, bu rivâyetin doğruluğu oldukça şüphelidir. Zîra Bizanslıların zor zamanlardan geçtiği söz konusu günlerde, gül toplayıp bir kiliseyi bunlarla süslemekten daha önemli işleri olacağı akla daha yatkın gelmektedir. Bu hususta diğer bir düşünce ise; içerisinde, "*Gül Baba*" denilen bir yatırın kabrinin bulunduğuna inanılması hasebiyle mezkûr ismin verildiğidir. Bahsi geçen konu hakkında, mestûr iki görüşe göre daha az gerçekçi olan başka söylentiler de mevcuttur.[1743]

Gül Camii'nin, muhtelif zamanlarda vukû bulan ve Haliç kıyılarından başlayarak güneye doğru yayılan birçok yangından etkilendiği tahmin edilmektedir.[1744] Wiener ayrıca, depremlerin neden olduğu zararların akabinde yapının IV. Murad (1623-1640) tarafından baştan aşağı yenilendiğini bildirmiştir.[1745] Ancak ileri sürdüğü bu görüşü herhangi bir kaynağa dayandırmadığından ötürü Eyice, mestûr bilginin doğruluk derecesini kontrol etmenin mümkün gözükmediğini belirtmektedir.[1746]

Kanûnî Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) İstanbul'a gelerek 1559 senesinde şehrin âdeta bir panaromasını çizen Alman ressam Melchior Lorichs'in (Lorck), eserinde Gül Camii'ni ahşap çatılı olarak resmetmesinden hareketle; 1509 depreminde yapının tüm üst örtüsünün çöktüğü ve bu olayın akabinde de ahşap çatı ile örtülerek bir müddet o şekilde kullanıldığı, II. Selim zamanında (1566-1574) ve Mimar Sinan'ın Hassa başmimarı olduğu yıllarda gerçekleştirilen onarımlarda ise günümüzdeki halini aldığı tahmin edilmektedir.[1747]

[1740] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 269.
[1741] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1742] Bkz. Büktel, "Gül Camii", s. 25; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, s. 53.
[1743] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 223.
[1744] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1745] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142.
[1746] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1747] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.

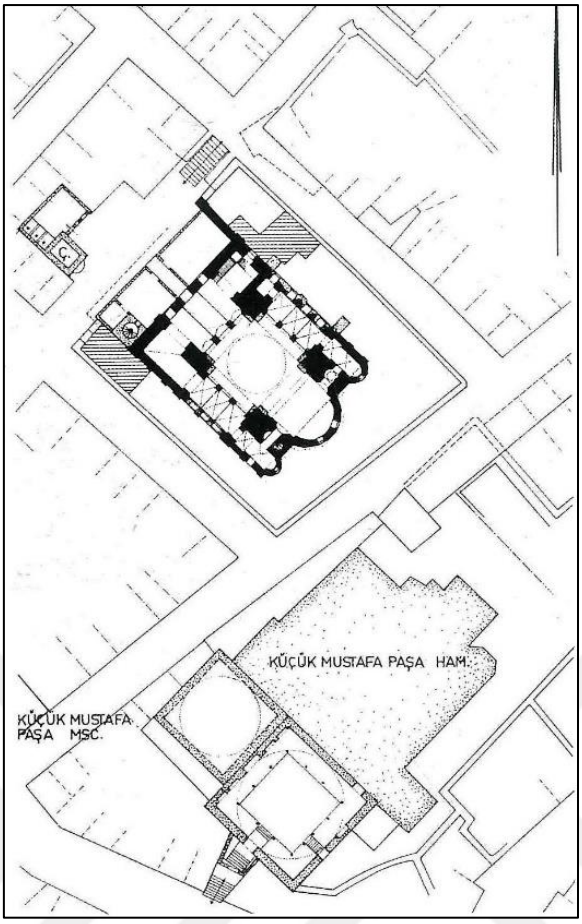
20 Safer 1043/26 Ağustos 1633 tarihinde Cibâlikapı dışında meydana gelen ve halk arasında "ihrâk-ı kebîr-i Cibâli" olarak anılan yangında[1748] mezkûr cami de büyük bir ihtimalle tahrip olmuştur. Yine Gül Camii civarında meydana gelen 13 Ramazan 1196/22 Ağustos 1782 tarihli diğer bir büyük yangının[1749] bu yapıyı ne derece etkilediği bilinmemektedir. Cami ayrıca II. Mahmud döneminde (1808-1839) kapsamlı bir restorasyon çalışması geçirmiştir.[1750] Günümüzde ibadete açık olan mâbed, tamire muhtaç bir vaziyettedir.

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Kilise binası, oldukça büyük ölçülerde tasarlanmış olan gösterişli bir yapıdır ve yüksek bir bodrumun üzerine inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanması gerekirken, güneydoğu-kuzeybatı istikâmetinde konumlandırıldığı tespit edilen mâbed,[1751] dört pâyeli kapalı Yunan haçı planına hâizdir. Bir narteksin devamında ulaşılan ve köşe hücreleriyle beraber dikdörtgen bir zemine oturan naos bölümünün genişliği içten 19.68 m.; derinliği ise, apsis çıkıntısı hariç olmak üzere yaklaşık 25.40 m.dir.

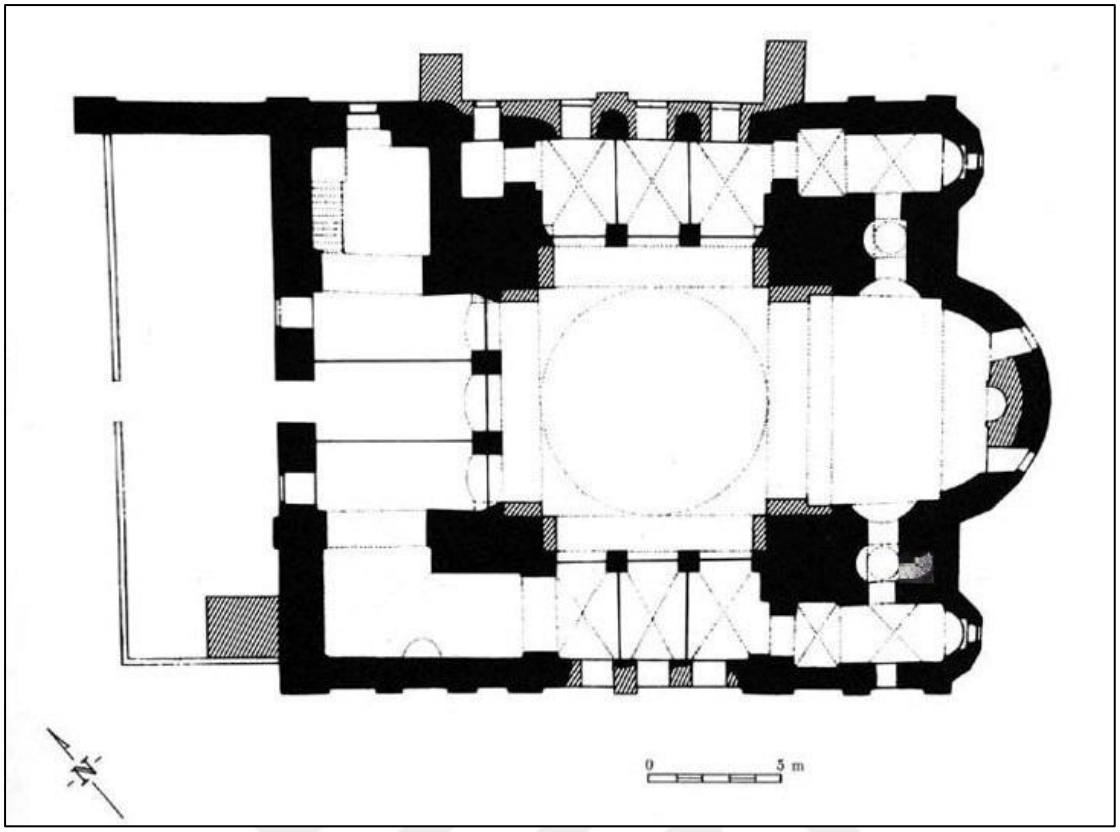
Kilisenin haç şeklini meydana getiren dört büyük masif pâye, ana kubbenin oturduğu dört ana kemer ile beraber yapının tüm üst örtüsünü taşımaktadır. Doğu haç kolunun devamında bema bulunmamakta ve bu bölüm doğrudan, dışarıya taşkın vaziyetteki apsis kısmı ile birleşmektedir. Dolayısıyla da apsisin her iki yanında yer alan köşe hücreleri, doğuya doğru uzatılarak, prothesis ile diakonikon olarak düzenlenmiştir ve bunların da birer küçük apsisi mevcuttur.

[1748] Hrand Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. XXVII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, s.62.
[1749] Kenan Yıldız, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar", *Osmanlı İstanbulu*, c. II, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 710.
[1750] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142.
[1751] Konunun daha anlaşılabilir olması amacıyla, kilisenin doğu-batı doğrultusunda inşa edildiği varsayılarak anlatımlar yapılacaktır.

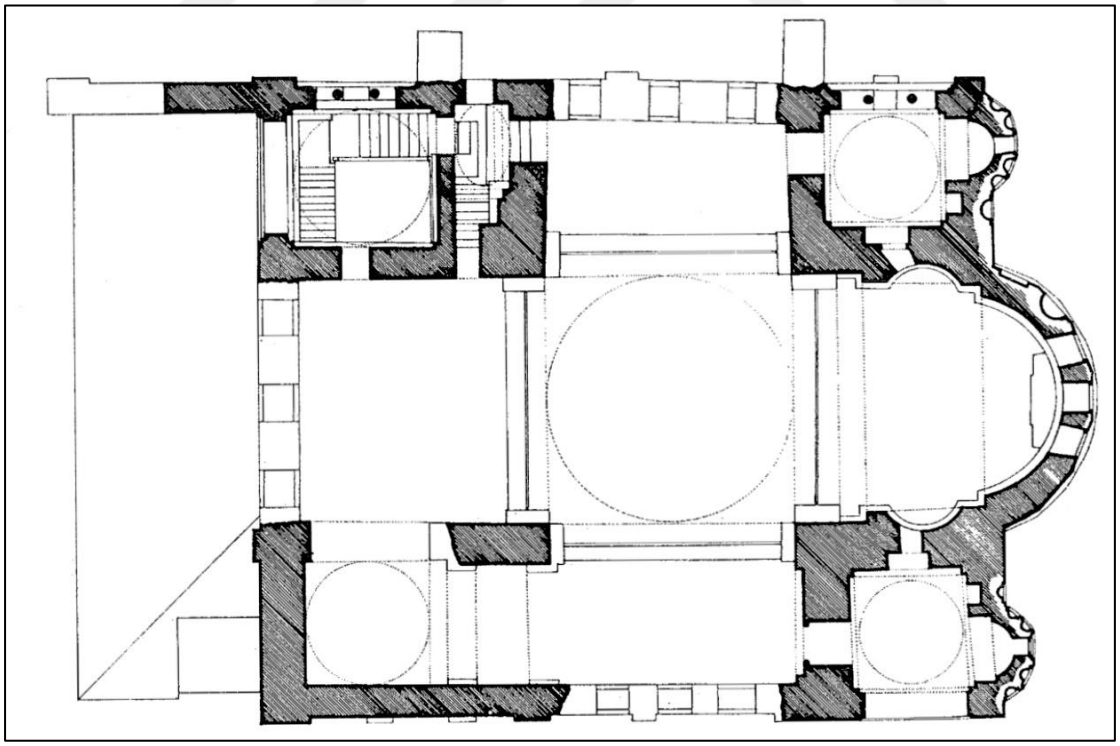

Çizim 169 Gül Camii'nin vaziyet planı.[1752] (Wolfgang Müller-Wiener)

[1752] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142.

Çizim 170 Gül Camii'nin zemin kat planı.[1753] (J. Ebersolt ve A. Thiers'ın planında bazı düzeltmeler yapılmıştır.)

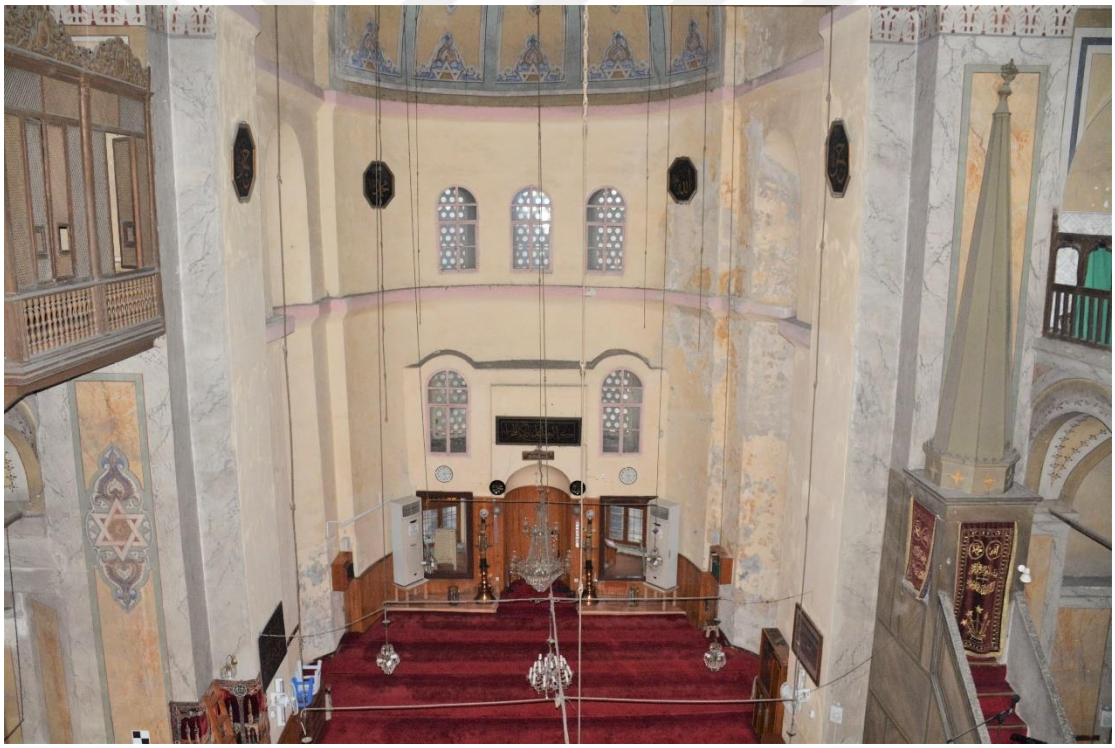

Çizim 171 Gül Camii'nin üst kat planı.[1754]

[1753] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13.htm (03.05.2018).
[1754] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 133.

Çizim 172 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilise binasının restitüsyon denemesi.[1755]

Fotoğraf 901 Yapının iç mekânının doğusuna bakış.

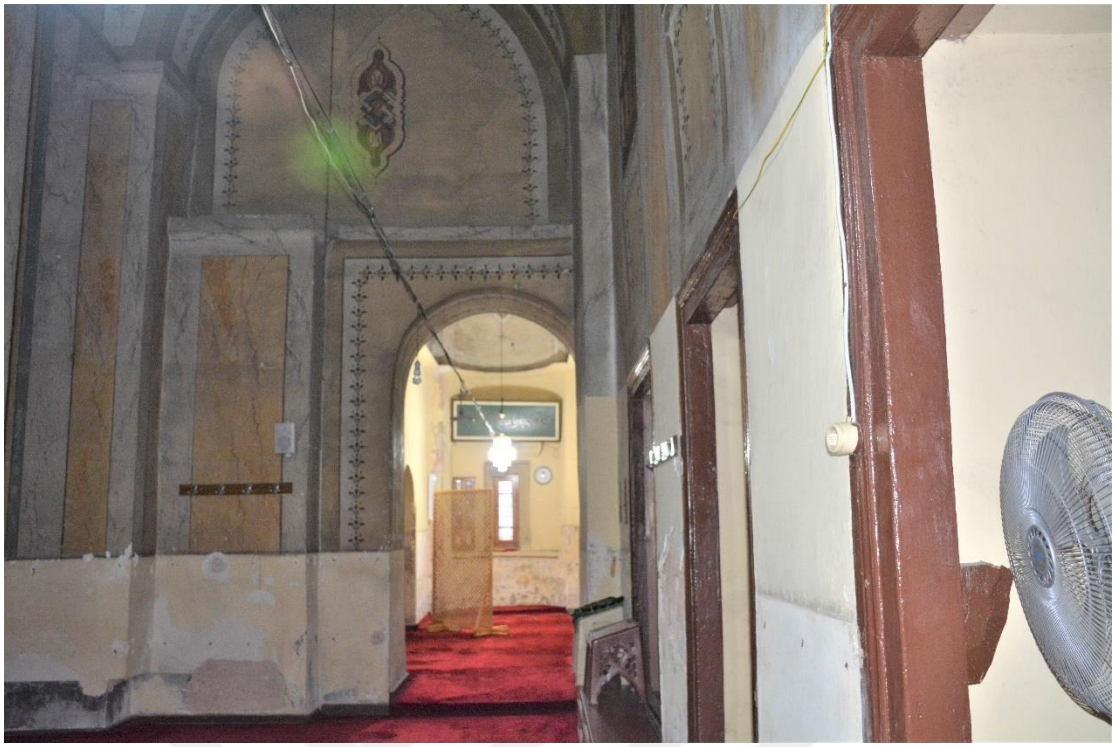
[1755] https://www.byzantium1200.com/gul.html (04.07.2018).

Fotoğraf 902 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilise binasının kuzey haç kolundan, prothesis olarak adlarılan bölüme bakış.

Fotoğraf 903 Solda, prothesis bölümü; sağda ise, bu mekânın üst örtüsü görülmektedir.

Fotoğraf 904 Güney haç kolundan, diakonikon bölümüne bakış.

Kilisenin yarım kubbe ile örtülü ana apsisi; içte dairevî, dışta ise yedi cephelidir. Burası kadar derin olmayan pastoforion hücrelerinin küçük apsisleri ise, içerde yine dairevî ancak dışta beş cepheli olarak tertip edilmiştir.

Haçın doğu kolunu oluşturan bölümün yan duvarlarında, bu hücrelere geçişi sağlayan ve kubbeli tonoz ile örtülü olan dehliz şeklinde küçük açıklıklar bulunmaktadır. Ayrıca doğu cihette yer alan her iki ana pâyenin içerisinde de küçük birer oda mevcuttur ki bu bölümlere giriş, mezkûr geçişlerin doğu duvarındaki kapılardan ulaşılan, helezon şeklindeki dar merdivenler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Günümüzde sadece, on bir basamaklı taş merdivenle çıkılan sağ taraftaki oda müşahede edilebilmektedir ve buranın içerisinde bir mezar vardır. Hadîka'nın nüshalarından birinde, Hz. İsa'nın on iki havarisinden ikisinin bahsi geçen pâyelerin derûnunda medfûn bulunduğunun rivâyet olunduğu kaydedilmiştir.[1756] Son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un bu mâbeddeki küçük bir hücre içerisinde gömülü olduğu da ileri sürülen iddialar arasındadır.[1757] Eyice söz konusu düşüncenin, XIX. yüzyılda ortaya atılan bir efsaneden kaynaklandığını, dolayısıyla da belli bir esasa dayanmadığını

[1756] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 250.
[1757] John Julius Norwich, *Bizans-Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS. 1082-1453)*, c. III, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013, s. 363; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142.

belirtmekte ve eskiden burada olduğu bilinen imparator sülalesi mezarlarından dolayı böyle bir rivâyetin husûle gelmiş olabileceğini ifade etmektedir.[1758] Zîra bahsi geçen son Palaiologos imparatorunun nereye gömüldüğü hususunda, seyahatnâmeler de dâhil kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

Fotoğraf 905 Diakonikon ile doğu haç kolunu birbirine bağlayan açıklık.

Kilisenin batı haç kolunun diğerlerinden daha derin tutulmasından dolayı, bu cihetteki köşe odaları da doğudakilere nazaran daha büyük boyuttadır. Kuzeybatı cihetindeki ana pâyesi ile kuzey beden duvarı arasında oluşturulmuş olan küçük bir oda daha mevcuttur. Buraya ulaşım, söz konusu pâyenin doğuya bakan yüzünde yer alan dairevî kemerli vee düz atkılı bir giriş açıklığı vasıtasıyla sağlanmaktadır. Carbognano'nun, seyahatnâmesinde "*içerisinde dinî eşyaların korunduğu özel oda*" şeklinde bahsettiği bölüm belki de burasıdır.[1759]

[1758] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1759] Carbognano, *İstanbul*, s. 53-54.

Fotoğraf 906 Eski kilise binasının kuzey haç koluna bakış.

Fotoğraf 907 Prothesisten, kuzeybatı cihetindeki pâyenin içerisinde oluşturulmuş küçük hücrenin kapısına bakış.

Kubbe eteğine kadar yükselen, beşik tonozlarla örtülü haç kollarının kesiştiği orta mekânın üzerini örten orijinal kubbe günümüze ulaşamadığından, şekli ve yüksekliği bilinememektedir. Ancak araştırmacılar, yapının esasında; bugünkünün aksine, yüksek ve ışık alan bir kasnak üzerine yerleştirilmiş bir kubbeye sahip olması

gerektiğine dikkat çekmekte ve bunun, Kalenderhane Camii'nin kubbesine benzediğini düşünmektedirler.[1760] Mâbedin köşe hücrelerinin üzeri de arslangöğüslü küçük kubbeler ile örtülmüştür.

Çizim 173 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilisenin orijinal kubbesinin restitüsyon denemesi.[1761]

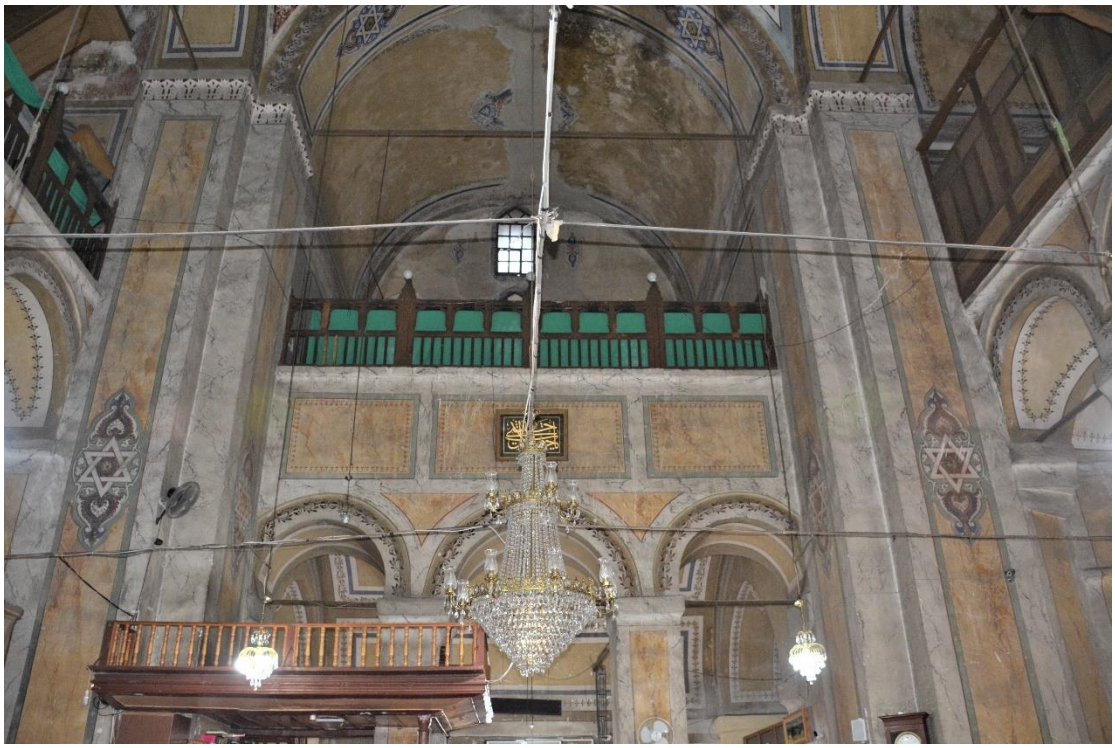

Fotoğraf 908 Mâbedin kuzeybatı köşe hücresinin üzerini örten kubbenin içten görünümü. Bu bölümde yer alan pencere açıklıkları, Osmanlı döneminde kapatılmıştır.

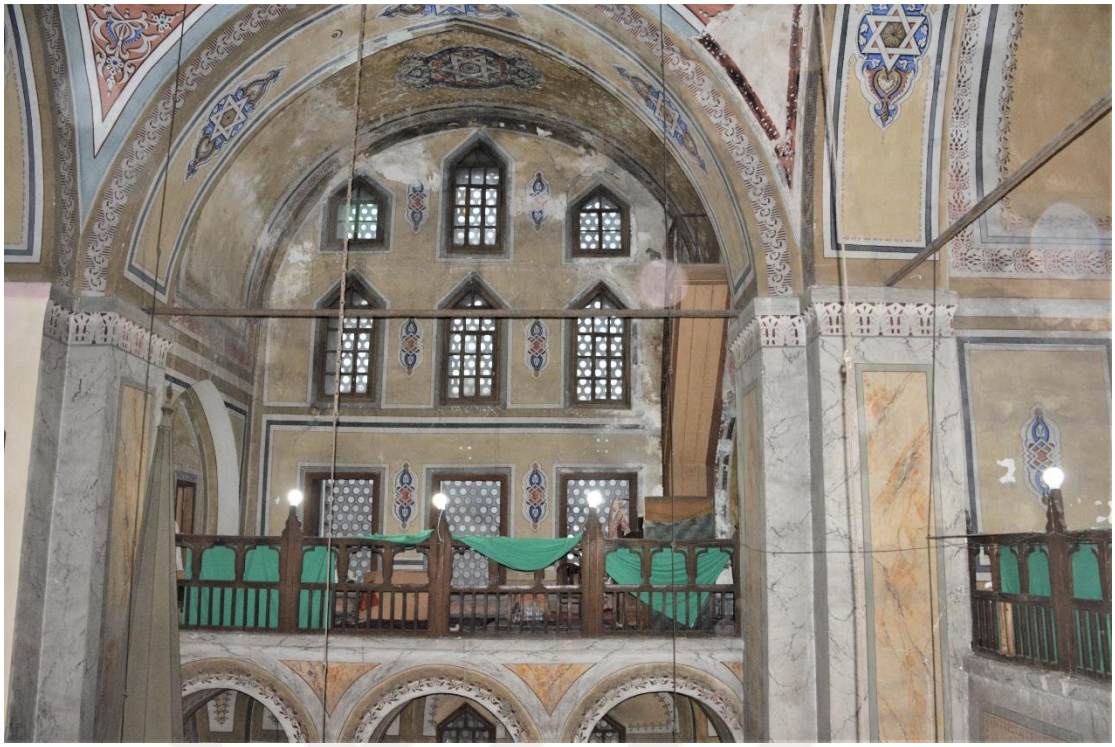
Naosta; kuzey, güney ve batıda yer alan haç kollarının içlerine, ikişer pâye üzerine oturan ve zeminden 6.62 m. yükseklikte olan galeriler yerleştirilmiştir.[1762] Bahsi geçen pâyeler, yapının zemin planını, dehlizli kiliselere benzetmekteyse de bu sistemde durum farklıdır. Zîra burada, söz konusu pâyeler, binanın taşıyıcı sistemi üzerinde hiçbir bir rol oynamamakta, sadece galeriyi taşımaktadır.[1763] Galerinin kuzey ve güney kollarının altındaki bölümlerin üzerinde çapraz tonoz dizisi, batıdakinde ise tek bir beşik tonoz yer almaktadır. Üst kata çıkış, kilisenin batı cihetteki sol köşe hücresi

[1760] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 143.
[1761] https://www.byzantium1200.com/gul.html (04.07.2018).
[1762] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 143.
[1763] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 107-108.

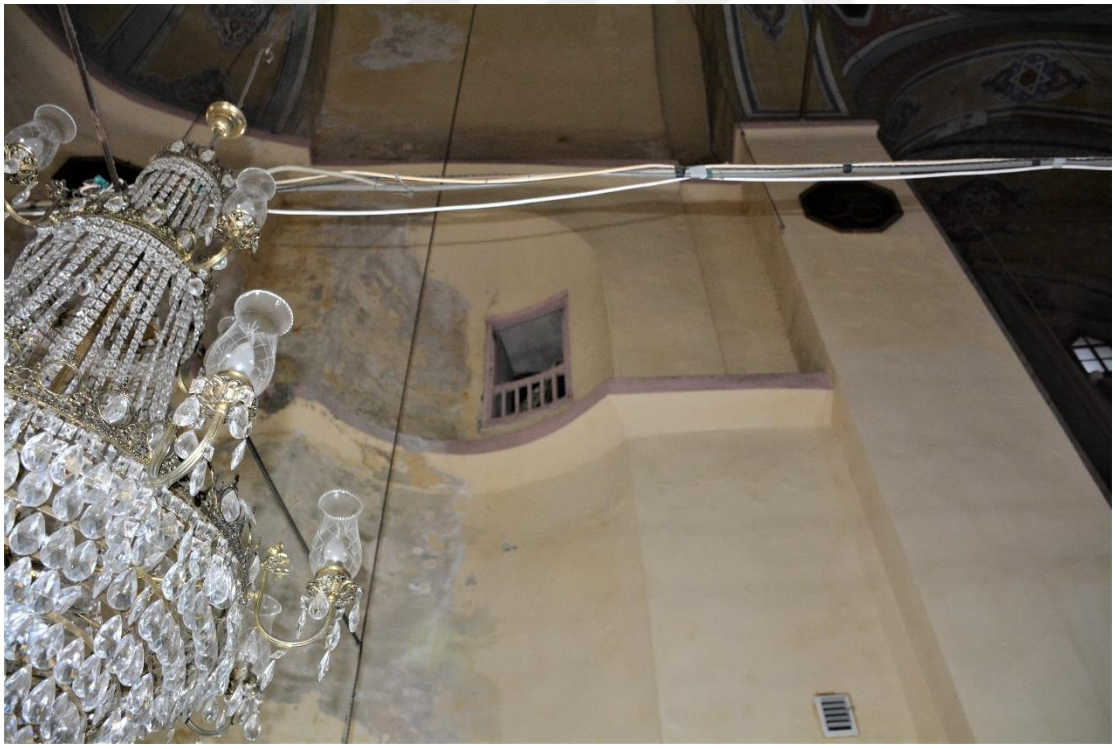
içerisine yerleştirilen yüksek bir merdiven vasıtasıyla sağlanmaktadır. Yapıyı üç yönden, “U” şeklinde kuşatan galerinin yan kolları, doğudaki köşe hücrelerinin üzerine kadar uzanmaktadır ve hücrelerin üzerine isabet eden bölümleri, ortasında dairevî kemerli giriş açıklığı bulunan duvarlarla bölünmek suretiyle galeri kısmından ayrılmıştır. Mezkûr mekânların, bema bölümüne açılan yan duvarlarında birer tane dikdörtgen formlu pencere mevcuttur.

Fotoğraf 909 Galerinin batı koluna bakış.

Fotoğraf 910 Galerinin güney kolu.

Fotoğraf 911 Apsis çıkıntısının güney duvarının üst kısmı. Diakonikonun üzerine isabet eden hücrenin, naosla irtibatını sağlayan açıklık görülmektedir.

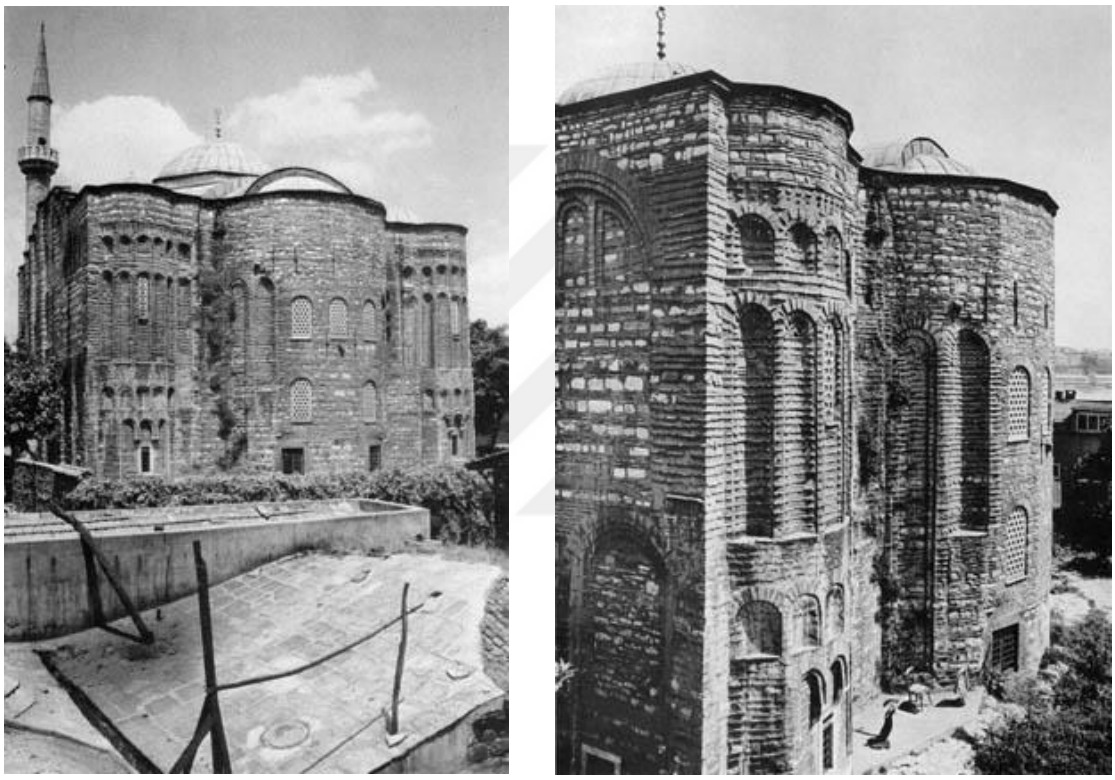

Fotoğraf 912 Diakonikonun üstündeki hücrenin kuzey duvarında bulunan ve naosa açılan pencerenin içten görünümü.

Fotoğraf 913 Mâbedin güney haç kolunun üzerini örten çapraz tonoz dizisi. Bunların üzerinde, galeri katı bulunmaktadır.

Kilisenin almaşık duvar örgüsü ile oluşturulan masif dış cepheleri -doğu cephe hariç- ait olduğu Orta Bizans devrinin husûsiyetlerini yansıtmaktadır. Doğu cephesi ise; özellikle yan apsislerindeki onarım izlerinden anlaşıldığı üzere, Palaiologoslar zamanında gerçekleştirilen büyük bir tamir sırasında değiştirilerek günümüzdeki şekillerini almışlardır. Bu apsislerin çok cepheli dış yüzeyleri, katlar halinde yükselen nişler ve bunların içlerinde görülen tuğla bezemeler ile hareketlendirilmiştir.[1764] Yapı, iç sistemini dışarıya aksettiren dairevî kemerlerin oluşturduğu bir mahya hattına sahipti. (Çizim 172)

Fotoğraf 914 Yapının apsis cephesine bakış. Görülen pencere düzeni, Osmanlı dönemine aittir.[1765] (Thomas Mathews Arşivi, 1973)

Yapının ölçülerine paralel olarak düzenlenen tuğla tonozlu bodrum bölümündeki[1766] kemerli odalar, Wiener'in aktardığına göre, mezar yahut dinî amaçlar yerine, depo olarak veya dünyevî amaçlar için kullanılmıştır.[1767] Carbognano, bu yeraltı

[1764] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 84-85, 107, 126; Büktel, "Gül Camii", s. 26.
[1765] Soldaki fotoğraf için bkz. http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13/06.htm (03.05. 2018); sağdaki fotoğraf için bkz. http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13/04.htm (03. 05.2018).
[1766] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1767] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 141.

mekânının yaklaşık dokuz ayak yüksekliğinde olduğunu ve kilise boyunca yayılarak atriumun altına kadar geçtiğini söyler.[1768]

Fotoğraf 915 Mâbedin altında yer alan mahzeni çevreleyen teras duvarının doğu cephesi.

Fotoğraf 916 Mahzen bölümünün, doğu cihetinde yer alan kapısı.

[1768] Carbognano, *İstanbul*, s. 54.

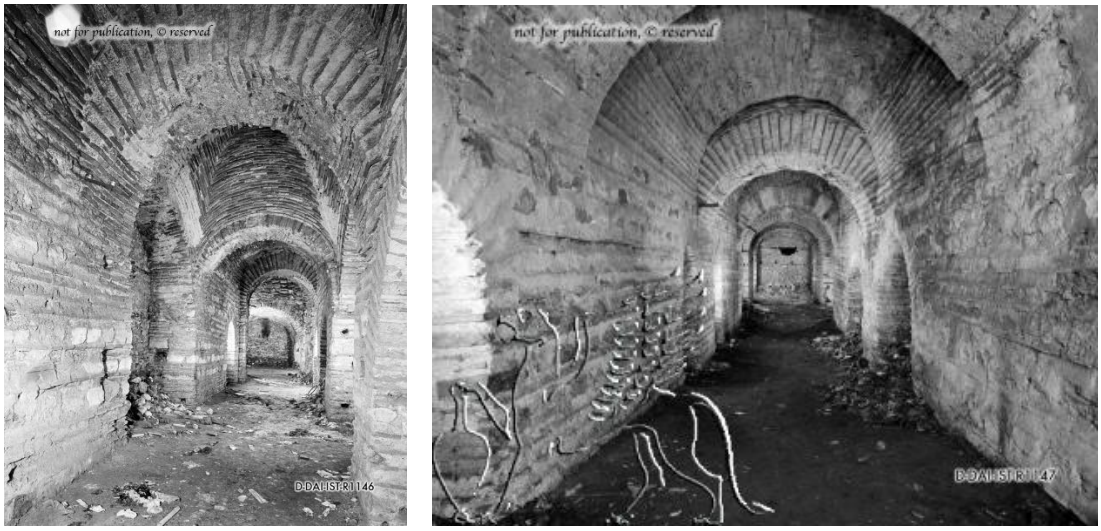
Fotoğraf 917 Mâbedin güney cephesine bakış. Altında yer alan mahsenin buraya bakan pencereleri görülmektedir.

Fotoğraf 918 Mahzen bölümünün güneyindeki pencere.

Fotoğraf 919 Mahzen bölümünün güneyinden bakış.

Fotoğraf 920 Mahzen bölümünün iç mekânının görünümü.[1769] (W. Schiele, 1968)

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Camiye tahvil edildikten sonraki süreçte eski kilise binasının üst yapısı ve dış mimârisi önemli ölçüde istihâlelere uğramış, tüm örtü sistemi ile batı ve yan cepheleri tamamıyle klasik Osmanlı mimarisine uygun bir biçimde değiştirilmiştir. Eyice'nin belirttiğine göre ilk olarak, muhtemelen 1509 depremi akabinde mâbedin üst yapısının tamamen yıkılması neticesinde, üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüş; bir müddet o şekilde kullanıldıktan sonra ise, bir ihtimal II. Selim döneminde ve Mimar Sinan'ın Hassa başmimarı olduğu yıllarda gerçekleştirilen onarımda da bugünkü halini almıştır.[1770] Sekizgen biçimli basık ve penceresiz bir kasnağa sahip olan yeni kubbenin içten yüksekliği 20.86 m.dir.

Belirli bir yüksekliğe kadar eski haliyle muhafaza edilen kuzey, güney ve batı cihetindeki beden duvarları, çok sayıda pencereye hâiz olacak şekilde yeniden tanzim edilmiş ve esasında dairevî kemerli olan orijinal pencereleri de dâhil tamamı mümas kemerli olarak düzenlenmiştir. Batı cephesindekilerin içlikleri de aynı formdadır. Fakar yan cephelerde yer alanlar içeride; üçgen kemerli açıklıklara dönüşmektedir. Astarlı olan bu pencereler, yuvarlak kayıtlı beton dışlıklara sahiptir. İçlik olarak da kare kayıtlı

[1769] http://arachne.uni-koeln.de/item/bauwerksteil/739 (14.07.2018).
[1770] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.

ahşap çerçeveler yerleştirilmiştir. Ayrıca mâbedin, köşe hücrelerinin üst kısmına isâbet eden bazı pencerelerinin de örülmek suretiyle tamamen kapatıldığı görülmektedir.

Cephelerin üst sınırını belirleyen ve iç sistemini dışarıya aksettiren dairevî kemerlerin oluşturduğu mahya hattı değiştirilerek, iki taraftan ortaya doğru kademeli şekilde yükselen ilginç bir hat husûle getirilmiştir. Wiener ayrıca, Osmanlı döneminde binanın doğu cephesinin de apsisler üzerine inşa edilen tuğla hatıllı duvar örgüsüyle yükseltildiğini ifade etmektedir. Bu uygulamalar, kilisenin biçimini son derece değiştirmiştir. Gül Camii'nin dış duvarları, eski fotoğraflarda sıvalı ve badanalı olarak görülmekteyken; XX. yüzyılın ikinci yarısı içerisinde yapılan bir restorasyonda bunlar tamamen raspa edilmiş ve böylece duvar örgüleri açığa çıkartılmıştır.[1771]

Fotoğraf 921 Gül Camii'nin üst örtü düzenlemesi.[1772]

[1771] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142-143.
[1772] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/33561773892/in/photostream/ (08.06.2018).

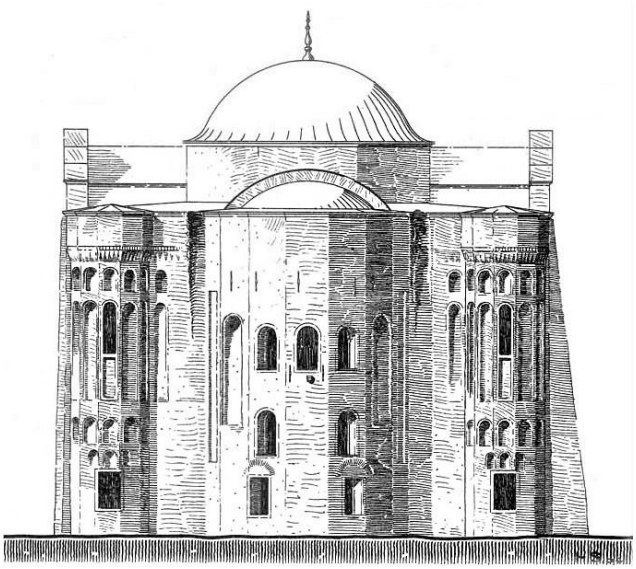

Fotoğraf 922 Gül Camii'ne ait eski bir kartpostal. Fotoğrafın tarihi belli değilse de minarenin külahından hareketle, 1877-1913 seneleri arasına ait olduğu söylenebilir.[1773] (Nezih Başgelen Arşivi)

Fotoğraf 923 Gül Camii'nin doğu cephesi.[1774] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1773] https://www.yenisafak.com/ramazan/istanbulun-devsirme-camileri-2471373 (19.12.2018).
[1774] https://archnet.org/media_contents/7832 (15.05.2018).

Çizim 174 Gül Camii doğu cephesinin çizimi. Pencerelerde, Osmanlı izleri görülmektedir. (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 924 Gül Camii'nin doğu cephesi.[1775] (Josephine Powell, 1955)

[1775] https://archnet.org/media_contents/7831 (15.05.2018).

Fotoğraf 925 Gül Camii'ne güneybatıdan bakış.[1776]

Fotoğraf 926 Gül Camii'nin doğu cephesine bakış.

[1776] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13/01.htm (03.05.2018).

Fotoğraf 927 Gül Camii'nin batı cephesi.

Fotoğraf 928 Gül Camii'ne güneydoğudan bakış.

Fotoğraf 929 Gül Camii güney cephesi.

Fotoğraf 930 Gül Camii güney cephesinin orta bölümü.

Fotoğraf 931 Gül Camii'nin üstten görünümü.[1777]

Fotoğraf 932 Gül Camii kuzey cephesi.

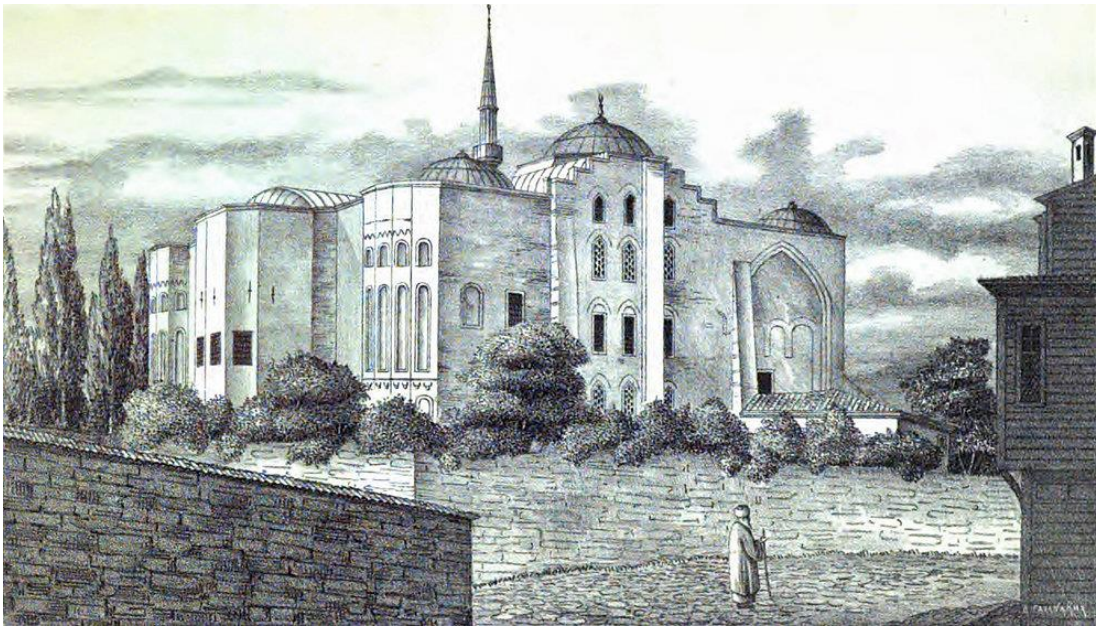
[1777] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 135.

Minare

Camiye çevrildikten sonra yapının güneybatı köşesine bir minare ilave edilmiştir. Kanûnî döneminde (1520-1566) İstanbul'a gelmiş olan ressam Melchior Lorichs (Lorck)'un çizmiş olduğu bir resimde Gül Camii minareli olarak gözükmektedir.[1778]

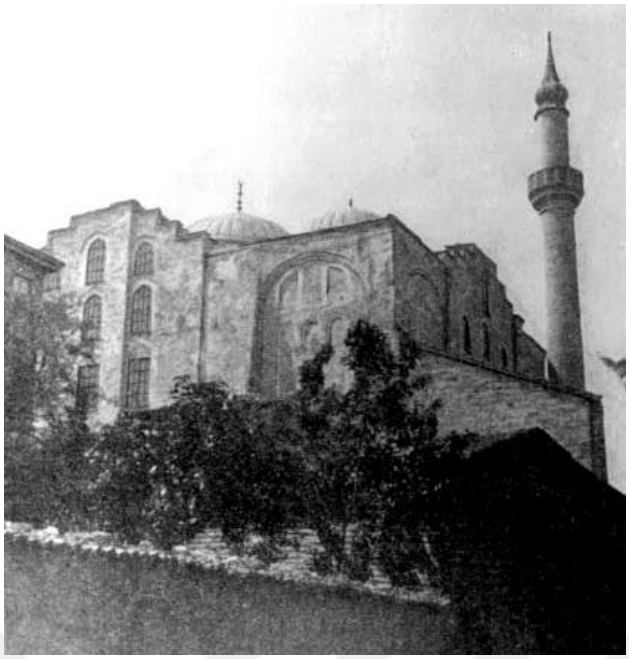
Mâbedin günümüzde de mevcut olan taş minaresi; giriş cephesinin sağ tarafında, beden duvarına bitişik vaziyette inşa edilmiştir. Buranın önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kaldığı için görünmeyen kare şeklindeki kaidesinin üzerinde yükselen ve oldukça uzun tutulan Türk üçgenlerinden müteşşekil pabuç kısmı ile silindirik gövdesi arasında bir bilezik mevcuttur. Şebekeli korkuluklara hâiz şerefe çıkmasının barok profilli biçimi, Eyice'nin altını çizdiği üzere, 1766 depremi sonrasında yapılan minarelerin bir benzeridir.[1779] Bunun devamındaki silindirik formlu petek kısmının üzerinde ise, kurşun kaplı ehrâmî bir külah bulunmaktadır.

Caminin 1877 senesine ait gravüründe oldukça uzun tutulduğu müşahede edilen külah kısmının; 1913 senesine tarihlenen bir fotoğrafında, soğan biçimi formunda farklı bir şekle sahip olduğu tespit edilmektedir. 1915 (Fotoğraf 1013) ve sonrasına ait eski fotoğraflarında ise, bugünkü mevcut külah görülmektedir.

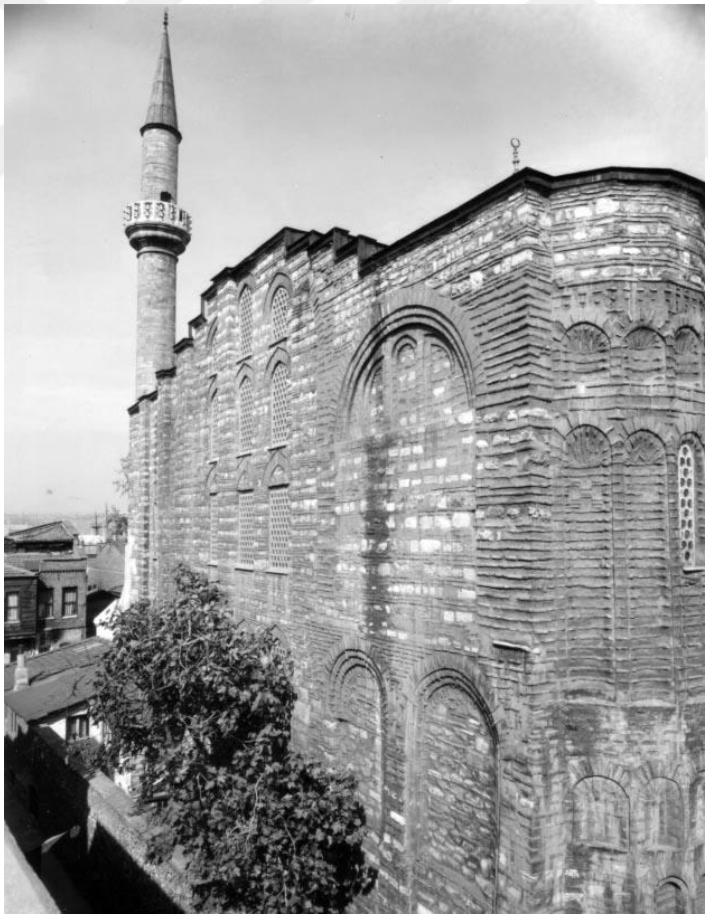

Çizim 175 Galanakis'in Gül Camii gravürü.[1780] (Paspates, 1877)

[1778] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1779] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1780] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.

Fotoğraf 933 Gül Camii'ne kuzey cihetinden bakış. Yapının esasında var olan eski narteks bölümünün kuzey duvarının arkasından, güneybatı köşedeki minare görülmektedir.[1781] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 934 Gül Camii minaresinin güneydoğudan görünümü.[1782] (1973)

[1781] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256184 (14.07.2018).
[1782] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260118 (14.07.2018).

Fotoğraf 935 Gül Camii minaresinin kuzeybatıdan görünümü.

Fotoğraf 936 Gül Camii minaresinin medhal sofası ile birleşimi.

Medhal Sofası

Yapının kilise olarak işlev gördüğü dönemde mevcut olan narteks bölümünün, sadece kuzey yan beden duvarı ayakta kalmış ve Eyice'nin belirttiğine göre; Osmanlı döneminde bunun yerine, söz konusu duvar parçasını da kullanmak suretiyle ahşap

çatılı bir medhal sofası inşa edilmiştir.[1783] Caminin 1940 senesine tarihlenen bir fotoğrafında, medhal sofası bulunmamaktadır ancak önceki sofanın izleri de açıkça görülebilmektedir.

Yakın dönemde yapılan ve mâbedin genişliğinde olan günümüzdeki mevcut sofa yaklaşık 6 m. derinliğindedir. Üzeri tuğla kaplı, tek meyilli bir çatı ile örtülmüştür. İç mekânı, duvarlarla bölünmek suretiyle üç kısma ayrılan medhal sofasının kuzey tarafı, dershane olarak kullanılmaktadır. Kapısında "son cemaat mahalli" yazan, yaklaşık 6 m. genişliğindeki güneydeki bölümün içerisinde ise, küçük bir alanın etrafı perdeyle çevrilerek hanımların namaz kılması için ayrılmıştır. Ayrıca sofanın mezkûr cihetteki beden duvarında, iki basamakla ulaşılan dikdörtgen şeklindeki ahşap minare kapısı yer almaktadır. Cami haremine açılan kapı ile aynı aksta bulunan giriş kapısının bulunduğu orta bölüm ise, yaklaşık 2.5 m. genişliğindedir.

Fotoğraf 937 Gül Camii batı cephesinin, 1940 senesindeki görünümü.[1784] (Eski Eserleri Koruma Encümeni)

[1783] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1784] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13/07.htm (03.05.2018).

Fotoğraf 938 Gül Camii medhal sofasının, güneybatı cihetinden görünümü.

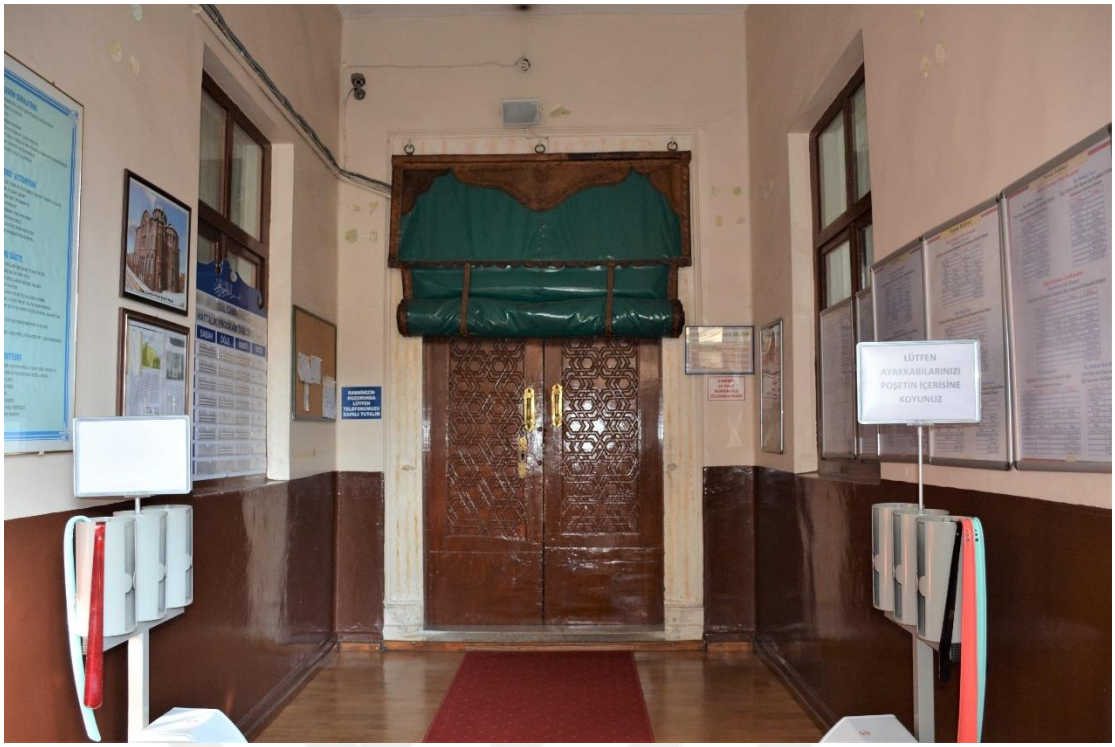
Fotoğraf 939 Gül Camii medhal sofasının batı cephesi. Ortada, giriş kapısı görülmektedir.

Fotoğraf 940 Gül Camii'nin esasını oluşturan kilise binasının narteks bölümünün, günümüze ulaşabilen kuzey duvarı ve bunu kullanarak yapılmış olan mevcut medhal sofasının sol tarafı.

Fotoğraf 941 Gül Camii'nin güneyinde yer alan muhdes yapı.

Fotoğraf 942 Gül Camii'nin batısındaki, hareme açılan giriş kapısı. Bu cephenin önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kalmıştır.

Fotoğraf 943 Medhal sofasının güney bölümü.

Fotoğraf 944 Medhal sofasının güney bölümünün girişi.

Fotoğraf 945 Medhal sofasının güney bölümü içerisinde yer alan minare kapısı.

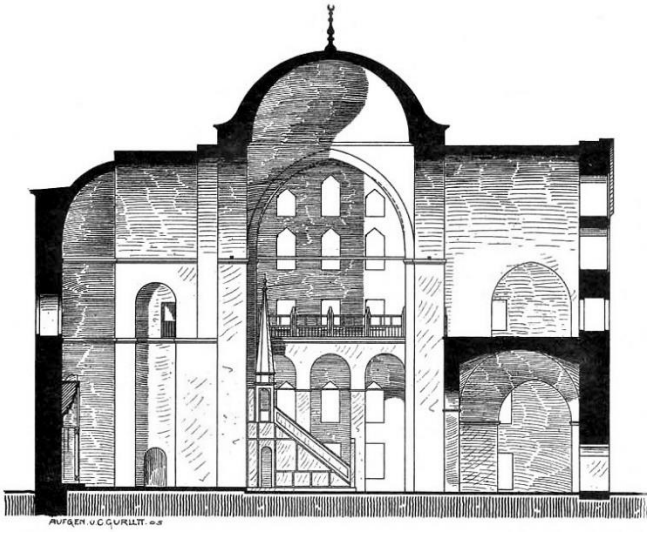

Fotoğraf 946 Medhal sofasının kuzey bölümü.

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Osmanlı döneminde mâbedin üst örtüsüyle beraber, taşıyıcı ana kemerleri de tamamen ya da kısmen değiştirilerek, büyük sivri kemerler haline getirilmiştir.[1785]

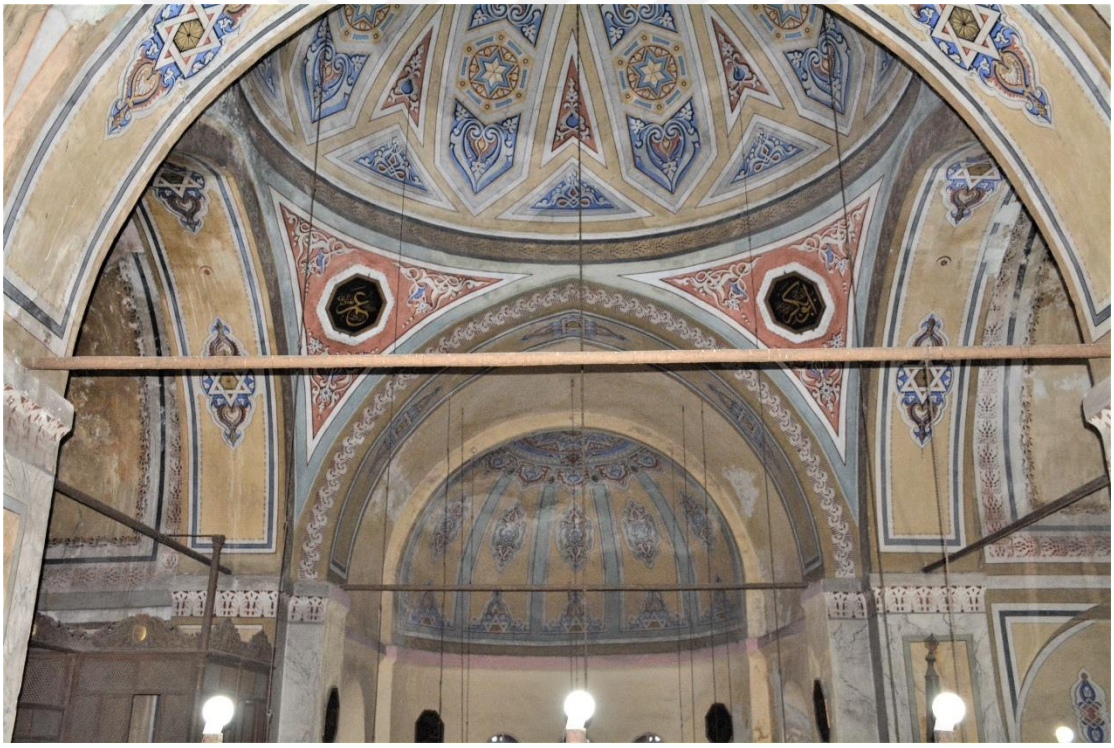

Çizim 176 Gül Camii makta'-i tûlânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

[1785] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142.

Fotoğraf 947 Gül Camii'ni süsleyen kalemkârî bezemeler. Ortada, eski apsis bölümünün üzerini örten yarım kubbe görülmektedir.[1786] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

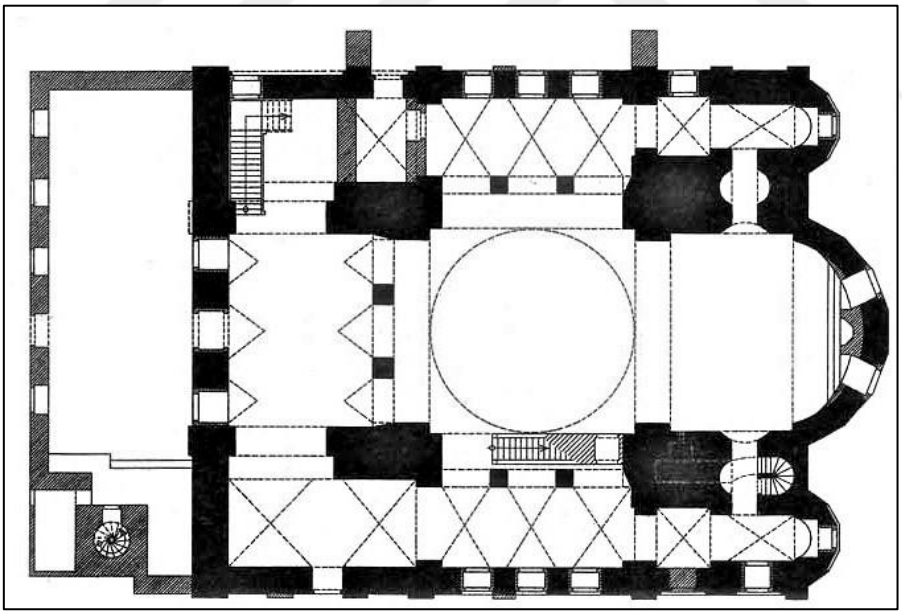
Fotoğraf 948 Gül Camii'nin günümüzdeki tezyînatı.

Yapının camiye tebdil edilmesiyle beraber harem işlevi görmeye başlayan iç mekânına, yeni hüviyetinin gerektirdiği birtakım ilaveler yapılmıştır. Bu bağlamda öncelikle apsis çıkıntısının içerisine; kıble mihverine dik uzanan ve ortasında mihrap nişi bulunan yeni bir duvar eklenmiştir ki ayrıca nişin iki tarafında da alttakiler düz

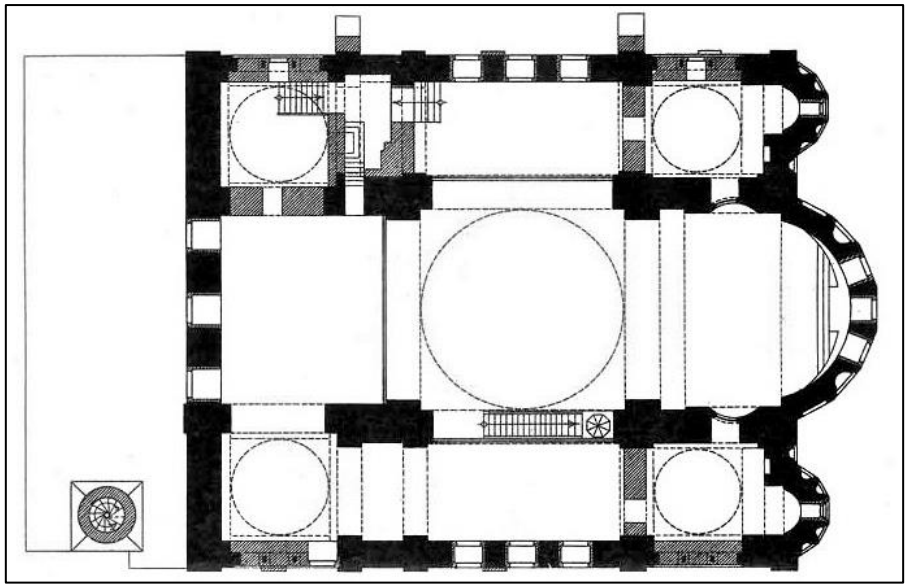
[1786] https://archnet.org/media_contents/7838 (21.05.2018).

atkılı, üsttekiler dairevî kemerli olan ikişer pencere açıklığı bulunmaktadır. Eski kilise apsisinin, aslında doğuya bakması gerekirken güneydoğuya dönük olması; ilave edilen söz konusu mihrap duvarının da apsis çıkıntısının tam ortasına, düz bir şekilde konumlandırılmasını sağlamıştır. Ancak mihrabın yönü bu haliyle de 10˚ doğuya doğru kaymış durumdadır. Esasında mâbedin doğu haç kolundan itibaren başlayan, 7.75x7.42 m. ölçüsündeki kısım ise, yerden bir basamak yükseltilerek mihrap sofası şeklinde düzenlenmiştir.

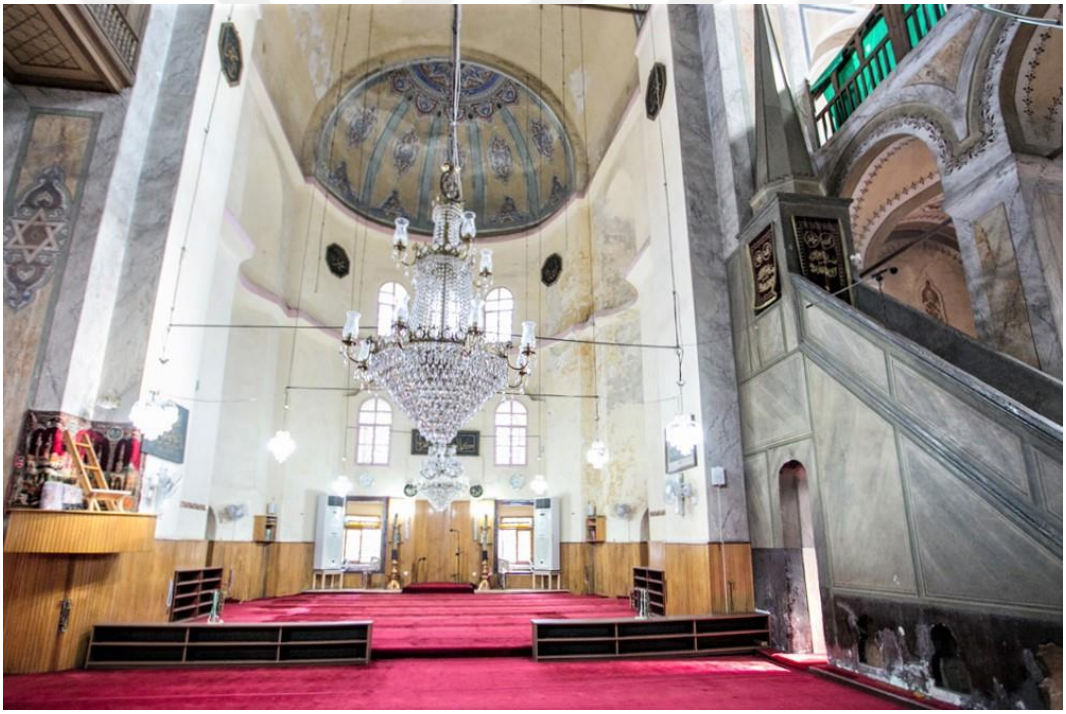
Minber, vaaz kürsüsü, müezzin mahfili ve hünkâr mahfili de zaman içerisinde hareme ilave edilen diğer eklerdir. Yakın zamanda, galeri katına çıkışı sağlayan merdivenin sağ tarafındaki yaklaşık 3 m. uzunluğa sahip küçük bir alan, camlı ahşap bölme ile kapatılarak görevli odası olarak düzenlenmiştir. Caminin 1976 senesine ait eski bir fotoğrafında, aynı yerin evvelce de ortasında bir kapı bulunan duvarla bölündüğü görülmektedir. (Fotoğraf 954) Güneybatı tarafındaki köşe odasının etrafına ise, ahşap kafesler konulmak suretiyle, harem içerisinde küçük bir hanımlar bölümü husûle getirilmiştir.

Çizim 177 Gül Camii'nin alt kat planı. (C. Gurlitt, 1905)

Çizim 178 Gül Camii'nin üst kat planı. (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 949 Gül Camii hareminin doğusuna bakış.[1787]

[1787] http://www.okoguide.com/object.php?id_prod=7265&id_lang=2&id_city=5&id_cat=13 (17.03. 2019).

Fotoğraf 950 Yapının batı haç kolundan, doğu cihetine doğru bakış.

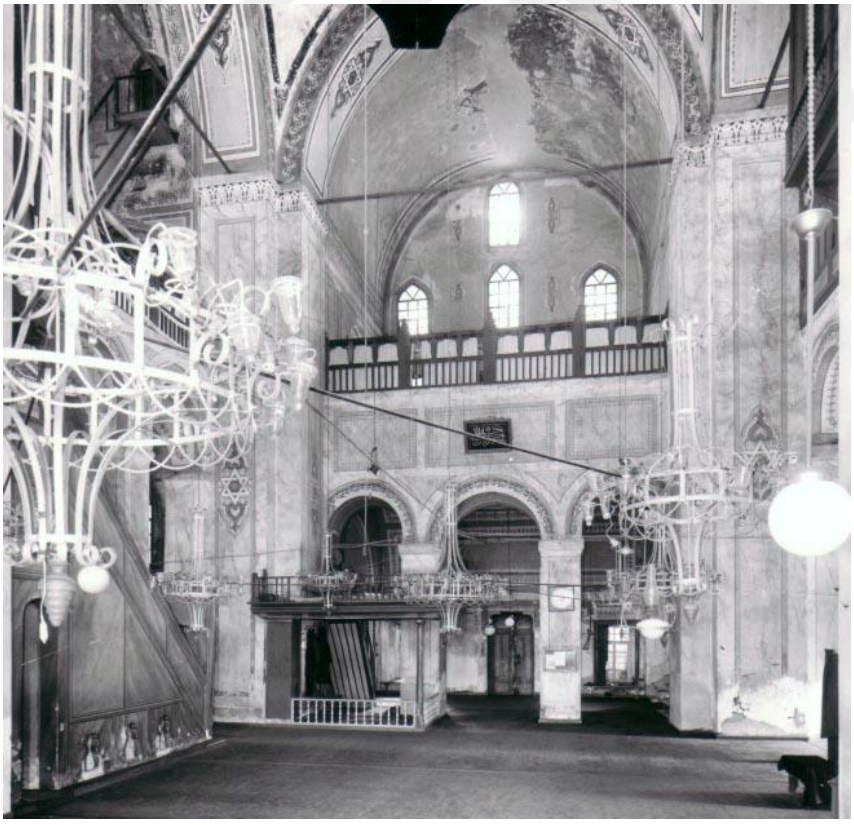

Fotoğraf 951 Gül Camii hareminin 1915 senesindeki görüntüsü.[1788] (Arthur Kingsley Porter)

[1788] https://archnet.org/media_contents/7841 (21.05.2018).

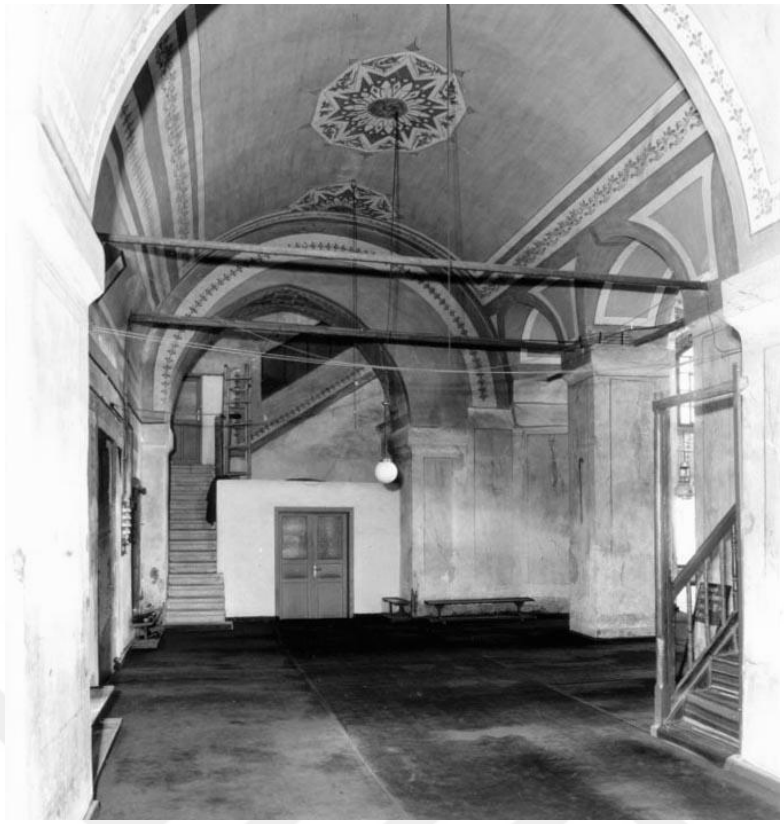

Fotoğraf 952 Haremin kuzeybatısına bakış.[1789] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Fotoğraf 953 Haremin batısına bakış.[1790] (W. Schiele, 1976)

[1789] https://archnet.org/media_contents/7835 (21.05.2018).
[1790] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255120 (14.07.2018).

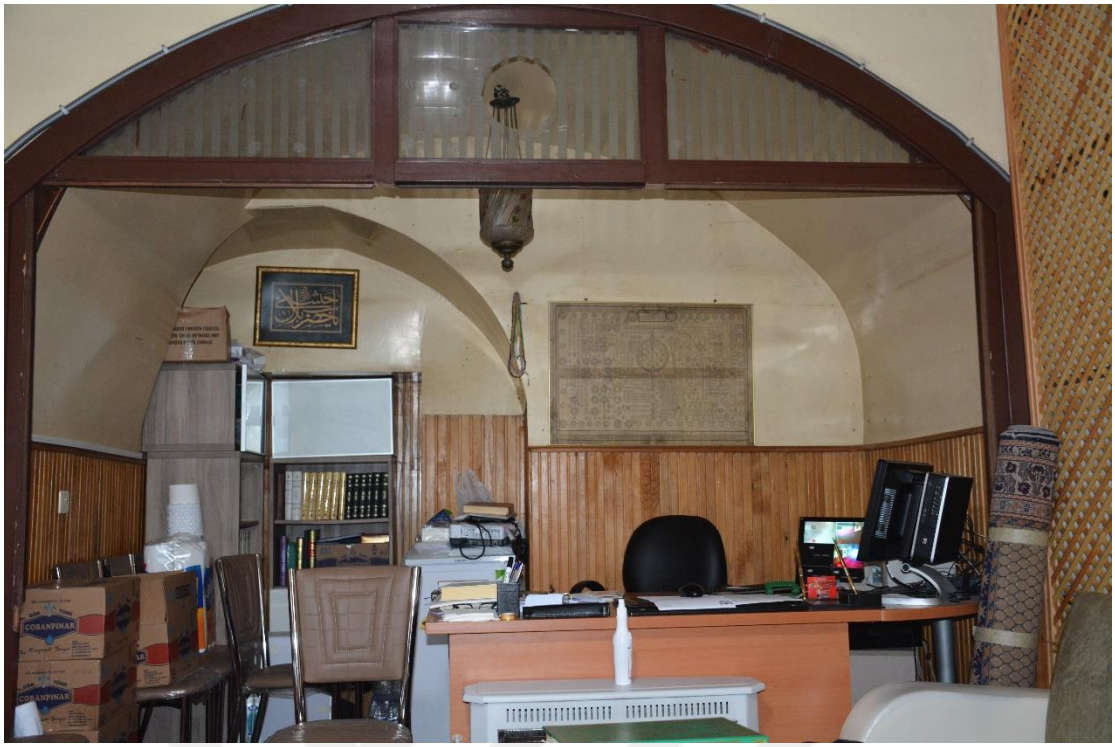

Fotoğraf 954 Haremin kuzeybatı köşesine bakış. Solda, galeri katına çıkılan merdiven görülmekte.[1791] (1976)

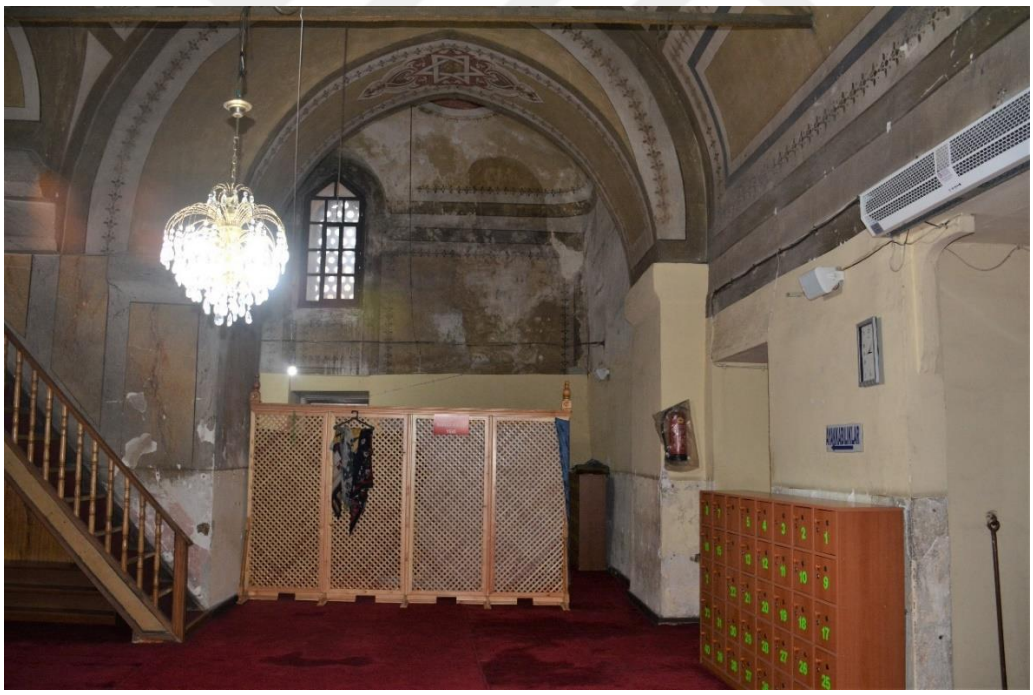

Fotoğraf 955 Haremin kuzeybatı köşesinin günümüzdeki düzeni. Solda, galeri katına ulaşımı sağlayan merdiven. Bunun sağında ise, imam odası olarak tanzim edilen bölüm.

[1791] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260283 (14.07.2018).

Fotoğraf 956 Haremin kuzeybatısına yapılmış olan imam odası.

Fotoğraf 957 Caminin güneybatı köşesine bakış. Buradaki köşe hücresi, önüne konulan ahşap kafes ile hanımlar bölümü olarak ayrılmıştır.

Hareme, batı cihetindeki beden duvarının ortasında yer alan ve medhal sofasından ulaşılan giriş kapısından ulaşılmaktadır. Bunun haricinde; güney beden duvarının, hanımlar yeri olarak kullanılan bölüme isabet eden kısmında da dikdörtgen şeklinde bir kapı daha mevcuttur. Ancak burası günümüzde, mâbedin güney cephesine

bitişik olan ve cami imamından edinilen bilgiye göre de depo olarak kullanılan mekâna açılmaktadır.

Fotoğraf 958 Haremin batı cihetindeki ana giriş kapısının içten görünümü.

Fotoğraf 959 Mâbedin güney duvarının batı tarafındaki kapısı, bu cephenin önüne bitişik olarak yapılan muhdes yapıya açılmaktadır.

Mihrap cihetindeki ana pâyelerden soldakinin içerisinde bulunan küçük hücrenin kapısı, Ayvansarâyî'nin belirttiğine göre II. Mahmud tarafından bend

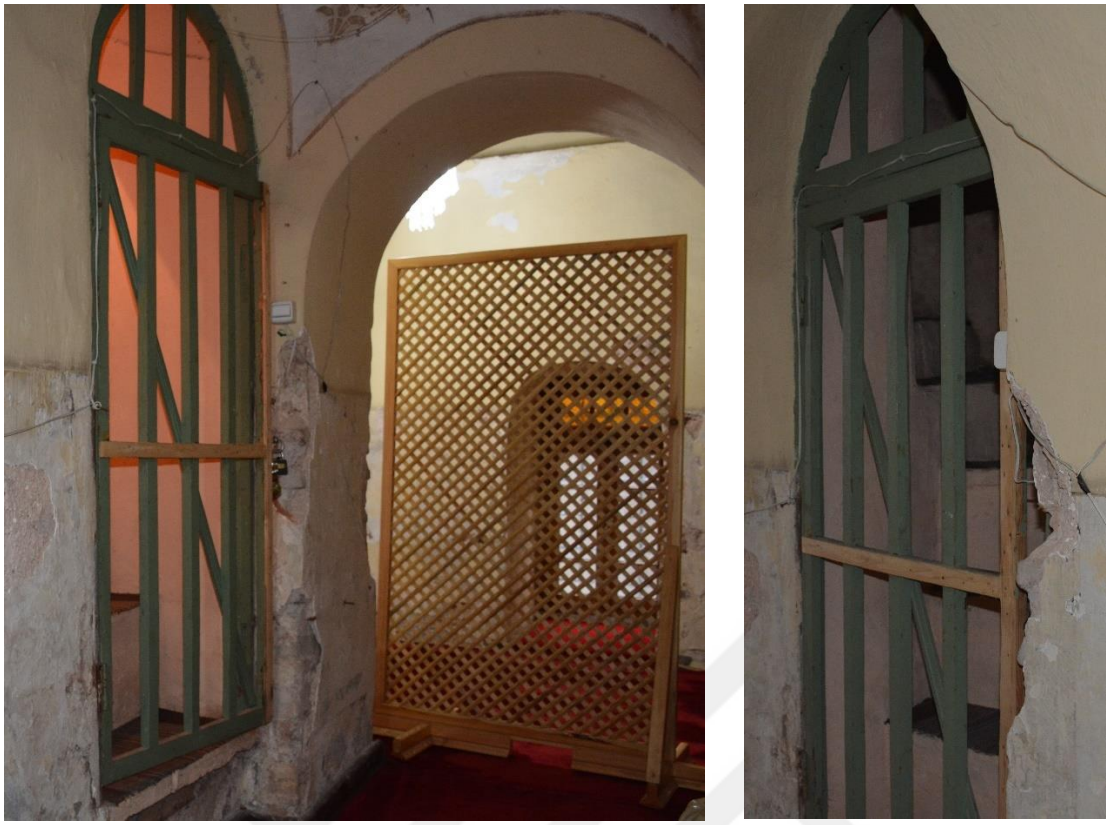
ettirilmiştir ve dolayısıyla girilmez durumdadır.[1792] Sağdaki ayağın derûnunda yer alan odanın girişi ise açık vaziyettedir ve burada bulunan yatır mezarının etrafı, duvar yüzeyleri gibi sıvanmıştır. Kelime-i Tevhid'in yazılı olduğu yeşil bir örtü ile üzeri örtülen mezarın baş kısmında, silindirik biçimli basit bir taş bulunmaktadır ki evvelce bunun türbanla sarılı olduğundan bahsedilmektedir. Kaynaklardan öğrenildiğine göre, buraya ulaşımı sağlayan medivenlerin başlangıcındaki kapının üzerinde eskiden, "Merkad-i havâriyyûn ashâb-ı Îsâ aleyhi's-selâm" ibâresini ihtiva eden ve dolayısıyla Osmanlı dönemine ait olan bir kitâbe bulunmaktaydı. Günümüzde ise "Hz. İsa (a.s.)'nın sahâbesinden bir havarinin kabri" anlamına gelen söz konusu yazı mevcut değildir. Halk arasında mezkûr mezarın, Gül Baba isimli bir evliyaya ait olduğuna inanılmaktadır.[1793]

Fotoğraf 960 Mâbedin güneydoğu köşesindeki bölümden, buranın mihrap sofası ile irtibatını sağlayan geçite bakış.

[1792] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 250.

[1793] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 142; Norwich, *Bizans*, c. III, s. 363; Büktel, "Gül Camii", s. 26. Türk mücâhidi ve dervişi Gül Baba; Evliya Çelebi'den öğrenildiğine göre, Merzifonlu bir Bektaşî dervişidir ve kendisine bu lakabın verilmesi, külahında daima bir gül taşıması sebebiyledir. Fatih Sultan Mehmed devrinden Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar birçok gazâya iştirak etmiş, Budin'in fethine katılmış ve bu sırada, 1541 senesinde şehit düşmüştür. Kanûnî'nin de katıldığı cenaze namazını, o dönem Rumeli Kadıaskeri olan Ebu's-Suud Efendi kıldırmıştır. Türbesi, Macaristan'ın başkenti Budapeşte'nin merkezinde bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Emin Yılmaz, *Macaristan Budin'de Gül Baba Tekkesi ve Türbesi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013; Lûtfi Erçin, "Fetihte İz Bırakan Dervişler: Gül Baba", *T.T.O.K.B.*, Nisan 1953, sy. CXXXV, s. 9-10.

Fotoğraf 961 Mihrap sofası ile sağ tarafındaki hücreyi birbirine bağlayan geçitin doğu duvarında bulunan dairevî kemerli giriş açıklığı. Buradan ulaşılan merdiven vasıtasıyla, yapının güneydoğu pâyesinin içerisinde yer alan türbeye çıkılmaktadır.

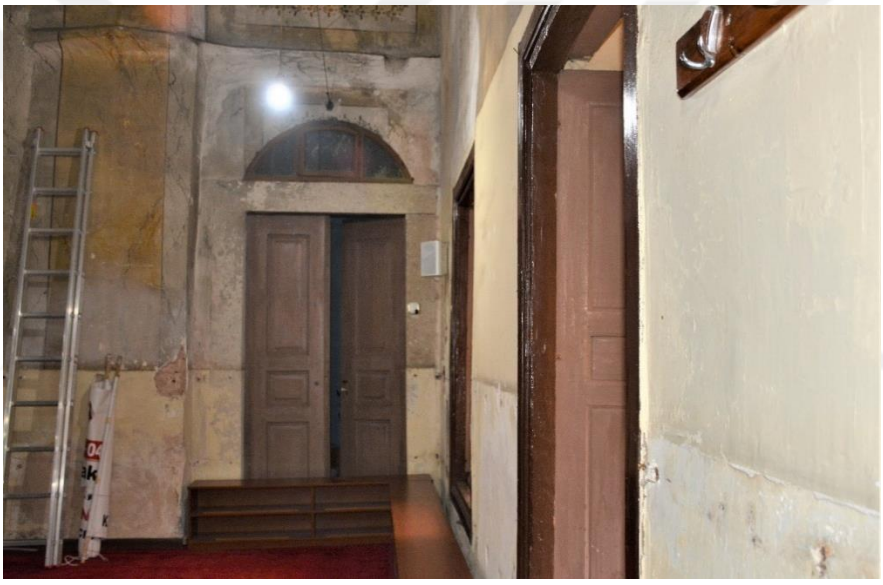

Fotoğraf 962 Mâbedin güneydoğu pâyesi içerisinde oluşturulmuş küçük hücre.

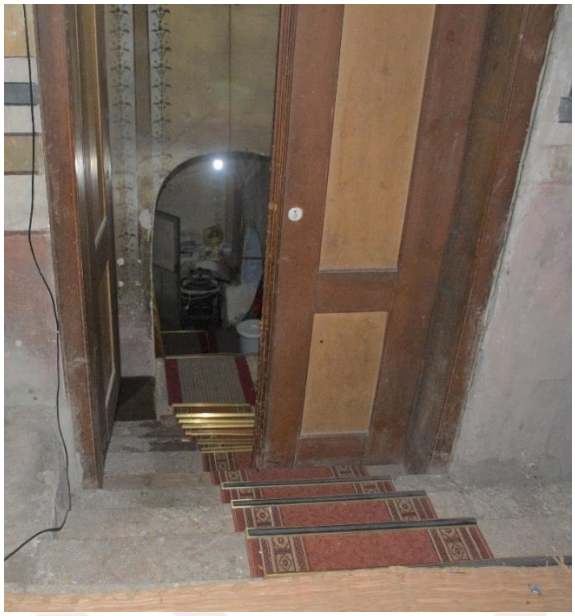
Fotoğraf 963 Mâbedin güneydoğu pâyesi içerisinde oluşturulmuş küçük hücrede bulunan mezar.

Mâbedin kuzey haç kolu ile kuzeybatı cihetindeki köşe hücresi arasında yer alan küçük oda ise, günümüzde fazla eşyaların depolandığı bir bölüm olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 964 Yapının kuzeybatı pâyesi ile kuzey beden duvarı arasında yer alan küçük odanın günümüzdeki giriş kapısı.

Mâbedin üst katına çıkışı sağlayan "L" biçimindeki merdiven takip edildiğinde ulaşılan dairevî kemerli giriş açıklığına yerleştirilmiş ahşap kapı; eski galeri bölümünün, hünkâr mahfili sofası haline getirilen kuzey koluna açılmaktadır. Zîra burada; doğu tarafından kuzeydoğu cihetindeki ana pâyeye bitiştirilen ve bir miktar da hareme doğru çıkıntı yapan mahfil-i hümâyûn bulunmaktadır. Ayrıca sofanın hareme bakan tarafında, hünkâr mahfiline kadar olan kısım da üç parçadan müteşekkil ahşap kafesler ile perdelenmiştir. Mezkûr kapıya ulaşmadan birkaç basamak önce, söz konusu merdiven; sağ tarafa doğru da ayrı bir kola ayrılmakta ve bunun nihâyetinde ise, galerinin batı ve güneydeki bölümlerine girişi sağlayan dairevî kemerli açıklık yer almaktadır.

Fotoğraf 965 Kuzey galerinin batısında yer alan kapısı ile buraya ulaşımı sağlayan merdivene doğru bakış.

Fotoğraf 966 Hünkâr mahfili olarak düzenlenen kuzey galeri bölümüne bakış.

Fotoğraf 967 Kuzey galerinin doğu ucunda yer alan kubbeli bölüm. Osmanlı döneminde kapatılmış olan eski pencere açıkları görülmektedir.

Fotoğraf 968 Galeri katına ulaşımı sağlayan merdivenin güney kolu ve bunun nihâyetindeki, batı galeriye açılan dairevî kemerli giriş açıklığı.

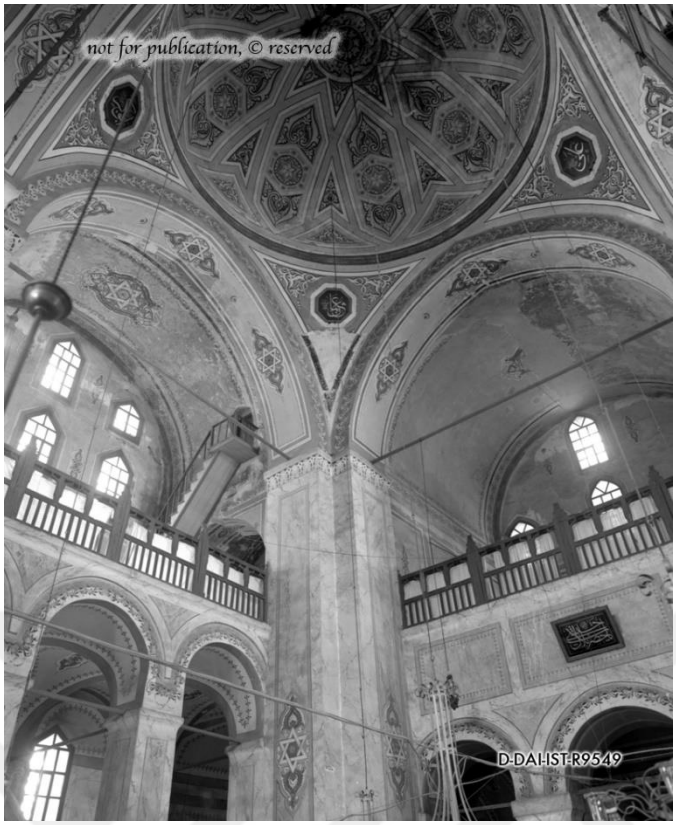
Fotoğraf 969 Batı galerinin kuzey tarafına bakış.

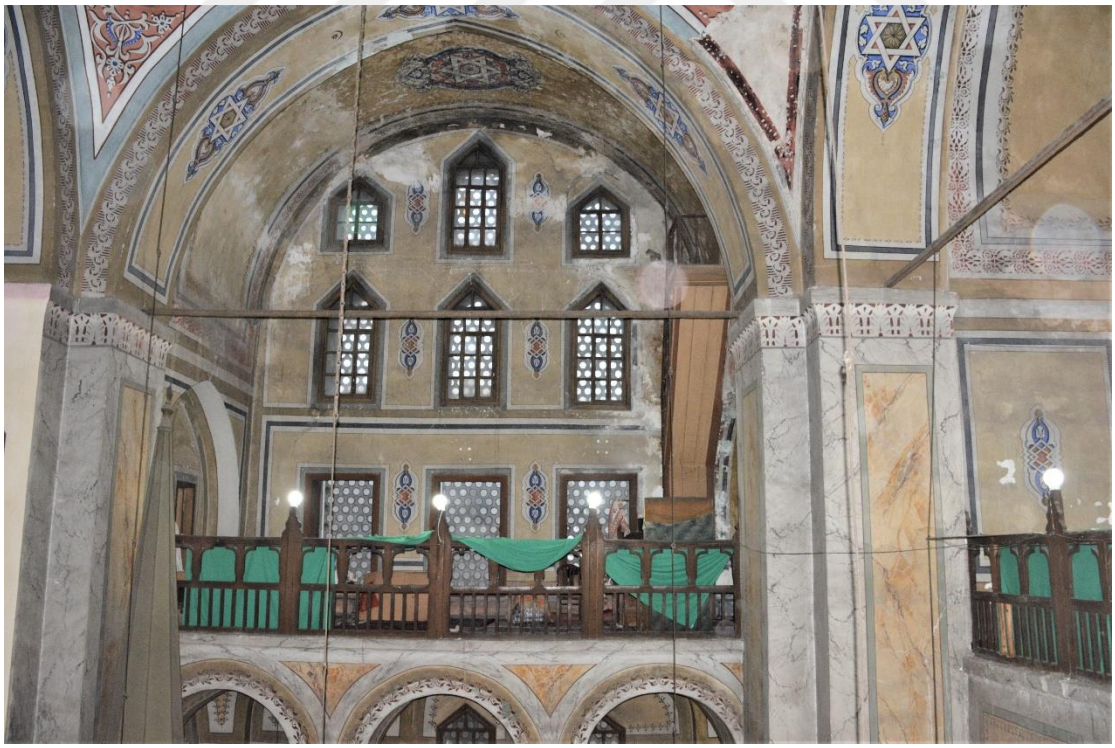
Fotoğraf 970 Batı ve kuzey galerilerin, 1976 senesindeki görüntüsü.[1794] (W. Schiele, 1976)

Galeri katının güney kolunda, muhtemelen çatıya açılmakta olan küçük bir kapıya ulaşımı sağlayan ahşap bir merdiven durmaktadır. Ayrıca buranın doğusunda yer alan kubbeli bölümün, esasında dairevî kemerli olan giriş açıklığı küçültülerek; düz atkılı, dikdörtgen formunda dar bir kapı olarak tanzim edilmiş ve böylelikle, üzeri kubbe ile örtülü olan iç mekânı da müstakil bir oda halini almıştır.

[1794] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255119 (14.07.2018).

Fotoğraf 971 Haremden, batı ve güney galerilere bakış.[1795]

Fotoğraf 972 Galerinin güney kolu.

[1795] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/942224 (14.07.2018).

Fotoğraf 973 Güney galerinin doğusuna bakış.[1796] (W. Schiele, 1976)

Fotoğraf 974 Güney galerinin doğusuna bakış.

[1796] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255122 (14.07.2018).

Fotoğraf 975 Güney galeriden batı cihetine bakış.

Fotoğraf 976 Güney galerideki, çatıya çıkan merdiven.

Fotoğraf 977 Güney galerinin doğu ucunda yer alan ve eski diakonikon bölümünün üzerine isabet eden hücrenin günümüzdeki vaziyeti.

Yapının kilise olarak kullanıldığı dönemdeki iç tezyinatından günümüze hiçbir unsur ulaşmamıştır. Carbognano'nun XVIII. yüzyıl sonlarına ait seyahatnâmesinde dahi, mâbedin mozaik ya da resimlerle süslü olmadığından bahsedilmektedir.[1797] Eyice; bugün de bütün duvarların ve üst örtünün iç yüzeylerini kaplayan sıva tabakası üzerinde görülen kalemkârî bezemelerin, XIX. yüzyıldan kaldığını belirtmektedir. Çoğunlukla rûmî ve geometrik nakışların tercih edildiği bu tezyinatta, ağırlıklı olarak mühr-i Süleyman motifine yer verildiği görülmektedir.[1798] 1915 tarihli fotoğrafında, bugün sade olan mihrap duvarının da kalem işleriyle bezeli olduğu tespit edilebilmektedir. (Fotoğraf 982)

Fotoğraf 978 Caminin iç tezyinâtında kullanılan mühr-i Süleyman motiflerinden örnekler.

[1797] Carbognano, *İstanbul*, s. 53-54.
[1798] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.

Mihrap

Gül Camii'nin belirli bir sanat değeri taşımayan mevcut mihrabı, yapının apsis çıkıntısına, kıble istikâmetine dik konumda yerleştirilmiş olan duvar parçasının ortasındaki yarım daire planlı bir nişten ibârettir. Yarım kubbe kavsaralı ve dairevî kemerli mihrap nişi, yaklaşık 3.00x1.50 m. boyutunda ve 78 cm. derinliğindedir. Kavsara hizasına kadar ahşap lambri ile kaplanmış vaziyettedir. 1915 senesine tarihlenen bir fotoğrafta; mihrap duvarının ve nişinin, o dönem yoğun bir kalemkârî bezemeye hâiz olduğu, çok net olmasa da tespit edilebilmektedir. Tarihi belli olmayan ancak 1915 sonrasına ait olduğunu söyleyebileceğimiz bazı eski fotoğraflarında ise; mihrap duvarının, günümüzdeki gibi sade olmakla birlikte, mihrap nişinin içerisinin ve etrafının, kalemkârî nakışlarla tezyîn edildiği, hatta ortasında bir perde motifi bulunduğu müşahede edilebilmektedir.

Mihrabın üzerinde yer alan dikdörtgen levhada; celî sülüs hat ile tertip edilmiş, Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölüm yazılıdır. Çerçeve içerisine alınan levhanın zemini yeşil, harfler ise koyu sarı renktedir. Mezkûr âyetin metni ve anlamı ise şu şekildedir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

Fotoğraf 979 Gül Camii mihrabının günümüzdeki düzeni.

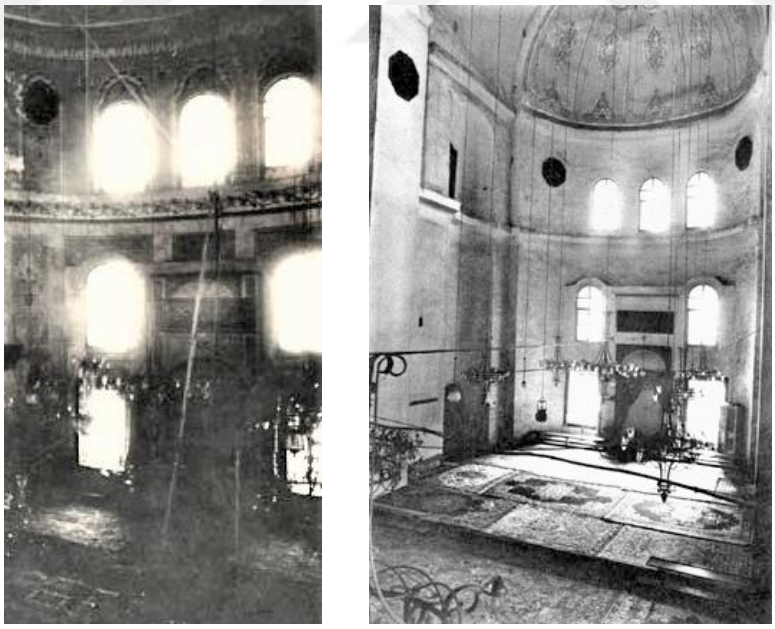

Fotoğraf 980 Gül Camii mihrabının üst kısmına asılmış olan hat levhası.

not for publication, © reserved

Fotoğraf 981 Gül Camii mihrabının eski görünümü.[1799]

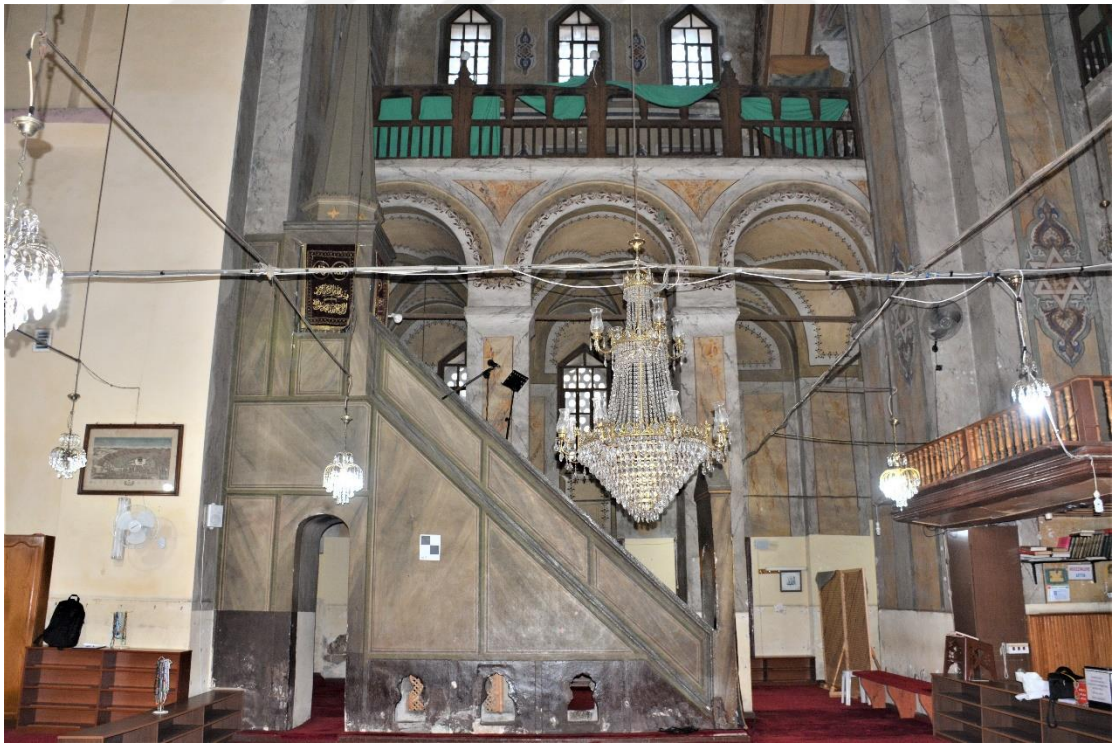
Fotoğraf 982 Solda; Gül Camii mihrabının 1915 senesindeki görünümü. Fotoğraf çok net olmasa da farklı bir düzene sahip olduğu anlaşılabilmektedir.[1800] (Arthur Kingsley Porter) Sağda ise; mihrabın, günümüzdeki halinden evvelki düzeni.[1801]

[1799] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/489568 (14.07.2018).
[1800] https://archnet.org/media_contents/7841 (21.05.2018).
[1801] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13/14.htm (03.05.2018).

Minber

Caminin, güneydoğu cihetinde yer alan ana pâyesinin batı yüzüne bitişik olarak yerleştirilen mevcut minberi; Eyice'nin belirttiğine göre, muhtemelen zaman içerisinde meydana gelen yangınlar sonrasında yenilenmiştir ve belirli bir sanat değerine sahip değildir.[1802] 1915 senesine ait fotoğraflarda da aynı minber görülmektedir.

5.61 m. uzunluğunda ve 98 cm. genişliğinde olan taş minberin yüksekliği ise, külah hariç 5.64 m.dir. Üç frengî kemer gözünden müteşekkil süpürgeliğinin üzerinde yükselen aynalıklar ile bunları kuşatan ve yan yana oturtulmuş yalın ifadeli, çevreleri ise silmelerle belirlenmiş üçer tabladan meydana gelen korkulukları oldukça sadedir. Yay kemerli ve çok dar bir açıklığa sahip olan imam geçidinin devamında yer alan minber köşkünün üç tarafındaki açıklıklar dikdörtgen formundadır. Buranın üzerinde yükselen sekizgen külahın kasnağı da sekiz köşelidir. Giriş açıklığı bir perde ile örtülmüş olan minber kapısının alınlığına, sülüs hatla Kelime-i Tevhid hakkedilmiştir. Zemini koyu yeşil renge boyanmış olan kitâbede, harflerin üzeri ise varak altınla yaldızlanmıştır. Bunun üzerindeki tepelik ise üçgen formundadır.

Fotoğraf 983 Gül Camii minberinin kuzeyden görünümü.

[1802] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.

Fotoğraf 984 Gül Camii minber kapısı.

Fotoğraf 985 Gül Camii'nin, 1915[1803] (Arthur Kingsley Porter) ve 1976[1804] (W. Schiele, 1976) yıllarına tarihlenen her iki fotoğrafında da günümüzdeki minberin mevcut olduğu görülmektedir.

Vaaz Kürsüsü ve Mahfiller

Gül Camii'nin günümüzde mevcut olan ahşap lambri kaplı basit vaaz kürsüsü, mihrap sofasının kuzeyinde yer alan ana pâyenin, kuzeydoğu köşesine giydirilmiştir.

[1803] https://archnet.org/media_contents/7837 (21.05.2018).
[1804] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1255124 (14.07.2018).

Ayağı bulunmayan, çeyrek daire biçimindeki bu kürsünün yerden yüksekliği 1.68 m., derinliği yaklaşık 1 m.dir. Caminin eski fotoğraflarında görülen ve kare bir tabana dört ayakla oturduğu anlaşılan daha evvelki ahşap vaaz kürsüsü ise, haremin kuzeyindeki küçük ikiz pâyelerden doğu cihetinde yer alanın önüne konulmuştur.

Fotoğraf 986 Gül Camii'nin günümüzdeki vaaz kürsüsü.

Fotoğraf 987 Gül Camii'nin eski vaaz kürsüsü.[1805] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[1805] https://archnet.org/media_contents/7836 (21.05.2018).

Fotoğraf 988 Caminin eski vaaz kürsüsü.[1806]

Mâbedin güneybatısındaki ana pâyenin kuzey yüzeyine yaslandırılan ahşap müezzin mahfili, mihrap eksenine göre hafif sağda kalmaktadır. İki katlı olarak düzenlenen mahfil; güney tarafından mezkûr pâyeye bitişirken, sol arka köşesinden ise aynı cihette yer alan ikiz pâyelerden güneydekine dayandırılmıştır. Üst kata çıkışı sağlayan merdiven de bu tarafta bulunmaktadır. Diğer köşesinde ise ahşap bir direk bulunmaktadır. Yaklaşık 3.15x2.00 m. ebatında ve 2.20 m. yüksekliğinde olan mahfilin üst katına, arka tarafındaki 11 basamaklı merdivenden çıkılmaktadır. Her iki katın etrafı da parmaklık şeklindeki korkuluklarla çevrilmiştir.

[1806] Soldaki fotoğraf için bkz. http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/13/09.htm (03.05. 2018). 1913'de J. Ebersolt ve A. Thiers tarafından neşredilmiş olan sağdaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1256186 (14.07.2018).

Fotoğraf 989 Gül Camii müezzin mahfili.

Fotoğraf 990 Gül Camii müezzin mahfiline, batı cihetinden bakış.

Fotoğraf 991 Gül Camii müezzin mahfilinin 1976 senesindeki görünümü.[1807] (1976)

Hadîka'da, Gül Camii'nin mahfil-i hümâyununun, II. Mahmud (1808-1839) zamanında bina olunduğu yazmaktadır.[1808] II. Mahmud'un, 26 Zilkâde 1223/13 Ocak 1809 günü, cuma selâmlığı için Gül Camii'ne gittiği; mezkûr döneme ait bir ruznâmede mukayyettir.[1809] Dolayısıyla bu malûmat da bahsi geçen tarihte burada hünkâr mahfilinin bulunduğunu göstermektedir.

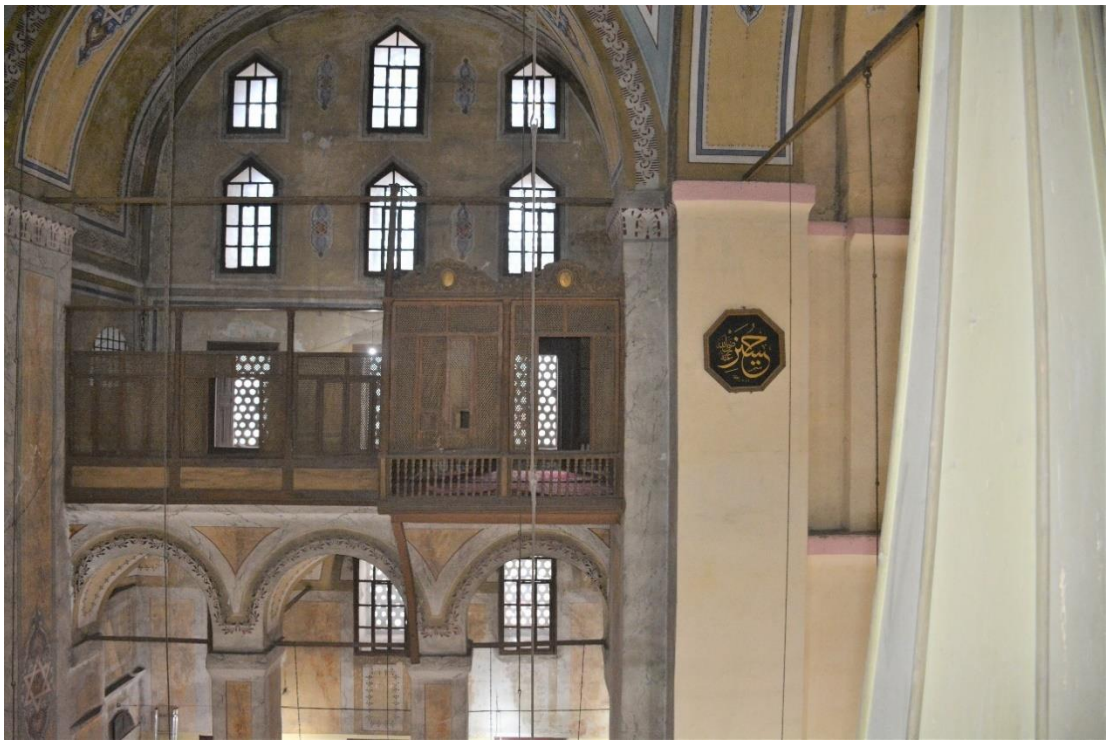
Mâbedin ikinci katını meydana getiren eski galeri bölümünün kuzey kolunda, bir tarafından kuzeydoğu cihetindeki ana pâyeye bitişecek vaziyette oturtulmuş hünkâr mahfilinin, harem zemininden yüksekliği 7.35 m. olup galeri ile aynı kotta yer almaktadır. 3.73x3.56 m. ebatında olan mezkûr mahfilin 1.46 m.lik kısmı, hareme doğru çıkıntı yapmaktadır. Geri kalan kısmı ise, galeri zemininin üzerine oturtulmuştur. Ayrıca dışarı taşan güney cephesinin batı köşesi; alt kısmına yapılan, eliböğründe benzeri eğrisel bir ahşap konsol parçası ile desteklenmiştir.

Etrafı parmaklık şeklindeki korkulukla çevrelenmiş ve bunun üzerine ise; hareme bakan ön cephesinde iki, yan cephesinde üç, giriş açıklığının yer aldığı arka cephesinde ise diğerlerinden daha dar tutulan üç parçadan müteşekkil, dikdörtgen şeklindeki ahşap kafes levhaları yerleştirilmiştir. Bu şebekelerin her biri; nebâtî

[1807] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260272 (14.07.2018).
[1808] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 250.
[1809] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 39-40.

motifleri ihtiva eden ve ortasında da beyzî madalyon bulunan bir terkibin, kabartma tekniğinde uygulandığı çok güzel başlıklarla taçlandırılmıştır.

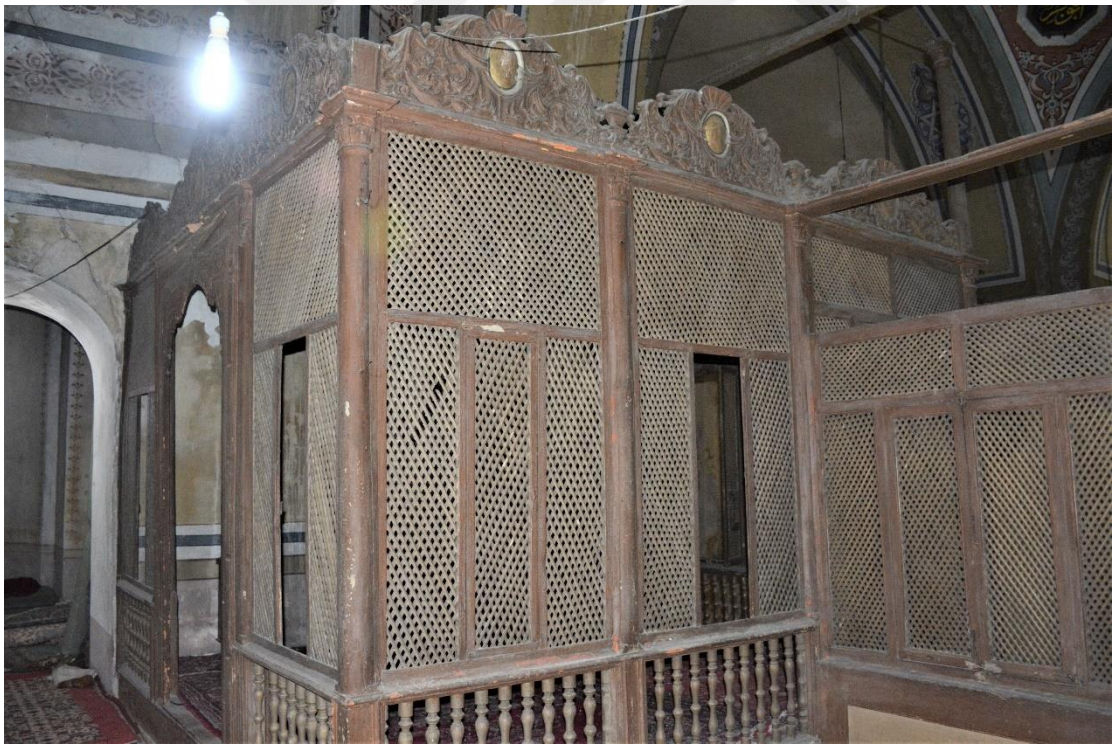
Mahfil-i hümâyûnun yer aldığı galerinin kuzey kolu, hünkâr mahfili sofası olarak işlev gördüğünden; hareme bakan cephesi, üç ayrı pano şeklinde düzenlenen ahşap şebekeler ile perdelenmiştir.

Fotoğraf 992 Gül Camii kuzey galerisinin doğu tarafına yapılmış olan mahfil-i hümâyûn. Bunun batı tarafı idr, hünkâr mahfili sofası olarak tanzîm edilmiştir.

Fotoğraf 993 Gül Camii mahfil-i hümâyûnu.

Fotoğraf 994 Hünkâr mahfilinin batı ve giriş açıklığının yer aldığı kuzey cephesinin görünümü.

Fotoğraf 995 Hünkâr mahfilinin iç mekânı.

Fotoğraf 996 Hünkâr mahfilinin etrafını çeviren ahşap kafes levhalarından birinin taç kısmından detay.

Fotoğraf 997 Hünkâr mahfilinin 1976 senesindeki görünümü.[1810]

Galerinin batı ve güney kollarını sınırlandıran ahşap korkulukların arkasına, 1976 senesine ait fotoğraflarda görüldüğü üzere perdelerin asılmış olması; bu bölümlerin daha evvel, hanımların namaz kılması için ayrılmış bir tabaka mahfili olarak kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. (Fotoğraf 970, Fotoğraf 971) Günümüzde kapalı tutulan söz konusu mekânlarda, perdelerin yerinde yeşil bir kumaş bulunmaktadır. (Fotoğraf 969, Fotoğraf 972)

Yazılar

Cami haremindeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî ile çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerinin celî sülüs hatla yazılı olduğu sekizgen levhalar, yeşil zemin üzerine altın yaldızla düzenlenmiştir. Bunlardan İsm-i Celâl ve İsm-i Nebî levhaları mihrap duvarının üst kısmına, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin levhaları ise doğudaki ana pâyelerin mihrap sofasına bakan cephelerine, diğerleriyle aynı hizada ve karşılıklı olacak şekilde asılmıştır. Dört halifenin adlarını ihtiva edenler de arslangöğüslerinde bulunmaktadır. 1311/1893-1894 tarihli bu sekiz levha, Kadıasker Mustafa İzzet (ö. 27 Şevval 1293/15 Kasım 1876)'in imzasını taşımaktadır.[1811] Fakat Mustafa İzzet Efendi'nin ölümünden tam on sekiz sene sonra, onun kalıbından kopya edilerek yazılmışlardır.[1812]

[1810] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1260288 (14.07.2018).
[1811] Bkz. Derman, "Kazasker Mustafa İzzet", *DİA*, s. 304-305.
[1812] Talip Mert, Kişisel Görüşme, İstanbul: 12.01.2019.

Fotoğraf 998 Yapının eski apsisinin üzerini örten yarım kubbedeki kalemkârî bezeme.

Fotoğraf 999 Gül Camii'nin Osmanlı döneminde yapılan kubbesindeki kalemkârî bezemeler ve arslangöğüslerine sabitlenmiş, çehâr yâr-ı güzîn isimlerini ihtiva eden levhalar.

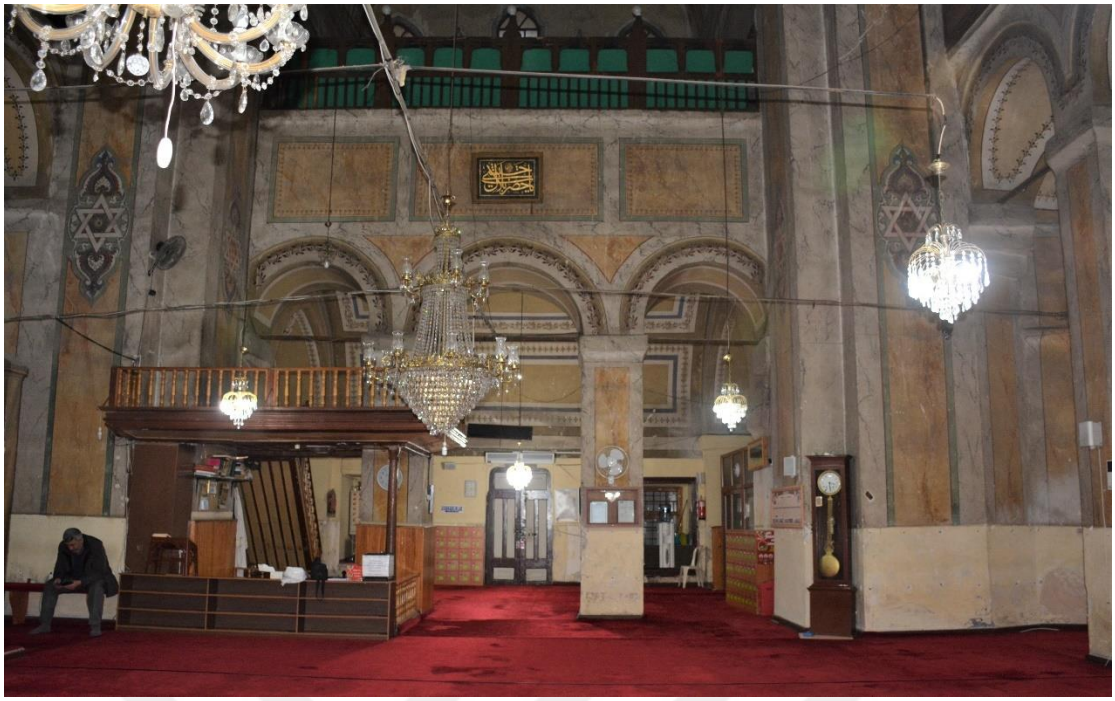

Fotoğraf 1000 Gül Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar.

Fotoğraf 1001 Hz. Hüseyin'in isminin yazılı olduğu levhada yer alan imza ve tarih bölümünden detay.

Güneybatı cihetindeki ana pâyenin kuzey yüzüne müezzin mahfili yerleştirilmiştir. Dolayısıyla da bunun arkasında bulunan ve mihrabın tam karşısına isabet eden, üçüz kemerlerin üzerindeki duvar parçasının ortasında; celî sülüs hat ile istiflenmiş, " يا حضرت بلال حبشى (رضى الله تعالى عنه)" ibâresini ihtiva eden dikdörtgen bir levha asılmıştır. 1311/1893-1894 tarihli bu levhanın zemini yeşil renktedir. Harfler ise, altın yaldızla yazılmıştır.

Fotoğraf 1002 Gül Camii'nde, batı galeriyi taşıyan iki pâyenin üst kısmındaki duvar yüzeyinin ortasına sabitlenmiş olan hat levhası.

Fotoğraf 1003 Gül Camii haremindeki, "Yâ Hazret-i Bilâl-i Hâbeşî (r.a.)" ibaresini ihtiva eden hat levhası.

Kuzeydoğuda yer alan ana pâyenin mihrap sofasına bakan yüzünde asılı bulunan, Şevval 1302/Temmuz-Ağustos 1885 tarihli dikdörtgen levha ise; Âl-i İmrân Sûresi'nin 52. âyetinden bir bölümü ihtiva etmektedir. İmza kısmında belirtildiğine göre "Asâkir-i Şâhâne'den İsmâil Şükrü" tarafından yazılmış olan mezkûr levhanın metni ve âyetin anlamı şu şekildedir:

Metni: "قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِۚ اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ"

شاهانه عساكر عن شكري اسماعيل

شوال ١٣٠٢

Okunuşu: “Kâle’l-havâriyyûne nahnu ensâru’llâh. Âmenna bi’llâh. Veşhed bi-ennâ müslimûn.”

Anlamı: “Havâriler ‘Biz Allah yolunun yardımcılarıyız. Allah’a iman ettik. Şahit ol, biz Müslümanlarız’ dediler.”

Fotoğraf 1004 Yapının kuzeydoğu pâyesinin güney cephesinde bulunan hat levhası.

Mihrabın sağ tarafında yer alan eski diakonikon hücresinin güney duvarının üst kısmında, celî-kûfî hatla istiflenmiş Kelime-i Tevhid yazısı bulunmaktadır. Direkt badana üzerine siyah boya ile yazılmış olan mezkûr yazı, Hüsamettin Aksu’nun belirttiğine göre haremdeki XIX. asırdan kalma kalemkârî bezemelerden biridir.[1813]

[1813] Hüsamettin Aksu, *İstanbul Yapılarındaki Bazı Dekoratif Kûfî Hatlar*, İstanbul: Eray Tanıtım, 2001, s.54.

Fotoğraf 1005 Mihrap sofasının sağ tarafındaki bölümün güney duvarının üst kısmındaki Kelime-i Tevhid yazısı.

Ayrıca bahsi geçen bölümün küçük apsisin içerisinde yer alan dar ve uzun pencerenin üzerinde de Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölümün celî sülüs hat ile yazılı olduğu dikdörtgen şeklinde bir levha mevcuttur ki bu, -bazı harflerin şekillerinde farklılıklar bulunmakla beraber- aynı âyeti ihtiva etmekte olan mihrabın üzerindeki levhanın bir benzeridir. Yeşil zemin üzerine, koyu sarı renkte tertip edilen mezkûr âyetin metni ve anlamı şöyledir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

Fotoğraf 1006 Mihrap sofasının sağ tarafınki eski diakonikon hücresinin apsis duvarına asılmış olan hat levhası.

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Avlusu bulunmayan caminin, giriş cephesi hariç üç tarafından etrafı yüksek duvarlarla çevrilmek sûretiyle hem bulunduğu meyilli arazideki kot farkından kaynaklanan sorunun önüne geçilmiş hem de doğu ve kuzey cihetlerinde bir bahçe alanı husûle getirilmiştir. Söz konusu bahçe içerisinde, caminin kuzey beden duvarına batı tarafından bitişik vaziyette inşa edilmiş, tek katlı bir lojman mevcuttur. Buranın girişi, batıdaki eski narteksin tek kalıntısı olan duvar parçasının hemen sol yanındadır.

Fotoğraf 1007 Gül Camii çevresinin görünümü.[1814]

Fotoğraf 1008 Gül Camii'nin güneyden görünümü.[1815]

[1814] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 134-135.
[1815] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/33333871900/sizes/l (25.02.2019).

Fotoğraf 1009 Gül Camii'nin güneydoğusuna üstten bakış.[1816]

Fotoğraf 1010 Gül Camii'nin kuzey ve doğu taraflarının düzeni. Kuzey beden duvarının batı ucuna bitişik olarak inşa edilen ve imam lojmanı olarak kullanılan muhdes yapı görülmektedir.[1817]

[1816] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/32904401443/sizes/l (25.02.2019).
[1817] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/33333690720/in/photostream/ (08.06.2018).

Fotoğraf 1011 Gül Camii'nin kuzey beden duvarına bitiştirilen muhdes yapının giriş kapısı.

Fotoğraf 1012 Gül Camii'nin önündeki sokağa göre oldukça aşağı kotta kalan doğu tarafındaki sokaktan, yapının bu cihetteki cephesine bakış.

Fotoğraf 1013 Gül Camii'nin doğu tarafının 1915 senesindeki vaziyeti.[1818] (Arthur Kingsley Porter)

Fotoğraf 1014 Gül Camii'nin doğu tarafının 1938 senesindeki vaziyeti.[1819] (1938)

Camiyi çevreleyen duvarın kuzey taraftaki kısmında, duvar örgüsü içerisine yerleştirilmiş olan ve "Sa'dî Bey'in hayratıdır" yazısını ihtiva eden küçük bir mermer parçası bulunmaktadır. 1338/1919-1920 senesine tarihlenen bu kitâbenin üst kısmına bir mevlevî başlığı işlenmiştir. Ayrıca çevre duvarının kuzeydoğu köşesinde de büyük bir bölümü duvara gömülü vaziyette olan ve üzerinde de düz bir atkı parçası izlenimini veren, işlemeli bir taş bulunan eski bir sütun başlığı müşahede edilmektedir.

[1818] https://archnet.org/media_contents/7829 (21.05.2018).
[1819] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/759 (21.01.2018).

Fotoğraf 1015 Camiyi çevreleyen duvarın kuzey taraftaki bölümünde yer alan kitâbe.

Fotoğraf 1016 Camiyi çevreleyen duvarın güneybatı köşesi ve buranın üst kısmına gömülü vaziyette olan eski bir sütun başlığı.

Fotoğraf 1017 Camiyi çevreleyen duvarın güneybatı köşesinde yer alan eski sütun başlığından detay.

Mektep

Gül Camii'nin giriş cephesinin karşısına, Sultan II. Mahmud'un kızı ve Sultan Abdülaziz'in ablası olan Âdile Sultan (1826-1899) tarafından 1 Zilkâde 1285/13 Şubat 1869 tarihinde bir sıbyan mektebi yaptırılmıştır.[1820] Sonraki süreçte bir müddet muhtarlık ve ilkokul olarak da kullanıldığı kaynaklarda zikredilen mektep binası, 1969 senesinden itibaren ise "*Âdile Sultan Çocuk ve Halk Kütüphânesi*" olarak işlev görmeye başlamıştır. Celâlettin Atasoy, 1982 senesinde yayınlanan kitabında; binanın üst katının halk kitaplığı, giriş katının ise çocuk kitaplığı olarak faaliyet göstermeye devam ettiğini belirtmiştir.[1821] Cami imamından alınan bilgiye göre bu bina günümüzde ise; Kadirî Tarikatı'nın güçlü kollarından biri olan Tillo Cemaati'ne bağlı bir medrese olarak, yatılı öğrenciler tarafından kullanılmaktadır.

Âdile Sultan'ın, vakıflarının ve bunların muhtelif ihtiyaçlarına harcanmak üzere vakıf gelirlerinden ayrılan payların kayıtlı olduğu vesikaların bir cilt içerisinde toplanmasıyla oluşturulan vakfiyesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphânesi'nde 4993 numarada bulunmaktadır. Burada yer alan 29 Cumâde'l-ûlâ 1308/10 Ocak 1891 tarihli vakıfnâmede mezkûr mektepten, "Gül Cami'-i Şerîfi Mektebi" adıyla bahsedilmektedir.[1822]

Meyilli bir arazi üzerine inşa edilen Âdile Sultan Sıbyan Mektebi, bir bodrum kat ile iki esas kattan oluşmaktadır. "L" şeklinde bir plana sahip olan mektebin üst örtüsü kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Kesme taştan dikdörtgen söveli pencerelere hâiz mektebin bunlarla aynı formda olan giriş açıklığı, Gül Camii'ne bakan doğu cephesinin geriye çekilmiş kısmında yer almaktadır. Tanman'ın da belirttiği üzere yapıldığı döneme ait olan ahşap kapı kanatları ise; ortada dikdörtgen, alt ve üstte ise kare şeklindeki üçer tabladan oluşmaktadır.[1823]

Giriş kapısının üzerinde, mektebin bânîsi ile inşa tarihini de ihtiva eden dikdörtgen şeklindeki kitâbe yer almaktadır. Evvelce bu kitâbenin üst kısmına yerleştirilmiş olan, beyzî bir madalyonun içerisinde Sultan Abdülaziz (1861-1876)'in tuğrası bulunmaktayken; binanın kütüphaneye tahsis edilmesinin ardından söz konusu tuğranın yerine ya da önüne kütüphane tabelası asılmıştır. Kaynaklarda tuğranın, "*T. C.*

[1820] Eyice, "Gül Camii", *DİA*, s. 224.
[1821] Mazak, *Âdile Sultan*, s. 116; *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 12; Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, s. 102.
[1822] *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 16, 106; Mazak, *Âdile Sultan*, s. 79, 104, 108-109.
[1823] Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Âdile Sultan Mektebi", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 83.

Kültür Bakanlığı Âdile Sultan Halk Kütüphanesi Memurluğu" yazan levhanın altında kaldığı belirtilmektedir.[1824] Ancak yapının eski halini gösteren fotoğraflardan, tuğranın sökülmüş olduğu ve sadece izinin kaldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde ise cepheler tamamen boyalı vaziyette olduğundan izi dahi tespit edilememektedir.

Ta'lik hatla yazılan ve beş satır halinde düzenlenen on mısrâdan müteşekkil manzum kitâbenin metni şöyledir:

1. "Hazret-i 'Âdile Sultân-ı mekârim-pîrâ/
   Kârgîr eyledi bu mektebi tecdîd ü binâ
2. Mükessib-i 'ilm ü kemâl oldu içinde etfâl/
   Eylesün kesb-i 'ulûm itmeğe sa'y-ı evfâ
3. Eyleye nice ücûr u hasenâta mazhar/
   Zevc-i merhûmu Muhammed 'Ali Paşa'yı Hüdâ
4. Zât-ı pür-'ismet hem duhter-i 'iffet eseri/
   Bulalar 'âfiyet ü 'ömr ile ikbâl ü safâ
5. Düşdü bir mısrâ'-ı rengîn ile târîhi Senîh/
   Mektebi kıldı bu yıl 'Âdile Sultân inşâ"
   Fî 1 Zi'l-ka'de sene 1285

Fotoğraf 1018 Gül Camii'nin giriş cephesi karşısındaki Âdile Sultan Sıbyan Mektebi.

[1824] Mazak, *Âdile Sultan*, s. 116; Tanman, "Âdile Sultan Mektebi", *DBİA*, s. 83.

Fotoğraf 1019 Sıbyan mektebinin giriş kapısı.

Fotoğraf 1020 Sıbyan mektebinin giriş kapısı üzerinde yer alan kitâbe.

Fotoğraf 1021 Sıbyan mektebinin giriş kapısının eski görünümü. Esasında kitabenin üstüne yerleştirilmiş olduğu bilinen Sultan Abdülaziz tuğrasının söküldüğü yer bu fotoğrafta bellidir.[1825]

[1825] http://www.istanbulium.net/wp-content/uploads/2011/12/DSC_7180-1.jpg (15.09.2018).

Fotoğraf 1022 Sıbyan mektebinin kütüphane olarak kullanıldığı dönemde, giriş kapısının üstündeki sökülmüş olan tuğranın yerine konulan ve "T. C. Kültür Bakanlığı Âdile Sultan Halk Kütüphanesi Memurluğu" yazısını ihtiva eden levha.[1826]

Çeşme

Gül Camii'nin karşısında yer alan hazneli çeşme, 5 Şaban 1307/27 Mart 1890 tarihinde İhramcı Muhammed Sâdık Efendi tarafından vakfedilmiştir.

Muntazam kesme taştan yapılan ve oldukça sade bir cephe düzenlemesine sahip olan çeşmenin yüksekliği yaklaşık 3.3 m., genişliği ise 3.6 m.dir ve 3.6 m. derinliğe sahip haznesiyle kare bir plan şeması göstermektedir. Eyice mezkûr çeşmenin 2.26 m. genişliğinde ve 48 cm. yüksekliğindeki yalağının, üzerinde hiçbir süsleme unsuru bulunmayan bir Bizans lahdinden meydana geldiğini belirtmektedir.[1827]

[1826] http://envanter.gov.tr/anit/kentsel/galeri/50382?page=3 (13.06.2018).
[1827] Semavi Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bizans-Türk Çeşmesi", *TTK Belleten*, Temmuz 1975, c. XXXIX, sy. CLV, s. 443.

Fotoğraf 1023 Gül Camii'nin giriş cephesi karşısındaki İhramcı Muhammed Sâdık Efendi Çeşmesi.

Fotoğraf 1024 Çeşme ile yanındaki şadırvanın kuzeydoğu cihetinden görünümü.

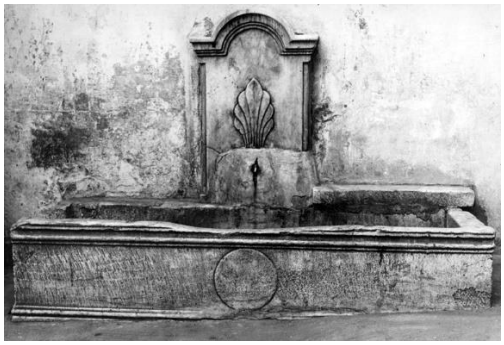
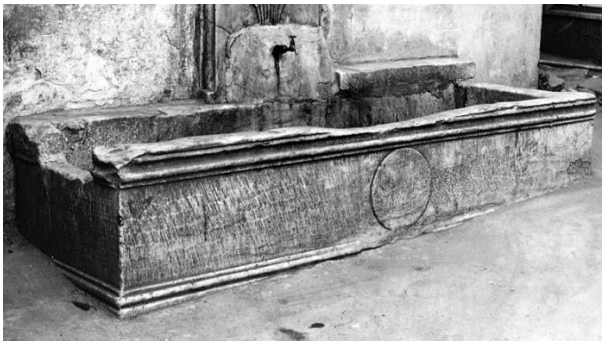

Fotoğraf 1025 Çeşmenin, esasında bir Bizans lahdinden meydana geldiği bilinen yalağı ile ayna taşından detay.

Fotoğraf 1026 Çeşmenin 1986 senesindeki görünümü [1828] (A. Aydın)

[1828] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1264144 (17.07.2018).

Fotoğraf 1027 1986 senesinde çeşmenin ayna taşı ve yalak bölümüne yakından bakış.sol[1829] sağ[1830] (A. Aydın)

Fotoğraf 1028 Çeşmenin 1938 senesindeki görünümü.[1831] (Nicholas V. Artamonoff)

Günümüzde musluğu bulunmayan ayna taşının üst kısmına yerleştirilmiş olan dört satırlık kitâbenin metni şu şekildedir:

1. "Hayru'l-mâli mâ ünfika fî sebîli'llâh"[1832]
2. İşbu çeşme-i latîfin bu kere ta'mirine
3. Bâ'is olan İhrâmcı el-Hâc Muhammed

[1829] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1264140 (17.07.2018).
[1830] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1264143 (17.07.2018).
[1831] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/172 (21.01.2018).
[1832] Bu Arapça ibâre, "*Malın en hayırlısı Allah yolunda harcanandır*" anlamına gelen bir hadîs-i şeriftir.

4. Sâdık Efendi'nin ve ta'allukâtının hayrâtıdır."
   Sene 1307 Şaban

Fotoğraf 1029 Solda; çeşmenin üst kısmında bulunan kitâbesinin 1986 senesindeki düzeni.[1833] (A. Aydın) Sağda ise; günümüzdeki vaziyeti.

Şadırvan

Caminin karşısında, çeşmenin hemen yanında bulunan sekizgen planlı mermer şadırvan yakın bir zamana aittir. Üzeri basık bir pramidal külahla örtülü olan bu şadırvan, kapalı bir mekân halinde düzenlenmiştir ve içerisine, sokak tarafına bakan cephesine yerleştirilmiş olan demir kapıdan girilmektedir. Havuz bölümü bulunmamaktadır. Köşelere yerleştirilmiş olan direklerin arasındaki her bir yüzeyin eni 1.93 m., yüksekliği ise 2.30 m.dir.

1958 senesinde yayınlanan İstanbul Ansiklopedisi'nde yer verilen bir çizimde, daha evvelki şadırvanın da aynı yerde bulunduğu ve o yıllarda yalnızca çokgen şeklindeki havuz kısmının mevcut olduğu görülmektedir.

[1833] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1264142 (17.07.2018).

Fotoğraf 1030 Gül Camii'nin giriş cephesinin karşısına konumlandırımış olan şadırvanı.

Çizim 179 Gül Camii şadırvanının, 1958 senesinde neşredilmiş bir makalede yer verilen çizimi. O yıllarda eski şadırvanın, yine aynı yerde bulunduğu, fakat sadece havuz kısmının mevcut olduğu burada görülmektedir.[1834] (Nezih İzmirlioğlu)

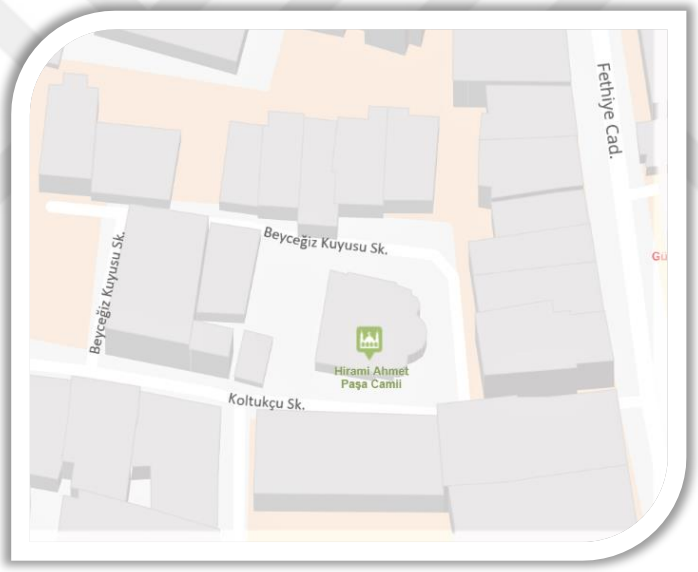
[1834] "Âdile Sultan", *İA*, c. I, İstanbul: Tan Matbaası, 1958, s. 217.

10. Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi (Hagios Ioannes Prodromos en to Trullo Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Fatih ilçesinin Çarşamba semti dâhilinde yer alan Balat Mahallesi'nde bulunan Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'ni güney tarafından Koltukçu Sokak, doğu ve kuzey cihetlerinden ise Beyceğiz Kuyusu Sokak çevrelemektedir.

Mâbedin eskiden mahallesi olduğu Hadîka'da zikredilmiştir.[1835] 2008 yılı öncesine kadar ise Kâtip Muslihiddin Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktayken,[1836] mezkûr sene yapılan yeni bir düzenleme neticesinde bu mahallenin, çevresindeki dört ayrı mahalleyle birleştirilmesi suretiyle Balat Mahallesi oluşturulmuştur.[1837] Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün resmî sitesinde hâlâ eski mahalle adı görülen cami; 279. pafta, 1897. ada ve 1. parselde kayıtlıdır.[1838]

Harita 16 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin konumu.[1839]

b. Yapının Tarihçesi

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'ne tahvil edilen yapının, esasında Hagios Ioannes Prodromos en to Trullo Kilisesi[1840] olduğu yönünde yerleşmiş bir görüş

[1835] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 78.
[1836] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 437.
[1837] http://www.fatih.gov.tr/mahallelerimiz (15.05.2018); http://www.haber7.com/guncel/haber/332513-fatihte-45-mahalle-tarih-oldu (15.05.2018).
[1838] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.02796025329654/28.945801556110385 (3.1.2018).
[1839] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).
[1840] Kaynaklarda mezkûr kiliseden; "*St. John the Baptist in Trullo*", "*Ayios Ioannis*" ve "*Aya Yani Kilisesi*" adlarıyla da bahsedilmektedir. Bkz. Serkan Sunay, "İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Camisi",

vardır.[1841] Ancak birçok araştırmacı, mâbedin gerçek adının ve kesin inşa tarihinin bilinmediğini; mimarî özellikleri itibariyle ise, muhtemelen XI. veya XII. yüzyıllara ait olabileceğini belirtmektedir. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinin ardından iki yıl kadınlar manastırı olarak kullanılan Pammakaristos Manastırı'nın, 1455'de Ortodoks patrikliğine tahsis edilmesi neticesinde; burada yaşayan rahibeler de hemen yakınında bulunan mezkûr kiliseye nakledilmiş ve Eyice'nin ifadesiyle, yapı muhtemelen etrafındaki bazı binalarda teşekkül eden kadınlar manastırının kilisesi haline getirilmiştir.[1842] Wiener; mâbedin çevresinde, söz konusu manastır yapılarına ait herhangi bir kalıntının bulunamadığını belirtmiştir.[1843]

Fetihten itibaren yaklaşık 150 sene süresince Ortodokslar'ın elinde kalan kilise binasının, hangi tarihte mescide tahvil edildiği kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak kaynaklarda zikredildiğine göre bu küçük Bizans kilisesi; komşusu olan Pammakaristos Manastırı'nın 1590 yılına doğru camiye çevrilmesinin hemen akabinde, Sadrazam Siyâvuş Paşa'nın damadı olan Vezir Hırâmî Ahmed Paşa[1844] tarafından mescide kalbedilmiştir. Eyüp ilçesindeki Savaklar Mescidi ya da Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi[1845] olarak isimlendirilen bir diğer hayratının avlusunda, mihrap duvarının sol köşesine tesadüf eden yerde medfun bulunan Ahmed Paşa'nın mezar taşı kitâbesinde, 28 Şevval 1008/12 Mayıs 1600 tarihinde vefat ettiği kayıtlıdır. Bu bilgiye dayanarak, muhavvel yapının İslâm mâbedi kimliğini hangi zaman aralığında kazanmış olduğu

---

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Güz 2011, sy. XXX, s. 174. Tahsin Öz, yapının esasının "*St. Jean Baptist in Troffo Manastırı*" olduğunu yazmıştır. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 20.

[1841] "*Hagios Ioannes Prodromos en to Trullo*" adı ilk olarak; XV. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans'ın son dönem tarihçilerinden olan Phrantzes'in eserinde geçmiştir. Eyice; yapının kadınlar manastırının merkezi olarak kullanılmaya başlanmasından sonra bu ismin ortaya çıktığını, ancak buraya "*kubbe*" anlamına gelen "*Trullos*" adının verilmesinin doğru olmadığını belirtmektedir. Bahsi geçen kaynakta, 691 senesinde "*Quinisexte*" denilen büyük dinî toplantının, *Trullos* adı verilen bir yerde yapıldığından bahsedilmesi; söz konusu mekânın bu kilise olduğu yönünde, gerçekle ilgisi bulunmayan bir görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak araştırmacılar, söz konusu ihtimalin doğru olamayacağının altını çizmektedir. Zira planı bakımından da o kadar eski olmadığı anlaşılan bu küçük ölçekli kilisede, böyle büyük bir organizasyonun gerçekleştirilmiş olması da imkânsız görülmektedir ki zaten *Trullos* denilen yerin bir kilise değil, Büyük Saray içerisindeki kubbeli salonlardan biri olduğu bilinmektedir. Aziz Ogan'ın aktardığına göre Paspates de mezkûr bilgiyi veren Phrantzes ile onun eserini iktibas edenlerin hataya düştüklerini söylemektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 144; Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 437; Semavi Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, c. XVII, 1998, s. 324; Ogan, "Fethiye Camii", s. 302-303. Sacit Pekak'ın aktardığına göre; sanat tarihçisi Hans Buchwald bu kilisenin, kapalı Yunan haçı plan tipinin İstanbul'daki en erken örneği olduğunu öne sürmekte ve yapıyı IX. yüzyıla tarihlendirmektedir. Bkz. Pekak, "Haç Planlı İki Kilise", s. 97.

[1842] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324.

[1843] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 146.

[1844] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 78.

[1845] Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Cemâlîzâde Tekkesi", *DİA*, c. VII, 1993, s. 318-319.

hakkında daha net bir fikir husûle gelmektedir ki Eyice de tüm bunlardan hareketle, tebdil işleminin muhtemelen 1586 ile 1600 yılları arasında gerçekleştirilmiş olduğunu ifade etmektedir.[1846] Buraya, bânisinin adına nisbetle Ahmed Paşa Mescidi[1847] ya da Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi denilmektedir.

Fotoğraf 1031 Hırâmî Ahmed Paşa'nın mezarı ve mezar taşı kitâbesinin yakından görünümü.

Türk dönemi içerisinde bölgede vuku bulan deprem ve yangın âfetlerinden fazla etkilenmeyen Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi; XX. yüzyıl başlarında ihmâl ve bakımsızlıktan ötürü hızla harap olmaya başlamış, 1930'lu yıllarda kadro dışı bırakılmasının ardından ise tamamen kaderine terkedilmiştir.[1848] 1925 ve 1936 senelerine tarihlenen fotoğraflarda, yapının o dönemki metruk vaziyeti net bir şekilde müşahede edilebilmektedir. Aziz Ogan 1949 yılına ait bir makalesinde, kısa zamanda imdadına yetişilip onarılmadığı takdirde bakımsız ve harap bir halde olan mâbedin mahvolup gideceğini söylemiştir.[1849] Aynı araştırmacı, 15 Mayıs 1955 tarihli bir gazetedeki yazısında ise; söz konusu mescit hakkında, "*Vakıflar idaresinin lâkaydisi yüzünden son senelerde acıklı bir hal almıştır*" ifadesini kullanmakta ve Maarif Vekâleti'nden, mezkûr sene için kiliseden tahvil edilen diğer bazı camilerin tamiratına

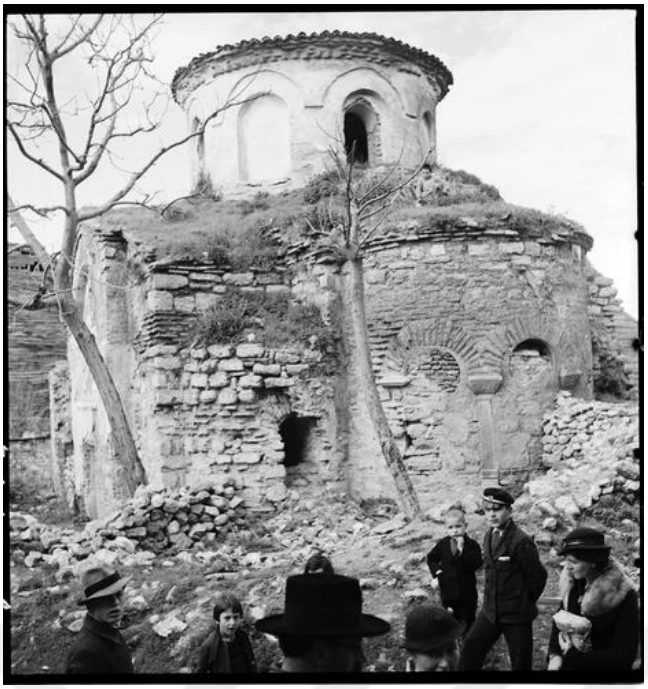
[1846] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324. Bazı kaynaklarda, mezkûr paşanın vefat yılı yanlış bir şekilde 1598 olarak gösterilmiştir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 144; Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s.175. Tahsin Öz de tebdil işleminin 1590 senesi civarında gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri,* c. I, s. 20. Pammakaristos Manastırı'nın 1591 senesinde camiye tahvil edildiğini belirten Yıldız Ötüken; ilgili makalesinin sonunda yer verdiği kronolojik listede, mezkûr yapının da 1591'de mescide çevrildiğini yazmıştır. Bkz. Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 71-85.
[1847] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 78.
[1848] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324; Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 438.
[1849] Ogan, "Fethiye Camii", s. 303.

tahsis edilen ödenekten bir miktarın da bu yapı için ayrılmasını, böylelikle hiç olmazsa ömrünü uzatacak şekilde onarımının yapılmasını rica etmektedir.[1850] Eyice, 1958 senesinde yayınlanan makalesinde; harâbe durumunda olan yapının kubbesi de dâhil üzerinin tamamen otlarla kaplı olduğunu belirtmekle birlikte, son günlerde mescidin tamir ve ihyası için teşebbüse geçildiğini de kaydetmektedir.[1851]

Fotoğraf 1032 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1925 senesindeki durumu.[1852]

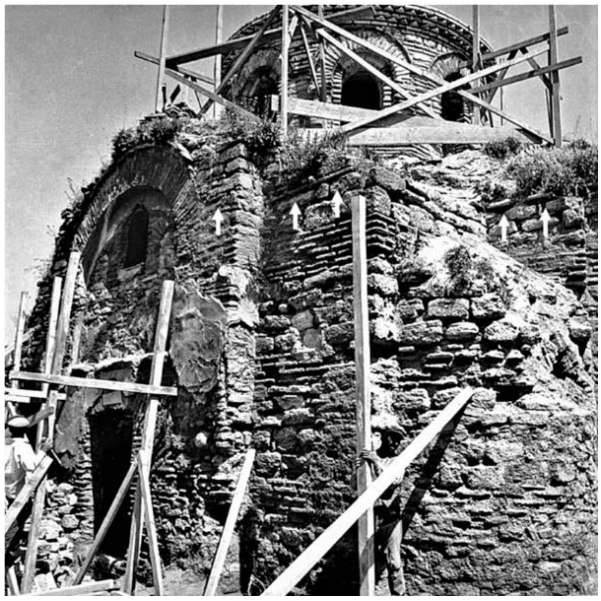
[1850] Aziz Ogan, "Camilerimiz: Hirami Ahmet Paşa Camii", 15 Mayıs 1955 (Gazete Küpürü), https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/16431 (12.01.2019).
[1851] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 438, 440. Eyice ilk baskısı 1946 ve 1958 yıllarında yayınlanan mezkûr yazısında, iç mekân için "*emsalinde nâdir rastlanır bir hal olarak gâyet temizdir*" demektedir. 1950'lere ait fotoğraflarda ise, mescid hareminin de ne kadar kötü durumda olduğu görülmektedir.
[1852] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248051 (19.07.2018).

Fotoğraf 1033 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1936 senesinde güneydoğudan görünümü.[1853] (Nicholas V. Artamonoff, 1936)

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi; Wiener'in belirttiği üzere, 1961 senesinden itibaren restore edilmeye başlanmıştır.[1854] Sanat tarihçisi Serkan Sunay'ın İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde görev yapan Arkeolog Murat Sav'dan aktarmış olduğu bilgilere göre de bu mescid binası 1961 yılında onarılmıştır.[1855] Eyice ise mâbedin, 1966-1968 yılları arasında Vakıflar İdaresi tarafından İlban Öz'e tamir ettirilerek tekrar ibadete açıldığını zikretmekte, ayrıca söz konusu onarımın ciddi araştırmalara dayanmadığını ve dolayısıyla da pek başarılı olmadığını belirtmektedir.[1856] Ancak yapıya ait eski fotoğraflar, çalışmalara daha 1957 senesinde başlandığını göstermektedir.

[1853] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/218 (21.01.2018).
[1854] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 146.
[1855] Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s.176 (Dipnot 11).
[1856] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287.

Fotoğraf 1034 XX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen restorasyon sırasında, Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesine bakış.[1857] (Dumbarton Oaks Arşivi, 1957)

Fotoğraf 1035 Restorasyon esnasında yapının güneydoğu cihetinden görünümü. Burada; doğu cephesindeki, henüz müdahale edilmemiş olan orijinal duvar örgüsü ile güney cephesinde başlanmış olan yeni örgü düzeni mukayese edilebilmektedir.[1858] (Dumbarton Oaks Enstitüsü, 1960)

[1857] Matthew Savage, "Dome 'Typology' in Byzantine Constantinople?", *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries*, St. Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2010, s. 140.
[1858] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/01.htm (11.05.2018).

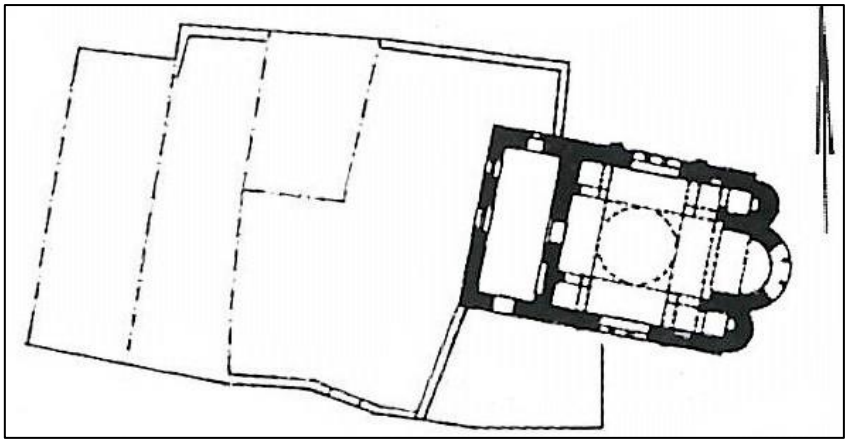

Fotoğraf 1036 Mescidin, restorasyon sonrasındaki görünümü.[1859] (Hans Högg)

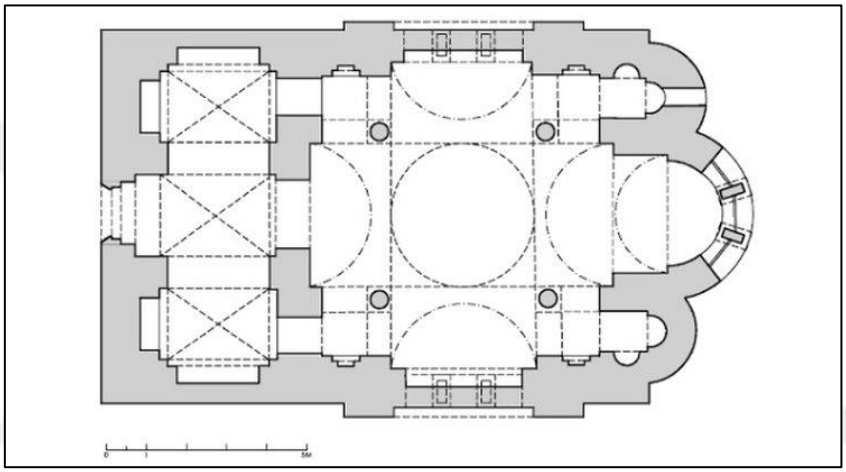
c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Dört sütunlu kapalı Yunan haçı plânına göre inşa edilmiş olan kilise binası,[1860] güneydoğu-kuzeybatı yönüne meyleder vaziyette konumlandırılmıştır.[1861] Kare biçimindeki naos bölümü, 7.60x7.60 m. boyutundadır. Doğu haç kolunun devamında, ayrı bir birim olarak düzenlenen bema ve onun ardından da dışarıya taşkın vaziyetteki apsis kısmı yer alır. Beşik tonozla örtülü olan bema bölümünün her iki yanında, küçük birer apsisle nihâyete eren dikdörtgen planlı pastoforion hücreleri bulunmaktadır. Mâbedin batısına eklenmiş olan, 2.90 m. derinliğindeki narteks ise, üç çapraz tonozla örtülmüştür. Tüm bu aksam ile birlikte, anahatlarıyla dikdörtgen şeklini alan kilise binası, toplam uzunluğu dıştan 15 m.yi geçmeyen küçük bir yapıdır.[1862]

[1859] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248207 (19.07.2018).
[1860] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324.
[1861] Konunun daha anlaşılabilir olması amacıyla, kilisenin doğu-batı doğrultusunda inşa edildiği varsayılarak anlatımlar yapılacaktır.
[1862] Semavi Eyice, "Hırami Ahmed Paşa Mescidi", *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 67.

Çizim 180 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin vaziyet planı.[1863] (Wolfgang Müller-Wiener)

Çizim 181 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin planı.[1864] (Marinis)

Beşik tonozla örtülü olan haç kollarının birbirlerine kavuştukları orta mekânın üzeri, arslangöğüslü ve yüksek bir kasnağa sahip sekiz kaburgalı kubbe ile örtülmüştür. Günümüzde de orjinalliğini koruyan ve içten yüksekliği 9.68 m. olan kubbenin kasnağında sekiz adet pencere mevcuttur. Mâbedin köşe hücrelerinin üzerinde kubbeli tonoz bulunmaktadır. İçerden ve dışardan yarım daire şeklinde olan apsis çıkıntısının örtüsü; içte yarım kubbe, dışta ise basık yarım koni biçimindedir. Yanlardaki pastoforion hücrelerine ait iki küçük apsis de bununla aynı formdadır. Narteks ile mezkûr hücrelerin yüksekliği, yapının ana kütlesinden alçak tutulmuştur.

[1863] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 146.
[1864] https://www.thebyzantinelegacy.com/prodromos-constantinople (15.10.2018).

Çizim 182 Yapıya ait restitüsyon denemesi.[1865]

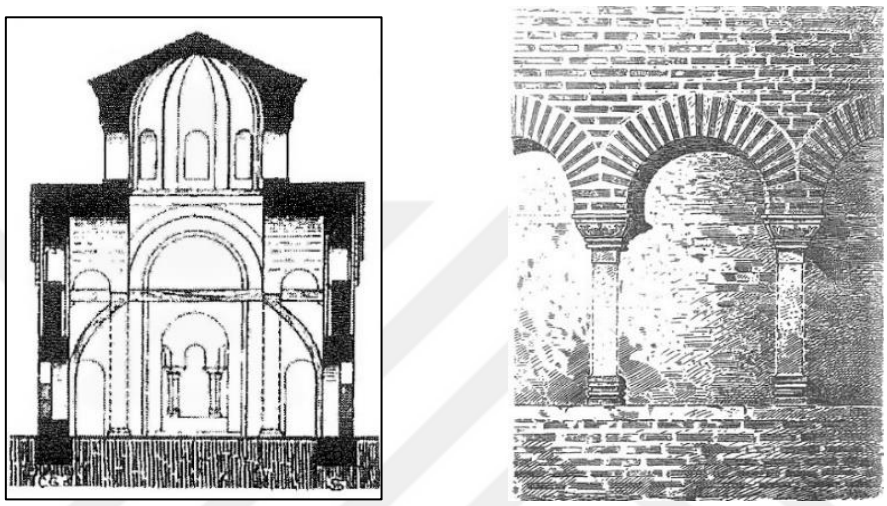
Fotoğraf 1037 Mâbedin üstten görünümü.[1866] (Aras Neftçi)

Fotoğraf 1038 Mâbedin köşe hücrelerinin üst örtüsü.

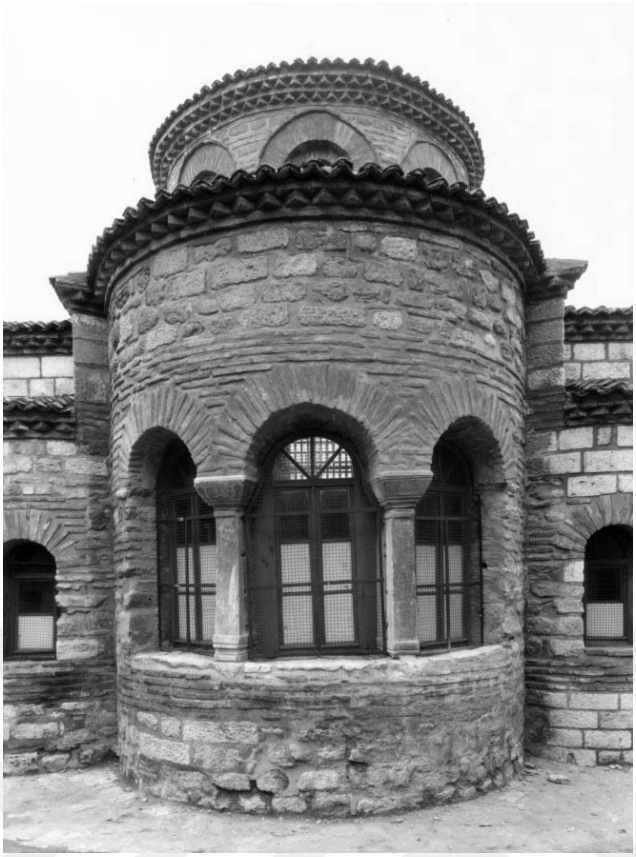
[1865] http://www.byzantium1200.com/prodrom.html (04.07.2018).
[1866] Eyice, "Hırami Ahmed Paşa Mescidi", *DBİA*, s. 67.

Yapının esasında ana giriş kapısı; muhtemelen batı cihetinde, narteksin orta bölümünde bulunmaktaydı.[1867] Kubbe pencereleri haricinde, ana apsiste; üzerinde haç motifi bulunan kare kesitli başlıklara sahip iki küçük sütunun ayırdığı,[1868] eşit ölçüde üç pencere mevcuttur. Kuzey ve güney beden duvarlarının üst kısımlarında ise, ortadaki daha büyük olan ve yine aynı formdaki sütunlarla birbirlerinden ayrılan üçüz pencereler yer alır. Naosun batı duvarının üst kısmında ve tam ortada da büyük bir pencere mevcuttur.

Çizim 183 Solda, yapının makta'-i arzânîsi.[1869] Sağda ise, apsis pencerelerinin çizimi.[1870] (C. Gurlitt, 1905)

[1867] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 439.
[1868] Eyice, burada dört tane mermer sütun bulunduğundan bahsetmiştir. Bkz. Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 439.
[1869] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 40.
[1870] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LV.

Fotoğraf 1039 Yapının apsisine doğudan bakış.[1871] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 1040 Solda; yapının kuzey cephesinin orta bölümü üzerinde yer alan üçüz pencerelerin arasındaki sütunlardan batıdakinin başlığı.[1872] Sağda ise; apsis pencerelerini birbirinden ayıran sütunlardan güneydekinin başlığı. Bunun ortasındaki haç motifi kazınmak suretiyle yok edilmiştir.[1873]

[1871] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248010 (19.07.2018).
[1872] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/08.htm (11.05.2018).
[1873] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/07.htm (11.05.2018).

Fotoğraf 1041 Yapının kuzey cephesinin orta bölümü üzerinde yer alan üçüz pencerelerin günümüzdeki görünümü.

Kilisenin iç tezyinatının nasıl olduğu bilinmemektedir. 1945 senesinde yapıyı tetkik eden Eyice, sadece narteksin doğu duvarının sağ tarafında eski bir fresk izine benzer birtakım renkli sıva parçalarının göründüğünü belirtmekte, ancak aynı zamanda, "*kırmızı bir bordürle koyu lacivert veya siyah zemin üzerine çizilen kırmızı çizgilerden*" ibâret olduğunu söylediği bu ufak parçadan herhangi bir netice çıkarmanın imkânsız olduğuna da dikkat çekmektedir.[1874] Mezkûr kalıntılar, 1960'lı yıllarda gerçekleştirilen restorasyonda yok edilmiştir.[1875]

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Yapının örtü sistemi, içeriden genel itibariyle orijinal görünümünü korumaktayken, dıştan; kuzey, güney ve batı beden duvarlarının üst sınırını belirleyen mahya hattı, zaman içerisinde birtakım müdahalelere maruz kalmış ve üst örtüsü, bahsi geçen üç yönden de kırma çatı görünümünü almıştır. Ayrıca çatısı, günümüzde

[1874] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 439.
[1875] Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s. 175-176, 178. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri* adlı eserinde, yapının duvarlarında freskler olduğunu söylemiştir. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 20.

bütünüyle çimento karışımlı bir sıva ile kaplanmış vaziyettedir.[1876] Bunun öncesinde ise, kubbenin kiremit ile kaplı olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir.[1877]

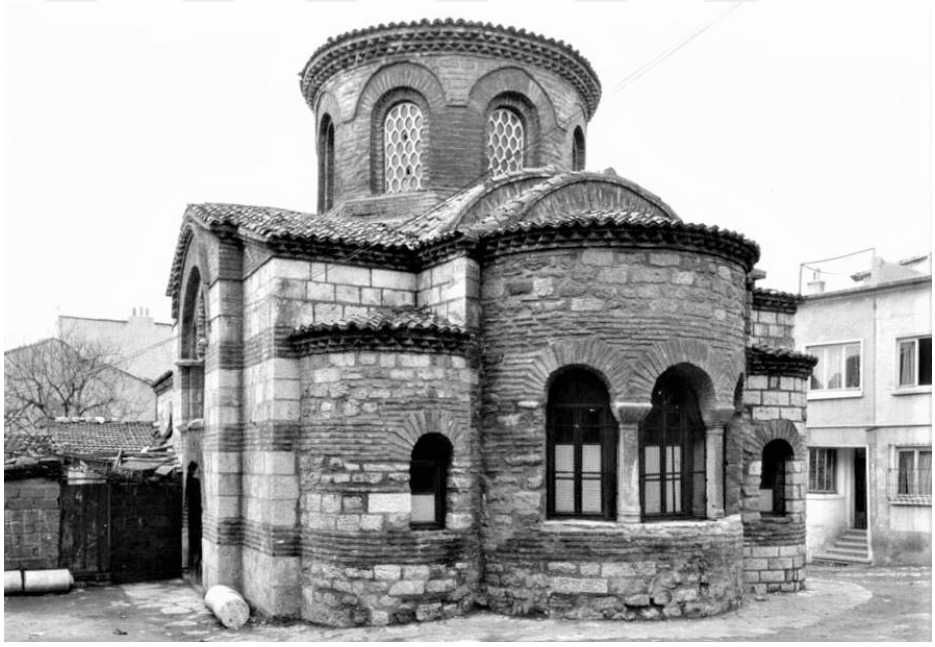
Fotoğraf 1042 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin üst örtüsü.[1878]

Mescidin harap durumda kaldığı 1925 ve 1936 senelerinde çekilmiş olan fotoğraflarında görüldüğü üzere, kubbe kasnağını çevreleyen dairevî kemerli sekiz pencerenin bir kısmı ile apsislerdeki pencerelerin tamamı o yıllarda tuğla ve moloz taşlar ile örülmek suretiyle kapatılmıştır. Hatta kubbedeki bazı pencerelerin, daha erken tarihlerde de kapalı vaziyette olduğu; Paspates'in 1877'de basılan kitabında yayınlanan ve Galanakis tarafından çizilmiş olan gravürden müşahede edilebilmektedir. Tüm bu yanlış müdahaleler, XX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleştirilen onarımda kaldırılarak; mezkûr açıklıklar, yeniden aslî görünümlerine kavuşturulmuştur. Ancak Eyice'nin belirttiğine göre, söz konusu restorasyon çalışması sırasında yenilenen ve geniş taşlar ile tuğla hatıllardan oluşan dış duvar örgüsü, yapının inşa edildiği dönemin mimarisiyle hiç uyuşmamaktadır.[1879] Ayrıca narteksin, zaman içerisinde yıkılan güney tarafının da tadîl edildiği ve dolayısıyla söz konusu bölümün, sadece kuzey tarafta yer alan üst örtüsünün Bizans dönemindeki esas şeklini muhafaza ettiği bilinmektedir.[1880]

[1876] Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s.177.
[1877] Ogan, "Fethiye Camii", s. 302; Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 439.
[1878] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/33837670885/in/photostream/ (08.06.2018).
[1879] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287.
[1880] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 438; Ogan, "Fethiye Camii", s. 302.

Fotoğraf 1043 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin doğu cihetine bakış.

Fotoğraf 1044 1960'larda gerçekleştirilen restorasyondan sonra kilisenin güneydoğudan görünüşü.[1881] (W. Schiele, 1968)

Yapıda meydana getirilen önemli bir diğer değişiklik; batı cephesinde yani üç birimden oluşan eski narteks bölümünün orta kısmında bulunan esas giriş açıklığının, moloz taşlarla örülmek suretiyle kapatılması[1882] ve bunun yerine güney duvarda yeni bir kapının açılması olmuştur. Muhtemelen zaman içerisinde mescidin batı tarafında

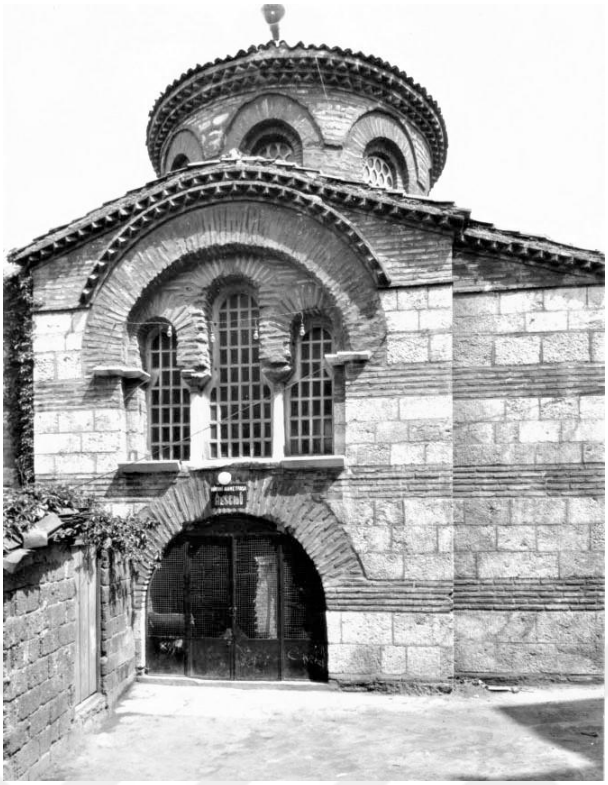
[1881] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248013 (19.07.2018).
[1882] Ayrıca her iki yanında bulunan, daha küçük boyuttaki açıklıkların da aynı şekilde kapatıldığı görülmektedir.

ortaya çıkan ve hatta narteksin güney beden duvarını da içine alacak şekilde uzanan, bilinçsiz yapılaşmanın yol açtığı ulaşım zorluğu nedeniyle başvurulmuş olan bu uygulamaya dair tespit edebildiğimiz en erken tarihli fotoğraf 1968 senesine aittir. 1918 ile 1969 seneleri arasına tarihlenen fotoğraflarda ise; mâbedin kapı kısmı gözükmediği için bu hususta kesin bir yargıya ulaşılamamaktadır, lâkin bahsi geçen kısımlarına bitişik olarak yapılan ahşap evin bir benzerinin mezkûr yıllarda da mevcut olduğu müşahede edilebilmektedir. (Fotoğraf 1061, Fotoğraf 1062, Fotoğraf 1100) Dolayısıyla da bu durum; daha XX. yüzyılın başlarından itibaren dahi, batıdaki kapısının kullanılamadığını göstermektedir. Bu süreçte ilk olarak; caminin güney cihetindeki beden duvarının alt kısmında bulunan dairevî kemerli açıklık,[1883] kapı olarak düzenlenmiştir. Direkt hareme açılan bu giriş, daha sonra örülerek kapatılmıştır.[1884] Narteks bölümünün güney cephesinde bulunan ve o dönem kapatılmış halde olan açıklık ise giriş kapısı haline getirilmiştir. Günümüzde de mâbede ulaşımı sağlayan dairevî kemerli mezkûr kapı, yakın zamanda önüne yapılan medhal sofasının içerisinde kaldığından, dışarıdan görülememektedir.

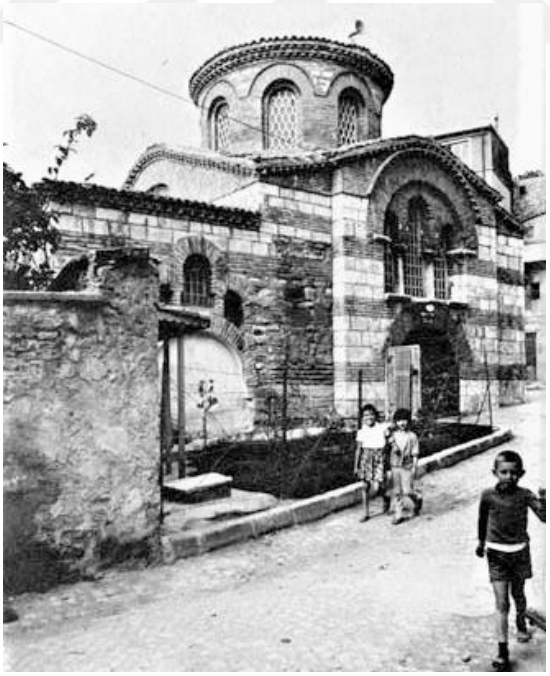

Fotoğraf 1045 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin batı cephesine bakış. Esasında eski narteks bölümünün oluşturduğu bu cephe; günümüzde, mâbedin batısında bulunan muhdes binanın bahçesi içerisinde kalmış olduğundan dolayı müşahede edilememektedir.[1885]

[1883] Söz konusu kısmın Bizans dönemindeki aslî durumu tespit edilemediğinden dolayı, buraya "*dairevî kemerli açıklık*" demekle yetinilmiştir. Ancak yapının kuzey cephesini gösteren eski fotoğraflarda, bunun tam simetriğinde yer alan ve aynı şekle sahip olan bölümün; cephelerin duvar örgüsüyle örtüşmeyen moloz taş duvarla kapatılmış olduğunun görülmesi, mezkûr kısımların esasında açık olduğu izlenimini vermektedir. Bugün ise buralar boyanmış vaziyette olduğundan, bir sağır kemer görünümündedirler.
[1884] Günümüzde bu bölümün tam ortasında, dikdörtgen şeklinde küçük bir pencere yer almaktadır.
[1885] Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s.186.

Fotoğraf 1046 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesinin 1969 senesindeki düzeni. Burada görülen ve mâbedin mezkûr cihetteki beden duvarının ortasında yer alan o dönemki giriş kapısı, direkt harem mekânına açılmaktaydı.[1886] (W. Schiele)

Fotoğraf 1047 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güneybatıdan görünümü. Burada, henüz medhal sofasının mevcut olmadığı ve mâbedin girişinin de güney beden duvarının ortasından sağlandığı görülmektedir.[1887]

[1886] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248698 (19.07.2018).
[1887] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/04.htm (11.05.2018).

Fotoğraf 1048 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi güney cephesinin görünümü.[1888]

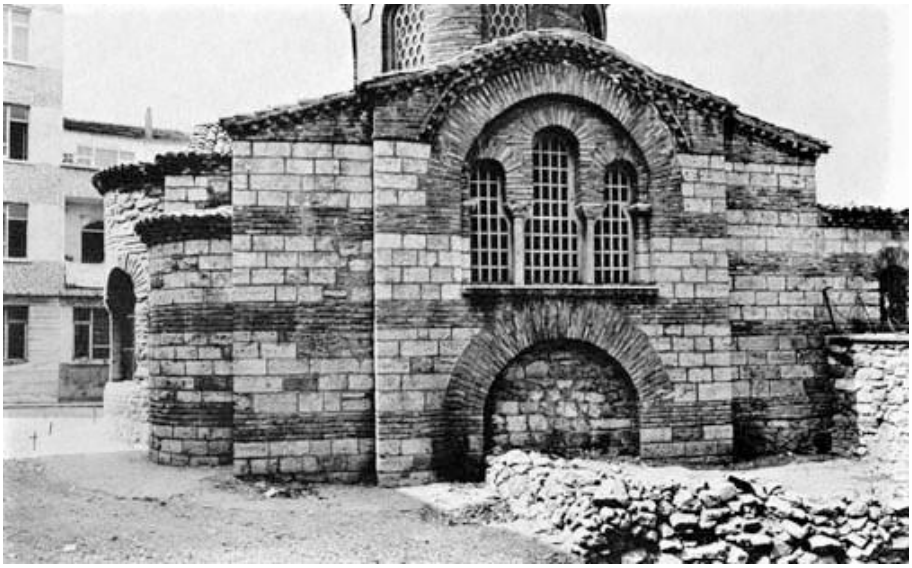

Fotoğraf 1049 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesinde yer alan medhal sofasının giriş kapısı. Sağ taraftaki, dairevî kemerli bir niş haline getirilmiş olan kısım, daha evvel mescidin giriş kapısı olarak kullanılmaktaydı.

[1888] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/33797067786/in/photostream/ (08.06.2018).

Fotoğraf 1050 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, medhal sofası içerisinde kalmış olan ve esasında eski narteks bölümünün güney duvarında bulunan günümüzdeki giriş kapısı.

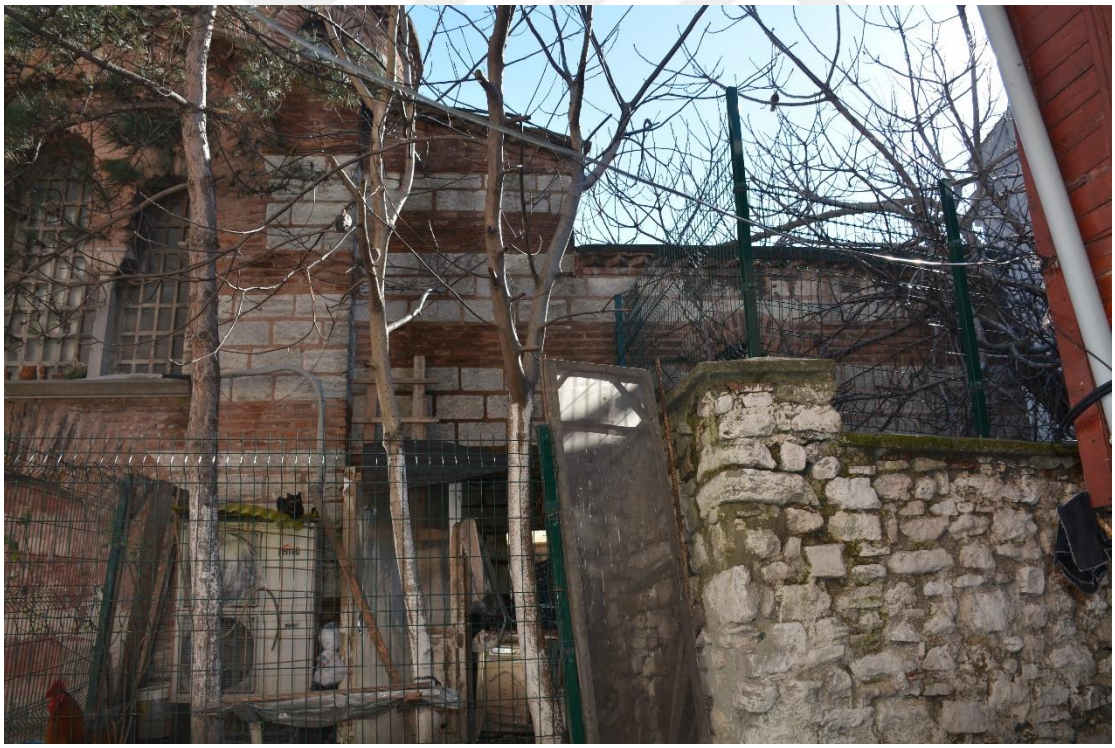

Fotoğraf 1051 Yapının kuzey cephesinin görünümü.[1889]

[1889] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/05.htm (11.05.2018).

Fotoğraf 1052 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin kuzeydoğu cihetinden görünümü.

Fotoğraf 1053 Yapının kuzey cephesinin batı tarafına bakış. Eski narteks bölümünün kuzey duvarı da batısındaki yapının bahçesi içerisinde kalmış vaziyettedir.

Apsis pencereleri ile yan duvarlardaki pencereleri bölen küçük sütunların başlıklarında bulunan haç motifleri zaman içerisinde kazınarak yok edilmiştir.

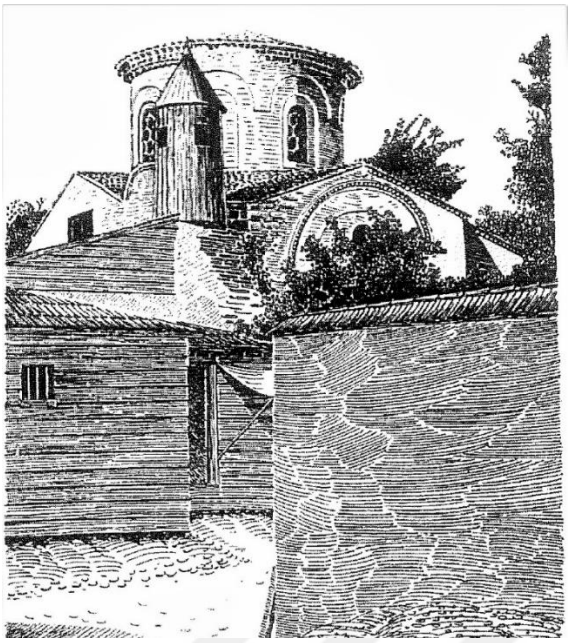

Fotoğraf 1054 Solda, yapının eski apsis bölümündeki pencerelerini birbirinden ayıran sütunlardan birinin başlığının; sağda ise, kuzey cephesindeki üçüz pencerelerin arasındaki sütunların başlıklarının günümüzdeki görünümleri.

Minare

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzde bir minaresi bulunmamaktadır. Ancak daha evvel yapının güneybatı köşesinde yer alan ve doğrudan gövdesi üzerine kurulmuş basit bir ahşap minareye sahip olduğu, eski gravür ve fotoğraflarından tespit edilmektedir. XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar mevcut olduğu bilinen bu basit minarenin; şerefe çıkması bulunmamakta, gövdesinin üst kısmında mevcut olan dört küçük pencereden ezan okunmaktaydı. Üzeri ise konik bir külahla örtülmüştü.[1890]

[1890] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324; Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 439; Semavi Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, c. X, s. 255-256.

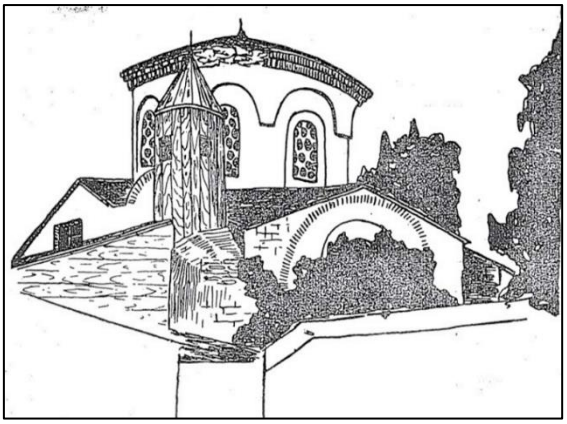

Çizim 184 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzde mevcut olmayan minaresinin çizimi. Burada yapının güney tarafına bakılmaktadır.[1891] (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 1055 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzde mevcut olmayan minaresinin güney cihetinden görünümü. O dönem, yapının eski narteks bölümünün üzerinde, sundurma şeklinde ahşap bir çatı bulunduğu da bu fotoğraftan tespit edilebilmektedir.[1892] (Millingen, 1912)

[1891] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 40.
[1892] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 55a.

Çizim 185 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin eski ahşap minaresinin çizimi.[1893]

Medhal Sofası

Yapının mescide çevrilmesinin ardından ilave bir medhal sofası yapılmamış, uzunca bir süre narteks bölümü bu işlev doğrultusunda kullanılmıştır. Eyice'nin bir makalesinde, "*1946'da son cemaat yeri görevi yapan ön holü (narteks kısmı) kısmen yıkılmış durumda bulunuyordu*" ifadesini kullanması bu bilgiyi doğrulamaktadır.[1894]

Mâbedin güney cephesinin hemen hemen yarısına kadar uzanan ve beden duvarına bitişik olarak inşa edilen mevcut medhal sofası yakın bir zamana aittir. Yaklaşık 8 m. uzunluğunda olan sofa, batı tarafına doğru genişlemekle beraber ortalama 4 m. enindedir ve buraya, doğusunda bulunan kapıdan giriş-çıkış sağlanmaktadır. Batı cihetindeki 1.60 m. derinliğindeki kısmı camlı ahşap duvarla bölünerek abdesthâne olarak düzenlenmiştir. Tek eğimli çatısı yaklaşık 3.20 m. yükseklikten başlamaktadır.

[1893] Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", s. 260.
[1894] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324.

Fotoğraf 1056 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney cephesine bitiştirilmiş olan medhal sofasına, güneydoğu cihetinden bakış.

Fotoğraf 1057 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi medhal sofasının dıştan görünümü.

Fotoğraf 1058 Medhal sofasının iç mekânının düzeni. Burada, batı ucunda bulunan abdest alma yeri de görülmektedir.

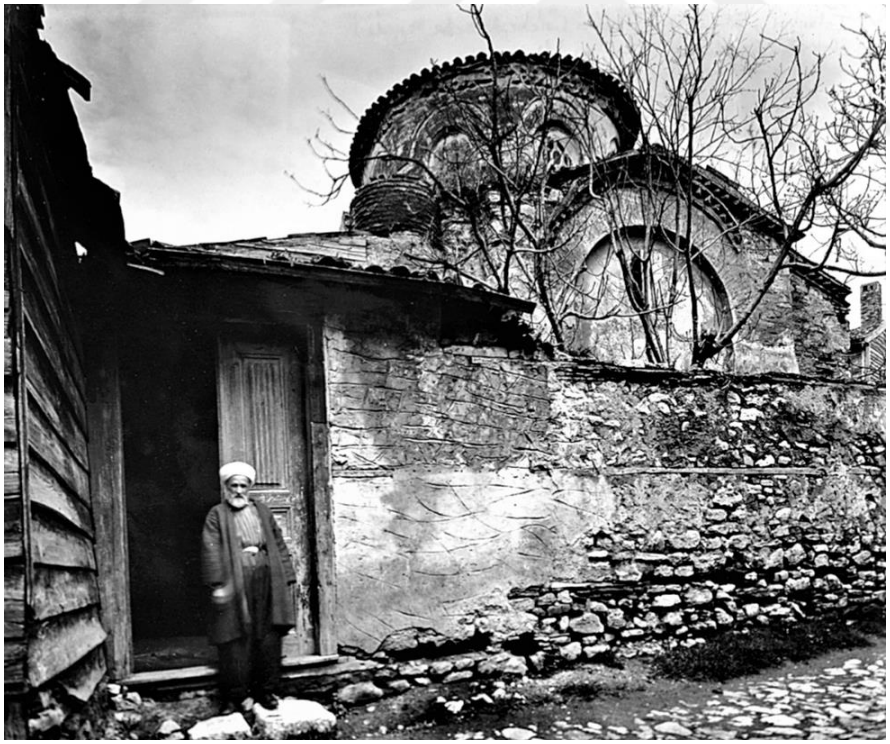
Fotoğraf 1059 Mâbedin, medhal sofası içerisinde kalmış olan giriş kapısına doğru bakış.

Günümüzdeki medhal sofası yapılmadan önce aynı yerde; mâbedin giriş kapısına ulaşımı sağlayan, sundurma çatılı ve camekânlı bir bölüm bulunmaktaydı.

Fotoğraf 1060 Daha evvel, günümüzdeki medhal sofasının yerinde bulunmakta olan bölüm.[1895]

Yapının 1918 ve 1969 seneleri arasına tarihlendirilen eski fotoğrafları incelendiğinde; bugünkü medhal sofasının yer aldığı alanın ilk olarak ahşap bir evle işgal edildiği, daha sonra ise burayı bir bahçe duvarının çevrelediği tespit edilmektedir.

Fotoğraf 1061 XX. yüzyıl başlarında, Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin güney tarafının düzeni.[1896] (Dumbarton Oaks Arşivi, 1918)

[1895] http://envanter.gov.tr/anit/index/galeri/50650?page=1 (13.08.2018).
[1896] Savage, "Dome 'Typology' in Byzantine Constantinople?", s. 141.

Fotoğraf 1062 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, 1936 senesinde güneybatıdan görünümü.[1897] (Nicholas V. Artamonoff)

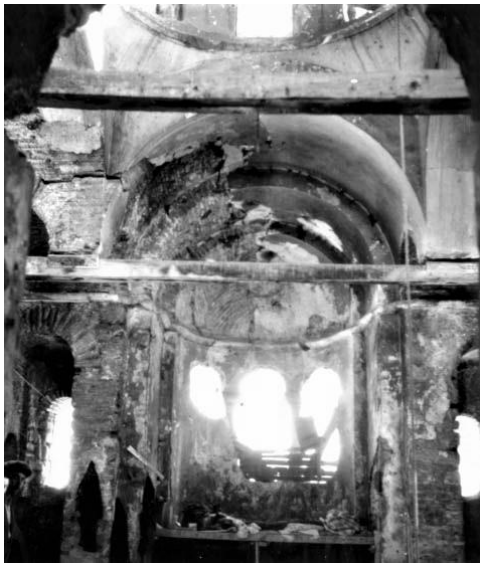
2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Yapının mescide tahvil edilmesinin ardından, kubbe ile tonozları taşıyan dört sütun kaldırılmış ve tüm örtü sistemi, uçları yan duvarlara saplanan bir çift kalın meşe kirişe oturtulmuştur. Küçük boyuttaki ibadet mekânının genişlemesini ve aynı zamanda da o dönem harem mekânının güneydoğu köşesine şevli olarak yerleştirilen mihrabın, (Çizim 186) her yerden görülebilmesini sağlayan mezkûr uygulama sonrası mâbed, uzun yıllar bu şekilde kullanılmış; 1960'lı yıllarda gerçekleştirilen restorasyonda ise söz konusu kirişler kaldırılarak, o döneme kadar eksik olan sütunların yerlerine yenileri konulmuştur.[1898] Böylelikle orijinal görünümüne kavuşan yapının restorasyondan önceki durumu, eski fotoğraflarından da müşahede edilebilmektedir.

[1897] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/217 (21.01.2018).

[1898] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287; Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324; Ogan, "Fethiye Camii", s. 302; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 145.

Fotoğraf 1063 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin, 1960 restorasyonu öncesindeki vaziyeti. Solda, doğu tarafına;[1899] (Hans Högg) sağda ise, kuzeydoğu köşesine bakış.[1900] (Dumbarton Oaks Enstitüsü, 1957) Yapının esasında mevcut olan orijinal sütunlarının kaldırılmasından sonra, örtü sistemini taşıması amacıyla yapılmış olan ahşap kirişler burada görülebilmektedir.

1.47 m. çapındaki mevcut sütunların uzunlukları, başlıkları dâhil 3.86 m. dir. Sunay; bunların, orijinallerine göre biraz kısa kaldıklarını ve yeni imal edilen sütun başlıkları ile kubbeyi destekleyen dairevî kemerlerin arasında oluşan boşlukların, birkaç sıradan müteşekkil tuğla dizisi ilavesiyle doldurulduğunu tespit etmiştir.[1901] Wiener, korint üslûbunda tasarlanan bu sütun başlıklarının kaynağının bilinmediğini belirtmektedir.[1902]

[1899] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248206 (19.07.2018).
[1900] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/13.htm (11.05.2018).
[1901] Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s. 176, 178.
[1902] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287; Ogan, "Fethiye Camii", s. 302; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 145.

Fotoğraf 1064 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin, 1960 restorasyonu sonrasındaki görünümü. Solda, batıdan;[1903] (W. Schiele, 1968) sağda ise, kuzeybatıdan bakış.[1904]

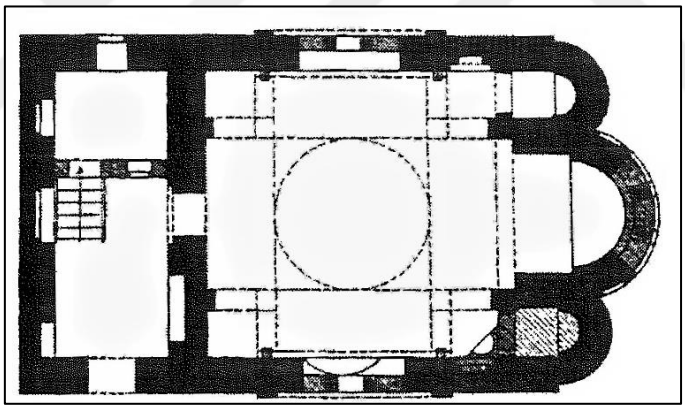

Fotoğraf 1065 Solda; Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, 1960 restorasyonunda yapılan yeni sütunlarından kuzeydoğu cihetindekine bakış. Sağda ise, sütun başlıklarının yakından görünümü.

[1903] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248007 (20.07.2018).
[1904] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/11.htm (11.05.2018).

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin mevcut mihrabı, alışılagelmiş şekilde apsis çıkıntısına değil; bema bölümünün sağ köşesine, kıble doğrultusunda yerleştirilmiştir. Ancak bu haliyle de mihrabın yönü 25˚ güneye doğru kaymış durumdadır. 2010 senesinde mevcut olan bir önceki seyyar mihrap da günümüzdekine göre biraz daha sağ tarafta, yani hemen hemen güneydoğu köşe hücresinin içerisinde diyebileceğimiz şekilde konumlandırılmıştı. 1905 senesinde Gurlitt tarafından çizilen planda ise, o dönemki mihrabın, mezkûr hücrenin güneydoğu köşesinde bulunduğu müşahede edilmektedir.

Güney cihetinde yer alan sütunların arasında minber yer almaktadır. Vaaz kürsüsü ise, bemanın sol duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Yakın bir zamanda narteksin orta ve kuzey birimlerinin üzerine, asma kat biçimindeki tabaka mahfili ilave edilmiştir ve burası hanımlar bölümü olarak kullanılmaktadır. Ayrıca 2010 tarihinde çekilen bir fotoğrafta, haremin kuzeybatı köşesinde o yıllarda bir maksure bulunduğu görülmektedir.

Çizim 186 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin XX. yüzyıl başlarına tarihlenen planı.[1905] (C. Gurlitt, 1905)

[1905] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 40.

Fotoğraf 1066 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin doğu tarafına bakış.

Fotoğraf 1067 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin batısına bakış.

Fotoğraf 1068 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin 2010 senesindeki düzeni.[1906] (Sinan Doğan)

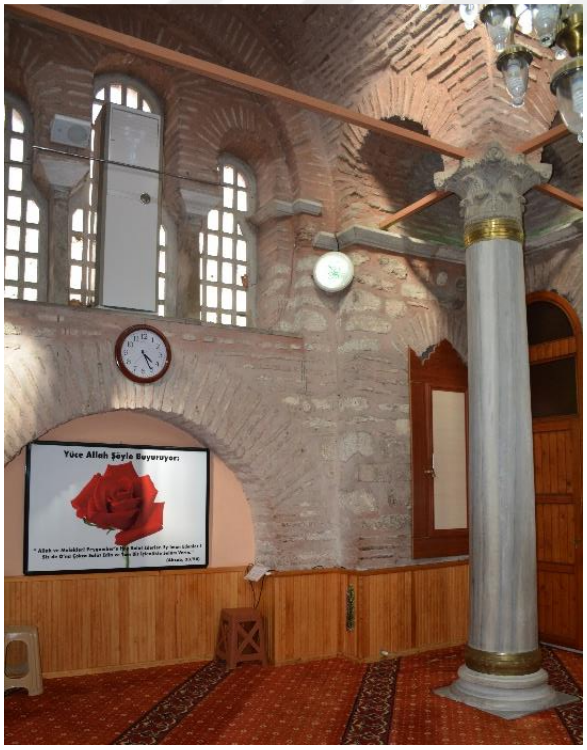
Yapının esasında prothesis olarak adlandırılan, bemanın kuzeyindeki küçük hücrenin batı cihetinde yer alan giriş açıklığına, ahşap bir kapı takılmak suretiyle burası harem mekânından bağımsız bir oda haline getirilmiştir. Minaresi bulunmayan mescitte ezan bu odada okunmaktadır. Mihrap ile minberin arkasında kalan güneydoğu tarafındaki köşe hücresinin önüne ise, yakın bir zamanda, takrîbi 2 m. yüksekliğinde ve ortasında kapı bulunan ahşap bir bölme duvarı yapılmış; böylelikle de bu alan, devamındaki diakonikon hücresi ile beraber fazla eşyaların depolandığı bir oda şeklini almıştır.

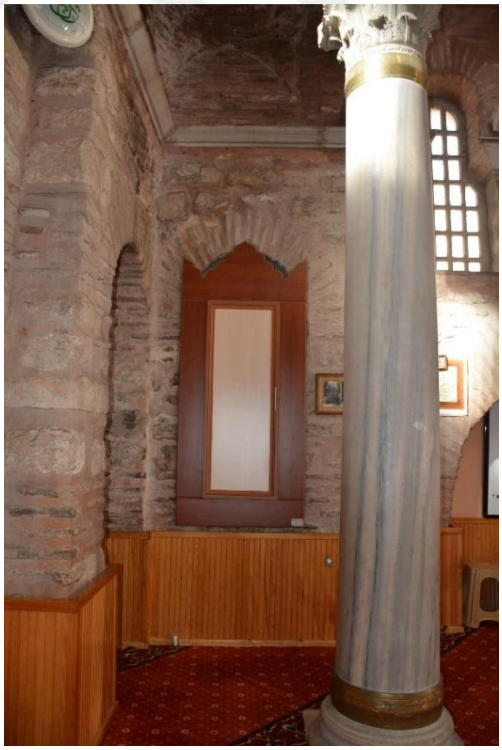
Yan beden duvarlarının köşe odalarına isâbet eden kısımlarında bulunan nişlerden kuzeydekiler, ahşap kapaklarla kapatılmak suretiyle kitaplığa dönüştürülmüş vaziyettedir.

[1906] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/5291264034 (08.06.2018).

Fotoğraf 1069 Mihrap sofasının her iki yanında bulunan ve esasında yapının pastoforion bölümleri ile bunların batısındaki köşe hücrelerinin oluşturmuş olduğu mekânların günümüzdeki düzeni.

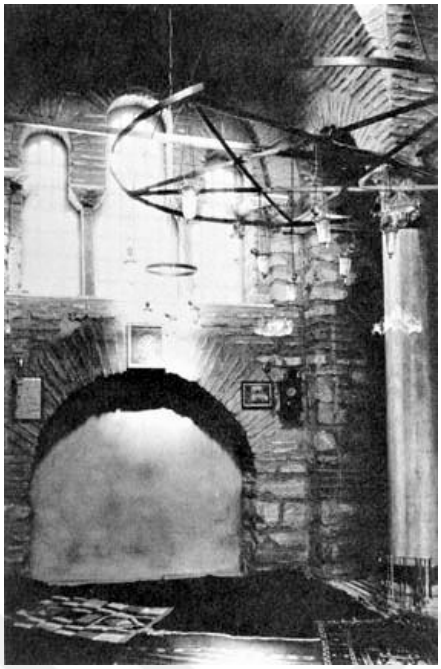

Fotoğraf 1070 Yapının kuzey duvarının doğusunda bulunan ve günümüzde dolap şeklinde düzenlenen nişin görünümü.

Fotoğraf 1071 Solda, yapının kuzey duvarının batısında bulunan ve günümüzde dolap şeklinde düzenlenen; sağda ise, bunun tam karşısında yani güney duvarının batısında bulunan nişlerin görünümü.

Günümüzde yapının pencereleri orijinal görünümlerini korumaktadır. Sadece ilave olarak; güney beden duvarının alt kısmında bulunan ve daha evvel bir süre kapı olarak kullanılmış olan dairevî kemerli nişin ortasına, dikdörtgen formunda küçük bir pencere açılmıştır. Sıvasız olarak bırakılan duvarlar, zeminden 80 cm. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmış vaziyettedir.

Fotoğraf 1072 Mescidin kuzey duvarının orta kısmının eski[1907] ve yeni düzeni.

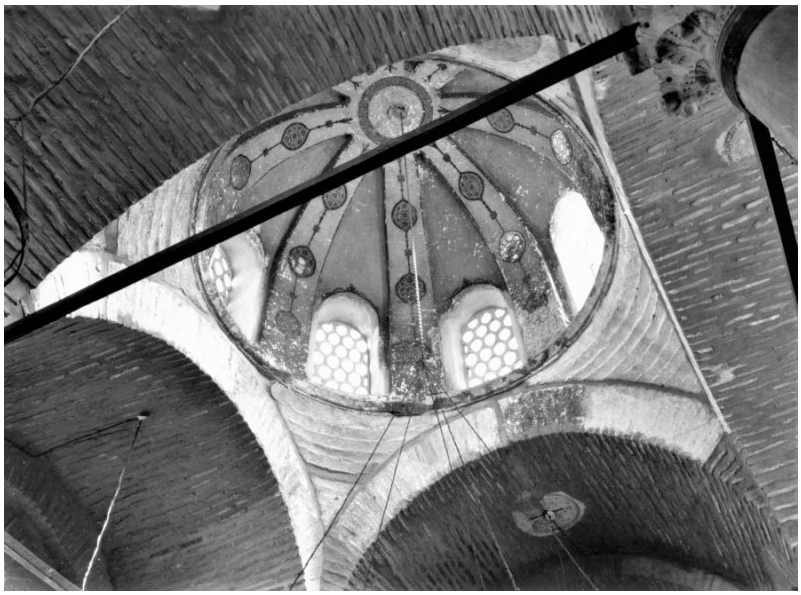
Fotoğraf 1073 Mescidin güney duvarının, günümüzdeki görünümü. Ortadaki yarım daire formundaki niş, eskiden mâbedin giriş kapısı olarak kullanılan bir açıklık şeklinde düzenlenmişti.

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'ni, Türk sanatı bakımından önemli kılan en önemli özelliği; kubbesinin iç yüzeyine malakârî tekniğinde işlenmiş olan hatayî üslûbundaki renkli nakışlardır. Eyice'nin belirttiğine göre, XVI. asra tarihlenen bu güzel ve zarif malakârî bezemeler; ait olduğu dönemden günümüze ulaşabilen nâdir örneklerden biridir.[1908] Kubbe göbeğinde bulunan ve ortası boş bırakılan madalyonun etrafı, kıvrım dallar ve yapraklardan müteşekkil bitkisel motiflerle dolgulanmış bir

[1907] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/14.htm (11.05.2018).
[1908] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324; Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 439; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287.

pervazla çevrelenmiştir. Kaburga satıhlarına; içleri çiçek ve yaprak desenleriyle bezeli olan, muhtelif formdaki üçer şemse motifi üst üste yerleştirilmiştir. Ayrıca söz konusu motifler, uçlarına çekilen sade tığlar ile de hareketlendirilmiştir. Daha evvel arslangöğüslerinin dördünde de mevcut olan dairevî biçimdeki madalyonlardan ise sadece bir tanesi günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların ayrıntıları net bir şekilde seçilememektedir ancak burada da yine kıvrım dallarla birbirlerine bağlanmış hatayî ve yaprak motiflerini ihtiva eden bitkisel bir süslemeye yer verildiği görülmektedir. Sunay, madalyonun çevresinde ışınsal düzenle yerleştirilmiş olan bir dizi tığ motifi bulunduğunu söylemiştir. Ancak günümüzde buna dair herhangi bir iz mevcut değildir.[1909]

Bahsi geçen bezemeler haricinde, haç kollarının üzerini örten tonoz yüzeylerinin ortasına da madalyonların işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zîra günümüzde; batı ve güney tarafta bulunan tonozlarda, az da olsa bunların kalıntıları müşahede edilmektedir. Doğu cihetinde yer alan tonozdakinin ise, 2010 senesine ait fotoğraflarda, neredeyse tamamının belirgin bir şekilde görüldüğü tespit edilmekteyken (Fotoğraf 1090); günümüzde her nedense, üzeri kırmızı bir boya tabakasıyla kapatılmış vaziyettedir.

Fotoğraf 1074 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin orta mekânının üzerini örten kubbenin 1968 senesinde içten görünümü.[1910] (W. Schiele)

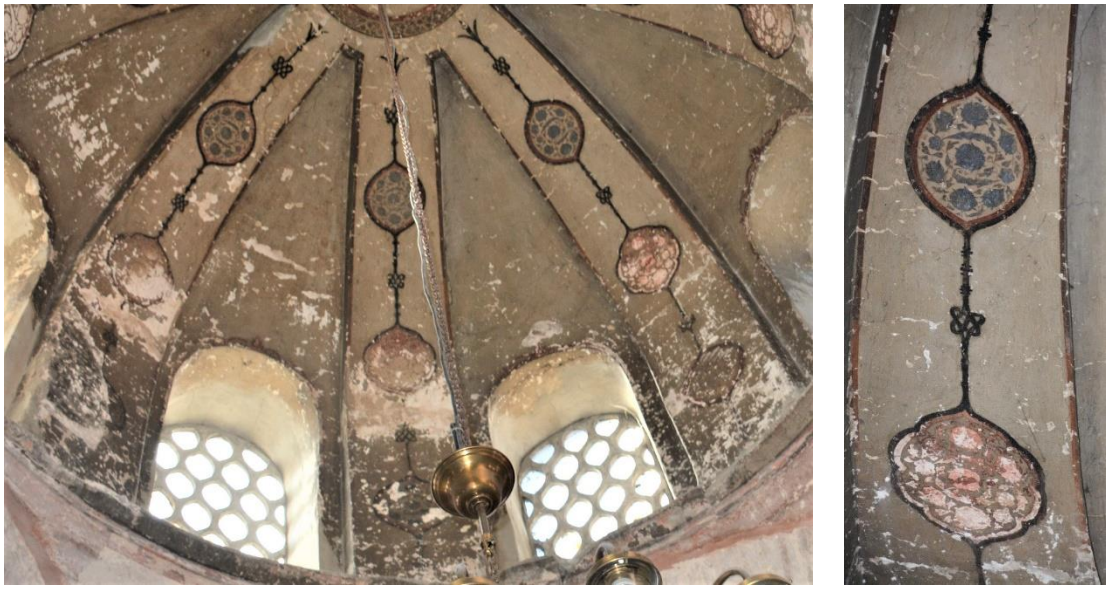
[1909] Sunay, "Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", s.179.
[1910] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248005 (20.07.2018).

Fotoğraf 1075 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi kubbesinin günümüzdeki durumu.

Fotoğraf 1076 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi kubbesinin göbeğinde yer alan madalyonun detay görüntüsü.

Fotoğraf 1077 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi kubbesinin iç yüzeyine malakârî tekniğinde işlenmiş olan nakışlardan detay.

Fotoğraf 1078 Mâbedin üst örtüsünün güneybatı tarafına doğru bakış. Ortada, arslangöğsündeki madalyon; yanlarda ise, beşik tonozların ortasında yer alan madalyonların kalıntıları görülmektedir.

Fotoğraf 1079 Kubbenin güneybatı köşesindeki arslangöğsünde yer alan, malakârî tekniğinde işlenmiş madalyonun yakından görünümü.

Fotoğraf 1080 Mâbedin güney ve batı cihetlerinde yer alan beşik tonozların ortalarındaki madalyonların kalıntıları.

Fotoğraf 1081 Mâbedin doğu kolunun üzerini örten tonozun ortasındaki, malakârî tekniğinde işlenmiş olan madalyonun 1968 senesinde görünümü.[1911] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 1082 Solda; doğu kolunun üzerini örten tonozun ortasında bulunan madalyonun 2010 senesindeki görünümü.[1912] Sağda ise; bunun günümüzdeki vaziyeti. Osmanlı döneminde mescidin harem mekânına yapılmış malakârî tekniğindeki tezyînâtın bir parçası olan ve hatâyî motiflerinden müteşekkil olduğu seçilebilen bu nakışın üzerinin, yakın bir zamanda boya tabakası ile gelişigüzel bir şekilde kapatılmış olmasının nedeni anlaşılamamıştır.

Mihrap

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzde mevcut olan çini kaplı beton mihrabı, yakın bir zamana ait olup; 3.00x1.83 m. ebatında dikdörtgen bir çerçeve şeklindedir. 64 cm. derinliğinde olan yarım daire planlı mihrap nişi ise, sivri kemerli bir kavsaraya sahiptir ve yaklaşık 1.90 m. yüksekliğinde, 78 cm. enindedir. Nişinin içerisi, küçük çini levhalarla kaplandığından, çok kenarlı bir görünüm arzetmektedir. Muhtelif motiflerden müteşekkil çini levhalarda; kırmızı, yeşil, fîrûze ve lâcivert renkleri kullanılmıştır.

[1911] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248005 (20.07.2018).
[1912] https://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2012/10/101N-2687_DSC-1000.jpg (17. 03.2019).

Alınlık kısmında; beyaz zemin üzerine lâcivert renkte, Bakara Sûresi'nin 149. âyetinden bir bölüm yazılmıştır. Mezkûr âyetin metni ve anlamı şöyledir:

Metni: "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"

Okunuşu: "Fe velli vecheke şatra'l-mescidi'l-harâm"

Anlamı: "(Namazda) Mescid-i Harâm'a doğru dön."

Ayrıca, Besmele-i Şerif ile Bakara Sûresi'nin 255. âyetini ihtiva eden ve bu defa lâcivert zemin üzerine beyaz renkte oluşturulan celî sülüs hatlı kuşak yazısı da mihrabı üç yönden çevrelemektedir. Âyete'l-Kürsî olarak adlandırılan mezkûr âyetin metni ve anlamı ise şu şekildedir:

Metni: اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌۜ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلَّا بِاِذْنِهِۜ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْۚ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ اِلَّا بِمَا شَاۤءَۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَاۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

Okunuşu: "Allâhü lâ ilâhe illâ hüve'l-hayyü'l-kayyûm. Lâ te'huzühû sinetün ve lâ nevm. Lehû mâ fî's-semâvâti ve mâ fi'l-'ard. Men ze'llezî yeşfe'u 'ındehû illâ bi-iznih. Ya'lemu mâ beyne eydîhim ve mâ halfehüm ve lâ yuhîtûne bi-şey'in min 'ılmihî illâ bi-mâ şâ'. Vesi'a kürsiyyühü's-semâvâti ve'l-'ard. Ve lâ ye'ûdühû hifzuhümâ. Ve hüve'l-'aliyyü'l-'azîm"

Anlamı: "Allah (c.c.), kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur. O'nu ne bir uyuklama tutabilir ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O'nundur. İzni olmaksızın O'nun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindekileri ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez. O, yücedir, büyüktür."

Fotoğraf 1083 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzdeki çini mihrabı.

Fotoğraf 1084 Mihrabın arka kısmının görünüşü.

Eyice, 1958 senesinde yayınlanan bir makalesinde, mescidin ilk mihrabının artık mevcut olmadığını belirtmiştir.[1913] 2010 senesinde çekilen bir fotoğrafta, mescidin o dönemki mihrabının, ahşaptan yapılmış seyyar bir mihrap olduğu ve beyaza boyandığı görülmektedir. Yarım kubbeli kavsarasının üzerinde yer alan alınlık kısmındaki dikdörtgen levhada da Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinin bir bölümü yazılıdır. Mezkûr âyetin metni ve anlamı şöyledir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

Fotoğraf 1085 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 2010 senesinde mevcut olan ahşap mihrabı.[1914] (Sinan Doğan)

Minber

Mescidin çini levhalarla kaplı olan, küçük boyuttaki mevcut minberi; yakın bir zamana aittir ve mihrap ile takım olarak tasarlanmıştır. 2.38 m. uzunluğunda ve 1 m. genişliğindeki minberin yüksekliği, külahı hariç 2.60 m.dir. Kapısının yüksekliği ise 2.45 m.dir ve alınlık kısmında Besmele-i Şerîf yazılıdır. 1.72 m. yüksekliğinde ve 58 cm. genişliğinde olan giriş açıklığı, bir perde ile kapatılmıştır. İmam geçidi ve köşk

[1913] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 438.
[1914] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/5291264034 (08.06.2018).

bölümleri bulunmayan, beş basamaklı bu minber, çokgen kenarlı bir kasnak üzerinde yükselen ehrâmî bir külah ile örtülüdür.

Mâbedin eski fotoğraflarında görülen daha evvelki minber ya da minberlerinin, çok net seçilemese de ahşap malzemeden yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. (Fotoğraf 1068, Fotoğraf 1088)

Fotoğraf 1086 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzdeki çini kaplı minberi.

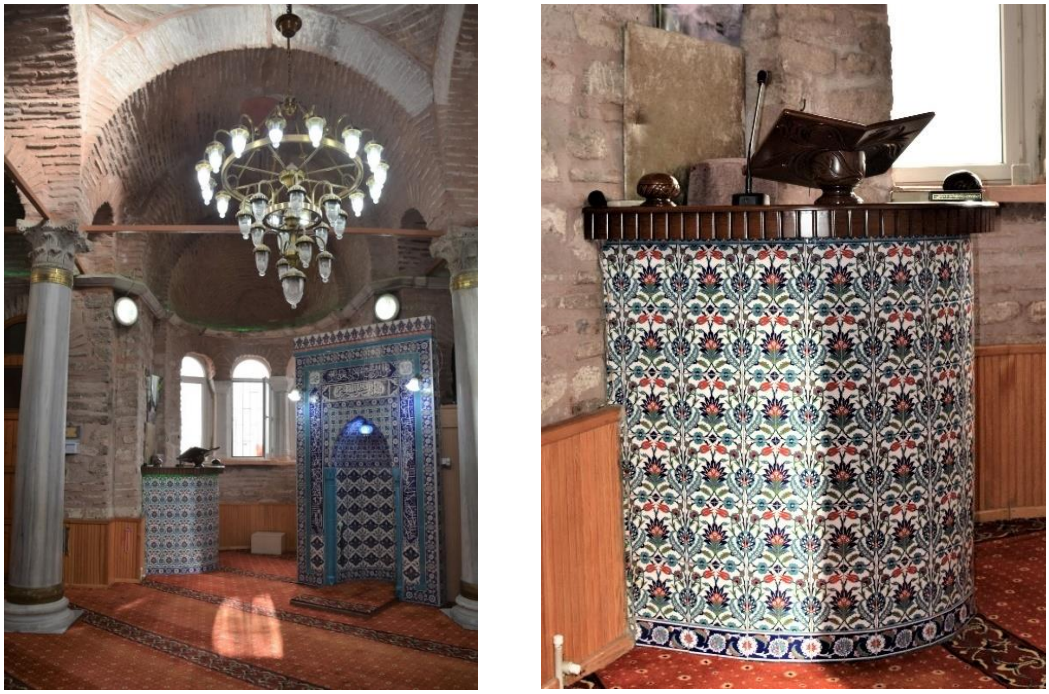
Fotoğraf 1087 Minberin ön tarafına bakış.

Fotoğraf 1088 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi hareminin güneybatı tarafına bakış. Solda, daha evvel mevcut olan ahşap minberin bir bölümü görülmektedir.[1915]

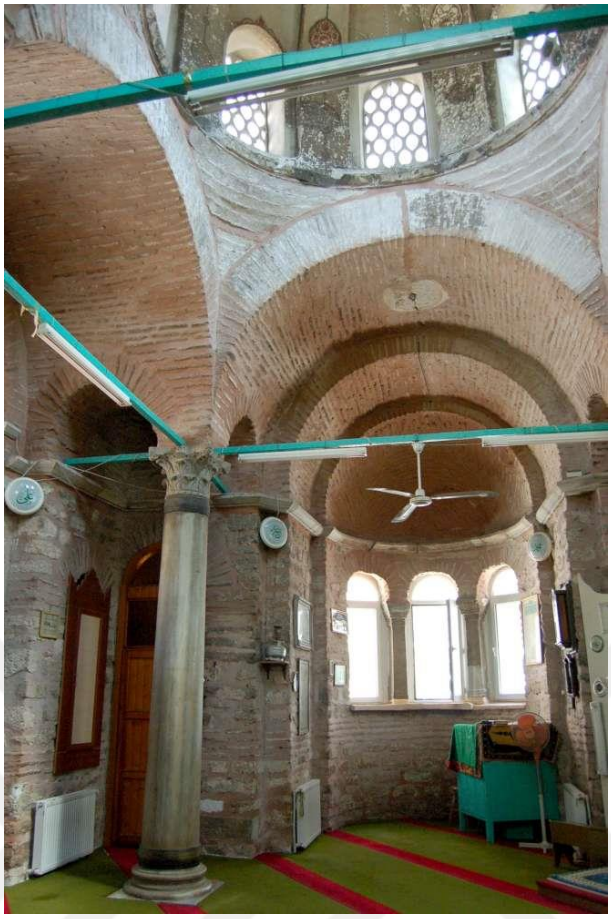
Vaaz Kürsüsü ve Tabaka Mahfili

Mescidin yarım daire biçimindeki mevcut vaaz kürsüsü, mihrap ve minber gibi çini kaplamadır. Yarım daire biçimindeki bu kürsü, 1.43 m. yüksekliğinde ve yaklaşık 1 m. derinliğindedir. 2010 senesine ait eski fotoğraflarda görülen önceki kürsü ise, ahşap malzemeden yapılmış olup yeşile boyanmıştır ve kare bir tabana dört ayakla oturmaktadır.

Fotoğraf 1089 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin günümüzdeki çini kaplı vaaz kürsüsü.

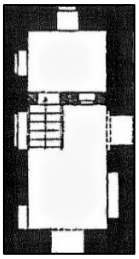
[1915] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/10.htm (11.05.2018).

Fotoğraf 1090 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 2010 senesinde mevcut olan ahşap vaaz kürsüsü.[1916]

Mescidin yakın bir zamanda ilave edilmiş olan ahşap tabaka mahfili, eski narteks bölümünün soldan iki tonozla örtülü olan kısmını kapsayacak şekilde yapılmıştır. Buraya; narteksin batı cephesinin ortasında yer alan caminin esas girişinin, sonradan kapatılmasıyla bir niş halini almış olan kısma bir tarafından yaslandırılan, yedi basamaklı dar bir tahta merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Zeminden 1.87 m. yükseğe yerleştirilmiş olan mezkûr mahfil, 4.64x2.81 m. boyutundadır. Yapının tarihi bilinmeyen eski bir fotoğrafında, burada mahfil bulunmadığı görülmekteyken; Gurlitt'in 1905 senesinde hazırlamış olduğu planda, narteksin sadece kuzey biriminin üzerine fevkânî bir bölümün yapıldığı; önünde görülen beş basamaklı merdivenden anlaşılmaktadır.

[1916] https://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2012/10/101N-2687_DSC-1000.jpg (17. 03.2019).

Çizim 187 Yapının batısındaki, eski narteks bölümünün 1905 tarihli planı. Buradan, o dönemki tabaka mahfilinin konumu ve boyutu anlaşılabilmektedir.[1917] (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 1091 Yapının eski narteks bölümünün kuzey tarafına bakış. Bu fotoğraf, tabaka mahfilinin bulunmadığı bir döneme aittir.[1918]

[1917] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, s. 40.
[1918] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/16/09.htm (11.05.2018).

Fotoğraf 1092 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin, günümüzdeki tabaka mahfili. Bu mahfil, üç birimden oluşan eski narteks bölümünün orta ve kuzey kısımlarının üzerine yapılmıştır.

Fotoğraf 1093 Tabaka mahfilinin, harem mekânından görünüşü.

Fotoğraf 1094 Tabaka mahfilinden hareme bakış.

Fotoğraf 1095 Tabaka mahfilinin kuzeydoğusuna bakış.

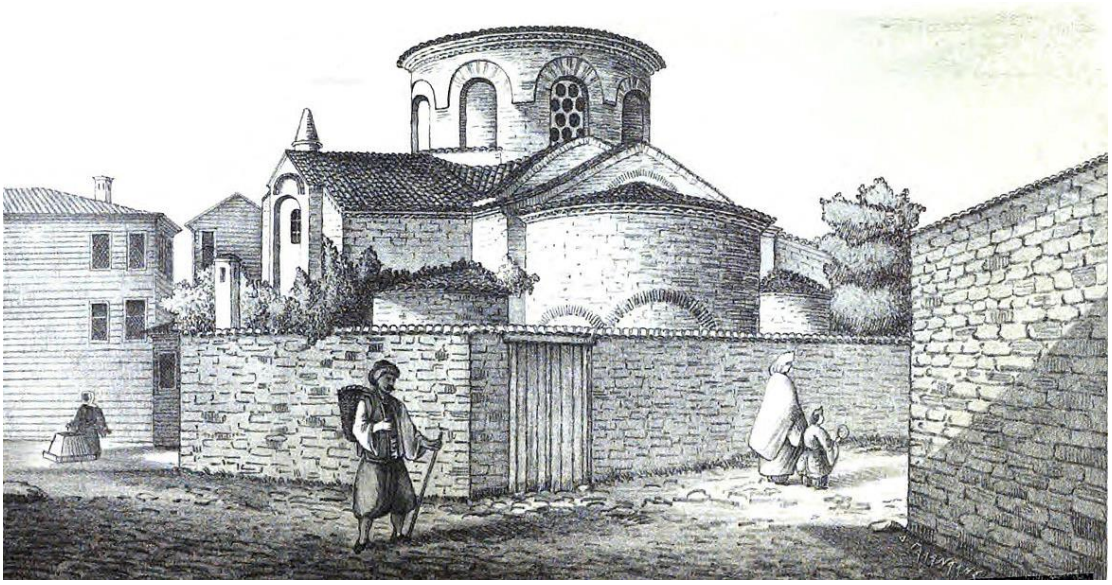
Fotoğraf 1096 Tabaka mahfilinin kuzeybatısına bakış.

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin XIX. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen gravüründe ve XX. yüzyılın ilk yarısına ait fotoğraflarında; etrafını bir avlu duvarının çevrelediği müşahede edilmektedir. 1969 yılına tarihlenen fotoğrafında ise, bu duvarın artık tamamen ortadan kalktığı tespit edilmiştir ki bugün de buna dair hiçbir iz bulunmamaktadır.[1919]

Günümüzde, etrafındaki yoğun yapılaşmanın arasına sıkışmış vaziyette olan bu küçük mâbed, çevre düzenlemesine muhtaçtır. Narteks bölümünün ise, kuzey ve batı cepheleri; önlerinde yer alan yapıların bahçe duvarı içerisinde kaldıklarından dolayı tetkik edilememektedir. Söz konusu durumun 1950'lerde de geçerli olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir.[1920] Hatta XX. yüzyıl başlarından itibaren; yapının güney beden duvarının, bugün medhal sofası dolayısıyla görünmeyen kısmına bitişik olarak inşa edilmiş kulübelerin de mevcut olduğu bilinmektedir. (Fotoğraf 1061, Fotoğraf 1062)

[1919] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324.
[1920] Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, s. 438.

Çizim 188 Galanakis'in Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi gravürü.[1921] (Paspates, 1877)

Fotoğraf 1097 Hırami Ahmed Paşa Mescidi'nin kuzey cephesini gösteren eski bir fotoğrafı. Burada, daha evvel etrafını çeviren avlu duvarı görülmektedir.[1922] (Semavi Eyice Arşivi)

[1921] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 324.
[1922] Eyice, "Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi", *DİA*, s. 325.

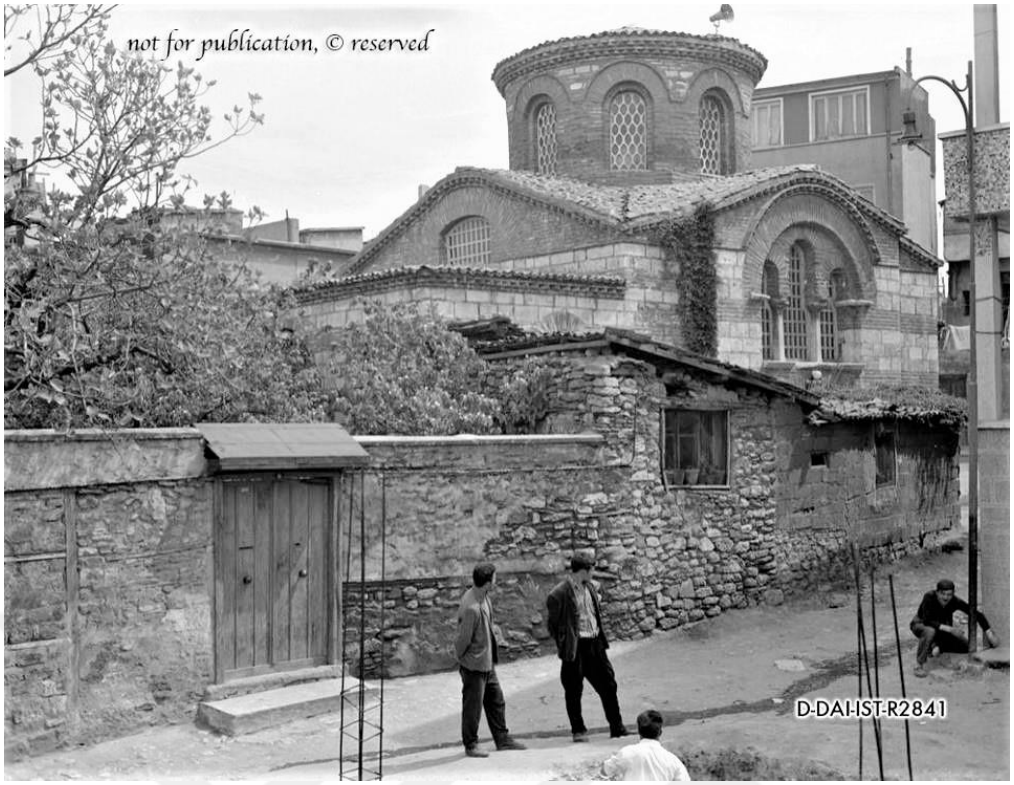

Fotoğraf 1098 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1925 senesinde doğu cihetinden görünümü. O yıllarda avlu duvarının yıkılmaya başladığı görülmektedir.[1923] (1925)

Fotoğraf 1099 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin 1938 senesindeki görünümü.[1924]

[1923] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248050 (19.07.2018).
[1924] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/754 (21.01.2018).

Fotoğraf 1100 1969 senesinde Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi ve çevresinin, güneybatı cihetinden görünümü.[1925]

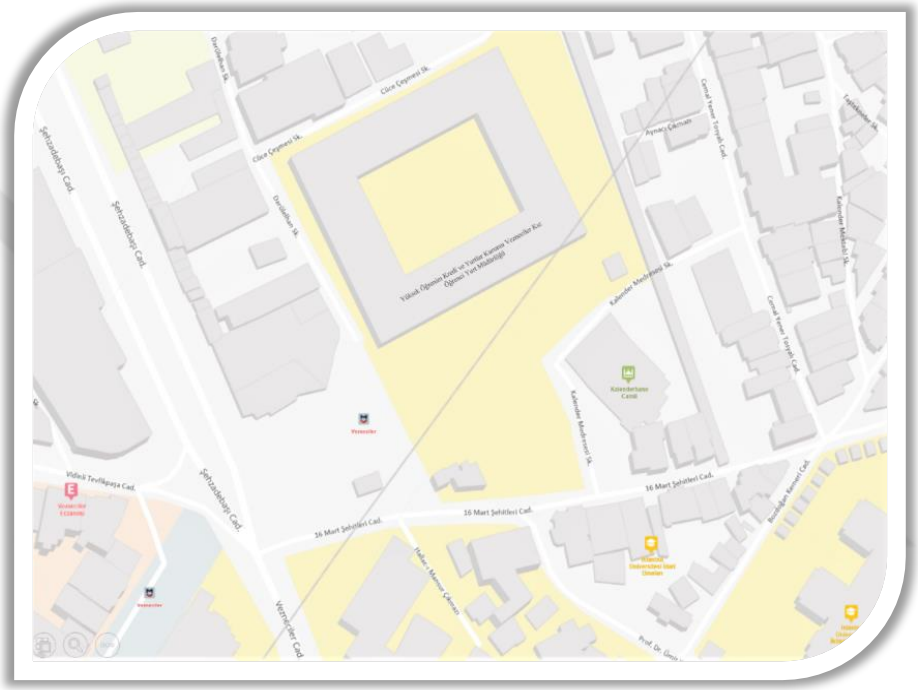
Fotoğraf 1101 Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nin üstten görünümü.[1926]

[1925] http://eistinpolin330.blogspot.com/2017/01/hrami-ahmet-pasa-mescidi.html (11.1.2019). Fotoğrafın tarihi, başka bir sitede yer alan ve bunun bir bölümü olduğu tespit edilen diğer bir fotoğraftan hareketle belirtilmiştir. Bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248741 (19.07.2018).
[1926] https://www.flickr.com/photos/cybermacs/33796762016/in/photostream/ (08.06.2018).

11. Kalenderhâne Camii

a. Bulunduğu Yer

Fatih ilçesinin Vezneciler semti dâhilindeki Kalenderhâne Mahallesi'nde bulunan Kalenderhâne Camii; 102. pafta, 652. ada ve 9. parselde kayıtlıdır.[1927] Bozdoğan Kemeri ile 16 Mart Şehitleri Caddesi ve Kalender Medresesi Sokak'ın çevrelediği alanda yer alan mâbedin, kendi ismiyle müsemmâ olan mahallesinin daha evvel de mevcut olduğu, Hadîka'da zikredilmiştir.[1928]

Harita 17 Kalenderhâne Camii'nin konumu.[1929]

b. Yapının Tarihçesi

Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının adı ve inşa tarihi kesin olarak belirlenememekte, bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Yapı ilk olarak, 1930'lı yıllara kadar yayınlanan ilgili kaynakların hepsinde Diakonissa Kilisesi olarak tanıtılmıştır.[1930] Fakat Eyice, mezkûr yapının plan ve mimarisi bakımından, V. yüzyılda inşa edildiği bilinen Diakonissa Kilisesi kadar eski olmadığına

[1927] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.013087690832265/28.960384726524356 (03.01.2018).
[1928] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 228.
[1929] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).
[1930] İhtifalcı Mehmed Ziya Bey, bu yapının adını "*Deipara Dakonissa*" şeklinde kaydetmiştir. Bkz. İhtifalcı Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi-Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, c. I, İstanbul: Bika, 2003, s. 71.

dikkat çekmektedir.[1931] Fâtih Sultan Mehmed'in; ilk kez 1935 senesinde Tahsin Öz tarafından neşredilen tarihi belirsiz Arapça vakfiyesinde rastlanan, fakat çok da açık olmayan bir malûmattan hareketle ise; mâbedin, Akataleptos Manastırı'nın kilisesi olabileceği görüşü ortaya atılmıştır.[1932]

Eyice, Valens (Bozdoğan) Su Kemeri'nin hemen yanında bulunan ve Bizans tarihi kaynaklarında ilk kez XI. yüzyılda anılmaya başlanan bu isimde bir manastırın gerçekten bulunduğunu belirtmekte; ayrıca son dönem araştırmalarında kilisenin yan hücrelerinde ortaya çıkartılan Hz. Meryem'in iki fresko resminde, Kyriotissa lakabının yazmasından hareketle de mâbedin, Akataleptos Manastırı'na ait olmakla beraber aynı zamanda Hz. Meryem'in adını taşımasının da muhtemel olduğunu zikretmektedir.[1933] John Freely de bu kilisenin adını "Teotokos Kriotissa" olarak ifade etmiştir.[1934]

Kilisenin inşa tarihi hususunda da araştırmacılar tarafından, sadece dönemsel olarak tahminde bulunulabilmektedir ki Wiener; yaklaşık 1180-1200 yılları arasında inşa edildiğini söylemektedir.[1935]

1204-1261 senelerini kapsayan Latin işgali esnasında, şehirdeki bazı kiliseler gibi buraya da Katolikler tarafından el konulmuş ve mâbedin içerisi, onların inanç usullerine göre düzenlenmiştir.[1936] Eyice'nin de belirttiği üzere bu durumu ortaya koyan en önemli delil; 1960'lı yıllarda gerçekleştirilen araştırma ve restorasyon çalışmaları esnasında, bemanın sağ tarafındaki hücrenin kemer alınlığında ortaya çıkartılan ve Fransisken tarikatının kurucusu Assisili Aziz Francesco (ö. 1226)'nun

---

[1931] Semavi Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 251. Örneğin Nejad Göyünç'ün aktardığına göre; Ernest Mamboury, Patrik Kyriakos'un 593-605 tarihleri arasında inşa ettirdiği *St. Mary Diaconissa Kilisesi*'nin Kalenderhâne Camii olduğunu söylemekle birlikte, söz konusu yapının 1924'deki durumunun en erken IX. yüzyıla kadar inebileceğini ifade etmektedir. Bkz. Nejad Göyünç, "Kalenderhâne Camii", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. XXXIV, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984, s. 485.

[1932] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251. Tahsin Öz, mezkûr eserde kilisenin adını "*Akanalsus*" şeklinde kaydetmiş; devamında ise, "*Akanalosos*" şeklinde okumuştur. Ancak Nejad Göyünç'ün de belirttiği üzere; daha sonra bu ismin, esas metin kopya edilirken yanlış okunduğu, doğrusunun ise "*Akataleptos*" olduğu araştırmacılar tarafından ortaya çıkartılmıştır. Bkz. Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 485; Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, s. 5, 8; Eyice, *Istanbul Petit Guide à Travers les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul: X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tertip Komitesi Yayını, 1955, s.54. Bunun ardından Öz'ün ilk olarak 1962'de yayınlanan kitabında, kilisenin adının "*Akataleptos*" şeklinde düzeltildiği görülmektedir. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, s. 80.

[1933] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251. Ayverdi ise, kilisenin ismini "*Christus (Hz. İsa) Akataleptos Kilisesi*" olarak kaydetmiştir. Bkz. Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 428.

[1934] John Freely, *Saltanat Şehri İstanbul*, Lale Eren (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 175.

[1935] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.

[1936] Freely, *Saltanat Şehri İstanbul*, s. 174-175; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.

adını ihtiva eden, boyayla yazılmış Gotik harfli yazıdır. Ayrıca bu ibâre, bahsi geçen azizle ile ilgili en eski belge olma özelliğine de sahiptir.[1937] Bizans'ın, İstanbul'un hâkimiyetini geri almasının ardından ise, kilise yeniden eski düzenine kavuşturulmuş ve Ortodoksların ibâdet yeri haline getirilmiştir.[1938]

1453 senesine kadar bu şekilde kullanılmaya devam eden manastır ve kilise binası, İstanbul'un fethini müteakip, bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından; şehrin muhasarası sırasında göstermiş oldukları hizmet ve gayretleri sebebiyle, Kalenderî tarikatına mensup dervişlere zâviye olarak tahsis edilmiştir. Stefanos Yerasimos, fethin akabinde Kalenderî dervişlerinin ilk olarak, daha sonra Topkapı suru içerisinde kalacak olan Mangana Manastırı'na yerleştirildiklerini ve Kalenderhâne'nin tekke olmasının muhtemelen 1456'dan sonra gerçekleştiğini kaydetmektedir.[1939] Eyice'den öğrendiğimize göre de XV. yüzyılda manastırın keşiş odaları -ki bunların, yapının ne tarafında oldukları bilinmemektedir- zâviye olarak kullanılırken; mâbedin harem bölümü ise, tevhidhâne-semâhâne görevini üstlenmiştir. Mezkûr araştırmacı, bu sebeple yapının İstanbul'daki ilk mevlevîhâne sayıldığını belirtmektedir.[1940] Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyelerinden birinde de söz konusu yapıdan "*Kalenderhâne Zâviyesi*" şeklinde bahsedilmektedir. Ayrıca yine burada geçen "*Akdolunan meclis-i semâda Mesnevî-i Ma'nevî okuyub*", "*Istılâh-ı Mevlevîyân'da semâzen ta'bîr olunan yâranla hasbe'l-âde akd-i meclis-i semâ edeler*", "*Kalenderhâne-i pürsemâ*" ifadeleri ve vazîfeleri belirtilen o dönemki görevlilerinin unvanları ile nitelikleri de mâbedin ilk olarak semâhâne şeklinde kullanıldığının delili sayılmaktadır.[1941] Ayverdi'nin de belirttiği üzere, bahsi geçen vakfiyede kaydedilen görevlilerden hareketle; buranın ilk zamanlarda, "*cuma günleri âyin icra olunan bir Mevlevîhâne ve gelen giden için bir zâviye ve yetimler için bir taâmhâne*" olduğu anlaşılmaktadır.[1942]

Fatih Sultan Mehmed'in bu yapıyı Kalenderîlere vermesi, iki farklı açıdan değerlendirilmiştir. Öncelikle bu husus, bahsi geçen tarikatın mensuplarının sayıca fazla olmasına hamledilmiş ve dolayısıyla, fethin akabinde İstanbul'un iskânı ve

[1937] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251; Eyice, "Gotik", *DİA*, s. 118.
[1938] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.
[1939] Yerasimos, "Kostantiniye Kiliselerinden İstanbul Camilerine Bir Değişimin Tarihi", s. 186-187.
[1940] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251; Doğan Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 396; Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 72.
[1941] *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, s. 259, 261, 323.
[1942] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 428.

kalabalıklaşması için alınan önlemlerden biri olarak görülmüştür. Bununla beraber, evvelden beri bir anarşi unsuru oldukları bilinen Kalenderîlerin belirli bir yere yerleştirilmesinin, onları göz önünde bulundurmak ve disiplin altına sokmak amacına da hizmet ettiği düşünülmüştür. Nejad Göyünç her iki yorumun da doğru ve birbirini tamamlar nitelikte olduğunu ifade etmektedir.[1943] Osman Ergin de Kalenderî dervişlerine, fethin hemen sonrasında bir yer verilmesinin, muhtemelen "*sayılarının çokluğu dolayısıyla ve hikmet-i hükûmet icabı ile*" gerçekleştiğini belirtmiştir.[1944]

Kalenderhâne Zâviyesi; XVIII. yüzyılın ilk yarısında harap bir vaziyetteyken, Dârüssaâde Ağası Moralı Beşir Ağa (ö. 1165/1751-1752[1945]) tarafından camiye tebdil edilerek, 1160/ 1747-1748 senesinde esaslı şekilde onarılmıştır ki bu durum, günümüze kadar ulaşan ve haricî sofa işlevini üstlenen dış narteks bölümünde bulunan tâmir kitâbesinden öğrenilmektedir. Göyünç yaptığı araştırmalar neticesinde; zâviyede gerçekleştirilen faaliyetlerin, kısa bir süre sonra yapının yakınında inşa edilen medreseye intikâl ettirildiği ve akabinde de eski kilise binasının camiye tahvil edildiği sonucuna ulaşmıştır.[1946] Ayvansarâyî, Beşir Ağa'nın ayrıca caminin vakfını da genişlettiğini ve Buhârî cihetleri ihdâs eylediğini yani mâbedde muayyen zamanlarda Sahîh-i Buhârî okunması görevini[1947] koydurttuğunu zikretmiştir.[1948] Kuban, söz konusu tamirin muhtemelen; caminin bulunduğu semti büyük ölçüde tahrip ettiği bilinen 1718 yangını, 1720 depremi veyahut da 1727 yangınından sonra gerekli görüldüğünü düşünmektedir.[1949]

XIX. yüzyıl ortalarına doğru yanarak harap olmasının ardından; 1271/1854-1855 senesinde Hacı Kadri Efendi tarafından onarıldığı, yine haricî sofada mevcut olan ikinci tamir kitâbesinde kaydedilmiştir. Eyice mâbedin 1844 senesinde vuku bulan bir yangın sonrasında tamir edildiğini belirtmektedir.[1950] Göyünç ise, muhtemelen 23 Rebîü'l-evvel 1253/27 Temmuz 1837 tarihinde, yakınındaki bir evde çıkan yangının

[1943] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 486-487.
[1944] Ergin, *İmaret Sistemi*, s. 26-27.
[1945] Abdülkadir Özcan, "Beşir Ağa, Moralı", *DİA*, c. V, 1992, s. 555.
[1946] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 489-490. Yıldız Ötüken de yapının, bilinmeyen bir tarihte zâviye görevini yitirdiğini belirtmiştir. Bkz. Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 72. Wiener ise bu yapı kompleksinin ilk olarak; ulemâ ve dervişler için, imâreti olan bir camiye dönüştürüldüğü görüşündedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.
[1947] Bkz. Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tâbirler*, İstanbul: Doğuş Matbaası, 1966, s. 10.
[1948] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 228.
[1949] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.
[1950] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.

büyüyerek Kalenderhâne Camii'ne kadar ulaştığını ve burayı harap ettiğini düşünmektedir.[1951] Kuban, söz konusu tamirin; yapının birçok mimari özelliğini ortadan kaldıran bir çalışma olduğunu belirtmektedir.[1952] Wiener ayrıca, 1880-1890 senelerinde de mâbedde onarım çalışmaları gerçekleştirildiğini ifade etmiştir.[1953]

1930'lu yıllara kadar bu haliyle kullanılan caminin minaresi, Kuban'ın belirttiğine göre bir fırtına esnasında yıldırım isabet etmesi sonucu yıkılmış ve yapı da tahrip olmuştur. Bu olayın üzerine terk edilen cami, 1965 senesine kadar evsiz barksızlar tarafından işgal edilmiştir.[1954] Wiener, minarenin 1928 yılında bir yıldırımdan hasar gördüğünü söylemektedir.[1955] Göyünç de Ayverdi'ye atıfta bulunarak; minarenin, 1928 ya da 1929'da düşen bir yıldırım dolayısıyla yıkıldığını nakletmiştir.[1956] Söz konusu minarenin, 1930'lu yıllarda yıktırıldığını belirten Eyice ise; caminin 1955'lere kadar bakımlı sayılabilecek bir halde işlevini sürdürdüğünü; sonraları bilinmeyen bir sebeple terkedildiğini ve metruk vaziyette olduğu yıllarda da birtakım kişilerin âdeta barınağı haline geldiğini ifade etmektedir.[1957]

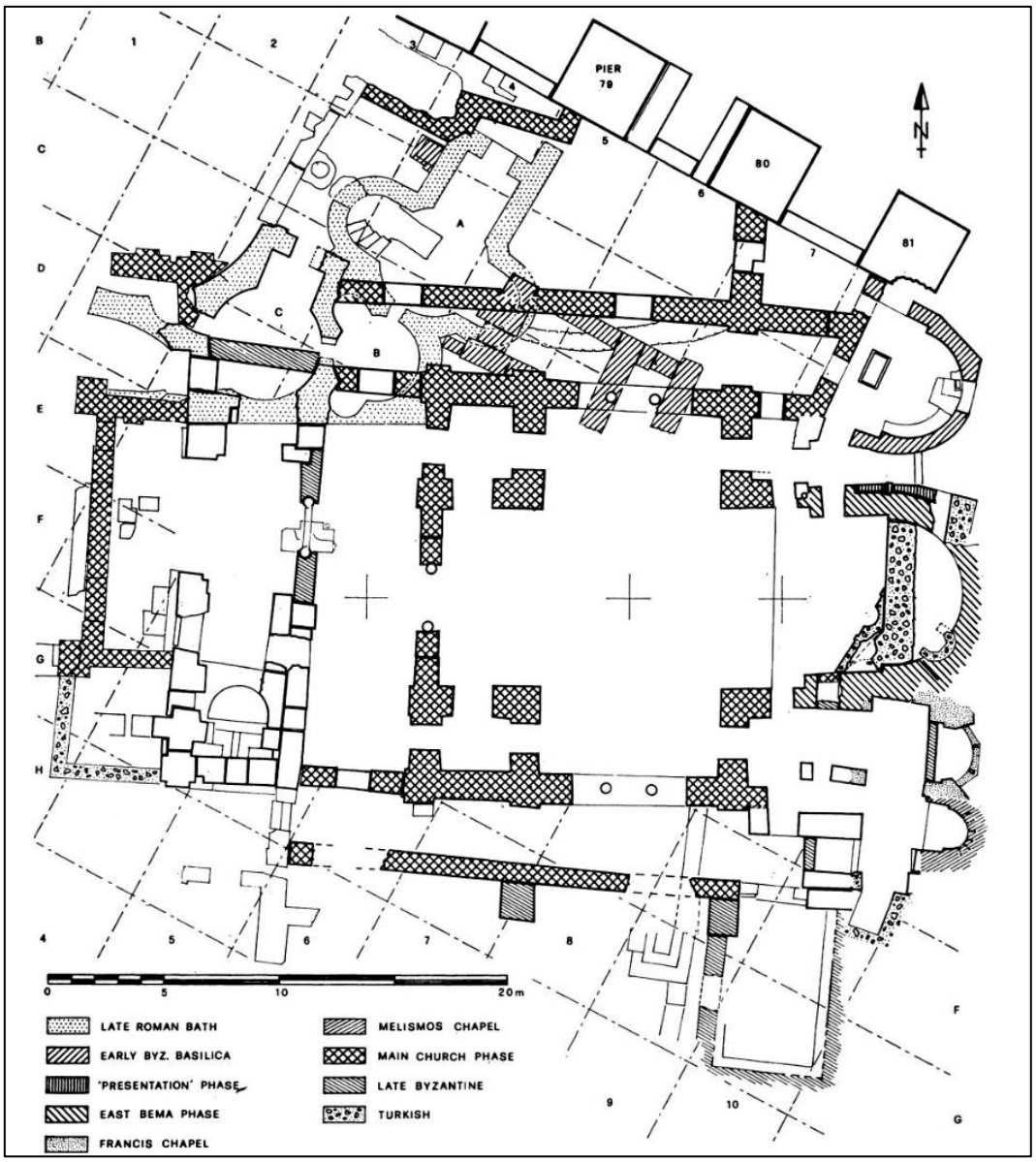
1966-1975 yılları arasında, Harvard Üniversitesi'nin bir yan kuruluşu olan Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nden C. L. Striker ile İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Doğan Kuban'ın başkanlığında oluşturulan bir araştırma ekibi tarafından mezkûr mâbed ve çevresinde oldukça kapsamlı bir araştırma yapılarak, kazı ve restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu uzun süreçten sonra ise yapı tekrar cami olarak kullanıma açılmıştır.[1958]

Günümüzde ibadete açık vaziyette olan Kalenderhâne Camii, tamire muhtaç bir haldedir.

[1951] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 491.
[1952] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[1953] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 156.
[1954] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[1955] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 156.
[1956] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 491.
[1957] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[1958] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153, 156; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 396. İhzan Erzi, 1987 senesinde yayınlanan Camilerimiz Ansiklopedisi'nde her nedense; Kalenderhâne Camii'nin bir zamanlar, Müzeler İdaresi'ne bağlı bir kilise olarak ziyarete açık tutulan bir eser olduğu, son yıllarda ise kubbesinin kurşunla kaplanması ve bir de minare eklenmesi suretiyle yeniden cami haline getirildiği notunu düşmüştür. Ancak kaynaklarda mezkûr yapının herhangi bir dönemde Müzeler İdaresi'ne bağlandığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır ki Ayasofya Müzesi yıllıklarında da böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Bkz. Ayvansarayî Hafız Hüseyin, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l-Cevâmi)*, İhsan Erzi (haz.), c. I, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987, s. 230.

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan kilise binası; muhtelif dönemlere ait birtakım eski yapı kalıntılarının üzerine, bunların ayakta kalan önemli bazı parçalarını da bünyesine dâhil etmek suretiyle inşa edilmiştir. Bu sebepten dolayı, doğu tarafındaki bölümler bir bütünlük arz etmemektedir.

Çizim 189 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden ve birçok muhtelif yapının bazı parçalarını bünyesine dâhil etmek suretiyle vücûda getirilmiş olan eski kilise binasının planı.[1959] (C. L. Striker ve D. Kuban)

[1959] https://mcid.mcah.columbia.edu/art-atlas/istanbul-documentation-project/kalenderhane-camii-church-st-mary-kyriotissa (14.02.2018).

Çizim 190 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi.[1960]

368 yılında inşa edilen Valens Su Kemeri (Bozdoğan Kemeri)'nin yanında yer alan mezkûr mâbedin bulunduğu alanda ilk olarak; IV. yüzyıl sonu ile V. yüzyıl başlarına tarihlendirilen ve kaynaklarda büyük bir saraya ait olduğu zikredilen bir hamam yapılmış; bu Roma hamamının kullanılamaz duruma gelmesi ve VI. yüzyıl ortalarında da kısmen yıkılmasının ardından ise, su kemerinin yanına farklı yapılar inşa edilmiştir.[1961] Wiener burada ilk olarak, işlevi belirlenemeyen apsisli bir yapının inşa edildiğini; VI. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlangıcı arasında ise, bahsi geçen binanın güneyine bir kilise yaptırıldığını belirtmekte ve hâlâ ayakta kalmış olan apsis ile bemanın da söz konusu kiliseye ait olduğunu söylemektedir.[1962] Doğan Kuban da yaptığı araştırmalar neticesinde; burada, biri su kemerine bitişik şekilde, bir diğeri de onun güneyinde olmak üzere iki tane ahşap çatılı bazilika yapıldığı sonucuna ulaşmıştır.[1963]

Valens Su Kemeri'nin iki kemerini de içine alan kuzeydeki yapı, VI. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Söz konusu yapının ardından inşa edilen güneyindeki

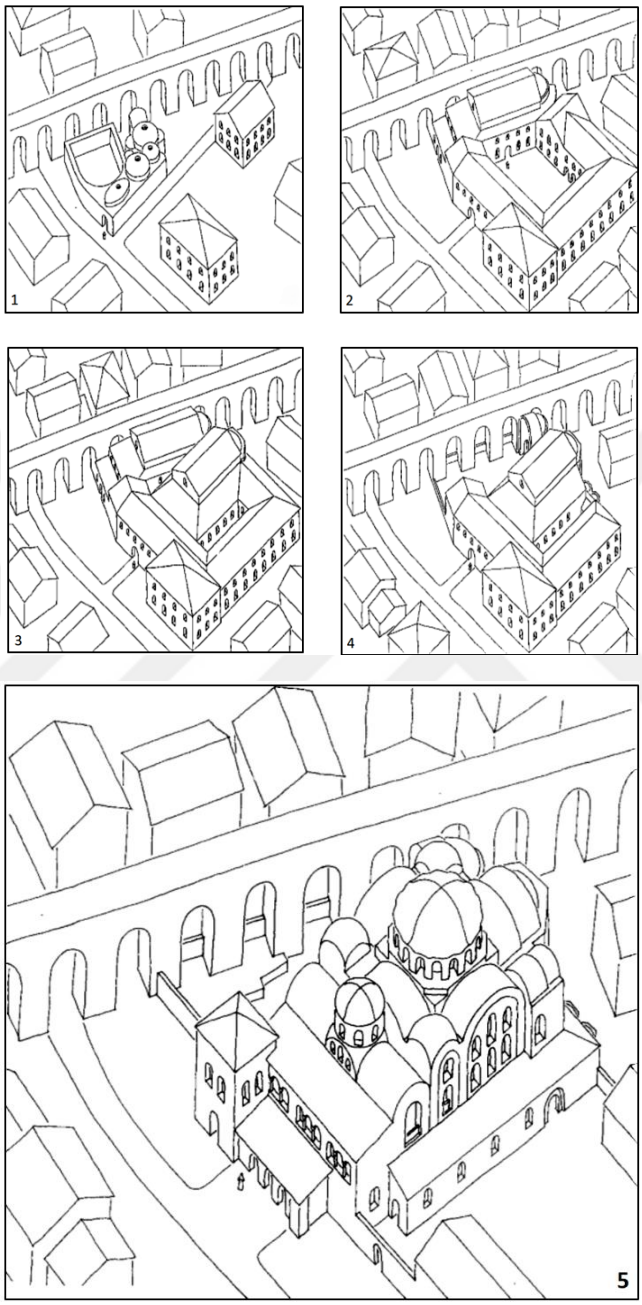
[1960] http://www.byzantium1200.com/kyriotissa.html (04.07.2018).
[1961] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 396.
[1962] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153.
[1963] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 396.

kilisenin ise; çeşitli arkeolojik bulgular sayesinde, VII. yüzyılın sonlarına ait olduğu anlaşılmıştır. Diğerine göre biraz daha farklı bir eksende konumlandırılmış olan mezkûr mâbed; apsis ve bema bölümleri mevcut olduğundan dolayı, araştırmacılar tarafından "*Bema Kilisesi*" olarak da adlandırılmaktadır.[1964] Kuban; bahsi geçen apsisin bir kısmının günümüze kadar ulaştığını ve hatta bu duvar kalıntısının üzerinde de İkonoklast Dönem (725-843) öncesine ait İstanbul'daki tek duvar mozaiği panosunun ortaya çıkartıldığını kaydetmiştir. Hz. İsa'nın annesi tarafından tapınağa getirilerek, Rahip Simeon'a takdim edilmesini gösteren ve "*presentation sahnesi*" olarak bilinen bu mozaik; yapıda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sırasında ortaya çıkartılmış ve restore edilerek Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir. Yine bugünkü mevcut mâbedden öncesine ait yapılara ilişkin bir diğer kalıntı da Iustinianos döneminden kaldığı düşünülen ve dış narteksi iç nartekse bağlayan, iki sütunla bölünmüş büyük dairevî kemerden müteşekkil giriştir ki mezkûr araştırmacı bunun da bahsi geçen mozaiğin bulunduğu apsis duvarıyla aynı zamana ait olmasının muhtemel olduğu görüşündedir.[1965] Bulunduğu konumdan ötürü "*Kuzey Kilise*" ismiyle nitelendirilen ilk bina; X-XII. yüzyıllar arasında yıkılmıştır. Güneyde yer alan *Bema Kilisesi* ise, XII. yüzyıl sonuna kadar kullanılmış ve X-XII. yüzyıllar arasında gerçekleştirilen birtakım değişiklikler kapsamında da mâbedin diakonikon bölümüne iki şapel ilave edilmiştir.[1966] Ayrıca Kuban; büyük bir ihtimalle VIII. yüzyılda, söz konusu eski kiliselerin üzerine, yeni bir merkezî planlı kilisenin yapılmaya başlandığını ve bunun apsisinin, eski kilisenin apsisi ile üzerindeki mozaiği örttüğünü tespit etmiş, bugünkü yapının apsisinin de zikredilen dönemden kaldığını belirtmiştir.[1967]

Kalenderhane Camii'ne tahvil edilecek olan kilise binası ise; hamam da dâhil olmak üzere, kendinden evvelki tüm yapıların temel, duvar ve örtü öğesi gibi sağlam vaziyette olan kalıntılarının her birinin kullanılması suretiyle, Komnenoslar döneminde (1081-1185) inşa edilmiştir.[1968] Eski kiliselerin ayakta kalabilen önemli unsurları; Latin işgalinden kısa bir süre öncesine tarihlenen bu yeni yapının bünyesine katılmaları sayesinde korunmuş ve günümüze kadar da gelebilmişlerdir. Söz konusu parçalar

[1964] Şebnem Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri: Bizans ile İtalya Arasında Assisili Aziz Francesco", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, sy. V, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2016, s. 63.
[1965] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 396.
[1966] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155; Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri, s. 63.
[1967] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 396-397.
[1968] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.

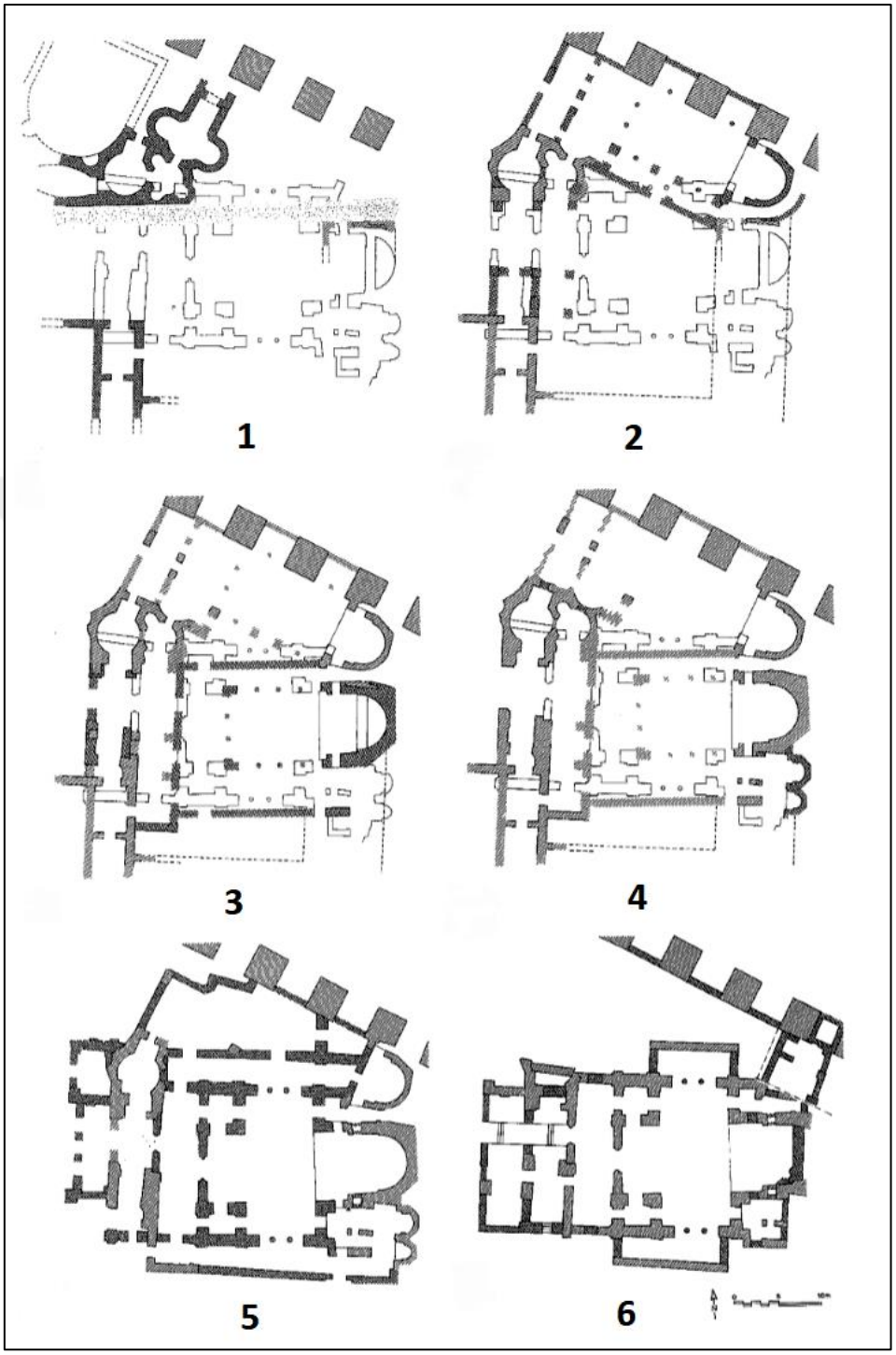
arasında; Bema Kilisesi'nin bema ve apsisi ile sonradan ilave edilen şapelleri de içeren diakonikon bölümü, narteksin büyük bir kısmı ve Kuzey Kilisesi'nin de apsisi gösterilebilir.[1969]

Çizim 191 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden kilisenin son halini alıncaya kadar geçirmiş olduğu safhaları gösteren çizimler. Sırasıyla; Roma hamamı, Kuzey Kilise, Bema Kilisesi, yapıya X-XII. yüzyıllar

[1969] Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 64.

arasında yapılan eklemeler ve son olarak da Kalenderhane Camii'nin esasını oluşturan kilise binası.[1970] (C. L. Striker ve D. Kuban)

Çizim 192 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden kilise binasının, son halini alıncaya kadar geçirmiş olduğu safhalara ait planlar. Sırasıyla; Roma Hamamı, Kuzey Kilise, Bema Kilisesi, yapının X-XII. yüzyıl arasındaki

[1970] Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Architecture", *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration*, Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban (ed.), Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1997, s. 26.

durumu, günümüzdeki yapının esasını oluşturan ana kilise binası ve son olarak da Kalenderhâne Camii.[1971] (C. L. Striker ve D. Kuban)

Fotoğraf 1102 Bema Kilisesi'nin apsisine ait duvar kalıntısının üzerinde bulunan ve İkonoklast Dönem (725-843) öncesine ait İstanbul'daki tek duvar mozaiği panosu olma özelliğini taşıyan mozaik. Hz. İsa'nın annesi tarafından tapınağa getirilerek, Rahip Simeon'a takdim edilmesini gösteren mozaik parçası, Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.[1972]

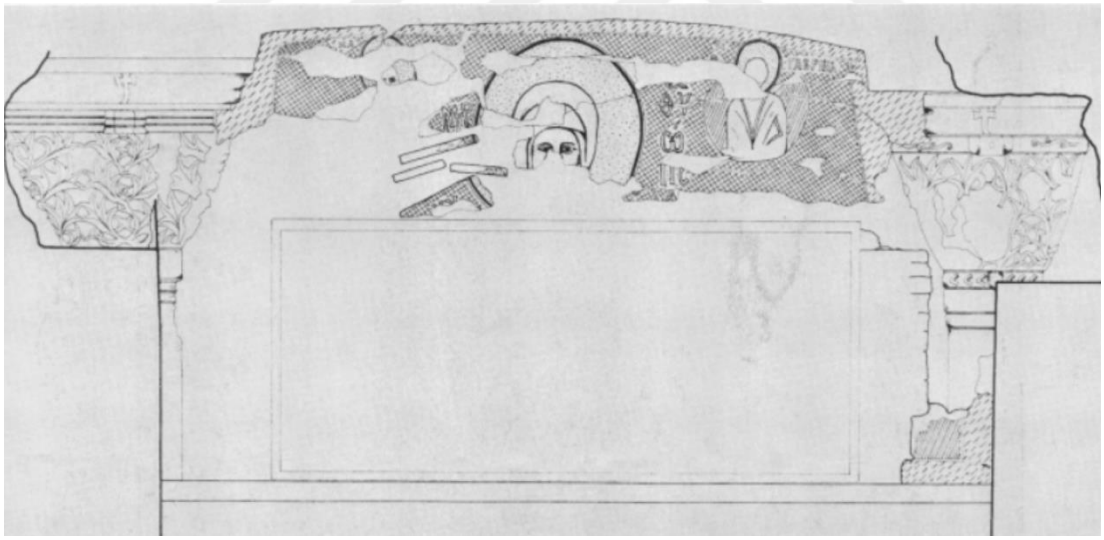

Fotoğraf 1103 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden kilise binasının narteksleri arasındaki irtibatı sağlayan ve Iustinianos döneminden kaldığı düşünülen girişin günümüzdeki görünümü.

[1971] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 27.
[1972] https://eistinpolin330.blogspot.com/2014/09/blog-post_28.html (11.01.2019).

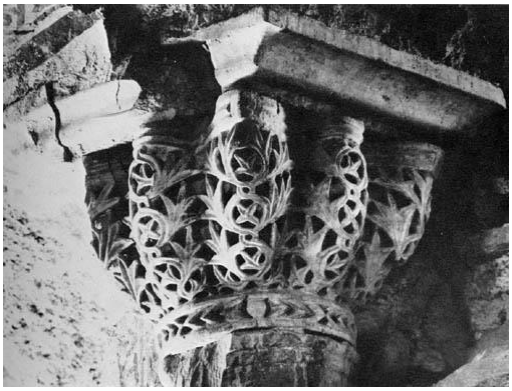

Fotoğraf 1104 İç ve dış narteks bölümlerini birbirine bağlayan giriş açıklığının kemer yüzeyindeki mozaik kalıntıları. Bu bezemenin, Palaiologoslar döneminde yapıldığı bilinmektedir.[1973]

Çizim 193 İç ve dış narteks bölümlerini birbirine bağlayan kapının üst kısmının çizimi.[1974]

[1973] Bkz. Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 66.
[1974] Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers*, 1968, sy. XXII, Levha 32.

Fotoğraf 1105 Narteksler arasındaki girişte yer alan sütunlardan birine ait başlığın yakından görünümü.[1975]

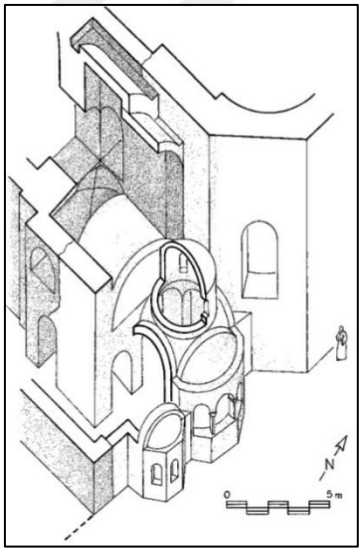
1204 senesinde şehrin Latinler tarafından ele geçirilmesinin ardından, bu kilisenin de Katolikler tarafından kullanıldığını; diakonikon kompleksi içerisindeki şapellerden birinin apsisinin üzerini örten yarım kubbenin, Fransisken tarikatının kurucusu Assisili Aziz Francesco'nun yaşamını tasvir eden fresklerle donatılmış olması açıkça ortaya koymaktadır. Kuban'dan öğrendiğimize göre söz konusu freskolar, ünlü azizin dünyadaki en eski resimleri olma özelliğine sahiptir.[1976] Latinlerin buradaki varlığına işaret eden bir diğer delil ise; XV. yüzyıl sonlarından itibaren artık zemin döşemesi olarak kullanılan ve Katolik kilisesinin ayırt edici özelliklerini taşıyan bir altar masasıdır.[1977]

İstanbul'un 1261 senesinde yeniden Bizans hâkimiyetine geçmesiyle birlikte başlayan Palaiologoslar döneminde, yapıda bazı değişiklikler gerçekleştirilmiş ve Katolik inancına ait tüm unsurlar ortadan kaldırılmıştır. Ardından da kilise, Ortodoks mezhebinin kaidelerine uygun olan yeni fresklerle donatılmıştır.[1978] Bu aşamada gerçekleştirilen en önemli yapısal değişiklik ise; diakonikon içerisindeki Aziz Francesco fresklerinin bulunduğu şapelin apsisinin, önüne bir duvar inşa edilmek suretiyle tamamen kapatılması olmuştur. Ortodoks inancına bütünüyle ters düşen söz konusu fresklerin yok edilmeden, aslında bir nevi muhafaza edilmeye çalışılıyormuş gibi bir duvarın arkasına gizlenmesindeki amaç ise kesin olarak cevaplanabilmiş değildir.[1979] Son dönemde, yapının doğu cephesi; önüne inşa edilen bir ev ile bunun bahçesinin altında kaldığından dolayı bu resimler de büyük ölçüde tahrip olmuş ve

[1975] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/24.htm (15.09.2018).
[1976] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397; Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 65.
[1977] Giusto Traina, "Architectural Sculpture", *Kalenderhane in Istanbul*, s. 108; Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 65.
[1978] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.
[1979] Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 66.

arkeolojik kazılarda toplanabilen bütün parçalar Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir.[1980] Palaiologoslar dönemine ait bir başka yapısal değişiklik ise; dış narteksin kuzey tarafının, yeni bir duvar ile kapatılması ve narteksler arasındaki irtibatı sağlayan, eski yapılardan birine ait kapının alınlık kısmının tuğla ile doldurularak, Theotokos Kyriotissa freski ile bezenmesi olmuştur.[1981] Ayrıca Bema Kilisesi'nde, bema kısmının güney duvarında yer alan dairevî kemerli açıklık da kapatılmıştır. Diakonikona geçişi sağlayan bu kapı aralığının içerisinde, XII. yüzyıla ait olan Theotokos Kyriotissa ikonası bulunmaktadır.[1982]

Kilisenin diakonikon bölümü içerisinden ulaşılan iki şapelden kuzeydeki; Latin egemenliği zamanında apsis kısmına yapılmış olan, Aziz Francesco'nun hayatının tasvir edildiği freskolardan ötürü *Aziz Francesco Şapeli* olarak anılmaktadır ve burası, pencereli kasnağa sahip bir kubbeyle örtülmüş küçük bir orta mekân ile bunun doğusundaki, apsis kısmından meydana gelmektedir. Söz konusu yapının hemen güneyinde yer alan ikinci şapele ise; Palaiologoslar döneminde içerisine yapılan freskolardan olan, Hz. İsa'nın bebeklik halinin altar masası üzerinde betimlendiği "*Melismos sahnesi*"nden dolayı *Melismos Şapeli* adı verilmiştir.[1983]

Çizim 194 Yapının güneydoğusunda bulunan ve birçok bölümden meydana gelen diakonikon kompleksinin çizimi.[1984] (C. L. Striker ve D. Kuban)

[1980] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.
[1981] Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 66.
[1982] Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 63-64, 69.
[1983] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 23-100; Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 67-69. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.
[1984] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 86.

Fotoğraf 1106 Diakonikon kompleksinin, günümüzde yapının güney cephesinin doğu ucunda yer alan girişi.

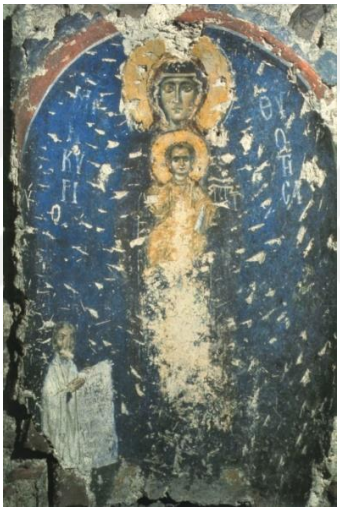

Fotoğraf 1107 Diakonikon kompleksinin günümüzdeki giriş kapısının dıştan ve içten görünümü.

Fotoğraf 1108 Diakonikon kompleksi dâhilinde yer alan kuzey taraftaki Aziz Francesco Şapeli'nin apsisine doğru bakış.

Fotoğraf 1109 Mâbedin bema ile diakonikon bölümlerini birbirine bağlayan ve Palaiologoslar döneminde kapatılan geçitin doğu duvarında bulunan XII. yüzyıla ait Theotokos Kyriotissa ikonası.[1985]

Fotoğraf 1110 Theotokos Kyriotissa ikonası'nın, diakonikon içerisinden görünümü ve günümüzdeki durumu.

[1985] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 150.

Fotoğraf 1111 Diakonikon kompleksi dâhilinde yer alan şapeller. Solda, Aziz Francesco Şapeli; sağ tarafında ise, Melismos Şapel görülmektedir.[1986] (Kaan Dönbekci, 2016)

Fotoğraf 1112 Aziz Francesco Şapeli'nin apsisi. Palaiologoslar döneminde bu bölümün önüne yapılmış olan duvarın bir bölümü bugün de hâlâ mevcuttur.

[1986] Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 66.

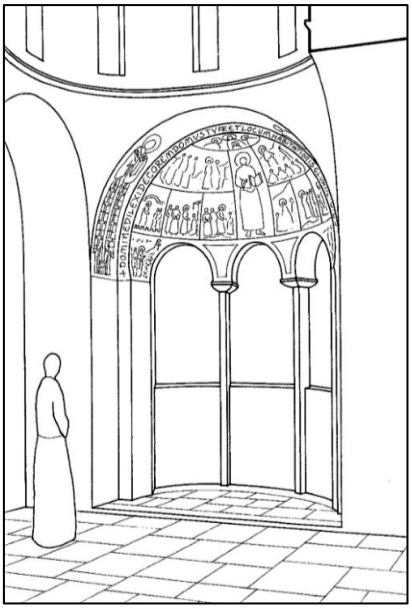

Fotoğraf 1113 Aziz Francesco Şapeli'nin, esasında pencereli bir kasnağa sahip kubbe ile örtülü olan orta mekânının üzerinin günümüzdeki görünümü. Söz konusu kubbe ile kasnağının bir bölümü, Osmanlı döneminde buraya yapıldığı bilinen beşik tonoz nedeniyle yıkılmış;[1987] son restorasyon sırasında bu tonozun kaldırılmasıyla beraber ise, yapının orijinal üst örtüsünün kalan kısımları ortaya çıkmıştır.

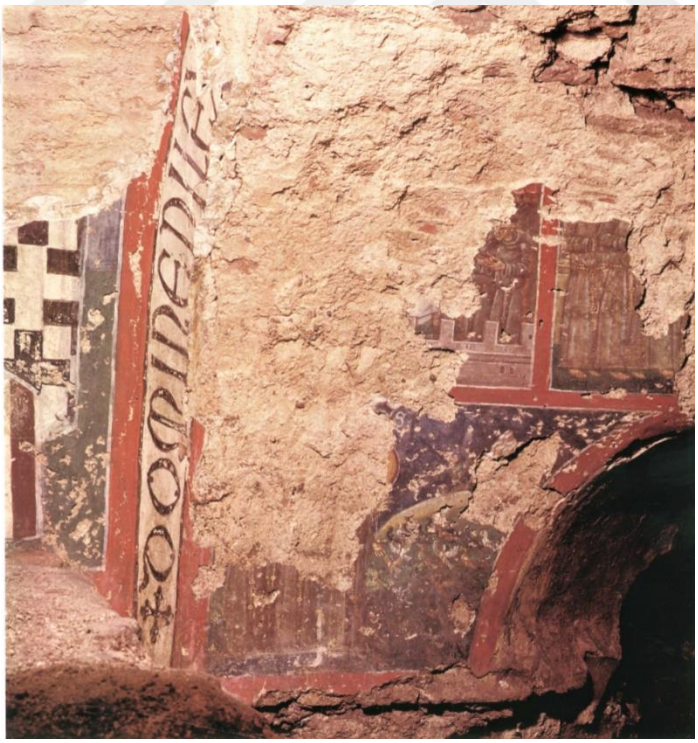

Fotoğraf 1114 Aziz Francesco Şapeli'nin apsisinin günümüdeki durumu. Görülen sütunlar, sonradan örülmek suretiyle kapatılmış olan apsis pencerelerini birbirinden ayırmaktaydı.

[1987] Dönbekci, "Kalenderhane Camii Freskleri", s. 67.

Çizim 195 Aziz Francesco Şapeli apsisinin yarım kubbesinde yer alan fresk kompozisyonunun çizimi. Ortada, sol elinde açık vaziyetteki bir kitabı tutan Aziz Francesco; bunun üstünde Theotokos ile Çocuk İsa sahnesi ve her iki yanında ise azizin yaşamını anlatan resimler tasvir edilmiştir. Kubbenin önündeki kemerde, Latin harfleriyle yazılmış olan ve İncil'den alınmış bir metni ihtiva eden yazıt ile Ioannes Khrysostomos ve Basileios isimli iki Grek azizinin resmi bulunmaktadır.[1988]

Fotoğraf 1115 Aziz Francesco Şapeli apsisinin yarım kubbesinin önündeki kemerde bulunan yazıt.[1989]

[1988] Cecil L. Striker ve Ernest J. W. Hawkins, "Mosaics and Frescos", *Kalenderhane in Istanbul*, s. 129.
[1989] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 155.

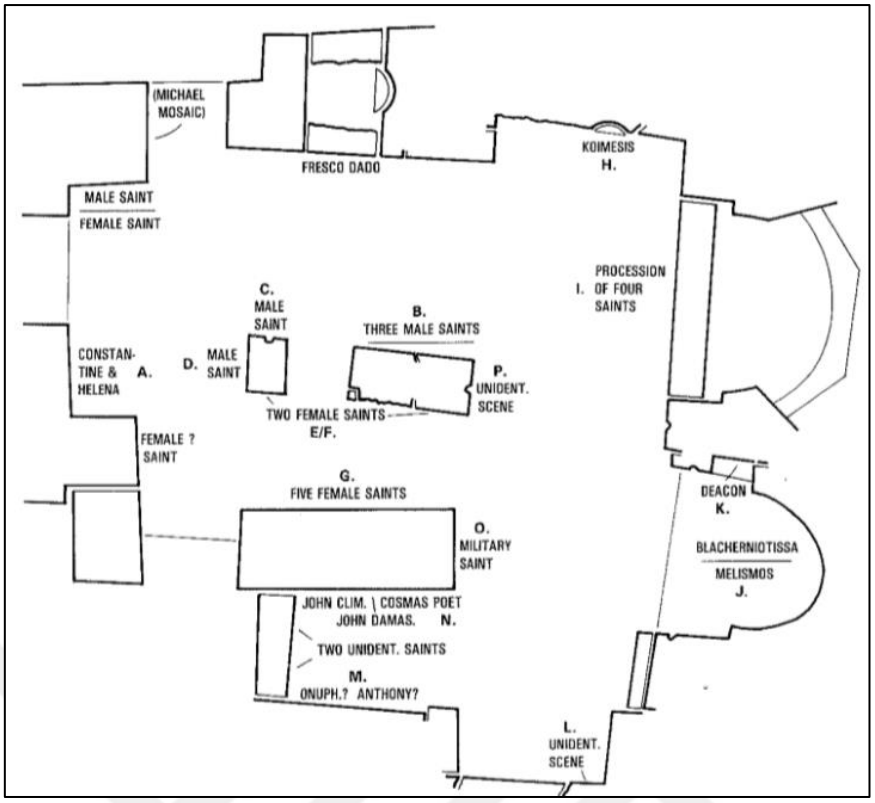

Fotoğraf 1116 Aziz Francesco Şapeli apsisinde bulunan freskolar. Bunlar son restorsyonda ortaya çıkartılmalarının ardından, Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmişlerdir.[1990]

Fotoğraf 1117 Aziz Francesco Şapeli apsisinde bulunan yazıt ve bazı fresko parçaları. Bunlar günümüzde, Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.[1991]

[1990] https://pbase.com/dosseman/image/120911241 (08.11.2018).
[1991] https://www.thebyzantinelegacy.com/kyriotissa (15.10.2018).

Çizim 196 Palaiologoslar döneminde, diakonikon kompleksine yapılan fresklerin konumları ve isimleri.[1992]

Fotoğraf 1118 Diakonikon kompleksinin güney duvarında bulunan giriş kapısının hemen yanındaki duvar yüzeyinde bulunan fresko kalıntısı.

[1992] Striker ve Hawkins, "Mosaics and Frescos", s. 144.

Fotoğraf 1119 Diakonikon kompleksinin içerisinde kalmış olan güneydoğu köşe hücresinden, buranın naos ile irtibatını sağlayan ve sonradan örülmek suretiyle kapatılan dairevî kemerli açıklığa bakış. Bu açıklık, kilisenin doğu haç kolunun güney duvarında bulunmaktadır. Sağ tarafta görülen düz atkı taşlı bölüm ise, esasında kilisenin bema kısmına açılan, fakat daha Palaiologoslar döneminde kapatılmış olan geçittir.

Fotoğraf 1120 Kilisenin, diakonikon kompleksi dâhilinde olan güneydoğu köşe hücresinin kuzeybatısına bakış. Solda, buradan mâbedin güney haç koluna açılan dairevî kemerli açıklık görülmektedir.

Fotoğraf 1121 Kilisenin, diakonikon kompleksi dâhilinde olan güneydoğu köşe hücresinden, güney haç koluna geçişi sağlayan açıklık. Burası, XX. yüzyılın ilk yarısında ahşap bir kapı ile örtülmekteyken; son restorasyonda diakonikonun müze olarak ayrılmasının akabinde, örülmek suretiyle kapatılmış ve mezkûr bölümün kilisenin naosu ile olan irtibatı tamamen kesilmiştir.

Fotoğraf 1122 Kilisenin, diakonikon kompleksi dâhilinde olan güneydoğu köşe hücresinin üzerini örten tonoz.

Fotoğraf 1123 Diakonikon kompleksi içerisindeki freklerden birinin kalıntısı.

Fotoğraf 1124 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının kuzey tarafına bakış.[1993]

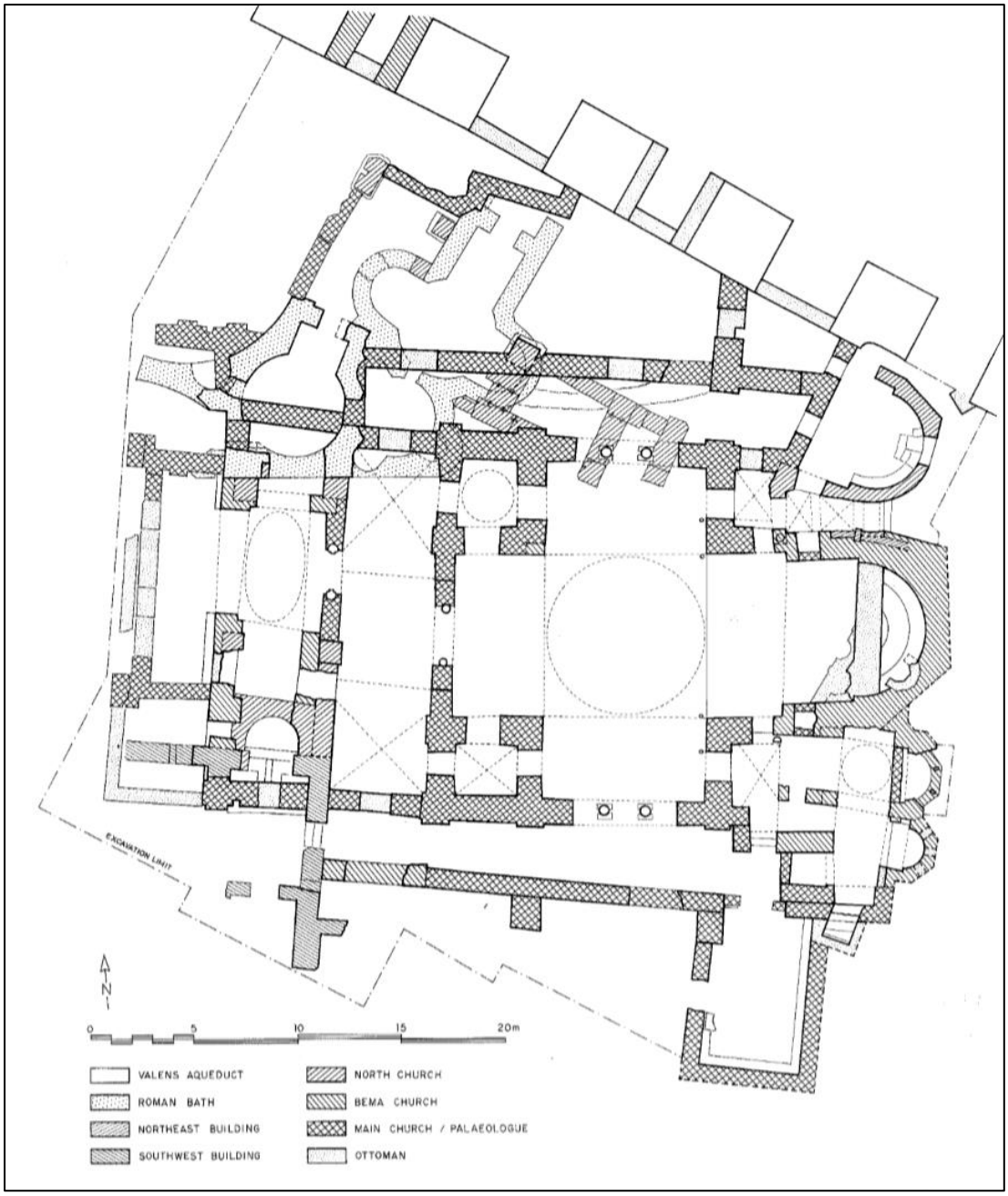
[1993] http://www.istanbulistan.net/kiliseler/akataleptos-manastiri-kalenderhane-camii/ (13.09.2018).

Fotoğraf 1125 Kuzey Kilisesi'nin apsisi.

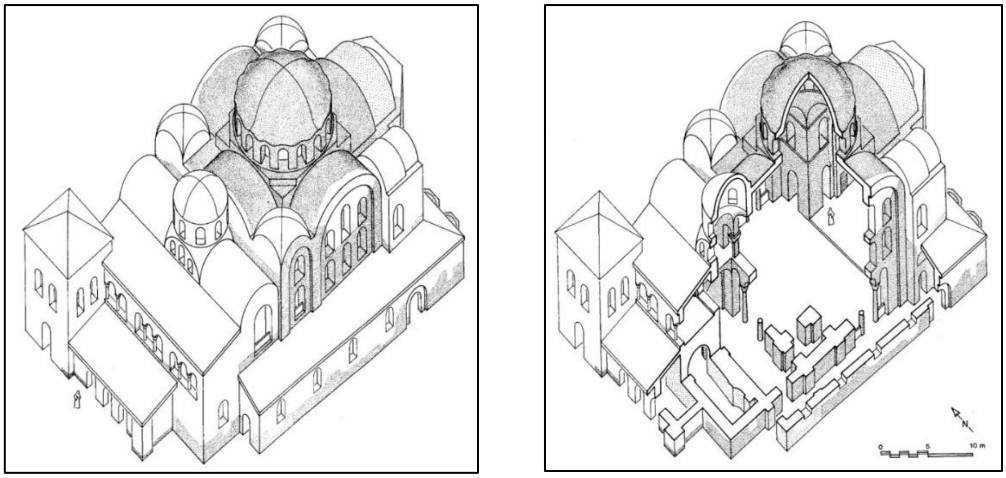
Güneydoğu-kuzeybatı istikâmetinde uzanan kilise binası,[1994] kapalı Yunan haçı plânlı yapılar grubunun köşe duvarlı tipinde düzenlenmiştir.[1995] Yaklaşık 20 m. derinliğinde ve 18.50 m. genişliğinde olan mâbedin, doğu haç kolunun devamında, ayrı bir birim olarak düzenlenen bema ve onun önünde de apsis kısmı yer alır. Kilisenin dışarıya taşkın vaziyette ve içte dairevî planlı olan apsisinin sadece alt kısmını oluşturan küçük bir kalıntısı günümüze ulaşabilmiştir. Bu kilisede doğu cihetteki köşe odaları ile bemanın her iki yanında yer alan pastoforion hücreleri, daha önce de bahsedildiği gibi tarihî süreç içerisinde birtakım büyük değişikliklere uğramıştır ve son derece düzensiz planlara sahiptir.

[1994] Burada konunun daha anlaşılabilir olması amacıyla, kilisenin doğu-batı doğrultusunda olduğu kabul edilerek anlatımlar yapılacaktır.
[1995] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252. Tahsin Öz yapının kubbesi için "*sütunlara müstenittir*" ifadesini kullanmıştır, ancak bu gerçeği yansıtmaz. Bkz. Öz, *İstanbul Camileri,* c. I, s. 80.

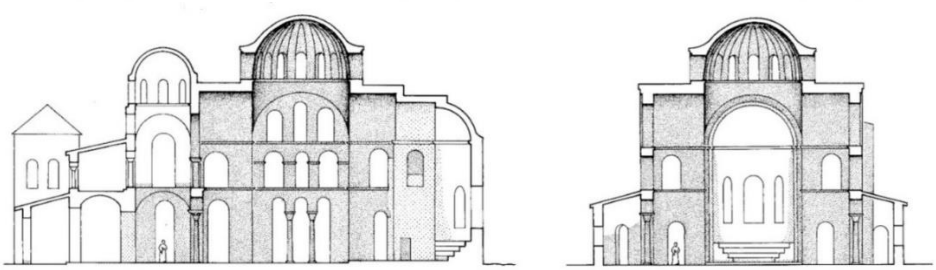

Çizim 197 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının planı.[1996] (C. L. Striker ve D. Kuban)

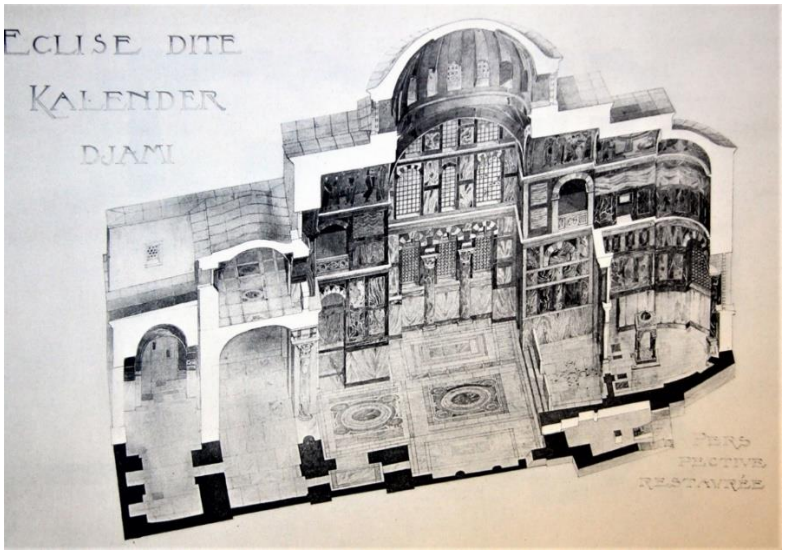
[1996] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 24.

Çizim 198 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi ve bunun kesiti.[1997] (C. L. Striker ve D. Kuban)

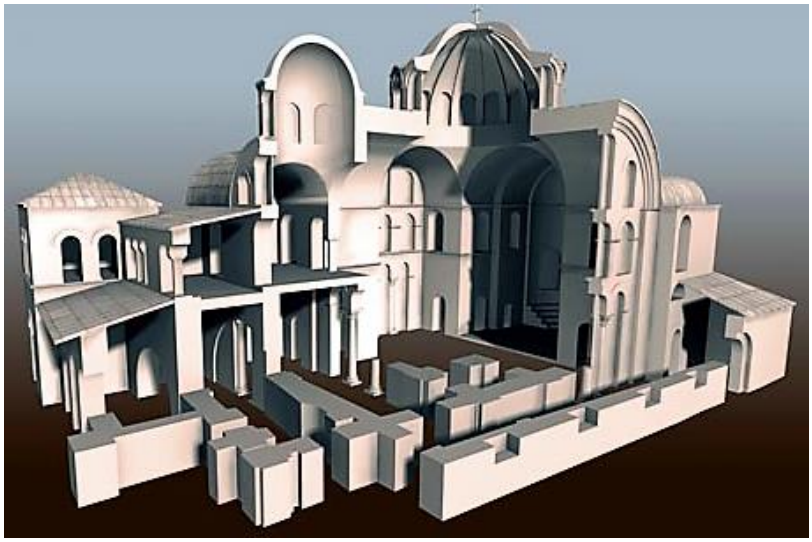

Çizim 199 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının makta'-i arzânîsi ve makta'-i tûlânîsi.[1998] (C. L. Striker ve D. Kuban)

Çizim 200 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi.[1999] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[1997] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 61.
[1998] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 61.
[1999] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/188.JPG (21.02.2019).

Çizim 201 Kalenderhâne Camii'nin esasını oluşturan eski kilise binasının restitüsyon denemesi.[2000]

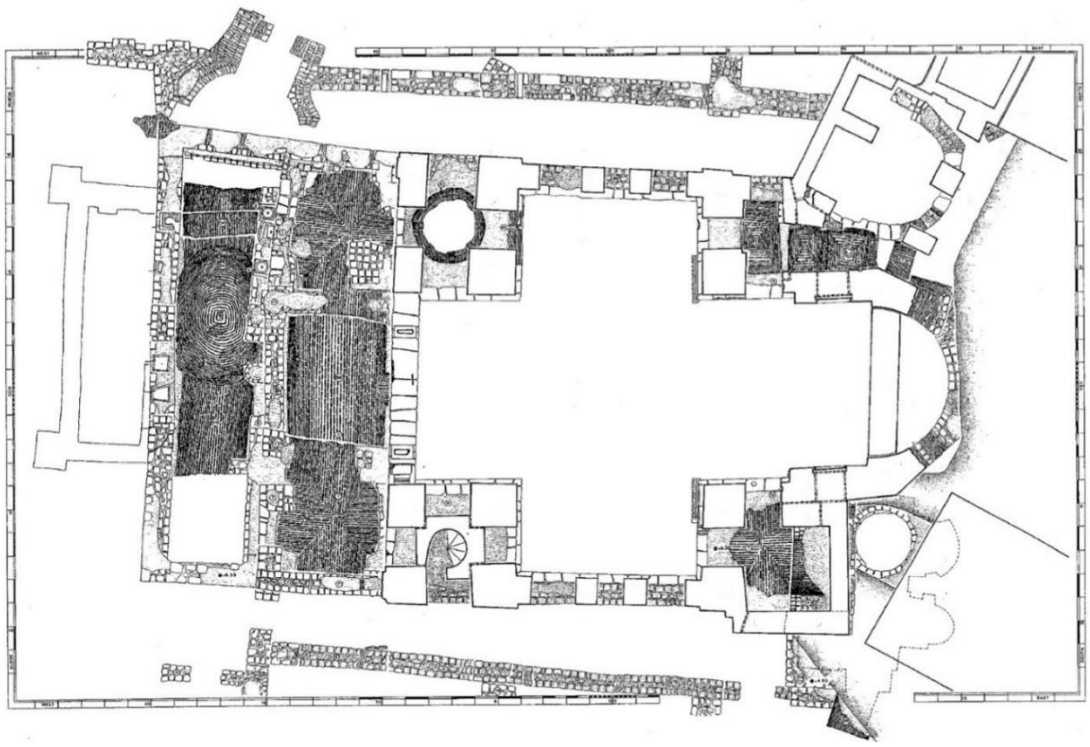
Haç kollarının birbirlerine kavuştukları orta mekânın üzerinde, dalgalı mahya hattıyla nihâyete eren ve her cephesinde birer pencere bulunan on altı kenarlı kasnağa sahip kaburgalı bir kubbe yükselmektedir. İçten yüksekliği 20.20 m. olan bu arslangöğüslü kubbe, 7.70 m. çapındadır. Haç kolları ise, 14.50 m. yükseklikteki beşik tonozlarla örtülmüştür. Bemanın üst örtüsü de yine beşik tonozdur.

Kilisenin köşe odalarının iki kat halinde düzenlenmiş olması; esasında Gül Camii'ne tahvil edilen kilisede olduğu gibi bir galeri katının, burada da mevcut olabileceğini akıllara getirmektedir ki Eyice, daha evvel mezkûr mâbedde görülen sistemin, yani haçın yan ve arka kolları içerisine yerleştirilen ikişer sütunun taşıdığı galerilerin bir benzerinin de bu yapıda bulunduğuna ihtimal verilebileceğini zikretmiştir.[2001]

Söz konusu hücrelerin, orijinal üst örtüsünün nasıl olduğu hakkında ise kesin bir bilgi mevcut değildir. Zîra kuzeybatı cihetindekinin alt bölümünün üzerinin küçük bir kubbe ile örtülü olduğu müşahede edilirken, güneybatıdakinde çapraz tonoz görülmektedir. Zaten düzenli bir görünüm arz etmeyen doğu taraftaki hücrelerin ise; naosla irtibatını sağlayan açıklıkların, günümüzde duvarla örülmek suretiyle kapatılmış vaziyette olması, mezkûr mekânlara ancak yapının dışından, güney cephesinde bulunan kapıdan girilebilmesine sebebiyet vermektedir. Diakonikona, bahsi geçen yerden ulaşılarak bakıldığında, üst örtüsünün çapraz tonoz olduğu tespit edilmektedir. Dört

[2000] http://www.byzantium1200.com/kyriotissa.html (04.07.2018).
[2001] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 108.

köşe hücresinin de üst katına ise bugün ulaşılamadığından, içten nasıl bir örtüye sahip oldukları incelenememiştir. Bunlardan kuzeybatıdaki, dışta kasnaklı küçük bir kubbe biçimindedir. Eski bir fotoğrafta güneybatıdakinin de aynı formda dışa yansıdığı görülmektedir. Ancak bunların esasında da bu şekle olup olmadığı belirlenememiştir. Zîra, hazırlanan bir restitüsyon denemesinde de bunlar dıştan daha farklı bir biçimde gösterilmiştir. Dolayısıyla tüm bu sebepler, kilisenin söz konusu mekânlarının orijinal üst örtüsü hakkında kesin bir kanaate ulaşılmasını imkânsız hale getirmektedir.

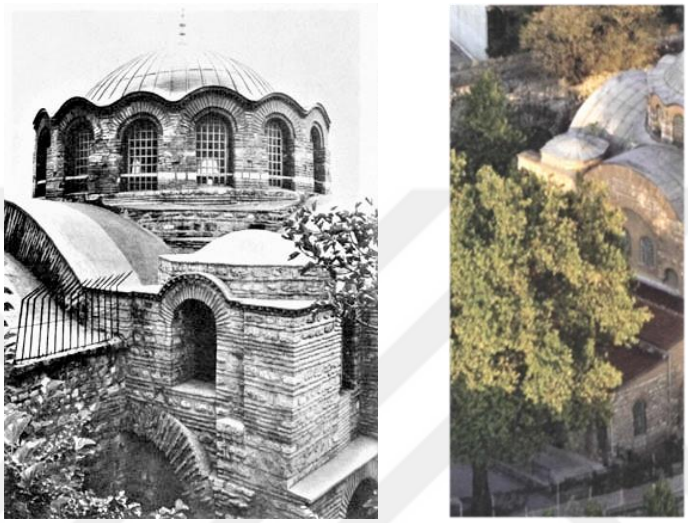
Çizim 202 Yapının galeri katı seviyesinin planı. (C. L. Striker ve D. Kuban)

Fotoğraf 1126 Kilisenin güneybatı ve kuzeybatı cihetindeki köşe odaları.

Fotoğraf 1127 Kilisenin; solda güneybatı, sağda ise kuzeybatı köşe odalarının üst örtüleri.

Fotoğraf 1128 Solda, kilisenin kuzeydoğu köşe hücresinin;[2002] sağda ise, kuzeybatı köşe hücresinin üzerini örten küçük kubbeler görülmektedir.[2003]

Kilisenin kuzey ve güney tarafındaki haç kolları, esasında iki sütuna dayanan üçüz kemerler ile dışa açılmaktaydı. Eyice'nin naklettiğine göre Rus sanat tarihçisi N. Brunoff burada, her iki yan cepheye bitişik ve üzeri, sundurma biçiminde olan ahşap çatı ile örtülü birer dış galerinin bulunduğunu ileri sürmüştür.[2004] Kuban da yapının yan nefleri olduğunu belirtmiş ve Striker ile beraber hazırlamış oldukları planda, söz konusu bölümlere de yer vermişlerdir.[2005] Yapıya ait çizim ve restitüsyon denemelerinde de güney cephesinde, bir nef bölümüne yer verildiği görülmektedir. (Çizim 190)

[2002] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/06.htm (15.09.2018).
[2003] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 128.
[2004] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251-252.
[2005] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.

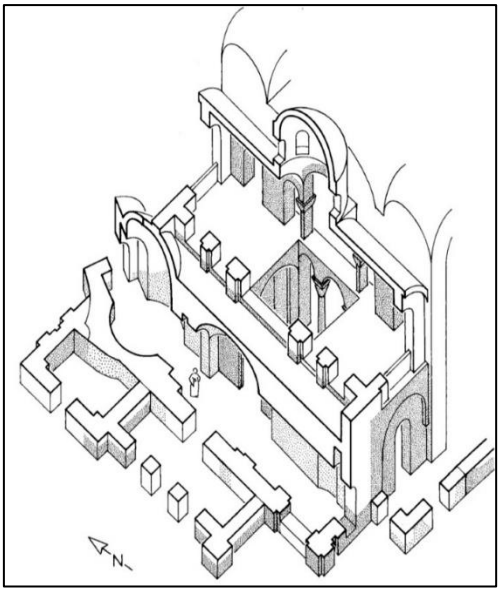

Fotoğraf 1129 Yapının esasında yan nefine açılan, fakat Osmanlı döneminde alt kısımları kapatılmak suretiyle pencereye dönüştürülen yan cephesindeki açıklıklar ve buradaki sütun başlığı.

Naosun kuzeybatısında iç ve dış narteksler yer almaktadır. Pantepoptes Manastırı Kilisesi'ndeki gibi iki katlı olarak düzenlenen iç narteksin[2006] alt katının tavanı, üç parçaya bölünmüştür ve ortası beşik tonoz, yanlardaki birimler ise çapraz tonozla örtülüdür. 4.50 m. derinliğinde ve yaklaşık 17 m. genişliğinde ölçülen bu mekânın, beşik tonozlu bölümünün içten yüksekliği yaklaşık 5.60 m.dir. Üzerinde yer alan galeri katı ise; günümüze ulaşamadığından, üst örtüsünün nasıl olduğu kesin bir şekilde tespit edilememektedir. Ancak daha önce de bahsi geçen restitüsyon çalışmasında, burası da yine üç bölüme ayrılmış ve yandaki kısımlar beşik tonoz, ortadaki de pencereli yüksek kasnağa sahip küçük bir kubbe ile örtülü olarak gösterilmiştir. 4.70 m. derinliğe sahip olan dış narteksin içten yüksekliği ise yaklaşık 5.40 m.dir.

Kilisenin dış narteksine açılan giriş kapısı orta aksta olmayıp, kuzey tarafa kaymış vaziyettedir. Bu mekândan iç nartekse geçiş; bahsi geçen kapıyla aynı eksende olan, iki sütunla bölünmüş büyük bir dairevî kemerin ortasına yerleştirilen dikdörtgen şeklindeki giriş açıklığından sağlanır. Söz konusu narteks bölümü ile naos arasında irtibatı sağlayan kapı ise; apsis eksenindedir ve esasında iki sütunla ayrılan üç kemer gözünden oluşmaktadır. Ancak günümüzde, sadece ortadaki kemer gözü açık vaziyettedir.

[2006] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.

Çizim 203 Yapının narteks bölümünün esas şeklini gösteren çizim.[2007] (C. L. Striker ve D. Kuban)

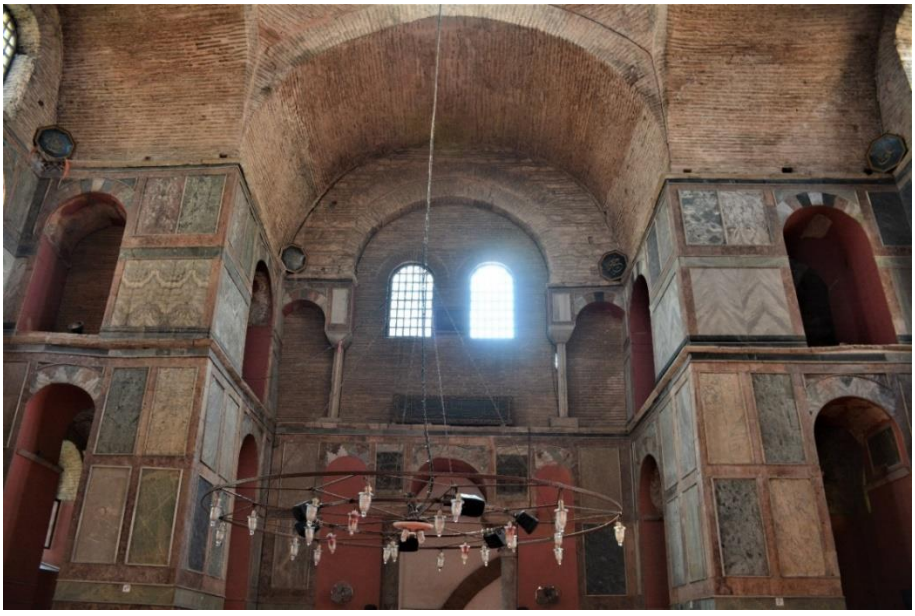

Fotoğraf 1130 Narteksleri birbirine bağlayan giriş açıklığına, iç narteksten bakış.

[2007] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 94.

Fotoğraf 1131 İç narteks ile naosu birbirine bağlayan ortadaki giriş açıklığının naostan görünümü. Burası esasında, iki sütunla ayrılan üç kemer gözünden müteşekkil bir açıklık iken, sonradan yanlardakiler kapatılmış, sütunların da bir bölümü duvara gömülü hale gelmiştir.

Fotoğraf 1132 Naosun, ortasında giriş kapısının yer aldığı batı beden duvarının üst kısmına bakış.

Fotoğraf 1133 Naosun giriş kapısının üst kısmı ve ortadaki kemerin her iki yanında bulunan levhalar.

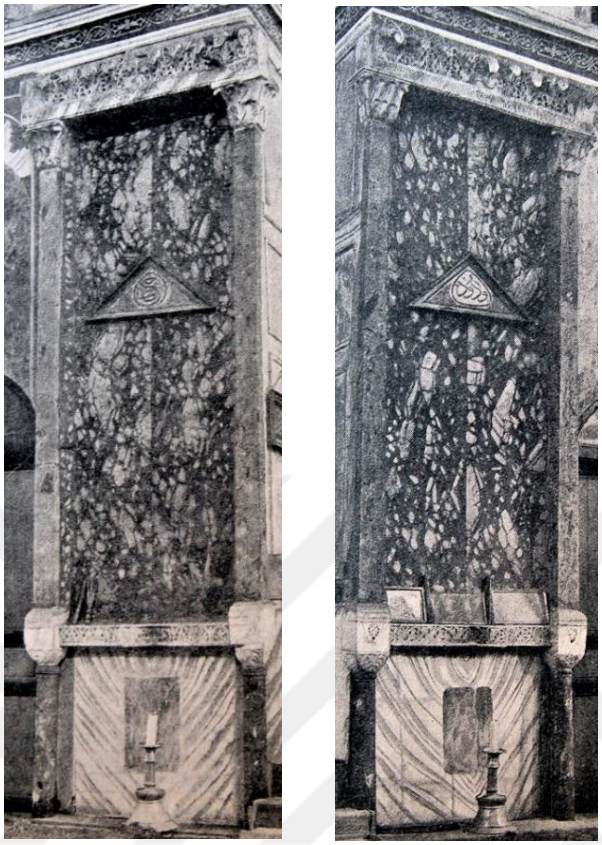
Fotoğraf 1134 Bu iki levhayı J. Ebersolt ve A. Thiers "*oymalı plaka*" olarak tanımlarken; Wiener, "*VI. yüzyıldan kalma kabartma plakası*" ve "*aedikula*[2008] *motifleri*" şeklinde tarif etmektedir. Gurlitt ise, "*kapı tasviri içeren kabartmalı levha*" ifadesini kullanmaktadır.

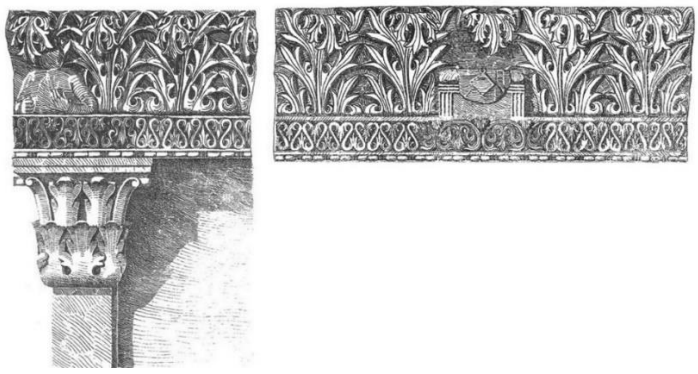
Fotoğraf 1135 Mâbedin batı beden duvarında, giriş kapısının üzerinde yer alan küçük sütunlardan birinin başlığı.[2009]

[2008] *Aedikula*; "*küçük oda, küçük ev, küçük tapınak, niş*" anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe F. Erol, "Aedikula Mimarisinin Orijini ve Mimari İkonografisi Üzerine Bir Gözlem", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, sy. XVI, s. 55-75.
[2009] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/23.htm (15.09.2018).

Kilisenin içerisinde, bema bölümü ile naosu birbirinden ayıran ve galeri katına kadar yükselen ikonostasis bulunmaktadır.[2010]

Fotoğraf 1136 Kilise ikonostasisinin, doğu pâyelerin batı yüzlerinde kalan parçaları. Burada, üstteki sütun başlıklar orijinal halleriyle görülmektedir.[2011] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

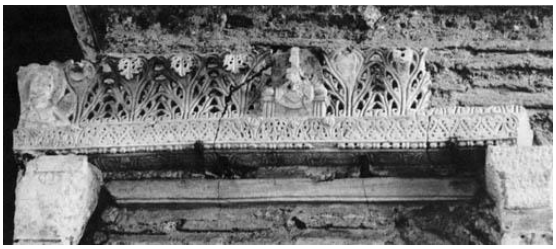

Çizim 204 İkonostasis kalıntılarının çizimleri.[2012] (C. Gurlitt, 1905)

[2010] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.
[2011] Soldaki fotoğraf için bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/49.JPG (21.02.2019); sağdaki fotoğraf için bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/50.JPG (21.02.2019).
[2012] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LV.

Fotoğraf 1137 İkonostasisin, yapının doğu pâyelerinin batı yüzlerinde kalan parçalarının günümüzdeki durumu.

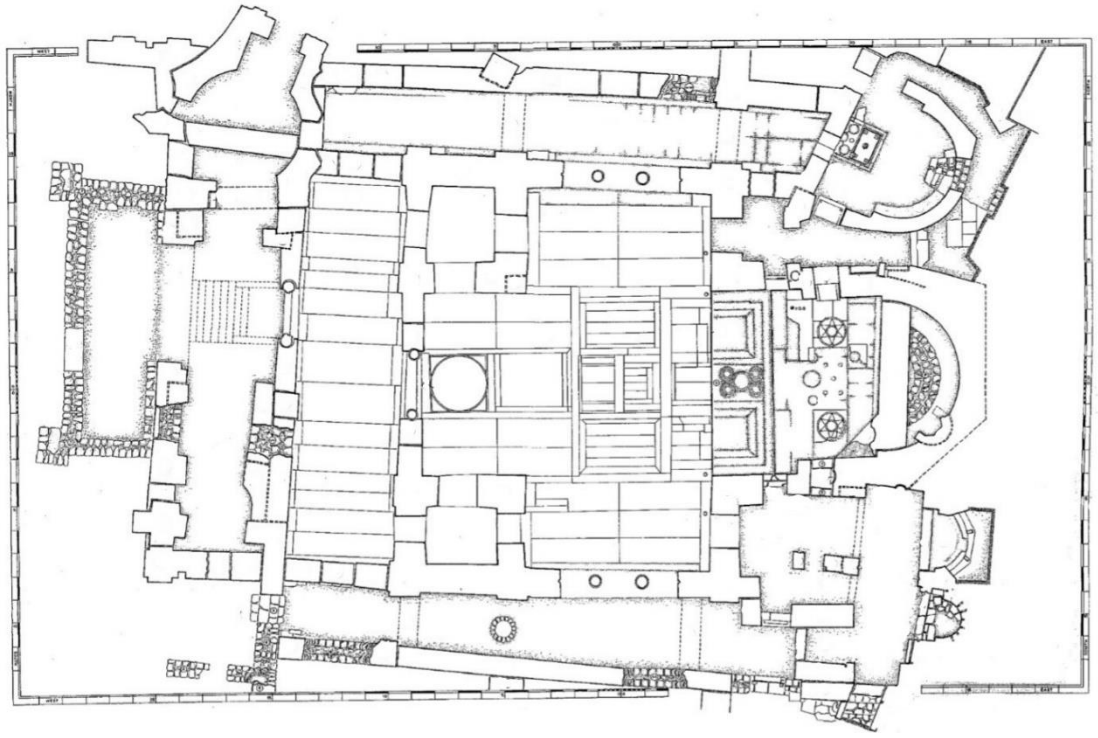

Fotoğraf 1138 Üstte, ikonostasisin güneydoğu pâyedeki parçasının üst kısmının son restorasyondan evvelki durumu. Buradaki sütun başlıklarının kazınmış vaziyette olduğu görülmektedir.[2013] Altta ise, aynı bölümün günümüzdeki durumu.

[2013] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/26.htm (15.09.2018).

Fotoğraf 1139 Güney taraftaki ikonostasis parçasının alt kısmı.

Mâbed; mermer duvar kaplamaları ile "*opus sectile*" bezemeli taban döşemelerinden oluşan zengin bir süslemeye sahiptir.

Çizim 205 Kalenderhâne Camii'nin esasını teşkil eden yapının zemin kat planı. (C. L. Striker ve D. Kuban)

Fotoğraf 1140 Kilisenin doğu haç kolu ile devamındaki bema bölümlerinin orijinal zemin döşemesinden kalan parçalar.[2014]

Fotoğraf 1141 Kilisenin bema bölümü ile doğu haç kolundaki "*opus sectile*" bezemeli zemin döşemesi kalıntılarından detay.[2015]

[2014] https://www.thebyzantinelegacy.com/kyriotissa (15.10.2018).
[2015] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 140-141.

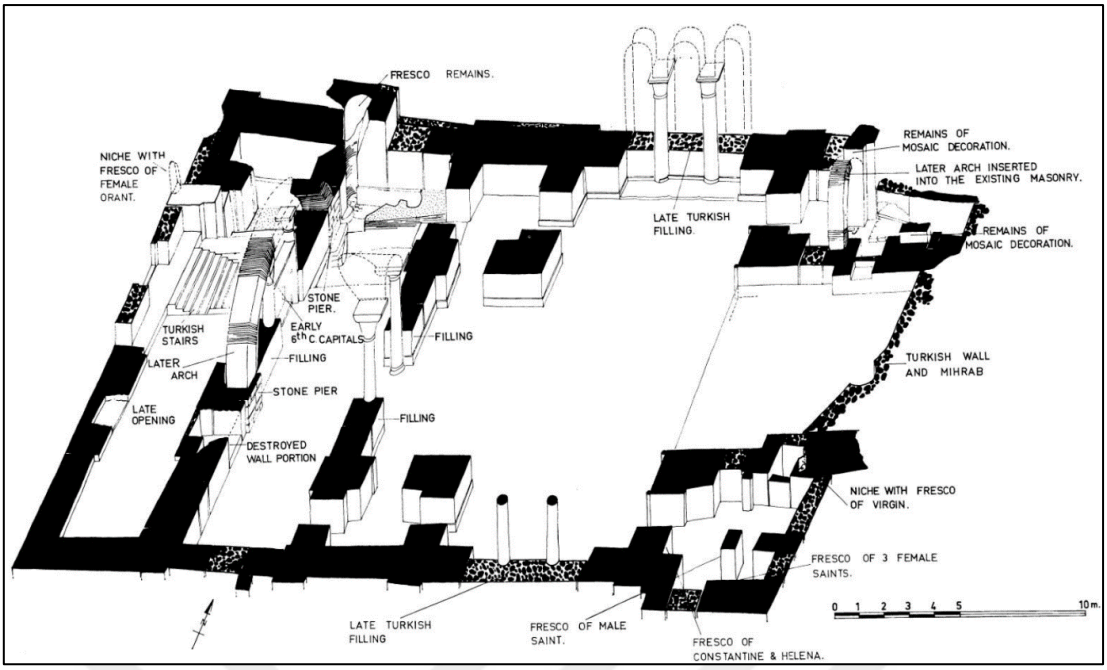
d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Cami Planında Yapılan Değişim

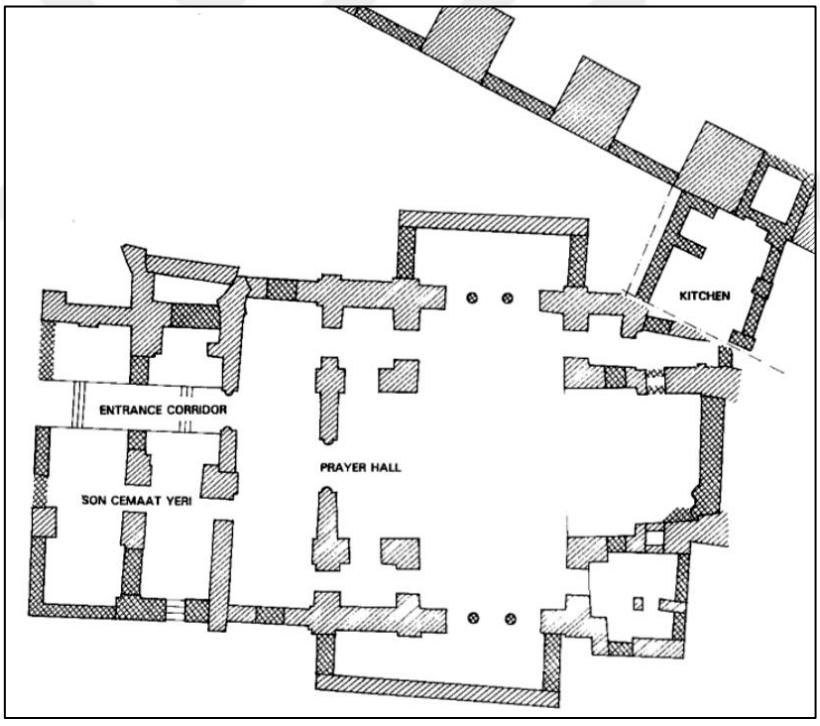
Şehrin Osmanlılar tarafından fethedilmesinin akabinde ilk olarak zaviyeye dönüştürülen yapının, XVIII. yüzyılda camiye tahvil edilmesine kadar geçen süreçte yapısal bir değişiklik geçirip geçirmediği hakkında herhangi bir malûmat mevcut değildir. Ancak mezkûr dönemde, içte dairesel planlı olan absisinin ise henüz sağlam vaziyette olduğu bilinmektedir. Kuban; camiye kalbedildiği sırada bu bölümün yıkıldığını düşünmektedir. Zîra apsis çıkıntısının önünü kapatan ve üzerinde de beş adet pencere açıklığı bulunan, mihrabın arkasındaki düz duvar, bahsi geçen zamanda yapılmış olup hâlâ varlığını korumaktadır. Araştırmacı ayrıca; söz konusu müdahalenin muhtemelen, caminin bulunduğu semti harap eden 1718 yangını, 1720 depremi yahut da 1727 yangınının neden olduğu tahribatın sonucunda gerekli görülen tâmirat kapsamında gerçekleştirildiğinin de altını çizmektedir.[2016] Eyice ise, eski kilise binasının dışarıya taşkın vaziyetteki apsisinin günümüze gelemediğini belirtmekle birlikte; bunun, bilinmeyen bir tarihte, belki de 1766 depremi sonrasında düz bir duvar şeklinde kapatıldığını nakletmektedir.[2017]

Mâbedin; doğu cihetinde meydana gelen değişiklik haricinde, her iki yan cephesine bitişik olan ahşap çatı ile örtülü nefleri de günümüze ulaşmamıştır. Kuban bu yan neflerin, XVIII. yüzyılda bulunup bulunmadığının belli olmadığını ve şâyet mevcut olsalar bile, büyük ihtimalle XIX. yüzyılda meydana gelen yangın esnasında tahrip olduklarını belirtmektedir.[2018]

[2016] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.
[2017] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2018] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

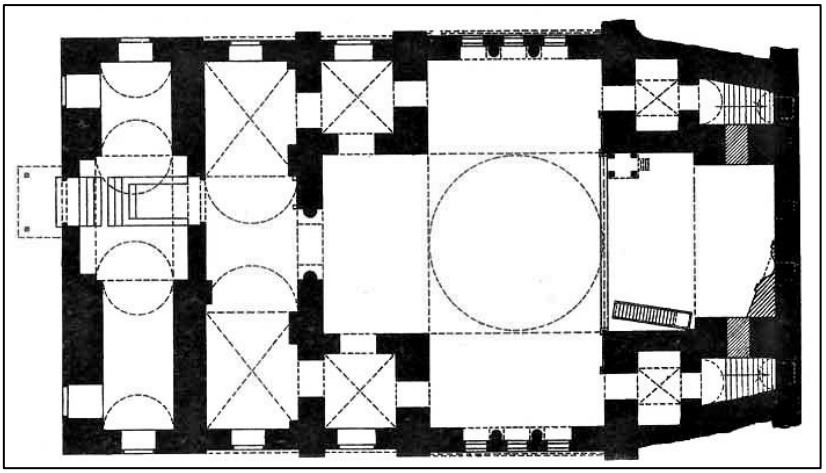

Çizim 206 Kalenderhâne Camii'nin planı.[2019]

Çizim 207 Kalenderhane Camii'nin Osmanlı dönemindeki planı.[2020] (C. L. Striker ve D. Kuban)

[2019] https://mcid.mcah.columbia.edu/art-atlas/istanbul-documentation-project/kalenderhane-camii-church-st-mary-kyriotissa (14.02.2018).
[2020] Striker ve Kuban, "Architecture", s. 74.

Çizim 208 Kalenderhane Camii'nin XX. yüzyıl başına ait planı. (C. Gurlitt, 1905)

2) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

Eski kilise binasının camiye tahvil edilmesi sonrasında örtü sisteminde yapılan en belirgin değişikliklerden biri kubbe kasnağında olmuş ve kubbenin esasında ondüleli yani dalgalı şekilde olan kasnağındaki iniş çıkışların arasında yer alan boşluklar, harç ile doldurulmak suretiyle düz bir mahya hattı meydana getirilmiştir. Ayrıca kasnağın dış yüzeyi de çimento ile sıvanmıştır. Kuban, söz konusu uygulamaların 1854 tamirinde gerçekleştirildiğini belirtmektedir.[2021] Caminin XIX. yüzyılın son çeyreğine ait olan ulaşabildiğimiz en erken tarihli çizim ve fotoğraflarında, bahsedildiği gibi düz bir şekilde nihâyete erdiği görülen kubbe kasnağı; 1966-1975 restorasyonu sırasında, -hatta eski fotoğraflardan anlaşıldığı üzere 1969 senesinde- Orta Bizans dönemi mimarisine uygun olarak yeniden dalgalı bir biçimde yapılmıştır.[2022] Ayrıca yine zikredilen onarımda; o tarihe kadar çift meyilli bir örtü sistemiyle örtülmüş olduğu bilinen ve ana kubbeyi destekleyen tonoz sırtları, kavisli bir şekle dönüştürülmüştür. Yani aslında mâbedin haç kollarının üzerini örten beşik tonozların, dışarıya yansıyan ve aynı zamanda da beden duvarlarının üst sınırını belirleyen kemerleri tamamlanarak, dairevî biçimleri belirgin hale getirilmiştir. Ancak Eyice, söz konusu değişikliğin neye dayanılarak yapıldığını bilmediğini belirtmekle beraber, bunun çok da doğru bir sistem olmadığını ifade etmektedir. Bu düşüncesini de Bizans yapılarının birçoğunda çift meyilli örtü sisteminin mevcut olmasına ve bilhassa da yağmurlu bölgelerde, içeriye yağmur sularının sızmasını önlemek amacıyla çatıların bu şekilde yapılmasına

[2021] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2022] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.

dayandırmaktadır.[2023] Kuban ise; 1854 onarımında, binanın çatısındaki tonozların arasının toprakla doldurularak, kiremit bir çatı yapıldığını zikretmektedir.[2024] Çatının kaplaması hususunda Eyice, bahsi geçen restorasyon sırasında mâbedin üzerinin, sıcak iklim yapılarındaki gibi kiremit ile örtülmesinin[2025] teklif edildiğini; ancak daha sonra "*çok şükür*" bu düşünceden vazgeçilerek ve İstanbul'un kurşun kaplı kubbelerle örtülü bir şehir olduğu da göz önünde bulundurularak, gerek kubbe gerekse de tonozların kurşun levhalarla kaplandığını nakletmektedir.[2026]

Camiyi oldukça tahrip eden, XIX. yüzyıldaki büyük yangında; büyük bir ihtimalle iç narteks üzerindeki galeri katı da harap olarak yıkılmıştır.[2027] Haricî ve dâhilî medhal sofası işlevini üstlenen her iki narteks bölümünün üzeri, söz konusu olayın akabinde gerekli görülen 1854 onarımında; tek parça, sundurma şeklinde bir çatıyla örtülmüştür ki 1877 senesinde Paspatis tarafından neşredilmiş olan gravürde bu durum görülebilmektedir. 1913 senesine ait fotoğraflarda ise; bahsi geçen çatının yerinde, üç ayrı parça halinde yapılmış olan basit kırma çatılar müşahede edilmektedir. Zikredilen durum yapıda, 1877 ile 1913 arasındaki bir zamanda tamirat gerçekleştirildiğini açıkça ortaya koymaktadır ki muhtemelen bu, Wiener'in 1880-1890 seneleri arasında gerçekleştirildiğini söylediği onarım çalışmasıdır.[2028] Medhal sofalarının üst örtüsü, 1966-1975 restorasyonunda kaldırılmış ve yapının mahya hattı yenileninceye kadar mezkûr bölümlerin üzeri, ilk olarak sundurma şeklinde olan, muhtemelen geçici bir çatı ile örtülmüştür ki bu durum 1969 senesine ait fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. 1971 tarihli bir fotoğrafta ise, artık söz konusu kısımların onarımına başlandığı anlaşılmaktadır. Bahsi geçen çalışmada, dâhilî sofanın üzerine beşik kırma çatı yapılırken, haricî sofanın üzeri sundurma çatı ile kapatılmıştır.

Yapının cepheleri, XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen yangın esnasında tahrip olduğundan dolayı; 1854'deki onarımda tamamen sıva ile kaplanmış; son restorasyonda ise, sarı badanalı bu sıvalar bütünüyle kazınmak suretiyle yapının duvar örgüleri açığa çıkarılmıştır.[2029]

[2023] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.
[2024] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2025] Bu hususa örnek olarak, Yunanistan'daki Bizans kiliseleri verilebilir.
[2026] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281; Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2027] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2028] Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 156.
[2029] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

XIX. yüzyılda, caminin çevre kotları da yükselmiş vaziyette olduğundan; 1854'te haricî sofanın batı cephesinde yer alan giriş açıklığının kemeri yıkılmış ve önünden geçen yolun kotuyla aynı seviyede olan yeni bir giriş kapısı yapılmıştır. 1966-1975 onarımında, mâbedin özgün giriş kotuna dışarıdan inilerek, mezkûr kemeri restore edilmiştir[2030] ve bulunduğu çevreden dolayı alçakta kalan kapıya, on iki basamaktan oluşan bir merdivenden inilerek ulaşılmaktadır.

Yapının pek çok mimarî husûsiyetini yok eden 1854 tamiri sırasında, pencere düzeni de orijinal mimariye göre bütünüyle değiştirilmiştir.[2031] Öncelikle, harem vasfını üstlenen eski naos bölümü ile esasında mâbedin her iki yan cephesinde yer aldığı bilinen koridorların arasındaki irtibatı sağlayan, korint başlıklı ikişer sütunun taşıdığı üç kemer gözünden müteşekkil geçiş açıklıkları; dışarıdan, kemer ile sütunlarını da gizleyen bir duvarla kapatılmış ve bunların orta kısımlarında, diğerleriyle orantısız, küçük pencereler bırakılmıştır. Dolayısıyla da harem mekânının yan tarafa açılan duvarları, yapının cepheleri haline dönüşmüştür. 1966-1975 restorasyonunda ise; söz konusu üçüz kemerler ile sütunlar ve başlıkları, ortaya çıkartılmıştır.[2032]

XIX. yüzyılda yıkıldığı düşünülen iç narteksin üzerindeki galeri katı; esasında, Eski İmaret Camii'ne tahvil edilen Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nde olduğu gibi, naosla irtibatlı bir mekândı. Ortadaki çok büyük ve geniş, her iki yandakiler ise buna nispetle oldukça küçük boyutlu olan, ayrıca aralarında da birer küçük sütun bulunan üç kemer gözü vasıtasıyla naosa açılan galerinin, muhtemelen XIX. yüzyıldaki büyük yangında yıkılmasının ardından; söz konusu açıklıklar da örülmek suretiyle kapatılmıştır. (Çizim 209) 1880-1890 seneleri arasında yapıldığı düşünülen onarım sırasında ise; doldurulan büyük kemerin içerisine, altta iki tane dairevî kemerli pencere, bunların üstünde ise bir adet gül pencere açılmıştır ki bu durum 1913 senesine ait bir fotoğrafta da müşahede edilebilmektedir.[2033] (Fotoğraf 1143) 1966-1975 tamirinde, üstteki dairevi formlu pencere kapatılmıştır.

[2030] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

[2031] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252. Ayverdi söz konusu husus için, "*Bizans mâbetlerinin hepsi gibi kasvetli ve karanlık olan binaya, Osmanlılar tarafından pencereler açılarak, sıkıcılığı biraz giderilmiştir*" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Ayverdi, *Fâtih Devri,* c. III, s. 428.

[2032] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

[2033] Kuşkusuz söz konusu pencerelerin açılabilmesi, aynı dönemde haricî sofanın üst örtüsünün de değiştirilmesiyle bağlantılıdır. Kuban; 1854 onarımı sırasında bahsi geçen kemerin kapatılarak, içerisine pencereler açıldığını söylemektedir. Bkz. Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398. Ancak Galanakis'in 1877 senesinde yayınlanan gravüründe bahsi geçen yerde pencere görülmemektedir ki dolayısıyla bu durum, pencerelerin 1854'ten sonra açıldığını göstermektedir.

Kuban'ın naklettiğine göre; Beşir Ağa tamiri sırasında yapının, Bozdoğan Kemeri'ne bitişik olan eski Kuzey Kilisesi'nin üzerine birkaç tane hücre inşa edilmiştir.[2034] Araştırmacının Striker ile birlikte hazırlamış olduğu, mâbedin Osmanlı dönemindeki vaziyetini gösteren planda; Kuzey Kilisesi apsisinin yer aldığı kısım, kare planlı bir mutfak bölümü olarak gösterilmiştir. (Çizim 207) Gerçekten de caminin 1880-1890 seneleri arasına tarihlendirilen eski bir fotoğrafında, söz konusu mahal yıkık vaziyette de olsa, bir bacanın bulunduğu görülebilmektedir. (Fotoğraf 1142) Bu baca, alt kısımları da onarılmış olarak, günümüzde de mevcuttur.[2035]

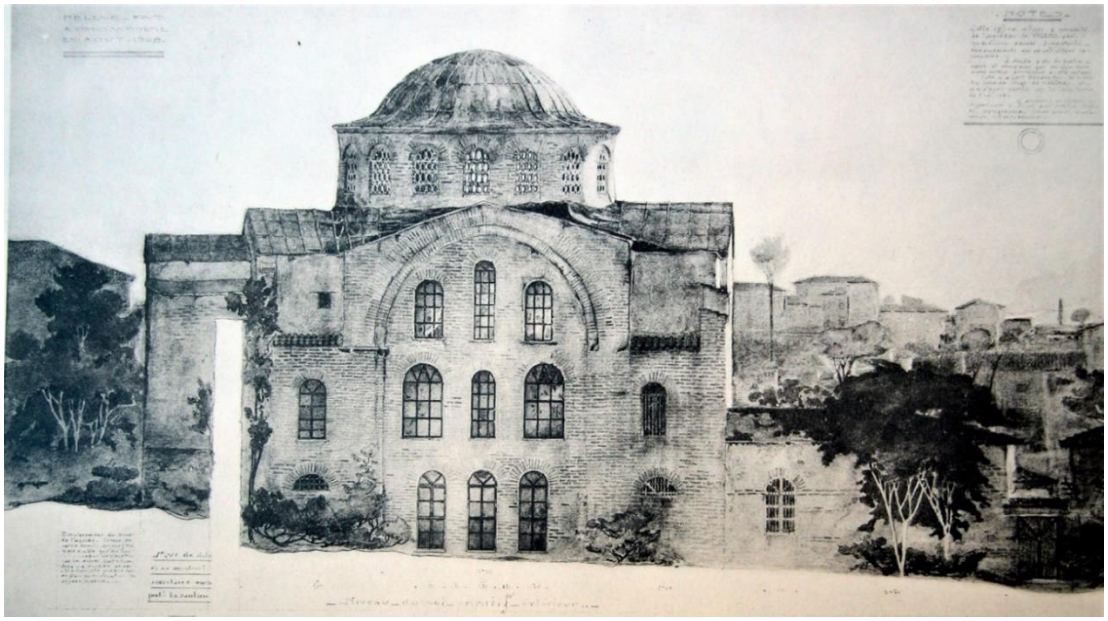

Çizim 209 Galanakis'in Kalenderhâne Camii gravürü.[2036] (Paspates, 1877)

[2034] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2035] Bahsi geçen mekâna, yapının kuzey tarafındaki bahçeden ulaşılmaktadır.
[2036] https://eistinpolin330.blogspot.com/2014/03/kalenderhane-camii.html (11.01.2019).

Fotoğraf 1142 Osmanlı döneminde Kalenderhane Camii'nin doğu cephesinin görünümü. Kuzey tarafındaki bölümün Osmanlı döneminde mutfak olarak kullanıldığını, burada görülen baca da doğrular niteliktedir.[2037] (1880-1890 yılları arası)

Çizim 210 Kalenderhane Camii'nin kuzey cephesi çizimi.[2038] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[2037] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153.
[2038] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/186.JPG (21.02.2019).

Fotoğraf 1143 Kalenderhane Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.[2039] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 1144 Kalenderhane Camii'nin doğu cihetinden görünümü.[2040]

[2039] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/42.JPG (21.02.2019).
[2040] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245467 (25.07.2018).

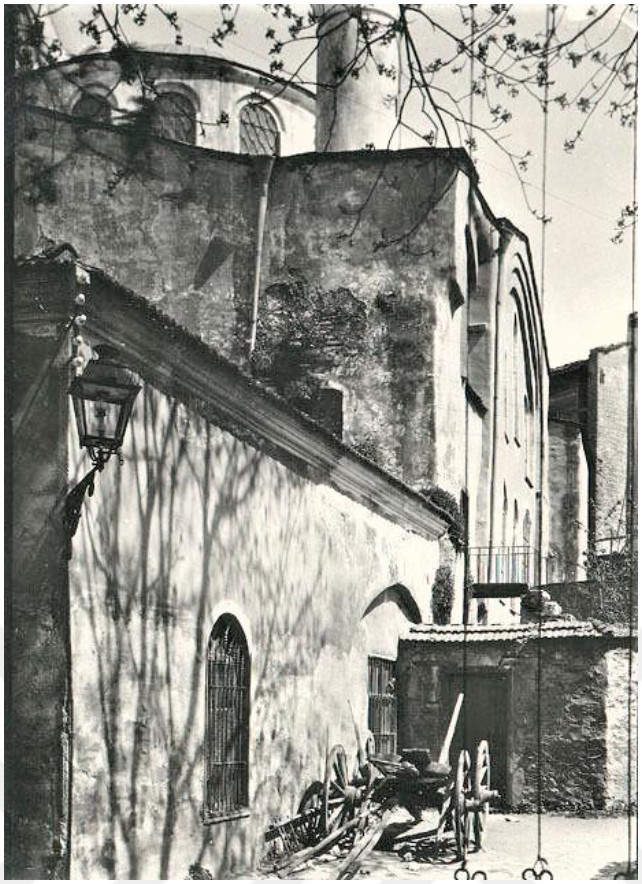

Fotoğraf 1145 Kalenderhane Camii'nin 1914 senesinde güneybatıdan görünümü.[2041]

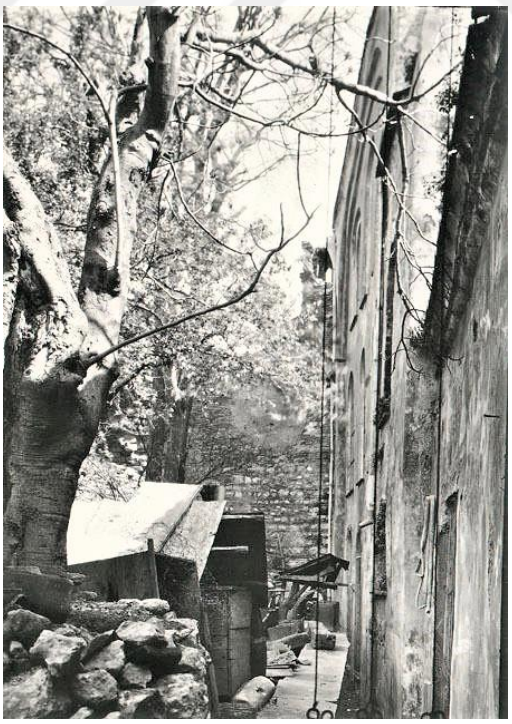

Fotoğraf 1146 Kalenderhane Camii'nin batı cephesine bakış.[2042] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[2041] https://eistinpolin330.blogspot.com/2014/03/kalenderhane-camii.html (11.01.2019).
[2042] https://archnet.org/media_contents/7925 (30.05.2018).

Fotoğraf 1147 Kalenderhane Camii'nin güney tarafına bakış.[2043] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

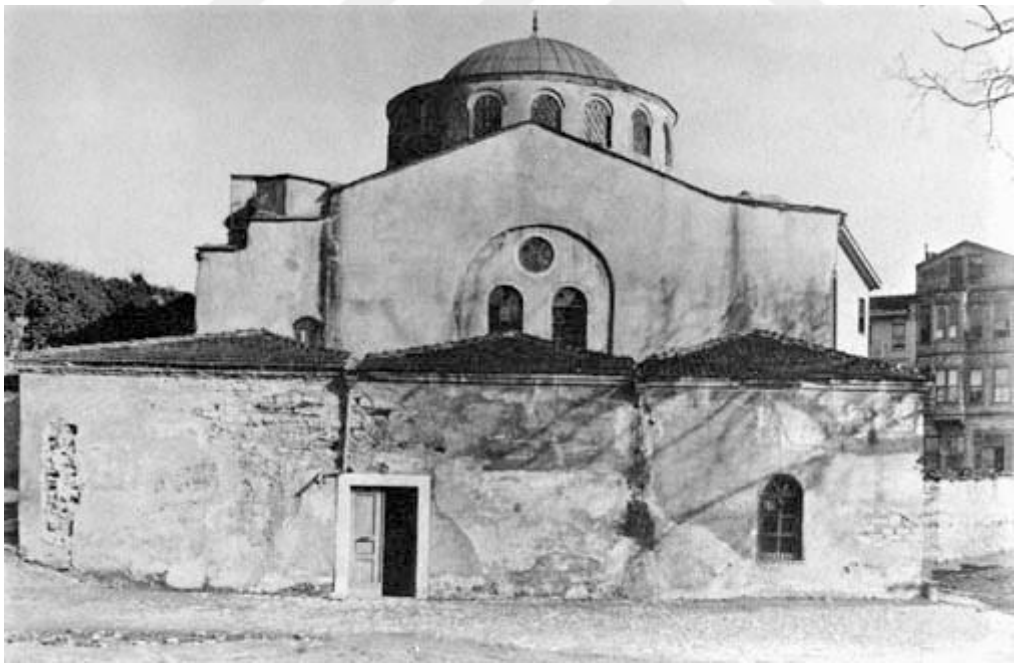

Fotoğraf 1148 Kalenderhane Camii'nin kuzey tarafına bakış.[2044] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[2043] https://archnet.org/media_contents/7927 (30.05.2018).
[2044] https://archnet.org/media_contents/7928 (30.05.2018).

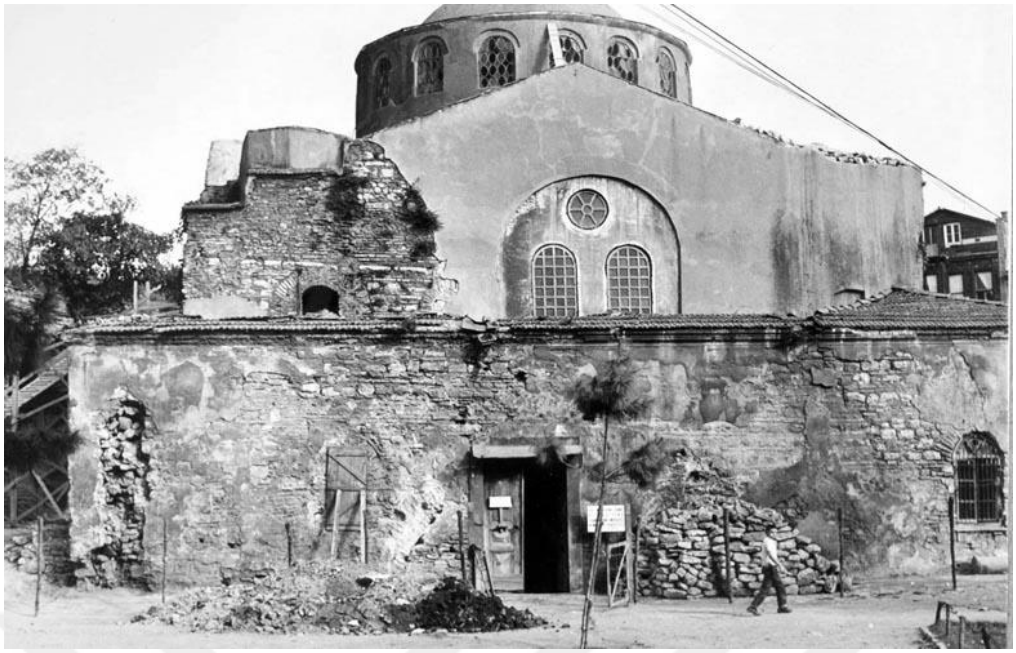

Fotoğraf 1149 Kalenderhane Camii'nin batı cephesine bakış.[2045] (1928 öncesi)

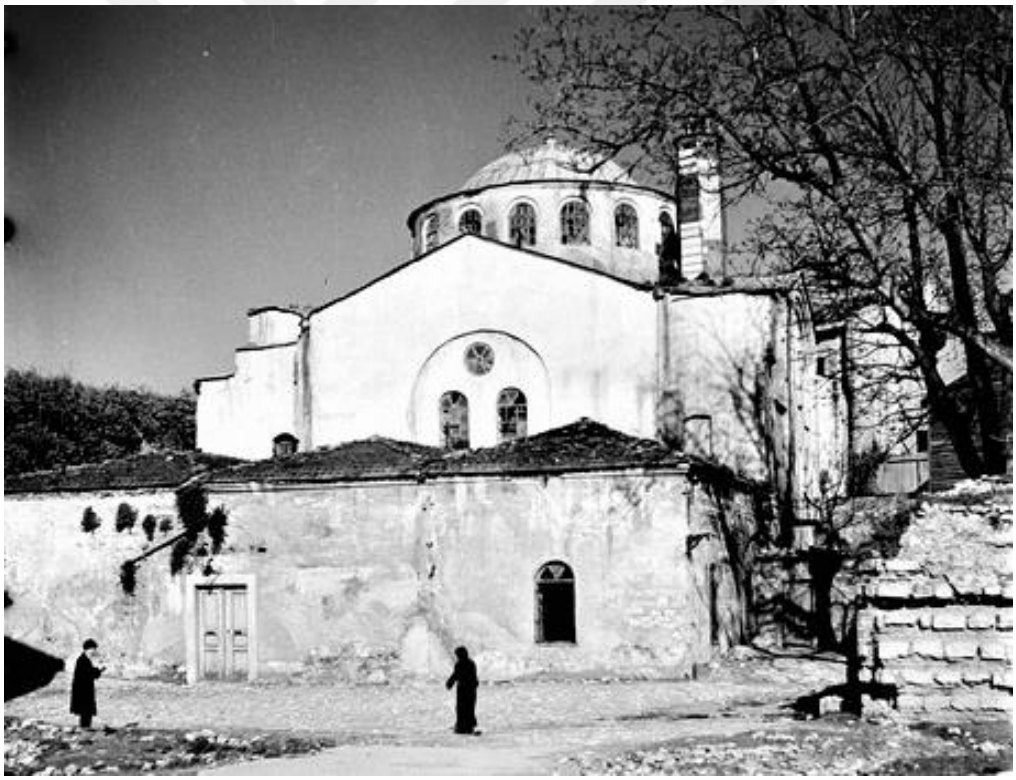

Fotoğraf 1150 Kalenderhane Camii'nin batıdan görünümü. Bu fotoğraf tarihsiz olmakla birlikte, minarenin bulunmaması, 1928 senesi sonrasına ait olduğunu göstermektedir.[2046]

[2045] http://eistinpolin330.blogspot.com/2016/01/kalenderhane-camii.html (11.01.2019).
[2046] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/03.htm (15.09.2018).

Fotoğraf 1151 Kalenderhane Camii'nin batıdan görünümü.[2047] (1928 sonrası)

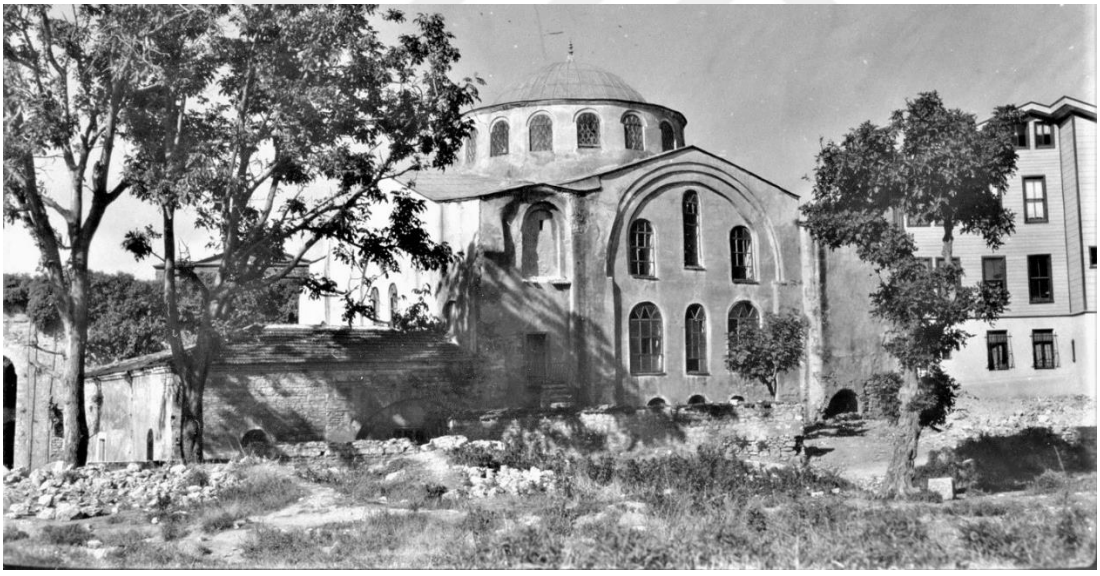

Fotoğraf 1152 Kalenderhane Camii'nin, 1935 senesinde batıdan görünümü. Bu fotoğrafta, yıkılmış olan minarenin yerine, baca şeklinde dikdörtgen kesitli bir aksamın yapıldığı görülmektedir. Bu parça, aynı seneye ve sonrasına tarihlenen diğer fotoğraflarda ise mevcut değildir.[2048] (Nicholas V. Artamonoff)

[2047] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245703 (25.07.2018).
[2048] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/221 (23.01.2018).

Fotoğraf 1153 Kalenderhane Camii'nin güneyden görünümü.[2049] (Nicholas V. Artamonoff, 1935)

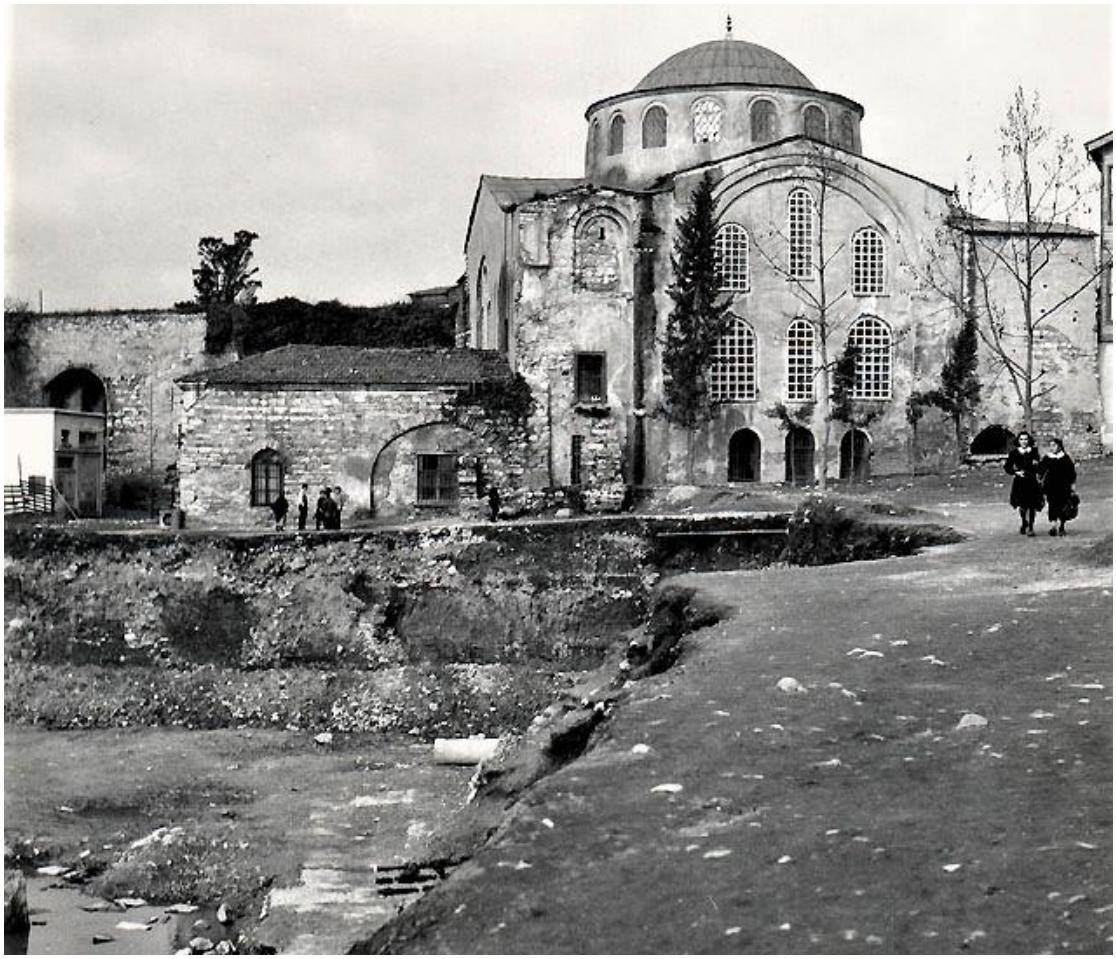

Fotoğraf 1154 Kalenderhane Camii'nin, 938 senesinde güneybatıdan görünümü.[2050]

[2049] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/220 (23.01.2018).
[2050] http://atom.doaks.org/atom/index.php/exterior-view-50 (02.02.2018).

Fotoğraf 1155 Kalenderhane Camii ve çevresinin, 1943 senesindeki durumu. Mâbedin güneyinde yer alan medresenin, bu tarihte mevcut olmadığı görülmektedir.[2051] (A. M. Schneider)

Fotoğraf 1156 Kalenderhane Camii'nin güney cihetinden görünümü.[2052] (Josephine Powell, 1955)

[2051] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1246310 (25.07.2018).
[2052] https://archnet.org/media_contents/7924 (30.05.2018).

Fotoğraf 1157 Kalenderhane Camii ve çevresinin güneyden görünümü.[2053] (A. M. Schneider, 1956)

Fotoğraf 1158 Kalenderhane Camii'nin güney cephesine bakış.[2054]

[2053] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1246503 (25.07.2018).
[2054] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245535 (25.07.2018).

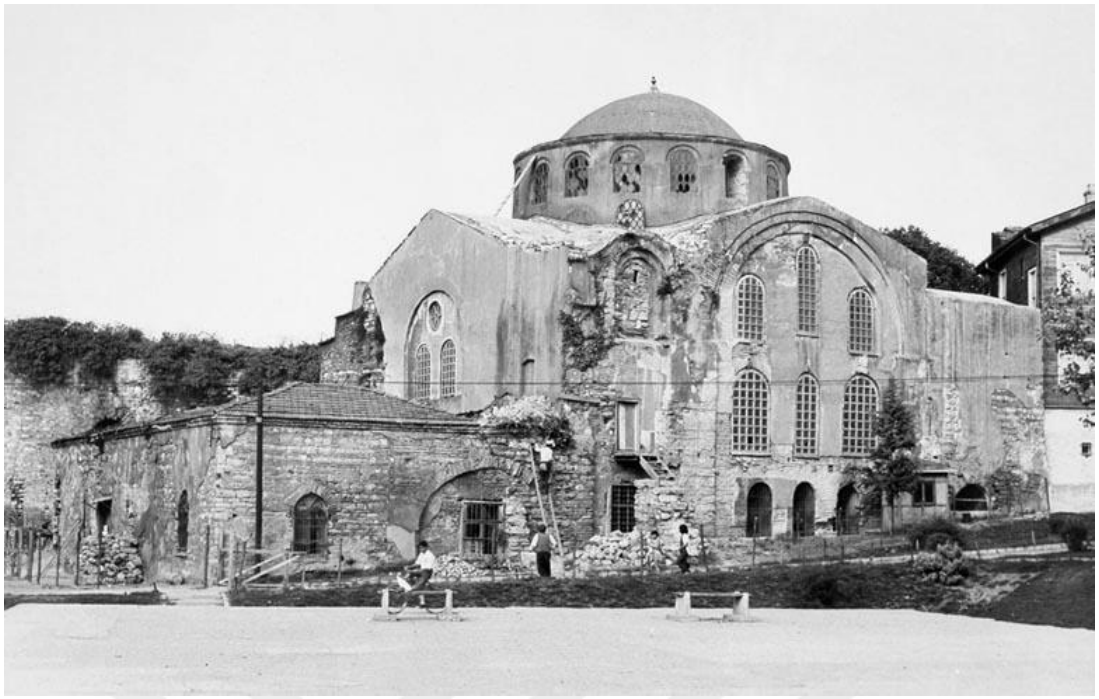
Fotoğraf 1159 Kalenderhane Camii ve çevresinin güneybatıdan görünüşü.[2055] (1935-1965 arası)

Fotoğraf 1160 Kalenderhane Camii'ne, 1965 senesinde güneybatı cihetinden bakış.[2056]

[2055] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 154. Wiener bu fotoğrafın, eski medresenin kuzey bölümünün altında yer alan sarnıcın yıkılışı sırasında çekildiğini belirtmiş, ancak tarihini ise 1916 olarak kaydetmiştir. Lâkin fotoğrafta minarenin bulunmaması ve bunun 1928 yılı civarında meydana gelen bir fırtınada yıkıldığının bilinmesi; ayrıca medresenin yıkım tarihinin, 1930 olduğu düşünülse de Pervititch Haritası'nın 1935 senesine tarihlenen paftasında hâlen mevcut olduğunun görülmesi ve 1965 tarihli bir başka fotoğrafta da artık medresenin kuzey tarafına isabet eden alanın üzerinin kapatılarak bir meydan görünümüne kavuşturulduğunun tespit edilmesi, söz konusu fotoğrafın tarihini değiştirmemize sebebiyet vermiştir.

[2056] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 5.

Fotoğraf 1161 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyondan önce güneybatıdan görünüşü.[2057] (1956-1965 arası)

Fotoğraf 1162 Kalenderhane Camii'nin son restorasyon öncesinde güney cephesinin vaziyeti.[2058] (1956-1965 arası)

[2057] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245704 (25.07.2018).
[2058] http://eistinpolin330.blogspot.com/2014/06/kalenderhane-camii.html (11.01.2019).

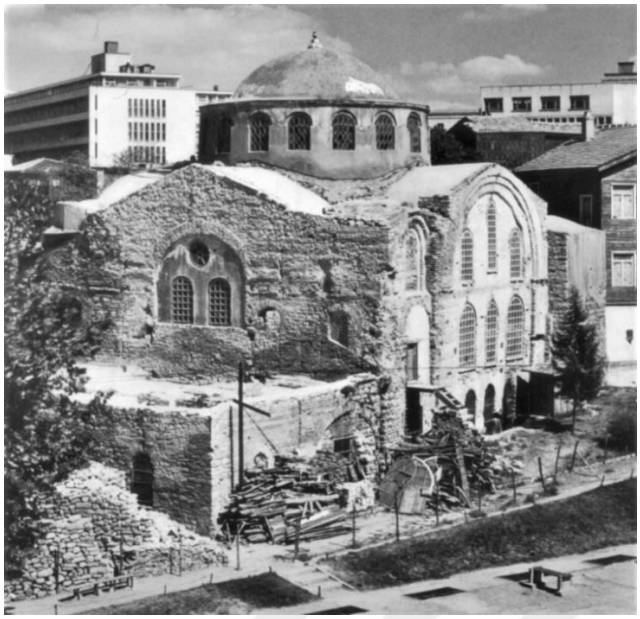

Fotoğraf 1163 Kalenderhane Camii medhal sofalarının, son restorasyondan evvel güney cepheleri.[2059] (1956-1965 arası)

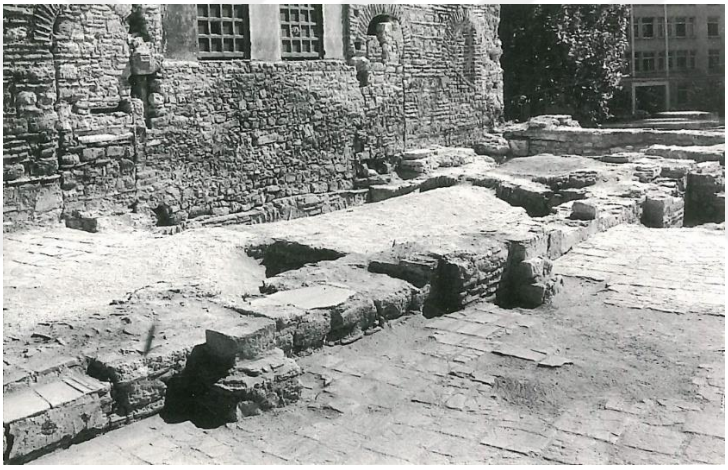

Fotoğraf 1164 Kalenderhane Camii'nin 1966-1975 seneleri arasındaki onarımının başladığı ilk yıllarda, batıdan görünüşü.[2060] (1967)

[2059] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245536 (25.07.2018).
[2060] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 2.

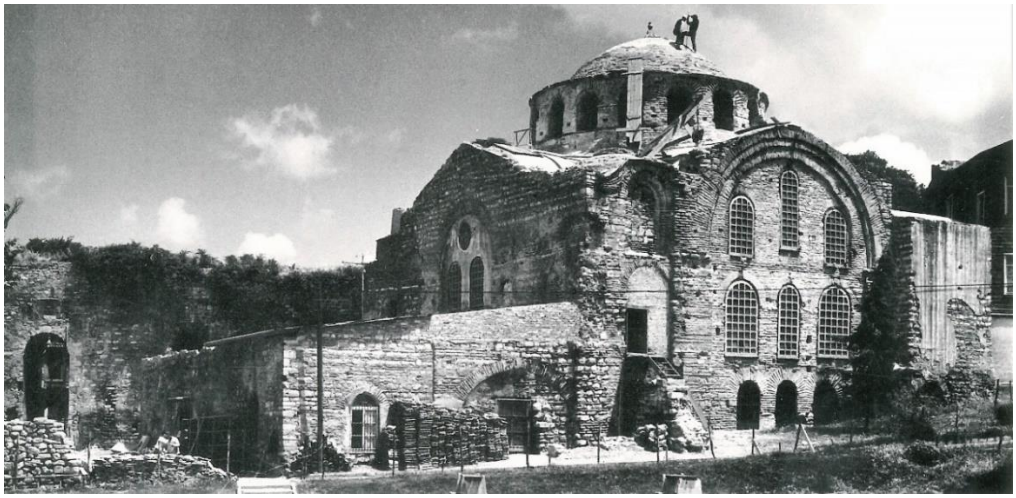

Fotoğraf 1165 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ilk yıllarında güneybatıdan görünüşü.[2061] (1967)

Fotoğraf 1166 Kalenderhane Camii'nin eski narteks bölümü olan medhal sofalarının üst kısmı.[2062] (1967)

[2061] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 1.
[2062] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 67.

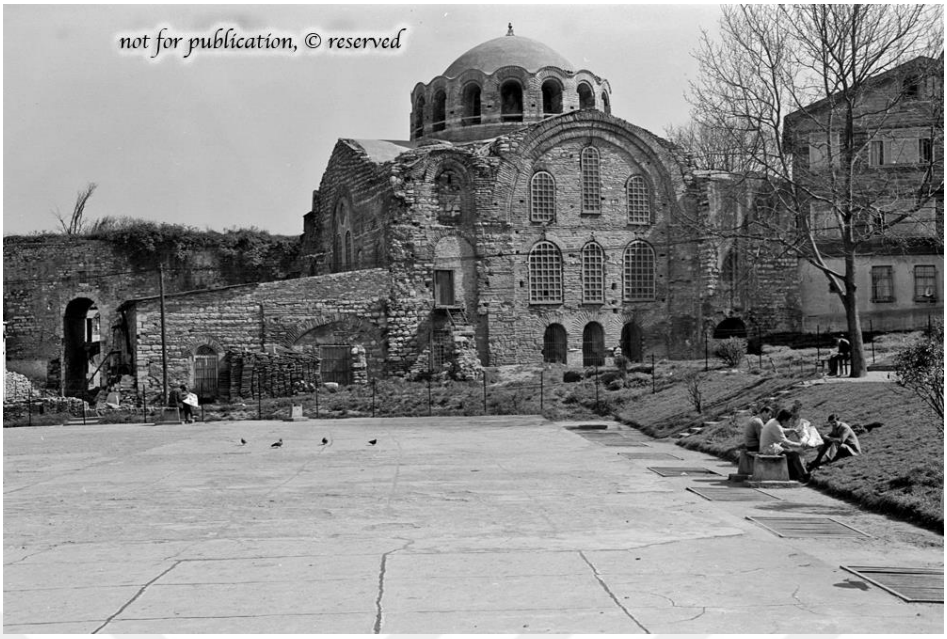

Fotoğraf 1167 Kalenderhane Camii'nin, 1969 senesinde güneybatıdan görünüşü.[2063]

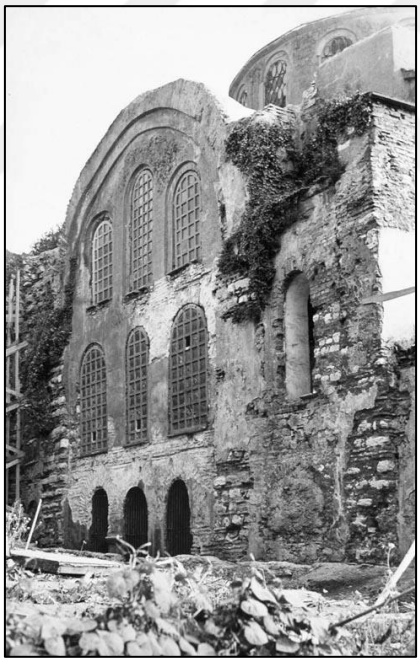

Fotoğraf 1168 Kalenderhane Camii'nin son onarımı sırasında güney cephesinin görünümü.[2064] (1969)

[2063] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 9.
[2064] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 7.

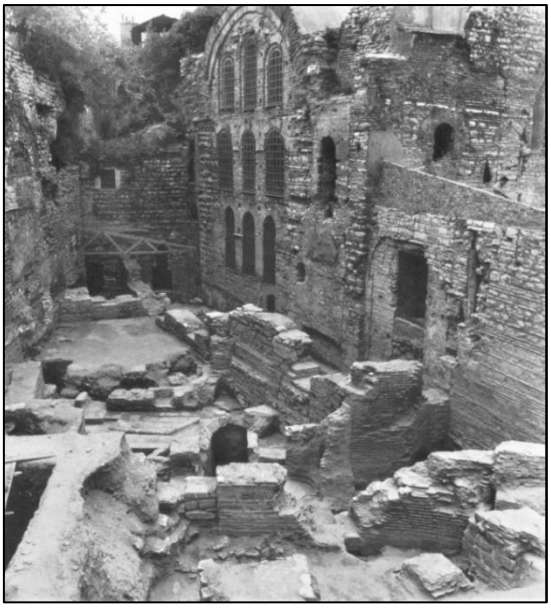

Fotoğraf 1169 Kalenderhane Camii'nin son onarım çalışmaları esnasında güneyden görünüşü.[2065] (Hartmann, 1969)

Fotoğraf 1170 Kalenderhane Camii'nin, 1966-1975 yılları arasındaki restorasyonu sırasında kuzey tarafına bakış.[2066]

[2065] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/579737 (25.07.2018).
[2066] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245695 (25.07.2018).

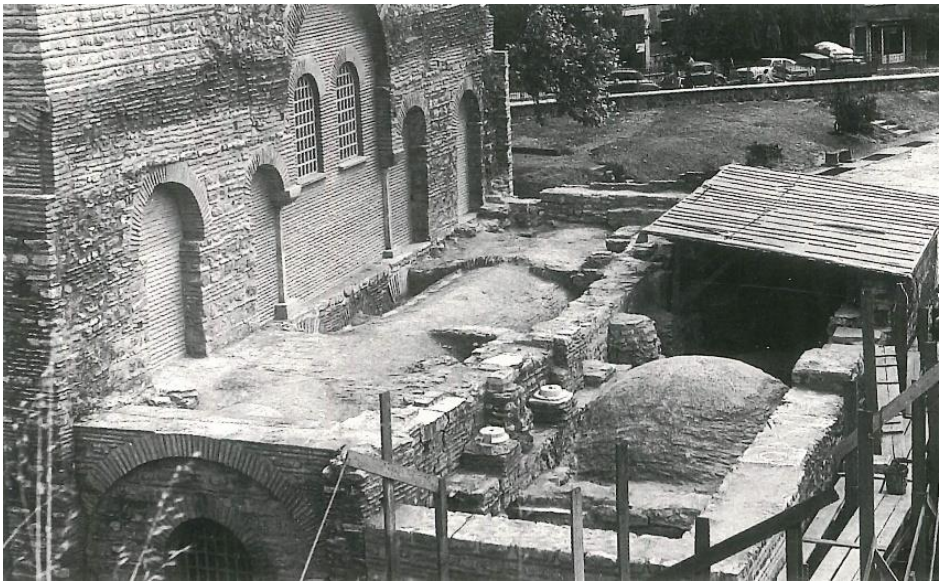

Fotoğraf 1171 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonu esnasında kuzey tarafının durumu.[2067]

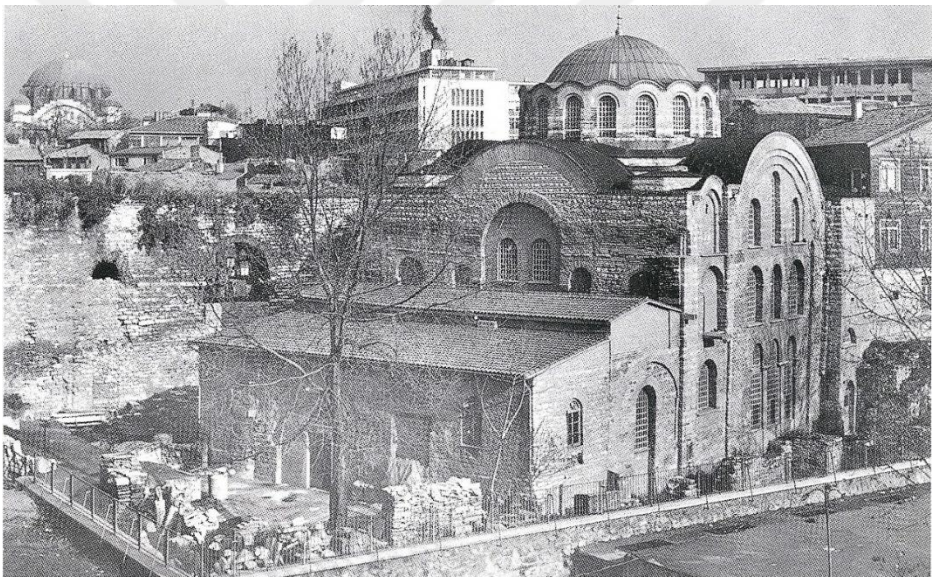

Fotoğraf 1172 Kalenderhane Camii'nin, 1971 senesinde kuzeybatıdan görünüşü.[2068] (T. F. Mathews)

[2067] https://mcid.mcah.columbia.edu/art-atlas/istanbul-documentation-project/kalenderhane-camii-church-st-mary-kyriotissa (14.02.2018).
[2068] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 14.

Fotoğraf 1173 Kalenderhane Camii medhal sofalarının, son restorasyon çalışmaları esnasında üstten görünümü.[2069] (1971)

Fotoğraf 1174 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından güneybatıdan görünüşü.[2070] (1972)

[2069] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 68.
[2070] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 155.

Fotoğraf 1175 Kalenderhane Camii'ne, son restorasyonunun ardından güney cihetinden bakış.[2071]

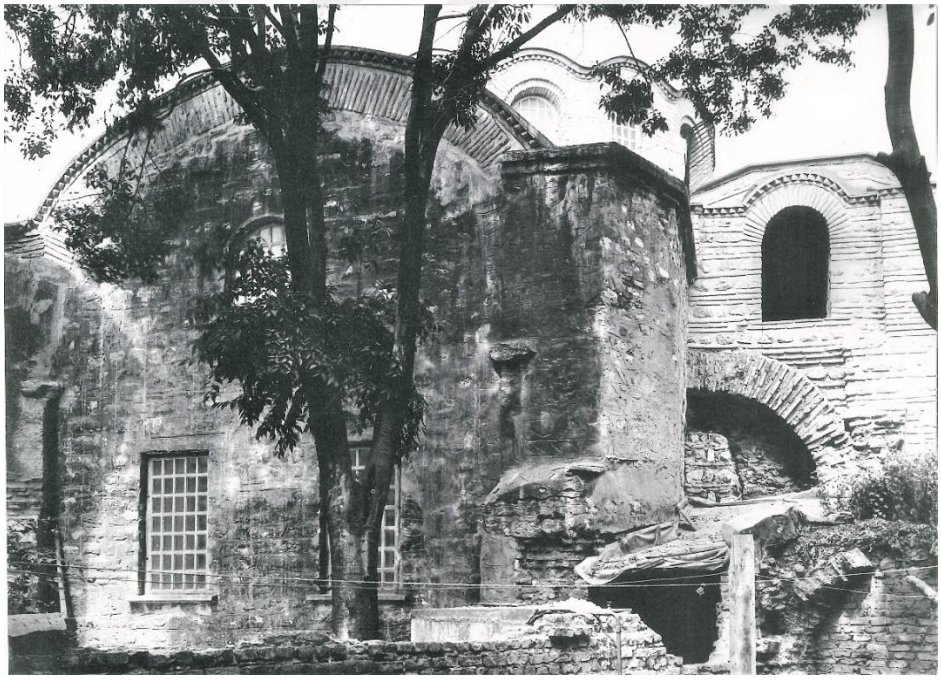

Fotoğraf 1176 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından güney cephesinin görünümü.[2072] (1972)

[2071] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/947057 (25.07.2018). Söz konusu sitede, bu fotoğrafın A. M. Schneider tarafından, 1943 senesinde çekildiği kaydedilmiştir. Ancak gerek yapı cephelerinin ve kubbenin mahya hattı gerekse de medhal sofalarının iki parça halinde düzenlenmiş olan üst örtülerine bakıldığında, 1971 sonrasına ait olduğu çok açıktır.
[2072] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 8.

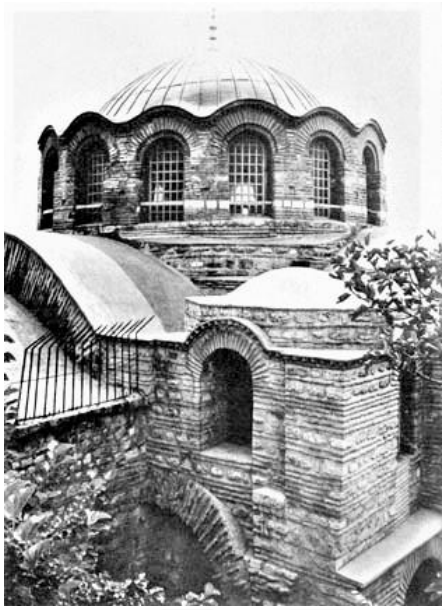

Fotoğraf 1177 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından batı cephesinin görünümü.[2073] (1974)

Fotoğraf 1178 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından doğu cephesinin görünümü.[2074] (1972)

[2073] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 12.
[2074] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 15.

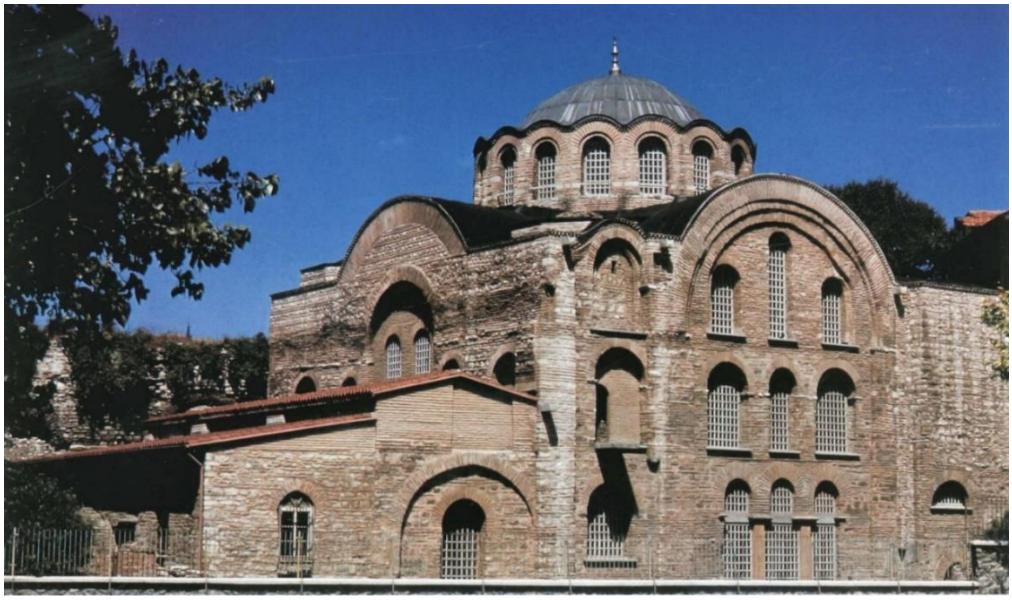

Fotoğraf 1179 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından kuzeydoğu köşesine bakış.[2075]

Fotoğraf 1180 Kalenderhane Camii'nin, son restorasyonunun ardından kuzey tarafının görünümü.[2076]

[2075] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/06.htm (15.09.2018).
[2076] https://www.flickr.com/photos/michelelivan/45982884761 (10.06.2018).

Fotoğraf 1181 Kalenderhane Camii'nin 1977 senesinde güneybatıdan görünümü. Minarenin hâlâ yapılmamış olduğu görülmektedir.[2077]

Fotoğraf 1182 Kalenderhane Camii'ne güney cihetinden bakış.

[2077] Striker ve Kuban, "Architecture", Levha 6.

Fotoğraf 1183 Kalenderhane Camii'nin güney cephesi.

Fotoğraf 1184 Kalenderhane Camii'nin güney cephesinin alt kısmına bakış. Sağda, eski diakonikon kompleksinin giriş kapısı görülmektedir.

Fotoğraf 1185 Kalenderhane Camii'ne güneybatıdan bakış.

Fotoğraf 1186 Kalenderhane Camii'nin üst kısmına doğru batı cihetinden bakış.

Fotoğraf 1187 Kalenderhane Camii'nin batı cephesinin günümüzdeki görünümü.[2078]

[2078] https://www.flickr.com/photos/bradhostetler/14009032385 (10.06.2018).

Fotoğraf 1188 Kalenderhane Camii'nin batı cephesinde yer alan ve haricî medhal sofasına açılan giriş kapısı.

Fotoğraf 1189 Kalenderhane Camii'nin batı cephesinin güney tarafına bakış.

Fotoğraf 1190 Kalenderhane Camii'nin kuzey tarafına bakış.

Fotoğraf 1191 Kalenderhane Camii'nin kuzey cephesinin görünümü.[2079] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 1192 Kalenderhane Camii'nin kubbesinin yakından görünümü.

Medhal Sofası

Yapının batısında yer alan eski iç ve dış narteks bölümleri; tahvil işlemi sonrasında, dâhilî ve haricî medhal sofaları işlevini üstlenmiştir.[2080]

Haricî medhal sofasının batı cephesinde bulunan ve caminin orta aksına göre kuzeye kaymış vaziyette olan dairevî kemerli giriş açıklığı, taş söveli ve düz atkılı

[2079] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17772 (29.04.2018).
[2080] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251.

olarak düzenlenmiş, içerisine de çift kanatlı ahşap bir kapı yerleştirilmiştir. Buradaki kemer gözü ise, kare kayıtlı alçı şebeke ile kapatılmıştır. Mezkûr sofanın iç mekânı, bölme duvarları ile bölünmek suretiyle üç kısma ayrılmıştır ve giriş açıklıklarında da ahşap kapılar bulunmaktadır. 6.30 m. genişliğinde olan ortadaki kısmın güneyinde yer alan bölüm, imam odası şeklinde düzenlenmiştir. Kuzey cihetindeki ise, cami görevlisinden alınan bilgiye göre eskiden bir dönem abdesthane olarak kullanılmıştır. Bugün ise kapalı vaziyettedir.

Haricî medhal sofasından, dâhilî medhal sofasına geçiş ise, caminin girişiyle aynı aksta yer alan ve Iustinianos döneminden kaldığı düşünülen girişin iki sütunu arasına yerleştirilmiş alçı söveli ve düz atkılı kapıdan sağlanmaktadır. Bu girişte kapı kanatları mevcut değildir.

Fotoğraf 1193 Kalenderhane Camii'nin haricî medhal sofasına açılan giriş kapısının dıştan görünümü.

Fotoğraf 1194 Kalenderhane Camii'nin haricî medhal sofasına açılan giriş kapısının içten görünümü.

Fotoğraf 1195 Kalenderhane Camii'nin haricî medhal sofasına açılan giriş açıklığına yerleştirilmiş kapı kanadı.

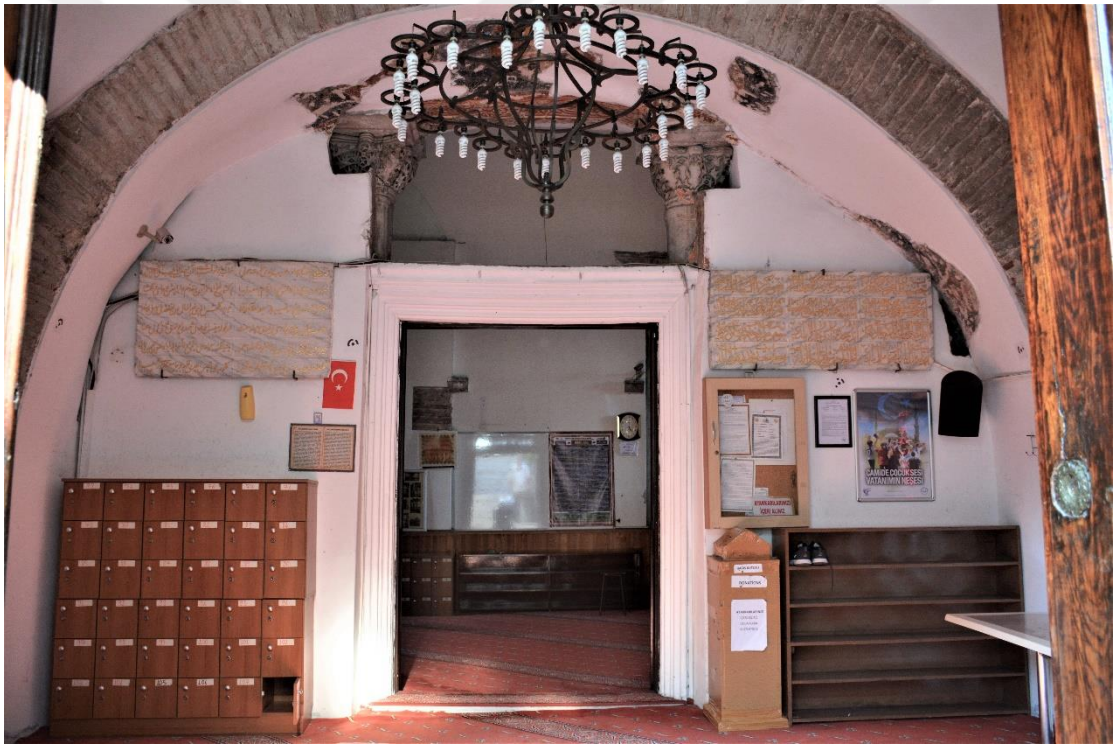
Fotoğraf 1196 Haricî medhal sofasının güney tarafına bakış.

Fotoğraf 1197 Haricî medhal sofasının kuzey tarafına bakış.

Fotoğraf 1198 Solda; kazı çalışmaları sırasında, esasında yapının dış narteksi olan haricî medhal sofasının kuzeydoğusuna doğru bakış.[2081] Sağda ise; eskiden söz konusu sofanın doğu duvarında, giriş kapısının önünde bulunan merdiven.[2082]

Fotoğraf 1199 Haricî medhal sofası ile dâhilî medhal sofasını birbirine bağlayan giriş kapısı.

Haricî medhal sofasının doğu duvarında yer alan giriş açıklığının her iki yanına, caminin tamirine ait birer büyük kitâbe sabitlenmiştir. Söz konusu tamir kitâbelerinden sağ taraftaki; Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa'nın yaptırdığı, 1160/ 1747-1748 senesindeki onarıma aittir ve usta bir hattat olduğu bilinen, ayrıca İstanbul ile Bursa'daki bazı yapıların kitâbelerini de yazmış olan Beşir Ağa tarafından

[2081] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/18.htm (15.09.2018).
[2082] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 71. (Ayrıca bkz. Çizim 206)

yazılmıştır.[2083] Kitâbenin metni ise, Şâir Ni‘met’e aittir.[2084] Dikdörtgen şeklinde mermer bir levha üzerine, celî sülüs hat ile kabartma olarak hakkedilen mezkûr kitâbede, harflerin üzeri bugün altın varakla yaldızlanmış haldedir. On iki mısrânın dört satır halinde tertibinden meydana gelen kitâbenin metni şöyledir:

1. Hazret-i Sultân Mahmûd-ı mekârim-pervere/
   Hak Beşîr Ağa gibi bir bende i‘tâ eyledi/
   Ya‘ni kim Dârü’s-sa‘âde mesned-i vâlâsını
2. İdeli teşrîf lutfu dil çok ihyâ eyledi/
   İşte ez-cümle harâba meylini bu câmi‘in/
   Gûş idüb evvelkide pâkize inşâ eyledi
3. Oldı el-Hakk öyle âbâdân ki hayrânı değil/
   Ânda bir secde-kalender-hayr-ı vâlâ eyledi/
   Cevherin sarf eyleyüb ni‘met-i du‘â-gûyî dahî
4. Böyle beyt-i pâk ile târîhin imlâ eyledi/
   Nâzır-ı Beytü'l-harem Beşîr Ağa ihlâs ile/
   Bu mu‘allâ ma‘bedi tecdîd ü ihyâ eyledi
   Sene 1160

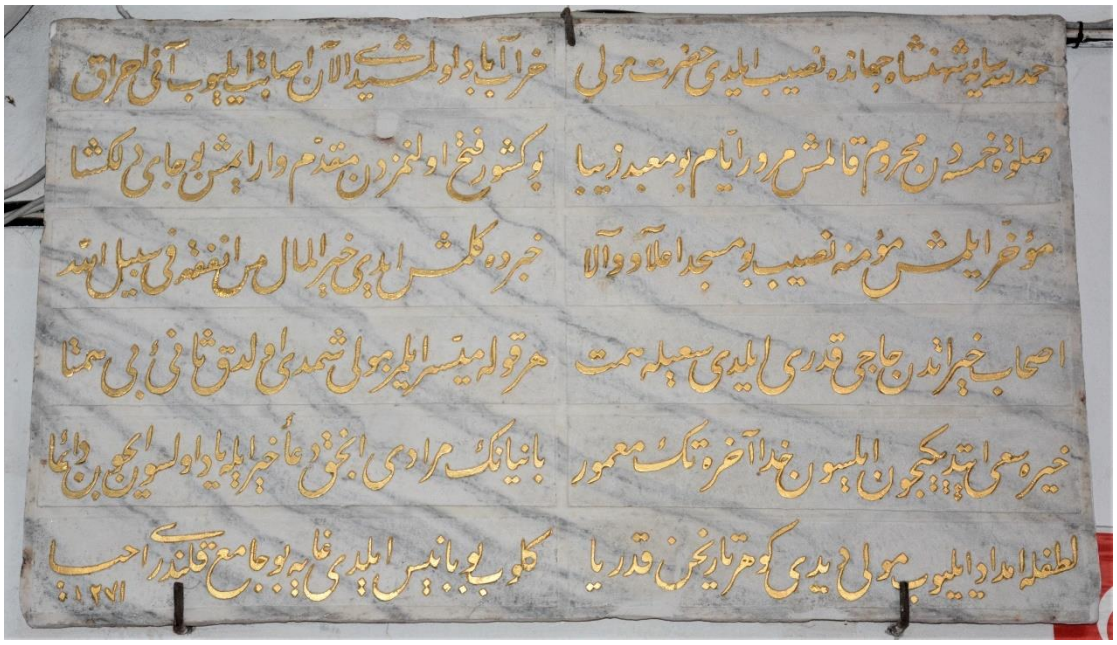
Fotoğraf 1200

Haricî sofada yer alan diğer kitâbe ise; caminin 1271/1854-1855 senesinde, Hacı Kadri Efendi tarafından gerçekleştirilen tamire aittir. Dikdörtgen şeklindeki

[2083] Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 142; Ali Alparslan, “Mimârî Yapıların Yazı San’atı Bakımından Önemi”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1976-1977, c. IV-V, s. 10; Özcan, “Beşir Ağa, Moralı”, *DİA*, s. 555-556; Göyünç, “Kalenderhâne Camii”, s. 491.
[2084] Göyünç, “Kalenderhâne Camii”, s. 491.

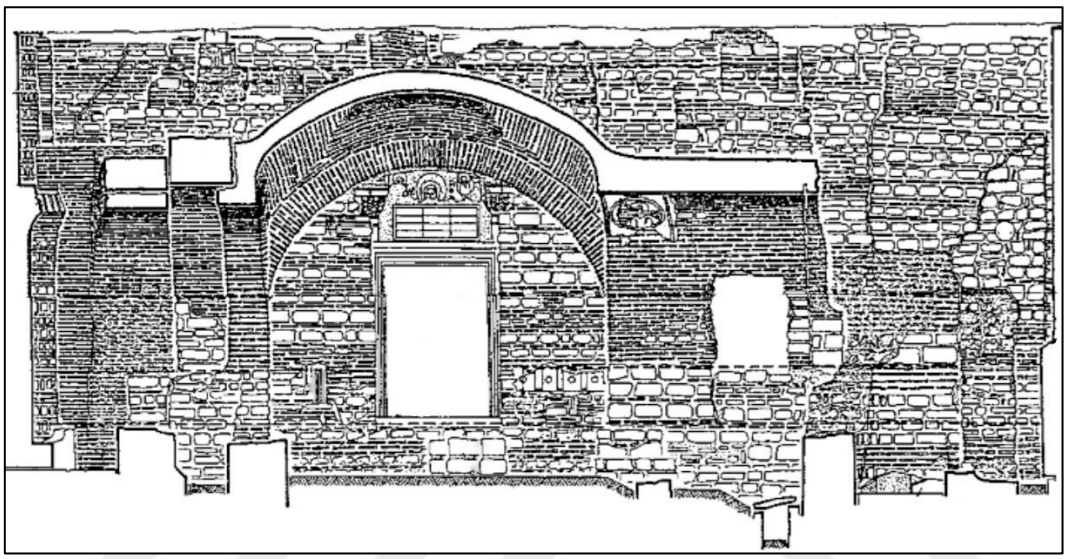
mermer bir levha üzerine celî ta’lîk hat ile kabartma tekniğinde hakkedilmiş olan mezkûr kitâbe, on iki mısrânın altı satır halinde tertibinden meydana gelmektedir. Günümüzde harflerin üzeri varak altınla yaldızlanmış vaziyettedir. Kitâbenin metni şu şekildedir:

1. Hamdi’llâh sâye-i şehinşâh-i cihânda nasîb eyledi Hazret-i Mevlâ/
   Harâb-âbâd olmuş idi el’ân isâbet eyleyüb ânı ihrâk
2. Salât-ı hamseden mahrûm kalmış mürûr-ı eyyâm bu ma‘bed-i zîbâ/
   Bu kişver feth olunmazdan mukaddem vâr imiş bu câ-yı dil-güşâ
3. Mu’ahhar eylemiş mü’mine nasîb bu mescid-i a‘lâ vü vâlâ/
   Haberde gelmiş idi “Hayrü'l-mâl men enfekahû fî sebîli’llâh”
4. Ashâb-ı hayrâtdan Hâcı Kadri eyledi sa‘y ile himmet/
   Her kula müyesser eylemez Mevlâ şimdi olduk sânî-i bî-hem-tâ
5. Hayra sa‘y itdiğiçün eylesün Hudâ âhiretin ma‘mûr/
   Bâniyânın murâdı ancak du‘â-i hayr ile yâd olsun içün dâimâ
6. Lutufla imdâd eyleyüb Mevlâ didi gevher târîhin Kadriyâ/
   Gelüb bu bânîsi eyledi gâye bu câmi‘-i Kalenderi ihyâ
   1271

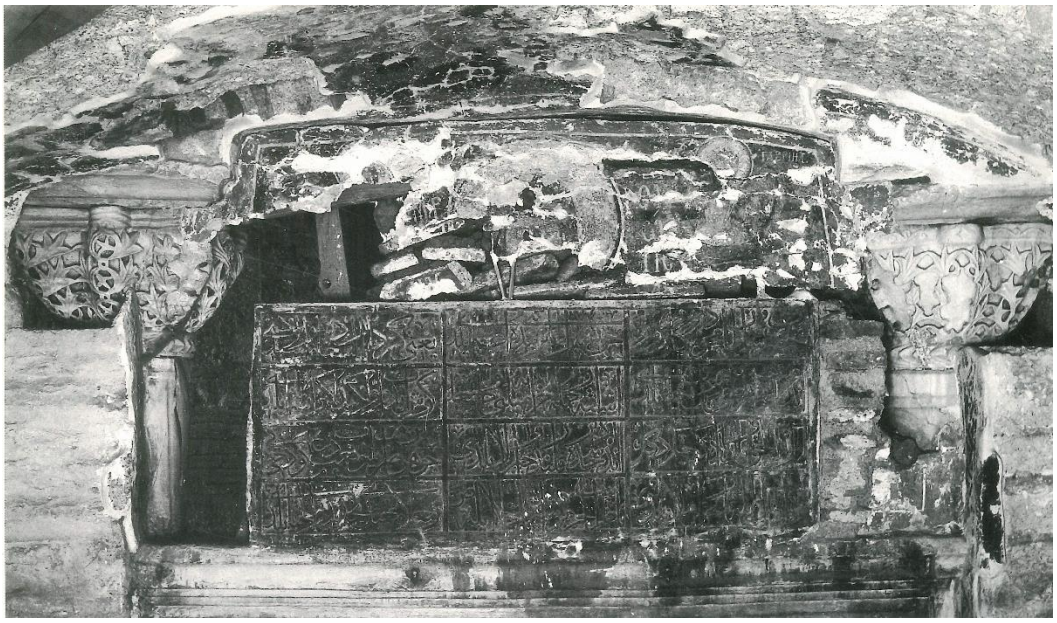

Fotoğraf 1201 Haricî medhal sofasında, dâhilî medhal sofasına açılan kapının kuzey tarafına sabitlenmiş olan tâmir kitâbesi.

Nejad Göyünç 1984 senesinde yazdığı makalesinde; söz konusu kitâbelerin yazısının, okunamayacak derecede silinmiş vaziyette olduğundan bahsetmiştir.[2085] Mâbedin tarihi belli olmayan eski bir fotoğrafında bu durum açıkça müşahede edilebilmektedir. Ayrıca bahsi geçen fotoğrafta; Beşir Ağa'nın tamir kitâbesinin daha evvel, medhal sofalarını birbirine bağlayan kapının üzerine sabitlendiği de görülmektedir. Kuban ve Striker'in hazırlamış olduğu bir çizimde de bu şekilde gösterilmiştir.

Çizim 211 Haricî medhal sofasının doğu duvarının eski düzenini gösteren çizim. (C. L. Striker ve D. Kuban)

[2085] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 491.

Fotoğraf 1202 Beşir Ağa'nın tamir kitâbesinin, daha evvel medhal sofalarını birbirine bağlayan kapının üzerinde yer aldığı görülmektedir.[2086]

Fotoğraf 1203 Medhal sofaları arasındaki kapının üst kısmının günümüzdeki görünümü.

Dâhili medhal sofasının güney kısmındaki 6.50 m.lik alan, ahşap şebeke ile kapatılarak, hanımların namaz kılması için ayrılmıştır. Mezkûr sofanın doğu duvarında, harem mekânına ulaşmayı sağlayan üç açıklık bulunmaktadır. Bunlardan kuzeydeki günümüzde de hâlâ işlevini sürdürmektedir. Hanımlar bölümünün içerisinde kalan güneydeki açıklık da arka tarafına yerleştirilen ve ezan okuma yeri olarak düzenlenen, ahşap levhalarla oluşturulmuş küçük bölüm dolayısıyla artık kullanılamamaktadır. Harem ile irtibatı sağlayan, ortadaki ana kapı ise; yapının esasında iki sütunla ayrılan üç kemer gözünden müteşekkil, oldukça gösterişli bir açıklık şeklinde tanzim edilmişti. Ancak günümüzde sadece ortadaki açıklık kullanılmakta olup, yandakiler örülmek suretiyle kapatılmıştır ve sadece haremden bakıldığında bunların izleri görülebilmektedir. Ayrıca dâhilî sofanın duvarları, yerden 1 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri kaplıdır.

[2086] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 31.

Fotoğraf 1204 Dâhilî medhal sofasından haricî medhal sofasına doğru bakış.[2087] (T. F. Mathews)

Fotoğraf 1205 Dâhilî medhal sofasının, günümüzde hanımların namaz kılması için ayrılmış olan güney tarafına bakış.

[2087] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 69.

Fotoğraf 1206 Dâhilî medhal sofasının güney tarafına bakış.[2088]

Fotoğraf 1207 Dâhilî medhal sofasının kuzey tarafına bakış.

[2088] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/19.htm (15.09.2018).

Fotoğraf 1208 Medhal sofalarını birbirine bağlayan giriş kapısından, doğu cihetine doğru bakış.

Fotoğraf 1209 Dâhilî medhal sofasından hareme açılan ana giriş kapısı. Sağda ise; önüne yapılan ezan okuma bölümü nedeniyle artık hareme girişi sağlayamayan güney taraftaki açıklık görülmektedir.

Fotoğraf 1210 Dâhilî medhal sofası ile harem arasındaki irtibatı sağlayan kuzey cihetindeki dairevî kemerli açıklık.

Minare

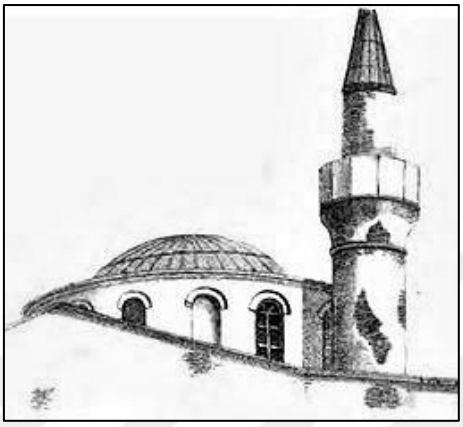
Kalenderhâne Camii'nin ilk minaresi, Beşir Ağa tarafından camiye tahvil edildiği sırada inşa edilmiştir. Eski kilisenin naosunun güneybatı cihetindeki köşe hücresinin ikinci katının duvarları doldurularak, küçük bir hücre haline getirilmiş; buranın üzerine de minare yapılmıştır. Kuban; söz konusu minareye, o dönem mevcut olan iç narteksin üzerindeki galeriden ulaşılmış olduğunu düşünmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen yangında, galeri katının yıkılmasından ötürü; 1854 tamirinde yapının güney cephesine, minareye çıkmayı sağlayan bir merdiven ilave edilmiştir.[2089]

1877 tarihli Galanakis'in gravüründe, minarenin oldukça sade olduğu ve mahrûtî bir külahla nihâyete erdiği görülmektedir. Mâbedin ilk minaresinin, mezkûr yangında zarar görüp görmediği bilinmediğinden; gravürde ve sonraki yıllara ait fotoğraflarda görülen, taş malzemeden yapılmış söz konusu minarenin, orijinal olup olmadığı hakkında herhangi bir yargıya varmak mümkün değildir.

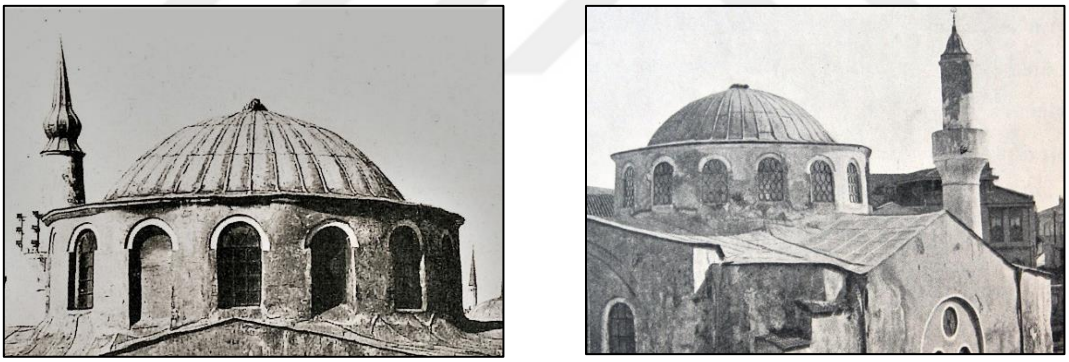
Caminin 1880-1890 arasına tarihlenen bir fotoğrafında ise, minarenin külah kısmının değiştiği müşahede edilmektedir. Muhtemelen bu müdahale, Wiener'in bahsi

[2089] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

geçen seneler içinde gerçekleştiğini söylediği onarım çalışmalarında yapılmış olmalıdır. Daha sonraki yıllarda ise, minarenin petek bölümünün yükseltildiği ve üzerine de farklı formda, kısa bir külah yerleştirildiği, XX. yüzyılın ilk yarısına ait fotoğraflardan tespit edilmektedir. Söz konusu minare, 1928 ya da 1929 senesinde yıkılmıştır.[2090] Minarenin, yapının dışında bulunan merdiveni ise; bir müddet varlığını korumuş, ancak zaman içerisinde bu da yok olmuştur.

Çizim 212 XX. yüzyılın son çeyreğine ait olan Galanakis'in gravüründe, Kalenderhâne Camii'nin minaresi.[2091] (Paspates, 1877)

Fotoğraf 1211 Solda, Kalenderhâne Camii'nin 1880-1890 yılları arasına tarihlenen fotoğrafta görülen minaresi.[2092] Sağda ise, minarenin XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.[2093] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[2090] Göyünç, "Kalenderhâne Camii", s. 491; Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2091] https://eistinpolin330.blogspot.com/2014/03/kalenderhane-camii.html (11.01.2019).
[2092] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153.
[2093] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/42.JPG (21.02.2019).

Fotoğraf 1212 Kalenderhâne Camii minaresinin, XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.[2094]

Fotoğraf 1213 Kalenderhâne Camii minaresinin yıkılmış durumda olduğu yıllarda, mâbedin güney cephesinde bulunan ve eskiden minareye ulaşımı sağlamakta olan kapının görünümü.[2095]

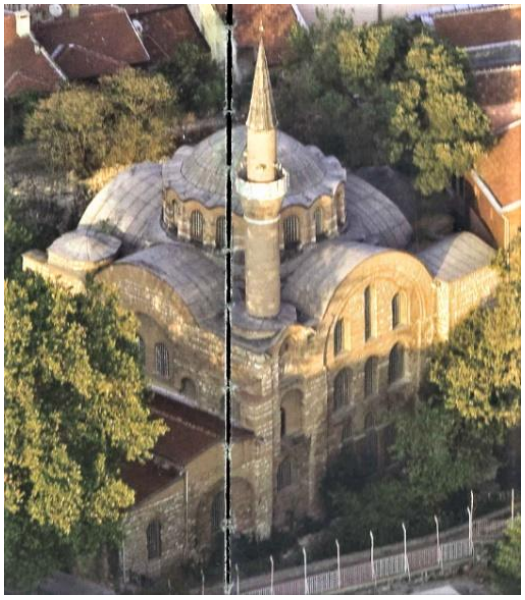
Uzun bir süre minaresiz kalan mâbede, 1966-1975 seneleri arasındaki restorasyon sonrasında, yeni bir tuğla minare inşa edilmiştir.[2096] Eski yerine yapılan bu minarenin gövdesi, eski kilise binasının güneybatı köşe hücresinin üzerini örten

[2094] Soldaki fotoğraf için bkz. http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245467 (25.07.2018); sağ tarafta yer alan 1915 senesine ait fotoğraf için bkz. https://archnet.org/media_contents/7925 (30.05. 2018).
[2095] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245691 (25.07.2018).
[2096] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

kubbenin kasnağının üzerinden yükselmekte ve sivri bir ehrâmî külah ile nihâyete ermektedir. Eyice, zikredilen restorasyonda ilkten minarenin yapılmamak istendiğini, ancak daha sonra ilave edildiğini belirtmektedir.[2097] Gerçekten de caminin 1977 tarihli bir fotoğrafında minarenin mevcut olmaması, bahsi geçen durumu kanıtlamaktadır. (Fotoğraf 1181)

Fotoğraf 1214 Kalenderhâne Camii minaresinin günümüzdeki görünümü.[2098] (Mustafa Cambaz, 2009)

Fotoğraf 1215 Kalenderhâne Camii minaresinin üstten görünümü. Minarenin gövdesi, yapının güneybatı köşe hücresinin üzerini örten küçük kubbenin ortasından yükselmektedir.[2099]

[2097] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281.
[2098] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=17764 (29.04.2018).
[2099] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri,* s. 128-129.

Fotoğraf 1216 Kalenderhâne Camii minaresinin batı cihetinden görünüşü.

Fotoğraf 1217 Kalenderhâne Camii minaresine, güney cihetinden bakış.

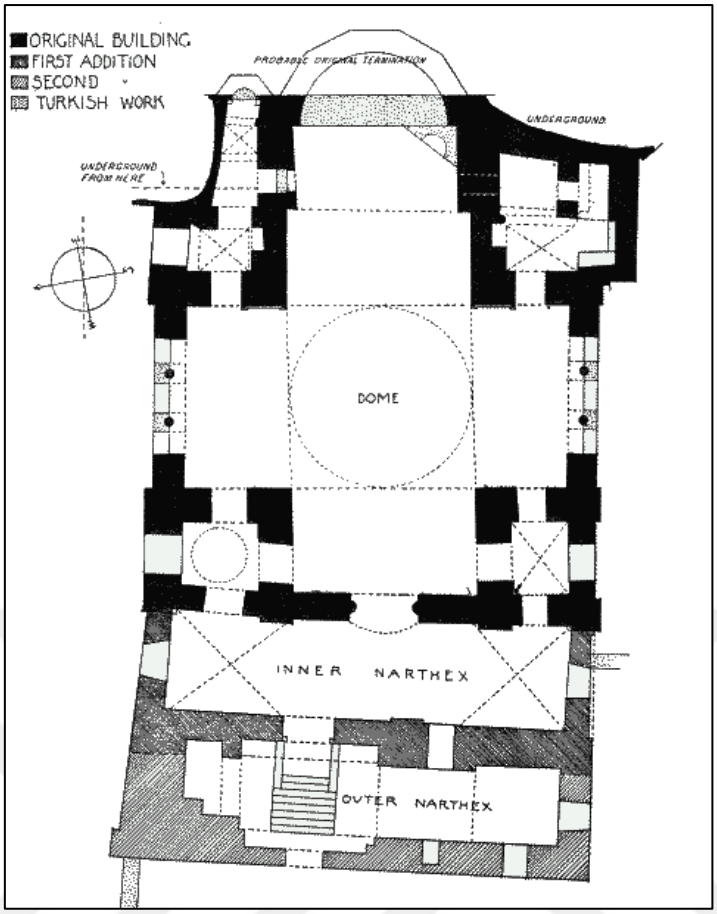

Fotoğraf 1218 Kalenderhâne Camii minaresinin şerefe, petek ve külah bölümlerinin yakından görünümü.

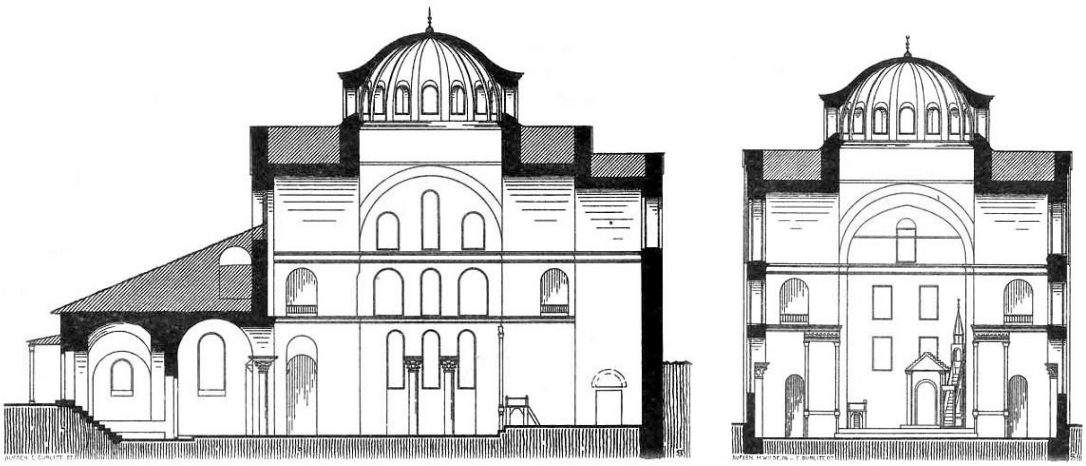
3) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Kilise binasının XV. yüzyılın ikinci yarısında öncelikle zaviyeye, XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise camiye tebdil edilmesi sonrasındaki süreçlerde eski naos bölümünde, yeni hüviyetinin iktizâ ettirdiği gerek yapısal gerekse de işlevsel manada birtakım değişiklikler ve ilaveler yapıldığı görülmektedir.

Çizim 213 Kalenderhâne Camii planı.[2100] (Millingen, 1912)

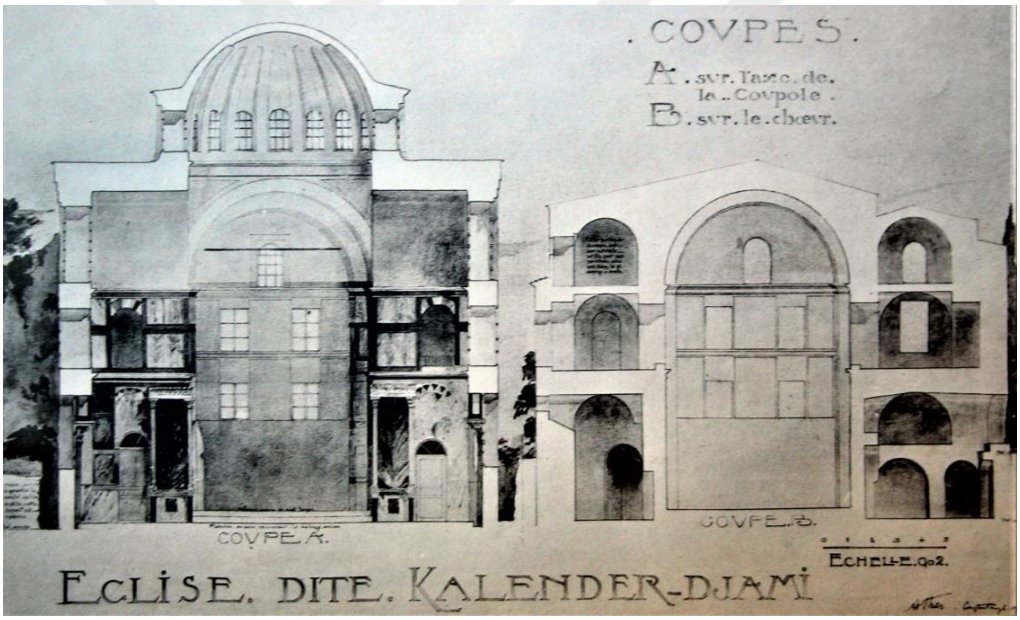

Çizim 214 Kalenderhâne Camii'nin makta'-i tûlânîsi ve makta'-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

[2100] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 61.

Çizim 215 Kalenderhâne Camii'nin makta'-i tûlânîsi.[2101] (J. Ebersol ve A. Thiers, 1913)

Çizim 216 Kalenderhâne Camii'nin makta'-i arzânîsi.[2102] (J. Ebersol ve A. Thiers, 1913)

Yapının zâviye görevini üstlendiği dönemde mevcut olan apsis çıkıntısının sağ tarafına, kıble yönünü gösterecek küçük bir mihrap nişi yapılmış; cami vasfını kazandıktan sonra ise söz konusu apsis bölümü yıkıldığından, burası yaklaşık 1 m. kalınlığındaki düz bir duvarla kapatılarak, önüne kıble istikâmetinde bir mihrap

[2101] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/180.JPG (21.02.2019).
[2102] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/183.JPG (21.02.2019).

yerleştirilmiştir. Mezkûr duvarın üst kısmında bir adet dairevî kemerli pencere, bunun altında da iki sıra ve ikişer tane dikdörtgen formda pencereler bulunmaktadır.

Zâviyenin camiye dönüştürülmesiyle beraber, doğu haç kolu ile bema bölümleri, harem zemininden iki basamak yükseltilmek suretiyle mihrap sofası haline getirilmiş ve buranın güney tarafına minber, kuzey tarafına ise vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. 1854 onarımında ise, haremin batısında yer alan giriş kapısının her iki yanına; hangi amaç doğrultusunda kullanıldıkları kesin bir şekilde belirlenemeyen, ikişer katlı mahfiller yapılmıştır. Köşe hücrelerinin üzerindeki katlarda yer alan bölümlerin hareme bakan tarafları da parmaklık şeklinde korkuluklar ile sınırlandırılmıştır. Ancak günümüzde bunların hiçbiri mevcut değildir. Bahsi geçen diğer aksam da tamamen değiştirilmiş vaziyettedir. Bunlardan mihrap ile minber aynı yerine; vaaz kürsüsü ise, mihrap duvarının önüne konumlandırılmıştır. Ayrıca mâbedin eski apsisinin kalıntısı da son restorasyonda ortaya çıkartılmış ve doğu sınırını belirleyen yeni duvarın sol tarafına; söz konusu bölüme açılan, 1.47x0.56 m. ebatında küçük bir kapı yapılmıştır. 7. 50x7.83 m. ölçüsünde olan mihrap sofası, harem zemininden bugün bir basamak yüksektir.

Belirli bir düzene hâiz olmayan doğu aksamı içerisinde yer alan prothesis ve diakonikon bölümleri ile bunların hemen gerisindeki köşe hücrelerine, bugün harem içerisinden ulaşılamamakta, ancak yapının dışından girilebilmektedir. Eski bema bölümünden diakonikona geçişi sağlayan açıklığın Palaiologoslar döneminde de kapatılmış vaziyette olduğu bilinmektedir. Bunun tam karşısındaki, eskiden prothesis olarak kullanılan kısma ulaşımı sağlayan açıklık günümüzde kitaplık şeklinde düzenlenmiş durumdadır. Doğu haç kolundan, kuzeydoğu ve güneydoğu cihetindeki söz konusu hücrelere geçişi sağlayan açıklıklar ile bu bölümlerin batı taraflarındaki diğer açıklıklar, bugün kapatılmış vaziyettedir. Ancak mâbedin, 1913 ile 1966 seneleri arasında çekilmiş olan fotoğraflarında, harem mekânına bakan mezkûr açıklıkların içerisine ahşap kapılar yerleştirilmiş olduğu müşahede edilmektedir ki buna dayanarak, son restorasyon sırasında bunların kaldırılıp, yerlerine duvar örüldüğünü söylemek mümkündür.

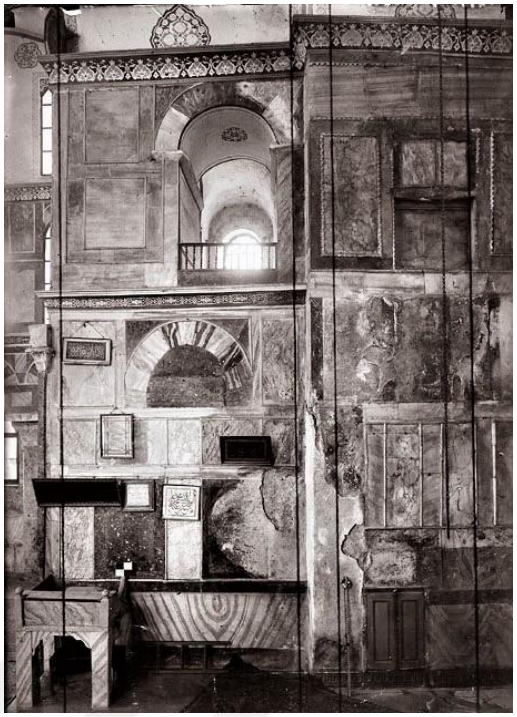
XIX. yüzyılda vuku bulan ve Kalenderhâne Camii'nde tahribata neden olan büyük yangında, harem duvarlarındaki mermer kaplamalar da dökülmüş ve akabinde gerçekleştirilen 1854 tamirinde, bunların yerine mermer taklidi bir sıva yapılmıştır.

1966-1975 restorasyonunda ise, mâbedin mermer kaplamaları tamamlanmıştır.[2103] Bugün mihrap sofasının duvarları, yerden 1.78 m. yüksekliğe kadar gri damarlı mermer ile kaplı haldedir. Caminin her iki yan cephesinde bulunan ve kilise olduğu dönemde, buralara bitişik olan neflere açılan, üç kemer gözünden müteşekkil açıklıklar; 1854 tamirinde pencere haline getirilirken, bunların arasında yer alan sütunlar da duvara gömülü bir vaziyet almıştı. 1966-1975 restorasyonunda ise, söz konusu sütunlar ortaya çıkartılmıştır.

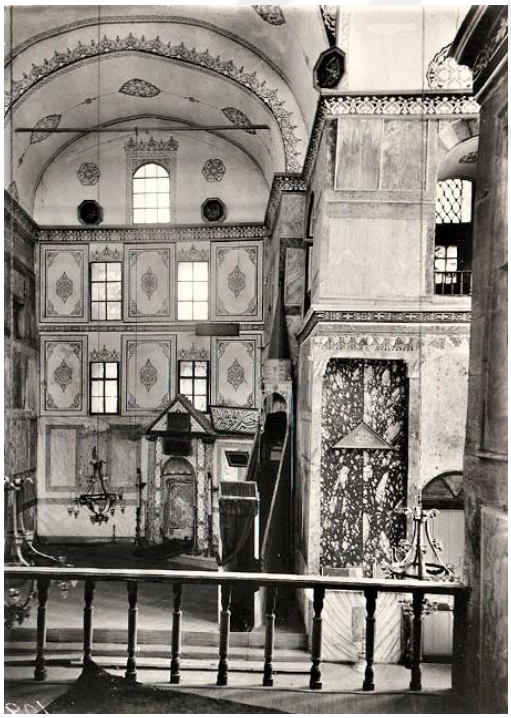

Fotoğraf 1219 Kalenderhâne Camii hareminin doğu cihetine bakış.[2104] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[2103] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2104] https://archnet.org/media_contents/7929 (30.05.2018).

Fotoğraf 1220 Solda, Kalenderhâne Camii hareminin doğu tarafına;[2105] sağda ise, mihrap sofası bölümünün kuzey duvarına bakış.[2106] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

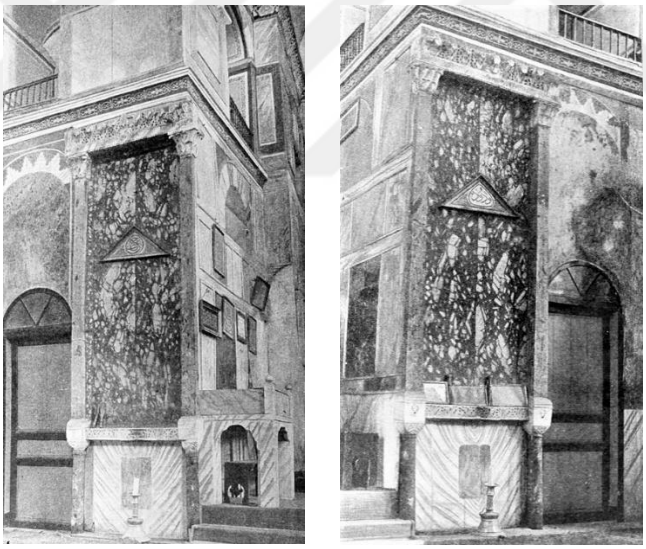

Fotoğraf 1221 Solda, Kalenderhâne Camii hareminin doğu tarafına;[2107] sağda ise, güneydoğu köşesine bakış. (Arthur Kingsley Porter, 1915) Sol taraftaki fotoğrafta; eski diakonikon bölümünün içerisinde pencereler bulunduğu görülmektedir.

[2105] https://archnet.org/media_contents/7931 (30.05.2018).
[2106] https://archnet.org/media_contents/7936 (30.05.2018).
[2107] https://archnet.org/media_contents/7932 (30.05.2018).

Fotoğraf 1222 Kalenderhâne Camii mihrap duvarına bakış.[2108] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

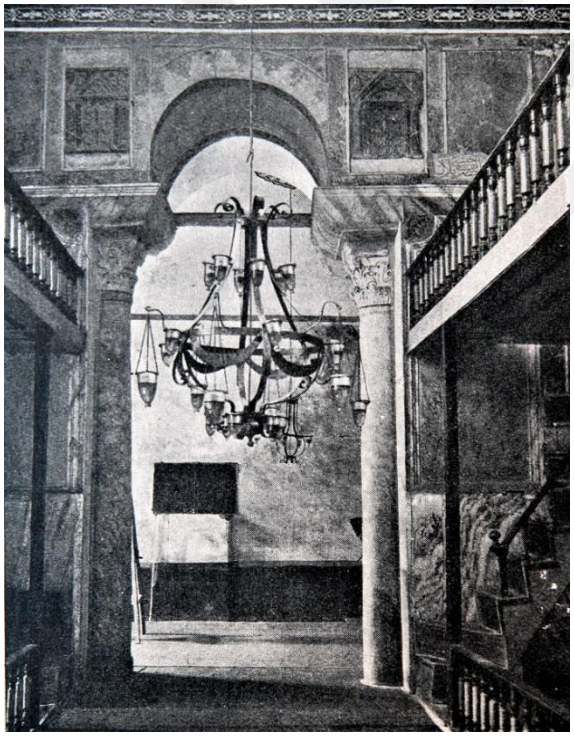
Fotoğraf 1223 Kalenderhâne Camii hareminin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerine bakış.[2109] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

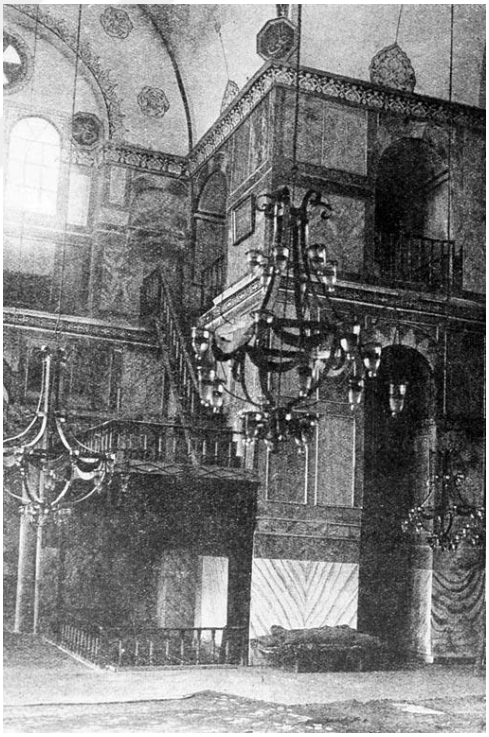
[2108] https://archnet.org/media_contents/7934 (30.05.2018).

[2109] Soldaki fotoğraf için bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/49.JPG (21.02.2019); sağdaki fotoğraf için bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/50.JPG (21.02.2019).

Fotoğraf 1224 Kalenderhâne Camii hareminin batısına bakış.[2110] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

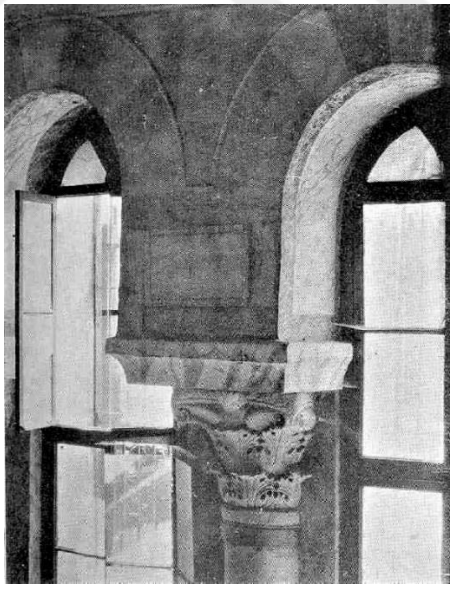
Fotoğraf 1225 Solda, haremin batısında yer alan giriş kapısına;[2111] sağda ise, kuzeybatı köşesine bakış.[2112] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[2110] https://archnet.org/media_contents/7938 (30.05.2018).
[2111] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/43.JPG (21.02.2019).
[2112] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/44.JPG (21.02.2019).

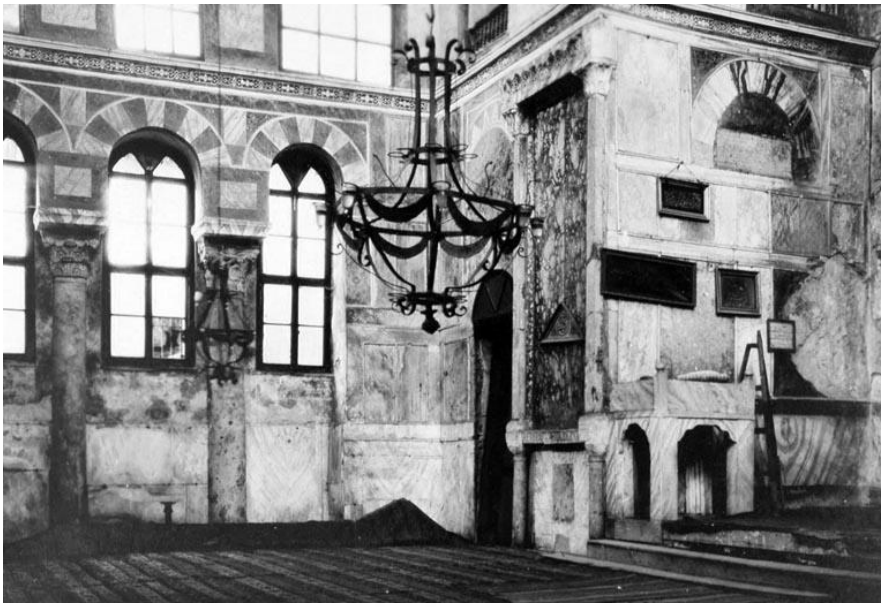
Fotoğraf 1226 Kalenderhâne Camii hareminin kuzey duvarına bakış.[2113] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Fotoğraf 1227 Solda, güney beden duvarındaki sütunlu geçişin iç mekândan görünümü;[2114] (Arthur Kingsley Porter, 1915) sağda ise, doğu tarafındaki sütun başlığının detayı.[2115] (Millingen, 1912) XX. yüzyıl başlarına tarihlenen bu fotoğraflarda, sütunların duvara gömülü vaziyette oldukları görülmektedir.

[2113] https://archnet.org/media_contents/7935 (30.05.2018).
[2114] https://archnet.org/media_contents/7943 (30.05.2018).
[2115] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 4c.

Fotoğraf 1228 Haremin kuzeydoğusuna bakış.[2116] (T. Menzel, 1928)

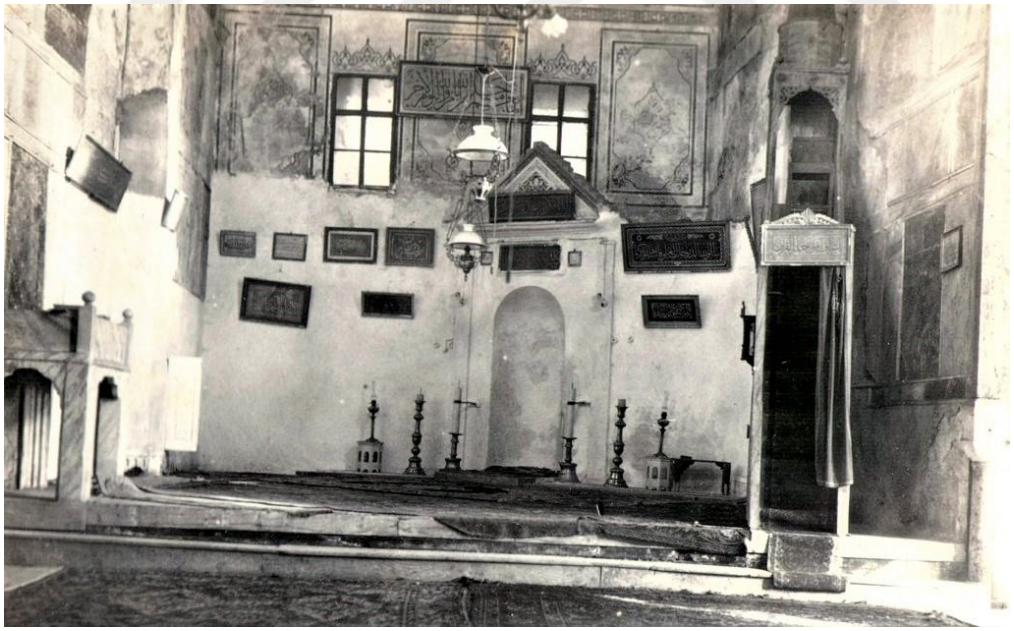

Fotoğraf 1229 Haremin giriş kapısından, doğu cihetine bakış.[2117] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[2116] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245490 (25.07.2018).
[2117] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/222 (23.01.2018).

Fotoğraf 1230 XX. yüzyılın ilk yarısına kadar haremin giriş kapısının güneyinde bulunan mahfilin alt katından, kuzeydoğu cihetine doğru bakış.[2118] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

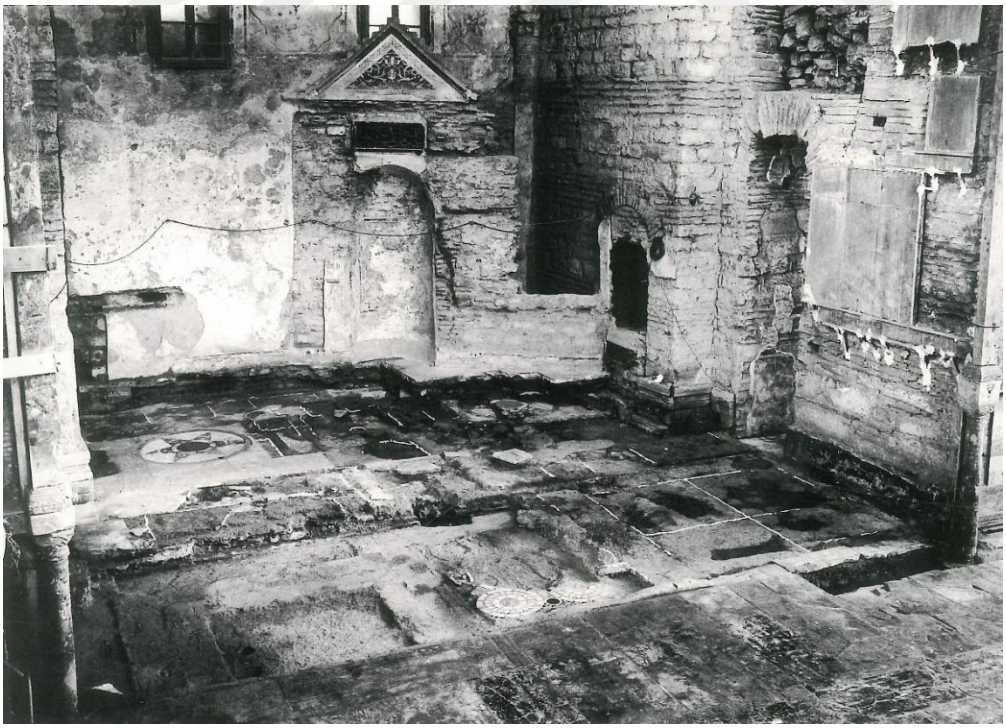

Fotoğraf 1231 Mihrap sofasının evveki görünümü.[2119]

[2118] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/223 (23.01.2018).
[2119] https://www.istanbuldagez.com/wp-content/uploads/2015/05/kalaenderhane_1939-2.jpg (24.09. 2018).

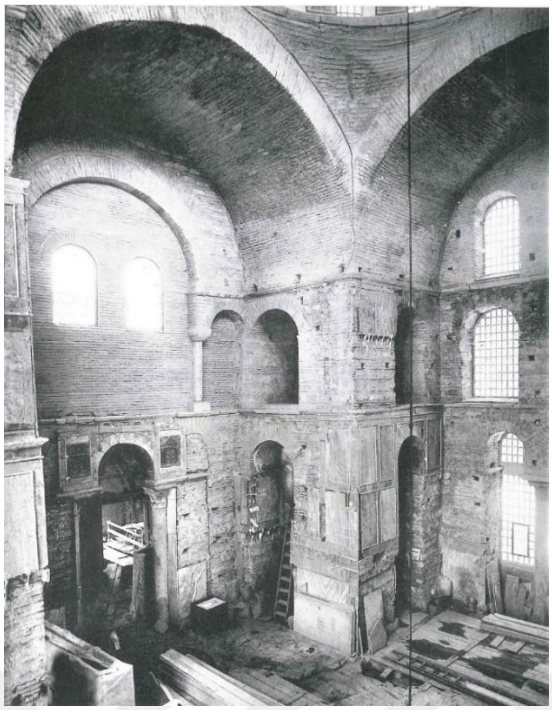

Fotoğraf 1232 Mihrap sofasının 1955 senesindeki görünümü.[2120] (Josephine Powell)

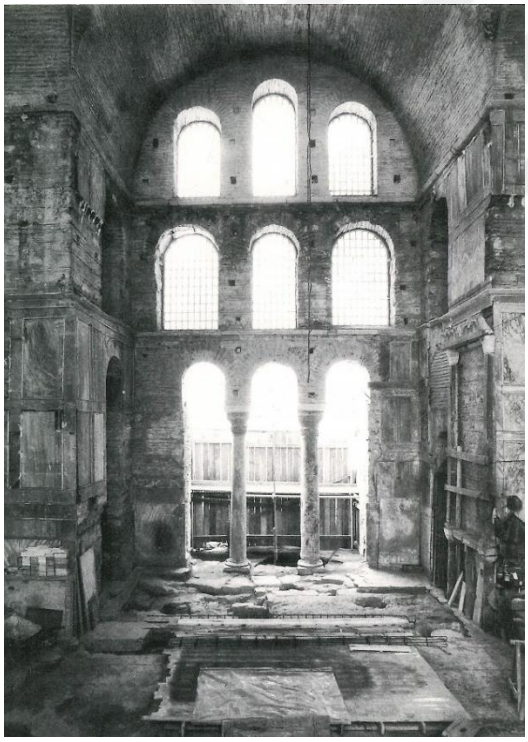

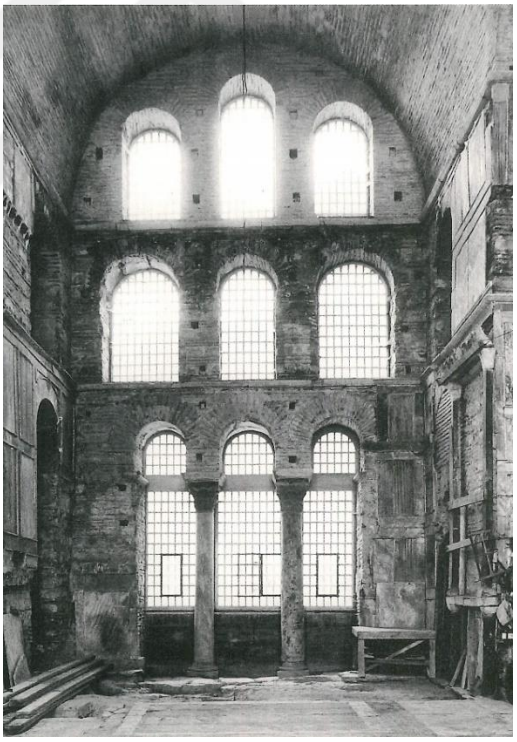
Fotoğraf 1233 Caminin son restorasyonuna başlandığı yıllarda mihrap sofasına bakış. Zeminde, eski kilise binasının zemin döşemesinden kalan bazı parçalar gmrülmektedir.[2121]

[2120] https://archnet.org/media_contents/7930 (30.05.2018).
[2121] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 37.

Fotoğraf 1234 Cami hareminin onarımı esnasında kuzeybatı cihetine bakış.[2122] (1974)

Fotoğraf 1235 Solda, cami hareminin onarımı esnasında güney duvarına bakış. 1854 tamirinde duvara gömülü bir hale getirilmiş olan sütunlar, son restorasyonda açığa çıkartılmıştır.[2123] (1971) Sağda ise, söz konusu duvardaki çalışmaların tamamlanmasının ardından görünümü.[2124] (1972)

[2122] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 157.
[2123] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 27.
[2124] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 28.

Fotoğraf 1236 Kalenderhâne Camii hareminin doğusuna bakış.

Fotoğraf 1237 Kalenderhâne Camii harеminde, mihrap duvarının üst kısmına doğru bakış.

Fotoğraf 1238 Haremin güneydoğusuna bakış.

Fotoğraf 1239 Mihrap sofasının güneydoğusuna bakış.

Fotoğraf 1240 Haremin kuzeydoğusuna bakış.

Fotoğraf 1241 Mihrap sofasının kuzeydoğusuna bakış.

Fotoğraf 1242 Haremden, kuzey ve güney beden duvarlarının görünümü.

Fotoğraf 1243 Haremin batısına bakış.

Fotoğraf 1244 Solda, üzerinde minarenin yer aldığı güneybatı köşe hücresine haremden bakış. Sağda ise, kuzeybatı köşe hücresinin üst kısmının görünüşü.

Günümüzde caminin minaresi mevcutsa da buraya ulaşımı sağlayan bir merdiveni bulunmadığından olsa gerek, dâhilî sofadan güneybatı köşe hücresine yani

aslında harem mekânına girişi sağlayan güney cihetindeki açıklığın ön kısmına, ahşap levhalardan müteşekkil küçük bir ezan okuma mahalli yapılmış ve dolayısıyla söz konusu geçiş kapatılmıştır.

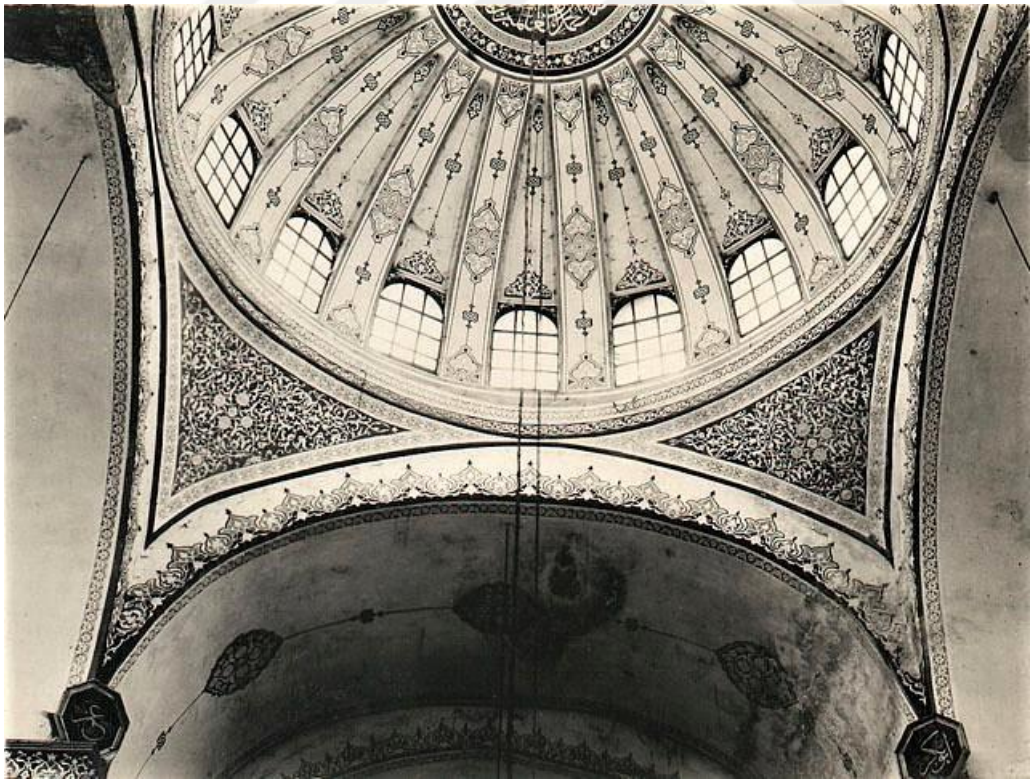
Fotoğraf 1245 Dâhilî medhal sofası ile harem arasındaki irtibatı sağlayan üç giriş açıklığından güney cihetindekinin önüne yapılan ezan okuma yeri.

XX. yüzyılın ilk yarısında; özellikle tonoz ve kubbe ile duvar satıhlarında mevcut olduğu görülen ve Eyice'nin ifadesiyle "*oldukça ilgi çekici Türk devrine ait nakışlar*"dan[2125] sadece kubbe ile mihrap duvarındakiler, yenilenmiş olarak günümüze ulaşmıştır. Mâbedin en üstteki pencerelerinin hemen altından başlayan ve tüm haremi dolanan, üzeri kalemkârî bezemeler ile tezyin edilmiş silmenin, örnek olarak bırakılmış küçük bir parçası da bugün cami içerisinde, Hz. Osman'ın adını ihtiva eden levhanın altında görülebilmektedir. Ayrıca mihrap duvarındaki parçası da yenilenmiş şekilde mevcuttur.

[2125] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 281. Ayverdi de "*Caminin kalemleri, bilhassa kürevî müselleslerde olanları, pek güzeldir*" ifadelerine yer vermiştir. Bkz. Ayverdi, *Fâtih Devri,* c. III, s. 428.

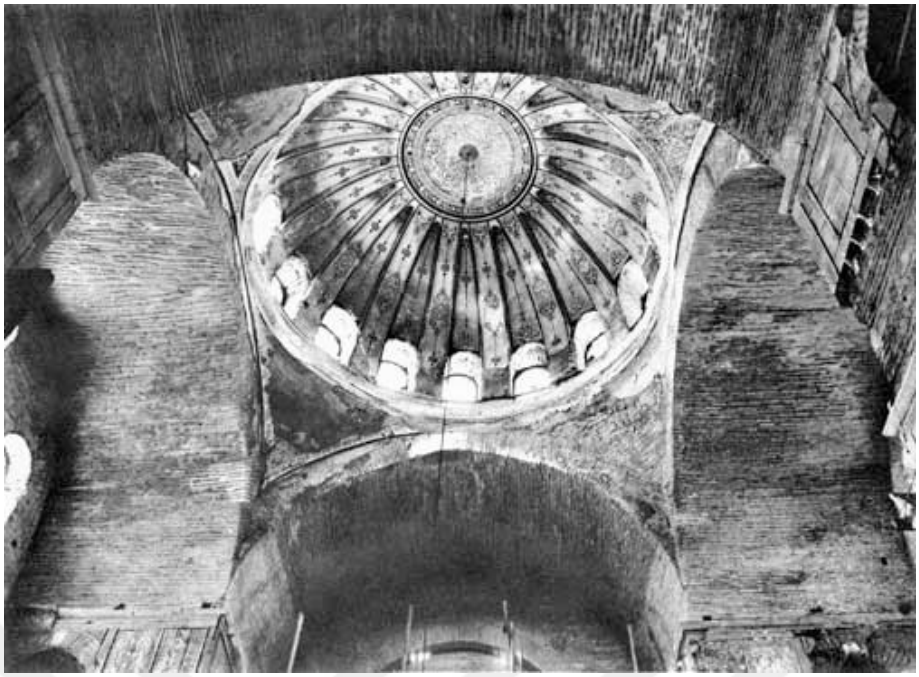

Fotoğraf 1246 XX. yüzyıl başlarında, Kalenderhâne Camii kubbesinin içten görünümü.[2126] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Fotoğraf 1247 XX. yüzyıl başlarında, Kalenderhâne Camii kubbesinin bezemelerinden detay.[2127] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

[2126] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1247847 (25.07.2018).
[2127] https://archnet.org/media_contents/7942 (30.05.2018).

Fotoğraf 1248 Son restorasyondan evvel, Kalenderhâne Camii kubbesinin içten görünümü.[2128]

Fotoğraf 1249 Kalenderhâne Camii kubbesinin günümüzdeki görünümü.

[2128] http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/18/08.htm (15.09.2018).

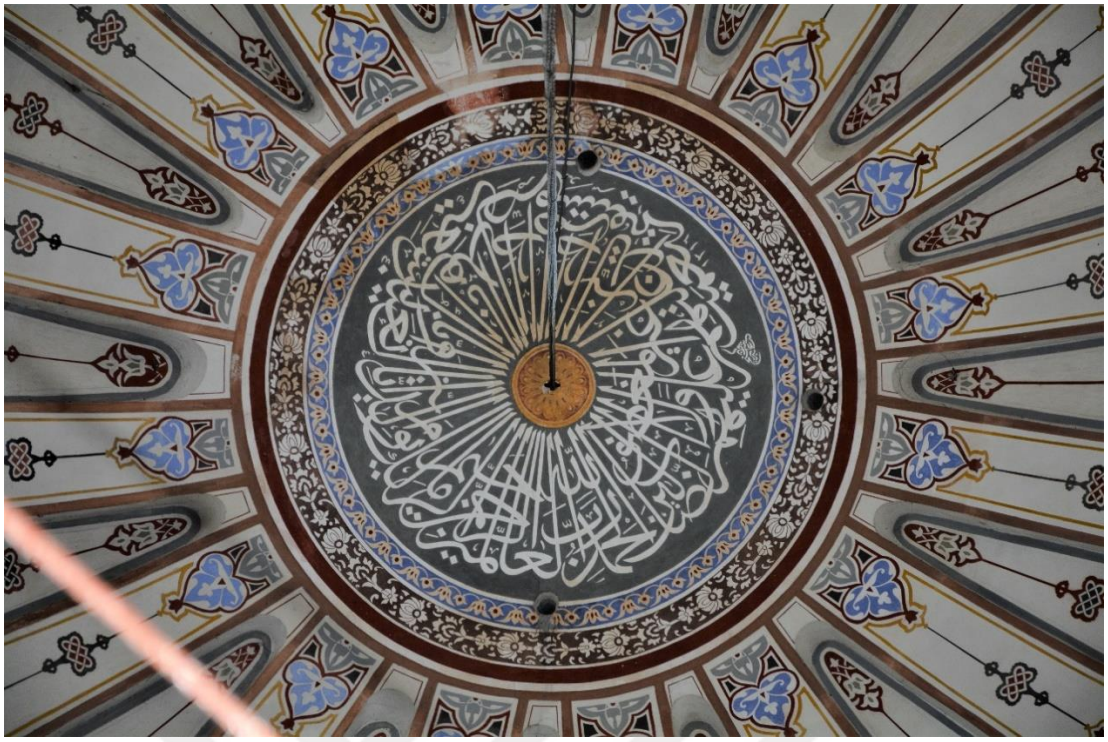

Fotoğraf 1250 Kalenderhâne Camii kubbesinin iç yüzeyini süsleyen nakışlardan detay.

Fotoğraf 1251 Kalenderhâne Camii'nin daha evvel duvarlarını çevreleyen silmenin küçük bir kalıntısı, bugün Hz. Osman'ın adını ihtiva eden levhanın altında yer almaktadır.

Kubbe göbeğinde, celî sülüs hat ile tertip edilmiş Fatihâ Sûresi yer almaktadır. 1316/1898-1899 tarihli mezkûr yazının imza kısmında ise, "*Ketebehü Şeyh Ârif*" yazmaktadır.

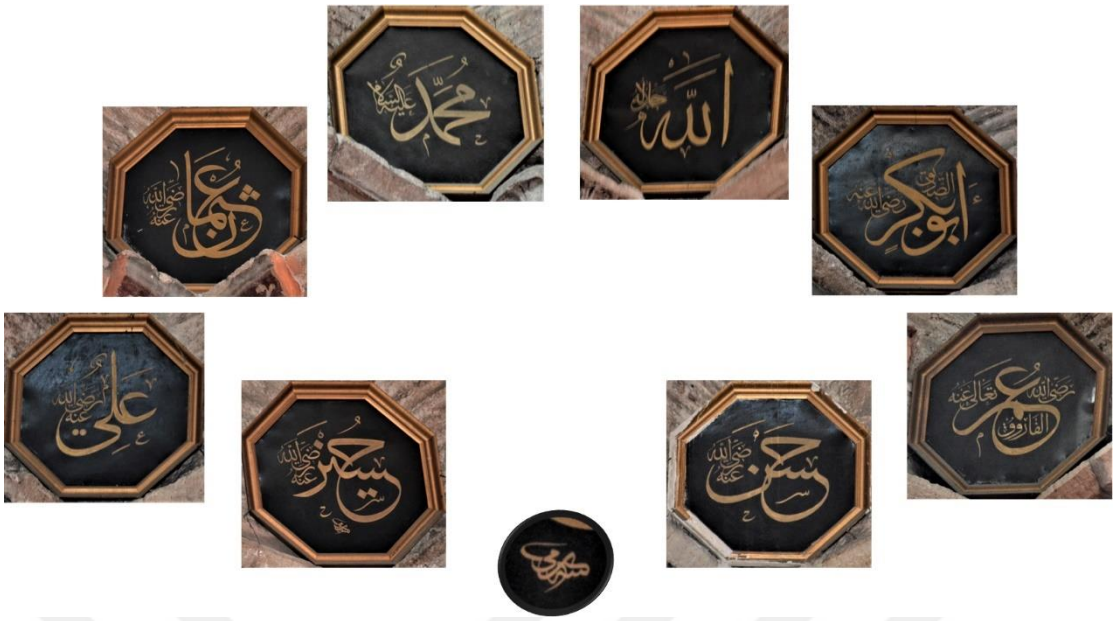

Fotoğraf 1252 Kalenderhâne Camii kubbesinin göbek yazısı.

Fotoğraf 1253 Kubbenin göbek yazısının imza ve tarih kısmından detay.

Harem mekânında yer alan; İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerinin celî sülüs hatla yazılı olduğu sekizgen levhalar, koyu yeşil zemin üzerine altın yaldızla düzenlenmiş olup, İsmâil Hakkı Sâmi Efendi (1838-1912)'nin imzasını taşımaktadır.

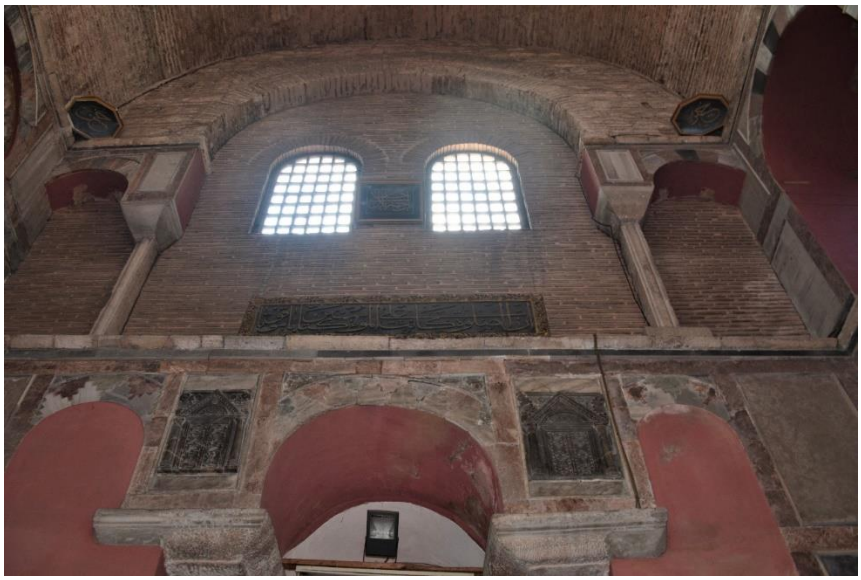
Fotoğraf 1254 Kalenderhâne Camii'ndeki İsm-i Celâl, İsm-i Nebî, çehâr yâr-ı güzîn ve Haseneyn isimlerini ihtiva eden sekizgen levhalar ile imza bölümünden detay.

Haremin batı duvarında, giriş kapısının hemen üzerine sabitlenmiş olan dikdörtgen levhada, celî sülüs hat ile Nisâ Sûresi'nin 103. âyetinden bir bölüm yazmaktadır. Mezkûr ibârenin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا"

Okunuşu: "İnne's-salâte kânet 'ala'l-mü'minîne kitâben mevkûtâ"

Anlamı: "Namaz, mü'minler üzerine belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır."

Fotoğraf 1255 Kalenderhâne Camii harreminin giriş kapısı üzerine bakış.

Fotoğraf 1256 Giriş kapısının üzerinde bulunan hat levhası.

Günümüzde yine batı duvarında, üstteki iki pencerenin arasına asılmış olan levha ise; celî sülüs hat ile istiflenmiş, “ يا حضرت بلال حبشى(رضى الله تعالى عنه)” ibâresini ihtiva etmektedir.

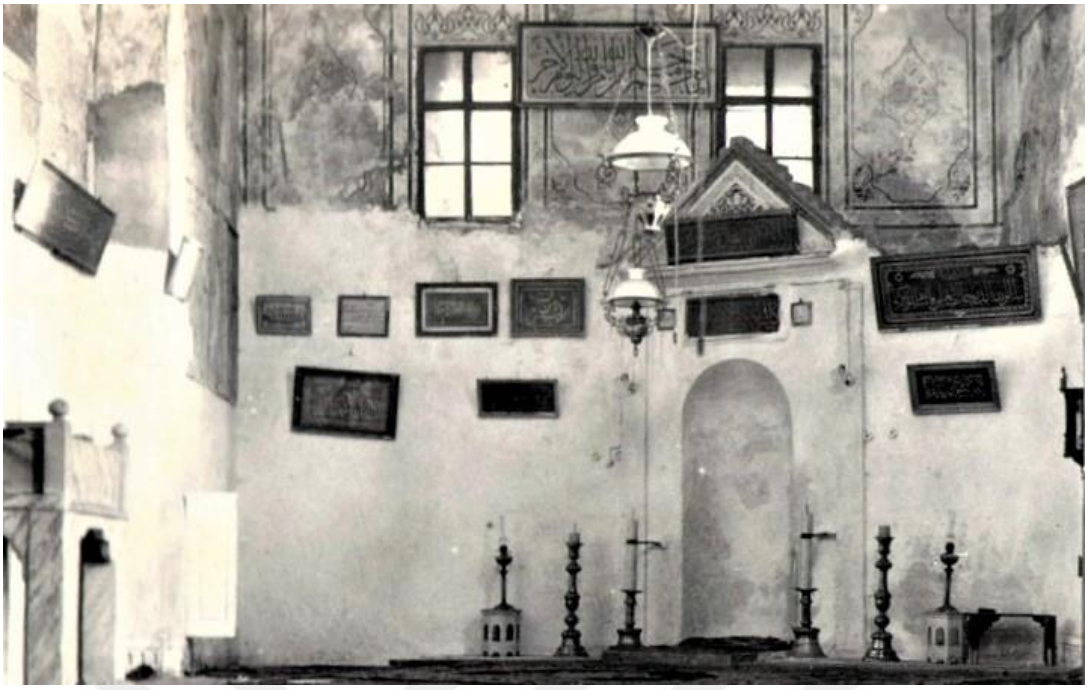
Fotoğraf 1257 Haremin batı duvarının üst kısmında yer alan iki pencerenin ortasına asılmış olan hat levhası.

XX. yüzyıl başından, 1966 restorasyonuna kadar harem içerisinde, özellikle de doğu cihetinde oldukça fazla sayıda levha bulunduğu, eski fotoğraflarda müşahede edilmektedir. Bunların çoğu, mezkûr fotoğrafların net olmaması hasebiyle okunamasa da bazılarının ihtiva ettiği ibâreler seçilebilmektedir. Örneğin; 1915 senesinde, mihrap alınlığının sağ tarafına konulduğu, 1937 ve 1955 tarihli fotoğraflarda ise mihrap duvarında yer alan alt sıradaki iki pencerenin arasına yerleştirildiği gözlenen dikdörtgen levhadır. Celî sülüs hat ile yazılan mezkûr levha, Tevbe Sûresi’nin 18. âyetinin başından bir bölümü ihtiva etmektedir. Söz konusu âyetin metni ve meali şu şekildedir:

Metni: “اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ”

Okunuşu: “İnnemâ ya‘muru mesâcida’llâhi men âmene bi’llâhi ve’l-yevmi’l-âhiri”

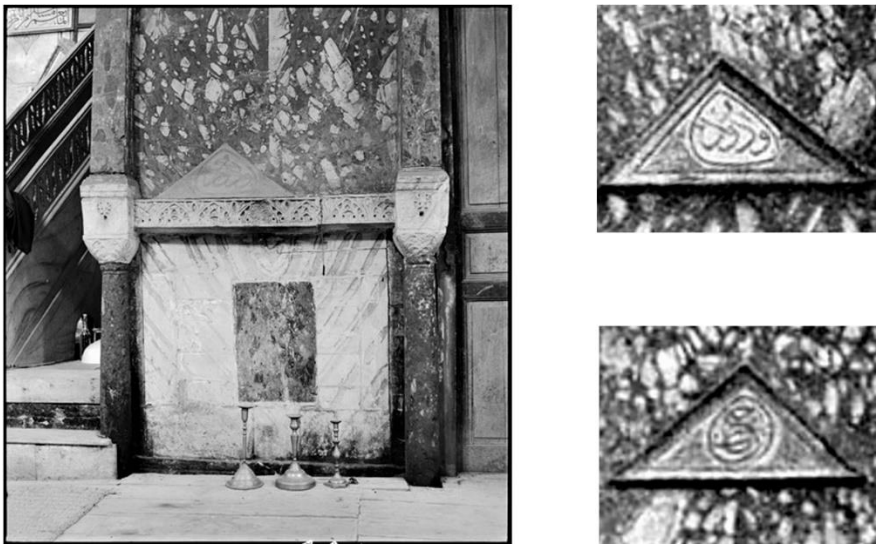
Anlamı: “Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan (…) kimseler imar eder.”

Fotoğraf 1258 XX. yüzyılın ilk yarısına kadar mihrap sofasında bulunan hat levhaları.[2129]

Eski kilisenin bema ile naos bölümlerini birbirinden ayıran ve galeri katına kadar yükselen, *ikonostasis* isimli büyük ikon taşıyıcı perdenin, yalnızca mâbedin doğu ayaklarının batı yüzüne isabet eden kısımları günümüze ulaşabilmiştir. Üzerindeki bezemeler kısmen tahrip olmuş olan söz konusu iki yerde, XX. yüzyılın ilk yarısında birer tane üçgen formlu levhanın asılı olduğu eski fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Güneydekinde "Yâ Vedûd", kuzeydekinde ise "Yâ Hâfîz"[2130] olmak üzere Allah-u Teâlâ'nın iki ismini ihtivâ eden bu levhaların; 1915 tarihli fotoğrafta daha yukarıda oldukları görülürken (Fotoğraf 1219), 1928 ve 1937 senelerine ait fotoğraflarda (Fotoğraf 1228, Fotoğraf 1230) biraz aşağıya asıldıkları ve 1955 senesinde ise artık tamamen duvardan indirilerek, eski ikonostasis parçasının alt bölümünün üzerine konuldukları müşahede edilmektedir (Fotoğraf 1232). 1966-1975 restorasyonunda ise bunların tamamen ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır ki XX. yüzyılın ilk yarısında harem mekânında olduğu bilinen birçok hat levhası gibi bugün mevcut değillerdir.

[2129] https://www.istanbuldagez.com/wp-content/uploads/2015/05/kalaenderhane_1939-2.jpg (24.09. 2018).
[2130] Talip Mert, Kişisel Görüşme, İstanbul: 10.08.2019.

Fotoğraf 1259 XX. yüzyıl başlarında, eski ikonostasis kalıntılarının ortasına asılmış olan üçgen şeklindeki hat levhaları. Solda, güneydoğudakinde bulunan levhanın, duvardan indirildiği zamandaki görünümü;[2131] (Nicholas V. Artamonoff, 1937) sağda ise, söz konusu levhalardan detay.[2132] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

1966-1975 seneleri arasındaki son restorasyonda, eski kilisenin güneydoğusundaki diakonikon kompleksi restore edilmiş ve buradaki küçük buluntuların sergilendiği bir müze olarak ayrılmıştır.[2133] Ancak günümüzde ise oldukça harap bir haldedir.

Mihrap

Kalenderhâne'nin ilk mihrabı; zâviye olduğu dönemde kıble yönünü göstermek amacıyla, içte dairesel biçimli olan eski apsis çıkıntısının sağ tarafına ve duvar kalınlığı içerisine yapılmış basit bir nişten ibarettir. (Çizim 217) XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen bir doğal afet neticesinde harap hale geldiği düşünülen yapının, apsis bölümü muhtemelen bu sırada yıkılmış ve dolayısıyla söz konusu mihrap nişi de yok olmuştur. Yakın dönemde mâbed ve çevresinde gerçekleştirilen kazılar sırasında, apsis çıkıntısı ile içerisinde yer alan ilk mihrabın temelleri ortaya çıkartılmış,[2134] mihrap duvarının sol tarafına da küçük bir kapı yapılarak, bu kısmı görebilme imkânı tanınmıştır.

[2131] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/225 (23.01.2018).
[2132] Üstteki fotoğraf için bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/50.JPG (21.2.2019); alttaki fotoğraf için bkz. http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/49.JPG (21.02.2019).
[2133] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2134] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397.

Fotoğraf 1260 Kalenderhâne Camii'nin mihrap sofasının günümüzdeki görünümü.

Fotoğraf 1261 Mihrap duvarının sol alt kısmında bulunan ve söz konusu duvarın arkasındaki, eski apsis kalıntısının içerisine açılan küçük kapı.

Fotoğraf 1262 Eski apsis kalıntısının sağ üst kısmına bakış.

Fotoğraf 1263 Eski apsis kalıntısının zeminine bakış.

Fotoğraf 1264 Eski apsis kalıntısının güneydoğusuna bakış. Sağ altta, yapının zâviye olarak kullanıldığı yıllarda ait olan mihrap nişinin kalıntısı görülmektedir.

Fotoğraf 1265 Eski apsis kalıntısının sağ alt kısmına bakış. Burada, yapının zâviye olarak kullanıldığı döneme ait olan ilk mihrap nişinin kalıntısı görülebilmektedir.

1160/1747-1748 senesinde yapının hem onarılması hem de camiye tahvil edilmesi sırasında; yıkılmış olan apsis çıkıntısı, üzerinde beş adet pencere açıklığı bulunan düz bir duvar ile kapatılmış ve sağ köşesinde de kıble doğrultusunda bir mihrap ilave edilmiştir.[2135]

XIX. yüzyılda meydana gelen ve camiyi harap eden yangının akabinde gerçekleştirilen 1854 tamirinde ise, büyük bir olasılıkla tahrip olmuş olan XVIII. yüzyıl mihrabının önüne; onu örten ve Kuban'ın ifadesiyle "*oransız*" yeni bir mihrap yapılmıştır.[2136]

Mihrap duvarının tam orta kısmından başlayıp, mihrap sofasının kuzey duvarına kadar, kıble istikâmetine dik olacak bir açıyla uzanan ve yapının taş ile tuğla sıralarından müteşekkil duvar örgüsüyle uyumlu olan (Fotoğraf 1268), takrîbi 3 m. yüksekliğinde bir duvar inşa edilmiş; bunun -tam ortadan bölündüğünü düşünürsek- sol tarafı da ortasında, yarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralı mihrap nişi bulunan, ince silmelerle dikdörtgen bir çerçeve görünümü kazandırılmış bir mihrap olarak düzenlenmiştir. Mihrabın üzerine ise, üçgen şeklinde bir tepelik yerleştirilmiştir. Yarım daire planlı ve yarım kubbe kavsaralı mihrap nişinin üstündeki alınlık kısmında, Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölümün, celî sülüs hat ile yazılı olduğu dikdörtgen şeklinde bir levha yer almaktadır. Mezkûr âyetin metni ve anlamı şu şekildedir:

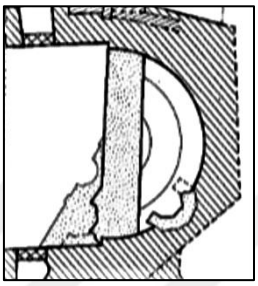
[2135] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 156.
[2136] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.

Metni: “كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ”

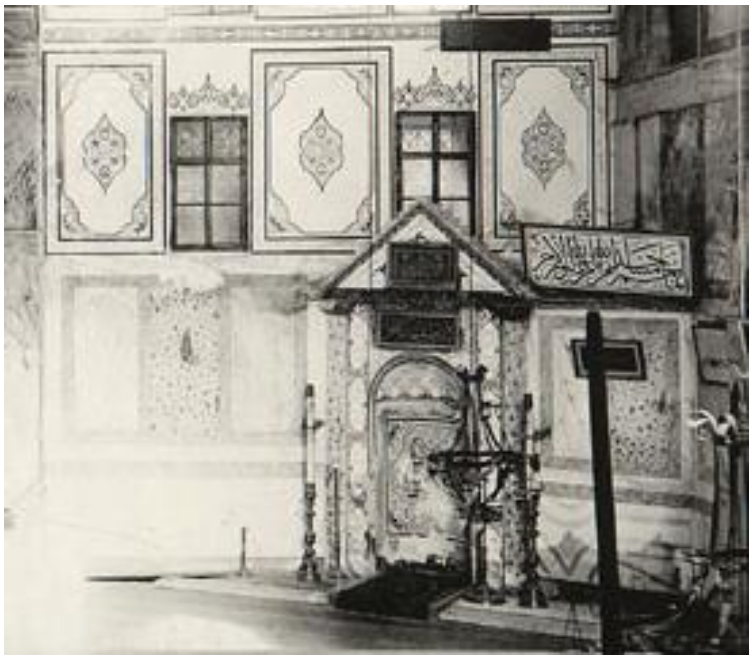
Okunuşu: “Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya’l-mihrâb”

Anlamı: “Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…”

1915 senesine tarihlenen fotoğraflarda, mezkûr mihrabın ve duvar parçasının kalemkârî bezemeler ile tezyîn edildiği görülürken, 1937 (Fotoğraf 1229) ve 1966 seneleri arasına ait fotoğraflarda ise beyaz badanalı vaziyette olduğu müşahede edilmektedir.

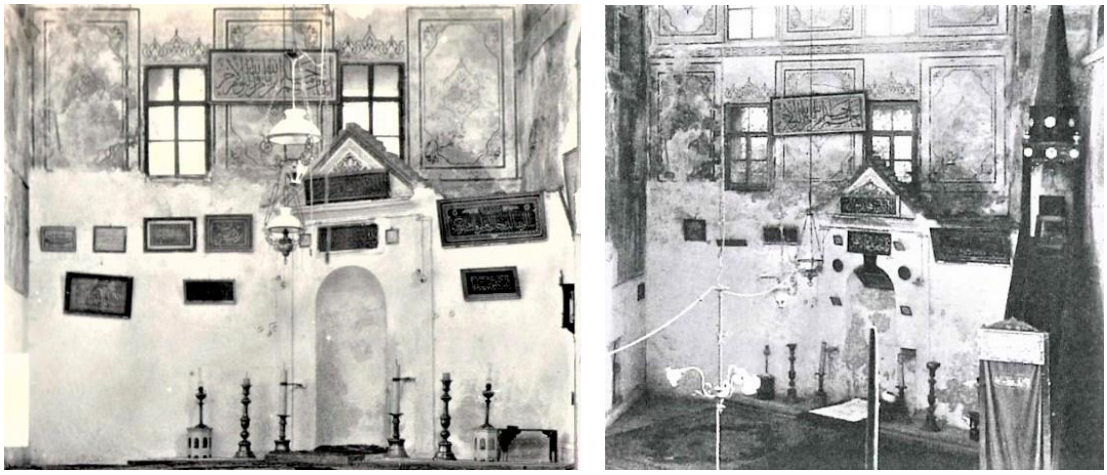

Çizim 217 Kalenderhâne Camii planında, farklı dönemlere ait mihrapların konumları. Sağdan sola doğru sırayla; zâviye olduğu dönem yapılan ilk mihrap niş, 1747-1748’de camiye tahvil edildiği sırada yapılan mihrabı, 1854 tamirine ait mihrabı görülmektedir. 1066-1975 restorasyonunda ise, tahvil işlemi esnasında yapılmış olan mihrap restore edilmiştir.[2137] (Striker ve Kuban)

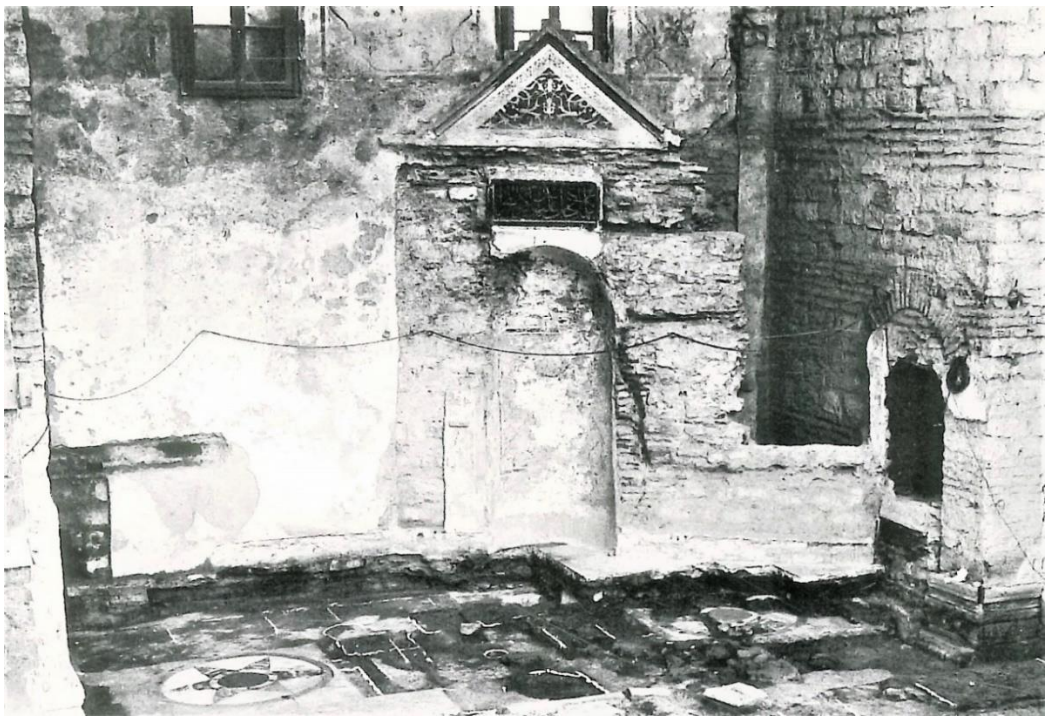

Fotoğraf 1266 Kalenderhâne Camii mihrabının, 1915 senesindeki görünümü.[2138] (Arthur Kingsley Porter)

[2137] Striker ve Kuban, “Architecture”, s. 24.
[2138] https://archnet.org/media_contents/7931 (30.05.2018).

Fotoğraf 1267 Kalenderhâne Camii mihrabının, XX. yüzyılın ortalarındaki durumu.[2139]

Fotoğraf 1268 Kalenderhâne Camii'nin son restorasyonu sırasında mihrabının durumu.[2140]

Fotoğraf 1269 XIX. yüzyıl mihrabının alınlık kısmında yer alan ve günümüzde de mevcut mihrabın üzerine konulmuş olan hat levhası.

[2139] Soldaki fotoğraf için bkz. https://www.istanbuldagez.com/wp-content/uploads/2015/05/kalaenderhane_1939-2.jpg (24.09.2018); sağ taraftaki, 1955 senesine ait fotoğraf için bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 156.
[2140] Striker ve Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul", Levha 37.

1966-1975 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyon sırasında; aynı zamanda XIX. yüzyıl mihrabını da oluşturan duvar parçası kaldırılmış ve arkasında kalan XVIII. yüzyıl mihrabı restore edilmiştir.[2141] Ayverdi; mihrap sofasının güneydoğu köşesine takrîbî 45˚ açıyla yerleştirilmiş olan, sivri kemerli bir nişe hâiz söz konusu mihrap için "*dilimli alçıdan yaşmaklı köşeleri kum saatli, oldukça güzel bir eserdir*" ifadesini kullanmıştır.[2142] XIX. yüzyıl mihrabının alınlığında yer aldığı görülen hat levhası ise, bahsi geçen mihrabın üzerine konulmuş ve günümüze kadar da mevcudiyetini korumuştur.

Fotoğraf 1270 Kalenderhâne Camii mihrabının, 1966-1975 restorasyonu sonrasındaki görünümü.[2143]

Günümüzde kullanılmakta olan alçı mihrabın ise; yakın bir zamanda, evvelkinin yerine, belki de üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır. Şevli olarak yerleştirilmişse de mevcut haliyle kıble yönü 9˚ doğuya doğru kaymış durumdadır. Etrafı silmelerle sınırlandırılmış dikdörtgen bir çerçeve şeklinde olan 3.90x2.46 m. ölçüsündeki mihrabın yüzeyi geometrik bezemelidir. Basık bir kemere sahip, altı köşeli mihrap hücresi de 2.75 m. yüksekliğinde, 1 m. genişliğinde ve 66 cm. derinliğindedir.

[2141] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 397-398.
[2142] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 428.
[2143] http://wowturkey.com/t.php?p=/tr245/aliyavuz_Kalenderhane_Camii9.jpg (21.12.2018).

Fotoğraf 1271 Kalenderhâne Camii mihrabının, günümüzdeki görünümü.

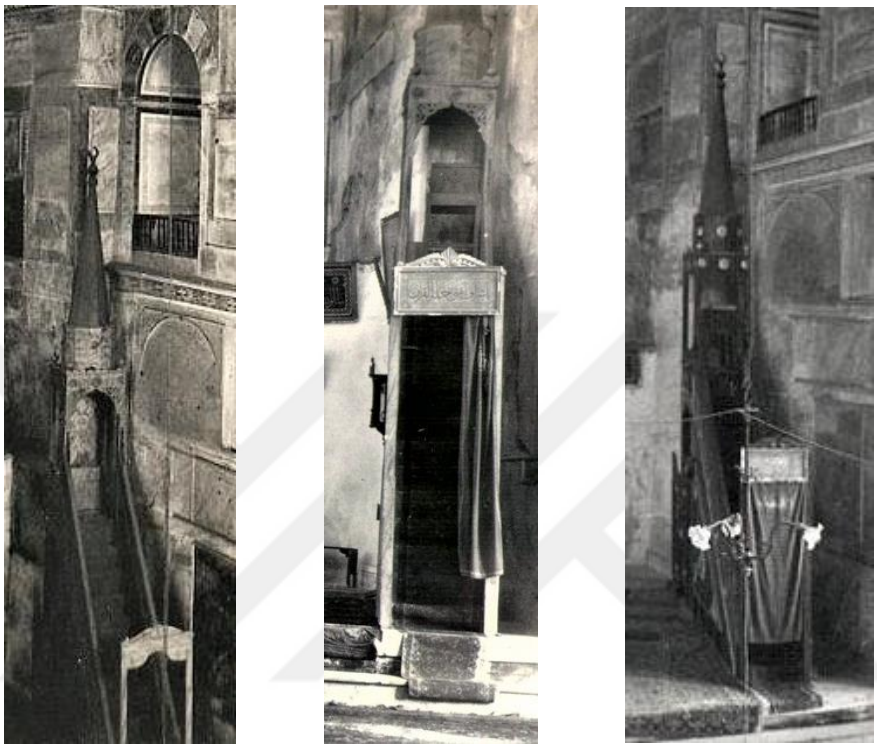
Minber

Kalenderhâne Camii'nin ilk minberi; 1160/1747-1748 senesinde, Beşir Ağa tarafından camiye tahvil edildiği sırada ilave edilmiştir.[2144] Ancak XIX. yüzyıldaki büyük yangın esnasında, içerisindeki ahşap aksam tamamen yok olduğundan, akabinde gerçekleştirilen 1854 tamirinde yeni bir minber yaptırılmıştır.[2145]

Ampir üslûbunda tasarlanan söz konusu ahşap minber;[2146] mihrap sofasının sağ tarafına, kıble istikâmetinde yerleştirilmiştir. 1915 ile 1955 seneleri arasına tarihlenen fotoğraflara bakıldığında, o dönemki minber ile bugünkünün aynı olduğu, yalnızca kasnağı ve külahının değiştiği anlaşılmaktadır. Mevcut haliyle 3.70 m. yüksekliğindeki minber, 2.78 m. uzunluğunda ve 77 cm. enindedir. Kapı yüksekliği ise, taç kısmı dâhil 2 m.dir. Aynalıklarını taşıyan süpürgelik kısmı, üç kemer gözünden

[2144] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 156.
[2145] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252; Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2146] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 428.

müteşekkildir. Korkuluğu ise, pafta pafta oyularak oluşturulmuş parmaklıklardan meydana gelmiştir.[2147] Köşk bölümünün üzerinde, çokgen kasnağa oturan ehramî bir külah bulunmaktadır. Eski fotoğraflarında, esasında kasnak ve külahının daha yüksek olduğu müşahede edilmektedir. Minber günümüzde, gri damarlı bir mermer görünümünde boyanmış vaziyettedir.

Fotoğraf 1272 Kalenderhâne Camii'nin eski minberi. Solda, 1915;[2148] (Arthur Kingsley Porter) ortada, 1937 sonrası[2149] ve sağda ise, 1955 senesindeki durumu.[2150] (Josephine Powell)

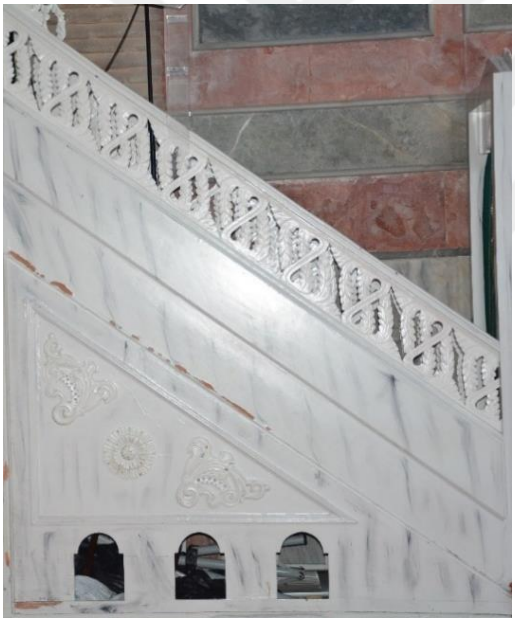

Fotoğraf 1273 Kalenderhâne Camii'nin eski minberinin kapısı üzerine, 1937 sonrasında asılmış olan hat levhasından detay.

[2147] Barışta, *İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, s. 274.
[2148] https://archnet.org/media_contents/7933 (30.05.2018).
[2149] https://www.istanbuldagez.com/wp-content/uploads/2015/05/kalaenderhane_1939-2.jpg (24.09. 2018).
[2150] https://archnet.org/media_contents/7930 (30.05.2018).

Fotoğraf 1274 Kalenderhâne Camii'nin günümüzdeki minberi.

Fotoğraf 1275 Kalenderhâne Camii'nden detaylar.

Fotoğraf 1276 Kalenderhâne Camii minber kapısının taç kısmından detay.

Eski fotoğraflarda, minber kapısının giriş açıklığı üzerine, kemerini ve taç kısmını da kapatan, dikdörtgen biçimli bir hat levhasının asıldığı görülmektedir. Günümüzde mevcut olmayan bu levhanın ihtiva ettiği hadîs-i şerîfin metni ve anlamı şu şekildedir:

Metni: "اشراف امّتی حملته القرأن"

Okunuşu: "Eşrâfu ümmetî hameletü'l-Kur'ân."

Anlamı: "Ümmetimin en şereflileri Kur'ân'a hâmil olanlardır."

Vaaz Kürsüsü ve Mahfiller

Kalenderhâne Camii'nin günümüzde mevcut olan, mihrabın hemen sol tarafına yerleştirilmiş ahşap vaaz kürsüsü, yakın bir zamana aittir ve hiçbir sanat değeri taşımamaktadır. Önü daha geniş olmak üzere toplam beş cepheli olan kürsünün yüksekliği 1.28 m., derinliği de yaklaşık 1 m.dir.

Mâbedin 1966 restorasyonuna kadar kullanılan vaaz kürsüsü ise, eski fotoğraflarda görülebildiği üzere, medhal sofasının kuzey duvarına yaslandırılmış olup, mermer malzemeden yapılmıştır. Güney ve batı cephelerinden kemerle, merdivenin yerleştirileceği doğu cephesinde ise düz bir şekilde birbirine bağlanmış, dört ayağın taşıdığı kürsünün korkuluk bölümü sadedir ve ön tarafı, birer baba ile nihâyetlenmektedir.

Fotoğraf 1277 Kalenderhâne Camii'nin günümüzdeki vaaz kürsüsü.

Fotoğraf 1278 Kalenderhâne Camii'nin eski vaaz kürsüsü. Solda, doğudan;[2151] (Arthur Kingsley Porter, 1915) sağda ise, güneybatıdan görünümü.[2152] (T. Menzel, 1928)

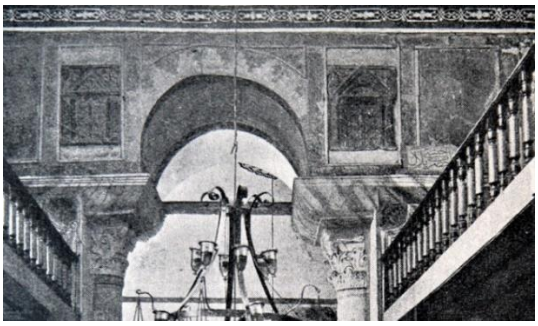
Günümüzde cami içerisinde herhangi bir mahfil mevcut değildir. Ancak XX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen fotoğraflarda, haremin batı duvarında yer alan giriş kapısının her iki yanında, ikişer katlı ahşap mahfillerin bulunduğu görülmektedir. Etrafları korkuluk biçimindeki parmaklıklarla çevrelenmiş olan mahfillerin ikinci katına, bir taraflarından batı duvarına yaslandırılmış merdivenler vasıtasıyla çıkılmaktadır. Ayrıca kuzey cihetindeki mahfil; ikinci bir merdivenle, kuzeybatı köşe hücresinin üzerindeki ikinci kata, güney tarafındaki açıklıktan bağlanmaktadır. Ayrıca zikredilen dönemde, minarenin yer aldığı güneybatı köşe hücresinin ikinci katı haricindeki diğer üç bölümün de iki taraflarında yer alan açıklıkların, alt kısımlarına yapılan korkuluklarla sınırlandırıldıkları müşahede edilmektedir. Bugün ise bu korkuluklar mevcut olmadığı gibi, bahsi geçen mahallere de ulaşılamamaktadır.

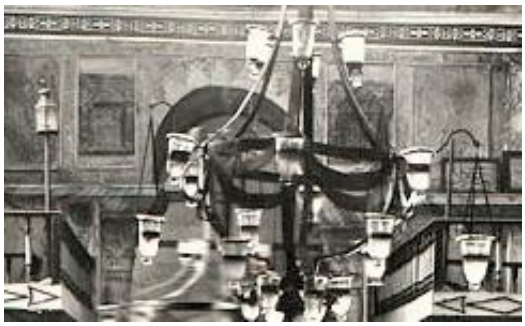
[2151] https://archnet.org/media_contents/7937 (30.05.2018).
[2152] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245490 (25.07.2018).

Fotoğraf 1279 XX. yüzyılın ilk yarısında, haremin batısında bulunan mahfiller.[2153] (Arthur Kingsley Porter, 1915)

Söz konusu mahfillerin hangi işlev doğrultusunda kullanıldıkları hakkında ise kesin bir yargıya varılamamaktadır. Kuban; 1854 tamirinde, cami hareminin arka tarafına "*çok oransız ve adi marangoz işi bir kadınlar mahfili*" eklendiğini belirtmek suretiyle, bunlar hakkındaki düşüncesini beyan etmiştir.[2154] Ancak mâbedin 1913 ve 1915 senelerine ait fotoğraflarında, " يا حضرت بلال حبشی(رضی الله تعالی عنه)" ibâresinin yazılı olduğu levhanın; kuzey tarafta yer alan mahfilin ikinci katı hizasındaki duvar sathına yerleştirilmiş olması, buranın müezzin mahfili olarak kullanıldığına işaret ediyor olabilir.[2155]

[2153] https://archnet.org/media_contents/7939 (30.05.2018).
[2154] Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, s. 398.
[2155] Abdülhamit Tüfekçioğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 27.06.2019.

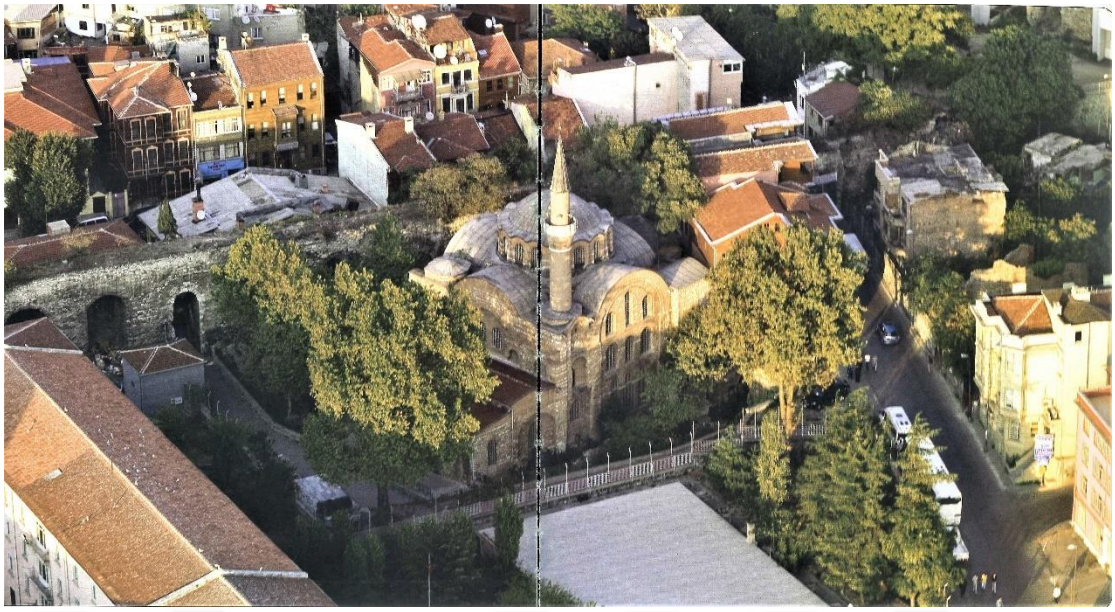
Fotoğraf 1280 1913[2156] (J. Ebersolt ve A. Thiers) ile 1915[2157] (Arthur Kingsley Porter) senelerine tarihlenen iki fotoğrafta, o dönem mevcut olan kuzeydeki mahfilin üst katında bulunan ve "Yâ Hazret-i Bilâl-i Habeşî" ibâresini ihtiva eden levhanın durumu.

Ayvansarâyî, Beşir Ağa'nın 1160/1747-1748 senesinde camiye bir mahfil-i hümâyûn ihdas eylediğini zikretmektedir.[2158] Ancak buna dair herhangi bir emâre günümüze ulaşmadığı gibi, söz konusu mahfilin, XX. yüzyıl başlarına ait fotoğraflarda dahi görülmemesi; caminin büyük bir ihtimalle XIX. yüzyılda vuku bulan büyük yangın sırasında yanarak yok olan birçok aksamıyla aynı kaderi paylaştığını akıllara getirmektedir. Dolayısıyla da haremin neresinde yer aldığı ve nasıl bir şekle hâiz olduğu bilinmemektedir. Ancak araştırmacılar tarafından, yapının esasında bir galeri katının bulunduğu, hatta hâlâ mevcut olan ve köşe odalarının üzerinde yer alan ikinci katların da aynı Gül Camii'ndeki gibi bu galerinin bir devamı niteliğinde olabileceği ileri sürüldüğünden;[2159] hünkâr mahfilinin belki de aynı mezkûr camide olduğu şekilde, söz konusu galeriye ilave edildiği ve onunla beraber de ortadan kalktığı bir ihtimal olarak düşünülebilir. Sultan III. Selim'in 1 Muharrem 1221/21 Mar 1806 Cuma günü, cuma selamlığı için Kalenderhâne Camii'ni tercih etmesi, o yıllarda mahfil-i hümâyûnun hâlen mevcut olduğunu göstermektedir.[2160]

4) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Kalenderhâne Camii'nin günümüzde bir avlusu bulunmadığı gibi, şadırvanı da mevcut değildir. Eyice, mâbedin önünde daha evvel şadırvanlı bir avlunun yer aldığının muhtemel olduğunu, lâkin bunlara dair hiçbir izin günümüze kadar gelmediğini belirtmiştir.[2161] Etrafındaki toprak seviyesi yükseldiği için çukurda kalan ve zeminine birkaç basamaklı merdivenle inilmektedir. 1880-1890 senelerinden itibaren, doğu cephesi muhdes yapılarla çevrelenmiştir.[2162]

[2156] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/kryotissa_kalenderhane_camii/43.JPG (21.02.2019).
[2157] https://archnet.org/media_contents/7939 (30.05.2018).
[2158] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 228.
[2159] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 108.
[2160] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 38.
[2161] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2162] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153.

Fotoğraf 1281 Kalenderhâne Camii ve çevresinin üstten görünüşü.[2163]

Fotoğraf 1282 Kalenderhâne Camii'nin güneydoğu köşesine bakış.

[2163] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri,* s. 128-129.

Fotoğraf 1283 Kalenderhâne Camii'ne güneyden bakış ve doğudan mâbede bitişen muhdes yapı.

Fotoğraf 1284 Kalenderhâne Camii'nin güneyindeki alana bakış.

Fotoğraf 1285 Kalenderhâne Camii'nin kuzeyinde yer alan bahçeye bakış.

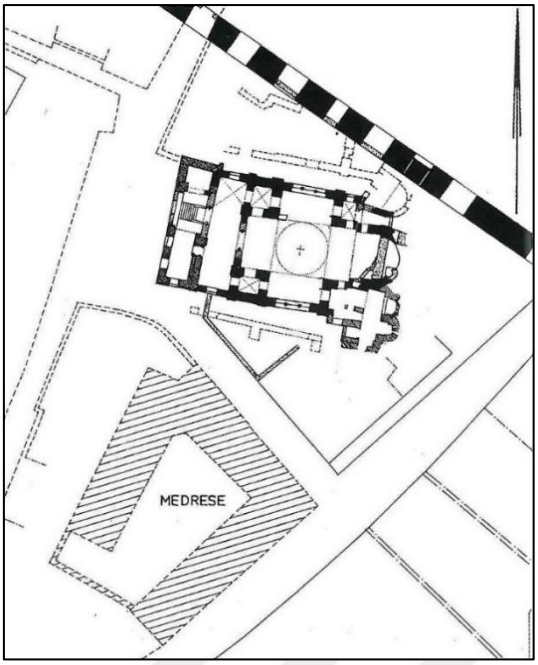

Fotoğraf 1286 Kalenderhâne Camii'nin kuzey tarafına bakış.

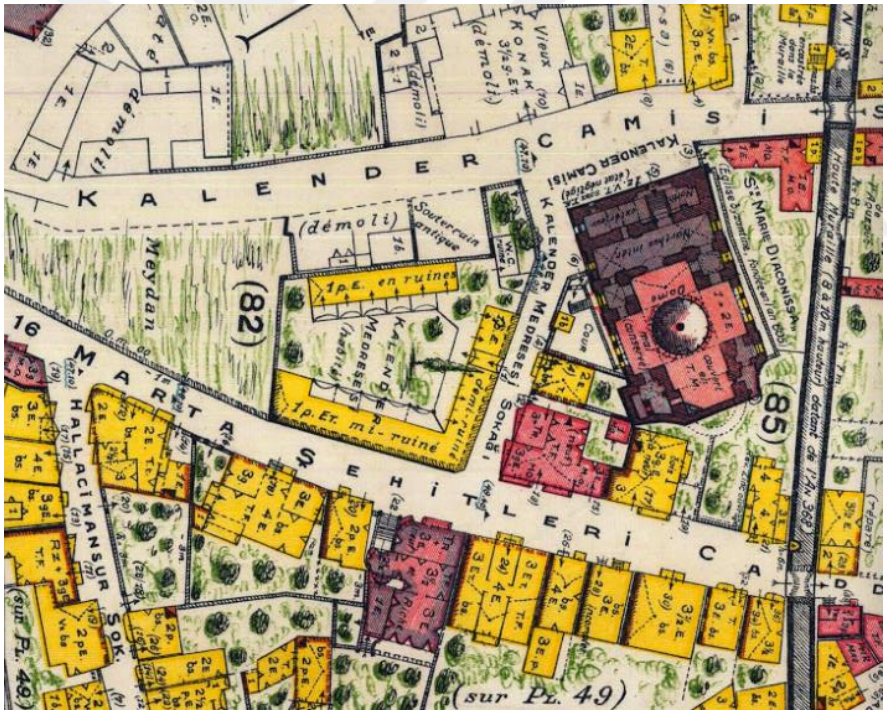
Medrese

Beşir Ağa yapıyı tamir ettirip camiye dönüştürdüğü sırada, güney tarafına da bir medrese inşa ettirmiştir.[2164]

[2164] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.

Çizim 218 Kalenderhâne Camii'nin vaziyet planı.[2165] (Wolfgang Müller-Wiener)

Harita 18 Pervititch Haritası'nın 1935 senesine tarihlenen XLVIII. paftasında Kalenderhâne Camii ile medresesinin konumu.

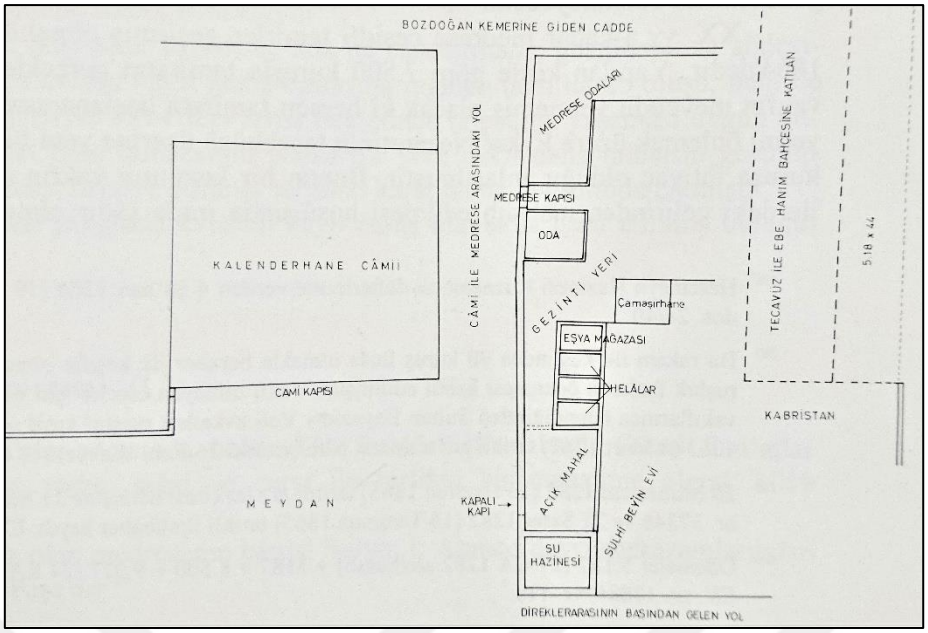
Arşiv belgelerinde, mezkûr medresenin özellikleri hakkında kısaca bilgiler verildiği görülmektedir. İkisi daha büyük olmak üzere on beş hücresi bulunan medresede, 1792 yılı sayımı sırasında; biri müderris, toplam yirmi yedi kişinin ikâmet

[2165] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 154.

ettiği ve bunlardan dördünün hücrelerinde yalnız yaşadığı, altısının da hizmetlerini gören mülazımlarının bulunduğu kaydedilmiştir. 1869'da ise, beş mezun verdiği ve kırk talebenin bulunduğu bildirilmiştir. Zemin seviyesinde olan medresenin, arka tarafında pencere bulunmadığından, hava ve güneş ışığı alamamakta, dolayısıyla da sıhhî şartlara uygunluk arz etmemekteydi. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen söz konusu yapı 1930'lu yıllara kadar mevcudiyetini devam ettirebilmiştir.[2166] Ki rûmî 1330 (milâdî 1914-1915) tarihli bir belgede, mezkûr medresenin oda sayısının belirtilmesinin yanında, kuyusu ile şadırvanın da bulunduğu nakledilmekte; ancak zikredilen tarihte faal olarak kullanılmaktaysa da içerisinde sadece üç kişinin kaldığı ifade edilmektedir. Ayrıca buranın; evlerin arasına sıkışmış vaziyette olan, havasız ve son derece rutûbetli bir yapı olduğuna da dikkat çekilmektedir.[2167] Kalenderhâne Medresesi'nin XIX. yüzyılda geçirdiği bazı onarımları tespit eden Kütükoğlu, Ağustos 1914 tarihli bir raporda burası için "*mücedded*" ifadesinin kullanılmış olmasından yola çıkarak, büyük bir ihtimalle XX. yüzyıl başlarında da yeni bir tamir görmüş olabileceğini zikretmekte; fakat buna rağmen, bahsi geçen menfî husûsiyetlerinden ötürü talebe iskânına uygun görülmediği ve belki de bulunduğu mevki ile yeni tamir edilmiş olması hasebiyle dârü'l-hilâfe medreseleri kadrosuna alındığı malûmâtını ilave etmektedir. Zîra 1918 senesinde sadece üç odasında eşya bulunduğu bilinmektedir.[2168] 21 Kânûn-i Evvel 1334/21 Ekim 1918 tarihinde ise, şehirde meydana gelen yangının felâketzedeleri bir süre burada barındırılmıştır.[2169]

26 Şubat 324/11 Mart 1909 tarihli bir keşif haritasında yer alan planda; medresenin tecavüze uğrayarak, meydan tarafından arsasının bir bölümünün "*Ebe Hanım bahçesi*"ne ilhâk edildiği müşahede edilmektedir.[2170]

[2166] Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 140.
[2167] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2168] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 141.
[2169] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2170] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 141.

Çizim 219 Kalenderhâne Camii'nin güneyinde yer alan medresenin, 1909 tarihindeki vaziyetini gösteren plan.[2171]

Cumhuriyet döneminde bir süre bakımsız vaziyette kaldığı bilinen medrese binası, 1935 senesi sonrasında ise tamamen yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır.[2172] Yıktırılması sonrasında, bulunduğu alana bir konservatuvar binasının inşa edilmesi tasarlanmış; ancak bu proje gerçekleştirilmeyerek, arazinin bir tarafına öğrenci yurdu yapılmıştır.[2173] Diğer tarafı ise, uzunca bir süre minibüs durağı olarak kullanılmıştır.[2174]

Mektep

Kalenderhâne Camii'nin ana kapısı yanına, daha sonraları defterdâr görevini üstlenecek olan Arpa Emini Mustafa Efendi tarafından bir mektep yaptırıldığını Ayvansarâyî bildirmektedir.[2175]

Bozdoğan Kemeri'nin arka tarafında, 16 Mart Şehitleri Caddesi ile Kalender Mektebi Sokak'ın kesiştiği köşede yer alan mektep binası, Kalenderhâne Camii'nden takribî 50 m. mesafededir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün resmî sitesinde "*kâgir mektep*" vasfıyla kayıtlı olan yapının, esasında sıbyan mektebi olarak

[2171] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 141.
[2172] Eyice, medresenin 1935 yılına doğru bütünüyle yıktırılıp ortadan kaldırıldığını söylemektedir. Bkz. Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252. Lâkin burayı gösteren Pervititch planının 1935 senesine ait olması, mezkûr tarihten sonraki bir zamanda yıkıldığına işaret etmektedir.
[2173] Günümüzde burası, "*Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Vezneciler Kız Öğrenci Yurt Müdürlüğü*" olarak hizmet vermektedir.
[2174] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2175] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 228. Mektep binasının 1797 senesinde inşa edildiği zikredilmektedir. Bkz. http://www.envanter.gov.tr/anit/index/detay/48872 (21.01.2019).

kullanıldığı bilinmektedir.[2176] Önünde yer alan küçük hazîrede Arpa Emini Mustafa Efendi ile ailesi medfûndur.[2177] Eyice, 2001 senesinde kaleme aldığı bir makalesinde; on beş yıl kadar önce, çok harap vaziyette olan mektebin büyük ölçüde onarıldığını, fakat herhangi bir işe tahsis edilmemesi dolayısıyla yeniden harap olduğunu belirtmekle beraber, son yıllarda tekrar tamir edildiği mâlûmâtını da ilave etmiştir.[2178] Zîra mektep binasının, 2000 senesinde Fakir ve Muhtaçları Koruma Derneği tarafından restore edilerek kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.[2179]

Harita 19 Arpa Emini Mustafa Efendi Mektebi'nin konumu.[2180]

[2176] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2177] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 228.
[2178] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 252.
[2179] http://www.envanter.gov.tr/anit/index/detay/48872 (21.01.2019).
[2180] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.0134408526626/28.961067777963766 (03.01. 2018).

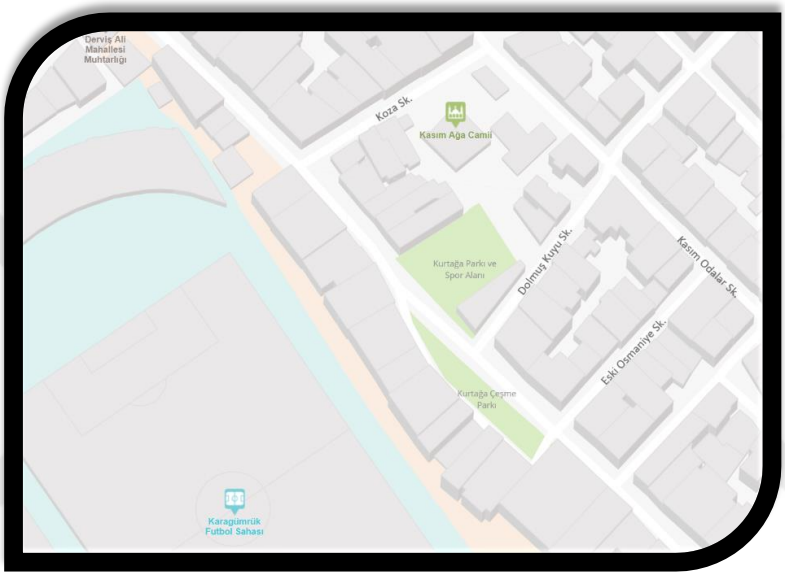

Fotoğraf 1287 Arpa Emini Mustafa Efendi Mektebi.[2181] (2013)

[2181] https://sokaktakitarih.com/post/72429736046/bozdoğan-kemeri-yakınında-bulunan-kalenderhane (13.01.2019).

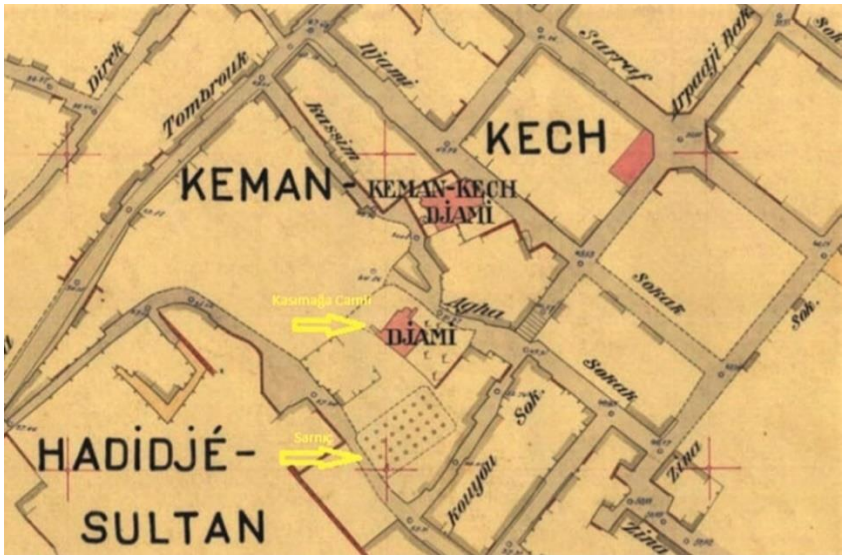
12. Kasım Ağa Mescidi

Kasım Ağa Mescidi, Fatih ilçesinin Karagümrük semti dâhilinde yer alan Derviş Ali Mahallesi'ndeki Koza Sokak'ta bulunmaktadır. Daha evvel "*Kasım Bey Mescidi Mahallesi*" adını taşıyan, ancak aynı semtteki "*Kasım Gönânî Mescidi*" ile bunun aynı adı taşıyan mahallesinden ayırt edilebilmesi amacıyla, ikisinin de tâbî bulunduğu Edirnekapı Maliye Şubesi tarafından "P*erâkende*[2182] *Kasım*" ünvanı verilen söz konusu mescid ve mahallesi, 1934 senesine kadar varlığını sürdürmüş, mezkûr senede ise Derviş Ali Mahallesi içerisine alınmıştır.[2183]

Harita 20 Kasım Ağa Mescidi'nin konumu.[2184]

[2182] Perâkende, herhangi bir sebepten ötürü askerî hizmette kıt'a vazifelerinden uzak kalanlara verilen bir ünvandır. Bkz. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
[2183] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 406 (Dipnot 1); Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 431.
[2184] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

Harita 21 Alman Mavileri Haritası'nda Kasım Ağa Mescidi ve yakınındaki sarnıç.[2185]

Kasım Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan yapının gerçek adı ve işlevi bilinmemektedir.[2186] Ancak Eyice'nin de dikkat çektiği üzere; mimarisi ve inşa tekniğine bakıldığında, bunun bir Bizans eseri olduğu kesin surette tespit edilebilmektedir.[2187]

Kilise ya da şapel planına hâiz olmaması hasebiyle söz konusu Bizans yapısının; civarında yer alan bir manastır kompleksinin parçası olabileceği, araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir. Hatta yakınında bulunan ve esası bir Bizans kilisesi olan Odalar Camii (Kemankeş Mustafa Paşa Camii) ile aynı manastıra, belki de *Petra Manastırı*'na bağlı binalar olabilecekleri de bir ihtimal olarak zikredilmektedir.[2188] Sav, buranın muhtemelen bir manastırın müştemilatına ait küçük bir ek yapı olabileceği görüşünü paylaşmakla beraber;[2189] iç mekânda, güney beden duvarında bulunan nişlerden hareketle, esasında bir kütüphane yapısı, belki de dini çalışmaların ve araştırmaların yapıldığı bir yer olabileceğinin de düşünülmesi gerektiğini bir varsayım olarak ortaya koymakta, zîra nişli yapıların bir şeyleri koymak, sergilemek amacı taşıdığını belirtmektedir. Ayrıca 1976 öncesinde mevcut olan

[2185] Murat Sav, "İstanbul-Fatih'teki Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi ve 1976-77 Restorasyon Çalışmasının Değerlendirilmesi", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2013, sy. XXXIX, s. 43.
[2186] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 431; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287.
[2187] Semavi Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 479.
[2188] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 479. Yapının, Latin istilası sırasında Latinler tarafından kullanılan *St. Vierge du Rosaire* adlı kiliseye bağlı bir ek bina olabileceği de öne sürülen iddialar arasındadır. Bkz. Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 46.
[2189] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 46.

kalıntıların esas alınarak hazırlanmış olan rölövesine bakıldığında da mimari özelliklerinin, mezkûr amaç için oldukça uygun gözüktüğünü, ancak yine de net bir ifade kullanmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir.[2190]

Küçük boyutlu bu eski Bizans yapısı, Fatih Sultan Mehmed döneminde sekbanbaşı olan Kasım Ağa tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2191] Eyice, muhtemelen fetih zamanında çok harap bir vaziyette olduğunu ve erken Osmanlı döneminin "*viraneleri şenlendirme*" politikası kapsamında da mescide dönüştürüldüğünü belirtmektedir.[2192]

Yapının İslâm mâbedine hangi tarihte tebdil edildiği hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Hem avlu kapısının hem de giriş kapısının sağ tarafına sabitlenmiş olan Latin harfleriyle yazılmış levhalarda, 865/1460 tarihinde mescide kalbedildiği mukayyetse de Eyice söz konusu tahvil işleminin, II. Bayezid döneminde (1481-1512) gerçekleştirildiğini zikretmektedir.[2193] Sav ise; mezkûr araştırmacının, muhtemelen Kasım b. Abdullah'ın Evâil-i Cumâde'l-ûlâ 912/Eylül 1506 tarihini taşıyan vakfiyesini esas almak suretiyle bu sonuca ulaştığını ifade etmektedir.[2194]

Fotoğraf 1288 Solda, Kasım Ağa Mescidi'nin batı beden duvarında yer alan giriş kapısının; sağda ise, yine batısındaki avlu kapısının sağ tarafında bulunan levhalar.

1894 senesinde meydana gelen İstanbul depreminde büyük ölçüde zarar gören mescidin çatısı ile bazı duvarları çökmüş, minaresi de pabuç bölümüne kadar yıkılmıştır. 1919'da vuku bulan ve Karagümrük semtini oldukça tahrip eden yangın sonucunda da etrafı boş bir arazi haline gelmiştir. Tüm bunların sonucunda harabe halini alan bina Sav'ın naklettiğine göre, 1941 yılında Vakıflar Müdürlüğü tarafından hazırlanmış İstanbul camileri listesinde "*arsa*" olarak tanımlanmıştır. 1950'li yıllara

[2190] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 46.
[2191] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 219; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 431; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 164.
[2192] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 479.
[2193] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480.
[2194] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 44.

kadar bu şekilde bırakılan mâbedin etrafındaki alanlar, mezkûr dönemde parsellenerek, yapılaşma başlamış ve kalıntısının içerisine de gecekondular inşa edilerek, iskân amacıyla kullanılmıştır. Bu şekilde 1970'lere kadar tedricen yıkılmaya ve kalıntıları yok olmaya devam etmiştir. Hemen hemen kaybolmuş durumdayken, 1965 senesinde *Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu*'nun 3003 sayılı kararı ile *Vakıflar Genel Müdürlüğü*'nden onarımının yapılmasının istenmiş ve 1975-1977 seneleri arasında da *Fatih'in Eski Eserlerini İhya ve Koruma Derneği*'nin girişimleri neticesinde *Vakıflar İdaresi* tarafından, orijinal şekline sâdık kalınmak suretiyle restore edilmiştir. 1989 senesinde ise, bir hayır sahibinin katkısıyla minaresi tamamlanmıştır.[2195]

Bahsi geçen onarım sonrasında, mescidin gerek harem bölümüne gerekse de dış kısmına, Vakıflar İdaresi'nin bilgisi dışında birtakım yanlış uygulamalar yapılmış; bunun sonucunda da söz konusu müdahaleleri gerçekleştiren kişiler için Vakıflar İdaresi, Cumhuriyet Savcılığı'na başvurarak, dönemin 1710 sayılı *Eski Eserler Kanunu*'na muhalefetten dava açılmasını talep etmiştir.[2196]

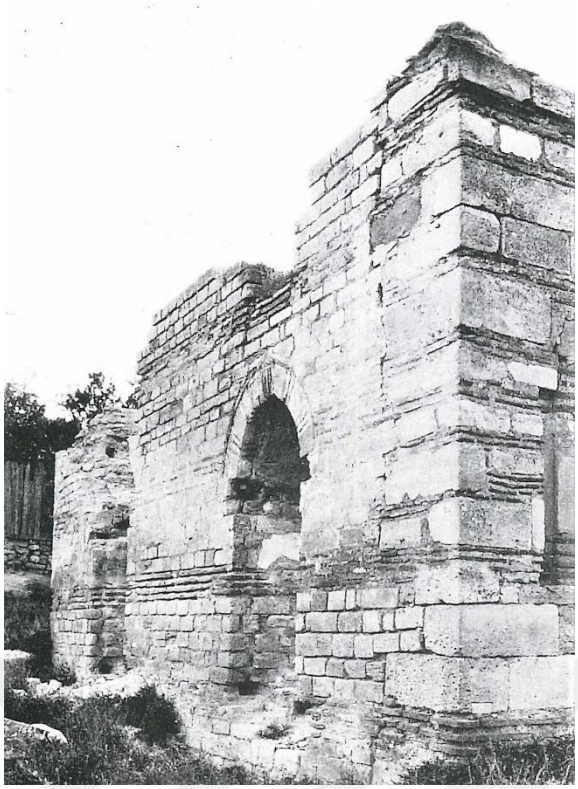

Fotoğraf 1289 Kasım Ağa Mescidi çevresinin 1934 senesindeki görünümü. Solda Kasım Ağa Mescidi, sağda ise Odalar Mescidi'nin kalıntıları gözükmektedir.[2197] (Schazmann)

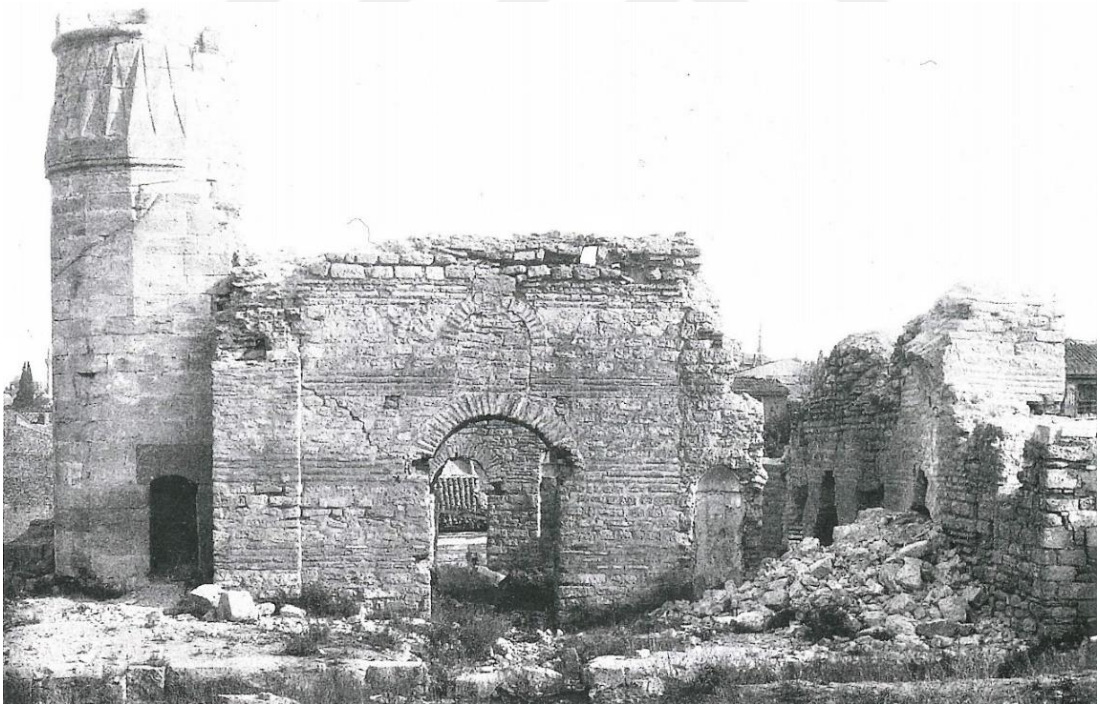
[2195] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480; Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 45, 48, 51, 55. Eyice'nin naklettiğine göre; söz konusu onarımın gerçekleştirilerek, yapının yeniden mescid olarak ihya edilmesi birtakım kişileri rahatsız etmiş; bazı yabancı basında aleyhte yazılar dahi kaleme alınmıştır. Bkz. Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287.

[2196] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 60 (Dipnot 9); Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 164.

[2197] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1245050 (29.07.2018).

Fotoğraf 1290 Kasım Ağa Mescidi'nin güney beden duvarının yıkılmadan önceki görünümü.[2198] (1934-1935)

Fotoğraf 1291 Kasım Ağa Mescidi'nin batı cephesinin 1938 senesi civarındaki görünümü.[2199]

[2198] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 164.
[2199] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 165.

Fotoğraf 1292 Kasım Ağa Mescidi'nin harap vaziyette olduğu yıllarda güneydoğudan görünümü. Sağ tarafta Odalar Camii ve minaresi gözükmektedi.[2200] (Alman Arkeoloji Enstitüsü, 1938 yılı civarı)

Fotoğraf 1293 Kasım Ağa Mescidi kalıntısının 1943 senesinde, batıdan görünümü. Artık minare kaidesinin de mevcut olmadığı görülmektedir.[2201] (A. M. Schneider)

[2200] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/19/03.htm (05.09.2018).
[2201] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1202215 (29.07.2018).

Fotoğraf 1294 Kasım Ağa Mescidi'nin 1969 senesindeki durumu.[2202] (Th. Hartmann)

Fotoğraf 1295 Kasım Ağa Mescidi'nin harabe halinde olduğu 1969 senesindeki durumu. Burada, kalıntısının içerisine gecekonduların inşa edildiği görülmektedir.[2203] (Th. Hartmann)

[2202] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1205539 (29.07.2018).
[2203] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1205540 (29.07.2018).

Fotoğraf 1296 Kasım Ağa Mescidi'nin, kalıntılarının içerisine gecekonduların yapıldığı dönemde, kuzeydoğudan görünümü.[2204]

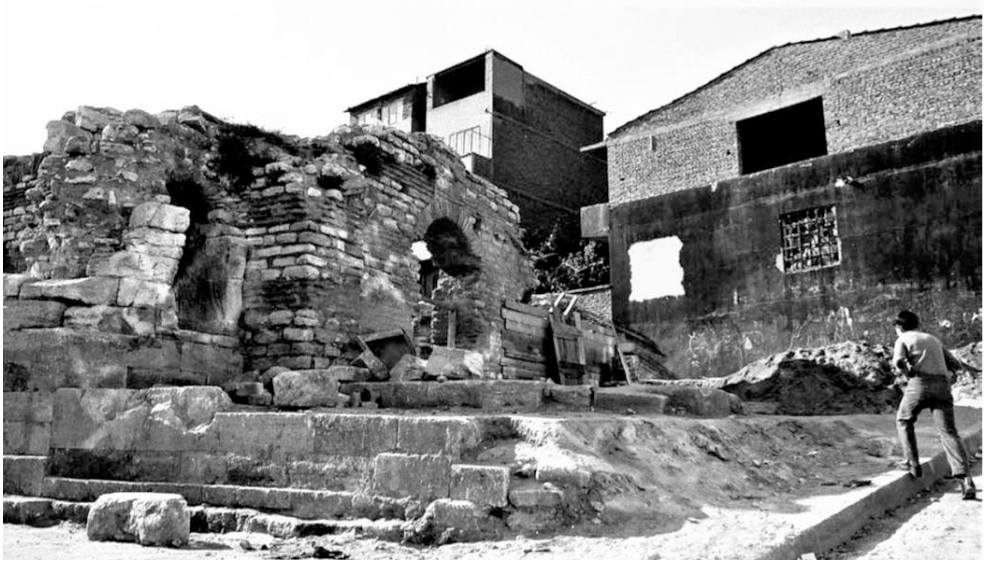

Fotoğraf 1297 Kasım Ağa Mescidi'nin, güneydoğudan görünümü. Harabe halindeyken duvar kalıntılarının içerisine yapılan gecekondular görülmektedir.[2205]

[2204] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/19/01.htm (05.09.2018).
[2205] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/19/02.htm (05.09.2018).

Fotoğraf 1298 Kasım Ağa Mescidi'nin 1975-1977 yılları arasında gerçekleştirilecek olan restorasyonuna başlanmadan hemen önceki görünümü. İçerisindeki muhdes yapıların ortadan kaldırıldığı görülmektedir.[2206] (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Fotoğraf 1299 1975-1977 restorasyonu öncesinde mescid ve kuzey ile batı cihetlerindeki mekanların kalıntılarının kuzeydoğudan görünümü.[2207] (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)

[2206] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 48.
[2207] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 54.

Fotoğraf 1300 Kasım Ağa Mescidi'nin, 1976-1977 restorasyonundan evvel güneydoğudan görünümü.[2208] (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Fotoğraf 1301 Kasım Ağa Mescidi'nin,1975-1977 onarımı sırasında ortaya çıkartılan güney beden duvarı.[2209]

[2208] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 54.
[2209] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 165.

Fotoğraf 1302 Kasım Ağa Mescidi'nin, 1975-1977 restorasyonu sonrasında kuzeydoğudan görünümü.[2210]
(Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)

a. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Kasım Ağa Mescidi'nin aslını teşkil eden ve hangi amaç doğrultusunda inşa edildiği belirlenemeyen eski Bizans yapısı; muntazam olmayan, kareye yakın bir plana hâizdir. Kuzey beden duvarı, güney beden duvarından daha uzun olan bina, güneydoğu-kuzeybatı istikâmetinde uzanmaktadır.[2211] XX. yüzyılda elde edilen kalıntılardan, kuzey ve batı cephelerine bitişik olarak yapılmış bazı mekânların mevcudiyeti tespit edilmiştir.[2212] Doğu duvarının, güney tarafa doğru eksenden kaymış vaziyette olması, her ne kadar yapının Osmanlı döneminde maruz kaldığı bir müdahale olarak görülmüşse de gerek eski fotoğraflardan gerekse de Wiener'in hazırlamış olduğu plandan tespit edilebildiği üzere, söz konusu durum Bizans dönemiyle ilişkilidir. Zîra Wiener, kuzey ve güney beden duvarlarını Bizans karakterinde göstermiştir ve dolayısıyla bunların belirlediği doğu duvarı da aynı döneme aittir.[2213]

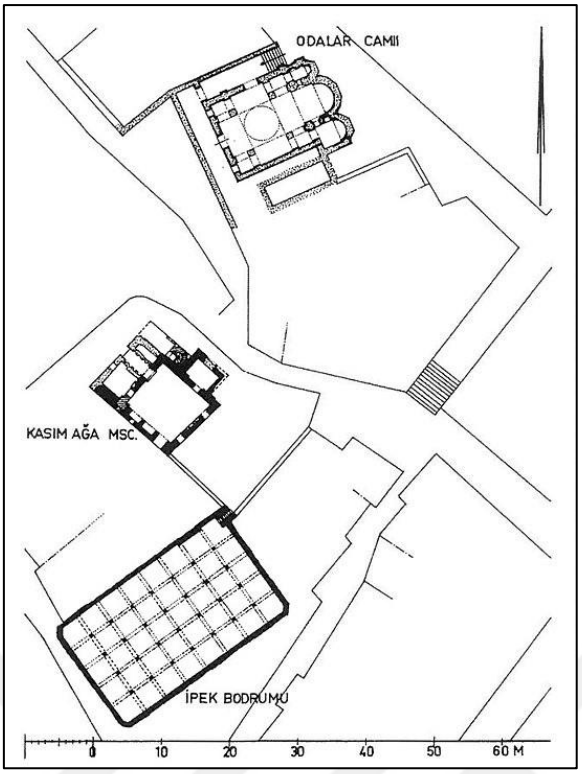
Taş ve tuğla sıralarından müteşekkil almaşık düzendeki duvarları, muhtelif kalınlıklara sahiptir; ki en geniş duvar 1.20 m., en dar olanı ise 0.50 m.

[2210] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 56.
[2211] Konunun kolay anlaşılabilir olması maksadıyla, yapının doğu-batı doğrultusunda uzandığı varsayılarak anlatımlar yapılacaktır.
[2212] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480; Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 48.
[2213] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 55.

kalınlığındadır.[2214] Bu kârgir yapıya, batı cephesinden bitişen iki ayrı bölüm bulunmaktadır. Bunlardan güney tarafta yer alan, 6.20x4.70 m. ölçülerinde, kareye yakın bir dikdörtgen şeklindeydi ve günümüzde pencere haline getirilmiş olan giriş açıklığı vasıtasıyla da buradan yapının iç mekânına ulaşılmaktaydı. (Fotoğraf 1310) Kuzey taraftaki 4.70x2.70 m. ölçülerinde bir dikdörtgen biçiminde olan bölümün ise, hazırlanan rölövelerde dışarıya açıldığı görülmemektedir. Ayrıca söz konusu çizimlerde, bu iki mahallin birbirlerine bakan cephelerinde, simetrik olarak tanzim edilmiş dörder niş bulunduğu da müşahede edilmektedir.[2215] Kuzey cephesinde de çıkıntı şeklinde küçük bir mekân mevcuttu[2216] ve ana yapının mezkûr cephesinde, burayla irtibatı sağlayan dairevî kemerli geniş bir giriş açıklığı bulunmaktaydı. Ancak söz konusu açıklığın, yine Bizans döneminde örülerek kapatıldığı bilinmektedir. (Fotoğraf 1314) Sav bu uygulamadan yola çıkarak, binanın işlevinin daha sonra değiştirildiği sonucuna ulaşmıştır.[2217] Güney beden duvarında ise, iç mekânda üç adet dairevî kemerli niş mevcuttur. Bunlar doğudan batıya doğru sırayla 1.10 m., 0.50 m. ve 1.50 m. derinliğe sahiplerdir.[2218]

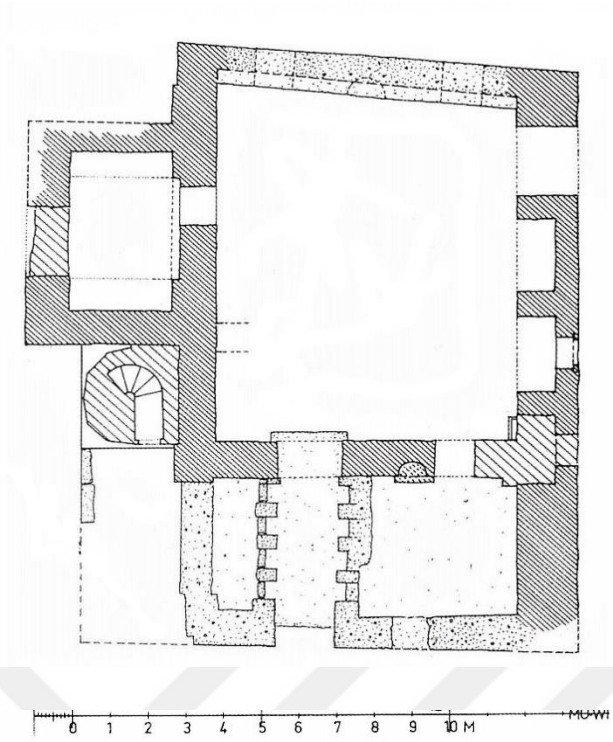
Yapının güneydoğusunda, 29x17 m. ölçülerinde ve içerisinde farklı dönemlere ait başlıklara hâiz olan yirmi sekiz adet sütunun bulunduğu bir sarnıç yer almaktadır.[2219]

[2214] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 49.
[2215] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 55.
[2216] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480.
[2217] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 50, 55.
[2218] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 49.
[2219] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 406 (Dipnot 1); Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 48.

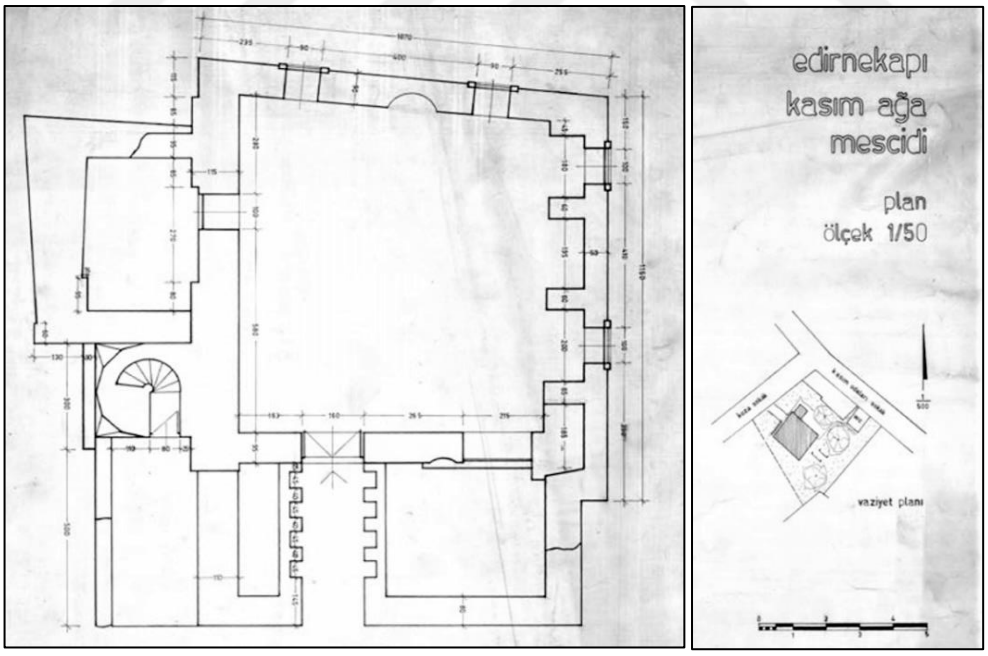

Çizim 220 Kasım Ağa Mescidi'nin vaziyet planı.[2220] (Wolfgang Müller-Wiener)

[2220] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 189.

Çizim 221 Kasım Ağa Mescidi planı. Dar taranan kısımlar, Bizans kalıntılarını; geniş taranmış kısımlar ise Osmanlı dönemi ilavelerini göstermektedir. Noktalı kısımlar ise, yapının diğer kalıntılarıdır.[2221] (Wolfgang Müller-Wiener)

Çizim 222 Mescidin 1976-1977 restorasyonu öncesinde hazırlanmış olan planı. Kuzey ve batısını çevreleyen mekânlar burada görülmektedir.[2222] (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)

[2221] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 164.
[2222] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 49.

b. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Kasım Ağa Mescidi'ne tebdil edilen eski Bizans yapısı, XIX. yüzyılın sonunda meydana gelen depremde harap olmuş ve XX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar da tedrîcen yıkılmaya devam etmiştir. 1976-1977 restorasyonu sırasında sadece bir kalıntı niteliğinde olan bina, orijinali esas alınmak suretiyle yeni baştan vücuda getirilmiştir. Bu onarım kapsamında, ayakta kalabilen kuzey, güney ve batı beden duvarları tecdîd edilmiş; tamamen ortadan kalkmış olan doğu duvarı ise, yeniden inşa edilmiştir.[2223] XX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen fotoğraflarda; o dönem harap vaziyette de olsa kısmen ayakta olan doğu duvarının alt kısımlarının Bizans özellikleri taşıdığı, alt sıradaki pencerelerin ise Osmanlı işçiliğinin hususiyetlerine hâiz olduğu görülmektedir.[2224] Kuzey ile batı beden duvarlarına bitişik olduğu bilinen ve bahsi geçen çalışmalarda yalnızca temel kalıntılarına ulaşılabilen ek bölümler; özgün halleri bilinemediğinden, restorasyon projesinde yer almamış olup, ihya edilmemiştir.[2225] Mâbedin üst örtüsü de 1894 depreminde yıkılmış olduğundan dolayı, söz konusu tamirât esnasında iki sıra kirpi saçaklı ve kiremit kaplı ahşap bir kırma çatı yapılmıştır.[2226]

Mescid vasfını üstlenen yapının kuzey beden duvarının batı köşesine bir minare eklenmiştir. 1930'lu yıllara ait fotoğraflarda yalnızca çokgen biçimli kürsüsü ile yayvan baklavalardan müteşekkil pabuç kısımlarının mevcut olduğu görülen minarenin, 1943 tarihli bir fotoğrafta ise artık tamamen ortadan kalktığı ve bir kalıntı halini aldığı müşahede edilmektedir. Eyice'nin de belirttiği üzere; söz konusu parçaların XV. yüzyılın mimarî karakterine uygunluk arz etmesi, bu minarenin orijinal olduğunu göstermektedir.[2227]

1989 senesinde; yıkılmış vaziyette olan taş minare, aynı yerine ve tespit edilebilen özelliklerine uygun bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Küçük boyutlara sahip mescidin yanında oldukça âbidevî bir görünüm sunan minarenin kaide ile pabuç bölümleri, yapının beden duvarlarıyla neredeyse aynı yüksekliktedir. Onikigen

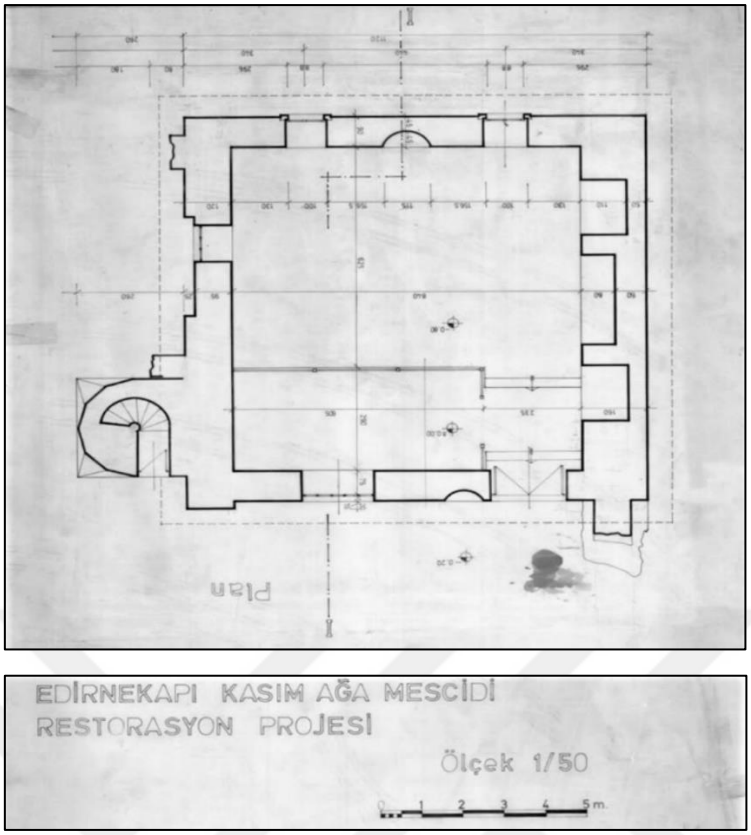
[2223] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 164; Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 48.
[2224] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 431; Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 54.
[2225] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 60.
[2226] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480; Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 57.
[2227] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287-288; Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA,* s. 480.

kaidesinin üzerinde yükselen baklavalı pabuç kısmından, yine çokgen kenarlı gövdeye geçilmektedir. Kare kesitli levhalardan oluşan sağır korkuluklara sahip şerefesinin devamında yer alan ve gövdesiyle aynı formda olan petek kısmı ise kurşun kaplı ehrâmî bir külah ile nihâyete ermektedir. Minarenin dairevî kemerli kapısı, batı cephesine açılmaktadır. [2228]

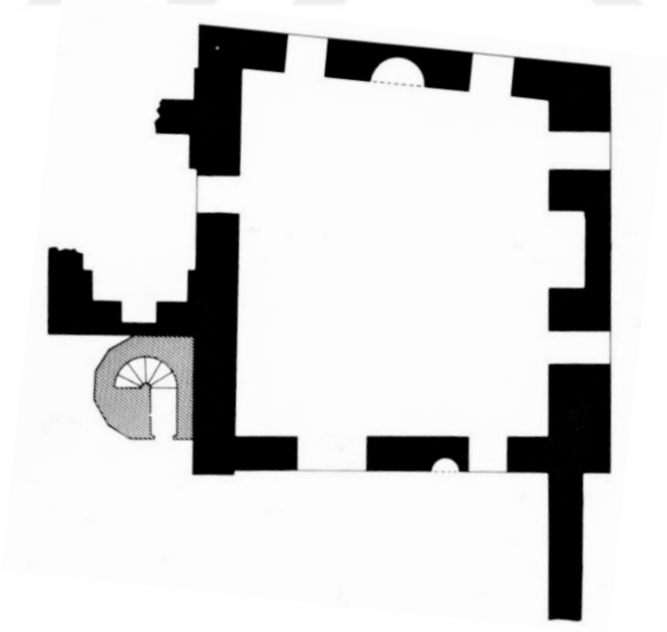
Mâbedin batı cephesine; 1976-1977 restorasyonu sonrasında, izinsiz ve projesine aykırı olarak medhal sofası yapılmıştır.[2229] Demir doğramadan yapılmış olan bu camlı bölümün üzeri ise sac ile örtülmüştür. 8.67 m. genişliğinde ve 2.51 m. derinliğindeki sofaya, yapının giriş kapısıyla aynı eksende bulunan PVC kapıdan ulaşılmaktadır.

Mescidin batı beden duvarının güney tarafında yer alan ve esasında kapı olan dairevî kemerli açıklık, pencere şeklinde düzenlenmiştir. Bunun hemen sol tarafında ise, zeminden 0.62 m. yüksekten başlayan dairevî kemerli dar bir niş bulunmaktadır.

[2228] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 50, 55-56.
[2229] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 164; Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 60-61 (Dipnot 10).

Çizim 223 Mescidin, 1976-1977 restorasyonu projesi kapsamında hazırlanan planı. Yapının kuzey ve batısında yer alan bölümlerin, söz konusu projede yer almadığı görülmektedir.[2230] (Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Çizim 224 Kasım Ağa Mescidi'nin planı.[2231] (Thomas Mathews)

[2230] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 57.
[2231] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/19.htm (05.09.2018).

Fotoğraf 1303 Kasım Ağa Mescidi'nin batıdan görünümü.

Fotoğraf 1304 Kasım Ağa Mescidi medhal sofasının ön cephesi.

Fotoğraf 1305 Medhal sofasının kapısından, hareme açılan kapıya bakış.

Fotoğraf 1306 Medhal sofasının güneydoğusuna doğru bakış.

Fotoğraf 1307 Medhal sofasının güneyine doğru bakış.

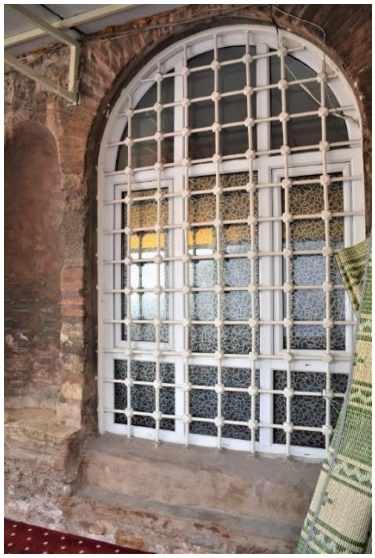

Fotoğraf 1308 Medhal sofasının kuzeydoğusuna doğru bakış.

Fotoğraf 1309 Mescidin batı beden duvarının orta bölümü.

Fotoğraf 1310 Mescidin batı duvarında yer alan niş ile esasında kapı olan, fakat Osmanlı zamanında pencere haline getirilen açıklık.

Fotoğraf 1311 Mescidin güney duvarındaki nişlerden en batıda yer alanı, mermer söveli ve düz atkılı bir pencere haline getirilmiştir.

Fotoğraf 1312 Mescidin güney duvarındaki nişlerden doğuda yer alan. Ortasına pencere açıklığı yapılan bu kısım, minberin arkasında kaldığından dolayı harem mekânından görülememektedir.

Fotoğraf 1313 Kasım Ağa Mescidi'nin doğu cephesi.

Fotoğraf 1314 Kasım Ağa Mescidi’nin kuzey cephesi.

Fotoğraf 1315 Kasım Ağa Mescidi'nin kuey cephesi ve batı ucunda yer alan minare.[2232] (Mustafa Cambaz, 2008)

[2232] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=26068 (29.04.2018).

Fotoğraf 1316 Kasım Ağa Mescidi’nin minaresi.

Fotoğraf 1317 Kasım Ağa Mescidi minaresinin kapısı.

2) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Kasım Ağa Mescidi'nin harem mekânında bugün mevcut olan tüm aksamı; 1976-1977 restorasyonu sonrasında, Vakıflar Müdürlüğü'nün bilgisi dışında, hiçbir izin alınmaksızın yapılmıştır. Böyle tarihî bir yapıya uygunluk arz etmeyen söz konusu yanlış uygulamaları gerçekleştiren kişiler için, Vakıflar İdaresi tarafından Cumhuriyet Savcılığı'na, o zamanın 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu'na muhalefetten dava açılmasının talep edildiği bilinmektedir.[2233] Bu kapsamda, harem mekânının beyaz badanalı duvarlarına, belli bir yüksekliğe kadar seramik döşendiği gibi; mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve mahfil katı da betonarme olarak yapılıp, üzerleri duvar yüzeyindekilerle aynı renk ve desende olan seramik malzeme ile kaplanmıştır.

Düzgün bir plana sahip olmayan yapının içten genişliği 7.96 m., uzunluğu da kuzey tarafta 9.37 m., güney tarafta 8.20 m.dir. Beyaz ve yeşil renkli düz ahşap tavanının yüksekliği ise, 5.61 m.dir. Doğu cihetinde yer alan beden duvarı düz olmayıp, güneydoğuya doğru meyilli olduğundan, mescidin mihrabı da mezkûr duvarın tam ortasına düz bir şekilde yerleştirilebilmiştir. Ancak bu haliyle kıblesi 5˚ doğuya kaymış durumdadır. Gri damarlı mermerden yapılmış mihrap çerçevesinin ortasında, dairevî kemerli mihrap hücresi bulunmaktadır. Mihrabın hemen üst kısmındaki duvar

[2233] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 56, 60 (Dipnot 9).

yüzeyine, Âl-i İmrân Sûresi'nin 37. âyetinden bir bölüm yazılarak, mavi boyayla oluşturulan bir çerçeve içerisine alınmıştır. Mezkûr âyetin metni ve anlamı şöyledir:

Metni: "كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ"

Okunuşu: "Küllemâ dehale aleyhâ zekeriyya'l-mihrâb"

Anlamı: "Zekeriyya, onun (Meryem'in) bulunduğu mihrâba her girdiğinde…"

Mescidin harabe halinde olduğu zamana ait 1933 tarihli eski bir fotoğrafında, tuğladan yapılmış olan orijinal mihrabının kalıntısı müşahede edilebilmektedir. Burada mihrabın, sadece mukarnas kavsaralı bir niş şeklinde olduğu görülmektedir.[2234] Söz konusu duvarın, daha sonra tamamen yıkılmasıyla birlikte bahsi geçen mihrap da tamamen yok olmuştur.

Mihrabın sağ tarafına yerleştirilmiş olan minber yaklaşık 3 m. uzunluğundadır. Haremin kuzeydoğu köşesine, yerden 1.23 m. yükseğe sabitlenmiş olan vaaz kürsüsü, ahşap lambri ile kaplanmış vaziyettedir. Batı cihetinde ise, çıkma kat şeklinde düzenlenmiş beton tabaka mahfili yer almaktadır. Hanımların namaz kılması için ayrılmış olan mezkûr bölüm, caminin on beş yıldır görev yapan imamından edinilen bilgiye göre,[2235] yakın zamanda ahşap malzeme ile ileriye doğru uzatılmak suretiyle büyütülmüştür. Harem zemininden 3 m. yükseğe konumlandırılmış olan tabaka mahfili; yapının yan duvarları ile batı duvarına dayanmakla birlikte, tam ortasından ise bir direk tarafından desteklenmektedir. Söz konusu direk de dâhil tamamen ahşap lambri malzemesiyle kaplanmıştır. Doğu tarafında, kafes şeklindeki levhalardan müteşekkil bir korkulukla nihâyete ermektedir. Caminin genişliğinde olan mahfil, düzgün bir plana sahip değilse de ortalama 3.80 m. derinliğindedir. Bu mekâna, kuzeybatı köşede yer alan, 88 cm. genişliğindeki bir merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

İbadet mekânının güneybatı köşesindeki küçük bir bölüm, camlı ve yine ahşap lambri kaplı bölme duvarı ile çevrelenerek, imam odası haline getirilmiştir. Tabaka mahfiline çıkışı sağlayan merdivenin alt kısmı ise; bir dolap şeklinde düzenlenmiş olup, kapısı doğu cihetine bakmaktadır. Yapının esasında güney duvarında bulunan dairevî kemerli üç nişten yanlardakilerin ortasına, dikdörtgen formlu birer pencere açılmıştır. Bunlardan doğu taraftaki, minber dolayısıyla içeriden görülememektedir. Kuzey

[2234] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480.
[2235] Kasım Ağa Mescidi'ne ziyaret, 2018 senesinin başında gerçekleştirilmiştir.

duvarında yer alan ve Bizans zamanında örülmek suretiyle kapatıldığı bilinen dairevî kemerli giriş açıklığı ise, iç mekânda bir niş şeklini almıştır ve günümüzde burada bir kitaplık bulunmaktadır.

Fotoğraf 1318 Kasım Ağa Mescidi'nin 1933 senesine ait bir fotoğrafında görülen orijinal mihrabının kalıntısı.[2236] (Encümen Arşivi)

Fotoğraf 1319 Kasım Ağa Mescidi hareminin doğu tarafının günümüzdeki düzeni.

[2236] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 45.

Fotoğraf 1320 Kasım Ağa Mescidi'nin günümüzdeki mihrabı.

Fotoğraf 1321 Kasım Ağa Mescidi hareminin güneyine bakış.

Fotoğraf 1322 Kasım Ağa Mescidi hareminin kuzeydoğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsü.

Fotoğraf 1323 Kasım Ağa Mescidi hareminin batısına bakış.

Fotoğraf 1324 Mihrap duvarının üst kısmında yer alan pencerelerin alçı içlikleri.

3) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Kasım Ağa Mescidi'nin etrafı, 1976-1977 restorasyonu sonrasında moloz taşlarla örülmüş bir ihata duvarıyla çevrelenmiştir. Avlu duvarının, giriş kapısının da bulunduğu batı tarafı; burada yer alan Koza Sokağı'nın eğiminden dolayı, altı yerde kademelendirilmiştir.

Mescidin güney tarafında bulunan demir bir kapıdan ulaşılan dar yol takip edildiğinde, biri iki kişilik olmak üzere iki adet mezarın yer aldığı doğu tarafındaki bahçesine ulaşılmaktadır. Bunlardan güney taraftaki iki kişilik kabrin sağ kısmında, "*Fatih Sekbanbaşılarından Kasım Ağa*" yazılı olan ve altında da 1953 tarihinin mukayyet olduğu bir mezar taşı mevcuttur.

Eyice; 1935 senesinde İstanbul Fetih Derneği tarafından, fethin 500. yıldönümünü kutlama programı kapsamında şehrin çeşitli yerlerine kitâbeler koydurulurken, bu mescidin kıble duvarı önüne de Kasım Ağa'nın hatırasına sembolik bir mezar taşı diktirildiğini belirtmiştir.[2237] Zîra Hadîka'da, Kasım Ağa Mescidi'nin bânîsinin mezar yerinin malum olmadığının zikredilmiş olması da[2238] bunun bir makam mezarı olduğunu desteklemektedir. Ayverdi 1950 senesinde, burada gâyet bakımlı tutulmakta olan yazısız iki kabrin bulunduğunu ve bunlardan birinin de Kasım Ağa'ya atfedildiğini nakletmiştir.[2239] Sav, çevrede yaşayan yaşlılardan; 1970'li yıllardan evvel molozlarla doldurulmuş vaziyette olan doğu cihetindeki söz konusu bahçede herhangi bir mezarın mevcut olmadığı bilgisine ulaşmıştır.[2240]

Mâbedin kuzey tarafında ise; batı cihetinde, 1976-1977 restorasyonu sonrasında izinsiz ve projesine aykırı olarak yapılan ilavelerden biri olan abdest alma yeri ile helâlar bulunmaktadır.[2241] Bunun doğusunda da imam lojmanı yer almaktadır.

1894 depreminin ardından, 1970'li yıllara kadar harap vaziyette varlığını bir şekilde sürdürmüş olan yapının restore edilmesiyle beraber, çevresi de hızlı bir şekilde değişmiş ve etrafındaki yoğun yapılaşma sonucunda da yakınına gitmeden görünemez hâle gelmiştir.[2242]

[2237] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480.
[2238] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 219.
[2239] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 431.
[2240] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 42 (Dipnot 1).
[2241] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 60 (Dipnot 9).
[2242] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 61.

Kasım Ağa Mescidi'nin güneydoğusunda yer alan ve aynı zamanda da onun evkafından olan sarnıç, 1919'a kadar iplik atölyesi olarak kullanılması hasebiyle *İpek Bodrumu* adıyla anılmıştır. Mezkûr senede meydana gelen yangının akabinde ise; içerisi boşaltılarak, etrafı ve girişi kapatılmış, duvar yüzeyleri de çimento ile sıvanmıştır.[2243] Kurtağa Sokağı'nda yer alan sarnıcın içerisinde bulunan zengin sütun başlıklarının korunması amacıyla, 1965 yılında Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından bir karar alınmış ve buranın üzeri yaklaşık 1 m. doldurularak, bulunduğu sokağın adıyla anılan bir çocuk parkı ve spor alanı haline getirilmiştir.[2244]

Çizim 225 Kasım Ağa Mescidi'nin vaziyet planı[2245] (Murat Sav) ve konumu.[2246]

[2243] Eyice, "Kasım Ağa Camii", *DBİA*, s. 480; Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 406 (Dipnot 1); Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 47. Sav ayrıca buranın "*Cin Ali Köşkü*" olarak adlandırıldığından da bahsetmiştir.
[2244] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 47, 55.
[2245] Sav, "Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi", s. 42.
[2246] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).

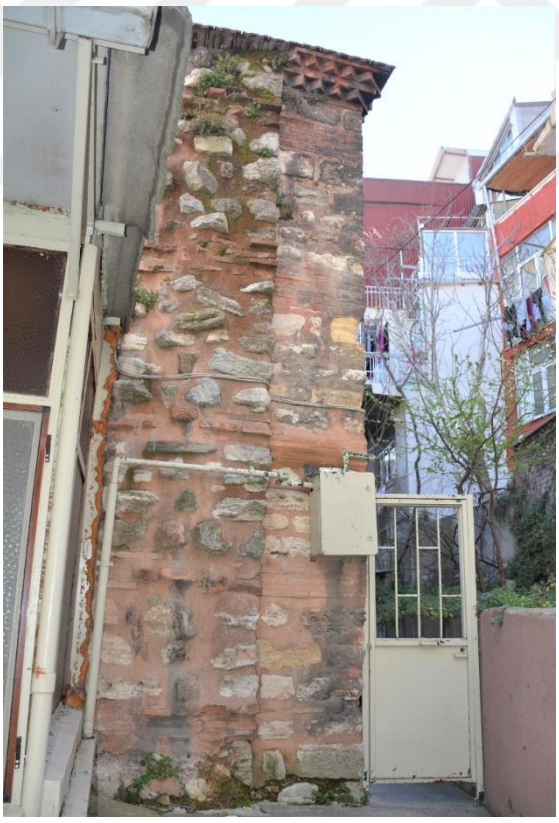
Fotoğraf 1325 Kasım Ağa Mescidi'nin avlu kapısı.

Fotoğraf 1326 Kasım Ağa Mescidi'nin batıdan görünümü.

Fotoğraf 1327 Kasım Ağa Mescidi avlu duvarı.

Fotoğraf 1328 Kasım Ağa Mescidi'nin güneyinde yer alan demir kapı.

Fotoğraf 1329 Kasım Ağa Mescidi'nin güneyine bakış.

Fotoğraf 1330 Kasım Ağa Mescidi'nin güneyinde yer alan ve doğusundaki bahçeye geçişi sağlayan yol.

Fotoğraf 1331 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusunda yer alan mezarlar.

Fotoğraf 1332 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusunda yer alan mezarlar.

Fotoğraf 1333 Kasım Ağa'nın makam-mezarında bulunan mezar taşı.

Fotoğraf 1334 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusundaki bahçenin kuzeyine bakış.

Fotoğraf 1335 Kasım Ağa Mescidi'nin doğusundaki baahçede yer alan kuzey cihetindeki mezar.

Fotoğraf 1336 Kasım Ağa Mescidi'nin minare önü düzenlemesi ve solda, kuzey tarafındaki alana inen merdiven.

Fotoğraf 1337 Kasım Ağa Mescidi minaresinin önü.

Fotoğraf 1338 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey tarafındaki alan.

Fotoğraf 1339 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey tarafındaki alan.

Fotoğraf 1340 Kasım Ağa Mescidi'nin kuzey tarafında yer alan abdest alma yeri.

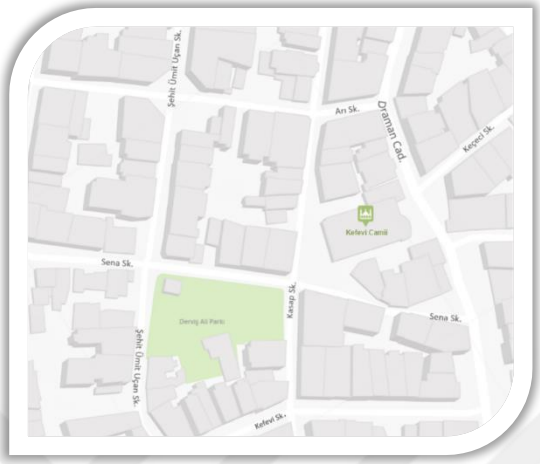
Fotoğraf 1341 Kasım Ağa Mescidi avlu duvarının kuzeybatıdan görünümü.

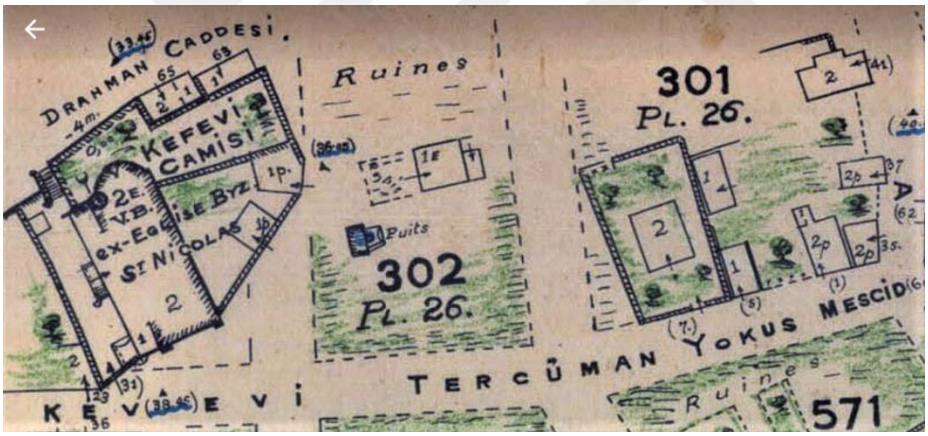
Fotoğraf 1342 Kasım Ağa Mescidi’nin kuzeyinde yer alan imam lojmanının girişi.

13. Kefeli Mescidi

Kefeli Mescidi, Fatih ilçesinin Karagümrük semti dâhilinde bulunan Derviş Ali Mahallesi'nde yer almaktadır. Buraya, Draman Caddesi ile Kasap Sokak'tan ulaşılabilmektedir.

Harita 13 [2247]

Harita 22 Pervititch Haritası'nın 1929 senesine tarihlenen XXXII. paftasında Kefeli Mescidi'nin konumu.

Kefeli Mescidi'nin esasını oluşturan yapının Bizans dönemindeki tarihi ve esas şekli ile işlevi hakkında kesin bir malûmât mevcut değildir.[2248] Ancak araştırmacılar tarafından; binanın ince uzun planı ve doğu-batı yönünde olması gerekirken kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılması göz önünde bulundurularak, aslında bir kilise olmadığı, kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla da bu bölgede varlığı bilinen manastırlardan birinin müştemilâtı olduğu hakkında görüş birliğine ulaşılmıştır. Hatta planı itibariyle bir yemekhâne binası olabileceği ihtimali üzerinde de

[2247] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018). Burada ve mescidin girişinde yer alan levhalarda yapının adı "*Kefevi Camii*" olarak geçmektedir.
[2248] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 166.

durulmaktadır. Bağlı bulunduğu manastırın kimliği ise belirlenememiştir. Genellikle söz konusu manastırın, *Petra Manastırı* olduğu düşünülmekteyse de *Manuel,*[2249] *Emanuel,*[2250] *Nikolaos, Aetius, Ioannes* gibi farklı manastır adları ile nitelendirenler de olmuştur. Eyice; yapının geç dönemde kilise olarak kullanıldığını zikretmektedir.[2251]

Bahsi geçen Bizans yapısı; 880/1475 senesinde Gedik Ahmed Paşa idaresindeki Osmanlı donanması tarafından, bir Ceneviz kolonisi olan Kırım'ın fethedilmesinin akabinde, Kefe kentinden İstanbul'a getirilerek Edirnekapı yakınındaki, eski ve terk edilmiş bir Bizans manastırının çevresine yerleştirilen ve sayıları yaklaşık yedi yüz kişiyi bulan Gregorien Ermeniler ile Katolik Cenevizliler'in bir bölümünün ibâdeti için, kilise olarak tahsis edilmiştir. Dominiken tarikatı rahipleri tarafından idare edilen ve *Aziz Nicolaus*[2252] adı verilmiş olan mâbedin, Ermeniler ve Latinler tarafından ortak kullanıldığı; dolayısıyla da her iki cemaatin, aynı bina içerisinde, ayrı ayrı sunaklarda ibadet ettikleri bilinmektedir.[2253]

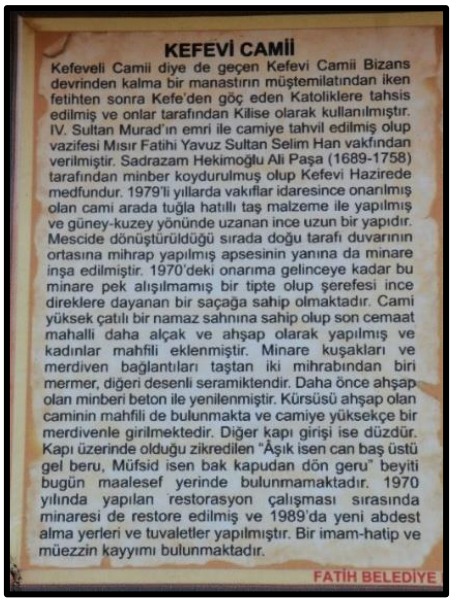
Bölgede ikâmet eden Katoliklerin sayısının giderek azalması -ki daha 1580 senesinde dahi yalnızca on ya da on iki ailenin bulunduğu mukayyettir- dolayısıyla, buradaki Katolik kiliseleri de gelirlerini iyice kaybetmiş ve ayrıca çevredeki evler de Müslümanlar tarafından iskân edilmeye başlanmıştı. Müslüman nüfus bu şekilde artmış olsa da 1626 senesine kadar bu Hıristiyan mâbedine dokunulmadığı bilinmektedir.[2254] Ancak mezkûr sene içerisinde, Nikola Kilisesi'ni etkileyen garip bir olay meydana gelmiştir. Söz konusu hâdisenin ilk olarak; Van'dan gelen ve İstanbul sokaklarında çıngırak çalarak dolaşıp, beraberinde taşıdığı bir röliği de etrafında toplanan halka göstermek suretiyle çıkar sağlayan, halk arasında da "*Çancı Keşiş*" olarak adlandırılan garip kıyafetli bir Ermeni keşişin, bahsi geçen kutsal eşyayı kaybetmesiyle beraber

---

[2249] Aziz Ogan ve V. Mirmiroğlu, *Kaariye Camii-Eski Hora Manastırı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955, s. 1. Eyice; mescidin esasının, Manuel Manastırı'na bağlı bir yapı olamayacağını, zira bu konudaki dayanağın artık geçerliliğini kaybettiğini belirtmiştir. Bkz. Semavi Eyice, "Kefeli Mescidi", *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 517.
[2250] İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 121.
[2251] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287; Eyice, "Kefeli Mescidi", *DBİA*, s. 517; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 118; Millingen, *Byzantine Churches*, s. 253-264; Murat Sav, "XIV. Bölgenin (Regio) Arkeotopografik Özellikleri Dahilinde Mihrimah Sultan Külliyesi ve Devşirme Malzeme Kullanımı", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, sy. IX, İstanbul: Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü, 2014, s. 105-106.
[2252] Bu yapıya, *Surp Nigoğayos Kilisesi* denildiği de kaynaklarda zikredilmektedir.
[2253] Eyice, "Kefeli Mescidi", *DBİA*, s. 517-518; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 166; Sav, "XIV. Bölgenin Özellikleri", s. 106; Elmon Hançer, "2010 Kültür Merkezi Dönüşüm Projesi Bağlamında Surp Vortvots Vorodman Kilisesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 2012, sy. XXI, s. 30.
[2254] Eyice, "Kefeli Mescidi", *DBİA*, s. 518.

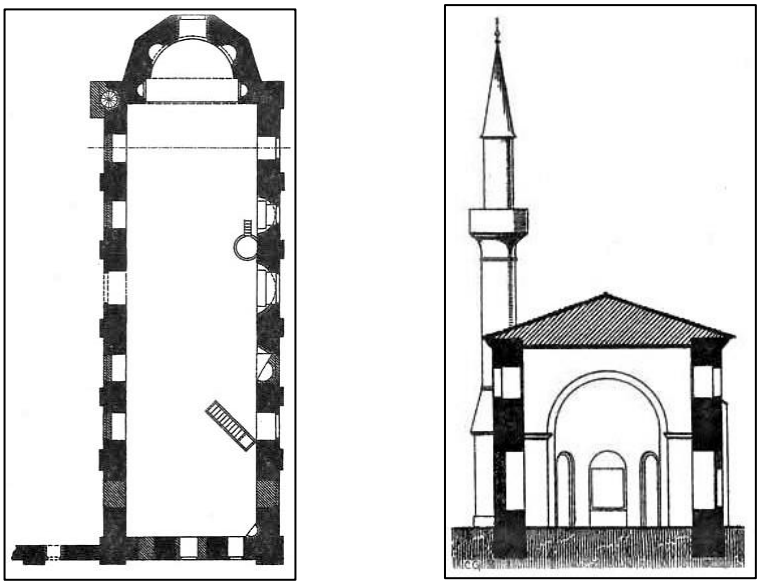
başlamıştır. Bunun sonucunda durumu kötüleşen keşiş, padişaha hediye olarak getirdiği, 20.000 florin altın değerindeki değerli bir eşyanın da çalındığını ileri sürmüş ve Nikola Kilisesi'nin Ermenilere tahsis edilen bölümünü idare eden rahibi hırsızlıkla itham etmiştir. Rahibin hapsedilmesi sonrasında Çancı Keşiş, kilisenin avlusunda o değerli şeyi bulduğunu söyleyip, şehirden gitmek isterken; bu kez de mahallenin Müslüman halkı tarafından yakalanarak, padişahın hediyesini teslim etmesi istenmiştir. Ermeniler de aralarında 6.000 altın toplayıp keşişi şehirden uzaklaştırmışlardır. Fakat bu karmaşık vak'a sonucunda Müslümanların kilisenin kapısını mühürlemeleri üzerine de Ermeniler ilk olarak kiliselerini kurtarmak için müftüye 200 altın vermişler, fakat böyle bir olaya karışmaları sebebiyle patriklerinin onları kovmasının akabinde bu parayı geri almışlardır. Tüm bu olayların sonucunda ise müftü, etrafına topladığı kalabalık bir Müslüman grup ile kiliseye gelmiş ve burada namaz kılarak, yapının mescid olmasını sağlamıştır.[2255] Eyice; İstanbul'daki kiliseden tahvil edilen cami ve mescidler arasında en tuhaf öyküye sahip olan bu mâbedin, IV. Murad (1623-1640) zamanında mescide kalbedildiğini belirtmektedir.[2256] Wiener ise bahsi geçen olayların, yaklaşık 1629 ile 1631 seneleri arasında vuku bulduğunu belirtmektedir.[2257]

Kefeli Mescidi, 1970'li yıllarda Vakıflar İdaresi tarafından onarılmıştır.[2258]

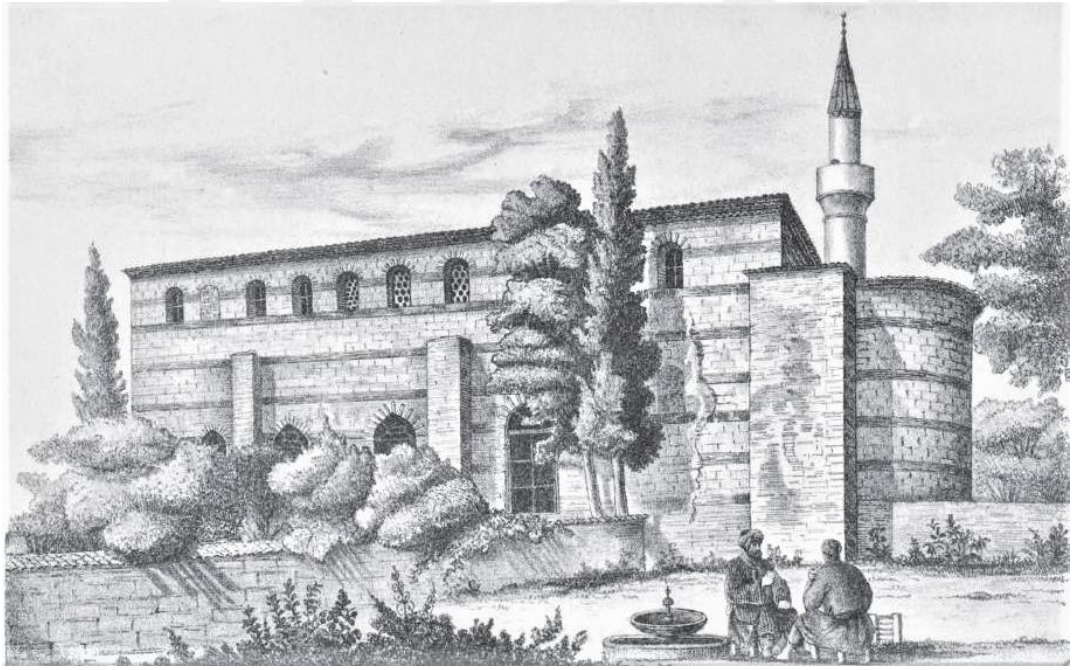
Fotoğraf 1343 Kefeli Mescidi'nin güneyindeki avlu kapısının sol tarafında bulunan 2011 senesine ait bilgi levhası.

[2255] Eyice, "Kefeli Mescidi", *DBİA*, s. 518.
[2256] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287.
[2257] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 166.
[2258] Eyice, "Kefeli Mescidi, s. 518.

Çizim 226 Kefeli Camii planı ve makta‘-i arzânîsi. (C. Gurlitt, 1905)

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan bu eski Bizans yapısının, mescide tahvil edilmesinin akabinde içerisine mihrap, minber, vaaz kürsüsü, müezzin mahfili ve tabaka mahfili ilave edilmiş; batı cephesine ise bir medhal sofası yapılmıştır. Apsisinin yer aldığı kuzey cephesinin batı köşesine de minare inşa edilmiştir.

Çizim 227 Galanakis'in Kefeli Mescidi gravürü.[2259] (Paspates, 1877)

[2259] http://eistinpolin330.blogspot.com/2015/03/kefeli-camii.html

Fotoğraf 1344 1934 senesinde Kefeli Mescidi'nin görünümü.[2260] (Schazmann)

Fotoğraf 1345 1966 senesinde Kefeli Mescidi'nin görünümü.[2261] (W. Schiele)

[2260] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/633319 (29.07.2018).
[2261] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1244975 (29.07.2018).

Fotoğraf 1346 Kefeli Mescidi’nin günümüzde kuzey cihetinden görünümü.

Fotoğraf 1347 Kefeli Mescidi harem inin güneydoğusuna bakış.

Fotoğraf 1348 Kefeli Mescidi harem inin kuzeyine bakış.

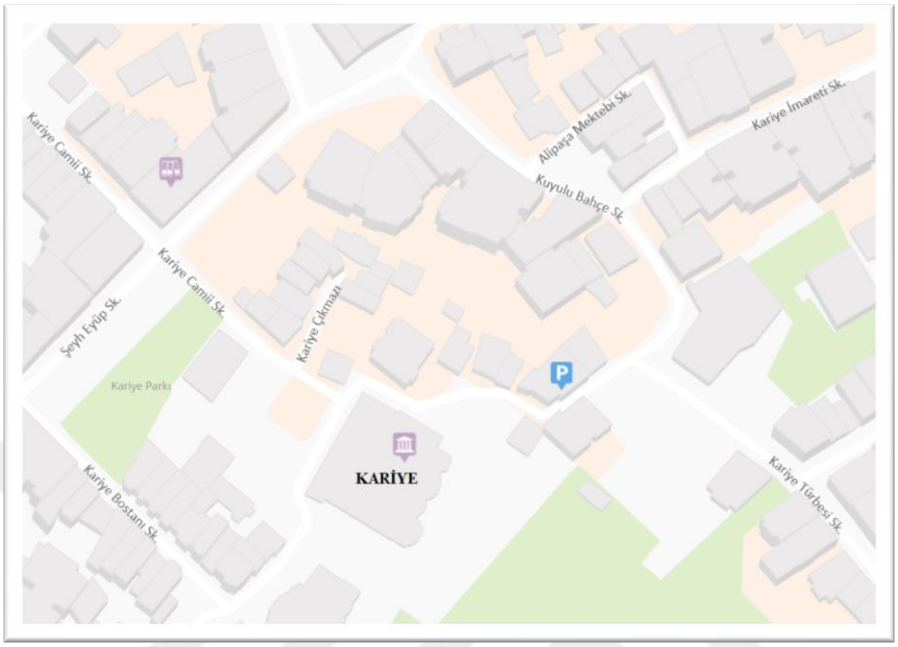

Fotoğraf 1349 Kefeli Mescidi hareminin eski görünümü.[2262] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[2262] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/247

14. Kariye Camii (Khora Manastırı Kilisesi)

Fatih ilçesinin Derviş Ali Mahallesi'ndeki Kariye Camii Sokak'ta bulunan Kariye, 473. pafta, 2607. ada ve 1. parselde kayıtlıdır.[2263]

Harita 23 Kariye'nin konumu.[2264]

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli manastırları arasında yer alan Khora Manastırı'nın kilisesi olan yapı, Hz. İsa'ya ithaf edilmiştir.[2265]

"Khora" kelimesinin anlam itibariyle, taşrayı yani bir yerleşim yerinin dışını ifade etmesinden hareketle mezkûr yapının, Konstantinos tarafından inşa ettirilmiş olan ilk surların dışında kalmasından dolayı bu adı aldığı ve daha sonraki yıllarda, surlar içerisine alınmış olsa da eski ismini muhafaza etttiği ileri sürülmüştür;[2266] ancak Eyice bu iddiayı inandırıcı bulmayarak, kilisenin içinde bulunan Hz. İsa ve Hz. Meryem'i tasvir eden iki mozaikte de Khora kelimesinin yazılı olması hasebiyle bunun mistik bir anlamının olduğunu gösterdiği görüşündedir.[2267] Büyük bir yapı topluluğundan meydana gelen manastırın tarihi geçmişi hakkında muhtelif kaynaklarda pek çok bilgi bulunmaktadır; fakat bunların arasında birtakım çelişkili ifadelerin mevcut olması ve bir bölümünün de tarihî gerçeklerle uyuşmaması dolayısıyla bu konuda kesin bir bilgiye

[2263] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.03121721708723/28.939085304737094 (3.1.2018).
[2264] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (3.1.2018).
[2265] Semavi Eyice, "Kariye Camii", *DİA*, s. 495; Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 7.
[2266] Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 2.
[2267] Eyice, "Kariye Camii", s. 495-496.

ulaşılamamaktadır.[2268] Ortaya atılan tüm görüşleri burada zikretmek konumuzun sınırlarını aşacağından dolayı, sadece günümüzde mevcut olan ve konumuz dâhilindeki eski kilise binasının tarihinden bahsetmekle yetinmek durumundayız.

Khora Manastırı Kilisesi; XI. yüzyıl sonlarında, 1077-1081 yılları arasında, İmparator I. Aleksios'un kayınvalidesi Maria Dukaina tarafından, eski bir yapının kalıntıları üzerine inşa ettirilmiştir.[2269] XII. yüzyılda, I. Aleksios Kommenos'un küçük oğlu İsaakios Komnenos'un; zaman içerisinde zarar gören ve tamir ihtiyacı doğan mâbedde yenileme faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir.[2270] Ancak Latinlerin şehri ele geçirdiği yıllarda (1204-1261) kilise yeniden harap olan kilise; Bizanslıların 1261'de tekrar yönetimi ele geçirmelerinin ardından ise, II. Andronikos Palaiologos (1282-1328) döneminin ileri gelen devlet adamlarından olan Theodoros Metokhites (ö. 1331) tarafından, 1321 senesine kadar devam eden, oldukça kapsamlı onarım çalışmaları geçirmiş ve birtakım ilaveler yapılmak suretiyle de genişletilmiştir. Ayrıca mâbedin içerisi de fresko ve mozaiklerle bezenmiştir.[2271]

Söz konusu kilise binası; fethin ardından bir müddet boş kalmış, daha sonra ise; II. Bayezid'in sadrâzamlarından Atik Ali Paşa (ö. 917/1511) tarafından camiye tahvil edilmiştir.[2272] 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, 395 sıra numarasında kayıtlı olan Ali Paşa'nın 915/1509 senesinde hazırlanmış olan vakfiyesine merbut olan mâbed, burada "Câmi'-i Kenîse" adıyla mukayyettir.[2273]

İlk dönemlerde Kahriyye Camii olarak adlandırılan mâbed, günümüzde ise Kariye Camii adını almıştır. Ayrıca daha evvel, Ali Paşa Kenise Camii ismiyle de anıldığı kaynaklarda zikredilmektedir.[2274]

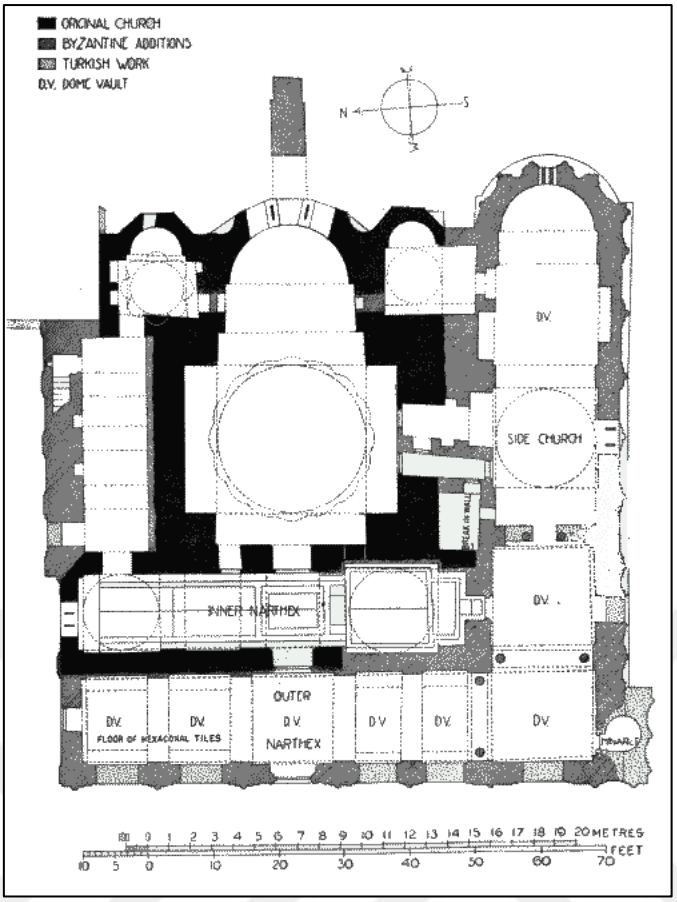
[2268] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 159; Eyice, "Kariye Camii", s. 495.
[2269] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 46; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 160; Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 4; Sav, "XIV. Bölgenin Özellikleri", s. 103-104.
[2270] Eyice, "Kariye Camii", s. 496; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 286; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 160.
[2271] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 46, 79-80; Eyice, "Kariye Camii", s. 496; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 286; Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 4; Sav, "XIV. Bölgenin Özellikleri", s. 104. Wiener ise, parekklesionun İsaakios Komnenos dönemindeki tamir sırasında yapıldığını ve içerisinin de kısmen mozaiklerle bezendiğini belirtmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 160.
[2272] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 218; Eyice, "Kariye Camii", s. 496; Eyice, "Haliç", s. 267; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 162; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 162; Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 7; İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 121.
[2273] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 67-68.
[2274] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 159.

Fethin sonrasında, mâbedin içerisindeki mozaiklerin büyük bir kısmının üzerleri açık bir şekilde muhafaza edildiği bilinmektedir ki İstanbul'u ziyaret eden bazı yabancı yazarlar da caminin dâhilinde, mozaiklerle işlenmiş resimler gördüklerini yazmışlardır. Örneğin 1544-1550 yılları arasında şehirde bulunan Gilles ve yine XVI. yüzyıl içinde Avusturya elçiliği papazı olan Stephan Gerlach; mezkûr mâbedi ziyaret ettiklerinde, binanın içinin mozaik ve freskolarla süslenmiş olduğunu görmüşlerdir. Tarihçi Joseph von Hammer da 1822 senesinde yayınlanan kitabında bunların varlığından bahsetmektedir.[2275]

1180/1766 senesinde vuku bulan şiddetli bir depremde oldukça hasar gören cami, Mimar İsmâil Halîfe tarafından tamir ettirilmiştir.[2276]

1948 senesinde, Thomas Whittemore başkanlığındaki Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından Kariye Camii'nde mozaik araştırma çalışmalarına başlanmış ve o zamana kadar İslâm ibadetine açık olan mâbed, Vakıflar İdaresi'nden alınarak, Müzeler Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bu süreçte, yapının içerisinde bulunan açık vaziyetteki mozaikler temizlenmiş; üzerleri ince bir badana tabakasıyla örtülmüş olanlar da meydana çıkartılmıştır. 1950'den itibaren ise, söz konusu çalışmalar; Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü tarafından Paul Underwood'un idaresinde, bütünüyle yabancılardan oluşan bir ekiple devam ettirilmiştir. Restorasyon çalışmalarının ardından da dört yüz elli yıl gibi uzun bir süre cami vasfıyla kullanılmış olan yapı, Ayasofya Müzesi Müdürlüğü'ne bağlı olarak ziyarete açılmıştır.[2277] Ayrıca söz konusu mozaik çalışmaları devam ederken, 1945-1946 yılları arasında da mimar Cahide Tamer tarafından yapının genel tamiratı gerçekleştirilmiştir.[2278] 2013 senesinde başlayan restorasyon çalışmaları ise, günümüzde hâlâ devam etmektedir.

[2275] Eyice, "Kariye Camii", s. 496.
[2276] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 47; Eyice, "Kariye Camii", s. 496; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* s. 162; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi,* c. V, s. 177.
[2277] Eyice, "Kariye Camii", s. 497; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 47, 50.
[2278] Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları,* s. 121; Sav, "XIV. Bölgenin Özellikleri", s. 104.

Çizim 228 Kariye planı.[2279] (Millingen, 1912)

Eski kilise binası, camiye tebdil edilmesinin akabinde yeni kimliğinin gereklerine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve mâbede birtakım ilâveler yapılmıştır. Günümüze ulaşıncaya kadar gerek zaman faktöründen gerekse de deprem ve yangınlardan ötürü birçok kez tamirine ve bakımına ihtiyaç duyulan yapı, müteaddit defalar gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında da önemli ölçüde değişikliklere uğramıştır. Bu süreç içerisinde yapıya; cami mimarisinin gerektirdiği mihrap, minber ve vaaz kürsüsü ile minare ilave edilmiştir. Müzeye dönüştürüldükten sonra ise, cami aksamından sadece mihrap ve minaresi kalmıştır.

[2279] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 105.

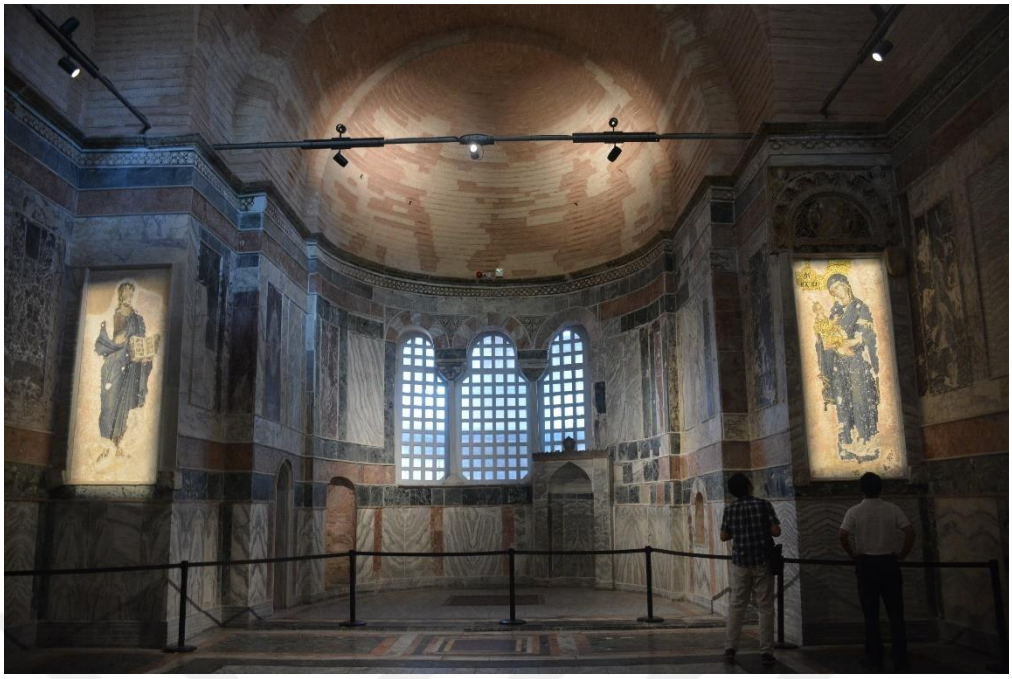

Fotoğraf 1350 Kariye Camii'nin batısına bakış.[2280]

Fotoğraf 1351 Kariye Camii haremine bakış.[2281] (Benjamin Stone, 1909)

[2280] https://www.flickr.com/photos/sunumer/2945957927/in/photostream/ (23.12.2019).
[2281] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/08/21.htm (08.03.2018).

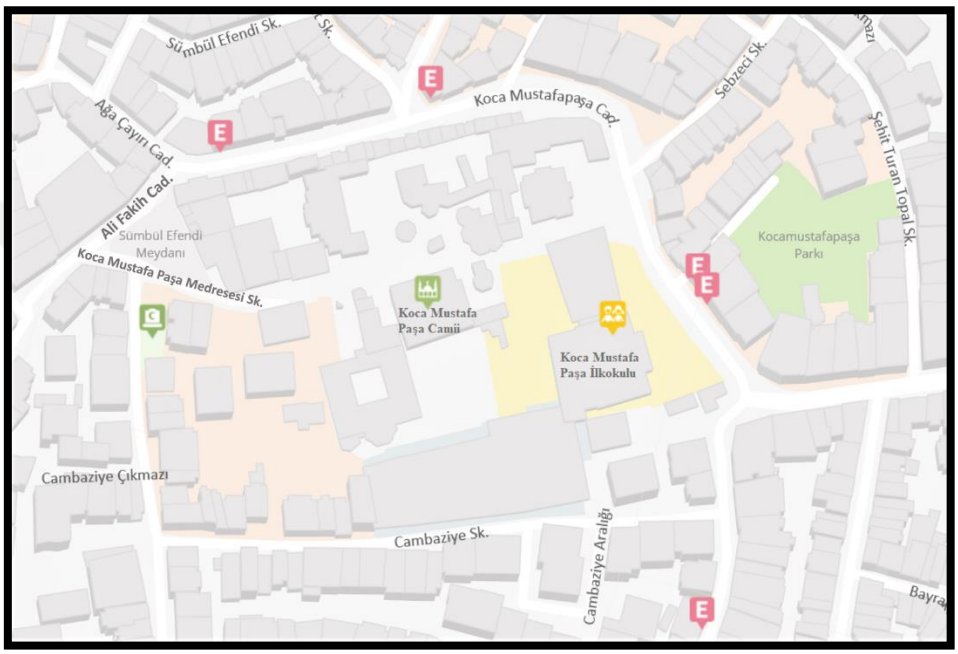

Fotoğraf 1352 Kariye Camii'nin müzeye çevrilmesinden sonra iç mekânının görünümü.

15. Koca Mustafa Paşa/Sünbül Efendi Camii (Hagios Andreas Manastırı Kilisesi)

a. Bulunduğu Yer

Fatih ilçesinde yer alan Sümbül Efendi Mahallesi'ndeki Koca Mustafa Paşa Caddesi'nde bulunan Koca Mustafa Paşa Camii, zaman içerisinde etrafında teşekkül eden külliyeye ait diğer yapılarla beraber; 338. pafta, 1177. ada ve 91. parselde kayıtlıdır.[2282]

Harita 24 Koca Mustafa Paşa Camii'nin konumu.[2283]

b. Yapının Tarihçesi

Koca Mustafa Paşa Camii'nin esasını teşkil eden yapı; Bizans halkına Hıristiyanlığı kabul ettirdiğine inanılan Hagios Andreas isimli bir havâriye adanmış olan manastırın kilisesidir.[2284] İnşa tarihi hakkında kaynaklarda birtakım muhtelif iddialar bulunmaktaysa da Eyice, planından yola çıkarak, Palaiologoslar dönemine ait olduğunu tespit etmiştir.[2285] Kaynaklarda zikredildiğine göre; mâbedin bulunduğu mahalde daha evvel de muhtemelen VI. yüzyıl civarında kurulan bir erkekler manastırı yer almaktaydı ve burası sonraları bir rahibeler manastırına dönüştürülmüştü. Latin

---

[2282] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.00367269901644/28.928120380915064 (3.1.2018).
[2283] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (3.1.2018).
[2284] Semavi Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. V, sy. VIII, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 154.
[2285] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 7, 11, 79; Semavi Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. XXVI, 2002, s. 133.

istilâsı sırasında harap olan söz konusu manastır, şehrin tekrar Bizans hakimiyetine girmesinin ardından yeniden yaptırılmıştır.[2286]

Bahsi geçen Hıristiyan mâbedi, şehrin Osmanlılar tarafından fethedilmesinin akabinde hemen camiye dönüştürülmemiştir. Eyice; fetih sonrasında mezkûr yapının, bir müddet daha Hıristiyanların elinde durmuş olabileceği ihtimalini zikretmektedir.[2287] Buranın, Osmanlı kaynaklarında "*Kızlar Kenîsesi*" adıyla anılmış olması da Fatih Sultan Mehmed döneminde Ortodokslar tarafından kullanılmaya devam ettiğinin bir işareti sayılabilir.[2288]

Hagios Andreas Manastırı Kilisesi; II. Bâyezid (1481-1512) döneminde ve 891/1486 senesinde, Sadrâzam Koca Mustafa Paşa (ö. 1512) tarafından camiye kalbedilmiştir.[2289] II. Bâyezid'in tahta geçmeden evvel vali olarak bulunduğu Amasya'da, Hacı Mustafa Ağa'da dâhil olmak üzere maiyetindeki birçok kişi ile beraber, Halvetiyye tarikatının ilk temsilcilerinden ve "*Çelebi Halife*" adıyla tanınan, Şeyh Cemâleddin Halvetî'ye bağlandığı bilinmektedir. Padişah olmasının akabinde ise; Çelebi Halife'yi, Hacı Mustafa Ağa vasıtasıyla İstanbul'a davet etmiş ve mezkûr şeyh, yüz kadar dervişi ile şehre gelerek, Hacı Mustafa Ağa'nın Gül Camii civarındaki sarayında misafir olmuşlardır. Çelebi Halife'nin bu süreçte; bahsi geçen kilisenin, cami ve tekkeye tahvil edilerek, kendisine tevdi edilmesini arzuladığı kaynaklarda zikredilmektedir. Bunun üzerine mezkûr yapı; Halvetiyye tarikatı tarafından, bir cami-tevhidhâne işleviyle kullanılmaya başlanmış ve ayrıca, İstanbul'da Halvetiyye-Cemâliyye'nin âsitânesi olma vasfını da kazanmıştır.[2290] Tüfekçioğlu; söz konusu yapının tahvil işleminde, mezkûr tarikatın usûl ve esaslarının da etkisinin bulunduğunu belirtmekte ve dolayısıyla da buradaki uygulamanın, namaz ibadetinin yanında, zikir ibadetinin de tesiriyle gerçekleştirilmiş olduğuna dikkat çekmektedir.[2291]

Koca Mustafa Paşa Tekkesi, Cemâleddin Halvetî'nin vefatının ardından ise; halefi olan ve halk arasında "*Sümbül Efendi*" yâhut da "*Sümbül Sinan*" olarak tanınan

---

[2286] Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i", s. 154; Semavi Eyice ve Baha Tanman, "Koca Mustafa Paşa Külliyesi", *DBİA*, c. V, s. 30-31; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 172.
[2287] Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i", s. 156-157.
[2288] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 173; Tahsin Yazıcı, "Fetihten Sonra İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi (Ayrı Basım)*, c. II, 1956, s. 95; M. Baha Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", (Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1990), s. 797.
[2289] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 220; Eyice ve Tanman, "Koca Mustafa Paşa Külliyesi", s. 31.
[2290] Yazıcı, "İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri", s. 93-95; Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 797-798.
[2291] Abdülhamit Tüfekçioğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 18.05.2018.

Şeyh Yusuf Sinâneddîn Efendi (ö. 1529)'nin posta geçmesiyle beraber,[2292] Halvetiyye-Sümbüliyye tarikatının merkez dergâhını oluşturduğundan dolayı, halk arasında *Sümbül Efendi Camii* ismiyle de anılmaya başlanmıştır.[2293]

Cami-tevhidhâne şeklinde tanzim edilen eski kilise binasının çevresinde de bir külliye teşekkül ettirilmiştir. Koca Mustafa Paşa'nın, 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde "*vakf'ül-merhûm'ül-mağfûrün leh es-sa'îd'üş-şehîd Mustafa Paşa b. Abdülmu'în*" adıyla mukayyet olan vakfiyesinde, külliyenin ilk tesisi sırasında; cami, medrese, imaret, hângâh ve mektepten meydana geldiği görülmektedir.[2294] Koca Mustafa Paşa Manzûmesi'nin ilk parçalarından biri olarak; caminin doğusunda bulunan ve mezkûr paşanın kendisi için yaptırdığı, ancak Bursa'da idam edilerek hayatına hitâm verildiği için orada defnolunduğundan dolayı, içerisine kızı Safiye Sultan'ın defnedildiği türbeyi göstermek de mümkündür.[2295] Bir "*tarikat külliyesi*" vasfı kazanan söz konusu yapı kompleksi,[2296] zaman içerisinde muhtelif kısımların ilave edilmesiyle beraber daha da genişletilmiştir. Ayrıca gerek cami gerekse de çevresindeki yapılar, tarihî süreç içerisinde pek çok kez onarım geçirmiştir.

Koca Mustafa Paşa'nın, I. Selim'in (1512-1520) tahta geçmesinden kısa bir süre sonra idam ettirilmesinin ardından; mezkûr sultanın İstanbul'a gelerek, bahsi geçen cami ile imaretini yıktırmak istediği; ancak Şeyh Sümbül Sinan'nın bunu engellediği ve sultanın isteğinin sembolik olarak yerine getirilebilmesi için bir çözüm olarak da bacaların uçlarının yıktırıldığı rivâyet olunmaktadır.[2297]

Halvetiyye-Sümbüliyye pîri Sümbül Efendi (ö. 1529) de vefatının ardından, avlunun kuzeyine defnolunmuş ve kabri üzerine bir türbe binası inşa ettirilmiştir.[2298]

12 Zilhicce 1179/29 Mayıs 1766 tarihinde meydana gelen büyük İstanbul depreminde, mâbedin üst örtüsü ve bazı yerleri zarar görmüş; sonrasında da 1181/1767 senesinde tamir ettirilmiştir.[2299]

[2292] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 797.
[2293] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 220; Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 133-134; Eyice ve Tanman, "Koca Mustafa Paşa Külliyesi", s. 31; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83, 173.
[2294] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 366 (Dipnot 1).
[2295] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 221-222.
[2296] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 808.
[2297] Yazıcı, "İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri", s. 101.
[2298] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 797.
[2299] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 277; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 174. Eyice; Hadîka'da zikredilen söz konusu malumatın doğruluğunun şüpheli olduğundan bahsetmekte ve şayet

1834 yılında II. Mahmud, 1847'de ise Sultan Abdülmecid tarafından tamir ettirilen Koca Mustafa Paşa Tekkesi'nin,[2300] eski kilise binasında tesis edilmiş olan cami-tevhidhânesi; Cumhuriyet döneminde, 30 Kasım 1925 tarihinde tekkelerin kapatılmasının ardından ise, cami hüviyetiyle kullanılmaya devam etmiştir.[2301]

c. Yapının Kilise Olarak Kullanıldığı Dönemdeki Mimarî ve Tezyinî Vasıfları

Hagios Andreas Kilisesi; dehlizli plan tipine sahiptir. Doğu-batı doğrultusunda uzanması gereken bu Hıristiyan mâbedi, güneydoğu-kuzeybatı yönüne meyleder vaziyette inşa edilmiştir.[2302] Bir narteksi takip eden ana mekân, iki kısımdan meydana gelmektedir. Ortada yer alan kare şeklindeki mekân, esas naosu oluşturmaktadır ve yapının tamamına hâkimdir. Burası, dört pâyeye istinat eden dört kemerin taşıdığı, arslangöğüslü ve pencerelere hâiz, yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Söz konusu bölüm; âdeta bir kule biçiminde, binanın çatı seviyesini aşarak yükselmekte ve mezkûr kubbe ile de nihâyete ermektedir. Naosun doğusunda, beşik tonozla örtülü bema ve bunun devamında da yarım daire biçimindeki apsis çıkıntısı yer almaktadır. Kulevârî kitlenin doğu cephesi dışındaki diğer üç cephesinde ise, kemerlerin tympanon duvarlarına üçüz pencereler açılmak suretiyle, bu mekân oldukça aydınlık bir hale getirilmiştir. Naosu, "U" biçiminde üç taraftan çeviren, kesintisiz beşik tonozlar ile örtülü basık dehlizler ise, tâlî bir rol oynamaktadır. Orta mekân ile yan dehlizler arasındaki irtibat, çifte sütunlara oturan üçüz kemerli açıklıklar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Prothesis ile diakonikon adı verilen pastoforion hücrelerinin üzeri çapraz tonozla örtülüdür ve her ikisinin de ana apsisle aynı formda olan, fakat ona nazaran daha kısa tutulan küçük birer apsisi bulunmaktadır. Bu bölümlere; bemanın yan duvarlarında bulunan dairevî kemerli açıklıklardan geçiş sağlandığı gibi, kuzey ve güney dehlizlerinin doğu ucundan da ulaşılmaktadır. Yapının batısında bulunan, beş birimden müteşekkil narteks; dışarıya taşan iki pâye vasıtasıyla ortadaki daha geniş olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır ve her iki yandakiler kubbeli tonoz ile örtülüdür. Orta bölümün üst örtüsü ise, kendi içerisinde üç kısımdan meydana gelmektedir. Tam ortada, duvarlara bitişik dört mermer sütuna oturan bir kubbe bulunmaktadır. Ancak

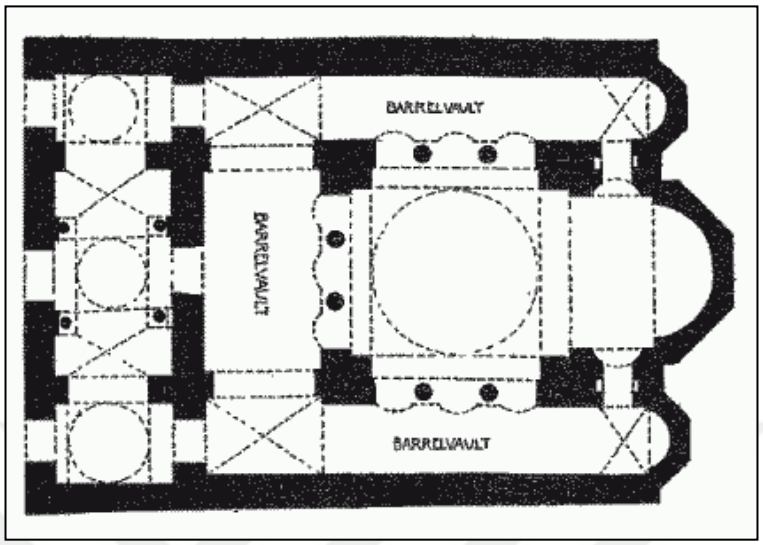
öyle bile olsa; üst örtüsünün, XV. asrın hususiyetlerini taşıdığını belirtmektedir. Bkz. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i", s. 159 (Dipnot 22).

[2300] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, 220; Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 133-134; Eyice ve Tanman, "Koca Mustafa Paşa Külliyesi", s. 31; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 83, 173.

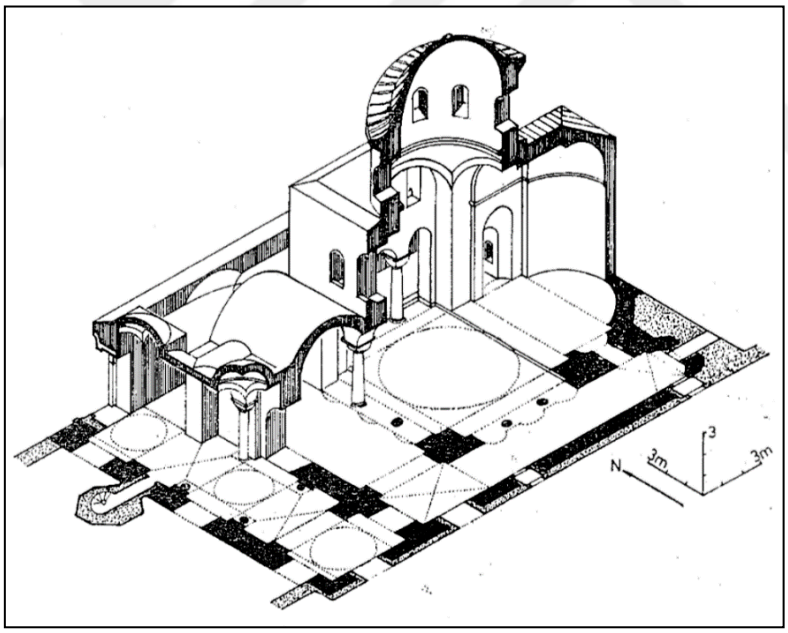
[2301] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 798.

[2302] Burada konunun daha anlaşılabilir olması amacıyla, kilisenin doğu-batı doğrultusunda olduğu kabul edilerek anlatımlar yapılacaktır.

bu, dıştan ise bir tonoz görünümündedir. Yanındaki kısımların üzerinde de çapraz tonozlar mevcuttur. Kilisenin giriş kapısı, narteksin tam ortasındaki kubbeli bölümün batısında bulunmaktaydı.[2303]

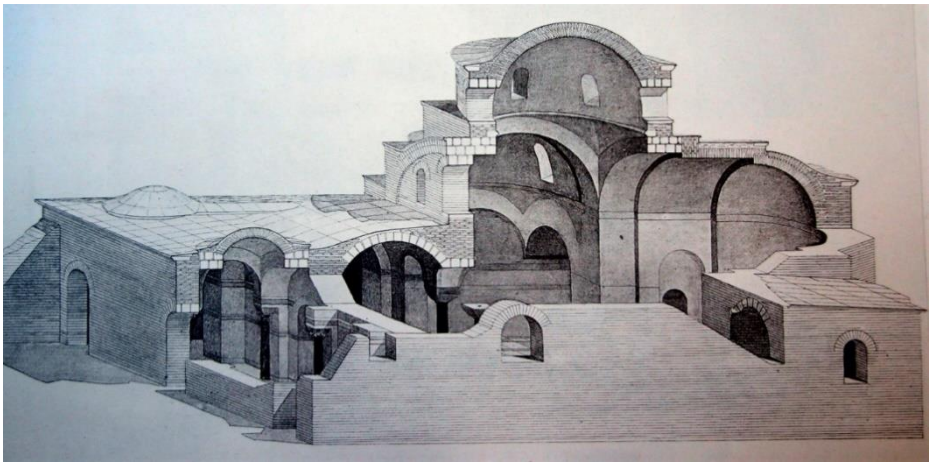

Çizim 225 Hagios Andreas Kilisesi planı.[2304] (Millingen, 1912)

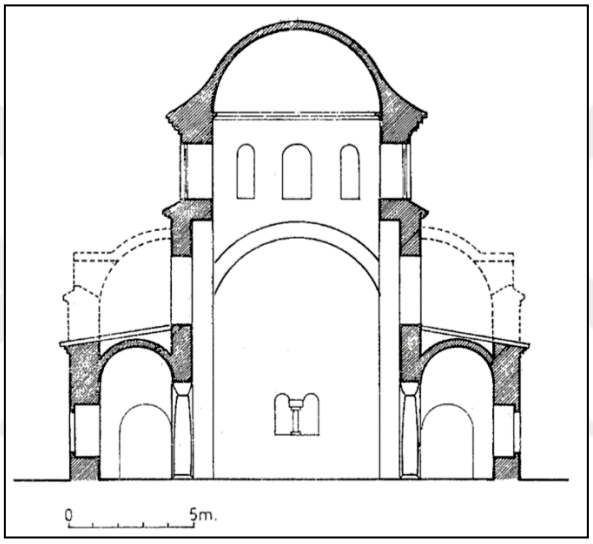

Çizim 1 Hagios Andreas Kilisesi restitüsyonu.[2305] (Millingen, 1912)

[2303] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 8-12, 14, 105-106, 109-110; Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 134.
[2304] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 36.
[2305] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 40.

Çizim 2 Hagios Andreas Kilisesi restitüsyonu.[2306] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Çizim 3 Hagios Andreas Kilisesi makta-i arzânîsi. Kesik çizgilerle belirtilen günümüzdeki yarım kubbelerin altında görülen; içte beşik tonoz, dışta tek meyilli çatı ile örtülü kısımlar, kuzey ve güney dehlizlerinin orijinal üst örtüsünü göstermektedir. Tam ortada ise, apsis çıkıntısında bulunması gereken pencerelerin muhtemel biçimi müşahede edilmektedir.[2307]

d. Camiye Tahvil Edildikten Sonra Yapılan Değişiklikler ve Ekler

1) Cami Planında Yapılan Değişim ve Örtü Sistemi Düzenlemesi

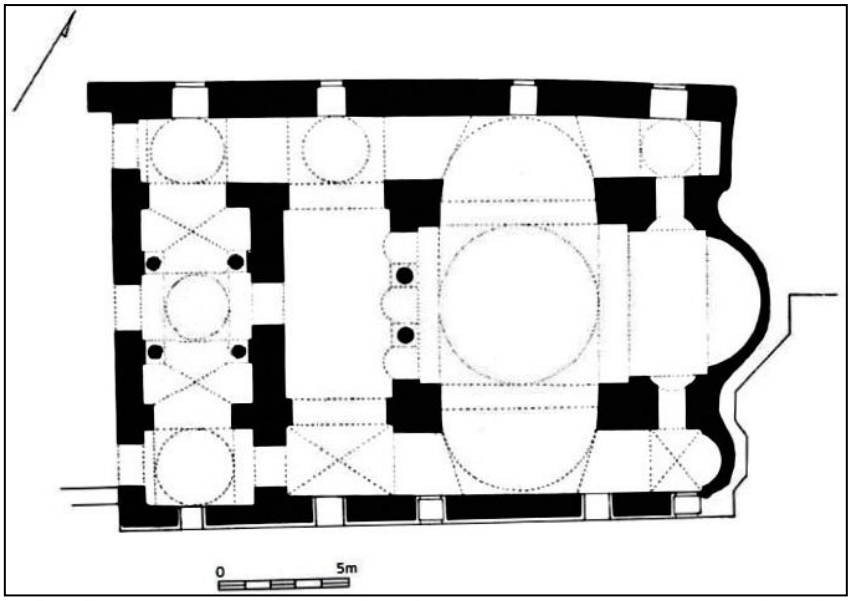
Eski kilise binasının camiye kalbedilmesinin akabinde; buranın bir İslâm mâbedi hüviyeti kazanabilmesi için gereken değişiklikleri gerçekleştirmekle görevlendirilen mimar, ilk olarak binanın yönünü tadil etmiş ve doğu-batı ekseni üzerinde uzanan ince, uzun ve bölünmüş yapısını, kuzey-güney aksına göre çevirmiştir. Böylelikle de mihrabı, bu tarz camilerde alışılageldiği üzere, doğu cihetindeki apsis

[2306] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_camii/175.JPG (11.02.2019).
[2307] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 7.

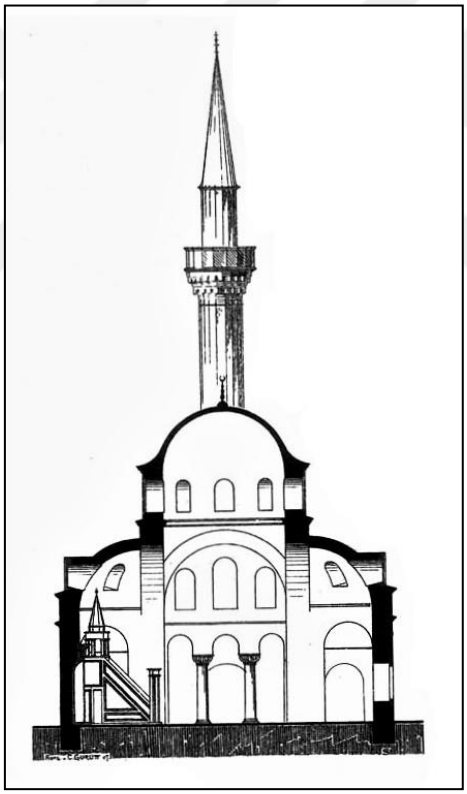
çıkıntısının içerisine, şevli olarak yerleştirmek yerine; güney duvarının ortasına vaz etmiştir. Zira bir Hıristiyan mâbedi hüviyetiyle inşa edilen söz konusu binanın, tam doğu-batı istikâmetinde değil de güneydoğu-kuzeybatı cihetinde konumlandırılmış olması, mihrabın mezkûr duvara düz bir şekilde yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Ancak bahsolunan uygulama, yapının planında ve bununla bağlantılı olarak da üst örtüsünde birtakım değişikliklere gidilmesini mecburi hale getirmiştir.

Mihrabın güney duvara yerleştirilmesiyle; her ne kadar harem mekânı, enine uzanan ve saf tutmaya elverişli olan bir vaziyet almaktaysa da yapının planından ötürü bazı problemler ortaya çıkmaktaydı. Şöyle ki; dehlizli plana hâiz mâbedin orta mekânını, kuzey ve güney dehlizlerden ayıran ikişer sütunun mevcudiyeti; güney dehlizin içerisine konumlandırılmış olan mihrabın önünü perdelemekte ve haremin her tarafından görülebilmesine engel teşkil etmekteydi. Dolayısıyla da ibâdet mekânının yeni düzeninde; mezkûr sütunlar ile bunlara istinat eden üçüz kemerlerin kaldırılması gerekliliği hâsıl olmuştu. Ancak örtü sistemini taşımakta olan bahsi geçen aksamın kaldırılması hem ana kubbenin hem de bir taraflarından bunlara dayanmakta olan, söz konusu her iki dehlizin uzun beşik tonozlarının -ihtiyaç görülen kısımlarının- yıkılması zarûriyetini doğurmaktaydı. Kaldı ki, mihrap sofası şeklinde tanzim edilen dehlizin üzerini örten tonozun basıklığı da yeni düzene uygun bir durum değildi. Zikrolunan sebepler üzerine mimar, bu tonoz ve sütunlarla beraber mezkûr iki cihetteki kemerlerin içini dolduran pencereli duvarları (tympanon), dolayısıyla da ana kubbeyi kaldırarak, eski dehliz bölümlerinin üzerine, alt kısımlarında üçer pencere bulunan birer yarım kubbe inşa etmiş; bu sayede de basık tonozlar nedeniyle tâlî bir rol oynayan her iki dehliz mekânının, pencereli ve yüksek bir üst örtüye kavuşturulmak suretiyle hareme dâhil olması sağlanmıştır. Orta mekânda ise, dört ana kemeri içine alan yeni bir kübik kaide örülmüş ve bunun üzerine de her cephesinde birer pencere bulunan, sekizgen kasnaklı bir kubbe oturtulmuştur. Batıdaki dehliz bölümüne, herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır.[2308]

[2308] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 11-12, 14.

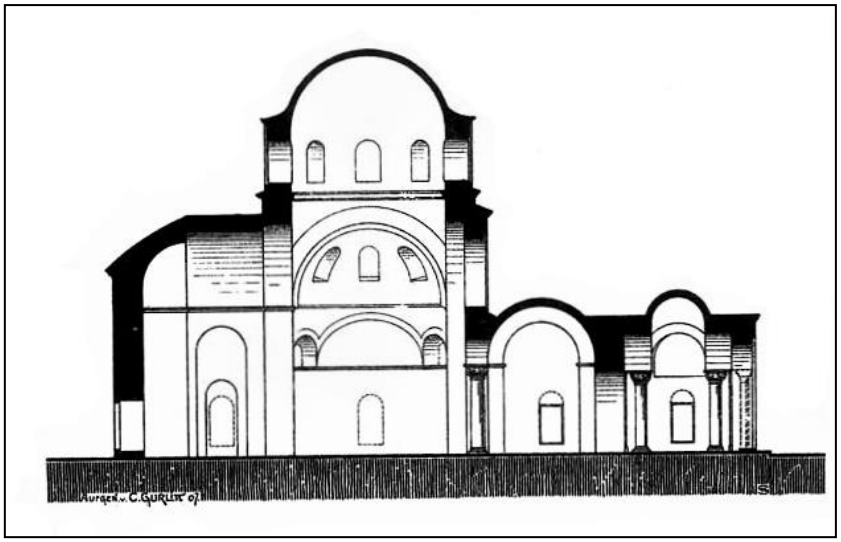

Çizim 4 Koca Mustafa Paşa Camii planı.[2309] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

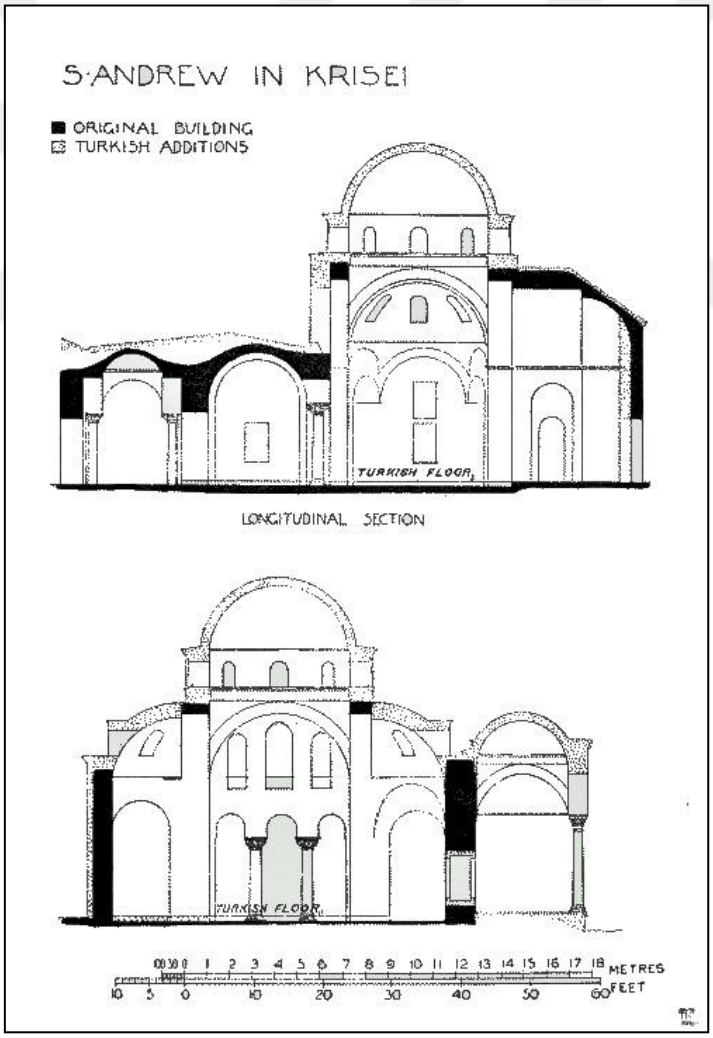

Çizim 5 Koca Mustafa Paşa Camii kesiti.[2310] (Gurlitt, 1905)

[2309] https://www.thebyzantinelegacy.com/andrew-krisei (12.01.2019).
[2310] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVI.

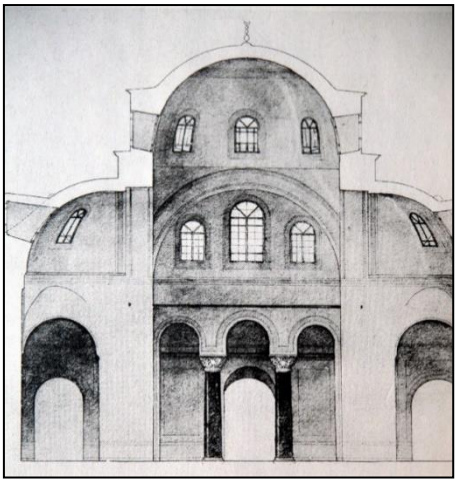

Çizim 6 Koca Mustafa Paşa Camii kesiti.[2311] (Gurlitt, 1905)

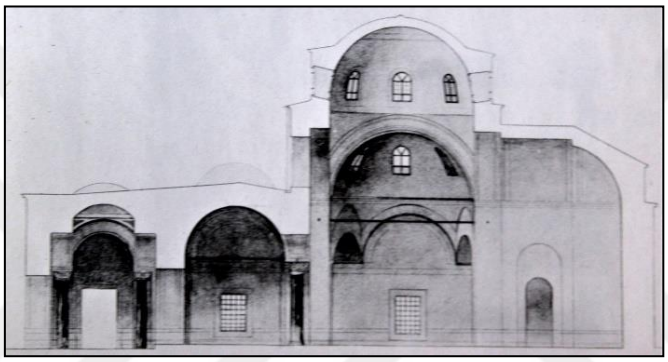

Çizim 7 Koca Mustafa Paşa Camii kesitleri.[2312] (Millingen, 1912)

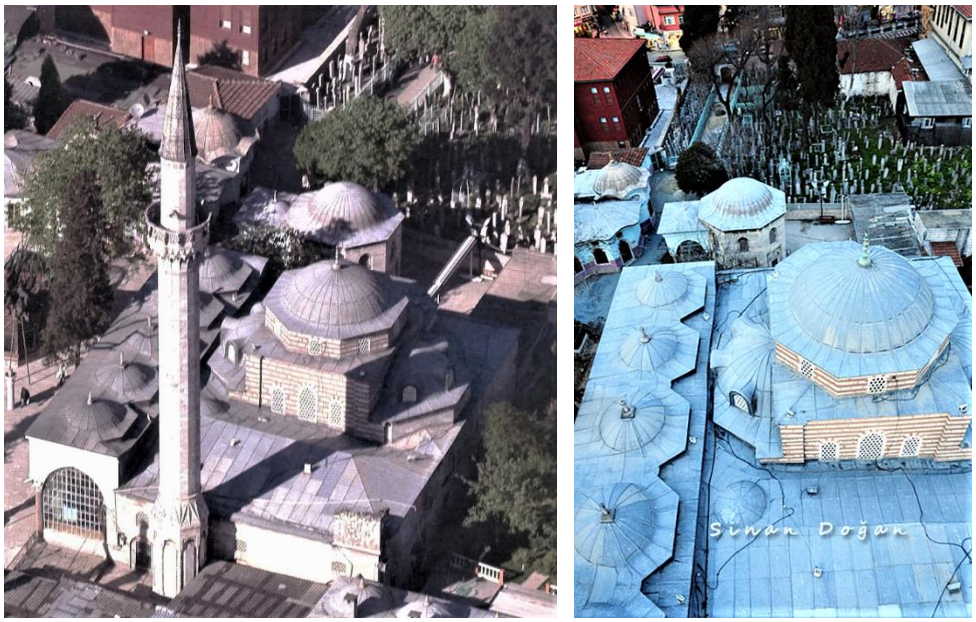
[2311] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVI.
[2312] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 40.

Çizim 8 Koca Mustafa Paşa Camii kesiti.[2313] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Çizim 9 Koca Mustafa Paşa Camii kesiti.[2314] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[2313] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_camii/172.JPG (11.02.2019).
[2314] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/atik_mustapha_pasha_camii/174.JPG (11.02.2019).

Fotoğraf 1 Solda, Koca Mustafa Paşa Camii'nin güneybatıdan görünümü.[2315] Sağda ise; batı cihetinden, üst örtüsünün görünümü.[2316] (Sinan Doğan, 2011)

Fotoğraf 2 Koca Mustafa Paşa Camii üst örtüsüne güneyden bakış.[2317] (Thomas Mathews Arşivi)

Fotoğraf 3 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin üst örtüsü.[2318] (Sinan Doğan, 2011)

[2315] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 133.
[2316] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/42203641795 (13.02.2019).
[2317] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/02.htm (11.09.2018).
[2318] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/42203641485 (13.02.2019).

Fotoğraf 4 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin üst örtüsüne, doğu cihetinden bakış.

Fotoğraf 5 Koca Mustafa Paşa Camii ana kubbesi.

Fotoğraf 6 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin güneybatısına bakış.

Harem mekânında gerçekleştirilen tüm bu değişimler, başka bir zarûrî istihâleyi de beraberinde getirmiş ve mâbedin girişleri, yeni aksa göre tekrar tanzîm edilmiştir. Bu bağlamda, batı cephesinin ortasında yer alan ve eski narteks bölümüne açılan orijinal girişi kapatılarak; haremin kuzey duvarına iki yeni giriş kapısı açılmıştır[2319] ki bunlardan biri doğu uçta, eskiden prothesis olarak adlandırılan odaya, diğeri de batı taraftaki nartekse isabet etmektedir.

Fotoğraf 7 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey cephesi. Buranın önünde, tahvil sonrası eklenen revak görülmektedir.[2320] (Thomas Mathews Arşivi)

[2319] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 134-135.
[2320] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/05.htm (11.09.2018).

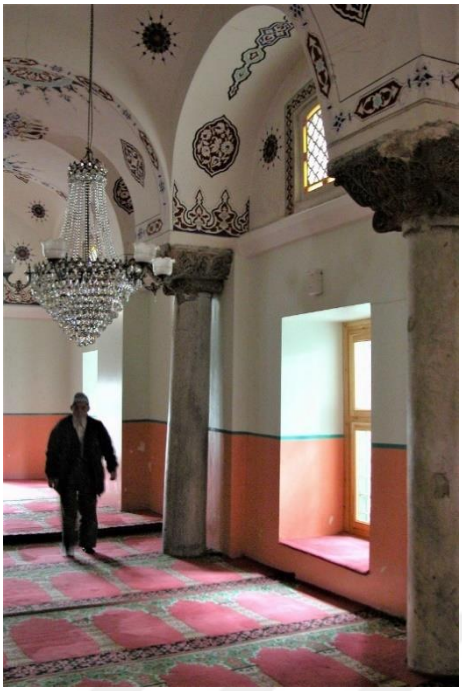

Fotoğraf 8 Koca Mustafa Paşa Camii'nin, dâhilî medhal sofası işlevini üstlenen eski narteks bölümünün kuzeyine doğru bakış. Tam ortada, mâbedin kısmına açılan giriş kapısı görülmektedir. Soldaki iki sütunun arasında yer alan pencere ise, esasında eski kilisenin ana kapısıdır.[2321] (Thomas Mathews Arşivi)

Fotoğraf 9 Haremden, batıdaki esas girişe doğru bakış.[2322] (Mustafa Cambaz, 2007)

[2321] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/08.htm (11.09.2018).
[2322] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3445 (07.04.2019).

Fotoğraf 10 Eski kilise binasının, narteksin batı duvarında yer alan ana girişi. Bu açıklık, tahvil sonrası pencereye dönüştürülmüştür.[2323] (2003)

2) Caminin Dışında Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Dış Cephe Düzenlemesi

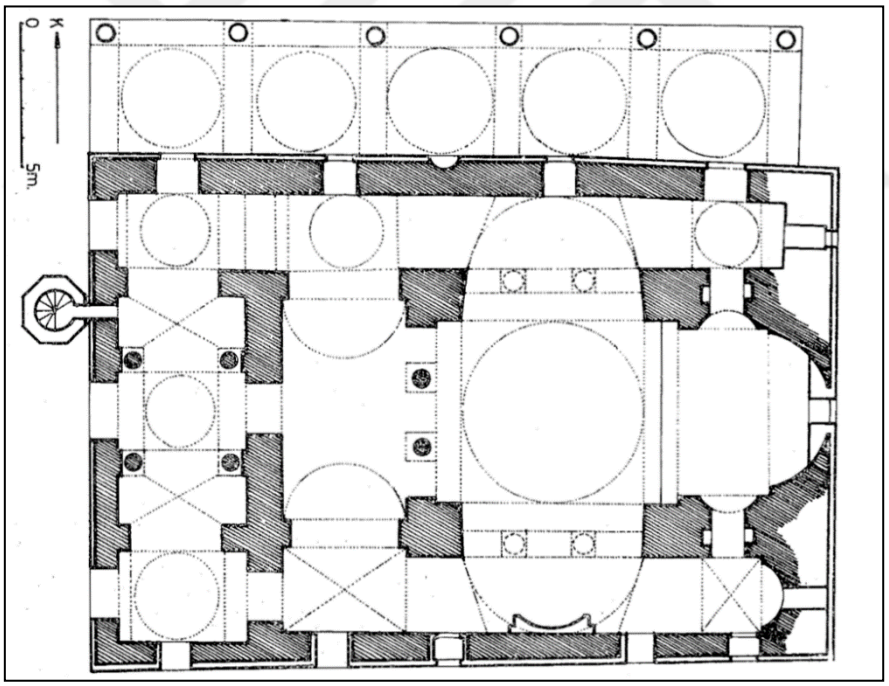
Camiye tahvil edilmesinin ardından eski kilise binası, yapısal anlamda çok önemli değişikliklere uğramış ve Eyice'nin ifadesiyle; Türk sanatı bakımından da üzerinde durulması gereken bir yapı haline gelmiştir.[2324]

Strüktürel bakımdan yeniden tanzim edilmesi haricinde, gerek söz konusu durumla ilgili olarak, gerekse de muhtelif sebeplerden ötürü, yapının dış cephesine bazı müdahalelerde bulunulmuştur. Öncelikle; batı cihetindeki kapatılan esas ana kapı, bir pencere şeklinde düzenlenmiştir. Bunun hemen kuzeyinde yer alan pencere açıklığı da ön tarafına, duvara bitişik vaziyette inşa edilmiş olan minarenin kapısı haline getirilmiştir.

Söz konusu mâbedin, dıştan adeta bir Osmanlı yapısıymış izlenimini vermesindeki en büyük etken ise; dairevî planlı apsis çıkıntısı ile her iki yanında bulunan pastoforion odalarının apsislerinden müteşekkil doğu cephesinin önüne, mezkûr aksamı içine alacak şekilde düz bir duvarın inşa edilmesi olmuştur. Apsis

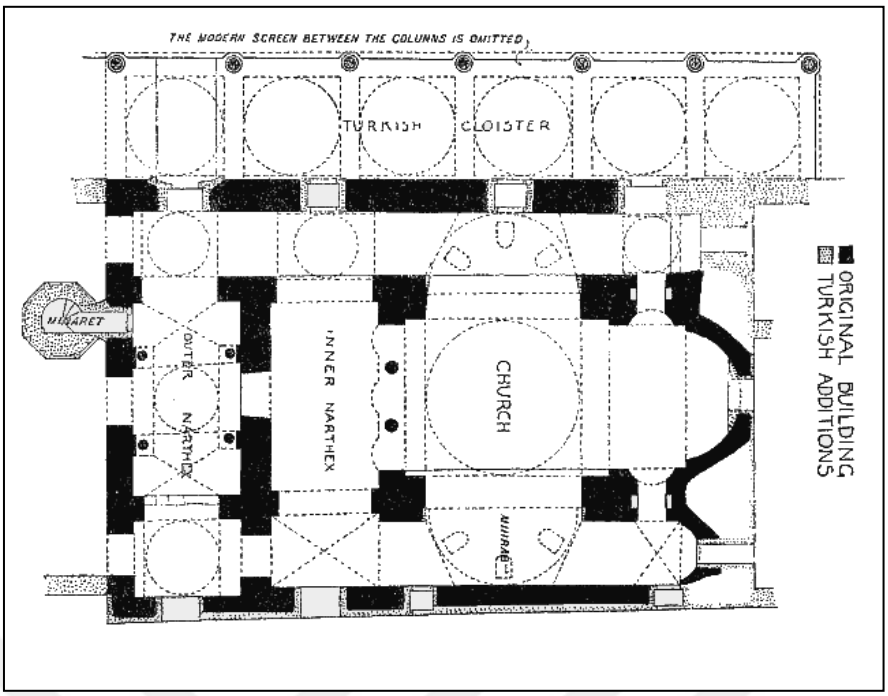
[2323] http://rubens.anu.edu.au/turkey/istanbul/mosques/koca_mustapha_pasha/interior/views/DSCN6949.JG (11.02.2019).
[2324] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 134.

duvarının orijinal düzeni bilinmemektedir; ancak, benzer örneklere baktığımızda, burada da esasında pencerelerin var olduğu şüphesizdir. Günümüzde sadece alt kısmında, dikdörtgen şeklinde bir pencere bulunmaktadır. Eski fotoğraflarda; evvelce mezkûr açıklığın üstünde, yan yana iki küçük pencerenin daha yer aldığı görülmektedir. Doğu duvarının; prothesis ve diakonikon hücrelerine isabet eden kısımlarında da aynı formda birer pencere bulunmaktadır. Bahsolunan uygulamanın ardından, binanın dış cephesine doğal bir yeknesaklık verebilmek amacıyla; tüm duvarlar dışarıdan, sivri tahfif kemerlere hâiz dikdörtgen şeklindeki pencereleri bulunan, kesme taştan düz bir duvar kılıfı içerisine alınmış ve eski Bizans yapısının iskeletinin etrafında, tamamıyla Osmanlı mimarî karakterini yansıtan yeni bir görünüm hâsıl olmuştur. Söz konusu yapının dış görünüşünde, daha evvel bir kilise olduğunu yansıtan tek hususiyet; doğusundaki apsis ile bema bölümlerinin üst örtüsüdür. Eyice; kiliseden tahvil edilen camilerin hiçbirinde, o yapının Bizans karakterine sahip olduğunun, Koca Mustafa Paşa Camii'ndeki gibi muvaffakiyetle gizlenmediğine dikkat çekmektedir.[2325]

Çizim 10 Koca Mustafa Paşa Camii planı.[2326] (J. Ebersolt ve A. Thiers'in planından düzeltilerek hazırlanmıştır.)

[2325] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 135; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 285-286; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 12.
[2326] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, Levha 3.

Çizim 11 Koca Mustafa Paşa Camii'nin bu planında; beş birimden oluşan revak bölümü, altı birim olarak gösterilmiştir.[2327] (Millingen, 1912)

[2327] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 37.

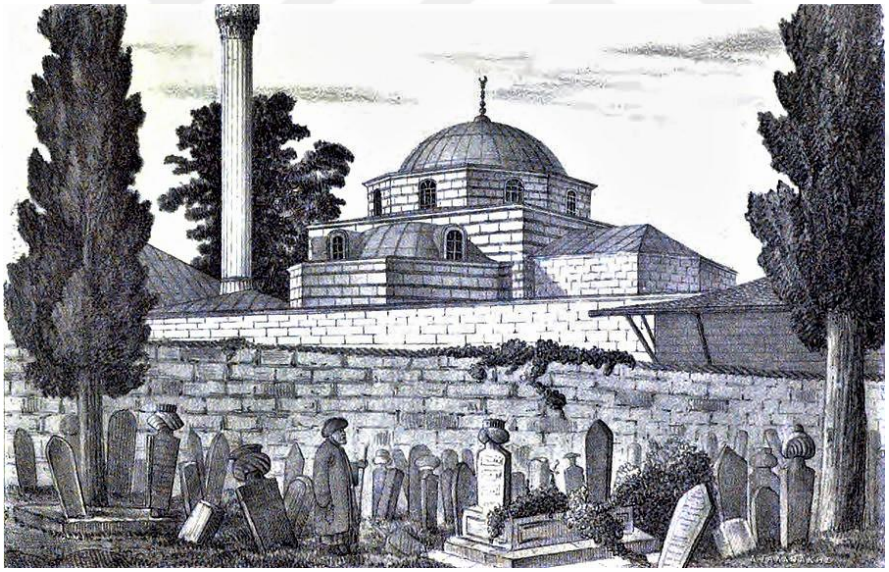

Fotoğraf 11 Koca Mustafa Paşa Camii'nin doğu cephesi.[2328] (Schiele, 1969)

[2328] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1672071 (13.02.2019).

Fotoğraf 12 Koca Mustafa Paşa Camii'nin, mihrabın yer aldığı güney cephesi.[2329] (R. Hartmann, 1969)

Çizim 12 Galanakis'in Koca Mustafa Paşa Camii gravürü. Burada mâbed güneydoğu cihetinden görülmektedir.[2330] (Paspates, 1877)

Caminin kuzey duvarına açılan giriş kapılarının üzerinde, celî sülüs hatlı birer manzum kitâbe bulunmaktadır. Mermer üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiş olan yazıların zemini yeşil renge boyanmış;[2331] harflerin, motiflerin ve cetvellerin üzeri ise,

[2329] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1672088 (13.02.2019).
[2330] https://www.thebyzantinelegacy.com/andrew-krisei (11.01.2019).
[2331] Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 405.

varak altınla yaldızlanmıştır. Bunlardan doğu taraftaki kapıda yer alan, 896/1490-1491 tarihli kitâbe; altı mısrânın üç satır halinde tertibinden meydana gelmektedir. Birinci ve üçüncü mısrâları Türkçe, diğerleri Arapça olan metninde, şu satırlar mukayyettir:

Metni: دور شه بایزید خانده که انك /ضاقت الارض من عساکره

یاپد بر بنده سی بو جامعکم /صارفی الدهر من نوادره

الهم الله فیه تاریخاً /یسرالحق امر امراه

٨٩٦

Okunuşu: 1. "Devr-i şeh Bâyezîd Hân'da ki ânın / Dâkati'l-ardu min 'asâkirihî
2. Yâpdı bir bendesi bû câmi' kim / Şâra fi'd-dehri min nevâdirihî
3. Elhemeha'llâhü fîhi târîhan / Yessera'l-hakku emra âmirihî"[2332]
896

Anlamı: "Sultan Bâyezid Han zamanında -ki yeryüzü onun askeriyle daraldı- döneminin nâdir ve kıymetlilerinden olan bir kulu bu camiyi yaptı. Allah onun hakkında tarih olarak 'Yessera'l-hakku emra âmirihî (896) - Allah, onun âmirinin işlerini kolaylaştırsın' duasını ilham etti."[2333]

Fotoğraf 13 Koca Mustafa Paşa Camii'ne kuzeydoğudan bakış.

[2332] Tüfekçioğlu, *Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, s. 405.
[2333] Tüfekçioğlu, *Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, s. 405.

Fotoğraf 14 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey duvarında yer alan doğu taraftaki kapı.

Fotoğraf 15 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey duvarında yer alan doğu taraftaki kapının üzerinde bulunan kitâbe.

Mâbedin, güney cephesinin batı ucunda bulunan ve eski narteks bölümüne isabet eden diğer kapısının üzerine sabitlenmiş olan kitâbe ise; 891/1486 tarihlidir ve Arapça olarak tanzim edilmiştir. Hadîka'da; "*Caminin mahfil-i hümâyûnu vardır. İbtidâ bir kapı ile bina olunup, üzerinde Şeyhü'l-islâm Efdâlzâde Seyyid Hamîdeddîn Efendi'nin tarihi mesturdur*" ifadelerine yer verilmiş ve devamında da söz konusu kitâbenin metnini aynen nakletmiştir.[2334] Sekiz mısrânın dört satır halinde tertibinden meydana gelen 891/1486 tarihi kitâbede şu satırlar mukayyettir:

Metni: ان فی عهد دولة السلطان / بایزید المظفر الاعلی

عبد صاحب التقی والخیر / مصطفی ذوالمناقب الاعلی

[2334] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 220.

قد بنى جامعاً لوجه الله / خالصاً لا لسمعة و ريا

و قد احتار فيه للتاريخ / مسجدى اسس على التقوى

٨٩١

Okunuşu: 1. "İnne fî 'ahdi devleti's-sultân/

Bâyezîd el-muzafferi'l-a'lâ

2.'Abdühû sâhibü't-takıyyi ve'l-hayri/

Mustafâ zü'l-menâkibi'l-a'lâ

3. Kad benâ câmi'an li-vechi'llâhi/

Hâlisan lâ li-süm'atin ve riyâ

4. Ve kad ihtâra fîhi li't-târîhi/

Mescidî üssise 'ale't-takvâ"[2335]

891

Anlamı: "Büyük zaferler sahibi Sultan Bâyezid'in zamanında, onun kulu, iyilik, takva ve yüce menkıbe kişiliği olan Mustafa, gösteriş ve riyâ için değil de tamamen Allah rızasını kazanmak maksadıyla bir cami inşa etmiştir. Ona tarih olarak 'Mescidî üssise ale't-takvâ (891) - Mescidim takva üzerine bina edilmiştir' cümlesini seçmişti."[2336]

[2335] Tüfekçioğlu, *Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, s. 404.
[2336] Tüfekçioğlu, *Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, s. 405.

Fotoğraf 16 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey duvarında yer alan batı taraftaki kapı.

Fotoğraf 17 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey duvarında yer alan batı taraftaki kapının üzerinde bulunan kitâbe. Tarih kısmında; son rakamın, restorasyon sırasında bozulduğu görülmektedir.

Ayvansarâyî'nin naklettiğine göre, söz konusu kapıdan altı sene sonra bir baş kapı (ana kapı)[2337] bina olunarak; Defterdâr İdris-i Bitlisî tarafından bir tarih manzûmesi yazılmıştır. Hadîka'da 897/1491-1492 tarihiyle mukayyet olan mezkûr kitâbe;[2338] Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde de geçmektedir, ancak burada her nedense 980/1572-1573 senesi mestûrdur.[2339] Günümüzde mevcut olmayan Arapça kitâbenin, ihtiva ettiği metin ise şöyledir:

Metni: هذه بقعة مباركة

اسست حسنه مبانيها

[2337] Burada bahsi geçen "*başkapı*"nın yeri anlaşılamamaktadır. Bkz. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i", s. 157 (Dipnot 15).
[2338] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 221.
[2339] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, s. 262-263.

رتبت فی ظلال سلطان

مارأی الدهر قط ثانیها

بایزید افاض مرحمة

کل قاص بها و دانیها

قد بناها و زیره صدقا

اشهر اللفظة معا نیها

مصطفی الخق اصفا رتبا

لم تجد رتبة تدانیها

هاتف صاح فی مؤرخها

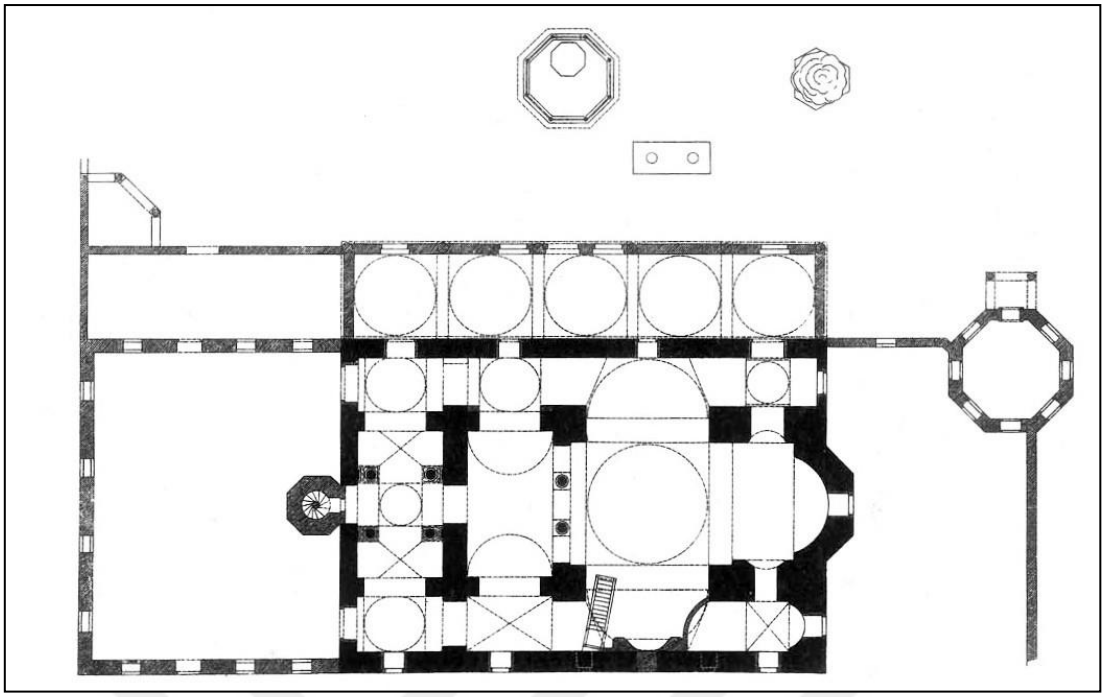
رب اوصل ثواب بانیها

897(1492) [2340]

Tüfekçioğlu; kuzey duvarda bulunan giriş kapılarının üzerindeki, hattat imzası bulunmayan her iki kitâbenin de günümüzde mevcut olmayan, ancak kaynaklarda caminin "*başkapısı üzerinde*" yer aldığı belirtilen ve İdrîs-i Bitlisî'ye atfedildilen metin ile aynı üslûpta olduğunu, dolayısıyla bunların da mezkûr zâta ait olabileceğini bir ihtimal olarak zikretmektedir.[2341]

Hadîka'da belirtildiğine göre, XVII. yüzyılın başlarında, Defterdâr Ekmekçizâde Ahmed Paşa (ö. 1618), mâbedin batı cephesi önüne, caminin boyutunda olan bir kısım ilave ettirmiş; bu sebeple de minare ortada kalmıştır.[2342] Söz konusu bölüm, Gurlitt'in 1905 senesine tarihlenen planında görülebildiği gibi; XX. yüzyılın ilk yıllarına tarihlenen bir fotoğrafta da kuzeydoğu kısmı müşahede edilebilmektedir. Söz konusu yapı sonradan harap olmuş ve bugün artık ortadan kaybolmuştur.

[2340] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 221.
[2341] Tüfekçioğlu, *Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, s. 405.
[2342] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî,* s. 221; Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 798; Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i", s. 158-159 (Dipnot 19).

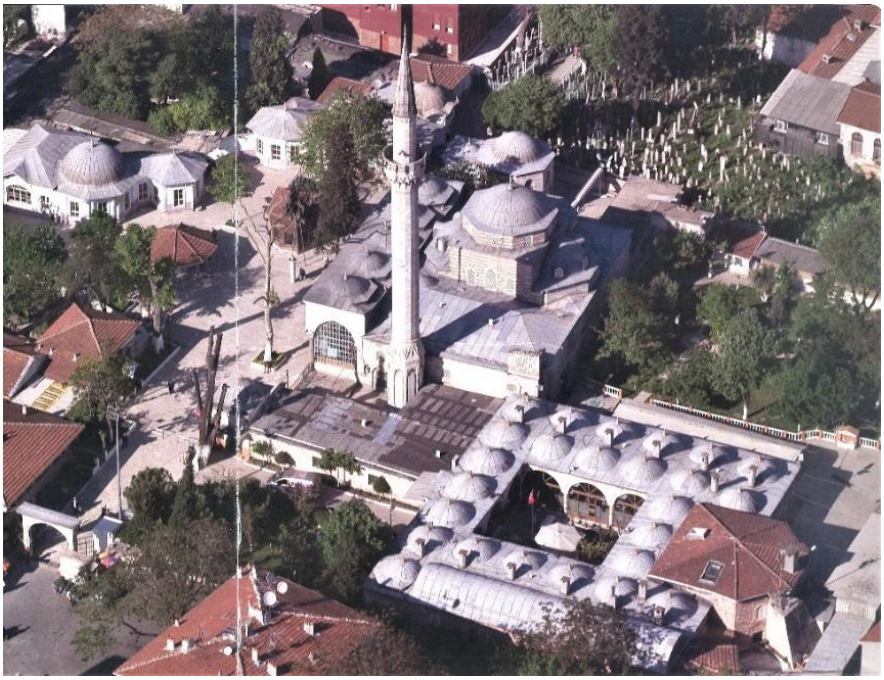

Çizim 13 Koca Mustafa Paşa Camii'nin batısına ilave edilen bölümün planı, burada görülebilmektedir. Gurlitt'in çiziminde, minarenin yanlışlıkla batı cephenin tam ortasına konumlandırılmış olması, muhtemelen o dönemde mevcut olan fakat günümüze ulaşamayan mezkûr mekânın ortasında kalmış olduğundan dolayı olabilir.[2343] (Gurlitt, 1905)

[2343] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVI.

Fotoğraf 287 XX. yüzyılın başında Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğudan görünümü.[2344] (Sébah ve Joaillier)

Fotoğraf 18 Koca Mustafa Paşa Camii'nin güneybatı tarafından üstten görünümü.[2345]

[2344] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/640415 (12.01.2019).
[2345] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 132-133.

Minare

Caminin batı cephesinin, eksene göre kuzeyde kalan mahalline yerleştirilmiş olan sekizgen kaideli minaresinin sadece bir cephesi, cami duvarına bitişik durumdadır.

Tamamıyla muntazam kesme taştan yapılmış olan tek şerefeye hâiz minarenin; oldukça yüksek tutulan kürsü kısmının dışa açık olan yedi cephesi de Bursa kemerli nişlerle hareketlendirilmiştir. Köşelerine ise, mukarnaslı başlıklara sahip, burmalı ince sütuncuklar bulunmaktadır. Ayrıca her bir nişin ortasında da kenarları silmelerle çerçevelenmiş mermer panolar görülmektedir. Eyice, İstanbul minareleri içerisinde bu derece zarif ve mükemmel bezenmiş başka bir minare kürsüsünün olmadığını ifade etmektedir.[2346]

Türk üçgenlerinden müteşekkil pabuç bölümünden, hafif cepheli olan gövdeye intikal edilmekte; bunun nihâyetinde ise, mukarnas dolgulu şerefe çıkmasına geçilmektedir. Hendesî motiflerden müteşekkil şebekeli bir korkuluk ile çevrelenen şerefenin devamında yükselen petek kısmının üzeri de kurşun kaplı bir külah ile örtülmüştür.

Fotoğraf 19 Koca Mustafa Paşa Camii minaresinin, mâbedin kuzeyinden görünümü.

[2346] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 135.

Fotoğraf 20 Koca Mustafa Paşa Camii minaresine kuzeybatıdan bakış.

Fotoğraf 21 Koca Mustafa Paşa Camii minaresinden detay.

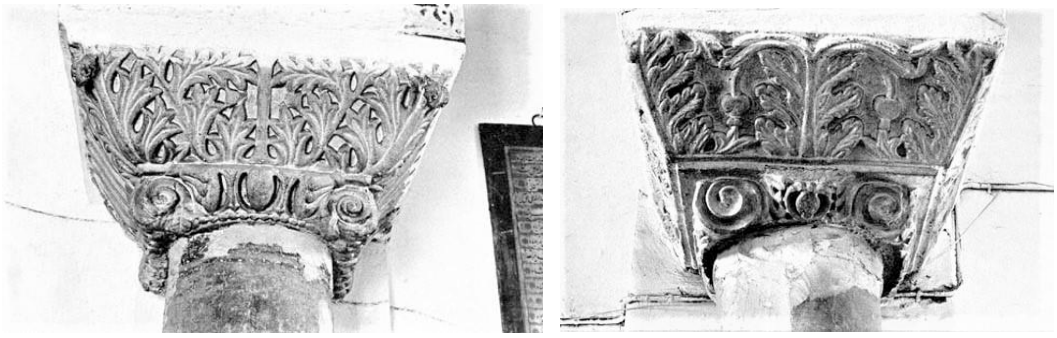
Fotoğraf 22 Koca Mustafa Paşa Camii minaresinin kürsü kısmı.

Medhal Sofası

Yapının camiye tahvil edilmesi sonrasında aksı değiştirilince, batısındaki narteks bölümü de kuzeyine giriş kapısı açılmak suretiyle bir dâhilî medhal sofasına dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 23 Koca Mustafa Paşa Camii'nin dahilî medhal sofasının güneyine doğru bakış. Sağ tarafta, minarenin kapısı görülmektedir.

Fotoğraf 24 Solda; eski narteks bölümünün ortasında yer alan kubbenin istinat ettiği güneydoğu cihetteki sütunun başlığı.[2347] Sağda ise, güneybatıdaki sütunun başlığı.[2348] (Thomas Mathews Arşivi)

Fotoğraf 25 Eski narteks bölümünden, batı dehlizine açılan girişin; son restorasyondan evvelki düzeni.[2349] (2003)

Fotoğraf 26 Eski narteks bölümünden, batı dehlizine açılan girişin günümüzdeki düzeni.

[2347] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/09.htm (11.09.2018).
[2348] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/10.htm (11.09.2018).
[2349] http://rubens.anu.edu.au/turkey/istanbul/mosques/koca_mustapha_pasha/interior/columns_amd_capitals/DSCN6924.JPG (11.01.2019).

Mâbedin yeni giriş cephesi olarak tanzim edilen kuzey beden duvarının önüne ise, tamamen Türk mimarî üslûbunda olan,[2350] beş kubbeli bir revak bölümü inşa edilmiştir. Haricî medhal sofası hüviyetindeki bu bölüm; mukarnaslı başlıklara hâiz, silindirik gövdeli altı sütuna dayanan sivri kemerli açıklıklara sahiptir. Mezkûr sofanın orta birimine isabet eden kısmında; etrafı ve içerisi mermerle kaplanmış olan bir mihrap nişi bulunmaktadır.

Fotoğraf 27 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğudan görünümü.

Fotoğraf 28 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey cephesine bakış.

[2350] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 286.

Fotoğraf 29 Revak bölümünün doğusuna doğru bakış.

Fotoğraf 30 Revak bölümünün batısına doğru bakış.

Fotoğraf 31 Revak kubbelerinden birinin görünümü.

Fotoğraf 32 Revak bölümü içerisinde yer alan mihrap nişi.

2000'li yıllara ait fotoğraflarında, haricî medhal sofasının kemer açıklıklarının; kötü bir demir camekân ile kapatılmış vaziyette olduğu görülmektedir. Son restorasyon sırasında bunlar kaldırılmış, takrîbi olarak sütunların ortasına kadar yükselen, lokma demir şebekeler yerleştirilmiştir. Caminin 1969'a tarihlenen bir fotoğrafında ise, mezkûr kısımların tamamen açık olduğu görülmektedir.

Fotoğraf 33 Koca Mustafa Paşa Camii revak bölümünün 2003 senesindeki düzeni.[2351]

Fotoğraf 34 Koca Mustafa Paşa Camii revak bölümünün 2014 senesindeki düzeni.[2352]

[2351] http://rubens.anu.edu.au/turkey/istanbul/mosques/koca_mustapha_pasha/exterior/DSCN6917.JPG (01.01.2019).
[2352] https://www.flickr.com/photos/byzants/31996515978/in/album-72157703466792224 (23.04.2019).

Fotoğraf 35 Revak bölümünün batısına doğru bakış.[2353] (2014)

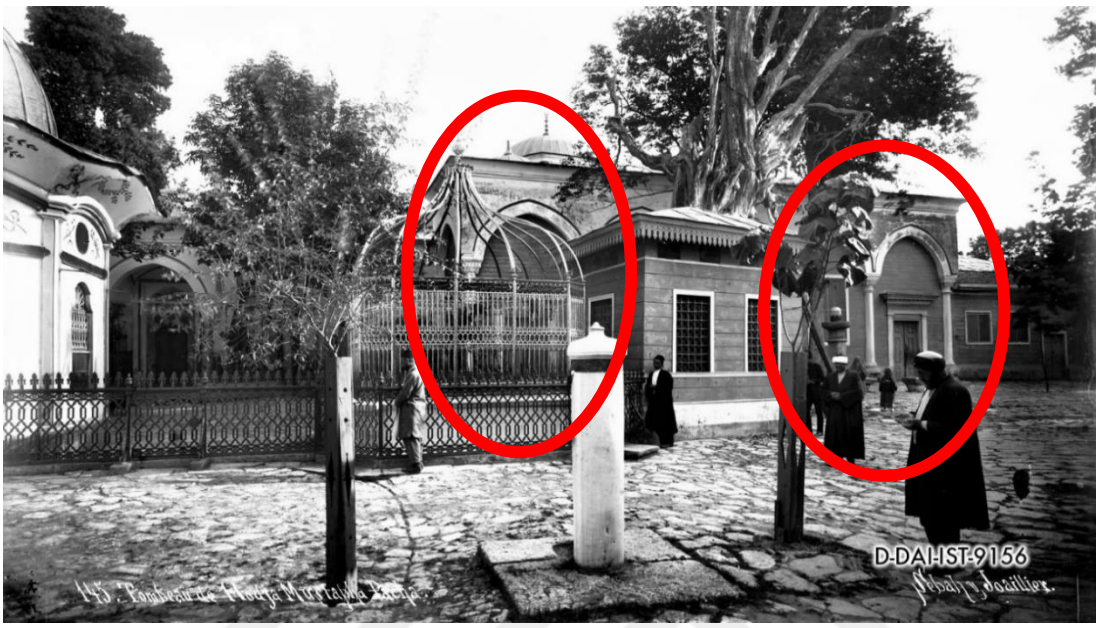

Fotoğraf 36 Koca Mustafa Paşa Camii revak bölümünün 1969 senesindeki görünümü.[2354] (R. Hartmann)

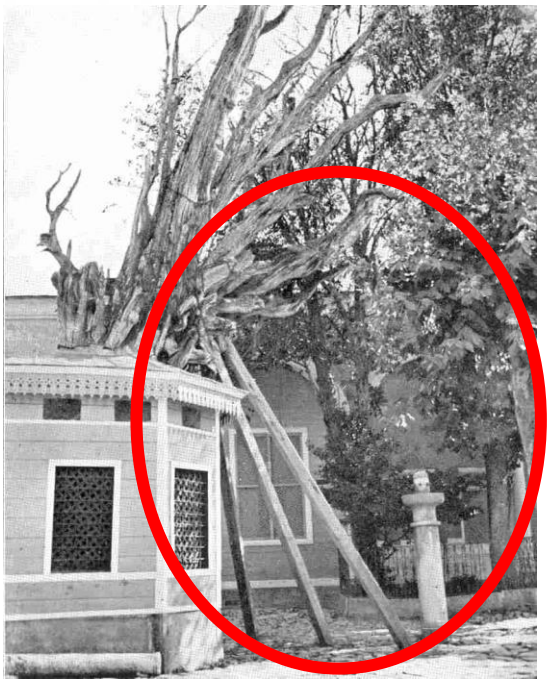
Koca Mustafa Paşa Camii'nin XX. yüzyılın ilk yıllarına tarihlenen ve kuzey cephesini gösteren eski bir fotoğrafında; o dönem revak bölümünün en batıdaki açıklığının, tamamen kapatılarak, ortasına bir kapı yerleştirilmiş olduğu, açık bir surette

[2353] https://www.flickr.com/photos/byzants/30928532937/in/photostream (23.02.2019).
[2354] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1672095 (12.01.2019).

görülmektedir. Çok net olmamakla beraber, dikkatle tetkik edildiğinde, diğer girişin yer aldığı doğu ucundaki açıklığın da aynı uygulamaya tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, 1912 senesine ait bir başka fotoğrafta; doğu taraftan ikinci açıklığın da yine kapatıldığı ve ortasına bir pencere yapıldığı müşahede edilebilmektedir.

Fotoğraf 287 XX. yüzyılın başında Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğudan görünümü.[2355] (Sébah ve Joaillier)

Fotoğraf 168 Koca Mustafa Paşa Camii'ne kuzeyden bakış.[2356] (Millingen, 1912)

[2355] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/640415 (12.01.2019).
[2356] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 29b.

Fotoğraf 37 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey cephesi.

Hâricî medhal sofasının tam ortadaki kemer gözünün içerisine; üç büyük mermer levha parçasından müteşekkil olan, celî ta'lîk hatlı tamir kitâbeleri yerleştirilmiştir.

Yesârîzâde Mustafâ İzzet imzasını taşıyan her iki kitâbeden batıdaki; 1250/1834-1835 tarihli olup, II. Mahmud dönemine aittir ve üzerine yerleştirilmiş dairevî madalyonun ortasında mezkûr sultanın tuğrası bulunmaktadır. Yirmi dört mısrânın on iki satır hâlinde tertibinden meydana gelmiştir ki aslında en alttaki satır, imza kısmıdır. Doğuda yer alan ile ortadaki kitâbe ise; esasında bir bütün olarak düzenlenmiştir ve Abdülmecid devrinde gerçekleştirilen onarımlar sırasında yapılmıştır. Üzerinde, tam ortaya konulmuş olan padişah tuğrası da yine diğeriyle aynı formda olan bir madalyona hakkedilmiştir. 1264/1847-1848 tarihini taşıyan bu kitâbe ise, tam kırk mısrânın on satır hâlinde tanzîm edilmesinden müteşekkildir.

Fotoğraf 38 Koca Mustafa Paşa Camii revak bölümünde yer alan tâmir kitâbeleri.

II. Mahmud dönemine ait olan en sağdaki kitâbenin, Seyyid Mehmed Pertev Paşa'ya ait olan metninde şu satırlar mukayyettir:

1. Şehinşâh-ı mu'azzam Hazret-i Sultân Mahmûd Hân/
   Kerâmet-pîşe hayr-endîşe kutb-ı devlet ü dünyâ
2. Hilâfet tahtına zîver hakîkat mülküne server/
   Tarîkat sırrına mazhar cihâna sâye-i Mevlâ
3. Tekâyâ ü zevâyâ sâyesinde olmada ma'mûr/
   'İnâyâtı kulûb-ı ehl-i zikri kılmada ihyâ
4. Biri bu hângâh-ı Mustafa Paşa ki çokdandır/
   Harâb idi yapıldı himmetiyle oldı pek a'lâ
5. Tarîk-i Sünbüliyyedir şâh-râh-ı gülşen-i tevhîd/
   Harîm-i sırr-ı pâk-i Hazret-i Sünbül budur ammâ
6. Hevâ-yı Sünbüliyyesi feyz-i rahmetdir bu gülzârın/
   Vezândır sû-be-sû enfâs-ı kudsiyye nesîm-âsâ
7. Durur bu bâğ-ı 'aşkın servîsi zencîr ile beste/
   İder bir şemmesi böyle hezâr âzâdeyi şeydâ
8. Bu dergâh-ı şerîf oldukca Yâ Rab ma'bed-i İslâm/
   Cihâna kıble-gâh-ı hâcet olsun şâh-ı 'adl-ârâ

9. Buyurdı hidmet-i inşâya Hüsrev bendesin me’mûr/
   Odur ser-‘asker-i mansûra düstûr-ı himem pîrâ
10. İki târîh çekdim ben de Pertev silk-i imlâya/
    Olub gevher-şümâr subha-i manzûme-i ma‘nâ
11. “Makâm-ı ‘ârifândır eyledi Mahmûd Hân inşâ”/
    “Sezâ bu zîb ü ferra hângâh-ı Mustafâ Paşa”
    1250
12. El-Müznibü’r-râcî Yesârîzâde
    Mustafâ ‘İzzet gafera’llâhu zünûbehümâ

Bu kitâbede mestûr olduğu üzere, söz konusu onarımın; o yıllarda henüz Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye Seraskeri olan Sadrazam Koca Hüsrev Mehmed Paşa’nın (ö. 1855) idaresinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.[2357]

Fotoğraf 39 Revak bölümünün önünde yer alan II. Mahmud dönemine ait tamir kitâbesinin üzerinde yer alan tuğra.

[2357] Tanman, “İstanbul Tekkeleri”, s. 801.

Fotoğraf 40 II. Mahmud dönemine ait tamir kitâbesi.

Sultan Abdülmecid dönemine ait olan tamir kitâbesinin metni ise, Ahmed Sıddık Ziver Paşa tarafından yazılmıştır ve şu satırları ihtivâ etmektedir:

1. Zehî kutb-ı zamân ‘Abdü’l-mecîd Hân ibn-i Mahmûd Hân/
   İder devrânda feyz-i hû ile ikbâlini a‘lâ/
   Sezâ bî‘at iderse dest-i iclâlin tutub şâhân/
   Kerâmetle olur bâk şevket ü şânı cihân-ârâ
2. İdüb kabr-i cenâb-ı Sünbül’e hürmet o şâhenşâh/
   Yapub bu hângâhı kıldı sünbül-zâr-ı bî-hem-tâ/
   Bu dergeh Bâyezid Hân-ı Velî ‘asrında yapıldı/
   Cemâl-i Halvetîye oldı akdem mesken ü me’vâ

3. Olunca hacca ‘âzim Mısır’dan celb itdi dâmâdın/
   ‘Azîzim Yûsuf-ı Sünbül Sinân’dır mürşid-i a‘lâ/
   Olub pîr-i tarîkat nice dem irşâd idüb nâsı/
   Vefâtında makâmın eyledi Merkez Efendi câ
4. O da devrânını tekmîlde Ya‘kûb Efendi’dir/
   Bu câyı eyleyen Yûsuf gibi zîb-âver ma‘nâ/
   Sinân Efendi kim bu hângâha şeyh oldukda/
   Ânı Sultân Süleymân eyledi Şeyhü’l-harem vâlâ
5. Hasan nâmında bir zâta reşâdet el virüb âhir/
   Gubâr-ı makdemi oldı nice dem kühl-i nûr-efzâ/
   ‘Alâeddîn Kerâmeddîn ve ‘Adlî nâm mürşidler/
   Meşîhatle bu yerde kıldı üçler gibi isti‘lâ
6. Gelince Şeyh Eyyûbî Muhammed nâm bir âgâh/
   Sülûk erbâbına gösterdi seyr-i ‘âlem-i bâlâ/
   Cenâb-ı kutb-ı Nûreddîn Efendi bin ‘Alâddîn/
   Olub altmış dokuz yıl bu mahalde şeyh-i müstesnâ
7. Vefâtında gelüb necl-i kerîmi Şeyh Kutbe’ddîn/
   Reşâdetle füyûz-ı zikri kıldı ma‘nîde icrâ/
   Bu câde sonra Hâşim ibn-i Hâşim ibn-i Hâşimdir/
   İden vefk-ı müselles-veş meşîhat nüshasın imlâ
8. Olunca Şeyh Yıldız nûr-bahşâ câ-yı irşâda/
   Bu sünbül-zâra zînet virdi yıldız çiçeği-âsâ/
   Şehinşâh-ı cihânın sâyesinde Şeyh Râzîdir/
   Olan bu dergeh-i feyz-intimâda câ-nişîn hâlâ
9. Bu dergâhı o hâkân-ı zamân âbâd idüb kıldı/
   Gelen bunca zevât-ı evliyâ ervâhını ihyâ/
   Bu câye şeyh olan bunca zevât ervâhını Yâ Rab/
   Mu‘în kıl şâh-ı devrâna be-câh-ı hâlet-i esmâ
10. Dü târîh-i mücevher söyle Zîver beyt-i vâhidde/
    Virilsun zâhir ü bâtında nazma şöhret-i ma‘nâ/
    Gül-i gülşen-serây-ı saltanat ‘Abdü’l-mecîd Hân’dır/
    Kılan bu hângâh-ı Sünbülü zîbende ü ihyâ”
    1264
    Ketebehû Yesârîzâde Mustafâ ‘İzzet gaferalehümâ

Bu kitâbede; tekkenin kuruluşundan, söz konusu onarımın tarihine kadar postnişin olan şeyhlerin tamamının isimleri mestûrdur.[2358]

Fotoğraf 41 Revak bölümünün önünde yer alan Sultan Abdülmecid dönemine ait tamir kitâbesinin üzerinde yer alan tuğra.

[2358] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 801.

Fotoğraf 42 Sultan Abdülmecid dönemine ait tamir kitâbesinin sağ taraftaki parçası.

Fotoğraf 43 Sultan Abdülmecid dönemine ait tamir kitâbesinin sol taraftaki parçası.

3) Caminin İçinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

İç Düzenleme

Yapının, kuzey-güney doğrultusunda uzanan yeni aksını kazanmasının ardından İslâm ibadetine açılması hasebiyle; mihrabı da güney beden duvarının ortasına yerleştirilmiştir. Esasında bu cihetteki eski dehliz bölümü de mihrap sofası halini almıştır. Mihrabın batısında minber bulunmaktadır. Vaaz kürsüsünün ise, zaman içerisinde muhtelif yerlere konduğu, eski fotoğraflarda görülmektedir. Ancak, vaz edildiği mahaller her dâim mihrabın sağ tarafına isabet eden yerler olmuştur.

Mihrabın doğusuna isabet eden, eski diakonikon hücresinin batı tarafındaki açıklığın önü, muhaddeb formlu ve şebekeli mermer bir bölme ile kapatılmak suretiyle;

burası, harem mekânından ayrılmış ve küçük bir hücre hâlini almıştır. Ayrıca buraya, bemanın güneyinden geçit veren açıklığa da bir kapı yerleştirilmiştir. Mâbedin eski bir fotoğrafında da evvelce mevcut olduğu görülen söz konusu aksam, bir dönem kaldırılmışsa da son restorasyonda yeniden yapılmıştır.

Sacit Açıkgözoğlu'nun naklettiği malumata göre, bahsi geçen kapalı mekân; esasında Halvetiyye tarikatına mahsus bir tevhidhâne olarak tahvil edilen yapının içerisinde, şeyh efendi için tahsis edilmişti. Mezkûr tarikatın usulü gereği; şeyh, kuud zikrinin icrasına kadar, müstakil bir kapısı olan bu mekânda bekler, daha sonra da ibadet mekânına geçerdi.[2359] Tanman'ın, mâbedin doğu duvarının içine yerleştirildiğini söylediği halvethâne de burası olmalıdır.[2360] Bahsolunan hücrenin, muhtelif dönemlerde başka işlevler doğrultusunda da kullanılıp kullanılmadığı ise bilinmemektedir.

Söz konusu hücrenin, güney duvarında yer alan pencerenin sivri kemerli alınlığına yerleştirilmiş olan çini pano ise; Yûnus Sûresi'nin 62. âyet-i kerimesini ihtivâ etmektedir. Lacivert zemin üzerine beyaz renkte ve celî-sülüs hatla yazılmış olan âyetin metni ve anlamı şöyledir:

Yûnus Sûresi'nin 62. âyet-i kerimesi

Metni: اَلَّا اِنَّ اَوْلِيَاءَ اللهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Okunuşu: "Elâ inne evliyâa'llâhi lâ havfün 'aleyhim velâ hüm yahzenûn"

Anlamı: "Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler."

[2359] Ahmet Sacit Açıkgözoğlu, Kişisel Görüşme, İstanbul: 02.09.2019.
[2360] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 800.

Fotoğraf 44 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin kuzeydoğudan görünümü.

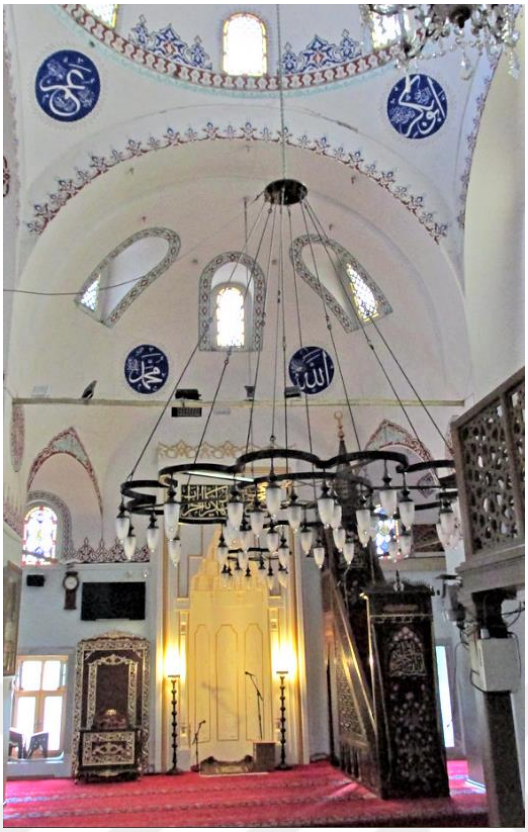
Fotoğraf 45 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin güneyine bakış.

Fotoğraf 46 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin güneybatısına doğru bakış.

Fotoğraf 47 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin, kuzeydeki tabaka mahfili üzerinden görünümü.

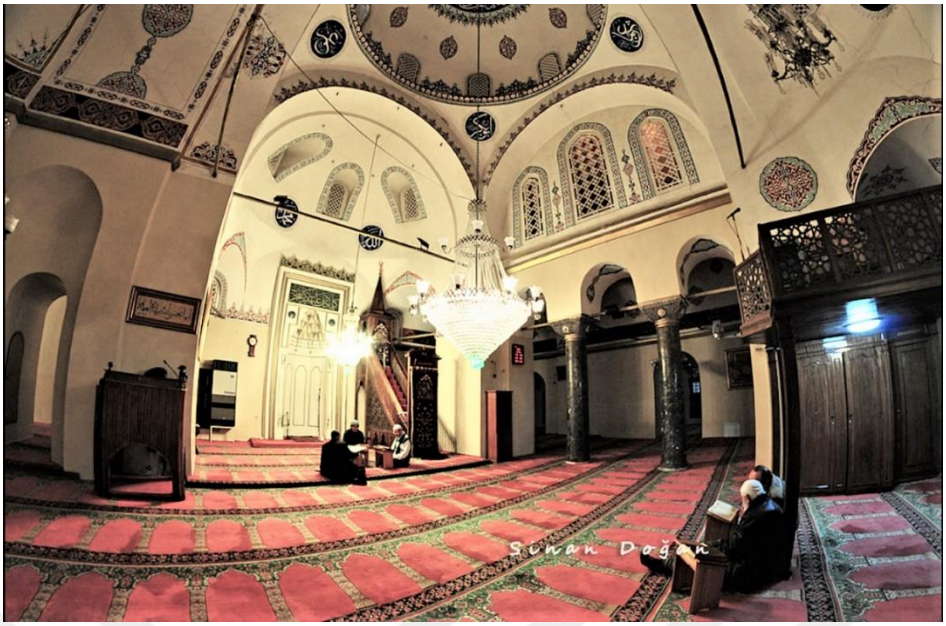

Fotoğraf 48 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin 2014 senesindeki düzeni.[2361]

Fotoğraf 49 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin 2011 senesindeki düzeni.[2362] (Sinan Doğan)

[2361] https://www.flickr.com/photos/byzants/45818301872/in/album-72157703466792224 (12.01.2019).
[2362] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/43108574631 (12.01.2019).

Fotoğraf 50 Koca Mustafa Paşa Camii haremine, kuzeydoğu cihetinden bakış.[2363] (Sinan Doğan, 2011)

Fotoğraf 51 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin 1912 senesindeki görünümü.[2364] (Millingen)

[2363] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/29236041328 (12.01.2019).
[2364] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 25b.

Fotoğraf 52 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin XX. yüzyıl başındaki düzeni.[2365] (C. Gurlitt, 1905)

Fotoğraf 53 Mihrabın doğusunda yer alan açıklığın önündeki, şebekeli mermer bölme.

[2365] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVIII.

Fotoğraf 54 Mihrabın doğusunda yer alan kapalı mekânın içerisi. Burası, eski diakonikon hücresidir.[2366] (Thomas Mathews Arşivi)

Mihrabın tam karşısında, eski kuzey dehlizinin önünde müezzin mahfili; bunun hemen arkasında ise, bir taraftan mezkûr cihetteki beden duvarına yaslanan ve batıdaki narteks bölümünden, doğu ucuna kadar boylu boyunca uzanmakta olan tabaka mahfili yer almaktadır. Mâbedin, orijinal düzenini koruyan batı dehlize de hareme dâhil olan bir mekândır.

[2366] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/19.htm (11.09.2018).

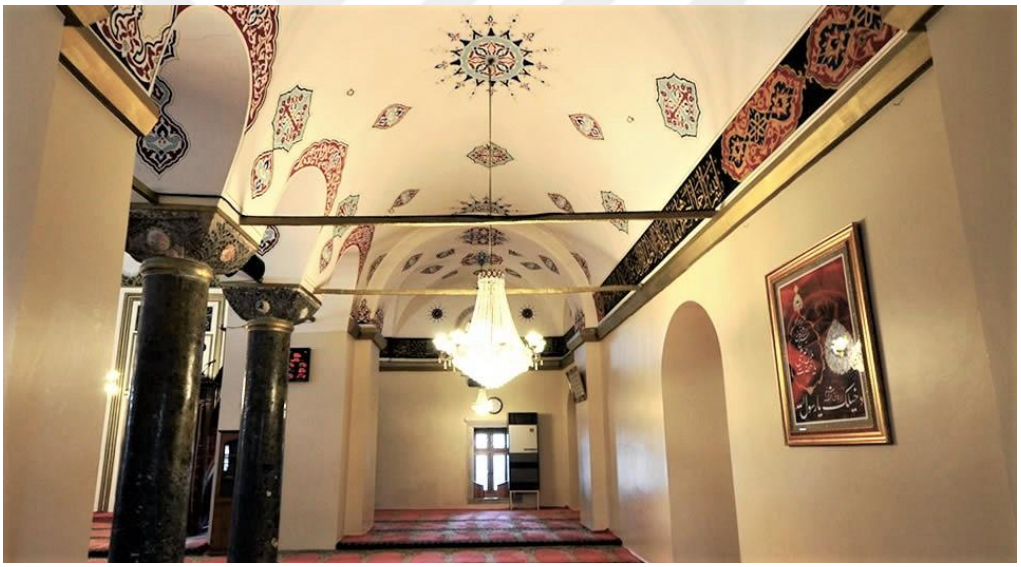
Fotoğraf 55 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin batısına doğru bakış.

Fotoğraf 56 Eski batı dehlizinden, güneydoğuya doğru bakış.

Fotoğraf 57 Eski batı dehlizinin üst örtüsü.

Fotoğraf 58 Beşik tonozla örtülü eski dehliz bölümünün güneyine doğru bakış.[2367] (2014)

[2367] http://dunyacamileri.blogspot.com/2011/10/koca-mustafa-pasa-sumbul-efendi-camii.html (15.06. 2019).

Fotoğraf 59 Solda, eski apsis bölümünden batıya doğru bakış.[2368] Sağda ise, batı dehlizinden güneydoğuya bakış.[2369] (Thomas Mathews Arşivi)

Yapının doğusunda yer alan, yarım daire şeklindeki eski apsis çıkıntısının duvarında ise; günümüzde sadece alt kısmında, dikdörtgen formunda bir pencere bulunmaktadır. Eski bir fotoğrafta görüldüğü üzere, bir dönem bunun üzerinde de yan yana iki küçük pencere daha bulunmaktaydı.

Fotoğraf 60 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin doğusuna bakış. Tam ortada, eski apsis çıkıntısında yer alan pencere görülmektedir.[2370]

[2368] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/15.htm (11.09.2018).
[2369] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/14.htm (11.09.2018).
[2370] https://www.thebyzantinelegacy.com/andrew-krisei (13.05.2019).

Fotoğraf 61 Koca Mustafa Paşa Camii'nin, eski apsis çıkıntısındaki pencerenin üzerinde, daha evvel bulunan hat levhası. Günümüzde mevcut değildir.[2371] (Mustafa Cambaz, 2007)

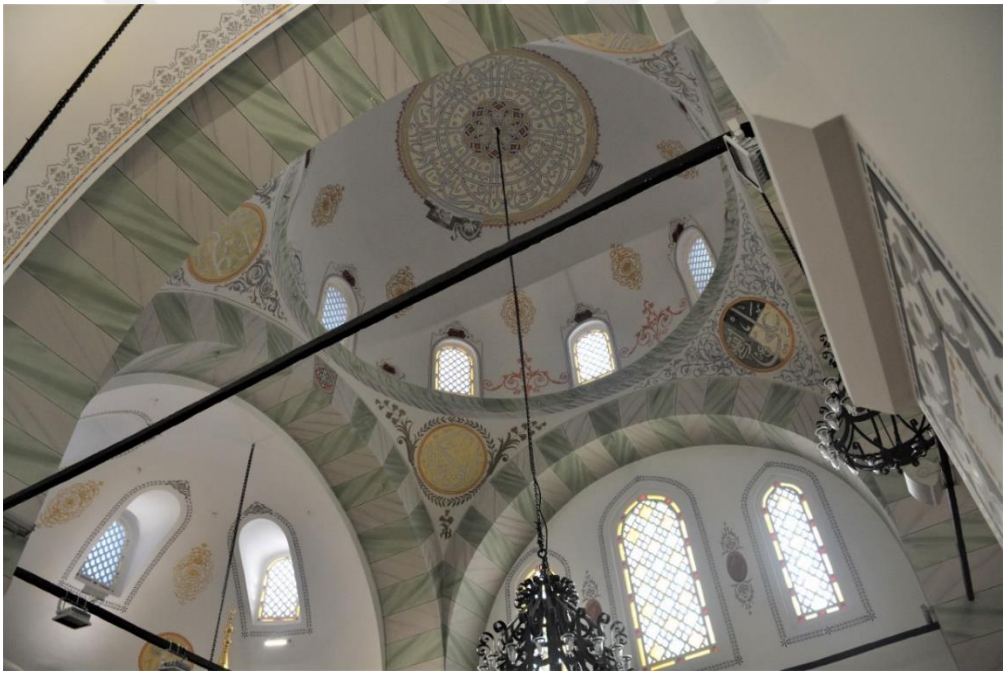

Fotoğraf 62 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin doğu duvarının evvelki düzeni.[2372]

[2371] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3450 (15.04.2019).
[2372] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/489563 (15.04.2019).

Fotoğraf 63 Bir dönem, Koca Mustafa Paşa Camii hareminin apsis yarım kubbesinin altına vaz edilmiş olan, 1283/1866-1867 tarihli levha.[2373] (Sinan Doğan, 2011)

Fotoğraf 64 Koca Mustafa Paşa Camii üst örtüsüne kuzeydoğudan bakış.

[2373] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/29236040078 (12.02.2019).

Fotoğraf 65 Koca Mustafa Paşa Camii kubbe göbeği yazısının günümüzdeki düzeni.

Fotoğraf 66 Koca Mustafa Paşa Camii kubbesinin, son restorasyon öncesindeki görünümü.[2374] (Sinan Doğan, 2007)

[2374] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/29236039848 (15.04.2019).

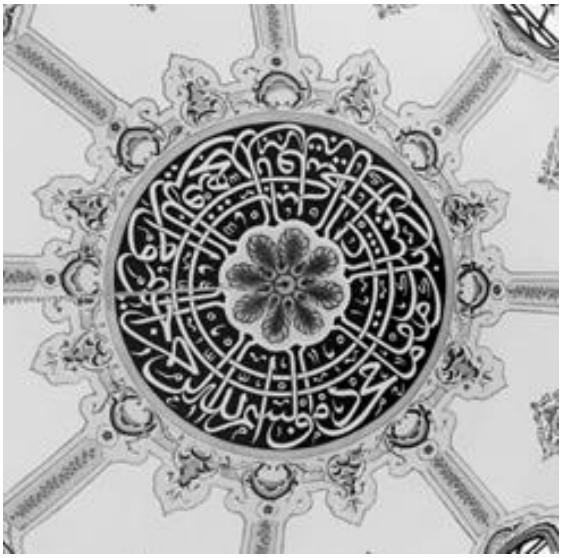

Fotoğraf 67 Koca Mustafa Paşa Camii kubbe göbeği yazısının, son restorasyondan evvelki düzeni.[2375] (Sinan Doğan, 2011)

Fotoğraf 68 Koca Mustafa Paşa Camii kubbesinin XX. yüzyıl başlarındaki görünümü.[2376]

[2375] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/43108573521 (15.04.2019).
[2376] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/456215 (10.01.2019).

Fotoğraf 69 Koca Mustafa Paşa Camii kubbe göbeği yazısının XX. yüzyıl başlarındaki düzeni.[2377]

Fotoğraf 70 Koca Mustafa Paşa Camii harem inin ortasındaki kubbeli mekân ile batısındaki beşik tonozlu bölümü ayıran sütunların başlıklarının günümüzdeki durumu.

[2377] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/456214 (10.01.2019).

Fotoğraf 71 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin ortasındaki kubbeli mekân ile batısındaki beşik tonozlu bölümü ayıran sütunların başlıklarının, son restorasyondan evvelki durumu.[2378] (Sinan Doğan, 2011)

Fotoğraf 72 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin ortasındaki kubbeli mekân ile batısındaki beşik tonozlu bölümü ayıran kuzey taraftaki sütunun başlığı.[2379] (Millingen, 1912)

[2378] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/29236040878 (15.04.2019).
[2379] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 26b.

Fotoğraf 73 Koca Mustafa Paşa Camii hareminin ortasındaki kubbeli mekân ile batısındaki beşik tonozlu bölümü ayıran güney taraftaki sütun başlığının eslki vaziyeti.[2380] (Thomas Mathews Arşivi)

Mihrap

Koca Mustafa Paşa Camii'nin günümüzdeki mevcut mihrabı, yarım daire şeklinde basit bir niş şeklindedir. Yarısı duvara gömülü iki sütuna oturan düz atkı taşlı bir kapı biçimindeki dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Nişin içerisinde; ortasından kandil sarkan, iki kenara toplanmış perde motifi resmedilmiştir. Söz konusu mihrap, son restorasyonda; XX. yüzyılın başında mevcut olan mihrabın şeklinde yeniden yapılmıştır.

Fotoğraf 74 Koca Mustafa Paşa Camii'nin günümüzdeki mihrabı.

[2380] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/13.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 75 Solda, Koca Mustafa Paşa Camii'nin son restorasyondan evvelki mihrabı.[2381] (Mustafa Cambaz, 2007) Sağda ise, XX. yüzyılda mevcut olan mihrap.[2382] (C. Gurlitt, 1905)

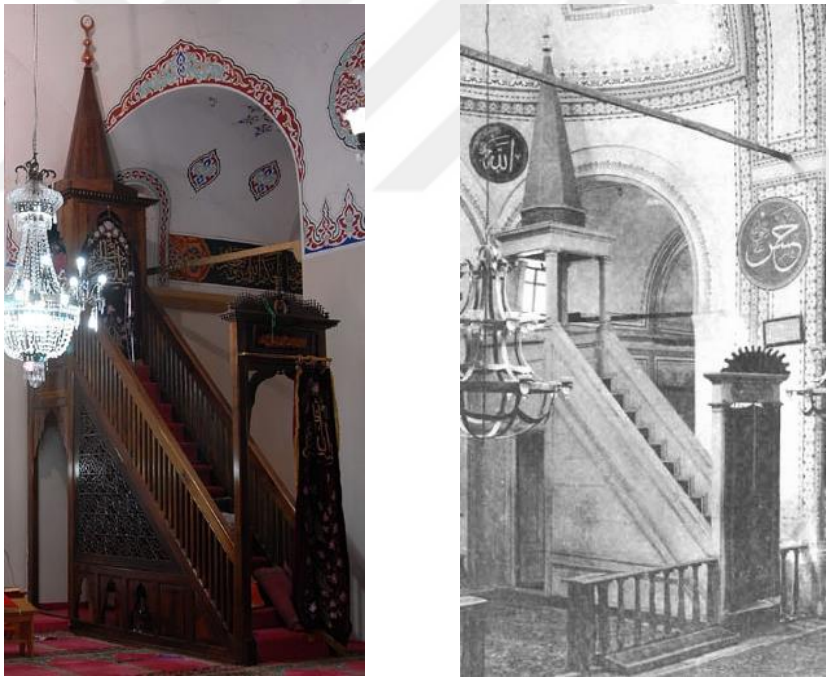
Minber

Koca Mustafa Paşa Camii'nin basit ahşap minberi, son restorasyon esnasında yapılmıştır.

[2381] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3452 (15.04.2019).
[2382] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVIII.

Fotoğraf 76 Koca Mustafa Paşa Camii'nin günümüzdeki minberi.

Fotoğraf 77 Solda, son restorasyondan önceki minber.[2383] (Mustafa Cambaz, 2007) Sağda ise, XX. yüzyılda mevcut olan minber.[2384] (C. Gurlitt, 1905)

Vaaz Kürsüsü ve Mahfiller

Günümüzde mevcut olan ahşap vaaz kürsüsü, son restorasyon esnasında yapılmış olup; güneydoğu cihetindeki pâyenin, kuzey cephesi önüne yerleştirilmiştir.

[2383] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3452 (15.04.2019).
[2384] Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Levha LVIII.

Bundan evvel de yine aynı yerde, oldukça basit nitelikte başka bir ahşap kürsü bulunmaktaydı.

XX. yüzyılın başlarında harem mekânında mevcut olan vaaz kürsüsü ise; kuzeydoğu cihetindeki pâyenin güney cephesi önüne vaz edilmiştir ve tespit edildiği fotoğraf çok net olmasa da bugünkü mevcut kürsüyle benzer formda olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen XX. yüzyılın ortalarına ait bir fotoğrafta da yine kuzey taraftaki pâyeye sabitlenmiş, kova formunda başka bir vaaz kürsüsü görülmektedir.

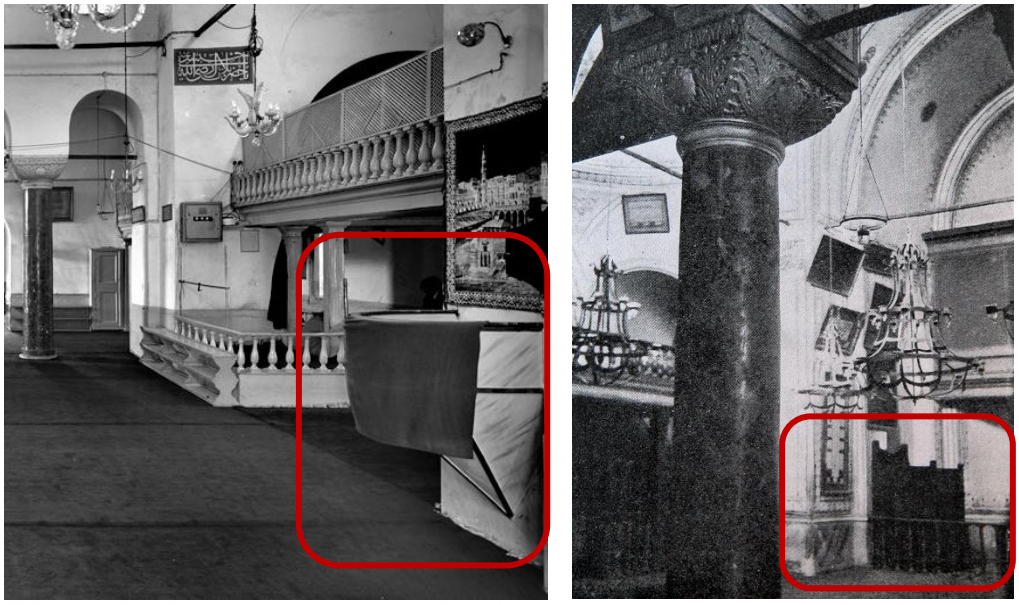

Fotoğraf 78 Koca Mustafa Paşa Camii'nin günümüzdeki vaaz kürsüsü.

Fotoğraf 79 Koca Mustafa Paşa Camii'nin 2003 senesinde mevcut olan vaaz kürsüsü.[2385]

[2385] http://rubens.anu.edu.au/turkey/istanbul/mosques/koca_mustapha_pasha/interior/views/DSCN6950.JPG (11.01.2019).

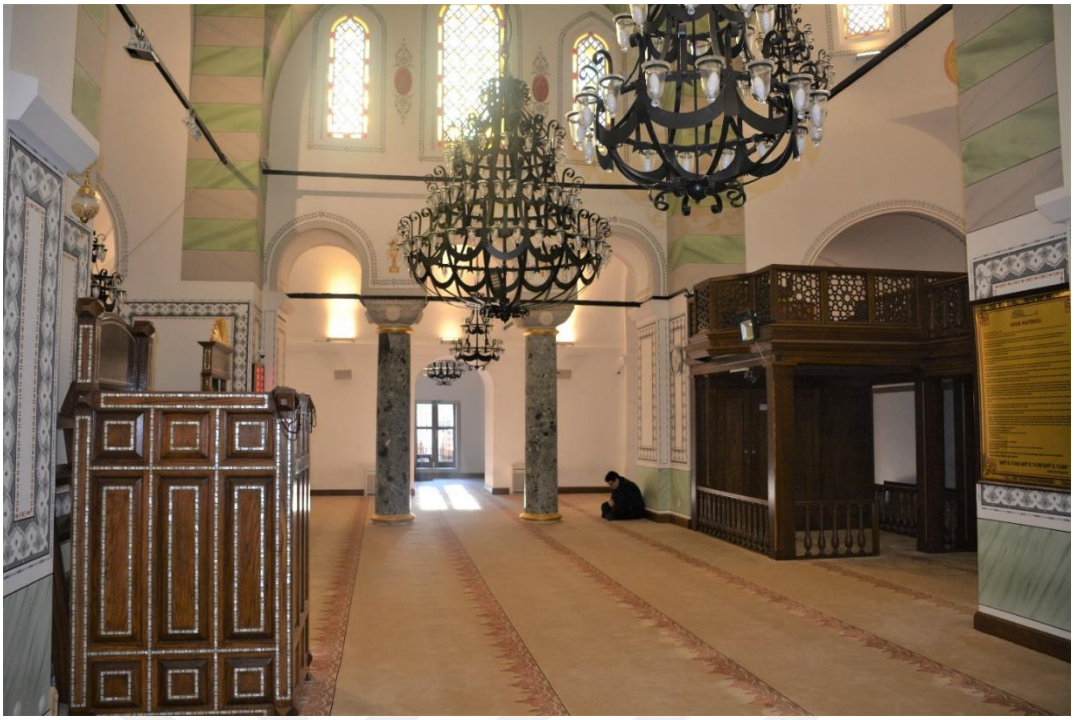

Fotoğraf 80 Solda, caminin muhtemelen XX. yüzyıl ortalarındaki vaaz kürsüsü.[2386] Sağda, XX. yüzyıl başında mevcut olan vaaz kürsüsü.[2387] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

Koca Mustafa Paşa Camii harreminde, kuzeydeki yarım kubbenin altındaki mahalde bulunan, iki katlı ahşap müezzin mahfili, bir tarafından kuzeybatıdaki pâyeye yaslanmaktadır. Kuzeyinden ise, ahşap tabaka mahfiline birleştirilmiştir. Zira, bir tarafından kuzey beden duvarına dayanan söz konusu mahfil; batıdaki eski narteks bölümünden, doğu ucuna yani prothesis hücresinin sonuna kadar uzanmaktadır.

Mâbedin 1912 senesine tarihlenen bir fotoğrafında, o dönemki tabaka mahfilinin de batı dehlizinde bulunan parçası görülmekte ve şekil olarak bugünküne benzemekle beraber, önünde yer alan sütuna kadar genişlediği müşahede edilmektedir. Muhtemelen XX. yüzyılın ortalarına ait olan fotoğraflarda ise, tabaka mahfilinin yine günümüzdeki genişlikte olduğu, lâkin önünün ahşap şebekelerle kapatıldığı tespit edilmektedir. Bu durum, söz konusu yıllarda mezkûr mahfilin hanımlar tarafından kullanıldığına işaret etmektedir. Bugün ise, bahsi geçen amaç doğrultusunda kullanılmamakta olup; hanımlara, caminin dışında, hatta avlunun batı kapısı haricinde ayrı bir mahal hazırlanmıştır.

[2386] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/456212 (09.02.2019).
[2387] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/andrew_in_krisei_koca_mustapha_pasha/38.JPG (11.01.2019).

Fotoğraf 81 Koca Mustafa Paşa Camii müezzin mahfiline doğudan bakış.

Fotoğraf 82 Solda, Koca Mustafa Paşa Camii müezzin mahfili; sağda ise, tabaka mahfilinin, bunun arkasına isabet eden bölümünün güneyden görünümü.

Fotoğraf 83 Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin, eski batı dehlizin kuzeyinde devam eden parçası.

Fotoğraf 84 Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin alt kısmına, doğu cihetinden bakış. En sonda, dâhilî medhâl sofasında bulunan merdiveni görülmektedir.

Fotoğraf 85 Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin batısına doğru bakış.

Fotoğraf 86 Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin doğusuna doğru bakış. En sondaki bölüm, eski prothesis hücresinin üst kısmıdır.

Fotoğraf 87 Sağda, Koca Mustafa Paşa Camii'nin eski tabaka mahfilinin görünümü.[2388]

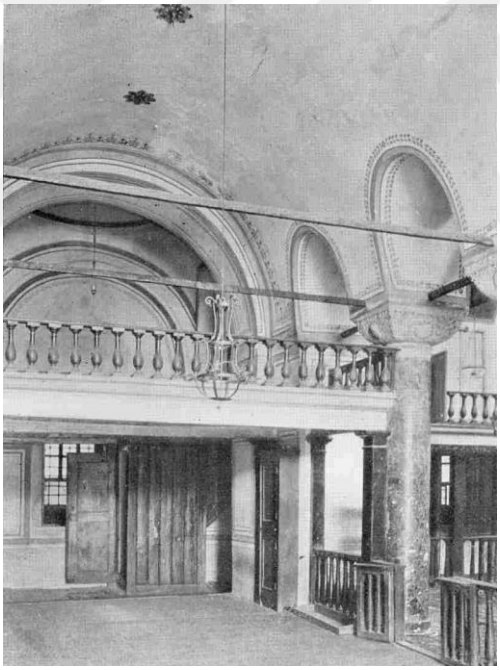

Fotoğraf 88 Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin evvelki düzeni.[2389] (Thomas Mathews Arşivi)

[2388] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/456212 (09.02.2019).
[2389] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/16.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 89 Solda, Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin, batı dehlizindeki parçasının eski düzeni.[2390] Sağda ise, eski narteks bölümünde yer alan ve merdiveninin de bulunduğu kısmının görünümü.[2391]

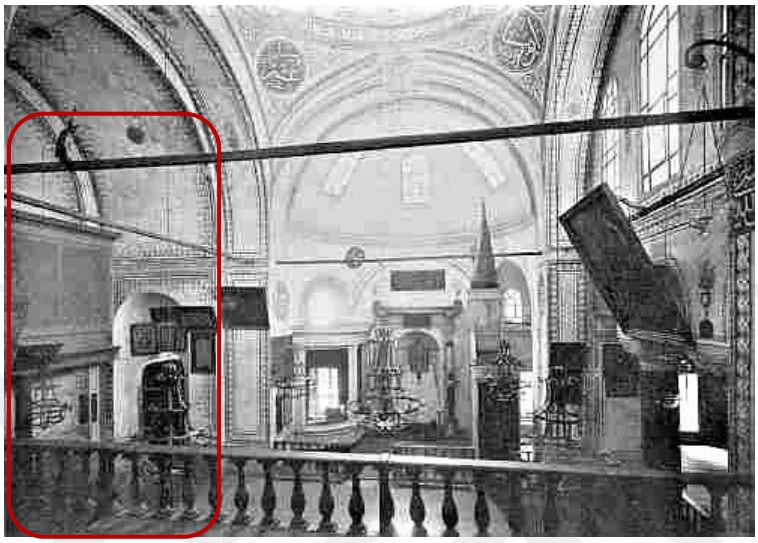
Fotoğraf 90 Koca Mustafa Paşa Camii tabaka mahfilinin, batı dehlizindeki parçası.[2392] (Millingen, 1912)

Hadîka'da; Koca Mustafa Paşa Camii'nin mahfil-i hümâyûnunun bulunduğu belirtilmiştir. Bu mâlumatın hemen arkasından ise, "*ibtidâ bir kapu ile bina*" olunduğu zikredilmekte ve mezkûr kapının da dahilî medhal sofasının kuzeyine açılan batı taraftaki kapı olduğuna işaret edilmektedir. Ayvansarâyî ayrıca, Defterdâr

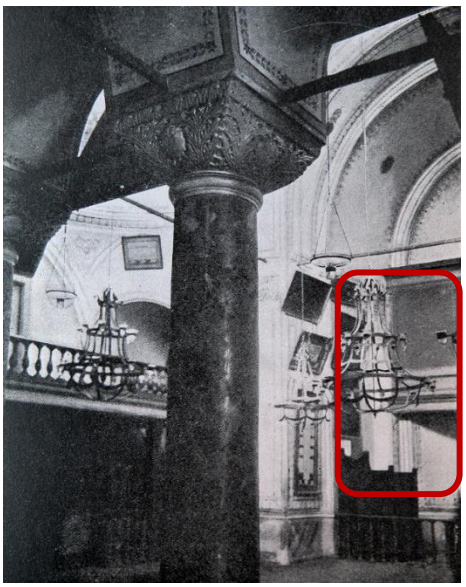
[2390] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/12.htm (11.09.2018).
[2391] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/01/08.htm (11.09.2018).
[2392] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 28b.

Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın (ö. 1618) caminin batı tarafına inşa ettirdiği ek yapıyı söyledikten sonra, buna bir kapı ve mahfil bina eylediğini nakletmektedir.[2393]

Cami haremini gösteren 1912 ve 1913 tarihli iki fotoğrafta; eski apsis bölümünde, fevkânî bir mahfil benzeri bir aksâm görülmektedir. Ancak fotoğraflar net olmadığı için, bu hususta kesin bir yargıya varmak imkansızdır.

Fotoğraf 91 Koca Mustafa Paşa Camii haremine bakış. Doğu tarafta, bir mahfil bulunduğu görülmektedir.[2394] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 92 Koca Mustafa Paşa Camii harreminin kuzeydoğusuna bakış.[2395] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913)

[2393] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 220-221.
[2394] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 25b.
[2395] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/andrew_in_krisei_koca_mustapha_pasha/38.JPG (09.02.2019).

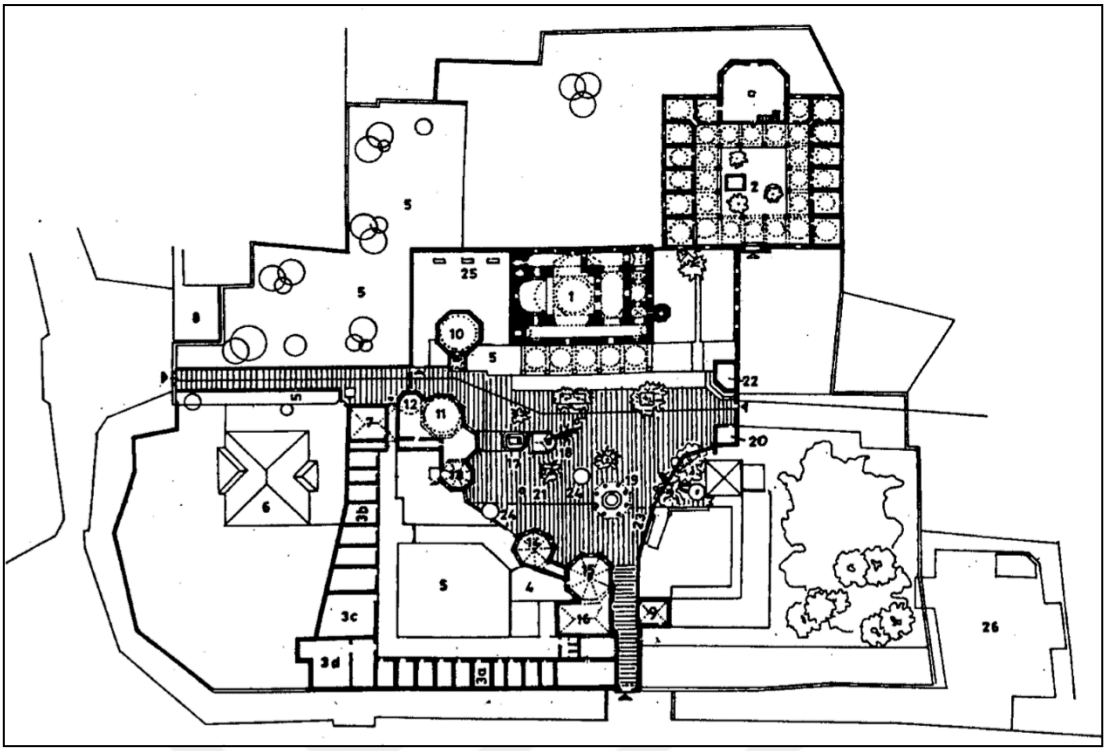
Günümüzde mâbedde bir mahfil-i hümâyûn mevcut değildir. Dolayısıyla da Hadîka'da bahsedilen hünkâr mahfilinin yeri bilinmemektedir. Fakat vaktiyle burada mezkûr mahfilin bulunduğunun bir başka delili de III. Selim, IV. Mustafa ile II. Mahmud'un sırkâtipleri tarafından tutulan ve bahsolunan padişahların sadece belli dönemlerini kapsayan ruznâmelerde[2396] mukayyet olan, cuma selâmlığı için gidilen camiler arasında bir defa da olsa Koca Mustafa Paşa Camii'nin de adının geçiyor olmasıdır. Bahsolunan ruznâmelerin orijinal metinlerini neşreden ve günümüz harflerine çevirisini yapan Beyhan, bu nüshaları esas almak suretiyle mestur seneler içerisinde cuma selâmlığı için gidilen camilerin dökümünü tablo halinde hazırlamıştır.[2397] Burada Sultan III. Selim'in, 8 Şevval 1218/21 Ocak 1804 tarihinde söz konusu amaç doğrultusunda bahsi geçen camiye geldiği ve hatta Cuma namazından sonra da yapılan mukabeleyi izleyip, türbeyi ziyaret ettiği; akabinde ise, dergahtaki dervişlere ve fakirlere bahşişler verdiğinden bahsedilmektedir.[2398]

4) Caminin Çevresinde Yapılan Değişiklikler ve Ekler

Avlu

Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzey tarafında, yamuk planda oldukça geniş bir avlu yer almaktadır ve buranın doğu, batı ile kuzey cihetlerinde olmak üzere üç girişi mevcuttur.[2399]

[2396] Söz konusu ruznâmeler; III. Selim (1789-1807)'in 25 Aralık 1802-26 Temmuz 1806, IV. Mustafa (1807-1808)'nın 21 Şubat 1808-26 Temmuz 1808 ve II. Mahmud (1808-1839)'un da 28 Temmuz 1808-24 Ocak 1809 tarihleri arasındaki dönemlerini kapsamaktadır ki görüldüğü üzere bunlar saltanat sürelerinin çok az bir kısmıdır. Bkz. Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 1.
[2397] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 33-40.
[2398] Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 34.
[2399] Detaylı bilgi için bkz. Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 802-803.

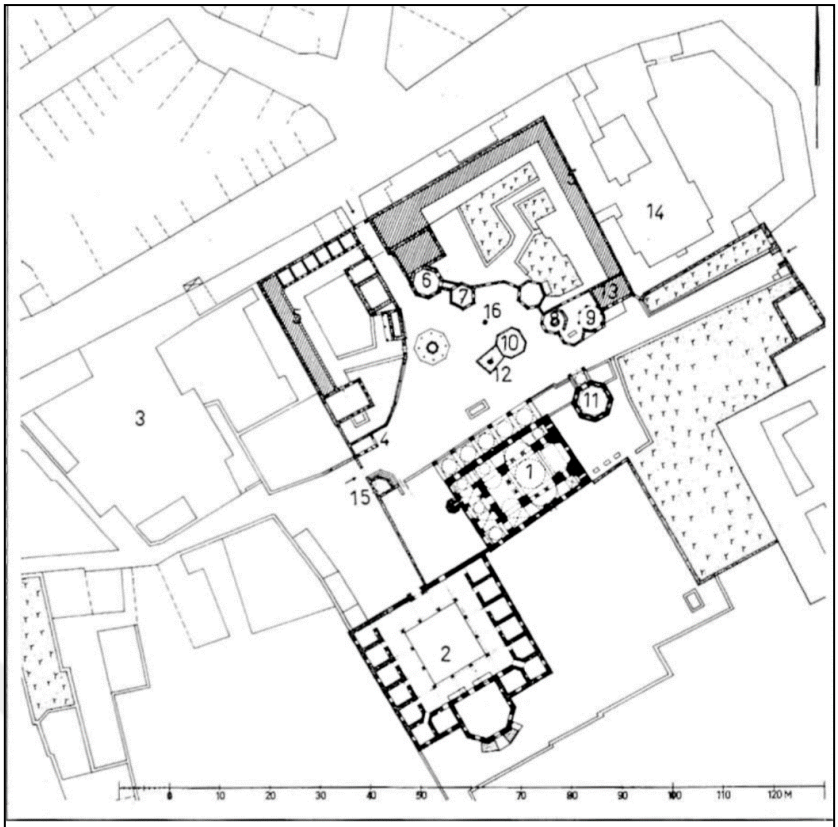

1- CAMİİ
2- MEDRESE
3- HANİGAH
3a- ÇİLEHANE(YATAKHANE)
3b- SELAMLIK(DERSHANE)
3c- MUTFAK (YEMEKHANE)
3d- YATAKHANE
4- KURBAN KESİM YERİ
5- HAZİRE
6- ŞEYH MEŞRUTASI
7- ŞEYH ZİYARETÇİ KABUL ODASI
8- SIBYAN MEKTEBİ
9- ZAKİR BAŞI ODASI
10- SAFİYE HATUN TÜRBESİ
11- SÜMBÜL SİNAN TÜRBESİ
12- RIZA PAŞA TÜRBESİ
13- SEYH YAKUB EFENDİ TÜRBESİ
13a- ŞEYH SEYYİD KERAMÜDDİN EFENDİ
14- ŞEYH HASAN ADLİ EFENDİ TÜRBESİ
14a- ŞEYH SEYYİD M. ALAADDİN EFENDİ
15- ŞEYH SEYYİD M.NUREDDİN TÜRBESİ
1
1

15a- ŞEYH KUBBEDDİN EFENDİ
15b- TORUNU SIHABÜDDİN
15c- TORUNU KERAMÜDDİN
15d- ŞEYH ALAADDİN EFENDİ
15e- ŞEYH M.VAHYUDDİN EFENDİ
16- ŞEYH SEYYİD M.HAŞİM TÜRBESİ
16a- ŞEYH YILDIZ DEDE
16b- SEYYİD M. RAZI EFENDİ
16c- ŞEYH RIZAEDDİN EFENDİ
16d- ŞEYH KUBBEDDİN EFENDİ
17- ÇİFTE SULTANLAR TÜRBESİ
18- ZİNCİRLİ SERVİ AĞACI
19- ŞADIRVAN
20- MUVAKKİTHANE
21- HACI BEŞİR AĞA ÇEŞMESİ
22- RİFAT PAŞA SEBİLİ
23- HACI EMİNE HANIM SEBİLİ
24- ÇEŞME
25- MUSALLA
26- HAMAM

Çizim 15 Koca Mustafa Paşa Camii vaziyet planı.[2400] (Nazif Öztürk)

[2400] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 76. Bu vaziyet planında, 22 ve 23 numarada kayıtlı olduğu görülen yapılar yanlıştır. Zira 22 numara, Emine Hanım Sebili'dir. Rıfat Paşa Sebili ise; burada gösterildiği gibi şadırvanın batısında değil, avlunun kuzey taraftaki kapısından girildiğinde hemen solda bulunmaktadır. Bkz. Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, s. 55, 67; Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799-800; Şerife Tali, "İstanbul Su Mimarisinde Fatih Sebillerinin Yeri ve Önemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010, c. III, sy. X, s. 566-567.

Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.
1. Cami, 2. Medrese, 3. Hamam, 4. Muvakkithane. 5. Deniş hücreleri. 6. Şeyh Razi Türbesi, 7. Şeyh Nureddin Efendi Türbesi. 8. Sünbül Efendi Türbesi. 9. Serasker Rıza Paşa Türbesi, 10. Çifte Sultanlar Türbesi, 11. Safiye Hatun Türbesi, 12. Zincirli Servi ve Dâye Hatun Türbesi, 13. Türbedar dairesi, 14. Harem, 15. Emine Hanım Sebili, 16. Hacı Beşir Ağa Çeşmesi.

Çizim 12 Koca Mustafa Paşa Camii'nin, Wiener tarafından hazırlanmış olan vaziyet planı.[2401]

Fotoğraf 93 Koca Mustafa Paşa Camii'nin üstten görünümü.[2402]

[2401] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 174.
[2402] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 132-133.

Avlunu doğu cihetindeki avlu kapısı üzerinde; ortasındaki beyzî madalyonun içerisinde II. Mahmud'un tuğrasının yer aldığı, 1261/1845 tarihli bir kitâbe yer almaktadır. Yesârîzâde'nin imzasını taşıyan ta'lîk hatlı kitâbenin metni şöyledir:

1. Kerâmet-pîşe dervîşân-nüvâz u dâd-endîşe/
   Şehinşâh-ı cihân-bân-ı zamân Abdü'l-mecîd Hân'dır
2. Yapub bu hangâh-ı evliyâyı aldı himmetler/
   Muîni ol şehin Gavs ile aktâb u imâmândır
3. Bu târîh-i güher-fer fâl-i hayr olsun ebed Zîver/
   "Bu ra'nâ hângâh el'ân binâ-yı şâh-ı devrândır"
   1261
   Ketebehû Yesârîzâde Mustafa 'İzzet gafera lehümâ

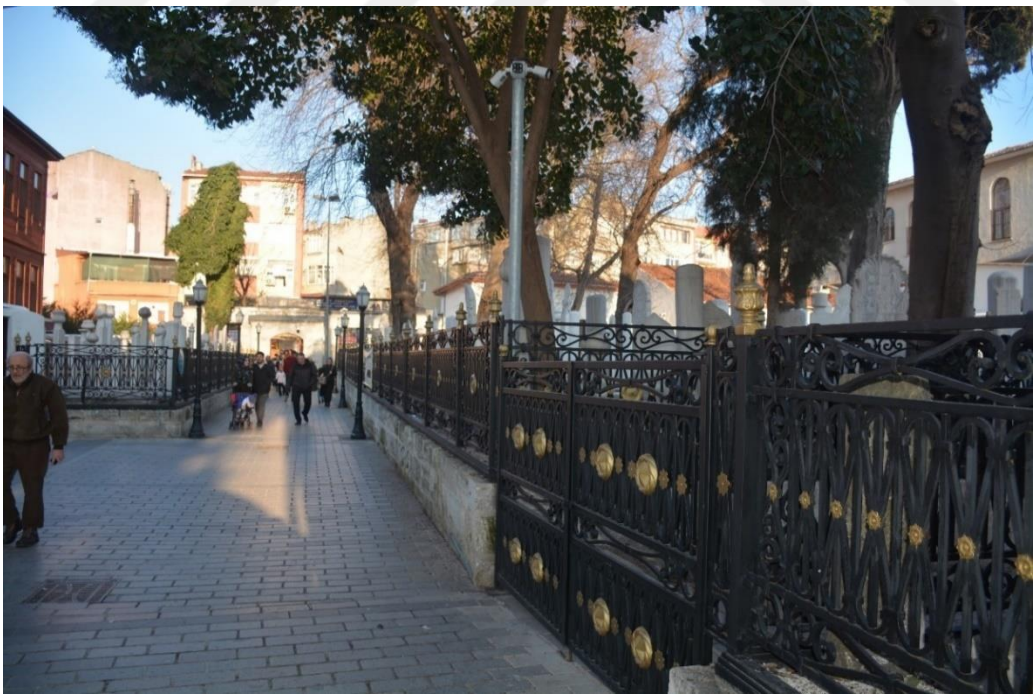
Fotoğraf 94 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun doğu girişi.

Fotoğraf 95 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun doğu girişi üzerinde yer alan II. Mahmud tuğrası.

Fotoğraf 96 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun doğu girişi üzerindeki kitâbe.

Fotoğraf 97 Koca Mustafa Paşa Camii avlusundan, doğu kapısına doğru bakış. Sağ taraf hazîre olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 98 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun doğusuna doğru bakış.

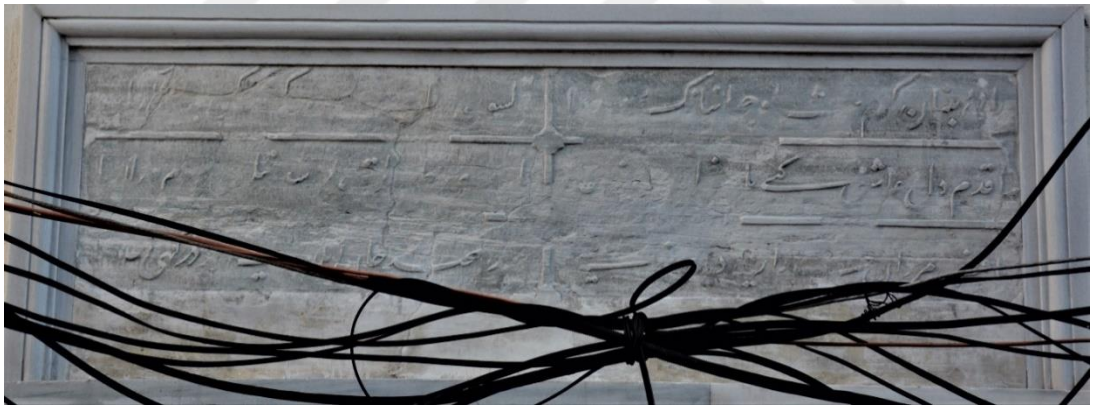
Avlunun kuzey taraftaki kapısının üzerinde yer alan, 1264/1847-1848 tarihli kitâbe ise, bozulmuş durumda olduğundan neredeyse hiç okunamamaktadır. Ancak bir kaynakta, metnine yer verilmiştir:

1. Bâni-i bünyân-ı kerem şâh-ı cihân-bânın Hüdâ/
   Kılsun zamân-ı haşre dek mülkün cihân-ârâ binâ
2. Akdem dil-i âşık gibi yanmış idi bu hângâh/
   Yaptırdı lutf etdi o şeh kıldı bu dem vâlâ binâ
3. Bâ-feyz-i merdân-ı Hudâ Zîver dedi târîhini
   "Abdü'l-mecîd Hân eyledi bu dergehi a'lâ binâ"[2403]
   1264

[2403] Günümüzde bozulmuş vaziyette olan kitâbenin metni için bkz. *Kitabelerin Kitabı Fatih*, İstanbul: Fatih Belediyesi, 2016, s. 614.

Fotoğraf 99 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun kuzey girişi.

Fotoğraf 100 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun kuzey girişi üzerindeki kitâbenin günümüzdeki durumu.

Fotoğraf 101 Koca Mustafa Paşa Camii avlusundan, kuzey girişine doğru bakış.

Avlunun batısındaki girişi ise, son yıllarda yapılmıştır.

Fotoğraf 102 Koca Mustafa Paşa Camii avlusundan, batı cihetindeki girişine doğru bakış.

Şadırvan

Caminin kuzeyinde yer alan sekizgen planlı mermer şadırvan, baldaken tarzında tanzim edilmiştir. Dışta kurşun kaplı olan basık bir ehrâmî külahtan

müteşekkil, geniş saçaklı ahşap üst örtüsünü; çokgen kesitli sekiz mermer sütun taşımaktadır. Sekizgen formdaki havuz kısmının her yüzeyinde bulunan dikdörtgen şeklindeki ayna taşlarının iç kısmına, silmelerle Bursa kemeri şekli verilmiştir.

Fotoğraf 103 Koca Mustafa Paşa Camii şadırvanının konumu.

Fotoğraf 104 Koca Mustafa Paşa Camii şadırvanının güneyden görünümü.

Fotoğraf 105 Koca Mustafa Paşa Camii şadırvanının kuzeyden görünümü.

Fotoğraf 106 Koca Mustafa Paşa Camii şadırvanının havuz bölümü.

Fotoğraf 107 Koca Mustafa Paşa Camii şadırvanının 2007 senesindeki görünümü.[2404] (Mustafa Cambaz)

Fotoğraf 108 Koca Mustafa Paşa Camii şadırvanının 1969 senesindeki görünümü.[2405] (R. Hartmann)

[2404] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=3453 (13.04.2019).
[2405] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1672094 (05.01.2019).

Medrese

Caminin güneybatısında yer alan Koca Mustafa Paşa Medresesi'nin kitâbesi olmadığından dolayı, inşa tarihi bilinememektedir. Ancak, mezkûr paşanın vakfiyesinde mestûr olması, esası kilise olan caminin tahvil edildiği zamana ait olduğunu göstermektedir. Günümüzde; Fatih Müftülüğü'ne bağlı, erkek öğrenci Kur'an Kursu olarak kullanılmaktadır.[2406]

Medrese binası, 9.45x9.15 m. ölçüsündeki bir alanı kaplamaktadır. Odalarının her birinin üzeri kubbe ile örtülmüştür.[2407] Avlusunun ortasında da bir kuyu bulunmaktadır.[2408]

Fotoğraf 109 Koca Mustafa Paşa Medresesi'nin giriş bölümüne kuzeybatıdan bakış.

[2406] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 29.
[2407] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 278.
[2408] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 29.

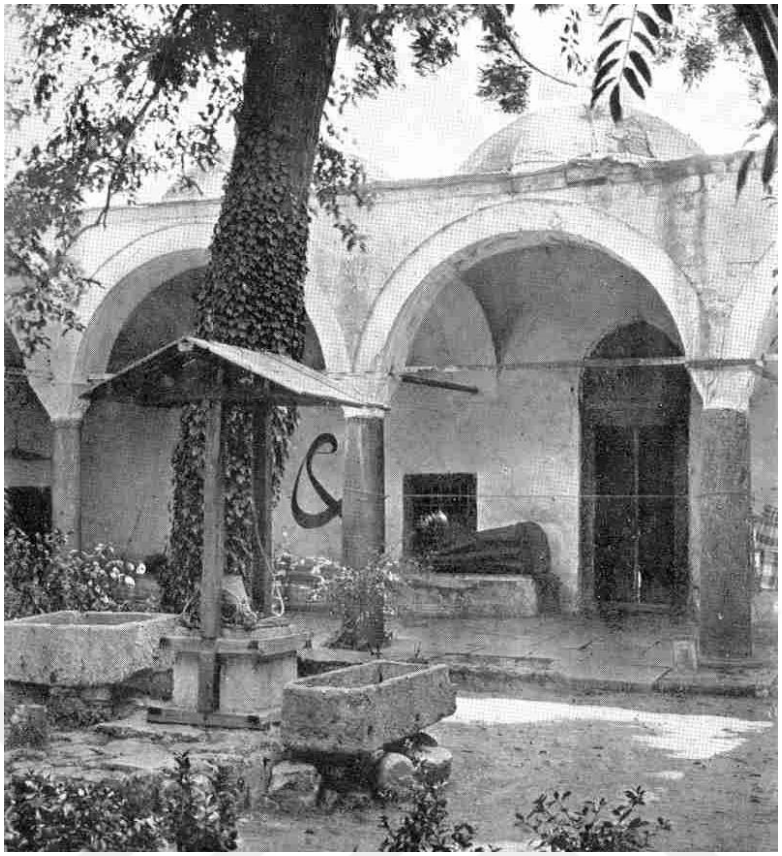
Fotoğraf 110 Koca Mustafa Paşa Medresesi'nin kuzeyine bakış. Tam ortada giriş kapısı görülmektedir.

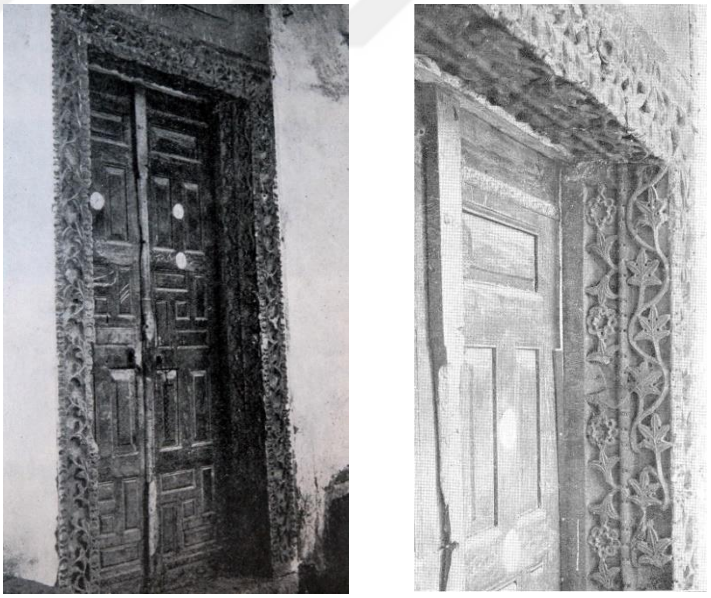
Fotoğraf 111 Koca Mustafa Paşa Medresesi'nin giriş kapısının üst kısmı.

1930-1933 yıllarında kullanılmayan medresede bulunan, Bizans devrinden kalma zengin işlemeli bir kapı sövesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür.[2409]

[2409] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 175. Eyice, söz konusu kapı sövesinden bahsetmekle birlikte, bulunduğu yeri nedense imâret olarak zikretmektedir. Bkz. Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 135.

Fotoğraf 167 Koca Mustafa Paşa Medresesi'nin avlusundan, doğudaki hücrelere doğru bakış.[2410] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 112 Solda, Koca Mustafa Paşa Medresesi'nde de kullanılan, Bizans dönemine ait işlemeli kapı sövesi.[2411] (J. Ebersolt ve A. Thiers, 1913) Sağda, mezkûr kapıdan detay.[2412] (Millingen, 1912)

[2410] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 29a.
[2411] http://rubens.anu.edu.au/new/turkey_ebersolt/eglises_de_constantinople/andrew_in_krisei_koca_mustapha_pasha/39.JPG (09.02.2019).
[2412] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 30a-30b.

Fotoğraf 113 Koca Mustafa Paşa Medresesi'nde bulunan Bizans devrine ait kapı sövesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde sergilenmektedir.[2413]

Sıbyan Mektebi

Koca Mustafa Paşa Sıbyan Mektebi, külliyenin doğudaki avlu girişinin güney tarafında, cadde üzerinde yer almaktadır.[2414]

Hângâh

Koca Mustafa Paşa Külliyesi'ni oluşturan yapılardan biri de Sümbül Efendi Hângâhı'dır.[2415] Hadîka'da, manzûmenin kırk hücreli bir zâviyesinin bulunduğu nakledilmektedir.[2416]

Tanman, derviş hücrelerinin; şadıran avlusunun kuzey, batı ve doğu sınırları boyunca uzanan "L" biçimindeki mahalde toplandığını, söz konusu iki kolun tam ortasına da avlunun kuzey girişinin yerleştirildiğini belirtmektedir. Doğu cihetindeki hücreler, önüne inşa edilen türbe binalarıyla avludan tecrid edilmiştir ve kapladığı alan, diğerinden daha büyük boyuttadır. Batıdaki küçük hücre grubu ile avlu arasına ise, bir duvar çekilmiştir.[2417]

[2413] https://www.thebyzantinelegacy.com/andrew-krisei (28.01.2019).
[2414] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799; Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 31.
[2415] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 30.
[2416] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 221.
[2417] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799, 803.

Avlunun doğu kapısından girildiğinde, kuzey tarafta kalan ve kendi müstakil bahçesi üzerinde yükselen, üç katlı ahşap konak, dergâh şeyhinin haremidir. Aynı zamanda doğudaki derviş hücrelerinin arkasına isabet eden bu mekân, külliye arazisinin kuzeydoğu köşesini işgal etmektedir.[2418]

Öztürk'e nazaran ise; sadece, günümüzde kız Kur'an Kursu olarak kullanılan doğu cihetindeki derviş hücreleri, külliyenin zâviyesini teşkil etmektedir. Ancak bugün, Ayvansârâyî'nin dediği gibi kırk tane oda bulunmamaktadır.[2419] Yüksel; kırk hücreli olarak tarif edilen zâviyenin, esasında kaç hücreden meydana geldiğinin tam olarak kestirilemediğini söylemekte ve vakfiyede geçen "*yirmi sûfiye günde 10 akçe tayin edilmesi*" bilgisinin, küçük de olsa bu hususta bir fikir verdiğine dikkat çekmektedir.[2420]

Fotoğraf 116 Sümbül Efendi Tekkesi'nin şeyhinin haremi.[2421] (Mustafa Cambaz, 2009)

İmâret

Manzûme dâhilindeki yapılardan hangisinin imâret olduğu konusunda kaynaklarda birtakım ihtilaflar bulunmaktadır. Hadîka'da sadece, külliyenin bir imaretin bulunduğundan bahsedilmiştir.[2422] Tanman bu hususta; şeyhin haremi ile Sümbül Efendi Türbesi arasında kalan mahalde, "tekkenin mutfağı (külliyenin imareti) ile taamhânenin" yer aldığının bilindiğini söylemektedir.[2423]

[2418] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 800.
[2419] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 30.
[2420] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 279.
[2421] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=19577 (26.04.2019).
[2422] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 221.
[2423] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799.

Yüksel ise; imâretin yerini tahmin etmenin ve eski halini bulmanın mümkün olmadığını söylemekte, sadece vakfiyeye nazaran bitişiğinde bir ahırının bulunduğunun anlaşıldığın zikretmektedir.[2424]

Öztürk ise; Tanman'ın "derviş hücrelerinin batıdaki bölümü" olarak nitelediği kesimde yer alan yapının, esasında külliyenin imâreti olduğunu beyan etmektedir. Bu görüşüne delil olarak ise; vakfiyede, söz konusu yerin hemen batısında bulunan hamamın yeri tarif edilirken, "*hamam-ı büzürk-i çifte der kurbi imaret-i vâkıf-ı mezbûr*"[2425] denilmesini göstermektedir. Araştırmacı ayrıca; vakfın maruz kaldığı ekonomik sıkıntılardan dolayı imaretinin kapanmasının ardından; doğu cihetindeki hücrelerin bulunduğu yerde tesis edilmiş olan hangâh mutfağında pişirilen yemekler nedeniyle, mezkûr mahallin bazı araştırmacılar tarafından imaret olarak nitelendirildiğini, ancak bunun doğru olmadığını belirtmektedir.[2426]

Eyice de söz konusu yapıyı, imaret olarak zikretmekle beraber; esasında buranın zâviye olarak yapıldığının düşünülebileceğini ifade etmektedir.[2427]

Fotoğraf 114 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun kuzeybatısında yer alan yapıya, doğu cihetinden bakış.

[2424] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 279.
[2425] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 366.
[2426] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 30.
[2427] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 135.

Fotoğraf 115 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun kuzeybatısında yer alan yapıya, güneydoğu cihetinden bakış.

Sebiller

Koca Mustafa Paşa Camii avlusunda, kuzey cihetindeki girişin doğusunda yer alan ve buradaki türbelere bitişik vaziyette inşa edilmiş olan sebil; 1271/1854-1855 yılında, Rıfat Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1940'lı yıllarda tahrip edilen sebilin; sadece tezgâh kısmına kadar olan alt yapısı kalmış, boşluğu tamamen çimento ile sıvanarak kapatılmıştır.[2428] Ancak son restorasyonda ise, Rıfat Paşa Sebili ihyâ edilmiştir.

[2428] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 135-136; Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799, 806; Tali, "Fatih Sebilleri", s. 566.

Fotoğraf 120 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun kuzey girişinin doğusunda bulunan Rıfat Paşa Sebili.

Fotoğraf 121 Rıfat Paşa Sebili'nin, son restorasyondan evvelki vaziyeti.[2429]

[2429] Tali, "Fatih Sebilleri", s. 566.

Koca Mustafa Paşa Camii avlusunda, batı taraftaki girişinin güneyinde yer alan sebil, Karesi Mutasarrıfı Behçet Paşa'nın kız kardeşi Hacı Emine Hanım tarafından vakfedilmiştir.[2430]

Fotoğraf 117 Koca Mustafa Paşa Camiinin kuzeybatısında yer alan Emine Hanım Sebili.

Fotoğraf 118 Emine Hanım Sebili'nin kuzeydoğudan görümü.

[2430] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 136; Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799, 807; Tali, "Fatih Sebilleri", s. 567-568.

Fotoğraf 119 Emine Hanım Sebili'nden detay.

Çeşme

Koca Mustafa Paşa Camii avlusunda, şadırvanın hemen doğusunda yer alan; yekpâre mermerden yontulmuş, silindirik gövdeli çeşme; 1140/1727-1728 senesinde Dârüssaâde ağası olan Hacı Beşir Ağa (ö. 1746) tarafından yaptırılmıştır.[2431]

Üst kısmı, soğan kubbe biçiminde tasarlanmış olan silindirin güney yüzüne, ta'lik hatlı manzum bir kitâbe hakkedilmiştir ki burada şu satırlar mukayyettir:

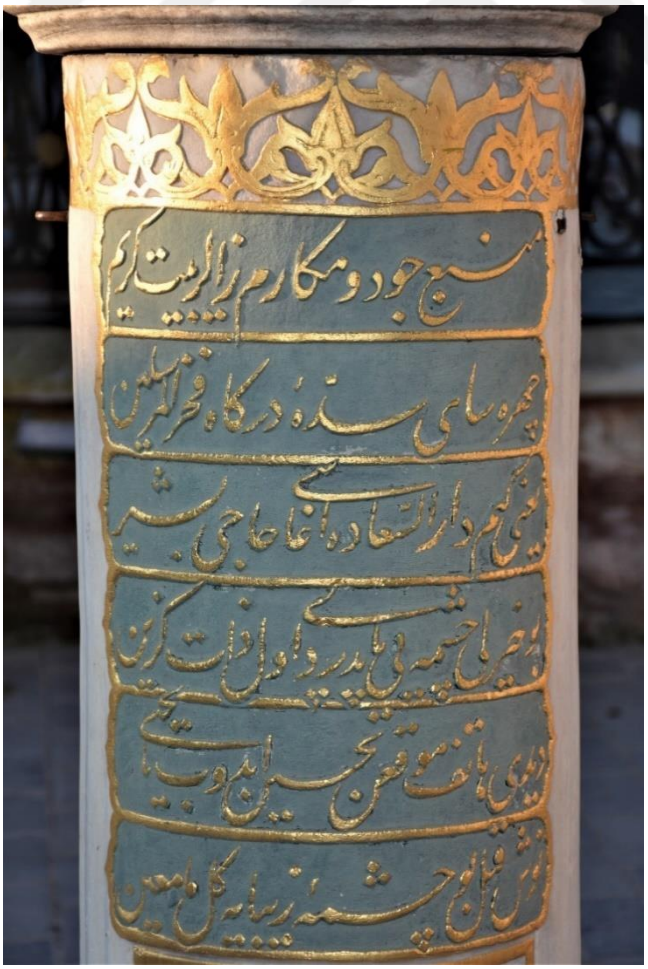
1. Menba'-ı cûd u mekârim (…) kerîm
2. Çehre-sây-i südde-i dergâh-ı fahrü'l-mürselîn
3. Yaʿnî kim Dârü's-saâde Ağası Hacı Beşîr
4. Bu hayırlı çeşmeyi yapdırdı ol zât-ı güzîn
5. Didi hâtif mevkiʿin tahsîn idüb târîhini
6. "Nûş kıl bu çeşme-i zîbâya gel mâ'-i muʿîn

   1140

[2431] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 174; Tanman, çeşme kitâbesinin tarihini 1150/1737 olarak vermiştir. Ancak tarih satırının ebced değeri 1140'tır. Bkz. Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 798, 807.

Fotoğraf 122 Hacı Beşir Ağa Çeşmesi.

Fotoğraf 123 Hacı Beşir Ağa Çeşmesi’nin kitâbesi.

Avlu içerisinde, şadırvanın güneydoğusuna isabet eden mahale yerleştirilmiş olan silindirik gövdeli bir "kuş çeşmesi" bulunmaktadır. Kuşların, rahatsız edilmeden rahatça su içebilmeleri için tasarlanan bu çeşme, tamamıyla beyaz mermerden yapılmıştır. Kitâbesi olmadığından dolayı, hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı bilinememektedir.[2432]

Fotoğraf 124 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunda bulunan kuş çeşmesi.

Muvakkithane

Ayvansarâyî; Şeyhü'l-İslâm Veliyyüddîn Efendi (ö. 1768) tarafından, caminin avlu kapısı üzerine bir muvakkit odasının bina edildiğini zikretmiştir.[2433] Ancak bunun yeri konusunda, kaynaklarda ihtilaflar bulunmaktadır.

Süheyl Ünver; Öztürk'ün vaziyet planında, "*zâkir başı odası*" olarak gösterilen, yani avlunun kuzey girişinin batısında yer alan ve Rıfat Paşa Sebili'nin karşısına isabet hücrenin, muvakkithâne olarak itibar edildiğini belirtmiştir. Hatta bu odanın içinde vaktiyle saatlerin durduğunu; burası kapanınca da onların cami içerisine alındığını söylemektedir.[2434]

[2432] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 807.
[2433] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 221.
[2434] Ünver, "Muvakkithaneler", s. 245.

Tanman ise; bahsi geçen vaziyet planında da olduğu gibi, caminin kuzeydoğusunda bulunan Hacı Emine Hanım Sebili'nin kuzeyindeki yapının muvakkithâne olduğunu belirtmektedir.[2435]

Türbeler ve Hazîre

Koca Mustafa Paşa Camii'nin avlusunda, zaman içerisinde birçok türbe binası inşa edilmiş ve ayrıca birkaç muhtelif noktaya dağılan bir hazîre de teşekkül etmiştir.

İlk olarak Koca Mustafa Paşa, cami-tevhidhânenin doğusuna, kendisi için bir türbe yaptırtmış; ancak daha sonra buraya kızı Safiye Sultan defnolunmuştur. Avluda yer alan diğer türbeler ise; Şeyh Sümbül Sinâneddîn Efendi ile onun vefatından sonra posta oturan şeyhlerin ekserisine aittir. Ayrıca Serasker Rızâ Paşa'nın da burada türbesi mevcuttur.[2436]

Avlunun doğu kapısından girildiğinde, her iki tarafı hazîre ile kuşatılmış olan bir yol uzanmaktadır. Buradan kuzeye doğru döndüğümüzde, doğu taraftaki türbeler ile arkasında yer alan derviş hücrelerinin arasında kalan alanın bir bölümü de hazire olarak değerlendirilmiştir.[2437]

[2435] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799.
[2436] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 797, 804-806; Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 31-34; Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 136.
[2437] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 799. Hazîrede medfûn olanlardan bazılarının isimleri, Hadîka'da da mukayyettir. Bkz. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 226.

Fotoğraf 125 Koca Mustafa Paşa Camii avlusunun doğusuna bakış.[2438] (Sinan Doğan, 2011)

Caminin doğusunda, ondan yaklaşık 5m. kadar uzaklıkta bulunan Safiye Sultan Türbesi; tamamen kesme taştan yapılmıştır. Sekizgen planlı olan türbenin üzerini bir kubbe örtmektedir. Giriş kapısının yer aldığı kuzey cephesinin önünde, iki sütuna istinat eden küçük bir revak bulunmaktadır. Kitâbe yeri ise boştur.[2439]

[2438] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/43108572951 (22.01.2019).
[2439] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 135.

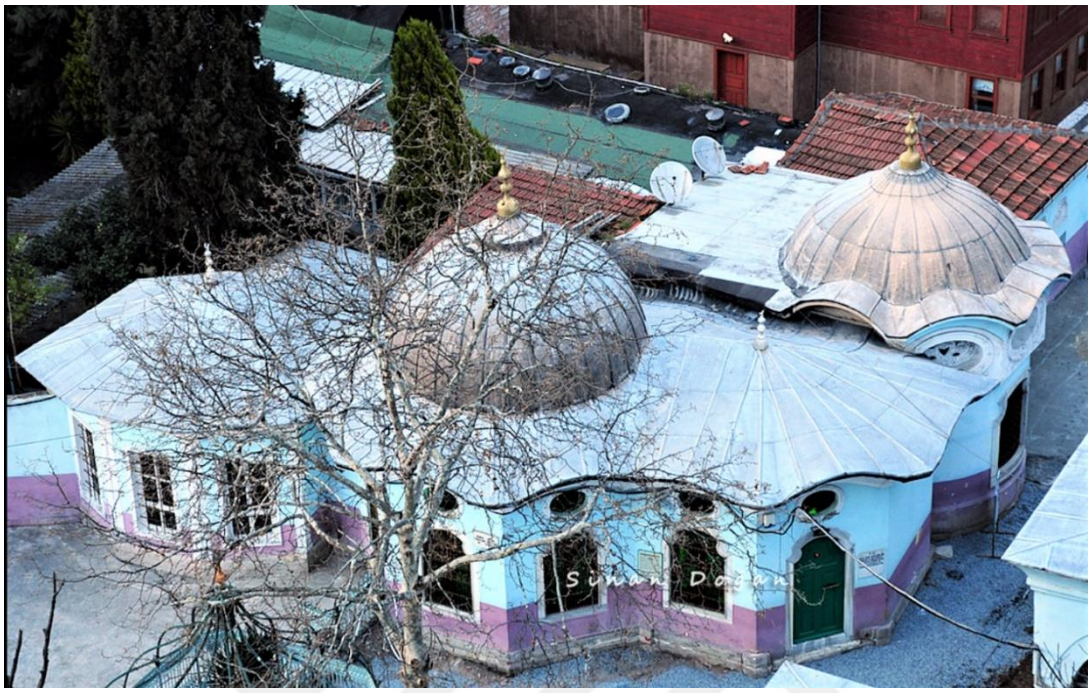
Fotoğraf 126 Safiye Sultan Türbesi'nin kuzeyine bakış.

Fotoğraf 127 Safiye Sultan Türbesi'nin kuzeybatıdan görünümü.

Avlunun doğu cihetindeki kapıdan girildiğinde ulaşılan uzun yolun nihâyetinde kuzeye doğru döndüğümüzde hemen köşede kalan Sümbül Efendi Türbesi; zaman içerisinde gerçekleştirilen muhtelif tamirler neticesinde değişime uğramış ve ilk inşa edildiği biçimini muhafaza edememiştir.1834 senesinde gerçekleştirilen II.

Mahmud tamirâtı ile Serasker Rızâ Paşa'nın (ö. 1920), vefatından az bir süre önce yaptırdığı onarım sonucunda, mevcut şeklini almıştır.[2440]

Fotoğraf 129 Tam ortada yer alan Sümbül Efendi Türbesi ve buna doğudan bitişen Rıza Paşa Türbesi ile kuzeyden bitişen diğer bir türbenin üstten görünümü.[2441] (Sinan Doğan, 2011)

Fotoğraf 130 Sümbül Efendi Türbesi'nin batıdan görünümü.

[2440] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 804.
[2441] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/43108574971 (22.01.2019).

Fotoğraf 131 Sümbül Efendi Türbesi ile buna kuzeyden bitişen türbeye, avlunun kuzeybatısından bakış.

Fotoğraf 135 Sümbül Efendi Türbesi'nin güney cephesine sabitlenmiş olan, 1439/2017-2018 tarihli kitâbe.

Fotoğraf 132 Sümbül Efendi'nin sandukası.[2442] (Sinan Doğan, 2008)

Fotoğraf 133 Sümbül Efendi Türbesi'nin kubbesi.[2443] (Sinan Doğan, 2008)

Rıza Paşa Türbesi, Sümbül Efendi Türbesi'nin doğusuna bitişik olarak inşa edilmiştir.[2444]

[2442] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/42203642275 (22.01.2019).
[2443] https://www.flickr.com/photos/sinandogan/42203642385 (22.01.2019).
[2444] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 804-805.

Fotoğraf 134 Rıza Paşa Türbesi'nin güneydoğudan görünümü. Sağdaki uzun yapı ise, türbedâr odası olarak yapılmıştır.

Fotoğraf 136 Rıza Paşa'nın sandukası.[2445] (Mustafa Cambaz, 2009))

[2445] http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=19582 (28.04.2019).

Rıfat Paşa Sebili'nin bitişiğinde, Sümbüliyye tarikatının şeyhlerine ait türbeler bulunmaktadır.[2446]

Fotoğraf 139 Rıfat Paşa Sebili'nin bitişiğinde yer alan şeyh türbesi.

Fotoğraf 137 Rıfat Paşa Sebili'nin güneyinde yer alan şeyh türbeleri.

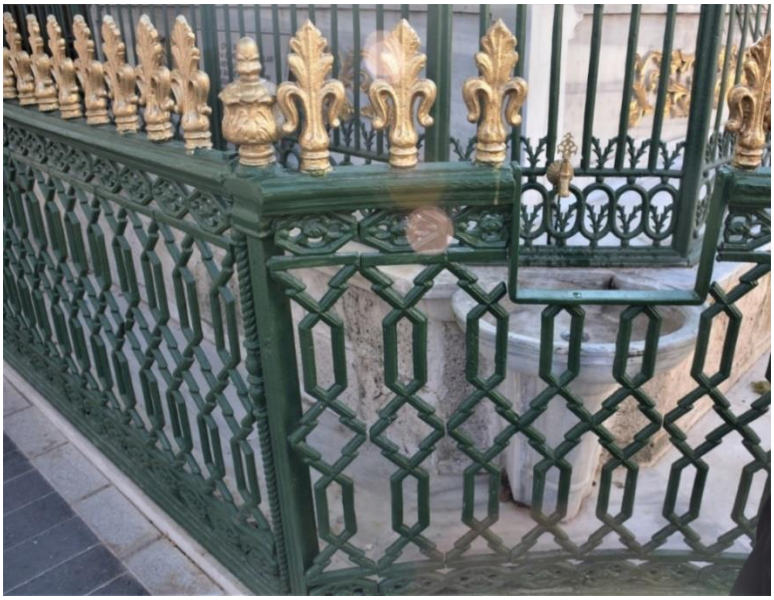
Koca Mustafa Paşa Caminin kuzey tarafında; Hz. Hüseyin'in, Fatma ve Sakine ismindeki iki kızına ait olduğu rivâyet edilen Çifte Sultanlar Türbesi yer almaktadır. II.

[2446] Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii", *DİA*, s. 136.

Mahmud tarafından tanzim edilmiş olup; mezarın üzerini kapatan ve yukarı doğru soğan kubbe biçiminde yükselen madenî şebekenin üst kısmında dolanan, on altı mısralık ta'lik hatlı kitâbe ise, Yesârîzâde tarafından yazılmıştır ve 1228/1813 tarihlidir.[2447] Eyice; Çifte Sultanlar'ın, doğrudan doğruya bir Bizans efsanesine dayandığını belirtmektedir.[2448]

Fotoğraf 144 Koca Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğusunda yer alan Çifte Sultanlar Türbesi.

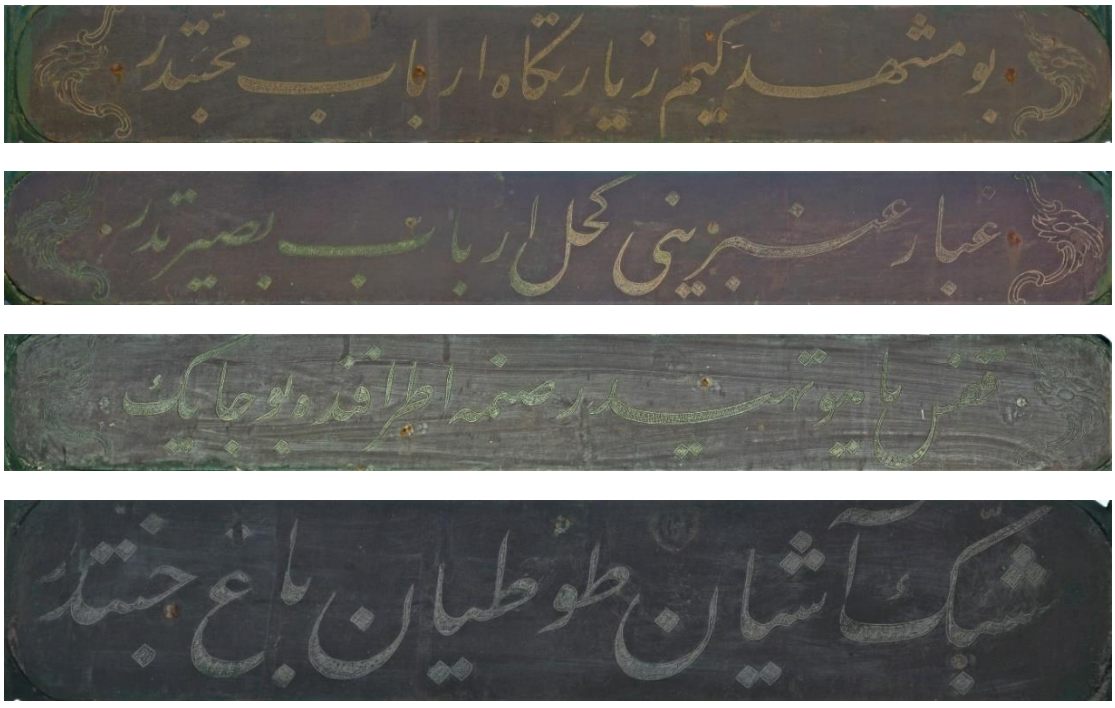
Fotoğraf 146 Çifte Sultanlar mezarından detay.

[2447] Tanman, "İstanbul Tekkeleri", s. 806; Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", s. 33.
[2448] Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Cami'i", s. 159 (Dipnot 20).

Çifte Sultanlar Türbesi’nin kitâbesinde şu satırlar mukayyettir:

1. Bu meşhed kîm ziyâretgâh-ı erbâb-ı mahabbetdir
2. Gubâr-ı ‘anberîni kühl-i erbâb-ı basiretdir
3. Kafes (…) tehîdir sanma etrâfında bu câyın
4. Müşebbek âşiyân-ı tûtiyân-ı bâğ-ı cennetdir
5. Viren feyz ü şeref bu gülsitân-ı cennet-âsâya
6. İki gül gonca gülnihâl-i gülzâr-ı siyâdetdir
7. Şehîd-i Kerbelâ Sultân Hüseynin duhterânından
8. İki sultân medfûn oldığı bunda rivâyetdir
9. Bu câya ihtirâmı Gâzi Hân Mahmûd-ı ‘Adlî’nin
10. Delîl-i yümn ü tevfîk ü sa‘âdettir kerâmetdir
11. Bu câ-yı pâki tezyîn itmeden ol kutb-ı devrânın
12. Murâdı hânedân-ı mefhar-ı kevneyne hürmetdir
13. O hâkân-ı kerâmet-şân ü ‘ârif şâh-ı âgâhın
14. Bu hidmetde muvaffak oldığı bî-reyb ü minnetdir
15. Ola sad-sâl ma‘mûr u muammer taht-ı ‘âlîde
16. Vücûd-ı lâzımü’l-mevcûda Mevlâ’ya emanetdir

Eser-i kilk-i dâ‘î devlet
Yesârîzâde Mustafâ ‘İzzet
1228

Fotoğraf 147 Çifte Sultanlar Türbesi’nin kitâbesi.

Çifte Sultanlar Türbesi’nin hemen batısında ise, Zincirli Servi olarak isimlendirilen bir servi ağacı bulunmaktadır. Esasında, mezkûr mezarın başına dikildiği rivâyet olunan bu ağacın, kuruduktan sonra dallarının kırılıp da herhangi bir kimseye zarar vermemesi amacıyla, üzerine zincir dolanmak suretiyle bir tedbir alınmıştır. Bundan dolayı da halk arasında, mestûr isimle anılır olmuştur. Ancak günümüzde beton destekler ile takviye edilmiş vaziyettedir ve söz konusu zincir de İstanbul İnkılap Müzesi'nde bulunmaktadır. Ağacın alt kısmı ise; pencereli ahşap duvarlarla çevrilerek, bir oda haline getirilmiştir.[2449]

[2449] Öztürk, “Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi”, s. 33. Tanman; mezkûr ağacın etrafını kuşatan yapının, Koca Mustafa Paşa’nın Ayvansaray’daki diğer camisinde makamı bulunan sahabeden Hz. Câbir’in hanımı Dâye Hatun’a izafe edilen bir türbe olduğundan bahsetmiştir. Bkz. Tanman, “İstanbul Tekkeleri”, s. 806.

Fotoğraf 148 Camiin kuzeyinde yer alan Zincirli Servi.

Fotoğraf 149 Solda, Zincirli Servi'nin 1935 senesindeki;[2450] (Nicholas V. Artamonoff, 1935) sağda ise, 1912 senesindeki görünümü.[2451] (Millingen, 1912)

Caminin kuzey cephesi önünde, etrafı demir parmaklık ile çevrilmiş bir mezar bulunmaktadır. Üzerine sabitlenmiş olan levhada da mestûr olduğu üzere, bu mezarın; Çifte Sultanlar ile yakından ilgilenen ve onların Hırıstiyan olmalarını amaçlayan, ancak

[2450] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/257 (22.11.2018).
[2451] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 29b.

sonrasında ise kendisi Müslüman olarak Sıdıka ismini alan, Katerina adındaki bir imparator kızının mezarı olduğuna inanılmaktadır.

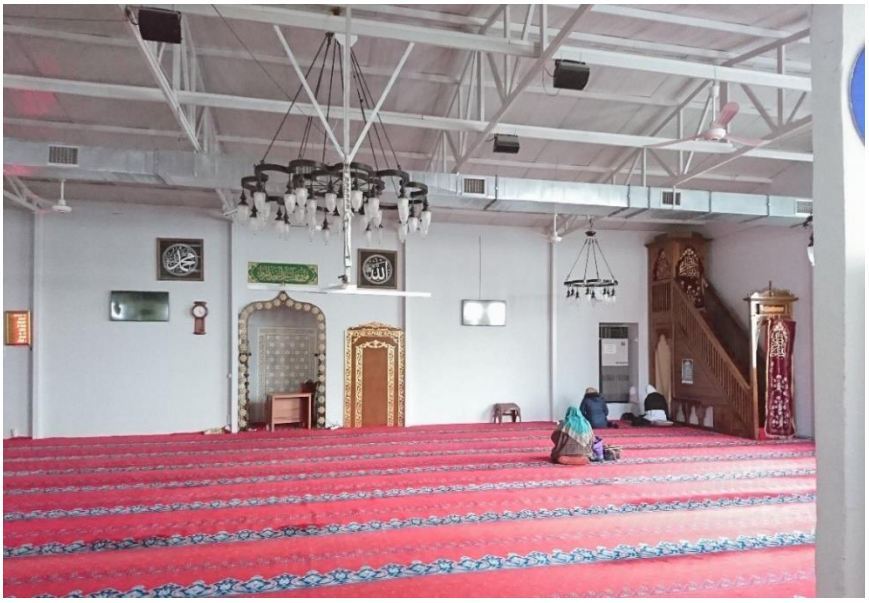
Fotoğraf 151 Caminin kuzey cephesi önünde yer alan ve Sıdıka Hatun (Sarı Sıdıka) isimli bir kişiye ait olduğuna inanılan mezar.

Hanımlar Bölümü

Caminin içerisinde, hanımların namaz kılması için bir bölüm tahsis edilmediğinden dolayı; söz konusu amaç doğrultusunda kullanılmak üzere, batı avlu kapısından çıkıldığında güney tarafta kalan mahalle ayrı bir mekân yapılmıştır.

Fotoğraf 152 Koca Mustafa Paşa Camii hanımlar kısmı.

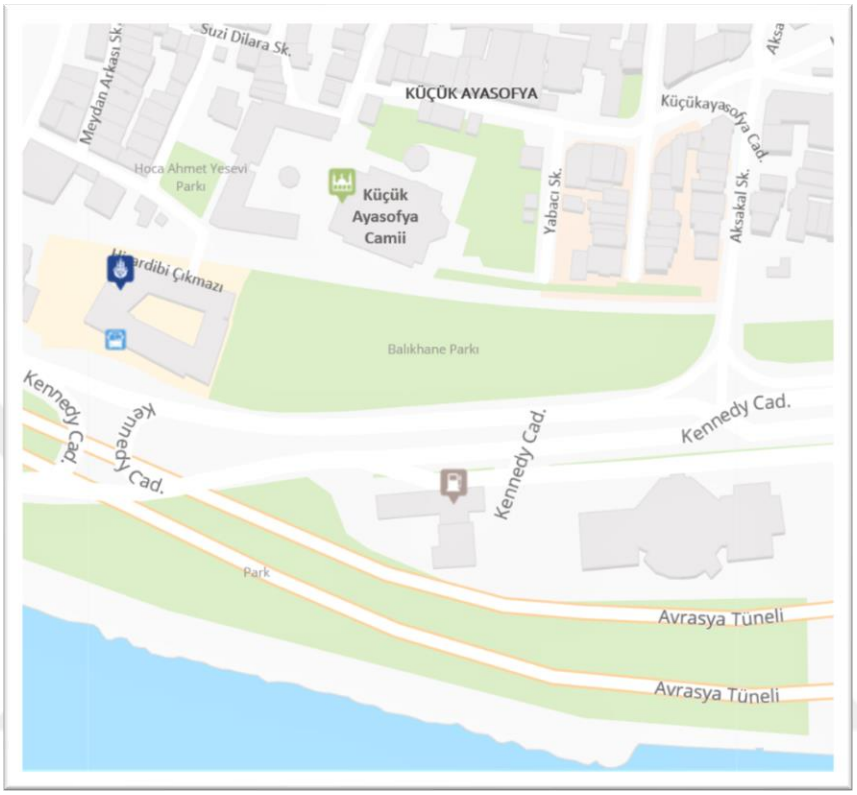
Fotoğraf 153 Hanımlar bölümü olarak kullanılan mekânın iç kısmı.

Fotoğraf 154 Hanımlar bölümü olarak kullanılan mekânın iç kısmı.

16. Küçük Ayasofya/Hüseyin Ağa Camii (Sergios ve Bakkhos Kilisesi)

Fatih ilçesi sınırları dâhilinde yer alan Küçük Ayasofya Mahallesi'ndeki, kendi adıyla mukayyet olan sokakta bulunan Küçük Ayasofya Camii; 116. ada ve 27. parselde kayıtlıdır.[2452]

Harita 24 Küçük Ayasofya Camii'nin konumu.[2453]

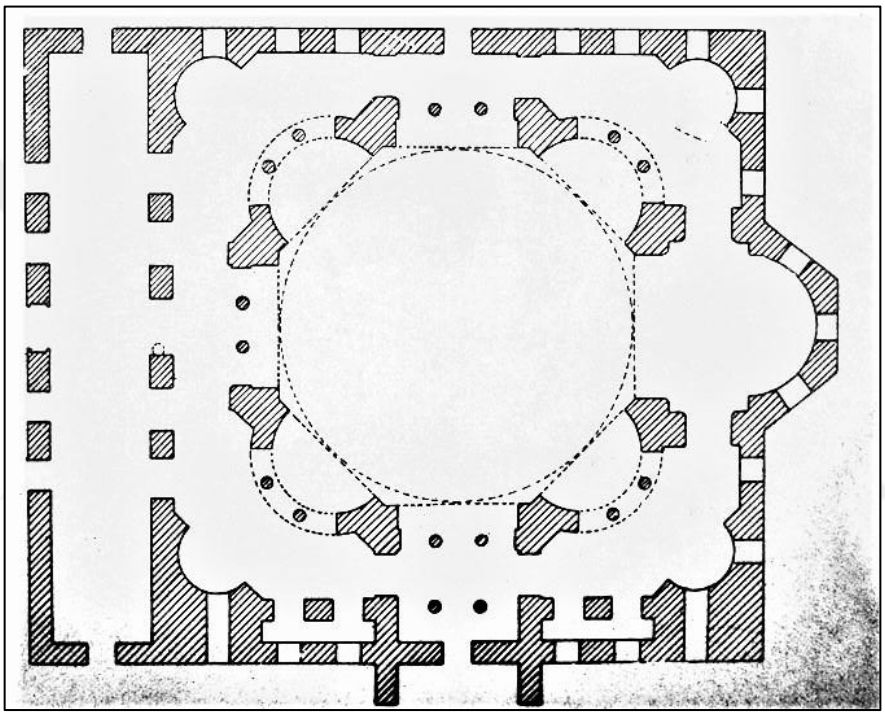
Küçük Ayasofya Camii'nin esasını meydana getiren yapı; Ayasofya'nın kurucusu Iustinianos tarafından, 530 yılı civarında inşa ettirilmiş olan Sergios ve Bakkhos Kilisesi'dir. Mâbed; İstanbul'un fethinden bir müddet sonra, II. Bayezid döneminin Bâbüssaâde Ağası Küçük Hüseyin Ağa (ö. 1510) tarafından camiye tahvil edilmiştir. Planı itibariyle Ayasofya'ya benziyor olması hasebiyle buraya Küçük Ayasofya denilmektedir.[2454] Vakfiyesinde belirtilen günlük masraf listesinden hareketle caminin; hankâh, mekteb ve bir de imareti bulunduğu anlaşılmaktadır.[2455]

Mâbed; 1648 ve 1766 senelerinde vuku bulan depremlerde zarara uğramış ve bunların akabinde bazı tamirler geçirmiştir. 1860'lı yıllarda güney cephesinin çok

[2452] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.00276306899145/28.972197175025943 (3.1.2018).
[2453] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (3.1.2018).
[2454] Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", *DİA*, s. 520; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 177, 182.
[2455] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 17.

yakınına yaptırılan tren yolu ise; o dönem zaten kısmen çökmüş vaziyette olan yapıyı, son derece büyük hasara uğratmıştır.[2456] Küçük Ayasofya Camii, günümüzde ibadete açık ve iyi durumdadır.

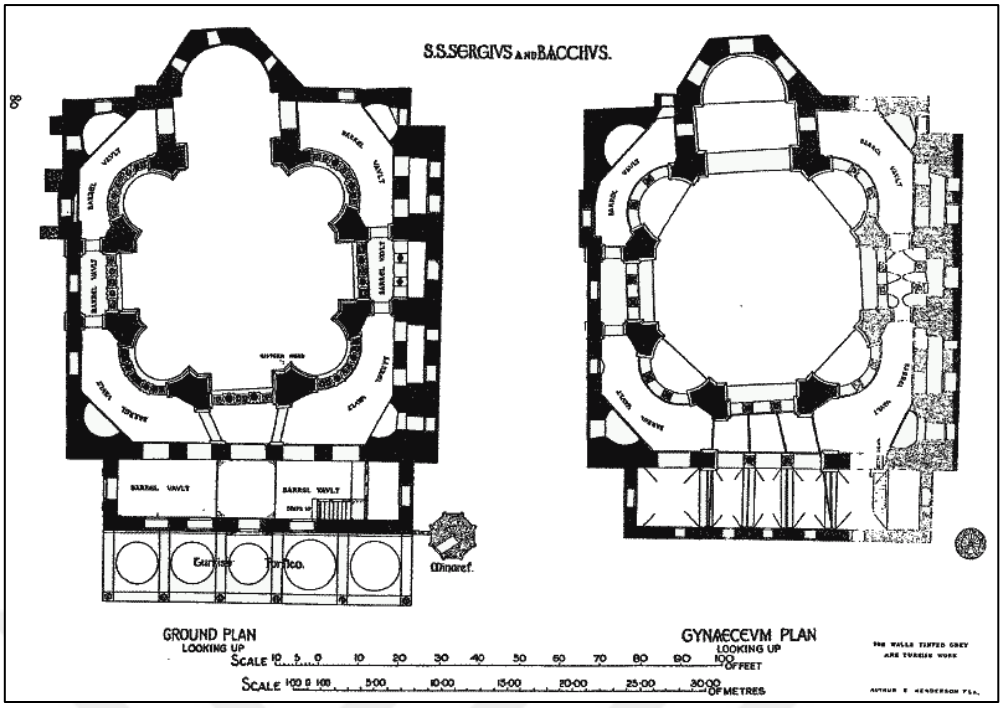
Doğu-batı doğrultusunda uzanan bu eski Bizans yapısı, camiye tahvil edilmesinin akabinde içerisine, kıble istikâmetinde bir mihrap ile minber, vaaz kürsüsü ve müezzin mahfili yerleştirilmiş; batı cephesine de bir medhal sofası inşa edilmiştir. Güneybatı köşesine ise, mâbedden ayrı duran bir minare yapılmıştır. Ayrıca çevresinde de şadırvan, zâviye ve Hüseyin Ağa'ya ait bir türbe bulunmaktadır.

Çizim 229 Sergios ve Bakkhos Kilisesi planı.[2457]

[2456] Eyice, "Küçük Ayasofya", *DİA*, s. 520. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 182; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsi*, c. V, s. 264.

[2457] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1246272 (12.01.2019).

Çizim 230 Küçük Ayasofya Camii planı.[2458] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 1353 Küçük Ayasofya Camii'nin güneydoğudan görünümü.[2459] (Wiener, 1976)

[2458] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 23-24.
[2459] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1247909 (12.01.2019).

Fotoğraf 1354 Küçük Ayasofya Camii'nin batıdan görünümü.[2460] (W. Schiele, 1968)

Fotoğraf 1355 Küçük Ayasofya Camii'nin güneybatıdan görünümü.

[2460] http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/1248204 (12.01.2019).

Fotoğraf 1356 Küçük Ayasofya Camii'nin batı cihetindeki giriş kapısı.

Caminin batı cihetindeki ana kapısı üzerinde bulunan ve hayli girift bir hatla Arapça yazılmış olan tamir kitâbesi, ancak Talip Mert hocamız tarafından okunabilmiştir. Buna göre mezkûr kitâbede şu satırlar mukayyettir:

1. "Elhamdüli'llâhi mütimmü nûrihî 'alâ men yeşâ' min 'ibâdihi ve's-salâtu 'alâ hayri beriyyetihî Muhammedin ve âlihi

2. Kad şeyyede bünyânü'd-dîn ve eyyede erkânü'l-yakîn usvetü'l-umerâi'l-'izâm ve umdetü'l-küberâi'l-kirâm

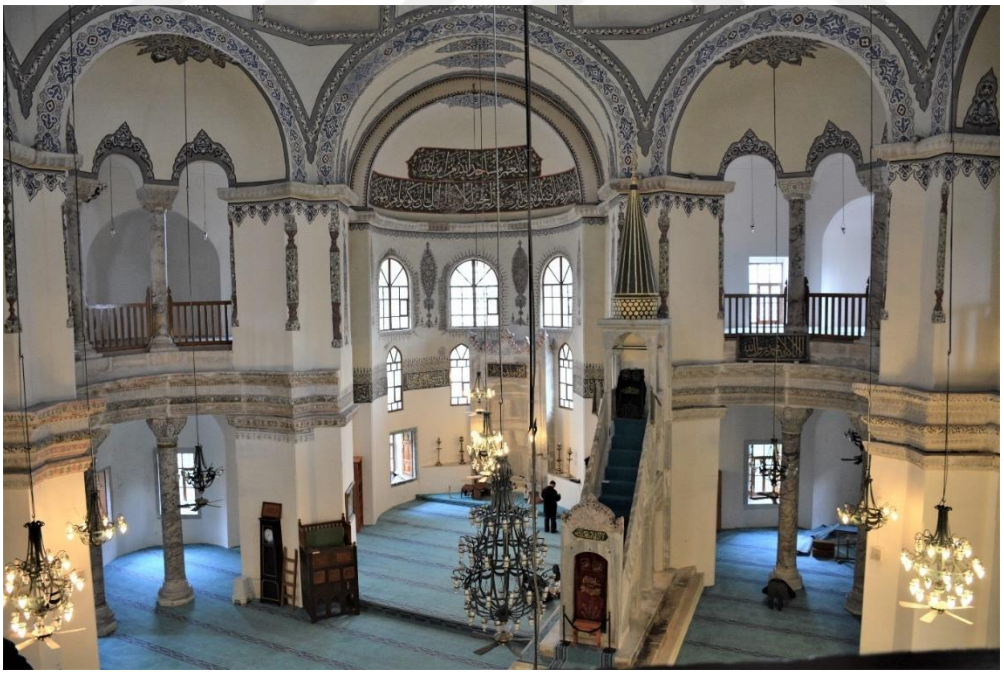
3. Hüsâmü'l-millete ve'd-dîn Hüseyin Bey bin 'Abdü'l-mu'în bi-ta'mîri haza'l-binâ ve tecdîdihi ve bi-tetmîm (…) bi-mesâkini'l-'ibâdi's-sâlihîn

4. Sümme bi't-tebdîl ve'l-ilhâk ilâ mesâcida'llâhi (…) li-raf'i ve yüzkeri fîhâ ismühü ve tüsebbihu velehü fîhâ bi'l-guduvve'l-asâl ricâlu

5. Ve kâne ibtidâ' hâza'l-câmi' fî gurre-i cemâziye'l-ûlâ sene semân ve tis'a mietü ve itmâmihî fî evâil-i recebü'l-müreccb min şuhûr li-sene ihdâ 'ışrûn ve tis'a mie."[2461]

Fotoğraf 1357 Küçük Ayasofya Camii'nin batı cihetindeki giriş kapısı üzerinde bulunan tamir kitâbesi.

Fotoğraf 1358 Küçük Ayasofya Camii hareminin doğusuna bakış.

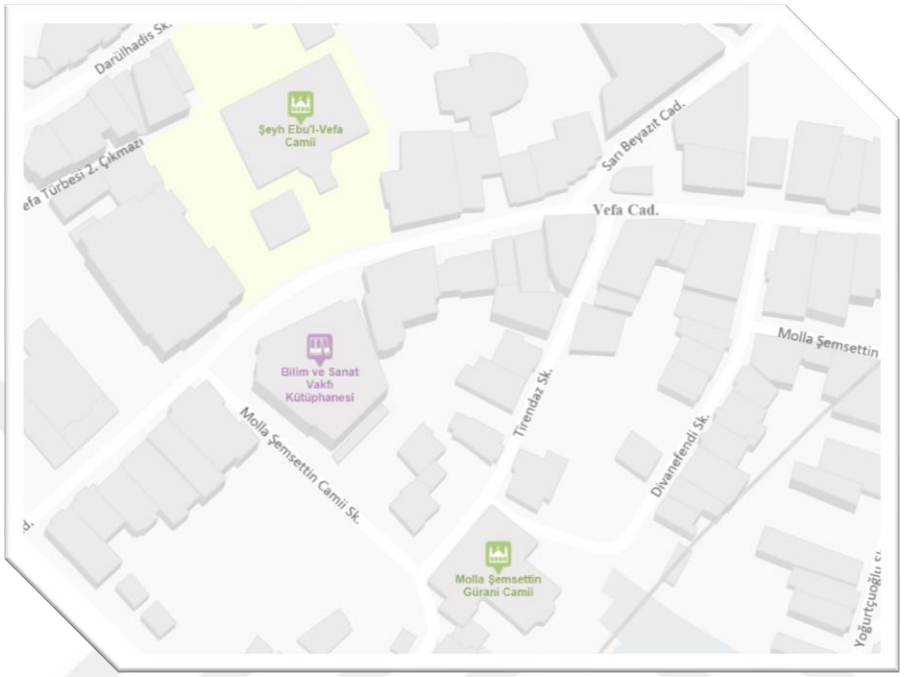
[2461] Talip Mert, Kişisel Görüşme, İstanbul: 10.08.2019.

Fotoğraf 1359 Küçük Ayasofya Camii haremine güneybatıdan bakış.

17. Molla Gürânî/Vefa Kilise Camii

Fatih ilçesinin Vefa semti sınırları dâhilinde yer alan Hoca Gıyasettin Mahallesi'ndeki Tirendaz Sokak'ta bulunan Vefa Kilise Camii, 134. pafta, 565. ada ve 14. parselde kayıtlıdır.[2462]

Harita 25 Molla Gürânî Camii'nin konumu.[2463]

Molla Gürâni Camii'ne tahvil edilen kilisenin asıl adı ve yapım tarihi kesin olarak bilinememektedir. Bu hususta en fazla ortaya atılan iddia ise, mâbedin esasının Hagios Theodoros Tyron Kilisesi olduğu yönündedir.[2464] Ancak Eyice, birçok araştırmacı tarafından benimsenen bu görüşün; tamamen Gyllius'un hiçbir kaynak göstermeksizin zikrettiği bir isme istinat ettirildiğini ve dolayısıyla da dayanaksız olduğunu belirtmektedir.[2465]

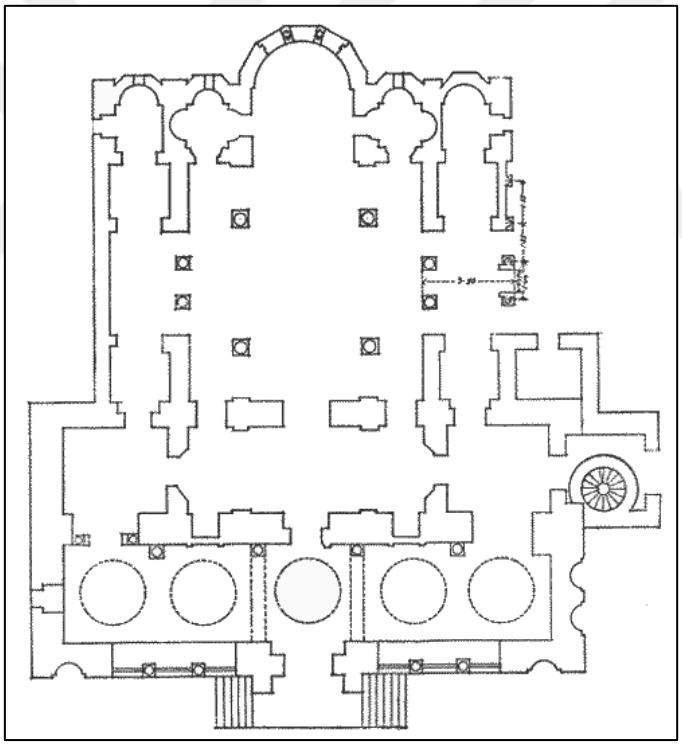
Bizans sanatında oldukça önemli bir yere sahip olan mezkûr kilisenin inşa edildiği tarih net bir şekilde belirlenemese de yaklaşık olarak XI-XII. yüzyıllarda, daha önceki devirlere ait eski bir yapının temelleri üzerine yapıldığı bilinmektedir. 1300-

[2462] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.01624303859465/28.96023988723755 (3.1.2018).
[2463] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (3.1.2018).
[2464] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283. Bkz. Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 459; Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 9; İhtifalcı Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 89, 104-105.
[2465] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 62.

1350 yılları arasında ise, ana mekânın batı cephesi önüne bir dış narteks ilave edilmiştir.[2466]

Söz konusu mâbed; İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinden kısa bir süre sonra, aynı zamanda Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından olan Şeyhülislâm Molla Gürânî Şemseddîn Ahmed Efendi tarafından camiye tahvil edilmiştir.[2467]

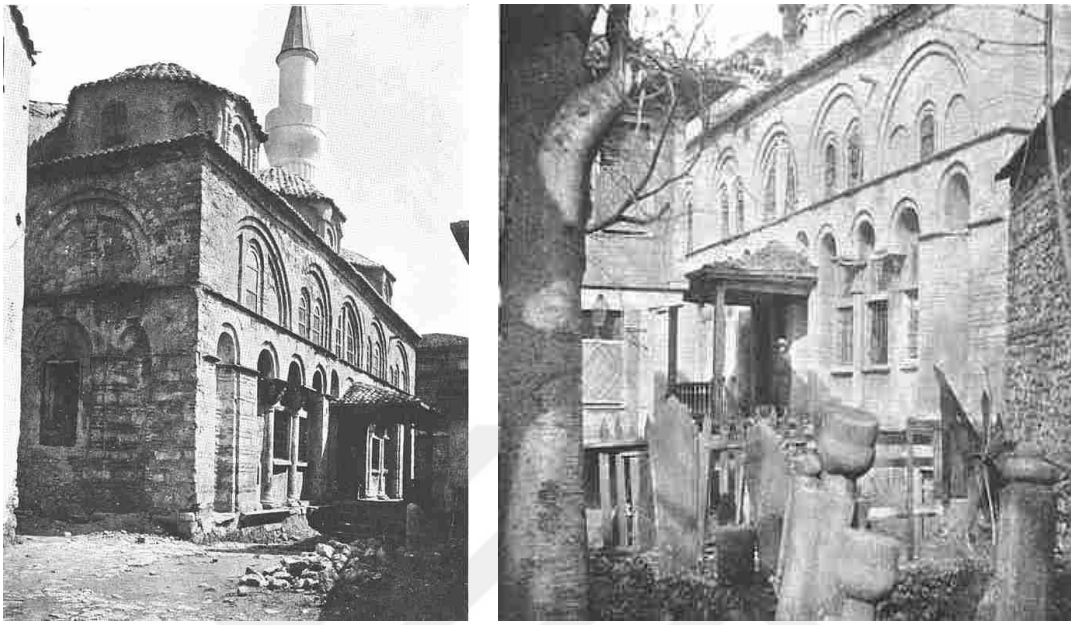
Kilise Camii; muhtemelen 1833 senesinde vuku bulan depremde hasar görmesinin ardından, 1848'de büyük bir onarım geçirir ki bu sırada yapının bazı bölümlerinde de değişiklikler yapılır. 1937'de, içerisinde yer alan mozaiklerden bir kısmı temizlenen mâbedde, 1972-1973 yılları arasında onarım çalışmaları gerçekleştirilir.[2468] Son yıllarda harap durumda olan mezkûr camii, 2018 senesinde restore edilmeye başlanmıştır.

Çizim 231 Molla Gürânî Camii planı.[2469] (Millingen, 1912)

[2466] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 62-63, 80-81; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283.
[2467] İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 104; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 169.
[2468] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 170.
[2469] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 82.

Yapının camiye tahvil edilmesinin akabinde içerisine, kıble istikâmetinde bir mihrap ile minber ve vaaz kürsüsü yerleştirilmiş; güneybatısına ise, bir minare inşa edilmiştir.

Fotoğraf 1360 Molla Gürânî Camii'ne kuzeybatıdan ve güneybatıdan görünüşü.[2470] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 1361 Batı cepheye güneybatıdan bakış.[2471]

[2470] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 70b, 71b.
[2471] https://mcid.mcah.columbia.edu/viewer/r/field_record_id_value/1314_istanbul2013_kilisecamii_006 (12.01.2012).

Fotoğraf 1362 Molla Gürânî Camii hareminin doğusuna bakış.[2472] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 1363 Molla Gürânî Camii haremi.[2473]

[2472] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 75a.
[2473] https://mcid.mcah.columbia.edu/viewer/r/field_record_id_value/1314_istanbul2013_kilisecamii_055 (12.01.2019).

18. Molla Zeyrek Camii (Pantokrator Manastırı Kilisesi)

Fatih ilçesi sınırları dâhilinde bulunan Zeyrek Mahallesi'ndeki İbadethâne Sokak'ta yer alan Molla Zeyrek Camii; 453. pafta, 2421. ada ve 1. parselde kayıtlıdır.[2474]

Harita 26 Molla Zeyrek Camii'nin konumu.[2475]

Molla Zeyrek Camii'nin esasını oluşturan kilise binası, üç ayrı yapının birleşmesiyle meydana gelmiştir. XII. yüzyılda, İmparator II. Ioannes Komnenos (1118-1143)'un eşi İmparatoriçe Eirene (ö. 1134) tarafından inşası başlatılan Christus Pantokrator Manastırı'na ait olan ve mimarı Nikephoros olarak bilinen bu kiliselerden ilki; Pantokrator'a, yani *'kâinatın hâkimi'* Hz. İsa'ya ithaf edilen güneydeki yapıdır. Daha sonra Pantokrator Kilisesi'nin kuzeyine, aralarında boşluk kalacak şekilde ikinci kilise inşa edilmiş ve Hz. Meryem'e (Theotokos Elaiusa) adanmıştır. Son olarak ise; bahsolunan iki kilisenin arasında bulunan boş alana, imparator ailesine ait bir mezar şapeli olarak üçüncü kilise ilave edilmiştir ve mezkûr bina da Başmelek Mikhail'e ithaf edilmiştir.[2476]

Tamamlandığında oldukça büyük ve kompleks bir yapı halini almış olan bu yapıların inşa tarihleri tam olarak bilinememektedir. Ancak bu noktada kesin olan bilgi,

[2474] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.01971153719021/28.95720094442368 (3.1.2018).
[2475] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (3.1.2018).
[2476] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 209, 211; Hayri Fehmi Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", *DİA*, s. 377; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284.

manastırın yapımına XII. yüzyılın ilk yarısında başlandığıdır.[2477] Eirene hayattayken bitirilemeyen söz konusu yapı topluluğu; onun 1134 senesinde ölmesinin ardından, eşi II. Ioannes tarafından ikmal ettirilmiştir.[2478] Wiener ise, mezkûr imparatorun ölümünden sonra da manastırın yapımına hızla devam edildiğini belirtmektedir.[2479]

Pantokrator Manastırı'nın kuruluş ilkelerinin düzenlendiği 1136 senesinde yazılmış olan *"Typikon"*u, yani bir çeşit vakfiyesinin metni günümüze kadar ulaşmıştır.[2480] Buradan elde edilen bilgilere göre, geniş bir alanı kaplayan manastır; kiliselerinin yanında, yaklaşık seksen kadar rahip için konut, beş bölümlü ve elli yataklı bir hastahane, tıp okulu, eczane, yaşlılar yurdu, hamam gibi pek çok muhtelif sosyal kurumu da bünyesinde ihtiva eden geniş kapsamlı bir yapı topluluğundan teşekkül etmekteydi. Ayrıca Wiener, bu mahallin batısında yer alan Şeyh Süleyman Mescidi'nin de esasen, mezkûr yapı topluluğuna dâhil olan eski bir mozoleum binası olabileceğini düşünmektedir.[2481]

Bizans'ın önemli dinî merkezlerinden olan manastır, 1204 senesinde şehrin Latin egemenliği altına girmesinin ardından, Venedikli Katolik din adamları tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Wiener buranın, Latin hakimiyetinin sonlarına doğru kısa süreliğine de olsa, imparatorun mekânı olduğunu belirtmektedir. Bu dönem içerisinde manastır yağmalanmış, içerisinde bulunan rölikler ve kilise eşyalarının yanı sıra, yapı malzemeleri bile Venedik başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli şehirlerine götürülmüştür. Mezhep çatışmaları dolayısıyla Latinler tarafından oldukça büyük zararlar görmüş olan manastır, İstanbul'un Bizanslılar tarafından geri alınması sırasında bu defa da Venedik düşmanı olan Cenevizliler tarafından tahribata uğrayarak bazı bölümlerine zarar verilmiş, fakat 1261'den itibaren de yine kullanıma açılmıştır.[2482]

[2477] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 209. Bir kaynakta, 1124 yılı dolaylarında inşasına başlandığı belirtilmektedir. Bkz. Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377. Wiener, iki kilise arasında bulunan mezar şapelinin ise 1136 yılında inşa edildiğini söyler. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 211.

[2478] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284; Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377.

[2479] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 209, 211.

[2480] Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284; Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 73; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 211.

[2481] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 211; Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377; Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 73.

[2482] Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 212.

Wiener'in belirttiğine göre Pantokrator Manastırı, 1440-1450'lerde, sağlam kalmış olan manastırlar arasında en önemlilerindendir ve mestûr yıllarda, kutsal eşyaları ile birlikte hâlâ hacıların ziyaret yerlerinden biridir.[2483] Manastıra ait olan hastahanenin de Bizans'ın son döneminde hizmete devam ettiği ve hatta başhekiminin de bir Türk olduğu ilgili kaynaklarda zikredilmektedir.[2484]

1453 senesinde kentin fethedilmesinin ardından Pantokrator Manastırı ve Kilisesi kapatılmış,[2485] kısa bir süre sonra da bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından, şehirdeki ilk ihtiyaçları karşılamak üzere medrese ve mescide tahvil edilmiştir.[2486]

Muttasılında yer alan medresenin ilk müderrisi, dönemin ileri gelen âlimlerinden olan ve Zeyrek[2487] lakabıyla maruf olan Molla Mehmed (ö. 903/1497-1498)'dir[2488] ki mâbed de bu zât dolayısıyla Zeyrek Camii adıyla tanınmış,[2489] hatta mezkûr yapıların bulunduğu mahalle de aynı ismi almıştır. Kanunî devrinde (1520-1566) Taşköprülüzâde tarafından kaleme alınmış olan *'Osmanlı Bilginleri'* adlı eserde, söz konusu mahallin o günlerde de Molla Zeyrek'e nispetle anıldığı belirtilmektedir.[2490]

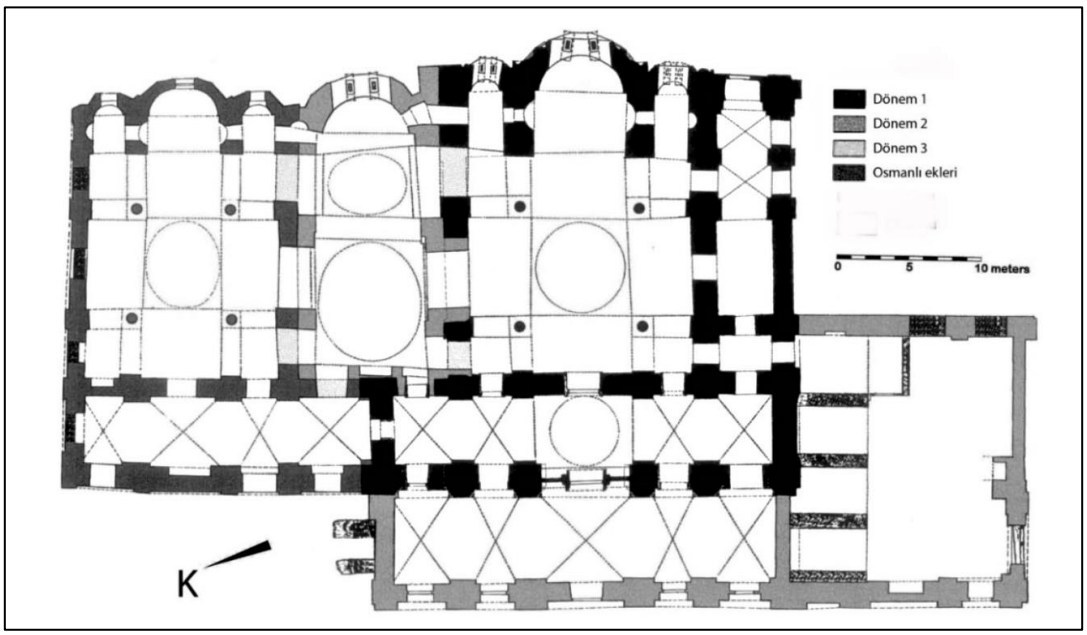
II. Mehmed tarafından 867/1463 senesinde yapımı başlatılan Fatih Külliyesi içerisindeki Sahn-ı Semân Medreseleri'nin 875/1470'de tamamlanmasının[2491] ardından ise, buradaki medrese kapatılmıştır.[2492] Medrese görevine son verildikten sonra mezkûr yapı; Abdullah-ı İlâhî'ye verilerek, zâviye olarak kullanılmaya başlanmıştır.[2493]

1766 senesinde vuku bulan depremde büyük ölçüde zarar gören mâbed, o dönem tahtta olan III. Mustafa (1757-1774) tarafından tamir ettirilmiştir. XIX. yüzyıl sonlarında da camide birtakım onarımlar gerçekleştirilmiştir.[2494]

[2483] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 27.
[2484] Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377.
[2485] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 212, 214.
[2486] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s.284; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 537.
[2487] Zeyrek, kelime anlamı itibariyle; anlayışlı ve zeki demektir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2004, s. 1184.
[2488] Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, Muharrem Tan (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 126.
[2489] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 214; Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377.
[2490] Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, s. 126.
[2491] Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *DİA*, s. 532.
[2492] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 214; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284.
[2493] Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377.
[2494] Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 377-378; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284.

XX. yüzyıla gelindiğinde, artık harap olmaya başlayan camide 1954 senesinde başlatılan onarımlar sırasında; güneydeki yapının zeminini süsleyen XII. yüzyıla ait mozaikler ortaya çıkmış ve bunun üzerine de mezkûr bölüm ibadete kapatılarak, Ayasofya Müzesi'ne bağlanmıştır. Bir süre devam eden söz konusu uygulama süresince de buradan bir bölme ile ayrılan orta ve kuzey kısımlar cami işlevi görmeye devam etmiştir.[2495] Daha sonra, bahsi geçen bölüm yeniden Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilerek, cami vasfını geri kazanmıştır.

Zeyrek Camii'nde 2010 senesinde başlatılan restorasyon çalışmaları[2496] ise, 2018'de nihâyete erdirilmiş ve cami yeniden bütün bölümleriyle ibadete açılmıştır.

Çizim 232 Zeyrek Camii Planı. (Ousterhout ve Ahunbay, 2000)

[2495] Eyice, "Feridun Dirimtekin", s. 265; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 284.
[2496] Yılmaz, "Zeyrek Kilise Camii", s. 378.

Fotoğraf 1364 Zeyrek Camii'nin üstten görünümü.[2497]

Pantokrator Manastırı Kilisesi; camiye tebdil edilmesinin akabinde, yeni kimliğinin gerekliliklerine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve mâbede birtakım ilâveler yapılmıştır. Bu kapsamda, harem vasfını üstlenen güneydeki binanın içerisine; mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve hünkâr mahfili yerleştirilmiş; güneybatı köşesine ise, minare inşa edilmiştir. Ayrıca güney kısmında ise, hinkâr kasrı bulunmaktadır. Günümüze ulaşıncaya kadar gerek zaman faktöründen gerekse de deprem ve yangınlardan ötürü birçok kez tamirine ve bakımına ihtiyaç duyulan yapıda, müteaddit defalar restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

[2497] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 146-147.

Fotoğraf 1365 Zeyrek Camii'nin doğu cephesine bakış.

Fotoğraf 1366 Zeyrek Camii'nin kuzeybatıdan görünümü.

Fotoğraf 1367 Zeyrek Camii hareminin doğusuna bakış.

Fotoğraf 1368 Zeyrek Camii hareminin batısına bakış.

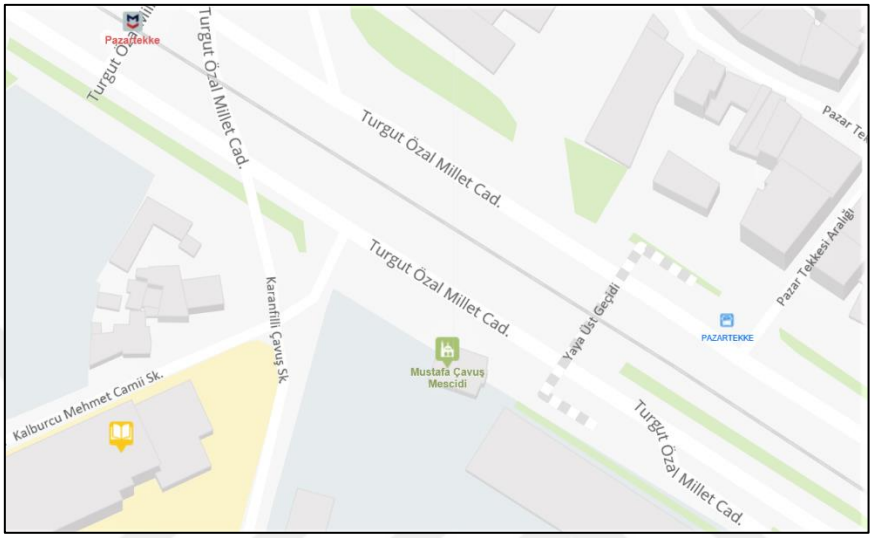

Fotoğraf 1369 Zeyrek Kilise Camii hareminin eski görünümü.[2498] (Millingen, 1912)

[2498] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 61a-61b.

19. Mustafa Çavuş/Manastır Mescidi

Fatih ilçesi sınırları dâhilindeki Şehremini Mahallesi'nde yer alan Mustafa Çavuş Mescidi, Turgut Özal Millet Caddesi üzerinde bulunmakta olup; 372. pafta, 1558. ada ve 21. parselde kayıtlıdır.[2499]

Harita 27 Mustafa Çavuş Mescidi'nin Konumu.[2500]

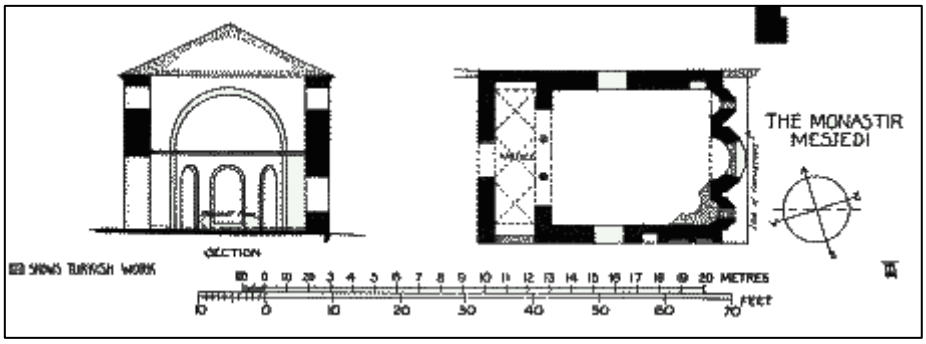
Mustafa Çavuş Mescidi'ni oluşturan yapının esası, hangi işlev doğrultusunda ve ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinememektedir. Ancak bu hususta genellikle kabul edilen görüşe göre; mezkûr bina, Paloiologoslar döneminde kurulan Kyra Martha Manastırı'nın bir parçasıdır ve 1261-1300 seneleri arasında yaptırılmıştır.[2501]

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinin akabinde ise; bizzat fethe katılmış olan Mustafa Çavuş tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2502] Ayverdi; mezkûr şahsın, muhtemelen Mevlevîhâne Kapısı Mezarlığı'nda medfûn Kurabalı Mustafa Çavuş olduğunu düşünmektedir.[2503] İhtifalci Mehmed Ziya Bey de bahsolunan mâbedin, vaktiyle Kara Bali Mescidi adıyla anıldığını nakletmektedir.[2504]

Topkapı bölgesinin topografyasını değiştiren 1956-1958 yıllarındaki çalışmalar kapsamında Millet Caddesi'nin yapılmasıyla beraber, mezkûr mâbed kuzey

[2499] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.017408260952834/28.92836451530457 (3.1.2018).
[2500] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (3.1.2018).
[2501] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 34-35, 79, 81.
[2502] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 452; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 184.
[2503] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 452.
[2504] İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 121.

tarafından söz konusu cadde, güney tarafından da o yine o yıllarda kurulan, belediyeye ait otobüs garajının arasında kalmış ve hatta bu garajın içerisine dâhil edilmiştir.[2505]

Çizim 233 Mustafa Çavuş Mescidi planı ve makta-i arzânîsi.[2506] (Millingen, 1912)

Bahsolunan eski Bizans yapısı; mescide kalbedilmesinin akabinde, yeni kimliğinin gerekliliklerine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve mâbede birtakım ilâveler yapılmıştır. Bu kapsamda, harem vasfını üstlenen iç mekânına; mihrap, minber, vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. Minaresi bulunmayan mescidin batısına, yakın zamanda bir medhal sofası ilave edilmiştir.

Fotoğraf 1370 Mustafa Çavuş Mescidi'nin kuzeybatıdan görünümü.

[2505] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 36; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 184-185.
[2506] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 88-89.

Fotoğraf 1371 Mustafa Çavuş Mescidi'nin doğu cephesi.

Fotoğraf 1372 Mustafa Çavuş Mescidi hareminin doğusuna bakış.

Fotoğraf 1373 Mustafa Çavuş Mescidi haremine kuzeyden bakış.

20. Sancakdar Hayrüddin Mescidi

Fatih ilçesinin Samatya semti sınırları dâhilinde bulunan Koca Mustafa Paşa Mahallesi'ndeki Teberdar Sokak'ta yer alan Sancakdar Hayrüddin Mescidi, etrafındaki muhdes yapıların arasına sıkışmış vaziyettedir. Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün resmî sitesinde mezkûr mâbedin yeri ve adı görülse de her nedense pafta, ada ve parsel numaraları mukayyet değildir.[2507]

Harita 28 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin konumu.[2508]

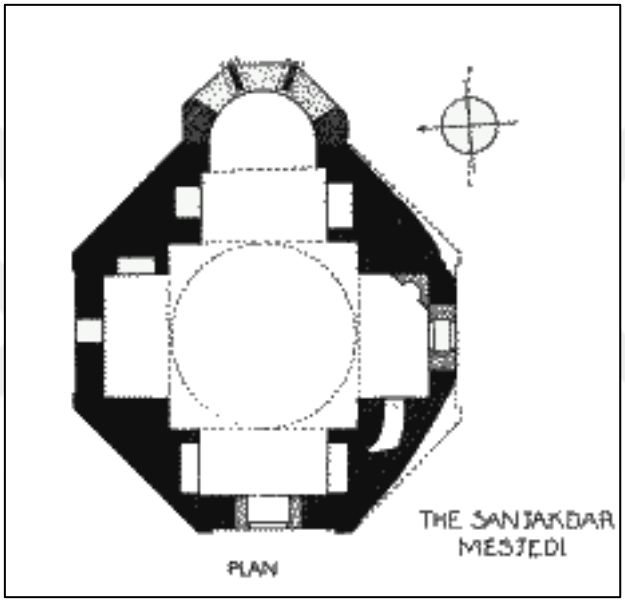
Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin esasını oluşturan sekizgen planlı yapının adı ve mahiyeti bilinmemektedir.[2509] Millingen tarafından burası her ne kadar XIV. yüzyıla ait Gastria Manastırı'na dâhil bir yapı olarak gösterilmişse de Eyice, bu iddianın hiçbir müsbet dayanağa istinat etmediğini ve mezkûr binanın mimarî hususiyetlerinin, çok erken devre ait bir eser olduğunu gösterdiğini belirtmekte; muhtemelen de geç Roma devrine ait türbe binalarından biri olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca bu mausoleumun, Bizans döneminde kilise haline getirildiğini ve belki de bir manastıra bağlandığını ifade etmektedir.[2510] Wiener ise, bahsi geçen yapının; IX. yüzyıldan beri mevcut olan Gastria Manastırı'nın mezar şapeli işlevini üstlenmiş bulunmasının,

[2507] Bkz. https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.00285621110933/28.934426307678226 (03.01.2018).
[2508] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).
[2509] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288.
[2510] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 81-82.

konumu açısından da mümkün olduğunu ve buraya III. Mikhail'in eşi Theodora ile ailesinden bazı kişilerin gömülmüş olduğunu söylemektedir.[2511]

Ayvansarâyî'nin zikrettiğine göre, söz konusu yapı, Fatih Sultan Mehmed'in alemdârlarından olan ve bizzat fethe iştirak eden Hayrüddîn Efendi tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2512]

1894 senesinde meydana gelen depremde kısmen yıkılan mâbed, bir süre harabe halinde kalmış ve neredeyse yok olma durumuna gedikten sonra, 1973-1974 seneleri arasında yeniden yaptırılmıştır.[2513]

Çizim 234 Sancakdar Hayrüddin Mescidi planı.[2514] (Millingen, 1912)

Bahsolunan eski Bizans yapısı; mescide tebdil edilmesinin akabinde, yeni hüviyetinin gerekliliklerine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve bu kapsamda mâbede birtakım ilâveler yapılmıştır. Harem vasfını üstlenen iç mekânına; mihrap, minber, vaaz kürsüsü ile tabaka mahfili yerleştirilen mescidin kuzeybatısına da bir minare inşa edilmiştir.

[2511] Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 194.
[2512] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 180; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 492; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288.
[2513] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 194; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288.
[2514] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 90-92.

Fotoğraf 1374 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin güneybatıdan görünümü.[2515] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 1375 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin batı cephesine bakış.[2516] (Millingen, 1912)

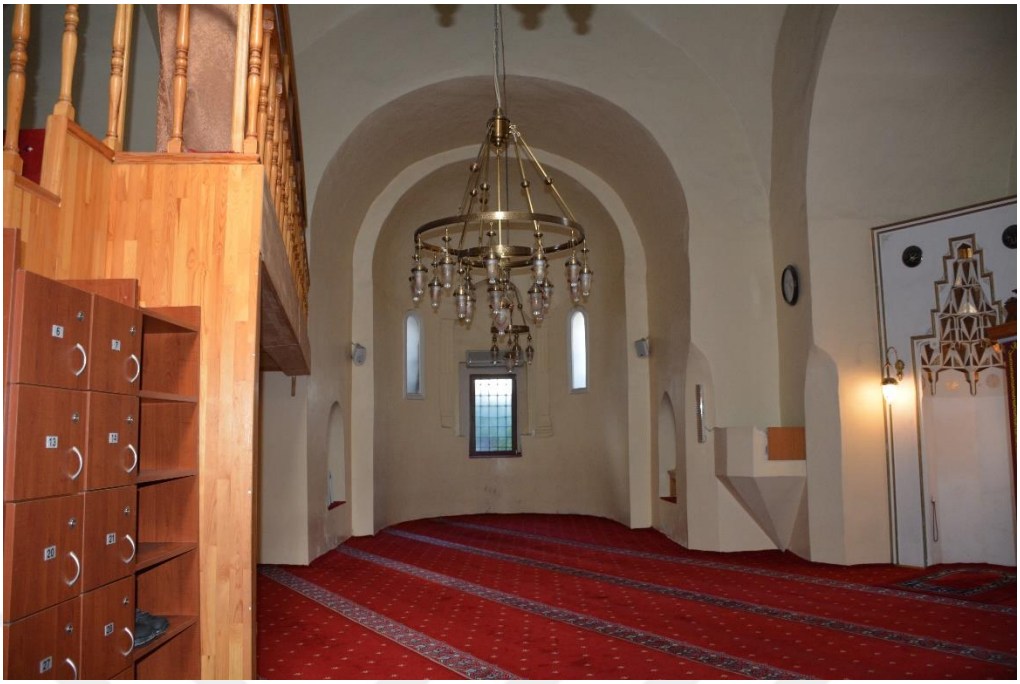
[2515] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 79a.
[2516] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 78b.

Fotoğraf 1376 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin kuzeybatıdan görünümü.

Fotoğraf 1377 Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nin giriş bölümünün günümüzdeki düzeni.

Fotoğraf 1378 Sancakdar Hayrüddin Mescidi hareminin doğusuna bakış.

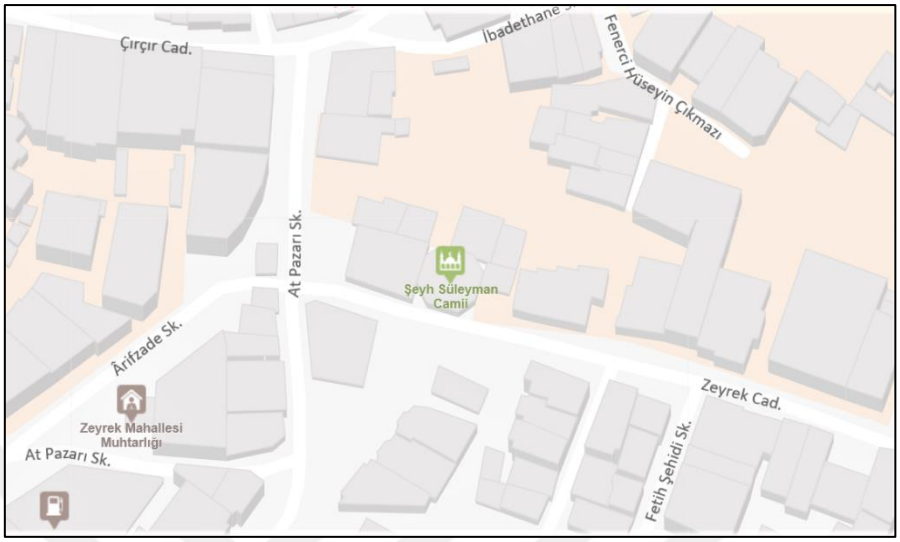
Fotoğraf 1379 Sancakdar Hayrüddin Mescidi hareminin güneyine bakış.

Fotoğraf 1380 Sancakdar Hayrüddin Mescidi hareminin batısına bakış.

21. Şeyh Süleyman Mescidi

Fatih ilçesine bağlı Zeyrek Mahallesi'ndeki Zeyrek Caddesi'nde bulunan Şeyh Süleyman Mescidi; 453. pafta, 2426. ada ve 49. parselde kayıtlıdır.[2517]

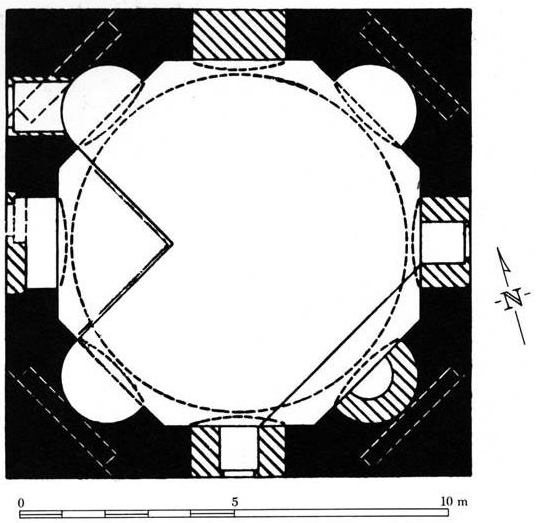
Harita 29 Şeyh Süleyman Mescidi'nin konumu.[2518]

Şeyh Süleyman Mescidi'nin esasını teşkil eden yapının adı ve tarihi bilinmediği gibi, mahiyeti hususunda da araştırmacılar tarafından muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bazı kaynaklarda bu binanın, yakınında bulunan Pantokrator Manastırı'nın kütüphânesi olduğu zikredilmektedir.[2519] Ancak Eyice bu görüşe karşı çıkmış ve mezkûr yapının, muhtemelen geç ilkçağa ait bir mezar şapeli olduğunu belirtmiştir. Zira 1950 senesinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında da altında bir mezar odası bulunmuştur.[2520]

Bahsi geçen yapı; Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış olan Şeyh Süleyman Efendi tarafından mescide kalbedilmiştir. Ayvansarâyî'nin naklettiğine göre mezkûr şeyh, Tâceddin Karamânî (ö. 872/1467) adıyla maruf Şeyh İbrahim Yahşî'nin halîfesidir. Mescid, XVIII. yüzyılda meydana gelen Cibâlî yangını sırasında muhterik olmuş ve III. Mustafa (1757-1774) döneminde, Ayşe Sultan'ın kethüdası olan Kazgânî

[2517] https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.0192034899376/28.95531535148621 (03.01.2018).
[2518] https://sehirharitasi.ibb.gov.tr (03.01.2018).
[2519] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 501.
[2520] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 287. Wiener de söz konusu yapıyı, bir mausoleum olduğunu belirtmekte, ancak bunun Pantokrator Manastırı'na ait olduğunu düşünmektedir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 203, 211.

Hasan Ağa tarafından tamir edilmiştir.[2521] Bir dönem kütüphane olarak kullanılan mâbed, 1930 senesinden sonra yeniden mescid olarak ibadete açılmıştır.[2522]

Çizim 54 Şeyh Süleyman Mescidi planı.[2523] (Gurlitt, 1905)

Bahsi geçen eski Bizans yapısı; mescide kalbedilmesinin ardından, yeni işlevinin gerekliliklerine uygun bir şekilde düzenlenmiş ve mâbede birtakım ilâveler yapılmıştır. Bu kapsamda, harem vasfını üstlenen iç mekânına; mihrap, minber, vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. Minaresi bulunmayan mescidin batısına, yakın zamanda bir medhal sofası ilave edilmiştir.

[2521] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 188; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 501; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 203.
[2522] Mescid hakkında detaylı bilgi için bkz. *Bir Eğitim ve Restorasyon Öyküsü: Şeyh Süleyman Mescidi*, Ali Hürata (ed.), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2017.
[2523] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/33.htm (12.09.2018).

Fotoğraf 1381 Şeyh Süleyman Mescidi'nin güneyden görünümü.

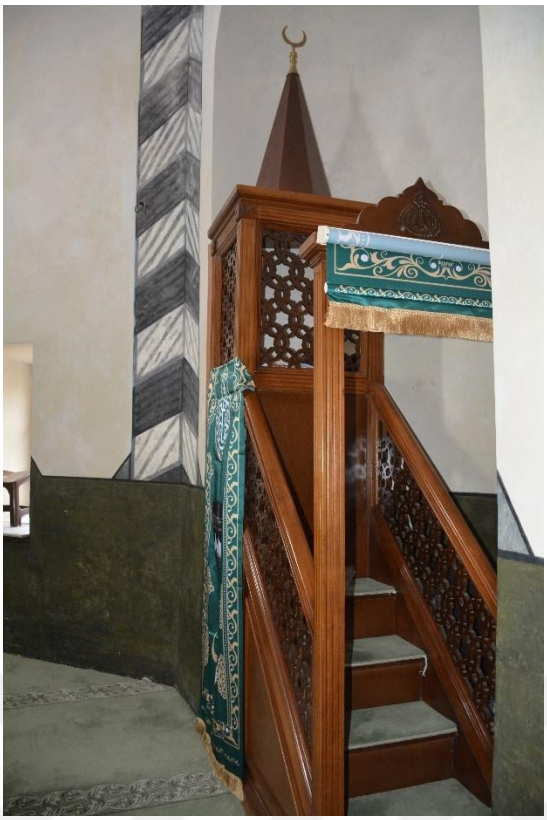
Fotoğraf 1382 Şeyh Süleyman Mescidi'nin batısında yer alan avluda teşekkül etmiş hazîresi.

Fotoğraf 1383 Şeyh Süleyman Mescidi'nin giriş cephesine bakış.

Fotoğraf 1384 Şeyh Süleyman Mescidi'nin doğusuna bakış.

Fotoğraf 1385 Şeyh Süleyman Mescidi minberi.

Fotoğraf 1386 Şeyh Süleyman Mescidi hareminin batısına bakış.

B. Harabe Durumunda Olan Yapılar

1. İmrahor İlyas Bey Camii (Studios Manastırı Kilisesi)

Samatya'da yer alan İmrahor İlyas Bey Camii; Studios Manastırı'nın, Hagios Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahyâ) adına yaptırılan kilisesidir ve İstanbul'daki, günümüze kadar ulaşabilmiş en eski Hıristiyan yapısı olma özelliğine hâizdir.[2524] Bu yönüyle tarihî bir önem arzeden mâbed, erken Hıristiyan döneminin dinî mimarî hususiyetlerine de ışık tutmaktadır.[2525]

Studios adındaki Romalı bir asilzâde tarafından, kendi arazisi üzerine[2526] yaptırılmış olan kilisenin inşa tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı; 454 senesinde Doğu Konsülü seçilen Patrikios Studios'un, bu göreve getirilmeden kısa bir süre önce mezkûr kiliseyi inşa ettirmiş olduğunu belirtmektedir. Bu tezlerini dayandırdıkları epigramlarda tarih verilmese de Studios'un mezkûr kiliseyi yaptırması sayesinde kısa sürede konsül seçildiği ifade edilmektedir.[2527] Diğer bir grup ise, kilisenin yapım tarihi olarak 463 senesini göstermektedir. Bunu savunan araştırmacıların görüşlerini dayandırdıkları 810-814 tarihli bir kronikte; Studios'un, 463'de Vaftizci Yahya'ya adamış olduğu kiliseyi yaptırdığı, daha sonra ise bunun yanına bir de manastır kurdurarak içerisine, dönemin güçlü tarikatlarından olan ve *Uykusuzlar* adıyla bilinen akoimetaileri yerleştirdiği bilgisine ulaşılmaktadır.[2528] Bahsi geçen her iki görüşten de farklı olarak Eyice, mezkûr kilisenin muhtemelen 461 yılına doğru inşa ettirildiğini belirtirken;[2529] Wiener ise, kurucusunun konsül seçilmesinden önce yani 453-454 yıllarında mâbedin yapımına başlandığını, 463 senesinde ise tamamlandığını kabul etmektedir.[2530]

Anadolu yakasında geniş arazileri bulunan[2531] Studios Manastırı, yüzyıllar boyunca oldukça önemli tarihî olaylara tanıklık etmiş ve zaman içerisinde başkentin önemli dinî yapılarından biri haline gelmiştir. 627 yılında[2532] Patrikios Bonus'un

[2524] Semavi Eyice, "İmrahor İlyas Bey Camii", *DİA*, c. XXII, s. 228; Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 77-78.
[2525] Eyice, "İmrahor İlyas Bey Camii", *DİA*, s. 228.
[2526] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 147.
[2527] Sacit Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", H. Ioannes Prodromos Kilisesi I", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, 2000, c. X, sy. X, s. 101-102.
[2528] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 102.
[2529] Eyice, "İmrahor İlyas Bey Camii", *DİA*, s. 228.
[2530] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 147.
[2531] Eyice, "İmrahor İlyas Bey Camii", *DİA*, s. 228.
[2532] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 147.

manastıra gömülmesinin ardından burası ayrıca bir gömü yeri olarak da kullanılmaya başlanmıştır.[2533]

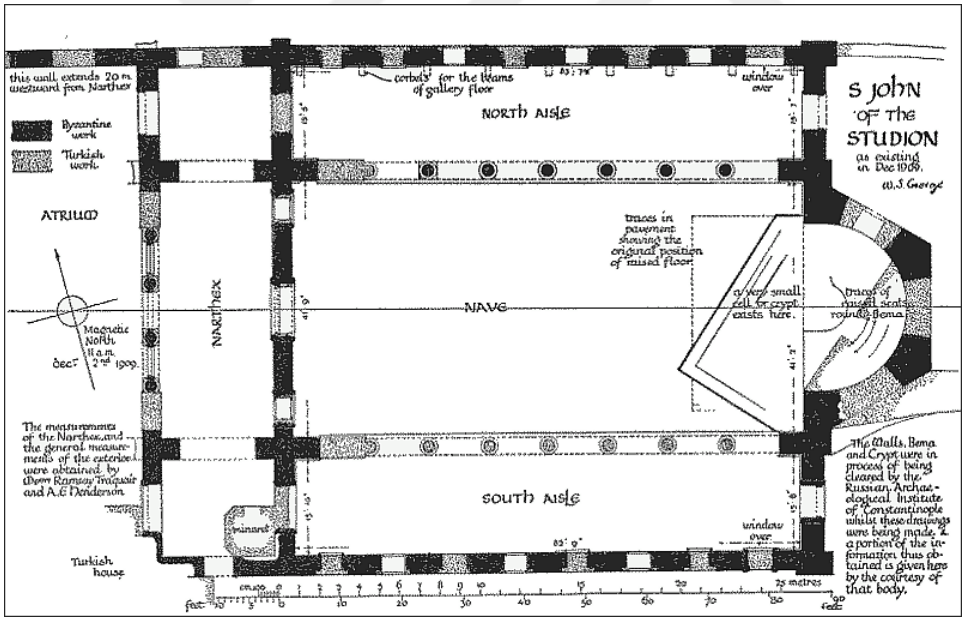
VIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan İkonoklasma (tasvir kırıcı) akımı nedeniyle, zaman içerisinde sürgüne gönderilen yahut da çeşitli baskı ve işkenceler uygulanarak manastırı terk etmek durumunda bırakılan rahiplerden bazıları, 787 senesinden itibaren söz konusu hareketin zayıflamasıyla beraber buraya geri dönmeye başlamıştır. Söz konusu harekete karşı olan mücadelesiyle tanınan Theodoros'un; İmparatoriçe Irene döneminde (797-802), 798 ya da 799 senesinde Studios Manastırı'na gelerek baş rahip olmasının ardından, burası Hıristiyanların önemli dinî merkezlerinden biri halini almış ve o dönemde rahip sayısı yedi yüze ulaşmıştır.[2534] Yine Theodoros döneminden itibaren Studios Manastırı'nda üretilmeye başlanan ikonlar ve el yazmaları, manastırın şöhretinin artmasını sağlamış ve dinî yaşam üzerindeki etkisinin yanı sıra buraya sanatsal bir boyut da kazandırmıştır.[2535] Zaman içersinde zayıflayan tasvir kırıcı akımın V. Leon döneminde (813-820) tekrar güçlenmesi sonucunda Theodoros, 818 yılında sürgüne gönderilmiştir. 826 senesinde ölen eski baş rahibin cenazesi; tasvir kırıcı dönemin sonlanmasının ardından, 844 yılında Studios Manastırı'na getirilerek buraya gömülmüştür.[2536] Manastırda bulunan kutsal eşyaların arasına, X. yüzyılda Vaftizci Yahya'nın röliklerinin de eklenmesiyle burası ayrı bir öneme daha sahip olmuştur.[2537]

İmparator Isaakios I. Komnenos, 1059 senesinde görevinden ayrılmasının ardından karısıyla beraber Studios Manastırı'na yerleşmiş ve kaynaklarda ifade edildiğine göre de bu manastırın kilisesini güzelleştirmişlerdir. 1078 yılında tahttan ayrılan İmparator Mikhail VII. Dukas da yine mezkûr manastıra çekilmiştir. 1204 yılında başlayan ve elli yedi sene devam edecek olan Latin istilâsı döneminde, şehirdeki diğer manastır ve kiliseler gibi burası da yağmalanmış, kutsal eşyalarının birçoğu

[2533] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 103.
[2534] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 104.
[2535] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 105; Eyice, "İmrahor İlyas Bey Camii", *DİA*, s. 228; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 149.
[2536] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 105-106; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 149.
[2537] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 107. Wiener, Vaftizci Yahya'nın başının getirildiğini belirtir. Bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 149.

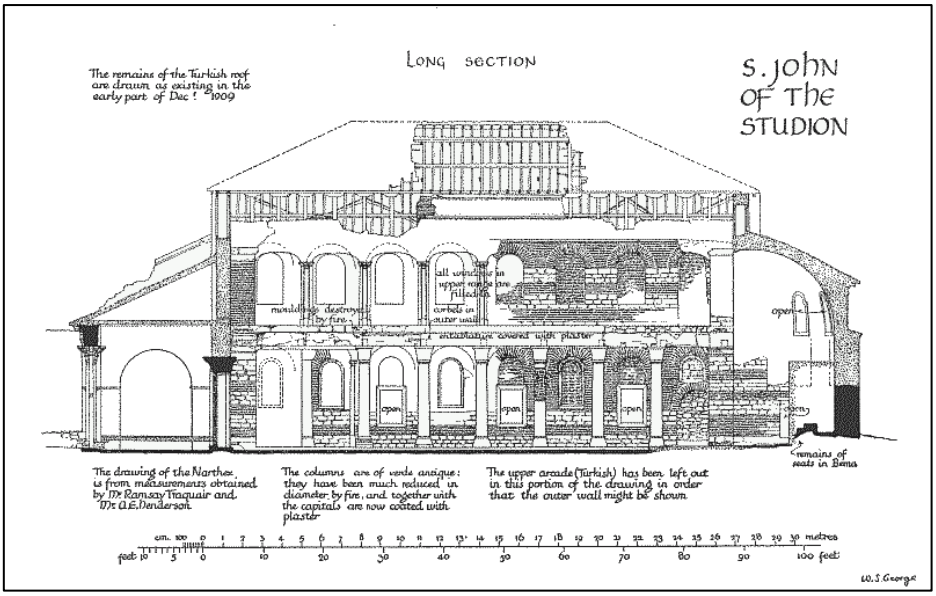
çalınmış, çatısı çöken kilise artık harabe haline gelmiş ve yapının etrafını otlar sarmıştır. Wiener, buralarda koyunlar için otlaklar oluştuğundan dahi bahsetmektedir.[2538]

1261'de İstanbul'un hakimiyetinin tekrar Bizanslıların eline geçmesiyle beraber, Studios Manastırı eski önemini geri kazanmaya başlamış; ilk olarak şehrin Latinlerden geri alınmasında yardım ettiğine inanılan Theotokos Hodegetria ikonu, İmparator Mikhail VIII. Palaiologos tarafından bu manastıra getirilmiştir.[2539] Ardından da harap vaziyetteki manastır ve kilise, 1293 yılında İmparator Andronikos II. Palaiologos'un kardeşi Konstantinos tarafından oldukça kapsamlı bir şekilde tamir ettirilmiştir.[2540] Böylelikle eski ihtişamına ve ününe kavuşan manastır, kutsal eşyalarıyla birlikte Hıristiyanların ziyaret yeri olmaya devam etmiştir ki hatta Wiener'in belirttiğine göre, XIV. yüzyılda İstanbul'daki manastırlar arasında en büyük önceliğe sahip olanı burasıdır. Kilise binası, II. Bayezid döneminde Mirâhur İlyas Bey b. Abdullah tarafından camiye tahvil edilmiştir.[2541] Günümüzde harabe halinde olup, Müzeler İdaresi'ne bağlıdır.

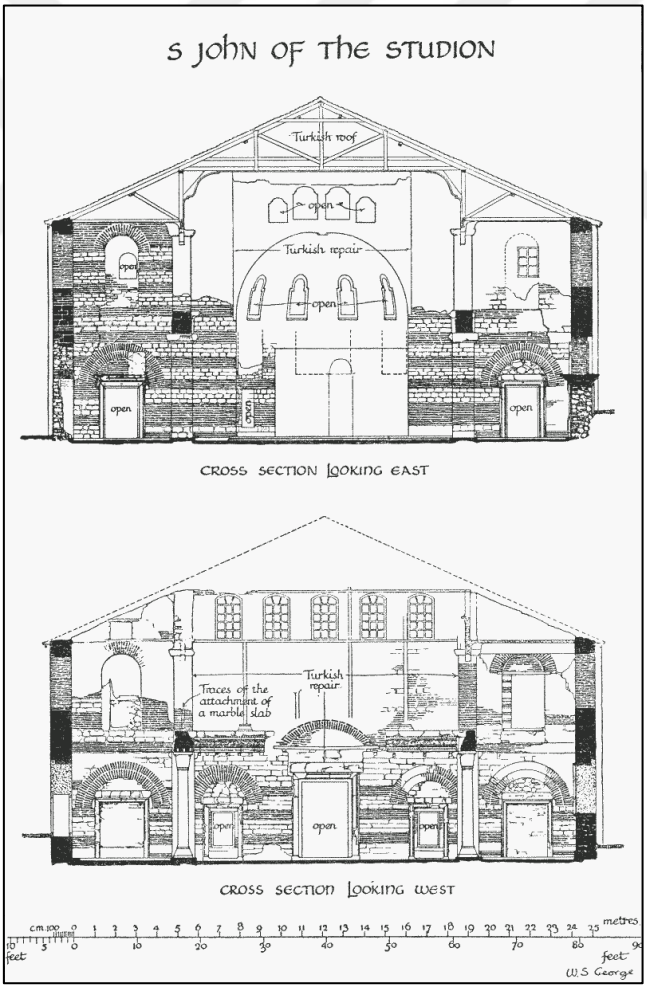

Çizim 235 İmrahor Camii planı.[2542] (Millingen, 1912)

[2538] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 149; Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 108-109.
[2539] Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 109.
[2540] Eyice, "İmrahor İlyas Bey Camii", *DİA*, s. 228; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 150; Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı", s. 109.
[2541] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 280; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 150.
[2542] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 12.

Çizim 236 İmrahor Camii makta'-i tûlânîsi.[2543] (Millingen, 1912)

Çizim 237 İmrahor Camii makta'-i arzânîsi.[2544] (Millingen, 1912)

[2543] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 13.
[2544] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 14-15.

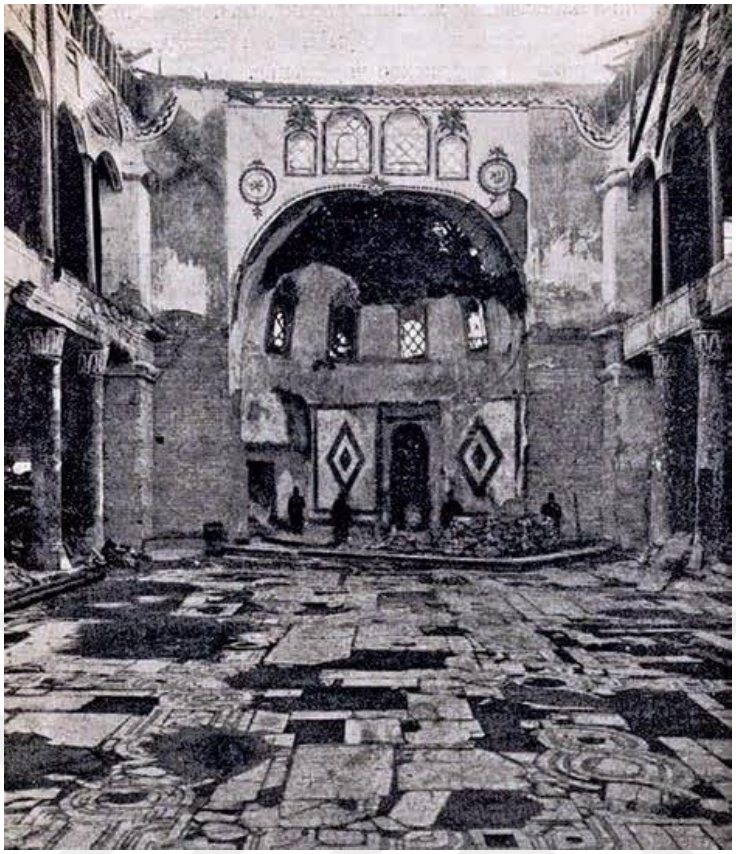

Fotoğraf 1387 İmrahor Camii'nin güneydoğudan görünümü.[2545] (Millingen, 1912)

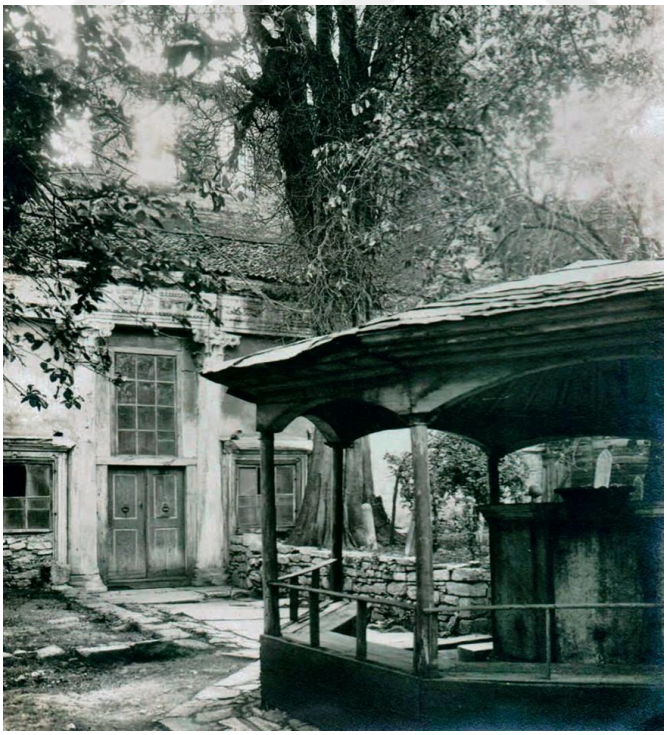

Fotoğraf 1388 İmrahor İlyas Bey Camii'nin üstten görünümü.[2546]

[2545] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 8.
[2546] *Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri*, s. 130-131.

Fotoğraf 1389 İmrahor İlyas Bey Camii hareminin doğusuna bakış.[2547]

Fotoğraf 1390 XIX. yüzyıl sonlarında, İmrahor Camii'nin batısında yer alan şadırvan.[2548] 19. Yy sonları

[2547] http://eistinpolin330.blogspot.com/2014/04/imrahor-camii_15.html (12.01.2019).
[2548] https://eistinpolin330.blogspot.com/2014/03/19-imrahor-camii-19-yuzyln-sonlarnda.html (13.02.

Fotoğraf 1391 İmrahor İlyas Bey Camii'nin 1937 senesindeki durumu.[2549]

2019).

[2549] https://eistinpolin330.blogspot.com/2012/03/1937-1937-imrahor-camii.html (11.01.2019).

C. Günümüze Ulaşamayan Yapılar

1. Acem Ağa/Lala Hayreddin Mescidi (Khalkoprateia Meryem Kilisesi)

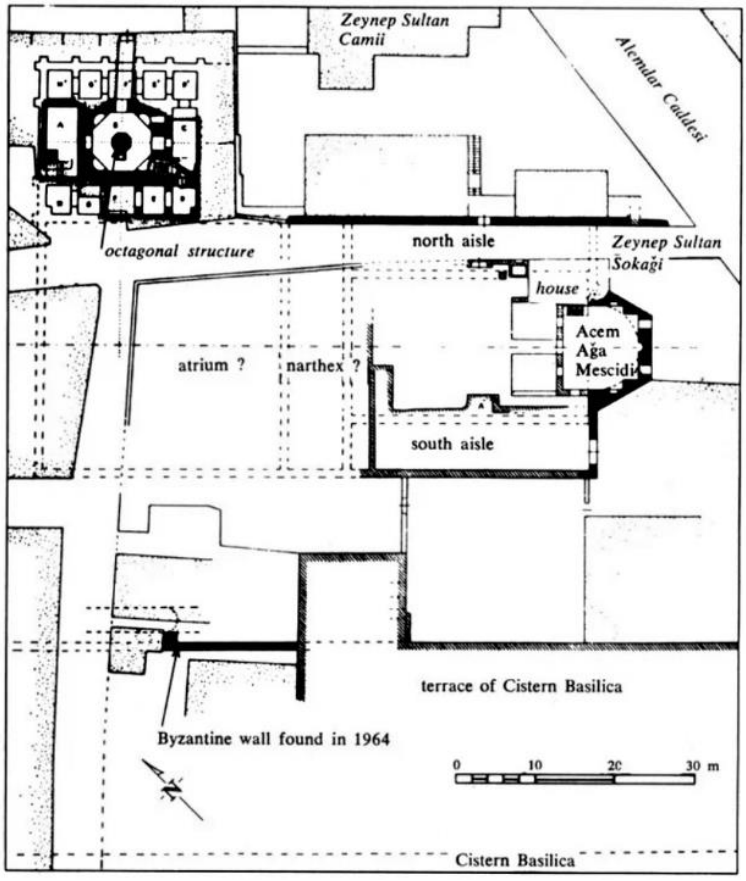
Acem Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan yapı; Ayasofya-i Kebir'in nezdinde, Alemdar yokuşunun başında bulunan ve V. yüzyılda inşa edilen Khalkoprateia Meryem Kilisesi'dir.[2550] Wiener de söz konusu mâbedi Meryem Kilisesi olarak adlandırır ve bunun büyük bir ihtimalle, II. Theodosios'un kızkardeşi ve Markianos'un (450-457) eşi olan Pulkheria (399-453) tarafından yapımına başlandığını; ancak bu ilk binanın, 476'daki büyük yangında yıkılmasının ardından ise, I. Leon'un eşi Verina (ö. 484) tarafından yenilendiğini söylemektedir. Aya İrini ve Ayasofya yapılırken, patrikhane kilisesi olarak işlev gören kilisede, Hz. Meryem'in kemeri de muhafaza edilmekteydi ki burayı asıl önemli kılan unsur da buydu.[2551]

IV. Haçlı Seferi'nin bir sonucu olarak, 1204 senesinde İstanbul'un Latinlerin eline geçmesi üzerine, kilise 1261 yılına kadar Frenkler tarafından kullanılmıştır. Wiener; bu dönemde Frenklerin kilise mülkü sayesinde zenginleştiklerini ve buraya ait röliklerin, XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Avrupa'da ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir. Latin işgalinin sonlandırılmasının ardından, XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlarına doğru kilise, büyük bir olasılıkla onarımdan geçirilmiştir.[2552]

İstanbul'un fethinden sonra, kilisenin o dönem ayakta olan tek bölümünü teşkil eden apsis kısmı bir duvarla kapatılarak, üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüş ve burası; 889/1484 senesinde, Arpa Emini Lala Hayreddin tarafından küçük bir mescit haline getirilmiştir.[2553] Wiener; kilisenin camiye tahvil edildiği sırada, apsisi ile kuzey dış duvarının bölümlerinin kısmen değiştirilerek yapıya dâhil edildiğini belirtmektedir. 1168/1755 yılında meydana gelen yangından hasara uğrayan yapıyı, daha sonra Vezir Mehmed Said Paşa tamir ettirmiştir. Ancak on yıl sonra vuku bulan bir diğer yangın ve büyük ihtimalle 1808 ve 1826 yıllarında ortaya çıkan yeniçeri ayaklanmalarının sebep olduğu yangınlar sonucunda da mâbed büyük zararlar görmüştür.[2554]

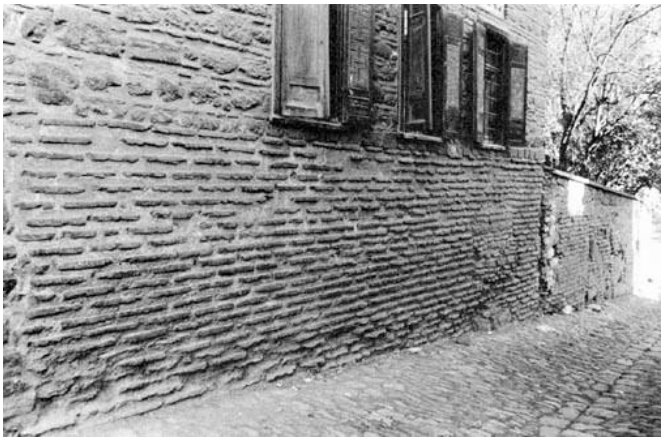
[2550] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288.
[2551] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 76.
[2552] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 77.
[2553] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 77.
[2554] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 77.

1935 senesine kadar, cami vasfıyla ibadete açık olan yapı, önce kadro dışı bırakılmış, ardından 1936 veya 1937 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, önce minaresinin taşları, sonra çatı ve kiremitleri, bir süre sonra da cam ve çerçeveleri satılarak, bina dört duvar haline sokulmuş ve mezkûr vaziyette elle sene durmuştur. Bu süreçte, içerisine çevredeki çöplerin atıldığı bir harabe haline gelmiş olan yapı, Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan kazı sırasında temizlenmiş ve Türk devrine ait olan harici medhal sofasının izleri de ortaya çıkartılmıştır.[2555]

Çizim 238 Acem Ağa Mescidi planı.[2556] (Kleiss)

[2555] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288.
[2556] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/34.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 1392 Acem Ağa Mescidi'nin kuzey duvarı kalıntısının, güneybatıdan görünümü.[2557]

Fotoğraf 1393 Acem Ağa Mescidi'nin kuzey duvarı kalıntısı.[2558] (2017)

2. Arabacı Bâyezıd Mescidi

Silivrikapısı yakınında bulunduğu bilinen Arabacı Bâyezid Mescidi, eski bir Bizans yapısından tahvil edilmiş olup,[2559] günümüze hiçbir bakıyesi ulaşmamıştır.

3. Balaban Ağa Mescidi

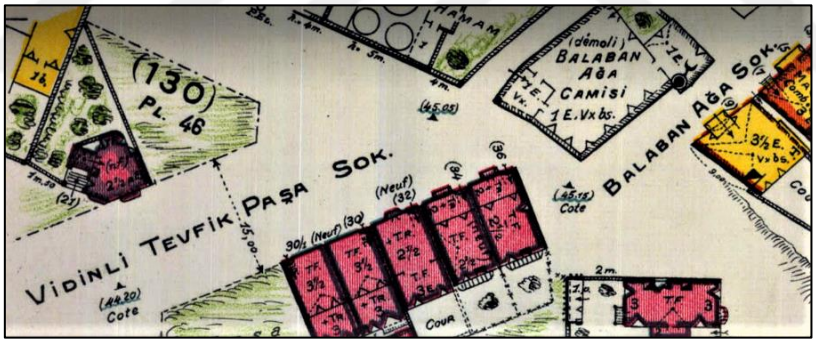
Balaban Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan Bizans yapısının adı ve mahiyeti hakkında kesin bir malumat mevcut değildir. XX. yüzyılın başında gerçekleştirilen incelemelerde, bunun çok eski bir mezar yapısı olduğu anlaşılmıştır.[2560] Hadîka'da,

[2557] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/34/03.htm (11.09.2018).
[2558] https://www.flickr.com/photos/byzants/27676039427 (12.07.2018).
[2559] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 204; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2560] Detaylı bilgi için bkz. Arif Müfid, *Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı (1930)*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936, s. 3; Semavi Eyice, "Balaban Ağa Mescidi", *DİA*, s. 2; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 81; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 98.

İstanbul'un fethi sırasında sekbanbaşı olan Balaban Ağa b. Abdullah tarafından mescide kalbedildiği ve vazîfelerinin de Ayasofya vakfından karşılandığı yazmaktadır. 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde kayıtlı olan vakıf belgesi ise; mezkûr zâta ait olup, 888/1483 tarihlidir. Mescid; Şehzâdebaşı'nda, kendi adıyla anılan mahallesinde bulunmaktaydı.[2561]

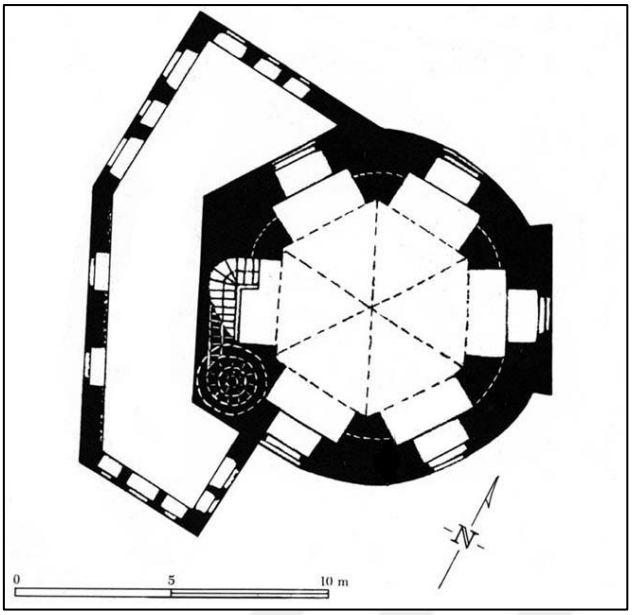
Söz konusu yapı, İslâm mâbedine tahvil edildiğinde; pâyelerinden birine mihrap nişi oyulmuş, diğer bir pâyenin üzerine de minare yerleştirilmiştir. Ayrıca yapıyı dışarıdan, yarım ay şeklinde kavisli olarak kısmen saran bir medhal sofası ilave edilmiştir. Zaman içerisinde, mescidin avlusunda da hazîre meydana gelmiştir.[2562]

23 Temmuz 1911 tarihinde vuku bulan yangında büyük zarar gören mâbed, bir daha ihya edilmemiş ve uzun yıllar harap halde bırakıldıktan sonra da 1930 senesinde taşları, Vakıflar İdaresi tarafından enkazcılara satılmıştır. Binanın toprak üstünde görülen duvarları da tamamen yıkıldıktan sonra, Müzeler İdaresi tarafından, bulunduğu alanda kazı çalışmaları yapılmıştır. Daha sonra ise, arsasının bir bölümüne binalar inşa edilmiş, bulunduğu yerden de Harîkzâde Sokağı geçirilmiştir.[2563]

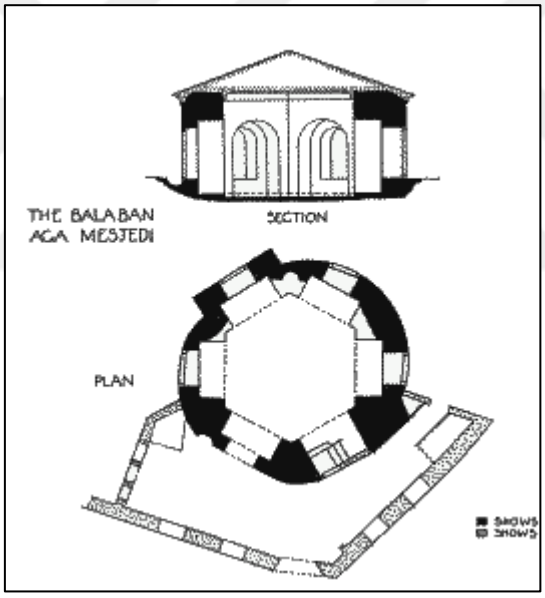

Harita 30 Pervititch Haritası'nın 1935 senesine tarihlenen LI. paftasında Balaban Ağa Mescidi ve çevresi.

[2561] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 103; Eyice, "Balaban Ağa Mescidi", s. 2; Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 153 (Dipnot 1). Detaylı bilgi için bkz. *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 216.
[2562] Eyice, "Balaban Ağa Mescidi", *DİA*, s. 2.
[2563] Eyice, "Balaban Ağa Mescidi", *DİA*, s. 2; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 82; Müfid, *Balaban Ağa Mescidi*, s. 3, 5; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 99.

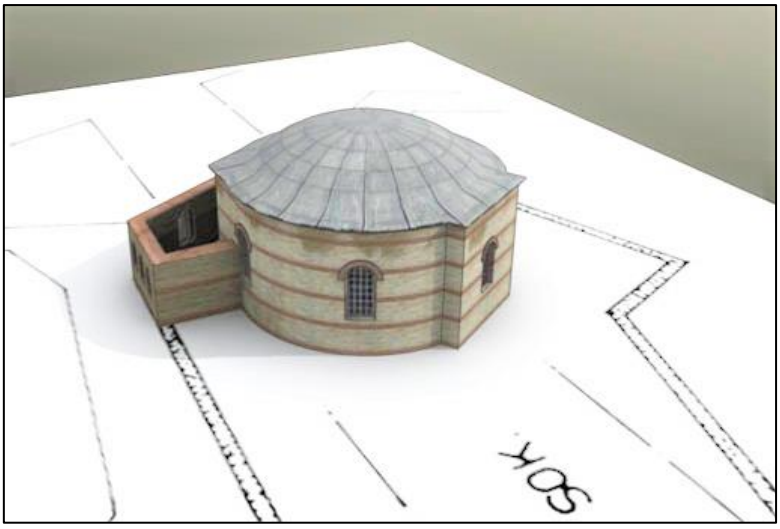

Çizim 239 Balaban Ağa Mescidi planı.[2564] (Mansel)

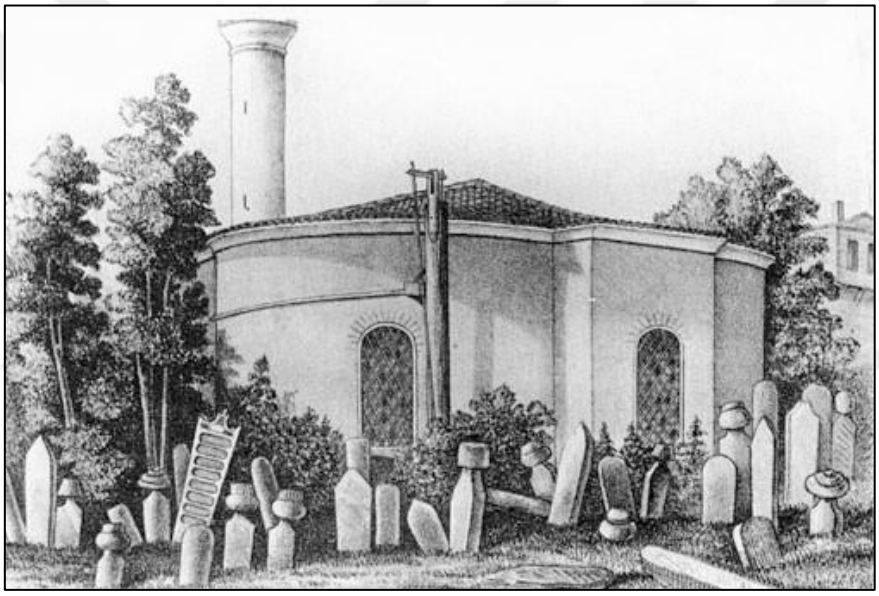

Çizim 240 Balaban Ağa Mescidi planı ve makta-i arzânîsi.[2565] (Millingen, 1912)

[2564] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/04.htm (11.09.2018).
[2565] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 90-92.

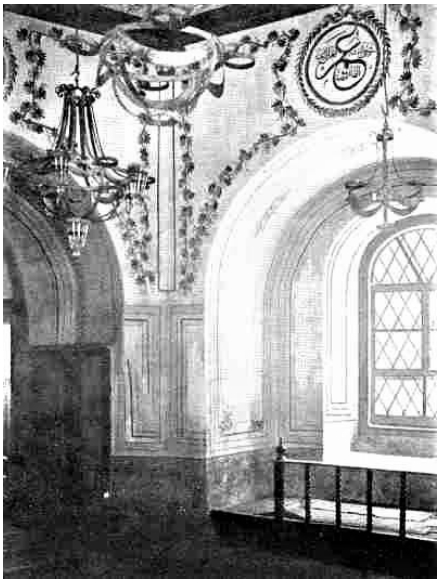

Çizim 241 Balaban Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan yapının restitüsyon denemesi.[2566]

Çizim 242 Galanakis'in Balaban Ağa Mescidi gravürü.[2567] (Paspates, 1877)

[2566] http://www.byzantium1200.com/balaban.html (04.07.2018).
[2567] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/04/01.htm (07.03.2018).

Fotoğraf 1394 Balaban Ağa Mescidi harreminden eski bir görüntü.[2568] (Millingen, 1912)

Fotoğraf 1395 Balaban Ağa Mescidi'nin yerinde yapılan kazıya kuzeyden bakış.[2569] (Mansel)

[2568] Millingen, *Byzantine Churches*, Levha 55b.
[2569] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/04/04.htm (07.03.2018).

Fotoğraf 1396 Balaban Ağa Mescdi'nin bulunduğu alan.[2570] (2008)

4. Etyemez Tekkesi/Mirza Baba Mescidi

Etyemez Tekkesi Mescidi; Fatih ilçesinin Samatya semti sınırları içerisindeki Bâyezid-i Cedîd Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Günümüzde mevcut olmayan mescidin yerine, Samatya Hastanesi işlevini sürdüren bina inşa edilmiştir.[2571] Ayvansarâyî'nin belirttiğine göre; söz konusu eski Bizans yapısı,[2572] fethe iştirak etmiş askerlerden olan Şeyh Derviş Mirza Baba ibn-i Ömerü'l-Buhârî tarafından çevrilmiştir ve vakfiyesi 886/1481 tarihinde tescil olunmuştur.[2573]

5. Güngörmez Mescidi

Sultan Ahmed Camii'nin batı ucunda bulunan Güngörmez Mescidi'nin, hangi Bizans yapısından muhavvel olduğu malum değildir. Kağnı Mescidi adıyla da anılan mâbed, Fatih döneminde tebdil edilmiştir.[2574] Barut mahzeni inşa edildirken meydana

[2570] *Archaeologıcal Destruction in Turkey-Year 2008 Preliminary Report*, İstanbul: TAY Project, 2009, s. 36.
[2571] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. II, s. 151, 153; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2572] Bazı kaynaklarda buranın, Dios Manastırı'na ait bir yapı olduğu belirtilmektedir. Bkz. İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 91, 122; Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 76.
[2573] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 73.
[2574] Ayverdi, Fatih Devri III, s. 410-411.

gelen bir infilâkda harap olan mescidden günümüze sadece birkaç kalıntı ulaşabilmiştir.[2575]

Fotoğraf 1397 Güngörmez Mescidi kalıntıları.[2576]

6. Hamza Paşa/Peykhâne Mescidi

Hamza Paşa Mescidi'nin esasını oluşturan Bizans yapısının hüviyeti bilinmemektedir. Fatih ilçesinin Binbirdirek Mahallesi'nde bulunduğu tespit edilen bina;[2577] bir dönem Mısır valiliği yapan Hamza Paşa (ö. 1094/1683) tarafından mescide

[2575] Ayverdi, Fatih Devri III, s. 410-411; Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 13 (Dipnot 1).
[2576] Hayri Necdet İşli ve İsmail Büyükseçgin, *Osmanlı Devri İstanbul Camileri*, c. III, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2017, s. 323.
[2577] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. II, s. 380.

kalbedilmiştir.[2578] Tamamen ortadan kalkmış olan bu mâbedin yerinde binalar yükselmektedir.[2579]

7. Haydarhâne Mescidi

Haydarhâne Mescidi'nin esasını teşkil eden eski Bizans binasının hüviyeti malum değildir. Söz konusu yapı, II. Bâyezid dönemi şeyhlerinden Ali Haydar Dede tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2580] 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, aynı adı taşıyan mahallesi mukayyettir ve Horhor Caddesi'nin ortalarında, garb tarafını işgal ettiği anlaşılmaktadır. Mezkûr mescidin ise, Suphi Paşa Konağı'na muttasıl olduğu belirtilmektedir. Yerinde bugün apartmanlar bulunmaktadır. Söz konusu defterde kayıtlı olan 936/1529-1530 tarihli vakfiyesinde; vâkıfın adı, Hacı Hüzeyin b. Aliyyü'l-Haydarî şeklinde geçmektedir.[2581] Eyice'nin belirttiğine göre, mezkûr mescidin haziresine ait mezar taşları, yakın tarihlere kadar, İstanbul Üniversitesi'ne ait, bahsi geçen konağın arka tarafında görülmekteydi.[2582]

8. Hoca Hayrüddin Mescidi

Hoca Hayrüddin Mescidi'nin esasını oluşturan kilise binasının adı bilinmemektedir. Yapı; fethin akabinde, Fatih Sultan Mehmed'e de hocalık etmiş olan Hoca Hayreddin b. İlyas (ö. 880/1475-1476) tarafından İslâm mâbedine tahvil edilmiştir.[2583]

Mescidin; Fatih ilçesinin Karagümrük semtinde yer alan Mesih Paşa Camii civarında yer aldığı Hadîka'da kaydedilmiş[2584] ve Ayverdi de buna dayanarak, mezkûr caminin 150 m. kadar doğusunda olduğunu belirtmiştir.[2585] Ancak bu malumatın gerçeği yansıtmadığı, söz konusu mescidin vakıf şahsiyet kaydı belgesinden anlaşılmış ve aslında Fatih Külliyesi'ne bitişik vaziyette, İslâmbol Caddesi üzerinde 2126. ada, 13. parselde bulunduğu tespit edilmiştir. Mesih Paşa Camii yakınındaki mâbed ise, Kanunî Sultan Süleyman'ın hocası olan başka bir Hâce Hayreddin'ine aittir.[2586]

[2578] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 140.
[2579] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2580] Ötüken, "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri", s. 79.
[2581] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 231 (Dipnot 1).
[2582] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2583] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 146; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 510; *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 58.
[2584] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 146; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 510.
[2585] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 209. (Dipnot 1)
[2586] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 58.

Cumhuriyet döneminde mescidin imam kadrosuna atama yapılmaması hasebiyle mâbed boş bırakılmış ve kapanmıştır. Sonrasında ise, dükkân haline dönüştürülerek kiraya verilmiştir ki eserin bulunduğu arsa, meri planda da ticarethâne olarak mukayyettir.[2587]

9. Kâtip Hüsrev/Pur Kuyu/Parmak Kapı/Kandilli Güzel Mescidi

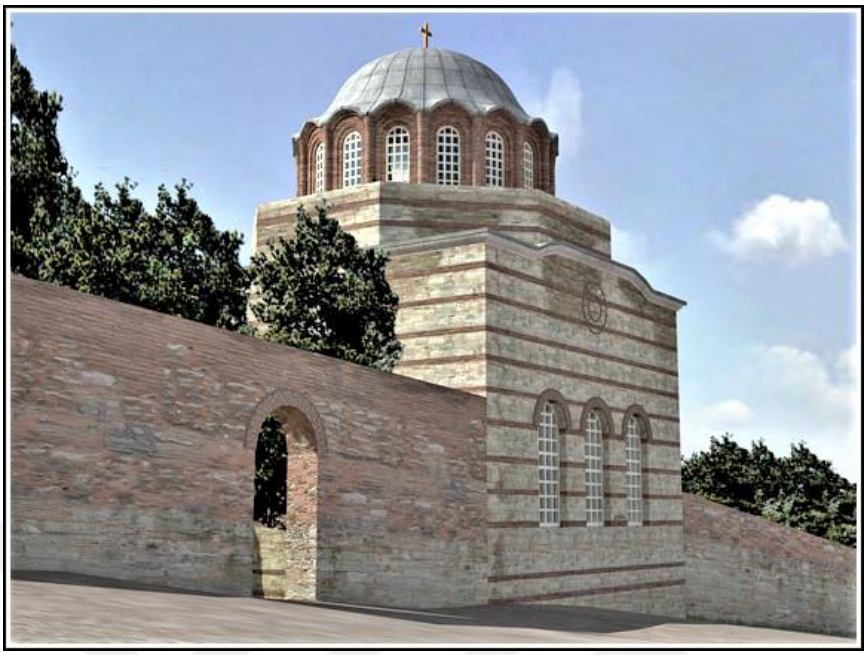
Kâtip Hüsrev Mescidi'nin esasını oluşturan Bizans yapısının adı ve mahiyeti hakkında kesin bir malumat mevcut değildir.[2588] Mâbed, Fatih'te Yavuz Sultan Selim Mahallesi sınırları dâhilindeki Şehla Sokak ile Müftü Hamamı Sokağı'nın kesiştiği köşede; 456. pafta, 2463. ada ve 1-2. parselde bulunmaktaydı.[2589]

Bilinmeyen bir dönemde Kâtip Hüsrev Halil tarafından mescide kalbedilen mezkûr yapının adı,[2590] XIX. asır İstanbul haritasında Kandilli Güzel Camii olarak mukayyettir.[2591] Mâbed; 1870 senesine doğru, Kaptan "İngiliz" Hacı Mustafa Paşa tarafından yenilenmiştir. Paspates'in 1877 tarihli gravüründe, mescidin o dönem tamamıyla Türk mimârîsi karakterine hâiz bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.[2592] Minberini Yenikapılı A'rec (Aksak) Ahmed Efendi vaz eylemiş; köşesindeki çeşmeyi ise, Râbia Hatun yaptırtmıştır.[2593] 1930'lu yıllara kadar mevcut olan minaresinin, balkon şeklinde ve sakıflı bir şerefe bölümüne sahip olduğu bilinmektedir.[2594]

Kaynaklarda yapının 1918 senesinde meydana gelen bir yangın sonucunda muhterik olduğu belirtilmektedir.[2595] Ancak bu malumatın doğru olmadığı, imamının 1927 senesine kadar görevini aksatmadan sürdürdüğünü gösteren vakıf şahsiyet kaydı belgelerinden anlaşılmaktadır. Mescid, 1924 senesinde önce boş, sonra da kadrosuz bırakılmak suretiyle yıkıma terk edilmiştir. 1935 senesinde ise, tamamen ortadan kaybolmuştur.Vakıflar Genel Müdürlüğü ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin mülkiyetinde olan arsası, meri planda cami alanı adıyla mukayyettir. Ancak bugün

[2587] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 59.
[2588] Eyice, "Haliç", s. 266.
[2589] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 68.
[2590] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 106; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 193.
[2591] Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, Pafta C5.
[2592] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2593] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 106.
[2594] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2595] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 193; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.

burada, tek katlı bir yapı bulunmaktadır. Çeşmesinin kalıntısı ise, İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescillenmiş durumdadır.[2596]

Çizim 243 Kâtip Hüsrev Mescidi'nin esasını oluşturan kilisenin restitüsyon denemesi.[2597]

[2596] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 68-69.
[2597] http://www.byzantium1200.com/purkuyu.html (04.07.2018).

Fotoğraf 1398 Kâtip Hüsrev Mescidi minaresi.[2598]

10. Molla Gürânî/Manastır Mescidi

Mollla Gürânî Mescidi'nin esasını oluşturan eski Bizans kilisenin adı ve inşa tarihi malum değildir. Galata'da bulunduğu bilinen söz konusu yapı; II. Bâyezid döneminde, Şeyhülislâm Molla Güranî Şemseddin Ali Efendi tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2599]

11. Odalar/Kemankeş Mustafa Paşa Mescidi

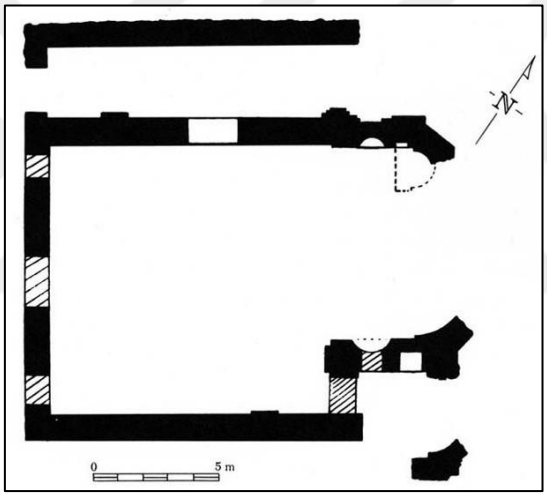
Odalar Mescidi'nin esasını oluşturan Bizans mabedinin adı ve tarihi hakkında kesin bir malumat yoktur.[2600] Fatih ilçesinin Karagümrük semtindeki, Derviş Ali Mahallesi sınırları dâhilinde bulunan yapı;[2601] ilk olarak, 1475'te fethedilen Kırım'dan İstanbul'a getirilen Katolik Kefe halkına tahsis edilmişti. XVII. yüzyıla kadar bu işlevle kullanılmasının ardından, birtakım problemlerin vuku bulmasının ardından ise, 1636

[2598] İşli ve Büyükseçgin, *İstanbul Camileri*, c. III, s. 120.
[2599] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 427; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 461; Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1963, s. 46.
[2600] Yapı hakkında detaylı bilgi için bkz. Sav, "XIV. Bölgenin Arkeotopografik Özellikleri", s. 106-108.
[2601] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 278.

senesinde kapatılmış; 1640 senesinde de IV. Murad'ın sadrazâmlarından Kemânkeş Mustafa Paşa (ö. 1643) tarafından, mescide tebdil edilmiştir.[2602]

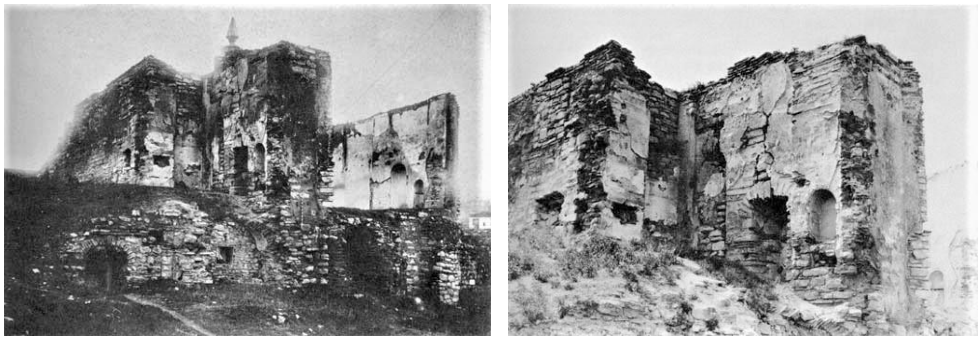
2 Temmuz 1919 senesinde yandıktan sonra, uzun bir süre metruk halde bırakılan mescidde; 1935-1936 seneleri arasında incelemeler gerçekleştirilmiştir. 1955 senesine değin, yarısına kadar yıkık vaziyette olan minaresi ile harabe durumunda kalan yapı, bu tarihten sonra; içerisine inşa edilen gecekondular nedeniyle tamamen ortadan kaybolmuştur.[2603]

Wiener; yeniçeri odalarının bulunduğu yerleşim bölgesinin yanında yer aldığından dolayı buranın "Odalar Mescidi" adıyla da anıldığını söylemektedir.[2604] Ogan ise, yapının bu şekilde anılmasının; vaktiyle bazı fakir kimselerin, bodrum katına ahşap odalar yaparak, orada yaşamalarından ileri geldiğini savunmaktadır.[2605]

Çizim 244 Odalar Camii planı.[2606] (Brunov)

[2602] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 81; Semavi Eyice, "Kefeli Mescidi", *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 517-518 (517-518); Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 188-189.
[2603] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 84; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 288; Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 1; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 189.
[2604] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 189.
[2605] Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 1.
[2606] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/25.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 1399 Solda, Odalar Camii'nin 1925 senesinde güneydoğudan görünüşü.[2607] Sağda ise, 1933'de aynı cihetten görünümü.[2608] (Eski Eserleri Koruma Encümeni)

Fotoğraf 1400 Odalar Camii'ne güneybatıdan bakış.[2609] (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1933)

Fotoğraf 1401 Solda, Odalar Camii'nin iç kısmındaki tonoz kalıntıları[2610] (Sav, 28.06.2012) Sağda ise, cami kalıntısının Müftü Sokağı'ndan görünümü[2611] (Sav, 23.01.2008)

[2607] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/25/02.htm (11.09.2018).
[2608] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/25/03.htm (11.09.2018).
[2609] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/25/01.htm (11.09.2018).
[2610] Sav, "XIV. Bölgenin Özellikleri", s.108.
[2611] Sav, "XIV. Bölgenin Özellikleri", s.107.

12. Sekbanbaşı Ferhad Ağa Mescidi

Ferhad Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan eski Bizans yapısının hüviyeti bilinmemektedir. Zeyrek'te, Atatürk Bulvarı'na inen yokuşta bulunmakta olan yapı; Ferhâd Ağa isimli bir zât tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2612] 953/1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde mescidin adı geçmekte ve mahallesi olduğu zikredilmektedir.[2613] Mâbed, günümüze ulaşamamıştır.

13. Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi

Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin esasını oluşturan kilise binasının adı ve tarihi hakkında kesin bir malumat bulunmamaktadır.[2614] Yapının temel duvarları incelendiğinde, haç biçimli bir plana işaret ettiği görülmüştür. Wiener; etrafında başka yapılara ait kalıntıların bulunmayışından ve içerisinde de bir mezar olmayışından hareketle, buranın bir manastır kilisesi olmadığını düşünmektedir.[2615] Bu eski Bizans yapısı; XV. yüzyıl sonlarında, Sekbanbaşı İbrahim Ağa tarafından mescide tahvil edilmiştir. Minberini ise, XVIII. yüzyılda yaşamış olan Edirne müderrisi Gürcî Hüseyin Efendi koydurtmuştur.[2616]

Mâbed; Fatih Unkapanı'nda, Atatürk Bulvarı Caddesi üzerinde, İMÇ Blokları'nın karşısında bulunan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı bir hizmet binasının yerinde bulunmaktaydı. Arsası, günümüzde 1. pafta, 2960. ada ve 39. parselde kayıtlıdır.[2617]

1254/1838-1839'da Pertevniyal Valide Sultan tarafından ihya ettirilen mescidin[2618] eski bir fotoğrafında, söz konusu tamire ait olan kitâbesi görülmektedir.

1918 yangınında harap olan mescidin bakıyeleri, 1943 senesinde Atatürk Bulvarı yapıldığı sırada yıktırılarak, tamamen ortadan kaldırılmıştır. Esasında; Henri Prost'un tasarladığı bulvar açılırken, yolun gerisinde olan birçok yapı da arsalarını ileride satıp gelir temin etmek düşüncesiyle yıktırılmıştır. Bahsolunan mescid de

---

[2612] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 183; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2613] Barkan ve Ayverdi, *İVTD*, s. 240.
[2614] Detaylı bilgi için bkz. Semavi Eyice, *Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihî Topografyası Hakkında Bir Not*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1954; İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 105.
[2615] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 196.
[2616] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 182; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 196.
[2617] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 495; *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 183-184.
[2618] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 197.

mezbûr sebepten ötürü yok edilmiştir. Mâbedin bulunduğu bölge, 1953-1954 senelerinde yeniden imar edilirken; Eyice tarafından mezkûr yapının kalıntıları incelenmiştir.[2619]

Eyice; yapının mescide kalbedildiği sırada dört duvardan ibaret bir harabe şeklinde olduğunu düşünmekte, buna delil olarak da üst yapısının orijinal olmamasını göstermektedir. Zira araştırmacının dikkat çektiği üzere, esasında kubbeli ve tonozlu olmalıdır. Pertevniyal Sultan'ın onarımında, dış cephesi sıvanarak badana edilmiş ve pencere üstlerine de nakışlar yapıldığı, Galanakis'in 1877 tarihli gravüründe görülmektedir.[2620] Ayrıca söz konusu gravürde ve eski fotoğraflarda; güneybatı köşesinde, şerefe altı üç sıra mukarnaslı olarak tanzim edilmiş olan bir minaresinin bulunduğu müşahede edilmektedir.

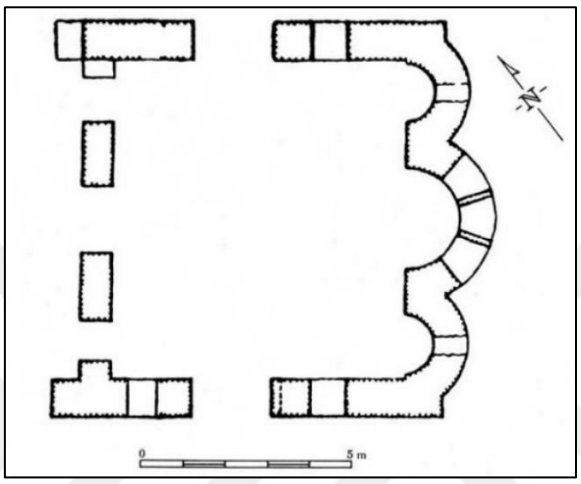
Ayvansarâyî, vâkıfının 902/1496-1497 senesinde vefat ettiğini ve mezkûr mescidin mihrabı önüne defnolunduğunu zikretmektedir.[2621] Galanakis'in çiziminde de mescidin doğusunda bir hazîrenin teşekkül ettiği görülmektedir.

Mescidin 1943 senesinde yıktırılmasının ardından, burada bulunan mezar taşları ve daha birçok parça ile batı cephesinde bulunan tamir kitâbesi, bilinmeyen bir yere götürülmüştür. Ayrıca burada, kazı çalışmaları da gerçekleştirilmiş ve eski yapılara ait, çok sayıda mermer sütun gövdeleri ile topraktan yapılmış kadehler bulunmuştur.[2622]

İbrahim Ağa'ya ait olduğu sanılan bir kabir taşı, Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde mevcuttur. Ancak araştırmacıların dikkat çektiği üzere; bu taşın biçiminden ve üzerindeki yazı türünden, çok geç bir dönemde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki üzerinde 857/1453 tarihinin mukayyet olması da mezkûr ağaya ait olamayacağını kanıtlamaktadır ve bu muhtemelen XIX. yüzyıldaki tamir sırasında, yeni bir taş işletilip müzeye konulmuş olmalıdır. Eyice, mescidin yıkıldığı esnada etrafa dağılan taş parçaları arasında bulduğu kırık ve tarih kısmı eksik bir taşın, belki de mezkûr ağanın gerçek mezar taşı olduğunu düşünmektedir. Zira bunun

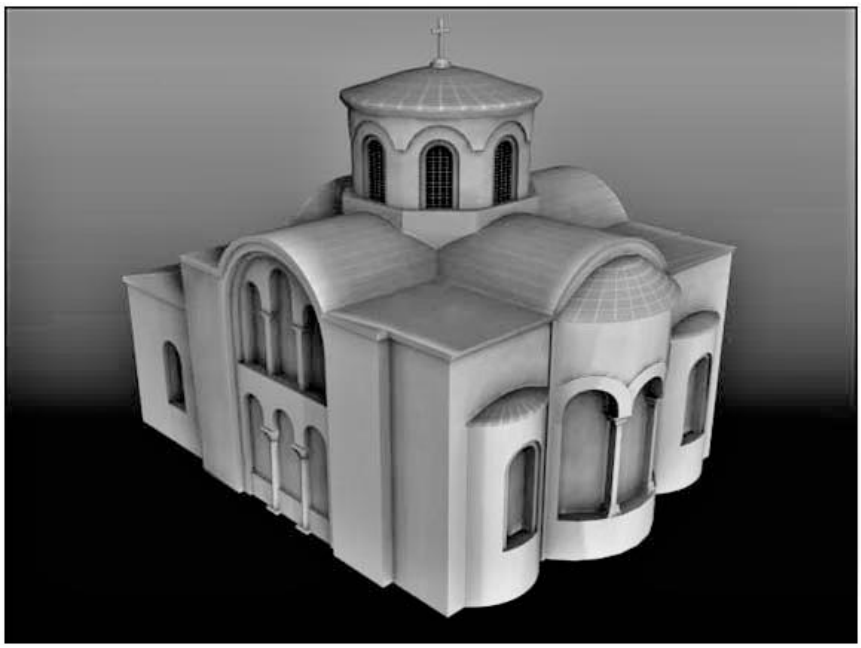
[2619] Semavi Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi", *İstanbul Bülteni*, sy. 152, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, s. 16-17; Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", s. 248; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 197; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 495.
[2620] Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi", s. 16-17.
[2621] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 182.
[2622] Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi", s. 17.

üzerindeki gerek hattın gerekse de süslemelerin bütünüyle XV. yüzyılı yansıttığını belirtmektedir. Ve bu taşın mescidin hazîresinde bulunmasının; yapının, XV. yüzyıl sonlarında bir İslâm mâbedi olarak kullanıldığının delili olduğuna dikkat çekmektedir.[2623] İhtifalci Mehmed Ziya Bey; bu eski yapının önünden geçen dar yolun rûmî 1339-1340 tarihinde genişletilmesine gerek görüldüğünü ve bu sebeple de sokakta bulunan sekbanbaşının mezarının yan tarafa taşındığını söylemektedir. Devamında ise, 857 tarihli mezar taşının üzerinde bulunan metni nakletmektedir.[2624]

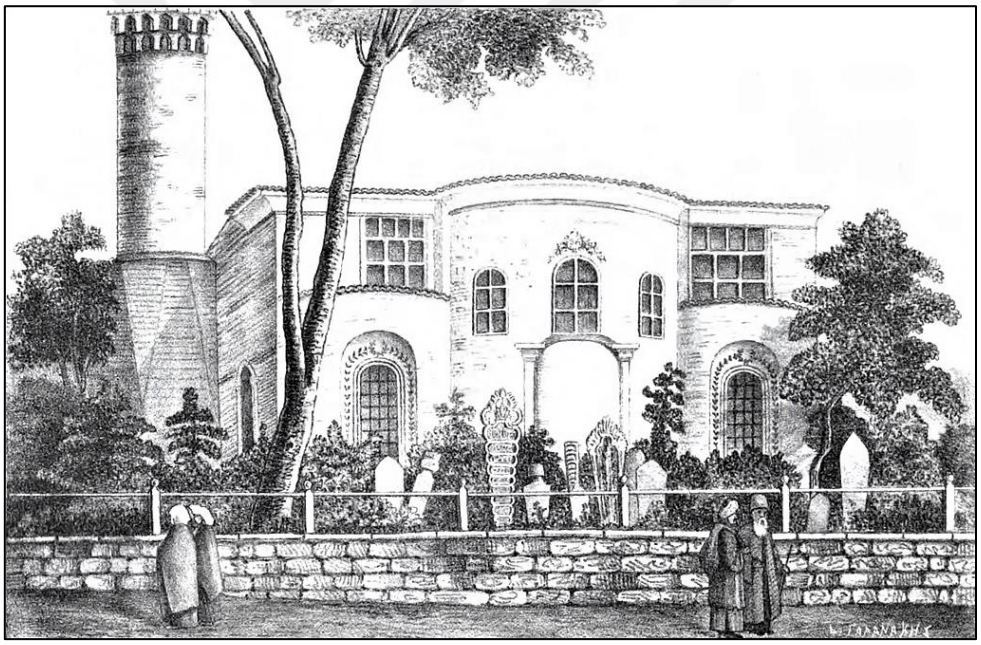

Çizim 245 hangisi olduğu bildirilmemiş.[2625] (Schneider)

[2623] Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi", s. 16-17; Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 496.
[2624] İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. II, s. 105.
[2625] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/28.htm (11.09.2018).

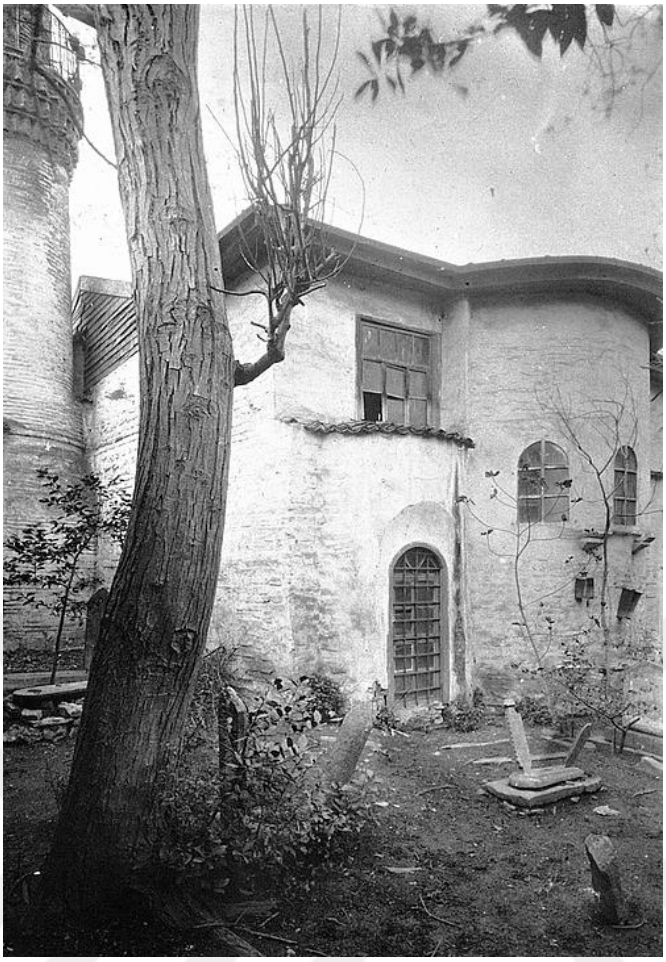

Çizim 246 [2626] Bizans adı bilinmeyen bu küçük kilise, Troullo'daki en Vaftizci Aziz John Kilisesi'ne benziyordu ve muhtemelen aynı zamanda inşa edildi. Atatürk Bulvarı inşa edildiğinde yıkımı 1935 yılında yıkılmıştır.

Çizim 247 Galanakis'in Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi gravürü.[2627] (Paspates, 1877)

[2626] http://www.byzantium1200.com/sekban.html (13.09.2018).
[2627] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/28/01.htm (11.09.2018).

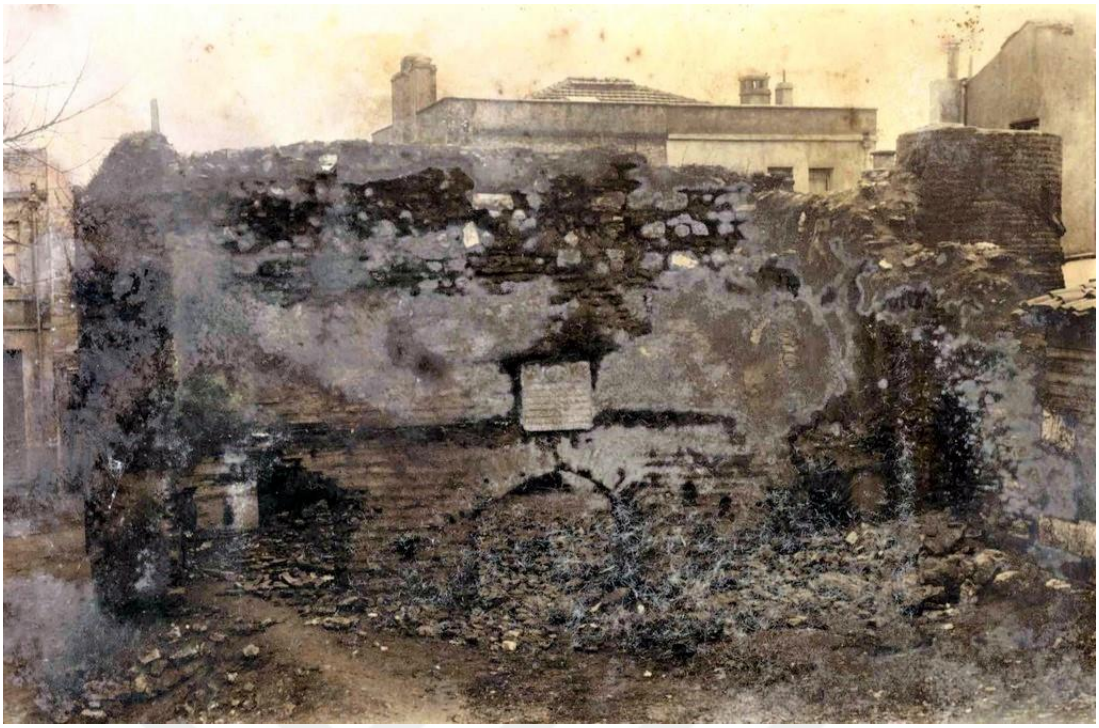

Fotoğraf 1402 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin güneydoğudan görünümü.[2628] (A. K. Porter, 1920)

Fotoğraf 1403 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'ne güneydoğudan bakış.[2629] (1930)

[2628] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/28/04.htm (11.09.2018).
[2629] http://eistinpolin330.blogspot.com/2015/12/sekbanbas-mescidi.html (17.05.2018).

Fotoğraf 1404 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin batı cephesi. Ortadaki, muhtemelen vaktiyle giriş kapısı olan yerin üzerinde tamir kitabesi görülmektedir.[2630] (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1935)

[2630] http://www.hayalleme.com/wp-content/uploads/2013/05/sekbanbaşı-mescidi-5.jpg (11.09.2018). Fotoğraf bilgileri için bkz. https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/28/07.htm (11.09. 2018).

Fotoğraf 1405 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin doğu cephesi.[2631] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

Fotoğraf 1406 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin 1941 yılında mevcut olan kalıntıları.[2632]

[2631] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/446 (13.05.2019).
[2632] http://www.hayalleme.com/wp-content/uploads/2013/05/sekbanbaşı-mescidi-2.jpg (12.093.2018).

Fotoğraf 1407 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin bulunduğu mahallin günümüzdeki durumu.[2633]

Vaktiyle, Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi'nin batı cephesindeki giriş kapısı üzerinde yer alan ve üst kısmında II. Mahmud'un tuğrası bulunan, on dört mısralık tamir kitâbesinde şu satırlar mukayyettir:

1. Şehinşâh-ı cihân Sultân Mahmûd Hân-ı zîşânın
   Nazîri gelmedi gelmez (…) bu çerh-i devrâna
2. O gerdûn-câh Mahmûdü'l-hısâl ma'delet-kârın
   Zamanında tecdîd eyledi köhne ü vîrâne
3. Heman bu câmi'kalmış gerçi vîrân ü harâb ancak
   Nasîb oldı bunun ihyâsı ber-tâb' hulûsâne
4. Ki oldur mâder-i Sultân Abdülazîz Efendi'nin
   Muvaffak oldı Hakka Pertevniyâl Hanım bu ihsana
5. Füzûn olsun hemîşe pâdişâhın ömr ü ikbâli
   Muvaffâk ola tedbiri dem-â-dem lutf-ı subhâna
6. Du'ası mü'mîn ez-dîl-i cân vâcib olmuşdur
   Hüdâ makbul idüb nâ'il kıla ecr-i (…)
7. Hulûs kalble sâtı' didi tâm târîhin
   "Bu câmi'i kıldı ihyâ sânî-i ikbâl-i şâhâne"
   (1254)

[2633] http://www.hayalleme.com/wp-content/uploads/2013/05/sekbanbaşı-mescidi-8.jpg (11.09.2018).

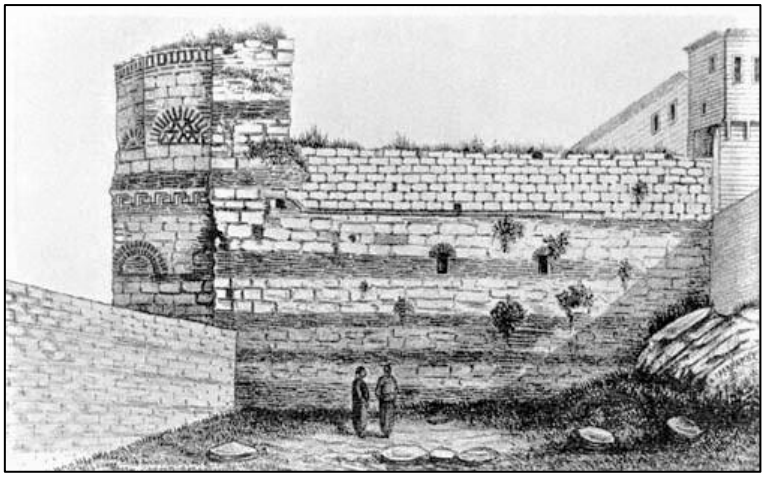

Fotoğraf 1408 *Pertevniyal Sultan'ın onarım kitabesi*[2634]

14. Sinan Paşa Mescidi

Sinan Paşa Mescidi'nin esasını oluşturan, Palaiologoslar dönemine ait şapel binasının adı ve inşa tarihi hakkında kesin bir malumat mevcut değildir. Yapı, Debbağ Yunus Mahallesi'nde, Gül Camii civarında yer almaktaydı.[2635] Söz konusu yapı; XVI. yüzyılda, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde, Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa (ö.1553) tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2636] Tuğlalarının renginden dolayı "Kızıl Mescid" adıyla da anılan mâbed;[2637] günümüzde tamamen ortadan kaybolmuştur.[2638]

[2634] http://www.hayalleme.com/wp-content/uploads/2013/05/sekbanbaşı-mescidi-4.jpg (12.012019).
[2635] Detaylı bilgi için bkz. Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 198; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 52-53, 81, 117.
[2636] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 183.
[2637] Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 52; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 198.
[2638] *Suriçi Camileri ve Mescidleri*, c. I, s. 288-289.

Çizim 248 Galanakis'in Sinan Paşa Mescidi gravürü.[2639] (Paspates, 1877)

Fotoğraf 1409 Solda, Sinan Paşa Mescidi'nin, 1935 senesinde doğudan görünümü.[2640] Sağda ise, kuzeyden görünüm.[2641]

15. Sivâsî Tekkesi/Şeyh Yavsî Tekkesi Mescidi

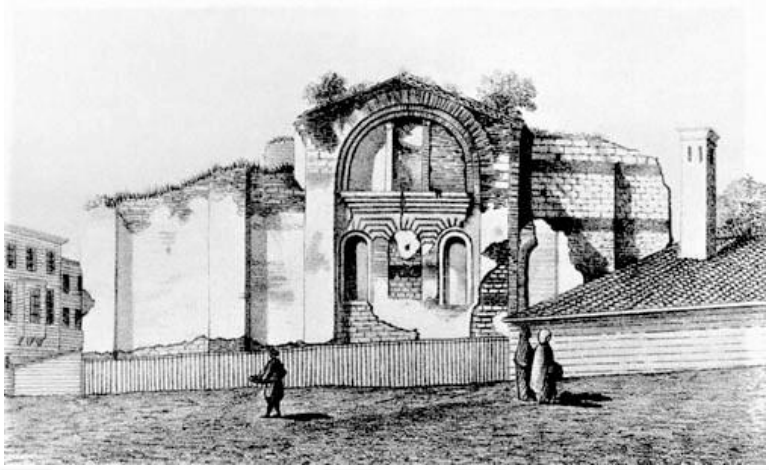
Sivâsî Tekkesi Mescidi'nin esasını meydana getiren Bizans yapısının adı ve mahiyeti bilinmemektedir. Sultan Selim Cami-i Şerifi yanındaki Çukurbostan'ın kenarında olduğu bilinen yapı; Ayvansarâyî'nin bildirdiğine göre, II. Bâyezid tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2642] Günümüze hiçbir izi ulaşmamıştır.

16. Şeyh Murad Mescidi

Şeyh Murad Mescidi'nin esasını oluşturan eski Bizans yapısının adı bilinmemektedir. Fatih ilçesinde, Müftü Ali Mahallesi sınırları dâhilindeki Müftü Hamamı Sokağı'nda bulunan söz konusu yapı, Şeyh Murad isimli bir zât tarafından

[2639] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/30/01.htm (12.09.2018).
[2640] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/30/03.htm (12.09.2018).
[2641] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/30/02.htm (12.09.2018).
[2642] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 176; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.

mescide tahvil edilmiştir.[2643] Bahsolunan uygulamanın hangi tarihte gerçekleştiği ise bilinmemektedir.[2644] Yapı günümüze ulaşamamıştır.

Çizim 249 Galanakis'in Şeyh Murad Mescidi gravürü.[2645] (Paspates, 1877)

17. Şühedâ Mescidi

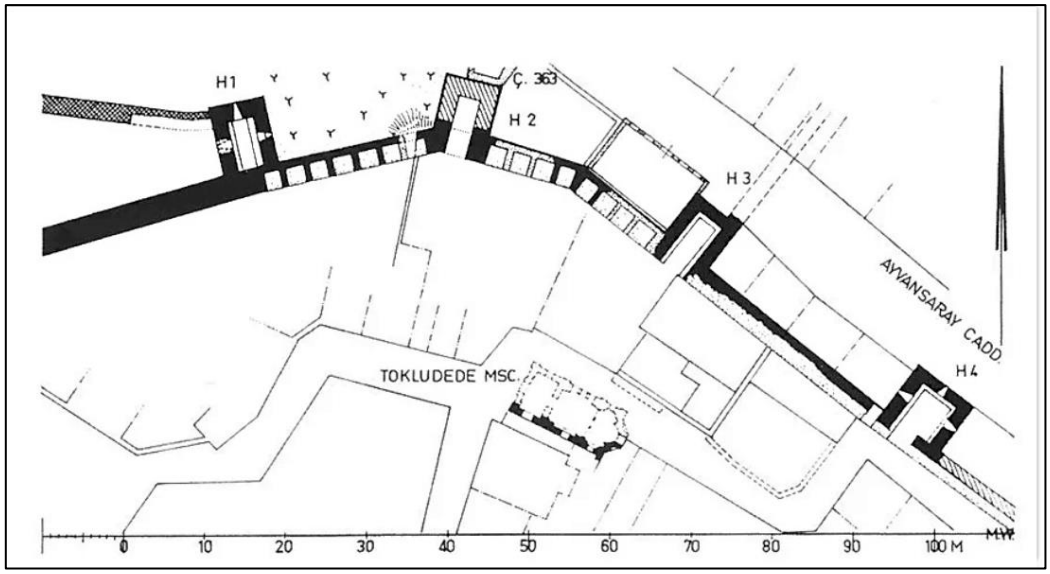
Karagümrük civarında bulunan ve asıl adı bilinmeyen eski bir Bizans yapısıdır. IV. Murad döneminde, Şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi (ö. 1633) tarafından mescide tahvil edilmiştir.[2646] Mâbedden geriye ise, hiçbir iz kalmamıştır.

18. Toklu İbrahim Dede Mescidi

Toklu Dede Mescidi'nin esasını oluşturan Bizans şapelinin adı ve inşa tarihi hakkında kesin bir malumat mevcut değildir.[2647]

Ayvansaray'da, Haliç'in kıyısında; surların denizle birleştiği köşede, Atik Mustafa Paşa Camii'nin 150 m. kadar ilerisinde bulunmaktaydı[2648] ki bu mahal, günümüzde Toklu İbrahim Dede Sokağı ile Keçeci Yümni Sokağı'nın kesiştiği yerde olup; 518. pafta, 2869. ada ve 7. parselde kayıtlıdır.[2649]

[2643] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 189; Semavi Eyice, "Haliç", *DİA*, c. XV, 1997, s. 266.
[2644] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 202.
[2645] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/32/01.htm (12.09.2018).
[2646] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 185; Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 290.
[2647] Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, s. 494; Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 206. Detaylı bilgi için bkz. Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 83-84.
[2648] Eyice, "Haliç", s. 267; *İstanbul'un Kitabı Fatih I*, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı, 2012, s. 436.
[2649] *Suriçi Camileri ve Mescidleri, c. I,* s. 196.

Harita 31 Toklu İbrahim Dede Mescidi vaziyet planı. (Wiener)

II. Bayezid döneminde, Toklu İbrahim Dede Mescidi adıyla İslâm mâbedine tahvil edilen yapının vakfı, mezkûr sultanın evkâfına mülhaktır.[2650] İstanbul'un fethi için, Hz. Hâlid b. Zeyd ile birlikte şehre gelerek burada şehit olan sahabî Ebû Şeybetü'l-Hudrî'nin türbesi, Fatih tarafından bu mescidin yakınında bir yere ihdas edilmişti ve bu makamın ilk türbedârı da Toklu İbrahim Dede idi.[2651] II.Bayezid, kendi vakfı tarafından kurulmuş olan mescidin tevliyetini, türbedâr Toklu İbrahim Dede'ye şart eylemiştir.[2652] Zaman içerisinde söz konusu mescidin yanında bir de tekke-zâviye teşekkül etmiştir.[2653]

Mescidin önünde bir de hazîre meydana gelmiştir ve içerisinde birçok önemli şahsiyet medfûndur. Ayvansaray'da yaşayan ve burada 1201/1786-1787 senesinde vefat eden Hafız Hüseyin Ayvansarâyî'nin de kabrinin mezkûr hazîrede olması gerekirse de mezar taşı bulunamamıştır. Babasının mezar taşı ise, hala mevcuttur.[2654]

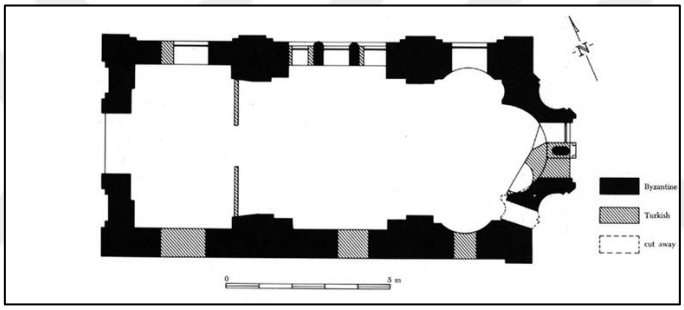
Hazîrenin içinde ayrıca Ayios Basileios Ayazması yer almaktadır ve kuzey tarafında da kare planlı bir kule mevcuttur ki bunun üzerinde yer alan kitâbede, İmparator Romanos tarafından yaptırıldığı mukayyettir. Söz konusu ayazma dolayısıyla burası Hristiyanlarca da uzun süre ziyaret edilmiştir.[2655]

[2650] Ayverdi, *Fâtih Devri*, c. III, s. 508.
[2651] Eyice, "Ayvansaray", *DİA*, s. 292-293.
[2652] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 200.
[2653] Eyice, "Ayvansaray", *DİA*, s. 291.
[2654] Eyice, "Ayvansaray", *DİA*, s. 291; Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, s. 494-495.
[2655] Eyice, "Ayvansaray", *DBİA*, s. 494; *İstanbul'un Kitabı Fatih*, s. 439.

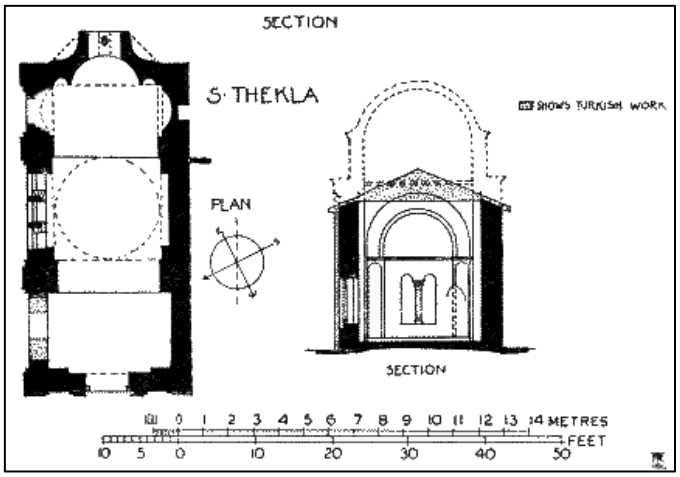
Mescide; XVIII. yüzyılda, darphâne kâtiplerinden olan Hâfız el-Hac Mustafa b. Ahmed Çelebi tarafından bazı vakıflar yapılmıştır.[2656]

1915 senesinde mescid boşaltılmış ve I. Dünya Savaşı'nın ardından da bir daha kullanılmayarak, Vakıflar İdaresi tarafından satılmış ya da kiraya verilmiştir. Eyice'nin belirttiğine göre, üzerinde hak iddia eden bir şahıs tarafından da Haziran 1929 tarihinde kısmen yıktırılmıştır. Sonrasında ise, yanındaki yolun genişletilmesi amacıyla kalan yarısı da ortadan kaldırılmış ve sadece mihrabı ve güney beden duvarı uzun yıllar varlığını korumuştur. 1980 senesinde, söz konusu bakıyeler de yıkılmış ve yerine evler yapılmıştır.[2657]

Eserin bulunduğu arsa, meri planda Toklu Dede Mescidi adıyla kayıtlıdır ve burası, Bakanlar Kurulu'nun 2006/10299 kararıyla yenileme alanı içine alınmıştır.[2658]

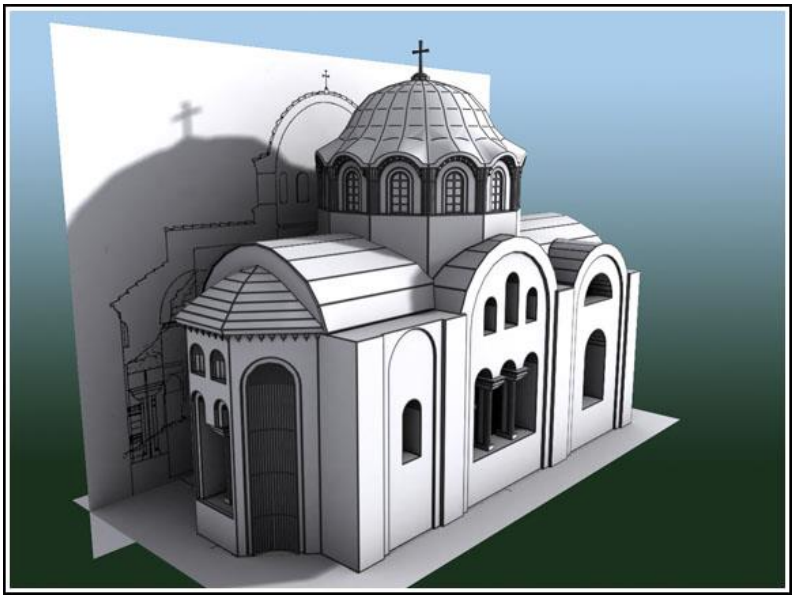

Çizim 250 Toklu İbrahim Dede Mescidi planı.[2659] (Mathews)

Çizim 251 Toklu İbrahim Dede Mescidi planı ve makta'-i arzânîsi.[2660] (Millingen, 1912)

[2656] Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî*, s. 202.
[2657] Eyice, "Ayvansaray", *DİA*, s. 291; Eyice, *Son Devir Bizans Mimârisi*, s. 83.
[2658] *Suriçi Camileri ve Mescidleri, c. I*, s. 198.
[2659] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/38.htm (11.09.2018).
[2660] Millingen, *Byzantine Churches*, Şekil 70-71.

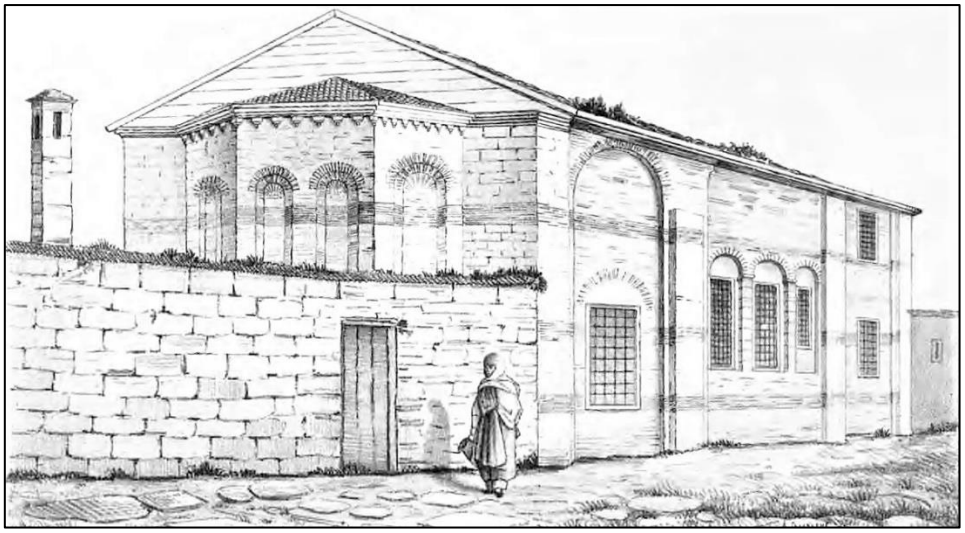

Çizim 252 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin esasını oluşturan yapının restitüsyon denemesi.[2661]

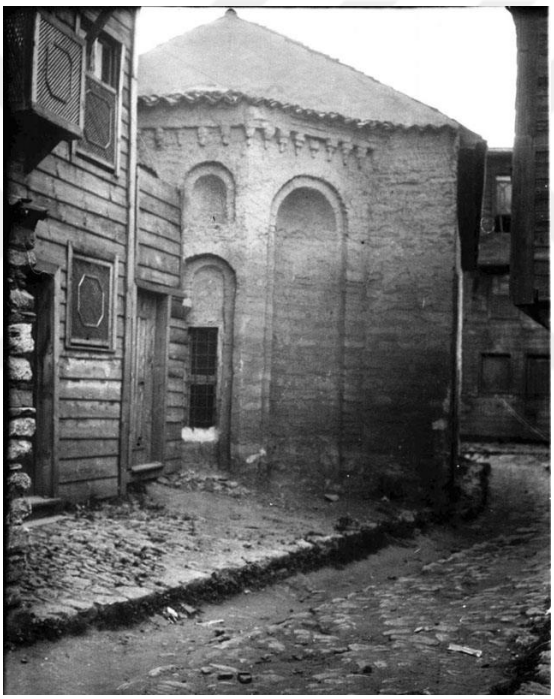

Çizim 253 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin esasını oluşturan yapının restitüsyon denemesi.[2662]

[2661] http://www.byzantium1200.com/tokludede.html (04.07.2018).
[2662] http://www.byzantium1200.com/tokludede.html (04.07.2018).

Çizim 254 Galanakis'in Toklu İbrahim Dede Mescidi gravürü.[2663] (Paspates, 1877)

Fotoğraf 1410 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin doğu cephesine bakış.[2664] (Gertrude Bell, 1905)

[2663] https://www.wikiwand.com/en/Toklu_Dede_Mosque (07.03.2018).
[2664] http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1345 (16.03.2019).

Fotoğraf 1411 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin doğu cephesi.[2665]

Fotoğraf 1412 Solda, Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin kuzey cephesinin görünümü.[2666] Sağda ise, mescidin batı cephesinin görünümü.[2667] (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1923)

[2665] https://www.thebyzantinelegacy.com/toklu-dede (23.02.2019).
[2666] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/38/02.htm (11.09.2018).
[2667] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/38/03.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 1413 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin güney duvarının batı ucuna bakış.[2668] (1929 sonrası)

Fotoğraf 1414 Toklu İbrahim Dede Mescidi hareminin doğusuna bakış.[2669] (Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1923)

[2668] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/38/04.htm (11.09.2018).
[2669] https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/38/05.htm (11.09.2018).

Fotoğraf 1415 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin iç kısmına kuzeybatıdan bakış.[2670]

Fotoğraf 1416 Toklu İbrahim Dede Mescidi'nin mihrap kalıntısına kuzeybatıdan bakış.[2671] (Nicholas V. Artamonoff, 1937)

[2670] https://www.thebyzantinelegacy.com/toklu-dede (23.02.2019).
[2671] http://images.doaks.org/artamonoff/items/show/581 (12.09.2018).

V. DEĞERLENDİRME

İstanbul'daki camiye tahvil edilen kiliselerin gerek içerisine gerekse de hâricine, yeni hüviyetinin gerekliliklerine uygun birtakım işlevsel ilaveler yapılmakla birlikte; binaların aslî hallerine müdahale edilmediği, şâyet zarar görmelerine neden olacak bir durum gerçekleşmişse, ancak o zaman yapısal anlamda da bazı değişikliklere gidildiği müşahede edilmektedir. Özellikle de şehirde sık aralıklarla meydana gelen deprem ve yangınlar, söz konusu yapılarda da büyük tahribâta yol açarak, bunların sıklıkla onarılmalarını yâhut da yeniden binâ edilmelerini zarûrî kılmıştır. Mesela, Fenârî İsa Camii'nin hem kuzey hem de güney binasının örtü sistemini destekleyen orijinal mermer sütunların kaldırılarak; yerlerine, ana eksenlere paralel olan büyük sivri kemerlerin inşa edilmesi, bir yangında harabeye dönmesinin akabinde gerekli görülmüştür. Benzer şekilde, Bodrum Camii'nde tahvil işlemi sonrasında gerçekleştirilen strüktürel manadaki tek değişiklik, mâbedin üst örtüsünü taşıyan dört mermer sütunda olmuş ve muhtemelen bir yangında zarar gören bu taşıyıcı sistem elemanlarının yerlerine taş pâyeler yapılmıştır. Eski İmâret Camii'nde de aynı uygulama, benzer bir sebepten dolayı tahakkuk ettirilmiştir. Gül Camii'nin ise; bir deprem esnasında, kubbesi de dâhil olmak üzere üst örtüsünün tamamen yıkılması neticesinde, öncelikle üzeri ahşap bir çatı ile kapatılmış; daha sonra da tüm örtü sistemi ve taşıyıcı ana kemerleri günümüzdeki biçimleriyle yeniden inşa edilmiştir. Yine Atik Mustafa Paşa Camii'nin de örtü sisteminin değiştirilmesi, bir deprem sonucunda hâsıl olmuştur. Yapısal manadaki bir başka zarûrî istihâleye de Kalenderhâne Camii'nde

rastlanmaktadır. Bugün apsis bölümünün yerinde görülen düz mihrap duvarı; araştırmacıların belirttiğine göre, muhtemelen mâbedin maruz kaldığı bir doğal âfet neticesinde apsisinin yıkılmış olması üzerine yapılmıştır. Zîra zaviye olarak işlev gördüğü feth sonrasındaki ilk yıllarında; emsâlî yapılarda olduğu şekilde, mihrap nişinin, dışarıya taşkın vaziyetteki apsis çıkıntısının içerisinde yer aldığı, günümüze ulaşan kalıntılardan da tespit edilebilmektedir. Bunların hâricinde, Kasım Ağa Mescidi gibi bazı yapılar ise, tamamen harap olduklarından dolayı, eski husûsiyetlerine mutâbık kalınmaya çalışılarak yeniden vücûda getirilmiştir. Çalışmamız kapsamındaki yapıların birçoğuna; yıkılmalarını önlemek için payandalar yapıldığı da bilinmektedir.

İslâm mâbedlerine kalbedilmiş olan Hıristiyan mâbedlerine ilave edilen aksâmı, istisnâî durumları hariç tutmak üzere, genel itibariyle şu şekilde sıralayabiliriz:

MÂBEDLERİN İÇERİSİNE İLAVE EDİLEN AKSÂM	MÂBEDLERİN DIŞINA İLAVE EDİLEN AKSÂM	MÂBEDLERİN ÇEVRESİNE İLAVE EDİLEN AKSÂM
MİHRAP	MİNARE	ŞADIRVAN
MİNBER	MEDHAL SOFASI	MEDRESE-MEKTEB
VAAZ KÜRSÜSÜ	HÜNKÂR KASRI	İMÂRET
MÜEZZİN MAHFİLİ		SEBİL-ÇEŞME
HÜNKÂR MAHFİLİ		MUVAKKİTHÂNE
TABAKA MAHFİLİ		TÜRBE-HAZÎRE
		GÜNEŞ SAATİ

A. Mâbedlerin İçerisine İlave Edilen Aksâm

	Cami/ Mescid Adı	MÂBEDLERİN İÇERİSİNE İLAVE EDİLEN AKSÂM							
		Mihrap	Minber	Vaaz Kürsüsü	Müezzin Mahfili	Tabaka Mahfili		Hünkâr Mahfili	Maksûre
						Ahşap	Eski Galeri K.		
KULLANIMDA OLAN YAPILAR	Arap Camii	❁	❁	❁	❁	❁		❁	❁
	Atik M. Paşa Camii	§	§	§		§			§
	Ayasofya Camii	❁	❁	❁	❁		❁	❁	❁
	Bodrum Camii	§	§	§		§			
	Esekapı Mescidi	§	§	§					
	Eski İmâret Camii	§	§	§		❁	❁		
	Fenârî İsa Camii	❁	❁	❁		※			
	Fethiye Camii	§	§	§	§			※	
	Gül Camii	§	❁	§	❁		❁	❁	
	Hırâmî A. P. Mes.	§	§	§		§			
	Kalenderhâne C.	§	§	§	※	※		※	
	Kasım Ağa Mes.	§	§	§		§			
	Kefeli Mescidi	§	§	§	§	§			
	Kariye Camii	❁	※	※					
	Koca M.Paşa Camii	§	§	§	§	§		※	
	Küçük Ayasofya C.	❁	❁	❁	❁		❁		
	Molla Gürânî C.	§	§	§					
	Molla Zeyrek C.	❁	❁	❁			❁	❁	
	Mustafa Ç. Mes.	§	§	§					
	Sancakdar H. Mes.	§	§	§		§			
	Şeyh S. Mes.	§	§						

* Günümüze ulaşmış olan cami yâhud mescidlerde yer alan aksâm arasında, Osmanlı döneminden kalmış olanlar "❁"; Cumhuriyet döneminde yenilendiği bilinenler de "§" sembolüyle gösterilmiştir. Mezkûr yapılarda, daha evvel mevcut olduğu eski fotoğraflarla ispatlanan, fakat bugün bulunmayan aksâm ise, "※" simgesi ile işaretlenmiştir.

1. Mihrap

Camiye yâhut mescide tahvil edilen kiliselere ilk olarak eklenen aksâm mihraplardır. Bunlar genellikle söz konusu yapıların apsis çıkıntılarının ortasına; kıble cihetine bakacak şekilde, yapıların istikâmetine göre de gerektiğinde şevli olarak yerleştirilmişlerdir.

Arap Camii, Atik Mustafa Paşa Camii ve Gül Camii'nin mihrapları, eski apsis bölümlerinin tam ortasına, düz biçimde vaz edilmiştir. Ayasofya, Bodrum Camii, Eski İmaret Camii, Fenârî İsa Camii, Kalenderhâne Camii, Kariye, Küçük Ayasofya Camii, Molla Gürânî Camii ve Zeyrek Camii'nde ise mihraplar, yine apsis çıkıntısının içerisinde bulunmaktadır; fakat gereken açı nispetinde meyilli olarak konumlandırılmışlardır. Ayrıca, burada şu hususu da belirtmek gerekir ki; birkaç ayrı yapıdan müteşşekil olan Fenarî İsa Camii ve Zeyrek Camii'nde mihraplar, en güneydeki binanın apsisine vaz olunmuştur.

Fethiye Camii'nde, istisnâî bir durum olarak hem mihrap için kuzeydeki büyük bina tercih edilmiştir. Hem de apsisin bulunduğu doğu duvarı tamamen yıkılarak, yerine üçgen şeklinde kubbeli bir mekân yapılmış; mihrap da bu bölümün, güneydoğuya bakan duvarının tam ortasına yerleştirilmiştir.

Koca Mustafa Paşa Camii'nin mihrâbı; apsis çıkıntısına değil, ana yapının güney duvarına yapılmıştır.

Muhtelif planlara sahip olan Mustafa Çavuş Mescidi, Sancakdar Hayrüddin Mescidi, Şeyh Süleyman Mescidi'nde, haremin tam güneydoğu köşesine konumlandırılmıştır. Hıramî Ahmed Paşa Mescidi'nde ise; bu tarz plana sahip yapılarda genel olarak mihrap sofası şeklinde düzenlenen apsis ve bema bölümlerinden müteşekkil bölümün önüne, güney tarafa doğru meyilli biçimde bir mihrap yerleştirilmiştir.

Apsis çıkıntısı kuzey cihetinde olan Kefeli Mescidi'nin mihrabı da düz olan doğu duvarında, fakat eğimli şekilde bulunmaktadır.

2. Minber

Camiye ya da mescide tahvil edilen kiliselere ilave edilen ikinci önemli unsur, minberlerdir. Büyük ya da küçük her mâbedde bulunan minberler; genel olarak, mihrap sofası haline gelen bölümlerin güneyine, kıble mihverine paralel olacak şekilde yerleştirilmiştir.

3. Vaaz Kürsüsü

Cami ve mescid haline getirilen Bizans mâbedlerinin her birinin içerisinde, vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Bunlar genel itibariyle; haremin yahut da mihrap sofasının kuzeyine konumlandırılmıştır.

4. Müezzin Mahfili

Camiye kalbedilen camilerin birçoğunda bulunan müezzin mahfillerinin, harem içerisinde muhtelif mahallerde yer aldığı görülmektedir. Ancak genel itibariyle, mihrabın karşısında olacak şekilde bir yerleştirilmişlerdir. Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi gibi küçük yapılarda ise mevcut değildir.

5. Hünkâr Mahfili

Mahfil-i hümâyûnlar; camiye tahvil edilen kiliseler arasından, sadece padişahların belli zamanlarda ziyaret ettiği büyük yapılara ilave edilmiştir.

Yerleştirildikleri bölümler, mâbedlerin harem mekânlarının düzenine göre birtakım farklılıklar arz etmektedir. Şöyle ki, Arap Camii ve Gül Camii'nde olduğu gibi, eğer harem mekânını "U" şeklinde çevreleyen bir tabaka mahfili mevcutsa; bu durumda hünkâr mahfili, bunların kuzey kolunun doğu ucuna konumlandırılmıştır. Harem içerisinde tabaka mahfilinin bulunmadığı durumlarda ise; mahfil-i hümâyûnlar batı duvarının üst kısmına yapılmıştır ki söz konusu duruma misâl olarak Zeyrek Camii'nin hünkâr mahfili verilebilir. Burada, mihrabın yer aldığı güney kilisenin batı duvarında yer almaktadır. Fethiye Camii'nin günümüzde mevcut olmayan hünkâr mahfili de batı duvarında tanzim edilmiştir; ancak diğerinden farklı olarak, burada bir tabaka mahfili bulunmadığı için; mahfilin arkasında bulunması gereken sofa bölümü, batı dehliz ile iç narteks bölümlerinin üzerine ilave edilen ahşap bir yapı vasıtasıyla teşekkül ettirilmiştir.

6. Tabaka Mahfili

Camiye tahvil edilen kiliselerde eğer bir galeri katı mevcut ise; mezkûr bölümler, tabaka mahfili işlevini üstlenmiş ve dolayısıyla da yeni bir mahfilin ilave edilmesine gerek kalmamıştır. Ayasofya'da ve Gül Camii ile Küçük Ayasofya Camii'nde harem mekânını "U" şeklinde çevreleyen galeriler; üç ayrı kilise binasının birleşmesiyle oluşan Zeyrek Camii'nde; batı cihetindeki narteksl erin üzerinde yer almaktadır.

Galeri mekânı bulunmayan yapılara ise, genellikle ahşap tabaka mahfilleri inşa edilmiştir. Mezkûr bölümlerin; yapıların planlarıyla da ilişkili olarak, harem içerisinde muhtelif yerlere konumlandırıldığı müşahede edilmektedir. Kapalı Yunan haçı planına hâiz, ufak boyutta bir mâbed olan Bodrum Camii'nde; narteks bölümü de harem mekânına dâhil edilmiş ve tabaka mahfili bu kısmın üzerine inşa edilmiştir. Söz konusu mâbedin, bundan evvelki mahfilinin; haremin kuzeyinde boylu boyunca uzandığı, eski fotoğraflardan tespit edilmektedir. Yine aynı planda olan Eski İmâret Camii'nde, farklı bir durum söz konsudur. Burada; zaten iç narteks bölümünün üzerinde, ibadet mekânına açılan bir galeri katı mevcutsa da haremin batısına yani giriş kapısının üzerine, küçük de olsa bir ara kat daha yapılmıştır ve buranın devamında da galeriye ulaşılmaktadır.

Üç muhtelif yapının birleşiminden oluşan Fenârî İsa Camii'nde evvelce, parekklesion bölümü olan güney koridorunun ve diğer iki ana kilisenin narteksl erinin üzerinde ahşap tabaka mahfili bulunmaktaydı. Ancak bunlar, son restorasyonda

kaldırılmıştır. Koca Mustafa Paşa Camii'nde ise, tahvil sonrasında yapının kuzey duvarının giriş cephesi olarak düzenlenmesiyle bağlantılı olarak; harem mekânının kuzey tarafına bir tabaka mahfili inşa edilmiştir.

Dehlizli plan tipine sahip olan Fethiye Camii'nde; galeri katı bulunmadığı gibi, tahvil sonrası bir tabaka mahfili ilavesi de olmamıştır. Bu durum muhtemelen; söz konusu plandan kaynaklanmaktadır. Zira mezbûr yapının; üzeri kubbe ile örtülü olan, yüksek orta mekânının etrafını, alçak dehlizler çevirmektedir ve bu kısımlara bir kat yapılması mümkün görünmemektedir.

Hırami Ahmed Paşa Mescidi'nde, narteks bölümünün üzerinde mahfil bulunmaktadır. Dikdörtgen şeklinde tek bir neften ibaret olan Kefeli Mescidi'nde ise, haremin kuzeybatısına bir mahfil ilave edilmiştir. Küçük boyutta olan yapılardan Kasım Ağa Mescidi'nde tabaka mahfili, haremin batısına yapılmışken; Sancakdar Hayrüddin Mescidi'nde, kuzey tarafa konumlandırılmıştır.

B. Mâbedlerin Dışına İlave Edilen Aksâm

	Cami/ Mescid Adı	MÂBEDLERİN DIŞINA İLAVE EDİLEN AKSÂM							
		Minare			Haricî Medhal Sofası		Dâhilî Medhal Sofası		Hünkâr Kasrı
		Taş	Tuğla	Tahta	Yeni Eklenen	Eski Dış Narteks Bölümü	Yeni Eklenen	Eski İç Narteks Bölümü	
KULLANIMDA OLAN YAPILAR	Arap Camii		❁		❁				
	Atik M. Paşa Camii	❁			§				
	Ayasofya Camii	❁❁❁	❁	※		❁		❁	❁
	Bodrum Camii	❁			§				
	Esekapı Mescidi	§			§				
	Eski İmâret Camii	※				❁		❁	
	Fenârî İsa Camii		§			❁		❁	
	Fethiye Camii	❁				❁			※
	Gül Camii	❁			§				
	Hırâmî A. P. Mes.			※	§				
	Kalenderhâne C.		§			❁		❁	
	Kasım Ağa Mes.	§			§				
	Kefeli Mescidi		§		§				
	Kariye Camii		❁			❁		❁	
	Koca M.Paşa Camii	❁			§			❁	
	Küçük Ayasofya C.	❁			❁			❁	
	Molla Gürânî C.		§			❁		❁	
	Molla Zeyrek C.		§			❁		❁	❁
	Mustafa Ç. Mes.				§				
	Sancakdar H. Mes.		§						
	Şeyh S. Mes.								

* Günümüze ulaşmış olan cami yâhud mescidlerde yer alan aksâm arasında, Osmanlı döneminden kalmış olanlar "❁"; Cumhuriyet döneminde yenilendiği bilinenler de "§" sembolüyle gösterilmiştir. Mezkûr yapılarda, daha evvel mevcut olduğu eski fotoğraflarla ispatlanan, fakat bugün bulunmayan aksâm ise, "※" simgesi ile işaretlenmiştir.

1. Minare

Camiye tahvil edilen kilise binalarının, genel olarak sadece güneybatı köşelerine, tek şerefeli birer minare inşa edilmiştir. Yalnızca Ayasofya Camii'nde, istisnâî bir durum olarak dört minare bulunmaktadır ki bunların her biri de yine tek şerefeye hâizdir. Arap Camii'nde ise; yapının esasında güneydoğu köşesinde yer alan kare kesitli çan kulesi, minare olarak tanzim edilmiştir.

Atik Mustafa Paşa Camii, Bodrum Camii, Eski İmaret Camii, Fethiye Camii ve Gül Camii'nin minareleri; yapıların güneybatı köşelerinde ve bir taraftan da beden duvarlarına bitiştirilmiş vaziyette yapılmış olup, kaide kısımları mevcuttur. Küçük Ayasofya Camii'nde ise, minare yine güneybatı köşededir, ancak mabedden ayrı olarak konumlandırılmıştır.

Fenari İsa Camii, Kalenderhane Camii, Kariye, Molla Gürânî Camii ve Zeyrek Camii'nin minareleri de aynı şekilde, güneybatı köşelerine yerleştirilmiştir. Fakat bunlar; mâbedlerin mezkûr mahale isabet eden üst örtülerinin üzerinde yükselmektedirler ve dolayısıyla da kürsü ve pabuç kısımlarına sahip değillerdir. Koca Mustafa Paşa Camii'nin minaresi; yapının güney duvarında, ancak orta aksa göre kuzeyde ve bir taraftan bitişik olarak inşa edilmiştir.

Sancakdar Hayrüddin Mescidi ve Kefeli Mescidi'nde; minareler kuzeybatı köşelerinde yer almaktadır. İlkinin minaresi, çatısı üzerinde yükselmekteyken; diğer ikisininkiler kaideli minarelerdir.

Hırami Ahmed Paşa Mescidi, Mustafa Çavuş Mescidi ve Şeyh Süleyman Mescidinin minareleri bulunmamaktadır. Eski bir fotoğrafta; Hıramî Ahmed Paşa Mescidi'nin, vaktiyle güneybatı köşesinde, çatısı üzerinde yükselen ahşap bir minareye sahip olduğu görülmektedir.

2. Medhal Sofası

İslâm mâbedine kalbedilen kiliselerde, şayet narteks bölümleri mevcut ise; tahvil işlemi sonrasında bu mekânlar genellikle medhal sofası işlevini üstlenmiştir. Yapının hem iç hem de dış nartekse sahip olduğu durumlarda da mezkûr bölümler, dâhilî ve haricî medhal sofası vasfını kazanmışlardır. Ayasofya, Eski İmaret Camii, Fenârî İsa Camii, Kalenderhâne Camii, Kariye, Molla Gürânî Camii ve Zeyrek Camii'ndeki uygulamalar bu şekildedir. Küçük Ayasofya Camii, tek nartekse hâizdir. Ancak Osmanlı döneminde, bunun önüne revak şeklinde bir medhal sofası daha ilave edilmiştir ve dolayısıyla da mâbedin eski narteks mekânı, dâhilî medhal sofası olarak kullanılmaktadır.

Bodrum Camii ile Mustafa Çavuş Mescidi'nde; narteks bölümleri hareme dâhil edildiğinden dolayı, bunların giriş cepheleri olan batı duvarları önüne, basit nitelikte medhal sofaları eklenmiştir. Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi'nde de aynı durum söz konusu olmakla beraber; buradaki uygulama diğerlerine nazaran birtakım değişiklikler arz etmektedir. Şöyle ki mezkûr yapıda; batısındaki narteks bölümünün güney duvarı, giriş kapısı olarak düzenlendiğinden dolayı, medhal sofası buranın önüne yapılmıştır. Batı duvarının ortasındaki giriş açıklığı ise kapatılmıştır.

Koca Mustafa Paşa Camii'ndeki tatbîkât çok daha farklıdır. Burada, yapının aksı değiştirilerek, esasında kuzey yan duvarı olan cephesi, giriş kısmı şeklinde

düzenlendiğinden dolayı; ilave edilen medhal sofası da bu cephenin önüne yapılmıştır ve beş gözlü revak biçiminde tanzim edilen bu harici sofa, batısında yer alan eski narteks bölümünün güney duvarını da içine alacak şekilde uzanmakta olup, bir kapısı da buraya açılmaktadır. Batı cihetindeki esas girişi kapatılmış olan narteks bölümü ise, doğu duvarında bulunan üç açıklık vasıtasıyla hareme bağlanmakta olup, dahilî medhal sofası hususiyetini taşımaktadır.

Fethiye Camii'nde; aslında hem iç hem de dış narteks bölümleri mevcutken, iç narteks harem mekânına dâhil edilmiş; dış narteks de medhal sofası şeklinde düzenlenmiştir.

Atik Mustafa Camii ve Gül Camii'nde; esasında mevcut olan, ancak sonrasında yıkılan narteks bölümlerinin yerine, hatta muhtemelen de onların temellerinin üzerine, medhal sofası inşa edilmiştir. Arap Camii, Kasım Ağa Mescidi ve Kefeli Mescidi de yine batı cephelerine medhal sofası inşa edilen yapılardandır.

3. Hünkâr Kasrı

Kasr-ı hümâyûnlar, hünkâr mahfili bulunan camilerin dışına; mezkûr bölümlerle irtibatlı olacak şekilde inşa edilmiştir. Padişahların mâbede geldiklerinde hem dinlenebilecekleri hem de buradan doğruca mezkûr mahfile geçebilecekleri mekânlar şeklinde düzenlenen söz konusu yapılar; konumuz dâhilindeki mâbedler içerisinde Ayasofya'da, Fethiye Camii'nde, Zeyrek Camii'nde ve büyük bir ihtimalle de Arap Camii'nde bulunmaktaydı. Bunlar arasında günümüze sadece Zeyrek Camii'nin hünkâr kasrı ulaşabilmiştir ki bu da XXI. yüzyıl başlarında harap haldeyken, gerçekleştirilen son restorasyonda ihya edilmiştir. Ayasofya hünkâr kasrının ise; bugün sadece, giriş mahiyetinde olan bölümü mevcuttur. Arap Camii ve Fethiye Camii'ndekiler de sadece eski çizim ve fotoğraflardan tespit edilebilmektedir.

C. Mâbedlerin Dışına İlave Edilen Aksâm

1. Şadırvan

Bizans mabedinden kalbedilmiş olan cami ve mescidlerin bazısının avlusuna şadırvan ilavesi yapılmıştır. Osmanlı dönemine ait olan örneklerden günümüze sadece Arap Camii, Ayasofya ve Koca Mustafa Paşa Camii'nin şadırvanları ulaşabilmiştir.

Atik Mustafa Paşa Camii, Eski İmaret Camii, Fethiye Camii, Gül Camii ile Küçük Ayasofya Camii'nin mevcut şadırvanları ise; son dönemde ilave edilen ve hiçbir sanat değerine hâiz olmayan basit ilavelerdir.

Söz konusu mâbedler hâricinde kalan, konumuz dâhilindeki diğer yapılarda şadırvan mevut değildir. Bunların genellikle avlularında abdest alma bölümleri bulunmaktadır. Ancak Molla Gürânî Camii'nde, ilginç bir uygulama olarak, haricî medhal sofasının kuzey ucu abdest alma yeri şeklinde düzenlenmiş; buranın doğusundan ulaşılan ve dahilî medhal sofasının kuzeyinde kalan, hatta buraya bakan bir penceresi de bulunan mekâna ise helâlar yapılmıştır. Hırâmî Ahmed Paşa Camii'nde de medhal sofasının batı ucunda, küçük bir bölüm ayrılarak, burası sadece abdest alma yeri olarak tanzim edilmiştir.

VI. SONUÇ

Asya ile Avrupa kıtalarını birleştirmek gibi oldukça mühim bir vasf-ı mümeyyize hâiz olan ve tarihî süreç içerisinde de birçok medeniyete ev sahipliği yapan İstanbul şehrinin, 1453 senesinde Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi; yalnızca Osmanlı tarihinin değil, dünya tarihinin de bir bakıma dönüm noktasını teşkil eden bir hâdise olmuştur. Bilhâssa Bizans İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olması, bu tarihî beldenin sanat ve mimârî miras bakımından da zenginleşerek, ayrı bir önem kazanmasını sağlamıştır. Bu manada özellikle kent tarihi içerisinde geçmişle bir bağ oluşturan ve şehrin görünümüne büyük oranda tesir eden dinî yapılar, taşıdıkları emâreler ile söz konusu her iki döneme ilişkin çok yönlü bir kaynak olma husûsiyetine sahiptir.

Osmanlı döneminde; fetihle beraber nihâyete eren Bizans İmparatorluğu'na ait dinî yapılardan bazıları, muhtelif zamanlarda İslâm mâbedi hâline getirilmiştir. Çalışmamızın muhtevâsını belirleyen söz konusu yapılardan ilki ise, Osmanlılar tarafından fethedilen şehirlerdeki en büyük kilisenin camiye tahvil edilmesi geleneği mûcibince Ayasofya olmuştur. Bilindiği üzere, fetih sonrası ordunun şehre girerek burçlara bayrak çektiği esnada ilk olarak surların üstünde ezan okunur ve ardından da şehirdeki en büyük kilise derhâl camiye kalbedilerek, ilk Cuma namazı orada kılınırdı. Bir gelenek olarak süregelen bu tarihî ve millî usûl, İstanbul'da da uygulanmış ve şehrin

en büyük mâbedi olma vasfını taşıyan Ayasofya, bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye tebdil edilmiştir.[2672]

Fethi müteâkıb Sultan II. Mehmed, tarihî bir ehemmiyete hâiz olan bu büyük şehri imâr ve iskân etme çalışmalarını başlatmıştır. Ancak ilk ihtiyaçlara binâen, öncelikle birkaç Bizans manastırı İslâm müesseselerine dönüştürülmüş, bunların kiliseleri de cami hâline getirilmiştir.[2673]

Muhtelif kültürleri bir zenginlik olarak kabul edip, her birinin inancına saygılı davranan Osmanlı Devleti'ne[2674] başkentlik yapmış olan İstanbul'un, sanat ve mimarlık tarihi bakımından büyük öneme hâiz eserleri arasında yer alan, İslâm mâbedlerine tebdil edilmiş kilise binaları; aynı zamanda Türk kültürünün farklı din ve mezheplere karşı göstermiş oldukları hoşgörünün de önemli bir timsâlini teşkil etmektedir. Zîra fetihten sonraki süreçte; genellikle Müslüman mahalleleri haline gelen ve gayr-i müslim cemaatin ihtidâ yâhut da göç sebebiyle azaldığı mahâllerde bulunan kilise yapılarının camiye çevrildiği görülmektedir. Fetihten bir müddet sonra, II. Bayezid (1481-1512) döneminde başlatılan "*metrûk kalmış eski kilise ve manastırları şenlendirme politikası*" gereğince de birçok yapı; hayır sahipleri tarafından ihyâ edilerek, yenilenmiş hüviyetleriyle İslâm ibâdetine açılmıştır.[2675] Dolayısıylada söz konusu Bizans yapıları, zikrolunan müsbet müdahaleler ile mütemâdî tamirler sayesinde günümüze kadar varlıklarını koruyabilmişlerdir. Tüm bu uygulamalar, Eyice'nin de ifade ettiği gibi; Türk tarihinde, bir Bizans yapısının ayakta tutulabilmesi için sarf edilen gayret ve emeğin önemli bir numûnesidir.[2676] Bahsolunan durum, yabancı yazarlar tarafından da zikredilmektedir. Örneğin, Alman gazeteci Friedrich Schrader (1865-1922); Fethiye Camii'ne tahvil edilen Pammakaristos Manastırı ve Kilisesi'nin, fetihten sonra patriklik makamı olmasına izin veren Fatih Sultan

[2672] Akgündüz, *Ayasofya Camii*, s. 127.
[2673] Eyice, "Kalenderhâne Camii", *DİA*, s. 251.
[2674] Burada şu hususu da belirtmek yerinde olacaktır. Sultan II. Mehmed, fetih sonrası çıkardığı bir fermanla; Rum Ortodoks toplumu ve artık bunların lideri olma vasfını kazanan patrik ile patrikhânenin yasal durumunu belirlemiş; bu ferman daha sonraki padişahların dönemlerinde de yenilenmiştir. Bahsi geçen fermanda, ibadet serbestisi ve kendi dinî liderini seçebilme hakkının yanı sıra, Rum toplumunun can ve mal güvenliği sağlanıyor, ayrıca kiliselerinin varlığı da kabul ediliyordu. Bu kapsamda; patrik bir vezir statüsünde kabul edilip, Dîvan'da da yer almakta, ayrıca maiyetindeki diğer yöneticiler ile birlikte, her türlü hizmet ve vergiden de muaf tutulmaktaydı. Rum cemaatini ilgilendiren konuların görüşüldüğü meclise de başkanlık eden patrik, hukûkî ve cezâî işlemlerde tam yetkili sayılmaktaydı. Hıristiyanların; cemaat, evlenme, cenaze ve adetlerini özgürce uygulamalarına da patrikhânenin sorumluluğunda olmak üzere izin veriliyordu. Bkz. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, s. 26.
[2675] Eyice, "Bodrum Camii", *DBİA*, s. 263.
[2676] Eyice, "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler", s. 283.

Mehmed'i "*hoşgörülü*" olarak anmakta ve daha sonraki dönemlerde de her türlü fanatizmden uzak durularak; bu tarih, sanat ve kültür bakımından oldukça önemli olan yapıya hiçbir zarar verilmediği ve temel çizgilerinin bozulmadığı için İslâm'a teşekkür etmekte, hatta bunların camiye çevrilerek korunduğunu söylemektedir.[2677] Kaldı ki, söz konusu yapıların fetih arefesinde ne halde olduklarını da ayrıca düşünmek lâzımdır. Zîra, 1204-1261 seneleri arasında İstanbul'u işgal eden Katolik mezhebine bağlı Haçlılar tarafından, Ortodoks mezhebine mensup olan Bizanslılar'ın yaşadığı bu şehrin mâbedleri de dâhil bütün mebânîsinin, önemli ölçüde tahrip ve yağmaya uğradığı mâlûmdur. Hatta bu o kadar şiddetli bir derecede olmuştur ki; birçok yapı harap edildiği gibi, Ayasofya'nın bütün hazineleri çalınmış, kiliselerde ne kadar kıymetli eşya varsa yerlerinden sökülerek bazıları askerler arasında pay edilmiş, bazıları da batıdaki manastırlara gönderilmiştir. Birçoğu Katolik ibâdetine hasredilen kiliselerin mahzenlerindeki bütün lahitler de içlerinde kıymetli bir eşya bulmak maksadıyla parçalanmış ve imparatorların lahitleri dahî açılarak, kemikleri ortaya atılmıştır.[2678] Elli yedi yıl gibi kısa bir süre sonunda kent yeniden Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdiğinde ise; Latin istilâsı sırasında maruz kaldığı tahribâtın ardından yaşanan büyük yangınlar ve göçler gibi pek çok menfi durumun da etkisi ile önemli ölçüde sarsılmış olan sosyal ve ekonomik sistem nedeniyle, kentin bozulan imâr ve iskânı, bir daha eski düzenine getirilememiştir. Dolayısıyla da Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettiği sırada, zaten Haçlı istilâsının tahripkâr izlerini silememiş ve bir daha kendini toparlayamadığından eski azâmetini kaybetmiş, yıkık ve terkedilmiş bir şehir bulmuştur. Bizans'ın son yıllarında birçok kilisenin de tamirsizlik ve bakımsızlık sebebiyle harap ve yıkık bir vaziyette olduğu, hatta bunlardan bazılarının tamamen terkedildiği bilinmektedir.[2679]

Ortodoksların; kendileriyle aynı dine mensup olan Latinler tarafından, sırf mezhep farklılığından ötürü maruz bırakıldıkları söz konusu hâdiseler neticesinde haraba dûçar olan dinî yapılara verilmiş olan zararlar, iç tezyînâtlarına varacak boyuttadır. Osmanlı döneminde ise, ibâdete açık olan hiçbir Hıristiyan mâbedine herhangi bir menfî müdahalede bulunulmadığı gibi; cami yâhut mescide tebdil edilen

[2677] Schrader, *İstanbul*, s. 87, 89.
[2678] Ogan ve Mirmiroğlu, *Kaariye Camii*, s. 4. Latinler'in İstanbul yağması hakkında detaylı bilgi için bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, s. 109.
[2679] Semavi Eyice, "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri", *TAÇ Vakfı Dergisi*, c. I, sy. II, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını, 1986, s. 9.

kilise yapılarının tezyînâtlarına dahî zarar verilmemiştir. Rus tarihçi Uspenki, Türklerin İstanbul'a Haçlı ordusundan çok daha fazla anlayış gösterdiklerini, insancıl davrandıklarını ve eski eserlerini koruyarak, hemen onarımlarına giriştiklerini kesin bir dille nakletmektedir.[2680] Bu kültür abîdelerinin içerisini süsleyen ve özellikle Hz. İsa, Hz. Meryem, peygamberler ile azizler gibi kutsal kişileri ya da haç gibi kutsal nesneleri ihtivâ eden fresko ve mozaiklere, ayrıca gerek sütunlarda gerekse de söve veya silme yüzeylerinde yer alan haç motiflerine hiçbir zarar verilmemiş; yalnızca kıble cihetinde olanların üzerleri, zarar görmeyecekleri şekilde örtülmüştür. Hatta ilk olarak bizzat Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya'nın şeklini bozmadığı gibi, içerisinde yer alan ikonaların bazılarını meydanda bırakıp, bazılarını ise hafif surette ince bir badana ile örttürmekle iktifâ etmiş;[2681] sütun başlıklarındaki, İmparator Justinyen ile İmparatoriçe Theodora'nın monogramlarına dahî dokunmamıştır. Fetih günü Ayasofya Kilisesi'nin mermerlerini kıran bir Azeb askerinin, Fatih tarafından cezalandırıldığı da tarihî kaynaklarda mukayyettir.[2682] II. Bayezid döneminde camiye tahvil edilmiş olan Kariye'nin de 1909 tarihli eski bir fotoğrafında; naos bölümünde, kuzey ve güney haç kollarının doğu duvarında yer alan Hz. İsa ve Hz. Meryem mozaiklerinin, yapının cami olarak kullanıldığı dönemde ahşap kapaklar içerisinde muhafaza edildiği görülmektedir.[2683] Ayrıca, Fethiye Camii'nin güneyinde yer alan ve bugün müze olarak faaliyet gösteren eski parekklesion bölümünün kubbesinin iç yüzeyindeki, Pantokrator İsa ile Tevrat peygamberlerini ihtivâ eden mozaiklerin; buranın cami olarak kullanıldığı yıllarda da açık vaziyette durduğu, 1915 senesine tarihlenen fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Tabii ki bu noktada; yakın dönemde câhilâne bir tutum sergileyen bazı kişiler tarafından gerçekleştirilen, Hıristiyanlık inancı çerçevesinde tasvir edilmiş kutsal figürlerin kazınması gibi yanlış müdahaleler istisnâ tutulmalıdır.

Bizans'ın dinî binaları, İslâm mâbedine tahvil edilmeleri sonrasında; işlevsel gerekliliklerden ötürü de bazı değişiklikler geçirmiş ve gerek iç mekânlarına gerekse de dış kısımları ile çevrelerine, yeni hüviyetlerinin gerektirdiği birtakım ilâveler yapılmıştır. Ayrıca, tebdil işleminin akabinde kilise bölümlerinde de doğal olarak işlev değişiklikleri gerçekleşmiştir. Örneğin, naos kısmı artık harem vasfını üstlenmiş; hatta Bodrum Camii ve Fethiye Camii'nde olduğu gibi bazen yapıların narteklerinin ya da

[2680] Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, Karolidi (çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011, s. 103 (Dipnot 107).
[2681] Koçu, "Ayasofya", s. 1448.
[2682] Âli Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1939, s. 9.
[2683] Bkz. https://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/08/21.htm (11.09.2018).

yine Fethiye Camii ve Fenârî İsa Camii'ndeki gibi yan koridorların da harem mekânına dâhil edildiği olmuştur. Narteks bölümleri genellikle medhal sofaları haline getirilmiştir. Bir kilisenin bema ile buna doğu cihetinden bitişen apsis bölümü ve bazen de bunlara ilâveten -yapının haç planlı olması durumunda- doğu haç kolu ise; bir bütün olarak, mihrap sofası şeklinde tanzim edilmiştir. Söz konusu cami ve mescidlere yapılan eklere bakacak olursak, her birinin harem mekânına mihrap, minber, vaaz kürsüsü; dış kısımlarına ise minare ile medhal sofasının -bazı yapılarda narteks bölümleri bu amaç doğrultusunda kullanıldığından, bir sofa inşa edilmemiş, mezkûr kısımlar söz konusu amaç doğrultusunda kullanılmıştır- ilave edildiğini görmekteyiz. Ayrıca bazı büyük camilerin dışına, kasr-ı hümâyûn da inşa edilmiştir. Her İslâm mâbedinde bulunan bu aslî unsurların hâricindeki diğer ilavelerin başlıcaları ise, cami içerisine vaz' edilen; müezzin mahfili, hünkâr mahfili, -şâyet bir galeri katı mevcut değil ise- tabaka mahfili ve maksûredir. Ayrıca, kitâbeler ile iç mekânı süsleyen bezemeler de son derece mühimdir. Zaman içerisinde mâbedlerin çevrelerine de birtakım ek yapılar inşa edilmiştir. Hatta bu ilaveler bazı camilerin etrafında bir külliye teşekkül ettirecek kadar geniş kapsamlı olmuştur. Bunlar genel olarak; şadırvan, çeşme, sebil, medrese, mektep, imâret, muvakkithâne, türbe ve hazîrelerdir. İşlevsel gereksinimlerden dolayı yapılarda tahakkuk ettirilen değişimlere örnek olarak ise; apsis cephelerinde yer alan pencerelerden bazılarının, tahvil sonrası genellikle bu bölümlere yerleştirilen mihrap sebebiyle kapatılmalarını gösterebiliriz.

İstanbul'daki camiye tahvil edilen kiliselerin tamamını bir bütün olarak ele aldığımız çalışmamız kapsamında; günümüzde mevcut olan yapılar müstakil olarak incelenmiş olup, öncelikle bunların konumları belirlenmiş, ardında da Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki tarihleri, kronolojik sıraya uygun bir düzende anlatılmıştır. Sonrasında, orijinal mimarîleri îzah edilerek, ulaşılabilen bilgiler çerçevesinde de kilise olarak kullanıldıkları dönemdeki özelliklerine değinilmiştir. Devamında ise; konumuzun asıl muhtevasını oluşturan, tebdil işleminin akabinde bunlara ilave edilen ekler ve zaman içerisinde muhtelif sebeplerden ötürü yapılması gerekli görülen değişiklikler, nedenleri ile birlikte tetkik edilerek açıklanmış; mâbedlerin gerek içinde ve dışında gerekse de çevresinde bulunan bölümleri ve techîzâtı, ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

Açıkgözoğlu, Ahmet Sacit, "Osmanlı Camisinde Mihrab Önü Mekânı", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, 2002.

"Âdile Sultan", *İA*, c. I, İstanbul: Tan Matbaası, 1958, s. 216-217.

"Âdile Sultan Mektebi", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul: Tercüman Gazetesi Kültür Yayını, 1982.

Âdile Sultan Vakfiyesi, Hikmet Özdemir (haz.), İstanbul: Türkiye İlmi, İçtimai Hizmetler Vakfı, 1998.

Ahmet Refik, *Bizans Karşısında Türkler*, Fahameddin Başar (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2013.

Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.

Ahmet Refik, *Tarihte Kadın Simaları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.

Akalın, Şehabeddin, "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. IX, sy. XIII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958, s. 71-80.

Akar, Azade, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, 1971, sy. IX, s. 277-290.

Akçaoğlu, Yasemin ve Sema Doğan (haz.), *Semavi Eyice Kaynakçası: 86 Yıla Armağan*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Akgündüz, Ahmet, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006.

Akgündüz, Ahmet, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005.

Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1996, c. I, sy. II, s. 133-144.

Aksu, Hüsamettin, *İstanbul Yapılarındaki Bazı Dekoratif Kûfî Hatlar*, İstanbul: Eray Tanıtım, 2001.

Alparslan, Ali, "Mimârî Yapıların Yazı San'atı Bakımından Önemi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1976-1977, c. IV-V, s. 1-14.

Altuğ, Kerim, "Myrelaion Ratunda'sı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Nisan 2017, sy. CCLXXX, s. 12-16.

Andreasyan, Hrand, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. XXVII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, s. 59-84.

"Arap Camii-Büyük Keşif", *NTV Tarih*, İstanbul: NTV Yayınları, Nisan 2012, sy. XXXIX, s. 34-46.

Arseven, Celâl Esad, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul: Şefik Matbaası, 1989.

Arseven, Celal Esad, *Eski İstanbul*, Dersaadet: Muhtar Halid Kitabhânesi, 1328.

Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, 5 Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965.

Âşıkpaşaoğlu Tarihi, Hüseyin Nihal Atsız (haz.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992.

Atasoy, M. Celâlettin, *Kandilli'de Tarih*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1982.

Ateş, Ahmed, "İstanbul'un Fethine Dair Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. IV, sy. VII, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 11-50.

Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. I, İstanbul: Maarif Basımevi, 1959.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. II, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1960.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. III, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1961.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. IV, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1962.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. V, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1963.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. VI, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1965.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. VII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.

Ayasofya Müzesi Yıllığı, sy. VIII, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1969.

Ayaşlı, Münevver, *İstanbul-Dersaadet*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2004.

Ayvansarayî Hafız Hüseyin, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l-Cevâmi)*, İhsan Erzi (haz.), 2 Cilt, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (haz.), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: Şehir Matbaası, 1958.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1985.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri (855-886/1451-1481)*, c. III-IV, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri (630-805/1230-1402)*, c. I, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966.

Azamat, Nihat, "Âdile Sultan", *DİA*, c. I, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, s. 382-383.

Barışta, H. Örcün, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinden Ağaç İşleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.

Barkan, Ömer Lutfî ve Ekrem Hakkı Ayverdi (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546)*, İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979.

Baştav, Şerif, "XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihine Göre İstanbul'un Muhasarası ve Zabtı", *TTK Belleten*, Ocak 1954, c. XVIII, sy. LXIX, s. 51-82.

Bayraktar, Nedret, "İstanbul'un Bizans Sarnıçları Hakkında Bir Osmanlı Arşiv Belgesi", *Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1992, s. 109-119.

Berk, Süleyman, "Ayasofya Kitabe ve Hatları", *Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*, 2006, s. 62-71.

Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tâbirler*, İstanbul: Doğuş Matbaası, 1966.

Beyhan, Mehmet Ali, *Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2007.

Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, *İstanbul, Fâtih, Fetih ve Fâtih Devri Hakkında Yazılmış Kitaplar Bibliyografyası*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.

Birer, Mustafa, "Eski İmaret Camii (Pantepoptes Manastırı Kilisesi) Koruma Projesi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, 2014.

"Bodrum Camii", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul: Tercüman Gazetesi Kültür Yayını, 1983.

Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası (1453-1600)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

Büktel, Yılmaz, "Gül Camii", *T.T.O.K.B.*, 1982, sy. LXVIII/CCCXLVII, s. 23-27.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani): Tahlil ve Tenkidli Metin*, Mehmet Ali Beyhan (haz.), c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Carbognano, Cosimo Comidas de, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Erendiz Özbayoğlu (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Can, Selman ve Esengül Yıldız Altunbaş, "Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sy. XXXV, 2015, s. 181-222.

Cezar, Mustafa, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul: Ak Yayınları, 1991.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, c. I, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1963, s. 327-414.

Çam, Nusret, "Güneş Saati", *DİA*, c. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 297-299.

Çam, Nusret, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

Çam, Nusret, *Osmanlı Güneş Saatleri*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1990.

Çetinaslan, Mustafa, "Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2012.

Çetinkaya, Halûk, "Arap Camii in Istanbul: Its Architecture and Frescoes", *Anatolia Antiqua Eski Anadolu,* 2010, sy. XVIII, s. 169-188.

Çetinkaya, Halûk, "Dünü, Bugünü ve İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi,* 2016, sy. CLIII, s. 199-212.

Çetinkaya, Halûk, "İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)", Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2003.

Çizgen, Engin, "Abdullah Biraderler", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Mehmed III Türbesi", *DİA*, c. XXVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 413-414.

D'Alessio, Eugenio Dalleggio, *Le Pietre Sepolcrali Di Arab Giami (Antica Chiesa di S. Paolo a Galata),* Genova: Atti della Società Ligure di Storia Patria, 1942.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 6 Cilt, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2011.

Demircanlı, Yüksel Yoldaş, *İstanbul Mimârisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1989.

Derman, M. Uğur, "Mustafa İzzet, Kazasker", *DİA*, c. XXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 304-307.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2004.

Dirimtekin, Feridun, "Fenari İsa-Eglise De Monastere De Lips'deki Mozayik Kalıntıları", *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1960, s. 19-21.

Doğanay, Aziz, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.

Doğanay, Aziz, *Osmanlı Tezyinatı-Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Doğanay, Aziz, "Tezyinat", *DİA*, c. XLI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 79-83.

Doğanay, Aziz, "Türk Yapı Detaylarının Klasik Dili", *Sanat ve Klasik*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006, s. 39-77.

Dönbekci, Şebnem, "Kalenderhane Camii Freskleri: Bizans ile İtalya Arasında Assisili Aziz Francesco", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, sy. V, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2016, s. 61-81.

Döndüren, Hamdi, "Fenârî, Alâeddin", *DİA*, c. XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 337.

Dunn, Ross E., *İbn Battuta'nın Dünyası*, Yeşim Sezdirmez (çev.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

Duygu, Zafer, "XII. Yüzyılda Süryaniler ve Haçılar: Farklı Bir Haç Perspektifinden Haçlı Seferleri", *Uluslararası Midyat Sempozyumu (7-9 Ekim 2011)*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 531-571.

Ebersolt, Jean ve Adolphe Thiers, Les Èglises de Constantinople, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1913.

Edhem, Halil, *Nos Mosquées de Stamboul*, Ernest Mamboury (çev.), İstanbul: Librairie Kanaat, 1934.

Erçin, Lûtfi, "Fetihte İz Bırakan Dervişler: Gül Baba", *T.T.O.K.B.*, Nisan 1953, sy. CXXXV, s. 9-10.

Ergin, Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.

Eroğlu, Özkan, *Suriçi Galata*, İstanbul: Tekhne Yayınları, 2015.

Erol, Ayşe F., "Aedikula Mimarisinin Orijini ve Mimari İkonografisi Üzerine Bir Gözlem", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009, sy. XVI, s. 55-75.

Erünsal, İsmail, "Ayasofya Kütüphanesi", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 212-213.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 2 Cilt, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Eyice, Semavi, "Ahmed Paşa Mescidi", *İA*, c. I, İstanbul: Tan Matbaası, 1958, s. 437-440.

Eyice, Semavi, "Arab Camii", *İA*, c. II, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1959, s. 3-13.

Eyice, Semavi, "Arap Camii", *DİA*, c. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 326-327.

Eyice, Semavi, "Arap Camii", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Eyice, Semavi, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Eyice, Semavi, "Atik Mustafa Paşa Camii", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 67-68.

Eyice, Semavi, "Atik Mustafa Paşa Camii", *İA*, c. III, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960.

Eyice, Semavi, "Ayasofya", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 206-210.

Eyice, Semavi, "Ayasofya", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 446-457.

Eyice, Semavi, *Ayasofya-1*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1984.

Eyice, Semavi, *Ayasofya-2*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1984.

Eyice, Semavi, *Ayasofya-3*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası, 1986.

Eyice, Semavi, "Ayasofya İmareti", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 212.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Kütüphânesi (Mimari)", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 213-214.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Medresesi", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 214-215.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Mozaikleri ve Bunları Meydana Çıkartan Thomas Whittemore", *T.T.O.K.B.*, Haziran 1951, sy. CXIII, s. 3-12.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Muvakkithânesi", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 215-216.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Sebilleri", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 216.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Sıbyan Mektebi", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 216-217.

Eyice, Semavi, "Ayasofya Şadırvanı", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 217.

Eyice, Semavi, "Ayvansaray", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Eyice, Semavi, "Ayvansaray", *DİA*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 289-294.

Eyice, Semavi, "Balaban Ağa Mescidi", *DİA*, c. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Eyice, Semavi, "Bodrum Camii", *DBİA*, c. II, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Eyice, Semavi, “Bodrum Camii”, *DİA*, c. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 250.

Eyice, Semavi, “Bodrum Camii Sarnıcı”, *DBİA*, c. II, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Eyice, Semavi, “Esekapısı Mescidi ve Medresesi”, *DİA*, c. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 371-372.

Eyice, Semavi, “Eskicuma Camii”, *DİA*, c. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 397-398.

Eyice, Semavi, “Eski İmaret Camii”, *DBİA*, c. III, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Eyice, Semavi, “Eski İmaret Camii”, *DİA*, c. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 391-392.

Eyice, Semavi, “Fâtih Camii ve Külliyesi”, *DİA*, c. XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 244-249.

Eyice, Semavi, “Fenârî İsa Camii”, *DBİA*, c. III, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Eyice, Semavi, “Fenârî Îsâ Camii”, *DİA*, c. XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 337-339.

Eyice, Semavi, “Fethiye Camii”, *DİA*, c. XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 460-462.

Eyice, Semavi, “Fossati, Gaspare Trajano”, *DİA*, c. XIII, s. 170-173.

Eyice, Semavi, “Galata Hakkında İki Kitap ve Bu Münasebetle Bâzı Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. I, sy. I, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1949, s. 201-219.

Eyice, Semavi, *Galata ve Kulesi*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1969.

Eyice, Semavi, “Gotik (İslâm Ülkelerinde ve Türkiye’de Gotik Mimari)”, *DİA*, c. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. .117-119.

Eyice, Semavi, “Gül Camii”, *DİA*, c. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Eyice, Semavi, “Haliç”, *DİA*, c. XV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Eyice, Semavi, “Hırami Ahmed Paşa Mescidi”, *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 66-67.

Eyice, Semavi, “Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi”, *DİA*, c. XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Eyice, Semavi, “Hüseyin Ayvansarâyî”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Eyice, Semavi, “İbrâhim Türbesi”, *DİA*, c. XXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 357-358.

Eyice, Semavi, “İmrahor İlyas Bey Camii”, *DİA*, c. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s.

Eyice, *Istanbul Petit Guide à Travers les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul: X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tertip Komitesi Yayını, 1955.

Eyice, Semavi, “İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bizans-Türk Çeşmesi”, *TTK Belleten*, Temmuz 1975, c. XXXIX, sy. CLV, s. 429-446.

Eyice, Semavi, “İstanbul’da Bazı Cami ve Mescid Minareleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 1953, c. X, s. 247-268.

Eyice, Semavi, “İstanbul’da Kiliseden Çevrilmiş Cami ve Mescidler ve Bunların *Restorasyonu”, VII. Vakıf Haftası (5-7 Aralık 1989)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1990, s. 279-291.

Eyice, Semavi, “İstanbul’da Koca Mustafa Cami’i ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. V, sy. VIII, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 153-182.

Eyice, Semavi, “İstanbul’un Camiye Çevrilen Kiliseleri”, *TAÇ Vakfı Dergisi*, c. I, sy. II, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını, 1986, s. 9-18.

Eyice, Semavi, “İznik’de Bir Bizans Kilisesi”, *TTK Belleten*, Ocak 1949, c. XIII, sy. XLIX, s. 37-51.

Eyice, Semavi, “Kalenderhâne Camii”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Eyice, Semavi, “Kariye Camii”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Eyice, Semavi, “Kasım Ağa Camii”, *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 479-480.

Eyice, Semavi, “Kefeli Mescidi”, *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 517-518.

Eyice, Semavi, “Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi”, *DİA*, c. XXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Eyice, Semavi, “Küçük Ayasofya Külliyesi”, *DİA*, c. XXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Eyice, Semavi, “Mango, Cyril: Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul (İstanbul’da Ayasofya'nın Mozaiklerinin İncelenmesi İçin Malzeme)”, *TTK Belleten*, 1964, c. XXVIII, sy. CXII, s. 773-789.

Eyice, Semavi, *Son Devir Bizans Mimârisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980.

Eyice, Semavi, “Trakya Araştırmacılarından: Feridun Dirimtekin”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, c. VIII-IX (1979-1980), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980.

Eyice, Semavi, “Türkiye’de Bizans Sanatı Araştırmaları ve İstanbul Üniversitesi’nde Bizans Sanatı”, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s. 375-428.

Eyice, Semavi ve Baha Tanman, “Koca Mustafa Paşa Külliyesi”, *DBİA*, c. V, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 30-34.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, 1938.

Fâtih Sultan Mehmed’in 877/1472 Tarihli Vakfiyyesi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Fayda, Mustafa, “Ömer”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 44-51.

Freely, Brendan ve John Freely, *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, Yelda Türedi (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Freely, John ve Ahmet S. Çakmak, *İstanbul’un Bizans Anıtları*, Gülru Tanman (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Freely, John, *Saltanat Şehri İstanbul*, Lale Eren (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Gallotta, Aldo, “Ceneviz”, *DİA*, c. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 363-365.

Gara, Eleni ve Machiel Kiel, “Karaferye”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 391-394.

Geçmişten Günümüze Beyoğlu, 2 Cilt, İstanbul: Taç Vakfı Yayınları, 2004.

Göktürk, Hakkı, “Fethiye İlkokulu”, *İA*, c. X, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.

Gökyüzünden İstanbul İbadethaneleri, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2010.

Göyünç, Nejad, “Kalenderhâne Camii”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. XXXIV, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984, s. 485-494.

Gurlitt, Cornelius, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, Rezan Kızıltan (çev.), Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 1999.

Gündüz, Şinasi, *Hıristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Gürlek, Dursun, *Ayaklı Kütüphâneler*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003.

Gyllius, Petrus, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Erendiz Özbayoğlu (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.

Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, Fahri Ç. Derin ve Vâhid Çabuk (haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Hançer, Elmon, "2010 Kültür Merkezi Dönüşüm Projesi Bağlamında Surp Vortvots Vorodman Kilisesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 2012, sy. XXI, s. 23-58.

Hayashi, Kayoko, "Fatih Vakfiyeleri'nin Tanzim Süreci Üzerine", *TTK Belleten*, Nisan 2008, c. LXXII, sy. CCLXIII.

Hürel, Haldun, *İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık*, İstanbul: Dharma Yayınları, 2005.

Hüseyin Ayvansarâyî, Alî Sâtı' Efendi ve Süleymân Besîm Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmî, İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar,* Ahmed Nezih Galitekin (haz.), İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Işık, Emin, "Hac Sûresi", *DİA*, c. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi-Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, 2 Cilt, İstanbul: Bika, 2003.

İnalcık, Halil, "Bursa", *DİA*, c. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 445-449.

İnalcık, Halil, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

İnalcık, Halil, "Murad I", *DİA*, c. XXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 156-164.

İnalcık, Halil, "Osman I", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 443-453.

İpşirli, Mehmet, "Âsım Efendi, Mekkîzâde", *DİA*, c. III, 1991, s. 478.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991, s. 459-471.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Resimli Rehber, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.

İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/M. 1666-1667), c. XVII, Rıfat Günalan (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000/M. 1573-1591), c. XXXIV, Talip Mert ve Rıfat Günalan (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1024-1029/M. 1615-1620), c. XXXVIII, Ayhan Işık ve Esra Yıldız (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil (H. 1051-1053/M. 1641-1644), c. XXXIX, Sabri Atay ve Rasim Erol (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663), c. XL, Fuat Recep ve Salih Kahriman (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676), c. XVIII, Salih Kahriman vd. (haz.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

İstanbul'un Kaybolan Kültür Varlıkları-Suriçi (Fatih) Camileri ve Mescidleri, Fatih Dalgalı (ed.), 2 Cilt, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014-2015.

İstanbul'un Kitabı Fatih I, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı, 2012.

İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu, Afife Batur (ed.), Ankara: TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını, 2009.

Jorga, Nicolae, *Fatih ve Dönemi- Büyük Türk*, Nilüfer Epçeli (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, c. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 526-530.

Kahraman, Gülçin ve Yegân Kâhya, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları", *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları*, 2017, sy. XX, s.11-23.

Karaca, Zafer, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Karaman, Abdullah, Alper Ateş ve Kürşad Sayın (ed.), *Türkiye'nin UNESCO Değerleri ve Turizm Potansiyeli*, Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.

Kazıcı, Ziya, *Müslüman-Hıristiyan İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.

Kentin Anlam Haritaları: Gravürlerde İstanbul, Sercan Özgencil Yıldırım (ed.), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2008.

Kentsel Projeler/Restorasyon, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı.

Kiel, Hedda Reindl, "Mesih Paşa", *DİA*, c. XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Kiel, Machiel, "Ferecik", *DİA*, c. XII, 1995, s. 371-373.

Koçu, Reşad Ekrem, "Ayasofya", *İA*, c. III, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960, s. 1439-1475.

Koçu, Reşad Ekrem, "Bâlipaşa Camii", *İA*, c. IV, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960, s. 2048-2051.

Koçu, Reşad Ekrem, "Eski İmaret Camii", *İA*, c. X, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.

Koçyiğit, Tahsin, "İbn Battuta'nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülahazalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. IX, sy. I, Ocak 2009, s. 53-73.

Köroğlu, Gülgün, "İstanbul'daki Bizans Sarayları", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2008.

Köroğlu, Gülgün, "Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", *Toplumsal Tarih*, Ağustos 2006, sy. CLII.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, Karolidi (çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2011.

Kuban, Doğan, *İstanbul-Bir Kent Tarihi,* Zeynep Rona (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Kuban, Doğan, "Kalenderhane Camii", *DBİA*, c. IV, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 396-398.

Kucur, Sadi, "İsmâil b. Ahmed", *DİA*, c. XXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 84-85.

Kumbaracılar, İzzet, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.

Kumbasar, Zeliha, "Haydar Semti", *İstanbul'un Kitabı Fatih*, c. I, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2013, s. 534-544.

Kurt, Hasan, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, c. XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Kütükoğlu, Mübahat, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Kütükoğlu, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1976-1977, c. VII-VIII, s. 276-392.

Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul*, Nermin Suner Pekin (haz.), İstanbul: Baha Matbaası, 1977.

Mabeyinci Pavlos, *Ayasofya'nın Betimi,* Samih Rifat (çev.), İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010.

Macit, Muhsin, (haz.), *Nedîm Divânı (Metin ve Tıpkıbasım)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2016, s. 142-143.

Macridy, Theodore, "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi", *Dumbarton Oaks Papers*, 1964, c. XVIII, s. 253-277.

Mango, Cyril, *Bizans Mimarisi*, Mine Kadiroğlu (çev.), Ankara: Rekmay Matbaacılık, 2006.

Marmara, Rinaldo, *Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*, Saadet Özen (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Mazak, Ferdâ, *Sultan II. Mahmud'un Kızı Âdile Sultan*, İstanbul: Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı, 2000.

Mehmed Râif, *Mirât-ı İstanbul*, İstanbul: Alem Matbaası, 1314.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Mert, Talip, "Ayasofya Hattatı Kadıasker Mustafa İzzet Efendi", Ayasofya Müzesi Yıllığı, 2014, sy. XIV, s. 281-317.

Mert, Talip, "Ayasofya Levhaları", Arşiv Dünyası, 2007, sy. X, s. 58-64.

Millingen, Alexander van, *Byzantine Churches in Constantinople*, London: Macmillan and Co. Limited, 1912.

Milliyet Gazetesi, "Tarihi Camide Yangın", 18 Şubat 1998.

Mirmiroğlu, Vladimir, "Fatih ve Cenevizliler", *T.T.O.K.B.*, Mayıs 1954, sy. CXLVIII.

Mülayim, Selçuk, *İslâm Sanatı*, Aziz Doğanay (ed.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası, 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, Ülker Sayın (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Nedîm, *Dîvân-ı Nedîm*, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2736 (12.05.2019).

Norwich, John Julius, *Bizans-Erken Dönem (MS. 323-802)*, c. I, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.

Norwich, John Julius, *Bizans-Yükseliş Dönemi (MS. 803-1081)*, c. II, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.

Norwich, John Julius, *Bizans-Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS. 1082-1453)*, c. III, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.

Ogan, Aziz, "Aya Maria Pammakaristos-Fethiye Camii", *TTK Belleten*, Nisan 1949, c. XIII, sy. L, s. 271-308.

Ogan, Aziz, "Camilerimiz: Hirami Ahmet Paşa Camii", 15.5.1955 Tarihli Gazete Küpürü, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/16431 (12.01.2019).

Ogan, Aziz ve V. Mirmiroğlu, *Kaariye Camii-Eski Hora Manastırı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955.

Okçuoğlu, Tarkan, "19. Yüzyılda İstanbul Camilerine Eklenen Ahşap Hünkâr Kasırları Üzerine Değerlendirmeler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı,* sy. III, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2014, s. 129-141.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Ousterhout, Robert, *Bizans'ın Yapı Ustaları*, Fügen Yavuz (çev.), İstanbul: Koç Üniversitesi, 2016.

Ousterhout, Robert, “Eski İmaret Camii Çalışmaları-The Lessons of Eski Imaret Camii", *Arkeoloji ve Sanat*, sy. LXIV-LXV, İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 1995, s. 13-23.

Ousterhout, Robert, “Some Notes on the Construction of Christos ho Pantepoptes (Eski İmaret Camii) in İstanbul”, *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Etaireias*, 1991-1992, c. XVI, s. 47-56.

Öcal, Mehmet, Selâhaddin Güler ve Remzi Mızrak, *Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü*, Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2001.

Öneş, Edhem Ruhi, “Bizans Eserleri”, *Fatih-İlk İstanbul*, İstanbul: Fatih Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, 2003, s. 8-17.

Önkal, Hakkı, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Ötüken, Yıldız, “İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları”, *Hacettepe Beşerî Bilimler Dergisi*, Haziran 1979, c. X, sy. II, s. 71-85.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Öz, Tahsin, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, İstanbul: Das Archäologische Institut des Deutschen Reiches, 1935.

Özel, Ahmet, “Emeviyye Camii (Sosyal Hayattaki Yeri)”, *DİA*, c. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 109-111.

Özel, Ahmet, “Gayri Müslim”, *DİA*, c. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 418-427.

Özcan, Abdülkadir, “Beşir Ağa, Moralı”, *DİA*, c. V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, c. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 211-225.

Öztürk, Levent, “İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliselerle İlgili Uygulamalar”, *Uluslararası İznik Sempozyumu (5-7 Eylül 2005)*, Bursa: İznik Belediyesi, 2005, s. 205-223.

Öztürk, Nazif, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 2004, sy. XXVIII.

Öztürk, Said (ed.), *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2009.

Pakalın, Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Palazzo, P. Benedetto, *Arap Camii veya Galata Saint Paul Kilisesi*, İ. Burhan Yentürk (çev.), İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2014.

Pekak, M. Sacit, "İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, 2000, c. X, sy. X, s. 101-121.

Pekak, M. Sacit, "Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise", *Sanat Tarihi Dergisi*, 2008, c. XVII, sy. II, s. 85-113.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Runciman, Steven, *Konstantinopolis Düştü (29 Mayıs 1453)*, Derin Türkömer (çev.), İstanbul: Doğan Kitap, 1999.

Sahillioğlu, Halil, "Antakya", *DİA*, c. III, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 228-232.

Sakaoğlu, Necdet, "Yangınlar", *DBİA*, c. VII, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994, s. 426-438.

Sav, Murat, "XIV. Bölgenin (Regio) Arkeotopografik Özellikleri Dahilinde Mihrimah Sultan Külliyesi ve Devşirme Malzeme Kullanımı", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, sy. IX, İstanbul: Vakıflar İstanbul I. Bölge Müdürlüğü, 2014, s. 94-115.

Sav, Murat, "İstanbul-Fatih'teki Kasımağa Mescidi'nin Tarihçesi ve 1976-77 Restorasyon Çalışmasının Değerlendirilmesi", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2013, sy. XXXIX, s. 41-62.

Savage, Matthew, "Dome 'Typology' in Byzantine Constantinople?", *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries*, St. Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2010, s. 132-147.

Sayar, Ahmet Güner, "Muallim Cevdet", *DİA*, c. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Schlumberger, Gustave, *İstanbul Düştü*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

Schrader, Friedrich, *İstanbul-100 Yıl Öncesine Bir Bakış*, Kerem Çalışkan (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.

Schweinfurth, Philipp, "Bizans İkonografyasında İsa", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. III, sy. V-VI, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 1-20.

Serin, Muhittin, "Emin Efendi, Edirneli", *DİA*, c. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Sevim, Ali, "Süleyman Şah I", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 103-105.

Sigorta Haritalarında İstanbul: Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Sönmez, Yasemin, "Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anabilim Dalı, 2018.

Striker, Cecil L. ve Ernest J. W. Hawkins, "Mosaics and Frescos", *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration*, Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban (ed.), Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1997, s. 121-150.

Striker, Cecil L. ve Y. Doğan Kuban, "Architecture", *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration*, Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban (ed.), Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1997, s. 23-100.

Striker, Cecil L. ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers*, 1968, sy. XXII, s. 251-258.

Sunay, Serkan, "İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Camisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Güz 2011, sy. XXX, s. 173-188.

Şancı, Fuat, "Hatay İlinde Türk Mimarisi I, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, 2006.

Şehsuvaroğlu, Haluk, "İstanbul'da Camiler", *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Aralık 1962.

Şemseddin Sâmi, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1891.

Tali, Şerife, *Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar*, Ankara: Kariyer Matbaacılık, 2011.

Tali, Şerife, "İstanbul Su Mimarisinde Fatih Sebillerinin Yeri ve Önemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010, c. III, sy. X, s. 558-572.

Tamer, Cahide, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2003.

Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.

Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, c. II, İstanbul: Maarif Matbaası, 1945.

Tanman, M. Baha, "Âdile Sultan Mektebi", *DBİA*, c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

Tanman, M. Baha, "Cemâlîzâde Tekkesi", *DİA*, c. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 318-319.

Tanman, M. Baha, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1990.

Tanman, M. Baha, "Kasr-ı Hümâyun", *DİA*, c. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 573-575.

Tansuğ, Sezer, "Fethiye Camiinde Onarım Çalışmaları", *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sy. II, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1960, s. 24-25.

Tayla, Hüsrev, "Ayasofya Kütüphanesi Restorasyonu", *TAÇ Vakfı Dergisi*, c. I, sy. I, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını, 1986, s. 13-18.

Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi-II. Kitap*, Stefanos Yerasimos (ed.), Teoman Tunçdoğan (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Traina, Giusto, "Architectural Sculpture", *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration*, Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban (ed.), Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1997, s. 101-112.

Tuncel, Metin, "Karahisar", *DİA*, c. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Mertol Tulum (haz.), İstanbul: Baha Matbaası, 1977.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit, *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Yazı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-İstanbul Tarihi, c. VIII, sy. XVI, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2010.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-Türk Mimarlık Tarihi, c. VII, sy. XIII, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2009.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-Türk Sanat Tarihi, c. VII, sy. XIV, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2009.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-Türk Şehir Tarihi, c. III, sy. VI, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2005.

Uluçay, Mustafa Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.

Unan, Fahri, "Sahn-ı Semân", *DİA*, c. XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Ülgen, Âli Saim, *Fatih Devrinde İstanbul*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1939.

Ülgen, Âli Saim, *İstanbul ve Eski Eserleri*, İstanbul: Millî Mecmua Matbaası, 1933.

Ünver, Süheyl, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

Ünver, Süheyl, "Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler", *Atatürk Konferansları (1971-1972)*, c. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, s. 217-257.

Yalaman, Yelda, "Pantepoptes Manastırı Kilisesi (Eski İmaret Camii)", Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1990.

Yavaş, Doğan, "Orhan Gazi Türbesi", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 389.

Yavuz, Yıldırım, "Fethiye Medresesi", *DBİA*, c. III, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Yazıcı, Tahsin, "Fetihten Sonra İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi (Ayrı Basım)*, c. II, 1956, s. 87-113.

Yerasimos, Stefanos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Yerasimos, Stefanos, "Kostantiniye Kiliselerinden İstanbul Camilerine Bir Değişimin Tarihi", *Bizans-Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Annie Pralong (ed.), Buket Kitapçı Bayrı (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 182-193.

Yıldız, Kenan, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar", *Osmanlı İstanbulu*, c. II, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 707-722.

Yılmaz, Hayri Fehmi, "Zeyrek Kilise Camii", *DİA*, c. XLIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Yılmaz, Mehmet Emin, *Macaristan Budin'de Gül Baba Tekkesi ve Türbesi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Yücel, Erdem, "Ayasofya Levhalarının Hikâyesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Eylül 1990, sy. XLV, s. 45-48.

Yücel, Erdem, "Ayasofya Onarımları ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler", *Vakıflar Dergisi*, 1971, sy. X, s. 219-229.

Yücel, Erdem, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 1992, sy. LXXVIII, s. 183-222.

Yüksel, İ. Aydın, "Murad Paşa Câmii Kabristanındaki Mesih Paşa Kabri Hakkında Birkaç Söz", *Semavi Eyice Armağanı: İstanbul Yazıları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1992.

Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid, Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, c. V, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983.

Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri (926-974/1520-1566) İstanbul*, c. VI, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004.

Zonaras, Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Web Sayfaları

https://parselsorgu.tkgm.gov.tr

https://sehirharitasi.ibb.gov.tr

https://www.loc.gov

http://arachne.uni-koeln.de (DAI Arşivi)

http://www.byzantium1200.com

http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/ (Thomas Mathews Arşivi)

https://www.thebyzantinelegacy.com

http://www.gerty.ncl.ac.uk

https://islamansiklopedisi.org.tr

https://archnet.org

http://eistinpolin330.blogspot.com

https://www.archives.saltresearch.org

https://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr

http://www.artandarchitecture.org.uk

http://www.doaks.org

http://images.doaks.org

http://www.istanbulium.net

https://www.orthodoxartsjournal.org

https://www.bl.uk/collection-items/panorama-of-constantinople

https://mcid.mcah.columbia.edu

https://pbase.com

http://atom.doaks.org

http://rubens.anu.edu.au

http://www.omnia.ie

https://www.gutenberg.org

http://envanter.gov.tr

http://www.suvakfi.org.tr

http://www.eskiistanbul.net

http://www.mustafacambaz.com

https://www.youtube.com/watch?v=rVYLF7QYqyk

http://www.ottomaninscriptions.com

http://www.3dmekanlar.com

https://twitter.com/kulturistan

https://rosettaapp.getty.edu

http://biriz.biz/osmanli/preziosi32.jpg

http://www.fatih.gov.tr/mahallelerimiz

http://www.haber7.com/guncel/haber/332513-fatihte-45-mahalle-tarih-oldu

http://www.haber7.com/guncel/haber/1090371-anadoluda-ilk-cuma-namazi-bu-camide-kilindi

http://fitarihinden.blogspot.com/2016/12/bizans-manastr-myrelaion.html

https://www.flickr.com

http://www.okoguide.com

http://mimarlarheryerde.blogspot.com/2016/

http://www.bkmim.com

http://wowturkey.com

http://www.enormousfish.co.uk/?p=5574

http://www.hayalleme.com

https://commons.wikimedia.org

http://bvw-photos.com

http://gorunmez-mimarlar.blogspot.com/p/cibali.html

https://www.nenerede.com.tr/ilan/fenari-isa-camii/

http://www.kuranharfleri.com/tr/resimler/fotograflarla-kuran-harfleri/104-molla-fenari-isa-camii-kilise-camii

https://kars.ktb.gov.tr/TR-208905/fethiye-cami-ani-katedrali-restorasyonu-1asama-isleri-a-.html

https://www.ntv.com.tr/seyahat/unesco-dunya-mirasi-listesinde-bulunan-ani-antik-kentindeki-buyuk-katedral-res,_uAHlamSh0WJeVrplyWJjQ

http://ozhanozturk.com/2017/09/04/fenari-isa-camii/

http://eng.travelogues.gr

http://fethiyeimamhatip.meb.k12.tr/icerikler/tarihce_4782739.html

https://www.yenisafak.com/ramazan/istanbulun-devsirme-camileri-2471373

http://www.istanbulistan.net/kiliseler

https://www.istanbuldagez.com

https://camiler.diyanet.gov.tr

https://sokaktakitarih.com

https://sevildeniz.blogspot.com/2014/10/serhat-sehri-kars-daki-ani-antik-sehri.html

https://www.kulturportali.gov.tr

https://twitter.com/tariharsivi/status/760189396830261248

https://pbs.twimg.com/media/D7v6PwdWkAACpOx.jpg

https://www.pallasweb.com

http://collections.vam.ac.uk/item/O1280181/photograph/

https://www.gabrielgourdoglou.com/hagia-sophia

https://www.rijksmuseum.nl

http://www.avundukmimarlik.com.tr/tr/ayasofya-hazine-dairesi-2027

https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2016/orientalist-sale l16100/lot.31.html?locale=en

https://140journos.com/ayasofya-hünkar-kasrına-asaleten-imam-atandı-6daa6fe41e7f

https://m.aksam.com.tr/guncel/ayasofya-muzesi-hunkar-kasrinda-ilk-kez-namaz-kilindi/haber-549006

https://image.yenisafak.com/resim/upload/2016/12/04/12/46/93e70cb4ayasofyahatlev halariyerde.jpg

https://pbase.com/dosseman/istanbul_mosques